ההון ושברו

יהונתן ניצן ושמשון ביכלר

ההון ושברו

π

פרדס הוצאה לאור

Jonathan Nitzan & Shimshon Bichler
CAPITAL AND ITS CRISIS

עריכה: גיורא נוימן
עימוד ועיצוב הכריכה: סטודיו פרדס הוצאה לאור

מסת"ב: ISBN: 978-965-541-195-9

תשפ"ג 2022

Printed in Israel

לעקי

תוכן העניינים

רשימת הטבלאות והתרשימים

חלק ראשון

השבר

פרק ראשון

משברי ההון

א. נתחיל הישר מן הסוף

כיצד נראה המשבר הקפיטליסטי? במה הוא שונה מנפילות מחזוריות בשוקי ההון? כיצד נוכל להגדירו? מהם גבולותיו?

מאחר שאיננו פותחים את הספר בפרק המוקדש להקדמה, כבר מלכתחילה ראוי לציין, שאנו מתרכזים דווקא במה שהתיאורטיקנים למיניהם דוחקים הצדה. וכך, בפרק זה ולאורך כל הספר, אנו בוחנים מחדש לא רק תיאוריות, אידיאולוגיות ומוסכמות, אלא גם מושגים ושיטות הנחשבים ל"טכניים" בעיקרם, כביכול הם כלים בלבד המשמשים כמדדים אובייקטיביים מזה דורות. לעתים נתעמק במתודות לאיסוף הנתונים, בשיטות המחקר הנהוגות ולא נשכח את נפתולי החשבונאות ונפלאות הסטטיסטיקה.[1] וכך, כדי להציג את המשבר הקפיטליסטי, נפתח בגרף טכני לכאורה.

תרשים א.1 מתאר את מחיר "ההון הריאלי" בארה"ב למן סוף המאה השמונה עשרה ועד לשנת 2020. התרשים מורכב ממיטב הרכיבים הטכנו־אידיאולוגיים שהוטבעו בתודעה הכלכלית פוליטית בת ימינו, ואנו ננסה להסביר אותם בפרק זה ונמשיך ונרחיב במרוצת הספר. למעשה, הפרק הנוכחי ינוע הלוך ושוב סביב תרשים זה וידון בו מהיבטים שונים.

נפתח ברכיב **מחיר ההון**, עניין פשוט וטכני מעיקרו שאין עליו ויכוחים.[2] התרשים הנוכחי מציג את מחיר המניות המובילות בשוקי ההון בארה"ב לאורך תקופה של מעט יותר ממאתיים השנים האחרונות. מה עשוי להיות פשוט מכך?

מאחר שמדברים על מחיר ההון, עולה מיד שאלה טריוויאלית: **מהו טיבו של ההון?**

מדובר במושג השגור בפיו של כל יליד משטר ההון (קפיטליזם), ומצוי בשימוש יומיומי אצל הכלכלנים והחשבונאים. לא יתכן שכולם מדברים וכותבים על הון מבלי שיהיה ברור להם מהו. לפחות לכלכלנים המושג בוודאי ידוע, שהרי ברור שההון הינו נושא כלכלי השייך לייצור, לצריכה ולכספים. אלא שאנו ספקנים וסבורים שלאורך הספר, אידיאת ההון הידועה בציבור תלך ותתפורר, ואט אט תלבש מהות חדשה לחלוטין.

אבל מיד צצה שאלה טורדנית נוספת: **המחיר** המופיע בתרשים נתפס כמושג אוניברסלי ואל זמני.[3]

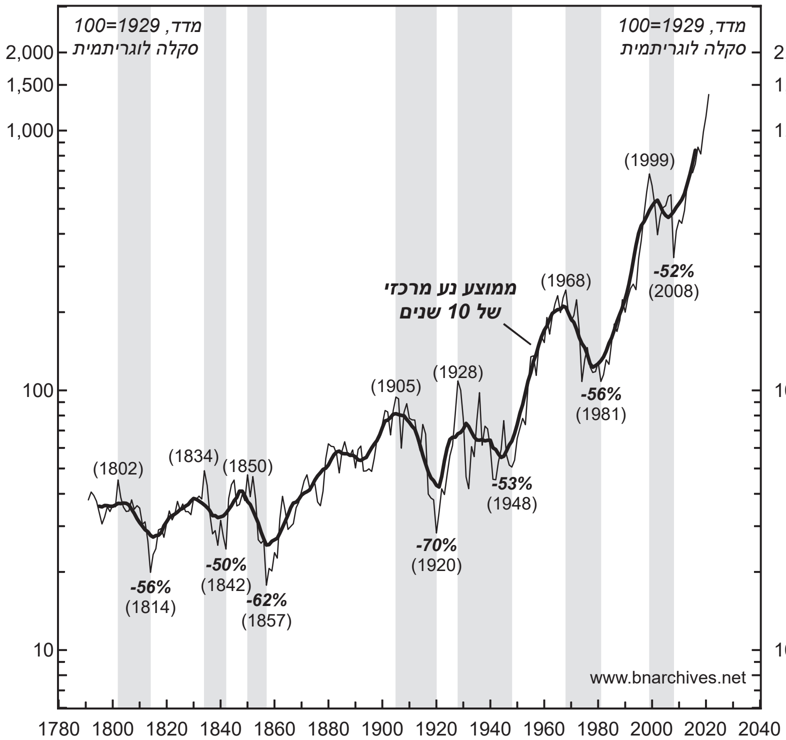
1 בין השאר, בפרק 5.

2 ניתוח מפורט של דוקטרינת מחיר ההון מופיע בפרקים 2, 5, 11-12.

3 ניתוח מפורט של הדוקטרינה השלטת של המחיר (מדע הכלכלה) מופיע בפרקים 4-5. ניתוח מפורט של דוקטרינת הערך/מחיר המרקסיסטית, פרקים 6, 8-9.

כך מכל מקום הוא נתפס בהכרת מדעני הכלכלה וגם בהכרת ההמון. מחיר סחורה הוא מחיר סחורה, כמו 3 = 2 + 1. מה כבר יכול להיות? אבל האם המחיר הוא אכן מושג אל זמני וסטנדרטי התואם לכלל הציביליזציות?

תרשים א.1
מחיר המניות בדולרים "קבועים" בשנים 2021-1791

הערה: העמודות האפורות שבתרשים מסמנות משברים בנוסח "שוק דובים עמוק" (major bear market) ואלה מוגדרים כאזורי נפילה רב שנתיים המאופיינים כך: ראשית, הממוצע הנע המרכזי בן עשר השנים של מחירי המניות בדולרים קבועים נוטה מטה לטווח ארוך. שנית, באזור הנפילה, כל שיא עלייה זמני בסדרה, עדיין נמוך מן השיא הקודם. מדד מחירי המניות האמריקאיות ממזג ארבע סדרות שונות: הראשונה מכילה מניות בנקים, ביטוח ומסילות ברזל משוקללים על ידי מאגר המידע Global Financial Data לשנים 1870-1791. הסדרה השנייה לשנים 1925-1871 נערכה על ידי Cowles/Standard and Poor's Composite. סדרת הנתונים השלישית לשנים 1956-1926 היא ה־90-Stock Composite, והרביעית מ־1957 ועד עתה היא ה־S&P 500. המחירים הקבועים בסדרות מחושבים באמצעות חילוק מדד מחירי המניות במדד המחירים לצרכן האמריקאי משורשר על בסיס שנת 1929=100.

SOURCE: Global Financial Data (series codes: _SPXD for stock prices; CPUSA for consumer prices); Standard and Poor's through IHS Markit (series codes: SP500@40.D7 and SP500.D7 for stock prices); IMF through IHS Markit (series code: L64@C111 for consumer prices).

א.1 היסטוריה של מחירים

איסוף והשוואת נתוני המחירים של ניירות הערך – שלא לדבר על שרשורן – לאורך תקופה כה ארוכה נראים כמשימה יומרנית במקצת. שהרי הקפיטליזם עבר תמורות רבות, תודעתיות

וטכנולוגיות – ובעיקר בארה"ב, שהייתה מדינה חקלאית פריפריאלית עד למחצית המאה התשע עשרה והפכה מאז למדינה תעשייתית מרכזית.

כיצד ניתן להעריך ולהשוות מחירי נכסים בהקשרים היסטוריים כה שונים? כיצד ניתן לאסוף ולשרשר לסדרה אחת רציפה את מחירי הון של עסקי ספינות קיטור בנהרות ומסילות הברזל במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, עם מחירי ההון של עסקי מידע, תקשורת, תרבות, תעופה, נשק ומשקיעים מוסדיים במאה העשרים ואחת?[4]

אלה שאלות שהיסטוריונים כלכליים התעסקו בהן ויצרו סדרות משורשרות של נתוני מחירים. היסטוריונים כלכליים, בעיקר מומחי המחירים, הינם ברובם קונבנציונליים הן בתודעתם והן בשיטות חקירתם – בין היתר משום שהם מועסקים על ידי גופים ציבוריים ועסקיים שמרניים. זאת הסיבה שהעדפנו להשתמש במקורות קונבנציונליים כדי למנוע חשש שמא התיאוריות שלנו מוטות, או שאנו מטים נתונים או עורכים מניפולציות כלשהן בדרך איסופם.

מחירי ההון המוצגים בתרשים א.1 הם תערובת משורשרת של כמה סדרות נתונים: סדרה ראשונה מורכבת ממחירי מניות בנקים, עסקי ביטוח ומסילות ברזל, שהיו העסקים המובילים בארה"ב בשנים 1870-1820. מחירים אלה נאמדו ושוקללו על ידי מאגר המידע Global Financial Data. סדרה שנייה כוללת את העסקים המובילים בשנים 1925-1871. אלה הגיעו מסדרות הנתונים של Cowles/Standard & Poor's Composite. סדרה שלישית הורכבה מ־90 המניות המובילות בשנים 1956-1926. זאת סדרת נתונים של ה־90-stock composite. בסדרה האחרונה של השנים 2020-1957 הוצגו 500 המניות המובילות של S&P 500. הסדרות עד 1956 נערכו ואוחדו על ידי Global Financial Data. הנתונים המאוחרים יותר באים מ־IHS Markit.

תיאור זה של איסוף ועיבוד הנתונים אוצר בתוכו את סיפור השתלטותם של תאגידי המידע על ההיסטוריה האנושית. תהליכי המיזוג וההשתלטויות היו מכשיר בידי התאגידים להפוך את אגירת הידע המדעי והאנושי להון. כיום הנתונים הפיננסיים האלה הינם פרטיים, ולפיכך מרביתם חסומים לחוקרים עצמאיים נטולי תקציבים ומענקי קרנות מחקר. אין כמעט דרך לחוקר הבודד ולמתעניין העצמאי לבחון ולהתמודד אתם.

בתקופת המלחמה הקרה היה נהוג לספר על תמרון הידע ההיסטורי שנעשה במשטרים הטוטליטריים, ולתבלו בתיאורים מצמררים בנוסח "מיניסטריון המחשבות" של אורוול בספרו 1984. כיום, עם תום המשטר הסובייטי, צץ משטר חדש בעולם, משטר שבו חלק גדול ממארג

4 כאשר כלכלנים "משרשרים" סדרות עתיות (time series) שונות של נתונים לסדרה אחת מתמשכת – למשל מחירים לצרכן, מחירי מכונות, או מחירי מניות – הם מניחים, בצורה זאת או אחרת, שהסדרה המשולבת מייצגת מדד אחיד בר השוואה. למשל, אם מדד המחירים לצרכן עלה מ־100 בשנת 1920 ל־1900 בשנת 2020, ההנחה היא שב־2020 הצרכנים נאלצו לשלם פי 19 תמורת **אותו סל המצרכים** אשר קנו ב־1920. אבל לכולם ברור שפני הדברים אינם כך: הסל של שנת 2020 שונה מהותית מזה של שנת 1920. הוא כולל סחורות, כמו אינטרנט וטיסות לחו"ל, שלא היו קיימות ב־1920; כן נעדרות ממנו סחורות כמו אספקת קרח ותחבורת כרכרות, שכיכבו בסל של 1920. ולבסוף, רבות מן הסחורות המשותפות לשתי התקופות – כגון מזון וביגוד – עברו שינויים איכותיים גדולים שהפכו אותם לישויות שונות לחלוטין. כך גם קרה למדד מחירי המניות. כאשר סידרת המחירים המשורשרת בתרשים א.1 מראה עלייה של פי 10 בין 1929 ל־2020, חשוב לזכור שרבות מהפירמות הכלולות במדד של שנת 2020 – למשל אמזון ופייסבוק – לא היו קיימות ב־1929, ולהיפך – ב־1929 נכללו במדד פירמות כמו אנקונדה וארמור שלא היו קיימות עוד ב־2020. כלומר אנו משווים שני "סלי מניות" שונים ומעמידים פנים כאילו הם זהים. על הבעייתיות במדידות ראו פרק 5 וכן: Nitzan (1989); Fix, Bichler and Nitzan (2019).

הידע האנושי המורכב, צבור ומרוכז בידי תאגידי המידע באופן בלעדי ללא אפשרות לבקרה, הערכה וביקורת.[5]

א.2 הקפיטליזציה של המידע

בעבר, לפני התפתחות הטכנולוגיה הממוחשבת האינטרנטית, היה ניתן בדרך כלל לבחון דוחות כספיים של פירמות, למצוא בהם הטיות, השמטות, העלמות ורמיות, ולנסות לערוך סדרות עִתיות אלטרנטיביות. כך ניסינו לעשות בשנות השמונים, בעת שערכנו סיכום עצמאי של הכלכלה הפוליטית של ישראל,[6] ולאחר מכן, של קואליציית הנפט־נשק במזרח התיכון.[7]

באותה תקופה לא היה קיים ידע היסטורי על מבנה המשק הישראלי מבחינת הבעלויות והשליטה. כדי ליצור תיאוריות כלכליות פוליטיות רדיקליות חדשות היה צורך באיסוף סדרות נתונים. התחלנו לפתח שיטות חדשות לאיסוף ולהערכה במחשבים האישיים (פי.סי) הראשונים שנמכרו בתחילת שנות השמונים, ובאמצעות התוכנות הראשונות שפותחו אז לבסיס נתונים ועיבודים סטטיסטיים על מחשבים אלו (כמו TSP ו־dBase).

מתוך קטעי עיתונים שאספנו שיערנו שהמשק הישראלי עבר תהליך ריכוזיות למן סוף שנות השישים, ושהתהליך התבטא בהתגבשות קבוצת הון דומיננטי במרכז. מסביב להון הדומיננטי, כך סברנו, חגו פירמות גדולות משלימות, ובמעגלים החיצוניים – היררכיות של שאר הסקטור העסקי.

וכך, לאחר סקירה קצרה, התחלנו בגיבוש סדרות הנתונים הכספיים של חמש קבוצות ההון הגדולות אשר זיהינו כשולטות בכלכלה הפוליטית הישראלית, יחד עם קבוצת הממשלה, למן שנות השבעים: דיסקונט, לאומי, הפועלים, כלל וכור.

קשה היה להשיג את הדוחות הכספיים של הקבוצות (מה עוד שהן הורכבו מפירמות שבעבר היו נפרדות ובבעלויות עצמאיות). פעם מצאנו עצמנו עומדים ליד מפעיל מלגזה במחסן הרשות לניירות ערך בירושלים, אותו הצלחנו לשכנע להרים למעננו ערמות של נייר, כדי שנוכל לחלץ את דוחות תדיראן משנות החמישים, ובאותה הזדמנות עוד כמה פירמות עצמאיות שהרכיבו יותר מאוחר את קבוצת כלל.

עוד לפני שלמדנו להתמודד עם מיני "ביאורים" נכלוליים וסעיפים ממוקשים בנוסח "מס נדחה", "חובות מסופקים" ו"רווח נקי" שסכומו גבוה מ"רווח גולמי" (בגלל מיסים שליליים, "החזרים", "העברות" ושאר זנבות), שלא לדבר על "ההתאמות לאינפלציה" – כבר היה ברור: אין שנה שבה הדוחות מן השנים הקודמות נראים כפי שפורסמו לראשונה. התיקונים הרטרואקטיביים הבלתי פוסקים הזכירו אנציקלופדיות סובייטיות מתקופת סטלין. הדוחות של הקבוצות הממשלתיות היו סתם חרפה חשבונית (לעתים היו בהם טעויות חישוב גסות).

באותו עידן מוזהב של הקפיטליזם המלחמתי בישראל שמענו בכל מטה מרכזי של קבוצת הון, אליו הגענו כדי להשיג מידע, את הסיסמה העסקית הנמרצת: "לא מעניין אותנו כמה דולרים

5 ועל כך בפירוט בפרק 13.

6 Rowley, Bichler and Nitzan (1988). ההיסטוריה האלטרנטיבית הזאת מופיעה, אם כי בקיצור, במרוויחי מלחמה לדיבידנדים של שלום, שפרסמנו בשנת 2001. מאז נעשתה קואופטציה על ידי הממסד המעין־רדיקלי, באמצעות סיסמאות "הון־שלטון", "שלטון התאגידים", "מלחמה במונופולים", וכמובן המסעות "להגברת התחרותיות". לפתע נזכרו שומרי חומות התודעה בנושא מבנה הבעלויות והשליטה, שמקומו בדרך כלל נפקד מהספרות האקדמית ומהעיתונות. יש להעיר שמחקר רדיקלי רציני בנושא לא יצא עד עתה. חשוב לציין שלכל התעמולה הזאת אין זיקה כלשהי לספר שלנו.

7 Nitzan and Bichler (1995, 2002); Bichler and Nitzan (1996, 2017)

הרווחנו בעבר, מה שמעניין אותנו עכשיו הוא כמה סנט נרוויח על דולר השקעה בעתיד...".
ובאמת, ממתי קפיטליסטים מתעניינים בהיסטוריה? אלא שמאז הם למדו שכדאי להם לבלוע את
הידע, לכלוא אותו ולשלוט בו לצרכיהם; להפוך את ההיסטוריה להון.[8]

א.3 "מחירים ריאליים"

כאמור, סדרות מחירי ההון בתרשים בנויות ממחירים שנתיים של המניות המובילות בשוקי ההון בארה"ב במאתיים השנים האחרונות. אלה מחירים שנקבעו ביום האחרון של כל שנה. מאחר שהם נקובים במחירים שוטפים ("נומינליים"), יש להפכם ל"ריאליים" – כלומר לבטאם ב"דולרים קבועים". משום כך נהגנו על פי כללי הפולחן הניאו־קלסי וביצענו את טקס "הריאליזציה" (מה שמכנים בעברית־אמריקאית "דיפלוט", מהפועל to deflate). כלומר, חילקנו את המחיר השנתי הנומינלי של המניות במדד המחירים השנתי לצרכן (CPI) בארה"ב וקיבלנו את מחירי ההון "הריאליים" שמוצגים בתרשים.

לאחר מכן ביצענו עוד כמה טקסי ראווה: כיילנו את המחירים הריאליים כך ששנת הבסיס שלהם תהייה 1929 – היא השנה שבה התחיל המשבר הגדול. אם כן, 1929=100.[9]

את הסולם (הסקלה) האנכי שבתרשים הצגנו בערכים לוגריתמיים. הצגה זאת נחוצה כאשר מציגים סדרות הצומחות באופן מעריכי (exponential), שכן היא מגדילה באופן גרפי ערכים קטנים ומקטינה ערכים גדולים. הצגה כזאת מאפשרת לנו לדחוס לתוך התמונה את כלל הצמיחה הגדולה ומחזורי הגאות והשפל של מחירי ההון בתקופה הנסקרת מבלי להקריב את הדיוק. כך קיבלנו את הקו הדק הקופצני בתרשים.

כדי להבחין במגמה ארוכת טווח ברורה יותר, הוספנו גם ממוצע נע מרכזי של 10 שנים. כלומר, מחשבים בכל שנה את הממוצע של סך חמש השנים לפניה וחמש השנים אחריה (למשל, הממוצע הנע של שנת 1900 מייצג את 1896-1905, הממוצע הנע של 1901 מיצג את 1897-1906, וכו'). בתרשים מופיעה הסדרה של הממוצע הנע כקו העבה. יתרונה של תצוגה זאת בכך שהיא ממתנת את הקפיצות ומבליטה את המגמות ארוכות הטווח. כך קיבלנו בתרשים שני קווים: אחד דק קופצני ושני עבה ויציב יותר.

עוד נשוב לטקס הריאליזציה של ההון בהמשך פרק זה, ובפרקים הבאים נדון בו ללא רחמים.

ב. פשר תרשים א.1

שני דברים בתרשים בולטים מיד לעין: ראשית, הצמיחה העקבית של ההון. שנית, המשברים המחזוריים של ההון.

8 בתקופת האופוריה של שנות התשעים במאה העשרים ותחילת המילניום השלישי – עידן קץ ההיסטוריה – הופצה האגדה לפיה גוגל, ויקיפדיה ודומיהם יפתחו את נתיב הדמוקרטיה הליברלית האמיתית, עם הידע הדמוקרטי הנגיש לכל אזרח־צרכן, נתיב שיעקוף "מונופולים" ו"מחסומי ידע". כך גם הפיצה התעמולה כמה שנים אחר כך את אגדת פייסבוק ודומיו אודות התקשורת הדמוקרטית העממית ונפלאות "הרשתות החברתיות". כך גם מוצגים עסקי הביטקוין ודומיהם, המבטיחים כי יכו את המערכת הבנקאית. נעיר בקיצור, שבניגוד למוסכמה העממית כאילו עסקי הידע והתקשורת הדמוקרטיים הללו באים "מלמטה", מדובר בעסקים גדולים ולמעשה ברשת תאגידית־מדינית (ראו בהמשך פרק 13) Ahmed (2015a, 2015b).

9 כיול זה (rebasing) משנה רק את הערכים האבסולוטיים של הסדרה. הערכים היחסיים – כלומר היחסים בין התצפיות השנתיות השונות לאורך זמן – נותרים זהים.

צמיחת ההון: ההון צומח אמנם בהתמדה בטווח הארוך, אך כפי שרואים בתרשים, הוא עולה במחזורים של עליות וירידות. כך ניתן לראות את הנסיקה של מחיר ההון ממחיר של 38 בשנת 1791 למחיר של 1,377 בשנת 2021. אם נדייק יותר: מחיר ההון עלה "ריאלית" פי 36 במרוצת מאתיים ושלושים השנים – כלומר, הוא עלה פי 36 מהר יותר מאשר מדד המחירים לצרכן.[10]

בהמשך הספר (פרק 12) נשוב ליחס זה ולמשמעותו. כרגע נתבונן בהיסטוריה של צמיחת ההון.

מחזור הצמיחה הארוך הראשון של ההון התחיל לפני מלחמת האזרחים, בסוף שנות החמישים של המאה התשע עשרה, ושכך בתחילת המאה העשרים. מנקודת המבט המקובלת, היה זה תור הזהב של ארה"ב. זאת תקופת התיעוש המהיר ושיא היוזמה הפרטית החופשית שבה השמים היו הגבול. רדיקלים השקיפו על עידן זה בפחות התלהבות, והצביעו עליו כעל גל הריכוזיות הראשון, הידוע כעידן הברונים השודדים.[11]

מחזור צמיחה ארוך נוסף של ההון אירע לאחר מלחמת העולם השנייה. המחזור שיקף את העליונות התעשייתית של ארה"ב ופריחת הענפים התעשייתיים החדשים, בעיקר התעופה, האלקטרוניקה, והטלקומוניקציה – כל זאת על רקע המהפכה הניהולית, ההגמוניה המדינית האמריקאית והתפשטות הדולר בעולם, בעקבות הסכם ברטון וודס (Bretton Woods) והקמת ברית נאט"ו. מנקודת מבטם של המרקסיסטים, היה מדובר בהשתלטות "הקפיטליזם המונופולי" על החברה האמריקאית יחד עם התפתחות מדינת מלחמה־רווחה, שהגיעה לשיאה במלחמת וייטנאם, בעת כהונתו של הנשיא ג'ונסון.[12]

מחזור הצמיחה הבא של ההון הגיע לאחר משבר הסטגפלציה שהתרחש בשנות השבעים של המאה שעברה. הוא החל בראשית שנות השמונים והסתיים בתחילת האלפיים. זה היה הגל האופורי של "הגלובליזציה", "קץ ההיסטוריה", "דה־רגולציה" ומהפכת המחשוב והמידע (ההייטק). מבחינת תנועות המחאה למיניהן, מדובר בהשתלטות "הניאו־ליברליזם", "הפיננסיזציה" ו"הקפיטליזם העולמי". כפי שנראה בהמשך, הסיסמאות הללו חסרות תוכן בעל משמעות, אף שחלק מהתנועות והמוחים מעוניינים בכנות לשנות את המציאות ולהפכה לאנושית יותר.

בשנת 2009 התחיל מחזור חדש, האחרון עד עתה. מחזור זה בא לאחר משבר ה־"סב פריים" הפיננסי וה"מיתון הגדול" של שנת 2008-9. כאן כבר לא שגו באשליות ליברליות. בעקבות המשבר החלו הבנקים המרכזיים במדיניות מוניטרית מרחיבה (Quantitative Easing), שכללה קנייה חסרת תקדים של אגרות חוב מכל סוג וצבע כדי להעלות באופן מסיבי את "הנזילות". בשפה פשוטה יותר, הם הזרימו כסף בכמויות אדירות לשווקים הפיננסיים. צמיחת הייצור והתעסוקה המשיכו לקרטע, אבל הבורסות גאו וחלוקת ההכנסות והנכסים המשיכה להתקטב. במדינות רבות עלו על הגל עסקנים פוליטיים ימניים פופוליסטיים, ואפילו המומחים השמרנים החלו לדבר בחוסר נחת גובר על החלפת "הקפיטליזם האמיתי" ב"סוציאליזם לעשירים".

משברי ההון: הרצועות האפורות בתרשים א.1 מסמנות את המשברים המחזוריים הגדולים של ההון. יש לשים לב שהתקופות המסומנות בתרשים אינן תואמות בהכרח את ההיסטוריה המקובלת.

10 הממוצע **הגיאומטרי** של שיעור הצמיחה השנתי של ההון בארה"ב במרוצת 230 השנים האלה הוא 1.6% ואילו הממוצע **האריתמטי** של שיעור הצמיחה השנתי של ההון בארה"ב באותה התקופה הוא 3%.

11 עד היום ספרו של מתיו ג'וזפסון הברונים השודדים, שנכתב בעיצומו של המשבר הגדול בשנות השלושים של המאה העשרים, הוא הטוב ביותר לתיאור עידן זה. על התאוריה של גלי המיזוגים: פרק 12 בספר.

12 סקירה על גישה "הקפיטליזם המונופולי" וביקורת תיאורטית ואמפירית שלה, ניצן וביכלר (2007): פרקים 6-8.

מאחר שתיאוריות המשבר שלנו שונות הן מהתיאוריות הקונבנציונליות והן מהרדיקליות, הגדרות המשבר וסימון גבולותיו בספר הזה גם הם שונים מהמקובל.

נתחיל בשאלה פשוטה: במה שונה ירידה עונתית, ואפילו גדולה, במחירי ההון מקריסה כללית בשוקי ההון? מה הופך את הנפילות המהירות בבורסות לבהלה סוחפת וממושכת בכלל שוקי המניות בעולם – משהו שבעגת הוול סטריט מכונה "שוק דובים עמוק" (Major Bear Markets)? בקיצור, מהם הסימנים להתמוטטות כללית של ההון?

נתחיל מן הסימנים האינטואיטיביים הפשוטים ובהמשך נעמיק יותר ויותר בסימנים האנליטיים, עד שלבסוף נגיע לשלב שבו נוכל לנסח תיאוריה כללית של המשבר הקפיטליסטי (פרק 14).

הסימנים הפשוטים: ראשית, נחפש בתרשים את המועדים בהן מתחוללת נפילה רב שנתית במחירי המניות בדולרים קבועים. בזאת ניתן להבחין כאשר עוקבים אחר נתיבו של הקו העבה, המסמן את המגמה ארוכת הטווח (המתבטאת כאמור בממוצע נע מרכזי עשר שנתי של מחירי המניות בדולרים קבועים).

שנית, נחפש בתוך אזורי הנפילה הרב שנתית את הערכים השנתיים (בקו הדק הקופצני) שבהם לכאורה מסתיימות הירידות והמחירים מתחילים לעלות – ושאף על פי כן, השיא הזמני שאליו המחירים מעפילים עדיין נמוך מן השיא הקודם. ומדוע? משום שלפי הגדרתנו, "שוק דובים עמוק" הוא תהליך שבו המגמה ארוכת הטווח שלילית וכל שיא זמני בו נמוך מהקודם לו.

לשם דוגמא, אחד המשברים הקשים בתולדות הקפיטליזם והפחות זכורים היה בתחילת המאה העשרים. הוא התרחש לפי הספירה שלנו בשנים 1920-1906 (מסומן בתרשים ברצועה האפורה הרביעית משמאל).

כשמתבוננים בתרשים מבחינים שבתוך "שוק הדובים העמוק" הזה היו כשלוש נפילות וכשתי התאוששויות לכאורה, שבהן המחירים החלו לעלות, אך לאחר מכן הם שבו ושקעו עמוק יותר. המחירים הגיעו לתחתית האחרונה בסוף מלחמת העולם הראשונה. מבחינת בעלי ההון, זה היה המשבר העמוק ביותר שהתחולל בקפיטליזם: מחיר המניות התמוטט ואיבד כ־70% מערכו ביחס למדד המחירים לצרכן.

משבר זה היה יותר חריף מן המשבר המפורסם של שנות השלושים, אשר זכה לכינוי "השפל הגדול" (The Great Depression). במרוצת השפל הגדול איבד מחיר המניות כ־53% "בלבד" מערכו בדולרים קבועים. יש לציין, שחישוב זה כולל את כלל תקופת "השפל הגדול", וכי בגל הראשון, בין השנים 1928 ל־1932, ערך ההון במחירים קבועים נפל ב־62%.

אם כן, מדוע זוכרים דווקא את השפל הגדול יותר מאשר את המשבר של תחילת המאה העשרים? ראשית, משום שהמשבר של שנות השלושים היה ארוך יותר – למעשה הארוך ביותר מכל המשברים הקפיטליסטיים עד כה, ולא רק לפי הספירה שלנו. הוא שרר למן 1929 ועד 1948, כלומר משבר של כ־20 שנה. המשבר הקודם ארך כ־15 שנה בלבד.

שנית, שיעור המובטלים בארה"ב מעולם לא הגיע לרמה כה גבוהה כמו שאירע בשנות השפל הגדול. על פי האומדן הרשמי, בשנת 1932 כ־23% מכוח העבודה היה מובטל. אם נביא בחשבון את האזורים הלא עירוניים הפריפריאליים בארה"ב, שלא נפקדו, ואת המוני העובדים שנואשו ממציאת עבודה וחדלו לחפש, יש להניח שהאבטלה הגיעה עד לכשליש מכוח העבודה האמריקאי.[13]

13 על משמעות האבטלה בתיאוריית הון ככוח, פרק 13.

לכל זאת התלווה אפקט השבר התעמולתי: עד אז היה "החלום האמריקאי" פולחן שמשך אליו צעירים ושוחרי חירות רבים בעולם. אם נזכור שבמאה התשע עשרה שלטו ברוב אירופה, רשמית ומעשית, מונרכיות ומעמדות אצולה, ארה"ב הרחוקה אכן הייתה חלום. שררה אז אמונה מוצקה שהרפובליקה של ארה"ב היא אומה חופשית במובן הרומנטי שהליברלים סגדו לו: ארץ של יחידים נמרצים בעלי יוזמה, הדואגים לעצמם מבלי לבקש חסד מהממשל או לחפש תלות בפטרון. ארץ שאין בה חסמים וגבולות כמו "מחסומי שוק", בלמים מעמדיים וגבולות מכס. מדינה שבה הממשלות אינן "מתערבות" ואינן יוצרות "עיוותים". משטר שבו כל אדם בריא יכול למצוא לעצמו עבודה, עסק או יוזמה, בשווקים הפתוחים ללא הגבלות. כפי שביטא זאת בזמנו הנשיא קלווין קוּלידג': "**The business of America is business**".

כמובן, היו גם עובדות וסיפורים אחרים, אכזריים בעיקרם, שסתרו את החלום, אבל מי בכלל היה מעוניין להקשיב להם.[14] והנה, בארץ החלומות התנפץ החלום. לראשונה החלו לעלות הרהורי כפירה: שמא השתבש משהו בפולחן השוק החופשי. אולי האמונה התמימה בשוק ובכוחותיו אינה עומדת בפני המציאות הקשה.

נתבונן שוב בתרשים א.1 ונבחין שבתוך הרצועה האפורה, המסמנת את השפל הגדול, היו שלושה גלים של נפילות והתאוששויות לכאורה, אלא שכל שיא התאוששות הסתבר כנמוך מזה שקדם לו. רק ב־1952 עבר השוק את השיא הזמני הקודם של 1945, ורק ב־1950 הממוצע הנע של מחיר ההון חלף ועבר את הממוצע הנע של 1929.

טבלה א.1 משתמשת באותה סדרת נתונים שבתרשים א.1. היא מסכמת את "שוקי הדובים העמוקים" לפי שנים ואחוזי הירידות הכלליות במחירי המניות שאירעו בהם.

הן מן הטבלה והן מן התרשים ניתן לראות שמאז 1800 פרצו שבעה משברים עמוקים. שלושה במאה התשע עשרה, שלושה במאה העשרים ואחרון במאה העשרים ואחת.

אנו מתעניינים בעיקר בשלושת המשברים האחרונים. הסיבה לכך היא, שבתקופת המאה התשע עשרה ועד לאחר מלחמת העולם הראשונה שוק ניירות הערך בארה"ב היה קטן יחסית. רוב העסקים הגדולים היו משפחתיים והשתתפותם בשוק ההון בכלל ובשוק המניות הייתה מצומצמת. ובעיקר, השפעתו של שוק ההון על התהליכים החברתיים הרחבים הייתה יחסית מוגבלת. רק משנות העשרים במאה העשרים, כאשר החלה "המהפכה הניהולית", הפך שוק ניירות הערך, ובעיקר שוק המניות, למשמעותי ועמד במרכז המשברים החברתיים שהתרחשו מאז שנות השלושים.

14 זין (2007): פרקים 5-12.

טבלה א.1
שוק דובים עמוק (מחושב בדולרים קבועים)

תקופה (משיא לתחתית)	ירידה (%)
1814–1802	−56%
1842–1834	−50%
1857–1850	−62%
1920–1905	−70%
1948–1928	−53%
1981–1968	−56%
2008–1999	−52%

הערה: הסברים על הגדרות "שוק דובים עמוק" ומקורות הנתונים ראו לעיל בתרשים א.1

מכאן כבר ניתן להתחיל להבין את הגישה שלנו שנציג בהמשך הספר: מיתון ואבטלה, תפוקה ופריון תעשייתי אכן חשובים בקפיטליזם. אולם מה שעומד במרכז ההוויה הקפיטליסטית הוא לא הייצור התעשייתי ולא הצריכה ההמונית – אלא **מי שולט** בהם וכיצד הוא שולט. מי שולט בקווי הייצור והצריכה וכיצד מווסתים את הייצור והצריכה. הבסיס לצמיחת הרווחים ועליית מחיר ההון – כולל מחיר המניות – אינו תהליך הייצור והצריכה אלא אופי השליטה.

ובאופן דומה, יחסי השליטה, יחסי הכוח, יחסי הבעלות – הם הניצבים מאחורי שיטות הניהול, טכניקות חישוב התפוקה, הפריון והיעילות, אומדני "הכדאיות", וכמובן מאחורי השינויים באופנות החשבונאיות. מאחר שבקפיטליזם, יחסים אלה מעוצבים כפיננסים, הופכים הפיננסים ללב המשטר הקפיטליסטי. משום כך ניתוח המשברים בספר זה מתחיל מהופעתם הפיננסית (פרקים 10-11).

כפי שנראה בהמשך, תהליך היצור (כולל חומרי גלם, מוצרים מוגמרים ושירותים) תלוי לחלוטין במודלים הפיננסיים ובחישובי הכדאיות, אשר כולם למעשה הינם חישובים פיננסיים. יתר על כן, בדרך כלל אין לחישובים הפיננסיים הללו זיקה כלשהי ל"אדם הכלכלי" הקלסי, או ל"צרכן הריבוני" הניאו־קלסי – שלא לדבר על כך שאין להם שום קשר לצרכיו של האדם הממשי (פרק 15).

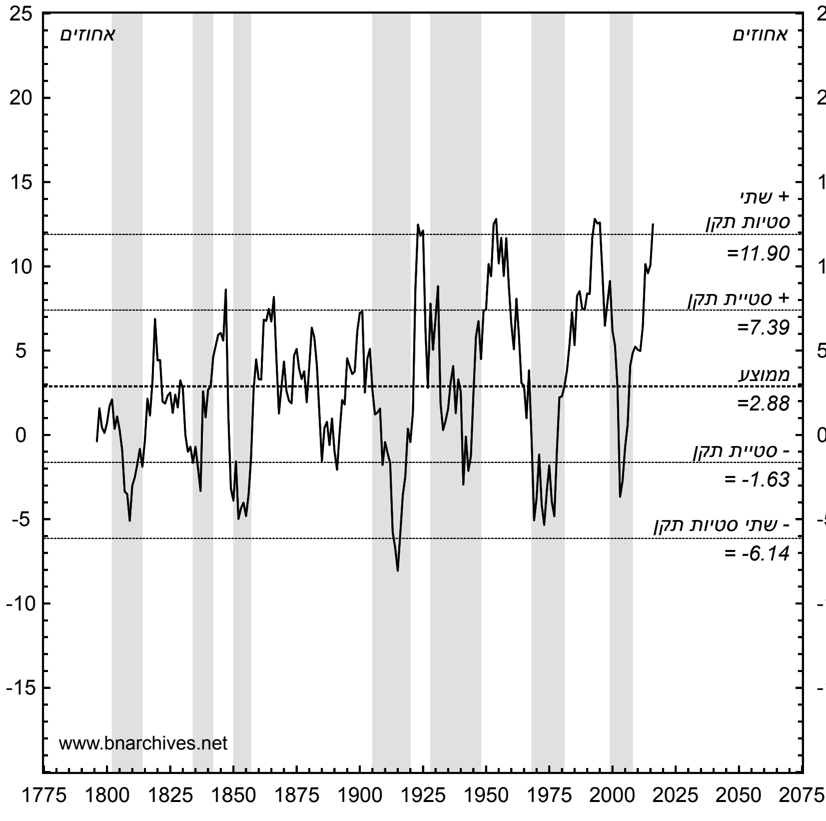
ג. העמקת המשברים

בתרשים א.1 ובטבלה א.1 מופיע המשבר האחרון, הידוע בתקשורת ההמונית כמשבר "בועת נדל"ן" של 2008. כפי שניתן לראות, על פי הגישה שלנו אין מדובר ב"אירוע", אלא דווקא במשבר מתמשך שאמנם הסתיים ב־2008, אך תחילתו בשנת 2000. מכל מקום, המשבר הקפיטליסטי 2000-2008 היה קשה למדי: נפילה של 52% במחירי המניות בדולרים קבועים, בדומה לשפל

הגדול. אמנם האבטלה והמיתון לא הגיעו לרמות ששררו בשנות השלושים, אבל האימה שאחזה באליטת הכוח הייתה דומה באופייה.[15]

בתרשים א.2 מוצגים אותם הנתונים של מחירי ההון (ביחס למדד המחירים לצרכן). אלא שהפעם הם מראים לא את רמת המחירים אלא את שיעורי השינוי השנתי שלהם באחוזים. גם כאן תקופות "שוקי הדובים העמוקים" מסומנות באפור. ושוב, כדי להבחין במגמה, שיעור השינוי השנתי מוצג כאן כממוצע נע מרכזי של עשר שנים.

תרשים א.2
שיעור השינוי השנתי של מחירי המניות האמריקאיות
בדולרים קבועים (ממוצע נע מרכזי של 10 שנים, 1796-2016)

הערה: ההגדרות לנתוני התרשים וכן המקורות מופיעים בתרשים א.1.

SOURCE: Stock prices are from Global Financial Data (GFD) till 1900 (series codes: _SPXD) and from Standard and Poor's through IHS Markit from 1901 onward (series codes: JS&PNS). The CPI is from GFD till 1947 (series code CPUSA) and from the IMF's International Financial Statistics through IHS Markit from 1948 onward (series code: L64@C111).

15 Bichler and Nitzan (2008); Bichler and Nitzan (2009); Bichler and Nitzan (2010) Kliman, Bichler and Nitzan (2011)

ניתן לראות שהתנודות בהיסטוריה של הקפיטליזם האמריקאי אינן מקריות. התנודות הינן מחזוריות ואף ניתן להבחין בחוקיות מסוימת. מה שברור הוא, שהמחזורים הללו מסומנים בגבולות שקשה לחצותם. ממוצע שיעור השינוי השנתי מאז שנת 1796 הוא 2.88%, אך בעיקר מעניין **טווח** התנודות. הטווח נאמד ביחידות של סטיית תקן מן הממוצע (יחידות אלה מסומנות על קווי הרוחב מצד ימין בתוך התרשים).

וכאן מתגלה קפיצת מדרגה בעלת חשיבות: התנודות בתקופות משבר במרוצת המאה התשע עשרה היו נמוכות יחסית ובשיאן לא גלשו בהרבה מעבר לסטיית תקן אחת, הן מעל הממוצע והן מתחתיו. אבל עם הכניסה למאה העשרים, הסחרור גדל והתנודות הפכו לחריפות בהרבה.

בכל המשברים במאה העשרים טווח התנודות מעל הממוצע התקרב ואף חלף מעבר לשתי סטיות תקן. כלומר, התנודות גדלו בהרבה. ככל שמתקרבים למאה העשרים ואחת, שוקי ההון גדלים ועסקי הפיננסים הולכים והופכים לכלי המרכזי בשליטה הקפיטליסטית. ושינוי זה, כך נראה, לפחות בארה"ב, מלווה בעליות חדות במשברים קפיטליסטיים ההולכים ומחריפים.

אבל מה פשר עסקי הפיננסים? מדוע יש לראות בהם כלי שליטה? האם לא יתכן כי שוקי ההון הפיננסיים עשויים לגעוש, בעוד שמערכות הייצור והצריכה ייוותרו יציבים? שהרי שוק ההון הינו "ספקולטיבי", כך סיפרו לנו, בעוד שהייצור והצריכה הם "ממשיים" ועוסקים במציאות הקיום של בני האדם. התשובה לשאלות אלה מתחילה במושג "מחיר ריאלי".

ד. על פולחן הריאליזציה: בחינה מחדש

בתחילת הפרק תיארנו מין פולחן שכיח בקרב הכלכלנים המצויים בעולם הקפיטליסטי, שבו קובעים "מחיר ריאלי" בעזרת "ניכוי" מדד המחירים לצרכן מן המחיר הנומינלי — במקרה זה ניכוי ממחיר המניות. כאן נסביר בקיצור את משמעות הפולחן מבחינת הדוקטרינה השלטת, הניאו־קלסית. ההסבר יאפשר לנו לעלות על דרך חדשה, הדרך שלנו להבנת ההון: תיאוריית **ההון־כּכוח** (Capital as Power).[16]

ובכן, מה משמעות ניכוי מדד המחירים לצרכן מן המחירים השוטפים של המניות?

בדוקטרינה הניאו־קלסית, כלומר במדע הכלכלה, תמונת העולם היא ברורה: ראשית, "כלכלה" היא תחום נפרד בחיים. הוא מובחן מן הפוליטיקה, החברה והתרבות.

שנית, בתוך בועת הכלכלה פועל "האדם הכלכלי" (או בגלגולו המאוחר "האדם הרציונלי"), המונע על ידי מחסור וחתירה למקסם את תועלתו (משמע, להשיג הנאות ככל האפשר ולמזער את סבלותיו).

שלישית, מרכז היקום החברתי הוא היחיד הבודד. מה שמכנים "חברה" אינו אלא אוסף של יחידים בודדים, אגו־סנטריסטים, הפועלים אך למען עצמם וסיפוק צרכיהם הפרטיים.

רביעית, בני אדם בודדים, החותרים למקסם את תועלתם, פועלים באופן "כלכלי". המשמעות היא, שהם עוסקים בייצור, צריכה, חליפין, חיסכון והשקעה. כל השאר אינו "כלכלי" ואינו שייך לתחום.

חמישית, הדרך היעילה לסיפוק צרכים היא התמחות וחלוקת עבודה. וכך נאלצים בני אדם בודדים להחליף עם יחידים אחרים את פרי תוצרתם בהסכמה, כלומר בשוק.

16 התיאוריה מוסברת נדבך על נדבך בפרקים 10-15.

ששית, כל דרך אחרת לסיפוק צרכים – כלומר, שלא בדרך החליפין המוסכמים בשוק – נחשבת לדרך לא כלכלית. למשל, היא עשויה לגלוש לתחומים פוליטיים הקשורים ביחסי כוח, כגון כפייה, הפקעה, השתלטות, או לתחומים הקשורים ביחסים תרבותיים כמו השפעה, תעמולה והטפה. "הכלכלה" בבסיסה עוסקת ביחסים חליפוניים בין יחידים ממקסמי תועלת. התחומים האחרים, המבוססים על יחסי הכוח – בעיקר המוסדות והארגונים הפוליטיים, המדיניים והצבאיים – פוגעים ומעוותים את הכלכלה המבוססת על יחסי שוק יצרניים ורצוניים.

שביעית, בני אדם הנפגשים בשוק ומחליפים טובין מתקשים לסחור בשיטת בארטר (קשה להחליף בשוק רגלי פרה ברגלי שולחן). לכן נוצרו המטבעות ויחידות החליפין המוניטריות, המיועדות להקל על הסחר.

וכאן הגענו לעניין המחיר הריאלי. התפתחות החליפין המוניטריים פיצלה את העולם הכלכלי לשתי ספֵרות: ספרה אחת, "הריאלית", עוסקת במוצרים ושירותים "ממשיים". בספרה זו מתרחשים הייצור והצריכה הדרושים לקיום ריאלי. מעל ספרה זאת קיימת ספרה שנייה, מטאפיזית, שהיא השתקפות של הספרה הריאלית. זאת הספרה "הנומינלית", או המוניטרית, המשקפת באופן כספי את פעולות הקנייה והמכירה של הסחורות "הממשיות". ופה מתחיל הסיפור שלנו על התיאוריות המקובלות של שוק ההון.

על פי תיאוריות אלה, מצד אחד קיים הון ריאלי, הון שמייצר סחורות ממשיות (נניח, קו ייצור של מוצרי צריכה, מערבל תעשייתי המפיק עשרות טונות של מיונז ביום). זהו הון שמשמעותו מכונות, ציוד, מבנים, מלאים, חומרי גלם. מצד שני, מעל ההון הריאלי משתקף כמראה גדולה ההון הפיננסי. אלה מחירי ההון, כלומר מחירים של ניירות הערך, המייצגים את ההון הריאלי ונסחרים ומוחזקים כסחורות בשוק ההון.

בעל מניה, וכן בעל אג"ח, הוא בעלים שותף באותו הון מכונות המפיק בקו הייצור סחורות הנמכרות בשוק, והרווחים ממכירת הסחורות בשוק אמורים להשתקף בעליית מחיר המניה.

אם כן, העולם הפיננסי הוא בסך הכול השתקפות של העולם הריאלי – עולם הייצור והצריכה הממשיים. זאת הסיבה לכך, שכאשר רוצים להפוך את המחירים הנומינליים־פיננסיים למחירים ריאליים – מייחסים אותם אל המציאות הקיומית, המטריאלית: מנכים מהם את השינוי במחיר סל מוצרי הצריכה של האדם המצוי. כאשר מנכים מהמחירים השוטפים של ההון את שינוי מחיר סל הצריכה, קובעים בעצם את "הערך הממשי" של ההון. מה יותר פשוט והגיוני מכך?

לשם דוגמא, אם המחיר השוטף בשקלים של מדד המניות תל אביב 125 עלה במרוצת השנה ב־10% ובאותה שנה עלה מדד המחירים לצרכן בישראל ב־5%, המשמעות היא ש"מחיר השוק הריאלי" של הון המניות עלה ב־4.8% בלבד ולא ב־10%.[17] לפי הכלכלנים הקונבנציונליים, המחירים הקבועים של המניות מייצגים את "כוח הקנייה" של ההון. שהרי בעלי המניות הם יצורים רציונליים, כלומר הם קונים ומוכרים מניות כדי להרבות את יחידות התועלת שלהם. הם אך רוצים להסב לעצמם אושר ולמזער סבל. בסופו של דבר כל הכסף והנכסים הפיננסיים מיועדים "למימוש" בשוק הטובין "הריאליים".

17 $((100 + 10) / (100 + 5) - 1) \times 100 = 4.8$

יחידות תועלת: בקוסמולוגיה הניאו־קלסית העולם מורכב מאבני בניין יסודיות, מעין חלקיקים אלמנטריים. אלה הן יחידות התועלת (utils).[18] בדומה לאטומים בטבע, טוענים הכלכלנים, יחידות התועלת אינן ניתנות לצפייה ישירה אלא להסקה בדרכים עקיפות. הן מסתתרות מאחורי החליפין והמחירים בשוק. כל סחורה הנרכשת או נמכרת בשוק מגלמת כמות מסוימת של יחידות תועלת. אף על פי שיחידות התועלת האלו נסתרות מעינינו הבלתי מזוינות, הן מתגלות במחיר: סחורה שמחירה כפול מסחורה אחרת מכילה, כך טוענים הכלכלנים, כמות כפולה של תועלת.[19]

לפי הגיון זה, הנכסים הכספיים של הצרכן הבודד מייצגים את "כוח הקנייה" שלו, את יכולתו לצרוך תועלות. אין זה משנה אם הצרכן הינו מיליארדר קטארי או קבצן בנגלדשי, ארגון ממשלתי או תאגיד פרטי, סוחר עצמאי או מלכ"ר. כולם חותרים ולוחמים למען מקסום תועלתם, כלומר הגדלת "כוח הקנייה" שלהם.

וכך, אם המחיר הריאלי השנתי של ההון בתרשים א.1 עלה ב־10%, המשמעות היא, שיש ביכולתם של בעלי המניות, כגון וורן באפט וג'ורג' סורוס, לקנות סוף סוף עוד 10% מצרכים במכולת או למלא עוד 10% דלק במכוניותיהם, או לחילופין, שאדונים כמו מיסטר קולינס יכולים להעניק עוד 10% תוספת סיפוק לפילגשיהם התובעניות.[20] אם חלילה מחירי המניות יורדים "ריאלית" ב־30%, המשמעות היא, שסורוס ושות' יאלצו להפחית את קניית הבגדים והיאכטות ותשלומי המעונות לילדיהם ב־30%.

גם התוצר הלאומי הגולמי הריאלי, שהוא סך כול זרם סחורות ההון והצריכה שיוצרו בתקופה מסוימת, הנמדד במחירים קבועים (מנוכים במדד), אינו אלא סך כול יחידות התועלת שנהנו מהן בעליהן.[21] כמובן ששוויון זה בין המחיר הריאלי והכמות הריאלית (של התועלות) תלוי בטוהר המשק. כי ככל שהשווקים יהיו יותר "משוכללים" והתחרות יותר "מושלמת", כן המחירים הריאליים ישקפו במדויק יותר את כמויות התועלת של היחידים. שהרי השוק אינו מרמה.

מכאן החשיבות שמייחסים הכלכלנים להפרדה המוחלטת של השוק והכלכלה מן הפוליטיקה והמדינה (או מן "ההתערבות הממשלתית"): כל זאת, כדי שהמחירים הריאליים בשוק יהיו נקיים מיחסים כוחניים ויוכלו לשקף במדויק את יחסי התועלת בשוק.

ה. יחסי תועלת מול יחסי כוח

כאמור, טקס ניכוי המחירים משקף את יסודות האמונה הניאו־קלסית השלטת בעולם. הוא מבטא את האידיאל הניאו־קלסי: אידיאל השוק החופשי־התחרותי־הפרטי־המושלם שבו יחסי התועלת

18 את המונח utils המציא אירווינג פישר, מאבות הכנסייה הניאו־קלסית (Fisher, 1892). וביתר פירוט על התועלת והסתעפויותיה, להלן פרקים 4-5 בספר.

19 בספרי המבוא למדע הכלכלה מעדנים את הקביעה הזאת וטוענים שהמחיר אינו מייצג את התועלת בעלמא, אלא את התועלת "השולית". הכלכלנים אף מודים שתועלות אינן ניתנות להשוואה בין צרכנים שונים. מאחר שתועלת מכל סוג אפשרי אינה ניתן לזיהוי, לצפייה ולכימות, אנו עוברים על ההבחנות הללו בינתיים בשתיקה. ניתוח קטלני ראו בהמשך בפרק 5.

20 כך מסתבר לפי ברונו טראוון בספרו השושנה הלבנה. על פי הספר, מיסטר קולינס, הבעלים־המנהל של פירמת נפט אמריקאית, משתלט בעורמה על אסיינדה מקסיקנית, מחריבה ומגרש את יושביה כדי לשאוב בשטחה נפט. כל זאת כדי להגדיל את הפקת ומכירת הנפט של הפירמה, כדי להגדיל את הרווח מהמכירות, כדי לחלק לעצמו תוספת דיבידנדים ממניותיו בפירמה, כדי שיוכל בסופו של דבר לרכוש עוד בית לפילגשו הנוספת (השולית).

21 על המדידות הכוזבות של הכמויות המצרפיות בחשבונאות הלאומית ראו פרק 5 בספר.

הינם טהורים ונקיים משמץ של כפייה, קולקטיביות והירככיה, ואין בהם התערבות חיצונית, ממשלתית או כוחנית כלשהי.

אבל בעיני בני אדם חסרי אמונה וחסרי אשליות כמונו, משמעות הניכוי הינה אחרת: מדובר בשני מדדים שונים לחלוטין, אשר היחס ביניהם משקף יחסי כוח היררכיים בין שתי קבוצות של בעלים. מדד אחד מייצג את מחיר המניות התאגידיות ומדד שני את מחיר סחורות הצריכה והשירותים. אפשר כמובן לראות את היחס בין שני המדדים כיחס בין תשואה על שני אפיקי השקעה – מניות מול סחורות צריכה. אבל אנחנו איננו רואים ביחס הזה מאומה מלבד יחסי כוח דיפרנציאליים: מדד לכוחן של קבוצות בעלי המניות התאגידיות ביחס לכוחן של קבוצות הבעלים של סחורות הצריכה והשירותים.[22] איננו מבחינים כאן בשום השתקפות של יחסי תועלות בין שחקנים רציונליים. ולכך עוד נחזור בהמשך הספר, בפרק 15.

עתה ניתן ללכת צעד קדימה ולבחון מחדש את התרשימים הקודמים. כזכור, הם תיארו לכאורה את התפתחות המחירים הקבועים של ההון בארה"ב על פי המתכונת הניאו־קלסית התועלתנית – כלומר, באמצעות השוואה בין סלי מחירים פיננסיים וריאליים.

ה.1 היסטוריה אחרת של ההון בארה"ב

כאשר שבים ובוחנים את תרשים א.1, והפעם מנקודת מבט כוחנית ולא תועלתנית, קוראים סיפור אחר. זהו תהליך היסטורי שאין שמים לב אליו, אבל הוא הולך ומתפשט ופורץ רק לעתים לתודעה, בעיקר בעת משבר. זהו סיפור כוחם של בעלי קבוצות ההון המרכזיות – במקרה זה, ביחס לבעלי סחורות צריכה – אך כפי שנראה בהמשך בצורה יותר ממוקדת, גם ביחס לשאר הסקטור העסקי, וכמובן ביחס לאוכלוסיית ההמון, צרכני הסחורות.

על פי התרשים, הכוח היחסי הזה נטה לעלות בהתמדה מאז אמצע המאה התשע עשרה. לאחר שהסתיים המשבר הגדול בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, הכוח היחסי של קבוצות ההון המרכזיות הלך והתגבר וקצב העלייה נטה לעלות בתלילות.

הערך 2.88% שבתרשים א.2 מבטא את שיעור הגידול השנתי הממוצע בכוח הקפיטליסטי של בעלי הפירמות הגדולות ביחס לבעלי סחורות צריכה. על פי התרשים, כוח יחסי זה נטה לעלות בהתמדה מאז אמצע המאה התשע עשרה. לאחר שהסתיים המשבר הגדול בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, הכוח היחסי של קבוצות ההון המרכזיות הלך וגבר ומגמת העלייה הואצה.

ה.2 הסתירה בין צמיחה לבין אוטונומיה

כאן גם עולה משמעות פוליטית חדשה לתהליך זה: אף אם "רמת החיים" (יכולת הצריכה "הריאלית") של האוכלוסייה עולה – אין זה אומר שרמת החירות שלה גדלה.

עד היום, אחת המוסכמות הברורות מאליהן היא שקניין פרטי, שוק חופשי ותחרות מושלמת הם מתכונת הכרחית לדמוקרטיה (פרק 3). בתקופת המלחמה הקרה המוסכמה הזאת הייתה לא רק חלק מן התעמולה המערבית נגד בריה"מ והגוש המזרחי, אלא חלק חשוב בלימודי הרוח והחברה באוניברסיטאות המערב. "מודרניזציה" הייתה תמיד משולבת בהתפשטות כלכלת שוק,

22 האבחנה הינה בין שני **סוגי בעלות** ולא בין הבעלים עצמם, שכן בעלי המניות הם לעתים קרובות גם בעלי סחורות צריכה וההפך.

צמיחה כלכלית, התרחבות שכבות ביניים, זכויות אזרח, אינדיבידואליזם, נציגים נבחרים ובחירות חופשיות.[23] כל אלה הוצגו כניגוד למשטרים הקומוניסטיים והסמכותניים. במשטרים כאלה התקיימו שליטה ותכנון ממשלתי ריכוזי, קולקטיביזם, חוסר יעילות, פקידות מסורבלת, שחיתות, פיגור כלכלי, עוני, בערות ודיקטטורות צבאיות או משטר טוטליטרי. הטענה במערב הייתה, הן באקדמיות והן בתקשורת ההמונית, כי עלייה ברמת החיים קשורה הדוקות לאוטונומיה גוברת של הנשלטים ולירידת כוחם של השליטים.

התהליך הליברלי דמוקרטי הזה נתפס עד ימינו כירידת השליטה של המוסדות המדיניים והפחתת העוצמה של השליטים, והוא מותנה בעלייתה של "כלכלת שוק", שהיא כמובן הכרחית לעלייה מתמדת ברמת החיים. או בשפה אחרת: משטר קפיטליסטי הוא הערובה לדמוקרטיה.

מדוע השוק הוא תנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה? משום שמוסד השוק מזוהה עם "החברה האזרחית", וזאת עומדת, כך נטען, בניגוד לשלטון המדיני.

פירוש מקובל דומה משתמש במונח פלורליזם. המשמעות המוקנית למושג זה לקוחה מן העולם הניאו־קלסי: ככל שגוברת התחרות בין הכוחות השונים בחברה – פוליטיים, כלכליים, תרבותיים, חברתיים ואחרים – כך מתעצמים החירות והדמוקרטיה, וזאת משום שמקורות הכוח השונים אינם מוחזקים בידי קבוצה אחת.[24]

באירופה של ימי הביניים, כך נאמר, הכוח המדיני, הצבאי, הכנסייתי והכלכלי הוחזק בידי קבוצה הומוגנית צרה – האצולה. וככל שהתפתח המשטר הליברלי, כך בוטלו זכויות היתר של שליטי המשטר הישן ונוצר שוויון פוליטי בין היחידים – ובעיקר הפרדה ברורה בין מקורות העושר הכלכלי, הכוח הפוליטי והסטטוס החברתי.[25]

מבלי להיכנס כאן לדיון מפורט, ברור שמשהו פגום במוסכמות הללו בדבר הקשר בין "היוזמה הפרטית", "הצמיחה הכלכלית" ו"רמת החיים" מצד אחד, לבין האוטונומיה של מרבית בני האדם מנגד. הפגם הזה מתחיל מאותה הנחת יסוד ברורה מאליה כביכול, לפיה "הכלכלה" הינה תחום אוטונומי בעל חוקיות פנימית נפרדת משאר הפעילויות האנושיות. או בשפה פשוטה: שקיימת הפרדה, ולמעשה סתירה, בין "כלכלה" לבין "פוליטיקה", או בין הון לבין מדינה, או בין שוק לבין ממשלה. ובשפה יותר מתוחכמת: שקיימת סתירה בין יחסי תועלת לבין יחסי כוח.

בחלקים השלישי והרביעי בספר (פרקים 10-15) נחזור לעניין זה ונציג תיאוריה כלכלית פוליטית חדשה מן היסוד שאינה נגועה בסתירה זאת.

ה.3 חזרה להיסטוריה האחרת של ההון

כפי שראינו, הכוח היחסי של קבוצות ההון המרכזיות בארה"ב עלה בהתמדה מאז אמצע המאה התשע עשרה וגבר בקצב מהיר יותר מאז שנות החמישים במאה העשרים. עד כאן המגמה הרציפה. אבל הסיפור החשוב שעולה מתרשים א.1 הוא סיפור המשברים המחזוריים וההסדרים החדשים שבעקבותיהם. המשברים המחזוריים מביאים עמם היערכויות חדשות של יחסי הכוח. כל משבר נושא בעקבותיו התארגנות מחדש כלכלית פוליטית, שעיקרה ניסיון למסד "הסדרים מוסדיים" חדשים אשר יתאימו ליחסי הכוח המשתנים.

23 על לימודי המודרניזציה כחלק מהמלחמה הקרה, בפרק 7.

24 למשל ג'וזף שומפטר וטיעונו הידוע על הדמוקרטיה והתחרות בין האליטות היריבות (Schumpeter, 1942).

25 ארון (1970): פרקים 1-2; Aron (1950a, 1950b).

הכוח הקפיטליסטי, המאורגן היום ברשת תאגידית־מדינית סבוכה, נאלץ במאה וחמישים השנים האחרונות לעבור מספר היערכויות מחדש, מדי משבר סיסטמי שאיים על משטר ההון. לאחר המשבר בשנים 1851-1857 פרצה המלחמה בין המדינות הצפוניות לבין המדינות הדרומיות (משום מה קוראים לכך "מלחמת האזרחים"). בעקבות המשבר והמלחמה עלו קבוצות הבעלות הגדולות שהשתלטו על ענפי המפתח בארה"ב: הבנקים המובילים, מסילות הברזל, הפקת וזיקוק הנפט, המכרות ובתי היציקה. בתקופה זו החלה התפשטות מהירה של הממשל הפדרלי מערבה, צפונה ודרומה — עד לאיים הקריביים, מקסיקו, פנמה, הפיליפינים ואלסקה.

זו התקופה שכה מתרפקים עליה אנשי הימין הרדיקלי והוזי החלום האמריקאי. כדאי לזכור ש"היזמים" הבולטים בני אותה תקופה — ונדרבילט, רוקפלר, קרנגי, מלון, גולד, סטנפורד ודומיהם — עשו הכול כדי לשתק את ה"תחרות בשוק" ו"היוזמה החופשית". הם עשו זאת לא פעם בעזרת כנופיות בריונים, שריפת עסקים יריבים, תרמיות, הונאה, זיופים, קניית שופטים ועסקנים פוליטיים ובעיקר הרצת מניות. הם המציאו את ה"טראסט" ויצרו את קואליציות ההון הראשונות שאיחדו את השליטה בייצור, בחלוקה ובוויסות ענפי המפתח. הדמויות האינדיבידואליות שלהם דווקא מסמלות את גל הריכוזיות הראשון שעבר על ארה"ב.

השליטה המתגברת של הטייקונים גרמה למאבקים ושביתות אלימות ולמרידות המוניות (בעיקר של התנועות הפופוליסטיות במדינות החקלאיות במערב התיכון, שאף איימו לפרוש מארה"ב). בסופה של התקופה פרץ משבר חדש (בשנים 1905-1920). המשבר הקשה הזה הסתיים בעלייתו של הקפיטליזם התאגידי הריכוזי, המופעל על ידי מנהלים ועל פי כללי משחק תאגידיים.

המשבר של שנות השלושים (או משבר 1929-1948 לפי הספירה שלנו) לווה בפירוק האוטונומיה של העסקים ועליית התשלובת העסקית־מדינית על פי המתכונת הקיינסיאנית, שבה הארגונים הצבאיים הפכו לגורם משמעותי לעסקים, כמו גם הוויסות הממשלתי על שלל צורותיו.

ככל שהמלחמה הקרה התחזקה, כן התמסד הדגם של מדינת רווחה־מלחמה. הליברלים קראו להסדר זה "תשלובת תעשייתית־צבאית", המרקסיסטים כינו אותו "קואליציה קיינסיאנית" והרדיקלים ראו בו "קפיטליזם צבאי".[26]

המשבר של שנות השבעים, משבר הסטגפלציה (בשנים 1969-1981 לפי הספירה שלנו), הסתיים בעליית הדגם המכונה היום "ניאו־ליברליזם".[27] עיקרו של הסדר החדש הוא פירוק מדינת הרווחה. בניגוד למקובל לחשוב ולהצהרות, אין מדובר בהפסקת הוויסות הממשלתי או בצמצום הממשל (מה שמכנים "דה־רגולציה"), אלא בביטול הוויסות הקיינסיאני. מדובר בהסרת האחריות המדינית הישירה על מרבית השירותים ההמוניים, העברת הנכסים הממשלתיים לקבוצות הון ("הפרטה"), העדפה גלויה ומוחלטת לטווח ארוך של האינטרסים של קבוצות ההון המרכזיות בעולם ובמדינה, השלטת אידיאולוגיה מדינית־עסקית, התנכלות לארגוני שכירים ולשכירים בלתי מאורגנים וביטול ההגנות החברתיות לנפגעי ופליטי "כוחות השוק".

מיסוד יחסי הכוח הניאו־ליברליים כלל חזרה לחלוקת ההכנסות המקוטבת שלפני הסדר הקיינסיאני, ממשלים חלושים ועסקנים פוליטיים נטולי ידע וסמכויות תכנון. התכנון עצמו, כמו גם ביצוע התוכניות, עבר לידי קבוצות ההון הדומיננטי. כל המעבר הזה מעוטר באידיאולוגיות פוסטיסטיות ובצמיחת תנועות פופוליסטיות שמרניות ומפלגות ימין רדיקליות.

26 Gold (1977); Melman (1974); Nitzan and Bichler (2006a). על הקיינסיאניזם הצבאי: פרקים 7-8.

27 על מחזורי הסטגפלציה ועל משמעות הסטגפלציה על פי תיאוריית הון־ככוח: פרק 12.

המאה העשרים ואחת נפתחה במשבר מתמשך (2000-2009 לפי הספירה שלנו). מאז קיימים ניסיונות בלתי פוסקים, שלעתים נראים נואשים, למסד הסדרים חדשים. אבל ברור שהפעם האוליגרכיה התאגידית החדשה רחוקה מגיבוש הסדר חדש. לא משום שאין בנמצא "מנהיג" מהסוג של רייגן או תאצ'ר או פינושה — כאלה דווקא יש בשפע — אלא שהם נראים היום נלעגים. כי הפעם "המנהיגים" החדשים אינם מסוגלים להגיע להסדר מדיני־תאגידי חדש מכמה סיבות: ראשית, משום שעולם המעצמות הישן נגוז ובמקומו עולים מרכזים גלובליים בלתי יציבים. במצב זה, הסדרי מטבע או אמנות מכס בין מדינתיים הינם הסדרים ישנים שאינם עונים על המציאות החדשה.

שנית, מדובר היום במשטר קפיטליסטי עולמי. בתקופות המשבר הקודמות רוב העולם לא היה נתון רשמית תחת השליטה הקפיטליסטית. בחלקו הוא היה תחת משטרים לא קפיטליסטיים או היה בתהליך דה־קולוניזציה. הסדר הקיינסיאני למשל, נגע בעיקר לכעשרים מדינות קפיטליסטיות מפותחות במערב בלבד, כולן תחת חסות ההגנה והמטבע האמריקאיים או תחת מטריית השוק האירופי.

הסיבה השלישית, והחשובה ביותר, היא שסדר חדש הממַסֵד יחסי כוח חדשים דורש מהאוליגרכיות התאגידיות־מדיניות של היום לוותר לחלוטין על הסדרים הכוחניים שהתגבשו בעבר הניאו־ליברלי. ויתורים מהסוג הזה מנוגדים לחלוטין לאינטרסים של ההון הדומיננטי. קיימים מחסומי תודעה שאין אפשרות לחלוף דרכם ומבחינה זו המצב קשה יותר מאשר בשנות השלושים של המאה העשרים, כי הפעם מדובר במשטר קפיטליסטי עולמי המושרש היטב בתודעה ללא אלטרנטיבה משמעותית. את עוצמת תודעה זו מבטא הרהור של אחת מגיבורות הרומן אפשרות של אי מאת מישל וֶלבֶּק, דמות המייצגת את דור הצעירים שנולדו אל תוך משטר ההון הגלובלי: "להילחם במשטר הקפיטליסטי נראה כמו להילחם במזג האוויר".

ו. ההון ושברו. על הספר

ו.1 ביקורת הכלכלה הפוליטית

עשרים וחמש השנים שלאחר מלחמת העולם השנייה נחשבו במערב לשנות שגשוג. היה אף אידיאולוג שהכתיר את התקופה כ"חברת השפע".[28] הכינוי רמז לכך שחברות המחסור מעידן המהפכה התעשייתית הוחלפו במשטרים בעלי צמיחה יציבה ורמת חיים גבוהה.

עידן השפע התנהל בצילה של המלחמה הקרה, ואולי משום כך נעלמה באותה תקופה המילה "קפיטליזם". היא נחשבה לסיסמה מיושנת המדיפה עובש אידיאולוגי ותעמולה רדיקלית. היא השתייכה לאותן אידיאולוגיות מחסור מן התקופה הוויקטוריאנית שהתאימו לבתי חרושת עשנים, פועלים רעבים ושביתות אלימות שעבר זמנן. לעומת אידיאולוגיות אלה צמחו מדעי החברה באוניברסיטאות המערביות של שנות החמישים והששים. אלה טיפחו את לימודי "המודרניזציה". מחקרים, תיאוריות, מכוני מחקר וכתבי עת על מודרניזציה הבטיחו מוניטין מדעני, קידום אקדמי וסבסוד אמריקאי. הם הציגו גישות פוזיטיביסטיות מעשיות, שיטות מדעיות כמותיות ותפריטי ניהול למניעת משברים מחזוריים ולייצוב המשקים והמשטרים. הקפיטליזם ותחלואיו שקע ונותר מאחורי מסך הברזל לשימושם של עסקני המפלגות הקומוניסטיות בלבד.

28 Galbraith (1958)

והנה, בשנות התשעים של המאה העשרים, בריה"מ נפלה, ההיסטוריה הסתיימה והקפיטליזם חזר לפתע כמובן מאליו והדהד בכל פינה. לא יכולת בלעדיו במדעי החברה והרוח, ובעיקר בפוסט מדעי הרוח והחברה. הוא הפך לחלק הכרחי בלימודי הזהות, הגזע והמיניות. דיונים סוערים התנהלו בין המלומדים הממסדיים לבין "הביקורתיים" על טיבו של הקפיטליזם הגלובלי, על הקפיטליזם הפוסט קולוניאלי, על הקפיטליזם הפטריארכלי־הגברי־הלבן. בעוד שהשמרנים מספרים בשבחי כלכלת השוק הקפיטליסטית, הרדיקלים מוחים נגד עוולות הקפיטליזם הפיננסי. כלכלני הממסד מטיפים בזכות הפריון וההייטק שהצמיח הקפיטליזם, ואילו אנשי המחאה מפגינים נגד אנשי השטן הקפיטליסטיים מוול סטריט, מכינוסי דאבוס, מהתאגידים הבינלאומיים ומקרן המטבע הבינלאומית (IMF). לחלק, הקפיטליזם הוא גלגל ההצלה לקיומה של האנושות וחירותה. לאחרים, הוא אסון אקולוגי והרס תרבותי. חלק רואים במלחמות שפרצו בעשורים האחרונים במזרח התיכון וברחבי העולם כמשרתות אינטרסים קפיטליסטיים, אחרים רואים בהן מלחמת תרבויות בין משטרי דיכוי לבין כוחות הנאורות והקידמה.

רק דבר אחד אינו נתון במחלוקת, ונראה שטיבו נהיר לכולם: המוסד המרכזי של הקפיטליזם — ההון. לכן יהיה מפתיע אם נציין שלאחר יותר ממאתיים שנה של התפתחות קפיטליסטית נמרצת, והתפתחות אידיאולוגית וביקורתית ערה על המשטר הקפיטליסטי ועל תולדותיו — מהותו של ההון נותרה בלתי ברורה. למעשה, לא קיימת תיאוריית הון הגיונית אמפירית — לא במדע הכלכלה, לא בכלכלה הפוליטית המרקסיסטית ולא במדעי החברה בכלל, בין אם הם פוזיטיביסטיים או ביקורתיים, בין אם הם מודרניים או פוסטיסטיים.

הדבר בולט ביותר בעת משברי הון. אז נחשפת אוזלת ידם של המומחים והמנהלים האמונים על רזי ההון, ולעתים ברגעי חרדה, הם אף מתוודים כי אין הם מבינים לא את טיבו של ההון ולא את משבריו אשר נפלו לפתע עליהם ובעיקר מתגלה אימתם מפני הקריסה המוחלטת של משטר ההון. פרק 2 מתאר כמה מהסצנות האלה בקצרה. בשעה כזאת מונפים דגלי המחאה והמפגינים יוצאים בזעם אל הרחובות. אולם אף להם אין תוכנית אלטרנטיבית. אף הם אינם מבינים את מהותו של ההון ולא את טיבו של משבר ההון. לפתע מתגלה שלא קיימת תיאוריה רדיקלית של הון ומשבריו, ובוודאי לא תיאוריה בעלת יכולת אמפירית כמותית, עד למשבר הבא.

כל התיאוריות, המודלים והתחזיות הכלכליות על המשבר, הן הפשוטות והן המסובכות, בנויות על כמה עקרונות פשוטים ושגויים. העיקרון הראשי של הדוקטרינה הניאו־קלסית (ולמעשה של כלל האסכולות הכלכליות פוליטיות) הוא הפיצול בין העולם "הריאלי" ובין העולם "הפיננסי".

בכל התיאוריות, קיים למעשה "הון ריאלי" בלבד. זה אוסף של מכונות, מבנים, מלאים, פטנטים וידע מוגן. מנגד, על פי האמונה המקובלת, מחירי ההון של הנכסים הפיננסיים (אשר מתגלמים במחירי המניות, אגרות החוב, וניירות הערך השונים) הם **השתקפות** בלבד של הנכסים "הריאליים". פיצול דומה בין שני סוגי ההון מופיע גם בתיאוריות המרקסיסטיות השונות (ואין חשיבות לאסכולה). אצלן שני סוגי ההון נקראים בשמות אחרים כגון: הון יצרני מול הון פיקטיבי, הון ממשי מול הון סיבוב, הון תעשייתי מול הון פיננסי.

הגרסה הנפוצה בתיאוריות המסבירות את המשבר היא שסיבת המשבר נובעת מאי ההתאמה בין ההון הריאלי לבין ההון הפיננסי — אי התאמה ההולכת וגדלה עד כדי כך שתופחת לה "בועה". היא נובעת מכך שהמחיר הפיננסי של ההון חורג לחלוטין מן "הערך האמיתי", או מן "השווי הריאלי" של ההון (מונחים החביבים על המסבירים). ואז פוקעת לבסוף הבועה כמו מורסה ותוצאותיה

ידועות: פשיטות רגל, מיתון, וקיצוצים. פרק 2 דואג לתאר ולהפריך את תיאוריית הבועה, אולם מעל לכול הוא מפריך את קיומם כביכול של שני סוגי הון – ההון הריאלי והשתקפותו הפיננסית.

העיקרון השני בתיאוריות הכלכליות השונות הוא ההפרדה האנליטית בין הכלכלה לבין הפוליטיקה או בין המדינה לבין השוק. הכלכלה נחשבת לתחום יצרני עסקי המבוסס על תועלת ויחסי חליפין חופשיים בין יחידים. הפוליטיקה לעומת זאת מטבעה היא קולקטיבית, עוסקת בחלוקה, והיחסים בה כוחניים ומבוססים על פיקוד והיררכיה. מאז אדם סמית נהוג לטעון, בגרסאות שונות, שככל שהמדינה והפוליטיקה ימעטו להפריע לכוחות השוק ולהתערב בכלכלה, כך עושר האומה ישגשג ורווחת היחידים תיצמח. פרק 3 מתאר את מקורו של הפיצול בין הכלכלה למדינה. הפיצול נעוץ עוד בערש הקפיטליזם, כאשר ההוגים הליברליים, אשר ביטאו את מאווי הבורגנות המתחזקת מול "המשטר הישן" המתערער, התמקדו ברעיון החדשני אודות הפרדת "החברה האזרחית" ממוסדות המדינה המלוכנית. מוסד השוק הפך מכאן ואילך לדגל הפוליטי של ההון ובעליו. השוק הוא תמצית החופש והשוויון של היחידים כנגד עריצות המדינה. הניגוד הזה בין הפוליטיקה לבין הכלכלה התמסד בתוככי הביורוקרטיה האקדמית והונצח באמצעות הזיכיון שהוענק למחלקות מדע הכלכלה לעסוק באופן בלעדי במוסד הפוליטי המרכזי של הקפיטליזם – מוסד ההון.

בדוקטרינות הליברליות, ההון הינו עושר ריאלי הנצבר ביחידות מוניטריות. עושר זה נובע מפעילות כלכלית יצרנית. הוא מקבל את ערכו מכוחות מאגיים כמו ביקוש, היצע ושיווי משקל. כוחות אלה פעמים מגדילים את ערכו ופעמים מקטינים אותו. אולם ברור שמאחרי המחירים והכמויות בשוק של סחורות ההון מצויות יחידות תועלת של צרכנים ויצרנים. התועלת היא הבסיס הכמותי של ההון.

המרקסיסטים אינם מסכימים להפרדה זאת לכאורה. מאז מרקס, תוקפים ההוגים המרקסיסטים את הדימוי הכוזב של חליפין חופשיים בין יחידים בשוק. בעיניהם, המניע המרכזי בקפיטליזם אינו חליפין בין יחידים בשוק אלא מנגנון הצבר ההון הנכפה על המין האנושי. מאחורי הצבר ההון מסתתרים יחסי ניצול והפקעת עודף העבודה מן העובדים היצרניים, בחסות המוסדות המדיניים. אך גם בדוקטרינות המרקסיסטיות הקיום האנושי מתפצל בין יחסי הייצור הישירים השוררים בין הקפיטליסטים לבין העובדים מצד אחד, לבין יחסי הסמכות והקניין המצויים במבנה־על מדיני משפטי מצד שני. בספֵרת יחסי הייצור ("מבנה התשתית") מתחולל הצבר ההון הכלכלי, וספרת יחסי הסמכות ("מבנה העל") המדינית היא התחום הפוליטי המגן על הצבר ההון ומשקף את אופי הייצור בתקופתו.

שתי האסכולות הללו, הליברליות והמרקסיסטיות, צמחו והתמסדו יחד עם התבססותו של משטר ההון באירופה, בצפון אמריקה ולבסוף בשאר חלקי העולם. האסכולה הליברלית הצמיחה את מדע הכלכלה הפוליטית, שהיה אמור לנסח את חוקי הטבע של כלכלת השוק האוטונומית. כנגדה התפתחה הכלכלה הפוליטית המרקסיסטית שיצרה חוקים היסטוריים דיאלקטיים האמורים לרשת את כלכלת השוק ולהחליף את שליטת ההון ובעליו בחברה אל־מעמדית דמוקרטית. ההיסטוריה של שתי אסכולות ההון הללו ומקורות השראתן מתוארת בפרק 3.

במחצית השנייה של המאה התשע עשרה היה ברור שהקפיטליסטים ניצחו. הסדר הקפיטליסטי החדש הלך והשתלט על העולם. אלא שסדר זה כבר היה רחוק מן המאבקים שניהלה הבורגנות ו"החברה האזרחית" בתחילת דרכה נגד האצולה והמוסדות המלוכניים. הבורגנות הישנה הייתה בשקיעה פוליטית. תהליכי הריכוזיות האיצו את עלייתו של מעמד שליט חדש בעל אינטרסים

חדשים, שנזקק לסדר מדיני חדש. זהו סדר מדיני עסקי של פירמות גדולות, קבוצות הון ענקיות, קונצרנים, טראסטים, השקעות בינלאומיות ושוקי אשראי וניירות ערך גלובליים. הסדר הקפיטליסטי נראה ככוח דינמי שאין לעמוד בפניו, והקפיטליסטים כבר הציגו ביטחון עצמי גובר. עתה, לא נותר אלא לסלק מן הבמה את שרידי הוויכוחים "המעמדיים" של הכלכלה הפוליטית הקלסית לטובת מדע פוזיטיבי. זה היה הזמן לעלייתה של הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית, אשר הייתה אמורה להפוך את הכלכלה הפוליטית למדע של ממש — חלק ממדעי הטבע.

פרק 4 מתאר את הדוקטרינה הניאו־קלסית — או בשמה החדש, "מדע הכלכלה" (Economics) — כפי שהיא נלמדת ומשוננת באוניברסיטאות ברחבי העולם כיום. מדע הכלכלה אמור לענות על השאלות המרכזיות בקיומו של היחיד ביקום הקפיטליסטי: ראשית, מה יהיה מחיר הסחורה בשוק בעתיד ושנית, כיצד נקבע מחיר הסחורה.

לאחר למעלה ממאה שנים של ניסיונות, מדע הכלכלה אינו מסוגל להשיב על השאלה הראשונה. לעומת זאת, על השאלה השנייה — כיצד נקבע המחיר — תשובות מדע הכלכלה נחרצות וכתובות בלשון חד משמעית. התשובות מבוססות על תיאוריית הערך הניאו־קלסית. תיאוריה זאת היא הפולחן המדעי שמשונן ומתורגל במשך שנים במחלקות לכלכלה על סעיפיהן ושלוחותיהן בניהול, מימון, ביטוח, חשבונאות וסטטיסטיקה כלכלית. פולחן זה מחדיר את האמונה הקנאית בשילוש הקדוש — הביקוש, ההיצע ושיווי המשקל.

פרק 4 פורש את קיצור תולדות האמונה בשילוש הקדוש כפי שהם כתובים על ספרי הישר של המבוא למדע הכלכלה. בסופו של הפרק לא נותר הרבה מן הפולחן: לא מעקומת הביקוש ולא מעקומת ההיצע, לא מיחידות התועלת ולא מטעם הצרכנים, לא מן האוטונומיה של עקומות הביקוש וההיצע ולא מן האוטונומיה של הצרכנים. אף מסתורי שיווי המשקל נותרים מסתוריים, הן לכוהנים הניאו־קלסיים והן לצאן מרעיתם. מצבו של מדע הכלכלה נראה עגום.

פרק 5 מיועד למתוחכמים ולבעלי תארים מתקדמים במדע הכלכלה, ולכל המתקשים עדיין להאמין כי הבעיות, הסתירות והמבוכות נעלמו מעיני "מי שצריך לדעת". קשה להאמין כי במרוצת מאה השנים האחרונות לא נמצאו פתרונות לבעיות שהועלו בפרק 4. שהרי לא ייתכן כי כולם בורים או עוסקים בהכחשה ובהונאה עצמית, ורק מחברי ספר זה הינם חכמים מתוצרת עצמית.

פרק 5, אם כן, מעמיק בבעיות היסוד התיאולוגיות ומתעמת עם הניסיונות שנערכו במאה השנים האחרונות על ידי מדעני הכלכלה לפתור את הקשיים וליישב את הסתירות. אם למישהו עוד נותרו ספקות, הפרק מראה שעקומת הביקוש הכללית בשוק אינה יורדת משמאל לימין למטה, אלא מסוגלת להשתולל באופן לא צפוי אף אם עקומות הביקוש הפרטיות של היחידים הרציונליים מתנהגות כיאות על פי צווי ההלכה. זה אף עשוי להגיע למצבים שקיימות בהם כמה נקודות שיווי משקל הנחתכות בעקומת ההיצע, חלקן לא יציבות, המונעות אפשרות כלשהי להסביר (שלא לדבר על לחזות) את תוצאות השוק. עקומת ההיצע מצדה, עשויה להנחיל קלון לכוהנים הניאו־קלסיים משום שאף היא עשויה להשתטח לפתע או אף חלילה לגלוש מטה, במקום לעלות מעלה משמאל לימין כפי שהדוקטרינה מורה. גרוע מכך, במצבים אלה עקומת ההיצע מאבדת את שאריות האוטונומיה שלה ונותרת בלתי מוגדרת, ללא רועה וללא גבולות. גם הסקרים ומחקרי השוק המתוחכמים ביותר מבוססים על הנחות רעועות וקביעות חסרות בסיס. כשהדבר מגיע לאומדנים מצרפיים של סוגי סחורות שונות, שלא לדבר על מצרפים ענפיים או כלל משקיים (כמו אומדני תמ"ג או מלאי הון של משק מדיני), שם כבר מדובר בהונאה עצמית.

בסופו של פרק 5 נותרנו עם ביקוש, היצע ושיווי משקל ללא הוכחה לוגית או אמפירית לקיומם, וכן נותרנו עם מחירים וכמויות מצרפיים שאינם ניתנים למדידה. כבר לא מדובר במדע, אלא בכנסייה מתמוטטת הנאחזת בשאריות המימון הכבד שאדוני המשטר מעניקים לה.

בסופו של דבר, מדע הכלכלה ולימודי הכלכלה (וספיחיה, כגון לימודי ניהול, ביטוח, חשבונאות ועוד) הינם חסרי ערך, לפחות למרבית בני האדם. התרכזותה של הכלכלה ביחידים "רציונליים" או תועלתניים הינה חסרת תועלת למין האנושי, אם כי מיטיבה להועיל למשטר ההון ולאלו המעוניינים להשתלב בשירותו. היא עוסקת בכפייתיות בחליפין בין יחידים בקונטקסט המתאים בקושי לחברת ציידים ולקטים באמזונס (לפני שהגיעו לשם הפירמות הבינלאומיות). בשם תועלתם של היחידים היא בולמת כל מחשבה ופיתוח תכנון דמוקרטי, ועוסקת ישירות ובעקיפין בתכנון הרווחים והחלוקה־מחדש של קבוצות ההון נגד המין האנושי. אף שהסביבה העולמית עומדת לקרוס לנוכח פעלולי הצבר ההון והצורך בתכנון סביבתי כוללני הופך לדחוף, מדעני הכלכלה לא ירפו מהבלימה ולא יניחו לתכנון הומני לצמוח.

התועלת היחידה בלימודי הכלכלה ונספחיה היא שהיא מאפשרת גישה ראשונית להירכיית הכוח התאגידית־מדינית. התלמיד אמור להגדיל את מחירו המהוון בקרב השליטים ("הון אנושי"). מבחינה זאת, לימודי הכלכלה אינם שונים במהותם מלימודי התיאולוגיה שהיו לב הלימודים האקדמיים בימי הביניים.

ככל שהמשטר הקפיטליסטי התפשט בעולם, כן צמחו תנועות ומפלגות רדיקליות שקראו תיגר על המשטר, וכך גם התפשטה הכלכלה הפוליטית המרקסיסטית. היא מבוססת על תיאוריית הערך של (עודף) העבודה, אשר מרקס שקד על פיתוחה. מרקס חתר לפתח מדע חברתי אלטרנטיבי שיכה במדע הבורגני השליט ויגרום לשינוי תודעתם של העובדים היצרניים, אשר ילכו ויהפכו למהפכנים.

מרקס איבחן את הנטייה של המשטר הקפיטליסטי להסב את היחסים האנושיים למכניים, לכלאם ביחידות מידה סטנדרטיות, כמו יחידות של כסף, זמן, משקל, תפוקה, מיומנות. מכאן הוא ניסה ליצור תיאוריית ערך שתחשוף את צפונות תהליך התמחור של הסחורה הקפיטליסטית ותחתור תחת תיאוריית המחירים השלטת. הוא אף הבין היטב שכל תיאוריה שתהווה אלטרנטיבה להצבר הקפיטליסטי חייבת להתבסס על תבנית כמותית.

פרק 6 מתאר את התפתחות תיאוריית הערך הכמותית של מרקס ואת הניסיונות הרבים במאה ועשרים השנים האחרונות שעשו יורשיו הניאו־מרקסיסטים והפוסט־מרקסיסטים לאששה, ללא הועיל. בסופו של דבר, היא התגלתה ככישלון גמור, הן כבסיס ראשוני להבנת המציאות הקפיטליסטית והן כדרך מעשית להחלפת משטר ההון.

תיאוריית הערך הכמותית של מרקס, אשר הייתה אמורה לאמוד את מחיר ההון היא מרכז תיאוריית ההצבר הקפיטליסטי. ממנה משתלשלות ויוצאות התיאוריות על המשברים המחזוריים בקפיטליזם; על הנטייה של שיעור הרווח ליפול; על הלחץ המתמיד להורדת שכר העבודה ועל הנטייה לאבטלה כרונית; על הקונפליקט המעמדי בין השכירים המוכרים את כוח עבודתם לבין בעלי ההון הצוברים את עודף כוח עבודתם; על הפשטת העבודה וניכורו של העובד, על ההתפשטות הבלתי נמנעת של המשטר הקפיטליסטי בעולם ועוד תופעות הייחודיות למשטר ההון. התיאוריה אמורה להיות אלטרנטיבה מדעית לתיאוריות הערך הקלסית והניאו־קלסית, ולמדעי החברה הקונבנציונליים בכללם. בלעדי תיאוריית הערך של העבודה, הדוקטרינה המרקסיסטית

הינה חסרת ערך ונותרת כמו הסיסמאות והמשלים על המחיר בשיווי המשקל בשוק התחרותי שבדוגמות הניאו־קלסיות.

הטענה הרווחת בקרב חלק מן המרקסיסטים כאילו מרקס לא התיימר לפתח תיאוריה כמותית אלטרנטיבית של מחירים הינה חסרת בסיס הגיוני והיסטורי. כל התיאוריות שלו על התפתחות הקפיטליזם מבוססות על מחירים. סימן ההיכר הבולט של הקפיטליזם הוא הארכיטקטורה המפותלת של המחירים. אי אפשר לנתח את מחזורי העסקים, את משברי הצבר ההון, את הנטייה לנפילת שיעורי הרווח, את הרווח ושיעור הרווח, את הידלדלות שכר עובדים, את יצוא ההון ואת הצמיחה והמיתון במשטר ההון – ללא תיאוריה כמותית של מחירים.

העובדה שתיאוריית הערך התגלתה כמופרכת הייתה אמורה לחולל בקרב הרדיקלים תפנית. הם היו אמורים לחפש דרך חדשה מן היסוד שתתאים למציאות החברתית והמדעית החדשה אשר מרקס לא יכול היה להתוודע אליה. תיאוריה דיאלקטית המתכחשת למציאות מוצאת עצמה מהר חסרת חיוניות. תיאוריה רדיקלית המתכחשת לתבונה הופכת לדוגמה אנטי מהפכנית.

הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית (מדע הכלכלה) שגשגה יחד עם האימפריה הבריטית והפכה לדומיננטית ברחבי העולם עם עלייתה של האימפריה האמריקאית. מנגד, שגשגו ברחבי האימפריות תנועות רדיקליות שחיברו את התיאוריות המרקסיסטיות עם שאיפות אנטי אימפריאליסטיות.

אלא שכבר בתחילת המאה העשרים הלכו ובלטו יותר מדי תופעות חדשות שהן הליברלים והן המרקסיסטים לא הכירו. התופעות הללו כרסמו בתפיסת העולם התעשייתי שנבנתה על ידי סמית, קונט ומרקס. בין התופעות הבולטות היו, ראשית, עלייתם של הממשלים הגדולים והעסקים הגדולים. אלה פגמו בעולם הניוטוני ההרמוני של הליברלים. שנית, עליית התפיסה המצרפית של המשק והמדינה והתפתחות החשבונאות המדינית, יחד עם טכניקות אמידה סטטיסטיות. אלה חשפו בעיות רציניות בתיאוריות המופשטות של המאה התשע עשרה. לראשונה נאלצו הכלכלנים הפוליטיים, הן הניאו־קלסיים והן הניאו־מרקסיסטיים, לצאת מן הקליפה התיאורטית ולהעמיד את תיאוריות הערך שלהם במבחן. התוצאות היו קשות לשני הזרמים.

הדוקטרינה הניאו־קלסית נאלצה לוותר על התמודדות מדעית עם המציאות במחיר התחפרות בתוך בועה אקדמית של עולם פיקטיבי. זהו עולם שבו שוררים תחרות, שוק ואקוויליבריום, עולם של התעלמות קנאית מן המציאות האטטיסטית, הצבאית והתאגידית של המאה העשרים.

הדוקטרינה הניאו־מרקסיסטית לעומת זאת, ויתרה במאה העשרים על התמודדות תיאוריית הערך עם המציאות במחיר הצלחתה המפלגתית־ארגונית של הדוקטרינה הלניניסטית. היא ויתרה על האובייקטיביות המכנית של "חוקי התנועה" של מרקס למען ביצור כוחה של מפלגה והטלת משמעת ברזל על המון "הפועלים" וצייתנותם לאוליגרכיה של עסקנים לניניסטיים.

פרקים 7-8 מתארים את התהפוכות שעברו שתי הכלכלות הפוליטיות לאורך המאה העשרים.

המשבר הגדול של שנות השלושים ועליית בריה"מ לאחר מלחמת העולם השנייה, אילצו את שומרי החומות הניאו־קלסיים לספוג את הסדר הקיינסיאני.

קיינס ניסה למצוא דרך לפשר בין אמונתו הניאו־קלסית לבין המציאות הקפיטליסטית הסותרת את יסודות האמונה. כניאו־קלסיקן ביסודו שנקלע לתרבות רעה, הוא מצא עצמו בתוך סתירה אופיינית בין אמונה בספונטניות של היחידים השרויים באי ודאות בשוק תחרותי שאותו מסדירה היד הנעלמה, לבין ההכרח להשליט סדר דטרמיניסטי שבו הממשל יחליף את היד הנעלמה. הפתרון של קיינס היה לפצל את התודעה הכלכלית לשניים: "המיקרו כלכלה" תמשיך להתנהל על פי עקרונות האמונה בשוק־החופשי־תחרותי של הבעלים, המנהלים, העסקים, הפירמות ו"היוזמה

הפרטית". "המקרו כלכלה", לעומת זאת, תהייה האתיקה של הטכנוקרטים המדיניים. באמצעותה הממשלה "תתערב" במשק. היא תהייה מכשיר ל"ויסות" המשק, בעיקר באמצעות תפריטים ל"ניהול הביקוש".

הסדר הקיינסיאני הפך לחלק בלתי נפרד ממדע הכלכלה במחצית השנייה של המאה העשרים. השפעתו על ניהול המשקים של המדינות המפותחות לאחר מלחמת העולם השנייה הייתה אדירה. "המהפכה המצרפית" השתלטה לחלוטין על התודעה המדינית, והתפריט הקיינסיאני נחשב כחיוני לשרידות הקפיטליזם בעידן המלחמה הקרה. הסדר הקיינסיאני אף היה בעל השפעה על מדעי החברה שהתפתחו אחרי מלחמת העולם השנייה, בצל מרוץ החימוש והתפתחות טיפוס מדינת המלחמה־רווחה.

אך מאז שנות השבעים, הסטגפלציה במדינות המערב ותחילת השקיעה של שתי המעצמות, בריה"מ וארה"ב, שקע הסדר הקיינסיאני ואת מקומו ירש בהדרגה הסדר המוניטרי החדש־ישן, או כפי שהוא מכונה היום, הניאו־ליברליזם. עלייתה ונפילתה של התרבות הקיינסיאנית מתוארת בפרק 7.

בתחילת המאה העשרים החלה להסתמן תפנית בתיאוריה המרקסיסטית. הקו החדש שאומץ על ידי המרקסיסטים היה אמור להסביר מדוע הקפיטליזם אינו עובר משברים בעוצמה גוברת, כפי שניבא מרקס. הוא אף נועד להבהיר את פשר ההתמתנות שעברו המפלגות הסוציאליסטיות, אשר נראו פחות נלהבות למהפכה ויותר נוטות לרפורמות ופשרות. אבל בעיקר הוא נדרש לספק הסבר לשמרנותם של העובדים המאורגנים במדינות הקפיטליסטיות המרכזיות, אשר העדיפו הישגים בשכר ובתנאי תעסוקה על פני פעילות פוליטית רדיקלית. תפנית זאת הייתה למעשה תחילתה של מגמה המכונה בשם הכללי ניאו־מרקסיזם, כינוי המאפיין את התיאוריות המרקסיסטיות החדשות במאה העשרים, המתוארות בפרק 8.

לאחר הקמתה של בריה"מ, הלכה הכלכלה הפוליטית המרקסיסטית ושקעה בדוגמטיות הסטליניסטית. מיכאל קלצקי היה מהבודדים שניסה להפיח רוח חיים בכלכלה הפוליטית המרקסיסטית, ולהפכה למדע מודרני המסוגל להתמודד עם המציאות שלאחר מלחמת העולם השנייה.

קלצקי מיזג את תיאוריית הקונפליקט המעמדי עם המסגרת החשבונאית הקיינסיאנית ועם התיאוריות החדשות על המבנה האוליגופולי וההתנהגות העסקית בקפיטליזם. הוא היה מראשוני המרקסיסטים שעשה שימוש בשיטות סטטיסטיות ומתמטיות חדשות, אשר נכנסו אז למחקר הכלכלי. אפשר לומר שהכלכלה הפוליטית הניאו־מרקסיסטית המודרנית מתחילה ממנו. תיאוריית "דרגת המונופוליות" שלו היוותה הבסיס לאסכולת "ההון המונופולי" של פול סוויזי ופול בראן (Sweezy and Baran) ותומכיהם בכתב העת *Monthly Review* בשנות החמישים והשישים.

הם הציגו תיאוריה כלכלית פוליטית חדשה שהתאימה לדעתם למשטר הקפיטליסטי אשר צמח בעקבות המשבר הגדול ומלחמת העולם השנייה. הם ניסו להסביר את הסתבכותה הגוברת של ארה"ב במלחמות בעולם, ובפרט בווייטנאם, כנובעת מן הצורך במה שכינו "ספיגת העודף". משמעות צורך זה היא שמרכז הכובד בקפיטליזם עבר מתהליך הייצור, או מ"צד ההיצע", אל תהליך מימוש העודף, או אל "צד הביקוש". על פי הסברם, תהליך ההצבר מבוסס בקפיטליזם המבוגר על "מיחזור העודף", ואת מקומם של המשברים המחזוריים ברווחיות שתיאוריית מרקס התמקדה בהם, ירשה נטייה כרונית לסטגנציה ול"תת צריכה".

תיאוריית ההון המונופולי ומנגנוני ספיגת העודף נראו כמסבירים את מה שכונה "ניאו־אימפריאליזם" בשנות החמישים והששים. אולם מאז שנות השבעים הוליד הניאו־מרקסיזם כמה צאצאים, חלקם חוקיים למחצה, שהידועים בהם היו אסכולת "התלות" של גונדר פרנק, סמיר אמין, ארגירי עמנואל ואחרים, ובעקבותיה אסכולת "המערכת העולמית" של עמנואל וולרסטיין, ג'יובאני אריגי וחוקרים אחרים ממכון ברודל.

הרקע להתפתחות אסכולות אלה היה האכזבה ששררה בקרב השמאל החדש הן מן הסטליניזם ומבריה"מ והן מההתפתחות הכלכלית הפוליטית במדינות שהשתחררו מעול האימפריאליזם. האסכולות החדשות שיחזרו את נתיב "העודף העולמי", שנסחט מן "הפריפריה" ונשאב אל "המרכז", אשר הלך והתפתח בעוד שהפריפריה קפאה והתנוונה. וכך התגבשה בהדרגה המוסכמה שהקפיטליזם התפתח למן המאה החמש עשרה, בעיקר מאז כיבוש אמריקה, לאורך נתיבי העודף, ושהוא לא היה יכול להתפתח אלמלא השוד השיטתי של המושבות לאורך ההיררכיה של "המרכזים" ו"מרכזי המשנה". פרק 9 מתאר את הניסיונות ליצור היסטוריוסופיה רדיקלית חדשה שאמורה לרשת את ההיסטוריה המרקסיסטית המיושנת, שנכתבה מפרספקטיבה אירו־סנטריסטית.

אחת התיאוריות המרכזיות שרווחו בקרב האסכולות הניאו־מרקסיסטיות מאז תחילת המאה העשרים ועד היום היא אודות הזיקה בין התרחבות פיננסית שעוברים משקים קפיטליסטיים לבין נטייתם להתפשטות צבאית, ואלה כרוכים בשקיעתו של מחזור הגמוני. כך פירשו בזמנו את האימפריאליזם הבריטי בסוף המאה התשע עשרה וכך בין השאר פירשו את פלישות צבא ארה"ב ומלחמותיו במזרח התיכון במאה העשרים ואחת. תופעה בולטת של "הפיננסיזציה" במאה העשרים ואחת, על פי הרדיקלים, היא הגידול המהיר בזרימה של הון החוצה גבולות לאומיים. אבל לפי ניתוח הנתונים בפרק 9, נראה שלא פעם אפילו תיאורטיקנים ידועים מקרב הרדיקלים, לא פירשו נכונה את המציאות המשתנה. בחינה מחדש של התיאוריה הזאת בגלגולה החדש על "מחזורי ההגמוניה" ודמדומיהם הפיננסיים מראה, שהקשר פיננסים־אימפריאליזם אשר נרקם בתחילת המאה העשרים, היה אטרקטיבי אינטלקטואלית ואולי אף משמעותי להבנה כלכלית פוליטית של העולם דאז, אולם כיום הוא נראה מופרך אמפירית וחסר משמעות תיאורטית.

עם שוך מלחמת וייטנאם וההתפכחות מהסיקסטיז, התעוררו מגמות חדשות בקרב המרקסיסטים, בעיקר באירופה, שכללו בחינה מחדש של אסכולות "התלות" ו"המערכת העולמית" על נספחיהן המרובים. הוויכוח עם אסכולות התלות עורר מחקרים חדשים על מקורו של הקפיטליזם. האם הוא החל את דרכו כאשר התמסדה מערכת מסחרית עולמית, או בעת שנוצרו תנאים מסוימים שמהם הוא היה יכול לצמוח – כמו המבנה המעמדי ויחסי הייצור שהיו ייחודיים לאירופה? האם התנאים הללו התקיימו באירופה בלבד, או שמה היו קיימים במקומות אחרים בעולם ורק הכיבושים האירופיים הקדימו ומנעו את צמיחתו של הקפיטליזם במקומות האחרים?

בסופו של דבר, השאלות הללו הובילו לבחינה מחדש של הנחות יסוד ומוסכמות מקודשות במרקסיזם, בעיקר שאלת קדימותם של "התנאים החומריים" ויחסי הייצור לפעילות הפוליטית ול"מבנה העל" התודעתי. שאלות אלה הלכו והתחדדו ככל שהנביאים הפוסטיסטיים הצליחו להוביל את זרמי המחאה במאה העשרים ואחת.

וכך קרה שדווקא בעשורים האחרונים, עם התחזקות הקפיטליזם העולמי, הלך וגווע המחקר הרדיקלי על מרקמי ההון. העיונים "הביקורתיים", עם או בלי דקונסטרוקציה, הינם מבישים בבנאליותם, חסרי שמץ הבנה ויצירתיות, ונראים חסרי אונים מול הקפיטליזם. לא תמצא אצלם מאומה מלבד סיסמאות נגד "כלכלת שוק", נגד "אליטה פיננסית הגמונית לבנה", "הדרת הפריפריה

המזרחית" ועוד מיני כרזות גזעיות. אין פלא שהאדונים אוהבים לסבסד הוצאות לאור ו"מכוני מחקר" מהסוג הזה.

ו.2 הכלכלה הפוליטית החדשה: הון־ככוח

כל תשעת הפרקים הראשונים בספר עוסקים בביקורת הכלכלה הפוליטית, הממסדית והרדיקלית. הפרקים האחרונים מוקדשים לכלכלה פוליטית אחרת לחלוטין: כלכלה פוליטית שאנו יצרנו. היא מבוססת על תיאוריית הון חדשה, על תפיסה שונה של המשטר הקפיטליסטי בכללותו ועל דרך פוליטית אחרת להסרתו.

בתחילה, בפרק 10, התיאוריה מוצגת בתמציתיות ומשם אנו מתחילים להיכנס לעומק התיאוריה ולתיאוריות המסתעפות ממנה. בשלושת הפרקים הבאים אנו ממשיכים לחוג סביבה ולצלול לתוך התופעות החשובות בעידן הנוכחי, ולבסוף, בפרקים 14-15, שבים לתיאוריות המרכזיות של ההון ולמשברי ההון.

בניגוד לתיאוריות הניאו־קלסיות והמרקסיסטיות על כלל סוגיהן, על פי התיאוריה החדשה ההון אינו עצם מטריאלי ואף לא תהליך ייצור כלכלי. הוא אינו אמצעי ייצור או מלאי של מכונות, ציוד ומבנים, ואף לא צבירת ידע וטכנולוגיה. הוא אינו אוסף של יחידות תועלת ואף לא הצבר של שעות עבודה יצרניות המשוקעות ב"סחורות הון".

על פי התיאוריה החדשה, ההון הוא מוסד השליטה המרכזי של המשטר הקפיטליסטי. משטר זה אינו מערכת ייצור וצריכה, או משטר של "כלכלת שוק", או של "תרבות כלכלית", או של "הגמוניה אירו־סנטריסטית". המשטר הקפיטליסטי הוא אופני־כוח (mode of power) מסוג חדש יחסית בהיסטוריה של המין האנושי – משטר שהתגבש רק במאות השנים האחרונות.

ההון הוא מוסד מרכזי של יחסי שליטה, המאפשר **בין השאר** לשלוט בקווי הייצור, במלאי הסחורות ובעבודה השכירה. הוא אינו מוגבל לבתי חרושת, מפעלים, עובדים שכירים בתעשייה ובבניין, אלא פרוס בכלל מרקמי החברה המדינית כיום. מכאן אף ניתן להבין שההפרדה השלטת בתודעה בין מוסד ההון לבין מוסד המדינה היא מוטעית – שלא לדבר על היגדים אופנתיים כגון "הון תרבותי", "הון אנושי", "הון פוליטי", אשר מצלצלים היטב אולם בסופו של דבר הינם חסרי פשר.

הכלכלה – כלומר העבודה, הידע, הייצור והפריון – אינה מפיקה רווח. רק **היכולת לשלוט בכלכלה היא הסיבה לרווח.** הון (מכל סוג – ריאלי, פיננסי, תרבותי ושאר תארים) הינו חסר פריון ואינו מייצר מאומה. גם טכנולוגיה אינה מפיקה רווחים. לעומת זאת, **הבעלות על נכסים** (כולל נכסים טכנולוגיים) מקנה לבעלים את הזכות להפקיע הכנסות לטובתם. בעלי ההון, הבעלים התאגידיים, מנהלי הפירמה, אנשי העסקים בני זמננו, אינם רואים בדמיונם יחידות של בתי חרושת, קווי ייצור, מפעלים, מכרות, חומרי גלם, מטוסים, טכנולוגיות או מחסנים המלאים בסחורות שבבעלותם. ההון בעיניהם משקף אך ורק את **הציפיות לרווחים בעתיד**, אותם ינכסו מכוח הנכסים שבבעלותם. ההון עבורם הוא **ההיוון** (capitalization) של הציפיות לרווח המוקנה להם מכוח בעלותם על ניירות הערך התאגידיים. היכולת לנכס רווחים אינה נובעת מכושרם של הבעלים לייצר אלא מכוחם **לאיים** בהשבתת ושיבוש מארג הייצור. **מידת היכולת הזאת למנוע, לחסום, לשבש ולהשבית – היא שקובעת את מחיר ההון.** מכאן אף מובן שהבעלות התאגידית מקפלת בתוכה בהכרח את הארגונים המדיניים־צבאיים השותפים לכושר האיום, שבלעדיהם אין משמעות ולא קיום להון ולמחירו.

מחיר השוק של פירמה יוכל להמשיך לעלות אך ורק אם "כוחות השוק החופשי" יפעלו, כלומר רק אם המרקם המדיני־משפטי־צבאי ימשיך להתבצר כחלק בלתי נפרד מכושר האיום של הפירמה.

מכאן, ההיסטוריה הליברלית (ובסופו של דבר גם המרקסיסטית), לפיה ההון החל מסוחרים ויצרנים שניצבו כנגד שליטי המדינה העריצה, אינה ההיסטוריה של תיאוריית הון־ככוח.

כוח במשטר הקפיטליסטי מוטבע בקניין הפרטי ובהפרטת הסביבה האנושית בכללותה. בדרך זאת **הכוח הופך לסחורה הניתנת לכימות.** כך הוא ניתן לפיצול למנות, המופיעות כיחידות מוניטריות אנונימיות ואוניברסליות הניתנות לקנייה ולמכירה. ההון אם כן, הוא כוח שהוסב ליחידות כמותיות אוניברסליות והפך לסחורה.

וכך, למן פרק 10 הולכת ונפרשת תיאוריית הון־ככוח, שהיא כלכלה פוליטית אחרת. היא אינה מבוססת על יחידות תועלת או על יחידות עבודה המוצגות בערכים אבסולוטיים. הכלכלה הפוליטית החדשה מבוססת על **יחידות כוח יחסיות.**

הופעתו של ההון היא **כסימבול פיננסי, ואך ורק פיננסי.** הוא האל היחיד של המשטר הגורף ומאחד הכול למחיר אוניברסלי אחיד. יתר על כן, **מתחילתו ההיסטורית, ההון היה אך ורק פיננסי.**

הוויכוח על מקורות הצמיחה של הקפיטליזם נותר במחלוקת (פרק 9), אך על פי הגישה שלנו, הקפיטליזם החל את צעדיו לכל המאוחר כנראה במאה הארבע עשרה בערי צפון איטליה. שליטי הערים הללו היו הראשונים שהציגו שיטות מימון חדשות לניהול מלחמותיהם. בניגוד לשיטות הפיאודליות הישנות הכבולות לצבא נוקשה, יקר ולא יעיל של אבירים־אצילים, השליטים החדשים שכרו גייסות רגליים וציי מלחמה אד הוק ושילמו להם באמצעות הנפקת אג"ח המגובים בתשלומי מס עתידיים. היה פה צירוף חדש של מרכיבים: צבא יעיל, הוצאות צבאיות מתוכננות, מלווים לטווח ארוך למימון ההוצאות, ריבית מחושבת, הפחתת הסיכון בהלוואה (באמצעות ביטחון בגביית המיסים).

צירוף המרכיבים הללו – מכירת החוב (אג"ח) על בסיס חישוב ההכנסות העתידיות שיזרמו באמצעות הערכת כושר גביית המיסים, כלומר על פי האמון (הקרדיט) בעוצמתו ובכוח אלימותו הסמויה של הממשל לאכוף תשלום מס – הוא התחלת הקפיטליזציה (ההיוון), שהיא הפולחן המרכזי בקפיטליזם. כאן, מנקודה זאת, החל הקפיטליזם. מנקודת המבט של תיאוריית הון־ככוח, **היוון כושר האלימות והקפיטליזציה של יכולת האכיפה של שליטי עיר־המדינה מהווים נקודת מפנה שממנה צמח אופי־הכוח הקפיטליסטי.**

הייצור והצריכה, התרבות והמדיה, הספורט והפנאי כשלעצמם אינם חשובים להון (ולבעליו). חשיבותם נובעת מתהליך הפיכתם להון, כלומר מיכולת השליטה בהם. מידת השליטה מובעת באמצעות מחירם היחסי, **והמחיר אינו נקבע באמצעות חליפין בין יחידים או באמצעות ניצול כוח עבודתם של עובדים, אלא על פי יחסי הכוח המשתנים בהירככיית הכוח** (הכוללים כמובן, בין השאר, את מידת כניעותם של העובדים וצייתנותם של הנתינים).

ההון מאחד את שתי הישויות, הכלכלה והפוליטיקה, שהופרדו בשחר הכלכלה הפוליטית בדמיונם של הוגי "החברה האזרחית" אשר מרדו (על פי סיפורי הבריאה מטעם הקפיטליסטים) נגד המדינה הפיאודלית. במשטר התאגידי־מדיני, הכלכלה והפוליטיקה אינן אלא שני צדדים של אותה מהות: יחסי כוח משתנים בתבנית כמותית הניתנת למדידה.

בניגוד לאופני־כוח קודמים, בהם שררו יחסי כוח נוקשים, סטטיים, אישיים ופרטיקולריים, ייחודו של הקפיטליזם הוא שיחסי הכוח בו הפכו לסחורה סטנדרטית אל־אישית אשר ניתן לקנותה ולמוכרה במחיר אוניברסלי. הקפיטליזם הגיע לבשלותו מראשית המאה העשרים ואחת

משום שאז לראשונה התאפשרה לבעלי ההון קניית ומכירת חלקי בעלויות באופן אוניברסלי בכל רחבי העולם, מתוך חסות תאגידית־מדינית והגנה קנאית על "הזכות הטבעית להשקעה".

תודעת הכוח הקפיטליסטית שונה מאידיאות הכוח שרווחו במשטרי הכוח הקודמים. במשטרים הישנים הכוח ניצב כישות עצמאית בעלת איכויות מיוחדות, בדומה לעצמים, לאש ולשמש. כך הוא התקיים בסדר המאגי בעולם העתיק, וכך הוא התנהל בעולם הסטטי של אריסטו.

הראשון שהציג את תודעת הכוח החדשה, הדינמית, היה יוהנס קפלר. הוא יצר קוסמוס חדש על חורבות הסדר הפיאודלי והפך את הכוח **ליחס כמותי** בין יחידות בחלל. הכוח החדש של קפלר אינו אבסולוטי אלא יחסי ליחידות אחרות. הכוח הקפיטליסטי אינו אוטונומי ואינו בעל איכות פרטיקולרית כמו אלי הרעם, השמש והים. הוא אינו משאב או מקור כפי שנוהגים להגדירו במדעי החברה, **אלא הוא יחס בלבד**. הוא מופיע כיחס בין יחידות בהיררכיה החברתית. השליטה בקפיטליזם נמדדת כיחס בין כוחן של יחידות בעלות (כמו תאגידים, ממשלים, ארגונים, מלכ"רים, גופים בינלאומיים, כנסיות, קבוצות טרור, "קרטלי סמים" או קבוצות פשע מאורגן). יתר על כן, הכוח הקפיטליסטי המתפתח ממיר את יחסי הכוח על תכונותיהם השונות לביטוי כמותי אוניברסלי אחיד — **הקפיטליזציה**.

הקפיטליזציה היא למעשה תביעת השתלטות **עכשווית** על ציפייה לזרם רווחים עתידי של בעלי הון הנעים ביחס לקפיטליזציה של יחידות בעלות אחרות. אף אם רשום בתקשורת הקפיטליסטית הרשמית שמחיר ההון (הקפיטליזציה) של תאגיד *Alphabet* הוא 1.2 טריליון דולר, או שאדון ג'ף בזוס "שווה" כ־190 מיליארד דולר, או שבחשבונאות הלאומית של מדינה החברה בארגון OECD רשום 4.5 טריליון יורו תחת הכותרת "מלאי ההון הנקי" — אין להסיק מכאן דבר על כוחה של אותה יחידה ארגונית או על כוחו של אותו יחיד, משום שכוח אינו עומד כמהות אוטונומית הנמדדת במונחים אבסולוטיים. כוחם מקבל משמעות רק אם הוא נמדד **יחסית** ליחידות כוח אחרות. ***מהות הקפיטליזציה היא תמיד דיפרנציאלית.***

כלומר, הקפיטליסטים אינם עסוקים ב"מיקסום רווח" מסתורי (על פי האגדות הניאו־קלסיות) אלא חותרים "להכות את הממוצע" (to beat the average), והממוצע הזה הינו ממשי: הקפיטליסטים מודדים את הונם ביחס לשיעור הקפיטליזציה של הקפיטליסטים האחרים, והתוצאה היא **שיעור הקפיטליזציה הדיפרנציאלי**. זהו הציר המרכזי המניע את תהליך הצבר ההון, ומשמעותו — החתירה של קבוצות בעלות לחלק־מחדש את השליטה בחברה האנושית ביחס לבעלי ההון האחרים.

כדי לצבור דיפרנציאלית, על קבוצות ההון להגדיל את מחיר ההון (הקפיטליזציה) שלהן יותר מהר מקצב ההתייקרות "הנורמלי" של ההון, או להאט את ירידת מחיר ההון שלהן ביחס לקצב ההתכווצות "הנורמלי" של ההון, כלומר לדאוג שיפול לאט יותר מנפילת הקפיטליזציה של האחרות. בקצרה, על קבוצות ההון להגדיל את המכפלה/מנה שמתקבלת ממשוואה של שלושה איברים: רווח עתידי דיפרנציאלי, היפ דיפרנציאלי וסיכון דיפרנציאלי.

זה הביטוי הכוחני של ההון המגולם במחירו ובמרכיביו הדיפרנציאליים:

$$\text{מחיר ההון הדיפרנציאלי} = \frac{\text{רווח עתידי דיפרנציאלי} \times \text{היפ דיפרנציאלי}}{\text{דרגת סיכון דיפרנציאלית}}$$

בציר המרכזי של המרוץ אחר הגדלת הקפיטליזציה הדיפרנציאלית ניצבות קבוצות **ההון הדומיננטי**. מדובר בקואליציות תאגידיות־מדיניות המעצבות את היררכיית הכוח. המרוץ אחר הגדלת ההצבר הדיפרנציאלי מתקיים ברמת הסקטורים, המדינות, האזורים והעולם כולו. הוא משתקף במאבק

שמנהלות קבוצות ההון הדומיננטי נגד קבוצות הון נחותות מהן בהירךכיה ונגד שאר החברה האנושית. כך ניתן לייחס את הקפיטליזציה של אמזון לקפיטליזציה של קבוצות ההון פייסבוק, נטפליקס, גוגל. קבוצת אלה מצדן עשויות להיות מיוחסת למדד S&P 500, ואילו בית ההשקעות של ממלכת כווית עשוי לייחס עצמו אל *S&P BSE* 500 *Shariah index*. כל אחד מיחסים אלה של הקפיטליזציה הדיפרנציאלית הינו למעשה מדד כמותי של כוח – הכוח של יחידת בעלות ושליטה ביחס ל"יתד" כוח מסוים.

בכל מוסדות הכוח של הציביליזציה הקפיטליסטית, ההצבר הדיפרנציאלי התפתח לפולחן מקיף של סימבולים יחסיים – מדירוג מכפילים של מניות ועד לדירוג סיכונים של מדינות המנפיקות חובות. פירמות גדולות מציגות את הביצועים היחסיים שלהן בדירוגים עונתיים. מנהלי קרנות מתמנים ומפוטרים על בסיס הביצועים הדיפרנציאליים שלהם, כלומר האם הדביקו את גידול הרווחים הממוצע של הקרנות האחרות או שמא כשלו במרוץ. כך גם דירוג עסקי תרבות ופנאי, דירוג אוניברסיטאות וקבוצות ספורט, שווי אמנים וספורטאים.

עד כאן ברור שקיים ההבדל אשר אינו ניתן לגישור בין תיאוריית ההון־ככוח לבין שתי תיאוריות ההון הרווחות – הליברלית והמרקסיסטית. אין בסיס משותף כלשהו בין תיאוריית הערך של הכוח (הדיפרנציאלי) לבין תיאוריות הערך של התועלת (השולית) והעבודה (המופשטת).

ההבדל בולט עוד יותר כשעוברים לצד השני של מחזורי צמיחת ההון – משברי ההון. כפי שראינו כבר בתחילת פרק זה, טווח התנודות של מחירי ההון הלך וגדל במרוצת המאה העשרים, והמשברים הפכו לחריפים יותר. במאה העשרים ואחת, שוקי ההון ועסקי הפיננסים הולכים ומתרחבים. וככל שהם הופכים לכלי המרכזי בשליטה הקפיטליסטית, המחזורים יהיו כנראה בעלי טווח תנודות גבוה יותר.

בהסברים הרווחים, מימין ומשמאל, המשבר נובע מאי התאמה גורלית בין הפעילות הריאלית־משקית לבין הפעילות המוניטרית־פיננסית. היחסים המסתוריים בין הריאלי לנומינלי גורמים בין השאר לאינפלציה, לאבטלה, לבועות פיננסיות ולבסוף להתפקעות הבועות בצורת קריסת שוקי ההון.

מול הסברים אלה ניצבת תיאוריית הון־ככוח, והיא מציגה סיבות ותחזיות אחרות לחלוטין למשברי ההון. בסופו של דבר, השאלה היא האם ניתן להציג תיאוריה כמותית אמפירית של משברי ההון הניתנת לאימות ולהפרכה?

על כך עונים פרקים 14-15. והתשובה הקצרה: אפילו במצב נתוני המידע כיום, המצויים בשליטה ניאו־קלסית מוחלטת, תיאוריית הון־ככוח מסוגלת להציג מודלים כמותיים להסבר ולניבוי טובים לא פחות ואולי אף יותר ממיטב המודלים הממוסדים "המוצלחים" של שוק ההון.

1.3 מקץ 20 שנה

בשנת 2001 פרסמנו ספר שכותרתו הייתה: *מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום* בהוצאת כרמל. הדברים שכתבנו אז בפתח המהדורה השנייה תקפים אף היום. אנו מציגים אותם כלשונם.

> "... הספר נראה כמקדים במקצת את זמנו. הוא נכתב כבר בתחילת שנות התשעים אלא שלא נמצא מי שיוציאו. הוא לא היה ראוי. הוא היה כתוב בפשטות ומבחינות רבות הוא היה ספר גס. הוא לא היה ספר אקדמי. הספר התגלגל כשש שנים עד שנמצא לו מו"ל.

היה זה בעליה של הוצאת כרמל הירושלמית, אשר נאות להוציא את הספר ללא תנאים מוקדמים, ללא צנזורה וללא סבסוד אקדמי.

וכאן אנו נוגעים בפצע המתגלה עד מהרה כנמק חשוך מרפא.

הקורא בן זמננו תוהה לא פעם, הכיצד ספרים בלתי־מובנים לקוראים ולכותבים כאחד, גודשים את המדפים ואת האתרים. כיצד אין בנמצא ספר בהיר, פשוט, מדעי; ספר חדש, עם הסבר מקורי, צליל חדש, ללא סיסמאות שגורות; בלי הבליל הבנאלי והיומרני, היודע־כל. מדובר כמובן במיטב הספרים, כתבי העת והמאמרים, המלאים בלהג חסר פשר על "צריכה כוזבת במרחבי החיפצון", על "הבניית השעתוק של האחרות המדומיינת" ועוד מיני "שיחים על העצמת המוחלשים".

התשובה היא פשוטה ולא מתוחכמת: רוב הספרים האקדמיים, אם לא כולם, מסובסדים על ידי האוניברסיטאות, המכונים האקדמיים, מרכזי הפרסום האקדמיים־המדיניים וקרנות המחקר האקדמיות. כל המרצים באוניברסיטאות וחלק מן המרצים במכללות, מצוידים במענקים לפרסום, בסיוע למה שמכונה "מחקר", ובמימון לעריכה, בעזרה לתרגום ולהוצאה לאור. בישראל, רוב המרצים באוניברסיטה, מקבל מדי שנה מענקים שבהם הוא יכול להשתמש להוצאת מה שמכונה בעגה האקדמית בשם "ספר" או להשחיר דפים ב"פרסומים" מטעם מכוני המחקר שליד האוניברסיטה או במכונים מטעם שמחוץ לאוניברסיטה.

המכונה האקדמית דופקת בשכיריה להפיק "פרסומים". הם נדחפים לפרסם בכתבי עת "מדורגים". הדרוג נעשה על פי רייטנינג שהם עצמם, בהד עצמם, בוחרים לבחור. זוהי רשת שלמה של עשרות אלפי כתבי עת והוצאות ספרים הלועסים וגורסים מלים. עוד ועוד מלים מהדהדות וממוחזרות. המלים הינן כלי בלבד. כלי ל"קידום" ביורוקרטי במעלה הרשת ההיררכית של המכונה האקדמית. "התקדמות" עד ל"פרופסור מן המניין", עד "נשיא" "רקטור", "דיקן". "קתדרה", "אמריטוס", "חתן/כלה לפרס". פעמים לעת פרישה מכובדת, מזדמנת מישרת שלל כמו "נשיא מכללה". אולי גם ישיבה צייתנית במועצות אקדמיות, למען שכפול עצמי, כדי לסלק מחבלים וסוטים, למנוע יצירת מדע.

בקצרה: ככל שהרווחים האקדמיים גדלים — כן הערך המדעי שלהם קטן ושואף לאפס.

והספרים? הם נעשים דומים זה לזה עד לעייפה. שהרי הריקנות הולכת ומשתווה. וכל זאת נעשה בשם "ההון שלטון" וסיסמאות אחרות שמטעם...

הספר *מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום*, פורסם אם כן בהוצאת כרמל. העורך, ישראל כרמל, נאות להוציאו ללא תמיכה כלשהי, על חשבונו ותוך סיכון של הוצאת הספרים שלו. הספר לא לווה ביחסי ציבור כלשהם. הוא לא "הושק" ולא "קודם" בביקורות. ישראל כרמל, אדם החי בעולם הזה, האמין רק בספר עצמו ולא במדומה ספר או במותגי ממשות.

ההוצאה לאור מצאה חן בעינינו ממבט ראשון. בהוצאות אחרות, ראינו עסק. ראינו קורפורציה. נתקלנו במטריקס הקפיטליסטי, עליו הספר שלנו כתב לראשונה בישראל. צפינו בבני אדם נמרצים, מחשבים משוכללים, שולחנות מבהיקים, טלפונים מצטלצלים. היו שם מזכירים, לשכות, פקידים, חשבים, מנהלים. אבל ספר, ולו אחד, לא ראינו.

"ספרים?" — עיקם מנהלון אחד בכתר את שפתיו — "יש בלי סוף בחנויות".

אבל אצל כרמל מצאנו עולם אחר: עלינו לקומה עליונה במתחם תעשייתי רועש. מצאנו שם סדנה. בית מלאכה. ליד שולחנות־עבודה עמוסים, הסבו עובדי ספר, אומנים, מתרגמים, עורכים, משכתבים, מעמדים. ישראל כרמל ישב בקיטון עמוס בספרים; ענה לטלפונים,

העביר שיחות לעובדים, ותוך כדי כך ערך ספר. וסביב־סביב, בכל אשר פנינו היו ספרים. ועוד ספרים. וככל ששקענו פנימה, לחדרים האחוריים, לפאתי המחסן, חזינו בספרים, הוקפנו בספרים. היו שם ספרים מכל הסוגים. חדשים ונשכחים. נשמנו מלוא הריאות ניחוח ספרים. בושם דבק וריח דפוס. מצאנו שם תרגומים עתיקים ומהדורות חדשות, חלקן עדיין ארוזות בנייר ריחני. הגענו לארץ המכורה.

באותו יום חתמנו על החוזה.

הספר יצא ללא הודעות מוקדמות, ללא השקה והסערה, ללא הבניה ויחצנה, ללא "יחסי ציבור". משום שספרים אינן זקוקים לא לציבור ולא ליחסים. הם זקוקים לקוראים. הם זקוקים לכותבים. הספר יצא בחשאי, ללא ביקורת מוזמנת. ללא הפצה. ללא "מסע". וכאן, אנו נוגעים בנמק פעם נוספת.

קנאי השוק החופשי והיוזמה הפרטית נצחו ללא ספק. עד כדי כך הגיע ניצחונם, עד שבשנת 2001, סטימצקי, אותה רשת במטריקס, שלטה בשני שליש מחנויות הספרים.

הספר שלנו נעלם אי־שם במבוכי חנויות סטימצקי. הוא נעדר מהמדפים. ניתן היה לקנותו רק בהזמנה מפורשת. הוא היה נעלם נוכח. הוא לא הופיע בשום מודעה; בשום פרסומת; לא בעיתון ולא בכתב עת. נפקד זכרו מהאוניברסיטאות. הוא לא זכה לימי עיון, לביקורת אקדמית. הוא היה אפוף שתיקה. הבניה מחסומית כזאת כאילו. ולמרות כל זאת, הספר נמכר בקלות. שמעו עבר מפה לאוזן. הוא הוזמן ונקנה בלהיטות. רבים פנו להוצאה לאור, נסעו במיוחד כדי להשיג את הספר. אלף עותקים נמכרו תוך כמה חודשים. לא "במבצע". לא בהנחות. זה היה ניצחון קטן למדע, לתבונה".[29]

לאחר כמה שנים, ב־2007, יצא הספר בהוצאת פרדס במהדורה מורחבת. לספר התווספו הקדמה על ההיסטוריה של הכלכלה הפוליטית, ואפילוג שעסק בפלישה לעירק ("מלחמת המפרץ השנייה") וכותרתו הייתה "מלחמת תרבויות או הצבר הון". פרדס הינה הוצאה לאור כלבבנו. לא הופתענו כשנודע לנו, כי בעליה של פרדס עבד אי פעם אצל כרמל. דברים טובים אינם מתכלים. מיותר לומר, שהספר יוצא שוב ללא סיבסודים, מסעות יחצנות ו"ימי עיון" למיניהם. דברים טובים אינם קשורים לנוכלויות.

הספר הנוכחי שיוצא בהוצאת פרדס אינו מיועד לכלכלנים, לחרדים ולשאר אנשי אמונה. הוא מיועד לבני אדם בעלי מחשבה פשוטה המעוניינים בהגיון ובמדע. ואכן, אלה שהתעניינו בתיאוריה שלנו, כתבו ביקורות בעלות ערך וניהלו עמנו דיאלוגים פוריים היו בעיקר אנשי מדע, מהנדסים ובני אדם יצירתיים. אחד הערבים המסקרנים ביותר שחווינו היה בחברתו של פרופסור קלמן אלטמן, מרצה לפיזיקה בטכניון (נפטר ב־2021), שלא התבייש וזימן עצמו לפגישה עמנו וניהל עמנו דיאלוג שהתפרש על כלל מרכיבי תיאוריית הון ככוח והמסקנות היישומיות העולות ממנה.

הספר מוקדש לחברנו עקי, הוא עקיבא אור, אשר הכיר לנו את עולמו של קורנליוס קסטוריאדיס, פילוסוף המהפכה לדמוקרטיה ישירה, או "האוטונרכיה" כפי שעקי כינה אותה. ואכן, כפי שהקוראים ייווכחו, האוטונרכיה מקופלת בכל שכבותיה של תיאוריית הון־ככוח.

29 כרמל נמכרה ב־2022 לידיעות אחרונות.

פרק שני

תיאוריות המשבר המרכזיות

א. תורות המסתורין

כותרת הפרק מודיעה שאנו עוסקים בתיאוריות, אבל מדובר בגינוני נימוס בלבד.

תיאוריות בסופו של דבר הן עניין מדעי. הן נכתבות בדרך כלל כדי להוכיח משהו חדש במציאות הטבעית או האנושית. הן מופצות בקרב בני אדם המתעניינים במדע, בהבנה חדשה של דברים, בשיטות מחשבה חדשות ואף בחיפוש דרך לשינוי המציאות.

בפרק זה לעומת זאת, אנו עוסקים באמונות, בדוגמות ובדוקטרינות, שאת רובן ניתן לסווג כשייכות לתחומים הנעים בין המיתוס למיסטיקה. ובכל מה שקשור לחיזוי המשבר — אכן שם מדובר בתורת מסתורין מפותלת.

הפרק יעסוק, אם כן, בדוגמות המנסות בעקשנות להסביר מחדש את המשבר. בדרך כלל, ההסברים מבוססים על רעיונות ישנים־מחודשים, שעברו מתיחות והזרקות צבע, לעתים גם זכו בתוסף פסבדו מתמטי לייצוב התשתית התלושה מהמציאות. יש כאלה המוסיפים פיסות מתורת המשחקים, או מתורת הכאוס, או מתיאורית "המורכבות" (complexity) או סתם קטעים על "אירציונאליות". אלה תמיד יכולים לסייע. יש להניח, שהתורות החדשות מתבססת על הזיכרון הקצר של המחברים עצמם, שלא לדבר על הדורות החדשים של המאמינים.

קיים דפוס משותף לכל מחזורי המשברים והוא, שעם שוך ההלם הראשוני, ובעיקר — כאשר מופיעות ידיעות ראשונות על "סימני התאוששות" — מיד בוקעות מכל ערוץ תקשורתי ומקור יודע דבר סמכותי הסיסמא: **"הפעם הכול יהיה אחרת"**. ברור. הפעם הבנקים המרכזיים יהיו יותר קשובים (למי?). הפעם נקים ועדות חקירה וחשיבה (חשיבה!!). הפעם ננקה את האורוות. נרדוף את "הספקולנטים". נכה ב"מונופולים". נבטל את "הרגולציות" (או ההיפך). "נגביר את התחרותיות". נשנה את כללי החשבונאות המתירניים. יהיה טוב.

דבר אחד לא נאמר ואף לא נרמז בכל מחזורי המשברים — לא מן המומחים, לא מנביאי הזעם הפיננסיים, אף לא מכוהני הכנסייה הכלכלית: שאולי משהו פגום בתיאוריה.

שום ספק לא הועלה על הדעת. והרי זאת מכל מקום, מצפים מאנשי מדע, כאשר מתגלה שהתיאוריה שוגה באופן כרוני. משברים הולכים ומתעצמים, כרזות ומחאות מוחלפות, מומחים עולים ונשכחים. אך התיאוריות הטובות הנושנות נותרת על כנן, כמובן, באריזות חדשות נוצצות.

אחת הדוגמאות הבולטות לאטימות התודעה הוא אירווינג פישר (Irving Fisher) נביא תורת הכסף. עיקרי התורות המוניטאריות, הנלמדת באוניברסיטאות בזמננו מבוססות על תיאוריות פישר.

אותו פישר, שהיה בשעתו פרופסור מכובד באוניברסיטת ייל, התראיין בעיתון הניו יורק טיימס כשבוע לפני ההתמוטטות בסוף אוקטובר 1929 ושם הוא הצהיר במתינות כבדת סבר כי "הבורסה

הגיעה למה שנראה כמחירים גבוהים ברמתם באופן קבוע. אך אין שום סיבה לדאגה, משום שלדעתנו, פירמות ההשקעה פועלות לייצוב הבורסה. ומאחר שאנו מצפים שהרווחים התאגידים יעלו – ברור מכאן, שהבורסה תמשיך לעלות מעבר לרמה הנוכחית בתוך כמה חודשים..." (הראיון עם פישר הופיע ב־16 לאוקטובר 1929. המפולת החלה ב־24 לאוקטובר).[1]

מאחר שהוא היה מראשי מדע הכלכלה וכן הראה דבקות ראויה באמונתו – הוא אכן הצליח להפסיד כ־100 מיליון דולר במחירי היום (בהצמדה למדד המחירים לצרכן). מה שמכנים בימינו שאהיד.

אבל, כאמור, כל זאת לא הרתיע את כוהני הדוקטרינה מלהמשיך ולדבוק בעיקרי האמונה. טיפשים לא תמיד מתים. הם רק מוחלפים במאמינים מחודשים. ואכן ממשיכיו של פרופסור פישר לא אכזבו.

ב־1999 כתבו שני מלומדים ספר, שכותרתו הייתה: *Dow 36,000*.[2]

משמעות הכותרת הנבואית סימלה את הרמה שאליה תעפיל הבורסה בניו יורק. שני המומחים הפיננסיים כתבו בספר, שמחיר המניות בבורסה הינו נמוך מרמתו האופטימאלית, בעיקר משום שפרמיית הסיכון המגולמת במחיר הזה הייתה גבוהה מדי. יתר על כן, צמד המומחים התנבא, שעד מהרה המשקיעים יבינו שמחיר המניות נמוך מדי והם ינהרו בהמוניהם אל הבורסה, שמצדה תמשיך ותעלה עד שבשנת 2005 (כחמש שנים בעתיד) המחירים לא רק יכפילו עצמם אלא יהיו גבוהים פי שלושה.

הספר יצא בסוף 1999 והפך מיד לרב מכר. אלא שמעשה שטן: למרות האופטימיות המלומדת של המחברים, זמן קצר לאחר מכן החלה מפולת שנת 2000 (מה שמכנים "משבר ה־dot.com". למפולות הבאות היו שמות פחות רומנטיים: "בועת הנדל"ן", "נגזרות המשכנתא", "הונאות הסב פריים").

מובן שלא זוכרים את שני המלומדים, כשם שלא זוכרים את מרבית הנביאים ממשיכי דרכו של ארווינג פישר.

אחת התכונות הברוכות במשטר הקפיטליסטי היא האמנזיה. את הקפיטליסטים ומומחיהם לא מעניין במיוחד מה היה. חשוב לדעת מה יהיה: כמה תהיה הריבית בסין בעוד חודש, מה יהיה מחיר הזהב, היכן יהיו סיכונים מזעריים, מה תהיה היציבות של המשטר בברזיל, מה יהיו העלויות הסוציאליות וההוצאות לתשתית בדרום אפריקה, האם אפשר יהיה לסמוך על הממשלה המלוכנית החדשה במרוקו, האם אפשר יהיה למנף את האסון האקולוגי שנמצא בפתח, האם יהיה ניתן להרוויח מהמסת הקרחונים בקטבים וכו'.

ב. הפעם זה יהיה אחרת

וכך התנהלו העניינים ממשבר למשבר עד למפולת 2008. גם כאן בין משבר 2000 לבין המשכו ב־2008 היו נבואות אופטימיות שהלהיטו את הקפיטליסטים. שוב היו נגידי בנקים מרכזיים כמו אלן גרינספאן וממשיכו בן ברננקי, שטענו אחרי 2000, שהבורסות ימשיכו לשגשג, משמע, מחירי

1 Anonymous (1929). כותרת המאמר בניו יורק טיימס הייתה: "Fisher Sees Stock Market Permanently High". כותרת המשנה הייתה: "Yale Economist Tells Purchasing Agents Increased Earnings Justify Rise"

2 Glassman and Hassett (1999)

ההון ימשיכו לעלות והעולם הולך לעידן חדש. רק תורידו את המחסומים הממשלתיים (רגולציה בלעז).

כך למשל ברננקי הצהיר באוקטובר 2005 כי "...[אכן] מחיר הדיור עלה ב־25 אחוז בשנתיים האחרונות ואף שפעילות ספקולטיבית עלתה בכמה תחומים, ניתן לומר שברמה הלאומית, העליות הללו במחירים משקפות יסודות כלכליים מוצקים".

במאי 2007, כאשר "היסודות הכלכליים" נראו קצת מעורערים הוא עדיין טען:

> "... אם נביא בחשבון את הגורמים הכלכליים הריאליים שאמורים לספק את הביקוש לדיור – אנו מאמינים שההשפעה של הסתבכות הסאב פריים על שוק הדיור, קרוב לוודאי תהייה מוגבלת. מכל מקום, איננו צופים גלישה משמעותית של שוק הסאב פריים אל שאר המשק או אל המערכת הפיננסית...".[3]

בעדותו באותה שנה בפני ועדה בקונגרס, הוא הצהיר:

> "בשלב זה, השפעת הבעיות בשוק הסאב פריים על כלל המשק ועל השווקים הפיננסיים נראית קרוב לוודאי בשליטה. ובאופן ספציפי, שוק המשכנתאות ללווים הראשיים והמשכנתאות בריבית קבועה לכל סוגי הלווים ממשיכות לתפקד היטב ועם שיעור נמוך של הונאה..."[4]

וכרגיל הייתה גם הייתה מפולת. ולאחר מכן באו ועדות חקירה מתוקשרות ומשפטי ראווה ואשמים וטיהורים ושינוי כללי הפיקוח. אלא שבמשבר הזה, ב־2008, השתרבבה לראשונה נעימה של ייאוש. לא כתוצאה מהפסדי הון גדולים, לא מפשיטות הרגל ומנפילת עסקים גדולים, אלא מתחושה של אובדן דרך. החכמים וכוהני ההיכל, הפקידים והעסקנים נראו אובדי עצות. לראשונה נשמעו ספקות בדבר התיאוריה.

אותו גרינספאן נשמע כמאמין אדוק שגילה כי אלוהיו בגד בו: "... כל המבנה האינטלקטואלי שלנו קרס בקיץ האחרון...", קונן גרינספאן (Andrew, 2008).

"... עולמנו נשבר ואני בכנות איני יודע מה יבוא במקומו..." אמר בייאוש Bernie Sucher, ממנהלי מריל לינץ'.

"... יסודות האמונה שעליהם מבוסס הקפיטליזם הפיננסי החדש התמוטטו..." כתבה Gilian Tett, אחת מעורכות הפייננשל טיימס, "...והנפילה הזאת הותירה את כולם – משר אוצר ונגיד בנק מרכזי ועד לאחרון המשקיעים – נטולי כיוון אינטלקטואלי, מפוחדים ונבוכים..." (Tett, 2009).

"... אי הוודאות היא העובדה הוודאית היחידה במשבר הנוכחי..." הכריזו עורכי הפייננשל טיימס. "...ענן כבד של מבוכה ירד עלינו, בהסתירו מאיתנו את סימני הדרך. איננו יודעים אם אנו מצויים בצניחה מהירה או איטית, האם אנו עומדים להתרסק על הקרקעית או אולי כבר מצויים בתפנית... אין זה מוסיף לביטחון להיווכח, שהתיאוריות הכלכליות שלנו מיוסדות על מציאות אחרת. רוב המודלים מבוססים על תיאור משקים המצויים בסמוך לשיווי משקל... אבל בניגוד להנחת המודלים הללו, המחירים בשווקים אינם מסולקים באופן נאות..." (Editors, 2009).

3 כל הציטוטים לקוחים: Coleman (2013).

4 Brenanke (2007)

גרינספאן, מחסידיה של איין ראנד, העדיף להאשים לא את התיאוריה הלא אמינה אלא את התיאורטיקנים:

"...כל המתמטיקאים המתוחכמים הללו ואשפי המחשב הסתמכו על הנחה מרכזית: שהאינטרס התבוני של בעלי ומנהלי המוסדות הפיננסיים ינחה אותם להציב בלמים נגד הסתבכות בחובות שלא ניתנים לפירעון באמצעות בקרה צמודה על ההון והסיכונים של הפירמות שלהם..." (Greenspan, 2009).

אבל כמובן ההנחה הזאת הייתה מופרכת, לא מעט בגלל המדיניות המוניטרית של גרינספאן בעת כהונתו כנגיד, שאמור היה לפקח על תעלולי הארגונים הפיננסיים.

כאשר מתרחש משבר פיננסי, הסביר בזמנו גיאורג לוקץ', פילוסוף מרקסיסט, המעמד השליט פחות מודאג מהתמוטטות המחירים. הוא יותר מפוחד מאובדן הדרך. מחסומי התודעה המעמדית אינם מאפשרים לו להיחלץ מן האמונות והדוגמות ולבחון אותן מחדש. הוא לא שוכח דבר מן המשברים אבל לא לומד מהם דבר.

"... נגידי הבנקים המרכזיים הודו בטעויות הניהול שלפני המשבר, כשהותירו לעצמם להיות רדומים... אבל השאלה עתה היא, האם נגידי הבנקים לא עושים כרגע אותן טעויות במאמציהם לרפא את המשקים מן המשבר. האם הם לא יוצרים עיוותים פיננסיים שיאיימו להכות בעתיד... אמר [סגן יו"ר הפד] מר וינאלס... [והמשיך ואמר]... הבעיה שהוצגה על ידי סיר מרווין קינג [הנגיד היוצא של הבנק המרכזי באנגליה] היא, שאי הודאות הינה כה מקיפה, עד שאין אדם היכול להבטיח שמדיניות מוניטארית מרחיבה היא נכונה, בעולם שבו אומות תופסות לפתע שהן לא רק עניות יותר מהצפוי, אלא שאין להן גם ודאות לאמוד עד כמה הן עניות..." (Giles, 2013).

ובכן, האם התגלה לרגע קט, לפני שמסך האטימות שוב ירד, שמדע הכלכלה איבד את דרכו? האם השתררה בקרב המנהלים והמומחים ההבנה, שאין תיאוריות אמינות לזיהוי משברים, או למניעת משברים? שאין תפריט הבנוי על תיאוריה מוצקה למדיניות שיקום שלאחר המשבר?

מסתבר, שאין לדאוג יתר על המידה: מאז משבר הסב פריים חלפו למעלה מעשר שנים. המנהלים והמומחים הרימו ראש. הייאוש הוחלף באטימות מחודשת. הם הציגו הסברים, תחזיות ומודלים חדשים, כלומר חדשים ישנים. אין שום שינוי בתיאוריות ובהנחות היסוד, שלא לומר במדיניות.

הגיע הזמן להציג בקיצור את התיאוריות הכלליות של המשבר וכן את הדוקטרינה הניאו־קלסית אשר מתוכה הן בקעו.

ג. קיצור עיקרי האמונה: אי התאמה גורלית

כל התיאוריות, המודלים והתחזיות הכלכליות על המשבר, הן הפשוטות והן המסובכות, בנויות על כמה עקרונות פשוטים ושגויים.

העיקרון הראשי של הדוקטרינה הניאו־קלסית (ולמעשה של כלל האסכולות הכלכליות פוליטיות) הוא הפיצול בין העולם "הריאלי" ובין העולם "הפיננסי".[5] אם מדברים על הון — קיים למעשה "הון ריאלי" בלבד. זהו הון של מכונות, מבנים, מלאים, פטנטים ויידע מוגן. מנגד, על פי האמונה המקובלת, מחירי ההון של הנכסים הפיננסיים (אשר מתגלמים במחירי המניות, אגרות החוב, וניירות הערך השונים), הם **השתקפות** בלבד של הנכסים "הריאליים".

אותו פיצול בין שני סוגי ההון מופיע גם בתיאוריות המרקסיסטיות השונות (ואין חשיבות לאסכולה). שם שני סוגי ההון נקראים בשמות אחרים כגון: הון יצרני מול הון פיקטיבי, הון ממשי מול הון סיבוב, הון תעשייתי מול הון פיננסי.

מדוע על פי התיאוריות הקיימות, הנכסים הריאליים הם העיקר? מדוע "ההון הפיננסי" אינו אלא השתקפות בלבד?

משום שההון הריאלי, כך טוענים, אוצר בחובו "כושר פריון" יצרני, מין סגולה מיוחדת "לייצר רווחים". לפיכך ברור לכל, מהכוהן הגדול ועד לאחרון המאמינים, שאם מניית טבע עלתה — "אין זה סתם".

מן הסתם קרה משהו מופלא בנבכי קווי הייצור של המפעלים "היצרניים" שבבעלות פירמת טבע. משהו שהביא פוטנציאל גדול לרווח בעתיד: אולי תרופה גנרית חדשה. אולי אישור מיוחל לתרופה מטעם הממשל. שמא נוצר איזה יתרון על הפירמות היריבות, שהמשפטנים שלה הצליחו לרקוח. אולי התחולל ארגון מחדש של המכירות. אולי הוצא פטנט רפואי חדש. ואולי ארעה התמזגות עם פירמה אחרת, בעלת ידע מוגן ונכסים "ריאליים" בדוקים. ואז, לכולם ברור, שהפדיון ממכירות יעלה, או שהרווח למכירה יעלה. ואז גם עולות הציפיות לרווח נקי גבוה יותר, ומכאן צפוי שהרווח למניה יגדל ואולי גם הדיבידנד. ואם התחזית לרווח העתידי עולה, ברור שהמניה — שמחירה הוא פרי ההיוון של תחזית הרווח הזאת — הינה "שווה" יותר. וכך יוצא, על פי האמונה השלטת, שכאשר "כמות" הציוד והידע היצרניים שבבעלות הפירמה עולה (או שארגון הפירמה "התייעל", או שהיחסים עם הממשל "השתפרו") — יש לצפות שמחיר אחזקותיה או המחיר של הונה הפיננסי יעלה. בקיצור, כאשר כמות ההון (הריאלי) עולה, מחיר ההון (הפיננסי) יעלה.

אבל ברור שהיחסים הללו בין הריאלי לבין הפיננסי, אינם יחסים תמימים. לעתים הם מתגלים כיחסים מסוכנים (אחרת למי היה צורך בצבא המומחים המסבירים, המזהירים והמתנבאים). מסתבר, שלהבדיל מן התיאוריה, "במציאות", "בשטח", קיימת מין אי התאמה כרונית בין ההון הריאלי לבין ההון הפיננסי, משהו המזכיר את היחסים בין הצללים המתעתעים במערה האפלטונית לבין האמת הבהירה מחוץ לה.

וכאן מתחילות האסכולות, התיאוריות, המודלים, ההערכות, התחזיות, והנבואות המתוחכמות בני זמננו, המתמחות בפישור השתקפות הריאליה. זה הרגע שבו צצים האנליסטים ומומחי העתיד, הקוראים באוֹב היחסים ריאלי/פיננסי.

מומחיותם של האחרונים היא בעיקר התחקות וגילוי "בזמן" תמורת תשלום גבוה — אימתי "אי ההתאמה" מסמנת מפולת קרֵבה — או לחילופין, מתי היא מצביעה על מחיר "מציאה". מתי "לצאת" ומתי "להיכנס". מתי להתכונן למכירות "בחסר" ומתי "למנף". האנליסטים הקוראים באוֹב זוהרים ודועכים ומוחלפים בכוכבים חדשים, אבל התיאוריה המשותפת לכולם נותרת על כנה. אין חדש מלבד שמות הנביאים.

5 כאמור בפרק 1.

הגרסה הנפוצה בתיאוריות המסבירות את המשבר היא: סיבת המשבר הינה אי ההתאמה בין ההון הריאלי לבין ההון הפיננסי – אי התאמה ההולכת וגדלה עד כדי כך שתופחת לה "בועה".

הבועה היא סוג של מגפה הנובעת מחיידק המכונה "אופטימיות יתר". המגפה מתפשטת ומדביקה המוני משקיעים הנגרפים אל ההבטחה לעתיד. עד שמגיע יום פקודה: המחיר הפיננסי של ההון חורג לחלוטין מן "הערך האמיתי", או מן "המחיר הכלכלי", או מן "השווי הריאלי" של ההון (מונחים החביבים על המסבירים). ואז מוגש החשבון: הבועה הפיננסית שתפחה, פוקעת לבסוף כמו מורסה ורעליה מתפזרים ברחבי "הכלכלה הריאלית" ותוצאותיה – ייאוש, חדלות פירעון, פשיטות רגל, מיתון, אבטלה וקיצוצי תקציב. זאת תמצית אי ההתאמה.[6]

ד. מדעי הבועה: The Mismatch Thesis

הבעיה העיקרית בתיאוריות ובמודלים השונים של המדע הבועתי היא, שקשה לראות את הבועה, או יותר נכון, קשה לחזות בה בעין בלתי מזוינת במודלים מתוחכמים. היא חמקמקה וממדיה וגבולותיה אינם ברורים לאדם הרגיל. וכך קורה, שכמעט תמיד, הבועה מתגלה... יום אחד אחרי המפולת. לעולם לא לפני.

"עדיין אין בועה", כותבים המומחים בקרנות ההשקעה. "השוק עדיין לא לוהט".

ומשום כך ניתן למצוא בעיתון ידיעה רב משמעית שלא הייתה מביישת את החוזים במקדשים העתיקים:

> "... [כותרת המאמר] בשוקי האג"ח והמניות בארה"ב אין בועה. המחירים פשוט נורא גבוהים... [כותרת משנה] בועה היא טירוף מערכות ואובדן שפיות זמני... החדשות הטובות הן שבשוקי ההון אין בועה. החדשות הרעות הן שמחירי המניות גבוהים מדי ביחס לביצועי החברות ..." (הארץ, 6.8.17).

או בדומה:

> "... [כותרת המאמר] האם שוק ששוויו מוכפל תוך שנה הוא בהכרח בועה? כנראה שלא. גם נבירה בנתוני העבר לא תמיד תסייע לנו לזהות את השיא שבו כדאי לממש את ההשקעה... [כותרת משנה] לפי ממצאי הבדיקה של ויליאם גוצמן מבית הספר לניהול בייל, קפיצה בשווי שוק מעידה כי כדאי לקנות יותר מאשר למכור..." (אקונומיסט, הארץ, 13.4.17).

בשורה התחתונה (כלשון ההון ובעליו), התיאוריה הניאו־קלסית הפונדמנטלית מכחישה את קיומה של הבועה. פשוט, בועות לא אמורות להתקיים. הן עומדות בסתירה לאידיאה הטהורה

6 יש לציין שקיימים מודלים מעשיים ומתוחכמים – כמו מודלים המבוססים על מומנטום, מודלים של ניתוח "טכני" (technical analysis) ואלגוריתמים המשווים ללא הרף מדדים, ועוד פולחנים רבים אחרים – שאינם מתייחסים לכאורה לביצועים כלכליים ריאליים (fundamentals), אך כולם ללא יוצא מן הכלל מבוססים על הנחת יסוד שמאחורי שכבות הניתוח המרובות, ניצבת השכבה המוצקה של עולם הייצור והצריכה. במלים פשוטות, שהקפיטליזציה משקפת את הכלכלה הריאלית. המדריכים הנמכרים ביותר לטכניקות הפולחן של ההתאמה הם: Damodaran (2011, 2012), McKinsey & Company et al. (2005), McKinsey & Company et al. (2011)

של מחיר ההון; אידיאה השוכנת בעולם רציונלי נטול "פוליטיקה" – משמע, עולם ללא ממשלים, "ביורוקרטיה", איגודים מקצועיים, "מונופולים", "פעילים חברתיים", טרוריסטים, עסקנים אתניים, פוליטיקאים וסתם שמאלנים ועושי צרות. זה היה עולם טהור, ללא "עיוותים" ובעיקר ללא "בועות".

האמונה הפונדמנטלית, המקובלת על כלל האסכולות הניאו־קלסיות, היא שהיחס של הפיננסי אל הריאלי הוא במקורו פשוט ותמים כיחס של התינוק לסביבתו. וככל שהעולם "משתכלל" – כלומר, ככל שהוא נעשה "שקוף", "בהיר", ללא מעצורי אינפורמציה – כך הולך ונעלם ההבדל בין הערך למחיר. זהו עולם ללא עיוותים, ללא בלמים. עולם קבלי בטרם אירעה בו השבירה. האמונה גורסת, שהעולם כזה כבר הולך ונולד מאז שנות התשעים של המאה העשרים, עם פרוץ העידן הניאו־ליברלי. בסיום תהליך השחרור, כך מאמינים, ישררו קץ ההיסטוריה וקץ הפילוסופיה (בעיקר הרדיקלית). לא תהיה עוד תודעה מנוכרת. יבוא התיקון הליברלי ואלי השמים והארץ יתאחדו. בעולם הטוב, הפיננסי יתמזג עם הריאלי ו"הערך האמיתי" והמחיר יהיו לאחד.

אלא שהאידיאה הטהורה זקוקה לחומר גולמי כדי לפעול עליו ולעצבו. ובעולם הזה, לרוע המזל, האידיאה פועלת במרקם של חומר רופס ובלתי אמין – בני אדם. וכאן מתחילות הצרות. כך, מכל מקום, טען בזמנו אפלטון, אשר סבר כי הפתרון לצרת בני האדם הוא לגדל מוטנטים פילוסופיים חסרי תשוקות וסטיות, שינהלו את הפוליס בתבונה חסרת פניות. כך יתאפשר, לדעתו, לממש את אידיאת הפוליטיאה, אף שהפוליס עצמה תהיה מאוכלסת ביצורים פרועים ונבערים ממרכז הליכוד.

גם אלדוס האקסלי חזה עולם חדש מופלא, שבו יציבות המשטר תלויה בקסטת אלפא המובחרת. וכך גם מתנהל העולם האנושי של אסימוב, הנשלט על ידי "מולטי וָאק", מחשב־על חכם הלוקח בחשבון את משוגות בני האדם. ויש גם סופרים כמו רוברט האריס, שיצרו מכונה אלגוריתמית מתוחכמת המאיימת להשתלט על שוקי ההון בעולם באמצעות תמרון מתמיד באירציונליות של בני האדם.[7]

מאז ניוטון ידוע שאידיאות טהורות מתאימות לתנועת הכוכבים בשמים אבל לא לאיוולת בני האדם בארץ. ניוטון אמר זאת כאשר הפסיד את מיטב רכושו ב"בועת הים הדרומי" – מין קרן עוקץ בנוסח פּוֹנזִי וברני קורנפלד.

במילים אחרות, בקרב המומחים מוסכם שתנועת המחירים הפיננסיים של ההון אכן משקפת את השינויים בביצועי ההון הריאלי. אלא שבאמצע נכנסים בני האדם – יצורים חמדניים ומפוחדים, שברוב איוולתם מסיטים מדרך הישר את היחסים בין ההון הריאלי לבין ההון הפיננסי.

שני הכוחות האנושיים העיקריים שעומדים בשורש הסטייה אל עבר התהום הם: החמדנות והפחדנות.

נניח שטבע הצליחה לקבל רישיון לתרופה חדשה המבטיחה חיי נצח לחולים יותר מן הפירמות היריבות. הידיעות, ההודעות, הסקירות והניתוחים יציתו את החמדנות במעגלים הקרובים. המשקיעים המוסדיים, אנשי מידע הפנים ובעקבותיהם המתוחכמים ולבסוף אחריהם, הפחות מתוחכמים יסתערו על המניה ויעלו את מחירה מעבר ל"שוויה האמיתי". מחיר המניה ינסוק מעל ל"ערך הכלכלי" של הפירמה.

אותו תהליך מתרחש כמובן גם בכיוון ההפוך: לדוגמא, בשנת 1999 אחזה במשקיעים הרציונליים מין סוג של תוגה טרופית כל אימת שהובא אל חושיהם אות או סימן של מנייה בעלת זיקה לנפט. הם

7 Huxley (1932); Asimov (1959); Harris (2012); Nitzan and Bichler (2014)

פשוט עברו למצב דיכאוני. ובצדק: מניות "כבדות" כמו שברון, בריטיש פטרוליום ואקסון צללו מטה. לא עזרו ההסברים שמגדלי הקידוח ממשיכים לינוק, שצינורות הנפט לא נסדקו, שהדיקטטורים, הקצינים, הפקידים וראשי הכנופיות ממשיכים לקבל שלמונים כסדרם; שמתקני הזיקוק ומיכליות הנפט ממשיכות לספק שפע של נפט לעולם הצמא; מאומה לא עזר. וכך אירע שההון הריאלי נותר איתן על כנו, בעוד שניירות הערך של פירמות הנפט שקעו "מתחת לשווי האמיתי".

כל אלה הינם ביטויים מלומדים הרומזים שמדובר בסתירה בנוסח הכנסייתי המוכר: מצד אחד, כאשר המחירים גואים מעלה – "השוק אינו משקר". ומנגד, יום לאחר המפולת נחשף... "הערך הכלכלי".

והרי ידוע שהכנסיות במקורן הן פירמת ביטוח: כל מאמין נוכח לדעת בעת אסון שהוא לא קרא את האותיות הקטנות... משום כך, אנו מכנים את האמונה הזאת בשם "The Mismatch Thesis". זאת תזת אי ההתאמה בין האמונה הנשגבת לבין המציאות האומללה.

תזה זאת היא היסוד המרכזי באמונת "האדם הכלכלי". בלעדיה, לא יוותר מאומה מן הדוקטרינה הניאו־קלסית. אבל כמו בכל כנסייה בעלת מוניטין, יש צורך בהטפה, בשינון העיקרים הקדושים, כדי לחזק את השורות ולטעת יראה בהמוני המאמינים. למשל בעקבות מפולת 2008, האקונומיסט המכובד והשקול האשים את המשקיעים בחטא זניחת האמונה המקורית ובהליכה אחר אלים זרים. לטענת העיתון, המשקיעים בלבלו בין ההון הריאלי לבין ההון הפיננסי וסופם שספגו את עונשם. העיתון חזר ושינן בקרב קוראיו את העיקרים הניאו־קלסיים. במאמר שכותרתו "The Nature of Wealth" נכתב: "...העושר מורכב ממוצרים וטובין שאנו מעוניינים לצרוך וכן הוא מורכב מדברים כמו מפעלים, ציוד, מכונות [הון ריאלי], השכלה של כוח העבודה [הון אנושי], שמאפשרים לנו לייצר יותר מוצרים ושירותים... [מצד שני] נכסים פיננסיים אינם 'עושר' אלא הצהרת בעלות" (Anonymous 8.10.2009).

עד כאן עיקרי האמונה לפונדמנטליסטים. אבל השאלה היא מה באמת טיב היחסים בין שתי הספֵרות – הריאלית והפיננסית? כיצד בדיוק מתממש הקשר הזה? כיצד מנסחים אותו באופן מדעי?

ה. הדוקטרינה הפיננסית

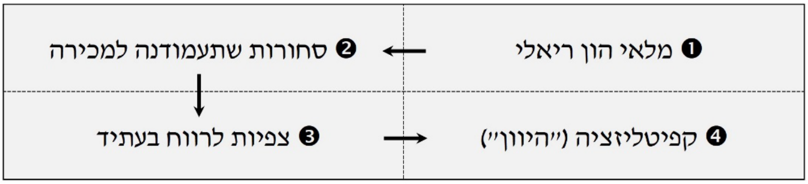
הראשון שהראה באופן אנליטי מדעי את תהליך התמזגותן של שתי הספרות היה אירווינג פישר, אותו פרופסור מלומד שאיבד את הונו הפיננסי. הוא יצר תיאוריה, שעד מהרה הפכה לדוגמה, ומאז הנפקתה לא השתנתה במאומה. מלמדים אותה באוניברסיטאות ברחבי העולם והיא בסיס התודעה של ילידי ההון בימינו.

את התיאוריה הוא פרסם במאמר בשנת 1896 בכתב עת בריטי שהיה המוביל בעולם (בריטניה הייתה אז מרכז הקפיטליזם) בשם *The Economic Journal*. כותרת המאמר: "What Is Capital?". מאוחר יותר הוא סיכם אותה בספר משנת 1907. שם הספר: *The Rate of Interest*.[8]

ניתן להבחין שמדובר ברוח התקופה. הדוקטרינה החלה לצמוח בפתח המאה העשרים, המאה הפיננסית, ועיצבה את רוח הכלכלה הפוליטית עד ימינו. בספרו שיעור הריבית (ע"מ 14) תאר פישר את עיקריה באמצעות המתווה הבא:

8 Fisher (1896, 1907)

מתווה ב.1
התיאוריה הפיננסית של ההון

1. הקפיטליסטים מחזיקים בבעלותם מכונות, ציוד, מבנים וחומרי גלם, שיחד מהווים "מלאי הון ריאלי".
2. ההון "הריאלי" הזה עומד להפיק בעתיד סחורות למכירה.
3. הסחורות תימכרנה על ידי הקפיטליסטים בעבור רווחים בעתיד.
4. **הציפיות** לרווחים בעתיד ***מהוונות עכשיו*** על ידי הבעלים. הן עוברות טקס של טרנספיגורציה (גלגול), אשר באורח פלא הופך את ערימת המלאי הזאת (ההון הריאלי) להון פיננסי בעל "שווי שוק".

פישר התעמק רבות בבעיית הגלגול וכתב:

> "הקביעה כי 'הון יוצר הכנסה' הינה נכונה במובן **הפיזי** בלבד. הקביעה אינה נכונה במובן **המוניטארי**. כלומר, הון כספי אינו יוצר הון כספי. להיפך: הכנסה כספית יוצרת הון כספי... כאשר הון והכנסה נמדדים כערך, היחס הסיבתי ביניהם הפוך מאשר אילו היו נשקלים ככמות פיזית. **אמנם הפרדס מפיק את התפוחים אולם ערך התפוחים הוא שקובע את ערך הפרדס**... ניתן לראות, שאמנם מלאי ההון הנוכחי מפיק את ההכנסה העתידית מסחורות, אך למעשה, ערך ההכנסה העתידית הוא שמפיק את הערך הנוכחי של ההון..." [ההדגשות שלנו]. (Fisher, 1907: 13-14).

אם כן, ההיוון (הקפיטליזציה) – כלומר המחיר העכשווי של ההון (נניח, מחיר המניה של טבע) – נובע מסגולות הפריון הגלומות בהון הריאלי של קווי הייצור שבמפעליה. וכך, מאז פישר, פולחן ההיוון קיבל לגיטימציה אקדמית. אולם רק במחצית השנייה של המאה העשרים הפכה הקפיטליזציה לפולחן בסיסי ברחבי העולם הקפיטליסטי. בחלק העסיסי של פולחן הקפיטליזציה נטפל במרץ בחלק השני והשלישי של הספר. בינתיים נעמיק בבסיס התיאורטי של אי ההתאמה בין הריאלי לפיננסי.

ו. מה פגום בהיגיון היחסים הזה?

כדאי להקדים ולומר, כי טיב היחסים בין שתי הספרות הינו בעיה עתיקה, הקשורה לניכורו של האדם. הבעיה עשויה להופיע כיחס בין הדבר למחשבה על הדבר, כיחסי סובייקט־אובייקט, כזיקת המושג אל הטבע או כקשר בין האידיאה לחומר. בסופו של דבר, התשוקה לפשר את הבעיה היא

אחד מסודות שגשוגן של הדתות והזיכיון המדיני שהן משיגות להסבר הפיצול הזה הוא מקור כוחן של הכנסיות היריבות. מדעני כנסיית הכלכלה מקדישים את רוב חייהם להתחקות אחר הפיצול המסתורי בין הספרה הנומינלית לבין הספרה הריאלית. הם עוסקים באופן כפייתי בפירוש האותות של הפיצול. כושרם לנוע במרחבי ההירכיות האקדמיות מוערך ונמדד לא מעט על פי כושרם לפשר בין שתי הספרות.

אחת מהתיאוריות הניאו־קלסיות העיקריות, שמתוות באופן מדעי את הקשר בין שתי הספרות היא תיאוריית "הפריון השולי של ההון", או בשמה הנפוץ בספרי מדע הכלכלה — "פונקציית הייצור".

1.ו פונקציית הייצור

באופן רשמי מדובר בתיאוריה, אולם קל להיווכח שמדובר במיתוס ניאו־קלסי טיפוסי. ממציאו של המיתוס היה ג'ון בייטס קלרק, שפרסם בסוף המאה התשע עשרה ספר בשם התחלקות העושר.[9]

הרעיון המרכזי בספרו היה שניתן לנסח קשר מתמטי ישיר בין חלוקת ההכנסות לבין תהליך הייצור. הסכמה שלו כוללת שני שלבים: הראשון הוא הקביעה שיש פונקציית ייצור הקושרת בין התפוקה לבין תשומות הייצור. רמת התפוקה היא פונקציה של "גורמי הייצור" (קרקע, עבודה והון). כל אחד מגורמי ייצור אלה תורם באופן נפרד לתהליך הייצור את סגולותיו הייחודיות בנפרד ובאופן הניתן לצפייה ולמדידה כמותית (נניח, שאפשר לצפות במהלך הייצור שנכנסו 20 יחידות קרקע, 10 עבודה ו־15 הון). קביעה נוספת היא שניתן לזהות ולייחס במדויק כל חלק מן התפוקה אל תשומה שנכנסה מגורם ייצור מסוים (למשל ניתן לקבוע שהעבודה תרמה 40%, הקרקע 15% וסחורות ההון 25%).

השלב השני הוא הקביעה שההכנסות המשולמות לגורמי הייצור הנפרדים הינן פרופורציונליות לתרומה שלהן לתהליך הייצור — או בניסוח יותר אנליטי לכאורה — ההכנסות של גורמי הייצור שוות לתפוקתם **השולית** (כל זאת כמובן בהנחה של ייצור בתנאי שוק תחרותי מושלם, או "ללא חיכוך" כלשונו של קלרק). משמע, שיעור השכר שווה לתרומה היצרנית של העובד האחרון שהתווסף לקוו הייצור. הרנטה שווה לתרומת הדונם האחרון שהתווסף לייצור ואילו שיעור הרווח שווה לתרומה של יחידת ההון האחרונה שהתווספה.

קלרק עצמו תיאר את הסכמה במלים בלבד, אולם תוך זמן קצר הניאו־קלסיקנים שיוו לסכמה מעטה מתמטי. הניסוח הידוע והנלמד ביותר הוא פונקציית הייצור של צ'רלס קוב ופול דוגלס.[10]

על פי ניסוחם, התפוקה (Q) נקבעת על ידי עבודה (L) והון (K). מקבלים את משוואה א.1.

משוואה א.1 $$Q = A \times L^{\alpha} \times K^{1-\alpha}$$

בפונקציה פשוטה זאת, שבה הושמט גורם הייצור "קרקע", מייצגים המעריכים α ו־$1-\alpha$ את "הגמישות" של התפוקה לנוכח השינויים בתשומות העבודה (L) וההון (K). כלומר, שינוי של 1% בכמות העבודה הנכנסת יוביל ל־α אחוזי שינוי בתפוקה ושינוי של 1% בכמות ההון שנכנס לייצור יוביל ל־$1-\alpha$ אחוזי שינוי בתפוקה.

9 Clark (1899)

10 Cobb and Douglas (1928)

לרוע המזל, כאשר מציבים באופן מעשי ערכים במשוואה, מקבלים ששינויים בתשומות העבודה (L) ובתשומות ההון (K) אין בהם מספיק כדי להסביר את סך השינויים בתפוקה ותמיד נותרת מין "שארית" לא מוסברת. אבל אל דאגה: מדעני הכלכלה לא התעצלו ותקעו בפונקציה, ליתר ביטחון, עוד מקדם (A) שאותו הם מכנים "גורם פריון כללי". בדרך זאת, כל מה שאינו ניתן להסבר באמצעות התשומות, ניתן ליחסו באלגנטיות לגורם ייצור חדש ומסתורי (T) הידוע בשם "טכנולוגיה". כוכבו של גורם ייצור זה הלך וזרח במרוצת הזמן ככל שחלקו של המקדם הלא מוסבר גדל. החשיבות של גורם ייצור (T) אינו רק במלאו את החלל הלא מוסבר המתרחב בקצב היקום משנה לשנה, אלא בכך שאין הוא ניתן להפרכה.[11]

אולם כאמור, החלק החשוב של פונקציית הייצור הוא הקביעה האלגנטית לא פחות, שהמעריכים של התשומות ($\propto$ ו־$1-\propto$) מייצגים את ההכנסה של גורמי הייצור (ההון והעבודה) על פי תרומתם השולית לתהליך הייצור. שהרי כולם מייצרים, והקפיטליסטים הידועים ביצרנותם, פשוט תורמים כללית ושולית מעל ומעבר לתשומות העובדים. ההון עצמו הינו ישות אוטונומית בעל פריון כללי ושולי גבוה ביותר. והרי בסופו של דבר, בכלכלת שוק חופשי, כל אחד מקבל לפי תרומתו (השולית). הפונקציה של פונקציית הייצור אם כן, היא להעניק הצדקה יצרנית, ובעיקר מדעית, לרווח, לתשואה, ובעיקר, למבנה חלוקת ההכנסות במשטר הקפיטליסטי. מיתוס "הפריון השולי של ההון" הפך לנדבך מרכזי בלימודי מדע הכלכלה, לא רק משום שהוא מסביר את התחלקות ההכנסות בחברה, אלא בעיקר משום שהוא **מצדיק** אותה באופן הנחשב למדעי.

נותר רק שלב אחרון כדי להפוך את הסכמה של פונקציית הייצור ממיתוס בלתי מופרך למדע של ממש: להגדיר ולכמת את אידיאת "כמות ההון הריאלי" ולהפכה לקטגוריה מוצקה הנושאת עמה בגאווה כמות ברורה של מסה, בעלת מטען ניתן לספירה של חלקיקים שוקקים של תועלת. כל זאת כדי שההון הפיננסי יהפוך לממשי ולא רק להשתקפות של צללית של אידיאה חמקמקה. אבל כאן נחלה הדוקטרינה הניאו־קלסית בכלל ואידיאת הפריון השולי של ההון בפרט את אחת מן המפלות הקשות בתולדותיה במערכה הידועה (ובדרך כלל אינה ידועה) בשם "מחלוקת קיימברידג'".

ו.2 מחלוקת קיימברידג'

הראשונה שיצאה בהתקפה ישירה על הדוקטרינה המוניטרית של אירווינג פישר (ולמעשה נגד כלל תיאוריות ההון הניאו־קלסיות) הייתה ג'ואן רובינסון, היורשת הלא רשמית של קיינס בקיימברידג'.

11 הטענה הרווחת היא ש"השארית" הסטטיסטית של פונקציית הייצור אינה מהווה בעיה תיאורטית, אלא פשוט מין "מדד לבורות שלנו". אם אך נדע כיצד בדיוק להגדיר נכונה ולכמת את תשומות ה"טכנולוגיה" ולשלבן בפונקציית הייצור — או אז השארית תיעלם כלא הייתה. אבל כאמור זאת טענה בלתי ניתנת להפרכה.
נניח שתי פונקציות ייצור היפותטיות (לא מטיפוס קוב־דוגלס), בעלות תשומות פיזיות שמלוות בתשומות שמוגדרות "טכנולוגיות".
פונקציה ראשונה: $Q = 2L + 3l + 5K + T$; פונקציה שנייה: $Q = 4L + 2l + 10K + T$
המרכיבים: (Q) = תפוקה, (L) = עבודה, (l) = קרקע, (K) = הון, (T) = טכנולוגיה.
נניח שהערכים של התשומות הם: $Q = 100, L = 10, l = 5, K = 4$; נקבל שבפונקציה הראשונה ($T = 45$) ובפונקציה השנייה ($T = 10$). מאחר שאין דרך מדעית ידועה למדידת גורם ייצור טכנולוגיה — לא נותר אלא לאמוד אותה מתוך השארית. ומשום כך לא נדע לעולם איזה משתי הפונקציות תקפה מדעית. במצבו הנוכחי של מדע הכלכלה, שתי הפונקציות נראות תקפות...

היא כתבה במאמר ב־1953 כי תיאוריות ההון המקובלות מבוססת על הטעיה.[12] הן יוצאות מטענה מטעה לפיה ההון, **ככמות פיזית נתונה**, מחולל רווחים, ומכאן שניתן להסביר ולאמוד את התשואה שניתן להפיק מן ההון (כלומר את היחס בין הרווח לכמות ההון). אך למעשה, כותבת רובינסון, התאור של הכלכלנים נע בכיוון **ההפוך**, ולפיו הרווחים הם שמסבירים וקובעים את כמות ההון. לפי הסברו של פישר, כמות הרווח שבעלי ההון סבורים שיופק **בעתיד** (הציפיות לרווח) היא שקובעת את מחיר ההון **עכשיו**, ומחיר זה (present value) כביכול מיצג את כמות ההון הפיזי ("ריאלי"), שבתורו מסביר את ... כמות הרווחים. כלומר, לפי רובינסון, אנו מקבלים הסבר מעגלי, שבו כמות הרווח ← קובעת את מחיר ההון ← המשתווה לכמות ההון ← שמסבירה את כמות הרווח ← שאותו הנחנו מראש!!...

בשנות הששים התחדש הוויכוח על אידיאת כמות ההון, שהתפשט בעולם האקדמי והפך למחלוקת אינטלקטואלית המכונה "מחלוקת קיימברידג'" (Cambridge Controversy). הצדדים לעימות, שהתקיים בכנסים ובמאמרים היו מצד אחד כלכלני קיימברידג' הבריטית הכופרים ולעומתם ניצבו הכלכלנים שומרי החומות מאוניברסיטת MIT בקיימברידג' שבחוף המזרחי של ארה"ב. בצד הבריטי בלטו ג'ואן רובינסון ופיירו סְרָפָּה ובצד האמריקאי כיכב בעיקר פול סמואלסון.[13]

הוויכוח התרכז סביב הטענה הבריטית, שהכלכלה הקונבנציונלית (הדוקטרינה הניאו־קלסית) מתייחסת להון כאילו הוא מכיל כמות ריאלית הניתנת למדידה ביחידות מטריאליות־אוניברסליות. הבריטים טענו שגישה זאת מוטעית. לטענתם, ההון חסר משמעות כמותית ריאלית כלשהי. יתר על כן, לטענתם, לא ניתן להעריך ולאמוד את סגולות הפריון (כושר הייצור) של ההון באופן כמותי. יתכן, הם אמרו, ש"סחורות ההון" השונות מייצרות שלל סוגי דברים בקווי ייצור המורכבים ממצרף של חלקי ציוד ומכונות שונות ומגוונות, אבל הנחה זאת לכשעצמה לא מאפשרת לאמוד את **הכמות** המצרפית (או "הערך הריאלי") של סחורות ההון האלה ביחידות אוניברסליות כלשהן — ומכאן אף לא ניתן לגלגל את הכמות ה"ריאלית" הזאת ולהמירה לכמות פיננסית.

את אבחת מוות הנחית על דוקטרינת ההון הניאו־קלסית פיירו סרפה, מרצה בקיימברידג' הבריטית, עם הוצאת ספרו הדק (בן 99 עמודים בלבד) שכותרתו ייצור סחורות באמצעות סחורות.[14]

בניגוד למבקרים הקודמים של פונקציית הייצור, סרפה קיבל לכאורה את הנחות היסוד הניאו־קלסיות והלך עמן עד קצה הגיונן כדי להפריך עד יסוד את מיתוס הפריון השולי של ההון.

מאחר שמוצרי הון הינם כאמור הטרוגניים אין הכלכלנים מסוגלים לצרף יחידות הון בעלות סגולות שונות יחד כדי למדוד את כמותן. במקום זאת הם נוקטים בתרגיל עיקוף המבוסס על המרת הסחורות השונות ליחידות אוניברסליות. וכך בכדי למדוד את כמות ההון או בלשונם, את "עתירות ההון" בתהליך הייצור, הם מודדים את שיעור הריבית.

מדוע? משום שעלות ההון עולה עם שיעור הריבית. ככל ששיעור הריבית יהיה גבוה יותר, כך הופך ההון לייקר יותר ביחס לעלות העבודה. ומאחר שבשוק תחרותי הקפיטליסטים ממקסמים

12 Robinson (1953-4). למעשה, הראשון שכתב על כך היה תורסטיין ובלן, אלא שהוא הושכח ושמו לא היה נפוץ בעולם האקדמי בבריטניה. ג'ואן רובינסון גילתה בדיעבד שהוא הקדים אותה בחצי מאה ואף כתבה זאת (ראו: Nitzan, 1998: 188).

13 סיכום המחלוקת: Harcourt (1969, 1972).

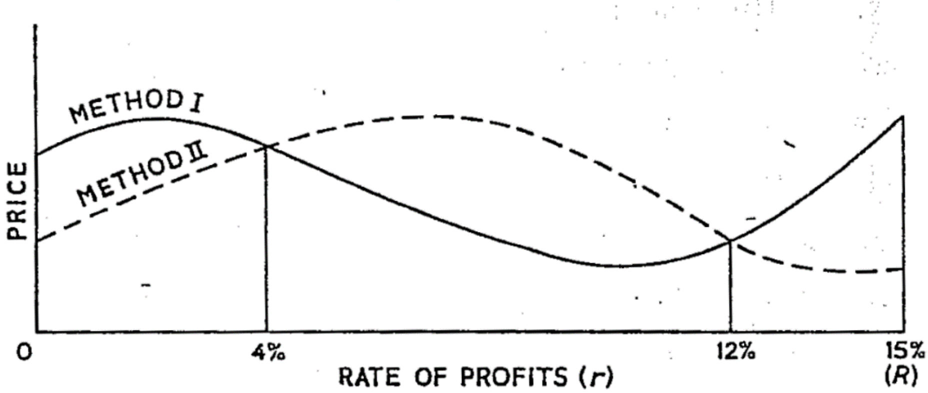
14 Sraffa (1960)

רווח, הם נאלצים להשתמש בכמות הון פחותה ככל ששיעור הריבית עולה וההפך – "עתירות" ההון תעלה ככל ששיעור הריבית ירד.

כדי שהיגיון זה יהיה עקבי ובלתי ניתן לסתירה, חייב להתקיים **יחס של אחד־לאחד בין כמות ההון לבין שיעור הריבית**. כלומר, על כמות הון מסוימת להיות מיוחסת לשיעור ריבית **אחד ואך ורק אחד**. אם הדרישה הזאת אינה מתקיימת ואותו הון מיוחס ליותר משיעור ריבית אחד – אנו נקבל אותו מלאי הון בעל יותר מכמות אחת. וזאת המלכודת שלתוכה הפיל סרפה את דוקטרינת ההון הניאו־קלסית.

המלכודת מתוארת בתרשים ב.1 הלקוח מספרו של סרפה (עמ' 81).

תרשים ב.1
מלכודת "המחלף הכפול" של פיירו סרפה

הציר האופקי שבתרשים מראה את שיעור הריבית (r) והציר האנכי (מחיר) את עלות הייצור של הסחורה. סרפה נטל כדוגמא משק פשוט הכולל שתי שיטות ייצור: שיטה **I** שהיא פחות עתירת הון ושיטה **II** שהיא יותר עתירת הון (כלומר יש בה כמות הון גדולה יותר מאשר בשיטת הייצור הראשונה).

כפי שרואים בתרשים, כאשר שיעור הריבית מצוי מתחת לרמה מסוימת (בהדגמה שבתרשים, פחות מ־4%), הקפיטליסטים יאמצו את שיטת ייצור **II** משום שעלות הייצור תהייה זולה יותר מאשר בשיטה הראשונה (הקו המקווקו נע נמוך יותר מהקו העבה). אבל כאשר שיעור הריבית ממשיך לנוע מעלה ועובר את רמת 4% – הופכת שיטה **I** שהיא פחות עתירת הון, לזולה יחסית (הקו העבה נע מתחת למקווקו) והקפיטליסטים יחליפו שיטה. אך אם שיעור הריבית יעלה מעבר לסף מסוים (בתרשים הסף הוא 12%), הקפיטליסטים ישובו וימירו את שיטת הייצור לעתירת הון משום שהיא יותר זולה (הקו המקווקו נמוך מן הקו העבה).

התוצאה של תרגיל "המחלף הכפול" של סרפה הוא שהתקבלה סתירה פנימית בהיגיון הניאו־קלסי. טענת היסוד הניאו־קלסית היא ששיעור הריבית משמש כמדד לא ישיר לאומדן כמויות הון בעלות תכונות איכותיות שונות, ומכאן ששיטת ייצור מסוימת חייבת להיות בעלת עתירות הון אחת שתתאים לשיעור ריבית אחד. אבל תרגיל המחלף הכפול הראה ששיטת ייצור מסוימת יכולה להיות בעלת יותר מכמות הון אחת. בדוגמא של סרפה, כאשר שיעור הריבית הינו פחות

מ־12% שיטת ייצור II היא בעלת יותר עתירות הון מאשר שיטה **I**. אך כאשר שיעור הריבית הינו יותר מ־12% שיטה II הופכת לפתע לפחות עתירת הון. המסקנה מכאן היא, שאותה כמות "מוצרי הון" עשויה לייצג כמויות שונות של הון. והמסקנה היותר מביכה היא, שהתשואה על ההון אינה פרופורציונלית לכמות ההון. במלים אחרות, הפריון השולי של המכונות (מוצרי ההון) אינו קשור לשיעור הרווח.[15]

יוצא, שבעצם קיים נתק בין ההון הפיננסי ובין קווי הייצור הריאליים. יתר על כן, יוצא שלא ניתן להראות קשר בין המכונות וקווי הייצור למטוסים ולמערכות נשק שבבעלותה של בואינג לבין מחיר מניותיה בשוק ההון.

אם ההון לא ניתן לכימות ריאלי — יוצא מכאן שאף לא ניתן לדבר על "פריון ההון" ובוודאי שאין אפשרות למדוד את הפריון הזה. ואם פריון ההון הוא מונח חסר משמעות כמותית — יוצא שאין הוא יכול להסביר, ולא כל שכן להצדיק, את רווחי הפירמה.

המחלוקת הסתיימה בניצחון הספקנים הבריטים. פול סמואלסון ושותפיו האמריקאים נאלצו להודות, בכתב, כי אכן כמות ההון הריאלי אינה ניתנת להגדרה אוניברסלית כמותית. המסקנה העגומה היא, שההון נותר מסתורי כמו יהווה: מין עצם מופשט שסוגדים לו אולם חסר הוכחה כלשהי לקיומו.

בעיה תאורטית זאת הפכה מהר מאד למעשית ולמאיימת, משום שאם הדוקטרינה הניאו־קלסית אינה מסוגלת להגדיר את כמות ההון — כלל מדע הכלכלה מתמוטט. שהרי, אם לא ניתן למדוד מושג מרכזי המניע, לטענת הכלכלנים, את המשק המודרני, מה פריונו השולי של מדע זה?

משום כך מחלוקת קיימברידג' הועלמה ונקברה. הטקטיקה העיקרית הייתה לטאטא את העניין המביש אל קרן זווית ולהתעלם ממנו. מסתבר שעד עתה ההשתקה הצליחה לא רע. מקומה של המחלוקת נפקד מספרי הלימוד. כל ספרי היסוד בכלכלה (כולל המהדורות האינסופיות של סמואלסון) ממשיכים "למדוד" את כמויות ההון ופריונו השולי, ללא שמץ ספקנות.

מה שבתחילת המאה העשרים נחשב למדע מבטיח, הלך ושקע והפך לדוגמה מאובנת המופצת על ידי כנסייה, שבראשה עומדים הכוהנים שומרי החומות, המסלקים כל גילוי של ספקנות או סטייה. האסכולה הניאו־קלסית, שהחלה בסוף המאה התשע עשרה כהבטחה לחקר מדעי של

15 היו ניסיונות אחרים לפתרון הבעייתיות של כמות ההון המטריאלית. הגרסה "האוסטרית" של הדוקטרינה הניאו־קלסית, שנחשבה בשעתה למבטיחה יחסית, הוציאה מקרבה כלכלנים שחיפשו דרך לעקוף את המכשול "המטריאלי" של ההון. כך למשל יוג'ין בוהם־באוורק ניסה להציג את ההון כעניין טכנולוגי, המאופיין במשך הזמן של תהליכי הייצור ובאופן ההתפלגות של תשומות העבודה וחומרי הגלם, שנכנסות לאורך תקופת הייצור (Bohm Bawerk, 1891). כלומר מבחינתו, "כמות ההון" אינה אובייקט פיזי־מטריאלי אלא מדד פרופורציונלי של אורך זמן הייצור וככל שמתארך תהליך הייצור, כך עולה עתירות ההון. יש לציין שכבר וויליאם ג'בונס הבריטי (הראשון שניסח את דוקטרינת התועלת השולית) ניסח פונקציית ייצור, שבה הפך הזמן לתשומה בפני עצמה (Jevons, 1871). בין הבולטים אחרי בוהם־בוורק היו קנוט וויקסל (Wicksell, 1935) וכן ג'ון היקס (Hicks, 1973). כולם השקיפו על מוצרי ההון כעל שלבים בתהליך הייצור. ההון הוגדר כיחידות של "תקופת ייצור ממוצעת" — מין צירוף של התשומות המקוריות שנכנסו לייצור ושל אורך הזמן הנהוג לניצולן. הם האמינו שתהליכים יותר מסובכים הינם בעלי יותר פריון, ושהארכת משך הייצור הממוצע היא סימן בדוק לעלייה ב"עתירות ההון". קשה להעריך את הניסיונות הללו: האם מדובר בחשיבה מדעית בעלת ערך או בפיקציה ניאו־קלסית נוספת. מכל מקום, הגרסה האוסטרית, הכוללת גם ניסיונות לחבר את זמן הייצור עם העדפות הזמן של הצרכן הריבוני, נותרה בסופו של דבר מטריאלית. היא ניסתה להראות קשר חיובי בין כמות מצרפית של הון מצד אחד, לבין פריון מצד שני, אלא שבסיכומו של דבר היא לא הצליחה לחמוק מהקונטקסט הפוליטי־חברתי של ההון ואף היא נופלת למלכודת "המחלף הכפול" של סרפה.

ההון בחברה המודרנית, הפכה תוך זמן קצר לכלי שרת בידי בעלי ההון ולדוקטרינה שמרנית המגוננת על משטר ההון.

בפרקים הבאים נשוב לדון בהון ביתר שיטתיות, אולם כאן כדאי להעיר בקיצור: הבעיה הבלתי ניתנת לפתרון של ההון "הריאלי", היא בעיית ההגדרה של אותה יחידה יסודית המשותפת לכלל יחידות ההון בעולם – נניח כמו חלקיקי הפרוטון או האלקטרון המשותפים במידתם לכלל הגופים ביקום.

מאחר שמדעני הכלכלה טוענים שההון אוצר בחובו סגולות פריון – שהן מקור הרווח של בעלי ההון, ושלפיכך "כמות" גדולה יותר של הון מייצרת כמות גדולה יותר של רווח – על המדענים למצוא תכונה כמותית משותפת ליחידות ההון שתסביר את הפריון/הרווח שלהן. הבעיה היא שיחידות ההון **שונות באיכותן**.

טרקטור אינו דומה למשאית ואונייה שונה ממטוס, מפעל לייצור מטוסים שונה ממתקן לקידוח נפט ומנפטת כותנה שונה ממכונה להפקת שמן כותנה. ההבדלים האיכותיים האלה אמורים להעלם אם טרקטור, משאית, אונייה, כמו מפעל לייצור מטוסים, מתקן לקידוח נפט, מנפטת כותנה ומכונה להפקת שמן כותנה – כולם אכן עשויים **מאותם** חלקיקים אלמנטריים. הבעיה שהם לא. כלכלני קיימברידג' הבריטית הראו כי להון אין "יחידה טבעית" משותפת מסוג זה, ולפיכך אין שום דרך להשוות, לאמוד ולסכם כמותית את חלקיו השונים.

הפתרון הנהוג במדע הוא ללכת אחורה, צעד צעד, עד שמגיעים אל יחידת הניתוח המשותפת, כפי שהציע בזמנו רנה דקרט בספרון מאמר על המתודה.[16] זאת דרך קדומה המוצגת היטב בפילוסופיה היוונית. הראשון שהשתמש בה היה הפילוסוף תאלס. טענתו המפורסמת הייתה שכל היקום עשוי מיסוד משותף: המים.

בדרך דומה נוקטת הפיזיקה המודרנית, הגורסת שכל כמות ביקום ניתן לבטא במונחי מסה, מרחק, זמן, מטען חשמלי או חום (כך לדוגמא: מהירות = מרחק ÷ זמן. או תאוצה = שיעור שינוי המהירות. או כוח = מסה × תאוצה). מדע הכלכלה טוען שאכן קיימת אבן יסוד משותפת, הלא היא "יחידת תועלת". אולם כפי שנראה בפרקים הבאים, טענה זאת אינה אלא הטעיה מאורגנת, ולמעשה – הונאה עצמית אם לא הונאה מודעת.

ו.3 מדד יחס טובין: Tobin's Q

אחד מנביאי שוק ההון שהתחקה אחר נפתולי היחסים בין ההון הריאלי והפיננסי היה הפרופסור ג'יימס טוֹבִּין, אשר זכה בשל מחקריו בפרס נובל לכלכלה.[17] הוא התפרסם בין השאר במדד שמצא את היחס הנאות בין שתי ספרות ההון. המדד הזה קרוי על שמו: יחס ה־Q של טובין (Tobin's Q).[18]

יחס זה – בין הנכסים הריאליים של הפירמה לבין נכסיה הפיננסיים – אמור להצביע אימתי כדאי להשקיע ובאֵילו משני סוגי הנכסים. כלומר, מתי ובאילו מחירים כדאי לקנות נכסים בשוק ניירות הערך ומתי כדאי לעשות ההפך – להשקיע בנכסים ריאליים.

16 דקרט (1637).

17 כאשר הוא מת הספיד אותו פול קרוגמן, אף הוא חתן פרס נובל: "השפעתו של טובין היא כה גדולה עד שבני אדם רבים שמעולם לא שמעו עליו – הם למעשה תלמידיו..." (New York Times, 15.8.2011). מזכיר את רוב הישראלים הסבורים שהם חילונים אף שתודעתם עוצבה בידי רבנים ואנשי תורת הגזע עליהם לא שמעו מעולם.

18 Tobin and Brainard (1977)

התשובה שלו מפתיעה בפשטותה הגאונית והפכה לאבן יסוד בדוקטרינה של הניהול העסקי. לפי טובין, כאשר הנכסים הריאליים של הפירמות יותר יקרים מאשר נכסיהן הפיננסיים – הפירמות נוהגות לקנות מניות של פירמות אחרות במקום להשקיע ריאלית בהקמת מפעל חדש (ולהפך, כאשר הנכסים הריאליים זולים יותר).

נניח שבעלי אינטל מתכננים לפתח צ'יפ מסוג חדש אבל הם נתקלים בפירמה שכבר מקדימה את אינטל בהרבה ומחירה בבורסה יהיה זול יותר מאשר ההשקעה בפיתוח עצמי. לפי טובין, במצב כזה משתלם לאינטל לרכוש את מניותיה ולמזג אותה בנכסיה. באופן כללי, פירמות יקנו מניות של פירמות אחרות במקום להשקיע בהקמת קווי יצור חדשים ("השקעות ריאליות") אם ההון הפיננסי זול יחסית למחירי הנכסים הריאליים – והן יעשו ההפך אם מחירי המניות יקרים ממחירי המכונות וקווי הייצור.

היחס המעשי הקובע את כדאיות ההשקעה בנכסים קבועים במשק, לפי טובין, הוא היחס בין מחיר הנכסים של הפירמות (שווי השוק) לבין "עלות ההחלפה" שלהם (replacement cost). ליחס הזה קרא טובין בשם Q.

אם ה־Q גבוה מ־1 (כלומר מחיר ההון הפיננסי גבוה ממחיר הנכסים הקבועים), כדאי להשקיע בנכסים קבועים. וההפך יקרה אם Q קטן מ־1, אז יש לצפות שסך ההשקעות הפיננסיות יעלה. בסופו של דבר, היחס הזה מייצג אותה אי התאמה (mismatch) כפי שכינינו זאת קודם.

וכאן קיבלנו הזדמנות טובה להתחיל לנעוץ שיניים במדעי הבועה ובמיתוס אי ההתאמה באמצעות בחינה מדעית של Tobin's Q.

תרשים ב.2 מציג את היחס הזה בתאגידי ארה"ב מאז תחילת שנות השלושים של המאה הקודמת.

היחס המוצג בתרשים מורכב ממחירים של שני סוגי ההון: מחיר השוק של סך המניות ואִגרות החוב התאגידיות (סך ההון הפיננסי) והמחירים השוטפים של סך הנכסים הקבועים או העלויות הנחוצות להחלפתם (סך ההון הריאלי). היחס בין שתי הסדרות הללו מייצג את מדד טובין והוא נמתח בין השנים 1932-2020.

התבוננות פשוטה בתרשים מראה שהקפיטליסטים לא נחו ולו לרגע. הם היטלטלו על גבי הגלים הסוערים וחוו כמה מחזורי "אי התאמה" קשים בין הספרות. לאחר הטלטלה שספגו בעלי ההון בשנות השלושים הקשות, שבהן ההון הפיננסי הידרדר עד כמעט למחצית גודלו (בדולרים) של ההון הריאלי, רואים שבתחילת שנות החמישים החל ההון הפיננסי לטפס מעלה ביחס להון הריאלי. ואז הגיע משבר שנות השבעים ועמו ירידה תלולה במחירי ההון הפיננסי, עד לרמה של 60% מן ההון הריאלי (כפי שרואים בתרשים, הירידה החלה בסוף שנות השישים, לפני "משברי הנפט"). אלה היו שנות הסטגפלציה, שהכשירו את התירוץ הרשמי לנטישת הדוקטרינה הקיינסיאנית ואת העלייה אל דרך חדשה־נושנה המוכרת היום בשם "ניאו־ליברליזם".

למן מחצית שנות השמונים היחס בין הפיננסי לריאלי עלה בתלילות עד לשיא (עד אז) של פי 2.6 בשנת 1999. זה היה ערב המשבר שהחל בבועת הדוט.קום ונמשך דרך בועת הסב פריים עד לפקיעתה ב־2008.

מאז 2008 שוב המריא היחס ובשנת 2020 הגיע לשיא חדש: בשנה זו ההון הפיננסי היה גדול פי 3.2 מהנכסים הקבועים של הפירמות בארה"ב.

תרשים ב.2

יחס ה־Q של טובין בארה"ב, 2020-1932

הערה: ערך השוק של המניות ואגרות החוב הינו מנוכה מאחזקות בנכסי חוץ של תושבי ארה"ב (מבוסס על מדידת ערך המניות והאג"חים התאגידיים ועל אומדן העלויות השוטפות של הנכסים הקבועים התאגידיים).

SOURCE: U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series codes: FAPNREZ for current cost of corporate fixed assets). The market value of corporate equities & bonds splices series from the following two sources. 1932-1951: Global Financial Data (market value of corporate stocks and market value of bonds on the NYSE). 1952-present: Federal Reserve Board through IHS Markit (series codes: FL893064105 for market value of corporate equities; FL263164103 for market value of foreign equities held by U.S. residents, including ADRs; FL893163005 for market value of corporate and foreign bonds; FL263063005 for market value of foreign bonds held by U.S. residents).

עתה, נזכור שוב: ב"מצב טבעי" (natural state of things), באותו עולם מושלם, תמים ונטול חטא – היחס בין הספרות הוא 1. השמימי והארצי מתאחדים. לטווח ארוך, כך מבטיחים לנו הניאו־קלסיים ופרופסור טובין ביניהם, ממוצע התנודות ואי ההתאמות אמור להתכנס ל־1 (מה שמכנים מאז פרנסיס גלטון בשם mean reversion). אך על פי תרשים ב.2, נראה שבטווח הארוך מאוד של כמעט תשעים השנים האחרונות, הממוצע היה דווקא 1.37. יתר על כן, אנו רואים שלא מדובר בתנודות מקריות קצרות טווח מסביב לקו ממוצע, אלא במחזורים ארוכי טווח וכנראה לא מקריים.

אם במדד טובין טמון היגיון כלשהו, הדוקטרינה אמורה לספק למאמינים הסבר משכנע לתופעות התמוהות: ראשית, כיצד להסביר את העובדה שהממוצע ההיסטורי של המדד גדול מ־1. שנית, מדוע קיימות תנודות כה חריפות וממושכות מעל ומתחת לממוצע.

ו.4 פירושי הכנסייה (א): מדוע הממוצע גדול מ־1?

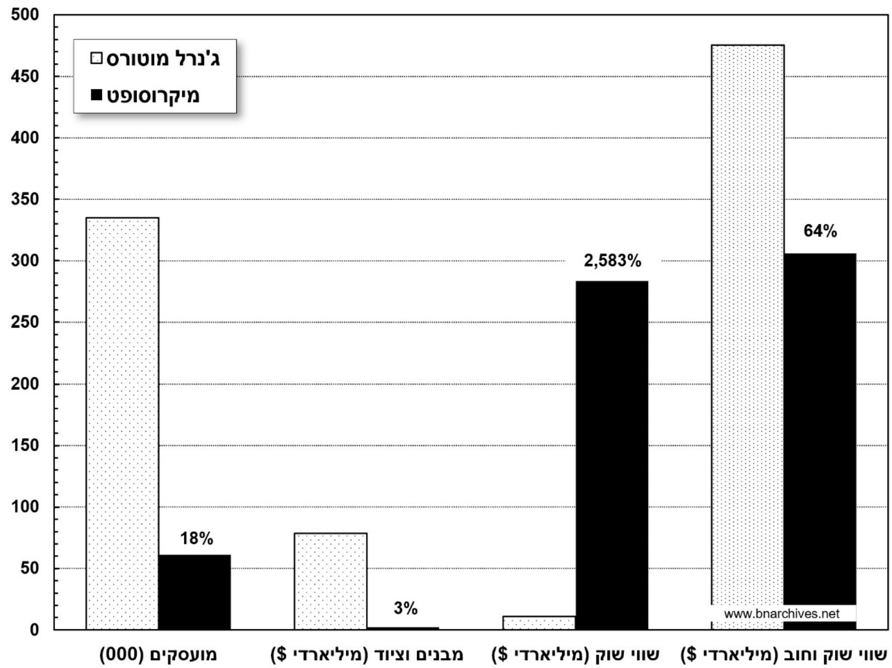
התשובה המקובלת לשאלת הממוצע הגדול מ־1 היא שהתיאוריה נכונה, אלא ששיטות המדידה לקויות.

הנה, גם הפיזיקאים שלא הצליחו לאמת את חישוביהם על מהירות התפשטות היקום, לא מיהרו להחליף את התיאוריות המקובלות. במקום זאת הם הוסיפו את ההנחה על כמות לא נראית של מין "מסה אפלה", אשר משלימה את "השארית הלא מוסברת" בתצפיות.

באופן דומה טוענים חכמי הדוקטרינה: הסיבה לכך ששווי השוק של ההון הפיננסי נוטה באופן כרוני להיות גדול מן ההון הריאלי היא, שלעתים קרובות מחיר ההון (הפיננסי) של הפירמה משקף יותר מאשר מלאי מטריאלי של דברים מוחשיים־ממשיים שמייצרים מהם רווח. הפירמה מכילה דברים מטאפיזיים, שאמנם קשה לרשום אותם במלאי, אך הם מאוד "יצרניים", לא פחות מאחיהם המוחשיים־ממשיים. רק בני אדם שעברו הכשרה מתקדמת במדע הכלכלה וברזי המימון יכולים להבחין באותם חלקיקים אפלים שבמאזן הפירמה. דברים כמו מוניטין, ידע, טכנולוגיה ושאר דברים רוחניים הינם למעשה נכסים "לא ממשיים" (intangibles). הנכסים הלא ממשיים הללו, כך נטען, הפכו לחשובים ביותר מאז שנות השמונים — תחילת "מהפכת המידע" והתפתחותה של "כלכלת הידע".

כדי להמחיש את הבעייתיות בהסברי האי ממשות הללו, נציג את תרשים ב.3.

תרשים ב.3
ג'נרל מוטורס מול מיקרוסופט (שנת 2005)

הערה: המספרים באחוזים מציינים את גודלה של מיקרוסופט בהשוואה לג'נרל מוטורס.

SOURCE: Compustat through WRDS (series codes: EMP for employees; PPENT for net plant and equipment; PRCC_C for price; CSHO for common shares outstanding; LT for total liabilities).

התרשים מציג שתי פירמות ענק הניצבות בלב המשטר הקפיטליסטי והמייצגות שתי מהפכות טכנולוגיות. פירמה אחת, ג'נרל מוטורס, החלה דרכה במהפכת המכונית הפרטית והמנוע המוזן בנפט מזוקק. היא הייתה שותפה לשינויים האנושיים שהיו כרוכים בהפיכת האדם ליצור פחממני, כגון הקמת תשלובת הכבישים הבינעירוניים, המוסכים, תחנות הדלק, המזון המהיר ושאר תרבות הפרברים. הפירמה השנייה, מיקרוסופט, מייצגת את מהפכת המחשב האישי והאינטרנט.

התרשים משווה בין הצד הפיננסי ובין הצד הריאלי של שתי הענקיות בשנת 2005, שנה שאינה נחשבת לשנת משבר. העמודות המנוקדות מייצגות את ג'נרל מוטורס והשחורות את מיקרוסופט.

נתחיל מן הצד הריאלי — זוג צמדי העמודות משמאל: לג'נרל מוטורס היו באותה שנה כ־335,000 עובדים — פי 5.5 מאשר למיקרוסופט. ערך הציוד וקווי הייצור שלה, כפי שנרשם בספריה, היה 78 מיליארד דולר — פי 33 מאשר הציוד והמכונות של מיקרוסופט. המשמעות היא, שמבחינת ההון הריאלי ג'נרל מוטורס ב־2005 הייתה פירמה ענקית ביחס למיקרוסופט.

אבל כאשר עוברים לצמדים של הצד הפיננסי (מימין) — שם התמונה מתהפכת: מחיר ההון הפיננסי (המניות) של מיקרוסופט הוא פי 25 מזה של ג'נרל מוטורס. זה נראה מגוחך כשמבחינים שההון הריאלי של מיקרוסופט הוא 3% מזה של ג'נרל מוטורס. גם אם בנוסף למחיר ההון נכלול את סך כול ההתחיבויות (א"גחים והלוואות) של שתי הפירמות נקבל שאמנם ג'נרל מוטורס גדולה יותר, אך ב־55% בלבד ממיקרוסופט הדלה בכמות הציוד והמכונות ובכוח העבודה. כך שעל פניו נראה שמשהו סתור בשיטת המדידה של ההון שבה הענק הוא גמד והגמד מתגלה כענק.

כבר הזכרנו למעלה: חכמי ההלכה מסבירים לנו, למאמינים הפשוטים, שקיימים כל מיני דברים רוחניים, הנפלאים מעינינו החומריות. כך למשל דברים כמו "ידע", או "טכנולוגיה" או "מוניטין", קשה לרשום אותם בתוך מלאי ההון. אף שהפירמה יוצרת נכסים "לא ממשיים" מדי יום ביומו — בהשקעות במו"פ, בהמצאת מותגים, בהשתלטות על נתחי שוק חדשים, בלכידת קבוצות צרכנים נוספות ושאר דברים דמיוניים — דלות רוחו או קוצר ידו של החשבונאי איש החומר מונעת מלכלול אותם במאזן. נכסים אלה נוצרים על ידי הפירמה עצמה ולרוב הם אינם נסחרים בשוק. לכן, אין לחשבונאים בסיס אשר יוכלו להיאחז בו לשם מדידת "כמות" הנכסים הללו. כך משדלים אותנו החכמים להאמין.

זאת אם כן הסיבה לכך, על פי המומחים, שהנכסים הפיננסיים כה גדולים במיקרוסופט למרות דלות נכסיה הריאליים. למעשה, הם טוענים, מיקרוסופט אוצרת בנכסיה הרבה יותר "הון טכנולוגי" ועוד מיני נכסים סמויים, מאשר אלה המצויים במלאי של ג'נרל מוטורס. נכסים טכנולוגיים אלה אינם נרשמים במלאי הציוד, אך הם בסופו של דבר משתקפים בשווי השוק של הפירמה. והרי ידוע מכבר ש"השוק אינו מרמה".

וכך קורה, שכל אותן הוצאות למו"פ ולקניית ידע, שיש להן זיקה ליצירת נכסים "לא ממשיים", מסווגות בלית ברירה כסתם עלויות ייצור שוטפות ואינן מוסיפות דבר למצבת הנכסים הריאליים במאזן הנותר ללא שינוי.

יוצא אם כך, על פי הגישה המקובלת, שלפירמה יש שלושה סוגי נכסים: נכסים "ממשיים", שנכללים במאזן. נכסים "לא ממשיים" שנכללים בדרך כלשהי במאזן (כגון מוניטין, זיכיון, או ידע מוגן בפטנט שהחשבונאים מצליחים להדביק למאזן). ולבסוף, נכסים "לא ממשיים" שאינם נכללים במאזן.

הבעיה היא, שההפרש בין שני סוגי הנכסים — הממשיים והלא ממשיים (הנכללים במאזנים) מצד אחד, והלא ממשיים (שאינם נכללים במאזנים) מצד שני — הולך וגדל. במהלך העשורים האחרונים, מאז עליית "הכלכלה החדשה", המבוססת על ידע, תקשורת ומידע, הולך ויורד חלקם

של הנכסים הממשיים במאזן לעומת הלא ממשיים ובעיקר – לעומת העלייה הגדולה של הלא ממשיים שמחוץ למאזן. מאז 1975 עברו הפירמות הגדולות בארה"ב מהפכה במאזניהן: ב־500 הגדולות של *Standard & Poor's*, עלה חלקם של הנכסים הלא ממשיים (במאזן ומחוץ לו) מכלל הנכסים מכ־20% ב־1975 ל־80% בשנת 2005.[19] ועוד מאשימים את הדורות הצעירים בחומרנות ובנטישת לימודי הרוח.

ולכן, מסבירים לנו חכמי ההלכה, ההשוואה בין ג'נרל מוטורס לבין מיקרוסופט אינה מראה על פגם בתיאוריה אלא לכל היותר על בעיית מדידה "טכנית". במרוצת הזמן, מבטיחים לנו, תיסלל הדרך לשקף את מלוא האמת במאזן החשבונאי ולאחד את ההון הארצי עם ההון השמימי.[20] וכך, הנה ימים טובים באים, ומחיר השוק של ההון אכן ישקף כבדולח את "הערך הכלכלי" שלו, כך שבטווח הארוך מדד טוֹבּין יהיה 1. אמן.

אבל בעיני כופרים וסרבני אמת כמונו, האמונה הזאת מוטלת בספק. בעיה ראשונה: הנכסים הלא ממשיים נאמדים למעשה לא ישירות, אלא כ"שארית" – כלומר, כהפרש שבין מחיר ההון בשוק ניירות הערך לבין הנכסים הקבועים. נניח שנקבל את שיטת המדידה הזאת, כפי שאכן רוב הכלכלנים הקונבנציונליים נוהגים. פירוש הדבר שניאלץ להניח כי נכסי הידע הלא ממשיים הללו (שמחוץ למאזן) הינם גמישים ביותר: הם עשויים להתמתח ולתפוח במהירות, כפי שקרה בשנות השמונים והתשעים (עת היחס במדד טובין הרקיע עד לפי 2.5, כמתואר בתרשים ב.2) והם גם עשויים להתכווץ בזריזות, כפי שאירע במשברי 2000 ו־2008. הבעיה היא, שהצבר הידע הטכנולוגי, עד כמה שידוע, נוטה לעלות בהתמדה ובעקביות וממעט להראות התכווצות או קפיצות תזזיתיות מעלה מטה. ואם כך, כיצד יתכן שמיטב הידע האנושי המתקדם מתנפח תוך עשור ולפתע, תוך שנים ספורות, מתאדה כלא היה?

בעיה שנייה, שנציינה בקיצור: אם אכן מקבלים את שיטת "השארית" הקונבנציונלית (ההפרש בין מחיר ההון בשוק לבין הנכסים הקבועים הרשומים במאזן) נוצר מצב אבסורדי שבו ההון הלא ממשי, הכלול בשווי השוק של הפירמה, עשוי להפוך **לשלילי** (!), שהרי אם לא כך, כיצד ייתכן שיופיע יחס קטן מ־1 במדד טובין?

ו.5 פירושי הכנסייה (ב): מדוע התנודות מן הממוצע חריפות וממושכות?

על כך עונים התיאולוגים כי תנודות אלה הינן ההוכחה הטובה ביותר לקוצר רוחו ולמיעוט שכלו של האדם הפשוט. או בקיצור, בעגה של ספרי הקנון: "אירציונליות".

בכתבים הניאו־קלסיים נוהגים לתאר יצורים המכונים "סוכנים", הנושאים בתואר "רציונליים". הסוכנים הללו מחליפים תועלות בשווקים המכונים "יעילים". כל ההצגה הסוכנותית נראית היטב בעת הגאות בשוק ההון. אך כשהמשברים באים, נעלמת לפתע הרציונליות. אז גם מגלים חכמי ההלכה (ראו לעיל סעיף א' בפרק זה), שלמעשה המציאות התכחשה לתיאוריה. בעקבות משבר, פעמים רבות גם מסתבר שהסוכנים הם לא כל כך חכמים; שהם מונעים על ידי סבך רגשות אפלים כמו תאווה, נקמה, קינאה שלא לדבר על טיפשות וקוצר רוח. אז אף מתגלה שהשוק היעיל אינו כה יעיל; שהמידע מוטעה,

19 Cardoza, et al. (2006)

20 אין זה אומר שאין כבר עתה התקדמות בתחום: למשל, מאז שנות השישים הצליחו כלכלנים כמו גארי בקר (Becker) לשכנע את בני האדם, שקיים דבר הנקרא "הון אנושי". אף הוענק לאותו כלכלן פרס נובל על שלימד את בני האדם כיצד להפוך את ההשכלה לסחורת הון, כלומר למחיר הון עכשווי על פי הציפיות לרווח בעתיד.

שהניתוחים שוגים, שההחלטות לקויות. ובעיקר – נוהגים לגלות שהמשק שורץ פקידים ממשלתיים "מתערבים"; שהשוק רווי ב"ביורוקרטיה" בולמת; שהוא עתיר "מונופולים", איגודים מקצועיים, "בלמים חברתיים" ושאר מזיקים לא עלינו. מכאן, מסבירים חכמי ההלכה, יתכנו תנודות מסביב לממוצע. אלה תנודות המצביעות על האירציונליות של הנפש האנושית. הרי אף אחד אינו מושלם.

כיצד עשויה האירציונאליות להתבטא? מה יהיה דפוס התנודות סביב הממוצע, על פי הדוקטרינה?

כמעט כל כלכלן או אנליסט מצוי, ישרטטו דפוס תנודות דומה: כאשר מלאי ההון הריאלי גואה, הם יאמרו, המשקיעים מתמלאים באופטימיות. לעתים הם מתמלאים באופטימיות יתר; וזאת עשויה לגלוש לאופוריה. וכך בסופו של דבר שווי הנכסים הפיננסיים עולה מעבר לערך "האמיתי" הטמון בהון הריאלי.

התיאור הזה יכול להסביר, למשל, את "הבום" האסיאתי בתחילת שנות התשעים, או את הנסיקה האופורית של מניות ההייטק בסוף שנות התשעים, או את גאות הנדל"ן של אמצע שנות האלפיים.

אותו התסריט, בהיפוך, יכול להתאים גם לנפילות הגדולות. הנכסים הריאליים יורדים בערכם. המשקיעים חדי העין מגלים זאת ומיד לאחריהם דואים עופות הטרף ומוכרי "השורט" ועמם נוהרים משקיעים אחרים, החגים במעגלים הולכים ומתרחבים עד לתחתית הסיר. האופוריה מתחלפת בפסימיות, העשויה לגלוש לדיכאון כללי עד לסוף העגום: שווי הנכסים הפיננסיים של הפירמות צונח בהרבה מתחת לערכם "האמיתי".

משום כך עלולים להתרחש אסונות, כמו שאירע בשפל הגדול שבשנות השלושים. אז, למשל, מחיר הנכסים הקבועים בארה"ב התכווץ ב־20% בלבד, בעוד ששוק המניות איבד כ־70% מערכו. באופן דומה, כך טוענים, במשבר הסב פריים בשנת 2008 שוק המניות נפל ביותר מ־50% בעוד שערך הנכסים הקבועים המשיך לעלות.

תרשים ב.4 מדגים, בעזרת סימולציה, את ההסברים המקובלים על דפוס התנודות של Tobin's Q בארה"ב סביב הממוצע.

בתרשים מופיעות שתי סדרות נתונים: הקו העבה מציג את שיעור השינוי של מחיר ההון ריאלי, כלומר של הנכסים הקבועים, למן תחילת שנות השלושים ועד שנת 2020. הנכסים הקבועים נמדדים במחירים שוטפים – כלומר, במחירי העלויות העכשוויות הדרושות להחלפתם (replacement cost).[21]

נתוני הסדרה מוצגים כממוצע נע של 10 שנים כדי למתן את הקפיצות השנתיות ולהדגיש את המגמות.

הקו הדק לעומת זאת מייצג סידרה היפותטית המשקפת את הסברי המומחים אודות מה צפוי למחיר סך הנכסים הפיננסיים. כזכור, הסטיות של הנכסים הפיננסיים מהריאליים – וכתוצאה מכך, הסטיות של מדד טובין מן הממוצע – נובעות מדפוסי התנהגות אירציונלית של המשקיעים. המומחים מסבירים כי בעתות שגשוג, כאשר הנכסים הריאליים צומחים – הנכסים הפיננסיים מזנקים מעלה ביתר מהירות, ולעתים, להיטות המשקיעים וההתנפלות על ניירות הערך מזינים אופוריה. כך או אחרת, התוצאה היא עלייה חריגה מעבר למחיר הראוי. וכמובן המצב הפוך בעתות מיתון ריאלי, העלול להידרדר לבהלה, למנוסה, לצוואָרי בקבוק, למפולת ושפל.

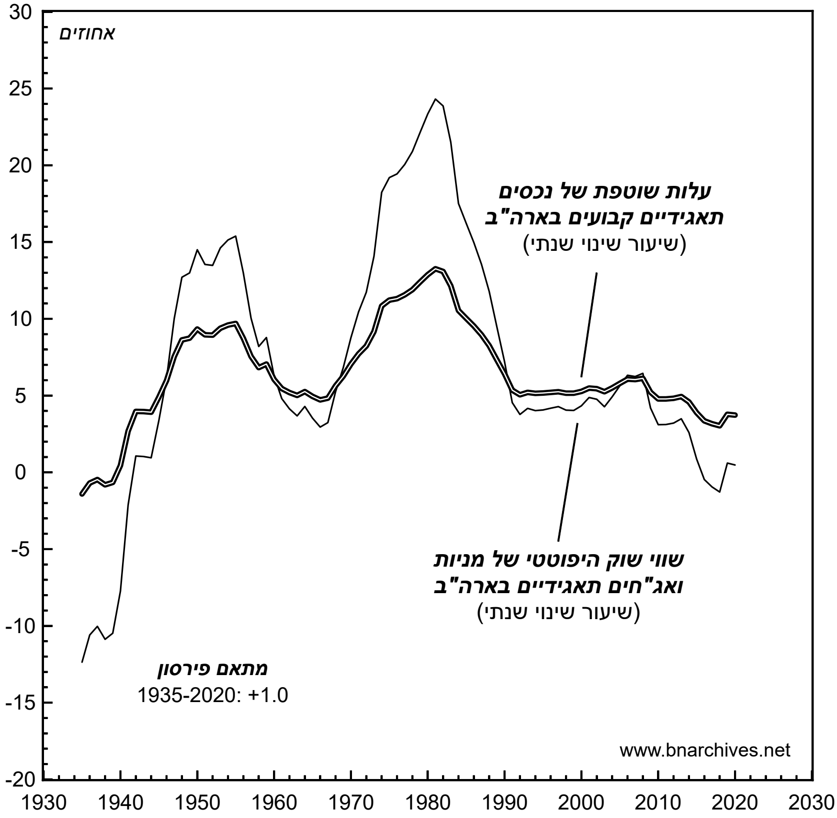
לכן הנתונים בסדרת הקו הדק חושבו (היפותטית) כשיעור השינוי ההיסטורי הממוצע של מחיר סך הנכסים הריאליים בתוספת ההפרש בין שיעור השינוי הנוכחי ושיעור השינוי הממוצע **כפול 2.5** (המכפלה ב־2.5 היא שרירותית, לשם המחשה בלבד: כל מכפלה חיובית תמחיש את הטענה).

21 הקו הוא למעשה המכנה במדד טובין שהוצג בתרשים ב.2.

לדוגמא, אם רואים בתרשים שמחיר סך הנכסים הקבועים של הפירמות בארה"ב (הקו העבה) עלה ב־10% יחסית לממוצע הגידול ההיסטורי שלו — המומחים, לפי הסימולציה שלנו, יניחו שסך ההון הפיננסי (הקו הדק) יעלה ב־25% יחסית לממוצע שיעור הגידול ההיסטורי שלו.

הקו הדק, אם כן, מייצג את תחזית המומחים אודות דפוסי התנודות הצפויות של הנכסים הפיננסיים. הסימולציה תראה ששתי הסדרות יהיו בעלות אמפליטודות שונות, אך הקשר הסטטיסטי ביניהן יהיה מושלם. ואכן מתאם פירסון (Pearson correlation) שלהן הוא בדיוק 1.

תרשים ב.4
העולם על פי מומחי הדוקטרינה, 1935-2020

הערה: שווי השוק ההיפותטי מחושב על ידי הוספה לממוצע ההיסטורי של שיעור צמיחת הנכסים הקבועים התאגידיים השוטפים 2.5 פעמים את הסטיות של שיעור הצמיחה השנתי מהממוצע ההיסטורי. הסדרות מוצגות כממוצעים עוקבים של 10 שנים.

SOURCE: U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series codes: FAPNREZ for current cost of corporate fixed assets).

ו.6 האלים הכזיבו

להבדיל מן התרשים ההיפותטי הקודם, שעוסק בחזיונות כוהני הכנסייה, תרשים ב.5 בוחן את ההיסטוריה למעשה של **הנכסים הריאליים** ושל **הנכסים הפיננסיים** בארה"ב. האם הדוקטרינה מדייקת? האם התנודות מצייתות לתיאוריה? האם מדובר בסיכומו של דבר, בתיאבון יתר ובדיכאון יתר של המשקיעים אשר נקלעים למצבים אירציונליים?

בתרשים ב.5 שוב מופיע הקו העבה מן התרשים הקודם – הוא הקו המתאר את שיעור השינוי בערך הנומינלי של הנכסים הקבועים של הפירמות בארה"ב כפי שנמדד מאז שנות השלושים של המאה הקודמת.

להבדיל מתרשים ב.4, הקו הדק הפעם מתאר את שיעור השינוי **בפועל** של ההון הפיננסי בארה"ב, כלומר את שיעור הגידול בשווי המניות והאג"ח של התאגידים האמריקאיים (גם כאן שיעורי השינוי מוצגים כממוצעים נעים של 10 שנים). אלא שהפעם, הבדיקה שונה: במקום להותיר לדמיונם של הכוהנים לשרטט את המציאות, אנו בוחנים את המציאות הפיננסית עצמה. כאמור, על פי הדוקטרינה, עלינו לצפות ששיעור גידול הנכסים הפיננסיים ינוע בכיוון דומה לכיוון שאליו נע שיעור גידול הנכסים הקבועים, ואף ביתר עוצמה. מובן שאין לצפות כי התנועה תהיה מדויקת והקשר הסטטיסטי יהיה מושלם, כמו שחזינו במו עינינו באותו קו ההיפותטי שבתרשים הקודם. אבל לפחות היינו מצפים לגלות, שבשנות הארבעים, הששים והשבעים של המאה העשרים – שנים של האצה בצמיחת הנכסים הקבועים של הפירמות האמריקאיות – אחוזי הצמיחה של ניירות הערך שלהן היו גבוהים עוד יותר.

ולהיפך: היינו מצפים שבשנות החמישים, השמונים והתשעים – שנות האטה בצמיחת הנכסים הקבועים – יהיו האטות גדולות יותר בשווי הנכסים הפיננסיים.

אלא שהמציאות מתעתעת: להבדיל מתרשים ב.4, המייצג את חזיונות הכנסייה, תרשים ב.5 מציג את המציאות בשוק ההון כפי שחושבה מדי יום בבורסות האמריקאיות. והנה שוד ושבר. הכול הולך הפוך.

במקום ששתי הסדרות ינועו יחד לאותו כיוון, לכל היותר באמפליטודה שונה, **הן נעות בכיוונים הפוכים**. ולראיה, מתאם פירסון ביניהן הוא שלילי: 0.31–.

בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים, הגידול בנכסים הקבועים האיץ, בעוד ששיעור השינוי בנכסים הפיננסים נפל. בשנות השישים המגמות התהפכו: הנכסים הקבועים האטו ואילו הפיננסים האיצו. בשנות השבעים גידול הנכסים הריאליים עלה בתלילות ואילו גידול הנכסים הפיננסים נפל. בשנות השמונים והתשעים שיעור השינוי בשווי ההון הפיננסי זינק מעלה, בעוד זה של הנכסים הקבועים התמוטט ואחר כך נותר קבוע.

בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת, גידול הנכסים הריאליים התאושש במעט, אך צמיחת הנכסים הפיננסיים, מעשה שטן, קרסה. ובעשור האחרון המציאות שוב התעללה בכלכלנים – גידול הנכסים הריאליים נפל לשיעורים הנמוכים ביותר מאז שנות הארבעים של המאה הקודמת, בעוד גידול הנכסים הפיננסיים זינק בחדות. בקיצור, עולם הפוך. Merde.

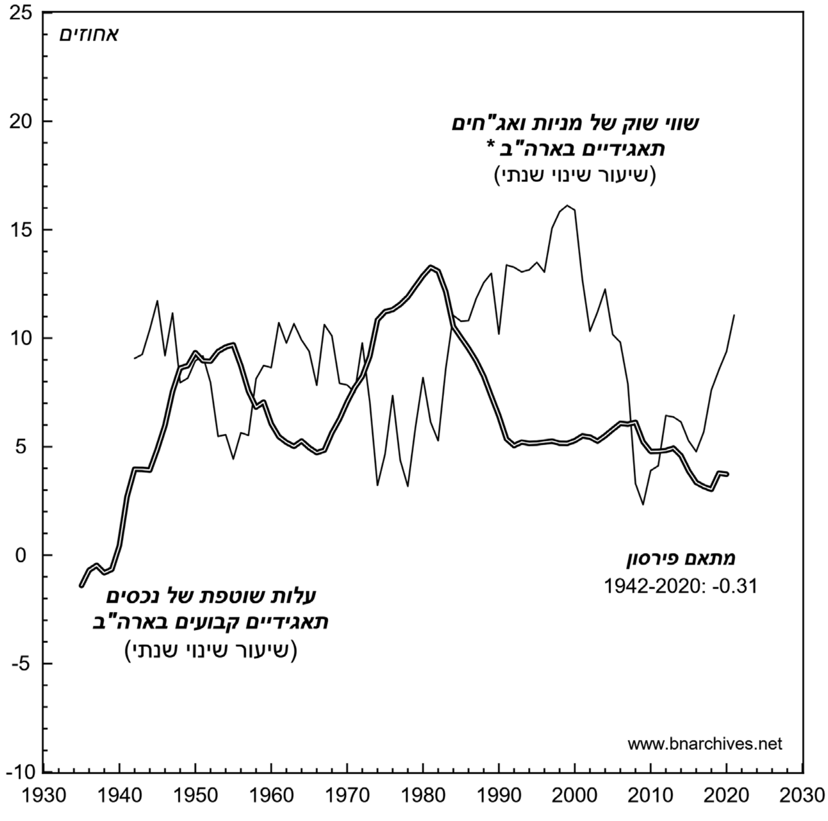
אין מדובר במקריות אירציונלית **אלא במגמה שיטתית, הפוכה מן המצופה בתיאוריה ובדוקטרינה**.

בעל הבית השתגע? מכל מקום, אם קיים במדע משהו הקרוי הפרכה, הריהו עומד לנגד עינינו.

זאת הפרכה ראשונית, המטילה ספק לא רק בדוגמה של "אי ההתאמה" (The Mismatch Thesis), אלא בעצם קיומו של עולם דואלי המורכב מהון ריאלי והון פיננסי. מדובר בהפרכתו

של מדד מרכזי בדוקטרינה – מדד המסמן למאמינים את גבולות האפשרי, שמעבר להם יימוט העולם וסדריו יפרעו.

תרשים ב.5
שברונו של מדד הצבר הון בארה"ב.
מציאות ותעתועים, 2020-1935

הערה: ערך השוק של המניות ואגרות החוב מנוכה מאחזקות בנכסי חוץ של תושבי ארה"ב. הסדרות מוצגות כממוצעים עוקבים של 10 שנים.

SOURCE: U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series codes: FAPNREZ for current cost of corporate fixed assets). The market value of corporate equities & bonds splices series from the following two sources. 1932-1951: Global Financial Data (market value of corporate stocks and market value of bonds on the NYSE). 1952-present: Federal Reserve Board through IHS Markit (series codes: FL893064105 for market value of corporate equities; FL263164103 for market value of foreign equities held by U.S. residents, including ADRs; FL893163005 for market value of corporate and foreign bonds; FL263063005 for market value of foreign bonds held by U.S. residents).

ניתן אם כן להגיע למסקנה, שקולה למדי, כי האלים מתעללים בשיטתיות בצאן מרעיתם. הם שמים ללעג ולקלס את נציגיהם הרשמיים, פרשני המציאות ומורי האמת. מה נאמר? עולם הפוך.

ו.7 הכוהנים כיזבו

נסכם את האמונות המקובלות ולאחר מכן נמנה את הכפירות שלנו. ראשית, מדע הכלכלה טוען, שההון הוא כמות ממשית. מאחר שמבחינת המתודה המדעית, "הממשיות" של ההון אינה ניתנת להגדרה כמותית – האמונה גורסת שבכל זאת ניתן להעריך איכשהו, בדרך עקיפה, את הכמות הממשית של סחורות ההון; שהרי הכמות הזאת משתקפת באופן פרופורציונלי במחיר השוק. והרי ידוע (מדעית) שהשוק אינו מרמה.

שנית, מדע הכלכלה טוען כי קיימים נכסים שאינם נראים לעין בלתי מזוינת – אותם נכסים "בלתי ממשיים" שאין אפשרות להכניסם למאזן הפירמות (כמו ידע, טכנולוגיה, ניהול). למזלנו, כך אומרים החכמים, השוק הכול יכול יודע למדוד גם את המסה האפלה הזאת: פשוט, ניתן לחשבה כ"שארית", או כהפרש בין שווי השוק של ההון ובין הנכסים המאזניים (הכוללים כידוע לכל גם נכסים "לא ממשיים").

שלישית, מדע הכלכלה פיתח מדד מדעי – Tobin's Q – לבחינת היחס בין מחירי השוק של ההון לבין מחירי הנכסים הקבועים. בטווח הארוך, חייב יחס זה להתכנס או לפחות להתקרב לממוצע 1.

לרוע המזל, בטווח הקצר יותר, מודים החכמים, קיימות פה ושם אי התאמות (mismatches). לדוגמא, סטיות אירציונליות של "השחקנים" עשויות לגרום לכך שהיחס יסתחרר סביב הממוצע וששווי השוק לא תמיד ישקף את "הערך האמיתי" של הפירמות.

כול זה יכול היה לעבור איכשהו בשלום, בעיקר אילו שיעורי השינוי של מדדי מחירי ההון הריאלי והפיננסי היו נעים באותו הכיוון. אבל כאשר בטווח הארוך, שיעורי השינוי של הנכסים הפיננסיים **נעים בכיוון ההפוך** לאלו של מחירי הנכסים הריאליים – נראה שמשהו רקוב בכנסייה. הדוקטרינה הניאו־קלסית (המכונה בפי מאמיניה מדע הכלכלה), מצויה במשבר המאפיין כנסיות אשר עומדות נוכח תגליות והמצאות הסותרות את דרך האמת.

עד עתה הנפיקו הכוהנים הצדקות והכחשות לשיקום האמונה. אלה טענות החוזרות בגרסאות שונות בצורת מאמרים וספרים אקדמיים, שנכתבים על ידי מלומדים עטורי פרסים. משמיעים אותם בעלי הון ומנהלי הון מפורסמים. משננים אותם פרשנים ידוענים בתקשורת ההמונית והאקסקלוסיבית. הם מופיעים בניתוחים הרציניים של אנליסטים ובעלי אוב בעלי חשיבות עצמית בולטים.

ניתן אולי לקבל את האמונה שהעולם מלא "עיוותים", "בלמים", "רגולציה" ושאר בישין, ומכאן להאמין שבעולם הזה, הערך הריאלי אינו זהה לחלוטין למחיר הפיננסי. ניתן אולי גם להאמין שהמשקיעים נגועים לעתים בחמדנות יתר או בכל מיני נגעים אירציונליים, ולכן הנכסים הממשיים והפיננסיים צומחים ומתכווצים, אמנם לא באותה מידה אך ברור שבאותה מגמה. אלא שהאמונה מתחילה להיסדק כאשר מתברר למאמינים שהעולם הזה פועל הפוך לחלוטין מן הדוגמה.

הכוהנים טוענים שהצבר ההון הפיננסי, ועמו הצמיחה הכלכלית של כלל המשק המודרני, תלויים בצמיחת ההון הריאלי, כלומר, בשיפור והתייעלות הייצור, בפיתוח הידע, הטכנולוגיה ו"ההון האנושי". הם מטיפים השכם והערב שיש לעודד את ההשקעות הריאליות במשק. הם מסבירים שעושרם של הקפיטליסטים – ומכאן עושרה של האומה – תלוי בגידול מתמיד בכמות המלאים "היצרניים" (לעומת המשק הציבורי הטפיל).

והנה, מסתבר שההפך הוא הנכון: **צמיחת** הנכסים הפיננסיים מלווה **בשקיעה** בהצבר נכסים ריאליים ובשקיעת הצמיחה בחלקים גדולים בחברה המדינית.

אם נותיר בצד את אמונות ההבל ואת התעתועים ונתרכז בחקר המציאות, ניווכח לדעת, שהקפיטליסטים, או המשקיעים והיזמים כפי שהם מכונים בימינו, אינם מתעניינים בהון ריאלי. מבחינתם, שמלאי קווי הייצור יישרף ועמו ה"צמיחה" וה"ידע". הם אדישים לסיסמאות התומכות ב"שוק החופשי" או המגנות את "ההתערבות הממשלתית" (אלא אם מדובר בהעברת סובסידיות אליהם ובתשלום מיסים מהם לממשל). הדבר היחיד שמעניין אותם הוא **הקפיטליזציה הפיננסית** (שווי השוק). כל השאר הוא תיאולוגיה.

אם כן, מדוע הם זקוקים להמשיך ולהעסיק את הכוהנים?

התשובה הקצרה: מדעני הכלכלה מסייעים להסתיר את המציאות מעיני המאמינים. העולם הקפיטליסטי אינו הפוך. המציאות של הצבר ההון אינה טמונה בייצור, או במלאים "ממשיים", או ב"ידע", או ב"טכנולוגיה". למחירי המניות והאג"ח והמכשירים הפיננסיים אין קשר ישיר, ובוודאי לא קשר ליניארי ישיר ופשוט, לעולם הייצור והצריכה הממשיים.

המחירים הפיננסיים אינם "משקפים" את הריאליה הקפיטליסטית. **הם עצמם הינם המציאות הקפיטליסטית.**

התשובה הארוכה: כדי להבהיר את המציאות, עלינו לסלק את מסך הקורים התיאולוגיים המכסה את עינינו. אם נעשה זאת (זה החלק הקשה בחקירה) נוכל לבחון מן היסוד את התיאוריות הדומיננטיות של ההון. ומשם, מתוך ההריסות, יהיה ניתן לנסות לפלס דרך חדשה שתוביל לבניית תיאוריה חדשה של ההון ושל משטר ההון.

חלק שני

ההון

פרק שלישי

תיאוריות ההון

א. עלייתו של ההון

מוסד ההון הופיע בהגות המדעית של העולם המערבי במאה השמונה עשרה. הוא היה יצור חדש ומהפכני בטיבו במסכת הליברלית.[1]

עד אז, בכל המשטרים המדיניים לא היה מפלט מפני העימות הגורלי בין האדנות והעבדות, או בין השליטים והנתינים. המשטרים הללו היו מבוססים על סדר חקלאי, שבו התקיימו בסבל ובכפיה שני מקורות הבעלות העיקריים: קרקע ובני אדם. בלשון פוליטית היה מדובר בשני מעמדות: אצולה ואיכרות. הראשונים הם בעלי האדמה והתוצרת שלה וכופים את מהותם על האחרונים. מפעם לפעם פרצו מרידות נתינים אולם הן לא הצליחו לשנות את אופי המשטר, אלא לכל היותר לחזק את ידי הדורות הבאים של המורדים.[2]

בכל המשטרים המדיניים בעולם – בין אם היה מדובר באיכרים עבדים באימפריות העתיקות שבמסופוטמיה, או באיכרים זעירים, עצמאיים או חוכרים, בקיסרויות הסיניות, או אם היה מדובר באריסים ובבעלויות משותפות במשטרי החליפות במזרח התיכון, או בצמיתים במשטרים הנסיכיים באירופה וביפאן – בכולם לא היה מוצא מן הקונפליקט שהיה טבוע בין שתי הקבוצות. הם התקיימו במשקים סגורים וקפואים, בעלי פריון נמוך, ללא האידיאה של צמיחה כלכלית וללא תקווה לשינוי עתידי. התודעה של השולטים והנשלטים הייתה סטטית ומעגלית. היא ראתה בשימור המצב את הטוב ובחיקוי העבר – מופת. האפשרות לעושר או לשינוי, הייתה יכולה לבוא מחוץ לבני האדם בלבד – בעזרת נס, מאגיה, שלוחים שהוטענו בכוח חיצוני, דמויות מתים שמאיימות לחזור לחיים ומיני להטוטים שנהוגים עד ימינו.

והנה, באירופה של המאה השמונה עשרה נוצר לראשונה נתיב חדש – שמעבר למשטרי העבודה והאדמה. צמח שם סדר חדש של בעלות ושליטה: סדר מכני שבחזיתו החיצונית ניצבה רשת של מכונות וקווי ייצור תעשייתיים, ובעיקר, רשת קבוצתית של בעלי המכונות וקווי הייצור.
הבעלים החדשים – השולטים בקווי הייצור, שנודעו מאוחר יותר כקפיטליסטים – נשאו בחובם סדר פוליטי חדש. הסדר של ההון והבעלות הפרטית.

סדר זה, נשא עמו שתי אידיאות מרכזיות: ראשית, האפשרות שמשטר מדיני לא יישלט על ידי קבוצה מגובשת כלשהי. זאת האפשרות שבה כל יחיד, כלומר כל אזרח עיר (בורגני) יוכל לכאורה,

1 מדובר באידיאת ההון ובהרגל המחשבה של יחסי ההון ולא בשורשים ההיסטוריים של ההון והקפיטליזם שהחלו לפי תיאוריות ואסכולות שונות מאות שנים לפני כן. על פי תיאוריית הון־ככוח שורשיו ההיסטוריים של הקפיטליזם החלו לפחות במאה הארבע עשרה (להלן פרק 10).

2 קסטלר (1952) ספר שלישי: 'מדינת השמש'.

לבחור ולהיבחר בתחום הציבורי. שנית, לראשונה בהיסטוריה, קיים סיכוי לשבירת הקיפאון הגורלי של הטבע והקיום האנושי הדל. הסדר המדעי החדש של ההון יביא לצמיחה מתמדת של עושר בלי להיות תלוי בחסד של שליט שמימי או אנושי. ההון והפיכתו לגורם המרכזי במשטר הפוליטי החדש של עושר האומות הוא ההמצאה החשובה ביותר של הבורגנות.

אולם כדי ללגטם את הסדר החדש של ההון, היה צריך להפכו לחלק מן המסכת המדעית החדשה. כך נוצרה הכלכלה הפוליטית – המדע החדש של ההון, שהצמיח מאוחר יותר את מדעי החברה המודרניים.

ב. מדע ההון: הכלכלה הפוליטית

המדע החדש, מדע הכלכלה הפוליטית, היה המשך למהפכה המכנית של המאה השבע עשרה.

הוא גם הושפע מן ההתפתחות המדעית של המאה השמונה עשרה, וכן מהתפשטות המחשבה המטריאליסטית. המהפכה המדעית הייתה חלק ממהפכה פוליטית, אשר היום אנו מכנים אותה בשם "ליברליזם". גיבוריה הבולטים של המהפכה היו קפלר, גליליאו, דקארט, הובס, יום, לוק, לייבניץ והחשוב מכל – ניוטון.

הם שאפו לברוא סדר קוסמולוגי חדש. הם קראו לכך "חוקי טבע", אבל אנו יודעים – גם מבלי לשרבט פוסטולטים יומרניים – כי הפיזיקה החדשה אינה אלא פוליטיזציה של היקום החדש, הליברלי.

הדרך למדע הכלכלה הפוליטית נסללה עוד בימי הפיזיוקרטים הצרפתיים, אך הוא קיבל את התפנית החשובה שעצבה אותו עד לזמננו, בספרו של אדם סמית עושר האומות, שהופיע בשנת 1776.[3] אדם סמית היה הראשון שניסה ליצור סדר ליברלי בחוקי הטבע של החברה, בעקבות ניוטון שהחדיר את הסדר הפוליטי הליברלי שלו לתוך היקום הפיזיקלי.

בסדר החדש שוררת תלות הדדית בין גופים יחידים, שאינם יכולים להשתלט אחד על השני. התלות ההדדית הדינמית, הניוטונית, מחליפה את ההיררכיה הסטטית האריסטוטלית, שהייתה מקודשת על ידי הכנסייה ומשטרי העריצות הנסיכיים באירופה.

אדם סמית הציג בספרו את המדע החברתי הראשון שהיה רווי ברוח המהפכה הניוטונית. שני הכוחות הנגדיים של ניוטון – המשיכה והדחייה – מופיעים אצל אדם סמית ככוחות הביקוש וההיצע. הגרוויטציה מתגלגלת למחסור השורר ביקום החברתי. הגופים השמימיים הנעים חלקות ללא בלמים, נמשכים וחגים בגבולותיהם, בחזון של ניוטון, הם אותם יצורים אנושיים בודדים החיים בריק החברתי, הנפגשים בשווקים למען עושרם הפרטי בחברה האזרחית, על פי חזונו של סמית.

במשטר אידיאלי זה, היחסים המנוכרים בין המסות האנושיות הבודדות נראים אקראיים וארעיים, אולם קיים סדר טבעי הרמוני, מין סדר־על השואף ל"שיווי משקל". זהו הסדר הספונטני, המכוון על ידי מנגנון "היד הנעלמה". הממציא של המנגנון הזה (האלוהים הלא כנסייתי), אינו מתערב. המכונה החברתית פועלת מעצמה, כפעולת השעון המכני. לעומת זאת, הממשלים והמונופולים המסחריים – הם הפוגעים בסדר הספונטני ובהרמוניה הטבעית; ובסך הכול, הם פוגעים בעושר האומות.

3 Smith (1776)

כדי שהסדר האידיאלי הזה יתאפשר, המציא אדם סמית רעיון פוליטי מהפכני: הפוליטיקה האידיאלית היא למעשה דה־פוליטיזציה של המשק. המשק ישגשג, כותב סמית, באמצעות הפעילות הכלכלית של הבודדים בחברה האזרחית – אם, ורק אם, המדינה המלוכנית או הרפובליקנית לא תפעיל בלמים פוליטיים (לא "תתערב").

כך נוצרה לראשונה ההצדקה המדעית להפרדה המובנית בתודעה בת זמננו – ההפרדה בין הכלכלה החופשית פרטית בשוק, לבין הפוליטיקה הכפייתית ציבורית במדינה. כך התגלגל הניגוד בתודעה בת זמננו בין מוסד המדינה הכוחנית (מילת הקסמים בימינו: "רגולציה") ובין מוסד ההון שהוא מטבעו "חופשי". כך התפתחה המחשבה לפיה ההון הוא "יצרני" ו"יוצר הכנסות" לעומת המדינה הטפילה שרוכבת על ההכנסות וחומסת אותן באמצעות עוצמתה.

ממשל "מתערב", לפי הדימוי המדעי דאז, הוא ממשל שתוקע טריזים בגלגלי השעון המכני. הוא מפחית מן האנרגיה (בימינו אומרים: הממשל מתחרה בסקטור העסקי על מקורות הון ומפחית מקרן ההשקעות במשק ובכך פוגע בצמיחה). מכאן, שהאלטרנטיבה הפוליטית הברורה מאליה למשטר "המתערב", היא משטר של "שוק חופשי" (laissez faire). האלטרנטיבה הזאת מופיעה עד ימינו כדגל ליברלי הצבוע בגוון רדיקלי.

כך יצא, שאידיאת הכוח והכוח הנגדי (action-reaction) של ניוטון הובילה אל הכפירה בקדושת ההירכיה הכנסייתית והמלוכנית ויחד עמה, התפשט הרעיון המהפכני של התלות ההדדית.

רעיון זה גרם בסופו של דבר להתפתחות האידיאל של "איזונים ובלמים" (checks & balances), שהפך למושג מרכזי בתרבות הפוליטית האנגלו־סקסית. עד היום, אידיאל הכוח המאזן (countervailing powers) הינו רעיון בסיסי בפוליטיקה האמריקנית.

האידיאל הזה הובא לארה"ב על ידי בנג'מין פרנקלין ותיירים פוליטיים אמריקאיים, שספגו את הלך הרוחות באנגליה ובצרפת של סוף המאה השמונה עשרה. הם הושפעו מכותבים פוליטיים כמו וולטר ומונטסקייה, אשר נלחמו ב"משטר הישן" המלוכני ערב המהפכה הצרפתית, באמצעות תרגום והפצת רעיונותיהם של ניוטון, לוק ויום. מאוחר יותר, במאה התשע עשרה, ככל שדרך החשיבה הניוטונית תלך ותתפשט, כך תתפתח המוסכמה, שעל פיה כל תופעה ביקום החברתי מבוססת למעשה על "תלות הדדית" בין גופים נעים, שניתן לתארה כפונקציה מתמטית.

בסוף המאה התשע עשרה כבר תתמסד המחשבה, שמחקר התלות הדדית בין "הערך" ובין "המחיר" הוא המפתח להבנת טבע היחסים בין בני האדם הבודדים הרציונליים. זאת תמצית התבנית הנחשבת ל"כלכלית" בזמננו ולמעשה, זאת האידיאה המרכזית במדע הכלכלה.

כל תלמיד במדע הכלכלה מותנה עוד משיעוריו הראשונים לדמיין באמצעות תרגילים בלתי פוסקים תופעות חברתיות כתלות הדדית בין כמות (Q) לבין מחיר (P).

מהפכה מדעית אחרת שהשפיעה באותה תקופה על הכלכלה הפוליטית הייתה המהפכה הכימית.

אנטואן לבואזיה, אשר שימש כפנקסן (חשב בימינו) מלכותי לפני המהפכה הצרפתית (והוצא להורג באחד מגלי הטיהורים של המהפכה), המציא דרך חדשה לחשוב על סופיות החומר ביקום ("חוק שימור החומר").[4]

האידיאה הזאת מובילה אל המחשבה המדעית החדשה, לפיה אין נסים בדרך אל העושר ואין שפע שנוצר מאין. חומרים אינם צומחים מעצמם בעזרת אמצעים רוחניים או כנסייתיים, אלא אם התווספו להם חומרים. הכלכלה הפוליטית היא המדע החדש של הערבוב הנכון של החומרים,

4 אלדר (2006).

אשר יוצרים עושר חדש (או "צמיחה כלכלית" בימינו) מתוך היש. הסוד בימינו, הוא לחבר במינון הנכון פיסות הון ועבודה וניהול וידע יחדיו כדי להפיק יותר תפוקה ← יותר הכנסה ← יותר הון. מכאן התחילה התרבות הפרוטסטנטית האמריקנית של "אין ארוחות חינם" (there is no free lunch).

במאה השנים שלאחר אדם סמית, המדע החדש של ההון הלך והתבסס בתודעה השלטת והוא מכונה על ידי היסטוריונים בימינו בשם "הכלכלה הפוליטית הקלסית". בסוף המאה התשע עשרה עלתה גרסה חדשה ונמרצת יותר של מדע ההון והיא נקראת: הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית. גרסה זאת היא השוררת בתודעה בימינו ואנו נגיע אליה בפרק הבא (פרק 4).

ג. הכלכלה הפוליטית הקלסית

מדע חדש מתחיל דרכו ביוצרו טריטוריה בלעדית לו. אדם סמית גידר את התחום וייסד את גבולות המדע החדש. הכלכלה הפרטית אזרחית הופרדה מן הפוליטיקה המלוכנית ומן המוסדות המדיניים צבאיים. לראשונה, הועמדה לחקירה באופן שיטתי "כלכלת השוק".

סמית גם עשה את הצעדים הראשונים לתיאור הכוחות והמנגנונים המפעילים את השוק ואת בני האדם הנפגשים בכלכלת שוק. בכך הוא קבע את אופי החקירה של הכלכלה הפוליטית ושל מדעי החברה שהתפתחו ממנה: חקירת התנועה המכנית של רכיבי החברה התלויים זה בזה. מכאן, יש לחפש את הדרך לריפוי התחלואים החברתיים – בעיקר, באמצעות שחרור הבלמים והמעצורים שיוצרים המוסדות החברתיים הנוקשים, אשר עוצרים את ההתפתחות הספונטנית. בלמים אלה הצטברו בחברות מסורתיות, קובעו בארגונים נוקשים וקודשו במשטרים עריצים.

מכאן מגיע מרפא הקסמים של כלכלת השוק. זאת תרופת הפלא, שמעלה אל נתיב השחרור את החברות הקפואות, השקועות במרקם של מסורתיות, דתיות, שבטיות ומשפחתיות.

הספר של אדם סמית, *עושר האומות*, סיכם את עיקרי המוסכמות של התחום המכונה כיום "מדע הכלכלה".

ראשית, הוא יצר כאמור, את ההפרדה התיאורטית הברורה מאליה כיום, בין הספרה הכלכלית ובין הספרה הפוליטית. הכלכלה מטבעה הינה אינדיבידואלית, יצרנית ומותנית להתייעל. היחסים בה אופקיים, חופשיים ורצוניים, בהיותם מבוססים על חליפין ותועלת. הפוליטיקה, לעומת זאת, מטבעה היא קולקטיבית, חלוקתית, סטטית והיחסים בה הינם כוחניים ומבוססים על פיקוד והיררכיה.

שנית, האדם היחיד הוא יחידת ההתייחסות הבסיסית בכלכלה. חברה הינה למעשה אוסף של יחידים בודדים הדואגים לעצמם. קולקטיבים, לעומת זאת, מתגבשים בעיקר מכפיה על יחידים.

שלישית, האגו־סנטריזם (על התכונות הנלוות אליו, כגון חמדנות ותחרותיות), הוא הכוח המניע העיקרי בחיים הכלכליים. בני האדם המצויים ב"מצב טבעי" או בתנאים אידיאליים, אינם חיים בקולקטיב ואינם נזקקים לפיקוח. הם בדרך כלל יודעים היטב מה טוב לעצמם ואין צורך בארגון מדיני כלשהו שיכפה עליהם את טובתם לכאורה. ככל שכל יחיד ידאג לעצמו וישאף לספק את מלוא תשוקותיו, כך ייטב לכלל בני האדם באומה.

רביעית, בני האדם הבודדים יכולים לפעול בהדדיות מבלי שישתלטו אחד על השני. זאת הם עושים באמצעות מוסד השוק. מדובר, כמובן, בהדדיות עוינת או במה שמכנים "תחרות". השוק

התחרותי הוא המוסד המרכזי בחיים הכלכליים. שם נפגשים הרצונות התועלתניים של בני האדם הבודדים. הרצונות האלה מסתכמים לשני הכוחות הבסיסיים: "ההיצע" ו"הביקוש".

אם אין כוחות חיצוניים שמתערבים בשוק (כגון "ממשלה", "מדינה", ארגונים שבטיים או כנופיות פשע) — או אז **כוחות השוק** יביאו את הפעילות הכלכלית לאופטימום. ובסופו של דבר, קיים מין מנגנון מיסטי המכונה **היד הנעלמה** וזאת האחרונה, מסדירה את סך כול הרצונות והתשוקות המנוגדים והסותרים. היא מארגנת מחדש ומפשטת את כוחות ההיצע והביקוש למרבית התועלת של המשתתפים בשוק — ובתנאי, כמובן שהממשל לא "יתערב".

ג.1 הכלכלה הפוליטית הקלסית: המדינה הליברלית

אם השוק הינו כה טוב ויעיל ופועל לפי חוקי הטבע, מדוע בני האדם התועלתניים זקוקים למדינה או לגוף פוליטי סמכותי?

ובכן, בעיקר בגלל **כשל שוק** (market failure).[5] אלה אותם מקרים בהם נכשל השוק מלספק את צרכי בני האדם אף שיש ביקושים לכך. למשל אספקת ביטחון לאומי, הגנה על הגוף והרכוש, הסדרת תנועת כלי רכב, חקיקה ציבורית, החזקת מערכת משפט ציבורית ומיני "מוצרים ציבוריים" (public goods), אשר היחידים אינן יכולים ליצור אלא רק גופים מדיניים וציבוריים.

מאז אדם סמית, הלך מוסד השוק והפך לדגל המרכזי בהוויה הפוליטית הליברלית. הוא השתלב בהיסטוריוסופיה האלטרנטיבית החדשה. זאת היסטוריה המספרת על האבולוציה הליברלית שבה נוצר האדם החדש (Homo Novo).

על פי ההיסטוריה הליברלית, המין האנושי עבר מסע ארוך אל עבר הפרטת ישותו החברתית. האבולוציה של האדם הליברלי מתחילה בחשכת החיים הקולקטיביים. אלה הם חיים במסגרת של להקות פראיות, של נודדים שבטיים, של שדות דלים, המשותפים למוסדות המשפחתיים. זה סדר חסר פרטיות, המבוסס על כוחנות, בערות, תלות ועריצות. הוא נשען על מחיקת האני הפרטי, ועל השלטת האינטרסים של קשרי הדם והשארות. הוא מאפיין, הן חברות עניות והן חברות המבוססות על "כלכלת קיום". אולם למן תקופת הנאורות האירופית, האבולוציה חותרת אל עבר התפתחותן של קהילות, המורכבות מיחידים בעלי תודעה עצמית — יחידים תחרותיים, שבעים, בריאים, עשירים, מפותחים נפשית ומלאי ביטחון.

חברות "מפותחות" מיוסדות על הסכם מרצון או על אמנה בין הבודדים. האמנה מאפשרת לשחרר את הכוחות המניעים של ההתפתחות הכלכלית: "חלוקת העבודה", "ההתמחות" ו"תחרות". אלה הכוחות שעומדים מאחורי רמת ההתפתחות הגבוהה של החברות. זהו תהליך, שבו כל יחיד מתחרה באחרים וזקוק לאחרים — ובאותה עת, האחרים מתחרים וזקוקים לו. זאת טיבה של אותה "תלות הדדית" המונעת על ידי הדדיות עוינת.

האבולוציה הליברלית הגיעה לשיאה עם התפתחותו של מוסד השוק, אשר החליף את מוסדות העריצות ואת הכפייה הקולקטיבית מדינית. השוק, בהיותו מוסד לא כפייתי, המבוסס על תחרות מוסכמת בין היחידים, הפך למוסד המרכזי של הכלכלה הפרטית. חברות "מפותחות", כלומר, חברות שבהן שורר הקניין הפרטי — חותרות אל עבר "כלכלת שוק".

5 אדם סמית עצמו לא השתמש במונח זה בספרו. המונח נטבע יותר מאוחר על ידי הניאו־קלסיקנים, שראו עצמם כממשיכי דרכו. למעשה, סמית כתב על "מוצרים ציבוריים" שמטבעם אינם ניתנים לאספקה על ידי יזמים פרטיים, אולם הוא בוודאי לא סבר, כמו ממשיכיו הניאו־קלסיים, שתפקוד השוק "כשל" בשל כך.

בתוך אידיאת השוק, התגבשה מסכת אידיאולוגית מפולפלת בדבר פוליטיקה של שוק – וליתר דיוק, פוליטיקה של "כשל שוק". הפוליטיקה – כלומר, הפעילות הקולקטיבית הציבורית – ניצבת בניגוד לשוק. אמנם, הפוליטיקה הליברלית (והמדינה הליברלית) מבוססת על הסכמה של יחידים, אולם בדרך כלל, היא נוצרת בלית ברירה, לעתים, לנוכח סכנות לגוף ולרכוש, ולעתים, מטעמי רווחה כללית. בדרך כלל, היא מתהווה כאשר השוק החופשי הפרטי נכשל (זמנית כמובן) במילוי רצון היחידים. לדוגמא, אם לא ימצא "יזם פרטי", אשר יכול להפיק רווחים מאספקת מוצר/שירות לוויסות תנועת המכוניות – או אז, בהעדר ברירה, יאלץ הממשל "להתערב", ולכפות מפקחים, רמזורים ותמרורים. אמנם הממשל עושה זאת בפחות יעילות, בעלויות גבוהות, בשרירות לב, ותוך נטייה מתמדת לשחיתות – אך בהעדר יוזמה פרטית אין (בינתיים) דרך אחרת.

מוסד המשטרה הוא דוגמא נוספת להתפתחות של "מוצר ציבורי", הנובע, כך אומרים, מאותו "כשל שוק". היחידים זקוקים להגן על גופם ועל רכושם. לצורך זה, הם מפרישים מיסים המיועדים להחזקת להקות של שוטרים ציבוריים אשר יגנו עליהם – לפחות, באותם תחומים, אשר בהיעדר רווחיות בהם, אין "יזמים" שמקימים משטרות פרטיות. אין מדובר, כמובן, במשטרה מלוכנית מדינית מושחתת – אלא בקבלני ביטחון (שריפים) נבחרים, שעמדו במבחנם של המצביעים הצרכנים בשוק התחרותי הפוליטי (בחירות).

יש לזכור, שהאבולוציה מתקדמת ללא הרף: הנה, "מוצרים ציבוריים", אשר בעבר לא הייתה דרך לייצרם ולפתחם, אלא באמצעים ציבוריים כפייתיים – הפכו בהדרגה לפרטיים, במאה העשרים ואחת. כך לדוגמא, ייצור ואספקת החשמל, שידורי הרדיו ותחנות הטלביזיה, שכירת עובדים (קבלני "כוח אדם") וייצור חוזר של עובדים (תוכניות "להכשרת" מובטלים), קרנות פנסיה, בתי הסוהר, גביית מיסים עירוניים, "חינוך מחדש" של עבריינים, מחקר טכנולוגי מתקדם, שירותי רפואה שונים, שירותי ניקיון ותחזוקה עירוניים, שירותי הדואר ועוד שירותים ציבוריים לסוגיהם השונים – כל אלה עברו הפרטה חלקית או מלאה ועוד התנופה בעיצומה.

הפלישה של הממשל האמריקני לעירק הוכיחה, שאכן, ניתן לחזור לעידן של שכירי החרב, המגויסים על ידי קבלנים פרטיים.[6] זאת היא הגרסה המעודכנת של הכלכלה הפוליטית מאז אדם סמית, אשר מכונה בגלגולה הנוכחי – "ניאו ליברליזם".

המשוואה ברורה: ככל שיגדל כוחם של השוק והיוזמה הפרטית – כן תפחת הפעילות הפוליטית, ועמה תשקע אף העריצות (ו"ההתערבות") המדינית. מכאן, שיש לצפות, שככל שרמת ההתפתחות האנושית תגבר, כן תימשך האבולוציה הליברלית – וההתאגדויות הכפייתיות תלכנה ותתמעטנה.

מנקודת מבט זאת, המהפכות שהתרחשו במאה השמונה עשרה, במרכזים של בריטניה, ארה"ב וצרפת, היוו את שיאה של האבולוציה – קץ ההיסטוריה.

על פי האידיאולוגיה הליברלית הקלסית – במקום בו מצויים ממשלים חזקים, השולטים בנתינים ובמשאבים – החיים אינם חופשיים. הם מתנהלים תחת משטר של עריצות, ומרבית בני האדם החיים שם, הינם עניים ובלתי מפותחים. אמנם היסטוריונים מטעם, קומיסרים וכוהני דת למיניהם, מטיפים ומספרים על תור זהב ישן מתחדש, אולם ידוע שעריצים, אפילו יהיו משוחים

6 הצבאות הפרטיים של המשטרים הנסיכיים והמלוכניים היוו סמל לשימוש מושחת בכוח של עריצים. הצבא "העממי" או הרפובליקני, היה אחד המוסדות החשובים, שצמחו יחד עם המהפכות הליברליות במאות השבע עשרה והשמונה עשרה. צבא זה הוכיח את יעילותו במלחמות קרומוול ובמלחמות המהפכה הצרפתית. מעניין, שהתנגדות המתיישבים האמריקאיים, למימון צבאות שכירי החרב של המלך הבריטי באמריקה, הייתה אחת הסיבות העיקריות למלחמת העצמאות של ארה"ב.

בשמן קדוש כזה או אחר – אינם יכולים להיטיב עם בני האדם הבודדים. להפך: מקור כוחם נובע מהגבלת בני האדם, מדיכוי רצונם החופשי ומהפיכתם למסה חסרת רצון. רק בני אדם יחידים אוטונומיים, יכולים להיטיב עם עצמם, וזאת – באמצעות המוסדות המוסכמים של השוק. כך לפחות, טענו האידיאולוגים הליברליים המקוריים.

ככל שהוחדרה האידיאולוגיה של השוק, כן היא הפכה לדגל המרכזי של הדמוקרטיה. זה היסוד לקשר הליברלי המוזר, שבין השוק ובין הדמוקרטיה. על פי הדוקטרינה הליברלית, דמוקרטיה היא משטר של "נציגים". נציגים אלה מייצגים אינטרסים שונים ומנוגדים של קבוצות שונות ומנוגדות של אזרחים. האינטרסים הללו מתקבצים לתוך מפלגות, המתחרות ביניהן בשוק הפוליטי. הנציגים הם עסקנים פוליטיים, הפועלים בתוך ענף מוצרים ושירותים. הם נאבקים בשוק הפוליטי על קולות "המצביעים", הלא אלה הם "הבוחרים". האחרונים בוחרים בין שלל הקבוצות המתחרות בשוק הפוליטי, את ההנהלה (או הממשלה) שתנהל בעבורם את העסקים הציבוריים. הם "בוחרים" בין "חלופות", כפי שצרכנים בוחרים בשוק הסחורות. אם ההנהלה לא מצליחה לספק שירותים פוליטיים בהם רצו הבוחרים, או אם כשלה דרכה, או אם סר חינה – הבוחרים מחליפים את הנציגים בשוק. ככל שרמת "התחרות" בין העסקנים ובין המפלגות גדלה, כן תתחזק מה שמכנים דמוקרטיה.[7]

כך, מכל מקום, הצטיירה הדמוקרטיה בסוף המאה השמונה עשרה, במדינות הולנד ובמושבות הברית באמריקה. וכך גם, משום מה, הדמוקרטיה נתפסת במאה העשרים ואחת בקרב "אזרחי העולם" השוכנים בטח בקניונים הגלובליים.

ג.2 הכלכלה הפוליטית הקלסית: תיאוריית המחיר

הצעד הבא במדע חדש הוא יצירת היחידות הבסיסית של היקום שלו. במדע הפיזיקה, היחידות האלמנטריות הן בין השאר האטום, אטום המימן, הפרוטון, האלקטרון, או מנת (קוואנט) האנרגיה. בביולוגיה, יחידות בסיס הן בין השאר התא האורגני ובגנטיקה – הצירוף המרובע של הדי.אן.איי.

היה זה דוד ריקרדו, שיצר את היחידה האנליטית של הכלכלה הפוליטית: **יחידת הערך**.

הוא עשה זאת כדי לנסח את התיאוריה המכנית הראשונה של המחיר בשוק בחברה האזרחית.

הבסיס האידיאולוגי של תיאוריית מחירים זאת נשען על התפיסה הליברלית של ג'ון לוק. האחרון היה הוגה פוליטי אנגלי, שקידש את הרכוש הפרטי הנוצר מן העבודה.

לפי לוק, הטבע הוא תחום ציבורי השייך לכול, אלא שמיזוג העבודה האנושית עם הטבע מפריט את התוצר. ומכאן, העבודה (הפרוטסטנטית) היא מקור הבעלות, ולא ההפקעה (הנסיכית) ואף לא הגזירה (הקתולית). העבודה מפקיעה את התוצר מן הטבע והופכת אותו לפרטי, משמע העבודה יוצרת **ערך נוסף**, שמתווסף לעושר הפרטי.

כאן יצר ריקרדו את התיאוריה הראשונה של הקשר בין **המחיר** לבין **הייצור**, ובעיקר בין המחיר לבין הפריון (כמות תפוקה ליחידת תשומה). למעשה, הוא התווה את הדרך שבה מאז הלכו מדעני הכלכלה הפוליטית בשתי המאות הבאות: חיפוש אחר הנוסחה האולטימטיבית, שתסביר ותנבא את היחסים בין החלקיקים או היחידות של הפריון ובין מחיר הסחורה.

עד ימינו, מנסים להטוטני התיאוריה המקובלת (ראו למעלה פרק 2) להראות את האיזון בין החומר התופח והמצטבר מתוספת יחידות פריון (הון ריאלי) – ובין הרכוש שמקבל תוספת יחידות

7 Downs (1957)

של ערכים (הון פיננסי). הקריאה באוב "המכפילים" של המניות והקינות על "הבועות" בבורסה מתחילות מכאן.

זאת גם ההמצאה הגדולה של הפנקסן האומלל לבואזיה: החתירה הטבעית לאיזון שבין העולם הריאלי לבין העולם המוניטרי – אותו מאזן שבו מוצג, מצד אחד, הגידול ביחידות החומר הריאלי – ומולו, הגידול בערכי החליפין (או הערכים הנומינליים). שהרי, לא תיתכן גנבת דעת מאזנית או בועה בורסאית, או הונאה חשבונית: משום שתוספת אנרגיה (רווח פיננסי) לא יכולה להיות מופקת ללא תוספת חומר (השקעות ריאליות).

דוד ריקרדו כתב בספרו, שמחיר המוצרים והשירותים – כלומר הערך של הרכוש – הינו פרופורציונלי לזמן העבודה שהוצא על ייצור המוצרים והשירותים הללו. בדרך זאת, טען ריקרדו, העבודה לא רק יוצרת דברים פרטיים מן הטבע הכללי (כדברי ג'ון לוק), אלא גם קובעת כמותית את ערכם של הדברים, ומכאן – היא בסופו של דבר קובעת את היחסים של חלוקת ההכנסות בחברה. כלומר, בחברה האזרחית הליברלית, העבודה היא המפתח לחלוקת ההכנסות. לא המעמד, לא הגורל ולא מעשי נסים.

זה היה אחד הספרים השיטתיים הראשונים במדע החדש. הוא התפרסם ב־1821 ושמו היה: *על העקרונות של כלכלה פוליטית ושל מיסוי*.[8]

ריקרדו וסמית היו תוצר של בריטניה מסוף המאה השמונה עשרה. יותר נכון, הם היו תוצר של המעמד המנצח החדש בבריטניה: בעלי ההון. יחד עם עליית הקפיטליסטים באו שינויים לא רק בסדרי הממשל (בחירת נציגי הבורגנים במחוזות לפרלמנט והשתלטותם המתמדת על הממשל) אלא גם באופי המשק ובאופי האוכלוסייה.

ראשית, בסדר הנסיכי של אירופה של ימי הביניים, מעל ל־90% מהאוכלוסייה הייתה כפרית, אנאלפביתית, בעלת תוחלת חיים קצרה. מאז המאה השמונה עשרה הייתה הצטמצמות מתמדת באוכלוסיית האיכרים וגידול מהיר באוכלוסייה העירונית. בריטניה הייתה הראשונה בעולם בה מספר המתגוררים בעיר עבר את מחצית האוכלוסייה. זה קרה באמצע המאה התשע עשרה. אולם כבר ב־1750 מספר העוסקים ישירות בחקלאות בבריטניה ירד למחצית (בהשוואה לארה"ב בה בשנת 1800, כ־80% מהאוכלוסייה היו חקלאיים ורק לאחר מלחמת האזרחים פחת המספר למחצית).[9]

שנית, בניגוד למשק הנסיכי הקפוא בימי הביניים, החלה בבריטניה מאז מחצית המאה השמונה עשרה צמיחה כלכלית מהירה ורצופה. היא לוותה בכמה שינויים חשובים: עלייה מהירה בפריון החקלאי – תהליך שהוריד את מחיר המזון, מצד אחד – והפך איכרים רבים למיותרים ככוח עבודה, מצד שני. האיכרים החלו להגר בהמוניהם אל הערים, שם התחילה להתפתח הסיסטמה של הייצור התעשייתי – תהליך שכונה יותר מאוחר בשם "המהפכה התעשייתית".

מכאן נוצרו שני מעמדות חדשים שלא היו קיימים בסדר הנסיכי: בעלי ההון, ששלטו בסיסטמה התעשייתית החדשה – ופועלים תעשייתיים, שהשכירו את כוח עבודתם תמורת שכר.

8 Ricardo (1821)

9 לשם השוואה, בתחילת המאה העשרים ואחת, בסין העוברת תהליך תיעוש מואץ, כרבע מאוכלוסייתה חקלאית. בהודו, אף היא בתהליך תיעוש, כ־43% מהאוכלוסייה חקלאים. תוחלת החיים באנגליה עד 1800 הייתה 35 שנה. זאת הייתה תוחלת החיים בסין עד 1960 (הנתונים העכשוויים הם לשנת 2019 ולקוחים מ־World Development Indicators).

נוצרו שתי קטגוריות חברתיות מרכזיות בתודעה: הון ושכר. במשטר הזה עלתה לראשונה מערכת מחירים, שהחליפה את שיטת החליפין הטבעית (הברטר) של המשק הנסיכי. מערכת מוניטרית זאת יכלה לצמוח רק במשטר חדש שבו שולטים ההון ובעליו.

הקטע האחרון שמתאר את התפתחות שני המעמדות החדשים בבריטניה, נכתב בהשראתו של קרל מרקס. הוא אשר העניק למשטר החדש את שמו – המשטר הקפיטליסטי – ואת תיאור רבים מאפיוניו הידועים כיום.

הוא עשה זאת בספר שהתפרסם ב־1867 בשם: *ההון: ביקורת הכלכלה הפוליטית*.[10]

בספר הזה הוא ניסה לבסס את הצעדים הראשונים למדע אלטרנטיבי חדש שיצמח, לפי תחזיתו, על חורבותיה של הכלכלה הפוליטית. למדע האלטרנטיבי הזה הוא קרא "סוציאליזם מדעי".

ד. המדע המהפכני

ד.1 ביקורת הכלכלה הפוליטית

מדע הכלכלה הפוליטית, לפי מרקס, צמח יחד עם הקפיטליזם כחלק מן הקוסמולוגיה הבורגנית. למרות היומרנות שלה לגלות חוקי טבע נצחיים ואידיאות אוניברסליות – הכלכלה הפוליטית, אינה מייצגת אלא ראיית עולם פרטיקולרית, התואמת את האינטרסים של הבורגנות ובעלי ההון. היא אידיאולוגיה שנועדה להצדיק את השליטה של המעמד העולה החדש ואת המשטר החדש שהוא ממסד: משטר ההון ובעליו.

למנגנון המרכזי, המניע את המשטר, קרא מרקס, **הצבר ההון** (capital accumulation).

בניגוד לכלכלה הפוליטית הליברלית, המתארת את החברה האנושית כאוסף של יצורים בודדים, בלתי תלויים, תועלתניים ואגו־סנטריסטיים – מרקס רואה היסטוריה של בני אדם, אשר נולדים לתוך מרקם חברתי מסוים, המצוי בתהליך שינוי מתמיד. בני האדם באופן לא מודע מעצבים את ההיסטוריה שלהם ומעוצבים על ידה.

בשפה הפוסטיסטית (והפוסט־מרקסיסטית) של ימינו אומרים שבני אדם נולדים לתוך "תרבות" מסוימת, אבל אצל מרקס, מרקם חברתי־תרבותי משמעותו – מרקם מעמדי.

המרקם המעמדי מבוסס על מה שמרקס כינה **אופני הייצור** (mode of production). האחרון מקיף את כלל הפעילות האנושית, כולל יחסי הקניין, הידע הטכנולוגי והיחסים הפוליטיים והתרבותיים דתיים בתקופה היסטורית מסוימת.

ההיסטוריה האנושית הינה סיפור של ייצור: ייצור דברים מן הטבע וייצור מחדש של בני אדם. קיומו של האדם, תרבותו וזהותו נקבעים על ידי אופי ייצורו, כלומר, על ידי הדרך שבה המוסדות החברתיים נקבעים ומשתלבים בייצור. המוסדות הללו משקפים וממסדים את יחסי הייצור, יחסי החליפין, יחסי הקניין, חלוקת העבודה, ההתפתחות הטכנית, ובעיקר הם ממסדים את התחלקות התוצר החברתי. בקצרה – המוסדות החברתיים משקפים את היחסים המעמדיים.

מבחינת מרקס, היחסים הפוליטיים והתרבותיים שמתמסדים בחברה, נועדו להגן ולהצדיק את המבנה המעמדי, את מוסדות הבעלות ואת יחסי הקניין הנהוגים באותו קונטקסט היסטורי.

10 Marx (1867). ספר זה הוא למעשה הניתוח המדעי היחיד של הקפיטליזם, שמרקס הוציא לפרסום. שאר הדברים שהתפרסמו בשמו (כגון הכרכים השני והשלישי של הקפיטל או ניתוחים של "הערך העודף") הינם טיוטות או כתבים מעיזבונו שפורסמו לאחר מותו.

בניגוד לכלכלה הפוליטית הליברלית, שמציירת עולם לא היסטורי, השואף להרמוניה ולשווי משקל, ההיסטוריה בעיני מרקס, היא התפתחות בלתי פוסקת של ניגודים וסתירות.

הכוח הדוחף הלא מודע בהיסטוריה האנושית (המעמדית) הוא הסתירה שמתפתחת בין הכורח לבין החירות, או בין קיומו של האדם ובין מהותו האנושית – והיא מכונה בעגה הפילוסופית בשם "דיאלקטיקה". הסתירה מתגלה מפעם לפעם, לאחר מעשה, בהתפתחותם ונפילתם של מוסדות ותרבויות – והיא למעשה פועלת כקונפליקט מעמדי מתמיד השורר בהיסטוריה האנושית.

מרקס טען, כי אף שמדובר באידיאולוגיה מנוכרת ובאינטרסים פרטיקולריים, המייצגים קבוצת מיעוט שלטת – למרות זאת, המהפכה הבורגנית, ובעקבותיה עליית הקפיטליזם, הייתה פריצת דרך מהחשובות ביותר שעבר המין האנושי. אמנם מהפכה זאת יצרה כבלים חדשים בשירות ההון ואכן היא פוררה את המרקמים הקהילתיים של האדם והפכה את חייו לסחורה – אולם היא פתחה לראשונה נתיב לפריצת הגבולות הבלתי עבירים עד אז של הכפייה: הכפייה של הטבע והעריצות של האדם.

משטרים שקדמו למשטר הקפיטליסטי, ניסו להתקיים או להגדיל את משאביהם באמצעות מלחמות, התפשטות טריטוריאלית, שעבודן של אוכלוסיות נוספות ושוד של מחצבים ומקורות טבעיים. המשטר הקפיטליסטי, לעומתם, מצא את השיטה לצמיחה כלכלית מתמדת ללא שוד וביזה חיצוניים. המשטר אינו נזקק לכיבושים טריטוריאליים – אף כי הוא עושה זאת ללא היסוסים ובתירוצים ליברליים שונים. השיטה הייחודית שלו לצמיחה מתמדת, לפי מרקס, היא גידול רציונלי בפריון העבודה וצבירתה כהון.[11] השיטה הזאת והסדר הזה, לא היו קיימים בשום משטר ייצור אחר בהיסטוריה האנושית.

אין חשיבות לכך שהסיסטמה הקפיטליסטית החלה לפלס את דרכה דווקא באירופה ולא באסיה, באפריקה או באמריקה.[12] מה שחשוב הוא, שבאזורים מסוימים באירופה נוצרה מין תרכובת שהצליחה להוליד את המשטר הקפיטליסטי. ומן הרגע שמשטר ההון עלה – הוא התפשט בעולם ללא מעצור. הוא אוניברסלי באופיו, הוא גלובלי בהיקפו, ובעיקר – הוא מצטיין בשבירת מבנים מסורתיים ומקומיים ולו הקשיחים ביותר.

על פי מרקס, גם הדיכוי הנוקשה של הקסטות בהודו, גם החליפויות המדכאות במזרח התיכון וגם העריצויות המזרחיות שבמזרח אסיה וברוסיה הצארית – ייהרסו ויושלכו הצידה. הם ייפנו את מקומם לסדר הקפיטליסטי החדש, אשר כבר נושא בחובו את האלטרנטיבה שלו – את הדמוקרטיה האוניברסלית הלא נודעת.

האלטרנטיבה האחרונה תיווצר מתוך מאבק של המעמד העולה החדש – **הפרולטריון**.

הפרולטריון הוא מין יצור מיתי, שהולך ומתגבש בתוך הסדר הקפיטליסטי. בסדר הזה שולטים, מצד אחד, הבעלים של המרקם התעשייתי, ומולם הולכים ונערכים הפועלים השכירים, העובדים על קווי הייצור התעשייתיים. ככל שהעובדים עוברים תהליך של שיחבור פוליטי, כך הם מייצגים את האינטרסים האוניברסליים של האדם.

11 זאת נקודה מרכזית אצל מרקס, והיא עומדת בניגוד גמור לכנסייה הלניניסטית ולחסידי "התלות". מרקס לא ייחס חשיבות מרכזית לאימפריאליזם כתנאי הכרחי לצמיחת הקפיטליזם. הוא גם לא היה סבור שהקפיטליזם האירופי שגשג בהכרח בגלל השוד באמריקה וההשתלטות האירופית על הודו וסין.

12 אף זאת נקודה חשובה אצל מרקס, שעומדת בניגוד גמור לאופנה הנזענית ("הפלורליסטית" ו"הרב תרבותית") של הפוסטיסטים למיניהם.

מכאן מתחילה ביקורת הכלכלה הפוליטית של מרקס. היא חלק מהמאבק הפוליטי של הפרולטריון. היא נועדה לחשוף את תולדות המשטר הקפיטליסטי ואת האידיאולוגיות המדעיות שלו.

ד.2 ביקורת הכלכלה הפוליטית: מוסד ההון

מרקס הקדיש את מרבית חייו הבוגרים לחקר ההון ומנגנון הצבר ההון. הוא זיהה את ההון כמוסד המרכזי של המשטר החדש שצמח באירופה, שאותו הוא כינה: "אופי הייצור הקפיטליסטי". המרקסיסטים, יורשיו של מרקס, קראו למשטר בקיצור "קפיטליזם".

על פי מרקס, ההון אינו ניתן להגדרה פוזיטיביסטית, כפי שעושים הכלכלנים הפוליטיים הבורגניים. אלה האחרונים מגדירים את ההון, כסחורה המסייעת לייצור. משום כך הם סבורים, שההון היה קיים תמיד בכל החברות – אם כי בכמויות קטנות, יחסית לחברה התעשייתית המודרנית; שהרי, בני האדם חיפשו תמיד דרך להקל על עבודתם באמצעות כלים ומכשירים המסייעים לייצור. לדעתם של הכלכלנים הפוליטיים הבורגניים, למן דרגה מסוימת של התפתחות חברתית – כלי העבודה ומכשירי הייצור הללו – הופכים לסחורות המיועדות לקנייה ומכירה. מכאן, לפי מרקס, נובעת הטעות הרווחת בקרב הכלכלנים הפוליטיים הליברליים: הם סבורים שקיומו של ההון, בדומה לכלל הסחורות, נובע מן הצורך של יחידים בודדים לצרוך ולהחליף סחורות, שהרי, הצורה העיקרית שההון לובש, היא כשל סחורה הנמכרת ונקנית בשוק.

משום כך, לדעתם, יש צורך במדע הכלכלה הפוליטית. המדע הזה, אמור, לדעתם, לפענח את סוד החליפין בין בני האדם ואת תנודות המחירים של הסחורות בשוק – לרבות סחורות ההון.

הבה נבחן, אומר מרקס, את הופעתו של ההון כמכשיר המסייע לייצור. ניתן לראות, שאכן, ההון בולט יותר ויותר בתוך המרקם של הייצור התעשייתי המכני, במאות האחרונות. במרקם הזה, הוא יכול להופיע כמכונת קיטור לשאיבת מים במכרות פחם, או כנול מכני לייצור בדים, או כקו ייצור להפקת גופרית. כלומר, ההון כרוך בתהליך ייצור מסוים, שהופך אותו לסחורת הון.

אבל הייצור, אומר מרקס, הייצור בכלל, וייצור של סחורות בפרט, הוא בראש וראשונה, מוסד חברתי. הייצור אינו צומח מן "הטבע"; הוא אף אינו נולד באקראי. הוא נוצר מתוך תהליך חברתי־היסטורי. יתר על כן, אפשר להבחין, כי בשלב היסטורי מסוים, הוא לובש אופי מיוחד, המתאים לאותה תקופה ולאותו מקום. כל מרקם היסטורי נושא בחובו את אופי הייצור המיוחד לו.[13] ואופי הייצור החדש – הקפיטליזם – בנוי סביב אותו מושג לא אישי: ההון.

במשטר הזה, כותב מרקס, ההון הוא האל המרכזי וסביבו מתנהל פולחן הצבר ההון, אשר הן הקפיטליסטים והן העובדים שבויים בו. הם כבולים אליו ומבלים את חייהם כדי לרצותו. ההון כופה עצמו על כלל החיים האנושיים. הוא האדון של גדול האדונים הקפיטליסטיים, הכפופים לתכתיביו. הצווים האלוהיים שלו פשוטים: הבו לי תשואה לזלול. הקריבו לי השקעה. הזינו אותי ברווח על ההון – כדי שההון יתפח ויצטבר; כדי ששיעור ההצבר יתמיד ללא מעצור. אסור שצבירת ההון תיפסק ולו לרגע. אחרת – נפילה אל התהום. אל המשבר.

משום כך, טוען מרקס, נאלץ הקפיטליסט, אם חפץ הוא להמשיך להיות בעל הון, להגדיל ללא הרף את הונו. עליו להכריח את העובדים שהוא שוכר, לעבוד עד קצה יכולתם (אם על פי חוקי הטבע או אם על פי חוקי המדינה).

13 Marx (1859): 85-88

אופי הייצור הקפיטליסטי (הקפיטליזם) על פי מרקס, נושא כמה תכונות המיוחדות לו: ראשית, הקיום האנושי מוטבע בתוך הסחורה והופך עצמו לסחורה. הייצור החברתי לובש יותר ויותר אופי של סחורה. הקפיטליזם חותר למסחר עוד שטחי חיים אנושיים והופך לסחורה יותר ויותר שטחים טבעיים ציבוריים (בלשון ימינו "הפרטה").

שנית, אמצעי הייצור מוחזקים כקניין פרטי בידי שכבה צרה של קפיטליסטים, השולטים באופי הייצור. הייצור עצמו, נעשה בידי עובדים – בני אדם "חופשיים", חסרי רכוש, העובדים למען שכר כספי והמשכירים עצמם, את כוח עבודתם, באופן "חופשי", כסחורה בשוק.

שלישית, **העודף** המופק(ע) מן **העבודה העודפת** של העובדים השכירים, מופיע בחברה הקפיטליסטית, תחילה בצורת רווח כספי ולבסוף כהון צבור הניצב כנגד העובדים.[14]

רביעית, הרדיפה האינדיבידואלית והסובייקטיבית ("הרציונלית") אחר יותר רווח למען הצבר ההון (רדיפה המוצגת כ"טבעית" או כחלק מ"טבע האדם"), היא האידיאולוגיה המרכזית של משטר ההון. אידיאולוגיה זאת היא גם אחת מהיסודות החשובים לחורבנו העתידי של המשטר.

ההון, אם כן, מקפל בתוכו את כלל יחסי הייצור השוררים בקפיטליזם. היחסים הללו אינם מסוג של כפיה, עבדות, צמיתות או הפקעה – אלא יחסי חליפין. אלה יחסים, שמתבססים על מכירה וקנייה של סחורות. ובמרכז הקפיטליזם, מצויים יחסי החליפין בין ההון לבין העבודה השכירה.

וכך, מרקס מתרכז בכרך הראשון של הקפיטל, הכרך היחיד שפרסם בחייו, בשני האספקטים העיקריים של ההון: האחד, הופעתו של ההון כסחורה; והשני, יחסי הייצור המקופלים בסחורה הזאת. בלשון פוליטית: חקירת היחסים בין השכר לבין הרווח והתחקות אחר ההתפתחות ההיסטורית של הקונפליקט ההולך ומתגבר בין העובדים לבין הקפיטליסטים.

ד.3 ביקורת הכלכלה הפוליטית: היסטוריה דיאלקטית

בקוסמולוגיה של מרקס, היחידה האנליטית הבסיסית, אותה יחידת ערך, היא יחידת "עבודה מופשטת" (abstract labor).[15] היחידה הזאת היא אבן היסוד של היקום המדיני. היא ניצבת מאחורי החזית הקשוחה של המחירים; שהרי, הסיסטמה הקפיטליסטית מיוסדת על המחיר.

המחיר, בלשונו של מרקס, הוא כתב הסתרים, ההירוגליף של הקפיטליזם, ואותו מנסה מרקס לפרוץ, להגיע אל סוד פשרו. הסחורה היא המיקרוקוסמוס של המשטר הקפיטליסטי. היא אוצרת בתוכה את מבנה המשטר, את החלקיקים החומריים שלו ואת יחסי הכוח בין החלקים.

הכלכלן הפוליטי הבורגני רואה מוצר ומעריך את מחירו בשוק. הוא מעריך את הביקוש עליו, הוא אומד את מחירי התשומות השונות של ייצורו, הוא מדמיין מגוון של מחירים אלטרנטיביים. מרקס לעומתו, משקיף על סחורה ורואה סדרות מצטלבות של יחידות עבודה. הוא רואה עובדים אפורים שהוציאו את שנות חייהם בעמל ובדוחק כדי להחזיק עצמם בחיים, כדי שיוכלו לגדל צאצאים שיהפכו לעובדים ולצרכנים בקווי הייצור התעשייתיים ההולכים ומתגוונים. העובדים האלה, הם הניצבים מאחורי הסחורה.

14 **העודף** הוא אותו חלק בתפוקה החברתית שגולש מעבר למה שנדרש כדי לקיים וליצור מחדש את התשומות לתהליכי הייצור. התשומות הללו כוללות את הנחוץ לקיומם של העובדים היצרניים; כל התפוקה שמעבר לתשומות הקיום ההכרחיות להמשך עבודתם של העובדים היא **עודף תוצר** שמופק מ**עבודה עודפת**, שמופקעת מן העובדים על ידי בעלי ההון (שהם בעלי אמצעי הייצור במשטר הקפיטליסטי). להלן בפרק 6 נדון באידיאת העודף.

15 באידיאת "העבודה המופשטת" נדון בפרק 6, העוסק בתיאוריית הערך של מרקס וממשיכיו.

ההיסטוריונים הבורגניים מתפעלים מן המלכים ומארמונות הפאר שלהם, מהפירמידות, מהקתדראלות ומהאסטלות שהוקמו למען הנצחת שמם. בעיני מרקס, המלכים הללו, הם בסך הכול יצורים אטומים ואלימים, אשר לא יצרו דבר בחייהם. אולי המשורר פון גתה הבחין בתקרות הקתדרלות מוסיקה קפואה – אבל מרקס מתעקש לראות יחידות אנרגיה קפואות, מרקמים של עבודה קרושה. הוא רואה עצמות עבדים לאלפים הטמונות בקירות הארמונות העתיקים. הוא מדמיין מיליוני שנות עבודה שנכפו על העובדים היצרנים. העובדים הללו עוצבו ותוכנתו על ידי המשטרים המדיניים השונים. אופני הייצור של המשטרים הללו ועמם יחסי הייצור, היו תלויים במקום ובזמן – אולם העובדים היצרנים היוו תמיד את אבני היסוד: יחידות עבודה סטנדרטיות, שמרכיבות את קירות המשטר.

בקוסמולוגיה של מרקס, אבני היסוד האלה מותכות יחד על ידי מין "כוח חזק" מרכזי, המופיע בשתי פנים: האחד ניצול עבודה והשני עבודה עודפת.

בדמיון ההיסטורי של מרקס, התקיימו בעבר חברות "טבעיות" חסרות היסטוריה. לא היה בהן עבודה, לא ניצול, לא עבודה עודפת ולא הפקעה של עודף תוצר. לא היה תוצר. מאז המהפכה החקלאית הראשונה קמו חברות מדיניות, כלומר מעמדיות, שארגנו עובדים, ריכזו עודפי עבודה והפיקו־הפקיעו עודפי תוצר. מכאן התחילה ההיסטוריה.

ההיסטוריה האנושית המודעת (ובעיקר המדינית הכתובה), על פי מרקס, מתחילה במאבק על ניכוס העודף (surplus). המאבק על הבעלות והשליטה באותו עודף הוא הגורם הבסיסי שמצוי מאחורי התהליכים ההיסטוריים הגלויים.

מהם אפיוניו של אותו עודף היסטורי?

ראשית, העודף כאמור (הערה 14 לעיל), הוא אותו חלק שמופקע מן התפוקה החברתית אשר נדרשת כדי לקיים, ליצור מחדש ולהגדיל את התשומות לתהליכי הייצור. התשומות הללו כוללות את העובדים היצרניים ואת הציוד וחומרי הגלם, שמתכלים במהלך הייצור. מבחינת מרקס, התשומות הללו נמדדות אך ורק ביחידות עבודה – עבודה ישירה ועבודה קודמת – שיצרו את הסחורות. מכאן, שגם מה שמוגדר כציוד וכחומרי גלם, אינו אלא תשומות של עבודה קודמת, שמתחברות במהלך הייצור עם העבודה הישירה. גם חומרים מן "הטבע", כמו זהב, מתכות ונפט, הינם חסרי ערך אילולא העבודה שגילתה, כרתה, קדחה, הסיעה ועיבדה אותם.

העובד בקו ייצור של פורד מתחבר באמצעות עבודתו למכונה, שיוצרה על ידי שרשרת עבודות קודמות, כולל כרייה, הובלה, תכנון, התכה וכרסום. אותו עובד מזין עצמו בהפסקה מן העבודה, שהתירו לו בעלי המכונות, בלחם ובממרח – שתי סחורות תעשייתיות, שהופקו משרשראות מצטלבות של תשומות עבודה קודמות. בעבודתו הישירה הוא מפיק תוצר שרובו עודף מעבר לצרכי קיומו ומיחזור כושר עבודתו. זה הבסיס החומרי הניצב מאחרי הרווח הקפיטליסטי. בניגוד לאופני ייצור קודמים, עודף זה נלקח מן העובד בדרכים עלומות ושלוות למראית עין, שרק בטכנולוגיות הניהול של הציוויליזציה הקפיטליסטית הצליחו להשיג.

שנית, בפרספקטיבה היסטורית, אין חשיבות לצורה של ניכוס העודף וחלוקתו; כלומר, אין חשיבות לאופני הייצור המסוים, בין אם הוא מבוסס על יחסי ייצור של עבדות, קסטות, "עריצות מזרחית", פיאודליזם או קפיטליזם. מה שחשוב הוא, שהעודף תמיד מתחולל באמצעות עבודה אנושית. לא ניתן להפיק, לפי מרקס עודף מציוד תעשייתי או מהון קבוע, כפי שמתארים זאת הכלכלנים הקונבנציונליים (כפי שמתואר בפרק 2 לעיל וכן להלן בפרקים 4-5). להון אין סגולות "פריון" והרווח של ההון (ובעליו) יכול להיות מופק(ע) אך ורק מעבודת עובדים יצרניים.

שלישית, אין אבחנה, ולו אנליטית, בין ייצור שמחולל עודף ובין מאבק על חלוקת העודף לאחר שהופק(ע). האבחנה שעושים רבים בין ייצור לבין חלוקה היא אבחנה מטעה. למעשה, מדובר בתהליך סימולטני בו המאבק על חלוקת העודף ועל ייצורו באים יחד. הם כרוכים יחד במיסוד ובמיסוד מחדש של העודף.

מיסוד זה (הלגיטימציה ליחסי הייצור, הצדקת הסמכות הפוליטית וקידוש יחסי הקניין), עשוי להופיע באופני ייצור שונים, שאליהם מתלווים מבנים פוליטיים שונים ושלל מוסדות מקודשים לתקופתם; אולם מה שחשוב במוסדות אלה, שהם תמיד יאצרו בחובם סתירה פנימית: אותו קונפליקט מעמדי בין יצרני העודף המתקיימים מעבודתם ובין מנכסי העודף השולטים בעובדים ומנצלים את עבודתם. הצמדים הסתורים עבדות־מלוכה, צמיתות־נסיכות, שכר־הון, "הון אנושי"-תאגיד, כל אלה הינם מוסדות שמתקבעים ומונצחים על ידי מעמד שליט, החומס את העודף ופועל בתוך גבולות אופי הייצור בן מקום ותקופה מסוימים. לדוגמא, היחס שבו השוגון והסמוראים שלטו באכזריות ממוסדת באיכרים הצמיתים יכול היה להתקיים רק באופי ייצור הפיאודלי ביפן של האלף השני לספירה. או יחסי הקסטות המקודשים שהתקיימו בין בעלי האחוזות הענקיות בהודו לבין האיכרים האריסים והחוכרים, יכלו להתקיים בעיקר באופי הייצור הקשוח של "העריצות המזרחית". לעומת זאת בקהילות איי האוקיינוס השקט, בהם לא היה מנגנון הפקעת וייצור עודף, יחסי הסמכות היו מבוזרים, כמעט "אנרכיים".

רביעית, מה שעומד בבסיס הסתירה האצורה בתוך ההיסטוריה של מוסדות השליטה והסמכות, ולרוב באופן לא מודע, הוא הקונפליקט המעמדי – אותו קונפליקט שבין הבעלים של אמצעי הייצור ובין העובדים היצרניים שמעבודתם מופק(ע) העודף. משום כך, בתפישה המרקסיסטית, כל מוסד או הרגל מחשבה אינו סטאטי, אינו קבוע ואינו עומד בפני עצמו, אלא דיאלקטי. כך לדוגמא, המושג "הכנסה" הינו חסר משמעות במרקם הקפיטליסטי אלא אם הוא מופיע במשמעות של חלוקת הכנסות. כך גם, המושג "עבודה" החסר פשר אלא אם מדמיינים עודף עבודה שנסחט מעובדים, או מניצול עבודה שכירה.

שכירים רבים בעידן הקפיטליסטי רגילים לומר: **"אני מרוויח בעבודה סכום מסוים"**. אלא שלפי מרקס, מדובר ב"תודעה כוזבת" של עובדים: אלה לעולם אינם "מרוויחים"; הם אינם מפקיעים ומחלקים "עודף עבודה" שסחטו משכירים; הקפיטליסטים בלבד עושים זאת ומשום כך רק הם מרוויחים. עובד יכול להשתכר בלבד, ואף להשתכר הכנסה גבוהה יחסית לעובדים ממוצעים, אך לעולם לא להרוויח.

כך גם הקטגוריה "מעמד" שנהוגה בסוציולוגיה הקונבנציונלית (ומשמעותה בדרך כלל מין דרוג כלכלי של הכנסה ורכוש). מבחינת התפיסה המרקסיסטית, מעמד הינו מונח סתמי אלא אם הכוונה ל"קונפליקט מעמדי", המעוגן ביחסי ייצור ובקונפליקט בין בעלי אמצעי הייצור ובין העובדים היצרניים. מכאן, שתפישות של מבנה "ריבודי", כמו אצל מקס וובר או בגישות הנהוגות בסוציולוגיה המודרנית – מנוגדות לכלכלה הפוליטית המרקסיסטית.

קונפליקט מעמדי אינו מכוון כנגד "אי שוויון", אף שהסיסמאות והדגלים המונפים מביעים זאת, ואף שתוצאותיו של הקונפליקט המעמדי עשויים להפחית אי שוויון כזה או אחר. הקונפליקט המעמדי אינו עוסק דווקא ביחסים בין "עשירים" לבין "עניים", אף שנוהגים לתארו כך. קונפליקט מעמדי הוא סכסוך מתמיד שבסיסו באופי הייצור, הלובש צורות פוליטיות שונות, בין בעלי אמצעי הייצור ובין העובדים שאין להם מאומה מלבד כוח עבודתם.

ביטול הקונפליקט הוא למעשה ביטול אופי הייצור שמחולל יחסים אלה. מכאן, שלפי מרקס, הקונפליקט שמתחולל באופי הייצור הקפיטליסטי הוא במהותו חתירה לביטול ההון ומוסדותיו, דהיינו, ביטול המדינה הקפיטליסטית על יחסי הקניין המקודשים ועמם כמובן, ביטול מוסדות הדת השליטים, המשפחה הפטריארכלית, התרבות והגזע. הביטול כרוך במעבר לאופי ייצור חדש, דמוקרטי ציבורי.

חמישית, הגישה המרקסיסטית, אם כן, היא קונפליקטית וקוהרנטית. לעומתה, הגישה הסוציולוגית הנהוגה הינה אינטראקטיבית ומפוצלת. ההיסטוריה הדיאלקטית של מרקס אינה אבולוציונית או ליניארית, כלומר אין בה התפתחות קווית כמו שאסכולת המודרניזציה מתארת. למשל, האסכולות הכלכליות והסוציולוגיות המודרניות הליברליות, מתארות תהליך, שתחילתו בחברה חקלאית – שהיא חברה שיוכית, סטטית, מעמדית וחסרת מוביליות – שמתפתחת לעבר חברה תעשייתית־צרכנית, צומחת, רבת ריבודים ומובילית, בעלת כלכלה מוניטרית ושוק אשראי מורכב. ההיסטוריה הדיאלקטית של מרקס, לעומת זאת, מתארת התמסדות של ציביליזציות (אופני ייצור), שבבסיסן הן נתונות לסתירות פנימיות (אותו קונפליקט המעמדי), ההולכות ומתגברות – וסופן שהן קורסות ועוברות לאופני ייצור אחרים מתקדמים יותר (או נסוגות לברבריות).

ששית, בהיסטוריה הדיאלקטית, עשוי העודף לקבל צורות שונות, תלוי במיסוד הפוליטי של זמנו: הוא יכול לקבל צורה של מותרות וצריכת שליטים כמו קתדרלות, ארמונות, פירמידות ואסטלות. באופן דומה, הוא יכול להתעצב לצבא אימפריאלי, לפיתוח כלי נשק משוכללים, לניהול מרוץ חימוש, להחזקת בתי סוהר ומחנות מעצר. הוא גם כמובן, יכול להופיע בהוויה האידיאליסטית כהזיה על חלוקה מחדש המפחיתה את עומס העבודה הישירה, או כשיכלול המיטיב את איכות החיים של המין האנושי, או כהמצאה המייפה את הסביבה והאמנות.

אבל ברור, שההיסטוריה אשר אנו מכירים, התפתחה לעבר חברות מעמדיות – חברות בעלות היסטוריה. אלו חברות המיוסדות על הקונפליקט הקשוח בין השולטים בעודף התוצר ובחלוקתו, לבין היצרנים הנשלטים, אשר עודף עבודתם נלקח מהם על פי יחסי הניצול והקניין הנהוגים במקומם ובזמנם.

במשטרים המדיניים העתיקים, המיסוד הפוליטי היה מבוסס על מלוכה בחסות אלוהית. המלכים היו בעליהם ואדוניהם של בני האדם. העודף נסחט מעבודתם של עבדים. במשטרים הנסיכיים של אירופה בימי הביניים, המיסוד הפוליטי היה מבוסס על אצולה שהייתה בעלת אחוזות קרקעיות ובהן איכרים שהוצמדו (הוצמתו) לקרקע. במשטרים ההם, העודף היה נסחט מתוצר עבודת האיכרים הצמיתים ונשען על לגיטימציה כנסייתית. לעומת זאת, המשטר הקפיטליסטי, מבוסס על בעלי הון השולטים בקווי הייצור התעשייתיים ומעסיקים עובדים שכירים. אותם איכרים צמיתים באופי הייצור הפיאודלי, שוחררו עתה והפכו לכוח עבודה "חופשי". כאן נסחט העודף ביעילות מן העבודה העודפת של מקבלי השכר והופך להון ההולך ונצבר, הולך ונערם נגדם. העודף מנוכס על ידי בעלי ההון השולטים בעבודה השכירה באמצעות המוסדות המדיניים ובעזרת האידיאולוגיה המדעית של הכלכלה הפוליטית. אותם עובדי בניין שייבנו מגדל מגורים יקר עבור תשלובת של בעלי נדל"ן־קבלנים־פיננסיירים, לעולם לא יוכלו לרכוש בו דירה משכרם. העיר בה הם עובדים תלך ותתמלא בנכסים פרטיים שיסגרו עליהם ויכבלו אותם למעגל הולך וקטן של מרחב קיום.

סמית, ריקרדו, סיי, מאלתוס, סניור, מיל וכל אותם כלכלנים פוליטיים בורגניים – מחפשים אחר "חוקי טבע" השולטים בחברה ("היצע", ביקוש", "יד נעלמה", "חלוקת עבודה", "כוחות השוק", "שיווי משקל", "תשואה שולית פוחתת", "יתרון יחסי", "מוצרים ציבוריים"). הם סבורים – כמו

כל כוהני הדת והאידיאולוגים של המעמדות השליטים שקדמו להם – כי החוקים שהם המציאו הינם נצחיים. על כך כתב מרקס:

"...עמל רב היה דרוש כדי להוליד את 'חוקי הטבע הנצחיים' של אופי הייצור הקפיטליסטי. כדי להפוך, בקוטב האחד, את אמצעי הייצור ואמצעי המחייה החברתיים להון, ובקוטב השני להפוך את ההמונים לפועלים שכירים, ל'עניים עובדים חופשיים'. כל זה הוא התוצר המלאכותי של ההיסטוריה המודרנית. אם הכסף, על פי [העיתונאי הצרפתי] אוגייה (Augier) "...בא לעולם וכתמי דם טבועים בלחיו האחת..." – ההון, לעומת זאת, בא ספוג דם ולכלוך מכף רגל עד ראש..." (Marx, 1867: p.760).

במקום חוקי הטבע הבורגניים מרקס הציג חוקיות אלטרנטיבית: חוקי תנועה היסטוריים. המשטר הקפיטליסטי הוא שלב בלבד בהיסטוריה האנושית המתפתחת. הוא אמנם שלב חשוב בתנועה ההיסטורית של שחרור האדם ממצוקת הקיום ומהעריצות, אולם משטר זה עתיד להתמוטט תחת הסתירות הפנימיות שבחובו. הסתירות הללו מופיעות, בין השאר, כקונפליקט הולך ומתחדד בין שני המעמדות החדשים שהצמיח המשטר הקפיטליסטי: מצד אחד הקפיטליסטים השולטים בייצור החברתי – ומנגד, העובדים היצרנים חסרי הרכוש. הראשונים הם קבוצה הולכת וקטֵנה בעלת אינטרסים פרטיקולריים, שתהליך הצבר ההון מכתיב את דרכם. האחרונים הולכים ונערכים כקבוצה נגדם. תהליך הצבר ההון הופך אותם לבסוף לרוב האוכלוסייה בעולם. הם הופכים לקבוצה הומוגנית בעלת תודעה אוניברסלית שתחולל משטר חדש, בעל אופי ייצור דמוקרטי. או בלשונו של מרקס:

"...[ככל שגובר] שילובם של כלל העמים בתוך הרשת של השוק העולמי והאופי הבינלאומי של המשטר הקפיטליסטי, יחד עם הירידה המתמדת במספרם של אילי ההון החומסים לעצמם בלעדית את כל היתרונות של תהליך שינוי זה – כן גדלים המצוקה, הדיכוי, השעבוד, הניוון והניצול. אך מנגד אף גובר המרד של מעמד הפועלים הגדל בהתמדה, והופך לממושמע, מאוחד, ומאורגן באמצעות המכניזם של אופי הייצור הקפיטליסטי עצמו. וכך, שלטונו של ההון הופך לכבלים של אותו אופי ייצור שפרח עמו ותחת שלטונו. תהליך הריכוזיות של אמצעי הייצור ותהליך השִתבור של העבודה מגיעים לנקודה שבה אין הם תואמים עוד לקליפה הקפיטליסטית שלהם. ואז תנופץ הקליפה. הגיעה שעתו האחרונה של הקניין הפרטי הקפיטליסטי. המנשלים ינושלו... (שם, 836-7).

ה. קץ הכלכלה הפוליטית הקלסית

במחצית השנייה של המאה התשע עשרה היה ברור שהקפיטליסטים נצחו. הסדר הקפיטליסטי החדש הלך והשתלט על העולם. אלא שסדר זה כבר היה רחוק מן המאבקים שניהלה הבורגנות הליברלית ו"החברה האזרחית" בתחילת דרכה כנגד האצולה והמוסדות המלוכניים. הבורגנות הישנה הייתה בשקיעה פוליטית. תהליכי הריכוזיות האיצו את עלייתו של מעמד שליט חדש בעל אינטרסים חדשים, שנזקק לסדר מדיני חדש.

לא עוד סדר קהילתי של אומנים, בעלי סדנאות ובתי חרושת קטנים, סוחרים, רנטיירים ובנקאים השרויים בחברה אידיאלית כביכול שבה "אזרחים" נפגשים בהרמוניה בשוק אוטונומי. עתה עולה סדר מדיני־עסקי של פירמות גדולות, קבוצות הון ענקיות, קונצרנים, טראסטים, השקעות בינלאומיות ושוקי אשראי וניירות ערך עולמיים. גם הסדר האימפריאלי הישן, שהיה מורכב מאימפריות מלוכניות מיושנות, עמד להתפרק ועמו השושלות בפרוסיה־גרמניה, אוסטרו־הונגריה, רוסיה הצארית, תורכיה העות'מאנית וקיסרות מנצ'ו בסין. המאה העשרים עמדה בפתח ובישרה משטר מדיני חדש ועמו אידיאולוגיות חדשות. כך נוצרה בתחילת המאה העשרים האסכולה הניאו־קלסית של הכלכלה הפוליטית (היא מדע הכלכלה המודרני) ובעקבותיה צצו ועלו "מדעי החברה".

מנגד, ככל שהמשטר הקפיטליסטי התפשט בעולם, כן צמחו תנועות ומפלגות רדיקליות שקראו תיגר על המשטר וכך גם התפשטה הכלכלה הפוליטית המרקסית. אלא שכבר בסוף המאה התשע עשרה התגלו בפני המרקסיסטים תופעות שכרסמו בתיאוריות ובמוסכמות שעוצבו על ידי מרקס. העולם שהכיר מרקס והליברלים הקלסיים השתנה בקצב מהיר. המאה עשרים, אם כן, הולידה לא רק את הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית אלא גם את יריבתה — הניאו־מרקסיסטית.

שתי האסכולות הללו הפכו לדוקטרינות המרכזיות בעולם המערבי ועיצבו את מדעי החברה של המאה העשרים. ובהן אנו עוסקים בפרקים הבאים.

פרק רביעי

תיאוריות ההון הניאו־קלסיות

א. הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית

הדוקטרינה הניאו־קלסית התפתחה ברבע האחרון של המאה התשע עשרה. היא ביטאה את המאוויים להפוך את הכלכלה הפוליטית למדע של ממש – לחלק ממדעי הטבע.

בתקופת אדם סמית, הבורגנות עדיין ניהלה מלחמות כדי להצדיק את קדושת הזכות לרווח. היא חתרה להוכיח שהתעשיינים, הבנקאים והסוחרים אינם רודפי בצע בלבד – כפי שהרדיקלים ניסו לתארם – אלא שבחתירתם להגדיל את עושרם הפרטי הם גם תורמים לעושר האומה. אבל בסוף המאה התשע עשרה, הסדר הקפיטליסטי נראה ככוח דינמי שאין לעמוד בפניו והקפיטליסטים כבר הציגו ביטחון עצמי גובר. עתה, לא נותר אלא לסלק את שרידי הוויכוחים "המעמדיים" מן הבמה לטובת מדע פוזיטיבי. כחלק מרוח התקופה צמח זן חדש של כלכלנים פוליטיים אשר מאס באופי "האידיאולוגי", שהיה אופייני לכלכלה הפוליטית "הקלסית". הכלכלנים הפוליטיים החדשים רצו מדע "ענייני" ויעיל בעל יכולת טכנית להסביר ולנבא באופן כמותי את מסלולי המחירים בשווקים, ואת הדרך הנכונה לניהול וארגון בתי החרושת עתירי העבודה והשביתות האלימות דאז.

משום כך טרח אלפרד מרשל – אחד האידיאולוגים המרכזיים של הניאו־קלסיים – לשנות את שמו של התחום, להסיר ממנו את הדימוי הסכולסטי ולהעניק לו שם חדש בעל גוון מדעי.[1] ומאז התקצר שמה של הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית והפך ל־*Economics* – שם נוצץ לכל הדעות, המזכיר את הסיומות המדעיות של *Mathematics* או *Physics* (בעברית "מדע הכלכלה" או בקיצור **כלכלה**).[2] ואכן, העקרונות הבסיסיים של מדע הכלכלה החדיש אמנם נראים לכאורה דומים לכלכלה הפוליטית הקלסית, אלא שהם מנוסחים בצורה שתיראה מדעית מתמטית.

לפני שניגש לפצח את האידיאולוגיה המדעית הזאת, נסקור בקצרה את האנתרופולוגיה הפוליטית הניאו־קלסית. המדענים החדשים דאגו להגדיר מחדש בקפדנות את גבולות התחום, את הגורמים הפעילים בתוכו ואת יחידות הבסיס שלו.

ראשית, האוטונומיה של הכלכלה: מדובר במערכת סגורה ואוטונומית הפועלת בדומה למערכת פיזיקלית תרמו־דינאמית, המייצבת עצמה – ובעיקר, מונעת בכוחות עצמיים בלבד (self-determined). בכך השיגו הניאו־קלסיקנים הפרדה אנליטית מוחלטת של הכלכלה מן "הפוליטיקה" ומן "החברה". ההפרדה הזאת היא תנאי יסוד בניתוח הכלכלי. אדם סמית נתן את התנופה הראשונה

1 Marshall (1920) pp. 624-635. הספר פורסם לראשונה ב־1890.

2 ספר הלימוד (textbook) של אלפרד מרשל משנת 1890 עקרונות מדע הכלכלה לא השתנה כמעט במתכונתו ובתוכנו מאז ועד היום – מלבד שמות המחברים. משום מה, ספרי המבוא לכלכלה או המיקרו כלכלה, אשר חוברו במאה השנים האחרונות בעמל רב על ידי מלומדים מקוריים, דומים להפליא לאותו ספר עקרונות של מרשל.

כשהפקיע את מוסד "השוק" מתוך החברה והמדינה. עתה, העניקו ממשיכיו הניאו־קלסיים את העיצוב הסופי: השוק, או יותר נכון "המערכת הכלכלית", פועלת על פי חוקיה הפנימיים. כל השאר הם "גורמים חיצוניים", "גורמים מתערבים" בכלכלה. אלה גורמים ל"זעזועים", ל"עיוותים", ל"יציאה משיווי המשקל" ולשאר החוליים שנוהגים להזכיר מומחי הכלכלה המצוטטים על ידי העיתונים עד ימינו.

מכאן ברור ש"כלכלה בריאה" היא כלכלה שבה מניחים לכוחות השוק לפעול ללא "התערבות" – בעיקר ללא "התערבות ממשלתית" או של מיני "בלמים מוסדיים". מובן מאליו גם, שמשק שאין בו "כלכלת שוק חופשית" הוא "משק חולה". התערבות היא אחד התירוצים הרווחים כאשר תחזיות כלכליות מופרכות, או כאשר נחשפים כישלונות עסקיים, וכמובן בעת שפורצים משברים כלכליים. התערבות (איך לא) היא מתכון בטוח לכישלון, באחריות! אין טוב מקצת התערבות ממשלתית, עם רוטב ביורוקרטיה בקורט שחיתות, כדי להסביר משברים. לעתים אפשר גם להוסיף למתכון עוד גורמים "חיצוניים" לכלכלה החופשית, כגון מונופולים, חוסר תחרותיות, ריכוזיות, איגודים מקצועיים, פופוליזם חברתי. אבל גם איום ביטחוני, הרגלי תרבות והגבלות סביבתיות יכולים להתאים.

מכאן אמנם ברור לכולם שמדע הכלכלה מצויד היטב בכלים מדעיים לצורך תחזיות וניהול – אולם אף ידוע לכל כי לא ניתן להשתמש בכלים המדעיים המצוינים האלה, אלא אך ורק בתנאים של שוק תחרותי מושלם – כלומר ללא התערבות ממשלתית או אחרת. כלומר, לעולם לא.

שנית, קץ החברה האורגנית: הניאו־קלסיקנים חיסלו את המשמעות הישנה של החברה. הם המירו את החברה האורגנית הישנה באוסף של אטומים. קודמיהם, אנשי הכלכלה הפוליטית הקלסית, ראו לנגד עיניהם עולם חברתי שלם. בעולם ההוא שכנו קבוצות חברתיות שונות: קפיטליסטים ועובדים שכירים, רנטיירים ואיכרים, פיננסיירים ועובדים ציבוריים. כל קבוצה אופיינה על פי סוג ומקור הכנסתה. השכר נבע מעבודה שכירה, הרווח נבע מבעלות על הון (מכונות, מבנים וציוד תעשייתי), הרנטה נבעה מהבעלות על הקרקע וחומרי גלם, הריבית נבעה מהאשראי שהקצו הבנקאים והחוסכים, ואילו המשכורות וההכנסות של העובדים הציבוריים נבעו מן המיסים וההיטלים הממשלתיים והעירוניים. הקבוצות הללו נאבקו על חלוקת ההכנסות בחברה. בעיני רוב הכלכלנים הפוליטיים הקלסיים – בין אם היו שמרניים או ליברליים – הקבוצות החברתיות הללו היו אמורות להיפגש בהרמוניה בשווקים. אמנם היה גם מיעוט סוציאליסטי או אנרכיסטי, שסירב לראות את ההרמוניה המודרנית וחזה את זרעי הקונפליקט המעמדי שילך ויתחדד, אבל הן הליברלים והן הרדיקלים ראו לפניהם חברה קוהרנטית שלמה.

לעומת זאת, אצל הניאו־קלסיקנים התפוררה החברה, שקעו המעמדות, נעלמו הקונפליקטים. בעיני הניאו־קלסיקנים, "חברה" אינה אלא אוסף של בני אדם בודדים, המכונים לעתים "סוכנים" (agents) ולעתים גם "שחקנים" (actors).[3] אין עוד שכירים ואין קפיטליסטים. במחזה הניאו־קלסי כל אחד הוא שחקן בודד, המוכר וקונה סחורות על במות השוק – בין אם קוראים לסחורה הזאת עבודה, מכונה, אדמה או ידע.

3 כפי שניסחה זאת מרגרט תאצ'ר בדרכה החפה משמץ תבונה:
"...There's no such thing as society. There are individual men and women and there are families..."
Anonymous (2013) .https://www.theguardian.com/politics/2013/apr/08/margaret-thatcher-quotes

השחקנים הבודדים הללו נלחמים בכל מאודם למען רווחתם העצמית המקסימלית כנגד השחקנים הבודדים האחרים ובכך הם יוצרים מערכת עם שיווי משקל שמסביבו כולם מתגודדים. כלומר, בניגוד לכלכלה הפוליטית הקלסית, אצל הניאו־קלסיקנים המאבק מתנהל אך ורק בין הומינואידים בודדים למען אינטרסים עצמיים פרטיים.

יתר על כן, לא רק שהשחקנים הינם בודדים, אלא שנגזר עליהם להיות **רציונליים**, כלומר ממקסמי תועלת (utility maximizers). האפשרויות העומדות בפניהם בעולם החופשי הזה הן לא יותר משתיים: או להיות **יצרנים** או להיות **צרכנים**. כל האפשרויות האחרות מוגדרות כלא רציונליות. והחשוב ביותר: ככל שהשחקנים ימקסמו את תועלתם – כלומר, ככל שילחמו בכל כוחם בשחקנים האחרים – כך תגדל התועלת לכלל השחקנים בחברה, או במלים אחרות, הרווחה של החברה כולה תגדל (אם למילה "חברה" נותרה משמעות כלשהי).

גם מה שנדמה כאינטרס קבוצתי אינו אלא כריתת ברית זמנית בלבד בין יחידים בודדים בעלי אינטרס פרטי זהה ברגע חולף. קורה לעתים שיחידים מתארגנים כקבוצת יחידים (במפלגה, באיגוד מקצועי, בהתאחדות, בקרטל, בטראסט, בתאגיד, בקבוצת בעלי מניות). אבל ההתארגנות נוצרה כדי למקסם את התועלת הפרטית של כל יחיד בקבוצה.[4]

שלישית, התועלת – אבן היסוד הניאו־קלסית: בעולם האמיץ החדש הזה כל היצורים הרציונליים כפויים להיות מרוצים, או לפחות עליהם להשתדל ככל יכולתם להיות מרוצים. הם חייבים לרדוף אחרי מירב העונג ולמזער עד למינימום את הסבל. אם ממירים את הסיסמאות הללו לשפה הפרגמטית של מדע הכלכלה החדש – אפשר לומר כי נגזר על השחקנים למקסם תקבולים ורווחים ולמזער עלויות והפסדים.

הדוקטרינה ההדוניסטית הזאת מקבלת צביון מדעי כשממירים אותה למדד של **תועלת**. התועלת היא הכוח המניע את "המערכת". וכאן כבר נכנסת הקידמה המדעית, משום שהתועלת אינה אידיאה סתמית אלא, כפי שנראה בהמשך, היא יובאה אל הכלכלה הפוליטית כדי לשמש מדד כמותי אשר יהפוך אותה למדע. ואכן, על פי מדע הכלכלה החדש, קיים שעון מדידה (חבוי אמנם, אך אפקטיבי להפליא) המודד **יחידות תועלת** (utils).

יחידות התועלת הללו הן אבני היסוד האוניברסליות של היקום הניאו־קלסי, מין מנות אושר שוות, כמו חלקיקי הפרוטונים ברחבי הקוסמוס.[5] לפי תאולוגיה מדעית זאת, לכל יצור רציונלי יש **פונקציית תועלת** (utility function) פרטית משלו. כלומר, יש לו סדר של עדיפויות, שבו הוא קובע את יחידות התועלת השוליות הפרטיות שלו. היצורים הרציונליים הבודדים נדחפים לחטוף ככל יכולתם את יחידות האושר האלה – או, בלשון הפרוטסטנטית של התיאולוגים הניאו־קלסיים, **למקסם תועלת** (maximize utility). מנגד, "אין ארוחות חינם" (there is no free lunch): כולם חייבים לשלם בסבל על הנאה (no pain, no gain). וכך, היצורים הרציונליים, שנדחפים על ידי תשוקות אינסופיות – נבלמים על ידי "מקורות" סופיים ונתונים תמיד **במחסור** (scarcity).

יחידת **התועלת השולית** (marginal utility) היא המדד הכמותי המרכזי של מדע הכלכלה. התועלת השולית מסמנת באופן כמותי מה תהייה יחידת האושר האחרונה שכדאי לסבול למענה,

4 Downs (1957) Chs. 7-8. Olson (1965)

5 יש לציין, ונשוב לכך בהמשך, שהניאו־קלסיקנים מודים ש"במציאות", יחידות התועלת הינן שונות מיחיד ליחיד. אלא שייחודיות זאת פוגעת בתאוריה, ולכן הניאו־קלסיקנים ממהרים להניח שהשחקנים זהים, לפחות באספקטים מסוימים חשובים, וכך התועלת נותרת אוניברסלית למרות כל הקשיים...

או בקיצור, בשפה מעשית: היא מסמנת את תוספת ההנאה האחרונה של יחידת בירה למילוי בטנו של "השחקן" בניקוי הפסד התועלת מוויתורו על עוד יחידת נפט למילוי מיכל מכוניתו.

סך כל פונקציות התועלת הפרטיות של היצורים הבודדים בשוק החופשי (בהנחה שהם זהים) מרכיבות את פונקציית התועלת המצרפית (פונקציית הרווחה) של החברה הדמוקרטית המושלמת.

רביעית, העתקת הייצור אל מרכז הבמה: בכלכלה הפוליטית הקלסית, המניע העיקרי בפעילות הכלכלית היה החתירה לשינוי בחלוקת ההכנסות בחברה. כל קבוצה חברתית שאפה לשפר את הכנסתה, ומכאן נבעו כלל הפעילויות במשק והתוצאות המשקיות. אצל הניאו־קלסיקנים העולם התהפך: במרכז המשק (המופרד מן החברה והמדינה) ניצב **הייצור** (production). כלל המשק מתנהל סביב הייצור וגורמיו. ההכנסה, לעומת זאת, הפכה **לתוצאה** של הייצור ותו לא. ההכנסה נובעת מן התרומה לתהליך הייצור של "גורמי הייצור" במשק. כפי שכתבנו בפרק 2, אחד הפולחנים המרכזיים בדוקטרינה הניאו־קלסית הוא **פונקציית הייצור** (production function), שעל פיה ההכנסה של כל סוכן במשק נקבעת על פי "התרומה השולית" שלו לתהליך הייצור.

וכך יצא, שחלוקת ההכנסות והרכוש בחברה המודרנית, שעמדה במרכז הדיונים במאה התשע עשרה, הפכה לעיסוק צדדי ומשעמם היאה לעובדים סוציאליים, עסקנים פוליטיים, דמגוגים חברתיים ("פופוליסטים") וסוציולוגים, אך אינו מעניין את מדעני הכלכלה החדשים. גם הנושאים שמתלווים לחלוקת ההכנסות – מותגים אופנתיים למיניהם כגון "אי שוויון", "קיפוח עדתי", "צדק חלוקתי", "אפליה מגדרית", "אוליגרכים", "טייקונים", "העשירון העליון", "העברות למשקי בית" – מורחקים מן התחום המדעי של הכלכלה ומשתייכים יותר לעסקני תרבות ותקשורת.

החברה השלמה שעמדה לנגד עיניה של הכלכלה הפוליטית הקלסית – אותו גוף מרכזי הנושא בקרבו את הפעילות היצרנית האנושית – הפכה במדע הכלכלה החדש לגוף משני, המאוכלס ביצורים לא רציונליים, גוף השורץ "בעיות חברתיות" הבולמות את קצב הייצור במשק, בהציפן את השוק בתביעות דמגוגיות לשינוי בחלוקת ההכנסות.

חמישית, מרכזיותו של השוק ושוליותה של הפוליטיקה: נוצרה אידיאולוגיה מדינית דומיננטית, שהוחדרה בשיטתיות במשך שנים רבות. היא מקובלת ואין עליה עוררין ועיקריה הם: "כלכלה לאומית" חזקה היא כלכלה "תחרותית", שמייצרת הרבה ובזול. היא חייבת להיות "כלכלה חופשית", עם מעט מיסים, ללא סובסידיות וכמעט ללא "התערבות" (**רגולציה**). בכלכלה כזאת, שבה קיים "שוק תחרותי יעיל", בהכרח מתפתח קצת אי שוויון בין קבוצות יעילות המבוקשות בשוק לבין קבוצות פחות יעילות ופחות מבוקשות בשוק. מנגד, עלותו של אי השוויון הזה בטלה מול תועלת הצמיחה הכלכלית. ובכל מקרה, ממילא אין מה לעשות נגד **כוחות השוק**.

וכך צמחו לנו בעשורים האחרונים מיני זנים של עסקנים "חברתיים ביקורתיים", לרוב עם גוונים אתנו־מגדריים ורטבים פוסטיסטיים כאלה ואחרים. העסקנים האלה יעילים ומבוקשים ביותר בשוק התקשורת ההמונית, הנשלטת לחלוטין על ידי הקפיטליסטים. אין להם חלילה רצון או תוכנית לשנות את התודעה הניאו־קלסית ולהציג סדר אחר. הם אף לא העלו בדעתם שייתכן סדר אחר. הם מקבלים כמובן מאליו את הקונצנזוס לפיו במרכז ההוויה נמצא הייצור הכלכלי. הם מאמינים שהייצור חייב להיות "חופשי" ו"יעיל", משום שהוא המקור המספק את ההכנסה במשק ואת "החוסן הלאומי־מדיני". ומשום כך, על החברה האנושית לחיות בצילו של הייצור ולשרתו. הנושא העיקרי של עסקנים אלה הוא הדרישה לחלק מחדש קצת יותר באופן "חברתי" את ההכנסות שנובעות מן הייצור הכלכלי היעיל, שהוא "מטבעו" מפלה. לחלק קצת יותר ל"שכבות

המוחלשות", ל"פריפריה", באמצעות סובסידיות ותקציבים "חברתיים" למען הקל מאכזריותו של השוק.

קיים גם זן של "כלכלנים חברתיים", אלה שצפים במורד הזרזיף. אלה ישתמשו במיטב הטיעונים הניאו־קלסיים כדי להראות שמבחינת העלות־תועלת השולית, כדאי לכלכלה לסטות במקצת ממודל השוק הטהור ולהקצות יותר תקציבים חברתיים וסובסידיות חברתיות ל"פריפריה", כדי להקטין את הנזקים והעלויות שעשויים לעולל קבוצות נפגעי הכלכלה החופשית היעילה. עלויות אלה (כגון הוצאות נזקי פשיעה, הקמת ואחזקת בתי כלא, מעונות, משטרה, עובדים סוציאליים, פסיכולוגיים), עשויות להיות גבוהות בשוליים יחסית להקצאות "החברתיות" (כלומר מנקודה מסוימת, כל תוספת הוצאה "חברתית" תהיה נמוכה מתוספת הנזק שייגרם ל"יעילות הכלכלית" ללא תוספת ההוצאה הזאת).

כדאי לזכור, שכאשר יצור אנושי כלשהו (ואפילו שהוא עסקן פוליטי) מציג עצמו כ"חברתי", ובעיקר "חברתי רדיקלי" — הוא למעשה נכנע מראש לדוקטרינה השלטת, לפיה הייצור והשוק החופשי היעיל הם המרכז ואילו החברה האנושית היא השולית. החברתי רדיקלי המצוי אינו אלא "סוכן" או "שחקן", המבקש שהשליטים, בעלי הייצור, יואילו בטוב ליבם לזרוק כמה עצמות לקבוצות "מוחלשות". הוא ממש כועס על כך שהקפיטליזם הופך ל"דורסני" ול"חזירני" כל כך.

ששית, בלימת התכנון הדמוקרטי: במרוצת המאה העשרים ובעיקר אחרי מלחמת העולם השנייה, הלכה הדוקטרינה הניאו־קלסית והשתלטה על העולם. נפילת הגוש הסובייטי ופתיחת העולם הביאו לניצחונה הגלובלי. וככל שהיא השתלטה על התודעה האנושית כך היא הפכה לבלתי מודעת למין האנושי. רוב בני האדם בעולם הזה מעולם לא שמעו על האידיאולוגיה המדעית הקרויה "הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית". רובם סבורים שכלכלה הוא תחום מדעי אובייקטיבי, המאופיין בלימודים ובמחקרים כשאר המדעים. הנה, מפעם לפעם פורצות "תגליות" כלכליות ומתקבלים פרסים יוקרתיים, כולל פרס נובל, עבור "מחקרים כלכליים פורצי דרך".[6]

במדינות המפותחות בעולם קיימות ממשלות שונות בעלות תדמיות פוליטיות ואידיאולוגיות מגוונות. אולם בכולן תמצאו משרדי אוצר ובנקים מרכזיים המאוכלסים ב"אנשי מקצוע" אובייקטיביים, שמשום מה דומים אחד לשני, כאילו יצאו מאותו קו ייצור ניאו־קלסי. בסופו של דבר, כל ממשלה, ככל שהיא תהיה בעלת תדמית "שמאלנית" או "ימנית" — תיאלץ להיתקל בקיר הברזל של עובדות הקיום שעליהן אמונים הכלכלנים האובייקטיביים. שהרי, על פי המומחים, "חשבונאות" קיימת מאז ומעולם כמו ששתיים ועוד שתיים הן תמיד ארבע. "תשואה", אחרי הכול, היא גלגול משוכלל של טבע האדם החמדני, ומכשירים פיננסיים היו קיימים עוד במסופוטמיה העתיקה.

מעטים מבינים שבכל המדינות הקפיטליסטיות והארגונים הבין מדינתיים שולטת הדוקטרינה הניאו־קלסית. כלכלני הזרם המרכזי השתלטו על הארגונים המדיניים השונים למן אגפי התקציבים, המיסוי וההכנסות ועד לארגונים העוסקים באיסוף נתונים, במחקר ובתכנון. כבר בשנים שלפני העידן הניאו־ליברלי — בשיא התפתחותה של "מדינת הרווחה" בשנות החמישים והששים של

6 רק מעטים יודעים שמה שמכונה פרס נובל לכלכלה, המוענק ברוב מהומה תקשורתית, אינו אותו הפרס המוענק לאנשי המדעים הקשים. הוא למעשה פרס מטעם בנק שבדיה, המוענק לפרופסורים לכלכלה, רובם אמריקאים, רובם שמרנים, ש"תרומתם" — הכוללת או השולית — לידע של המין האנושית לא ברורה ביותר, ובמבט לאחור היא בחלקה אף שלילית.

המאה העשרים — הדוקטרינה הניאו־קלסית עיצבה את החשיבה, המדידה, החשבונאות, התקצוב והעשייה הכלכלית פוליטית. התוצאה הייתה אז: חזית של מדינות רווחה לכאורה — כמו באירופה, שבה שגשגו מפלגות סוציאל דמוקרטיות — ושליטה ניאו־קלסית למעשה. השליטה של התודעה הניאו־קלסית שיתקה כל אפשרות להתפתחות מחשבתית אחרת. היא בלמה יוזמות חדשות בסקטור הציבורי ומנעה עיצוב כלי תכנון כלכליים אלטרנטיביים. אבל כל זאת היה טוב לתקופת המלחמה הקרה. עם התמוטטות הגוש הקומוניסטי הוסרו הכיסויים האחרונים ממדינת הרווחה שהסתאבה. החזרה השחצנית למשטרים ה"חופשיים" שלפני המשבר הגדול שבשנות השלושים ביססה את הבלעדיות התודעתית של הדוגמה הניאו־קלסית.

שביעית, הכלכלה הפרטית הינה יצרנית בעוד שהפעילות הציבורית טפילה: שתי מוסכמות, ברורות מאליהן, הוחדרו בשיטתיות לתודעה האנושית על ידי מדע הכלכלה. הראשונה היא שהסקטור העסקי פרטי הוא **יצרני** (productive) במהותו והוא מקור ההשקעות, הצמיחה וההכנסות במשק. הסקטור הציבורי לעומתו **אינו יצרני** ועוסק בעיקר **בחלוקה**, לרוב לא יעילה, אם לא בטפילות ובשחיתות. הסקטור הציבורי "רוכב" על ההכנסות שמייצר הסקטור הפרטי בעמלו, ביוזמתו ובסיכונו. מכאן, ברור לכולם, שיש לצמצם את ההוצאות הבזבזניות של הממשל כדי לפנות ככל הניתן מקורות הון לעסקים הפרטיים. יש להקל במיסוי על העסקים כדי לאפשר להם מקורות להשקעה. ממילא כספי המיסים הללו מבוזבזים על ידי הסקטור הציבורי לכיסוי הוצאות "פופוליסטיות" וגחמות פוליטיות לא יעילות. לעתים לא ניתן אלא להשתאות לנוכח ריבוי העסקנים הפוליטיים חסידי "היוזמה החופשית", המנהלים מלחמות חורמה "להגברת התחרות במשק", "להדברת הריכוזיות" ול"הסרת המחסומים הביורוקרטיים" — מה הם עושים בכלל כשכירים בממשלה ובעסקנות הפוליטית. אולי ממקסמים את השוחד השולי?[7]

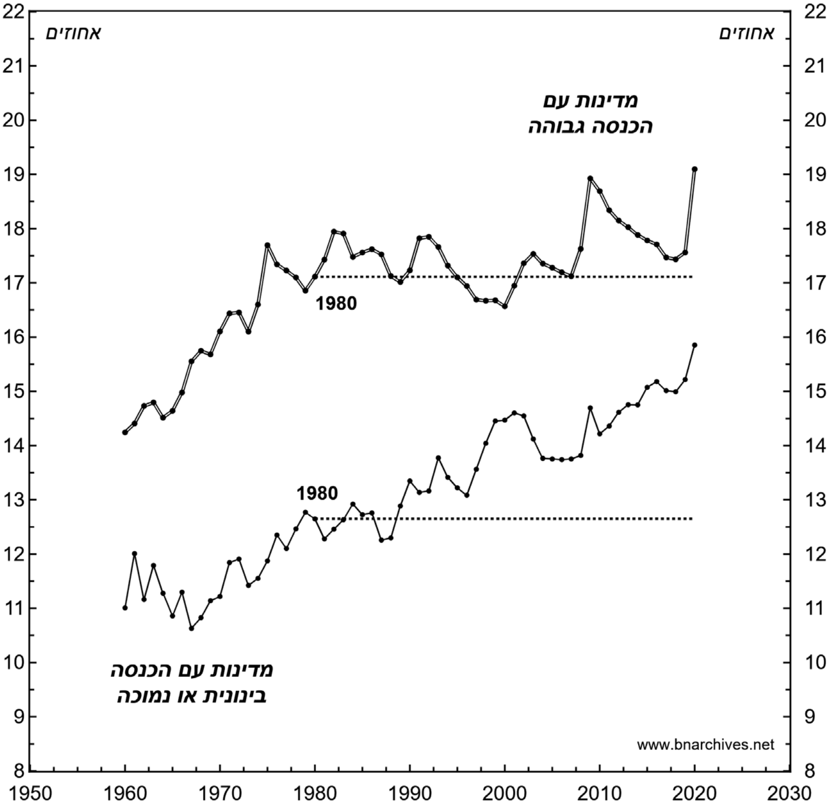
ומכאן המוסכמה השנייה, לפיה הממשלות הניאו־ליברליות למן אמצע שנות השמונים צמצמו את ההוצאות הציבוריות, את הגירעונות הממשלתיים, את המיסים הממשלתיים ובעיקר את המיסים הישירים. הן מכרו נכסים ציבוריים, נפטרו מפירמות ועסקים ממשלתיים בגל הפרטה גדול שהציף באופוריה את כל העולם. אמנם פה ושם היו שחיתויות, מכירות נכסים ציבוריים בחינם למקורבים, תקלות וקלקלות — אולם אלה היו כמה שבבים שנתזו במהפכה, כי בסך הכול, מוסכם שהעולם התעורר סוף סוף ונטש את האשליות החברתיות לטובת השקעות עסקיות, צמיחת העושר ועלייה בלתי פוסקת בשוקי ההון. נכון שהשירותים הציבוריים הצטמקו והפכו לעסקיים פרטיים, אולם הצמיחה חזרה ועמה גדלה הרווחה הכללית. צמיחה מהירה ורווחה פשוט אינן יכולות להתקיים בתנאים של סקטור ציבורי גדול ומנופח.

מבלי להיכנס עמוקות לשורשים המדעיים כביכול של המוסכמות הללו, נבחן אותן בקיצור — ולשם שינוי, נשתמש בכלים ובמתודות הכמותיות של מדע הכלכלה עצמו.

נתחיל מן המוסכמה השנייה, הטוענת שלמן שנות השמונים, הממשלים הניאו־ליברליים הקטינו את ההוצאות הציבוריות לעומת הממשלים האֶטטיסטיים והסוציאליסטיים שהפעילו מדינת רווחה מסואבת. תרשים ד.1 בוחן את המוסכמה הזאת.

7 נראה שהחתירה השיטתית להפרטה וקנאותם של עסקנים ציבוריים למען השלטת העסקיות ו"התחרות", בעיקר של המקורבים, משום מה מגדילה את הוצאות האי יעילות המועמסות על החברה הניאו־קלסית החדשה. בחינה בלתי משוחדת תראה מן הסתם שתקורת השוחד והעלויות של מה שמכנים "יחסי ציבור" בחברה החדשה הזאת עולות בכמותן אך נופלות באיכות ההחלטות, התכנון והתפוקה שלהן יחסית לממשלות הטרום ניאו־ליברליות.

תרשים ד.1
ההוצאה הממשלתית לצריכה ציבורית כאחוז מהתמ"ג
במדינות העשירות ובמדינות הבינוניות והעניות (1960-2020)

הערה: נקודת החיתוך בין המדינות הבינוניות לבין העשירות הינה 12,696 דולר בהכנסה לאומית גולמית לנפש ב־2020, על פי שיטת אטלס הבנק העולמי.

SOURCE: *World Development Indicators*, Online 2022.

אין צורך בהתמחות מיוחדת כדי להבין את התרשים. מדובר במוסכמה מופרכת אם לא בהטעיה זדונית. מסתבר, על פי התרשים, שדווקא בעידן מדינת הרווחה והמעורבות הגדולה של הממשלים, אחוז ההוצאה הממשלתית מתוך התמ"ג היה נמוך מאשר בעידן הניאו־ליברלי.

אם נניח שהסדר הניאו־ליברלי מתחיל ב־1980, הרי בעידן "המעורבות" שבשנים 1960-1979 אחוז ההוצאה הממשלתית בתמ"ג במדינות המפותחות (בעלות הכנסה לנפש הגבוהה מ־ 12,696 דולר בשנת 2020) היה בממוצע 15.9%, ללא ספק אחוז שערורייתי. באותן מדינות בעידן הניאו־ליברלי עלה משום מה אחוז ההוצאה הממשלתית והגיע בשנים 1980-1999 ל־17.5%. בשנים הבאות הוא המשיך לטפס והגיע בשיא תקופת "הדה־רגולציה" 2000-2019 ל־17.9%. במדינות

בעלות הכנסה לנפש הנמוכה מ־12,696 דולר ההוצאה הממשלתית הלכה וגדלה ברציפות מ־11.6% מהתמ"ג בתקופה "הסוציאליסטית" (1979-1960) עד ל־13.1% מהתמ"ג בשנים 1999-1980 ובשיא הניאו־ליברליזם (2020-2000) היא הצליחה להגיע ל־14.5% מהתמ"ג.

למוסכמה אודות המעורבות הממשלתית מתלווה תדיר עוד מנטרה שנראית כיום ברורה מאליה, והיא: תרומתם הגדולה של העסקים להשקעות ולצמיחה. על פי האגדה הניאו־ליברלית, בתקופת החושך של המעורבות הממשלתית ועידן מדינת הרווחה, הביאה השליטה של הממשלים בשוק ההון ובהשקעות הישירות את משקי העולם אל פי הפחת. המשקים לא צמחו משום שהשקעות נוהלו בידי פקידים ממשלתיים נוקשים ולא בידי קפיטליסטים בעלי יוזמה יצירתיים. המהפך הניאו ליברלי בשנות השמונים החל עם שובם של העסקים למרכז השליטה המשקית. מרכזיותם של העסקים בניהול ההשקעות ברחבי העולם, יחד עם כניסת התחרותיות והיוזמה העסקית הנמרצת, הביאו סוף סוף לגידול מחודש בהשקעות ובצמיחה.

ושוב אין זה נעים לפגוע באשליות ולעוות את המציאות המדומיינת, או יותר נכון, אין זה מקובל להטיל ספק בשטיפת המוח העסקית. תרשים ד.2 מביא עובדות לא נעימות המצביעות על תהליך הפוך.

הקו העבה בחלקו העליון של התרשים מציג את אחוז ההשקעה המקומית הנקייה בתמ"ג בארה"ב בין השנים 2020-1950 (הנתונים מוצגים כממוצע עוקב של חמש שנים).

מסתבר שחלקה של ההשקעה המקומית הנקייה בתמ"ג בתקופת המעורבות הקיינסיאנית היה יחסית גבוה לתקופה הניאו־ליברלית שלאחריה. בשנים 1979-1950 ממוצע אחוז ההשקעה בתמ"ג היה 7.9% ואילו בשנים 2020-1980 הממוצע צלל מטה ביותר מרבע והגיע ל־5.6% מן התמ"ג.

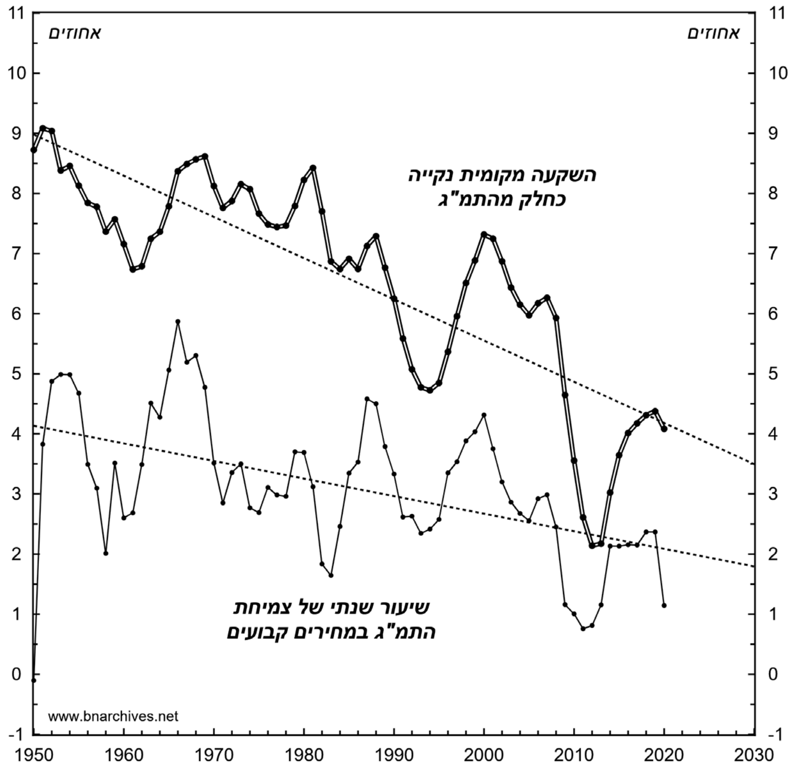
אם הצמיחה נמדדת על פי שיעור השינוי השנתי של התמ"ג במחירים קבועים (שוב כממוצע נע של חמש שנים), מסתבר שבשנים 1979-1950, המשק האמריקאי הציג אחוז גידול "ריאלי" ממוצע של 3.7% לשנה, ואילו בתקופת הדה־רגולציה (2020-1980) צמיחת התמ"ג ירדה ביותר מרבע, עד ל־2.7%.

כנראה שאין זה מקרה שהפוסטיזם הגיע כחלק מן החבילה הניאו־ליברלית. שהרי עובדות יבשות הינן חסרות ערך ביחס למציאות המדומיינת. והרי ידוע לכול שעובדות סטטיסטיות הינן מטבען מפוברקות לצרכים כוחניים. אין להן שום יתרון מוכח על דעות וסיסמאות.

ההסבר ההגיוני הקצר להבדלים שנראים בתרשימים בין שתי התקופות, קשור להגדרת המונח "מעורבות". ממשלים סוציאל־דמוקרטיים או רפורמיסטיים או אטטיסטיים, עסקו לאחר מלחמת העולם השנייה בתכנון תשתיות טכנולוגיות וחברתיות. הם היו בעלי עוצמה ריכוזית ופעלו יחסית ביעילות ובפחות שחיתות מהמקובל.

העידן הניאו־ליברלי מאופיין בממשלים חלשים, המלאים בעסקנים פוליטיים ובפקידים חסרי כישורים ויכולת לתכנן, ועוד פחות מכך – נעדרי רצון לנסות להיות מעורבים בתכנון ציבורי. העסקנים הפוליטיים הניאו־ליברליים פעילים בהעברת חוקים, תקנות, נכסים, זיכיונות ותקציבים ציבוריים לטובת עסקים, ובעיקר לעסקים הגדולים. וכך התרחש הפלא הניאו־ליברלי, שבו הרגולציה והמעורבות של הממשלים ירדה, ועמם נשחקו השירותים הציבוריים – במיוחד פחתה במדינות המפותחות יכולתם של השכירים הצעירים השכיחים לרכוש דירה ולזכות בשירותי בריאות, השכלה ורווחה בנוסח שנות השישים – ואילו ההוצאות הממשלתיות והציבוריות עלו. אכן פלא ניאו־ליברלי. מעורבות אם כן, אינה בהכרח כמות התקציבים הציבוריים, אלא הידע הציבורי כיצד לתכנן לטובת הציבור. בדרך כלל התברר, שהעברת שירותים ויוזמות בכל תחום לידי העסקים, גררה ניפוח תקציבים, חלוקת הכנסות מעוותת, חוסר יעילות ושחיתות, מכל מקום, יחסית לעידן "הסוציאליסטי".

תרשים ד.2
השקעה וצמיחה בארה"ב, 1950–2020

הערה: הסדרות מוצגות כממוצע עוקב של חמש שנים. שני הקווים המקווקוים מייצגים את רגרסיות הזמן הליניאריות של שתי הסדרות. התמ"ג במחירים קבועים מתקבל מן היחס בין התמ"ג הנומינלי לבין מדד מחירי התמ"ג (GDP deflator)

SOURCE: U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series codes: NDIP for net private domestic investment, GDP for gross domestic product and PDIGDP for the GDP deflator).

נסכם עד עתה: בעולם ה(ניאו)ליברלי של היום, בחירות כלליות אינן יכולות ליצור רפורמות יסודיות. להחליף ממשלה שמלאה בשרים טיפשים ומושחתים, או להחליף כמה כנופיות של חברי פרלמנט אנאלפביתים וחשוכים, נראה בקפיטליזם של היום כחסר משמעות – כמו להפגין נגד מזג האוויר. אף אם יקרה ויצוץ מאי שם ממשל אחר, נאור ובעל רצון לשינוי משטר ההון, הוא יהיה חייב כבר בנקודת הפתיחה שלו להיפטר ממטען של אלפי פקידים ממשלתיים ציבוריים, אזרחיים וצבאיים, מתכננים וטכנולוגיים. כל אלה תוכנתו ועוצבו באוניברסיטאות ובמכונים הטכנולוגיים שברחבי העולם, שם שלטת הדוקטרינה הניאו־קלסית. אין כיום בעולם שום מרכז מדעי המפתח תחליף תיאורטי מעשי לדוקטרינה השלטת. ללא ספק, הדוקטרינה הניאו־קלסית, היא מדע הכלכלה, הצליחה לפגוע קשות ברוח האנושית.

נעבור עתה אל מדע הכלכלה עצמו, שבמרכזו ניצבת **תיאוריית הערך של התועלת**. זאת אמורה להסביר במדויק את סוד המחיר, כלומר, כיצד נקבעים המחירים בשוק החופשי היעיל וכיצד מנבאים את שינויי המחירים.

ב. תיאוריית הערך הניאו־קלסית: התועלת השולית

ב.1 כיצד נקבע מחיר הסחורה? מה יהיה מחיר הסחורה בעתיד?

אלה השאלות המרכזיות שעליהן מדע הכלכלה אמור לענות. בסופו של דבר, כל שפת הקפיטליזם כרוכה במחיר. צבא ענק של מנהלנים וחשבונאים עוסק יומם ולילה בקביעת המחירים (pricing). צבא ענק לא פחות של מנחשים, חזאים, מנתחים, מעריכים, מבקרים, עיתונאים ומומחים למיניהם שובר ראשו יומם ולילה בניחוש המחירים העתידיים (אומדנים, הערכות, עמדות, פרשנויות, ניתוחים, תחזיות וניבויים של המחירים בשווקים – prediction). מיליארדי בני אדם הנתונים למשטר הקפיטליסטי עמלים למען המחירים וחרדים מפניהם. מחיר עבודתם, מחיר קיומם, מחיר חסכונם, מחיר החזר חובם, מחיר משכנתם, מחיר התרבות והפנאי. מה יהיה העתיד – עתיד המחירים. כלל הקיום והחיים כרוך במחירים.

למען הסר ספק, על השאלה השנייה – **מה יהיה מחיר הסחורה בעתיד** – מדע הכלכלה אינו מסוגל להשיב. לעתים, כאשר מדעני הכלכלה אנוסים לומר משהו בנושא – תשובותיהם דומות לאלה של עמיתיהם המלומדים בכתבי הקודש בימי הביניים, כלומר משפטים מפותלים ורבי משמעות.

לעומת זאת, על השאלה הראשונה – **כיצד נקבע המחיר** – על כך תשובות מדע הכלכלה נחרצות וכתובות בלשון חד משמעית.

וכאן נכנסת **תיאוריית הערך הניאו־קלסית.** תיאוריה זאת היא הפולחן המדעי שמשונן ומתורגל במשך שנים במחלקות לכלכלה, על סעיפיהן ושלוחותיהן בניהול, מימון, ביטוח, חשבונאות וסטטיסטיקה כלכלית. היא גם חדרה ואומצה בדרכים מפותלות לתחומים שונים של מה שמכנים "מדעי החברה" ו"מדעי ההתנהגות", ולמעשה גם למדעי הטבע. כדי לעמוד על טיבה, אין טוב מללכת אל ספרי הפולחן המרכזיים, אלה ספרי ה"מבוא למדע הכלכלה" הנלמדים באוניברסיטאות ובמרכזי המדע שברחבי העולם הנאור והפחות נאור.

תופעה אחת בולטת מיד לעין: כל ספרי המבוא למדע הכלכלה – בין אם נכתבו באנגלית או בקוריאנית, בעברית או בפולנית – דומים עד להפליא במבנם, בתוכנם, בדרך ההסבר ואפילו בדוגמאות שהם מביאים. כמובן, אפשר לטעון שגם ספרי הלימוד במדעי הטבע נוטים להיות דומים: שהרי למשל, מדע הפיזיקה אינו תלוי בשפה ובתרבות כלשהי ומשום כך ההסברים בספרי הפיזיקה נוטים לסטנדרטיות. מנגד, יש לזכור, שהפיזיקה במאה השנים האחרונות עברה תמורות נרחבות והתחוללו בה לפחות שני מהפכים. גם הנושאים המובילים ותחומי ההתעניינות השתנו בה. מדע הכלכלה, לעומת זאת, לא השתנה ביסודו מאז עקרונות הכלכלה של מרשל ב־1890. העקרונות נותרו יציבים ומקודשים.[8]

אך למרות דמיונם, בכל זאת ניכר שוני בין ספרי הלימוד במדע הכלכלה שהופצו בשנות החמישים והשישים במאה העשרים לבין אלה שנלמדים בעשורים הראשונים של שנות האלפיים. ההבדל הבולט הוא בנימה ובעובי. בשנות החמישים, לדוגמא, ספר המבוא המוביל היה של פול סמואלסון (זוכה פרס נובל לכלכלה).[9] זה היה ספר עבה (במהדורות שונות הגיע ליותר מאלף

8 הקורא המלומד יתהה ויקשה אודות המקרו כלכלה (macro-economics), שהתווספה לספרי המבוא לפחות מאז שנות החמישים. אלא שבהמשך נראה, ש"המהפכה המצרפית", שהחלה כהבטחה לשינוי, הסתיימה והשתלבה תוך זמן קצר כחלק בלתי נפרד מ"עקרונות הכלכלה" הקנוניים הישנים והטובים.

9 Samuelson (1948b)

עמודים), שנכתב בצל המלחמה הקרה. זאת הייתה מלחמה שהתנהלה ברחבי העולם, לא רק בין שני גושים צבאיים אלא גם בין שתי דוקטרינות כלכליות־פוליטיות. סמואלסון, שחווה את "המשבר הגדול" בשנות השלושים ואת משקי המלחמה שהתפתחו בעקבותיו בשנות הארבעים, היה אמור להסביר את הגיונה של תיאוריית הערך הניאו־קלסית. התיאוריה הזאת הוצגה בספרו במגוון תחומים והסתעפויות: בתחום היחיד הרציונלי, בעסק העצמאי, בפירמה הפרטית, בשוקי ההון, במדיניות הממשל ובביצועי השוק התחרותי. כל זאת כדי להוכיח את יתרונה על פני דוקטרינות התכנון האֶטטיסטיות בכלל והסובייטיות בפרט. משום כך הספר נכתב למען "הבייבי בומרז" שלאחר מלחמת העולם בגישה ידידותית, לעתים אפולוגטית. הספר הציג בבהירות את ההיגיון של "כלכלת השוק" ואת חשיבותה של השיטה הניאו־קלסית – אם לא תמיד לכלל המשק, הרי לחירותו ורווחתו של היחיד.

לעומת ספרי המבוא לכלכלה של סמואלסון, ספרי המבוא בעידן הניאו־ליברלי, בין אם הונפקו בניו יורק, באמסטרדם או בתל אביב, בולטים בחדותם. הם מנוסחים בקצרה כמין ספר בהנדסת חשמל. ללא הסברים אידיאולוגיים והיסטוריים, ללא אפולוגטיקה והצדקות, ללא ניסיון למשוך את הלומד באמצעות היגיון מרחיב דעת. אין ויכוח או דיאלוג על ההגדרות או על הנחות היסוד. מעל לכל, בולטת נימת קוצר הרוח: **"אתם רוצים? טוב. לא מוצא חן? המפתחות בפנים. משום שאנו קיבלנו זיכיון בלעדי ללמד את סודות התחרות המושלמת בשוק החופשי..."**

ב.2 השילוש הקדוש: הביקוש, ההיצע ושיווי המשקל.

במרכז תיאוריית הערך של התועלת ניצבת האמונה הלוהטת לפיה המחיר נקבע על ידי היחסים המשתנים בין הביקוש להיצע. כפי שסמואלסון ושותפיו כותבים בספר המבוא הממוחזר שלהם: **"הכלכלה נשלטת לחלוטין על ידי שני מלכים – הצרכן הריבוני והטכנולוגיה..."** (Samuelson et al. 1988: 41). שני המלכים הללו מייצגים, בניסוח המדעי הקנוני, את פונקציית הביקוש ואת פונקציית ההיצע. המפגש בין שתי הפונקציות קובע הן את הכמות הנסחרת והן את מחיר שיווי המשקל בשוק ובמשק.

הפרק הזה בספרי הלימוד – המוקדש לסוד קביעת המחיר באמצעות המפגש בין עקומות הביקוש וההיצע – הוא מוקד תיאוריית הערך של התועלת. אלא שעל המתלמד נגזר לעבור דרך חתחתים עד שהוא קרב אל שערי התיאוריה. עליו תחילה להסתגף בפרקים משמימים ולהתייסר בתרגולים מייגעים בטרם יגיע אל פרקו. משום מה, כל ספרי הלימוד מאז מרשל מתחילים בפרקים העוסקים בתהליכי ייצור, בהחלטות משקיות על ייצור ובשילובם המשתנה של גורמי ייצור. השולייה נאלץ לשנן ולתרגל את האפשרויות השונות של הייצור במשק ("עקומת התמורה"), את ההתמחות בייצור סחורות ("עלות אלטרנטיבית"), את הראוי למשק לייצר למען עצמו ואת הראוי לו לייצר לצורך ייצואו ("יתרון יחסי"), את השילוב והתחלופה בין "גורמי ייצור" (פונקציית הייצור). ברקע צצים חזור ושוב תרגילים מלווים בטבלאות ובגרפים של "חוק התפוקה השולית הפוחתת", או של "חוק העלות השולית העולה". מסביב מהדהדים קטעי פולחן המטיפים בשבחי "הקניין הפרטי", "היוזמה החופשית", "התחרות המשוכללת", "יעילות השוק" ו"הצמיחה הכלכלית" והמגדפים בכל פה את "המונופולים" ואת "ההתערבות הממשלתית".

כל המסכת הזאת נראית בוודאי מוזרה בעיני החניך: שהרי מה לתיאוריה הרואה במרכז היקום את היחיד האגו־סנטריסט – היזם ההוגה, המרוכז כל כולו בסיפוק יצריו ובתועלתו הפרטית – לבין החלטות כלל משקיות ושיקולים על ייצור ותחלופות בין ענפים. נקל לראות שאין לפרקים

הללו שום נגיעה בניהול ובשליטה על פירמה במאה העשרים ואחת, שלא לדבר על התמצאות בנתיבי המחירים של המכשירים הפיננסיים בשוקי ההון. נראה שהפרקים האלה נותרו כמשקע עכור מאותה אימפריה ויקטוריאנית שעליה כתב אלפרד מרשל – אותה בריטניה האפופה עשן תעשייתי מצחין. כל פרק כזה מכיל צלקות רבות שנחרטו במאבקים האלימים שהתנהלו בבריטניה לאורך המאה התשע עשרה. אבל נראה יותר, שכיום עיקר תכליתם של הפרקים הללו הוא לשמש כתרגילי הכנה לקראת שינון עיקרי האמונה הניאו־קלסית. מסתבר שהעיקרים הללו דומים לדוגמות הנהוגות בכנסיות השליטות בעולם: כולן מבוססת על הרחקת המאמינים מן ההוויה, כלומר, על החדרת פער כרוני בין המציאות הקיומית הלא נעימה, החיים בחטא בהווה, לבין עולם (המחר) הראוי לחיות בו. מן הפער הזה צומחים בקרב המאמינים הרהורי חטא ורגשות אשם תמידיים. רגשות אשמה הינם בסיס הכוח העיקרי שעליו נשענות הכנסיות השליטות.

פרח הכהונה בכנסיה הניאו־קלסית, אשר הרגיל את נפשו לעסוק בתרגולים חסרי משמעות ב"עקומת התמורה" או בטבלאות "התועלת השולית", למד במהרה שפרקי האמונה העוסקים בקביעת המחיר על פי חוקי המפגש בין פונקציית הביקוש לבין פונקציית ההיצע והיווצרות נס שיווי המשקל – הינם אמנם סיפורים מלהיבים ומחזקי אמונה. אבל יתכן שבמעומעם ייעורו בו מפעם לפעם הרהורי כפירה, מיני חשדות, שמא סיפורי האמונה, בלשון המעטה... אינם בדיוק שייכים לעולם הנוכחי.

אולי כדי למנוע מחשבות זדוניות מסוג זה, חוזרים הספרים הקנוניים ומשננים באזני החניכים שוב ושוב את עיקרי השילוש – הביקוש, ההיצע ושיווי המשקל.

ניקח לדוגמא את עקרונות הכלכלה של גרגורי מנקי (Mankiw), ספר מבוא ידוע בפולחן הניאו־קלסי. הספר חוזר ומטיף בדבקות 2,558 פעמים את מילת הקודש "ביקוש" ובממוצע כ־3 פעמים לעמוד. "היצע" מופיעה פחות, רק 1,985 פעמים – כ־2.3 פעמים לעמוד ו"שיווי משקל" מוזכר 669 פעמים בלבד, 0.8 לעמוד.

טבלה ד.1 מציגה השוואה בין חמשת ספרי הפולחן הניאו־קלסי המובילים בעולם בכמות הזכרת מילות השילוש.

טבלה ד.1
ממוצע הפעמים לעמוד של המילים 'ביקוש', 'היצע' ו'שווי משקל'
בחמישה ספרי מבוא לכלכלה מובילים

שם הספר	ביקוש	היצע	שיווי משקל
Bade and Parkin (2018)	2.8	1.6	0.9
Case, Fair and Oster (2012)	2.9	2.0	1.0
Krugman and Wells (2015)	2.7	2.0	1.0
Mankiw (2018)	3.0	2.3	0.8
Samuelson and Nordhaus (2010)	2.9	1.9	0.9
הממוצע של חמשת הספרים	**2.9**	**2.0**	**0.9**
סטיית התקן (% מהממוצע)	3%	11%	8%

תוצאות ההשווה מעודדות ביותר. מסתבר שכל ספרי הפולחן הפגינו להט דתי דומה. מילות השילוש הופיעו בשיטתיות ובתדירות כמעט זהה בכולם (ניתן להבחין בערכי סטיות התקן הנמוכים).

נעבור עתה לקיצור תולדות האמונה בשילוש הקדוש: הביקוש, ההיצע ושיווי המשקל.

ב.3 השילוש הקדוש: תנאים מקדימים

כדי שהמחיר ייקבע על פי תיאוריית הערך של התועלת השולית – על המציאות להתקיים כפי שהכוהנים הניאו־קלסיים הכתיבו לה ולשם כך חייבים להתקיים תנאים רבים. אם התנאים הללו מתקיימים – השמים הם הגבול וגן העדן יורד אל הארץ.

ראשית, על בני האדם להחליף סחורות בשוק. ולא בסתם שוק, אלא בשוק "תחרותי". ולא סתם תחרותי אלא שוק תחרותי "משוכלל", כלומר שוק בעל תחרות "מושלמת" (perfect competition). מהי "תחרות מושלמת" ב"שוק משוכלל"? לא בדיוק ברור. יש תיאולוגים המדברים על הרבה "יצרנים" שווים בגודלם ובחלקם במכירות בשוק. באופן "מעשי", כנראה מתכוונים למאות אם לא לאלפי בתי עסק קטנים בענף סטנדרטי, המייצרים ומספקים סחורות **זהות** באיכותן (והכוונה לסחורות זהות ולא לסתם סחורות דומות). על כל "היצרנים" להחזיק במידע שווה, טכניקות ייצור ואספקה דומות, מבנה עלויות דומה וכו'. במקביל, אל השוק צריכים לנהור המוני צרכנים קטנים דיים כדי שלאף אחד מהם לא תהייה השפעה רבה על השוק בכללו. וכך המוני היצרנים והצרכנים מתנגשים בקול תרועה בשוק.

שנית, על הסחורות הנסחרות בשוק להיות מוגדרות היטב בהכרתו של הצרכן הרציונלי, כלומר ללא ערפל הקרב שיוצרים המותגים, התעמולה והפרסומת. לצרכן בשוק אמורה להיות ברורה האיכות, הסיווג, התוכן, הערך והמחיר של הסחורה. למשל, 1 ק"ג כותנה, שנארזה בשכם בתאריך מסוים ויוצרה במצרים התחתונה, בטכניקת ייצור מסוימת, המורכבת מזן מסוים שגדל באזור מסוים במורד הנילוס ופג תוקפה בתאריך מסוים. כל זאת מוצג בבהירות וכך גם המחיר המוצע בשוק.

שלישית, על השוק להיות מוגדר היטב עבור האנליסט מבחינת הגבולות והמרחב. כלומר, האם מדובר בשוק מקומי בירושלים, באזור מחנה יהודה, שבו הצרכן משוטט מדוכן לדוכן בחפשו עגבניות מן הסוג המסוים באיכות הטובה ביותר במחיר הנמוך ביותר. או שמדובר בשוק וירטואלי, באתר אינטרנטי מסוים, שבו מוצעות מגוון סחורות, הנושאות אינפורמציה מלאה ומדויקת באופן הניתן להשוואה ברורה עם סחורות תחליף. או שמה מדובר בשוק ניירות הערך בטוקיו, שבו הצרכן ("המשקיע") מחפש לרכוש מניות מסוימות שערכן מוצג בבהירות ("שקיפות") מלאה כבדולח במחיר מסוים.

רביעית, על העיתוי (time frame) להיות ברור לכלכלן. האם מדובר בקנייה היום או בקנייה עתידית שצריכה "להתממש" בעוד כחודש. או שמה מדובר בסקירת הקניות והמכירות של דירות שלושה חדרים בפראג ביוני 2007, או של סך כל העסקות העתידיות שנערכו ב־16 בפברואר 2011 באלומיניום בשוק הקומודיטיס בשיקגו. לאחר שהגדרנו את השוק, הסחורות והעיתוי, ורק לאחר שווידינו כי השוק הינו משוכלל למהדרין, אפשר לעבור אל המלך הראשון – **הצרכן הריבוני**, או אל פונקציית הביקוש.

ב.4 פולחן פונקציית הביקוש

פונקציית הביקוש משמעותה שקיימת תלות הדדית הטבועה (כך קובעת האמונה) במוחו של הצרכן הרציונלי, בין **כמות** הסחורה המבוקשת (Q) לבין **מחיר** הסחורה (P).

התלות המסתורית הזאת של מחיר↔כמות ($Q \leftrightarrow P$) מומחשת בטבלאות ובגרפים שמוצגים בספרי המבוא השונים. יש לציין שההמחשות, האיורים והמשלים מהווים את עיקר ההוכחה לקביעה הזאת. שהרי באותות ובמופתים מתנהלת דרכה של האמונה.

מאז מרשל, נוהגים בספרי המבוא לתאר ביקוש בשוקי הדגנים והמזון. אף אנו צועדים בנתיבי האמונה וגאים להציג את משל שוק התפוחים מסוג גרנד סמית בטורונטו בשבוע מסוים.

טבלה ד.2 מחולקת לכמה חלקים: בטור השמאלי מופיע **המחיר** לק"ג תפוחים בדולרים. לאחר מכן באים 4 טורים המתארים ארבע קבוצות צרכנים ריבוניים (קבוצות צרכנים 1-2-3-4), אשר כל אחת מהן תהיה מוכנה לקנות במשך השבוע כמות מסוימת של תפוחים במחיר המסוים שיוצע לה.[10]

טבלה ד.2

משל הביקוש וההיצע לתפוחי 'גרנד סמית' בטורונטו בשבוע מסוים

מחיר	כמות מבוקשת (טונות/שבוע)					כמות מוצעת (טונות/שבוע)				
$/ק"ג	צרכנים-1	צרכנים-2	צרכנים-3	צרכנים-4	סה"כ	יצרנים-1	יצרנים-2	יצרנים-3	יצרנים-4	סה"כ
0.2	60.0	31.0	120.0	200.0	411.0	0.0	0.0	0.0	10.0	10.0
0.4	58.0	30.0	110.0	195.0	393.0	0.0	0.0	0.0	15.0	15.0
0.6	56.0	25.0	100.0	190.0	371.0	0.0	0.0	0.0	18.0	18.0
0.8	54.0	20.0	90.0	185.0	349.0	10.0	0.0	0.0	22.0	32.0
1.0	52.0	0.0	80.0	180.0	312.0	10.0	0.0	0.0	25.0	35.0
1.2	50.0	0.0	70.0	175.0	295.0	12.0	0.0	0.0	29.0	41.0
1.4	48.0	0.0	60.0	170.0	278.0	13.0	30.0	0.0	33.0	76.0
1.6	46.0	0.0	55.0	165.0	266.0	15.0	35.0	0.0	37.0	87.0
1.8	44.0	0.0	45.0	160.0	249.0	15.0	40.0	0.0	40.0	95.0
2.0	42.0	0.0	35.0	155.0	232.0	16.0	45.0	0.0	44.0	105.0
2.2	40.0	0.0	0.0	150.0	190.0	20.0	50.0	0.0	48.0	118.0
2.4	38.0	0.0	0.0	145.0	183.0	21.0	55.0	10.0	52.0	138.0
2.6	36.0	0.0	0.0	140.0	176.0	22.0	60.0	12.0	55.0	149.0
2.8	*34.0*	*0.0*	*0.0*	*135.0*	***169.0***	*30.0*	*65.0*	*13.0*	*61.0*	***169.0***
3.0	32.0	0.0	0.0	130.0	162.0	31.0	70.0	15.0	63.0	179.0
3.2	30.0	0.0	0.0	125.0	155.0	32.0	75.0	16.0	67.0	190.0
3.4	28.0	0.0	0.0	120.0	148.0	32.0	80.0	18.0	70.0	200.0
3.6	26.0	0.0	0.0	115.0	141.0	38.0	85.0	19.0	74.0	216.0
3.8	24.0	0.0	0.0	110.0	134.0	40.0	90.0	21.0	78.0	229.0
4.0	22.0	0.0	0.0	105.0	127.0	41.8	95.0	22.0	82.0	240.8
4.2	20.0	0.0	0.0	100.0	120.0	44.2	100.0	24.0	85.0	253.2
4.4	18.0	0.0	0.0	95.0	113.0	46.6	105.0	25.0	89.0	265.6
4.6	16.0	0.0	0.0	90.0	106.0	49.0	110.0	27.0	93.0	279.0
4.8	14.0	0.0	0.0	85.0	99.0	51.4	115.0	28.0	97.0	291.4
5.0	12.0	0.0	0.0	80.0	92.0	53.8	120.0	30.0	100.0	303.8
5.2	10.0	0.0	0.0	75.0	85.0	56.2	125.0	31.0	104.0	316.2
5.4	8.0	0.0	0.0	70.0	78.0	58.6	130.0	33.0	108.0	329.6
5.6	6.0	0.0	0.0	65.0	71.0	61.0	135.0	34.0	112.0	342.0
5.8	4.0	0.0	0.0	60.0	64.0	63.4	140.0	36.0	115.0	354.4
6.0	2.0	0.0	0.0	55.0	57.0	65.8	145.0	37.0	119.0	366.8

מקור: מוחנו הקודח באמונה

10 עקרונית, עלינו לפרט את הכמות המבוקשת על ידי כל צרכן וצרכן – כלומר עלינו לבנות טבלה בת 6 מיליון טורים או יותר – אחד עבור כל תושב צרכן בטורונטו רבתי. כדי לפשט, אנו מניחים שניתן לקבץ את כל הצרכנים לארבע קבוצות זהות – אך שונות אחת מהשנייה בנתוניה והעדפותיה. ברור שזו הנחה שגויה, אבל התהליך עצמו זהה.

למשל, אם יוצעו בשוק תפוחים במחיר 20 סנט לק"ג (המחיר הראשון בטור השמאלי) הצרכנים בקבוצה 1 יסכימו לקנות בסך הכול במשך השבוע 60 טונות. קבוצת צרכנים־2 תסכים לקנות 31 טון. קבוצת צרכנים־3 כנראה יתלהבו מאוד מן המחיר הנמוך ויקנו 120 טון במשך השבוע, ואילו קבוצת צרכנים־4 תגדיל לעשות ותקנה כ־200 טון. הטור השישי שכותרתו "סה"כ" מסכם את שורת הביקוש, כלומר את סך כל הכמות המבוקשת לשבוע לתפוחי גרנד סמית בטורונטו במחיר מוצע של 20 סנט לק"ג. סך כל הכמות המבוקשת על ידי כלל הצרכנים באותו שבוע תהיה 411 טונות.[11]

חמשת הטורים הבאים עוסקים בצד ההיצע, כלומר בארבע קבוצות היצרנים ובטור 11 מובא סיכום הצעותיהם ואליהם נשוב בהמשך. נחזור לצד שמאל, אל צד הביקוש.

כיצד מתרחש הנס והשוק ידע לקבוע את היחס מחיר ↔ כמות המבוקשת עבור כל מחיר ומחיר?

פשוט: כל צרכן (רציונלי) ידע את העדפותיו בבהירות, וסך כל הפונקציות מחיר ↔ כמות של הצרכנים הבודדים הסתכמו לבסוף לארבע קבוצות הצרכנים המופיעות בטבלה ד.2. כאשר מסכמים את הכמות המבוקשת שלהם בכל מחיר ומחיר מקבלים את טור סה"כ הכמות המבוקשת.

טבלה ד.2 אף מציגה באותות ובמופתים את **חוק הביקוש**, לאמור: **כאשר מחיר הסחורה יורד כמות הסחורה המבוקשת עולה וההפך.**

הנה, אפשר להיווכח במו העיניים: בטור הראשון השמאלי בטבלה, כאשר המחיר עולה ומגיע לרמה של דולר אחד, צרכני קבוצה 2 לא יקנו שום תפוח. גם אצל צרכני הקבוצות האחרות יורד הרצון לקנות. אפילו קבוצת צרכנים־4 הנלהבת מוכנה לקנות פחות. בסופו של דבר, כשמחיר התפוחים יעלה ל־6 דולר לק"ג, כמעט שלא יהיה ביקוש בשוק. הכמות המבוקשת בשוק באותו שבוע בטורונטו תסתכם ב־57 טונות תפוחים בלבד.

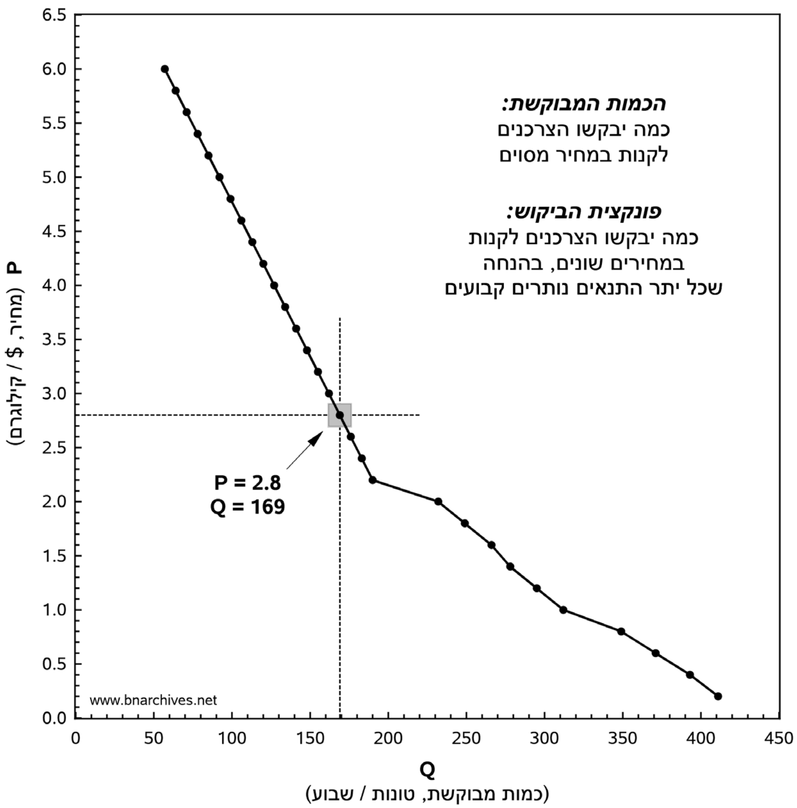
נוכל אף לשרטט את חוק הביקוש בגרף על פי נתוני הטבלה בעזרת תרשים ד.3.

זהו תרשים פולחני המופיע בכל סצנה ניאו־קלסית: אותו קו ביקוש המשתפע מלמעלה למטה ומשמאל לימין. הציר האופקי (Q) מסמן ביחידות את הכמויות המבוקשות בשוק, שהן על פי התיאוריה תלויות במחיר המוצע, אשר מסומן ביחידות על הציר האנכי (P).

כך למשל רואים שבמחיר 4 דולר לק"ג הביקוש יהיה 127 טונות, ובמחיר 2.8 דולר הכמות המבוקשת תגדל ותהיה 169 טונות.

11 411 = 200 + 120 + 31 + 60

תרשים ד.3
המשל על פונקציית הביקוש לתפוחי גרנד סמית בשוק בטורונטו

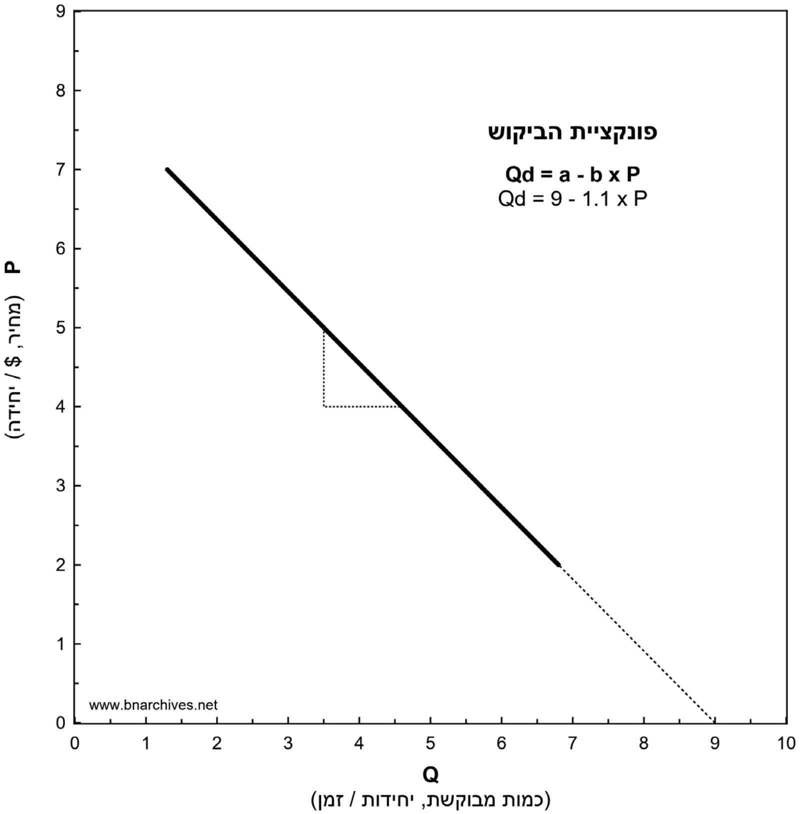
מקור: נתוני טבלת ד.1

אפשר אף לנסח את הנטייה של עקומת הביקוש לרדת משמאל למעלה אל הימין למטה כ"חוק הביקוש" באופן שיקבל צביון מתמטי:

משוואה ד.1 $Qd = a - bP$

במשוואה כתוב שמחיר הסחורה (P) בצד ימין מסביר את הכמות המבוקשת (Qd) בצד שמאל ותרשים ד.4 ממחיש את הקביעה באופן גרפי ובאמצעות דוגמא מספרית.

תרשים ד.4
פונקציית הביקוש על פי האמונה

בתרשים ד.4 פונקציית הביקוש (הקו השחור העבה) מוצגת למען הפשטות כפונקציה ליניארית. (*P*) הוא מחיר הסחורה. (*Qd*) הוא הכמות המבוקשת (ה־*d* התחתי מסמן demand — ביקוש). (*a*) ו־(*b*) הם מקדמים. (*b*) אומד את שיפוע הפונקציה, כלומר, בכמה נופלת הכמות המבוקשת לאורך הציר האופקי ככל שהמחיר עולה בציר האנכי. משום כך, מעצם חוקי האמונה, מקדם (*b*) הוא כמובן שלילי, כלומר, הוא מייצג יחס הפוך: ככל ש־(*P*) עולה — כן יורד (*Q*) וההפך.

בתרשים, הפונקציה נפסקת מתחת למחיר 2 דולר. הסיבה לכך היא, שאם נאריך את הפונקציה עד לחיתוכה עם הציר האופקי בנקודה (*a*), נקבל מצב מוזר לפיו, במחיר אפס, הצרכנים יקנו 9 יחידות. וזה — מנקודת מבט ניאו־קלסית — מצב אפוקליפטי, שהרי הצרכנים (הרציונליים) חייבים להיות חמדנים ולהשתוקק לעוד ועוד. לפיכך הפתרון המקובל הוא לתאר את הביקוש כפונקציה לא לינארית הגולשת באופן אסימפטוטי לכיוון הציר האופקי. אך למען המתלמדים המתחילים הלא מתוחכמים עדיין, פשוט יותר לחתוך אותה לפני שהמחיר מגיע לאפס...

עד כאן נפלאות התיאוריה, אך כיצד אנו יודעים את סך הכמות המבוקשת (*Qd*)?

ובכן, אנו שואלים כל צרכן ריבוני בנפרד: **"בהנחה שהתנאים הקיימים לא ישתנו, כמה תפוחי גרנד סמית היית קונה בשבוע זה ברמות מחירים שונות?"**

כל צרכן מסמן את התשובות. מסכמים את תוצאת המפקד או המדגם והרי לנו פונקציית הביקוש לגרנד סמית של השוק בכללו.

יש להדגיש שקשר זה שבין מחיר התפוחים לבין כמות התפוחים המבוקשת הינו חלק מפונקציה מורכבת. הניאו־קלסיקנים מציינים, שכדי להסביר את הכמות המבוקשת על ידי הצרכנים (*Qd*) יש להתחשב, בנוסף למחיר הסחורה המבוקשת (*P*), בשורה לא מבוטלת של משתנים אחרים: למשל, סך ההכנסות של הצרכנים בשוק, מבנה חלוקת ההכנסות של הצרכנים, מחיריהן של סחורות העשויות לשמש כחלופה לסחורה המבוקשת ועוד.

למעשה, כל דבר ביקום הניאו־קלסי עשוי להשפיע על הכמות המבוקשת. על פי מדעני הכלכלה, הצרכן הריבוני עצמו הוא פונקציית ביקוש דו־רגלית, אשר עוסק בכל ימי חייו הרציונליים בעיבוד נתוני קלט. כל זאת, כדי להחליט מה יהיה ביקושו, איכה ימקסם את תועלתו.

משוואה ד.2 מציגה את עיקר התפריט הניאו־קלסי המורחב לפונקציית ביקוש. הכמות המבוקשת בצד שמאל מוסברת על ידי שפע גורמים בצד ימין.

משוואה ד.2
$$Q_d = \mathrm{F}\,(P,\ Y,\ Y_{\mathrm{dis}},\ P_{\mathrm{s1}} \ldots P_{\mathrm{sn}},\ P_{\mathrm{c1}} \ldots P_{\mathrm{cm}},\ \text{other variables})$$

התפריט כולל את מיטב מרכיבי הביקוש:

Q_{d} = הכמות המבוקשת בשוק (כמה יחידות בעיתוי מסוים).

F = הסימון לפונקציה, כלומר ליחסים המתמטיים בין האיברים בתוך הסוגרים מימין לבין (Q_{d}) משמאל.

P = מחיר הסחורה (נניח דולר/יחידה).

Y = ההכנסה הממוצעת של הצרכנים בשוק (נניח מוגדרת בדולר/חודש).

Y_{dis} = מבנה חלוקת ההכנסות [distribution] (נניח חלוקה בין עשירונים, על פי מקדם ג'יני)

P_{si} = מחיר סחורת תחליף *i* [substitute] (נניח תפוחים מזן אחר, מוגדרים דולר/ק"ג) כשיש *n* סחורות תחליף כאלו.

P_{cj} = מחיר סחורה משלימה *j* [complementary] (נניח דולר/יחידה) כשיש *m* סחורות משלימות כאלו.

התפריט העשיר נשמע מתמטי, מדעי כזה. כמעט משוואה מכנית בנוסח ניוטון, המתארת במדויק את מסלולו של גוף המעוצב על ידי שלל כוחות הניתנים למדידה.

ואכן, ניתן להציג את צורת הפונקציה (functional form) ואת המקדמים של המשתנים השונים בניסוח מתמטי טהור. פונקציית ביקוש תפוחי גרנד סמית בטורונטו, למשל, עשויה להיראות כדלקמן:

משוואה ד.3
$$Q_{\mathrm{d}} = a_0 - a_1 P + a_2 Y - a_3\, Gini + a_4\, Ppears$$

מכאן אפשר להמשיך הלאה, ובמקום המקדמים האלגבריים של משוואה ד.3 מציבים מספרים של ממש. וכבמטה קסם הופכים את הפונקציה ל"מעשית", כחלק מתהליך הפיכתה לאמת.

משוואה ד.4
$$Q_{\mathrm{d\ [tons/week]}} = 10 - 5\, P_{[\$/\mathrm{kg}]} + 0.1\, Y_{[\mathrm{mn\$/week}]} - 0.35\, Gini + 0.25\, Ppears_{[\$/\mathrm{kg}]}$$

משוואה ד.4 מציבה את יחידות המטבע, את יחידות המשקל, את יחידות הזמן וכן את סוג מקדמי חלוקת ההכנסות ואת סוג סחורת התחליף בשוק תפוחי גרנד סמית בטורונטו.

יוצא על פי המשוואה, שעלייה במחיר (P) תגרור ירידה בכמות המבוקשת (Q_d) [כי המקדם של (P) הינו שלילי]; שעלייה בסך ההכנסות (Y) תעלה את הכמות המבוקשת (Q_d); שעלייה באי שוויון בחלוקת ההכנסות ($Gini$) תוריד את הכמות המבוקשת (Q_d); ולבסוף, שעלייה במחיר סחורת התחליף (אגסים), תוריד את (Q_d). והרי לכם תרגול וחיזוק התודעה למתלמד בחוק הביקוש.

אלא שכאן מתחילים סיבוכים, שהולכים ומתגברים ככל שהחניך מתקדם בתלמודו.

ב.5 פונקציית הביקוש: סיבוכים ראשונים

מסתבר שטיב היחסים בין המשתנים המשפיעים על הכמות המבוקשת הינם עלומים. יחסים אלה נקבעים על ידי קטגוריה בסיסית העומדת מאחוריהם ושמה **טעם הצרכנים**. וכאן מתחילה צרה צרורה, משום שטעם הצרכנים הינו קטגוריה מיסטית ובלתי מובנת, בלשון המעטה. אמנם המשוואות נוצצות באור מדעי, אלא שלא כמו במכניקה של ניוטון – שעל פיה ניתן לחשב את הכוחות המשפיעים על התאוצות והמיקום של הגופים – "טעם הצרכנים" נותר בלתי ידוע. אם טעם הצרכנים נסתר, הרי חלילה לא ניתן לומר מאומה על הביקוש...

במבואות לכלכלה הקנוניים אמנם עוצרים לרגע ומשיחים בנפלאות טעם הצרכנים, אלא שהם ממהרים להסתלק מהצומת המסוכנת ולהמשיך בדרכם מבלי שיהיה ברור, לא לקוראים וכנראה גם לא לכותבים, מה טיבה המדויק של הקטגוריה הזאת, שלא לדבר על משמעותה הכמותית ואופן בדיקתה האמפירית.

הדבר היחיד שניתן להסיק מתוך עיון בכתבי הקודש הניאו־קלסיים הוא, שטעם הצרכנים אכן ניצב מאחורי החלטות הצרכנים, ושבסופו של דבר הוא הקובע את היחסים בין המשתנים שבמשוואה. אך כיצד פועל מנגנון טעם הצרכנים במוחו או בתודעתו של הצרכן הבודד? אין לדעת. טעם הצרכנים דומה מאד ליהוה: הוא כל יכול ונפלאות דרכיו.

האמונה הניאו־קלסית גורסת, שכל צרכן מחזיק בראשו (או במקום אחר) "מפת עדיפויות" כמותית (preference map) הידועה אך ורק לו. מפה זאת מאפשרת לו לבצע חישובי עלות־תועלת ולנסח מין אלגוריתם שמכתיב לו את הכמות המבוקשת המדויקת מכל סחורה וסחורה ביקום הכלכלי – כל צרכן ומפת העדיפויות הסודית שלו. וכשמסכמים את סך העדיפויות הפרטיות האלה ביחס למחיר, מקבלים את פונקציית הביקוש הכללית לסחורה מסוימת בשוק.

חשוב לציין, שכל התיאור הססגוני הזה אודות תודעתו הייחודית של הצרכן הריבוני, מפת העדפותיו וההצגה המעין מתמטית של התיאור הינם חסרי שמץ הוכחה. אמנם התיאור הזה מהווה נדבך מרכזי בתיאוריית פונקציית הביקוש, אולם יש לזכור שמדובר באמונה בלבד. נוח להאמין בה ואף מומלץ מאוד להאמין בה, אבל אין לה שום קשר להוכחה הגיונית או למדע מוכר כלשהו.

המשמעות היא, שאף אם האידיאה המכונה "העדפות הצרכן" נהירה לכל מדעני הכלכלה – היא אינה נהירה לבני תמותה חילוניים שאינם חברי הקסטה, או בקצרה – היא אינה ניתנת לניתוח ולניבוי. לדוגמא, נניח שהכמות המבוקשת (Q_d), לתנורים חשמליים עלתה לפתע בשוק ב־5%, ונניח שבמקביל התרחשו שינויים בגורמים כמו, עלייה של 10% בהכנסה הכללית של הצרכנים (Y), וכן התגברות אי השוויון בחלוקת ההכנסות ($Gini$), ואף אירעו שינויים במחירי סחורות התחליף (P_{si}) ובסחורות המשלימות (P_{cj}) שהתנודדו בכיוונים שונים. כיצד ניתן לדעת מהי ההשפעה (הכמותית) **של כל אחת ואחת** מן התנודות הללו על הכמות המבוקשת?

תשובה: כפי שנראה בהמשך פרק זה וכן בפרק הבא — לכלכלנים **אין שמץ אפשרות לדעת על השינוי הזה בביקוש**. עוד פחות הם יכולים לדעת על **ההשפעה הכמותית כביכול של כל אחת ואחת** מן התנודות הללו על הכמות המבוקשת. הם פשוט באפלה.

כאן נכנסת בעיה אחרת, החושפת סתירה יסודית הטמונה בשורשי הדוקטרינה.

אחת מעיקרי האמונה המרכזיות היא, כאמור, **האוטונומיה של הצרכן**. הצרכן הריבוני היחיד הוא נזר היקום הניאו־קלסי. כל הליברליזם המעשי מבוסס על הפיכת היחיד לשליט היקום. אחרת חזרנו למשטרים קולקטיביים המבוססים על היררכיות, אוליגרכיות, פלוטוקרטיות, תיאוקרטיות, טיראניות, פטריארכליות ושאר מגיפות. האוטונומיה של הצרכן מתבטאת בספונטניות שלו, כלומר **בשינויים בלתי צפויים** בטעמיו, במחסוריו, בגחמותיו וברצונותיו כיצור ריבוני. אבל משמעות האוטונומיה של היחיד היא, שפונקציית הביקוש שלו הינה שרירותית, ושאין לדעת עליה דבר באופן מדעי. ומכאן, שלא ניתן להתייחס אל תיאוריית הערך הניאו־קלסית כמדעית או לחשוב על מדע הכלכלה כמדע.

סתירה זאת לא נעלמה מעיני אלפרד מרשל, ממייסדי הדוקטרינה הניאו־קלסית, אך הוא מצא את הדרך השלישית, דרך הזהב: כדי שריבונותו של הצרכן היחיד תובטח — ומנגד, כדי שתיאוריית הערך של התועלת לא תינזק — הכריז מרשל, שלצרכי הניתוח התיאורטי, פונקציית הביקוש של הצרכן הינה **קבועה.**[12]

המשמעות היא, שצורתה של משוואת הביקוש הפרטית של כל צרכן יחיד, כולל ערכי המקדמים, "טבועה" בצרכן. **היא אינה משתנה לאורך תקופת הניתוח** — ואין זה משנה אם תקופה זו היא יום, חודש, או עשרים שנה. הדבר היחיד שמשתנה הוא גודלם של המשתנים. למשל, ההכנסה החודשית של הצרכן עשויה להשתנות, לעלות או לרדת; או מבנה חלוקת ההכנסות במשק יכול להשתנות, לטובת או לרעת הצרכן. אך כל השינויים הללו, גדולים כקטנים, אינם משפיעים על מפת העדפותיו של הצרכן, כלומר, הם אינם משנים את היחסים בין המשתנים ואת אופי ההשפעה שלהם על הכמות המבוקשת.

אך אז השאלה היא: האם מדובר באדם חופשי אוטונומי, או באוטומטון הפועל לפי חוקי טבע — נניח על פי הגנים התורשתיים הטבועים בו. יצור שטבועה בו "מפת העדפות" קבועה כמו דבורה המעדיפה צוף כזה על אחר, או יתושה המעדיפה דם מסוים, אינו האדם התבוני האוטונומי — מכל מקום לא "האדם הבוחר" של המהפכה הליברלית ולא שום טיפוס אדם המתואר בפילוסופיית נאורות כלשהי. מדובר כנראה ביצור אחר השייך יותר לעידן הניאו־ליברלי של המאה העשרים ואחת. ואל כך נחזור בהמשך הפרק ואף בפרק הבא.

12 על פי מרשל **"...קיים מכל מקום, תנאי מרומז בחוק [הביקוש] הזה, שחובה להבהיר אותו. איננו מניחים [לצרכי הניתוח] שינוי כלשהו במהלך הזמן באופי הטעמים של האדם עצמו... אם ניקח אדם [man] כמו שהוא, מבלי להכניס את השינוי עם הזמן באופיו של האדם, התועלת השולית שלו מדבר כלשהו תלך ותפחת באופן יציב עם כל עלייה בהיצע של הדבר"** (Marshal, 1920: 79). אין מדובר בנביא בודד בעירו. מיטב מדעני הכלכלה הלכו בעקבותיו מתוך שכנוע פנימי עמוק. מילטון פרידמן, אחד מזוכי פרס הנובל הקולניים, נאלץ אמנם להודות כי **"צרכים אינם ניתנים לאמידה אובייקטיבית"**, אולם מיהר להמליץ לכלכלנים **"להתייחס אל הצרכים כבלתי משתנים"** (Friedman, 1962: 13). כמה ממרעיו מתוצרת שיקגו, ג'ורג' סטיגלר וגארי בקר, אף הם זוכי פרס נובל, הציגו אמונה הרבה יותר מוצקה. מבחינתם, טעמי הצרכן כלל אינם משתנים, ויתר על כן, הם דומים בין בני האדם: **"טעמים אינם משתנים לפתע ואינם שונים מהותית בין האנשים... [ממש כמו הרי הרוקי] הטעמים הינם יציבים ויהיו יציבים אף בשנה הבאה והם זהים בין כלל בני האדם"** [אמן] (Stigler and Becker, 1977: 76).

יש לציין שבמבואות הקנוניים, בעיקר מאז פרוץ הניאו־ליברליזם, לא מתעכבים על זוטות כאלה, המסבכות את החיים ללא שום תועלת (לא ממוצעת ולא שולית). בכל מחלקה למדע הכלכלה חרוט בכניסה לוגו לא כתוב: אצלנו עוסקים בעניינים מעשיים! סיבוכים חיפשת? לתחום הלא נכון נכנסת.

וכאן עולה סיבוך נוסף: פונקציית הביקוש כמו זאת המתוארת במשוואה ד.4 אינה גלויה לעין הכלכלן החוקר, שהרי הפונקציה הזאת – אף שהיא קבועה, כקביעתם של מרשל ותלמידיו – מסתתרת אי שם בראשם של הצרכנים הריבוניים. הכלכלנים אינם יכולים לצפות **בביקושים** של הצרכנים. הם רק יכולים לחזות בביצועי הצרכנים **הקונים** סחורות בשווקים. הם יכולים לנהל רישום מדוקדק של כמה הצרכן קונה מכל סחורה. אבל מכאן, אין זה אומר שהם יודעים את פונקציית הביקוש שלו. כיצד הם יכולים לקבוע שהצרכן מחליט באופן אוטונומי? שהוא פועל באופן "רציונלי" ומודרך על ידי "מפת העדפות" ייחודית?

ונניח שהוא אכן אוטונומי ורציונלי – ולו לפי ההגדרה הרכה ביותר – כיצד יודעים מדעני הכלכלה את הביטוי המתמטי של העדפותיו (בין אם הן קבועות או קופצניות)?

כלומר, כיצד הם **יודעים** את פונקציית הביקוש של הצרכן הבודד ושל כלל הצרכנים?

התשובה הקצרה: אין להם שמץ מושג. אבל ההצגה חייבת להימשך. הלא בני אדם חייבים להאמין במשהו. שהרי אין להשאירם בריקנות, שמא יעלו במוחם מחשבות אוטונומיות. והרי ידוע שמדעני טבע האדם שונאים ריקנות.

התשובה המתוחכמת: מאחר שהצרכנים הינם **רציונליים** (על פי עיקרי האמונה), יוצא שבשוק משוכלל, אופי קניותיהם והרכב קניותיהם מעיד **בהכרח** על העדפותיהם (על פי מתודת התועלת השולית). מכאן, מדען הכלכלה רשאי להסיק את היחסים שבין המשתנים המסבירים והמוסברים (התלויים) שבמשוואת פונקציית הביקוש, באמצעות הצריכה בפועל של הצרכן. או בלשון פשוטה – ניתן להניח, שהכמויות השונות של הסחורות שנקנות על פי המחירים השונים משקפות את פונקציית הביקוש ("שהרי לא קונים סתם").[13]

אבל גם כאן החיים אינם קלים, משום שכדי להסיק ש"קניות מעידות על העדפות", על הכלכלן המתוחכם להניח שאכן הצרכנים **כולם** חותרים באופן רציונלי לממש את העדפותיהם המקובעות. עליו גם להניח שהשוק הינו "משוכלל" ללא "עיוותים", ללא "התערבויות" ושאר מפגעים. ואז, על פי רכישותיהם של כלל הצרכנים הרציונליים, ניתן לאמוד באופן סטטיסטי את המקדמים השונים של פונקציית הביקוש בשוק (כך מקובל לטעון). אפשר לעשות זאת, למשל, על ידי הרצת רגרסיות עתיות (time series) או ניתוחי חתך רוחב (cross section) של מחיר הסחורה ביחס למשתנים במשוואה. מיותר לציין, שתוצאות הרגרסיה או כל טכנולוגיה סטטיסטית אחרת יהיו מטעות, אם אפילו אחת מן ההנחות המוקדמות שציינו לא תתקיים. ובעיקר, מיותר לציין שלא תהיה שום משמעות לרגרסיה, אם המדען הכלכלן אינו יודע **בוודאות** את המבנה **המדויק** של פונקציית הביקוש.[14]

13 מי שטרח למסד את האמת המדעית הזאת היה ידידנו הוותיק פול סמואלסון. הוא עשה זאת בשני מאמרים מפורסמים בהם הנציח את הביטוי "ההעדפות המתגלות" (revealed preferences) Samuelson (1938, 1948a).

14 על יכולתה של הרגרסיה לאמת טענות תיאורטיות ולהעריך נכונה מקדמים אמפיריים, ראו הוויכוח בין קיינס לבין טינברגן: Keynes (1939) Tinbergen (1940). ועל נפלאות הרגרסיה נספר בפרק הבא.

אך כל אלה אינן אלא זוטות למדקדקים ולטרחנים. אט אט באמצעות תרגילים שבועיים החניכים לומדים להיפטר מהרהורי כפירה וסופגים לבסוף את הרוח המדעית הנכונה.[15]

ב.6 פונקציית הביקוש: תרגילים להגברת האמונה

אחד התרגילים המרכזיים לחיזוק האמונה הוא **קיבוע העולם.** התרגיל חוזר וממוחזר באלפי ספרי מבוא לכלכלה ויוצר רושם של הגות מדעית. הוא אף נחשב למין פתרון לחלק מן הבעיות שהועלו למעלה.

מצד אחד, המתלמד מתוודע לאמונה שהיחיד האינדיבידואליסט הוא אבן היסוד בעולם הליברלי, ושגלגולו הבוגר – הצרכן הריבוני הניאו־קלסי – הוא הריבון הכלכלי האוטונומי. הוא מין יצור שגחמותיו, טעמיו וסיפוק צרכיו הינם ספונטניים ובלתי ידועים. מנגד, הוא מבין שבאותה עת יש להניח ההפך, כלומר, שהעדפותיו של הצרכן קבועות, ומכאן שניתן לדעת בדרך כלשהי את ההרכב המדויק של הגורמים השונים המשפיעים על הביקוש שלו. החניך, אם כן, כחלק מאימונו, מתוודע ל"עיקרון הדו־חושב", אותו עיקרון שעל פי הליברלים אֵפיין דווקא את המשטרים הטוטליטריים.

הפתרון הנלמד לפישור האנטינומיה הוא הנחת "קיבוע העולם" (ceteris paribus), ביטוי שמשמעותו: "בהנחה שכל שאר הדברים נותרים קבועים". זאת שיטה הנהוגה במדעי הטבע, והיא אמורה לקבע את המשתנים השונים ולבדוק בכל פעם את השפעתו של משתנה אחד על המשתנה המוסבר. נניח, בודקים את השפעתו של כימיקל מסוים מתוך מאות הכימיקלים שמצויים בסיגריה על לחץ הדם.

במדע הכלכלה החניך למד, באמצעות התרגילים, שפונקציית הביקוש אינה "ממשית" אלא "היפותטית" (notional). כלומר, *שבהנחה*, שכל המשתנים האחרים (כולל טעם הצרכנים) **נותרים קבועים** – עלייה או ירידה במחיר הסחורה תביא לירידה או עלייה בכמות המבוקשת.

כמובן ניתן להתמקד, כך נטען, בכל אחד מהמשתנים המסבירים של פונקציית הביקוש, לקבע את היתר, וכך לבדוק את השפעתו של המשתנה הזה על הכמות המבוקשת. אולם עד מהרה למד החניך, שמשום מה, המשתנה המסביר העיקרי אותו נוהגים לתרגל במבואות לכלכלה הוא (P), מחיר הסחורה המבוקשת, והשאר מונח כמקובע לצורך הניתוח.

ושוב חשוב לציין, שאפילו הקביעה לפיה עלייה במחיר גוררת ירידה בכמות המבוקשת (ולהיפך) אינה אלא טענה היפותטית בלבד. לדוגמא, אם ביום א' מחיר הסחורה היה 5 דולר לק"ג, וביום ב' המחיר היה 10 דולר לק"ג, ובמקביל נרשמה ירידה בכמות הסחורה שנקנתה – אין זאת הוכחה לכך שפונקציית הביקוש אכן יורדת משמאל לימין. וכל כך למה? משום שבמעבר שבין יום א' ליום ב' אולי השתנה טעם הצרכנים, או חל שינוי בהכנסתם, או שמחירי הסחורות המשלימות השתנו ולפיכך, כלל פונקציית הביקוש השתנתה. יתכן בהחלט שהירידה שחלה בקניות הסחורה היא תוצאה של תזוזה בפונקציית הביקוש ולא של תנועה על שיפועה השלילי כביכול.

כלומר, הטענה לפיה לכמות המבוקשת יש קשר הפוך למחיר היא טענה היפותטית לחלוטין. אבל משום מה, ההיפותטיות הזאת נדחקת מן התודעה והופכת למציאות מוכחת. לא באופן אמפירי חלילה, אלא בדרך הדוגמא והמשל. וכך בסופו של דבר, מתקבעת תודעת החניך למה שקראנו למעלה "חוק הביקוש".

15 בהערת אגב לא זדונית, כדאי לציין שבפרק זה איננו נטפלים לדקויות תיאורטיות שוליות. בפרק הבא נעסוק בשיטות "המדידה" המעשיות השונות של הביקוש, ההיצע ושיווי המשקל ושם התמונה תהיה הרבה יותר גרועה.

על פי "החוק", בהנחה סמויה שטעם הצרכנים הינו קבוע, **הביקוש** לסחורה מותנה בעיקר **במחירה** של הסחורה (למעלה טבלה ד.1, תרשים ד.3). ויתר על כן, "העובדה" שהיחס ביניהם הוא שלילי, כלומר – שככל שהמחיר גבוה יותר כן תקטן הכמות המבוקשת – מעידה על הרציונליות של הצרכנים. ולבסוף, שככל שאחוז הירידה בכמות המבוקשת כתגובה לאחוז השינוי במחיר יהיה גבוה יותר כך "הגמישות" של הביקוש גדולה יותר.

כשחוזרים על התרגילים האלו מאות פעמים – התרשים הפולחני של פונקציית הביקוש, לפיו תמיד עקומת הביקוש נוטה לרדת מטה משמאל לימין – נראה מובן מאליו ואילו כל מצב אחר נראה חריג ו"אירציונלי".

מדוע על עקומת הביקוש לגלוש מטה? או, מדוע מחירים גבוהים גורמים להורדת הכמות המבוקשת? התשובה הפולחנית: בגלל "אפקט סחורת **התחליף**" (substitution effect) וכן בגלל "אפקט **ההכנסה**" (income effect).

אפקט סחורת התחליף: כשהמחיר עולה, הסחורה הופכת ליקרה יחסית לסחורות תחליף העשויות לספק תועלת דומה. לפיכך הצרכנים כפויים (אם הם רציונליים) להוציא פחות על הסחורה המדוברת ויותר על סחורת התחליף. אם מחיר תחבורה באוטובוס עולה ומחיר התחליף של מוניות השירות נותר ללא שינוי – על פי הדוקטרינה, הכמות המבוקשת לאוטובוס תרד והביקוש למוניות שירות יעלה. כמובן, עליית מחיר סחורה מסוימת מפחיתה את סך "כוח הקנייה" של הצרכנים, כלומר הכנסתם "הריאלית" יורדת. ומכיוון שלהכנסה יש בדרך כלל השפעה חיובית על הכמות המבוקשת, "אפקט ההכנסה" הנוצר מעליית מחיר הסחורה גורם (ברוב המקרים) להורדת הביקוש לסחורות בכלל, ולסחורה המסוימת בפרט.

שילוב שני האפקטים ההיפותטיים הללו בתרגילי האמונה משמש כהוכחה יעילה למתלמד לכך שבדרך כלל, עליית מחיר הסחורה מובילה לירידת הכמות המבוקשת, ומכאן, שמלבד יוצאים מן הכלל, עקומת הביקוש נוטה לרדת מטה. אט אט המתלמדים מסתגלים לפולחן ועקומת הספקנות נוטה לשקוע מטה. ושוב נשאל: **האם אכן עקומת הביקוש נוטה לגלוש מטה?**

התשובה היא **לא**. ולכך נשוב בפרק הבא שבסדרה הניאו־קלסית.

ב.7 פולחן פונקציית ההיצע

כבר אמרנו קודם כי בעולם הניאו־קלסי קיימים שני יצורים בלבד: צרכנים ויצרנים. היצרנים מספקים סחורות לשוק, ותיאוריית הערך של התועלת שוקדת להסביר את התנהגותם בעזרת **פונקציית ההיצע**.

פונקציית ההיצע הינה סימטרית לפונקציית הביקוש. שתי הפונקציות הינן אוטונומיות כמובן, אך בדרך מיסטית כלשהי הן פועלות בתיאום מושלם. טוב, פה ושם קורים אי התאמות, כשלי שוק, עיוותים, מפגעים, מפולות, משברים, ובכלל – אין מנוחה לרגע. אבל למה לקלקל את ההרמוניה השוררת בשוק המשוכלל. טבלה ד.3 מציגה את משל פונקציית ההיצע.

טבלה ד.3

משל הביקוש וההיצע לתפוחי 'גרנד סמית' בטורונטו בשבוע מסוים

כמות מוצעת (טונות/שבוע)					כמות מבוקשת (טונות/שבוע)					מחיר
סה"כ	יצרנים-4	יצרנים-3	יצרנים-2	יצרנים-1	סה"כ	צרכנים-4	צרכנים-3	צרכנים-2	צרכנים-1	$/ק"ג
10.0	10.0	0.0	0.0	0.0	411.0	200.0	120.0	31.0	60.0	0.2
15.0	15.0	0.0	0.0	0.0	393.0	195.0	110.0	30.0	58.0	0.4
18.0	18.0	0.0	0.0	0.0	371.0	190.0	100.0	25.0	56.0	0.6
32.0	22.0	0.0	0.0	10.0	349.0	185.0	90.0	20.0	54.0	0.8
35.0	25.0	0.0	0.0	10.0	312.0	180.0	80.0	0.0	52.0	1.0
41.0	29.0	0.0	0.0	12.0	295.0	175.0	70.0	0.0	50.0	1.2
76.0	33.0	0.0	30.0	13.0	278.0	170.0	60.0	0.0	48.0	1.4
87.0	37.0	0.0	35.0	15.0	266.0	165.0	55.0	0.0	46.0	1.6
95.0	40.0	0.0	40.0	15.0	249.0	160.0	45.0	0.0	44.0	1.8
105.0	44.0	0.0	45.0	16.0	232.0	155.0	35.0	0.0	42.0	2.0
118.0	48.0	0.0	50.0	20.0	190.0	150.0	0.0	0.0	40.0	2.2
138.0	52.0	10.0	55.0	21.0	183.0	145.0	0.0	0.0	38.0	2.4
149.0	55.0	12.0	60.0	22.0	176.0	140.0	0.0	0.0	36.0	2.6
169.0	*61.0*	*13.0*	*65.0*	*30.0*	***169.0***	*135.0*	*0.0*	*0.0*	*34.0*	***2.8***
179.0	63.0	15.0	70.0	31.0	162.0	130.0	0.0	0.0	32.0	3.0
190.0	67.0	16.0	75.0	32.0	155.0	125.0	0.0	0.0	30.0	3.2
200.0	70.0	18.0	80.0	32.0	148.0	120.0	0.0	0.0	28.0	3.4
216.0	74.0	19.0	85.0	38.0	141.0	115.0	0.0	0.0	26.0	3.6
229.0	78.0	21.0	90.0	40.0	134.0	110.0	0.0	0.0	24.0	3.8
240.8	82.0	22.0	95.0	41.8	127.0	105.0	0.0	0.0	22.0	4.0
253.2	85.0	24.0	100.0	44.2	120.0	100.0	0.0	0.0	20.0	4.2
265.6	89.0	25.0	105.0	46.6	113.0	95.0	0.0	0.0	18.0	4.4
279.0	93.0	27.0	110.0	49.0	106.0	90.0	0.0	0.0	16.0	4.6
291.4	97.0	28.0	115.0	51.4	99.0	85.0	0.0	0.0	14.0	4.8
303.8	100.0	30.0	120.0	53.8	92.0	80.0	0.0	0.0	12.0	5.0
316.2	104.0	31.0	125.0	56.2	85.0	75.0	0.0	0.0	10.0	5.2
329.6	108.0	33.0	130.0	58.6	78.0	70.0	0.0	0.0	8.0	5.4
342.0	112.0	34.0	135.0	61.0	71.0	65.0	0.0	0.0	6.0	5.6
354.4	115.0	36.0	140.0	63.4	64.0	60.0	0.0	0.0	4.0	5.8
366.8	119.0	37.0	145.0	65.8	57.0	55.0	0.0	0.0	2.0	6.0

מקור: מוחנו הקודח

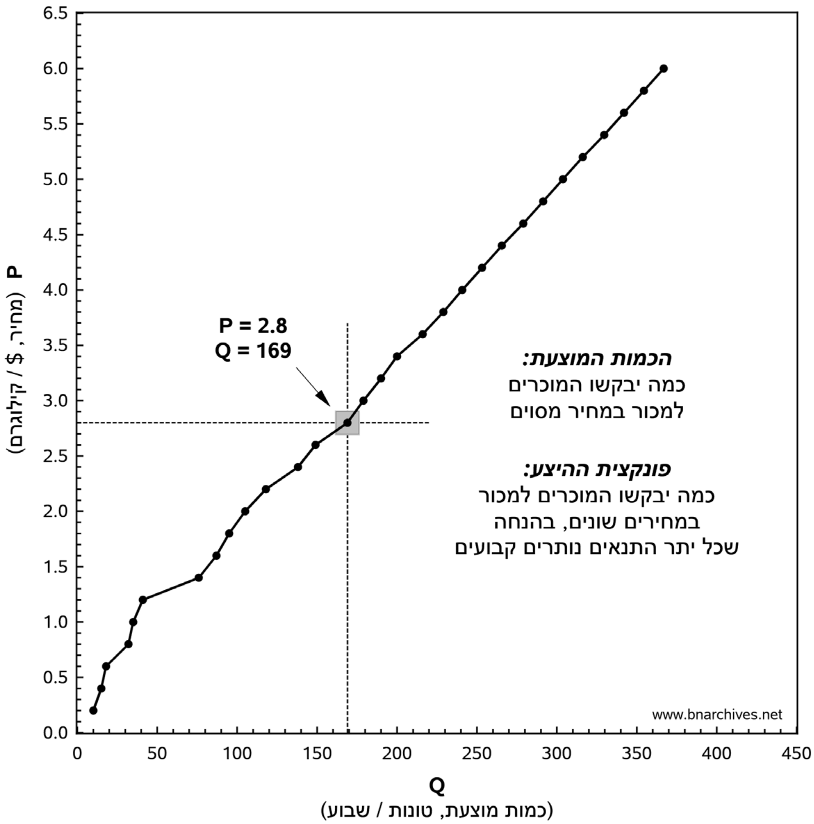
טבלה ד.3 הינה העתק של טבלה ד.2 שלמעלה. הפעם אנו מסתכלים על צד ההיצע של השוק הנמצא בצדה הימני של הטבלה. בצד זה מקובצים ספקי התפוחים בארבע קבוצות.[16] כך רואים שספקים מקבוצת יצרנים־1 לא מסוגלים ככל שיתאמצו להציע לשוק תפוחים במחיר של 20 סנט. הספקים מקבוצה 4 בלבד מסוגלים לעמוד במחיר הזה ולספק 10 טונות תפוחים.

אבל במחיר של 1 דולר לק"ג הכמות המוצעת עולה. לדוגמא ספקים מקבוצה 1 ייאותו לספק 10 טונות ובסך הכול, במחיר של 1 דולר תוצע לשוק באותו שבוע כמות של 35 טונות תפוחים.

נוכל אף לשרטט את נתוני סך ההיצע בשוק בטבלה בצורת תרשים ד.5.

16 על ההיגיון שבסידור לפי קבוצות, הערה 10.

תרשים ד.5
המשל על פונקציית ההיצע לתפוחי גרנד סמית בשוק בטורונטו

מקור: נתוני טבלת ד.2.

מאחר שמדובר בסיפורים ובמשלים, ניתן להיווכח שאפשר לנסח מין **חוק היצע**, על פיו קיים קשר ישר בין מחיר הסחורה וכמותה המוצעת בשוק, או כאשר המחיר עולה — כן עולה היצע הסחורה.

הנה, רואים בטבלה ובתרשים שכאשר מחיר התפוח הוא 1.6 דולר לק"ג, כלל הספקים יציעו לשוק 87 טונות תפוחים. אבל כאשר המחיר מעפיל לרמה של 4 דולר, הכמות המוצעת בשוק תמהר לעלות ל־ 241 טונות.

כמו בפונקציית הביקוש, זהו תרשים פולחני, שהתודעה האנושית הורגלה אליו. קו ההיצע יכול אולי להופיע בשיפועים שונים, אך בטקסי החניכות, הוא תמיד עולה משמאל לימין.

אפשר אף לנסח את חוק ההיצע הזה באופן שיקבל צביון מתמטי:

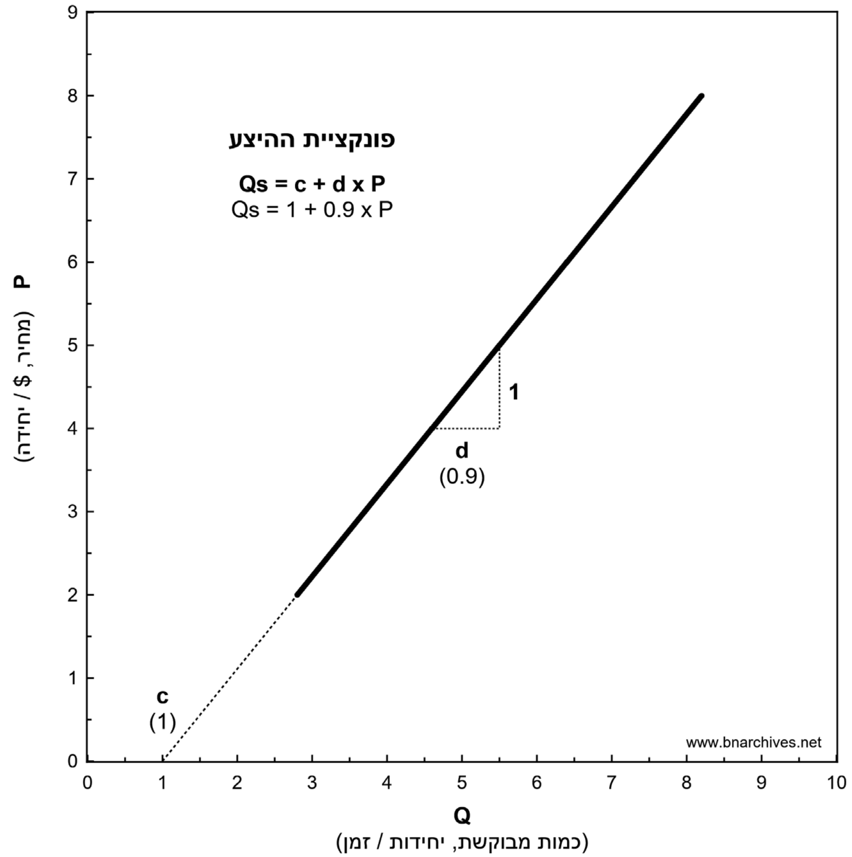
משוואה ד.5 $$Q_s = c + dP$$

במשוואה כתוב שמחיר הסחורה (P) מסביר את הכמות המוצעת (Q_s) ותרשים ד.6 ימחיש היטב את הקביעה (כמובן, עם תוספת מספרית).

על פי תרשים ד.6, (P) הוא מחיר הסחורה. (Q_s) הוא הכמות המוצעת (ה־s הוא Supply,ההיצע). (c) ו־(d) הם מקדמים. (c) היא נקודת חיתוך הפונקציה עם הציר האופקי. (d) אומד את השיפוע, כלומר, מראה בכמה הכמות המוצעת גדלה בציר האופקי ביחס לשינוי המחיר בציר האנכי.

על פי האמונה, אם מתקיימים תנאי "השוק המשוכלל", מקדם (d) הוא חיובי, כלומר, ככל ש־(P) עולה – כן יעלה (Q) וההפך.

תרשים ד.6
פונקציית ההיצע על פי האמונה

כמו בפונקציית הביקוש גם כאן קיימים גורמים נוספים המשפיעים על הכמות המוצעת, וזאת ניתן לראות **במשוואה ד.6:**

$$Q_s = \text{F} \,(P, C_1 ... C_n, Pa_1 ... Pa_n, Tech, N, \text{other variables})$$

בין הגורמים המובאים במשוואה:

Q_s = הכמות המוצעת

F = הסימון המתמטי לפונקציה, כלומר ליחסים בין האיברים בתוך הסוגרים לבין (Q_s)

P = מחיר הסחורה

C_i = מחיר התשומות (שכר ומחירי עבודה, מחיר ציוד, רנטה, דשן, השקיה ועוד)

Pa_i = מחיר סחורות תחליף (גידולים אלטרנטיביים, גידולי חממות, גידולים הידרופוניים ועוד)

$Tech$ = טכנולוגיה (שיטות שונות של ייצור, אריזה, אחסנה, שיווק, הובלה ועוד)

N = מספר הספקים

כל אחד מן המשתנים הללו משפיעים על הכמות המוצעת, כלומר על נטיית הספקים להציע לשוק.

כמו בצד הביקוש, ההתמקדות היא במחיר הסחורה (P). ככל שמחיר התפוחים יעלה, כך יוכל כל ספק לעבור את מחסום העלויות ולמכור יותר (ceteris paribus).

אין ספק שהמשתנים האחרים אף הם חשובים. למשל, מחירי תשומות הייצור: גם אם מחירי שכר העבודה והציוד שווים ושיטות העיבוד זהות – עלייה במחירי הדלק עשויה לייקר באופן משמעותי את ההובלה למגדלים הרחוקים מן השוק בטורונטו לעומת קבוצת הספקים הקרובים וימנע מהם להציע לשוק. או עלייה במחירי סחורות תחליף, כמו אגסים, תגרום לחלק מהיצרנים לספק פחות תפוחים.

האם בהכרח פונקציית ההיצע עולה משמאל לימין? התשובה היא **לא**.

בתיאוריית הערך הניאו־קלסית, עקומת ההיצע יכולה להופיע בצורות שונות. היא יכולה להופיע כקו אנכי, כלומר, שהתנודות במחיר הסחורה (בציר האנכי) אינן משפיעות על הכמות ההיצע (בציר האופקי). העקומה אף יכולה להצטייר כשטוחה או כאופקית: נניח, שהמוכרים יסרבו למכור ולו יחידה אחת של סחורה מתחת למחיר מסוים, אך במחיר המסוים הזה, הם יטו למכור כל כמות מבוקשת. ניתן אף לצייר את פונקציית ההיצע כנוטה לרדת מטה, כלומר, ככל שהכמות תעלה המחיר יטה לרדת. יתר על כן, העקומה עשויה להפתיע ולשנות לפתע כיוון באמצע המסלול. למשל, כשהכמות עולה, היא תרד בתחילה, לאחר מכן היא תהיה אופקית ולבסוף היא תעלה בחדות.

אם כך, מדוע בספרי מדע הכלכלה מופיעים המשלים והציורים הפולחניים אודות נטייתה של עקומת ההיצע להעפיל מעלה?

כנראה, משום שחשוב להציג **סימטריה** בין פונקציית הביקוש לפונקציית ההיצע. בעולם ההרמוני הזה, מצד אחד מצויים הרצונות האוטונומיים של הצרכנים הרציונליים אשר נדחפים אל סחורות התחליף ונבלמים על ידי הכנסותיהם. מצד שני, מוצגת תחרות מושלמת בין היצרנים הרבים השווים בכוחם בשוק, אשר נדחקים למזער עלויותיהם ברדיפתם למקסם רווחים. וכך, בהרמוניה הזאת, פונקציית הביקוש יורדת ופוגשת אי שם במרחבי השוק החופשי את פונקציית ההיצע העולה. הפגישה הזאת בין הפונקציות תוביל לסיפורים ומשלים על נפלאות שיווי המשקל בשוק התחרותי ואל סיפורים אלה נשוב בהמשך הפרק.

ההסבר הרווח בספרי הפולחן לנטייה מעלה וימינה של פונקציית ההיצע הוא שמדובר **בטווח הקצר** (short run). במונח "טווח" הכוונה אינה דווקא לרצף זמן, אלא לטווח היכולת לשנות את מרכיבי הייצור. מדובר בעצם בטווח שנע בין משך הזמן שבו כל תשומות הייצור קבועות לבין משך הזמן שבו כל תשומות ייצור ניתנות לשינוי.

בקצה אחד של הרצף נמצא **הטווח המיידי** (momentary run), שבו תשומות הייצור (ומכאן גם רמת התפוקה) כולן קבועות ובלתי ניתנות לשינוי. למשל, הספקים הביאו לשוק משאיות מלאות בדגים טריים. תהליך הייצור (הדַיִג) כבר הסתיים. כל תשומות הייצור והאספקה הושלמו ואין אפשרות לשנותן. אם הסחורה לא נמכרה במחירים שהוצעו – יתכן שבסוף היום לא תהיה ברירה למוכרים אלא למכור "בכל מחיר". אחרת, למחרת, הדגים יהיו חסרי ערך ואפילו לא יתאימו לבויאבס.

במצב זה, מסוג הטווח המיידי, עקומת ההיצע תהיה **אנכית** דווקא (כל רמת מחיר תוביל לאותה הכמות המוצעת).

בקצה השני של הרצף נמצא **הטווח הארוך**. כאן ניתן לשנות את כל תשומות הייצור. לדוגמא, במקום להגדיל את המפעל הקיים מעבר לרמת האופטימום, הבעלים מקימים לידו מפעל חדש עם ציוד ועובדים חדשים והתפוקה תגדל מבלי שהעלות **הממוצעת** והעלות **השולית** יעלו. במצב זה, מסוג הטווח הארוך, עקומת ההיצע תהיה **אופקית שטוחה**. ולמעשה אפשר לחשוב על ייצור המוני יעיל המוביל לירידה בעלות השולית ככל שהתפוקה גדלה, כך שעקומת ההיצע אף תיטה **לרדת מטה**. ניתן כמובן גם לחשוב על מצב שהגדלת התפוקה תיצור מגבלות ארגוניות שבסופו של דבר תגדיל את העלויות ותגרום לעקומה **לעלות**.

לבסוף, באמצע הרצף, מצוי **הטווח הקצר**. זה מצב שבו תשומת ייצור אחת לפחות הינה קבועה לתקופת זמן. מאז דיוויד ריקרדו ואלפרד מרשל, ההסברים בספרי המבוא לא השתנו הרבה והם ממשיכים להציג סיפורים, דוגמאות ומשלים מענפי החקלאות. שם מדובר, בדרך כלל, בתהליך ייצור של שנה או של עונה, וכן בגורם ייצור, הקרקע, שהינו קבוע. גם במשלי התעשייה הניאו־קלסיים מדובר במחזור — נניח של שלושה חודשים, שהוא כביכול הזמן הדרוש לבניית תשתית לקו ייצור — ובמשך המחזור גורם ייצור זה אינו משתנה. במחזור הטווח הקצר, אם כן, בחקלאות ובתעשייה, קיימים גורמי ייצור קבועים (קרקע, מכונות וציוד), והדרך היחידה להגדיל את התפוקה היא באמצעות הגדלת תשומות שניתן לשנותן, כגון חומרי גלם ועובדים.

וכאן מתגלה במלוא הדרו החוק האלוהי, שהכלכלנים מתייחסים אליו ביראה, כמעט כיחס הכנענים לאלה ענת: זהו **חוק הפריון השולי הפוחת** (ועמו אחייניתו "חוק העלות השולית העולה"). על פי החוק, אם מגדילים את הייצור באמצעות הוספת תשומות משתנות לתהליך ייצור בעל גורם ייצור קבוע אחד או יותר — מנקודה מסוימת היעילות השולית והממוצעת נוטות לרדת. נניח, מעבר לתפוקה אופטימלית של ארבעה עובדים למכונה במשמרת, כל תוספת עובד לאותה מכונה תפחית מן התפוקה השולית ומהתפוקה הממוצעת. ומכאן גם, העלות ליחידת תפוקה שהתווספה הולכת וגדלה. אם הגדלת התפוקה כרוכה בהגדלת העלות ליחידה בקו הייצור — הספקים, שעל פי הפולחן מותנים לשמור על הרווח המקסימלי שלהם, ייטו להציע כמויות גדולות יותר אך במחירים גבוהים יותר בלבד. ומכאן נובעת הקביעה, שבכדי להגדיל את הכמות המוצעת, חייבים להעלות את מחיר הסחורה (לא רוצים אבל חייבים). מכאן נובע התרשים הפולחני שלפיו עקומת ההיצע עולה משמאל לימין.

עד כאן הסימטריות בין שתי הפונקציות. אבל למרות הדמיון בדרך הצגתן, קיים שוני בולט ביניהן והוא: היכולת לצפות במרכיביהן. בעוד שפונקציית הביקוש מוסתרת היטב במוחם של הצרכנים ויש צורך בתיאולוגים כמו מרשל וסמואלסון כדי לשכנע את המאמינים לראות את האור, פונקציית ההיצע, לעומתה, גלויה לכאורה לעין כל. צורתה נקבעת בסופו של דבר, כך נאמר במבואות, על ידי הרמה הטכנולוגית ומחירי התשומות השוררים באותה עת. ואלו כידוע ניתנים לבחינה אובייקטיבית. עוד רגע קט, בפרק הבא, נדרוס גם את האובייקטיביות כביכול הזאת, כך שבסופו של דבר ניוותר עם שתי פונקציות יתומות חסרות אחיזה במציאות כלשהי, אובייקטיבית או הכרתית. ובינתיים נעבור לצלע השלישית בשילוש הקדוש: **שיווי המשקל**.

ב.8 פולחן שיווי המשקל

נתחיל הישר מן המפגש בין עקומת הביקוש היורדת לבין עקומת ההיצע העולה בשוק התפוחים התחרותי המשוכלל בטורונטו. בשוק זה כזכור, על פי הטבלאות והתרשימים, נפגשים היצרנים תאבי

הרווח והצרכנים טעוני ההעדפות. שם כל צרכן ויצרן בודד מגיב לסיגנל מחיר וסך כל התגובות מחולל את עקומות הביקוש וההיצע. אבל עדיין אין זה מסביר כיצד המחירים והכמויות נקבעים בשוק. מאחר שמדובר על פי התיאוריה **בשתי פונקציות אוטונומיות אשר אין קשר ביניהן**, הן אמורות להיפגש יחד באופן אקראי, ופגישה זאת היא שתקבע את מחיר הסחורה ואת סך כמות הסחורה שתימכר. מכאן גם ברור מדוע חייבת פונקציית הביקוש לרדת ופונקציית ההיצע לעלות. אחרת הן עלות להחמיץ את הפגישה המיוחלת בנקודה הקובעת את המחיר/כמות בשוק — או, כפי שנראה בפרק הבא, הן עלולות להיפגש יותר מפעם אחת. אף גרוע מכך, נקודת (או נקודות) המפגש עשויה להיות "בלתי יציבה" (משהו המזכיר את הפולחן הקבלי על ייסורי הגאולה שתפרוץ בעת הדייט המיוחל שבין יהווה לבין השכינה). נקודת המפגש הזאת היא מה שמכנה תיאוריית הערך הניאו־קלסית בשם **שיווי המשקל**. כאן, בנקודה זאת, על פי הניאו־קלסיקנים, מממש המין האנושי את מיטב חירותו: דמיינו גן עדן ליברלי, שבו בני אדם אנונימיים, כל יחיד וכל היחידים, מספקים את תשוקותיהם ומחליפים תועלות מרצונם החופשי בלי מכות ובלי תוכחות, ללא כפייה וללא התערבות. תרשים ד.7 מתאר את נקודת המפגש הזאת.

התרשים מביא יחד את נתוני המבקשים והמציעים על פי נתוני טבלאות ד.2 ו־ד.3 שלמעלה.

כזכור, במשל התפוחים הסתופפו בשוק בטורונטו מבקשים ומציעים שקובצו לארבע קבוצות המגיבות לרמות מחירים שונות.

וכאן ניתן להיווכח מן התרשים ד.7, שבמחיר 1.8 דולר לק"ג תפוחים הספקים ייטו להציע 95 טונות תפוחים באותו שבוע. אלא שבמחיר כזה יהיו הצרכנים להוטים לקנות 249 טונות. כלומר, קיימים כ־154 טונות של כמות מבוקשת עודפת, או מה שמכנים "עודף ביקוש" (excess demand).

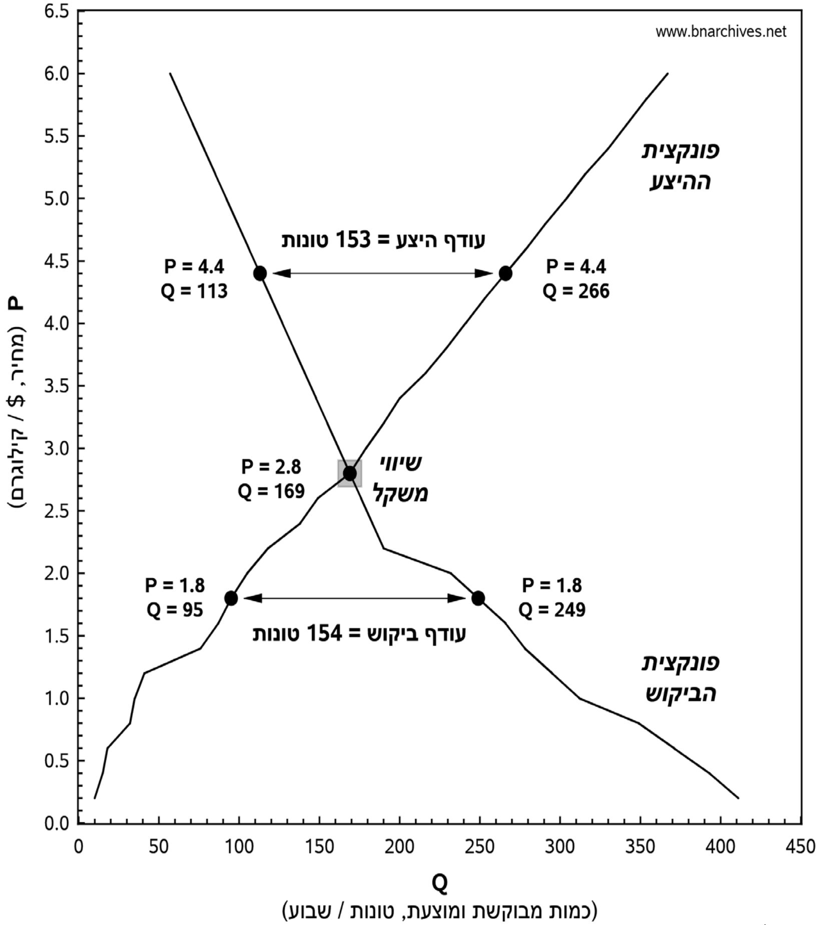
לעומת זאת, במחיר הגבוה של 4.4 דולר לק"ג הכמות המבוקשת תהיה 113 טונות בלבד. הספקים מצדם יציעו במחיר כזה כמות של 266 טונות, משמע קיבלנו "עודף היצע" (excess supply) של 153 טונות. בתרשים גם מסומנת הנקודה האידיאלית שבה התאחדו הגחמות והסיפוקים של הצרכנים והיצרנים האוטונומיים. זאת נקודת "שווי המשקל". ובנקודה זאת נקבע שמחיר השוק של התפוחים בטורונטו יהיה 2.8 דולר לביקוש והיצע מאוזנים של 169 טונות ($Q_s = Q_d = 169$).

ואיך מצליחים להגיע ממצב של "עודף היצע" או של "עודף ביקוש" למצב של שיווי משקל?

פשוט. על פי ספרי הקודש, במצב של "עודף היצע", היצרנים תקועים אם מלאים לא רצויים שיש להיפטר מהם, ומכאן שהם מוכנים, בלית ברירה, להוריד את המחיר. כשהמחיר יורד, הצרכנים נכונים לקנות יותר, וחוזר חלילה עד שהמחיר יורד דיו כדי להביא את שני סוגי הרצונות האוטונומיים ל"שיווי משקל". תרגיל דומה, רק הפוך קורה במצב של "עודף היצע". כאן פועלים הצרכנים שלא באו על סיפוקם. הם נאלצים להסכים לקנות במחיר גבוה יותר. כשהמחיר עולה, היצרנים נאותים למכור יותר — וכך שוב ושוב עד שהמחיר מתכנס ל"שיווי משקל".

מאחר שהביקוש, ההיצע ומחיר שיווי המשקל, הם מושגים דמיוניים שעין אדם גלויה טרם שזפתם, אף אחד אינו יודע אם תהליך התכנסות זה אכן מתרחש, שלא לדבר על משכו (מדי בוקר, יום, שנה, או יובל?) — אך אלו זוטות שאין בהן להטריד את מדען הכלכלה וחניכיו.

תרשים ד.7
המשל על שווי המשקל.
כיצד השוק התחרותי המשוכלל מסלק את עודפי ההיצע והביקוש

מקור: נתוני טבלה ד.1.

איך מגיב השוק ל"זעזועים חיצוניים"?

מסתבר, שההסברים מאז "היד הנעלמה" של אדם סמית לא השתנו הרבה מלבד תוספת נכבדה של ניסוחים מעין מתמטיים. מכל מקום, מדע הכלכלה טוען שהשוק נוטה, כמו מערכת פיזיקלית מכנית, לאזן את הכוחות המנוגדים ולייצב עצמו בנקודת שיווי המשקל. ההוכחה לקביעה המדעית הזאת, אף היא מתנהלת בדרך המשל.

על פי ההלכה הניאו־קלסית, השוק הינו אוטונומי ופועל מתוך עצמו, מתוך הכוחות שמצויים בו בלבד. הוא מייצב עצמו בנקודת שיווי המשקל ואינו שש להשתנות, אלא אם ספג זעזועים מכוחות חיצוניים (כגון שינויי מחירים של חומרי גלם, אשר שינו את מבנה העלויות ולכן את פונקציית ההיצע, או שינוי במחירי הסחורות המשלימות המסיט את פונקציית הביקוש). מכאן הטענה שעל השוק להיות "משוכלל", משמע, שכל צרכן וכל יצרן שרוי בתוך עצמו ונלחם בכל כוחו

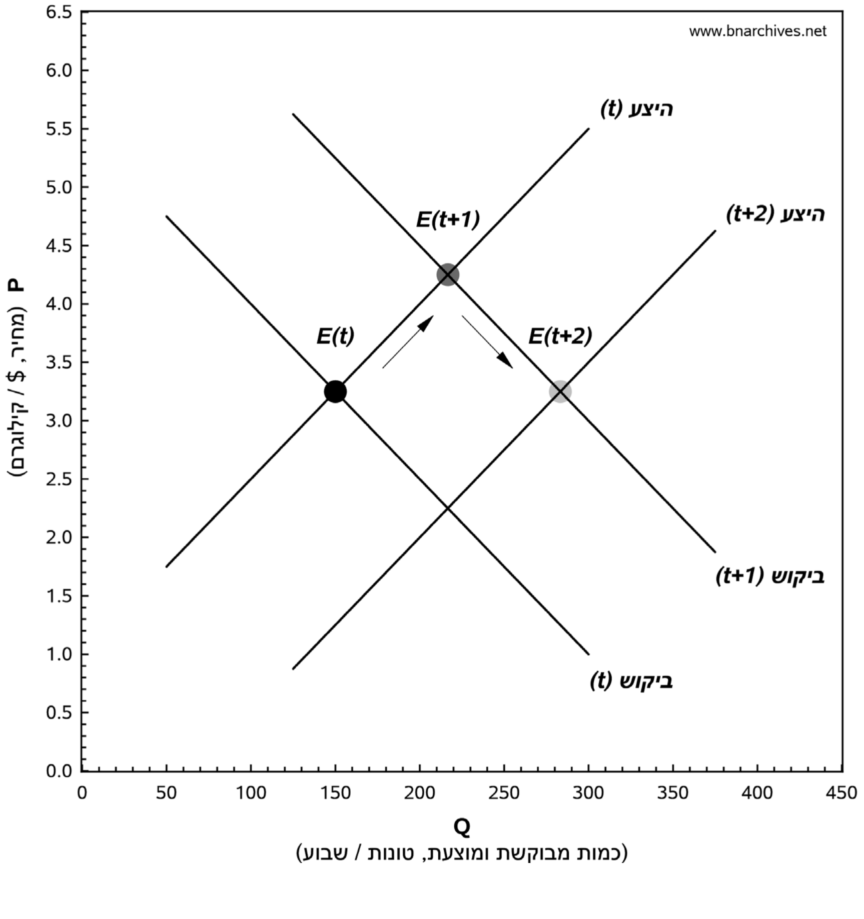
למען מיקסום תועלתו. חובה עליו לעשות זאת בלי בריתות, קואליציות, קרטלים ודילים. בלי מידע פנימי, טיפים, סבסוד, הטבות והגנות. בלי פוליטיקה, מדינה, ו"התערבות".

שוק חופשי משוכלל בלבד מסוגל לווסת ביעילות את השינויים שנגרמים מבחוץ ולהקצות נכונה את המחירים/כמויות. שיווי המשקל, אם כן, הינו דינמי ונע מסביב ומתכנס לתוך מרכז משוער בהתאם לשינויים בעקומות הביקוש וההיצע.

תרשים ד.8 מדגים כיצד שיווי המשקל נע ומייצב עצמו בהתאמה לשינויים שאירעו בשוק.

תרשים ד.8

המשל על שיווי המשקל הנע כתגובה לשינויים בפונקציות הביקוש וההיצע

המשל על שיווי המשקל הנע פותח במצב הראשון, שבו נח לו בשקט שיווי המשקל במצב ($E_{(t)}$), לאחר שאיזן את הכמות/מחיר על עקומת הביקוש היורדת עם הכמות/מחיר על עקומת ההיצע העולה. במצב זה מחיר שיווי המשקל יהיה 3.3 דולר לק"ג לכמות מבוקשת ומוצעת של 150 טונות.

אלא שלפתע חל שינוי בטעם הצרכנים (למשל השתנו המקדמים) או השתנו גורמים חיצוניים לשוק (למשל, הכנסת הצרכנים עלתה וסחורות התחליף התייקרו) ועקומת הביקוש הוסטה ימינה ולמעלה, בעוד שעקומת ההיצע (שאינה תלויה בה) נותרה במקומה. וכך נקודת המפגש החדשה

בין שתי העקומות תהיה יותר למעלה וימינה, בנקודה ($E_{(t+1)}$). זהו שיווי משקל חדש: המחיר יהיה 4.3 דולר לכמות של 220 טונות.

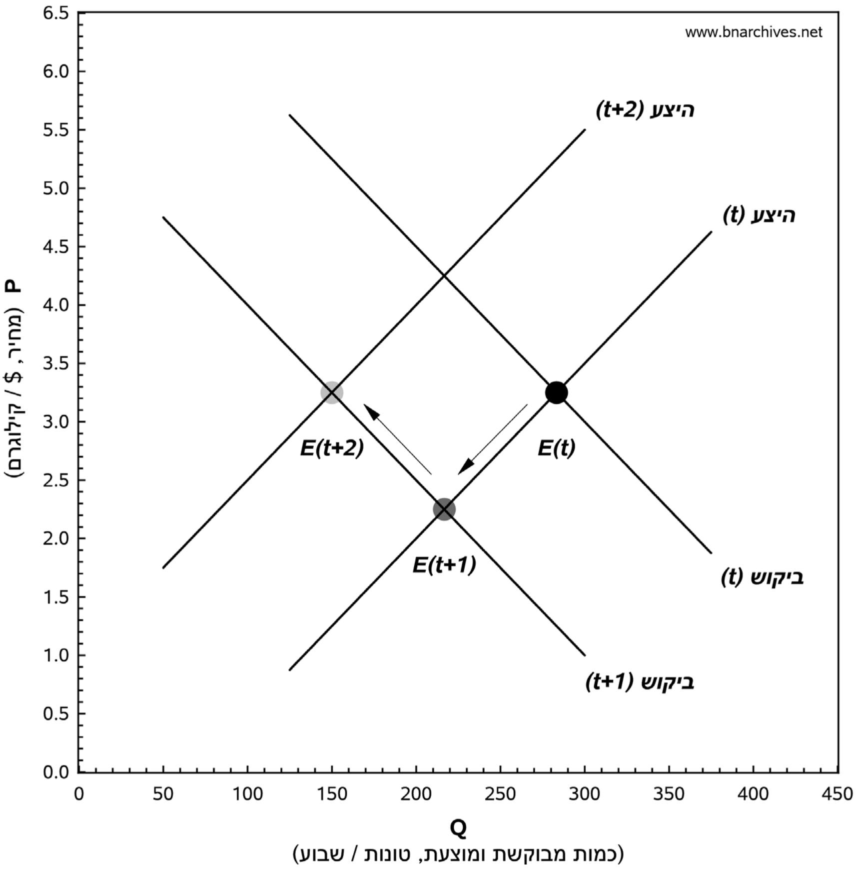
מובן שמצב זה מיטיב עם הספקים. רווחיהם יעלו, כי המחיר עולה מהר יותר מהעלות הממוצעת. ומאחר היצרנים ששים להגדיל את הייצור בעת שהרווחים גואים מעל לממוצע במשק – התוצאה תהיה הסטה של עקומת ההיצע למטה וימינה אל עבר המצב השלישי, שבו עקומת הביקוש, שנותרה כמות שהיא, נחתכת בעקומת ההיצע החדשה בנקודה ($E_{(t+2)}$). זהו שיווי המשקל החדש, שבו ההיצע גדל ל־300 טונות והמחיר קטן ל־3.3 דולר.

ועתה נעבור לתרשים התחתון, תרשים ד.9.

תרשים ד.9 מתאר תהליך הפוך. הוא פותח בנקודת שיווי המשקל האחרונה בתרשים הקודם, שמסומנת עכשיו כנקודת המוצא החדשה ($E_{(t)}$). ושוב השתנו התנאים בשוק (הוצעו סחורות תחליף חדשות זולות) והביקוש הוסט שמאלה ולמטה, כלומר הכמות שהצרכנים מוכנים לקנות בכל מחיר ירדה יחסית למצב ההתחלתי. שיווי המשקל החדש התייצב בנקודה ($E_{(t+1)}$). כאן עקומת הביקוש החדשה נחתכת בעקומת ההיצע שלא זזה במחיר ירוד של 2.2 דולר לק"ג ובכמות פחותה של 220 טונות.

תרשים ד.9

המשל על שיווי המשקל הנע כתגובה חוזרת לשינויים בפונקציות הביקוש וההיצע

הספקים, בהיותם רציונליים, יוכרחו בחלקם לנטוש את השוק המשוכלל, לפחות אלה ששיעור הרווח שלהם נופל מתחת לממוצע. הצפיפות בענף הספקים פוחתת ועקומת ההיצע במצב החדש תנוע מעלה ושמאלה, שם היא תפגוש את עקומת הביקוש בתנאי שיווי משקל ($E_{(t+2)}$) של 3.3 דולר לק"ג בכמות של 150 טונות.

עד כאן נפלאות שיווי המשקל. החניך המתרגל את פעלולי הביקוש, ההיצע ושיווי המשקל עשוי להתרשם שמדובר בתיאוריה מושלמת בעלת השלכות מעשיות למציאות כלשהי.

הבעיה היא, שלא רק שתיאוריית הערך של התועלת רחוקה משלמות, אלא שהיא מתגלה כחסרת תועלת כלשהי מבחינת זיקתה למציאות.

ב.9 על אידיאת השילוש הקדוש ועל המציאות

נתחיל מן החלק הלא נעים, שתמיד עומד כשטן בעיני ראשי הכנסיות ומאמיניהם — עולם המציאות. מדובר במציאות ישירה, שאפילו הפוסטיסט הדוגמטי ביותר לא יוכל להכחישה באמצעות מעשיות ונרטיבים על מתווכי תרבות, גזע, מין ושפה.

לא מדובר חלילה בחוסר היכולת הכרונית של מדעני הכלכלה לנבא מחירים בעתיד, זאת כבר הבנו; אלא מדובר בכישלונם להסביר שינויים ותנודות במחירים אקטואליים של סחורות שנמכרו **בעבר**; למשל, בשבוע החולף או לפני כשנה.

המשל שלנו לא יעסוק חלילה בסחורה מתוחכמת, לא מוחשית, דמיונית, שקשה לאמוד את מחירי/כמויות המסחר בה, כמו נניח, אופציות של מניית פירמה קטנה המסווגת בענף תוכנות לאבטחת תקשורת, הנסחרת בבורסה זניחה בקצה העולם. במקום זאת נציג סחורה מוחשית, פשוטה וידועה לכל — סחורה מן הסוג שהיה ידוע עוד למייסדי תיאוריית הערך הניאו־קלסית: נפט.

הנפט הוא חומר גלם מוחשי, פשוט ומסריח, שלמרות שלל המניפולציות הכימיות, קשה להפכו למשהו מתוחכם. פשוט לוקחים מקדח משומש ותוקעים אותו במקום הנכון ויוצא נוזל צמיגי שחור וזהו. אפילו יחידת הכמות — חבית דגים מלוחים (בת 159 ליטר) — לא השתנתה למן אמצע המאה התשע עשרה.

משום היותה סחורה כה פשוטה ונפוצה, על מחיר הנפט לנהוג על פי הכללים שהכתיבה תיאוריית הערך הניאו־קלסית. למשל, אם **ההיצע** של הנפט ירד (הפונקציה הוסטה שמאלה ולמעלה) ובמקביל, פונקציית **הביקוש** נותרת בעינה — **על מחיר הנפט לעלות.** לא יועיל שום תירוץ: אם הביקוש לנפט נפל וההיצע נותר קבוע — **על המחיר לרדת.**

אנו מביאים מדגם מקרי מביצועי ההסברים המלומדים על השינויים שהתחוללו במחירי הנפט בעולם על פי כללי השילוש הקדוש.

מדגם ההסברים המופיע בטבלה ד.4 מסודר בצמדים. כל צמד מסביר דבר והיפוכו: ההסבר הראשון מודיע על ההתנהגות המצופה מן המחיר לפי תיאוריית הערך של התועלת, ואילו ההסבר השני מודיע (ללא מבוכה) שמחירי הנפט העזו להמרות את פי התיאוריה.

כך, למשל בצמד הראשון מביא עיתון מדברי המומחים, לפיהם בערב הסעודית מצפים לנפילת מחיר הנפט **בגלל** עודף. ואילו במועד סמוך מודיע עיתון אחר שמחירי הנפט דווקא עולים **למרות** סימני העודף... בצמד אחר מודיע עיתון שמחיר הנפט העולמי עולה **משום** שעירק מזעזעת את השוק, וארבע ימים לאחר מכן מודיע אותו עיתון כי מחיר הנפט מידרדר **למרות** העימות של עירק, וכו'... בקיצור, חד גדיא.

טבלה ד.4
הסברי השינויים במחיר הנפט: "בגלל" "למרות"
(הסברי העיתונים מסודרים בצמדים)

'Saudis expect oil price drop because of glut' (*The Globe and Mail*, 8/1/ 1980)
'Iran raises oil price, **despite** signs of a glut' (*The Washington Post*, 28/3/1980)

'Oil price rises continue **despite** government's release of strategic petroleum reserves' (*Independent*, 28/9/1990)
'Oil price falls again as Gulf hopes rise' (*The Times*, 3/10/1990)

'Oil price rally continues **despite** bearish signals' (*Reuters*, 19/5/1994)
'Oil price up as Korean tensions rise' (*The Hamilton Spectator*, 16/6/1994)

'Oil price rally stalls as U.S. crude stocks rise' (*Reuters*, 11/10/1995)
'Oil price firm **despite** news of Iraqi sales' (*South China Morning Post*, 9/8/ 1996)

'World oil price rise as Iraq rattles the market' (*Reuters*, 6/11/1997)
'Oil price slides **despite** Iraq confrontation' (*Reuters*, 10/11/1997)

'Oil price on the rise as demand resumes' (*The Scotsman*, 15/10/1999)
'Oil prices stabilise **despite** continued production uncertainty' (*AFP*, 13/3/2000)

'Oil price falls as expectations grow of OPEC production increase' (*AFP*, 20/3/2000)
'Oil price rises **despite** OPEC output increase' (*AFP*, 22/5/2000)

'Oil price hits 10-year high as traders bank on OPEC failure' (*National Post*, 5/9/2000)
'Oil price edges back **despite** production lift' (*The Evening Standard*, 12/9/2000)

'US oil price soars as stocks fall' (*Irish Times*, 22/8/2001)
'US heating oil price off **despite** stock fall' (*Platt's Oilgram News*, 19/9/2001)

'Oil price close to record high as output rise has little effect' (*Independent*, 20/5/2008)
'Oil price fall continues **despite** escalation of Georgia-Russia conflict' (*Global Insight Daily Analysis*, 12/8/2008)

'Oil price closes in on $100 a barrel as global demand continues to rise' (*The Independent*, 13/1/2011)
'Oil price rises **despite** inventory increase' (*Xinhua News Agency*, 26/1/2011)

'Oil price to hit seven-year high as global supplies fall' (*Independent*, 30/5/2016)
'Oil price decline **despite** no oversupply' (*Dow Jones Institutional News*, 11/8/2016)

'Oil price continues to rise as Saudis see output curbs into 2018' (*ArabianBusiness.com*, 22/5/2017)
'Oil price extends drop to 7 month lows, **despite** OPEC cuts' (*The Canadian Press*, 21/5/2017)

'Oil price decline as Iran sanctions fears ease' (*Xinhua News Agency*, 16/7/2018)
'Oil prices rise **despite** US-China trade war fears' (*express.co.uk*, 21/7/2018)

'Oil price fall amid fears over China trade war slowdown' (*Investing.com*, 9/12/2019)
'Oil price rise muted in 2019 **despite** sanctions, supply cuts, attack in Saudi Arabia' (*Reuters*, 30/12/2019)

'WTI oil price tumbles as US inventories rise' (*AFP*, 24/5/2020)
'Price of crude oil stabilizes **despite** unexpected rise in U.S. oil inventories' *CE NoticiasFinancieras*, 23/12/2020)

'Oil price rises amid data about decline in U.S. inventories' (*ABC.AZ Daily News*, 30/12/2020)
'Oil price rally falters **despite** unexpected drop in U.S. inventories' (*Global Banking and Finance Review*, 10/2/2021)

כל הפותח עיתון יכול תמיד לקרוא הסברים משעשעים, הנכתבים ברצינות, על כך שמחירי הנפט עולים בגלל "לחצי ביקוש" מסין או על "ציפיות למחסור בתפוקת הנפט מן המזרח התיכון" — ובמקביל, הודעות מלאות אכזבה כאשר המחירים מתעלמים מכללי ההלכה.[17]

ועתה ניתן לשער את שלל ההסברים המפולפלים (והיפוכם), אודות שינויי המחירים בתחומים "לא מוחשיים" המוגדרים כהייטק, או על מחירי מניות של פירמות השקעה, קומודיטי, מטבעות, ביטקוין ועוד מיני דברים מתוחכמים.[18]

מדעני הכלכלה, המורגלים לתהפוכות המחירים ומרורי התיאוריה, ידועים בכושרם להסתגל במהירות לשינויים ובעיקר לקוצר זיכרונו של קהל המאמינים. עובדה: הביקוש לנבואותיהם לא משתנה. לרוב, התגובה האופיינית היא בנוסח:

> "התיאוריה מושלמת, חוקי הכלכלה תקפים והשוק מתפקד היטב כל עוד הוא מתנהל ללא התערבות של גורמים שמחוץ לכלכלה. בכל מצב אחר, שבו קיימים 'עיוותים' — השוק יימצא במצב של אי שיווי משקל (disequilibrium), ולכן קשה בדרך כלל להסביר שינויים ותנודות בטווח הקצר".

והשאלה הבאה, אם כך, תהיה: טוב, הבנו שלא ניתן לומר דבר על המחירים בעתיד, אבל האם לפחות ניתן להסביר **במבט לאחור** את השינוי שחל במחירים **לטווח ארוך?** כלומר, האם ניתן להסביר את **ההיסטוריה של מחירי הסחורות** לאורך תקופה ארוכה? ואף אם לא ניתן כרגע לומר משהו משמעותי על העתיד או על מה שקרה אתמול, בכל זאת, האם ניתן לפחות להגיע לבחינה שיטתית של העבר? אבל גם כאן מסתבר שמדע הכלכלה תקוע בלבירינט.

ב.10 ההיסטוריה של אי שיווי המשקל

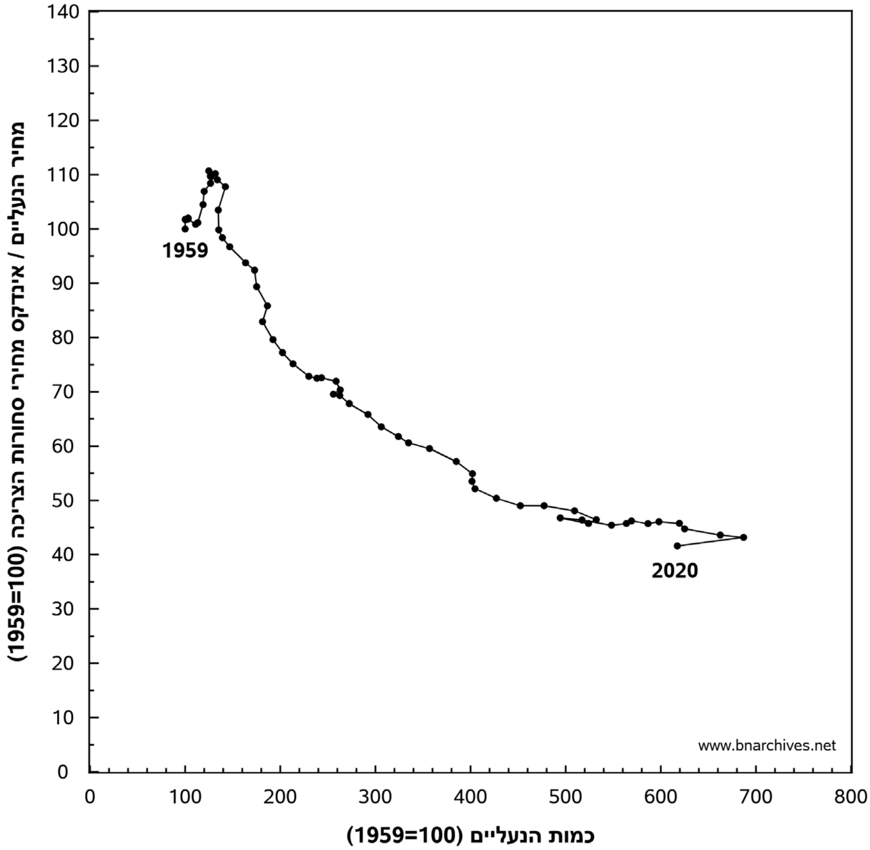
התרשים הבא, תרשים ד.10, מתאר את תולדות מחיר/כמות הנעליים שיוצרו בארה"ב בשנים 2020-1959. כמו בעסקי הנפט, נעליים נותרו נעליים, ולמרות שלל האופנות הסחורה לא השתנתה במיוחד במרוצת ששים השנים האחרונות. כל נקודה בסדרה מפגישה שני משתנים — האחד על הציר האנכי והאחר על הציר האופקי.

17 על נפלאות הביקוש וההיצע של הנפט במזרח התיכון ניתן לקרוא אצל ניצן וביכלר (2007): פרק 6 (במיוחד ע"ע 424-360), וכן פרק אחרית דבר (ע"ע 533-568).

18 אין טעם לדבר על הישראלים המתוחכמים, שלמדו היטב בנתניהולנד את היד הנטועה של כוחות השוק, בעיקר בסחורות פשוטות כמו דירות מגורים ("להשקעה") או פירות וירקות. ממשלות ישראל הראו בקיאות מלומדת בתיאוריית הערך הניאו־קלסית כאשר הכריזו מלחמות מצווה "להגדלת היצע הדירות", הנפיקו חוקים "נגד הריכוזיות" והפיצו תעמולה "להגדלת התחרותיות במשק". בנק ישראל התגייס אף הוא למבצע "התחרותיות", ולאחר ויכוחים מתוחכמים מנע ירידת הריבית המוניטרית כדי "לצמצם את עודף הביקוש לדירות", וזאת כדי למנוע את עליית מחירי הדירות. יש לזכור שמדובר במדינה שבעבר התגאתה בעובדה שרוב קרקעותיה (גם אם לאחר כיבושים, גירושים, נישולים והפקעות) מצויות בידיים ציבורית. (וראו על הדירות בישראל: ניצן וביכלר, 2007: 298-302). כל זאת, כמובן, מבלי שמישהו ידבר ברצינות על הסבסוד הישיר של הפירמות הגדולות והבינוניות בישראל באמצעות מענקי מו"פ, קניות משוריינות ובעיקר, באמצעות מיסוי אפקטיבי מגוחך. ועדיין עם "תחרותיות" ו"כלכלת שוק", קשה להבין כיצד ניתן לדבר על קיצוץ מיסים והפחתת הוצאות ובאותה עת לעסוק במימון ממשלתי ישיר ועקיף לאחזקת השטחים הכבושים, עם הסבסוד המסיבי של ההתנחלויות, המתנחלים והסקטור הדתי והחרדי — שלא לדבר על האחזקה התופחת, הישירה (כגון "מימון מפלגות") והעקיפה, של המנגנונים המפלגתיים (עמלות, תרומות, קרנות ומינויים) והעסקנים הפוליטיים (שוחד ומתנות).

תרשים ד.10

מחירים יחסיים וכמויות של נעליים שנרכשו בשוקי ארה"ב בשנים 1959–2020

הערה: מחיר הנעליים מוצג כיחסי למחיר כלל הוצאות לצריכה אישית (שניהם נאמדו כמדדים). כמות הנעליים הינה הקטגוריה "ההוצאה הריאלית לצריכה אישית על נעליים ודברי הנעלה אחרים".

SOURCE: U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series codes: JQCNCSOSFR for the quantity of shoes and other footwear, JPCNCSOSF for the price index of shoes and other footwear, and JPC for the price index of all personal consumption expenditures).

הציר האנכי אומד את **מחיר** הנעליים (ממוצע המחירים של הנעליים בשוקי ארה"ב) בכל שנה. המחיר "מנוכה" (deflated) מאינדקס מחירי הצריכה האישית;[19] והוא מוצג כאינדקס מחירים

19 הסיבה ל"נכיון" היא שהמחירים השוטפים של הנעליים משתנים כל חודש ביחס למחירים של סחורות צריכה אחרות, ומאחר שהביקוש וההיצע אמורים להגיב למחיר "ריאלי" – יש לחפש מחיר יחסי קבוע. השיטה הניאו־קלסית היא "לנכות" ממחיר הסחורה את אינדקס המחירים של סל צריכת סחורות. אנו בחרנו באינדקס מחירים של סל סחורות לצריכה פרטית, כדי שלא ישתרבבו מחירי סחורות כמו כורים אטומיים או מטוסי קרב (על טקסי הניכיון ראו לעיל פרק 1).

קבועים שבסיסו 100 (בשנת 1959), כך שאם בשנת 1960 עלו המחירים הקבועים ב־6%, יוצג האינדקס בשנה זאת כ־106. עד כאן ציר המחירים האנכי.

הציר האופקי מיצג את **כמות** ההוצאה הפרטית על נעליים.[20] גם מדד זה מוצג כאינדקס שבסיסו 100 (בשנת 1959). ועתה יש בידינו שני מדדים בשני צירים שנפגשים בנקודות השונות בשרשרת שנים. הבה נראה מה נלמד מהבדיקה.

השאלה היא, האם ניתן לעקוב אחר היסטוריה ניאו־קלסית של שיווי משקל בשוקי הנעליים בארה"ב?

כבר כתבנו שהכלכלנים אמנם מדמיינים את פונקציות ההיצע והביקוש, אך אין להם צל של מושג איך הן נראות בעולם הממשי. השאלה היא, האם ניתן לפחות ללכת הפוך — כלומר, להסיק מהתופעות הנגלות משהו אודות הכוחות שכביכול מעצבים אותן. במילים פשוטות: בהנחה, שהכמות המיוצרת זהה לכמות שנמכרה (אם מתעלמים מן השינוי במלאים), האם נתונים אלו יכולים לומר לנו משהו על ההיסטוריה של הביקוש וההיצע?

ושוב נעיר כי השאלה חשובה, משום שאם נוכל לעקוב בקפדנות אחרי רכיבי העבר, אולי נוכל לסלול דרך תיאורטית שתסביר את "התנהגות" השוק, שיווי המשקל והסטיות משיווי המשקל.

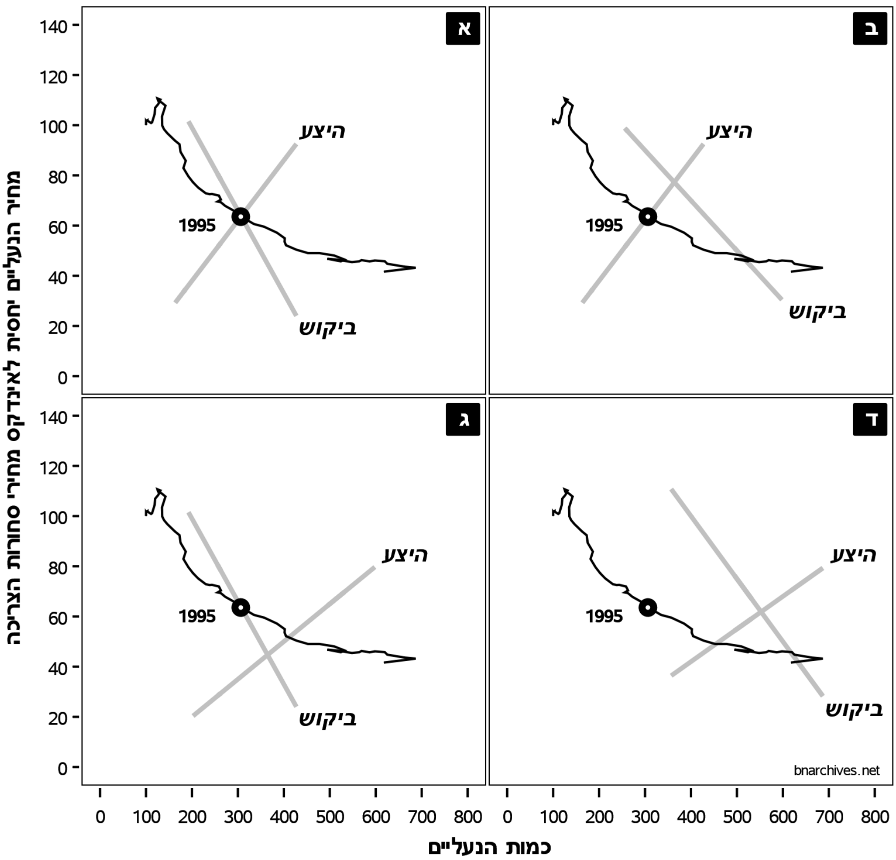
כדאי לומר מיד למען הסר אשליות: לדאבוננו, אין כרגע מדען כלכלה שיכול לדעת אם הנקודות מחיר↔כמות המסומנות בתרשים ד.10 לאורך השנים, הינן אכן נקודות שיווי משקל. הסיבה לכך הינה פשוטה: מאחר שמדעני הכלכלה אינם "יודעים" את פונקציות הביקוש וההיצע בשום נקודה בזמן, אין הם יכולים לדעת את המקום בו הן אמורות להיפגש, כלומר, את נקודת שיווי המשקל.

אם נקודות שיווי המשקל אינן ידועות — לא ניתן לקבוע אם ההיסטוריה המתוארת בתרשים ד.10 היא אכן ההיסטוריה הממשית של שיווי המשקל או ההיסטוריה של "הסטיות" משיווי המשקל, או שמא מדובר בתערובת היסטורית של נקודות שיווי המשקל ואי שיווי המשקל. גרוע מכך — באין ידע על נקודת שיווי המשקל בכל נקודה בזמן, לא ניתן לומר מאומה אפילו על סדר הגודל של "הסטיות" ממנו. יש להעיר, שמבחינת תיאוריית הערך הניאו־קלסית, מצב של אי שיווי משקל הינו **תוצאה הכרחית** של שינויים ותזוזות המתחוללות בפונקציות הביקוש וההיצע. ללא השינויים הללו לא קיימת היסטוריה כלשהי, אף לא ניאו־קלסית. באין שינוי, לא תתחולל צמיחה או האטה, אינפלציה או דפלציה, גאות או אבטלה.

מבט קצר בתרשים ד.10 מביא למסקנה, שבאופן עקרוני **כל** הנקודות לאורך רצף השינויים בשבעים השנים עשויות לסמן מצב של אי שיווי משקל. וכל זאת בטרם עשויות להתגנב מיני מחשבות כפירה, שמא האידיאות הללו, בנוסח "שיווי המשקל" ו"אי שיווי המשקל", הינן שיקוי מן הסוג הישן והטוב ההוא, שסותם מוחין אבל מחייה נפשות. משהו מדושן שראוי להאמין בו, להישען עליו.

20 מאחר שאופי המוצרים — במקרה זה נעליים — משתנה משנה לשנה, קיים בארה"ב מדד תפוקה שאמור לנטרל שינויים טכנולוגיים, שינויי האופנה וכו'. כל זאת, כדי שיהיה ניתן להגדיר מין טיפוס טהור של "נעל קבועה" (או כל מוצר "קבוע" אחר) לאורך זמן. יש להודות שלא התעמקנו כאן באותיות הקטנות של המדד, המנוסח באנגלית ניאו־קלסית, אבל בקרוב, בפרק הבא למעשה, נתקדם לעבר המדדים של "המחירים ההדוניים" והקוראים יבינו מהר מדוע גס לבנו בהבלים הללו.

תרשים ד.11 היסטוריה מסתורית של אי שיווי משקל בשוקי ארה"ב.
האם ביקוש והיצע יכולים להסביר מחירים וכמויות במציאות? הדגמה משוק הנעליים בארה"ב

הערה: ראו הערה לתרשים ד.10
מקור: ראו מקור לתרשים ד.10

מכאן עולה שאלה אחרת: אולי ניתן לדעת לפחות **כמה זמן השוק שרוי באי שיווי משקל?**

מבחינת תיאוריית הערך הניאו־קלסית, התשובה ברורה: אי שיווי משקל הוא מצב זמני, לטווח קצר בלבד. שהרי חוקי הביקוש וההיצע כופים שיבה למצב הטבעי של שיווי משקל (כל תומכי השליטים והכנסיות לדורותיהם מספרים שהטבע שואף להרמוניה).

אלא שספקנים ואתיאיסטים כמונו אינם מקבלים כמובנים מאליהם מיני חוקי טבע וכוחות אלוהיים שהמציאו בני תמותה, רק משום שיש בידם זיכיון בלעדי מטעם השלטונות להנפיק אמונות הבל.

הבה נתבונן שוב באותו תרשים היסטורי של מחירי↔כמויות הנעליים בארה"ב במדגם השנים.

בתרשים ד.11א' (ראשון משמאל למעלה) מופיע מחיר שיווי משקל על פי המתכונת הניאו־קלסית הנכונה. רואים שפונקציית הביקוש גולשת מטה ופונקציית ההיצע עולה מעלה וכן רואים ששתי הפונקציות נפגשות בדיוק בנקודת מחיר השוק באותה שנת 1995.

וכיצד אנו יודעים שהן אכן נפגשות בנקודה הזאת? ובכן, כמו לכלכלנים, אין לנו מושג שזאת אכן נקודת המפגש. פשוט, אנו בטוחים באמונתנו, כמו כל אסטרולוג מצוי.

בתרשים ד.11ב' מתעוררת בעיה קטנה: פונקציית ההיצע עולה כפי שהכתיבו לה החוקים הניאו־קלסיים, ואכן היא נחתכת בנקודת מחיר↔כמות השוק באותה שנה. אלא שמעשה שטן: פונקציית הביקוש, שהיא כידוע "אוטונומית", "ברחה" לה לפתע ימינה ונפגשת עם פונקציית הביקוש אי שם הרחק מימינה ומעל לנקודת הפגישה הראויה.

מבחינת מדע הכלכלה, המשמעות היא שמדובר בסטייה משיווי המשקל: הביקוש גדול מן ההיצע? הצרכנים הרציונליים קנו יותר מאשר היצרנים תאבי הרווח היו מוכנים להציע? הפתרונות ל"יד הנעלמה". מכל מקום, למאמין לא אמורה להיות בעיה רצינית, שהרי הדודה הגדולה, אותה "היד הנעלמה", או כל ישות מבצעית, תסלק בסופו של דבר את החסר והמחיר יעלה לנקודת האיזון או המפגש בין הפונקציות. אין מה לדבר: לטווח ארוך, השילוש הקדוש תמיד מנצח.

אלא שהספקנות עדיין מכרסמת משום שהתרשים הבא, **תרשים ד.11ג'** מציג עוד אפשרות בעייתית: הפעם דווקא פונקציית הביקוש התנהגה כיאות ולאחר שירדה בשיפוע הראוי מטה היא נחתכה בשנת 1995. אלא שפונקציית ההיצע הפעם נמלכה בדעתה ונחתכה אי שם מתחת לנקודה הראויה. כלומר שחטפנו לפתע עודף היצע.

ולבסוף, תיתכן אפשרות נוספת המוצגת בתרשים האחרון (התחתון מימין), **תרשים ד.11ד'.** זאת אפשרות שמאחלים רק לשונאים. כאן מסתבר ששתי הפונקציות סטו מדרך הישר ונפגשו בסתר הרחק מן המחיר האקטואלי בשוק. ופה הבעיה חמורה יותר: הפעם, נקודת מחיר↔כמות השוק תלויה כך סתם באוויר, ממוקמת לה להרגיז לא על הביקוש ולא על ההיצע. הכלכלן הממוצע, מן הסתם, יפטור מצב שכזה כ"בלתי אפשרי", שכן זה מצב שבו לא הצרכנים ולא היצרנים מתנהגים בהתאם ל"העדפותיהם" — אלא אם כן יש לנו כאן עסק עם יצורים "אירציונליים".

מוטב שלא להוסיף יגון למלאי הצרות של ההגות הניאו־קלסית ולהעלות אפשרות עוד יותר קשה לעיכול המאמינים: האחרונים מורגלים לחפש בכל מצב שוק את עקומת הביקוש היורדת ועקומת ההיצע העולה. אך מה יקרה אם שתי העקומות יורדות מטה? "סטרא אחרא" ימלמלו החסידים.

עד עתה יוצא, שבחינת ההיסטוריה של מחירי/כמויות הנעליים אשר נצרכו בארה"ב במדגם ששים שנה לא פתרה, ולו ברמז, את מסתורי שיווי המשקל בשוק **בעבר**. על תחזיות **לעתיד** מוטב אף לא להרהר. עתיד מדע הכלכלה כמדע אכן נראה עגום.

פרק חמישי

תיאוריות ההון הניאו־קלסיות (ב)

א. בחינה מחודשת של תיאוריית הערך הניאו־קלסית

פרק זה מיועד למתוחכמים וליודעי דברים שמעבר. בעיקר הוא מיועד למטיבי לכת במבוכים המפותלים של הדוקטרינה הניאו־קלסית. הוא עשוי לעניין בעלי תארים מתקדמים במדע הכלכלה, המתקשים עדיין להאמין כי הבעיות, הסתירות והמבוכות נעלמו מעיני "מי שצריך לדעת". קשה להניח שבמרוצת מאה השנים האחרונות טרם נמצאו פתרונות לבעיות שהועלו בפרק הקודם. שהרי לא ייתכן כי כולם בורים או עוסקים בהכחשה ובהונאה עצמית ורק כותבי הספר הזה הינם חכמים מתוצרת עצמית.

הפרק מעמיק בבעיות היסוד התיאולוגיות ומתעמת עם הניסיונות שנערכו במאת השנים האחרונות על ידי מדעני הכלכלה לפתור את הקשיים, ליישב את הסתירות או לפחות לרככן, ככל שהמציאות הקפיטליסטית הלכה והשתלטה. הפרק אם כן, מעמיק לסובב את הלהב בגווייה הניאו־קלסית, ובראש וראשונה בשילוש הקדוש – ההיצע, הביקוש ושיווי המשקל.

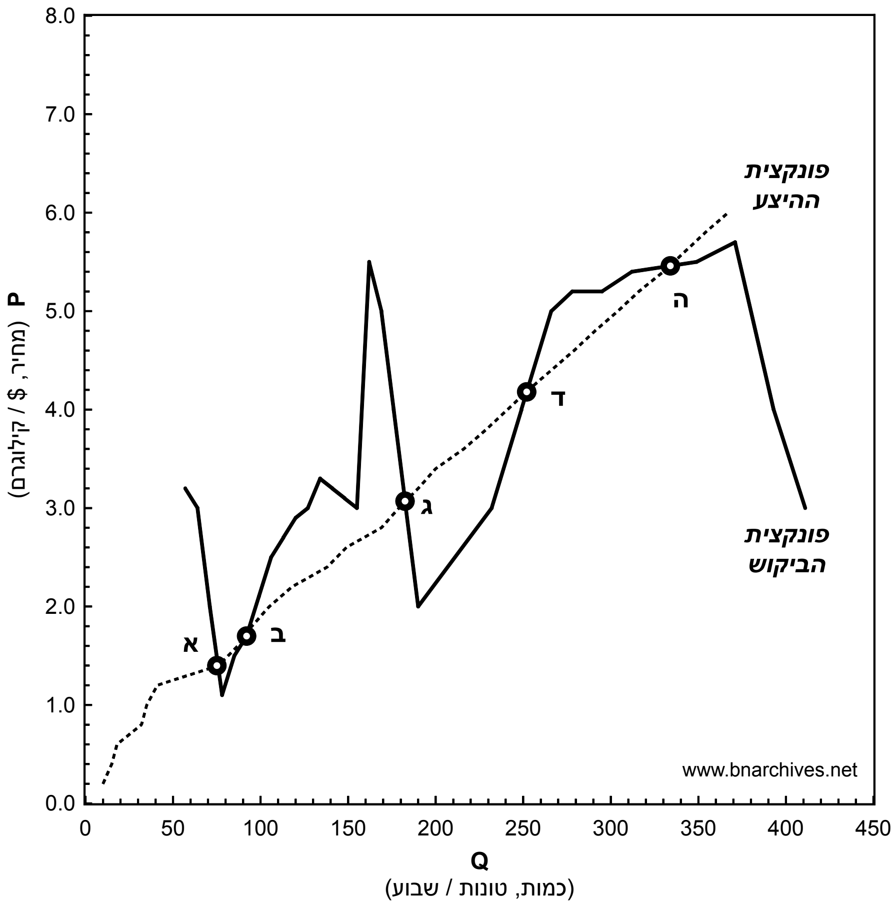
א.1 צורתה של עקומת הביקוש בשוק

בפרק הקודם כתבנו בקווים כלליים על הבעיות השונות שמקננות בפונקציית הביקוש, בין השאר על הבעיות ההגיוניות והאמפיריות הקיימות בנטייתה הדוגמטית של עקומת הביקוש בשוק לצנוח ימינה ומטה, ככל שהמחיר בציר האנכי יורד והכמות המבוקשת גדלה בציר האופקי (וההפך, ככל שהמחיר עולה והכמות המבוקשת מצטמצמת). אמנם בספרי הלימוד הניאו־קלסיים למתקדמים מצביעים על אפשרויות למצבים חריגים, אולם הם ממהרים להצהיר כי מלבד מקרים נדירים, או סטיות אירציונליות או נסיבות מיוחדות – עקומת הביקוש בשוק מתנהגת על פי החוקים הנוקשים שהכתיבה לה הדוקטרינה.

כדי להקדים מכה למחלה, עוד לפני הכניסה לדקויות ההלכה, יש לכתוב בגלוי למתוחכמים, כי אין יצור בעולם הזה היכול לדעת את צורתה של עקומת הביקוש.

בפרק הקודם כבר הזכרנו את התנאים המקדימים הנדרשים כדי שחוקי הטבע המחוללים את כוחות השוק יהיו תקפים. בראש ובראשונה, כדי שפונקציית הביקוש בשוק תוכל להתממש, על כל יחיד רציונלי להיות אוטונומי, ומעל לכל, הוא חייב להיות חסר יכולת שליטה בפונקציית ההיצע. אמנם כל יחיד הינו בעל פונקציית ביקוש פרטית משלו, שאולי מתנהגת על פי ההלכה הניאו־קלסית, אולם הבעיות מתחילות כאשר סך כל הרצונות האוטונומיים של היחידים נאספים ומסולקים בשוק. או אז עלול בהחלט להיווצר מצב מביך שבו עקומת הביקוש של השוק עשויה לעלות, לרדת, או שני המצבים יחד. אף קורה שמחיר מסוים אחד עשוי להתאים לכמה כמויות מבוקשות שונות כפי שמתאר תרשים ה.1.

תרשים ה.1
עקומת הביקוש במצב "הכול הולך"

באחד מספרי הלימוד למתקדמים בתיאוריה כינו מצב זה בשם "הכול הולך" (anything goes).[1]

יש לציין שאפשרות זאת כבר הועלתה במאמר תיאולוגי נשכח משנות החמישים,[2] אך התגלתה מחדש וזכתה לעדנה בליווי ניסוח מתמטי מהודר על ידי שלישייה מפורסמת הידועה כזוננשיין־מנטל־דברו.[3]

תרשים ה.1 חוזר אל שוק תפוחי הגרנד סמית בטורונטו מן הפרק הקודם (תרשים ד.7). אלא שאז עקומות ההיצע והביקוש התנהגו בצייתנות בהתאם לכללים, ואילו כאן עקומת הביקוש התמרדה לפתע והחלה להתפרע ולדלג מעלה מטה, בעוד שאחותה, עקומת ההיצע התנהגה כיאות (בינתיים,

1 Rizvi (2006): 232
2 Gorman (1953)
3 מסוכם אצל: Shafer and Sonnenschein (1982).

כי יותר מאוחר מסתבר שגם עליה אין לסמוך). יוצא על פי התרשים החדש שעקומת הביקוש נחתכת כמה פעמים בעקומת היצע אוטונומית העולה לתומה משמאל לימין.

בתרשים ד.7 שבפרק 4 הייתה נקודת שיווי משקל **אחת בלבד** בעת שהתרחש המפגש ההרמוני בין שתי העקומות האוטונומיות. ואילו כאן, מסתבר שהלוליינות של עקומת הביקוש הובילה לחמישה מצבים שונים של שיווי משקל. יתר על כן, נקודות שיווי המשקל המרובות אינן יציבות בהכרח כפי שהדוקטרינה מניחה. כך לדוגמא מסתבר, שסטייה מנקודה ה' בתרשים תגרום לשוק להתבדר החוצה משיווי המשקל במקום להתכנס אליו כפי שמבטיחה לנו הדוגמה (עלייה במחיר מעל נקודה ה' תגרום לעודף ביקוש ולפיכך לעלייה נוספת במחיר, בעוד שירידה במחיר מתחת לנקודה ה' תגרום לעודף היצע ולכן לירידה נוספת במחיר).

שוק מתפרע מן הסוג שמתואר בתרשים ה.1 הינו ללא ספק מגה מפגע תיאורטי. ראשית, בשוק כזה אין אפשרות לנבא ולחשב, ולו על הנייר, מחירים וכמויות ייחודיים. שנית, שוק מסוג זה מחסל באכזריות את אידיאת "היד הנעלמה" אשר לפי יסודות האמונה מפעילה כוחות מאגיים לייצוב המשק. ובכן, נשאלת השאלה: כיצד שחקנים רציונליים ואוטונומיים לכל הדעות, הנאספים יחד בשוק, מצליחים לפתע לחולל אסון מסוג זה?

התשובה היא, ראשית, שקיימים שני גורמים העשויים בהחלט להוביל לאסונות כאלה, ומיד נדבר בהם נכבדות. ושנית, שלכוהנים הניאו־קלסיים אין תשובה מניחה את הדעת לכך, להוציא כמובן ניסיונות טיוח המתובלים בלשון מעין מתמטית.

נפתח בגורם הראשון לפיגוע, הלא הוא **חלוקת ההכנסות** והשפעתה על השוק.

א.2 חלוקה־מחדש של ההכנסות וצורתה של עקומת הביקוש

בשוק תחרותי מושלם, חופשי, ללא בלמים וכו', קונים יחידים של סחורות רוכשים אותן באמצעות הכנסתם. הם השיגו הכנסה זאת ממכירת סחורות שהם מצדם הפיקו (מעבודה ומהון). מכאן שהכנסתם משתנה עם השינויים במחירי הסחורות. בדוגמא שלנו, אם מחיר תפוח גרנד סמית בשוק בטורונטו עלה (בציר האנכי), ההכנסה הכללית תתחלק מחדש. היא תעבור בחלקה מקוני התפוחים למוכרי התפוחים (ולהיפך כאשר המחיר יירד). מאחר שעקומת הביקוש הפרטית של כל קונה תלויה בהכנסתו – שינוי בחלוקת ההכנסות מוביל לשינוי עקומות הביקוש הפרטיות של הקונים: חלק מהן מוסטות מעלה וימינה וחלק מטה ושמאלה. ומאחר שעל פי עיקרי האמונה, הקונים הינם אוטונומיים ומעצבים באופן עצמאי את העדפותיהם – כלומר הם בעלי עקומות ביקוש שונות – חלוקת ההכנסות ביניהם עשויה לשנות את צורת עקומת הביקוש הכללית בשוק. בקצרה, חלוקת ההכנסות המשתנה כתוצאה משינוי במחיר הסחורה פירושה, ששינוי במחיר הסחורה לא רק גורם לתנועה **על** גבי עקומת הביקוש אלא אף עשוי להביא **לתזוזה ולשינוי העקומה בכללותה.**

הסיבוך שנוצר נובע מכך, שכיוון השינוי בביקוש וגודלו תלויים בשאלה מי מייצר מה, ובמילים פשוטות יותר: הביקוש תלוי בהיצע.

לדוגמא, נתאר לנו עלייה במחיר התפוח גרנד סמית, שמוביל לחלוקה־מחדש של הכנסות מן הקונים אל המוכרים. אם קוני התפוח משתוקקים לתפוח יותר מאשר המוכרים (בהנחה שכל השאר נותר בעינו) – חלוקת ההכנסות תסיט את עקומת הביקוש בשוק לכיוון מטה ושמאלה, כפי שהדוקטרינה דורשת. אך מה יקרה אם תאבון המוכרים לזן תפוחים זה גדול יותר מאשר תאבונם של הקונים? גם זה קורה לעתים. ואז על פי הדוקטרינה (ושוב, בהנחה שכול השאר נותר בעינו,

לא לשכוח למלמל פסוק זה) — חלוקת ההכנסות תסיט את עקומת הביקוש בשוק בכיוון ההפוך, למעלה וימינה.

שינויים במחיר, אם כן, עשויים להיות בעלי השפעה חיובית או שלילית על עקומת הביקוש, והדרך היחידה לדעת את כיוון וגודל ההשפעה, היא **להכניס את צד ההיצע בשוק לתוך ניתוח הביקוש**. אבל אם עושים זאת, מחסלים את אחד העיקרים הקדושים שעליהם ניצבת כנסיית השילוש והוא: ההפרדה המוחלטת ואי־התלות בין פונקציית הביקוש לבין פונקציית ההיצע. אם שתי הפונקציות תלויות זו בזו, תיאוריית הערך הניאו־קלסית קורסת ללא תקנה.

אחת הדרכים המקובלות לפתרון הבעיה המביכה היא לפטור אותה כלא הייתה, כלומר לטאטא אותה לפינות החשוכות של התודעה — פתרון המקובל בכל הכנסיות המדיניות בעולם.

"פתרון" דומה הוא לאכלס מחדש את התיאוריה ביצורים ניאו־קלסיים חדשים ואמינים יותר. לא עוד אוטונומיים. על אלה אי אפשר לסמוך. הפעם הצרכנים יהיו **זהים**, כלומר בעלי העדפות אחידות, כמו העומדים בתור ללחם אחיד במוסקבה בעידן סטלין. הם יעברו הסבה לאבק אדם זהה בגרגיריו, או בשפה הניאו־קלסית: הם יהפכו ל"סוכנים מייצגים" (representative agents).

ואכן, במבט ראשון נראה שאם הסוכנים יהיו בעלי העדפות זהות — חלוקת ההכנסות אינה אמורה עוד לשבש את התמונה. אך מסתבר שלא לגמרי: גם בעולם של אוטומטונים עדיין יכולות לצוץ מהמורות. למשל, נניח שבטורונטו חל שינוי משמעותי במבנה חלוקת ההכנסות. הקיטוב בחלוקת ההכנסות גדל והפער בין השכבות העשירות והעניות התרחב. במצב אי שוויון קיצוני, הדרך היחידה להותיר ללא שינוי את עקומת הביקוש הכללית לגרנד סמית בשוק בטורונטו היא להכתיב לכל צרכני התפוח (שהותנו כבר קודם ותוכנתו להכיל העדפות זהות) שיתמידו להוציא **אותו חלק מהכנסתם כמו בעבר** לפני שארע השינוי בחלוקת ההכנסות. אם נניח שכלל היצורים הזהים בטורונטו מעדיפים (מבחירה חופשית) להוציא 1% מהכנסתם על גרנד סמית, יוציאו בעלי ההכנסה שנתית של 30,000 דולר 300 דולר לשנה על גרנד סמית. אחרים יוציאו 30,000 דולר על גרנד סמית אם הכנסתם תהייה 3 מיליון דולר ו־30 מיליון אם הכנסתם מגיעה ל־3 מיליארד. כך ניתן לפטור את הבעיה.

אלא שברור אפילו לתיאורטיקן דוגמטי שצרכנים, ולו אוטומטונים מתוכנתים וזהים, אינם מתנהגים בדרך זאת. לרוב, אם הכנסתם משתנה, הם משנים את יחסי ההקצאה לרכישת הסחורות השונות. למשל, אם הכנסתם תגדל באופן ניכר, הם עשויים לצרוך פחות גרנד סמית ויותר קוקוס אורגני, פחות פיצה ויותר הוצאה על מסעדות שף, או לרכוש פחות כרטיסי אוטובוס ויותר הוצאה על לימוזינה עם נהג פרטי. ברור מכאן, שאם תשתנה ההתחלקות בהקצאה לרכישת הסחורות השונות — חלוקת ההכנסות תמשיך לארוב ולהשפיע על עיצובה של עקומת הביקוש בשוק, אפילו בעולם של אוטומטונים זהים.

מכאן שגם בעיה זאת יש לפטור, ובספרי הלימוד לתלמידים המתקדמים מכתיבים תנאי נוסף אולטימטיבי: חייבים להניח כי אין די בכך שהצרכנים יהיו זהים בהעדפותיהם, אלא שללא קשר לרמת הכנסתם, **הם חייבים להתמיד בצריכת הסחורות באותן פרופורציות**. במלים אחרות, הדגם החדיש של הצרכן המשופר תופס את כלל הסחורות כאילו היו זהות. והפעם נראה שהבעיה חוסלה.

נסכם את הבעיה ופתרונה: שינוי במחיר הסחורה גורם לשינוי בחלוקת ההכנסות בין יצרנים וצרכנים. חלוקת ההכנסות מצידה מסיטה ומשנה את עקומת הביקוש של השוק בכללותו. ומשום שהכיוון והגודל של הסטת כלל הביקוש בשוק תלויים בצד ההיצע — המודל הניאו־קלסי מתמוטט. כדי להעלים את עקבות האסון, הדוקטרינה הניאו־קלסית אימצה שתי הנחות חשובות:

כל הצרכנים הינם זהים וכל הסחורות הינן זהות. הנחות אלה בניסוחן הרשמי ידועות בציבור בשם "התנאים של זוננשיין־מנטל־דברו". ועתה, כל מאמין משכיל אשר ניחן במנת דוגמטיות בריאה יכול ביום נאה לראות בעיני רוחו, בעזרת התחזקות בשתי ההנחות הללו, שאכן עקומות הביקוש הפרטיות היורדות משמאל לימין, תמיד מתקבצות בספונטניות יחד לעקומת ביקוש כללית בשוק הגולשת בחינניות מטה וימינה.

ספרי המבוא למתחילים במדע הכלכלה חוסכים מהמתלמדים את המטרד הזה המתלווה לעקומת הביקוש המצרפית. שם פשוט מכריזים בביטחון כי עקומות הביקוש של היחידים נוטות מטה וימינה וצירופן של עקומות אלה יחדיו, מעצב באופן דומה את עקומת הביקוש המצרפית. התרגולים למיניהם מסייעים אף הם לסילוק ספקות והרהורים, ולאלה המקשים, מודיעים בסמכותיות שסיבוכים מסוג זה מיועדים ללימודים לתארים מתקדמים בלבד וממילא לא יצוצו בבחינה הקרובה.

ב. האם קיימת עקומת היצע כללית בשוק?

התשובה הלא נעימה היא שברוב השווקים לא קיימת עקומת היצע. ברור שבעיני המאמינים התשובה הינה בגדר הכחשת קיומו של האל. הם רגילים לאמץ את התשובה הרשמית, שהובאה בפרק הקודם: עקומת ההיצע קיימת גם קיימת, כנראה מרגע בריאתו של המין האנושי או אף מאז המפץ הגדול. כאשר מצרפים יחד את עקומות ההיצע הפרטיות של המוכרים, הספקים והפירמות – עקומת ההיצע מטפסת בגאון מעלה משמאל לימין. ככל שהמחיר עולה על הציר האנכי כך כמויות הסחורה המוצעות בשוק יגדלו.

בפרק הקודם ראינו שדפוס זה של העקומה אינו בהכרח אוניברסלי. העקומה עשויה לעתים להופיע כאנכית, פה ושם כשטוחה או אף כגולשת לפתע למטה, ולעתים נמלכת בדעתה ומתפתלת מעלה ומטה בזוויות שונות.

על פי ספרי הלימוד, צורתה של עקומת ההיצע מבוססת על שלושה דברים: על פונקציית הייצור, על משך הזמן לייצור הסחורה, ועל מחירי התשומות.

פונקציית הייצור. מאז ג'ון קלרק, הניאו־קלסיקנים מתארים את פונקציית הייצור כמשוואה מתמטית אשר בצידה הימני מצויים התשומות, או מה שהם מכנים "גורמי ייצור". אלה קובעים את כמות הייצור שמופיעה באגף השמאלי של המשוואה (פרק 2). גורמי הייצור כוללים בדרך כלל "הון" (מכונות, מבנים, וסחורות לא גמורות), "קרקע" (בדרך כלל חומרי גלם), "עבודה" והמהדרין מוסיפים בעשורים האחרונים "טכנולוגיה". כל גורם ייצור אמור להטביע את פריונו הסגולי בתהליך הייצור, ובייחד, באמצעות המשוואה המתמטית, הם אמורים לייצר את התפוקה הסופית.[4]

משך הייצור.[5] כדי להגביר או להקטין את רמת התפוקה, פירמות משנות את מינון התשומות הפיזיות ו/או את סוגי הטכנולוגיות. בקצה אחד של הרצף נמצא משך ייצור נטול יכולת לשנות גורם ייצור כלשהו, והוא מכונה "הטווח המיידי" (monetary run). בקצה השני של הרצף מצוי "הטווח הארוך" (long run). בתהליך ייצור זה ניתן לשנות את כל גורמי הייצור. באמצע, בין הקצוות, נמצא "הטווח הקצר" (short run), שבו רק חלק מגורמי הייצור ניתנים לשינוי. הסוגים השונים של משך זמן הייצור הינם היפותטיים בלבד, משום שתהליך ייצור ממשי, מעצם טבעו

4 Clark (1899)

5 כאן אנו חוזרים בקצרה על ההסבר בפרק 4. נראה לנו שהפעם הוא יהיה יותר נהיר.

הדינמי, הינו שטף של דברים, כמויות, מחירים, טכנולוגיות, העדפות, החלטות, חוקים וסביבה. כל אלה משתנים ללא הרף ללא קשר לכללי התיאוריה. בתיאוריה נהוג לבודד רכיבים ולשנותם לשם הדגמה בלבד. למשל, ניתן להעלות את כמות העבודה או להוריד את מחיר תשומות ההון ולבודד את השפעת שינויים אלה על התפוקה הכוללת, כשכל שאר הגורמים נותרים קבועים לכאורה.[6]

הצורה השכיחה של עקומת ההיצע בספרי המבוא היא עקומה המטפסת משמאל לימין ככל שהמחיר בציר האנכי עולה. עקומה זאת שייכת בעיקר למשך הייצור מטיפוס "הטווח הקצר", שהיה חביב במיוחד על התאורטיקנים בסוף המאה התשע עשרה, ואף יתכן שהיה שכיח בתהליכי הייצור בתקופה ההיא. בדוגמאות שבספרי המבוא מניחים בדרך כלל, שגורמי ייצור כמו הון או קרקע נותרים קבועים. מכאן ניתן להסיק, שהם מובילים לכך שפריון גורמי ייצור אחרים שכן משתנים, יגדל יותר ויותר לאט ככל שהתפוקה תעלה.

למשל, אם מוסיפים עוד ועוד עובדים/אנרגיה/חומרי גלם לקו ייצור קבוע, מנקודה מסוימת ואילך כל תוספת שעת עבודה, או ג'אול אנרגיה, או מנת חומרי גלם – תוסיף פחות תפוקה מאשר תוספת התשומות הקודמות. הניאו־קלסיקנים מכנים דפוס זה בשם **חוק הפריון השולי הפוחת.** בצד השני של התשומות קיימות העלויות של התשומות, ואם הפריון השולי של העבודה, האנרגיה וחומרי הגלם אכן פוחת – פירושו שככל שהפירמה מגבירה את הייצור, כל יחידת תפוקה נוספת תוביל לתוספת גדולה יותר של עלות לעומת היחידה הקודמת. לכן, לחוק הפריון השולי הפוחת מתלווה כבת הד **חוק העלות השולית העולה.**

כל זה אמור להסביר שבמצב של "טווח קצר", ככל שהתפוקה עולה, הפירמות נאלצות להעלות את מחיר הסחורה המוצעת, ומכאן נובעת צורתה של עקומת ההיצע: היא נעה מעלה על ציר המחיר האנכי וימינה על ציר התפוקה האופקי.

עד כאן הגרסה הרשמית בספרי המבוא הקנוניים. אלא שכבר במאמר מפורסם משנת 1926 הפריך פיירו סרפה (אותו שד ממחלוקת קיימברידג') את המוסכמה.[7]

סרפה תיאר במאמרו שני מצבים: האחד בו קיים סקטור גדול ביותר, למשל ענף החקלאות בכללותו. המצב השני מתאים לענף קטן, כמו מגדלי התפוחים מזן גרנד סמית באזור טורונטו.

במצב הראשון, גורם הייצור כמו הקרקע הינו קבוע, וכאן הטיעון הניאו־קלסי נראה סביר: הפריון השולי של גורמי הייצור האחרים הניתנים לשינוי הולך ופוחת, והעלות השולית הולכת וגדלה. אבל גם כאן מצב זה מוביל לבעיה תיאורטית קשה, שכבר נתקלנו בה קודם: הבעיה היא שבמצב זה **עקומת הביקוש הופכת לתלויה בעקומת ההיצע.** הסיבה לכך היא, שמדובר בסקטור גדול, וככל שהוא מגדיל את התפוקה – הצורך הגובר שלו לתוספת תשומות משתנות כמו עבודה וחומרי גלם, תוביל לעלייה בעלויות השכר ובעלויות החומרים. מכאן, המצב יוביל לשינוי בחלוקת ההכנסות, והלאה, לעבר שינוי בעקומת הביקוש בשוק. וכבר הבנו שאם הביקוש הופך לתלוי בהיצע, העולם הניאו־קלסי נטרף.

עד כאן המצב הראשון שתיאר סרפה. המצב השני הוא, כאמור, מצב שבו קיים ענף קטן החסר בלמים בתשומותיו. הענף יכול להגביר את כלל תשומות הייצור כולל הקרקע, ומכאן שאין הוא כבול לדפוס "הטווח הקצר", אלא למעשה פועל בדפוס "הטווח הארוך". מאחר שכל גורמי הייצור

6 מתודת חקירה המכונה "comparative statics".

7 Sraffa (1926)

אינם קבועים אלא משתנים, "חוק הפריון השולי הפוחת" אינו תקף עוד ואף לא אחייניתו "חוק העלות השולית העולה". התפוקה השולית נותרת קבועה ועמה אף העלות השולית נותרת בעינה.

ואם העלות ליחידת תפוקה נותרת קבועה, מאומה לא יכול לבלום את הפירמות מדהרתן להפוך גדולות יותר ויותר... ובסופו של המרוץ, הענף התחרותי המושלם הופך לאוליגופולי (המכיל מעט מוכרים גדולים) לבסוף אף עשוי להפוך, רחמנא ליצלן, למונופול (מוכר יחיד). וכאן מצויה מלכודת: אף הניאו־קלסיקנים האדוקים נאלצים להודות שבמצב אוליגופולי או מונופולי, הפירמות נשענות במכירותיהן על ניתוח הביקוש. במלים אחרות, מעבר לגודל מסוים, עקומת ההיצע של הפירמה אינה עומדת בפני עצמה. היא תלויה בביקוש. וללא עקומת היצע הנפרדת מן הביקוש, שוב תיאוריית הערך הניאו־קלסית נשברת...

אכן קשים חיי המאמין בעולם הזה, אך טרם פסה מנת ייסוריו. למעשה, עלויות הפירמה אינן תלויות בהכרח בגודל היצור **ברמת המפעל**. פירמה, בסופו של דבר, אינה מפעל תעשייתי אלא גוף משפטי. אף אם העלות השולית של קו ייצור כלשהו עולה ככל שמתווספת תפוקה, הפירמה יכולה לשמור על העלות השולית הכללית כקבועה. פשוט: היא יכולה לרכוש קו ייצור קיים מאותו סוג בעל אותו מבנה עלויות ולהמשיך בעסקים כרגיל. אם הפירמה תתמיד ותוסיף עוד ועוד קווי ייצור בעלי מבנה עלויות דומה, היא יכולה להגביר יותר ויותר את התפוקה בהותירה את העלות השולית ללא שינוי...

ניתן לומר שהמציאות הקפיטליסטית מתאימה בהחלט למצב המתואר כאן: פירמות רוכשות או מתמזגות ללא הרף בפירמות אחרות. אם יש ערך כלשהו לתיאוריית הערך הניאו־קלסית, אולי הוא מצוי באבסורדיות הטהורה שבה.

קיצור מסכת ההיצע והביקוש עד עתה: פתחנו בעקומת ביקוש כללית בשוק המגלה סרבנות וממאנת לגלוש מטה וימינה, אף אם הצרכנים הינם בעלי העדפות עצמאיות ועקומות הביקוש הפרטיות יורדות מטה וימינה. למעשה, עקומת הביקוש הכללית עשויה לעתים לקפץ בלוליינות לכל הכיוונים ולחתוך את עקומת ההיצע, הנפרדת ממנה לכאורה, בכמה וכמה נקודות שיווי משקל, שהן כשלעצמן אינן בהכרח יציבות ואין לסמוך על התנהגותן בעתיד. מבחינת הדוקטרינה הניאו־קלסית מצב זה נחשב להרס ההשקפה, לפיה שוררת נטייה הרמונית בכוחות השוק לקבוע מחירים וכמויות ייחודיים ויציבים. הדרך היחידה לכפות על עקומת הביקוש התנהגות נאותה היא להמיר את צרכני הליברליזם הכוזב מן העבר הפיקטיבי בצרכנים חד ממדיים, חד זהותניים, חד סחורתיים, תואמי קפיטליזם אותנטי.

מן העבר השני של השוק, ממתינה עקומת ההיצע, שאף בתנאיי ייצור מטיפוס "הטווח הקצר" משרכת דרכיה ואינה מטפסת מעלה אלא דווקא טופפת הצידה. התנהגות זאת עלולה לפתות פירמות ממקסמות רווח לגדול במהירות לעבר היותן אוליגופול או אף לא עלינו, מונופול. ואלה כידוע אינן נזקקות, ובפועל חסרות עקומת היצע בלתי תלויה. למעשה, גם אילו עקומות העלויות השוליות הפרטיות של קווי הייצור הנפרדים עולות מעלה – הפירמות יכולות לדאוג באמצעות רכישות ומיזוגים להמשך היעלמותה של עקומת ההיצע.

ג. משמעות התלות ההדדית של ההיצע והביקוש בקפיטליזם של ימינו

מעבר לקשיים הלוגיים שמצויים בתיאוריית הערך הניאו־קלסית, אחד התנאים הבסיסיים לתקפותה היא הניתוק בין פונקציית הביקוש לבין פונקציית ההיצע. שתי המשוואות המתארות אותן (פרק 4), **חייבות להיות בלתי תלויות אחת בשנייה**. אם אחת מהן תלויה בשנייה, אנו מסיימים

עם משוואה אחת שאמורה להסביר שני נעלמים — מחיר וכמות — ללא פתרון ייחודי. ומכאן, שוב תיאוריית הערך הניאו־קלסית נופלת.

התלות התיאורטית הינה בעייתית עוד יותר כשמנסים לבחון אותה במציאות הקפיטליסטית. ראשית, כבר מסוף המאה התשע עשרה הלך והתרחב הפער בין כוחם של הקונים לבין זה של המוכרים. בעוד שהיחיד הרציונלי האנונימי נותר פסיבי וחסר כוח לשנות את תנאי השוק (כפי שאכן נדרשת עקומת הביקוש), עלו תאגידי ענק שלא צייתו לדרישות עקומת ההיצע. הפירמה הגדולה אינה מסתכלת על עקומת הביקוש האוטונומית כמשקיפה פסיבית. היא מבחינה בהמון חסר מנוח של יצורים חסרי כוח הניתן לתמרון התודעה והנתון להשפעה באמצעות אסטרטגיות מחירים. הצעדים שנוקטת הפירמה מסיטים את עקומת הביקוש ממצבה "הטבעי".

אף אידיאת "הצרכן/יצרן הריבוני" נשחקה מאז ספר המבוא של מרשל לנוכח סבך תשלובות הייצור והצריכה. טיפוס היצרן/צרכן הריבוני אולי התאים לתמונת החוואי האמריקאי שהפיצה התנועה הפופוליסטית בסוף המאה התשע עשרה. מין איכר בחווה האומד בישוב דעת את התמורה השולית מגידול תירס וכרוב במקום סלק וטבק. אין לתמונה זאת זיקה כלשהי למציאות התאגידית הרוויה בשטף של מיליארדי סוגי סחורות ומותגים "לבחירה", פרסומת, תעמולה, חינוך, התניה ותמרוני דעת המוניים. אמנם יחצ"נים ואידיאולוגים תאגידיים מספרים על "אתיקה עסקית" ו"משמעת שוק" (market discipline), אבל זאת לשון "דו־חושב" אופיינית. במידה שקיים שוק במציאות התאגידית, המנהלים־בעלים של הפירמות הגדולות רואים עצמם מן הסתם לא רק כ"קובעי מחירים" (price makers) אלא אף כ"עושי שוק" (market makers).[8]

שנית, עליית האוליגופולים בסוף המאה התשע עשרה גרמה לכך שמעבר לפגיעה באידיאות קדושות כמו "תחרות מושלמת" ו"שוק חופשי", הופכים המוכרים בשוק האוליגופולי לתלויים אחד בשני בקביעת מחירים וכמויות. מבחינה תיאורטית, תלות הדדית בין מוכרים — אף אם מעמידים פנים שהצרכנים נותרים רציונליים, אוטונומיים וכו' — הופכת את עקומת הביקוש הפרטית של הפירמה הבודדת לבלתי מוגדרת.[9]

כדי להמחיש זאת, נניח שטויוטה משנה את מחיר מכוניותיה. השינוי גורר תגובה מיריבותיה הגדולות ג'י.אם, פולקסווגן, דיימלר ופורד, ותגובות אלה גורמות לשינויים בעקומת הביקוש של מכוניות טויוטה. מאחר שהכיוון וגודל התגובות הינם בלתי מוגדרים — הם יכולים להיות חיוביים, שליליים, או ללא שינוי, והם יכולים להיות גדולים או מזעריים — יהיה מצבה של עקומת הביקוש למכוניות טויוטה בסוף שרשרת התגובות לבלתי ניתן לניבוי. ואם טויוטה אינה יכולה לחזות את מצבה הסופי של עקומת הביקוש למכוניותיה, הרי היא גם אינה יכולה לדעת את המחיר המתאים למקסימום רווח, ומכאן **שלכאורה** היא חסרת יכולת פעולה, לפחות על פי תיאוריית הערך הניאו־קלסית. כלומר, אין לה עקומת היצע, ובוודאי לא אחת שבנויה על עלויות שוליות.

8 כל הביטויים האלה הינם חלק מהשפה העסקית שהתפתחה כבר בתחילת המאה העשרים. בין הראשונים שכתבו על "קובעי המחיר" היו: בראון (Brown, 1924) בניתוחו את ג'נרל מוטורס. מינס (Means, 1935) שנשוב אליו בפרק 8, כתב על "המחיר המוכתב" על ידי הסקטור המונופולי. הול והיץ' (Hall and Hitch, 1939) שאף אליהם נשוב בפרק 8, כתבו על התנהגות העסקים בשוק, וקפלן ושות' (Kaplan et al., 1958) כתבו על אסטרטגיות המחירים של העסקים הגדולים. על הנזעקים בסוף המאה התשע עשרה נגד העסקים הגדולים הפוגעים בטוהר השוק ראו סקירה אצל: Perelman (2006). משמעות המחיר והתמחיר במשטר ההון תיבחן בראיה חדשה בפרקים 10-15 בספר.

9 אחד הניתוחים המוקדמים על התפתחות התלות ההדדית בין הפירמות ותוצאותיה היה של פול סוויזי (Sweezy, 1939).

כתבנו "לכאורה", משום שקשה להניח כי מנהלי טויוטה הינם חסרי בינה עד כדי עיסוק בחזיונות על עקומת היצע כלשהי. מן הסתם, כמו שאר הקפיטליסטים הרציונליים, הם סוגדים בקולי קולות לשילוש הקדוש בשוק החופשי התחרותי והמושלם ללא ממשלות, ואף תורמים בעין יפה למחלקות האוניברסיטאיות במדע הכלכלה, אך סביר ששיטות התמחור שלהם שונות לחלוטין, כפי שנראה בפרקים בהמשך.[10] מכל מקום, צד היצע אוליגופוליסטי התלוי הדדית הופך את עקומת הביקוש לבלתי מוגדרת, לבלתי ניתנת להגדרת מיקסום הרווח, ולבלתי מובנת מבחינת השוק בכללו.

שלישית, עליית הממשלים המעורבים על ארגוניהם הגדולים ומדיניותם הכלכלית המתכננת מאז תחילת המאה העשרים, שינתה את מרקמי הייצור והצריכה במשקים וכמובן לא הוסיפה בריאות לאי התלות של ההיצע והביקוש. מה שלא ברור הוא כיצד, מצד אחד, כוהני הדוקטרינה הניאו־קלסית טוענים שהממשל "בולם" את כוחות השוק החופשיים, ו"מעוות" את עקומות ההיצע והביקוש, ומצד שני הם ממשיכים להציע כלי ניתוח עתיקים לבדיקת מחירים וכמויות, בעוד שהם עצמם מודים שכלים אלה אינם מתאימים למציאות התאגידית־מדינית השוררת.

ד. האם ניתן לדעת דבר כלשהו על תשוקות הצרכנים והיצרנים בתרבות ליברלית של שוק?

בסוף המאה התשע עשרה, כאשר נוסד מדע הכלכלה היו ניאו־קלסיקנים שדמיינו המצאת מכשיר אשר ימדוד ישירות את העדפות הסוכנים והשחקנים ויציג מין "מדד תענוג" (Hedonometer).[11]

עד עתה קיימת התקדמות ברוכה בחקר אזורים שונים במוח הילדים וכן התפתחות אדירה באסטרטגיות בדוקות לשיווק ולתמרון עדרי צרכנים מכל סוג. אולם מבחינת הדוקטרינה הניאו־קלסית, הכלי העיקרי לידיעת התשוקות של הסוכנים והשחקנים הינו הריאיון והשאלון.

אין קל מראיון ושאלון. הכוונה כמובן לא למפקד כלל הצרכנים, העדפותיהם וטעמיהם — אלא נניח, מין מדגם "מייצג" קטן וחסכוני כזה. קיים גם ענף עסקי גדול המתמחה בכך. השאלה היא אם חקירות מדגמיות אלה יוכלו להתגבר על הקשיים ולהתעמק בנבכי עקומות הביקוש וההיצע.

כדאי לחשוב קודם על היקף אוכלוסיית הצרכנים, אשר בה כל צרכן נושא עמו עקומת ביקוש משלו עבור כל סחורה בעלת עקומת היצע. בחשבון פשטני, מדובר בסיכום חובק יקום מבחינת כמות האפשרויות. להלן **משוואה ה.1**:

מספר עקומות הביקוש וההיצע = מספר הסחורות × מספר השווקים × מספר תקופות הזמן.

קשה לדעת באופן מדעי מה הקשר בין העדפות שמביעים הצרכנים לבין קניותיהם בפועל. מדובר במיליארדי בני אדם מסוגים וזנים מגוונים. לך דע מה רוחש במוחם. כמו כן, על פי "מערכת הקידוד התעשייתית הצפון אמריקאית" (NAICS),[12] מדובר בסדר גודל של 10^9 סוגי סחורות

10 כאן גם נדחפת אל הבמה "תיאוריית המשחקים". אקדמאים לרוב טוענים שאין כמותה לפתרון בעיות השוק האוליגופולי. תיאורטיקנים של תיאוריית המשחקים ללא ספק פתרו יותר ממיליוני פעמים בעיות מן הסוג שהתעוררו אצל טויוטה ויריבותיה. אלא שהם מלכתחילה חייבים לכפות הנחות תיאורטיות כאלה, שאם מנהלי אוליגופול מסוגו של טויוטה או אחד מיריביה חפץ ברווחים ובשליטה בצרכנים, מן הסתם הם יעדיפו לשכוח מ"פתרונות" אלה.

11 מייסד הרעיון היה פרנסיס אדג'וורת (Edgeworth, 1881). סיכום על כך: Colander (2007).

12 North American Industrial Classification System

שונות ומשונות. הסחורות הללו נמכרות ונקנות ב־10^5 שווקים ברמות שונות בעולם, אם לא יותר (שווקים גלובליים, ארציים, אזורים, עירוניים, מוחשיים, אינטרנטיים וכו') ובכל שוק שוררות עקומות ביקוש והיצע ייחודית משלו. ולבסוף, מאחר שהטעמים והתנאים משתנים בהתמדה, תהייה כל סחורה בשוק כלשהו בעלת עקומות היצע וביקוש רבות ככל שמספר הטעמים הולכים ומשתנים. ואם הטעמים והתנאים משתנים מדי יום, הרי שמדי תקופה, נניח של מאה שנים, ניאלץ למדוד כל עקומה בנפרד עשרות אלפי פעמים.

מכאן, שלפני שניגשים למדגם, יש לזכור שמדובר באוכלוסיית בני אדם, סחורות, טעמים ותקופות, שבאופן מעשי כוללת מספר עקומות ביקוש והיצע בסדר גודל של 10^{18}. ואף אם ניתן להפיק מן השאלונים עקומות ביקוש והיצע מדויקות לאורך מאה השנים האחרונות, מספר העקומות המוערכות יהיה אפסי ביחס למספר הכללי של העקומות הקיימות בשווקים.

אך גם אם מדגם קטנטן יכול לספק תוצאה כלשהי, השאלה היא אם בכלל המתודה עצמה אמינה, כי הקושי נעוץ בכך שאין דרך להוכיח את אמינותה.

כדי לדעת את עקומות הביקוש וההיצע יש לשאול את הצרכן והיצרן אודות הנטייה שלו לקנות או למכור ביחס **למחירים אלטרנטיביים**. הבעיה היא כי **רק אחת** מהנטיות הללו – הנטייה לקנות ולמכור בנקודת המחיר הממשי של השוק – יכולה להיות מאומתת עם הנתונים בפועל של השוק. שאר הנטיות (כלומר, כלל עקומות הביקוש וההיצע להוציא אותה נקודה אחת), לעולם לא יגיעו לידי ביטוי בשוק. מכאן, אין דרך לאמת את הנטיות הללו עם מחירים וכמויות אקטואליים שניתן לצפות בהם. יוצא, שאין דרך לדעת אם ניתן להאמין לתשובות הקונים והמוכרים, ובוודאי אין דרך לאשש או להפריך את עקומות הביקוש וההיצע שלהם.

בבחירות למפלגות או למועמדים ברמות שונות של ההירכיה (ארצית, מחוזית, עירונית) ניתן לערוך סקרים מדגמיים ולהשוות את התחזיות אל התוצאות בפועל. גם כאן עשוי להתגלות פער, לעתים מכריע, בין הנטיות המוצהרות לבין ההצבעה בפועל, אבל מדובר לפחות **בנטייה אחת ובתוצאה אחת.**

עד כאן, הצד הצורני של הריאיון והשאלון. אולם גם תוכן השאלונים עשוי לגרום לצרות. בין אם מדובר במפקד או במדגם, על הכלכלנים לנסח את השאלות בדקדקנות ובבהירות כדי שהמרואיינים תלויי התרבויות ובעלי רמות ההבנה השונות, יבינו במדויק במה מדובר ומה אפשרויות הבחירה שלהם. וזאת כבר משימה מפרכת שלרוב הינה חסרת תועלת.

לדוגמא, הנעליים בשווקי ארה"ב הם סחורה פשוטה יחסית ומוכרת מזה דורות לכלל הצרכנים. המרואיינים נדרשים לשאול בפרוטרוט על כל סוגי הנעליים, על המידות, החומרים, הצבעים, התכונות (כדי שלצרכן תהייה היכולת להביע את העדפותיו המגוונות). הם אף נדרשים להזכיר ללא הרף למרואיינים, שבתשובותיהם חייבת להיות מובלעת ההנחה החיונית ש"**כל שאר הדברים מלבד המחיר נותרים קבועים**" (ללא הנחה חיונית זאת הריאיון חסר ערך). התשובות הללו ממלאות בוודאי מאות עמודים לנשאל, ודורשות הן מן המראיינים והן מן המרואיינים סבלנות ברזל, שקשה להאמין שצרכן מצוי יסכים לשאת מבלי לפצפץ את ראשו של הטרדן. וכל זאת, כשמדובר בסחורה פשוטה כמו נעליים. מה יתרחש בחקירת נטיותיו של הצרכן בסחורות כמו צעצוע דיגיטלי חדש, מכונית או שירות פיננסי אינטרנטי? התכונות והמפרטים של הסחורות עשויות להגיע למיליארדים והן חיוניות לאִפיון עקומת הביקוש בשוק.

לבסוף, כאשר מעבדים את נתוני השאלונים, על הכלכלנים להניח (ללא שום מבחן אמין שיוכיח או יפריך את ההנחה) שתשובות המרואיינים אמינות. שהם ענו בכנות על נטיותיהם, ושאכן

יש להם העדפות מפורטות ומדורגות. השאלה היא, אם קיימים בעולם כלשהו צרכנים ויצרנים השואלים עצמם אי פעם: "**כמה נעליים אני מתכוון לקנות או למכור במחירים אלטרנטיביים, כשכל השאר נותר בעינו?**" כנראה מעט. יתר על כן, כאשר צרכן או יצרן קונה או מוכר סחורה, אין לדעת עד כמה הוא דבק בנטיותיו המוקדמות, בהנחה שהיו לו בכלל כאלה.

אם מדובר בהנחות, סביר להניח שרוב בני האדם ממקסמי התועלת בעולם הזה מעולם לא טרחו לבזבז את זמנם על בחינת רשימת העדפות מדורגות (בתוספת ההתניה ש"מלבד המחיר, כל השאר נותר קבוע"). אף סביר שהם לא נתנו דעתם כיצד להתאים את הכמות המבוקשת או המוצעת אל התנודות במחיר. המסקנה המצערת, מאז ימי אפלטון, היא שאין לסמוך על מרבית בני האדם. הם חסרי השקפה תבונית על עקומות הביקוש וההיצע הפרטיות שלהם, ואם יטרידו אותם בשאלות מפורטות, תמורת תשלום, הם כבר ינפיקו משהו מהיר רווי בסתירות ניאו־קלסיות.[13]

כלכלנים וסטטיסטיקאים יבטלו טענות אלה במשיכת כתף. בסופו של דבר בידיהם מצוי הזיכיון מטעם על הידע. הם אף יטענו כי הם עוסקים מזה מאה שנים לפחות בהערכות כמותיות אקטואליות של עקומת הביקוש, עקומת ההיצע ושיווי המשקל בשווקים ממשיים. עם כל הכבוד, לא ייתכן שמאה שנה טועים כולם. הם יוסיפו ויאמרו, שהם עושים זאת לא רק באמצעות שאלונים אלא בעיקר באמצעות מידע מוצק הזורם מהשווקים ובסיוע של לא פחות מכלי האקונומטריה. והנה באים שני בורים יודעי כל, ומבטלים במחי אחד מאה שנות מחקר רציני. ולכן מכאן, נעבור לשאלה הבאה.

ה. האם ניתן להסיק ולהסביר את עקומות הביקוש וההיצע מן המידע הרב שזורם מהשווקים?

הספרות העוסקת בהפקת עקומות ביקוש והיצע אמפיריות מתוך מידע אקטואלי בשוק יכולה למלא ספריות ענק. אבל אין חשיבות לטיב הנתונים ולתחכום האקונומטרי, כי השאלה החוזרת היא מה הקשר בין נתוני השוק לבין עקומות הביקוש וההיצע המונפקות (בהנחה שהן בכלל קיימות)?

מדעני הכלכלה טוענים בתוקף, שנתוני השוק מייצגים עקומות ביקוש והיצע במצב שיווי משקל. מאחר שקביעה זאת ברורה להם מאליה ואין צורך לתהות עליה, הם ממשיכים מכאן לשלב הבא ומשתמשים בנתוני שוק אלה כדי להעריך ולאמוד את עקומות הביקוש וההיצע האלה. ולבסוף, הם משתמשים באותן עקומות שהוערכו על ידם, כדי להסביר את נתוני השוק שבאמצעותם הם העריכו את העקומות. כלומר הם הולכים במעגל סביב זנבם. וכבר כתבנו קודם, כי זוהי דרך כנסייתית ישנה ובדוקה: קודם שכנע את המאמינים בקיומו של האל הכנסייתי, ושאר רבדי המציאות יוערכו, יסודרו ויבוקרו לפי ציוויו.

כאן נכנס כלי תיאולוגי רב עוצמה המכונה אקונומטריקה. באמצעותו אפשר למרוח משוואות ביקוש והיצע, ובעזרת רגרסיות משלל סוגים ניתן להשתמש בהערכות עקומות ההיצע והביקוש

13 ניסוי מבוקר שערך Reinhard Sipple (1997) הראה שמעבר למספר קטן של סחורות, צרכנים אשר נראים בדרך כלל רציונליים מפירים במרץ את ההנחות היסודיות של הדוקטרינה הניאו־קלסית. סיכום קריא של הניסוי אצל Keen (2001): 67-72

בשוק כדי להסביר את נתוני השוק. אלא שכבר מלכתחילה כדאי לומר, כי האקונומטריקה אינה מתאימה להערכה כמותית של תהליכים בלתי ידועים, או לא יציבים, או שמחוץ לשווי משקל.

כבר כתבנו, שעל פי הגרסה הרשמית, עקומות הביקוש וההיצע משקפות תשוקות ומאוויים, שאין לדעת אותם והנתונים לשינויים מתמידים. מכאן שאין להתפלא כי אומדני הרגרסיות מלאים בתלאות ובקשיים.

המודל הבסיסי הוא של שתי רגרסיות, האחת לכמות המבוקשת (Q_d) והשנייה לכמות המוצעת (Q_s).

המודל דומה למשוואות הביקוש וההיצע שבפרק 4, אלא שכאן הן מורכבות מסמלים מופשטים כדי להתאימן לכל שוק ביקום.

להלן משוואות ה.2-3:

משוואה ה.2 $$Q_d = f_d\,(P, x_1, x_2, x_3, \ldots, x_n, u)$$

משוואה ה.3 $$Q_s = f_s\,(P, y_1, y_2, y_3, \ldots, y_m, v)$$

בשתי המשוואות, הסמלים שבצד ימין אמורים להסביר את כמות הביקוש וההיצע שבצד שמאל. P הוא המחיר הנצפה של הסחורה. x_i הוא רכיב אחד בין n רכיבים באגף הימני של המשוואה, הקובעים על פי ההלכה את מצבה של עקומת הביקוש (כמו בפרק 4). וכך גם y_i שהוא רכיב מסוים בין m הקובעים את מיקומה של עקומת ההיצע. u ו־v הינם אברי הטעות שמסמנים רעש לבן חסר דפוס שנוצר על ידי גורמים חיצוניים למיניהם (שלא נכללים במשוואה אך כנראה בעלי השפעה כלשהי). לבסוף כמו במשוואות בפרק 4, f_d וכן f_s מייצגים את צורת הפונקציה (functional form) של שתי המשוואות.[14] הרגרסיות אמורות לסייע לכלכלנים לעקוף את בעיית "הסטטיקה ההשוואתית" (comparative statics).[15]

מתודת "הסטטיקה ההשוואתית" הזאת הינה חיונית משום שבעולם משתנה מדובר לא רק **בתנועה לאורך** עקומות הביקוש וההיצע, שמתרחשת בגלל מחירים משתנים, אלא גם **בשינוי העקומות עצמן**. השינוי בעקומות מושפע מן השינוי בגורמים האחרים מן המחיר כמו רכיבי x_i ו־y_i שבשתי המשוואות, שלא לדבר על "הטעמים" המסתוריים של הצרכן הריבוני, וכן על ההערכות והציפיות לרווח שמשתנות מצד ההיצע. אם גורמים אלה שמחוץ למחיר הינם קבועים, העקומות נותרות במקומן. אם הגורמים הללו משתנים — העקומות זזות.

כשהכלכלנים עוסקים בתיאוריה הטהורה, הם מעמידים פנים כאילו אותם גורמים אחרים מוקפאים לצורך המחקר ומתרכזים רק בשאלה כיצד השינויים במחירים משפיעים על הכמות המבוקשת והמוצעת. אך מאחר שהעולם הינו דינמי והתנאים והסביבה משתנים במהירות, התרת סבך ההשפעות האחרות והפרדתן מן המחיר הינה משימה קשה.

14 צורת הפונקציה (functional form) הוא המבנה המתמטי של המשוואה. הצורה קובעת אם המשוואה הינה לינארית, לא לינארית, לוגריתמית וכו'. היא קובעת את צורתה המיוחדת, אם היא מכילה משתנים בפערי זמן, או מכפלות של משתנים. היא קובעת את אופי המקדמים של המשתנים: האם מקדמים אלה קבועים או משתנים (כלומר אם הם פונקציה של משתנים אחרים). היא קובעת את היחסים בין המשתנים השונים, תכונות אברי הטעות ועוד.

15 ראינו קודם, שכדי לזהות את טיב היחסים בין המחיר לבין הכמויות המבוקשות והמוצעות, יש לשלוף את ההנחה "מלבד המחיר או x_i או y_i כלשהו כל השאר יוותר בעינו". השם הכללי לדרך מחקר זאת הוא "סטטיקה השוואתית".

לשם כך הוכנסה הרגרסיה. זאת מסייעת לכאורה להתיר את הקשרים ולזהות את ההשפעה הייחודית של כל אחד ואחד מהרכיבים שבצד הימני של המשוואה על אגפה השמאלי (במקרה זה על הכמות המבוקשת או המוצעת). הרגרסיה חוזרת ומשחזרת את ההנחה "וכל השאר נותר בעינו" עבור כל אחד מהמשתנים שבאגף הימני.

לדוגמא, אם נציב במשוואה ה.2 את נתוני שוק הנעליים בארה"ב, אשר הופיעו בתרשים שבפרק 4, הרגרסיה תעריך את ההשפעה הייחודית על הכמות המבוקשת לנעליים Q_d של שינוי המחיר "הריאלי" של הנעלים P, וכך גם את ההשפעה הייחודית של השינויים בכל אחד מהמשתנים x_i (הכוללים, את מספר הצרכנים, הכנסתם הממוצעת, מיקומם בחלוקת ההכנסות, מחירי הסחורות האלטרנטיביות ועוד).

אך מה שמופיע על הנייר נטרף ומתערבל בפועל, כי הבעיה באקונומטריקה בכלל וברגרסיות בפרט, שהן תלויות לחלוטין בהנחות הבסיסיות שעליהן הן מושתתות. אם ההנחות אמינות, כך כנראה יהיו התוצאות וההפך.

הבעיה היא שההנחות העומדות בבסיס תיאוריית הערך הניאו־קלסית הינן מלכתחילה מוטעות אם לא מופרכות, ולכן תוצאות הרגרסיות של עקומות הביקוש וההיצע יהיו תמיד שגויות.[16]

גרוע מכך: אין אפשרות לתקנן, משום שאין לדעת בוודאות מה הטעות ובכמה הן טועות, האם הטעות היא קטנה או גדולה.

ושוב נשאלת השאלה, כיצד ניתן לקבל ברצינות קביעות בוטות שכאלה, הממעיטות בערכם של הכלכלנים ואקונומטריקאים. הרי הם טורחים בעזרת עקומות הביקוש וההיצע לבטא את חירותו של היחיד הליברלי?

ובכן, התשובה פשוטה: ראשית, כפי שכבר נכתב קודם, עם כל להט רצונם ואמונתם השחצנית, לכלכלנים אין שמץ מושג כיצד נראות פונקציות הביקוש וההיצע "האמיתיות". ואף על פי כן, הם מגדירים אותן ואפילו בדייקנות רבה. משוואות ה.2-3 למשל, מספקות תפריט מדויק של גורמים ושל צורת הפונקציה הקונקרטית. והשאלה נותרת בעינה: האם הכלכלנים יודעים שהדטרמינגנטים במשוואות שהם שרבטו וכן צורות הפונקציות שהם קבעו, הינם נכונים?

התשובה: לא. הם פשוט מורחים אותם כראות עיניהם ואומדים את המקדמים של המשתנים. באופן לא רצוני הם פותחים בבחירת צורת הפונקציה שתתאים לדמיונם התיאורטי או המעשי. הם מעמיסים על המשוואה שלל משתנים עד שהמריצה לא סוחבת. הם יזרקו פנימה את הנתונים הנחוצים (על הדרך שנתונים אלה נאספים ועל אמינותם קצרה ידנו מלעסוק כאן). וכאשר מכונת הרגרסיה מוכנה – מקישים על המקלדת *Enter* ובניגוד לעבר הרחוק (כארבעים שנה), התוצאות מיד מוקרנות על המסך.[17]

התוצאות הראשונות נוטות בדרך כלל לא להתאים להיפותזות של המודל. לא לדאוג. כל שף רגרסיות הבקי במתכונים עובר לשלב הבא ומוסיף לסיר משתנים חדשים ולעתים אף שולה החוצה ומבטל כמה משתנים אחרים. בוחשים היטב ומעבדים מחדש את הנתונים, מותחים או מכווצים את תקופת המחקר ומריצים שוב את הרגרסיה. אם גם הפעם תוצאות התבשיל אינן משביעות,

16 על היסטוריית המחלוקות אודות הרגרסיה, הטעויות, הבעיות והמבוכות: Moosa (2017, 2019).

17 קיימים בשוק החופשי שפע של ספרי בישול המלמדים בפרוטרוט כיצד לייצר ולפרש מודלים אמפיריים של פונקציות הביקוש וההיצע, ביניהם: Pollak and Wales (1992); Fisher et al. (2001); MacKay and Miller (2019).

אפשר להמשיך בתהליך. בסוף הרי חייב לצאת משהו שיתאים. לעתים נדירות, למרות ההתאמות והמתיחות, קורה שהתבשיל הוקדח — ואז משנים את צורת הפונקציה.

במקרה המיוחד של עקומת הביקוש, צורת הפונקציה אמורה להציג את מאווי הצרכנים, כלומר את הדרך שבה הם מתרגמים את הערכים שהופיעו בצד ימין של המשוואה לכוונות קנייה. במקרה של עקומת ההיצע, צורת הפונקציה אמורה להציג את האופן שבו משקללים המוכרים את העלויות והרווחים בחישובי תשוקתם למכור.

עד כאן הכול טוב ויפה, אלא שכל התיאורים האלה מובילים למבוי סתום. ראשית, הכלכלנים אינם יודעים מאומה על מאווייהם ותשוקותיהם של הקונים והמוכרים, ומכאן שאין ביכולתם לדעת את צורות הפונקציה האקטואליות של עקומות הביקוש וההיצע. אבל לשם מה הם בילו שנים רבות בלימודי כלכלה וסטטיסטיקה? בסופו של דבר הם רכיב בצבא התמחירנים והאנליסטים שמעלים באוב צורות, רוחות וטעמים שוב ושוב עד שיעלה הרצון בעיני האלים וישעו למנחתם, והתוצאות יתאימו להלך הרוחות.

שנית, צרה נוספת אורבת למפעילי הרגרסיות, שכבר הרקליטוס הוציא לה מוניטין: נהר הזמן הזורם. ההנחה במודל האקונומטרי היא, שפונקציות הביקוש וההיצע אשר הוערכו על ידי הרגרסיה, נותרות יציבות ללא שינוי במרוצת התקופה הנחקרת או בניתוח חתך רוחב השוואתי בין שווקים. אם הן לא יציבות ומשתנות לאורך הזמן או בין השווקים השונים, התוצאות הינן חסרות מובן. ואם נניח (ואין אפשרות להוכיח ההפך) שההעדפות הפרטיות, שלא לדבר על ההעדפות המצרפיות של הצרכנים, משתנות ללא הרף — אין אדם שיוכל לדעת משהו על אופי השינוי, כמותו ועיתויו.

שלישית, תרגילי הרגרסיה מותנים בכך שהמחירים והכמויות הנצפים משקפים מצב של שיווי משקל. מאחר שגם שיווי המשקל הוא אידיאה מפוקפקת, סביר להניח, שאף אם הוא מתקיים אי פעם בשוק מיתולוגי כלשהו — אין אדם, אפילו לא כלכלן עטור נובל משיקגו, שיוכל לבשר לנו מתי מתרחש אותו שיווי משקל אגדי. ומבחינת הדוקטרינה עצמה, ביקוש והיצע במחיר שוק שמחוץ לשיווי משקל הופך את ניתוח הרגרסיה לחסר פשר.

מדעני הכלכלה כמובן יכחישו מכל וכל את הכתוב כאן ויירו בלהטוטים שונים שניתן לאזן בין דרישות התיאוריה לבין כורח המציאות בשוק. אולם אין הרבה מה לעשות עם תיאוריה מרופטת כזאת: העקומות שהם סוגדים להן הינן אידיאות מפוקפקות מבחינה תיאורטית ולא ניתנות לתצפית ולידיעה אמפירית. בקצרה, מדובר בפולחן בעל ברק מתמטי־סטטיסטי חסר ערך מדעי אולם נושא רווחים אקדמיים רבים.

ו. ביקוש והיצע מצרפיים בעולם תאגידי־מדיני

עד עתה התמקדנו בדרך שבה מתארים ומסבירים מדעני הכלכלה את העולם. הם מבססים את תמונת העולם שלהם על השילוש הקדוש — הביקוש, ההיצע ושיוו המשקל. הראנו שבמקרה הטוב העולם הזה מט לנפול, ובדרך כלל התמונה הינה שיקוף מזויף ממעבה מערה אפלה.

אך כל זאת שייך לעולם האידיאות הטהורות ואילו כשהעולם התאגידי־מדיני נכנס לתמונה, על מדעני הכלכלה לספק במהירות אומדנים מצרפיים אובייקטיביים, כמו תפוקה תעשייתית מצרפית, מלאי הון ענפי, תוצר מקומי גולמי וכו'. מצרפים אלה הינם כמויות/מחירים אובייקטיביים לכאורה. אך האם מדע הכלכלה אכן מסוגל למדוד אותם?

ו.1 הכמות המצרפית על פי העולם הניאו־קלסי

בדיקת מחירים וכמויות של סחורות בודדות הינה פשוטה. המחיר של תפוח גרנד סמית, נעל נייק, טנק מרכבה, מטוס בואינג 737, או מניית אמזון, מופיע וניתן לצפייה בשוק, ואת הכמויות של סחורות אלה, ניתן פשוט לספור.

הבעיה מתחילה ממדידת מצרפים של סוגי סחורות שונים. למשל מצרפים של תפוחים ממינים שונים, נעליים שונות, טנקים ומטוסים ממודלים שונים, וכמובן, צירופי מניות של פירמות שונות. לעתים אף מודדים חבילות יותר נרחבות, כמו סך כלל תפוקת המזון, צריכת משקי הבית, מכונות וציוד, שירותים ממשלתיים, ציוד ביטחוני והתמ"ג של כלל המשק.

שוב יש להזהיר מראש, כי בניגוד למחירים וכמויות של סחורה בודדת – מצרפים של סחורות מגוונות הינם בלתי ניתנים למדידה אובייקטיבית.

לכאורה, קביעה זאת סותרת את הכתוב בפרק 4. שם הזכרנו ועשינו שימוש בנתוני הפרסומים השנתיים של הממשל האמריקאי על סטטיסטיקת מחירים וכמויות מצרפיים בכלל המשק ובמאות ענפים ותת ענפים. אם כן, כיצד יתכן שסטטיסטיקה המופקת בהתמדה מזה עשרות שנים בארה"ב ונחשבת לאמינה ביותר, אינה ניתנת למדידה?

הסטטיסטיקה אכן נראית אובייקטיבית ואמינה, ועוסקת ללא ספק בעולם הנגלה, אולם כאשר לומדים את הדרך שבה היא נאספת ואת המתודולוגיה שעומדת מאחוריה, ניתן להבין שמה שהיא מציגה אינו מה שהיא מצהירה. אין בה אובייקטיביות כלשהי, אך יש בה הרבה מהרהורי לבם של אוספי ומעבדי הנתונים.

נפתח בקטגוריה מצרפית הידועה כ"מלאי הון" (של ענף או של משק שלם). נהוג לכלול בה סחורות המייצרות סחורות אחרות, כמו מכונות, ציוד, משרדים, מכוניות, אוניות, בתי ספר, מלונות ומגוון סחורות הון אחרות.

המשותף לסחורות בקטגוריה זאת הוא, שהן כנראה מייצרות משהו, אבל בדרך כלל הן שונות לחלוטין זו מזו. קשה להשוות את מלאי ההון בענף המשכנתאות לזה של ענף ספינות קרגו, או לזה של ענף ייצור שבבים. הסחורות הללו אף משתנות בתכונותיהן לאורך הזמן עד שלעתים נותר רק הכינוי שלהן אולם תוכנם השתנה לחלוטין (כמו מטוס בוכנה לנוסעים *Farman F.60 Goliath* משנות העשרים של המאה העשרים בהשוואה למטוס סילון לנוסעים *Airbus A330-300* מן המאה ה־21, או מטוס קרב מוסטנג ממלחמת העולם השנייה בהשוואה למטוס קרב *F35* מ־2010). ובכן, כיצד ניתן למצוא משהו משותף שיחבר יחד סחורות מסוגים שונים, וכיצד ניתן להעריך באופן אוניברסלי את השינויים שחלו בסחורות השונות במרוצת השנים?

הסטטיסטיקאים משתמשים במתודה מדעית ביותר הייחודית למדע הכלכלה. לכל מדע יש יחידות מידה אוניברסליות. למשל, בפיזיקה מודדים כל תופעה במונחים של מרחק, זמן, מסה, מטען חשמלי וחום. ובאופן דומה למדע הכלכלה יש יחידת מידה אוניברסלית: **תועלת**.

על פי מדע הכלכלה, כל הסחורות מכל סוג, ואין זה משנה עד כמה הן שונות זו מזו, מיוצרות ונצרכות למען התועלת שהן מכילות. הסחורות מפיקות תועלת ישירות לצרכן, או בעקיפין באמצעות ייצור סחורות אחרות שמפיקות תועלת לצרכן. מה שנותר הוא למנות את יחידות התועלת הישירות והעקיפות האוניברסליות שמפיקות הסחורות השונות ולחברן יחד. בדרך זאת ניתן להגיע לתוצאות מצרפיות אובייקטיביות.

כבר בפרק 4 נכתב כי הבעיה נעוצה במשמעותה של יחידת התועלת. התועלת היא העונג שהצרכן הריבוני מפיק מסחורה מסוימת. הבעיה הראשונה היא שכל צרכן ריבוני עשוי להפיק

מאותה סחורה כמות תועלת שונה, משום שהעדפותיו וטעמיו שונים מצרכנים ריבוניים אחרים. הבעיה השנייה היא שהעדפות הצרכנים משתנות במרוצת הזמן ומכאן גם משתנה כמות התועלת, ולפיכך גם "הכמות" של הסחורה, אפילו אם הסחורה נותרה ללא שינוי. נראה אם כן, שקצת יקשה לאסוף את התועלות השונות ולמדדן יחד.

בפרק 4 ראינו שהבעיה הראשונה נפתרה באמצעות הפקעת האוטונומיה מן הצרכן והסבתו הזמנית או הסופית לאוטומטון. אם כלל הצרכנים מצוידים באותן העדפות, יספוג כל אחד ואחד מהם אותה מנת תועלת מסחורה מסוימת. כדי להתגבר על בעיית השינויים במרוצת הזמן שחלים בטעמים ובתועלות, הצרכנים הותנו להיות בעלי טעמים קבועים לנצח, וכך כל סחורה ביקום נושאת מנת תועלת שאינה משתנה. כך עוד בעיה סולקה. ומכאן אפשר להמשיך ולצרף סוף סוף את כלל התועלות.

מיד מתעוררת בעיה נוספת: המספר האקטואלי של יחידות התועלת המצרפיות אינו ידוע. פשוט טרם נמצא אדם שהצליח לראות או לחזות בהקיץ ביחידות תועלת, שלא לדבר על חישוב מצרפי של התועלות. אך כבר ראינו בפרק 4, שבעיה זאת נפתרה בקלילות על ידי זוכה פרס נובל הידוע פול סמואלסון, שכינה את פתרונו המבריק בשם "העדפות נגלות" (revealed preferences). משמעות הפתרון היא שכמות התועלת מן הסחורה נמדדת באמצעות מחיר הסחורה. אם מחיר סחורה A הינו כפול משל סחורה B, משמע, שכמות התועלת שהצרכן מפיק מ־A כפולה מזאת של B. וכבר הערנו שתגלית מדעית זאת הינה מהבודדות במדע שלעולם אינה ניתנת להפרכה. במקום שהתועלת תסביר את המחיר, המחיר הנגלה בשוק מסביר את הכמות הנסתרת של התועלת, שאמורה להסביר את המחיר. יתר על כן, המחיר כנראה מוכיח את עצם קיומה של התועלת. והרי לא ייתכן שכולם טועים: עובדה שכולם חוזרים ואומרים זאת בדבקות. אכן תגלית מדעית מיוחדת. סילקנו אם כן, עוד מטרד בדרך לסטטיסטיקה המצרפית. אך מיד צצה בעיה חדשה, חודרנית וטורדנית למדי.

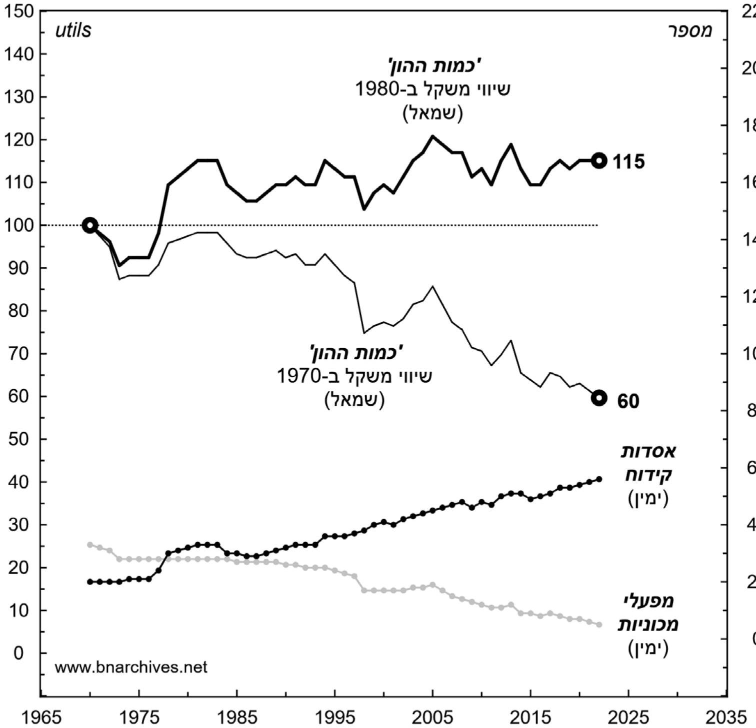
ו.2 שיווי משקל במצרף סחורות

על פי ההלכה, מחירה של סחורה ביחס לכמות המבוקשת והמוצעת בשוק מצוי בנקודת שיווי משקל, וכך גם עליו להיות כשמדובר בכמויות מצרפיות של סחורות. אך מסתבר, שכדי למדוד את הגדלים הכלכליים המצרפיים, יש להניח כי השוק מצוי בשיווי משקל בנקודה **אחת** בלבד בזמן נתון. בנוסף, יש להניח כי נקודה זאת **ידועה** למודד.

הנחה זאת לא רק סותרת את האמונה התאורטית הניאו־קלסית, אלא שהיא גם חסרת בסיס לוגי ואמפירי. מאחר שאין ביקום מישהו היודע מתי השוק נמצא בשיווי משקל, אם בכלל, יוצא **שכלל המדידות האגרגטיביות של הרשויות הסטטיסטיות הינן למעשה שרירותית.**

תרשים 5.2 מדגים את הבעיה. התרשים מציג תאגיד דמיוני גדול בשם פטרוקאר, שבבעלותו מצויים שני סוגי "נכסים יצרניים": מפעלים לייצור מכוניות וכן אסדות לקידוח נפט. הוא מייצר, רוכש ומוכר את המפעלים ואת האסדות, כך שמספר המפעלים והאסדות משתנה לאורך זמן. כדי להקל, נניח שהמפעלים והאסדות אינם משתנים באיכותם ובסגולותיהם לאורך זמן (מאוחר יותר נשוב ונשנה הנחה זאת).

תרשים ה.2
"כמות ההון" של תאגיד פטרוקאר

הערה: מספרי המפעלים ואסדות הקידוח הינם דמיוניים. "כמות ההון" במצב של שווי משקל תחרותי מושלם ב־1970 מבוססת על ההנחה שהיחס בין כושר הפריון של המפעלים לייצור מכוניות לבין זה של אסדות הקידוח הוא 1:3. לעומת זאת אם 1980 היא שנה של שיווי משקל בשוק תחרותי מושלם, "כמות ההון" מבוססת על יחס של 1:1. שתי הסדרות של מדדי "כמות ההון" מכווננות לפי שנת בסיס 1970=100

בתחתית התרשים מוצגת היסטוריית האחזקות של התאגיד. ניתן לראות (הסקלה הימנית) שבשנת 1970 התאגיד החזיק ב־33 מפעלי מכוניות וב־20 אסדות נפט. במרוצת השנים הבאות השתנו מספרי האחזקות: מספר המפעלים (הקו הדק האפור) ירד והגיע ל־5 בשנת 2022. לעומת זאת מספר האסדות (הקו העבה השחור) טיפס והגיע עד ל־56 ב־2022.

ערך ההון בדולרים של התאגיד בכל שנה יכול להיות מחושב על ידי הכפלת מספר המפעלים והאסדות במחיריהם, כפי שמוצג במשוואות ה.4-ה.5:

משוואה ה.4 $$MV_t = N1_t \times P1_t + N2_t \times P2_t$$

MV_t = ערך ההון של התאגיד.
$N1_t$ = מספר המפעלים לייצור מכוניות.
$N2_t$ = מספר אסדות הקידוח.
$P1_t$ = מחיר מפעל המכוניות.
$P2_t$ = מחיר אסדת קידוח.
t = שנת התצפית.

אם נניח שב־1970 מפעל מכוניות היה שווה 60 מיליון דולר ואסדת קידוח 20 מיליון דולר, נקבל:

משוואה ה.5 $\$2.38\text{ bn} = 33 \times \$60\text{ mn} + 20 \times \$20\text{ mn}$

מחיר השוק של התאגיד ב־1970 הוא אפוא 2.38 מיליארד דולר.

ועתה נדמיין שהפכנו לפתע לכלכלנים מדענים, ונניח ששנת 1970 הייתה שנה של שיווי משקל בשוק תחרותי מושלם (בעיקר בעסקי הנפט ללא ספק). מאחר שמדעני הכלכלה גם מניחים שהעולם מאוכלס באוטומטונים בעלי טעמים זהים וקבועים – פירושו של דבר, שאם היחס בין המחירים של שני סוגי ההון, מחיר מפעל ומחיר אסדה, הוא 1:3 = (20:60) מיליון דולר – הפריון היחסי שלהם, כלומר "כמויות ההון" היחסיות, מתגלות באמצעות יחס זה.

יחס 1:3 במחירי שיווי משקל תחרותי מושלם המאוכלס באוטומטונים, מגלה לנו שמפעל המכוניות מפיק פי 3 יחידות תועלת אוניברסליות מאשר אסדת הקידוח. מכאן שנוכל לכתוב את משוואה ה.6 אשר תחשב את כמות ההון המצרפית (Q) המוחזקת בידי פטרוקאר לכל שנת t.

משוואה ה.6 [18] $Q_t = N1_t \times \$60\text{ mn} + N2_t \times \$20\text{ mn}$

במדד כמות ההון הזה, המתואר על ידי הקו הדק בחלק העליון של התרשים, מסמנים את הערכים לפי שנת בסיס 100 = Q_{1970}. (כלומר, מחלקים כל ערך בסדרה בכמות ההון שחושבה עבור 1970, ומכפילים ב־100). החישוב מראה, שהחל מ־1970, העלייה במספר אסדות הקידוח (מ־20 ל־56) קוזזה על ידי הירידה באחזקת מפעלי המכוניות (מ־39 ל־5). מאחר שכמות ההון של מפעל הינה פי 3 משל אסדה, יוצא שסך כמות ההון של התאגיד ירד ב־40% מאז 1970.

בינתיים התגלה שכלכלן אופנתי סבור, כי דווקא שנת 1980 היא שנת שיווי המשקל בשוק התחרותי המושלם. מסתבר שדברים רבים קרו מאז 1970, ביניהם נסיקה מהירה של מחירי הנפט שאליה נלוו עליות במחירי הציוד לקידוחי נפט. נניח אם כן, שלקראת 1980 מחיר אסדה לקידוחי נפט שילש עצמו והגיע ל־60 מיליון דולר, בעוד שמחיר מפעל מכוניות נותר ללא שינוי, כלומר אף הוא 60 מיליון דולר.

מאחר שאנו מניחים, בעקבות הכלכלן החדש, שהמחיר ב־1980 נקבע במצב של שיווי משקל תחרותי מושלם, יוצא שיחס היעילות הנגלית שבין המפעלים לבין האסדות הוא 1:1 (בניגוד ליחס הקודם ב־1970 שהיה 1:3).

נחשב ב**משוואה ה.7** את "כמות ההון" הנגלית של פטרוקאר בעקבות השינוי ביחסי הפריון.

משוואה ה.7 $Q_t = N1_t \times \$60\text{ mn} + N2_t \times \$60\text{ mn}$

18 החישוב כולל הסתייגות חשובה: על פי התיאוריה הניאו־קלסית, מחיר שיווי משקל הוא פרופורציונלי ליעילות היחסית של המפעל **השולי** ושל האסדה **השולית**, אך במקרה זה, אין זה מספיק לצרכינו בחישוב "כמות ההון". כדי לחשב את כלל כמות ההון אנו זקוקים לדעת את היעילות היחסית של המפעל **הממוצע** ושל האסדה **הממוצעת**, אך כאמור, המחיר אינו מגלה לנו זאת. בספרי מדע הכלכלה כתוב שיעילות שולית וממוצעת הינן שונות בדרך כלל ואין דרך להחליף ביניהן. הסטטיסטיקאים של החשבונאות הלאומית פותרים את הבעיה בכך שהם מתעלמים ממנה. השיטה המקובלת, שאנו נוהגים לפיה למען הפשטות, היא להעמיד פנים שהמחיר מגלה לנו את הכמות הממוצעת של ההון. למה תמיד להיות חריג? לעתים כדאי להיות בקונצנזוס.

שוב נכוונן את נתוני הסדרה לבסיס $Q_{1970} = 100$ והפעם כשנתבונן בתרשים 5.2 נבחין שהחישוב החדש המיוצג בקו השחור העבה שבחלק העליון של התרשים, מראה דווקא עלייה ב־15% ב"כמות ההון" של פטרוקאר.

הבעיה ברורה: ההון הוא אותו הון. אלו הם אותם מפעלים ואלה הן אותן אסדות. לא היה בהם שינוי כלשהו, אבל אנחנו מקבלים **שתי כמויות הון שונות**. אכן פלא.

אם כן, איזה כמות הון היא הנכונה? כמות ההון שירדה ב־40% או זאת שעלתה ב־15%?

התשובה פשוטה: הכול תלוי בטיב השנה שבה העולם היה מצוי בשיווי משקל תחרותי מושלם. אם השנה הייתה 1970, אין צל של ספק, שמחיר שיווי המשקל הנכון נמצא ביחס 1:3 לטובת מפעל המכוניות וכמות ההון הנכונה מתוארת במדויק בקו הדק. אך אם שנת שיווי המשקל הייתה 1980, בטוח כמוות שהיחס הנכון של מחיר/כמות היה 1:1 וכמות ההון המדויקת בוודאות (עלינו) מתוארת בקו העבה.

אלא שאין בנמצא כלכלן היכול לספק את התשובה. פשוט, אין אדם היודע מתי מצוי השוק בשיווי משקל, בהנחה שקיים דבר כזה בשוק. ומה יקרה חלילה אם שוק כלשהו מעולם לא היה ואינו נמצא בשיווי משקל, כלומר שהמחירים "הנכונים" מעולם לא מתגלים בשוק?

והבעיה שאין מדובר במוצרי הון בלבד אלא **בכל סל סחורות הטרוגני**. ואם הניאו־קלסיקנים אינם יודעים מהו המחיר שיווי משקל הנכון, הם אף אינם מסוגלים לחשב כמויות ריאליות של מצרפים, ולפיכך הם גם אינם יכולים לחשב את מחירם. כלומר, אם עד עתה ראינו שהניאו־קלסיקנים אינם מסוגלים **להסביר** את הכלכלה, עכשיו מתברר שברמה המצרפית – הם אף אינם מסוגלים **לתאר** את מה שהם מתיימרים להסביר. בקצרה, אין להם מאומה מלבד סיסמאות מעין מתמטיות ריקות.

מדעני הכלכלה נוהגים להתעלם בקלילות מן הבעיה, באמצעות קביעה שהעולם פשוט קופץ משיווי משקל אחד לשני (כמו בפרק 4 תרשים ד.8). מכאן, שעל פי התרשים הנוכחי, גם 1970 וגם 1980 הן שנות שיווי משקל. הבעיה היא שקביעה גורפת זאת לא רק שאינה מסייעת, אלא בעצם מחסלת לחלוטין את מושג "הכמות הריאלית" המצרפית. כי אם כל מחיר יחסי בשוק (במקרה הזה, המחיר היחסי בין מפעלי מכוניות לבין אסדות נפט) הוא מחיר שיווי משקל, ואם המחירים היחסיים משתנים, יוצא שהגדלים "הריאליים" של הסחורות אינם קבועים. וכל זאת, עוד במצב שהסחורות עצמן אינן משתנות...

ולא שאנו ממציאים כאן משהוא חדש: לפי הניאו־קלסיקנים עצמם, הגדלים התועלתניים תלויים בטעם הצרכנים, ואם ההעדפות הצרכנים משתנות – אותו מפעל מכוניות שנותר עם אותן תכונות עשוי לייצג ב־1980 "כושר הפקת תועלת" שונה מאשר ב־1970. באופן דומה, עלייה במספר האסדות עשויה לציין ירידה ב"כושר הפקת תועלת", אך גם יכולה לציין עלייה. הכול תלוי בגחמות הקופצניות של הצרכנים שהשתחררו מהכבלים הניאו־קלסיים אשר כפו עליהם העדפות קבועות.

ואם טעמי הצרכנים אינם קבועים, הניאו־קלסיקנים נותרים ללא "יתד" לייחוס, ומכאן אין עוד אפשרות לדבר על כמויות "ריאליות", לא של סחורה בודדת ולא של מצרפי סחורות.

ו.3 כמות ללא שיווי משקל

שיווי משקל חמקני יכול להיות הרסני לצורך מדידת כמויות מצרפיות של סחורות מגוונות בשווקים.

שוב נביא את דוגמת מפעלי המכוניות ואסדות הקידוח. הראשון צורך אנרגיה השני מפיק אותה. מכאן שמחיריהם היחסיים מבוססים רבות על הכלכלה הפוליטית של המזרח התיכון. באזור זה מצויים כחצי ממרבצי הנפט המוכחים בעולם וכשליש מהתפוקה היומית בעולם נשאבת שם.

הבליל הידוע של בריתות תאגידיות, ממשלים דיקטטוריים, מיליציות דתיות ומעצמות בוחשות, כנראה לא היטיבו במיוחד עם שיווי המשקל האומלל בשוק תחרותי מושלם. מכאן שאין טעם בכלל לנסות למדוד "כמויות תועלת" באמצעות המחירים היחסיים שבין מפעל המכוניות לבין אסדת הקידוח. מדידה מסוג זה אינה יכולה לשמש ככלי למדידת "כמויות הון".

כשמשקיפים על הכלכלה הפוליטית בעולם, התמונה לא פחות פרועה. קשה להבין כיצד משרדי סטטיסטיקה מדיניים מפרסמים בכובד ראש קטגוריות אובייקטיביות לכאורה של "מלאי הון" ושל גדלים מצרפיים במשק.

הסטטיסטיקאים מנסים לטאטא את הבעיה באמצעות התעלמות שיטתית ממנה, ובדרך כלל הולכים בעקבות השיטות המתודולוגיות שמפרסמים משרדי הסטטיסטיקה המרכזיים בעולם. כך לדוגמא ספר הנחיות של האו"ם למערכת חשבונאות לאומית משנת 2009, כולל שלוש התייחסויות בלבד למילה "שיווי משקל". בפרק 15 שבספר, העוסק ב"מדידות מחיר וכמות", המילה אינה נזכרת כלל. גם המושג "אי שיווי משקל" אינו נזכר.[19] ספר הנחיות קודם מ־1993 כולל עשרה אזכורים של המושג. אולם גם בו, בפרק 16 החשוב העוסק ב"מדידות מחיר וכמות", המושגים "שיווי משקל" ו"אי שיווי משקל" אינם מוזכרים.[20] הנחיות ה־OECD ל"מדידת הון" אף הן לא מתייחסות לשיווי משקל.[21]

גרסה מוקדמת של ספר ההנחיות של האו"ם לחשבונאות לאומית מ־1977 משקפת עדיין את המצב שלפני הניצחון הרשמי של הניאו־ליברליזם. כאן עדיין הכותבים ניסו לצאת מן המלכוד באמצעות הסברים מעוררי רחמים כיצד למדוד כמויות בשווקים "לא משוכללים".

למשל, כיצד לטפל בטרנסקציות בין מפעלים או ענפים שבבעלות אותה פירמה. במקרים אלה המחירים הינם "שרירותיים במקצת", לפי כותבי ספר ההנחיות. משום כך הם המליצו לנטוש את המחירים ובמקומם "למדוד כמויות פיזיות" שמשולבות באומדנים של "כמה היה אמור להיות מחירם בשוק".[22] אין צורך להוסיף שכותבי ההנחיות לא הסבירו מדוע אנו זקוקים למחירים אם כבר יש בידינו את המדידות הפיזיות. אף לא ברור היכן למצוא את המחירים "שאמורים להיות מחירי שוק" בעולם נטול שוק תחרותי משוכלל.

בקצרה, בעולם "לא שוקי" אין אפשרות למדוד כמויות מצרפיות בענף או בתמ"ג, כשרוב מחירי הסחורות "מוכתבים" והממשלים, הארגונים הצבאיים והתאגידיים מעורבים עמוקות במשק.

סיפורי שיווי המשקל במדידת כמויות בסטטיסטיקה מצרפית קשורים למושג הליברלי "רווחה" (wellbeing). הדוקטרינה הניאו־קלסית מעגנת את המושג בחישוב התועלת המרבית של הצרכן הריבוני (אם נשכח לרגע את הנחת הצרכן האוטומטון). הרצון החופשי של הצרכן הוא הדגל המרכזי של הליברליזם, והתועלת המרבית היא שמדריכה את רצון הצרכנים לרווחה. אך כאשר מחשבים את התוצר הלאומי הגולמי, מניחים משום מה, שדולר אחד המוצא על ידי הממשלה לרכישת נשק ביולוגי (הוצאה לצריכה ביטחונית) מייצג אותה "כמות" שמייצג דולר המוצא על תרופה ביולוגית שקנה הצרכן הבודד בבית המרקחת (הוצאה לצריכה פרטית). הצירוף של שתי

19 UN, Department of Economic and Social Affairs (2009)
20 UN, Department of Economic and Social Affairs (1993)
21 OECD (2001)
22 UN. Department of Economic and Social Affairs (1977): 12

ההוצאות נעשה באמצעות ההנחה הברורה ששתי הסחורות, הנשק והתרופה, מפיקות תועלת ורווחה לצרכנים באופן פרופורציונלי למחירן.

אילו הניאו־קלסיקנים היו עקביים בהטפותיהם על חירות היחיד ורווחתו של הצרכן הבודד, היה עליהם לחשב את התרופה ככמות חיובית של תועלת שיש להוסיף את "כמותה" לתוצר הלאומי, ואילו את הנשק הביולוגי היה עליהם לחשב ככמות שלילית של תועלת, שיש להפחיתה מן התוצר הלאומי.

אך גם "הכמויות" שמתווספות לתוצר הלאומי באמצעות החלק הגדול ביותר בו, "הצריכה הפרטית", אינן נובעות בהכרח מטעמיהם החופשיים של הצרכנים ונטיותיהם האוטונומיות. סקירה קצרה של הצריכה הפרטית בחשבונות הלאומיים תראה שחלק לא מבוטל מהסעיפים שם אינם אלא סוג של התניה כפייתית: סחורות כמו טבק, אלכוהול, סמי הרגעה, ניתוחים פלסטיים, מכוניות בעלות פחת מואץ, בגדים שמתיישנים במהירות, מחשבים וטלפונים סלולריים שמוחלפים כל שנתיים, סרטים דביליים ועוד מיליוני צרכים מותנים אחרים.

בהעדרו של שיווי משקל בשוק תחרותי מושלם, אין אפשרות לדעת אילו סחורות בתמ"ג עונות לצורכי הצרכן האוטונומי, ואילו מסייעות להתניית הצרכן ולשלילת האוטונומיה שלו. אבל את הניאו־קלסיקנים השולטים בעריכת החשבונאות הלאומית אין זה מעניין. הם ימשיכו בפרסום מדידות "ריאליות" חסרות מובן של מצרפי סחורות ומדדי מחיריהן. וכך הם ימשיכו בפרסום "כמויות" החשבונות הלאומיים ו"מלאי ההון" שיוותרו חסרי פשר.[23]

ז. מחירים הֶדוֹניים

התפתחות חשובה בעסקי מדידת התועלת הייתה הניסיון למדידה כמותית של השינויים שחלו במרוצת הזמן באיכות הסחורות.

נשוב אל תאגיד פטרוקאר הדימיוני. קודם לכן הנחנו שמפעלי המכוניות ואסדת הקידוח אינם משתנים בתכונותיהם לאורך זמן, רק מספרם משתנה. אך אנו יודעים שלמעשה סחורות משתנות ללא הרף באיכותן ובתכונותיהן.

נניח שאסדת קידוח שיוצרה ב־1984 עלתה ב־40% יותר מאסדה שיוצרה ב־1974, ואף נניח שהאסדה החדשה יותר הינה שונה מהישנה בכך שהיא יותר פרודוקטיבית, כלומר מספקת יותר תועלת. הניאו־קלסיקנים מניחים שבדרך כלל המחיר הגבוה יותר משקף לפחות בחלקו איכות

23 קיימים ניסיונות למדידות מצרפיות אלטרנטיביות וביניהם: Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), Green National Product and Human Development Index (HDI). מדדים מסוג זה, שקודמו לראשונה בידי Herman Daly and John Cobb (1989), ניסו לכוונן מחדש את החשבונאות הלאומית הקונבנציונלית כדי לקחת בחשבון השפעות לוואי וגורמים חיצונים לשוק אחרים. הדרך שלהם הייתה: ראשית, להוסיף מה שאמור להיות בעל השפעה חיובית של פעילויות חיצוניות לשוק. שנית, להפחית השפעות שנחשבות למזיקות או לא מיטיבות לסביבה שבתוך השוק. שלישית, לתקן מדדים שנובעים מהכנסות לא שוויוניות. בסופו של דבר, ניסיונות נחמדים אלה נותרים כלואים בתוך הדוקטרינה הניאו־קלסית ועקרונותיה. לא רק שהם אינם יוצרים שיטה חשבונאית חדשה, אלא הם משתמשים בנתונים הגולמיים של החשבונאות הלאומית הקונבנציונלית. תרגילי ההוספה וההפחתה שלהם לחשבונות הלאומיים הקיימים, מקבלים את הנחת שיווי המשקל של כמות/מחיר ואת ההיגיון של החשבונאות התועלתנית. עוד ניסיונות לשחזור תמ"ג אלטרנטיבי ראו:
Talberth, Cobb, and Slattery (2007); Costanza et al. (2009); Stiglitz, Fitoussi, and Durand (2018)

(כמות תועלת) גדולה יותר. השאלה היא **בכמה יותר גדולה?** כמה מתוך אותם 40% מעליית המחיר מייצגים כמות גדולה יותר של תועלת ואיזה חלק הוא שינוי "טהור" במחיר בלבד?

כבר הבנו שאין אפשרות לראות בגלוי כמויות של יחידות תועלת קבועות או משתנות. אך הכלכלנים חייבים לספק תשובות לפטרונים. עוד בשנות השלושים של המאה העשרים הם החלו בפיתוח כלי אולטימטיבי לפתרון בעיית המדידה של השינוי באיכות הסחורות. שמו של הכלי: "רגרסיה הדונית" (hedonic regression). רק בשנות התשעים, עם התפתחות המחשבים המהירים והתוכנות המתוחכמות, החל הכלי להתפשט במהירות ולהיקלט בלימודי המחלקות לכלכלה ברחבי העולם, וכיום הוא מיושם כמובן מאליו ברוב ארגוני הסטטיסטיקה המדיניים.[24]

הרעיון המרכזי הוא שיש לפרק ולהפשיט את הסחורה משלל תכונותיה ולאחר מכן לזהות באלו תכונות חל שינוי ולמדוד את גודל השינוי. וכך, בדוגמת אסדת הקידוח, ניתן למדוד שינויים באפיונים כמו גודל, כושר ייצור, משקל, עמידות, בטיחות ועוד. ואז מפעילים את מכונת הרגרסיה. בדוגמא שלנו, משווים את השינויים במחיר האסדה מצד אחד עם השינויים בתכונותיה השונות לאורך התקופה מצד שני (או עם שינויי התכונות באסדות מאותו סוג בחיתוך רוחבי).

באמצעות אומדני המקדמים שהרגרסיה מייחסת לכל תכונה בנפרד, מודדים את תרומתו הסגולית של השינוי שהתחולל בכל תכונה לסך השינוי ב"כמות" האסדה. מקדם הזמן ברגרסיה (או הקבוע בניתוח חתך הרוחב) מייצג את השינוי "הטהור" במחיר (כלומר, שינוי המחיר שאינו קשור לשינוי בתועלות). וכך בדרך זאת מפרקים את שינוי המחיר לשני חלקים: אחד שמשקף את השינוי ב"כמות" ההון, והשני המייצג את שינוי המחיר ה"טהור".

כיצד עושים זאת באופן מעשי?

נניח שאסדות הקידוח מאופיינות בשתי תכונות: "כושר שאיבה" ו"עמידות".

את שיעור השינוי הזמני של "כושר השאיבה" ייצג המשתנה x_1 ואת שיעור השינוי הזמני של תכונת "העמידות" ייצג המשתנה x_2.

דוגמא פשוטה של ניתוח חתך רוחב ברגרסיה הדונית המשווה בין אסדות קידוח שונות בתקופה נתונה תיראה כמו משוואה ה.8:

משוואה ה.8 $$p = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + u$$

p = סך שיעור השינוי במחיר אסדה נתונה.

b_0 = השינוי "הטהור" במחיר אסדה.

b_1 ו־b_2 = תרומת השינויים בתכונות "כושר השאיבה" ו"העמידות" לשינויים שחלו ב"כמות" אסדה.

u = איבר הטעות הסטטיסטית.

ועתה, נניח שמריצים את הרגרסיה על נתוני כלל האסדות בתקופה נתונה, ומקבלים את הפרמטרים המוערכים הבאים: b_1 = 0.4 b_2 = 0.6

24 מחקרים מוקדמים בנושא: Court (1939), Ulmer (1949), Stone (1956) and Lancaster (1971)
מחקרים מאוחרים יותר וסקירות: Griliches (1971), Berndt and Triplett (1990), Boskin *et al.* (1996), Banzhaf (2001), Triplet (2006), Moulton (2001, 2019)
ביקורת מפורטת על הנושא: Nitzan (1989).

נציב את תוצאות הרגרסיה במשוואה ה.8 ונקבל את משוואה ה.9:

משוואה ה.9 $p = b_0 + 0.4x_1 + 0.6x_2$

ועכשיו כבר אפשר לבחון את השפעת השינויים באיכות על כמות אסדת הקידוח. למשל נניח שאסדה "משופרת חדשה ישר מן המדף" היא בעלת "כושר שאיבה" כפול מאשר הדגם הישן ($x_1 = 2$) אך בעלת "עמידות" זהה ($x_2 = 0$) ותג מחיר הגבוה ב־40% ($p = 0.4$).

שוב נציב את הערכים החדשים במשוואה ה.9 ונסיק ממנה שאסדה חדשה הינה בעלת "כמות הון" הגדולה ב־80% מהישנה ($0.4 \times 2 + 0.6 \times 0 = 0.8$) ולכן, השינוי "הטהור" במחיר אסדה אמור להיות שלילי בשיעור 40% ($b_0 = -0.4$).

מסתבר שהעסק עובד חלק. רגרסיות הדוניות נוחות מאוד לעבודה מאחר שאין דרך להפריכן, לפחות לא בתוך המסגרת האקונומטרית הקונבנציונלית.

זאת נקודה חשובה, משום שמודלים אקונומטריים סטנדרטיים נבחנים בדרך כלל על פי "כוח ההסבר" שלהם, הנמדד באמצעות מדדים כמו R^2 ו־F-test, וכן באמצעות "המובהקות" של המקדמים המסומנים כ־t-statistics ושאר מיני מבחנים ביורוקרטיים. ככל שביצועי המדדים גבוהים יותר כך "התאמת" (fit) המודל גבוהה יותר. זאת לפחות ההלכה הרשמית.

רגרסיות הדוניות שונות באופן יסודי מהרגרסיות הסטנדרטיות. שלא כמו ברגרסיה פשוטה, המטרה העיקרית של רגרסיה הדונית אינה להסביר שינויים במחיר באמצעות שינויים בתכונות הסחורה, אלא **לפרק** את שינוי המחיר הכולל לשני חלקים: האחד מיוחס לשינויים בתכונות הסחורה. השני, הוא "השארית" בתוצאות הרגרסיה, שכותב המודל אמור לפרש כשינוי "הטהור" במחיר.

המודל אולי נראה מבריק בעיני המתבונן, אך פירוק מסוג זה אינו ניתן לבחינה מדעית.

מה שכתוב במשוואה, כלומר הרכיבים השונים שמסומנים בערכים וכן צורת המשוואה באופן כללי, הינם שרירותיים לחלוטין וללא יכולת אישוש כלשהי. כיצד ניתן לדעת שקטגוריות במפרט כמו משקל, מהירות, רב תכליתיות, ושאר מיני רכיבים שהוכנסו, הינם הרכיבים הנכונים ("הרלוונטיים" בעגה האקונומטרית). או שהמקדמים המיוחסים לרכיבים אלה הם אכן "אמיתיים" (למשל, כיצד יודעים שאכן הצרכנים רציונליים או שהשוק מצוי בשיווי משקל תחרותי מושלם). אם לאו, כל תרגיל הרגרסיה חסר ערך. בקצרה, אם המודלים, ולכן גם האומדנים שלהם, הינם שרירותיים — אין אפשרות לדעת אם תוצאות הפירוק של הרגרסיה נכונות.

לדוגמא, נניח שתוצאות מודל אקונומטרי אחד מצביעות על כך ששינויים בתכונות שהוכנסו לסחורה, אחראים ל־95% בשינוי המחיר ומכאן שהשארית, כלומר השינוי "הטהור" במחיר הוא 5%. אבל תוצאות מודל אחר יצביעו על מסקנות הפוכות, כלומר, שהשינוי "הטהור" במחיר תרם ל־95% מהשינוי, ואילו השינוי באיכות (כלומר בכמות) היא 5% בלבד. אף ששתי התוצאות הפוכות, אין שיטה כלשהי שיכולה לפסוק מהי התוצאה "הנכונה", אם בכלל קיימת כזאת.

יחד עם זאת, קיימים שלושה תנאים שאם יתממשו — מובטח אז שללא צל צלו של ספק תוצאות הרגרסיה יהיו בעלות מובן.

ראשית, שלא כמו רגרסיה רגילה, רגרסיה הדונית אינה ניתנת ל"אימות". לפיכך, התכונות שהסטטיסטיקאים מזהים ומודדים כ"איכויות" הסחורה חייבות להיות נכונות וכוללות את התנאי

"אם ורק אם": אסור שהמשוואה תכלול תכונות לא רלוונטיות ואסור שתכונות שהן כן רלוונטיות לא תכללנה. כל הפרה של דרישה כפולה זאת הופכת את הרגרסיה ההדונית לחסרת משמעות.

שנית, מודל הרגרסיה עצמו חייב להיות בוודאות נכון. למשל, על כותב המודל לדעת בוודאות גמורה שצורת הפונקציה של המודל היא ליניארית ולא לוג־ליניארית או אקספוננציאלית. גם כאן, אם המודל איננו נכון, התוצאות חסרות משמעות.

שלישית, תנאי הכרחי הוא שהעולם שבו עוסקת הרגרסיה מצוי במצב שיווי משקל תחרותי מושלם, וש"הסוכנים הכלכליים" בעולם אוחזים בטעמיהם ללא שינוי בכל תקופת המחקר. ושוב, ללא מילוי תנאי זה, המודל חסר ערך.

לא נראה שמודל הדוני בעולם כלשהו עומד בתנאים אלה (אם כי יש להודות, ששני התנאים הראשונים אולי יכולים אי פעם להתקיים באקראיות נדירה או בהזיה כנסייתית).

בקצרה, "האומדנים" הכמותיים של השינויים האיכותיים בסחורות נובעים מהרהורי לב ומקביעות שרירותיות בקרב הכלכלנים־סטטיסטיקאים. מנגד, יש לרגרסיות ההדוניות גם צד חיובי: הן משמשות בתחומים רבים ככלי חשוב ביותר למיסוד קונצנזוס בקרב "עושי השוק" ו"עושי המחירים", ואין להקל ראש בכך, משום שאלה להוטים ביותר אחר מה שהם מכנים ללא הרף בשם "יציבות".

לסיכום. מצרפים של סחורות בהרכבים, בסלים ובגדלים שונים עשויים להיכרך יחד תחת כותרות כמו צריכה כללית, השקעה גולמית, שירותי ממשל, הוצאה ביטחונית, יצוא, יבוא או כלל התמ"ג, אולם הם תמיד קיימים במצב של שינוי. אין חשיבות למספר הפעמים שמריצים רגרסיות על שינויי "איכות" אלה. השינויים פשוט אינם ניתנים לכימות. אך יש להניח שאיננו מחדשים הרבה, משום שזאת כבר הבין זנון.

הצהרות כמו: "**התמ"ג הריאלי עלה ב־2.3%**", או "**מלאי ההון במשק התכווץ ב־0.2%**", הינן חסרות מובן. ניתן ללא ספק לראות שזרמי הצריכה ומלאי ההון משתנים, אך **בכמה** הם משתנים, או אפילו לאיזה כיוון — אם למעלה או למטה — אין לדעת.

ח. הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית. הסוף העגום

הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית יצרה את תיאוריית הערך של התועלת עם יומרות להקים את מדע הכלכלה. היא פרשה תמונת עולם ליברלית המבוססת על שלושה עיקרים קדושים: הביקוש וההיצע של היחידים האוטונומיים ושיווי המשקל. כמו המשוואות הפשוטות של ניוטון שסידרו באלגנטיות את עולם הטבע, כך משוואות הביקוש וההיצע היו אמורות להסביר את עולם המחירים והכמויות של הסחורות המוחלפות בשוק.

מכאן נובעות שתי שאלות המפתח בעולם הליברלי: כמה סחורות יוחלפו בשוק ובאיזה מחיר?

לאחר כמאה וחמישים שנה של פעילות מדעית נמרצת וממומנת היטב אפשר לסכם ולכתוב בביטחון רב יחסית, שמדובר בגווייה מתה אשר אינה מודעת למותה, משום שכנראה רק במדע הביולוגיה מוות הוא אירוע מוכח. סיכום הכישלונות ניתן להתמצות בכמה סעיפים קצרים.

ראשית. עקומת הביקוש המצרפית של היחידים בשוק אינה גולשת מטה וימינה אף אם עקומות הביקוש הפרטיות של היחידים עושות זאת.

הסיבות לכך הן: שינוי במחירים מוביל לחלוקה־מחדש של הכנסות. בעקבות זאת עקומות הביקוש הפרטיות זזות ואילו עקומת הביקוש של השוק מקבלת צורה לא סדירה של "הכול הולך".

אי הסדירות מאפשרת אירועים כמו כמה נקודות שיווי משקל הנחתכות בעקומת ההיצע, חלקן לא יציבות, המונעות אפשרות כלשהי להסביר את תוצאות השוק.

מצב כזה אף מעמיד באור מגוחך את הקביעה כי השוק נוטה על פי חוק טבעי כלשהו לשיווי משקל.

מדעני הכלכלה פתרו את הבעיה באמצעות הסבת היחידים הבלתי תלויים לאוטומטונים בעלי העדפות זהות וקבועות בפרופורציות שלהן. במלים אחרות, הם חיסלו את השחקנים הליברליים הרב גוניים והמירו אותם ביצורים חד ממדיים כדי שהמחזה הליברלי המרוקן ימשיך לרוץ.

שנית. עקומת ההיצע הניאו־קלסית ידועה בשלושת סוגיה. מכל מקום, בניגוד לספרי הלימוד, העקומה הנפוצה ביותר, עקומת ההיצע קצרת הטווח, אינה עולה מעלה וימינה.

הסיבות: אם פירמות קטנות הן קטנות למדי, אין להן בעיה של גורמי ייצור קבועים. במילים אחרות, הן פועלות לא במסגרת המוגבלת של הטווח הקצר אלא בדפוס הטווח הארוך. כלומר, עקומות ההיצע שלהן נוטות להיות שטוחות או אף לגלוש מטה. דבר זה מאפשר לפירמות לגדול ללא מעצור ומוביל להיווצרות אוליגופולים ולבסוף אף למונופולים. ולאלה אין כלל עקומת היצע בלתי תלויה.

שלישית. ניתוח הביקוש וההיצע מנוסח בעזרת שתי משוואות בעלות שני נעלמים: מחיר וכמות.

אבל כדי לקבל תשובה ייחודית בסוג ניתוח זה, הביקוש וההיצע חייבים להיות בלתי תלויים אחד בשני. אך הבעיה היא שהם תלויים גם תלויים, אפילו בהנחה של תנאי תחרות מושלמת. יתר על כן, השמטת ההנחה של התחרות המושלמת, מערערת עוד יותר את אי התלות. הסיבות לכך, הן: ראשית, פירמות גדולות מעצבות את טעם הצרכנים. שנית, האינטראקציה בין האוליגופולים משנה את עקומת הביקוש באופן שאינו ניתן לניבוי, ולפיכך את התנהגות הפירמות, בעת שכל פירמה מגיבה לשינויים של הפירמות האוליגופוליות האחרות. שלישית, ממשלים גדולים משפיעים ומשנים הן את צד הביקוש והן את צד ההיצע.

רביעית. על פי ספרי מדע הכלכלה המובילים, ביקוש והיצע מייצגים את התשוקות, כלומר את הכוונות, של הקונים והמוכרים לקנות ולמכור סחורה, בהיותם ערים למחירים אלטרנטיביים, כשכל השאר נותר בעינו. הבעיה היא שאין לאדם כלשהו גישה אל תשוקות־כוונות אלה. למעשה, רוב הקונים והמוכרים מעולם לא ביטאו את תשוקותיהם לקנות ולמכור, ואילו המעטים שזכו להיות נשאלים בסקרים מאבדים מהר מאוד את סבלנותם ואת יכולת הניווט שלהם מעבר לכמה תריסרי סוגי סחורות. ואם סחורות אלה אינן מסומנות וממוקמות בסדר מסוים בהכרתם של הקונים והמוכרים — עקומות הביקוש וההיצע אינן קיימות.

מדעני הכלכלה אוהבים להתעלם מהערות טורדניות אלה באמצעות שינון קנאי של הקביעה, לפיה עקומות הביקוש וההיצע קיימות וחיות ואף מדגישים בשכנוע עצמי כי ניתן לאמוד אותן כמותית, אף שלא ישירות. הדרך הראשונה לאומדן כמותי של עקומות הביקוש וההיצע באופן עקיף, היא באמצעות סקרים, שבהם נשאלים השחקנים בשוק על כוונותיהם לקנות ולמכור. הדרך השנייה היא באמצעות התאמת מודלים של רגרסיות אקונומטריות לנתוני השוק האקטואלי. אך שתי הדרכים לוקות במגבלות קשות.

חמישית. הדרך הראשונה, של סקרי הקונים והמוכרים המבוססים על מודל הביקוש וההיצע כמו מרבית העסקים היעילים, מבטיחים רבות ומספקים מאומה. ראשית, אף אם מדע הכלכלה יכול לחדור ולפשפש בהכרתם הפנימית של הקונים והמוכרים, הרי רק נקודה אחת על עקומות הביקוש וההיצע יכולה למצוא ביטוי בשוק. שאר הנטיות (כלומר, נקודות הפגישה ההיפותטיות

וההעדפות במחירים אלטרנטיביים, בהנחה שכל שאר המשתנים קבועים), נסתרות מעין העולם, כנראה לעולם. שנית, אין דרך לדעת, **גם לאחר מעשה**, כי הנשאלים ביטאו אכן את כוונותיהם האותנטיות לקנות ולמכור ואם בכלל היו להם כוונות כאלה לפני הסקר.

ששית. הדרך השנייה לאומדן כמותי של עקומות הביקוש וההיצע באופן עקיף היא באמצעות אומדנים אקונומטריים המבוססים על מודל ההיצע והביקוש. הבעיה היא שהם טאוטולוגיים.

מאחר שאומדנים אלה **מניחים** (יותר נכון בטוחים) שנתוני השוק האקטואליים מייצגים את כוונות הקונים והמוכרים, הנתונים עצמם אינם יכולים לשמש כהסבר הכוונות הללו. יתר על כן, אומדנים אלה בדרך כלל לא רק מוטעים, אלא מוטעים עד לדרגה בלתי ידועה של טעות.

אומדני רגרסיה תקפים יכולים להתרחש רק, ואך ורק, אם קיימים מודלים תקפים. במקרה זה של רגרסיות המבוססות על ביקוש והיצע, המודלים **לעולם** אינם תקפים: ראשית, משום שההנחות הן תמיד שרירותיות, המודל תמיד שגוי (mis-specified). שנית, המודלים כופים מבנה סטטי על העולם, בעת שהעולם משנה עצמו ללא הרף. שלישית, הם מניחים, מבלי שיש למישהו שמץ ודאות, שהעולם מצוי בשיווי משקל.

שלושת הפגמים הללו מעידים שאף אם קיימים בעולם עצמים כמו עקומות הביקוש וההיצע, האומדנים שלהן חייבים להיות שגויים, ואין אדם היכול לדעת באיזה אופן הם שגויים ובכמה.

שביעית. מדע הכלכלה מצהיר שהוא יודע להסביר את מחירי השוק והכמויות הנסחרות בו. הבעיה היא שכאשר הוא עוסק בכמויות ובמחירים של מצרפי סוגי סחורות (כגון תפוקת מזון מצרפית, צריכת משקי בית במשק, סקטור השקעות והתוצר המקומי הגולמי), מחירים וכמויות מצרפיים אלה אינם ניתנים לידיעה. כלכלנים רגילים "למדוד" מצרפים אלה באופן סדיר. הם נוהגים לפתוח את טקס המדידה באמצעות קביעה כי מחירי שיווי משקל במצב של תחרות מושלמת מייצגים כמויות של יחידות תועלת אוניברסליות (utils) שניתן לקבצן יחד לגודל מצרפי אמין. לאחר מכן הם מכריזים כי הם יודעים מהם אותם מחירי שיווי משקל במצב תחרות מושלמת. התוצאות שהם מציגים בכובד ראש הינן חסרות מובן, אם לא סתם הונאה.

נותרנו אם כן, עם ביקוש, היצע ושיווי משקל אשר קיומם אינו ניתן להוכחה לוגית או אמפירית, ועם מחירים וכמויות מצרפיים שאינם ניתנים למדידה.

כאמור, רק במדע הביולוגיה גוף מת שובק חיים, והמוות הוא מקרה הניתן להוכחה. מדעי הכנסיות הם הוכחה ודאית לקיומם הנצחי של פגרים חיים.

פרק ששי

תיאוריות ההון המרקסיסטיות

א. הכלכלה הפוליטית המרקסיסטית

ההון, לפי מרקס, הוא המוסד המרכזי במשטר החדש, שצמח מתוך חורבות המשטר הפיאודלי באירופה. את המשטר החדש כינו ממשיכיו של מרקס בשם מקוצר, "קפיטליזם", כלומר, משטר הנשלט על ידי ההון ומופעל על ידי בעלי ההון ושלוחיהם.

האידיאולוגיה המרכזית של המשטר הקפיטליסטי היא הליברליזם, ובתוכה התפתח מדע הכלכלה הפוליטית ("הקלסית" בזמנו של מרקס ו"הניאו־קלסית" בזמננו). המדע הזה מעניק לגיטימציה למשטר וממסד את יחסי הייצור הקפיטליסטיים. הביקורת המרקסיסטית על הכלכלה הפוליטית מתמקדת בתיאוריית הערך הליברלית. תיאוריית ערך זאת התפתחה למן אדם סמית ותפקידה המרכזי, על פי מרקס, הוא להסביר את סוד מחיר הסחורה בשוק, להצדיק את יחסי החליפין ובעיקר לקדש את יחסי הקניין הקפיטליסטיים.

במקום תיאוריית הערך הליברלית, הציגו מרקס וממשיכיו תיאוריית ערך אלטרנטיבית: **תיאוריית הערך של העבודה** (labour theory of value). זאת אמורה לפצח את סוד היווצרותו של ההון ומחירו בשוק, להסיר את הלוט מעל ליחסי הייצור הקפיטליסטיים ולבסוף, לחשוף באופן מדעי את משברי ההון המחזוריים הטמונים בעצם תהליך הצבר ההון.

בפרקים הקודמים הצגנו את תיאוריית הערך הקונבנציונלית (הליברלית) המבוססת על יקום שבו יחידים אוטונומיים עוסקים בחליפין תועלתניים חופשיים בשוק למען סיפוק צרכיהם. הם פועלים בהרמוניה בתוך מסגרת "החברה האזרחית", שעומדת כאוטונומית וכמנוגדת למסגרת המדינית המבוססת על יחסי סמכות. לעומת זאת, תיאוריית הערך של מרקס מתרכזת מלכתחילה בהון ובתהליך הצבר ההון, המתחוללים אך ורק בתוך מסגרת מדינית. המדינה הקפיטליסטית הליברלית, לפי מרקס, אינה מנוגדת אלא דווקא הכרחית לקיומו של מוסד ההון. אופי הייצור הקפיטליסטי (משטר ההון) אינו פועל למען סיפוק צרכיהם של היחידים הרוצים להגדיל את תועלתם. הוא פועל למען הצבר ההון באמצעות צבירת נכסים של מעמד בעלי ההון, השרוי בקונפליקט מתמיד עם מעמד העובדים היצרניים. כל התרגילים האידיאולוגיים שמוצגים בתיאוריית הערך הליברלית (כגון, מחסור, תועלת, חופש הסחר, היצע וביקוש), אינם אלא הונאה עצמית של ליברלים שוחרי טוב ובעיקר, הונאת מעמד העובדים. אידיאולוגיות ותיאוריות אלה הינן למעשה מסווה לשיטה הייחודית לקפיטליזם שהיא: סחיטה שיטתית ויעילה של עודף ערכי עבודה מן העובדים היצרניים למען הצבר ההון.

מכאן, שמשימתו של מרקס (וממשיכיו) היא להסיר את המסווה האידיאולוגי מן השיטה. לפצח את הקוד הבסיסי של ההון. לגלות את המסתתר מאחורי המחיר והרווח. להסביר כיצד למעשה נקבעים מחירי ההון וכיצד מופקים הרווחים הקפיטליסטיים, ולבסוף, מתי מתחולל משבר בהפקת הרווחים הללו.

ב. תיאוריית הערך של (עודף) העבודה

ב.1 כוחות ויסודות

ראינו בפרקים הקודמים שתיאוריית הערך הליברלית רואה במחסור ובתועלת את הכוחות המפעילים את היחידים הבודדים בשוק. על פי התיאוריה הזאת, פעולת היחידים הללו מניעה את המנגנונים המכניים של "היד הנעלמה", ואלה בדרך כלשהי קובעים את מחיר הסחורות. לעומת זאת, תיאוריית הערך של מרקס מציבה כוחות אחרים בתוך אופי הייצור: סחיטת עודף העבודה ותהליך הצבר עודף העבודה.

בפרק החמישי תיארנו באריכות את תיאוריית הערך הליברלית (הניאו־קלסית) המציגה את יחידת התועלת (util) כחלקיק היסודי הנצחי בתוך היקום הכלכלי. אלה הן היחידות האוניברסליות המצויות מאחרי כוחות הביקוש וההיצע. מרקס וממשיכיו מציגים במקום זאת את החלקיק היסודי של אופי הייצור הקפיטליסטי: **יחידת עבודה מופשטת** (unit of abstract labour). זאת יחידת המידה המסתתרת מאחורי תהליך הצבר ההון. היא מייצגת את הכמות הבסיסית של העבודה שבאמצעותה נמדד ייצור הסחורות. הכמות הזאת כוללת את העבודה הנדרשת כדי לייצר מחדש את כוח העבודה של העובד ואת עודף העבודה שהקפיטליסט מנכס.

כמות העבודה הנדרשת לייצור מחדש של העובד משתנה כמובן, מאופי ייצור אחד למשנהו — שהרי כמות העבודה הנדרשת למחזר את קיומו של עבד באחוזת מקדש במסופוטמיה באלף השלישי לפני הספירה שונה מזו של צמית באחוזה פיאודלית של דוכס באירופה בסוף האלף הראשון לספירה ואילו האחרון שונה מזו של עובד בקו ייצור תעשייתי בארה"ב באמצע המאה העשרים.

ב.2 תהליך הצבר ההון

תיאוריית הערך הליברלית פותחת בהצגת "שחקנים" בודדים, השווים בתשוקתם למקסם תועלת והעוסקים בחליפין בשוק החופשי. לפי תיאוריה זאת, הכלכלה היא הספרה היחידה שבה נעשות פעולות הייצור והצריכה, החיסכון וההשקעה, העבודה וההון.

תיאוריית הערך של מרקס מתארת, לעומת זאת, את אופי הייצור הקפיטליסטי, בו מתנהלות שתי ספרות: האחת, היא ספרת העבודה היצרנית; השנייה, שמקיפה אותה ומנצלת אותה, היא ספרת הצבר ההון. בספרה הראשונה, ספרת העבודה היצרנית, העובדים מייצרים את ערכם (כלומר, את ערך התשומות לחידוש כוח עבודתם) בחלק מיום עבודתם. כל מה שהם מייצרים מעבר לכך, הוא העודף המנוכס על ידי הקפיטליסטים והארגונים הקפיטליסטיים, העסקיים והמדיניים, בתוך ספרת הצבר ההון.

"עודף העבודה" (surplus labour) הנלקח מן העובד היצרן אינו עניין חדש: בכל אופני הייצור שקדמו לקפיטליזם — מלוכות, קיסרויות, תיאוקרטיות, פיאודליזם, חליפויות, "עריצויות מזרחיות" — האדונים, שנשאו תארים פוליטיים שונים וקודשו בהצדקות דתיות לרוב, הפקיעו את עודף העבודה מן העובדים היצרניים. אלא שאופי הייצור הקפיטליסטי, כותב מרקס שונה מקודמיו: במשטר הקפיטליסטי עודף העבודה לובש צורה חדשה המכונה בפיו **ערך עודף** (surplus value).

באופני הייצור שקדמו לקפיטליזם עודף העבודה היה מופקע ישירות מן העובד (בהפקעה ישירה של חלק מן התוצר, בעבודת כפיה, בטובין, בעין). בקפיטליזם, לעומת זאת, עודף העבודה נלקח מן העובד היצרן בעקיפין. הוא לובש צורות כמותיות אוניברסאליות של ערך ושל מחיר.

ב.3 כיצד מופיע הערך העודף?

בספרת העבודה היצרנית, העובד שרוי בתוך מעגל, אשר מרקס כינה "מחזור סחורות פשוט". מרקס תיאר זאת בתבנית: $C \rightarrow M \rightarrow C$.

העובד השכיר מוכר עצמו, כלומר את כוח עבודתו, כסחורה (C). לאחר שקיבל מן הקפיטליסט את ערכו בצורת שכר כספי (M), הוא קונה בכסף זה סחורות צריכה (C) החיוניות לקיומו ולמיחזור כוח עבודתו (כולל תשומות מזון, דיור, בריאות, תחבורה, תרבות, פנאי). זה מחזור פשוט שאינו יכול לגדול והוא דומה באופיו למחזור הקיום של אנשי הציביליזציות הקהילתיות (כמו בתרבות הניאוליטית, בקהילות השבטיות שהיו בצפון אמריקה ובמרכז אפריקה).[1] עד כאן ספרת העבודה היצרנית.

בספרה השנייה, הדומיננטית – ספרת הצבר ההון – היחסים בין הסחורה והכסף הפוכים. בניגוד לעובד, הקפיטליסט אינו רואה בכסף אמצעי לקניית סחורה לצורך קיום, תועלת, או הנאה, אלא אמצעי לרווח ולהשקעתו החוזרת בהגדלת ההון. ההמנון השליט בספרה זאת הוא: "**כסף עושה כסף**". מרקס מצדו כינה את המעגל הזה "מחזור סחורות מתרחב". התבנית שמרקס הציג הייתה: $M \rightarrow C \rightarrow M+\Delta M$

הקפיטליסט מציב כסף (M) בתחילת המחזור, קונה עמו סחורות הון ועבודה (C) ומצפה לקבל בסופו של המחזור יותר כסף ($M+\Delta M$). הוא מתחבל ללא הפוגה כיצד למקסם את (ΔM) ונראה כמי שחרב עליו עולמו אם היחס (ΔM / M) (התשואה) הוא שלילי.

בעוד שהקפיטליסטים ומדעני הכלכלה שוקדים בכל מאודם למצוא את נתיב הזהב להגדלת הרווח והתשואה – מרקס דווקא תוהה: מהיכן נובע אותו (ΔM). **מה מקור הרווח בספרת הצבר ההון?**

הכלכלה הפוליטית ומדע הכלכלה מספקים הצדקות והסברים לרווח, אך למרקס יש הסבר אחר.[2]

ההסבר שלו פותח בפירוק הרכיבים היסודיים שמסתתרים בנבכי תהליך הפקת הרווח. מאחרי החזית הנוצצת של שוק הון הגדל ללא מעצור, טוען מרקס, מצויים יחסי ייצור מטריאליים מעמדיים ואלה מסתכמים בתבנית הבאה:

$$M \rightarrow C \rightarrow (c+v) \rightarrow P \rightarrow (c+v+s) \rightarrow C + \Delta C \rightarrow M + \Delta M$$

כסף (M) קונה סחורה (C) משני סוגים: "הון קבוע" (c) ו"הון משתנה" (v).

ההון "הקבוע" (c) הוא ערכם של מכונות, חומרי גלם, רכיבי ייצור ופחת, אשר נכנסים לתהליך ייצור הסחורות (P). סוג ההון הזה זוכה לכינוי "קבוע", משום שערכיו אינם משתנים במרוצת תהליך הייצור ורק עוברים כמות שהם למוצר החדש.

1 ההנחה היא, שעובדים יצרניים במשטר הקפיטליסטי אינם מחזיקים בהון. גם הסכומות "פיננסיים" למיניהם של מקבלי שכר, אשר מושקעים בשוק ההון, משמשים בעיקר לעתות צרה ומצוקה, או כקרן הצלה לגיל הזקנה, כאשר העובדים אינם מסוגלים עוד לעבוד ולייצר את ערכם מחדש.

2 האידיאולוגיה הליברלית הציגה שלושה הסברים או יותר נכון, הצדקות למקור הרווח: הראשון, הרווח הוא פיצוי על התאפקות או בעבור זמן ההמתנה של "המשקיע" עד שהנכס "יניב". השני, הרווח הוא תגמול ל"יזם" על "הסיכון". השלישי מציג את הרווח כנובע מ"פריונו" של ההון. הרווח מוצג בפונקציית הייצור כהכנסה הפרופורציונלית ל"פריון השולי" של ההון, הנכנס בתהליך הייצור יחד עם גורמי ייצור אחרים כדי להפיק את הסחורה. ההסבר הזה, בניגוד לשתי ההצדקות האידיאולוגיות הקודמות, נחשב ל"מדעי" ומהווה נדבך מרכזי בלימודי מדע הכלכלה באוניברסיטאות (ראו פרקים 2, 5).

ההון "המשתנה" (*v*) לעומת זאת, הוא ערכו של כוח העבודה שהקפיטליסט שוכר. ההון הזה "משתנה", משום שרק העבודה היצרנית הינה בעלת הסגולה הייחודית ליצור ערכים חדשים בתהליך הייצור. זאת הסיבה, שבתום מחזור ייצור הסחורות (*P*), הסחורה החדשה שהופקה ($C+\Delta C$), מכילה לא רק את ערכי ($c+v$) שנכנסו בתחילה, אלא גם "ערכים עודפים" (*s*) שנוספו על ידי העובד, כלומר, בסך הכול ($c+v+s$).

הערך העודף (*s*) הופך באמצעות מכירת הסחורה לרווח כספי (ΔM), שמתווסף לכסף (*M*), שהוצב בראשית המחזור, ומתגלם כהון גדול יותר ($M+\Delta M$), שממוחזר מיד לתחילת המחזור הבא ושוב אמור להיות מוצב ולגדול בגלגול הבא. זה סיפור החד גדיא של מרקס, שמתאר את הדרך בה תופח הצבר ההון.

יוצא מהסיפור, שמקור הרווח והצבר ההון הוא הערך העודף, שמופיע בעת התחברותו ושחבורו של העובד השכיר אל קלחת הייצור הקפיטליסטי. אולם **כיצד נוצר הערך העודף**? מהיכן התווספו לפתע ערכים עודפים (*s*) תוך כדי תהליך הייצור על ידי העובדים היצרניים?

התשובה של מרקס מבוססת על האבחנה בין **כוח העבודה** (labour power) לבין **העבודה למעשה** של העובדים (labour). אבחנה זו היא מרכז תיאוריית הערך של העבודה ועליה היא קמה ונופלת.

כוח עבודה הוא יכולתם של העובדים, כישוריהם, מיומנותם, ניסיונם והשכלתם, אותם הם מוכרים לקפיטליסט כסחורה בשוק העבודה. העבודה למעשה היא כמות (יחידות זמן) העבודה שהעובדים, בזכות כוח עבודתם, הקדישו לתהליך הייצור עבור הקפיטליסט. נקודת המפתח של מרקס היא, שבקפיטליזם, ערכה של העבודה למעשה גדול מערך כוח העבודה שיצר אותה. זהו, על רגל אחת, סודו של הצבר ההון.

לדוגמא, נניח שעובד ממוצע בקו ייצור של רכיבי מחשב בדרום סין עובד למעשה כעשר שעות ביום, ונניח שהוא נזקק לכשעתיים כדי לייצר את ערכו עצמו. כלומר, הזמן הממוצע אשר נדרש כדי לייצר מחדש את העובד, או כדי למחזר את כוח עבודתו – הוא כשעתיים. אותן שמונה השעות שהוא מוסיף לעבוד למען בעלי קו הייצור, אשר מנכסים אותן באופן טבעי כנוהג הברור מאליו – הן מקור הערך העודף (*s*). כלומר, ההפרש בין ערך העבודה למעשה (*l*) לבין ערך כוח העבודה (*v*) הוא למעשה הערך העודף ($l - v = s$).

ואם מקור הרווח הקפיטליסטי ברור, לא נותר אלא לבנות תיאוריית מחיר אלטרנטיבית.

ב.4 כיצד נקבע מחיר הסחורה?

תיאוריות הערך הליברליות (הקלסית והניאו־קלסית) טוענות שבתנאים מושלמים של שוק תחרותי, מחיר הסחורה משקף את הערך "הממשי" הטמון בה. בלשונו של אדם סמית: "ערך החליפין" של הסחורה ישתווה ל"ערך השימוש" שלה. בלשון הניאו־קלסית – מחיר הסחורה ישתווה לתועלת השולית שלה. וכך, אם התועלת השולית של מחשב אישי גדולה פי 100 מזו של חולצה, בשוק תחרותי מושלם יהיה יחס החליפין ביניהן 100 חולצות למחשב אחד (100:1). למשל, 1000 דולר למחשב ו־10 דולר לחולצה. כלומר, מחיר הסחורות הוא פרופורציונאלי לערכן (לערך השימוש או לתועלת השולית שלהן).

לעומת זאת, בתיאוריית הערך של מרקס, **ערך הסחורה שווה לכמות שעות העבודה שנחוצות באופן חברתי כדי לייצר אותה.** נניח שלוקח באופן חברתי לייצר חולצה כ־3 שעות עבודה (כולל שרשרת קווי הייצור, למן חומרי הגלם ועד למוצר המוגמר). ייצור מחשב לוקח באותו אופן כ־300 שעות. יחס החליפין של ערכי העבודה (ולפיכך של המחירים), יהיה אפוא 100:1.

מאחר שכוח העבודה הוא סחורה ככל הסחורות, ערכו – ולפיכך גם מחירו – יהיה ככל סחורה אחרת: פרופורציונאלי לזמן הנדרש באופן חברתי כדי ליצור עצמו מחדש.

אך מה המשמעות המעשית של הביטוי "**שעות עבודה הנדרשות באופן חברתי לייצור סחורה**"?

אם נשוב אל דוגמת ייצור המחשב, מרקס אינו מדבר על קו ייצור מסוים בפירמה מסוימת, שהרי קיימות פירמות רבות שהינן בעלות קווי ייצור שונים להפקת מחשב. בענף המחשבים משתמשים בטכניקות ייצור שונות, במינוני הון/עבודה שונים ובמהירויות ייצור שונות. מכאן שקיים, מן הסתם, טווח של כמות שעות עבודה בייצור המחשב שנע נניח, בין 250 ל־350 שעות עבודה, ובממוצע 300 שעות. כך שמרקס דיבר על **ממוצע** של שעות עבודה שבאופן חברתי נזקקים כדי לייצר סחורה. וככל שהקפיטליזם מתפשט, הסטנדרטיזציה גוברת והטווח מסביב לממוצע מצטמצם.

סחורת כוח העבודה נחשבת בעיני הקפיטליסט כסחורה סטנדרטית, אולם במהותה היא מגוונת. עבודתו של מדען מחשבים, המשכיר את כוח עבודתו למעבדות איטל בקליפורניה שונה בתוכנה ממהנדס ייצור המשכיר את כוח עבודתו למפעל בבעלות דל בטקסס, וזאת שונה מעובד בקו הרכבה בדרום סין. סוגי עבודה אלה שונים משל כורי הסיליקון המיועד לחצאי המוליכים, או מיוצרי אריזות הפלסטיק למארז המחשבים, או מהאורזים, מהמובילים, מהמאחסנים, מהרושמים ועוד.

כיצד אם כן, לפי תיאוריית הערך של מרקס, יש לקבוע את מחיר המחשב האישי? האם פשוט יש לסכם את שעות העבודה של כלל העובדים שחברו לקווי הייצור של המחשב ללא קשר למגוון סוגי העבודה? ברור שלא, שכן כיצד יהיה ניתן להביא איכויות שונות של מיומנות, כשרים והשכלה למדד כמותי סטנדרטי?

על פי מרקס, הבעיה ניתנת לפתרון באמצעות אבחנה בין שתי צורות עבודה: עבודה **קונקרטית** (concrete labour) ועבודה **מופשטת** (abstract labour).

העבודה הקונקרטית מורכבת מסוגים שונים של עבודה שמבוצעת בתהליכי הייצור ברחבי העולם ומייצרת "ערכי שימוש" שונים לתועלת האדם. הבנאים עובדים בבניית דירות ובתים, החייטים עובדים בתפירת בגדים, הנהגים עובדים בהובלה, הרופאים עובדים (כך אומרים) בריפוי מחלות. כאן קיים מגוון ענק של עבודות, למן הפשוטות ועד למסובכות ביותר, הדורשות התמחות ומיומנות גדולה. כל בני האדם שווים פחות או יותר בעת לידתם, אולם מיקומם בתהליך הייצור הולך ומפריד ביניהם.

העבודה המופשטת, לעומת זאת, אמורה לעצב מדד סטנדרטי למגוון העצום של העבודות "הקונקרטיות". היא מפשטת את התוכן הייחודי ליחידות כמותיות אוניברסאליות.

הדרך המעשית לפשט את מורכבות העבודה הקונקרטית ולהביאה למדד משותף של "ערך" – כלומר להפכה לסחורה – היא למיין תחילה את הסוגים הרבים של העבודה ולנסות לדרג אותם: למן העבודה נטולת המיומנות ועד לעבודה עתירת הידע והניסיון. אפשר לעשות זאת למשל, בדרך של אומדן כמות הזמן שהוקדש ללימוד, הכשרה, התמחות וניסיון הדרושים כדי לייצר את כוח העבודה של העובדים השונים. מכאן, ניתן להמשיך ולאמוד את מדרג סוגי העבודה באמצעות יחידות ערך אוניברסליות – אלה הן **יחידות העבודה המופשטת**.

מהן היחידות הללו? האם אכן הן ניתנות לבחינה מעשית (או אמפירית)?

מרקס לא בדיוק הגדיר מהן אותן "יחידות העבודה המופשטת" (ובכך הוא דומה לכלכלנים הפוליטיים הניאו־קלסיים, שעד ימינו אינם מסוגלים להגדיר מהי יחידת תועלת). אבל יש לשער, שהוא התכוון למין סולם שבתחתיתו מצויה העבודה "הפשוטה" ביותר (simple labour), שתציין

את יחידת הבסיס האוניברסאלית ואשר ממנה ניתן להמשיך ולדרג את סוגי העבודות המורכבות. כך, מכל מקום, סוציאליסטים שונים בעולם פירשו זאת בזמנו.

לדוגמא, אפטון סינקלר, בספרו הג'ונגל, העוסק בבתי המטבחיים המזוויעים בשיקגו מתחילת המאה העשרים (שהיו מחלוצי שיטת הסרט הנע, ואשר שימשו השראה לקווי ההרג ההמוני במחנות הריכוז הגרמניים), מתאר את אחד העובדים ששוחבר לקו ייצור הנקניקים וערך כוח עבודתו "הפשוטה" הסתכם במשפט: "...לקח לו בערך דקה שלמה כדי ללמוד את העבודה..." (Sinclair, 1906: 154).

בדומה לכך, רודולף הילפרדינג, אחד מראשי הסוציאליסטים הגרמניים בתחילת המאה העשרים, הציע אומדן ערך העבודה מצד התשומות שמרכיבות אותה.[3] לפי הצעתו, העבודה המיומנת מוליכה את הזמן שהתווסף כדי לייצרה, אל תוכני הסחורה שאותה עבודה מפיקה. לדוגמא, נניח שנחוץ באופן חברתי כ־40,000 שעות של עבודה לא מיומנת כדי להכשיר מנתח כלי דם, שמבצע בימי חייו כ־20,000 שעות ניתוח. על פי המתודה הזאת, שעה אחת של עבודת המנתח שווה בערכה לשלוש שעות עבודה לא מיומנת: 3 = 20,000 / (40,000 + 20,000).

דוגמא אחרת: אם ניקח את עבודתו של מהנדס בכיר במפעל לייצור מחשבים, נוכל לחשבה על פי השוואתה לעבודתו הפשוטה של מנקה המשטחים שבין המשמרות במפעל. וכך נקבל, ששעת עבודה של המהנדס תהייה שווה לשעת עבודה של מנקה המשטחים ועוד (+) מספר השעות שנדרש לעצב את המהנדס ולהכשירו לעבודת ההנדסה, תוך פריסת שנות ההכשרה לאורך חיי עבודתו. לדוגמא, נניח שנדרשות 100,000 שעות כדי להנפיק מהנדס בכיר בקווי הייצור החינוכיים, ונניח שמשך חיי עבודתו מתפרשות לאורך 1 מיליון שעות. המשמעות היא, ששעת עבודה "קונקרטית" של המהנדס במפעל תהייה שווה 1.1 שעות עבודה "מופשטת" (1 שעה + 0.1 שעה עבור לימוד והכשרה).

זאת, על פי הילפרדינג, המשמעות של "ערך" אצל מרקס ומשמעות המשפט "זמן העבודה שנדרש מבחינה חברתית אשר נמדד ביחידות עבודה מופשטת".

ג. המעבר מן הערך אל המחיר

נסכם את תיאוריית הערך המרקסית עד עתה: אופי הייצור הקפיטליסטי בנוי על הצבר ההון, המבוסס על מחזור ייצור מתרחב של סחורות ומאורגן באמצעות מחירים בשוק. יוצא, שהבנת תהליך הצבר ההון (ומכאן שלילתו וביטולו) מחייבת פיצוח שיטת המחיר הקפיטליסטית.

מרקס טוען, ראשית, שמחיר הסחורות – כלומר, יחסי החליפין בין הסחורות השונות – מעוגן **בתהליכי הייצור** של הסחורות הללו. שנית, שמחיר הסחורות נקבע על ידי **העבודה** האצורה בתוך סחורות אלה. שלישית, שבתוך כל סחורה טמון מין **ערך פנימי** של עבודה אשר ניתן להמירו ל**ערך כמותי** אוניברסאלי. הערך הזה הוא כמות **העבודה המופשטת** הנדרשת כדי לייצר באופן חברתי את הסחורה. רביעית, שהמחירים היחסיים של הסחורות מבטאים למעשה את **היחסים (הכמותיים) שבין ערכי העבודה המופשטת,** אשר נדרשו כדי לייצר את הסחורות הללו.

המחיר לפי מרקס, אם כן, אמור להיקבע על פי ערך הסחורה, שהוא כמות שעות העבודה המופשטת הנחוצה באופן חברתי כדי לייצר את הסחורה.

3 Hilferding (1904)

אם משווים מחירים של שתי סחורות – נניח, מחיר חולצה עם מחיר מחשב – למעשה אומדים את **יחסי הערך** ביניהן בהשוואה **ליחסי המחיר** ביניהן.

אם lv = ערך העבודה הטמון בסחורה ואם pp = מחיר ייצור הסחורה, נקבל שיחס ערך העבודה בין שתי הסחורות יהיה (lv_1/lv_2) ויחס מחירי הייצור בין שתי הסחורות יהיה (pp_1/pp_2), וההשוואה ביניהן תהיה:

משוואה ג.1 $$(pp_1/pp_2) = \mu\ (lv_1/lv_2).$$

ה־μ שמופיע במשוואה הוא מקדם ידוע שמשקף את ההבדלים בשיעור המכניזציה לאורך הענפים השונים במשק (ואל מקדם זה נשוב בהמשך).

ועתה, על תיאוריית הערך המרקסית להסביר את המעבר שמתחולל במהלך הייצור מן הערך אל המחיר. זה המעבר שבו מומרים ערכי העבודה שהוכנסו במהלך הייצור והפכו בסופו של התהליך למחירי הסחורות בשוק.

תיאוריית הערך מזהה שני מעברים (←) בין שלושה מצבים שונים:

ערך העבודה בתהליך הייצור ← מחיר ייצור הסחורה ← מחיר הסחורה בשוק

שרשרת המעברים הזאת, אמורה לשחזר את תהליך כניסת ערך העבודה לתוך הייצור, דרך המרתו למחיר ייצור הסחורה ועד להופעתו בסוף התהליך כמחיר סחורה בשוק.

כבר מלכתחילה יש לציין, שהסבר זה, המתחקה אחר הקשר בין יחסי הייצור המטריאליים לבין מחירי הסחורות הנומינליים בשוק הקפיטליסטי, הפך לאחת מן הבעיות הקשות ביותר בתיאוריית הערך של מרקס ובתיאוריה ההיסטורית־מטריאלית המרקסיסטית בכללותה.[4]

במרוצת המאה העשרים היו ויכוחים, עימותים, כנסים, ספרים ומאמרים רבים בנושא והיו אף בני אדם רבים שהקדישו את מרבית הקריירה האקדמית פוליטית שלהם לפתרון מה שהמרקסיסטים מכנים "בעיית המעבר" (transformation problem). כיום ניתן לומר, שהבעיה הזאת, לא רק פגעה קשות באמינותה של כלל התיאוריה המרקסיסטית, אלא, כפי שנראה, אף חשפה את חוסר יכולתה להציב אלטרנטיבה למשטר הקפיטליסטי בן ימינו.

ג.1 בעיית המעבר ותיאוריית המשברים הקפיטליסטיים של מרקס

בעיית המעבר מתחילה כבר עם המעבר הראשון – שבו מומרים ערכי העבודה והופכים ל"מחירי הייצור". כזכור, על פי תיאוריית הערך המרקסית, תהליך הצבר ההון נעשה באמצעות מה שמרקס כינה "מחזור סחורות מתרחב": $c + v + s = M+\Delta M$

מרכיביו של המחזור מייצגים את התהליכים המרכזיים במשטר הקפיטליסטי. הם אלה שמניעים את מחזורי השגשוג והשקיעה בקצב הצבר ההון. הם העומדים מאחורי המשברים המחזוריים, או מה שמכנים בכלכלה הקונבנציונלית "מחזורים עסקיים" (business cycles).

המרכיבים האלה מוצגים בשלושה יחסים: היחס הראשון הוא **שיעור הרווח** (π).

4 מרקס ניסה לשחזר מין תהליך כימי של פירוק והרכבת יסודות ותרכובות, שבו "עבודה" הוא היסוד האלמנטארי היחיד, אלא שלמעבר המרקסי בין "חומר" (העבודה) אל סימבול (המחיר) אין מקבילה במדע הכימיה.

מבחינת הקפיטליסטים, זה היחס הכספי, המבוטא במחירים, בין הרווח לבין ההון המושקע (התשואה):[5] $\pi = \Delta M / M$

מבחינת תיאוריית הערך של מרקס, היחסים המטריאליים שמתחוללים מאחורי חזית המחירים, מתבטאים בכך, שהקפיטליסטים מציבים בקווי הייצור רכיבים של הון קבוע ושל הון משתנה ($c + v$) והם הורגלו לכנות זאת בשם "השקעה" (M).

אם אכן הערך העודף (s) משתווה לרווח כך ש־ $s = \Delta M$, יחס שיעור הרווח יהיה: $\pi = s / (c + v)$.

היחס השני הוא **שיעור הניצול** (ε) והוא היחס שבין הערך העודף (s) לבין ערך כוח העבודה (v). כלומר, כמה ערך עודף (s) מצליח הקפיטליסט לסחוט מכוח עבודתו של העובד (v).

שיעור הניצול, אם כן, הוא: $\varepsilon = s / v$

את היחס השלישי כינה מרקס **ההרכב האורגני של ההון** (θ) והוא מוגדר כיחס שבין ההון הקבוע (c) לבין ההון המשתנה (v), כלומר, היחס בין תשומות המכונה לבין תשומות העבודה שנכנסות במהלך ייצור הסחורה. בלשון מודרנית כינו זאת "מכניזציה", או "אוטומטיזציה". אנו נכנה את היחס הזה: **שיעור המכניזציה**.

יחס שיעור המכניזציה הוא: $\theta = c / v$

לפי מרקס, שיעור הרווח (π) הוא המנגנון המרכזי בתהליך הצבר ההון. החתירה של הקפיטליסטים להגדיל את שיעור הרווח היא נשמת אפו של הקפיטליזם.

שיעור הרווח מצדו קשור הדוקות לשני היחסים האחרים: ככל שהקפיטליסט יצליח להגדיל את הערך העודף (s) או/ו להקטין את ערך העבודה (v) — כן יגדל שיעור הניצול (ε) ואף שיעור הרווח (π) עשוי לעלות. ואכן זאת הייתה משמעותה של "המהפכה התעשייתית" בזמנו של מרקס. מבחינת בעלי ההון והאידיאולוגים מטעמם, הייתה זאת מהפכת רווחים וצבירת נכסים. מבחינת העובדים היא הייתה מהפכה בשיעור הניצול הגבוה שסחטו הקפיטליסטים יחסית ליחסי הייצור הקודמים.

הצבר ההון ניזון אז (ואף היום בענפים עתירי העבודה) מניצול עבודה זולה, עבודה פשוטה. הקפיטליסט חתר להארכת יום העבודה, עד 14 ואף לעתים עד 16 שעות עבודה. הוא התבסס על שכירת נשים וילדים שערך עבודתם (v) היה נמוך עד כדי סכנת קיום.[6] על רקע העידן ההוא צצו אידיאולוגיות ניהול בנוסח פרדריק טיילור, המטיפות להפשטת העבודה ולפיצולה באופן "מדעי".[7]

יחד עם זאת, טען מרקס, התחרות הקשה בין הקפיטליסטים על הגדלת שיעור הרווח, דורשת הגדלת הפריון (הגדלת התפוקה ליחידת תשומה) וזאת הם עושים לא רק דרך סחיטה ישירה של העובדים באמצעות הגדלת שעות העבודה והפחתת ערך העבודה, אלא באמצעות הכנסת יותר תשומות הון ביחס לעבודה (הגדלת "עתירות ההון"). משמע, הקפיטליסטים נאלצים בעקבות התחרות הגוברת להגדיל את שיעור המכניזציה (θ).

מנגד, עלייה בשיעור המכניזציה, שאמורה להגדיל את כמות הערך העודף עבור הקפיטליסט הבודד, טומנת בחובה את זרעי המשבר המחזורי של הצבר ההון. אמנם סך כול הערך העודף (s) עשוי לגדול בבתי החרושת הגדולים, שמגדילים את מינון המכונות ביחס לעובדים, אולם הערך

5 השקעה קפיטליסטית (M) של 1 מיליון דולר, שסוחטת רווח או מגדילה את ההון (ΔM) ב־50 אלף דולר, תתבטא בתשואה (π) של 5 אחוז. זה היחס הכספי שמרקס טוען כי מאחוריו רוחשים יחסים מטריאליים של ייצור וניצול.

6 במקרים אחרים כמו בהתפתחות הקפיטליזם בארה"ב, הצבר ההון של בעלי המטעים בדרום ארה"ב התבסס על עבודת עבדים, שערכה כלל בעיקר את מזונם, כליאתם ועלויות חטיפתם והובלתם מאפריקה.

7 כפי שהוצג על ידי צ'פלין בסרטו "זמנים מודרניים".

העודף אינו גדל מספיק מהר ביחס להגדלת ההשקעה ($c + v$), משום שהערך העודף, לפי מרקס, מופק אך ורק מעבודה ישירה ולא מפעולת מכונות.

אם ניזכר במשוואת שיעור הרווח [$\pi = s / (c + v)$], יוצא, שככל ששיעור המכניזציה (c/v) גדל, כך המכנה ($c + v$) במשוואת שיעור הרווח גדל מהר יותר מן המונה (s). המשמעות לפי מרקס, הינה דרמטית: נפילת שיעור הרווח (π).

התחרות הגוברת על הצבר ההון, הכרוכה בהגדלת הפריון באמצעות הגדלת המכניזציה, אם כן, טומנת בחובה את המשברים הקפיטליסטיים שילכו ויחריפו. זאת למעשה תיאוריית המשבר הקפיטליסטי כפי שנוסחה על ידי מרקס בחלק השלישי של ספרו הקפיטל.[8]

שוב יש לזכור, שכל תיאוריית המשבר הזאת מבוססת על שתי הנחות: ראשית, שקיים קשר מתמטי הדוק בין הערכים המטריאליים (lv) לבין מחירי הסחורות (p). שנית, שקיים קשר הדוק בין תשומות העבודה ותשומות ההון (בערכים של שעות עבודה מופשטת) לבין הרווח (כפי שמופיע במאזן הכספי של הפירמה).

עד כאן המעבר הראשון, שבו משנים ערכי העבודה את צורתם והופכים למחיר ייצור הסחורה.

בהמשך נבחן מחדש את היחסים הללו ואת תיאוריית המשברים הקפיטליסטיים שמוסקת מהם. אך לפני שנמשיך אל המעבר השני – המעבר ממחיר ייצור הסחורה אל גלגולו כמחיר סחורה בשוק – נחזור אל המעבר הראשון, נהפוך בו ונבחן אותו מחדש.

ד. ביקורת המעבר הראשון מן הערך אל המחיר

פתחנו בשלושת היחסים של תהליך הצבר ההון:

משוואה ו.2 $\pi = s / (c + v)$

משוואה ו.3 $\varepsilon = s / v$

משוואה ו.4 $\theta = c / v$

ועתה, נחלק את המונה והמכנה בצד ימין של משוואה ו.2 בערך (v) ונקבל:

$$\pi = (s / v) / (c / v + 1)$$

נציב בה את המרכיבים ממשוואה ו.3 וממשוואה ו.4. ונקבל:

משוואה ו.5 $\pi = \varepsilon / (\theta + 1)$

יוצא, שקיימים יחסים מתמטיים מוגדרים בין שלוש המשוואות של הצבר ההון.

שיעור הרווח (π), שיעור הניצול (ε) ושיעור המכניזציה (θ) קשורים ביניהם ומוגדרים מתמטית.

8 Marx (1909), Vol. 3, Chs. 13-14. קיימות עוד כמה גרסאות ופרשנויות לתיאוריית המשבר הקפיטליסטי של מרקס. רובן התפתחו ונוסחו על ידי הניאו־מרקסיסטים במרוצת המאה העשרים (ראו להלן בפרק 9).

וכאן מתחילות הצרות: מרקס הניח שאופיו התחרותי של הקפיטליזם יביא לזרימת הון מענפים פחות רווחיים אל ענפים יותר רווחיים וכך תיווצר נטייה לשוויון בשיעורי הרווח (π) בין הענפים, הן במשקים המקומיים והן בין המשקים בעולם. מרקס אף הניח ששיעור הניצול (ε) ישתווה באופן דומה בין הענפים עקב התחרות בין העובדים בשוק העבודה ובשל הזרימה החופשית של העובדים מענף לענף ומאזור לאזור.

ועתה, על פי שתי המשוואות הראשונות (ו.2 ו־ו.3), הנטייה לשוויון בין הענפים חייבת, מבחינה מתמטית, להתחולל גם במשוואה השלישית (ו.4) — משוואת שיעור המכניזציה (θ).

אלא שכאן נתקלים בבעיה: ההנחה של מרקס בדבר תחרות וזרימה נטולת מעצורים של הון ועבודה בין ענפים ואזורים עשויה להיות נתונה במחלוקת, אם כי ברור שבתקופת מרקס, בבריטניה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, היה יסוד להניח, שהתפתחות הקפיטליזם נוטה לכיוון זה. אמנם ההתפתחות אחרי מלחמת העולם הראשונה, ובעיקר אחרי מלחמת העולם השנייה ועידן המלחמה הקרה, הייתה הפוכה: תנועות ההון והעבודה מעבר לגבולות המדיניים ואף בין הענפים הואטו באופן ניכר.[9] אולם מסוף המאה העשרים, התעוררה מחדש זרימה מסיבית של עבודה והון בין ענפים ובין מדינות בעולם — מגמה שזכתה לכינוי המעורפל "גלובליזציה". מכאן, שניתן אולי לקבל את ההנחה של מרקס בדבר תנועות הון בין הענפים בגלל חתירתם של הקפיטליסטים לתשואות גבוהות. אף ניתן לקבל את הנחת מרקס על ניידות העובדים והגירתם ממשק למשק בתורם אחר שכר גבוה יותר וקיום יציב יותר. אך כפי שמרקס עצמו כבר הבין — שלא כבשיעורי הרווח והניצול — שיעור המכניזציה (θ) אינו נוטה לשוויון.[10]

שיעור המכניזציה בענף אינו תלוי ברצונם של הקפיטליסטים, או של הממשלים, או של "היד הנעלמה". הוא אינו תלוי בתנועות הון ובניידות עובדים, ואף לא בכך שהמשק הוא "חופשי", "תחרותי", מתוכנן או אטטיסטי. פשוט, היחס הון/עבודה שונה מענף לענף ותלוי בעיקר באופיו **הטכנולוגי** של הסקטור.

לדוגמא, שיעור המכניזציה בענף תוכנת המחשב נוטה להיות נמוך מאשר בענף המכוניות.[11] בחקלאות משפחתית מסורתית הוא נמוך מאשר בייצור שבבי מחשב, ובענף הבנייה הוא נמוך מאשר בענף ציוד חשמלי. יוצא, ששיעור המכניזציה, להבדיל משיעור הרווח ומשיעור הניצול, מאופיין דווקא בנטייה לפיזור בין ענפי ואין בנמצא כוח פנימי כלשהו שיביא אותו לשוויון בין הסקטורים או בין המשקים השונים בעולם. למעשה נראה, שככל שהטכנולוגיה הופכת למורכבת כך הפיזור ביחס ערכי ההון/עבודה הולך וגדל.

המרקסיסטים חיפשו דרך להיחלץ מן המבוך והמוצא היחיד שנמצא להצלת התיאוריה היה מין פשרה: כדי ששערי הרווח ישתוו למרות ההבדלים בשיעורי המכניזציה, מניחים שבכל ענף נתון, הרווח (הכספי) אינו שווה לערך העודף (ביחידות עבודה), ומכאן שהמחירים אינם פרופורציונליים לערכים. על פי הנחה זאת, חייבת להיות מין "העברה" של ערכים עודפים מענף לענף: הערך העודף מועבר דרך מנגנון השוק, מענפים בעלי שיעור מכניזציה נמוך (ולפיכך שער רווח גבוה) אל ענפים בעלי שיעור מכניזציה גבוה (ושער רווח נמוך). ההעברה הזאת נעשית דרך "עיוות"

9 Bichler and Nitzan (2012)

10 ולמעשה, לא ברור מדוע ניידות העבודה אמורה לגרום לשיעורי הניצול (ε) להשתוות – להבדיל משיעורי השכר עצמם. יש לציין, שהשאלה הזאת כמעט ולא הועלתה במאה השנים האחרונות.

11 ראו לעיל, פרק 2, תרשים ב.2, ההשוואה בעתירות ההון בין מיקרוסופט לבין ג'נרל מוטורס.

במחירים היחסיים, שכתוצאה ממנו ענפים בעלי שיעור מכניזציה גבוה מן הממוצע הם בעלי מחירים הגבוהים מערכי העבודה ורווחים הגבוהים מן הערכים העודפים שבתוכם. מנגד, ענפים בעלי שיעור מכניזציה נמוך מן הממוצע הינם בעלי מחירים נמוכים מן הערכים ורווחים נמוכים מן הערכים העודפים.

בעקבות הפשרה התקבלה בקרב המרקסיסטים המוסכמה, שלפיה תיאוריית הערך של העבודה למעשה אינה אמורה לעסוק במחיר הסחורה הבודדת אלא מיועדת להסביר בעיקר את התהליך הכללי של הצבר ההון (ואת משברי הצבר ההון).

ואכן, נראה לכאורה שהתיאוריה הכללית של ההצבר (ושל משברי ההון) עדיין שורדת וברמה המצרפית הכול מתאזן: סך כול הרווחים שווה לסך כול הערכים העודפים; סך כול המחירים משתווים לסך כול ערכי העבודה; כך גם שיעור הרווח (במחירים) אשר משתווה לשיעור הרווח (במונחי ערך).

הפשרה הזאת הייתה חשובה לממשיכיו של מרקס, שסירבו לוותר על תיאוריית הערך (העודף) המבוססת על ערכי עבודה (המופשטת). הם כבר הבינו שבתיאוריה המקורית, **כמויות** הערכים אינם מסבירות את המחירים, אך מנגד הם טענו שההסבר המתוקן (בעזרת "מעבר הערכים" הספקולטיבי בין הענפים) מראה לפחות שערך העבודה הוא עדיין **הסיבה** למחיר הסחורה.

ד.1 התפתחות הביקורת על המעבר הראשון

הפתרון לבעיית המעבר באמצעות העברת ערכים עודפים מענף לענף, נחשב למקובל בקרב תיאורטיקנים סובייטיים וסוציאליסטים מערביים עד שנות הארבעים של המאה העשרים. בתקופה זאת פורסמה לראשונה בתרגום אנגלי עבודתו של הסטטיסטיקאי הגרמני לאדיסלאוס פון בורטקייביץ', ובעקבותיה הסתבר ש"בעיית המעבר" חריפה הרבה יותר מאשר סברו קודם.[12]

בורטקייביץ' הראה שפתרון הפשרה בדבר העברה של ערכים עודפים בין ענפים בעלי שיעור מכניזציה שונה מתגלה כחסר עקביות מבחינה מתמטית.

הניתוח שלו פתח בחלוקה המסורתית של הייצור הקפיטליסטי: סקטור ייצור סחורות צריכה (סחורות שכר), סקטור ייצור סחורות הון (סחורות השקעה, כמו מכונות, מבנים, ציוד, חומרי גלם) וסקטור ייצור סחורות אקסקלוסיביות (סחורות המיועדות לצריכת הפנאי של הקפיטליסטים).

על פי ניתוחו, אם עוברים מערכי עבודה אל מחירי ייצור, התוצאות לא מסתכמות כפי שמצפים: לרוב מקבלים שהתפוקות במערכת המחירים שונות מן התשומות. המשמעות של אי השוויון היא, שאם ניקח מערכת ייצור מחדש של סחורות שמיועדות לצריכת השכירים, כלל המחיר של סחורות השכר המופקות על ידי המערכת יהיה שונה מסך ערך השכר (כלומר, שצריכת העובדים השכירים תהיה שונה – או גדולה או קטנה – מאשר השכר שהמערכת הקפיטליסטית העמידה לרשותם). וכן, כלל המחיר של סחורות ההשקעה יהיה שונה מכלל הערך של ההון הקבוע שהתכלה במהלך הייצור (כך שיתכן שנקבל או השקעה נקייה או השקעה שלילית). ולבסוף, יתכן שכלל המחיר של סחורות המותרות (המיועדות לצריכת הקפיטליסטים) יהיה שונה מכלל ההכנסה הנקייה של הקפיטליסטים (כך שיתכן שתיוותר בידם הכנסה לחיסכון או שייווצר בחשבונם גירעון).

12 הטיעונים של בורטקייביץ' (Bortkiewicz 1907a, 1907b) סוכמו על ידי פול סוויזי בספרו על תיאוריית הערך המרקסיסטית (Sweezy, 1942). ספרו של סוויזי יצא גם בתרגום עברי (סוויזי, 1962). עבודותיו של בורטקייביץ' בתרגום אנגלי נאספו בספר (Bortkiewicz, 1949).

בורטקייביץ' סבר שאי העקביות הזאת נוצרת משום שהמעבר (ההסבה מערכי עבודה למחירי ייצור) אינו שלם. כתוצאה מכך, לדעתו, מקבלים הסבה לא מושלמת מערכים למחירים, אשר בחלקה היא מובלת על ידי מחירים ובחלקה היא מובלת על ידי ערכים.

בורטקייביץ' הציע לפתור את הבעיה באמצעות פיצול המודל של מערכת הייצור לשניים. במציאות, הוא טען, העובדים והקפיטליסטים קונים ומוכרים סחורות במחירים כספיים ולא בערכי עבודה, כך שמוטב לתאר שתי מערכות **נפרדות**: מערכת אחת שמחושבת בערכים ומערכת שנייה במחירי ייצור. ואכן, בעזרת מערכת ייצור כפולה, מראה בורטקייביץ' שניתן להסב ערכים למחירי ייצור, ושההסבה תהיה עקבית באופן מתמטי.

אלא שפתרון המערכת הכפולה גבה מחיר כבד מתיאוריית הערך המרקסיסטית: קיומן של שתי מערכות נפרדות – אחת לערכים ואחת למחירים – מחסל למעשה את הנחת היסוד של מרקס בדבר היחסים הטמונים בסחורות. היחסים הללו, בין ערכי העבודה לבין מחירי הייצור, הם שעומדים בבסיס התהוות המחירים בשוק על פי תיאוריית הערך של העבודה. ואילו עתה אבד אותו מקדם μ (במשוואה ו.1 לעיל), שהיה אמור להסביר את היחסים בין מחירי הייצור לבין ערכי העבודה שבסחורות במשק.[13]

התוצאה במערכת כפולה כזאת היא שסך כל המחירים במשק אינו משתווה בהכרח לסך כל ערכי העבודה, וסך כל הרווחים במשק אינו חייב להשתוות לכלל הערך העודף. ומכאן יוצא, ששיעור הרווח במונחי מחירים כספיים אינו שווה עוד לשיעור הרווח המחושב בערכי עבודה.

לכאורה, עשוי להיווצר משבר נפילת שיעורי הרווח במשקים הקפיטליסטיים בעוד ששיעור הרווח המרקסיסטי, המחושב בערכי עבודה, אינו צופה זאת.

וכאן כבר מתגלה בעיה שמעבר לבעיות מדידה כמותיות. מדובר בסתירה כללית להנחות היסוד של ההגות המרקסיסטית. על פי המרקסיסטים, תיאוריית הערך (העודף) של העבודה עולה באיכותה על תיאוריות המחירים הקלסיות והניאו־קלסיות, משום שבניגוד להן, אין היא מבוססת על תשוקות ספונטניות ומחסורים אקראיים של "שחקנים" בודדים הנפגשים בשוק האנונימי. לטענתם, תיאוריית הערך המרקסית מתארת **מתווה אובייקטיבי של סיבתיות** שבו ניתן להסיק את שיעור הרווח מתוך התנאים החומריים של העבודה בתהליכי הייצור.

מרקס כתב שמחיר הייצור של הסחורות "...**תלוי בקיומו של שיעור רווח ממוצע**...". ושיעור הרווח עצמו "...**חייב להיות מוסק מתוך ערכי הסחורות... ללא הסקה כזאת, הופך שיעור הרווח הממוצע (ומכאן גם מחיר ייצור הסחורה) למושג מעורפל וחסר משמעות.**" (Marx, 1909, Vol. 3: 185-186).

זה לב התיאוריה של מרקס ועל כך העיד שותפו פרידריך אנגלס:

> "... את שתי התגליות הגדולות האלה – התפיסה המטריאליסטית של ההיסטוריה וחשיפת סודו של הייצור הקפיטליסטי באמצעות הערך העודף – אנו חייבים למרקס. שתי התגליות הללו הפכו את הסוציאליזם למדע. הדברים שנותרו היו רק לפתח את המדע הזה על פרטיו וצירופיו." (Engels, 1966, Section I)

13 כזכור, משוואה ו.1 משווה יחסים בין ערכי שתי סחורות ומחיריהן וההשוואה ביניהן תהיה: $(pp_1/pp_2) = \mu\ (lv_1/lv_2)$. ה־$\mu$ שמופיע במשוואה הוא מקדם ידוע שמשקף את ההבדלים בשיעור המכניזציה בענפים השונים במשק.

אם נסכם: תיקון בורטקייביץ' הראה שהתבנית המקורית של מרקס לא הייתה עקבית באופן הגיוני ושניתן לתקנה רק בתמורה להפיכת שיעור הרווח **לבלתי תלוי** במערכת ערכי העבודה. מכאן אף עשוי לנבוע, שתיאוריית המשברים הקפיטליסטיים של מרקס הינה בלתי ניתנת להוכחה או להפרכה כמותית.

ד.2 עיקוף מיותר

עד שנות החמישים במאה העשרים הוגבל הוויכוח על בעיית המעבר לחוג צר של מרקסיסטים יודעי דבר במערב (בברית המועצות וגרורותיה שותקו הדיונים הביקורתיים בתיאוריה המרקסיסטית). אולם בשנת 1957 פרסם מיודענו הניאו־קלסיקן פול סמואלסון, מאמר שהעמיד בספק את עצם הרלבנטיות של תיאוריית הערך המרקסית.[14]

סמואלסון הראה, לפחות באופן מתמטי, שתבנית המעבר הראשון מערכי עבודה למחירי ייצור אינה אלא "עיקוף מיותר" כלשונו. על פי סמואלסון, מרקס תיאר שני מעברים אנליטיים עוקבים, שנעים מתנאי ייצור לערכי עבודה ומערכי עבודה למחירי ייצור.

סמואלסון לעומתו, הראה שנדרש מעבר אחד בלבד: מתנאי ייצור **ישירות** למחירי ייצור, ללא שום צורך בתיווך של ערכי עבודה. מכאן, הכריז סמואלסון בנימה עוקצנית: **"על חכמי ההלכה המרקסיסטית לשנן את עיקרי הכלכלה התקפים לכל החברות בכל הזמנים: קצץ בהפסדים וזרוק לפח את תיאוריית הערך של העבודה..."** (Samuelson, 1957: 892).

למרקסיסטים לא הייתה תשובה ישירה לסמואלסון ומאמרי התגובה שלהם עסקו בעיקר באפולוגטיקה. הטענה השכיחה שלהם הייתה (ונותרה עד היום), שתיאוריית הערך ותבנית המעבר מן הערך אל המחיר לא נועדו לספק מודל מדויק לתמחור סחורות, אלא לתאר את המאבק המעמדי שמתחולל בתוככי הייצור הקפיטליסטי.[15] לאפולוגטיקה הזאת נחזור בסוף הפרק.

ובינתיים הלך ונחשף פן נוסף בחולשת תבנית המעבר מן הערך למחיר: הייצור המשולב.

ד.3 בעיית המעבר בתנאי ייצור משולב (joint production)

בשנת 1960 התפרסם ספרון צנוע של פיירו סרפה ייצור סחורות באמצעות סחורות, שהוזכר בפרק הקודם.[16] הספר לא רק הפריך את תיאוריית המחירים הניאו־קלסית, אלא גם פגע קשות בתיאוריית הערך המרקסית. בשנות השבעים המשיכו כמה מתלמידי סרפה וטענו שהמעבר מן הערך למחיר ייצור אינו רק חסר עקביות מתמטית או אפילו מיותר לוגית – אלא יותר מכך: המעבר כלל אינו אפשרי **מלכתחילה**.[17]

הבעיה נובעת מתהליכי הייצור המשולבים. בתהליך יצור פשוט, משתמשים בתשומות שונות לייצר מוצר בודד. בתהליך זה אין בעיה להסיק את ערך המוצר: פשוט מסכמים את השעות (בערכים מופשטים הנחוצים חברתית) המגולמות בסך התשומות. לעומת זאת בתהליך יצור משולב, משתמשים בתשומות שונות כדי לייצר **יותר** ממוצר אחד. וכאן כבר מתעוררת בעיה, שכן ריבוי התפוקות פוגע ביכולת הלוגית לזהות, אילו תשומות מחוללות אילו תפוקות. התוצאה היא

14 Samuelson (1957)

15 בין הטוענים זאת בצורות שונות: Harvey (1982), Baumol (1974), Mattick (1972).

16 Sraffa (1960)

17 Steedmman (1975, 1977)

שבעולם הייצור המודרני, אשר בו תהליכי הייצור הינם כמעט תמיד משולבים, תהפוך מלאכת הזיהוי לבלתי אפשרית.

הניסיונות לסדר את תהליכי התשומות־תפוקות במשוואות הייצור המשולב מובילים לתוצאות מתמטיות מוזרות. לעתים ערכי העבודה עשויים להופיע כבלתי מוגדרים או אף כחסרי מובן. במצבים מסוימים, אף אם נדע את כלל זמן העבודה שהוכנס לתוך תהליך הייצור, לא נוכל לקבוע את ערכי העבודה של תפוקות בודדות. במצבים אחרים, שבהם קיימים שני תהליכי ייצור בעלי אותה יעילות כשמדובר בייצור תפוקה אחת, אולם בעלי יעילות שונה כשמדובר בייצור תפוקה אחרת – ערך העבודה עשוי להגיע לאפס, ופעמים אף לקבל ערך שלילי...

כל המבוך הזה נובע מכך, שאם מדובר בסיבתיות, הייצור הינו מין קופסה שחורה שאין לדעת מה מתחולל בקרבה. גם אם ניתן לזהות "מבחוץ" תהליכי תשומות ותפוקות (דבר מסופק כשלעצמו) לא ניתן לעולם לחדור לתוככי תהליכי הייצור ולדעת באופן כמותי אלו תהליכי ייצור מחוללים תהליכים יותר מאוחרים.

הדרך היחידה שבה ניתן לקשר בין תשומות מסוימות לתפוקות מסוימות הינה בתרגילים לא ישירים: קודם למצוא יחס מתמטי שיהיה ייחודי לקשר שביניהן ולאחר מכן **להניח** (ללא יכולת הוכחה כלשהי) שהיחס המתמטי הזה אכן מייצג באופן סיבתי את מעברם והסבתם של תשומות העבודה שהתחולל אי שם בנבכי הקופסה השחורה.

יש לומר, שהפתרון המאולץ הזה עשוי אולי להניח את הדעת בתהליך פשוט של יצור מוצר בודד אשר ניתן לתארו במשוואה מתמטית אחת. אלא שפתרון זה אינו מתאים לייצור משולב, משום שהוא כרוך במשוואות סימולטניות, ולא קיים דבר בייצור המשולב שיבטיח, ראשית, כי למשוואות הללו יימצא פתרון **ייחודי** ושנית, שערכי העבודה בו יהיו **חיוביים**.

ייצור משולב הוא המציאות הדומיננטית בייצור המודרני ולמעשה, אף אם מופיעה תפוקה אחת בלבד שמיועדת למכירה, עדיין נותרת סחורה נוספת הניתנת למכירה – שהיא מלאי ההון הקבוע (פחות הפחת) אשר נותר בסופו של התהליך. כלומר, אפילו יצורה של סחורה בודדת הוא למעשה יצור משולב.

ברור שבמציאות הזאת אין הרבה מקום לתיאוריית הערך של מרקס, התלויה לחלוטין בערכי עבודה **ייחודיים וחיוביים**. האפשרות שערכי העבודה יופיעו כלא מוגדרים, כאפס, או כמספרים שליליים, מכרסמת באמינות תיאוריית הערך המרקסית ובעיקר ברכיביה התיאורטיים הקשורים בניצול העבודה ובסחיטת הערך העודף מן העובדים.

ד.4 ניסיונות לפתור את בעיית המעבר בייצור המשולב

למן סוף שנות הששים התפרסמו עבודות של מרקסיסטים אקדמיים שחיפשו פתרון לבעיית הייצור המשולב שהציבו ממשיכיו של סרפה. אחד מן הפתרונות הבולטים שהוצעו היה לצמצם תיאורטית את מורכבות הייצור המשולב. הטענה הייתה שתשומות ההון הקבוע הנותרות בסוף תהליך הייצור המשולב, אינן אמורות להיחשב כסחורה, משום שאינן מיועדות להימכר כסחורה בשוק.[18]

18 Fine and Harris (1979): 41-42

אפשר כמובן לפתוח בדיון מופשט בשאלה האם הייעוד או המטרה של ייצור מוצר מסוים, הוא הקובע שמדובר בסחורה או שלא.[19] אבל הטענה עצמה על רכיבי ההון הקבוע וייעודם בקווי הייצור מפוקפקת: הוויית בתי החרושת "המשפחתיים" של המאה התשע עשרה, אשר מרקס הכיר (אם כי יש הטוענים שהוא מעולם לא טרח לבקר בקו ייצור תעשייתי כלשהו), אינה דומה למציאות התאגידית של המאה העשרים ואחת. כיום, פירמות בשלמותן נקנות ונמכרות מדי יום ביומו כהון. הן נסחרות בדולרים כסחורה בשוק. קיימות אף פירמות רבות, בעיקר במחקר ופיתוח, שמיוסדות מראש במטרה להימכר ("אקזיט"). המאזן החשבונאי של הפירמות מכיל את כלל רכיבי ההון שבתוכן, ואין להניח שהציוד, התשתית וקווי הייצור שלהן אינו סחיר.

אם נסכים לקבל את הצעת התיקון, שלפיה משמיטים את רכיבי ההון הקבוע משום שאינם נחשבים לסחורה, נאלץ אף להניח שכלל תוצרי הביניים בקווי הייצור אינם סחורה. לדוגמא, דל רכשה חלקי מחשב שונים מאינטל, וחלקים אלה הורכבו מרכיבים שאינטל רכשה מפירמות שונות בסין. האם ניתן לטעון כי רכיבי הביניים בקו הייצור העולמי של מחשבי דל אינם סחורות (שהוטמעו בהן ערכי עבודה)?

הצעה אחרת שהועלתה לפתרון בעיית המעבר בייצור משולב הייתה להניח שהייצור הקפיטליסטי נוטה להתמחות ומכאן, שבטווח הארוך, הייצור נוטה להפחתת התשלובת בייצור.[20]

נראה שממציאי הפתרון הזה סמכו יותר על כוחות הזמן (או על האל קרונוס) שימצאו מרפא לבעיה כך שבקץ הימים, תיאוריית המעבר הראשון מערכי עבודה למחירי ייצור תגבר על תשלובת המציאות המעורפלת. מכל מקום, חשוב לציין, שהתמחות בייצור אין משמעותה ייצור פחות משולב. התמחות עניינה בחלוקת תפקידים ומטרות בתהליך הייצור. ואילו תשלובת קשורה באינטראקציה בין תהליכי הייצור.

לשם דוגמא, נניח שבתוך מפעלים בבעלות ג'נרל אלקטריק מייצרים משאבות. נניח גם שבתאגיד ג'נרל אלקטריק רשומים אלפי תיאורי תפקיד שונים ומשונים. נמשיך ונניח, שחטיבות שונות שבתוך הפירמות שבבעלותה משלבות סוגים שונים של תפוקות ולבסוף נניח, שהתפוקות הללו שונות מאלה של פורד או של אקסון.

עד כאן התיאור מעיד על רמת התמחות גבוהה שקיימת בקפיטליזם התאגידי הנוכחי. אולם מה לכל זאת ולאינטראקציה שבין תהליכי הייצור המשולבים? האם החלוקות הללו מלמדות על כמה עבודה מיומנת – עבודת מהנדסים, נהגים, מנהלי עבודה, חשבונאים – הוזרמה והוטמעה בתוך המשאבות שיוצרו במפעלים שבבעלות ג'נרל אלקטריק ושנמכרו כסחורה תחת מותג *GE*?

וכאשר *GE* מוכרת משאבה לתאגיד פורד, האם ניתן לדעת על פי החלוקות הללו ומבלי שנדע את מחירי הייצור, כמה מתוך כמות העבודה הזאת "הועברה" למכונית פורד טיפוסית? והאם נקבל תוצאה אחרת בחישוב, אילו ישתמשו במפעלי פורד באותה משאבת *GE* לייצור משולב של שני

19 השאלה עשויה להפוך לטיעון כנגד לב התיאוריה של מרקס, המבוססת על תהליך הפיכתו של האדם ועבודתו לסחורה. כך לדוגמא, האנתרופולוג קרל פולאני טען שהעבודה אינה נחשבת לסחורה, כי בניגוד לסחורות המיוצרות לשם מכירה, האדם בדרך כלל לא מיוצר במטרה למוכרו בשוק העבודה (Polanyi, 1944: Ch. 6). אלא שלפחות במקרה זה, טענותיו של פולאני הינן בעייתיות: ראשית, אם נתעלם מן הקפיטליזם, בציביליזציות שונות ייצרו ומייצרים ילדים כדי למכרם בעתיד. שנית, כפי שמרקסיסטים שונים טענו, החינוך והסוציאליזציה במשטר הקפיטליסטי מיועד לעצב את הילד־התלמיד־האזרח ולהופכו לסחורה צייתנית בשוק העבודה ובקווי הייצור והצריכה (Bowles and Gintis, 1977b). מכל מקום, גם אם בני אדם גדלים בחברות קהילתיות ללא תכלית להפכם לסחורה, הרי עם הצטרפותם לזרם העובדים הנוהרים למרכזים תעשייתיים, הם הופכים למוכרי כוח עבודתם כסחורה.

20 Fine and Harris, ibid

דגמים של מכוניות ולא של דגם אחד? ולבסוף, מה תהיה התוצאה בחישוב הערכים אילו פורד רכשה ומיזגה את חטיבת המשאבות של *GE*? האם המיזוג יהפוך את ייצור המכונית ליותר או לפחות משולב?

לכל השאלות הללו, לתיאוריית הערך המרקסית אין מענה. מציאות הייצור המשולב הופכת את המבנה המסורבל של ניתוח תשומות־תפוקות לחסר משמעות ומותירה את המעבר הראשון מערכי העבודה למחירי היצור כלוא בקופסה שחורה בלתי עבירה.

ד.5 מרקס והיצור המשולב

קורנליוס קסטוריאדיס, הפילוסוף היווני־צרפתי שהיה המנהיג הרוחני של מורדי מאי 1968 בפאריס, כתב בין השאר אודות ההשפעה של התודעה הבורגנית על תיאוריית הערך של מרקס.[21]

קסטוריאדיס כתב שהסכמתו של מרקס לאי שוויון בשכר בתקופת המעבר מסוציאליזם לקומוניזם, על פי הסיסמא הידועה "**לכל אחד על פי עבודתו...**", מעידה עד כמה מרקס היה כבול בתודעתו לתפיסה הבורגנית הנפוצה (המעוגנת בכתבי ג'ון לוק), שלפיה ניתן לשייך לכל "יצרן" את תשומות עבודתו האינדיבידואליות.[22] דווקא מסוציאליסטים, כותב קסטוריאדיס, יש לצפות להבנת אופייה החברותי שיתופי של העבודה.[23]

תשלומים על פי תפוקות אינדיבידואליות (בנוסח "נורמות ופרמיות") היו נהוגות ועדיין נהוגות בסדנאות זיעה ובמפעלים עתירי עבודה (כמו במתפרות, במפעלי אריזה, במכרות, בקווי ייצור ידניים בחקלאות ובתעשייה, וכמובן בגולאגים שהיו בברית המועצות). אך באופן כללי, "עתירות ההון" הרציונלית בקפיטליזם, המיועדת על פי המרקסיסטים להגביר את שיעור הניצול של העבודה היצרנית, מכרסמת ביכולת המדידה של תשומות העבודה.

לדוגמא, פדרציית האיגודים המקצועיים בארה"ב (AFL-CIO) פרסמה ב־1958 מסמך ושמו אוטומציה ושינוי טכנולוגי ושם נכתב בין השאר:

> "...אוטומציה במובן הרחב ביותר שלה, הינה בעצם סוף מדידת העבודה... כשקיימת אוטומציה, אין אפשרות למדוד תפוקה של אדם יחיד ואין עוד סיבה לשלם לאדם לפי כמות תפוקה או זמן..." (מצוטט מתוך Tsuru, 1993: 7).

מן המסמך עולה, שלא רק במשטר הקפיטליסטי המבוגר מדידת העבודה אינה אפשרית, אלא אף בחברה סוציאליסטית עתידית, הקביעה "לכל אחד על פי עבודתו" הינה חסרת משמעות.

המעניין שמרקס, בקטע בעל אופי נבואי חזה את התמוטטות תיאוריית הערך שלו עצמו המבוססת על תשומות זמן עבודה:

> "...ככל שמתקדמת תעשיית הייצור ההמוני, כך תהיה יצירת עושר ממשי תלויה פחות בזמן העבודה ובכמות העבודה המושקעים, ויותר בכוח המכשור הטכנולוגי הפועל בזמן

21 על קסטוריאדיס ראו אור (2002).

22 Castoriadis (1988), Vol. 1: 20

23 ההצדקות להכנסות הגבוהות של המנהלים הפוליטיים ברוסיה הסטליניסטית מתוארות היטב על ידי סולדז'ניצין (1972) בספרו אגף הסרטן.

העבודה... עבודת האדם חדלה להיות צמודה ישירות לתהליך הייצור והאדם רואה עצמו יותר כמנהל וכמווסת תהליך הייצור... הוא ניצב מחוץ לתהליך הייצור במקום להיות הדמות העיקרית בו. במהפך הזה, פוסקת העבודה הישירה שמבוצעת בידי האדם עצמו מלהיות הציר המרכזי של הייצור והעושר, ועמה חדל אף זמן העבודה, ובמקומה בא השימוש בכלל כושר הייצור האנושי, כלומר, הידע שלו והתגברותו על הטבע דרך קיומו החברתי. בקצרה, התפתחות האדם ליחיד חברותי... ברגע שעבודת האדם בצורתה הישירה תחדל להוות מקור העושר העיקרי, זמן העבודה יחדל והוא בהכרח יחדל להיות קנה המידה לעושר, ועמו יחדל ערך החליפין להוות מדד לערך השימוש... ומכאן, כלל אופי הייצור, הנשען על ערך החליפין, יתמוטט..." (Marx, 1859: 592ff. מצוטט מתוך: Marcuse, 1964: 35-36).

ובמקום אחר כותבים מרקס ואנגלס:

"... עם ביטול בסיסו של הקניין הפרטי והנהגת אופי הייצור הקומוניסטי... כוחם של יחסי ההיצע והביקוש התמוסס ובני האדם זכו מחדש בשליטה על החליפין, הייצור ועל אופי יחסיהם ההדדיים..." (Marx and Engels, 1970: 55).

קטעים אלה אופייניים לדרך מחשבתם של מרקס ואנגלס: מתוך תהליך הצבר ההון, הנראה מוצק לכאורה, מבצבצת סתירה פנימית הרומזת לחברה אחרת שתקום על חורבות משטר ההון. בתשלובת חברתית טכנולוגית סבוכה, מתמוטטים היחסים הישירים לכאורה בין תשומות העבודה לבין מחירי השוק. ועמם נופלות האידיאות וההצדקות המגוננות על שיטת המחירים, שכאילו נקבעים על ידי כוחות על אנושיים. זאת משמעות הסתירה המתפתחת בין כוחות הייצור לבין יחסי הייצור שמאיימת להפיל את אופי הייצור הקפיטליסטי. במקביל, יבשיל זמנו של משטר אלטרנטיבי, שבו הייצור והצריכה יהיו לא נצלניים וכפויים, כביכול באופן "אובייקטיבי". הם יהיו חופשיים משלטונו של ההון.

מרקס ואנגלס אולי התבדו באמונתם שהתמוטטות אידיאולוגיות התמחיר (כולל תיאוריית הערך של העבודה) תלווה בקריסת הקפיטליזם, אולם הם לא טעו בנבואתם על האופי החברותי והשיתופי של הייצור. מכל מקום, זיהוי תשומות העבודה ו"תרומתן" בייצור המשולב לא נראה כניתן לפיצוח ובעיית המעבר הראשון מן הערך אל המחיר נותרה בעינה.

ד.6 פתרונות מסוג חדש למעבר הראשון

בשנות השבעים והשמונים הגיע גל חדש של הצעות לפתרון בעיית המעבר הראשון. רובן פורסמו בכתבי עת אקדמיים רדיקאליים חדשים, שהחלו לצאת בעידן שלאחר הפלישה והמפולת האמריקאית בווייטנאם, יחד עם עליית המחאה הליברלית והאתנית שהתפשטה בקמפוסים בארה"ב.[24]

24 כתבי העת הרדיקליים החשובים אז היו: *Review of Radical Political Economics*, *Science & Society*, *Capital & Class*, *Monthly Review*, *New Left Review*, *Cambridge Journal of Economics*

רוב הכותבים החדשים הסכימו שתבנית המעבר הראשון מערך העבודה אל מחיר הייצור הינה בעייתית ושיש צורך בגישה חדשה לפתרון. אחת מהגישות הבולטות באותה תקופה הייתה ההצעה לנסח מחדש את הנחות היסוד בתיאוריית הערך של מרקס.

הידועה ביותר מתוך ההצעות הללו הייתה של מיקיו מוראשימה. הוא בחן מחדש את מה שהוא כינה "התיאורמה המרקסית הבסיסית". על פי התיאורמה הזאת, שיעור רווח חיובי משמעותו שיעור ניצול חיובי וההפך – שיעור ניצול חיובי מחייב שיעור רווח חיובי. אך תיאורמה זאת, טען מוראשימה, תהיה תקפה אך ורק אם משנים את הגדרת הערך המרקסית של הסחורה.[25]

לפי מרקס, הערך מבוסס על זמן עבודה **ממוצע** (לעיל בפרק זה, סעיף ב.3). מורשימה לעומת זאת מציע לחשב את ערך הסחורה לפי זמן עבודה **מינימלי**. כלומר, ערך הסחורה יוגדר ככמות העבודה המינימלית הנדרשת כדי לייצרה. על פי ההגדרה החדשה, הוא כתב, התיאורמה המרקסית הבסיסית תיראה הגיונית: שוב לא יהיו מצבים מביכים שמופיעים בהם ערכי עבודה שליליים יחד עם שיעור רווח חיובי (כפי שהדגימו סרפה וממשיכיו).

הבעיה עם הצעתו של מורישימה היא לא רק שהיא שונה לחלוטין מהגדרתו של מרקס, אלא, שלא כמו ערכי עבודה ממוצעים, הערכים המינימליים אינם ניתנים לחיבור. כתוצאה מכך, ערכה של הסחורה **אינו** זהה לסך ערכי העבודה (המינימליים) הנדרשים ליצורה.

עוד הצעה לפתרון בעיית המעבר, הפעם בעזרת שינוי ההגדרות המרקסיות הישנות אודות הנטייה לשוויון בשיעורי הרווח במשק. ההצעה הוצגה על ידי דיוויד לייבמן, שהיה במשך שנים עורך כתב העת הרדיקאלי *Science* & *Society*.

אצל מרקס, כתב לייבמן, שיעור הרווח הוא המוסד המרכזי שמניע את תהליך ההצבר ואליו כלל הקפיטליסטים מכוונים את מעשיהם. לייבמן לעומת זאת טען שהקונפליקט המעמדי בין העובדים היצרניים לבין הקפיטליסטים אינו מתחולל סביב שיעור הרווח, כגרסת מרקס, אלא מתמקד בחלוקת ההכנסות בין השכר לבין הרווח. מכאן הוא הסיק שהנושא המרכזי של הקונפליקט הוא **שיעור הניצול**, שנוטה להשתוות בין הענפים יותר מאשר שיעור הרווח.[26] שיעור הניצול מצדו אינו תלוי בשיעור המכניזציה, שהוא הגורם העיקרי לכשלים בתיאוריית הערך של מרקס.

הבעיה בהצעה הזאת, ראשית, שאין להנחה הזאת שום אחיזה במציאות הקפיטליסטית. שיעור הניצול כשלעצמו אינו מעניין, לא את העובדים ולא את הקפיטליסטים, לא במישרין ולא בשולי התודעה ההיסטורית שלהם. שנית, יתכן ששיעור השכר נוטה להשתוות אולם אין זה אומר ששיעור הניצול נוטה להשתוות. לשיעור הניצול עצמו אין מנגנון או מניע כלשהו שדוחף לשוויון.

פתרון אחר, שאף לווה בבחינה אמפירית, הוצג על ידי משה מחובר ועמנואל פרג'ון, פרופסורים למתמטיקה וחברים ומייסדים של תנועת "מצפן".[27]

מחובר ופרג'ון הציעו להחליף את ההנחה הבעייתית של מרקס בדבר האחידות בשיעורי הרווח. על פי טענתם, רוב המודלים המרקסיסטיים מציבים משתנים בדידים במערכת הנוטה לשיווי משקל. אלא שהמציאות הקפיטליסטית התחרותית היא דווקא סטוֹכָסטית (אקראית, הדורשת מודלים הסתברותיים). התחרות, לפי פרג'ון ומחובר, גורמת הן לפיזור והן להתכנסות של שיעורי

25 Morishima (1973), Morishima and Catephores (1978)

26 Laibman (1973-74, 1992)

27 Farjoun and Machover (1983)

הרווח במשק, אלא שכוח ההתכנסות אינו גובר לחלוטין על כוח הפיזור, וכתוצאה מכך שיעורי הרווח אינם מתכנסים לערך בדיד אלא נוטים להתפזר כהתפלגות סטטיסטית לאורך טווח מסוים.

הפיזור נראה הן בתוך כל ענף והן בין הענפים במשק. משמעות הנטייה הזאת היא שאין לצפות כי הקשר בין מחירי שוק לבין ערכי עבודה יהיה דטרמיניסטי אלא יש לצפות לקשר הסתברותי בלבד, ולפיכך אין להתפלא שאין התאמה הדוקה בין מחירים וערכים.

ההצעה הזאת אולי פותרת קשיים מסוימים בתיאוריית הערך, אלא שהיא סוטה לחלוטין מתיאוריית הערך של מרקס. יתכן שמבחינה סטטיסטית אפשר לבנות מודלים הסתברותיים שיראו קשר רופף אך חיובי בין טווח ערכים לבין טווח מחירים, אולם מנגד יש לזכור כי תיאוריית הערך המרקסית יצאה מתמונת עולם דטרמיניסטית.

בעולם של מרקס, קפיטליסטים סוחטים ערכים עודפים ומפיקים מחירי ייצור גלויים הניתנים למעקב. תמונת העולם של מרקס מבוססת על הטענה שהכוח הקפיטליסטי נובע מבעלות על קווי הייצור התעשייתיים, מניצול מחושב של העובדים בקווי הייצור האלה ומהפקעה מתוכננת של עודף עבודתם והמרתו לערך עודף. מכאן לדעתו, חייבת להיות שיטת מדידה פשוטה שבה הערכים העודפים מוצאים את דרכם ומוסבים לעולם התופעות של מחירי השוק ושיעור הרווח. יתר על כן, המודל של מרקס אמור לתאר ולנבא את מחזורי המשברים הקפיטליסטיים שכרוכים בנפילת שיעורי הרווח. המודל הפשוט, המשחזר את תהליך הפיכת הערכים למחירים ואת שיעור הניצול לתשואה כספית, חיוני לא רק להיגיון הקפיטליסטי, אלא אמור להתגלגל לנתיב נוסף: **לשינוי תודעתו של העובד היצרן, להסבתו לאדם המודע לעצמיותו (למעמדו) ולשִחברו אל הפוליטיקה המהפכנית.**

עד כה ראינו חלק קטן בלבד מן ההצעות לשינויים ותיקונים בתיאוריית הערך. אלה היו הצעות מפולפלות שנכתבו בידי אקדמאים מתוחכמים.

ניתן לומר שבמרוצת המאה החולפת, יחד עם העלייה ברמת התחכום של "הפתרונות", תיאוריית הערך של העבודה הלכה ואיבדה את משיכתה כתיאוריה הגיונית, עקבית ופשוטה. סוד קסמה בעבר היה ביכולתה לשמש כלי פוליטי רב עוצמה, מעצם היותה מדריך מהיר להבנת המציאות השלמה. במצבה כיום, על פי ההצעות התיאורטיות המנוכרות מטעם האקדמאים, שום "עובד יצרני" ושום ארגון פוליטי רדיקלי לא ימצא בתיאוריה את ידיו ורגליו ובוודאי שלא יוכל לחצוב ממנה תוכנית פעולה אלטרנטיבית.

ד.7 פרשנות חדשה למעבר הראשון

בשנות השמונים, עם תחילת השתלטות הפוסטיזם על התודעה האקדמית, בקעה גישה חדישה לחיסולה הסופי של בעיית המעבר, גישה הנחשבת עד היום לצעקה האחרונה.

על פי הגישה החדישה, במקום לעסוק במציאת פתרון ישיר לבעיית המעבר, או אפילו להסתפק בהחלפת הגדרות ובשינויים בהנחות היסוד – יש לעבור לפרשנות חדישה לתיאוריית הערך. בסופו של דבר, אם אלתוּסֶר, הסטליניסט השמרן במסווה של מהפכן, יכול, על אחת כמה וכמה שהפרשנים החדשים יכולים.[28]

28 לואי אלתוסר אינו לבד. עמו נמרח שובל דביק של שרלטנים ומאחזי עיניים מלאקאן ודֶרידָה ועד לקריסטֶבה ודֶלֶז. Sokal and Bricmot (1998); Plukrose, Lindsay and Boghossian (2018)

על פי הפרשנים החדשים, המרקסיסטים הישנים עמלו לשווא במשך למעלה ממאה שנה כדי להעלות ארוכה לנגעים שהתגלו בתיאוריית הערך של מרקס, וברור שהם העלו חרס בידם. כי אכן התיאוריה נגועה בסתירות לוגיות ובבעיות בלתי פתירות. אלא שהמרקסיסטים הישנים לא השכילו להבין שהם בעצם לא עסקו בתיאוריית הערך של מרקס. קריאה מחודשת בכתבי מרקס ופרשנות נועזת חושפת תיאוריית ערך של העבודה שונה לחלוטין – דינמית בתוכנה ועקבית בהגיונה.[29]

הפרשנות החדשה כוללת כמה זרמים אבל לכולם יש מכנה משותף: הם מפרשים מחדש את מושג **ערך העבודה**.

כאן אנו מציגים את הזרם שנראה כבוטה ביותר בהתרחקות שלו מן המרקסיזם המקובל. הזרם מכונה "Temporal Single System Interpretation" (פרשנות למערכת יחידה בת זמנה) או בהופעתו כמותג: TSSI.[30]

על פי הפרשנות החדשה מתוצרת TSSI, תיאוריית הערך "האמיתית" של מרקס שונה מהפרשנויות המקובלות במרקסיזם בשני נושאים עיקריים: העלות והמחיר.

ד.8 העלות על פי TSSI

על פי הפרשנות החדשה, מערכת הייצור שבה נכנסים ערכי העבודה **אינה סימולטאנית אלא ייחודית לזמנה.** כלומר, היא אינה מערכת המקבצת את הערכים השוררים בנקודת זמן מסוימת, אלא רושמת כל ערך בעת כניסתו למערכת.

נניח שמדובר בקו ייצור של מחשב נייד של מותג דל. הפירמה קונה תשומות שונות כמו לוחות אם מאינטל, דיסקים מטושיבה, כרטיסי קול מ־*Creative Labs* ועודי מיני תשומות. המפעל שבבעלות דל משלב את הרכיבים עם העובדים המספקים תשומות עבודה לאורך קווי הייצור. ואז, לאחר כשלושה שבועות, כאשר תהליך הייצור הושלם, דל מוכרת את המחשבים למרכזי מכירות בעולם.

על פי השיטה הסטנדרטית המקובלת על רוב המרקסיסטים, מדובר במערכת סימולטנית: ערכי התשומות ירשמו בערכים שוטפים, כלומר לפי ערכם בעת רישומם **בסוף** תהליך הייצור, ללא קשר לערכם קודם לכן, **בעת כניסתם** לתהליך. השיטה הזאת מסייעת להבטיח שהסחורות השונות, המשמשות הן כתשומות והן כתפוקות, יהיו בעלות ערך אחיד ובר השוואה בזמן.

לעומת השיטה הסטנדרטית, שיטת TSSI טוענת שדרך הרישום הזאת אינה דרכו של מרקס. על פי הפרשנות החדישה, העלויות בדולרים נרשמות בעת שדל רוכשת את התשומות מאינטל ולא כאשר דל מוכרת את התפוקות לספקים ולצרכנים. כדי שהמערכת תהייה עקבית בהגיונה, יש צורך להשתמש באותה שיטת רישום גם עבור ערכי תשומות העבודה, כלומר יש צורך לרשמם בעת כניסת תשומות העבודה לתהליך הייצור ולא כאשר התפוקות עוזבות את המפעל.

האם הפרשנות אכן יורדת לסוף שיטתו של מרקס? והאם הפרשנות הזאת תועיל לפתרון הבעיות בשיטתו?

29 ניתן לקרוא סקירות וסיכומים על הפרשנויות השונות אצל: Freeman and Carchedi (1996), Foley (2000), Freeman, Kliman and Wells (2000), Kliman (2007)

30 הצגה מרוכזת של TSSI ניתן לקרוא אצל: Kliman and NcGlone (1999)
גרסאות אחרות של "הפרשנים החדשים" לכתבי מרקס, ניתן למצוא אצל: Foley (1982), Dumenil (1983)
יש גם גרסה אחרת המכונה "פרשנות למערכת יחידה סימולטנית" (Simultanous Single System Interpretation)
וניתן לקרוא עליה בין השאר אצל: Wolff, Robert and Callari (1982), Moseley (1993)

על פי מייקל פרלמן, אצל מרקס עצמו, שיטת הרישום אינה אחידה.[31] אפשר לומר שהוא השתמש בשיטת רישום "טמפוראלית" של ערכי עבודה בעת שנכנסו לייצור, כאשר כתב על ייצור בבית חרושת (רמת מיקרו) ומנגד, בשיטת רישום ערכי עבודה שוטפים בסוף הייצור כאשר התייחס לרמת המשטר הקפיטליסטי בכללותו. מכל מקום, הוא לא טרח לספק הסברים על הסיבות לשיטות הרישום השונות.

מבחינת הרישום החשבונאי בפירמה בת זמננו, קיימות שיטות שונות, והקריטריון להחלתן הוא ששיטת הרישום תהיה עקבית ולא תהיה קפיצה משיטה לשיטה. בסופו של דבר מדובר בשתי שיטות הידועות כ־LIFO ו־FIFO.

בשיטת LIFO (Last In First Out) דל תחשב את העלויות השוטפות שלה, שמבוססות על המחיר העדכני (עכשיו) של התשומות שנרכשו (בעבר). בשיטת FIFO (First In First Out) לעומת זאת, דל תרשום תשומות במלאי לפי "עלויות היסטוריות", כלומר היא תתבסס על מחירן בעת הרכישה.

שתי השיטות לגיטימיות, אם כי בתנאים מסוימים הן עשויות להראות במאזן הפירמה ובחשבון רווח/הפסד שלה תוצאות פיננסיות שונות באופן ניכר: למשל בתקופת אינפלציה גבוהה, או כאשר קיימות תנודות גדולות במטבע, או בהתאם לחוקי מס וכמובן בהתאם למשך תקופת הייצור ולקצב השינויים הטכניים. השיטה הרווחת היא של רישום ערכים שוטפים (LIFO).

בשיטה זאת, החשבונאים נדרשים לרשום ערך **אחד** בלבד לסחורה שנמכרת בתאריך מסוים, מבלי להתחשב בהבדלי העלויות התלויים בתקופות השונות של תהליך ייצורה. כך למשל, בחשבון הרווח/הפסד השנתי, עלות חבית נפט תהיה בעלת אותו ערך, בין אם תופיע בחשבון הייצור כתשומה או כתפוקה, ברבעון השני של השנה או בשבוע האחרון של השנה. לעומת זאת, בהתאם לפרשני TSSI, חבית נפט תקבל ערך "היסטורי" על פי **זמן מיקומה** בתהליך ייצור הסחורה.

כיצד שיטת "ערכים היסטוריים" מסייעת לפרשני TSSI החדשים לפתור בעיות בערך העבודה?

עלויות היסטוריות בדרך כלל מאפשרות יותר "גמישות", כי אם אותה סחורה יכולה לקבל כמה ערכים – הסבירות היא שניתן יהיה למצוא ביתר קלות התאמה בין ערכים למחירים כך שכלל שיטת האומדן תראה יותר עקבית מבחינה הגיונית. ומכל מקום, לטענת הפרשנים החדשים השיטה מאפשרת להציג תוצאות תיאורטיות יותר "יציבות" מאשר הגישות המרקסיסטיות הישנות (בדיקות אמפיריות רציניות ממילא לא ניתן לערוך).

האם השיטה החשבונאית הזאת הינה יותר אובייקטיבית? מצד אחד, אין קנה מידה אובייקטיבי כדי לקבוע זאת, מלבד כללי החשבונאות שמכתיבות קואליציות תאגידיות־מדיניות. באופן כללי, החשבונאות הקפיטליסטית כשלעצמה משמשת תמיד מצע פורה ליצירתיות נכלולית או ההיפך, ולכן, לא ברור כיצד מתודות תאגידיות כאלה אמורות לחשוף את שיטת הערך האמיתית של מרקס.

מנגד, אפשר לומר, שהחשבונאים התאגידיים והמדיניים שבשירות ההון, לפחות מתעסקים במחירים שנרשמו **באופן גלוי** על גבי דוחות ומאזנים (בין אם שוטפים ובין אם "ריאליים", בין אם חוקיים או מולבנים, בין אם נומינליים או "מותאמים"). הם רושמים מחירים גלויים של זרמים ושל מלאים – דבר שבהחלט אי אפשר לומר על הפרשנים החדישים בנוסח TSSI. אלה עוסקים במלאכת הקודש של רישום ערכים מסתוריים. שהרי אין אדם בעולם הזה אשר יודע כיצד נראית תשומת עבודה הנרשמת ביחידות עבודה "מופשטות".

31 Perelman (1990)

עד כאן, לא ברור מה יועילו שיטות העלות ה"טמפוראלית" לחשיפת תיאוריית הערך האמיתית של מרקס ולפתרון בעיית המעבר הראשון. אבל כאמור, על פי הפרשנות החדישה, תיאוריית הערך האמיתית של מרקס נחשפת לא רק מצד ערך העבודה, אלא גם מצד המחיר. ננסה שם.

ד.9 המחיר על פי TSSI

הטענה השנייה של המפרשים החדשים היא שמרקס ראה לנגד עיניו מערכת ייצור אחת ויחידה ולא מערכת כפולה, כפי שנהוג להציגה מאז תיקון בורטקייביץ'. כזכור, המערכת הכפולה הוצעה כפתרון לסתירות הלוגיות במערכת הישנה של מרקס: במערכת הכפולה נקבעים ערכי העבודה במערכת הראשונה בנפרד מן המערכת השנייה, שבה נקבעים מחירי הייצור. השאלה העיקרית במערכת הכפולה היא: האם אכן ערכי העבודה יכולים לעבור "טרנספורמציה" ולהתגלגל למחירי ייצור באופן שיעוצב למודל מתמטי.

השאלה הזאת מעולם לא הטרידה את פרשני אסכולת TSSI. לדידם קיימת מאז מרקס מערכת אחת בלבד שמתקיימים בה בו זמנית מחירים וערכים, ולכן אין צורך בהסבות וטרנספורמציות למיניהן. אך כשבוחנים מקרוב את הצעת פרשני TSSI, מסתבר שלא מדובר במערכת של ערכים ומחירים כמו אצל מרקס הישן, אלא מדובר במערכת אחת הכוללת **מחירים בלבד**.

הגישה המרקסיסטית המקובלת טוענת, שערכי העבודה הם סיבת המחיר, ושכלל בעיית המעבר נבעה מלכתחילה מן החיפוש הכפייתי אחר מודל מתמטי וסטטיסטי שיתאר את הקשר בין הערך לבין המחיר. שהרי מדובר בשני סוגים שונים של כמויות: מחירים שמבוטאים ביחידות כספיות וערכים שנאמדים בשעות עבודה. המרקסיסטים הישנים לא ראו דרך אחרת כדי לאשש את תיאוריית הערך מלבד מציאת קשר חזק, לוגי או לפחות אמפירי, בין הערך לבין המחיר.

אבל בעידן הפוסטיסטי הבעיות נפתרות בקלילות. פרשני TSSI לא שוברים את הראש אם אכן הערכים אכן שווים למחירים. פשוט, **הערכים מוגדרים מראש באמצעות מחירי השוק.**

וכך יוצא, לפי המודל של TSSI, שפירמת דל מכניסה לכאורה **ערכים** של הון קבוע לקווי הייצור של מחשביה. אלא שערכים אלה מוגדרים **כמחירי השוק** של רכיבים אשר דל שילמה עבורם לצורך הייצור (כמו פחת על ההון, חומרי גלם ומוצרים גמורים למחצה). מן המחירים הללו נגזרו בתרגילים שונים "ערכי עבודה" ועכשיו אפשר להופכם (בחזרה) למחירי ייצור.

כזכור, במערכת הייצור המקורית של מרקס נכנסים בנוסף לתשומות ההון הקבוע, גם תשומות של הון משתנה (שעות עבודה). ואכן, פרשני TSSI לא מתעצלים ומכניסים את "ערכי העבודה" למודל, אלא שגם כאן מוגנבים המחירים. מסתבר שערכי ההון המשתנה נמדדים לא בשעות עבודה אלא **בכספי המשכורות** שדל שילמה לעובדיה אשר שולבו בקווי הייצור.

לבסוף, במודל של מרקס קשישא, החיבור בין ההון הקבוע וההון המשתנה מביא לתרכובת המולידה את הערך העודף, שהוא מקור הרווח הכספי של הקפיטליסטים. אלא שבמודל של TSSI הערך העודף של דל מחושב לא בשעות עבודה חלילה, אלא כהפרש בין **ההכנסות הכספיות** (בדולרים) של דל לבין סך **מחירי** ההון הקבוע והמשתנה (בדולרים). ובשפה נקייה: לוקחים את המכירות (בדולרים) מפחיתים את הוצאות היצור (בדולרים), מקבלים את הרווח הגולמי (בדולרים) וקוראים לתוצאה... ערך עודף!

כנראה בעידן הפוסטיסטי, אין התרגיל הזה נחשב להונאה. אף קשה להניח שמרקס עצמו היה רואה בתרגיל "רקונסטרוקציה" רצינית לתיאוריית הערך שלו.

נקודה חשובה היא שגם אצל הפרשנים החדישים, העבודה עדיין נחשבת לגורם האחראי (מעצם ההגדרה) ליצירת סך כל הערכים בייצור. אלא שלא כמו אצל הפרשנים המסורתיים, אצל הפוסטיסטים אין צורך להביא בחשבון את העבודה כשבוחנים ייצור סחורות בודדות: פשוט, משום שערכי העבודה אשר נכנסים בעת ייצור סחורות בודדות כבר מוגדרים על פי מחירי השוק של כל המרכיבים שנכנסו במהלך הייצור שלהן. כל התרגיל הזה אומר, שאפילו אין צורך לטרוח ולחפש מקדם שישווה בין ערכי העבודה שהותכו בתרכובת לבין מחירי הסחורה (כגון אותו מקדם μ ממשוואה ו.1).

לסיכום, הפרשנים החדשים מציגים בקור רוח תבנית מעגלית, שבה ערכי עבודה (בשעות) אשר היו אמורים להסביר את מחיר הייצור (בכסף) – מוגדרים למעשה כמחיר (הכספי) של העבודה, שמסביר את... המחיר (הכספי) של הייצור. אפילו הניאו־קלסיקנים ועסקי התועלת השולית שלהם לא הגיעו לדרגת הונאה כזאת.

אבל מסתבר שהפוסטיסטים אינם מוטרדים מן המעגליות. דנקן פולי, אחד הפרשנים החדשים הבולטים כותב ללא שום עכבות, שהגדרת ערכי עבודה באמצעות מחירים אינה חורגת מן המקובל במדע, שהרי אייזיק ניוטון בכבודו ובעצמו הגדיר "כוח" באמצעות "מסה" ו"תאוצה" ($F = m \times a$). והרי העיקר בחקירה מדעית הוא למצוא דרך מועילה שתקדם את המדע.[32]

ההבדל בין מדע המכאניקה של ניוטון לבין הפרשנים החדשים של המדע המרקסולוגי ניכר מיד: ניוטון מגדיר משתנה אחד באמצעות קשר מתמטי עם משתנים אחרים. קשר זה ניתן לאימות ולהפרכה בקלות. ואכן זה כוחו של ניוטון והמדע החדש שהתעורר בעקבותיו. שלוש המשוואות האלגנטיות שהוא הציג עוררו התפעלות משום שהן מתארות עולם ומלואו ואינן דורשות שום פרשנות ופלפולים כנסייתיים. תאוצתם היחסית של שני גופים ($a1/a2$) הנתונים לאותו כוח תהיה **תמיד** זהה ליחס המהופך של המסות שלהן ($m2/m1$).

ההשפעה של ניוטון על המהפכה המדעית פוליטית הייתה אדירה. "חוקי התנועה" ההיסטוריים של מרקס אינם אלא הד לחוקי התנועה של מדע הטבע החדש שהתפתח למן קפלר, דרך גליליאו ועד לניוטון. אלא שבמשוואות הפשוטות של ניוטון קיימת הגדרה **אחת** בלבד ל"כוח" במערכת תנועת הגופים. לעומת זאת, אצל פרשני מרקס החדשים קיימות **שתי** הגדרות לערך העבודה: האחת מבוססת על מחיר והאחרת על זמן עבודה.

מאחר שהערך מיוחס בעת ובעונה אחת הן למחיר והן לזמן עבודה, יוצא על פי הפרשנות החדשה, שהטענה של תיאוריית הערך של העבודה, ולפיה המחיר נקבע על פי ערך העבודה – אינה ניתנת להפרכה. היא נכונה מעצם ההגדרה. וכל זאת, עוד לפני שמישהו ינסה לאמתה באופן אמפירי. כשלעצמו הישג לא רע לקידום המדע.

שניים מן הצעקניים בקרב פרשני TSSI טענו במצח נחושה שהמעגליות בפרשנות החדשה אינה אלא מתודה "מן הטיפוס ההגליאני".[33] אבל אפילו פוסטיסט מצוי מן הסתם יתקשה לזהות קרבה כלשהי בין מחשבה דיאלקטית הגליאנית לבין תרגיל פוזיטיביסטי ניאו־קלסי מהטיפוס הזה.

קשה אף להניח שמרקס אכן התכוון למה שהפרשנים החדשים טוענים בשמו. תיאוריית הערך של מרקס כתובה בדרך שניתן לנסחה באופן מתמטי ולבדקה באופן אמפירי. התוצאות של הניסוחים והבדיקות ידועות מזה כמאה שנה. לעומת זאת הפרשנים החדשים באורח אופייני

32 Foley (2000): 28

33 Kliman and McGlone (1999): 44

חיסלו את תיאוריית הערך והפכוה לעוד "נרטיב" המוכיח עצמו מתוך עצם החזרה הבלתי פוסקת עליו. מכאן, שטענת העליונות האובייקטיבית של תיאוריית הערך המרקסית, שנראתה משכנעת בסוף המאה התשע עשרה, התמוססה, ונותרנו עם נרטיב מפותל ורב משמעי — או אם לדייק, נותרנו עם אמונה כנסייתית. ואם מדובר במציאות פוסטיסטית, ניתן לשאול: במה עולה הכנסייה המרקסיסטית על הכנסייה הרבנית או על הכנסייה השיעית?

עד עתה, נראה שסוד המעבר הראשון, למן כניסת ערכי עבודה למערכת הייצור ועד להפיכתם למחירי ייצור, לא פוענח. אף על פי כן, הבה נניח שהמעבר הראשון עבר בשלום וערכי העבודה אכן הוסבו בדרך פלא למחירי ייצור. האם ההנחה הזאת תספיק כדי לאשש את תיאוריית הערך של מרקס?

מסתבר שלא, שכן כדי להשלים את הגלגול יש להסב את מחיר הייצור של הסחורה אל מחירה בשוק. כלומר יש לפתור את בעיית המעבר השני — המעבר ממחיר הייצור של הסחורה אל מחירה בשוק.

ה. המעבר השני: ממחירי ייצור למחירי שוק

ה1. תנאים מקדימים

כבר בתחילת המעבר השני מתגלה מחסום גבוה. מתברר שכדי שהמעבר השני יצליח, כלומר שתהייה התאמה בין מחירי הייצור לבין מחירי השוק, יש צורך בתנאי מקדים הקשה לצליחה: "תחרות מושלמת".

על הפירמות ועל העובדים להיות נתונים לחלוטין לחסדי "כוחות שוק". הם חייבים להיות נטולי השפעה כלשהי על מחירי הסחורות ועל גובה השכר. נאסר עליהם להיות, ולו לרגע, קובעי המחיר בשוק (price makers). אם חלילה מחירי הסחורות והשכר יתגלו כ"לא תחרותיים", עלול להיפגם הקשר בין מחירי הייצור ומחירי השוק.

תנאי הכרחי נוסף הוא, שההון והשכר יוכלו לנוע "בחופשיות" בתוך הענפים ובין הענפים במשק המקומי ובעולם כולו.[34]

מכאן ברור שמלכתחילה, תנאים מקדימים אלה הם מתכון בטוח להצדקת הכישלון של המעבר השני. שהרי אין למצוא "תחרות מושלמת" ו"תנועה חופשית" של הון ועבודה, לפחות לא בעולם הזה. ואכן, לא נמצאו מרקסיסטים רבים שהעזו לשלוח ידם בנושא המעבר השני. קשה למצוא ויכוחים, דיונים או כינוסים רציניים בנושא הזה, בניגוד לדיונים והוויכוחים הסוערים שהתקיימו בסוגיית המעבר הראשון.

מה שמפתיע בדומיה הזאת, שמרקס והמרקסיסטים בעקבותיו, טענו וטוענים כי הם מבינים את המציאות המטריאלית של הקפיטליזם ללא אשליות אידיאליסטיות. מרקס והמרקסיסטים הרבו להדגיש את תפקודם החיוני של המוסדות המדיניים במשטר הקפיטליסטי לשם שמירתו של תהליך ההצבר. הם אף כתבו כבר בסוף המאה התשע עשרה על עליית העסקים הגדולים, על צמיחת הביורוקרטיות המדיניות והצבאות הגדולים של המעצמות, על תהליך הריכוזיות של מוסדות האשראי והפיננסים, על פיצולו של שוק העבודה ועל תחילתו של עידן האימפריאליזם. מכל זאת היה רושם שהם הבינו כבר אז, שמחיר השוק של הסחורות אינו נקבע בתנאים של

34 Sweezy (1942): 270-274; Howard and King (1992): 282

תחרות מושלמת; שלא קיימת תנועה חופשית של הון ועבודה ובוודאי שלא ניתן לדבר על תנאים של שיווי משקל. ואם תנאים אלה אינם קיימים, גם לא תתקיים הנטייה לשוויון של שיעורי הרווח ושיעורי הניצול במשק. בקיצור, לפי טענותיהם הם, תיאוריית הערך של מרקס כבר בזמנו של מרקס לא הייתה מחוברת למציאות המטריאלית.

אבל הדבר החשוב ביותר שהרחיק את תיאוריית הערך המטריאלית של מרקס מן המציאות הקפיטליסטית, היה הרחקת **הפיננסים** מן התיאוריה.

חשוב לציין, שמנגנון ההיוון (הקפיטליזציה) של הנכסים ואופן קביעת מחירי המניות והאג"ח בשוק ההון היה מוכר למרקס והוא דן בו בכרך השלישי של הקפיטל. אלא שהוא לא הצליח להתאים את תיאוריית הערך למציאות התאגידית החדשה, שבה התהליך המרכזי בהצבר ההון הוא **הציפיות לרווח העתידי**. וכך, בלית ברירה, הוא דחק את מחירי הפיננסים אל מחוץ לתיאוריית הערך בטענה שמדובר ב"הון פיקטיבי", ב"הון סיבוב" או ב"הון לא יצרני".

מרקס לא השכיל להיחלץ מן העולם הדואלי שיצר הניכור הבורגני (אם להשתמש במינוח של מרקס עצמו) והוא נותר תקוע עם הניגוד בין ההון "הריאלי" לבין ההון "הפיננסי". הניגוד הזה, שאולי היה נראה הגיוני במציאות התעשייתית עתירת העבודה שבעידן אדם סמית, הפך לאבסורדי במציאות המאה העשרים ואחת (פרק 2 לעיל).

למרקס עצמו לא היו ספקות לגבי דרך התהוות מחירי הסחורות בשוק:

> "...אין חשיבות לדרך שבה מחירי הסחורות הבודדות נקבעים או מוּוסתים בשוק. בסופו של דבר, חוק הערך תמיד שולט בתנועה שלהם. אם מופחת זמן העבודה שנדרש כדי לייצר את הסחורות הללו – המחירים של הסחורות יפלו. אם זמן העבודה יגדל – המחירים יעלו..." (Marx, 1909, Vol. 3: 208).

כלומר, מבחינתו אין ספק שערך העבודה הינו הגורם הדומיננטי מאחורי המחיר. אמנם הערך אינו קובע את המחיר המדויק של הסחורה הבודדת, אך הוא בהחלט שולט במגמה הכללית של המחירים בשוק.

ואכן, שיטת מחשבה כזאת התאימה לתקופת כתיבת הקפיטל. באותה עת החלו להתפשט השימושים בסטטיסטיקה ובהסתברות. טכניקת מזעור הסטיות הריבועיות מן הממוצע שהומצאה במאה השמונה עשרה (הן על ידי גאוס והן על ידי לג'נדר) כבר הייתה נפוצה לצורך אומדנים מדעיים ואילו החזרה לממוצע (mean reversion) של פרנסיס גלטון עמדה להתפרסם.[35]

יתכן אם כן, שמרקס ראה ב"ערך העבודה" את יחידת הכמות ה"אמיתית", שמסביבה המחירים בשוק נעים ואליה הם נוטים להתכנס:

> "...ההנחה שסחורות מכמה תחומי ייצור נמכרות לפי ערכן, משמעותה שהערך שלהן הינו מרכז הכובד שמסביבו מתנודדים המחירים ושהעליות והירידות של מחירי הסחורות יוצרים נטייה לשווי משקל..." (Marx, 1909, Vol. 3: 210).

35 על יחסי הגומלין בין הכלכלה הפוליטית הליברלית לבין התפתחות ההסתברות, הסטטיסטיקה ושיטות המדידה המדעיות: Hacking (1975, 1990), Porter (1995), Alder (1995, 2002), Klein and Morgan (2001), Bernstein (1996)

בקצרה, תבנית המעבר השני ממחירי ייצור למחירי שוק מתאימה היטב לתפיסת העולם הליברלית. מרקס שאב את המתודות המדעיות מן הכלכלה הפוליטית הקלסית (הניאו־קלסית התפתחה לאחר מותו). אולם בעוד שאלה האחרונות מעוניינות לעקר את ההיסטוריה, להפכה לסטטית באמצעות חוקים מכניים נצחיים הנוטים להרמוניה, הראיה ההיסטורית דיאלקטית של מרקס סותרת לחלוטין תפיסת עולם כזאת.

ה2. מבחנים אמפיריים

בזמנו של מרקס לא היה ניתן לאשש או להפריך אמפירית את קביעותיו אודות מחירי הסחורות המתנודדים בשוק מסביב לערך העבודה של ייצור הסחורות. לעומת זאת, למן המחצית השנייה של המאה העשרים צמח במהירות שפע של מידע סטטיסטי מדיני ותאגידי רב שנתי וכן התפתחו טכנולוגיות מחשוב יעילות לאיסוף ולעיבוד מידע. כך לדוגמא, קל היום יחסית לשרטט סדרות ארוכות טווח המכילות נתונים על שעות עבודה מסוגים שונים ומענפים שונים, או להשוות שעות עבודה עם סדרות מחירי ייצור, או להשוות מחירי ייצור של סחורות עם מחירי שוק של אותן סחורות.

ואכן למן שנות השבעים כלכלנים פוליטיים מרקסיסטיים פרסמו מחקרים אמפיריים רבים על היבטים שונים בתיאוריית הערך, ובעיקר בנושא המשברים הקפיטליסטיים שנובעים מתיאוריית הערך המרקסית.

אם נסכם את המחקרים הללו בקצרה, אפשר לומר שככל שהטכניקות הסטטיסטיות וטכנולוגיות המחשוב השתכללו, כך הלך והסתבר שקיים קשר חיובי בין מחירי השוק של הסחורות לבין מחירי ייצורן. לעתים, בסיוע הנחות והגדרות שונות, היה אף נראה שקיים קשר בין מחירי השוק וערכי העבודה שהוכנסו בסחורות.

אלא שיש להזכיר שתי בעיות לא נעימות, שאפילו מרקסיסטים מתוחכמים נוטים לשכוח: הראשונה נוגעת להגדרת **מחיר** הסחורה והשנייה להגדרת **ערך** הסחורה. טיב ההגדרה האופרטיבית קובעת בסופו של דבר את טיב הליך המחקר ואת תוצאותיו.

ה.3 מהו מחיר הסחורה?

מרבית בני האדם מדמיינים מחיר של סחורה מסוימת, למשל מחיר של מכונית מדגם מסוים שמפורסם בקטלוג, או מחיר שכירת דירה בת שני חדרים ברמת גן, או מחיר כרטיס טיסה זוגי פלוס מלון לשלושה ימים ברומא. אלה הם מחירי סחורות **בודדות**. אבל מחיר עשוי להתייחס גם ל**מקבץ** של סחורות. למשל, אינדקס מחירי דירות, שמתייחס לסל של סוגי דירות שונים. או אינדקס סחורות הון, שמורכב מממוצע משוקלל של מחירי סחורות הון שיוצרו בענפים שונים. וכמובן המדד המדיני המפורסם – המחיר ה"משתמע" של התוצר המקומי הגולמי (implicit GDP deflator) –שהוא מעשה מרכבה משוקלל של כלל מחירי הסחורות שנמכרו במשק במרוצת תקופה מסוימת.

אלא שהמרקסיסטים העוסקים ביחסי הערך/מחיר אינם עוסקים במחירים אלה. הם לא בוחנים את מחיר הסחורה הבודדת או את המחיר הממוצע של מקבצי סחורות למיניהן.

במקום זאת, הם בודקים את **המחיר של סך כל התפוקה**, כלומר, הם מתמקדים במחיר סחורה המוכפל בכמות ייצורה.

בדרך כלל הם מחלקים את המשק הנחקר לכמה עשרות ענפים על פי החלוקה הרשמית של הלשכה הסטטיסטית המרכזית של אותה מדינה. לאחר מכן הם אומדים את המחיר והערך של סך כל התפוקה בכל אחד מהענפים ואז בודקים את הקשר בין שני הגדלים הללו בין כל הענפים במשק לאורך כמה שנים. התרגיל הזה מבטיח קורלציה חזקה, משום שלא מדובר בקורלציה בין יחידות מחירים לבין יחידות ערכים בלבד, אלא בקורלציה הכוללת גם את **הכמויות** המחוברות אליהן.[36]

ה.4 מהו ערך הסחורה?

מרקסיסטים פרסמו מחקרים אמפיריים שונים שבהם מוצהר שהם עוסקים בקשר בין הערך לבין המחיר, אבל נראה שמדובר בהצהרה בלבד. **כול** המודלים המרקסיסטיים (והדגש הוא על המילה "כול") שמתיימרים להציג קשר כזה אינם עושים זאת. יתכן שאלה שהציגו את המודלים לא הבינו את מה שהם הציגו, או שהם הבינו היטב שהם מציגים הונאה במסווה של מחקר. כך או אחרת, במקום לייחס מחיר לערך (כמו נניח שמשוואה ו.1 מציעה) כולם מייחסים מחיר ל... מחיר.[37]

הן הכלכלנים המצויים (הניאו־קלסיים) והן המרקסיסטים, מעדיפים לדחוק מתודעתם עניין מביש: אין בכוחם לאמוד את החלקיקים הבסיסיים שטמונים עמוק ביסודות התיאוריות שלהם.

ראינו בפרקים הקודמים, שבספרי מדע הכלכלה (הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית) מופיעים סיפורים, הדגמות ומשלים על יחידות תועלת מסתוריות הניצבות מאחרי חזית המחירים ולאורך כוחות הביקוש וההיצע. בדומה, בכלכלה הפוליטית המרקסית מתארים יחידות עבודה מופשטות שניצבות מאחרי זמן העבודה הנחוץ מבחינה חברתית כדי לייצר מחדש את העובד.

מאחר שכמו באידיאת התועלת, טרם התגלה האדם היודע לאמוד את יחידות העבודה המופשטת, נאלצים החוקרים המרקסיסטים להניח הנחות מקדימות רבות, כולל ההנחה שערכו של העובד הינו פרופורציונאלי לשיעור שכרו (בכסף),[38] ושהיחס בין ההון המשתנה לבין הערך העודף זהה ליחס שבין השכר (בכסף) לבין הרווח (בכסף). לא יעזור שום תירוץ: המודלים האמפיריים של תיאוריית הערך, ולו המתוחכמים ביותר, **מניחים מראש את מה שהם היו אמורים להוכיח.**

36 אם יחידות ערך ויחידות מחיר בכל ענף מוכפלות **באותה כמות תפוקה**, המשמעות היא, שככל שטווח הפיזור של התפוקה בענפים השונים יגדל, כך הקורלציה בין סך כל המחירים לבין סך כל הערכים תהיה הדוקה יותר. מאחר שהענפים השונים במשק הינם בעלי כמויות שונות באופן ניכר בתפוקה, הקורלציה במחקרים המרקסיסטיים נוטה עוד יותר להתעצם. מצד שני, אם מחזיקים קבוע את כמות תפוקת הענף, מיד מתגלה שהקשר בין המחיר לבין הערך נופל באופן משמעותי ושברוב המקרים הקשר הופך ללא מובהק.

למתוחכמים: נניח בענף i תהיה יחידת מחיר השוק mp_i ויחידת ערך עבודה תהיה lv_i ולבסוף, רמת התפוקה תהיה q_i, הקורלציה לאורך הענפים בין **יחידת המחיר** לבין **יחידת הערך** תמדוד את הקשר $mp_i \leftrightarrow lv_i$ בעוד שהקורלציה לרוחב הענפים בין **סך כל מחיר התפוקה** לבין **סך כל ערך התפוקה** תמדוד את הקשר $q_i \times mp_i \leftrightarrow q_i \times lv_i$ רואים שבקורלציה השנייה, התפוקה q_i משותפת לשני הגדלים.

הנושא הזה נוגע במה שמכונה spurious correlation (או "קורלציה מזויפת") ובהקשר הזה של תיאוריית הערך ראו: Freeman (1998) וכן ויכוח בנושא בין Kliman (2002, 2005, 2007: Ch. 11) לבין Cockshott and Cottrell (2005). וכן ראו הוויכוח שערכו האחרונים עמנו: Cockshott, Bichler and Nitzan (2010), כולל הדגמה ויזואלית דינמית של הבעיתיות:

http://bnarchives.yorku.ca/308/4/20101200_cockshott_nitzan_bichler_testing_the_ltv_spurious_correlation.xls

37 קיים מאמר אחד, שמרבים להזכירו, המשתמש בשעות עבודה (קונקרטיות, לא מופשטות ונחוצות חברתית) — אך גם כאן, כל מצרפי "הערך" נמדדים במונחים כספיים. ראו: Zachariah (2004).

38 למרבית הבושה יוצא שהם מאמינים בהנחות הניאו־קלסיות לפיהן "השוק אינו מרמה" ושהמחיר הכספי של עבודת השכיר שווה לערכו.

בדרך כלל המחקרים הללו נכתבים על ידי אקדמאים ידועים ומעוטרים. הם מלווים במראי מקום מרשימים ונספחים מתמטיים וסטטיסטיים סבוכים, ואלה חולפים ביעף ומבלי להתמודד ברצינות עם הנחות הבסיס.[39]

ה.5 סיכום המעבר השני

הפתרונות לבעיית המעבר השני, שעוסקים בהסבת מחירי ייצור למחירי שוק, נראים מפוקפקים בלשון נקייה. כמה חוקרים ניסו כוחם במציאת קשרים סטטיסטיים בין ערכי עבודה שנכנסו בייצור סחורות לבין מחירי השוק של הסחורות הללו, אלא שהדרך שהם נקטו הייתה בעייתית בלשון המעטה. שתי סיבות עיקריות לבעייתיות: ראשית, בדיקת הקשר אינה נעשית בין ערכי סחורות לבין מחירי סחורות בודדות אלא כוללת את סך כל התפוקה בענף. שנית, הנתונים שמוצגים אינם של ערכי עבודה הנמדדים בשעות עבודה מופשטת ונחוצה חברתית אלא עיבוד של מחירי סחורות (בכסף) שמהם מחושבים אחורה בהנחות שונות ומשונות ערכי עבודה. ברור שבדרך מדעית כזאת, אפילו השמיים יחדלו מלהיות הגבול.

ו. תיאוריית הערך המרקסית. מה נותר?

מרקס הפקיר את כתביו הכלכליים פוליטיים לביקורתם המכרסמת של העכברים, אך הוא עשה זאת מתוך ביטחון בהגיון ההיסטורי דיאלקטי שבתיאוריית הערך שלו – היגיון שיממש עצמו בעתיד. אלא שההיסטוריה חמדה לו לצון: כתביו הכלכליים פוליטיים (שהתגלו בעליית גג בשנות השלושים של המאה העשרים) הפכו לחפצים מקודשים ואילו הביקורת הדיאלקטית כרסמה בכל פה בתיאוריית הערך והותירה ממנה שיירים ספורים. ואכן, מה נותר מתיאוריית הערך?

ו.1 מהו ייצור? מיהו יצרני?

מרקס העמיד במרכז ההיסטוריה האנושית את הייצור על אופניו המשתנים. הרעיון שאוב מהאנתרופולוג האמריקאי לואיס מורגן, לפיו ההיסטוריה מורכבת משלבים אבולוציוניים של התפתחות כלי הייצור, ויחד עמם התפתחות התרבות הכרוכה ביחסי הייצור. מבחינת מרקס, הבעלות הפרטית על אמצעי הייצור המכניים והתמסדותו של מנגנון הייצור החוזר המתרחב היו חלק מכריע בהתפתחות הצבר ההון הקפיטליסטי. אולם אופי הבעלות על כלי הייצור, בין אם מדובר בשרירים (עבדות), אדמה (פיאודליזם) או הון (קפיטליזם) – מבוסס תמיד על עבודה יצרנית. ההנחה המרכזית של מרקס הייתה שעבודה יצרנית בלבד היא שמפיקה עודף תוצר אשר עליו מתקיים אותו משטר ייצור.

מקורה של ההנחה הזאת כנראה נעוץ בקונפליקט המעמדי שהתחולל במאה השמונה עשרה ערב המהפכה הצרפתית בין האצולה לבין הבורגנות. פרנסואה קנה (Francois Quesnay), מראשוני הכלכלנים הפוליטיים, אשר ייצג את האינטרסים של האצולה, חיבר את *הטבלה הכלכלית* (Tableau économique). קנה ניסה להוכיח בעזרת הטבלה (שהייתה מין גרסה ראשונית לניתוח

39 ראו למשל: Wolff (1975): 936; Ochoa (1989): 427-429; Shaikh and Tonak (1994): 80-81; Alemi and Foley (1997): 2; Cockshott and Cottrell (2005): 312

תשומות־תפוקות), שהאדמה ועובדיה הם יצרני העושר של האומה בעוד ששאר אנשי השדרות החברתיות רק מעבדים וממחזרים את התוצר הקיים.

השקפה אחרת ייצג אדם סמית, שראה בתעשייה וביזמים התעשייתיים את המנוע העיקרי ליצירת ערכי שימוש חדשים (מה שמכנים בימינו "צמיחה כלכלית"). מרקס מצדו ייצג השקפה פילוסופית על המעמד החדש הצומח במהירות בצל התיעוש העירוני: מעמד העובדים הרתום לייצור התעשייתי. מעמד זה הוא שיוצר ערכים עודפים המהווים את הבסיס לעושר הקפיטליסטי ולהצבר ההון.

כל השלושה, קנה, סמית ומרקס, היו בני עידן המהפכה המדעית באירופה. הם הושפעו מן הדרך שהתווה דקרט (Descartes). לפי המתודה הזאת, אין נסים המצמיחים באופן מסתורי תוצרים חדשים. תוצאה נובעת מסיבה ישירה וממגע ישיר בלבד. העלים בעץ נעים משום שהאוויר מניע אותם ולא כתוצאה מכוח מסתורי הפועל עליהם ממרחק. כך גם היה סבור קנה: התוצר החדש נובע מעיבוד ישיר של הקרקע. ובאופן דומה, התעשיינים של סמית המייצרים ערכים חדשים באמצעות עבודה ומכונות וכך גם עובדי התעשייה של מרקס, הכבולים למכונות אלה ויוצרים ישירות בעבודתם ערכים עודפים חדשים.

השאלה היא: **אילו עובדים העוסקים בייצור נחשבים ל"יצרנים"**?

מבחינת מרקס, במשטר הקפיטליסטי, לא כל עיסוק שכרוך בייצור המועיל לאנושות הינו עבודה יצרנית. לדוגמא, איכר אינדיאני בפרו המגדל את מזונו למען משפחתו, או אישה בכפר בסרילנקה התופרת לילדיה בגדים. שניהם יוצרים ערכי שימוש חדשים, אולם אין הם מייצרים סחורות למען מכירתן בשוק בעבור רווח. רק עבודה שיוצרת ערכי שימוש שנמכרים כסחורה בשוק (ערכי חליפין), ושיוצרים עבור הקפיטליסט ערך עודף, הינה עבודה יצרנית. "...**עובד הנחשב ליצרני הוא רק העובד המייצר ערך עודף עבור הקפיטליסט ובכך עובד למען התרחבותו העצמית של ההון.**" (Marx, 1909, Vol. 1: 58).

קיימים סוגים רבים של עבודה כמו עיסוקים בשירותים אישיים, בשירותים ציבוריים ובארגונים מדיניים שנמכרים כסחורה בשוק אך נחשבים כלא יצרניים משום שאינם מייצרים ערך עודף. חלק מעיסוקים אלה חשובים מאוד לשמירת היציבות של המשטר הקפיטליסטי או למימוש הערכים העודפים, ובכך למנוע משבר לגיטימציה או משבר הנובע מחוסר ביקוש מספיק במשק, אולם העובדים בעיסוקים אלה מקבלים שכרם **מתוך** הערך העודף אשר העובדים היצרניים הפיקו ולכן אינם נחשבים בעיני מרקס כיצרניים.

מכאן עולה בעיה קשה שמרקסיסטים רבים נאבקו בה: בניסיונם להציב נתונים במשוואות תיאוריית הערך, כיצד ניתן לדעת במדויק מהי עבודה יצרנית (v) ומהי עבודה לא יצרנית. האבחנה הזאת חיונית כדי לאמוד את כמויות הערך העודף (s) אשר העובדים היצרניים מפיקים בקווי הייצור. אם המרקסיסטים לא ידעו מהי הכמות המדויקת של הערך העודף, הם לא יוכלו לחשב את שיעור הניצול (s/v) ואת שיעור הרווח [$s/(c+v)$]. באין אלה, כלל תיאוריית ההצבר הקפיטליסטי חסרת ערך מדעי. בעיקר נפגע החלק התיאורטי של תיאוריית ההצבר העוסק במשברים הקפיטליסטיים.

על פי מרקס, שהלך בעקבות דקארט, רק עבודה שמנוצלת **ישירות** במהלך הייצור הקפיטליסטי, יכולה לייצר ערך עודף עבור הצבר ההון.[40] זאת גם ההגדרה המקובלת על המרקסיסטים כיום:

40 Marx (1864): 1038

"...אם העבודה מייצרת ישירות ערך עודף, היא תיחשב ליצרנית. אם לאו – היא תיחשב כלא יצרנית." (Fine and Harris, 1979: 56).

ההגדרה נראית פשוטה וחדה כתער, אולם מתגלה מהר כבעייתית: היא מעגלית.

ההגדרה עצמה מבוססת על מושג מרכזי בתיאוריה, שאינו מוגדר – **הערך העודף**.

כזכור, ערך עודף הוא מושג תיאורטי שמתאר יחידות דמיוניות של עבודה אשר נחבאות מאחרי הרווחים הכספיים הגלויים של הקפיטליסטים. החוקר המרקסיסט המיומן אמור לדעת את כמות הערך העודף רק לאחר שיידע במדויק את כמות העבודה היצרנית שנכנסה לתהליך הייצור. אולם כיצד ניתן לזהות עבודה יצרנית אם זיהוי ה"יצרניות" תלוי בידיעת... הערך העודף?

ושוב אנו חוזרים למה שנכתב לעיל (ה.4): המרקסיסטים וה(ניאו)ליברלים חולקים צרה משותפת: הם נידונו לדחוק מתודעתם את חוסר יכולתם לאמוד את יחידות הבסיס שטמונות בתשתית התיאוריות שלהם. מבחינה זאת, יחידות ערך עודף דומות ליחידות תועלת: שתיהן מייצגות מושגים מעורפלים חסרי הוכחה או הפרכה, כמו אידיאת הפלוגיסטון באלכימיה.

המרקסיסטים מודעים לבעיה ולכן, ברוח מרקס, הם מציעים קריטריון נוסף, פחות ישיר, לעבודה היצרנית: **"...רק עבודה המבוצעת בשליטה ישירה של ההון (שבה כוח העבודה של העובדים נמכר לקפיטליסטים) והמתקיימת בספֵרת הייצור – תיחשב ליצרנית"** (Fine and Harris, ibid).

ומכאן עולה השאלה הבאה: מהם הגבולות של ספרת הייצור? ומהו אותו חלק בייצור שמצוי "בשליטה ישירה" של הקפיטליסטים?

ו.2 ספרת הייצור מול ספרת המיחזור

הייצור (production) לפי מרקס, הוא חילוף חומרים בין האדם לטבע. לעומת זאת המיחזור (circulation) והייצור מחדש של הסדר החברתי (reproduction) הם סוגים של יחסים בין בני האדם.[41] מכאן, שעובדי פירמת *International Steel Company* הפועלת בענף הפלדה, הם יצרנים וכך גם עובדי פירמת *Shell* העוסקת בין השאר בקידוחי נפט וגז ושינועם. לעומתן, פירמות כמו *Deutsche Bank* מענף הבנקאות, *International Group* מענף הפרסום, *AIG* מענף הביטוח, או *Brookfield* מענף הנדל"ן, נחשבות ללא יצרניות. עובדיהן של פירמות אלה עוסקים במיחזור ערכים עודפים קיימים ולא בייצור ערכים עודפים חדשים.

השאלה היא האם האבחנה הזאת, בין היצרני למחזורי, עדיין רלבנטית במאה העשרים ואחת? ניתן להציג את השאלה הזאת באמצעות מספר דוגמאות:

בנקאות. המלווים והריבית היו שנואים בימי הביניים הן על האצולה, הן על כוהני הדת הזוטרים והן על ההמון. אולם משום מה, אף בעידנים ששרר בהם אופל דתי וייצור עצמי פשוט לצורך קיום מינימלי, אי אפשר היה להיפטר ממוסדות הקרדיט. כנראה הקרדיט היה חיוני לחברה בתחומים חשובים, כמו אספקת חומרי גלם וסחורות מותרות, מימון יוזמות חדשות וסחר למרחקים. הקפיטליזם התאגידי במאה השנים האחרונות מבוסס כולו על קרדיט. אין עסק ולו הקטן ביותר שאינו בנוי על "מודל עסקי", שמשמעותו חשיבה בשפה פיננסית עתידית. הקרדיט, ככל שהוא מפלה, טפילי ופושט עור, קיים בו מרכיב מסוים של תכנון. בין אם הקרדיט הינו מדינתי, תאגידי

41 השתמשנו במונח "מיחזור" ל־circulation. בעבר, כאשר כתבים מרקסיסטים היו באופנה בפלסטינה ובישראל, נהגו לתרגם "circulation" כ"סיבוב" או כ"סירקולציה". כך הופיעו בתרגומים של כתבי מרקס שני סוגי הון: "הון ייצור" ו"הון סיבוב".

או משפחתי, הוא מסמן את גבולות החוב או התקציב שאין לעבור ומתווה בלמים עתידיים להשקעה עבור היוזמה העסקית או הייצור השותף.

אף אם יתקיימו בעתיד חברות שפע המתוכננות באופן דמוקרטי, כלומר בדרך לא עסקית, יהיה להן צורך במוסדות תכנון חברתי שיסמנו את גבולות האפשרי ויבחרו בין החלופות. אמנם היוזמות לא ייעשו באמצעות השוק, לא למען אינטרסים פרטיים ואף לא באמצעים מדיניים־תאגידיים — אך עדיין יהיה צורך במודלים תקציביים ומוניטריים שיהיו דומים במקצת לאידיאת הקרדיט. אף על פי כן מתעקשים המרקסיסטים, שהקרדיט והעובדים בארגוני הבנקאות הינם בלתי יצרניים לחלוטין.

מו"פ. אותו היגיון אמור לפעול לגבי יוזמות מו"פ, פירמות לתכנון הנדסי ולניהול עסקי. העובדים בהם אינם נחשבים בעיני המרקסיסטים ליצרניים, שכן אינם מצויים ביחסי ייצור ישירים עם הטבע. הם אינם כורי פחם, או יוצקי פלדה או מרכיבים חלקי מכוניות.

הנימוקים ה"ישירים" האלו נראים חלודים במקצת. עובדי המו"פ, התכנון והניהול עוסקים בתכנון עתידי, הנדסי ופיננסי, בבדיקת עלויות ייצור, בעיצוב מודלים של חלקי מכוניות. הם מסייעים לעסקים "יצרניים" כמו פירמות בענפי הנפט, המכוניות והתעופה לייעל את תהליכי הייצור, לשפר את טכניקות הייצור, להגדיל את התפוקה. ואף על פי כן הם נחשבים כלא יצרניים.

פרסום ועיצוב. מקובל על הרדיקלים, שענף הפרסום הוא לב הרוע הקפיטליסטי. מאז אסכולת פרנקפורט ידוע שהפרסום בכללותו, למן מוסד "החדשות" הטלוויזיוניות דרך הרשתות האינטרנטיות ועד למודעות המודפסות על נייר הינו כלי לשיבוש תודעתו של המין האנושי.

בתוך הענף קיים תחום ידוע לשמצה, שעוסק בייצור השפעה עקיפה על נפש האדם — העיצוב מחדש של הסחורות. התחום בולט בעיצוב מכוניות, בגדים, תכשירי ניקוי, קוסמטיקה, מדיה וכו'. בתחומים מסוימים העיצוב מחדש מגיע לפי הערכות שונות לכרבע מעלויות הייצור התעשייתי.[42]

כל אלה אינם שונים במהותם מן הפרסום הישיר והגס בנוסח אורוול והאקסלי. ברור אם כן, לפי המרקסיסטים, שמדובר בתחום שעובדיו אינם יצרניים. אבל גם כאן, הנימוקים פשטניים ומטעים.

אחד הגורמים לצמיחה המהירה אחרי מלחמת העולם השנייה, לעלייה מהירה ברמת החיים של מעמד העובדים במערב וכן לייצוב המשקים הקפיטליסטיים, היה הרחבת הביקוש ההמוני וניהולו. עיצוב סחורות המיועדות להיות מיוצרות עם פחת מואץ וכן הקניית הרגלי רכישה של אופנות מתחלפות — היוו חלק חשוב למדי מתהליך הגדלת הייצור והצריכה והיכולת לווסת משברים. יוצא, שדווקא הצמיחה המהירה של העובדים הלא יצרניים בענפי המרצת המכירות ותמרון הצריכה הביא לשגשוג היחסי במערב, בניגוד למאה התשע עשרה התעשייתית מוכת המשברים המחזוריים והאבטלה.

מעבר לכך, במאה העשרים ואחת קשה ואפילו בלתי אפשרי **להבדיל** בין ייצור לבין עיצוב מחדש/פרסום. הם הפכו לכרוכים וארוגים אחד בתוך השני.

ביטוח. ידוע שענף הביטוח אינו מייצר מאומה ועיסוקו העיקרי הוא רמייה והולכת שולל. מה כבר אפשר לצפות מסוכני ביטוח שסיסמתם "האדם לעמלה יולד". הפירמות והסוכנים הטפיליים נאבקים להשיג נתח מתוך הערך העודף שמיוצר על ידי העובדים היצרניים והכנסות הענף

42 האומדן הראשון בענף המכוניות היה של Fisher, Griliches and Kaysen (1962). אומדנים מאוחרים יותר טענו שעלויות העיצוב מחדש הלכו והאמירו מאז שנות השישים: Pashigian, Bowen and Gould (1995).

מבוססות על הפחדתם של בני התמותה מן העתיד הלא ידוע. אבל זאת אפשר גם לומר על רוב הדתות והכנסיות, שהן מין פירמות ביטוח, לכאורה ללא כוונות רווח.

מנגד ידוע, שהשאיפה להבטחת העתיד מקננת כבר בחברות עתיקות. הרבה מן הפולחנים, הטאבו והאיסורים נבעו מן הניסיונות להסיר את אימת אי הוודאות שטמונה בעתיד. לדוגמא, הסדרי המלחמות הבין שבטיות באיי האוקיינוס השקט שנועדו לצמצם את נזקיהן, החגיגות הפולחניות להבטחת פריון האדמה, טקסי הציד והורדת הגשם במערב אפריקה וכן טקסי הקורבנות שערכו יורדי הספינות האגאיים לשיכוך חרון אפם של האלים. כל הכנסיות המדיניות בעלות אל מרכזי אחד רוויות בטקסים ופולחנים לייצוב העתיד ולניתוב פחדם של המאמינים החרדים. כך גם פועלים מוסדות הביטוח בקפיטליזם. התפתחותו של המשטר הקפיטליסטי הייתה מלכתחילה כרוכה בעסקי הביטוח. הקולוניאליזם ולאחריו האימפריאליזם צעדו יחד עם הביטוח הימי, וחישובי הסיכון בסיטי של לונדון הפכו לחלק מן הדוגמות הנהוגות כיום בעסקים.

בקפיטליזם של המאה העשרים ואחת קשה להפריד בין תחומי הביטוח לבין עסקי הפיננסים השונים בשוק ההון, בקרנות הפנסיה, בהשקעות מוסדיות, בנדל"ן ובמטבעות. מכל זאת, לא ברור מדוע המרקסיסטים בטוחים שעסקי הביטוח מהווים חלוקה מחדש של הערך העודף הקיים. האם אין בעבודת המבטחים בפירמות הביטוח שמץ יצרנות? האם הייצור התעשייתי אינו זקוק להבטחה כלשהי מפני תנודות, כשלים או אסונות? האם יוזמה טכנולוגית הרפתקנית אינה זקוקה לנתיב מפלט לעובדים? האם היצור הקפיטליסטי בכלל אפשרי ללא ההבטחות האלו?

בקפיטליזם התאגידי של ימינו, מילת המפתח היא יציבות. כל הקונגלומרטים בימינו עוסקים בתחום עתיר מיסטיקה בעל הילה מעין מתמטית המכונה "ניהול סיכונים". התחום הזה, שראשיתו בארגוני הסחר הגדולים במאה השמונה עשרה (כמו חברת הודו המזרחית), קיבל תנופה למן שנות החמישים של המאה העשרים, עם התפתחות פולחן "פיזור הסיכונים" בתיקי השקעות (פרק 11), והלך ונטמע בארגונים המדיניים, בעיקר במטות הצבאות והבנקים המרכזיים.

אם נרחק מן הקפיטליזם, ונדמיין חברה דמוקרטית שאינה מבוססת על תכתיבי ההון — האם תכנון הפרויקטים בחברה כזאת יוכל להיעשות ללא התחשבות באי ודאות ובטעויות עתידיות? האם החברה תוכל להתנהל מבלי להקצות מנה מסוימת של משאבים להבטחת העתיד ולהפחתת סיכוניו?

נסכם את בעיית האבחנה בין ייצור ומיחזור: ענפים כמו בנקאות, ביטוח, פרסום ודומיהם, נחשבים בעיני המרקסיסטים כלא יצרניים ואשר עיקר תפקודם מבוסס על חלוקה מחדש של הערכים העודפים, המיוצרים על ידי עובדים בענפים היצרניים. מנגד, ניתן להניח שענפים "לא יצרניים" אלה תורמים משהו, ויתכן אף שלא מעט, להגדלת הפריון בענפים היצרניים, להגדלת הערך העודף ולניצול העובדים היצרניים. הבעיה היא שלמרקסיסטים אין שום דרך **לאמוד** את כמות התרומה היצרנית הזאת.

מה משמעותה של תוכנה חדשה במיקרוסופט? האם תפוקתה שנמכרת לפירמות בענפים "יצרניים", ממחזרת ערך עודף או שהיא תורמת ליצירת ערך עודף חדש? ובכמה? האם תוכנית פנסיה חדשה לעובדי פירמה בענף חיפושי וקידוחי נפט בים הצפוני שמייצרים שפע של ערך עודף, מחלקת מחדש או תורמת לייצור? האם פקידים מדיניים לא יצרניים שהגו תוכנית למדיניות חדשה בחינוך הציבורי, אשר יוענק ברמה גבוהה ובחינם למן הינקות — מדיניות שעשויה לגרום לחלוקה מחדש של הכנסות לטובת השכירים — האם משמעותה גם הגדלת הייצור של הערך העודף וכיצד יש לאמוד זאת?

3.ו מיהו לא יצרני?

מרקסיסטים מודרניים הלכו בעקבות מרקס כאשר ניסו להפריד באופן אובייקטיבי בין עבודה יצרנית לעבודה לא יצרנית. אחת ההגדרות המקובלות בקרבם מתבססת על התועלת או על סיפוק הצרכים שהעבודה תורמת:

"...פעילות שאינה חיונית לחליפין בין האדם לטבע שנועדה להמיר חלקים ממנה שיתאימו לצרכים האנושיים – אינה נחשבת כעבודה יצרנית בכללותה, ובמיוחד במשטר הקפיטליסטי..." (Savran and Tonak, 1999: 144).

מרקס קבע בזמנו שעבודה יצרנית בלבד היא שמגדילה את ערכי השימוש. אף שמטרת הייצור הקפיטליסטי נועדה להגדיל את הערך העודף, הוא באותה עת גם יוצר צמיחה כלכלית שמגדילה את התועלת לאנושות. לפי מרקס, הערך העודף לא יכול להיווצר מבלי שהעבודה היצרנית יוצרת ערכי שימוש חדשים. על פי ההגדרה שלעיל, נראה שמרקס והמרקסיסטים מאמינים שקיימים "צרכים אנושיים" אובייקטיביים, שאת מחסורם יכולה לספק רק עבודה יצרנית.

יתכן שבהיסטוריה הפרה קפיטליסטית הייתה זיקה בין העבודה היצרנית לבין סיפוק הצרכים האנושיים. באותן תקופות היה ברור מי הקבוצה המייצרת (לרוב הקבוצה המשועבדת) ומי הקבוצה שאינה מייצרת (לרוב הקבוצה השליטה). בסדר הפיאודלי החלוקה המעמדית חפפה את הגבולות בין היצרנים והלא יצרנים. כך ניתן להבין מן הבישוף אדאלברו מליון בן המאה האחת עשרה:

"...קהילת המאמינים הינה גוף אחד אולם... החוק האנושי חוצה אותם לשני מעמדות, אצילים וצמיתים, שנשלטים על ידי חוקים נפרדים... האצילים הם לוחמים, שומרי הכנסייה ומגיני העם... המעמד האחר הוא כלל הצמיתים. הגזע חסר המזל הזה הינו חסר כל מלבד העלות לקיום עבודתו... הצמיתים מספקים כסף, בגדים ומזון לכל השאר. אין אדם חופשי שיכול להתקיים ללא צמיתים" (מצוטט מתוך Le Goff, 1988: 255).

הגבולות בין הקבוצות היצרניות והלא יצרניות המשיכו מעבר לסדר הפיאודלי ואף אופיינו בהפרדה אקולוגית, כמו הניגוד בין העיר לבין הכפר, בין שכונות הפועלים בפרברי התעשייה לבין מרכזי העיר המסחריים והפיננסיים. אלא שהחפיפה בין העובדים היצרנים לבין סיפוק הצרכים הלכה ופחתה. בימי הביניים, האיכרים העניים שהיוו את רוב האוכלוסייה, ייצרו מזון דל, ישירות מן הטבע, שברובו הופקע על ידי המיעוט השליט, אולם ככל שמתקרבים למאה העשרים ואחת, אוכלוסיית העולם, גם באזורים העניים, הופכת לעירונית והקשר בין יצרני המזון לבין סיפוק צרכי רוב האנושות הולך ומתערפל. ניתן לומר, שבמרוצת מאה השנים האחרונות, המושג "צורך אנושי" הפך לחמקמק ולחסר בסיס אובייקטיבי.

המזון הוא צורך אנושי בסיסי ולפיכך סיפוקו הוא "יצרני". אולם האם ייצור ארוחות מעודנות ב"מסעדות שף" על ידי עובדי המסעדה אינו עבודה יצרנית, בהיותו מספק צרכים אנושיים? תרבות ופנאי היו על פי עדויות וממצאים היסטוריים צורך חיוני עוד בחברות קדם מדיניות. האם מבצעי "מחול החרבות" של חצ'טוריאן עבור קהל אנין טעם אינם יצרנים? והאם מבצעי מופעים אלימים בנוסח UFC אינם יצרנים, בספקם את צרכי קהלם צמא הדם? האם שחקני תיאטרון במחזה

"רומיאו ויוליה" הינם יצרנים בהשוואה לשחקני סרטי זימה? שהרי שני סוגי העבודה מספקים צרכים אנושיים.

הגדרת היצרנות כ**"פעילות חיונית לחליפין בין האדם לטבע שיתאימו לצרכים האנושיים"**, התאימה אולי לז'אן ז'ק רוסו, שמעולם לא עבד עבודה יצרנית לפי קריטריון זה. היא אף התאימה לממשיכו הסן־קילוטי (Sans Culottes) במהפכה הצרפתית, פרנסואה באבף, שהטיף לשוויון מלא בעבודה ובצרכים שיאורגנו בקומונות חקלאיות. לשניהם הייתה דעה ברורה על "הצרכים האמיתיים" של האדם ועל הצורך המבריא בעמל כפיים פשוט. בעקבותיהם הגיחו מבצעי רעיונותיהם, ביניהם, פול פוט, מאו צה דון וכמובן יוסף סטלין. כולם העדיפו להרחיק את בני האדם מהצרכים הכוזבים בעיר ולהוליכם בסך לעבודות יצרניות במחנות מתקדמים לחינוך ובקומונות.

אך אין זה מצב העניינים בקפיטליזם. סקירה חטופה של התוצר המקומי הגולמי במדינה קפיטליסטית ממוצעת מראה שמרביתו מוקדש לצרכים הנראים כהתניה כפייתית, "ניכור" או "תודעה כוזבת": סיגריות, אלכוהול, תרופות להרגעה ולהרזיה, ניתוחים פלסטיים, מכוניות בעלות פחת מואץ, בגדים שיוצאים מהר מהאופנה, מחשבים שמוחלפים עד מהרה ב"דור" חדש, טלפונים ומכשירים אלקטרוניים שמתיישנים במהירות, עיתונות קלוקלת, תוכניות בידור וסרטים המיועדים למוחות זוחלים ועוד מיליוני צרכים אנושיים אחרים. כל הסחורות הללו שייכות בעיקרן לסעיפי "הצריכה הפרטית". הקשר בין סעיפי "הצריכה הציבורית" לבין הצרכים האנושיים נראה מופרך עוד יותר, בעיקר כשעוסקים בהוצאות לצריכת נשק גרעיני, נשק כימי, נשק ביולוגי, שירותי דת, תעמולה מדינית־תאגידית, "חינוך לאומי", שירותי כליאה, בתי חולים צפופים עד אפס מקום ושאר "שירותים ציבוריים" ירודים. איזה חלק מכל הייצור האדיר הזה אכן "נחוץ" לבני האדם? האם לשאלה הזאת יש תשובה אובייקטיבית? ואם לא, כיצד ניתן לדבר על ערכי יצור המבוססים על "צרכים אנושיים"?

בקצרה, למרקסיסטים אין ידע, לא פילוסופי ולא מנהלי, אודות טיב "הצרכים האנושיים" הראויים לחברה האנושית ובעיקר, אין להם ידע אודות טיב העבודה היצרנית הנחוצה "ישירות" כדי למלא צרכים אלו. ללא הידע הזה, אין מנוס מן המסקנה הלא נעימה, שתיאוריית ערך העבודה היצרנית הינה חסרת בסיס.

ו.4 עבודה מופשטת

כבר נכתב בתחילת הפרק (ב.3) על ניסיונו של מרקס ליצור יחידת מידה אוניברסלית, שתגדיר את הייצור הקפיטליסטי. לשם כך הבדיל מרקס בין "עבודה קונקרטית" לבין "עבודה מופשטת".

עבודה קונקרטית יוצרת **ערכי שימוש** המיוחדים לסחורה המסוימת שהעובדים הפיקו, בעוד שעבודה מופשטת יוצרת מדד סטנדרטי לסוגים הרבים של העבודה הקונקרטית. היא מפשטת את התוכן הייחודי ליחידה כמותית אוניברסלית, אותה מרקס מכנה **ערך**.

הדרך המעשית של מרקס לפשט את מורכבות העבודה הקונקרטית ולהביאה למדד משותף של "ערך" (יחידת "עבודה מופשטת") הייתה להבדיל בין "עבודה פשוטה" לבין "עבודה מיומנת". האחרונה למעשה מורכבת משכבות של "עבודה פשוטה":

> "...סחורה עשויה אולי להיות תוצר של העבודה המיומנת ביותר, אך הערך שלה מיוחס לתוצר של עבודה פשוטה לא מיומנת שמייצגת את הכמות המוגדרת של העבודה..." (Marx, 1909, Vol. 1: 51).

כלומר באופן מעשי, ערך הסחורה, לפי מרקס, מורכב משכבות של יחידות עבודה פשוטה, שמרכיבות את העבודה המיומנת ויחידות אלה הן בסופו של דבר אותן יחידות העבודה המופשטת.

לשם דוגמא, מחיר ההון של תאגיד גסטלה עשוי להיות מורכב ממגוון עבודות מיומנות של מהנדסים, עובדי מעבדות, טכנאים ופועלים בקווי הייצור של עיבוד הקפה ואריזתו. סוגי עבודה אלה מורכבים, לפי מרקס, מיחידת עבודה בסיסית שהיא שעת עבודה פשוטה – למשל של פועלת במזרח אפריקה הקוטפת פולי קפה עם תינוקה הקשור לגבה.

מבחינת הדמיון הדיאלקטי, אידיאת העבודה הפשוטה של קוטפת הקפה כיחידת ערך אוניברסאלית הינה מקסימה, אך מבחינת שימושה כמדד כמותי לתיאוריית הערך, נראה שהיא מפוקפקת. כבר בתיאור הציורי הזה בולטת מיד בעיה ראשונה: כיצד נדע את כמויות העבודה המיומנת והעבודה הפשוטה שנכנסו בתהליך ייצור הקפה, שהרי כפי שראינו לעיל בדיון על "המעבר הראשון" (ד.3), ככל שמדובר בייצור מורכב ומשולב – כולל היצור המורכב והמשולב של כוח העבודה עצמו – אין לדעת מה מתחולל בתוך הקופסה השחורה, כמה ערכים נכנסו ומה יצא משם.

אבל לצורך הדיון, נניח שאכן המדידה אפשרית וניתן למדוד עבודה מיומנת ולא מיומנת בערכי עבודה אוניברסליים. עדיין השאלה היא האם יש ממש מבחינה היסטורית בפירוק הזה של העבודה.

מבחינת מרקס, לא רק שהמדידה הזאת אפשרית אלא שהיא טבועה בתהליך ההיסטורי של הייצור הקפיטליסטי, וזאת משום שהקפיטליזם מוביל באופן בלתי נמנע לפישוט העבודה, למכניזציה, לסטנדרטיזציה ולדה־הומניזציה שלה.[43]

לפי המתווה של מרקס, בעלי ההון בתאוותם להגדיל את כמות הערך העודף ואת שיעור הרווח, מחוללים דה־הומניזציה של העבודה, בין השאר על יד פישוטה. בתקופת מרקס תהליך פישוט העבודה נעשה ישירות והגיע לשיאו בדוקטרינת "הניהול המדעי" של פרדריק טיילור ודומיו. עד היום נוהגים בעלי מפעלים עתירי עבודה כמו מתפרות וקווי ייצור חצי אוטומטיים, בעיקר להרכבת חלקים, להשתמש בשיטות טיילור לפישוט ולמדידת העבודה, בין השאר ב"לוחות גאנט".[44] מבחינת מרקס, התחרות כופה על הקפיטליסטים להוזיל עלויות וכך ההשקעות מכוונות לתחכום גובר של מכונות וציוד אוטומטי מצד אחד ולפישוט העבודה מנגד. במרוצת המאה העשרים הראו מרקסיסטים שונים במחקריהם שהמכניזציה של העבודה המשיכה אף אם לא תמיד ישירות ובבוטות כמו בעידן התיעוש הבריטי.[45]

טיעונים אלה גרמו למחלוקות חריפות. בעיקר הועלו ספקות לגבי חד צדדיותו של תהליך הפשטת העבודה. מכל מקום, מחקרים הראו שלאורך ההיסטוריה של הקפיטליזם העובדים התנגדו בעקביות לתכתיבי ההון ולמעשה מנעו לעתים קרובות הפשטה קיצונית של העבודה.[46]

התהליך נראה דיאלקטי: מצד אחד, גיוון העבודה, ריבוי משלוחי היד והגידול המהיר והבלתי פוסק של ההתמחויות עשויים כמובן לגרור לפישוט ולמכניזציה של העבודה שמסייעת לרווחיות ההון, אבל מצד שני, בגלל תהליך "ההתייעלות", ההון נאלץ לאפשר ליותר מיומנויות והתמחויות חדשות לצמוח, ואלה בהחלט אינן "פשוטות". גם אם בעלי רשתות סופרמרקט מנסים ליצור

43 Marx (1857): 297

44 הנרי גאנט היה תלמידו של טיילור. לוחות גאנט מודדים בקפדנות את ביצועי העובדים, שעבודתם פורקה והופשטה לחלקים מזעריים ככל האפשר.

45 Braverman (1975)

46 Thompson (1964); Elger (1979)

עובדים רוטיניים (קופאים, מסדרי מדפים, מקדדי סחורות, עובדי מחסנים, שליחים ועוד) הם נאלצים במקביל להעסיק עובדים מתוחכמים לטיפול ואחזקה בציוד, בתוכנות ובארגון האוטומטי. למעשה, התמחות צרה ונוקשה הינה בדרך כלל סימן למיומנות מתוחכמת שאינה ניתנת להחלפה בקלות. מעט מנתחים כלליים מסוגלים להחליף מנתח פלסטי שמתמחה בכוויות בעור הפנים, מעט מהנדסי חשמל במפעל מסוגלים להחליף את מהנדסי פיתוח זיכרון במחשב ומעט מאוד מהנדסי בניין מסוגלים להפוך מהיום למחר למהנדסי מכונות.

עד כאן טענות היסטוריות ומעשיות שהועלו נגד מרקס אודות תהליך המכניזציה הבלתי נמנע של העבודה בקפיטליזם. אבל היו גם שביקרו את עצם הפילוסופיה שעומדת בבסיס טיעוניו של מרקס.

קורנליוס קסטוריאדיס, מרקסיסט לשעבר, שהתמקד בפילוסופיה של הדמוקרטיה הישירה והניהול העצמי, כתב שלא רק שאידיאת "העבודה המופשטת" מופרכת מבחינה היסטורית, אלא שהיא אף סותרת את פילוסופיית החירות של מרקס עצמו. אם אכן העובדים היו באופן שיטתי מנושלים ממיומנותם והופכים ליצורים מכניים חסרי דעת, כיצד יכול היה מרקס להועיד להם תפקיד היסטורי מרכזי במהפכה הסוציאליסטית העולמית ובהקמת החברה התבונית החדשה?

על פי תיאורי מרקס, כותב קסטוריאדיס, נראים העובדים הללו יותר מתאימים להוות חומר הגלם של מהפכות פשיסטיות.[47]

טענה נוספת של קסטוריאדיס הייתה, שהמשטר הקפיטליסטי היה קורס אילו הייתה הפשטה מתמדת של העבודה. הקפיטליזם משתנה ללא הרף ופועל ללא מנוח, בניגוד למשטרים העתיקים שפעלו לשמר את הסטטוס־קוו. אם הקפיטליסטים היו מצליחים להפוך את העובדים לאוטומטונים, הפועלים בדיוק לפי דפוסי התנייתם, או משחקים "ראש קטן" כמו החייל האמיץ שוויק של האשק, הקפיטליזם היה מהר מגיע לקיצו. עבודה פשוטה מתאימה למשטרי עבדות, למחנות ריכוז, למשטר הגולאגים. ואכן בריה"מ קרסה, בין השאר, משום שהמשטר הסובייטי נותר עתיר עבודה תעשייתית פשוטה ללא יוזמות מחדשות.

כפי שנראה בהמשך הספר, **תהליך המכניזציה החברתית והשאיפה לסטנדרטיזציה מתרכזים בעיקר במרכזי הכוח הקפיטליסטיים, בקרב ההון הדומיננטי.** אך דווקא תהליכים אלה מותירים את העבודה יחסית אוטונומית ובעלת מגוון כישורים איכותי גדול. התנגדות המתמדת של העובדים והמגוון הענק של כישורי העובדים מהווים מכשול למדידת הערך לפי שיטת מרקס.

ברור, אם כן, כי "ערך" אינו ניתן למדידה על פי תשומות "עבודה פשוטה" שיהוו מדד ליחידות "עבודה מופשטת".

ו.4 מה נותר?

אחת הטענות השגורות בקרב הפוסט־מרקסיסטים – ובעיקר בין אלה שכותבים על עסקי התרבות, הניכור והחיפצון – היא שמרקס מעולם לא התכוון ליצור תיאוריית מחירים מדעית כלשהי.

47 בניטו מוסוליני, שהחל את הקריירה הפוליטית שלו כעורך של צהובון סוציאליסטי, אכן אימץ את הגישה שלפיה העובדים הינם המון חסר דיעה, הבורח מחירות ומקידמה אל עבר הסמכות והיד החזקה. הוא טען שלמד זאת מלנין אותו העריץ. ג'ורג' מוסה סיפר בזיכרונותיו, שאביו אשר היה בעליה של רשת עיתונים פופולריים בגרמניה הווימארית שלפני עליית היטלר, אמר לו בילדותו שהפשיסטים מצליחים בקרב השכבות העממיות משום שבניגוד לסוציאליסטים המתיימרים לחנך את העובדים, הפשיסטים אינם מנסים לכפות עליהם את הפנטסיות האינטלקטואליות שלהם אלא מספקים להם את מה שעובדים ראויים לו: בידור, כדורגל וסמכותיות (Mosse, 2000).

מבחינתם, תיאוריית הערך של מרקס אינה אלא תיאור פילוסופי אינטלקטואלי, העוסק בביקורת דיאלקטית של המשטר הקפיטליסטי. כותרת המשנה בספרו של מרקס, *הקפיטל – ביקורת הכלכלה הפוליטית* – מעידה לדעתם כי מרקס עסק בחשיפת המציאות המטריאלית שמסתתרת מאחורי האידיאלים הליברליים והתיאוריות הכלכליות פוליטיות בנות זמנו.

ה(פוסט)-מרקסיסטים מודים שתיאוריית הערך אינה שימושית ככלי כמותי, אולם מיד מוסיפים כי "... **היא יכולה לשמש כמין 'מהות' שניצבת מאחרי 'ההופעה', מעין 'מציאות חברתית' שמאחרי הפטישיזם בחיי היום יום...**" (Harvey, 1982: 36)[48]

הנסיגה ההדרגתית מתיאוריית הערך המדעית החלה מיד לאחר מותו של מרקס. כבר יורשו של מרקס בכנסיה המרקסיסטית, פרידריך אנגלס, פרסם מאמר שכותרתו חוק הערך ושיעור הרווח. במאמר זה הגן אנגלס על תיאוריית הערך מטעמים היסטוריים אך נמנע מלספק הסברים אנליטיים על האספקטים המדעיים והכמותיים שלה.[49] בכך הוא סימן אות לפתיחת המחלוקת בקרב המרקסיסטים בזמנו על טיב מדעיותה של תיאוריית הערך. כך לדוגמא טען רודולף הילפרדינג בוויכוח עם יוג'ין בוהם באוורק, שתיאוריית הערך של מרקס היוותה "מהפכה מושגית", אך ניכר שהוא השתדל למזער את הפגמים שהלכו והתגלו בצדדים הכמותיים שלה.[50]

פול סוויזי מיסד את המוסכמה בדבר הצורך להפריד בין תיאוריית הערך המרקסית הכמותית לבין המשמעות הפוליטית חברתית שלה. הוא כתב בספרו (שנחשב במשך עשרות שנים לספר המבוא הטוב ביותר לתיאוריית הערך וליישומה במציאות המאה העשרים), שתיאוריית הערך של העבודה אינה חיונית להבנת מבנה המחיר בקפיטליזם. את זאת, לדעתו, מסבירה יותר טוב תיאוריית הערך הניאו־קלסית. אולם הפגמים בחלק הכמותי של תיאוריית הערך המרקסית, טען סוויזי, אינם פוגעים בחשיבות החלק האיכותי שלה.

לפי סוויזי, עצם האידיאה של הערך, המתארת את מקורו בעבודה האנושית והמתחקה אחר הערך עד להתהוות ההון, נותרת ללא תחליף. אף שהתיאוריה בעייתית מבחינה כמותית, סיכם סוויזי, היא עדיין חיונית לחשיבה הדיאלקטית לצורך הסרת לוט המסתורין מעל הכלכלה. חשיבותה של התיאוריה לרוח האנושית היא בהזכירה לנו תמיד את יחסי הניצול ואת העובדה המוסתרת, שהמקור היחיד של הרווח הוא (עודף) העבודה הלא משולמת.[51]

מאז סוויזי הלכה והתקבעה המוסכמה בקרב המרקסיסטים שאין צורך לחקור במופלא, ורוב הכותבים לוקחים כמובנים מאליהם את המושגים, המתווה ההיסטורי והמסקנות של תיאוריית הערך ותהליך הצבר ההון ומשתמשים בהם כמות שהם, כדי לחקור במציאות הקפיטליסטית המשתנה על פי כל כללי הדוגמה הקפואה.[52]

וכך לדוגמא, בעת הפלישה השנייה של צבא ארה"ב לעירק ב־2002, הופיעו שפע של מאמרים וספרים רדיקליים שניתחו את הסיבות לפלישה. אחד הבולטים בין הכותבים היה דיוויד הארווי,

48 המירכאות הפוסטיסטיות מופיעות במקור.

49 Engels (1894)

50 Hilferding (1904)

51 Sweezy, 1942: Ch. 7. לזכותו של סוויזי יש לומר, שהוא עצמו פרץ דרך חדשה בניסיון לבנות תיאוריה מרקסיסטית חדשה של הצבר. למעשה התיאוריה שלו ושל שותפיו הייתה הבסיס למה שמכונה ניאו־מרקסיזם.

52 למשל: Hodgson (1982). וכן: Elson (1979). קיימים גם כאלה הטוענים שכל המחלוקת על תיאוריית הערך הכמותית של מרקס יסודה בטעות, הנובעת מההנחה שמרקס אכן "...התכוון ליצור מודל שימושי עבור חוק הערך כדי להסביר כיצד פועל השוק..." (Postone, 1993: 133).

כשלעצמו ידוען מרקסיסטי. המאמר שהוא פרסם מנוסח בבהירות ובביטחון עצמי רב. כה רב היה ביטחונו, עד שהוא לא מצא לנחוץ לספק לקורא ולו בדל של אישוש תיאורטי אמפירי כלשהו לקביעותיו.

על פי הארווי, הפלישה נובעת מכך שארה"ב סובלת ממשבר של "הצבר יתר" ומשום כך היא נזקקת לשימוש באמצעים צבאיים למען סחיטת מה שהוא מכנה "עודף כלכלי". כותב הארווי:

"...הקפיטליזם הגלובלי סבל מבעיה מתמשכת וכרונית של הצבר יתר (overaccumulation) מאז שנות השבעים [...] אני מפרש את חוסר היציבות שעבר הקפיטליזם הבינלאומי באותה תקופה כסדרה ארעית של תיקונים מרחביים זמניים (spatio-temporal fixes) שנכשלו בהתמודדות עם הבעיה של הצבר יתר. באמצעות חוסר היציבות הזה, ארה"ב חתרה לשמור על עמדתה ההגמונית בתוך הקפיטליזם הגלובלי. ניתן לראות את השינוי הנוכחי של ארה"ב, שפנתה לעבר אימפריאליזם גלוי הנתמך בכוח צבאי, כסימן להחלשות ההגמוניה, וזאת עוד לפני שאיום רציני של מיתון ופיחות ערכים מתפשט בבית [...] חוסר היכולת ליצור הצבר באמצעות ייצור מתרחב יציב, לווה גם בעליית הניסיונות לצבור באמצעות שוד וביזה צבאיים. המסקנה היא שמדובר במה שמכונה 'אימפריאליזם חדש'." (Harvey, 2002: 1-2).

תרגום: תהליך ההצבר בקפיטליזם נובע מייצור מחדש מתרחב. האחרון יוצר ערך עודף שברובו נצבר כהון. אלא שקיימת בעיה של "עודפי הון" ללא מוצא להשקעות שיוצרים משבר של "הצבר יתר", שניתן לפותרו באמצעות "תיקון מרחב זמני" (מונח מעורפל שהארווי המציאו בשנות השבעים ובנה עליו את הקריירה האקדמית שלו). ואם בסופו של דבר אף מנגנון זה של "תיקון מרחב זמני" לא מביא תיקון ו"משבר עודף ההצבר" מכה – או אז הקפיטליזם בצרות ועוברים להצבר באמצעות "שוד וביזה", שזה בעצם "האימפריאליזם החדש", כלומר, הפלישה הצבאית של צבא ארה"ב לעירק.

קשה שלא להתפעל מן הנחישות המדעית של המחבר. מנגד כדאי לדעת, שלהארווי, כמו לכלל המרקסיסטים, אין שמץ של מושג מהו בדיוק אותו שד מסתורי המכונה "הצבר יתר" ומה פירוש המונח "עודפי הון". עד כמה שידוע, מדען כלשהו הקובע שקיים משבר מטיפוס "הצבר **יתר**", מתחיל את הפרסום בהסבר מהו "הצבר הון" במצבו **הנורמלי** (ללא משבר). מצפים מן המדען לנסח מודל כמותי של אותו "הצבר ההון" הנורמלי, ומכאן להמשיך ולחקור את "הסטייה" או "העיוות" שהופכים את התהליך הנורמלי של הצבר ההון למצב "הצבר **יתר**". בדומה לכך, הטענה שקיים משבר הנובע מ"**עודף** הון", אמורה להתחיל במחקר של תהליך צבירת הון **ללא "עודף** הון". אבל בכל עשרים העמודים של המאמר נזהר המחבר מלהציג בפני הקוראים בדל של הוכחה או מבנה כמותי כלשהו, ולו קונבנציונאלי, שיאמת את הסיסמאות. הרושם הוא שהתיאוריה המרקסית שהייתה בזמנו סמל למחשבה חדשנית, דיאלקטית ואמפירית, התנוונה והפכה לדוגמה המשופעת באמונות הבל.

לא כך התנהלו הדברים בזמנו של מרקס. הוא חיי בעידן ששררה בו עדיין אמונה במדע ובקידמה. הוא לא עסק במחאה חברתית, זאת הוא הותיר למה שהוא כינה בבוז "האוטופיסטים". הוא חתר לפתח מדע חברתי אלטרנטיבי שיכה במדע הבורגני השליט ויגרום לשינוי תודעתם של העובדים היצרניים, שילכו ויהפכו למהפכנים.

מרקס איבחן את הנטייה של המשטר הקפיטליסטי להסב את היחסים האנושיים למכניים, לשטח אותם ליחידות מידה סטנדרטיות, כמו יחידות של כסף, זמן, משקל, תפוקה, מיומנות. מכאן הוא ניסה ליצור תיאוריית ערך שתחשוף את צפונות תמחיר הסחורה הקפיטליסטית ותחתור תחת תיאוריית המחירים השלטת. ולבסוף, הוא הבין היטב שכל תיאוריה שתהווה אלטרנטיבה להצבר הקפיטליסטי חייבת להתבסס על תבנית כמותית.

תיאוריית הערך הכמותית של מרקס היא מרכז תיאוריית ההצבר הקפיטליסטי. ממנה משתלשלות ויוצאות התיאוריות על המשברים המחזוריים בקפיטליזם, על הנטייה של שיעור הרווח ליפול, על הלחץ המתמיד להורדת שכר העבודה ועל הנטייה לאבטלה כרונית, על הקונפליקט המעמדי בין השכירים העובדים לבין בעלי ההון, על הפשטת העבודה וניכורו של העובד, על ההתפשטות הבלתי נמנעת של המשטר הקפיטליסטי בעולם ועוד.

הטענה שמרקס לא התיימר לפתח תיאוריית מחירים הינה חסרת בסיס הגיוני והיסטורי. כל התיאוריות שלו על התפתחות הקפיטליזם מבוססות על מחירים. סימן ההיכר הבולט של הקפיטליזם הוא הארכיטקטורה המפותלת של המחירים. כיצד אפשר לדבר על מחזורי עסקים, על משברי הצבר, על הנטייה לנפילת שיעורי הרווח, על הידלדלות שכר עובדים, על צמיחה ומיתון – ללא תיאוריה כמותית של מחירים?

התיאוריה המרקסיסטית קסמה למשכילים הרדיקליים בעולם בסוף המאה התשע עשרה בגלל ניסיונה ליצור מדע בעל חוקיות היסטורית, שלא רק מבטיח את התמוטטות הקפיטליזם אלא אף עשוי לשמש דרך התחלתית למשטר חדש המתנהל בתכנון דמוקרטי.

גם הגרסה הסובייטית המוקדמת של התיאוריה המרקסיסטית בשנות העשרים של המאה העשרים נותרה קשורה לחוקי התנועה ההיסטוריים של מרקס וציפתה למהפכה במרכזים הקפיטליסטיים הגדולים בעולם. לנין והקומינטרן גילו עניין רב בתחזיותיו של הכלכלן ניקולאי קונדרטייב אשר המציא את תיאוריית המחזורים הכלכליים ארוכי הטווח (שהיו כמובן מבוססים על מחקר אמפירי של מחירים).[53] תפקידו היה לקרוא באוב המחירים ולהתריע על משבר קפיטליסטי קרב למען יוכלו ראשי הקומינטרן לנצל את ההזדמנות ולהפעיל את המפלגות הקומוניסטיות ולחולל התקוממות ברחבי העולם הקפיטליסטי. בכך הם לא היו שונים בהרבה מקפיטליסטים הקונים בשורט לאחר שקיבלו תחזיות "מיודעי דבר מוסמכים בעלי מידע פנים" על "משבר בועה" קרב. סטלין שהשתלט על רוסיה לאחר לנין וביכר מדיניות שאינה סומכת על מהפכה עולמית (מדיניות שכונתה "סוציאליזם בארץ אחת"), הוציא להורג את קונדרטייב. במקומו הוא מינה לכלכלן הראשי את יוג'ין וארגה, שאף הוא סיים את משרתו בגולאג לאחר שהואשם עם כמה שותפים באחריות לקטסטרופות העונתיות שהתחוללו במשק הסובייטי כאשר התכנון הכמותי שלהם כשל.[54] היחידים, אגב, שדבקו במחזורי קונדרטייב היו הטרוצקיסטים, שהמשיכו לצפות למשבר הקפיטליסטי הגלובלי.[55]

בסופו של דבר, תיאוריית הערך של מרקס התגלתה כמופרכת, אך אין זה הופכה לחסרת ערך. לא מעט תיאוריות מדעיות במאה התשע עשרה התגלו כמופרכות, אך השלדים שלהן היוו נדבך חשוב בהתפתחות המדע. הכלכלה הפוליטית המרקסית הייתה בזמנה פורצת דרך. היא הייתה מחקר

53 Kondratiev (1928)
54 Varga (1935)
55 Mandel (1995)

מקיף עיוני, אנליטי, אמפירי וביקורתי על המשטר החדש שפרץ באירופה והלך וכבש את העולם. העובדה שתיאוריית הערך התגלתה כמופרכת הייתה אמורה לחולל בקרב הרדיקלים תפנית. הם היו אמורים לחפש דרך חדשה מן היסוד שתתאים למציאות החדשה וכמובן למציאות המדעית החדשה, שמרקס לא יכול היה להתוודע אליה. אבל הם נותרו תקועים בדרך הישנה והבטוחה משום שהם חששו כי ויתור עליה ישמיט את הקרקע מכלל הכלכלה הפוליטית המרקסיסטית. וכך הם נותרו כמו יריביהם הניאו־קלסיים: עם דוגמה כנסייתית מבוצרת במקום מדע יצירתי מתפתח.

הניאו־קלסיקנים (כלכלני הזרם המרכזי) מעדיפים להישאר עם דוגמה פיקטיבית המלאה באגדות ומשלים אודות "תחרות מושלמת" שמתקיימת אי שם ב"שוק משוכלל" ללא "התערבות ממשלתית", שבו "הצרכן הריבוני", נתון יחד עם כפיליו "הרציונליים" לחוקיות "פונקציות הביקוש וההיצע האוטונומיות" החותרות ל"שיווי משקל" ושאר אמונות הבל. אבל לזכותם ניתן לומר, שהם בוחרים באופן רציונלי בהונאה או בהונאה עצמית, ובלבד שלא יישמט מידם הזיכיון הבלעדי מידי השליטים לפירוש המציאות ולשמירה על הבסיס החשבונאי של המשטר.

אם לומר זאת בשפתם: כדאי להם. משתלם להם.

אבל לא ברור מדוע הרדיקלים, שאמורים להבין ולשנות את המציאות הקיימת, מעדיפים להילחם בקנאות על שימורה של תיאוריה מעלה עובש הבולמת חדשנות מהפכנית. תיאוריה דיאלקטית המתכחשת למציאות מוצאת עצמה מהר ללא חיוניות. במרוצת המאה העשרים היא אכן הלכה והתגלתה כדוגמה אנטי מהפכנית.

זה היה גורלה של תיאוריית הערך המרקסית. היא הפכה לדוגמה כנסייתית, תחילה ככלי שרת של רוסיה הסובייטית בחסות המפלגה הסטליניסטית ולבסוף נרקבה בקרב הפוסט־מרקסיסטים.

לא נותר ממנה דבר.

פרק שביעי

הכלכלה הפוליטית של המאה העשרים

א. "מדעי החברה" של המאה העשרים

הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית (מדע הכלכלה) נוסדה בבריטניה בסוף המאה התשע עשרה ושגשגה יחד עם האימפריה הבריטית. היא הפכה לדומיננטית ברחבי העולם עם עלייתה של האימפריה האמריקאית. ללא ספק, עם דוקטרינה אלגנטית כזאת אפשר לכבוש עולם. שהרי מדובר בפנטסיה לילדים, מין אגדה שבה מחליפים יצרנים וצרכנים תועלות בשוק תחרותי מושלם בהרמוניה וללא ממשלים מתערבים, וכל זאת מתחת לאפה של האימפריה. בתעתועון זה מוסתרים היטב יחסי הכוח, העסקים הגדולים, התשלובות העסקיות־מדיניות, הצבאות והציים האימפריאליים. הכיבושים והקונפליקט המעמדי — כאילו התקיימו אי שם ברקע בחוץ. ואכן רק במציאות של אימפריה עולמית וריכוזית כמו בריטניה היה ניתן להפיץ את בשורת השוק החופשי. באותה תקופה, לא נמצא מקום בגלובוס שלא בצבץ בו הצבע הורוד, צבע האימפריה הבריטית. אכן, עסק טוב.

אבל אם "הכלכלה" ההרמונית הופרדה באופן סטרילי מן "הפוליטיקה" הכוחנית, הרי שלא היה ניתן להותיר את יחסי הכוח כך סתם, ללא השגחה מוסמכת. וכך, עשור לאחר ההתנתקות הרשמית של מדע הכלכלה מן המציאות העגומה של הקיום, נוסד מדע מבטיח חדש: **מדע הפוליטיקה** ועמו פרצו שאר מדעי החברה.

מדע הפוליטיקה (Political Science) נוסד באופן רשמי ב־1880 באוניברסיטת קולומביה בניו יורק שבארה"ב, אימפריית החופש העולה. מלכתחילה היה זה תחום צר אופקים ושמרני. במחצית הראשונה של המאה העשרים הוא עסק בעיקר במשפט מדיני (חוקה, משפט קונסטיטוציוני). לאחר מלחמת העולם השנייה, עם התעצמות המלחמה הקרה, מדע הפוליטיקה הרחיב את אופקיו אל עבר חקר מפלגות־בחירות־מצביעים, השוואת משטרים ופוליטיקה בינלאומית. כאן הייתה נטייה לחקות את הניאו־קלסיקנים ולנסות לאמץ שיטות כמותיות כדי לשוות לתחום חזות מדעית. וכך הופיעו מחקרים בתחום השוואת משטרים שהוכיחו באופן מדעני את יתרונות הדמוקרטיות האנגלוסקסיות ואת עליונות "התרבות הפוליטית" המערבית ביחס למשטרים הטוטליטריים והסמכותניים.[1]

בסיכומו של דבר, הטענה המשותפת לפרסומים האלה הייתה שהתרבות הליברלית במדינות מערביות הפרידה בין הסמכות הפוליטית והמדינית לבין האוטונומיה של מוסדות השוק והעסקים, ומשום כך התפתחה במערב דמוקרטיה פלורליסטית תוך כדי צמיחה כלכלית מודרנית. לעומת

1 Almond and Verba (1965); Brzezinsky and Huntington (1964); Lipset (1959).

זאת, במדינות לא מערביות לא התפתחה ההפרדה הזאת ומשום כך, בין שאר התחלואים, הן נוטות למשטרים סמכותניים, לדמוקרטיות לא יציבות ובדרך כלל רמת התפתחותן הכלכלית נמוכה יותר.[2]

הכיוון המחקרי הזה לא הועיל במיוחד להתפתחותו המדעית של מדע הפוליטיקה והוא נותר שרוי בצל הדומיננטיות של הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית.

באותה תקופה הסתפח למדע הפוליטיקה ענף חדש ישן שכונה "פילוסופיה פוליטית". בתחום הזה כיכבו אז הוגים כמו לאו שטראוס, קרל פופר, ישעיהו ברלין, אלן בלום, יעקב טלמון ודומיהם, שקידשו מלחמה במחשבה הפוליטית הרדיקלית אשר תססה אז בקרב צעירים במערב. הוגי התחום התרכזו בהטפה למען ההגות הליברלית והתרבות הדמוקרטית האנגלוסקסית ונגד ניסיונות מהפכניים לשינוי המציאות הקיומית, שאך יסתיימו תמיד במשטרים טוטליטריים.

עלייתו של מדע הפוליטיקה בישרה את ההתרחבות האקדמית המהירה שתתחולל במאה העשרים בקרב מה שכינו "מדעי החברה". כי הנה, בתחילת המאה העשרים התגלה גורם חדש המאיים על הסדר: **ההמון**.[3]

זה היה יצור חדש, אשר הליברלים והמרקסיסטים של המאה התשע עשרה לא הכירוהו. ההמון הופיע כמצבורים רוחשים של בני אדם, המצופפים בכרכים הענקיים החדשים שקמו באירופה, באמריקה ובמזרח הרחוק. ההמון לא היה אוסף של יחידים רציונליים ממקסמי תועלת, גם לא מסה של פועלי ייצור תעשייתיים, עם או בלי "תודעה מעמדית", או תודעה כלשהי. ההמון לא התאים לגמרי לתיאוריות על אופי הייצור או על קונפליקט מעמדי ואף לא לאידיאות של קידמה, חירות ואמנציפציה. הוא לא נראה מסתפק בחינוך יסודי חינם מתוצרת המהפכה הצרפתית. הוא לא הכיר תודה לאדונים ואף לא כפף עצמו למשמעת ולהקרבה שדרשו ממנו האוליגרכיות של המפלגות הסוציאליסטיות. קשה היה לשייך אותו ל"סקטור השלישי", ל"סקטור השירותים", ל"פרולטריון הסחבות" או לכל קטגוריה קלסית או ניאו־קלסית אחרת. הוא היה מאגמה מבעבעת שאין לדעת את טיבה, אולם חשוב היה שלא תתפרץ. וכך עלה מדע חדש־ישן: "סוציולוגיה".

השם והאופי של מדע הסוציולוגיה היו קיימים כבר במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה. אוגוסט קונט (Auguste Comte) המציא את השם סוציולוגיה ואת הפולחן "הפוזיטיביסטי". הסוציולוגיה בעיניו הייתה השלטת סדר תעשייתי בקרב ההמון – סדר הרמוני על פי חוקי הטבע בכל חלקי החברה, שיונצח על ידי טכנוקרטים, מומחים ובעלי הון. לאופי החקירה הזה, בנוסח מדעי הטבע של מדע החברה החדש – הסוציולוגיה – קרא קונט בשם "פוזיטיביזם".

מעבר לבליל המילים שהוא גדש בכתביו הארוכים (באותה תקופה – בהעדר מתחרים כגון ספרות מהירה, סרטי פעולה, תקצירים ממוחשבים וכו' – מחברים מהסוג של קונט ראו חובה לעצמם לענות את הקוראים בספרים ארוכים מלאי מליצות), הפוזיטיביזם הוא משהו שניתן להגדירו בפשטות כ"מדע הרוח החיובית" (בניגוד לרוח המהפכנית שאִפיינה את כותבי העידן של המהפכה הצרפתית). כלומר, התבוננות חיצונית בלבד על הדברים וחלילה לא התעמקות ביקורתית, שלילה, חיפוש אחר סתירות, התחקות אחר צללים המבליטים את היש. האמת הפוזיטיביסטית נגזרת רק מתוך העובדות הגלויות. יש להיכנע לחוקי הסדר המדעי ולהרחיק את הפילוסופיה המטפיזית מתוך המחשבה החברתית.[4]

2 Huntington (1968): Chs. 1-3; Moore (1966): Chs. 12-14

3 Canetti (1960); le Bon (1895)

4 Marcuse (1941): 340-360

"איש ההמון" של המאה העשרים נתן תנופה מבטיחה לסוציולוגיה, אולם בעיקר עשה זאת המשבר הגדול (Great Depression) של שנות השלושים. המשבר טלטל את מרכזי הקפיטליזם בעולם ובעיקר את "החלום האמריקאי", ויחד עמו את הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית. ככל שהמשבר נמשך, החל להיות ברור שאין מדובר ב"סטייה זמנית משיווי המשקל", או ב"כשל שוק", או ב"כוח שוק" כלשהו. מדובר היה במיתון עמוק, שהשבית עשרות אלפי מפעלים תעשייתיים, מכרות, בתי עסק, חוות. זה היה שפל שגרם לאבטלה של כחמישית מכוח העבודה בארה"ב.

אמנם משברי מיתון ואבטלה לא היו חדשים בקפיטליזם האמריקאי (כמו שניתן לראות בתרשים א.1 בפרק 1), אבל במשבר הזה קרה משהו חדש: בשנים 1932-33, סך כל הרווח הפרטי בארה"ב היה **שלילי**. זאת הייתה הפעם הראשונה והיחידה שאירע דבר כזה בתולדות הקפיטליזם האמריקאי. וכל זאת, בארץ החלומות של היוזמה הפרטית והתחרות המושלמת והשוק החופשי והאגו־סנטריזם המקודש.

האקדמיה האמריקאית של שנות השלושים חיפשה בכל יכולתה דרך לעמוד מול הרוחות הרעות שנשבו בעולם שלאחר מלחמת העולם הראשונה, ובעיקר מול הקומוניזם והפשיזם. באותן שנים קשות עלו משטרים חדשים ואידיאולוגיות חדשות ברוסיה, באיטליה, בגרמניה, במדינות החדשות של מרכז אירופה וביפן. אלה קראו תיגר על הסדר הישן של המעצמות – ובמיוחד על הליברליזם שהיה מזוהה עמן. הפשיזם במערב ובמרכז אירופה והבולשביזם במזרחה הציגו מתכונים חדשים לניהול מדיני מתוכנן של משקים, בעלי דימוי של צמיחה ותעסוקה ללא משברים, ובמיוחד – דימוי של שליטה בהמון.

היו אלה שנים של תמורות אידיאולוגיות אשר העלו את חשיבות מדע הסוציולוגיה לנוכח שקיעת התועלתנות הרציונלית, האינדיבידואליזם והאמונה בוויסות העצמי של השוק. היה צורך דחוף בראייה חדשה של היצור האנושי – ראייה שמעבר ל"אדם הכלכלי" (Homo Economicus).

הסוציולוגיה האמריקאית של שנות השלושים והארבעים, הציגה יצור חדש: "האדם הקולקטיבי" (Homo Collectivus). אמנם הוא לא פסק מלהיות תועלתן ואינדיבידואליסט. הוא אף לא פסק מלהיות יצור מכני הנתון לכוחות מאזנים של שיווי משקל. אולם הוא הפך להיות פחות אטום ויותר **אינטראקטיבי** (other-directed man).[5] תועלתנותו התרחבה מעבר לסיפוק צרכים וקיבלה משמעות ארגונית. המכניזם הפך פחות אקראי, פחות ספונטני ויותר "התנהגותי" – כלומר, יותר צפוי וניתן לבקרה. נשים לא נראו גורם מסוכן, לכן ההתייחסות הייתה ל"הוא" בלבד ולאדם בתור "man". "**הוא**", אם כן, הוכנס בלי כבוד לתוך "ההמון הבודד".[6] הוא נעשה "איש מערכת".[7] וכך, האדם הבודד האוטונומי איבד את מקומו המרכזי ביקום הליברלי ומעתה **המערכת** הפכה למרכז. בעיתות חירום המסכות מורדות והכיסויים מסולקים.

היו אף כמה אידיאולוגים שמרנים שיובאו מאירופה וגויסו לגירוש הרוחות הרעות אשר התפשטו בקרב שכבות הביניים וריחפו בקמפוסים בארה"ב. בין הידועים היו ג'וזף שומפטר (Schumpeter) ופרידריך פון הייאק (von Hayek) האוסטרים, וגם ווילפרדו פארטו (Pareto) האיטלקי. אך הידוע ביותר היה מקס וובר (Weber) מגרמניה, אשר ספריו תורגמו באותה תקופה לאנגלית ונקלטו היטב בתוך הסוציולוגיה האמריקאית. הוא היה היסטוריון כלכלי שמרן, שנהנה מהמוסכמה לפיה

5 Riesman et al. (1961)

6 op. cit.

7 Parsons (1951)

הצליח להעמיד תיאוריה שלמה וקוהרנטית המתמודדת היטב עם המרקסיזם (או לפחות עם הגרסה הלניניסטית שהתפשטה בקמפוסים ובקרב האינטליגנציה).[8]

וובר הציג היסטוריה אלטרנטיבית לכאורה של התפתחות הקפיטליזם. לא עוד היסטוריה "מטריאליסטית", אלא דווקא היסטוריה של תרבות, על פיה התפתח הקפיטליזם מאמונה בחסכנות, בהתנזרות ובהימנעות מבזבוז – אמונה שהופצה על ידי הכנסייה הפרוטסטנטית ואגפיה הקלוויניסטיים. וובר אף הציג מתודה אלטרנטיבית למתודה הדיאלקטית. שיטת המחקר שלו העמידה בשוליים את "הקונפליקט המעמדי" המרקסיסטי, ובעיקר ניתקה את "המעמד" מן הפעילות הפוליטית, שהיא למעשה המשמעות המרכזית שלה. במקום זאת, סלל וובר נתיב ראשוני לבניית "מערכות" נפרדות של האדם בחברה המודרנית, מערכות שמתחברות יחד בתוך סבך הארגון החברתי. במסווה של ניתוח מדעי שלם של החברה, הוא פיצל את האדם החברתי לספֵרות שונות המצויות בקשרי גומלין ביניהן. האדם הינו ערב רב של "סטאטוסים" ואלה עשויים להיות שונים ומגוונים בחברה המודרנית "הרציונלית", בניגוד לחברה "המסורתית" הישנה.

בניגוד לראייה הצרה של המרקסיסטים־לניניסטים, התרים אחר הגורמים "הכלכליים מטריאליים", הציע וובר ראייה ניאו־פוזיטיביסטית רחבה, לפיה "סטאטוס כלכלי" (הצבר ההון הגנרי) הינו רק אחד מן המחסורים של היצורים האנושיים. קיימים מחסורים אחרים חשובים לא פחות הפעילים בחברה: מחסורים בעוצמה ובפרסטיז'ה.

על פי וובר, החברה המודרנית אינה מאופיינת דווקא במוסד הקפיטליזם, כלומר בכלכלת שוק, אלא בעיקר בהשתררות הארגון הביורוקרטי, שם מצוי מרכז הסמכות והפיקוח. מכאן, שארגונים מדיניים (אך גם ארגונים עסקיים) המופעלים על ידי פקידים, מנהלים ומומחים המצויים בעמדות ההירככיות הבכירות, הם השולטים בחברה המודרנית התעשייתית – ולאו דווקא הקפיטליסטים (למשל, הבנקאים, התעשיינים והסוחרים).

מה שנותר לעשות הוא להכניס את כל ההגות הגרמנית הזאת לתוך "מודל כללי" אמריקאי מעשי. לגלות את "המכניזם" על חלקיו הנעים. זאת עשה טלקוט פארסונס באמצעות **המערכת החברתית** (social system) שהוא המציא. זאת מין מכונה חברתית השואפת ל"שיווי משקל" באמצעות מנגנון מסתורי בשם "אינטראקציה" (interaction). המנגנון מנהל את היחסים בין "התת מערכות" החברתיות שמורכבות מ"שחקנים" הפועלים על פי "תפקידים" ו"סטאטוסים". כן קיימים כוחות מסתוריים בשם "פונקציות" (functions), הטבועים ב"מערכת החברתית" הכול יכולה, ועוד מיני הבלים.[9] כל זאת מוגש ברצינות תהומית, בפנים חמורות ובשפה יומרנית.[10]

בסיכומו של דבר, *המערכת החברתית* – ספרו האקלקטי והבלתי קריא של פארסונס – הפך למרכז ההגות הסוציולוגית של תקופת המלחמה הקרה, מין תשובה מתוחכמת להגות הסטליניסטית שהייתה עוד יותר אווילית ושמרנית.

תרומתה החשובה של הסוציולוגיה האמריקאית (או "הפונקציה" שלה) במלחמה הקרה הייתה בהצבת נושא חדש למחקר: **המודרניזציה**.

8 שני ספריו שנלמדו בעיקר (לפחות תקצירים שלהם) היו: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (1904); *Economy and Society* (1922)

9 Parsons (1937, 1951)

10 ביקורת קטלנית: C. W. Mills (1959): Ch. 2

לימודי המודרניזציה המערביים התחרו היטב בעסקי "הקונפליקט המעמדי" שניהלו הסובייטים והגרורות הסטליניסטיות שלהם ברחבי העולם. לימודי המודרניזציה יכלו לשמש באוניברסיטאות תחליף בעל דימוי מדעי לתעמולה "האנטי אימפריאליסטית" מתוצרת הלניניזם המדעי.

על פי גרסת הסוציולוגיה האמריקאית בעידן המלחמה הקרה, החברות בעולם כולו "מתפתחות" באופן אבולוציוני מחברות "מסורתיות" בעלות תרבות המוגדרת כ"שיוכית", "פרטיקולרית" ו"רפויה" – אל עבר חברה "מודרנית" בעלת תרבות המאופיינת כ"הישגית", "אוניברסלית" ו"תכליתית". מה שחשוב – החברות נעות מן הקיפאון המעמדי אל המוביליזציה הריבודית ואל עבר התחרותיות והצריכה ההמונית. כלומר, אל עבר החלום האמריקאי. כמובן, כל זאת בתנאי שלא יתפתו להשפעת הקומוניזם.

לימודי המודרניזציה צמחו במקביל ללהיט חדש שצמח באגף השני של מדעי החברה: לימודי **צמיחה**.

הצמיחה (growth) היא המנוע של המודרניזציה. חברות מסורתיות ובעלות "מבנים קפואים" עוברות תהליך של מודרניזציה באמצעות "צמיחה כלכלית". מהי נוסחת הפלא של היציאה מן "הפיגור"? של שבירת "הקיפאון"? מהן השיטות החדישות שמחוללות "משק מודרני"? שמקרבות את המשק אל אידיאל "הכלכלה המפותחת"?

את אלו היה אמור לספק בין השאר מדע חדש שצמח בתקופת המשבר הגדול: **המקרו כלכלה.** אולם בטרם ניגש אל אותו מדע חדש, נחזור אל המציאות החדשה שנתגלתה למדעני החברה בתחילת המאה העשרים.

ב. המציאות החדשה

בתחילת המאה העשרים הלכו ובלטו יותר מדי תופעות חדשות, שהן הליברלים והן המרקסיסטים לא הכירו. התופעות הללו כרסמו בתפיסת העולם התעשייתי שנבנתה על ידי סמית, קונט ומרקס.

ראשית, עלייתם של הממשלים המעורבים (interventionist) והעסקים הגדולים פגעה בעולם הניוטוני ההרמוני של הליברלים – עולם השוק התחרותי ושיווי המשקל הפוליטי בין רשויות השלטון. אפילו בארה"ב החל להיות ברור, שהיד המכוונת את המחירים וחלוקת ההכנסות אינה כה נעלמה, ושיחסי העוצמה בחברה אינם מתנהלים על ידי רשויות שלטון המאזנות אחת את רעותה. הארגונים המדיניים והעסקים הגדולים שצמחו במהירות אחרי מלחמת האזרחים, ובעיקר אחרי מלחמת העולם הראשונה, הלכו והחליפו את תמונת העולם "האזרחית" הנאיבית של יצרנים וצרכנים אוטונומיים ועסקנים פוליטיים חלשים המשרתים את "הציבור".

שנית, עליית התפיסה המצרפית (aggregate approach) של המשק והמדינה – ובמקביל, התפתחות החשבונאות הלאומית יחד עם טכניקות האמידה הסטטיסטיות – חשפו בעיות רציניות בתיאוריות המופשטות של המאה התשע עשרה. לראשונה נאלצו הכלכלנים הפוליטיים, הן הניאו־קלסיים והן המרקסיסטיים, לצאת מן הקליפה התיאורטית ולהעמיד את תיאוריות הערך שלהם במבחן. התוצאות היו קשות לשניהם.

הסתבר, שהן תיאוריית הערך הניאו־קלסית, המבוססת על יחידות "תועלת", והן תיאוריית הערך המרקסית, הנסמכת על יחידות "עבודה מופשטת", הינן חסרות ערך לצורך אומדן מעשי של המשק או של ההון "הריאלי", משום שהן אינן רלבנטיות אלא בתנאים של שיווי משקל המתקיים במערכת של תחרות מושלמת. מאחר שמדובר בתנאים פיקטיביים, בלשון המעטה, התיאוריות

הללו לא יכלו עוד לשמש כמסגרת מדעית שניתן להתחקות באמצעותה אחר תופעות משקיות שונות.

שלישית, בתחילת המאה העשרים אי אפשר היה להתעלם מקיומה של עלייה מסיבית בשכר הריאלי של השכירים במשקים הקפיטליסטיים המפותחים. היה אף גידול משמעותי ביכולת הצריכה של העובדים התעשייתיים ובעיקר בכוחם הפוליטי. יתר על כן, עלייה זאת בשכר העבודה, ביכולת הצריכה ובכוח הפוליטי, לא הייתה ארעית – ומכל מקום, היא הייתה יציבה הרבה מעבר לתנודות המחזוריות שניבאו ריקרדו ובעקבותיו מרקס. אף בראייה מרקסיסטית אוהדת, תיאוריית ערך העבודה (המופשטת) של מרקס, אשר הייתה מבוססת על מחסור ודלות של העובדים ולחץ מחזורי מתמיד של עובדים מובטלים על שוק העבודה – לא התאימה למגמות הללו.

רביעית, הייתה צמיחה מתמדת במגוון המיומנויות והמקצועות התעשייתיים. כן נוצרה התרבדות סבוכה בהכנסות, הן של השכירים והן של בעלי ההון. התהליכים הללו היו מנוגדים לתהליכי סטנדרטיזציה בעבודה ולפישוט המיומנויות של העובדים שאותם חזה מרקס. באופן דומה, שיעורי הרווח, אף שנטו לתנודות מחזוריות, לא הראו מגמת נפילה קבועה לטווח ארוך – וזאת דווקא בעידן של עליית המיכון ועתירות ההון – שוב, בניגוד לציפיות של מרקס והמרקסיסטים.

חמישית, במאה העשרים התברר שמושגי התחרות בשוק מצד אחד ומוסדות הבעלות הקפיטליסטית מצד שני, כשלעצמם אינם מספיקים כדי להסביר את התפתחות הייצור המודרני או את אופי הייצור הקפיטליסטי. קטגוריות חדשות של טכנולוגיה תעשייתית, תכנון תאגידי וניהול ציבורי לא נראו משתלבות הן בתיאוריות הניאו־קלסיות והן במרקסיסטיות. תחומים חדשים כמו מדיה, פרסום וצרכנות הפכו חשובים לצמיחה או להצבר ההון לא פחות מאשר הייצור התעשייתי.

ששית, החלוקה המעמדית, אשר הייתה כה ברורה, מוחשית ואקולוגית ליליד אירופה של המאה השמונה עשרה, התערפלה ונזקקה לפרשנות ספקולטיבית. הקונפליקט המעמדי נזקק להסברים חדשים מתחום התודעה והנפש של העובד ומן התיאוריה הארגונית של המפלגה – ואלו התפתחו על רקע המדעים החדשים של הפסיכולוגיה והסוציולוגיה של תחילת המאה העשרים.

מעל לכל, התנוססו שני יצורים חדשים – **ההמון והביורוקרטיה.**

היצורים הללו נראו תחליף מבטיח יותר ומחייב פחות מאשר "העובדים היצרניים" הניצבים מול "הקפיטליסטים" ילידי המהפכה התעשייתית. אלה בקעו מתוך הניהול התעשייתי של קונט והמשטר הקפיטליסטי של מרקס, ואולי התאימו במאות השמונה עשרה והתשע עשרה לליברליזם ולמרקסיזם הקלסיים. לעומתם, "ההמון" ו"הביורוקרטיה" – שאליהם צורפו **האליטה** ולבסוף **המערכת** – נראו תואמים היטב את המשטר החדש של המאה העשרים. משטר זה התנער מן הרציונליזם ומן הנאורות ודהר לעבר האידיאולוגיה הדומיננטית של המאה העשרים: **הפשיזם** או תחליפו הגנרי, האֶטָטיזם.[11]

הפשיזם הפך למשטר אשר העמיד במרכז ההוויה ללא כיסויים את העוצמה, המדינה, ההירכיה והאוליגרכיה, ואליהן צורפו לעתים, בהתאם לצורך, אידיאות מתחום הגזע, התרבות והנדל"ן.

שביעית, כחלק מההוויה החדשה, החל להתפרק העולם המכני והאובייקטיבי של ניוטון, שצמח מאז המהפכה המדעית של הליברלים. במקומו עלה אחרי מלחמת העולם הראשונה עולם של מציאות סובייקטיבית, של סיכון והסתברות, ושל מקום וזמן יחסיים. אלו שימשו מיד להצדקת אידיאולוגיות של ויטליזם, זהות אתנית וגזענות. אידיאולוגיות אלה צצו שוב למן שנות השבעים

11 אידיאות שבהן המדינה היא מרכז ההוויה האנושית. בעברית: "ממלכתיות".

במאה העשרים, הפעם בלבוש חדש כמו "פלורליזם תרבותי", ו"פוליטיקת הזהות", כחלק ממסגרת רחבה שכונתה "פוסט מודרניזם". כאן קיימת מגמה שיטתית לטיפוח הבורות האנטי מדעית במסווה של סילוק התפיסה "הבינארית", "האסנסיאליסטית", "האירוסנטריסטית" ועוד מיני סיסמאות פוסטיסטיות. זמנו של בייקון תם: הבערות הפכה לכוח.

אל ההתפתחויות האלה ניסו להסתגל הליברלים והמרקסיסטים במאה העשרים. אם נתרכז בתחום האידיאולוגי בלבד, ניתן לומר שהן הדוקטרינה הניאו־קלסית (דרך המצאת המקרו כלכלה) והן הדוקטרינה הלניניסטית (או הניאו־מרקסיזם במערב), ניסו להתמודד עם תהפוכות המציאות – אך הן עשו זאת במחיר של אובדן הבסיס ההגיוני והבהיר אשר אפיין אותן בתחילת דרכן.

התיאוריה הניאו־קלסית נאלצה לוותר על התמודדות מדעית עם המציאות במחיר התחפרות בתוך בועה אקדמית של עולם פיקטיבי. זהו עולם שבו שוררים תחרות, שוק ואקווילבריום, עולם של התעלמות קנאית מן המציאות האטטיסטית, הצבאית והתאגידית של המאה העשרים.

התיאוריה המרקסיסטית, לעומת זאת, ויתרה במאה העשרים על התמודדות התיאוריה עם המציאות במחיר הצלחתה המפלגתית ארגונית של הדוקטרינה הלניניסטית. היא ויתרה על האובייקטיביות המכנית של "חוקי התנועה" של מרקס, למען ביצור כוחה של מפלגה ומשמעת ברזל של המון "הפועלים" לאוליגרכיה של עסקנים לניניסטיים.

ג. מדע המקרו כלכלה

המקרו כלכלה (macroeconomics) נחשבת היום לתחום טבעי ומובן מאליו בדוקטרינה הניאו־קלסית. היא משולבת בספרי הלימוד ונחשבת לענף לא מזהיר, ובעיני הסטודנטים אף לא מועיל במיוחד לתעסוקה בעתיד – יחסית לענפים נוצצים כמו ניהול עסקי ומימון תאגידי, או אף תיאוריית המשחקים, מיקרו כלכלה וחשבונאות.

אך בתחילת שנות הארבעים המקרו כלכלה נחשבה לשיא התחכום, אם לא למהפכה מדעית. ואכן, בזיכרונות של בני הדור ההוא – המנהלים, הפקידים הבכירים והאקדמאים – היא מכונה לא פעם בשם "המהפכה הקיינסיאנית".[12]

היא אכן הייתה מהפכה. היא סיפקה דוקטרינה נגדית לבולשביזם ולפשיזם. והיא עשתה זאת היטב דווקא בנקודה החלשה שלהם – בתחום האומדן והתכנון של המשק.

המשקים באיטליה, בגרמניה וביפן פעלו בתוך כאוס חשבונאי, על פי גחמות האוליגרכיות השליטות, באמצעות קפיצות במדיניות ואלתורים של הפקידים. במשק הסובייטי ניסו המתכננים בשנות העשרים לבנות מודלים חדשניים של אומדן ותכנון מדורג מלמעלה, שמלכתחילה סיכוייהם להצליח באופן מעשי היו מוטלים בספק, אלא שרוב המתכננים נרצחו על ידי סטלין וחבורתו והשאר שותקו. ממילא, הרבה מפיתוח התשתיות בבריה"מ נעשה במחנות הריכוז, ולמעשה, הדרגים המרובים של המפלגה והשלטונות ידעו מעט מאוד על הנעשה במשק והשתדלו לדעת עוד פחות. יתר על כן, אף שנכתבו ספרים רבים על המשק בבריה"מ, אין ערובה לאמינות הנתונים הכמותיים, לאומדנים ולעובדות המובאים בספרים הללו.[13]

12 Galbraith (1975): Ch. 12; Blaug (1990): Ch. 3; Bleaney (1985): Ch. 1

13 למשל: גולדמן (1989) פרק 2; Hanon (2003) .; מצב הנתונים לאחר נפילת המשטר הסובייטי ברוסיה אינו יותר טוב. למשל: Rosefield (2003)

המקרו כלכלה נוצרה על ידי ג'ון מ. קיינס (Keynes). הוא פרסם ב־1936 ספר בשם התיאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף. ומכאן התחילה מה שכונה "המהפכה".[14]

התיאוריה נחשבה למהפכנית לא משום שהיא החליפה את הדוקטרינה הישנה, אלא בעיקר משום שהיא החדירה לתוך המעוזים השמרניים שיטות אמידה חדשות והצעות למדיניות שהיו קודם נחלת הרדיקלים בלבד. יש לציין כי אף שבזמנו קיינס נחשב בעיני שומרי החומות לכופר, הוא היה ונותר ניאו־קלסיקן שמרני שלא ערער על עיקרי הדוקטרינה הפונדמנטלית.

החידוש העיקרי במקרו כלכלה שהוא המציא היה בעצם הצגת תפישה כוללנית, מקיפה ודטרמיניסטית של המשק הניאו־קלסי. עד אז דרך מחשבה כזאת אפיינה בעיקר את המרקסיזם ונספחיו. הכלכלה הפוליטית המרקסיסטית הציגה גישה כוללנית של קפיטליזם כמערכת, מין מכונת־על. היא הציגה גישה דטרמיניסטית עם תחזיות קונקרטיות על תופעות שמתחוללות במערכת הקפיטליסטית בעולם כולו. בנוסף לכך, הכלכלה הפוליטית המרקסיסטית הייתה "מטריאליסטית", משום שהיא הדגישה את "סופיותם" של הדברים. האדם הוא ההתחלה והסוף ואין בלתו. הוא מעבד את החומרים בטבע ומן התרכובת הזאת מתפתחים החפצים, אשר לאחר מכן, במסכת יחסי הייצור, הופכים לסחורות, ל"עודף", להון. הטענות האידיאליסטיות על כוחות שוק, תשוקות סובייקטיביות, טעמים של בודדים ואי וודאות של "היד הנעלמה" — כל אלה נחשבו על ידי המרקסיסטים כתירוצים רוחניים של בעלי אמצעי הייצור ומשרתיהם, שנועדו לנשל את העובדים היצרניים מפרי עבודתם החומרית. כאשר מחירים של סחורות במערכת קפיטליסטית מתנודדים, בגלל תאוות הבצע של קפיטליסטים — מיליוני בני אדם יצרניים מוצאים עצמם מטולטלים, נזרקים מיואשים משוק העבודה, נוהרים בהתלהבות אל ענפים צומחים, נודדים מלאי תקווה לארצות ולשווקים חדשים ומשמשים טרף בידיהם האכזריות של הקפיטליסטים, בעזרת משרתיהם המדיניים.

מול המשנה המקיפה הזאת, לכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית היה מעט מאוד מה להציע. הניאו־קלסיקנים המשיכו אף בעת המשבר הגדול לדבוק בתפישה הליברלית, אשר התבססה על "ספונטניות" אקראית של השוק ועל הרצון הסובייקטיבי של יחידים בודדים, שקובעים באמצעות "טעמיהם" את התנודות של "הביקוש" ו"ההיצע" בשווקים — וכתוצאה מכך, את רמות הצריכה, התפוקה וההשקעה במשק. מבחינת הניאו־קלסיקנים, קיימת אי ודאות בסיסית באשר ליכולת האנושית לאמוד ולתכנן ייצור, צריכה, חיסכון והשקעה, בפירמה, בענף, במשק ובעולם.

לניאו־קלסיקנים לא הייתה שום תיאוריה רצינית של רווח (כפי שאין להם עד היום, אגב), ואף לא תיאוריה כלשהי של צמיחה כללית במשק.[15] לא היו להם כלים כלל משקיים לצורך אומדן של מיתון, לצורך זיהוי של משבר מתקרב — ובוודאי שלא היו בידיהם טכנולוגיות כלשהן שישמשו

14 Keynes (1936). כיום, כמעט שאין טורחים לקרוא את הספר, מלבד אקדמאים המתמחים ב"היסטוריה של אידיאות כלכליות" — תחום הנחשב נחות בהיררכיה האקדמית של מדע הכלכלה. הספר נחשב כיום נאיבי, לא מתוחכם, ממועט יחסית במשוואות וגרפים ומובן יחסית לבני אדם אינטליגנטיים. רוב הדברים שכתובים בספר, נחשבים כיום למובנים מאליהם.

15 הרווח בדוקטרינה הניאו־קלסית שווה לתפוקה השולית של ההון, אך כפי שראינו בפרקים 2, 4–5, ההון ותפוקתו השולית אינם ניתנים להגדרה שלא לדבר על מדידה. הניאו־קלסיקנים, אפוא, נאלצים להסתפק בתיאוריה מעגלית — כלומר, הם מסיקים את התפוקה השולית מעצם קיומו של הרווח (כלומר, מין פסיאודו תיאוריה בנוסח הפלוגיסטון האלכימי). הצמיחה בכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית נעוצה בעליית ה"פריון" — כלומר בגידול ה"ידע האנושי" — וגם כאן אין לניאו־קלסיקנים בסיס תיאורטי "כלכלי" להיאחז בו. הם נאלצים להישען על גורמים אקסוגניים (חיצוניים לספרה הכלכלית האוטונומית), וכן על "שאריות לא מוסברות" למיניהן, על "מדדי בורות" ועל שאר תרגילי אחיזת עיניים.

אותם להתערבות במשבר ולהיחלצות ממנו. מבחינתם, הכול תלוי בתשוקות חולפות של יחידים. ממילא, בשוק חופשי תחרותי ללא "מעורבות ממשלתית" לא יתכנו משברים – לפחות לא משברים ממושכים, משום שהשווקים יודעים לרפא עצמם. וכל זאת, אגב, נאמר ונכתב בדבקות בעת המשבר העמוק והממושך של שנות השלושים.

מנגד ברור היה – לפחות למנהלי הפירמות הגדולות, לחשבים ולפקידים המדיניים – כי משקים קפיטליסטיים, שמעורבים בהם קואליציות עסקיות, קבוצות הון מרכזיות ותקציבים גדולים של הממשל, אינם פועלים על פי תשוקות וטעמים חולפים של צרכנים ריבוניים כלשהם. אך כל זמן שהדוקטרינה התאימה לאינטרסים שלהם, לא נראתה אמונתם הבסיסית מנותקת לחלוטין ממציאותם. אולם בשנות השלושים השתנו הנסיבות: הם נזקקו לסדר חשבונאי חדש, לפחות מבחינה טכנולוגית. הם נזקקו למודל מעשי שיאפשר להם לפקח על גורמי המשבר – גם אם הוא סותר את יסודות האמונה. בסופו של דבר, כל כוהני הדת נוהגים לרמות את מאמיניהם עד כמה שניתן, ולעתים אף למעלה מכך (למען טובת המאמינים כמובן).

קיינס העניק להם סדר כזה. סדר שהתבסס (עם סתירות לא נעימות אך בלתי נמנעות) על הדוקטרינה הניאו־קלסית: **המקרו כלכלה**.

ד. הסדר הקיינסיאני

קיינס דאג להקים מסגרת **מצרפית** (aggregative) המבוססת על ראייה כלל משקית. לשם כך הוא השתמש במסגרת של **חשבונאות לאומית** (national accounting) שרכיבים שונים ממנה החלו להתפתח בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים, עם תחילת המשבר. זאת הייתה חשבונאות של משק סגור המבוססת מצד אחד על אומדן של כלל זרמי ההוצאות וההכנסות (flows), ומצד שני על אומדן כלל המלאים (stocks). הקטגוריות המשקיות השגורות כיום – כגון "תוצר מקומי גולמי" (תמ"ג), "הכנסה לאומית", "צריכה פרטית", "הוצאה ציבורית", "השקעה גולמית", "מלאי ההון" – לא היו קיימות לפני קיינס.

שנית, הוא העניק למסגרת המצרפית משמעות תיאורטית. זאת היא בעצם המשמעות של המקרו כלכלה. התיאוריה המקרו כלכלית הסבירה כיצד המרכיבים המצרפיים השונים של החשבונאות הלאומית פועלים ביחסי גומלין בתוך מכונת המשק. וכאן היה החידוש. החידוש לא נבע דווקא מעצם איסוף הנתונים המצרפי. דבר זה החל להתפתח באירופה מאז המהפכה המדעית של המאה השבע עשרה.[16] אולם קיינס עיצב אותו באופן שיטתי והפך אותו למודל דינמי שניתן להתאימו למשק מדיני קפיטליסטי.

שלישית, אל המקרו כלכלה התלוו כלים סטטיסטיים לצורך אומדן הגדלים המצרפיים – ובעיקר לצורך אומדן הקשרים ויחסי הגומלין שבין המרכיבים (למשל, באיזו מידה עשוי להשפיע שינוי במרכיב אחד במשק על מרכיבים אחרים). כך התחילה להתפתח במהירות הטכנולוגיה של **האקונומטריקה** (econometrics). טכנולוגיה כזאת אמורה, לדוגמא, לסייע לאומדן הקשר בין שינוי באחוז הריבית המוניטרית לבין השינוי בכמות ההשקעה "הריאלית" או בשיעור האבטלה.

16 Kendrick (1970)

ומכאן רביעית, התיאוריה המקרו כלכלית, בעזרת האקונומטריקה, גויסה לשמש כטכנולוגיה לצורך תחזיות על מצב המשק, לשם ניסוח מדיניות כלכלית של ממשלים, ולהצגת תפריט "חלופות עבור קבלת החלטות". מה על הממשלים לעשות?

קיינס ניסה למצוא דרך לפשר בין אמונתו הניאו־קלסית לבין המציאות הסותרת את יסודות האמונה. הבעיה העיקרית הייתה, שבעולם הניאו־קלסי שורר מלכתחילה מין סדר של אי ודאות. שהרי, שלא כמו בדוגמה הניאו־קלסית שבה כל הפרמטרים קבועים וידועים — במציאות, החלטות היחידים מבוססות על עתיד בלתי ידוע, על טעויות בשיפוט ועל פנטסיות ופחדים. אמנם ידוע שהשוק הכול יכול מווסת את התשוקות והרצונות של היחידים במשק, וכן ידוע שקיימת בסופו של דבר נטייה לשיווי משקל בין כל הרצונות. אבל זאת אמונה בלבד. קיינס אם כן נקלע לסתירה אופיינית בין אמונה בספונטניות של היחידים השרויים באי ודאות לגבי העתיד מצד אחד, לבין ההכרח להשליט סדר דטרמיניסטי מצד שני.

הפתרון של קיינס היה לפצל את התודעה הכלכלית לשניים: **המיקרו כלכלה** תמשיך להתנהל על פי עקרונות האמונה באי ודאות של "השוק־החופשי־התחרותי". היא תמשיך להיות הדוקטרינה של "החברה האזרחית", של הבעלים, המנהלים, העסקים, הפירמות ו"היוזמה הפרטית". **המקרו כלכלה** לעומת זאת תהייה האתיקה של הטכנוקרטים המדיניים. באמצעותה הממשלה "תתערב" במשק. היא תהייה מכשיר ל"ויסות" המשק, בעיקר באמצעות **ניהול הביקוש**.

בקונטקסט הזה של אי ודאות זיהה קיינס את מה שהוא חשב לבעיה העיקרית של המשטר הקפיטליסטי "המבוגר", ובמקביל לבעיה המרכזית של התיאוריה הניאו־קלסית: הבעיה של **הסינכרוניזציה הפיננסית**. בניגוד לאמונה הניאו־קלסית, הקפיטליזם אינו פועל כמשק חליפין טבעי (ברטר) אלא באמצעות תיווך פיננסי. וכאן, בשוק הפיננסים קיימות שתי קבוצות נפרדות: "משקיעים" ו"חוסכים".

הניאו־קלסיקנים האמינו כי מוסד השוק כבר יסדיר פגישה "יעילה" בין שתי הקבוצות, שבה יתאזנו החסכונות וההשקעות במשק.[17] קיינס לעומת זאת טען כי מה שנחשב ליעיל בעיני קבוצה אחת אינו בהכרח כזה עבור השנייה. לשתי הקבוצות נטיות פסיכולוגיות מנוגדות אשר יחד יוצרות לעתים "כשלי שוק" מתמשכים. לפי קיינס הדבר נובע מחוסר סינכרוניזציה בין זרמי ההשקעות לבין זרמי החיסכון במשק. לדעתו, יתכן מצב שבו היחידים פועלים אולי באופן רציונאלי וביעילות מרבית על פי תיאוריות המיקרו, ואילו באותו זמן, ברמה המצרפית הכלל משקית (המקרו) יתקיים חוסר יעילות כרוני. קיימים מצבים שבהם נוצרים יותר מדי חסכונות, או לעתים ההפך — יתר על המידה השקעות.

לפי קיינס, המשקים הקפיטליסטיים עוברים משברים מחזוריים המתחוללים בגלל חוסר ההתאמה בין הציפיות לרווח לבין הציפיות לריבית, שמוביל לאי התאמה בין כמות ההשקעה לבין כמות החיסכון. וכך קורה לדעתו לעתים שמשק יהיה תקוע במצב של שיעור אבטלה גבוה

17 הדוקטרינה הניאו־קלסית התבססה על מודל המכונה "חוק סיי" (על שם ז'אן בטיסט סיי הצרפתי בן המאה התשע עשרה). עיקרו של החוק מסתכם בסיסמה: **"ההיצע יוצר את הביקוש למה שמיוצר"**. המשמעות היא, שיחיד **א'** חייב ליצור סחורה **A** ולמוכרה ליחיד **ב'** כדי להתקיים, ואילו יחיד **ב'** מממן את קנייתו מייצור ומכירה של סחורה **B**. תיאוריית החיסכון וההשקעה בדוקטרינה אינה מנוסחת במונחים של קבוצות נפרדות של חוסכים ומשקיעים, אלא של שחקנים הומוגניים המייצרים וצורכים בעת ובעונה אחת (כלומר הם מהווים קבוצה אחת). היצרן הבודד, אם כן, **חייב** להשתמש במה שייצר כדי לרכוש סחורות המיוצרות על ידי אחרים (הניצבים בפני אותו הכורח עצמו), ולפיכך לא יתכן עודף יצור (או עודף חיסכון) סיסטמטי, לא כל שכן עודף או מחסור ("כשל שוק") מתמשך במשק.

באופן כרוני. זהו מצב "שיווי המשקל" החדש ו"הנורמלי" של המשק, ושום גורם או מנגנון פנימי בתוך מערכת השווקים לא יחלץ אותו ממנו. מצב כזה, של אבטלה גבוהה ומיתון עמוק באופן קבוע, טען קיינס, יתקיים בניגוד לאמונה הניאו־קלסית. על פי אמונה זאת, כלכלת שוק תחרותית משיבה את המשק למצב שיווי משקל עם תעסוקה מלאה, בליווי תנודות קטנות לטווח קצר (כפי שראינו בעיקרי האמונה הניאו־קלסית בפרקים 4-5). מכאן, טען קיינס, בקפיטליזם הבוגר אין מנוס מהכנסת גורם חיצוני למערכת אשר יחלץ את המשק מקיפאונו.

מדע המקרו כלכלה, אם כן, נועד להציל את הקפיטליזם, שהוא המשטר האופטימלי בעיני קיינס (לפחות בטווח הבינוני).[18]. המקרו כלכלה תהיה האתיקה של הטכנוקרטים הממשלתיים לוויסות המשק ובעיקר ל"ניהול הביקוש". היא תעשה זאת מבלי להתערב בתכנון הייצור והצריכה באופן ישיר, כמו במשטרים העריצים. היא תותיר את רמת המיקרו בידי הקפיטליסטים היעילים. אלא שברמה המצרפית המקרו כלכלה תספק, ראשית, אומדן בכמה יש להעלות את רמת ההוצאות במשק כדי לקזז את עודף החיסכון, ובכך למנוע את נפילת הביקוש המצרפי (או את התחלת המיתון).

שנית, הממשלה תתערב בתהליך ההשקעות המצרפי באמצעים פיסקליים (תקצוב ומיסוי) ובאמצעים מוניטריים (קביעת שער הריבית של הבנק המרכזי ושער המטבע) כדי למתן את חוסר היציבות הטבוע באופיים של המשקיעים (animal spirit כפי שקיינס כינה זאת).

האספקט האחרון הצליח במיוחד לעורר את חמתם של שומרי החומות הניאו־קלסיים, משום שעל פי מודל מדיניות "ניהול הביקוש", על הממשל ליזום גירעון תקציבי ("להדפיס כסף" או להגדיל את החוב הציבורי), לעתים אף גירעון גדול – בהתאם לרמת האבטלה, למצבת החיסכון ולהרגלי הצריכה והחיסכון במשק – וכל זאת כדי להפעיל את **המכפיל** (multiplier).[19]

הסדר הקיינסיאני הפך לחלק בלתי נפרד ממדע הכלכלה במחצית השנייה של המאה העשרים. השפעתו על ניהול המשקים של המדינות המפותחות לאחר מלחמת העולם השנייה הייתה אדירה. "המהפכה המצרפית" השתלטה לחלוטין על התודעה האנושית. קיינס נחשב לגיבור התקופה, והתפריט שהוא הכין נחשב כחיוני לשרידות הקפיטליזם בעידן המלחמה הקרה.

בארה"ב לדוגמא, הפך המשבר הגדול של שנות השלושים לסיוט הנורא של המעמד השליט האמריקאי. לאחר מלחמת העולם השנייה היה חשש שהמשק יחזור למיתון בגלל ירידת ההוצאות הממשלתיות והשיבה ההמונית של חיילים מן המלחמה. החשש נבע מכך שהפקידות הבכירה בממשל אימצה את התיאוריה הקיינסיאנית, המעניקה חשיבות להוצאה הציבורית בוויסות

18 קיינס טען כי הרדיפה האובססיבית אחרי העושר המאפיינת את הקפיטליזם היא הפרעה פתולוגית הדורשת טיפול פסיכיאטרי, אך לדעתו יש לדחות את הטיפול בהפרעה זאת עד לאחר שהקפיטליסטים האובססיביים ייצרו די עושר שיבטל את קללת "המחסור" הכלכלי (Keynes, 1930: 329). למען הסר ספק, קיינס עצמו היה רדוף אובססיה לא פתולוגית להתעשרות בשוק ניירות הערך, ואף הצליח לספק את האובססיה שלו בהצלחה ניכרת.

19 הרעיון הבסיסי של "המכפיל" הוא, שבתנאים נורמליים, עלייה בביקוש הממשלתי גורמת לעלייה **גדולה יותר** בסך כול התפוקה במשק. על פי המודל הקיינסיאני המקורי, גודלו של המכפיל נקבע על פי הערך ההופכי (inverse) של הנטייה לחיסכון במשק. אם נניח שהממשל יגדיל את ההוצאה הממשלתית ויזרים 1 מיליון דולר, והנטייה הממוצעת לחיסכון מכל תוספת דולר היא 20 סנט – "המכפיל" יהיה המנה שמתקבלת מן התוספת הגירעונית, המחולקת באחוז הנטייה לחיסכון (5 = 1/0.2). כך שתוספת ביקוש ממשלתי של 1 מיליון דולר תגרום בסופו של מחזור לעלייה של 5 מיליון דולר בתמ"ג. ככל שהנטייה לחיסכון במשק קטנה יותר והנטייה לצריכה מתוך ההכנסה גבוהה יותר, כך אפקט "המכפיל" של ההוצאה הגירעונית הממשלתית על המשק ועל התעסוקה יהיה גבוה יותר. לדוגמא, אם הנטייה לחיסכון היא 10% במקום 20%, המכפיל יהיה 10 וסך התמ"ג יעלה ב־10 מיליון דולר.

הביקוש במשק. משום כך כתבה המועצה לביטחון לאומי מסמך סודי (NSC 68), שרק לאחר 25 שנה שוחרר לפרסום, ובו המליצה בחום לשוב ולהשתמש בהוצאות ביטחון גבוהות כמכשיר להגדלת הצמיחה הכלכלית וכשיטה למנוע משברי מיתון.[20]

זה היה תור הזהב של מה שכינו המרקסיסטים "קיינסיאניזם צבאי" (Military Keynesianism). הסדר הזה שרר בארה"ב ובעולם המערבי כמעט עד שנות השמונים, ושימש את הדגם הידוע כ"מדינת רווחה־מלחמה" (welfare-warfare state).

ה. עידן "הקיינסיאניזם הצבאי"

תרשים ז.1 מציג את היחסים בין ההוצאות הצבאיות ובין הצמיחה הכלכלית בארה"ב.

הקו הדק מראה את שיעור השינוי השנתי באחוזים של התוצר המקומי הגולמי במחירים קבועים (הסקלה הימנית). שיעור השינוי בתוצר המקומי הגולמי, גבוה או נמוך, מהווה מדד לצמיחה כלכלית או להאטה ומיתון במשק. הקו העבה מתאר את רמת ההוצאות הצבאיות כאחוז מן התוצר המקומי הגולמי (הסקלה השמאלית ביחידות לוגריתמיות).[21] הערכים בשתי סדרות הנתונים מוצגים כממוצעים עוקבים של עשר שנים (כדי לרכך את התנודות קצרות הטווח של המאה הקודמת ולהבליט את המגמות הרב שנתיות).

על פי התרשים, הקשר בין שתי הסדרות הלך והתהדק מאז שנות השלושים של המאה הקודמת. ניתן לראות כי תקופת ההכנות למלחמת העולם השנייה וכן כניסתה של ארה"ב למלחמה לוו בצמיחה כלכלית מהירה. בשנת 1944 הגיעו ההוצאות הצבאיות לשיא: 43% מהתוצר המקומי הגולמי (הערך הממוצע המוצג בתרשים הוא 20% בלבד מן התמ"ג משום שהוא מביא בחשבון את הערכים של עשר השנים הקודמות). בשנת 1942 הייתה הצמיחה הגבוהה ביותר בתולדות המשק האמריקאי במאה העשרים: התוצר המקומי הגולמי גדל ב־18% (הערך הממוצע המוצג בגרף כמובן נמוך יותר) וממוצע הצמיחה בשנות הארבעים היה כ־6% לשנה.

לאחר המלחמה ירדו אמנם ההוצאות הצבאיות, אולם נותרו גבוהות יחסית במרוצת שני העשורים של המלחמה הקרה. הקיינסיאניזם הצבאי ומחזורי העימותים שהתלקחו, בהם המלחמות בקוריאה, באירופה, במזרח התיכון ובווייטנאם, סייעו לשמור את הוצאות הביטחון בארה"ב ברמה ממוצעת של כ־12% מהתמ"ג בשנות החמישים, ושל כ־10% בשנות השישים.

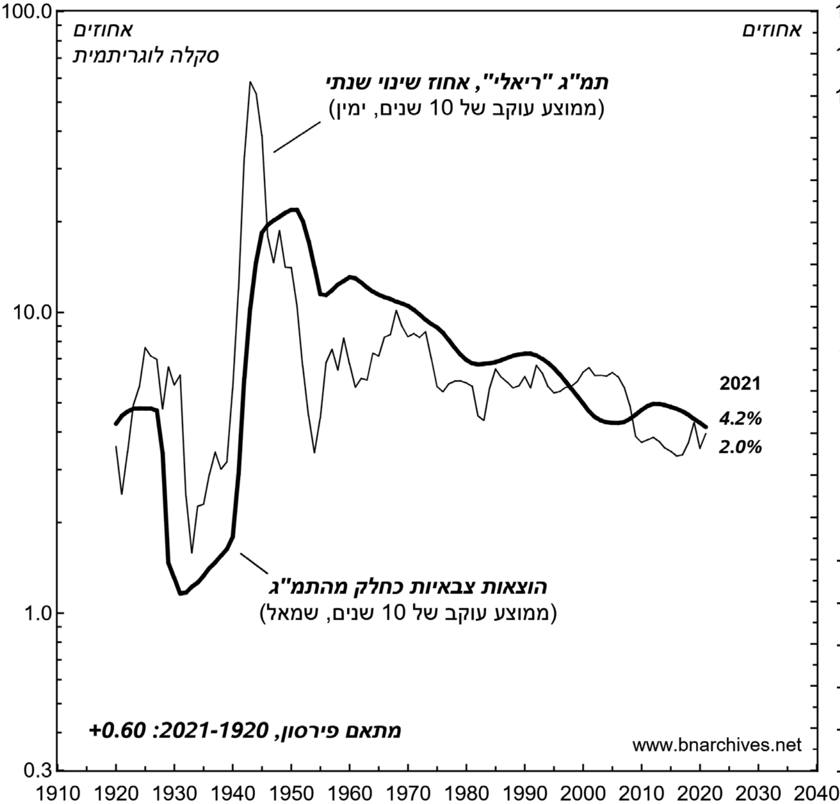
הצמיחה הכלכלית (כלומר, שיעור השינוי השנתי של התמ"ג) לאורך המלחמה הקרה, הייתה כ־4% בממוצע. זאת צמיחה נמוכה מן הרמה של שנות הארבעים, אך גבוהה למדי במשק הקפיטליסטי האמריקאי — גבוהה במידה הנכונה כדי לשמור על נאמנות העובדים ועל המשטר הקפיטליסטי בכללותו.

20 U.S National Security Council (1950)

21 סולם לוגריתמי מגדיל את הערכים הנמוכים שבגרף ביחס לערכים הגבוהים. תצוגה זאת מסייעת לתיאור תנודות חריגות, כפי שאירעו במלחמות העולם הראשונה והשנייה: באותן תקופות קפצו הוצאות הביטחון בארה"ב מעלה באלפי אחוזים. בסקלה אריתמטית רגילה קפיצה כזאת הייתה בולטת עד כי לא היה ניתן להבחין בערכים הנמוכים יותר.

תרשים ז.1

הוצאות ביטחוניות וצמיחה משקית בארה"ב, 1920–2021

SOURCE: Military spending splices data from *The Correlates of War Project*, National Military Capabilities NMC V6.0 (https://correlatesofwar.org/) till 1928, with data from the U.S. Department of Commerce through IHS Markit (series code: GFML) since 1929. Nominal GDP splices data from Global Financial Data (series code: GDPUSA) till 1946, with data from the U.S. Department of Commerce through IHS Markit (series code: GDP) since 1947. GDP in constant dollars splices data from Global Financial Data (series code: GDPCUSA) till 1946, with data from the U.S. Department of Commerce through IHS Markit (series code: GDPR) since 1947.

הן העסקים הגדולים והן העובדים המאורגנים באגודים הגדולים השתתפו בסדר של הקיינסיאניזם הצבאי.[22] האליטה התאגידית ראתה בהוצאה הביטחונית כורח נסבל: אם הממשל הפדרלי מתעצם בגלל המלחמה בכוחות הרשע הקומוניסטיים, הרי זה הרע במיעוטו, שכן מוטב שמעורבותו התקציבית תיעשה באמצעות ההוצאה הביטחונית ולא חלילה באמצעות ביטוח בריאות או בהשקעות ישירות בייצור האזרחי. יתר על כן, הפירמות הגדולות קיבלו חוזי ענק צבאיים, לרוב עבור פרויקטים ארוכי טווח. זה היסוד לתלות הדדית בין מנהלי הפנטגון, העסקים הגדולים והממשל. עסקני האיגודים המקצועיים השתתפו בברית הזאת מסיבות אחרות: הם הסכימו שלא

22 Gold (1977)

להתנגד למדיניות החוץ האמריקאית ולתכתיבי הקפיטליסטים ביחסי העבודה, תמורת שכר עבודה גבוה, ביטוח פנסיוני ואשראי נוח לדירות לעובדים המאוגדים. זה היה הבסיס לברית שכונתה על ידי דיוויד גולד הקואליציה הקיינסיאנית.[23] זה אף מסביר בין השאר את צייתנותם של העובדים המאוגדים, את הימנעות האיגודים משביתות, את התרחקותם מפוליטיקה מחאתית ואת היעדרם הבולט מההתקוממות נגד המלחמה בווייטנאם. הקונצנזוס הקיינסיאני הזה היה כה חזק, עד שאפילו ריצ'רד ניקסון, נשיא רפובליקני שייצג באופן רשמי את השמרנים מתנגדי הסדר הקיינסיאני, טבע ב־1971 את האמרה: **"עכשיו, כולנו קיינסיאניים"** (Anonymous, 1971).[24]

אולם באותה תקופה נבעו הבקיעים הראשונים בקואליציה הקיינסיאנית. מדינת המלחמה־רווחה החלה להתפרק יחד עם האימפריה הסובייטית ועם שיירי המלחמה הקרה. האידיאולוגיות הניאו־ליברליות והפוסטיסטיות כבר בצבצו באופק...[25]

מאז שנות השבעים הותקפו והושמצו קיינס והקיינסיאניזם. הכוהנים והמאמינים הניאו־קלסיים חזרו באנחת רווחה אל החיק החמים של פולחן "השוק החופשי". מסעות "הדה־רגולציה" ו"ההפרטה" הדהדו בכל מקום פנוי בתקשורת ההמונית. אבל כדאי לעצור לרגע ולזכור: מאומה לא יעזור – בסופו של דבר, קיינס ניצח.

החשבונאות הלאומית על "הזרמים" ו"המלאים" שלה מהווה בסיס הסדר החשבוני כמעט בכל המשקים בעולם, כולל הארגונים הבינלאומיים. המשרדים הסטטיסטיים המדיניים הקימו את הסטטיסטיקה הלאומית על פי התבנית הקיינסיאנית ונותרו בה.

אסכולת שיקגו, המוניטריסטים, חסידי ההפרטה, התאצ'ריסטים, הניאו־ליברלים, אנשי השוק החופשי החדש (the new marketeers) – כולם חורקים שיניים אך נאלצים להסתמך על הסדר החשבונאי של קיינס. יתר על כן, הם עוקבים בעזרת שיטות האומדן האקונומטריות שקיינס היה בין מייסדיהן (למרות הביקורת שלו על התפתחות האקונומטריקה), אחר התנודות בצמיחה הכלכלית ובשיעורי האבטלה והתפוקה. בלית ברירה, כולם משתמשים בתפריט שהכינו קיינס וממשיכיו.

ו. הסדר הקיינסיאני: צמיחה, פיתוח ודמוקרטיה

המקרו כלכלה התחילה דרכה במחקרים על מיתון ואבטלה, על מדיניות אנטי מחזורית ומניעת משברי אבטלה, אולם עם פתיחת המלחמה הקרה היא עברה למחקרים על "צמיחה" (growth).

באותה תקופה, לאחר שנחלה תבוסות במרכז אירופה ובסין, התרכזה ארה"ב בבלימת בריה"מ באירופה המערבית. ארה"ב הגיבה למתקפה הרוסית באמצעות תוכנית מרשל, אשר הייתה מיועדת ליצור צמיחה כלכלית באירופה המערבית. זאת הייתה אמורה למתן את ההשפעה החזקה של הקומוניסטים על האיגודים המקצועיים ולהרחיק מהם את שכבות הביניים.

23 Op. cit.

24 אפילו מילטון פרידמן, שעיקר פרסומו נבע ממלחמתו החריפה בקיינסיאניזם (מלחמה שמומנה היטב על ידי האוליגרכיה האמריקאית), נאלץ להודות באחיזתו של הסדר הקיינסיאני כשכתב: "במובן מסוים כעת כולנו קיינסיאנים, במובן אחר אף אחד אינו קיינסיאני עוד. אנו משתמשים בשפה ובכלים הקיינסיאניים, אולם אף אחד אינו מסכים עוד למסקנות הכרוכות במודלים של קיינס" (Friedman, 1968a: 15).

25 על עלייתה ונפילתה של התיאוריה הקיינסיאנית ראו בהמשך הפרק.

האליטה האמריקאית תרה אחר אידיאולוגיות מדעיות שיעמדו נגד הדוקטרינה הקומוניסטית בעולם הפריפריאלי. המלחמה הייתה צפויה להתרחב מעבר לאירופה ככל שתהליך הדה קולוניזציה התעצם. המעצמות הקולוניאליות הישנות היו אמורות לסגת משטחי כיבושיהן ברחבי העולם: בריטניה ממערב ומזרח אפריקה, מהודו ומן המזרח התיכון. צרפת מצפון וממערב אפריקה ומהודו־סין, הולנד מאינדונזיה, בלגיה מקונגו, פורטוגל מאנגולה ומוזמביק – והמאבק היה צפוי להתפשט ברחבי העולם.

בסוף המאה התשע עשרה סיימו המעצמות הישנות לכבוש את העולם ואף להילחם בינן לבין עצמן על השטחים שנותרו. זה היה העידן הידוע של האימפריאליזם.

כדי להיטיב למשול בשטחים החדשים היה צורך להכיר את העולם הלא אירופי. לשם כך נוסדו מדעים חדשים: אחד מהם היה מדע **האנתרופולוגיה**, אשר חקר את מוזרויותיהם של בני האדם בשטחים שנכבשו על ידי המעצמות. בעיקר היה נהוג להתחקות אחר קבוצות בני אדם "פרימיטיביים", "שבטיים", "לא מודרניים", "חסרי היסטוריה" וללא טכנולוגיית כתב.

המדע השני שצמח באותה תקופה היה מדע **האוריינטליזם**, שהיה מיועד בעיקר לחקירת השטחים הלא אירופיים "המתקדמים" יותר בעלי עבר היסטורי מוכח, אך לא "מודרניים", כמו סין, הודו והמזרח התיכון.[26]

לאחר מלחמת העולם השנייה עמדו להשתחרר בני האדם "הפרימיטיביים" או "הלא מתקדמים" שחיו בשטחי העולם האימפריאלי. וזאת הייתה סכנה: בריה"מ תנצל את הטינה שרחש העולם הלא אירופי למעצמות הקולוניאליות ותשתלט על תודעתם של בני אדם לא מתוחכמים ולא מפותחים אלה – אותם הפרימיטיביים של התקופה האנתרופולוגית. את מקום המרוץ לכיבוש השטחים הלא אירופיים של המאה התשע עשרה, החליף עתה המרוץ להשפעה על המושבות לשעבר. כך בא לעולם מדע שאינו חוקר את עברם, טבעם ומסורתם של הילידים אלא מתחקה אחר עתידם: "**מדע הפיתוח**" (Development Studies) של שנות החמישים והששים.

העולם "הלא מפותח" (undeveloped, underdeveloped) בשפת המקרו כלכלה – או "העולם השלישי", בשפה הפוליטית של נקרומה, נשיא גאנה בשנות החמישים – נזקק בדחיפות למודלים של "פיתוח" ו"מודרניזציה". אחד המודלים המבטיחים היה **מודל ההמראה** (take off) של וולט רוסטוב.[27]

המודל טוען בפשטות חסרת פשרות, כי כדי שמשק לא מפותח יחלץ מפיגורו ויהפוך למודרני הוא נזקק להשקעות יצרניות גדולות – בדומה לאנרגיה הרבה שלה נזקק מטוס כדי להמריא ולהתגבר על כוח הגרביטציה. לאחר ההמראה, הן המטוס והן המשק משייטים באמצעות אנרגיה מועטה אל עבר המטרה הנכספת: חברת צריכה המונית. אלא שמקורות להשקעה ראשונית בגודל כזה אינם זמינים ברוב המשקים הלא מפותחים, בעיקר בגלל הגידול הדמוגרפי המהיר, המסיט את המקורות המיועדים להשקעה לעבר צריכה שוטפת. התוצאה: המשק ידרוך במקום, לא תהייה צמיחה וכל תוספת מועטה של צמיחה תקוזז על ידי תוספת ילודה. וכך, העוני ישרור ויהווה קרקע פורייה לחתרנים קומוניסטיים (בעתיד ייכתב: קן חמים לשגשוג פונדמנטליסטים מוסלמיים).

מכאן, שכדי לחולל "המראה" יש צורך בסיוע חוץ, להגדלת המקורות שיושקעו ב"פיתוח".

26 סקירה קצרה: Wallerstein (2004): Ch. 1; סקירה קצרה על האוריינטליזם הישראלי: רבינוביץ (1998).

27 Rostow (1956)

המודל סיפק הצדקה לממשל האמריקאי לפתוח בתוכניות סיוע כלכלי בדרום מזרח אסיה ובדרום קוריאה, כדי "לייצב" את המשטרים הפרו אמריקאיים.[28]

אבל ברור ש"פיתוח" אינו עסק מקרו כלכלי בלבד. יש צורך בהשלטת "דמוקרטיה", שהיא, כידוע, אחד התנאים ל"מודרניזציה". כאן נכנסו מודלים מקרו פוליטיים של דמוקרטיה ומודרניזציה, ואלה הפכו לטקסטים יסודיים בלימוד מדעי הפוליטיקה באוניברסיטאות המערביות. הידועים ביניהם היו של סימור ליפסט, ברינגטון מור וסמואל הנטינגטון.[29]

כל המודלים הללו היו בסופו של דבר מין תערובת פשטנית של אדם סמית וקרל מרקס. הם התבססו על ההיסטוריה של התיעוש והקפיטליזם באירופה על פי סמית ומרקס והסטיות האפשריות מן הדגם הזה. מודרניזציה על פי גישה זאת תלויה בתיעוש, בצמיחה כלכלית, בהתפתחות שכבות ביניים רחבות, בנטייה לדיפרנציאציה והחשוב ביותר: היא תלויה בהסתגלות המוסדות התרבותיים והפוליטיים לשינויים הכלכליים המהירים שמביאה המודרניזציה.

זאת הייתה תפיסה ששיקפה את יחסי הכוח בעולם של אז, כלומר את העליונות המוחלטת של העולם הקפיטליסטי המרכזי, עם ויתור מסוים לסטיות "תרבותיות" מקומיות בנוסח יפן או הודו. אין פלא שהמודלים האלה היוו שק אִגרוף מצוין למבקרים הניאו־מרקסיסטיים של אסכולת "התלות" מסוף שנות השישים, לאסכולת "הסיסטמה העולמית" של שנות השבעים, וכמובן בעקבותיהם למעתיקים הפוסטיסטים למיניהם של שנות השמונים והתשעים.

האידיאולוגיות האלה של הפיתוח, המודרניזציה והדמוקרטיזציה, צמחו על רקע המעורבות הגוברת של הממשל האמריקאי בעולם. הם המליצו על מעורבות ממשלתית וסיוע חוץ כדי ליצור תנאים של צמיחה ודמוקרטיה יציבה. הם אף היו חלק מן האקדמיזציה של הפוליטיקה.

ז. קיינסיאניזם מדיני

לסדר הקיינסיאני היה גם צד אחר, פחות נעים, בעיני הניאו־קלסיקנים: מרכזיותה של המדינה.

על פי דוקטרינת המקרו כלכלה של קיינס, המדינה הינה הגורם היחיד שמסוגל לווסת את המשק ולנהל את הביקוש. רק היא מסוגלת להוציא את המשק מקיפאונו. רק הטכנוקרטים המדיניים הינם בעלי יכולת להפעיל מדיניות כלכלית חסרת פניות, לפחות לפי קיינס, בהיותם נטולי אינטרסים עסקיים בשוק. המדינה מחזיקה בזיכיון הבלעדי להפעלת מדיניות פיסקלית (תקציב ומיסוי) ומוניטרית (ריבית ומטבע), ומשום כך התערבותה עשויה להיות יעילה.

באירופה המערבית התקבל הסדר הקיינסיאני באופן טבעי ואומץ כחלק מתהליך השיקום מן המלחמה. עליונות המדינה, מרכזיותה הציבורית ומחויבויות השליטים המדיניים כלפי הנתינים והאזרחים, היו טבועות בהיסטוריה המדינית, המלוכנית והרפובליקנית של אירופה. לא כך היה בארה"ב. שם התנהלה המלחמה על מרכזיותו של הממשל הפדרלי עוד בימי העצמאות בסוף המאה השמונה עשרה. מכל מקום, מאז תחילת המאה העשרים התרבו והתחזקו הארגונים והסוכנויות הפדרליות, ולאחר מלחמת העולם השנייה הפכה המדינה הפדרלית לעובדה מרכזית בארה"ב.

נוצר צורך במדע חדש: **ניהול מדיני**.

28 Rostow (1960)

29 Lipset (1963): Ch. 2; Moore (1966); Huntington (1968)

הצורך בניהול מדיני מקצועי הורגש בארה"ב כבר לאחר מלחמת הצפון בדרום. "הנציגות העממית", שהייתה מושרשת בפוליטיקה של אמריקה החקלאית, הפכה למגוחכת במקצת כאשר בסוף המאה התשע עשרה נכנסה ארה"ב לעסקים אימפריאליים.

למעשה, גם בתקופת הזוהר של החלום האמריקאי במאה התשע עשרה הדמוקרטיה האמריקאית לא הייתה מעוררת התפעלות. תיאורי אלכסיס דה טוקוויל של המציאות האמריקאית באמצע המאה התשע עשרה אינם מחמיאים במיוחד, לא לאמריקאים ולא לדמוקרטיה.[30] אבל לקראת המאה העשרים היה ברור שאי אפשר לתכנן מדיניות כלשהי לטווח ארוך, או אפילו לנהל תקציב ביטחוני לשנה אחת באמצעות קונגרס פרוע המורכב מנציגים בורים ומושחתים.

האופן שבו נכנסה ארה"ב למלחמות נגד מקסיקו, נגד ניקרגואה, או נגד המושלים הספרדים בקריביים ובפיליפינים – היה למשל ושנינה לאינטרסים פרטיקולריים של סוחרי נשק, בנקאים, סוחרי נדל"ן, סנאטורים משוחדים ובעלי עיתונים צהובים אשר חרחרו מלחמה.

הדרך שבה התנהלו המלחמות של ארה"ב בתחילת המאה העשרים, כולל מלחמת העולם הראשונה, שלא לדבר על מלחמת הצפון בדרום במאה התשע עשרה, הייתה מפחידה באווילותה. היה ברור שהנשיאים ופקידיהם במשרד ההגנה מנהלים את הצבא בחובבנות, בשחיתות, בבזבוז ובאבדות כבדות, על פי מיטב המסורת של היוזמה החופשית. כך גם היה הדימוי של משרד החוץ וקשריו ההדוקים עם אילי ההון. בעיני האינטליגנציה שצמחה לאחר מלחמת הצפון בדרום היה נראה שיש צורך דחוף בפיתוח "שירות ציבורי" מקצועי, בעל הכשרה אקדמית וראייה פדרלית כוללנית.

וודרו ווילסון, פרופסור למדע המדינה באוניברסיטת פרינסטון שנבחר לנשיא, חתר לחזק את הבית הלבן והגופים הפדרליים, ובמיוחד להפקיע מהקונגרס את סמכותו לקבוע את התקציב הפדרלי. הוא רצה צוותי מומחים שיקיפו את הנשיא ויעצבו מדיניות חוץ ומדיניות משקית שלא על פי גחמות מקומיות ועסקיות. וכך, על רקע כניסת ארה"ב לעידן המלחמות האימפריאליות והתחזקות הארגונים הפדרליים, עלו מדעי הניהול למיניהם. אך רק לאחר המשבר הגדול ולאחר מלחמת העולם השנייה נכנסו לעולם האקדמי מדעי "הניהול המדיני". הסדר הקיינסיאני חייב את הממשל לעסוק בפיקוח על שוק ההון, לעקוב באופן הדוק אחר ביצועי המשק ולהתערב בחלוקת ההכנסות. כל זה דרש צבא גדול של פקידים, המיומנים בחשבונאות מדינית, מיסוי ותקצוב.[31]

בעקבות המלחמה הקרה גדלה המעורבות הצבאית מדינית של ארה"ב ברחבי העולם. נפתח מרוץ חימוש גרעיני וקונבנציונלי בין המעצמות. הפנטגון והצבא גדלו. ארגוני משטרה, סוכנויות פיקוח, ריגול ומודיעין שגשגו. נוצר קומפלקס ממשלתי צבאי ענק שהיה קשור בעשרות אלפי עסקים שייצרו, מכרו או ביצעו מחקרים עבור גופי הממשל.

ההוצאות הגדולות של הממשל לחימוש ולמימון טכנולוגיות צבאיות, הגדילו את התקציבים ואת כמות המועסקים הממשלתיים לממדים חסרי תקדים בהיסטוריה האמריקאית. ההוצאות הביטחוניות, אשר בתחילת שנות השלושים היוו כ־1% בלבד מהתוצר המקומי הגולמי, גדלו לכ־12% בתחילת שנות החמישים. היה צורך בניהול התמנון הזה. הממשל נזקק למנהלים ציבוריים בעלי הכשרה ולא רק לאנשי עסקים המקורבים לעסקנים פוליטיים.

וכך צמח בין השאר, מדע חדש בשם **ניהול ציבורי** (Public Administration).

30 דה טוקוויל (1840).

31 Galbraith (1975): Ch. 16

ח. מדע הניהול הציבורי

בספרי הלימוד של הניהול הציבורי אוהבים לפתוח בסיפורי חלוצים, אשר בעמל ובאומץ לב הקימו את מדע הניהול, על רקע המפעלים הגדולים בארה"ב והמכרות בצרפת של סוף המאה התשע עשרה. מזכירים את תנועת "הניהול הסיסטמטי" ומתעכבים ארוכות על הספר עקרונות הניהול המדעי של פרדריק טיילור.[32] לבסוף מקנחים בשרלטן אחד בשם אלטון מאיו (Mayo). האיש גילה לקפיטליסטים את סוד קיומו של היצור האנושי "הלא רציונלי", אשר ניתן לסחוט ממנו עבודה בעלויות נמוכות מאשר בשיטות "הרציונליות" של תגמול וסנקציות בנוסח טיילור. זאת עושים באמצעות גישת "יחסי אנוש" (Human Relations) מתוצרת אלטון מאיו, או בשפה פשוטה: באמצעות הענקת מדליות, אותות כבוד ודגלים.

תחבולה זאת כבר הייתה ידועה לשליטים הרפובליקאים באירופה, אשר גייסו חיילים בחינם בעזרת חינוך חובה "יסודי" מאז המהפכה הצרפתית והמצאת היצור החדש הקרוי "אזרח". התברר שאם מלמדים את האיכרים והפועלים קרוא וכתוב ברמה בסיסית, הם יוכשרו לקרוא עיתונים ולקלוט תעמולה מדינית. במלחמת העולם הראשונה התברר שעסקי "יחסי האנוש" פעלו היטב: כששים אלף חיילים הרגו אחד את השני ביום אחד בקרב כידונים על נהר הסום, ובסך הכול, בתוך זמן קצר נפגעו בסום יותר ממיליון איש משני הצדדים. והכל בחינם, למען עסקים מטאפיסיים כמו דגל, "חירות" ו"מולדת". שום שכיר חרב המכבד עצמו לא היה מגיע לדבקות כזאת. מאז המצב השתפר והאזרח הפטריוט הוסב באמצעות חינוך זול והפך לקורא נלהב של סיסמאות, "חדשות" ופרסומות. הוא נשלח יום יום להילחם על זהותו בקניונים ובערוצי התקשורת. הוא הפך ל"צרכן הבוחר". אבל לכל זאת, כמובן, אין שמץ דבר עם "ניהול ציבורי", אלא לשימוש חיצוני בלבד.

בשנות הארבעים נוסד מדע **הניהול העסקי** באוניברסיטת הרווארד. הייתה זאת הודאה עקיפה של אליטת הכוח האמריקאית כי האתיקה הניאו־קלסית נסדקה ואינה תואמת עוד את המציאות שלאחר המשבר הגדול. הניהול העסקי הלך ונפרד ממדע הכלכלה, אף שלכאורה הוא נשען על יסודות תיאולוגיים זהים: פולחן "השוק החופשי", "התחרות המושלמת", "היוזמה הפרטית" ו"הקניין הפרטי" — וכמובן על שנאה תהומית לכאורה ל"התערבות ממשלתית", ל"סקטור הציבורי", ל"פוליטיקאים" ול"בעיות חברתיות".

מעשית, הניהול העסקי מתמקד בתמחיר ההון במציאות של קונגלומרטים, תעמולה, פרסום וממשלים גדולים. הוא גם נפרד מניהול הייצור התעשייתי ומתרכז במוסד הפירמה ובניירות הערך. לכל זאת אין ולא צריך להיות קשר כלשהו לניהול מדיני, לניהול ותכנון שירותים ממשלתיים או גופים ציבוריים. ואף על פי כן, משום מה, הניהול המדיני והציבורי נשלטים על ידי "רוח העסקיות" (business creed).

הניהול המדיני והציבורי נשמע מאוד מבטיח בזמנו, על רקע הסדר הקיינסיאני החדש ובעקבות ההתפתחות המהירה של השירותים הציבוריים והצורך בתכנון ובפיקוח ציבורי על הגופים הצבאיים. תחום זה היה יכול להפוך באוניברסיטאות לאלטרנטיבה למדעי הניהול העסקיים, וכמובן כאתגר יצירתי למדע הכלכלה. הוא היה יכול להכות בקלות את השליטה הניאו־קלסית המסואבת. הוא היה יכול להכשיר מתכננים ונציגי ציבור בעלי אתיקה אלטרנטיבית ל"יוזמה הפרטית". הוא היה יכול לחולל שיטות חדשות בתכנון המשקי, החברתי, האורבני, הסביבתי. הוא היה יכול לפתח תיאוריות

32 Taylor (1911)

חדשות במיסוי פרוגרסיבי, שיטות אחרות של ניהול עסקים ממשלתיים־ציבוריים, תחשיבים ציבוריים אלטרנטיביים ל"כדאיות", "יעילות", "פריון", "תועלת" ושאר אידיאות שנועדו לרווחיות העסקית. הוא יכול היה לסייע בתכנון ביטוח חברתי מתקדם, קופות פנסיה יעילות, מרקם בריאותי אחר. הוא היה יכול ללמד בני אדם כיצד לעצב תכנון ציבורי אחרת, כיצד לבנות תקציב דמוקרטי. הוא היה יכול ליצור תהליך ניהול דמוקרטי ישיר. זה היה אפשרי בשנות החמישים, כאשר התחילו בהקמה מחדש של המשקים והשירותים באירופה שלאחר ההרס במלחמת העולם השנייה.

ואכן, זאת הייתה בעיה: ניהול ציבורי היה דגל אדום בעיני אליטת הכוח האמריקאית. באוזני הקפיטליסטים בעולם הוא נשמע יותר גרוע מסוציאליזם. באוניברסיטאות האמריקאיות, שהן הד למאווי ההון ונשלטות על ידי בעלי ההון – לא היה מקום אפילו להרהורים חתרניים מסוג זה. כבר נמצאו מדעני כלכלה מהסוג של מילטון פרידמן ומרעיו שפתחו בזיוף ההיסטוריה של שנות השלושים, וחיכו לשעת כושרם שתגיע בשנות השבעים כדי לקעקע ולהשחית את מעט הניהול הציבורי העצמאי ששרד מתקופת המשבר הגדול.

מלכתחילה היו ראשי ההירככיה האקדמית באמריקה כוהנים במסדר הניאו־קלסי. הם סברו וסבורים עד היום שכל דבר ציבורי מטבעו אינו "יעיל", משום שאינו "תחרותי", משום שאינו נהנה מתאוות רווח – ומכל מקום, שהוא נחות מתאגיד עסקי. הנחת היסוד שהם הצליחו להשליט במדע הניהול הציבורי היא שהסקטור העסקי הוא הסקטור "היצרני", בהיותו מטבעו "מייצר ערכים", ומשום כך הוא "מייצר רווחים" (או ההפך). הסקטור הציבורי, לעומת זאת, הוא טפיל הרוכב על כתפי היצרנים. עובדה: הוא לא מייצר רווחים, אלא נוטל את הרווחים של "היצרנים", כלומר של העסקים המשלמים מיסים, ומבזבז אותם.

נכון, בלית ברירה, "לטווח הקצר", יש צורך במיסוי ובתקצוב ציבורי לנוכח האויבים המרובים של השוק החופשי והדמוקרטיה. אבל זה ייעשה על פי ההגות הניאו־קלסית והסדר העסקי הפרטי. ככל שנצליח להפריט יותר את התחומים הציבוריים כן ייטב לדמוקרטיה ולציבור, כלומר לעדרי הצרכנים.

ראשי ההירככיה סבורים ש"הביורוקרטיה" נוטה לכוחנות, ל"מונופוליזציה", לשחיתות.[33]

בכל מקום בעולם האקדמי הזה, מטיפים נגד "ביורוקרטיה". המטיפים עצמם אמנם נחשבים "הון אנושי" בעל "שווי שוק" (לא גבוה במיוחד) – אך בסך הכול הינם ביורוקרטים במדרג האוניברסיטאי, שהוא אכן מצטיין ב"מונופוליזציה" על המחשבה ועתיר כוחנות ושחיתות לא פחות מן הסקטור העסקי.

וכך, **הניהול הציבורי** הפך מלכתחילה לתחום החלש ביותר בתוך מדע הפוליטיקה, הן מבחינה עיונית והן מבחינת כוח האדם שהועסק בו. הרמה בכתבי העת שלו מדהימה בנמיכותה. לא מפתיעה ביותר ההתעקשות של מחברי הספרים והמאמרים, רובם מסובסדים היטב, לברוח כל עוד נפשם בם ממחקר רציני או אפילו מדיון בנושאים הציבוריים המרכזיים: סדר חשבוני אחר; כיצד בונים תקציב מדיני אחר; חלוקה מחדש של ההכנסות בחברה; מחקר שיטיל אור חדש על חלוקת הכנסות הקיימת; שיטות חדשות של מיסוי דמוקרטי; תעסוקה ואבטלה שלא מנקודת מבט של "צרכי המשק" – כלומר של צרכי המדינה הקפיטליסטית; בנייה המונית שלא מנקודת מבט

33 למען הסר ספק, אין דבר יותר ביורוקרטי מאשר תאגידי הענק העסקיים באשר הם. ביורוקרטיה היא חלוקת עבודה קפדנית, הירככית, המבוססת על יחסי פיקוד תועלתניים אינסטרומנטליים (הזוכים משום מה לכינוי "רציונליים"). כל מטה או סניף של ג'נרל מוטורס או מיקרוסופט או 'סיטיבנק, ככל שהוא "יעיל" יותר (כלומר רווחי יותר) כך הוא ביורוקרטי יותר.

קפיטליסטית; מחקר כלשהו ראוי לשמו על הבנייה והדיור (מבנה הבעלויות והשליטה, חלוקת השלל, ההקצאות, המימון והמיסוי); מחקר מעמיק על המשטרה; על בתי המשפט (ההולכים ומופרטים בימינו); על מדיניות המטבע; על האינפלציה; על החובות הלאומיים והרכבם; מי מנפיק אג"ח ממשלתי־ציבורי, למה, כמה, לשם מה; מחקר אלטרנטיבי על תקציב הביטחון; כיצד מנהלים חברות ממשלתיות; מי מחליט להפריטן ומדוע; חשבונאות אלטרנטיבית של המשק הציבורי. מאז מפולת 2008 וגל המחאה שלאחר משבר 2000 החלו כמה מחקרים הססניים במקצת נושאים אלה.[34]

בעולם הקפיטליסטי הזה לא תוכלו למצוא שום צוות מקצועי בעל ידע אלטרנטיבי, המצויד בסדר חשבוני חדש, שיחליף את הפקידים המתוכנתים באגפי התקצוב, ההכנסות, המיסוי, שוק ההון במשרדי האוצר, בבנקים המדיניים המרכזיים, בקופות הפנסיה, בביטוח הלאומי, במרכזי איסוף הנתונים והמחקר הציבורי. מי שניהל ותכנן, בסופו של דבר, את מכלול הארכיטקטורה החשבונאית – וכמובן את דרך איסוף הנתונים, אומדנם וניתוחם, במדינות הקפיטליסטיות (כולל אלה שנותרו עם מסגרת רווחה ציבורית) – היו המנהלים והטכנאים העסקיים, על פי תמונת העולם הניאו־קלסית ובשליטה מוחלטת של הקפיטליסטים.

לניהול הציבורי אין קשר לצרכים של רוב הנתינים המדיניים. הוא בבעלות אדוני העולם. במדע הניהול הציבורי אין שום ניהול, ובוודאי שאין בו שמץ של ציבוריות דמוקרטית. לעומת זאת, מדע ניהול ציבורי מצא לו שני להיטים שנושאים חן בעיני האדונים ואף נראים רפורמיים, אופנתיים ונמרצים. האחד הוא ענף **הארגון** והשני ענף **קבלת החלטות**.

ספרי מדע הניהול בכלל והניהול הציבורי בפרט, מלאים בזבל ארגוני. ערמות של ספרים מסובסדים המלאים במילים ומשפטים חסרי שחר על ארגון, רה ארגון, רפורמות מנהלתיות, שיטות בקרה, רשתות פיקוד, דפורמציה ארגונית ועוד. הגרועים בהם מפתחים "מודלים ארגוניים", עם ובלי חיצים מתוסבכים, לבירינטים ללא כניסה וללא מוצא. ללא פשר.

התוצאה של כל זאת היא, רוטב של "ביקורת", של הכרזות על "צורך ברפורמה ממשלתית", של סיסמאות אודות "עיוותים ביורוקרטיים" ו"כשלים ארגוניים"; וכרגיל, מוסר השכל: הסקטור הציבורי חולה, נגוע בסחבת, לוקה בטפסת כרונית, סובל מ"התאבנות", נשלט על ידי "לטיפונדיות", ורווי ב"מוטיבציה נמוכה" של עובדיו, שהם בדרך כלל "מסמר ללא ראש", כלומר חוטאים ב"קביעות" במקום העבודה. כל זאת בניגוד לסקטור הפרטי עסקי היעיל, הגמיש, הדינמי, שעובדיו נמרצים ונחושים עד עור שיניהם. הם "תחרותיים", "שרתניים", לא יושבים לרגע חלילה באפס מעשה, ומעל לכל, הם ניידים, מוביליים, כלומר אין להם הדבר הסוציאליסטי הזה "קביעות", ישמרנו יהווה. הם עובדים לפי חוזים זמניים, הם "zapping labour".

לתורת הארגון הציבורית התלוותה יומרנות של ידיעה מהו טוב ומה יעיל. מאחר שמדובר בכניעות לעסקיות – המילים טוב ויעיל, פירושן רווחיות ו"קיצוץ עלויות". וכאן מככבת מילת קסם שאין לעמוד בפניה: **פרמטר**.

הפרמטר אמור לענות על האובססיה הקפיטליסטית לסיפוק הצורך בכמותיות. פולחן הפרמטר כוון בעיקר "להעניק ארגז כלים" לצורך הערכה ואומדן של "ביצועי" הארגון אשר אינו מפיק רווח, שאינו "מייצר הכנסות", רחמנא ליצלן. ארגוני הענק, כמו המשטרה והצבא והביטוח הלאומי,

34 בישראל נעשו כמה צעדים שגוועו להקמת בנק קואופרטיבי; מוסד חסר סיכוי להוות אלטרנטיבה למערכת הבנקאות הקפיטליסטית, שבמקרה הטוב היה מצליח רק לשרוד ולהשתלב בה.

הם "ביורוקרטיות" שלא ניתן כרגע להיפטר מהן. הם חיוניים לשרידות הסיסטמה הקפיטליסטית ושלומם של בעלי ההון, אולם חשוב שיהיו כנועים. שידעו את מקומם. הם חייבים לעמוד במבחן הפרמטר.

מאחר שהניהול הציבורי אינו עוסק בניהול ומכוון היטב לשרת את האינטרסים הפרטיים, הוא יכול להתפנות ולעסוק בלהיט השני: **קבלת החלטות**, ולעתים באחיו הפחות נוצץ: **קביעת מדיניות**.

אם נרתעים מלעסוק בתוכן הציבורי עצמו, תמיד אפשר להתגדר בפלפולים על הצורה. שהרי ברור: אם במשרד השיכון יתקבלו החלטות ברוח הניהול הציבורי הרציונלי תחרותי — הדירות תהיינה מרווחות, מתוכננות היטב, זולות ובליווי מימון זול. גם עסקי ההתנחלויות היו יכולים לשגשג אילו אך היו מאמצים מודלים רציונליים או כמעט רציונליים של "קבלת החלטות".[35]

ואכן, התחום משך אליו להטוטנים לרוב: פסבדו מתמטיקאים, פארה פיזיולוגים, נביאים פסיכולוגיסטיים, מומחי מנטליות, מהמרים כפייתיים, בעלי דיבוק להסתברויות, רדופי סימולציות, קוראים באוב ה"תרחישים", משככי "משברים", תיאורטיקנים גיאופוליטיים וסתם חולי נפש.[36]

בשנות התשעים הגיע קיצו של הניהול הציבורי. שרידי הגבולות המדומים של התחום נסחפו על ידי הקפיטליזם העולמי שאינו נזקק לו עוד. הוא הוכנס למכירת חיסול יחד עם שרידי הסקטור הממשלתי. הוא בעצם הפך לממונה תיאורטי על מכירת שארית הנכסים הציבוריים לקפיטליסטים.

ספרי הלימוד בניהול ציבורי הפכו בגלוי לנספחים ציבוריים של הניהול העסקי. מדובר במשק ציבורי מוניטריסטי, "sound finance". המדענים עצמם, שלחמו בחירוף נפש במשך שנים נגד "הביורוקרטיה", נגד מוסד "הקביעות", נגד האיגודים המקצועיים ונגד הפנסיות התקציביות — מצאו עצמם מושא להפרטה. "הקביעות" בביורוקרטיות האקדמיות הולכת ונעלמת, ועמה גם הפנסיות התקציביות. לא מעט ממלומדי הניהול הציבורי מוצאים עצמם בסטטוס של zapping labour בחיל המילואים של שכירי "ההון האנושי" הציבורי. בסדר החדש הקפיטליסטים אינם זקוקים להם עוד.

קבלת החלטות וקביעת מדיניות הפכו במהרה ללוגו במדע שאפתני, אשר פרץ בשנות החמישים באגף אחר של המדע הפוליטי: **מדע היחסים הבינלאומיים**.

ט. מדע היחסים הבינלאומיים

במלחמה הקרה הגדילה ארה"ב את כוחותיה המזוינים. ההתנגשויות ביוון, בקוריאה ובברלין, והתעצמות מרוץ החימוש הגרעיני, הובילו לפריסת צבאות אמריקאיים ברחבי העולם. נוצר צורך במומחים מסוג חדש. המומחים הללו כונו, או בעיקר כינו עצמם, "אסטרטגים", "קלאוזביצים אמריקאיים", "פילוסופים של לוחמה גרעינית", אבל היו ביניהם שהסתפקו בתואר "מומחים לאלימות". כך מכל מקום ראו עצמם מדענים מהסוג של הנרי קיסינג'ר, תומאס שלינג, ברנרד ברודי, הרמן קאהן ודומיהם.

35 אילו היו מתקבלות החלטות ברוח העסקים האמריקאים בעת הפלישה הישראלית ללבנון — לא היו הדברים נראים כמות שהיו. כך מכל מקום כתב פרופסור יהודה בן מאיר מאוניברסיטת בר אילן וח"כ מראשי המתנחלים, שהתפעל מניהול הפלישה האמריקאית לווייטנאם ברוח מקנמרה מנהל הפנטגון (בן מאיר, 1987: 145).

36 Ellsberg (1971); Weiner (2008)

ואכן, הם היו מומחים מסוג חדש למציאות חדשה: במאה השמונה עשרה עדיין יכול היה מלך ממוצע בעל שיגעון גדלות לרכוש כמה רובים "במבצע", לאסוף כמה אסירים מבתי הסוהר, לשכור כמה צמיתים לפי קילו מפיאודל בגרמניה, להטעין אותם על אוניות ולנצח בטרפלגר, או אף לכבוש את צפון אמריקה. אבל במלחמות שהתחוללו בעקבות המהפכה הצרפתית התברר שהמלחמה אינה עוד שעשוע מלכותי. במאה התשע עשרה התפתח "מדע המלחמה" הרציונלי, אשר תרם רבות להריסה ולהריסה חוזרת של גרמניה ואירופה במאה העשרים. עתה השתנו הזמנים. במלחמות החדשות של המחצית השנייה של המאה העשרים כבר היה מדובר בשילוב מעמיק של צבא־משק־אידיאולוגיה (או יותר נכון: תשלובת עסקים־מדינה).

לשילוב הזה קראו **ביטחון לאומי** (national security) — מונח שנחשב בזמנו למהמם במקוריותו. לא עוד "אסטרטגיה" מלוכנית צרת אופק של חבורת קצינים בדימוס בעלי צווארון נוקשה, אלא מומחים מדיניים ביטחוניים בחליפות אזרחיות המצוידים במיטב הארסנל המדעי. המלחמות הפכו ל"טוטליות", ועמן צצה מילה מדעית חדשה שהפכה לשגורה בפי כל אסטרטג, עיתונאי ואיש ההמון: **הרתעה** (deterrence). מודלים של הרתעה הונפקו בקצב מסחרר: מודלים רציונליים וכמעט רציונליים, עם הסתעפויות ל"תרחישים", ל"תסמינים", ל"איתותים", ל"משברים", ל"מאזן אימה", ל"מכה ראשונה" ול"מכת נגד".

לכבוד עסקי ההרתעה האלה נוסד מדע חדש בשם **תיאוריית המשחקים** (game theory).

עד מהרה התגלגל מדע זה והתפשט בכל מגזרי התודעה, בעיקר בקרב התודעה הקפיטליסטית הלוחמת יום יום באופן בלתי אמצעי את מלחמת הצבר ההון. וכמובן, היא מוצאת את ביטויה בקרב האידיאולוגים האסטרטגיים של הצבר ההון במחלקות האוניברסיטאיות של מדע הכלכלה והניהול העסקי. כל עסקי הביטחון הלאומי, ההרתעה והמודלים של "משחקי המלחמה" הצטופפו תחת כנפיו של מדע **היחסים הבינלאומיים**.

היחסים הבינלאומיים היה מדע אמריקאי מובהק, נוסד על ידי אמריקאי ושיקף את המעורבות האמריקאית בעולם שלאחר מלחמת העולם השנייה. הוא נועד להצדקת מדיניות החוץ האמריקאית ולהכשרת פקידים עבור עסקי הביטחון הלאומי האמריקאיים. כשם שהכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית הפכה לאידיאולוגיה דומיננטית, נכפתה על התודעה, והפכה להיות שם נרדף בלעדי למדע הכלכלה — כך גם מדע היחסים הבינלאומיים.

המדע הזה אינו אלא אידיאולוגיה שנכפתה על הלומדים באוניברסיטאות. שמה המקורי של האידיאולוגיה הוא **האסכולה הריאליסטית** (Realist School) והיא הפכה לשם נרדף בלעדי ליחסים הבינלאומיים.

האסכולה הריאליסטית נוסדה על ידי הנס מורגנתאו, אשר פרסם ספר בשם: פוליטיקה בין אומות.[37] הספר קבע את גבולות המדע, את יחידת הניתוח הבסיסית ואת הכוח המניע בעולם הבינלאומי.

ראשית, יחידת הניתוח הבסיסית היא המדינה. אין חשיבות מיוחדת לטיב המשטר או לאידיאולוגיה של שליטיה, או למה חושבים ארגונים וקבוצות חברתיות על המציאות המדינית. המדינה היא יצור עצמאי בעל חוקיות משל עצמו. המדינה היא יחידה הומוגנית, היא השחקן הרלבנטי לניתוח. לעתים נראים, כביכול, אינטרסים מסחריים, חברתיים או דתיים מאחורי מדיניות חוץ מסוימת. אך לא כך מתנהלים הדברים, טען מורגנתאו: כולם נכללים בתוך האינטרס המדיני.

37 Morgenthau (1948)

אם מתעקשים להאניש את המדינה, ניתן לדבר על "מנהיגים", על "מקבלי החלטות לאומיים" ועל "קברניטים"; אך מנגד, יש לזכור, כי לדמויות הריאליסטיות הללו אין משמעות אחרת מלבד משמעות מדינית. אין הן אלא התגלמות האינטרס המדיני.

שנית, המדינה היא "שחקן רציונלי". היצור הזה מציב לעצמו מטרות מוגדרות וחותר להשיג אותן בדרך הקלה ביותר. למרות הסביבה השרויה באי ודאות, במושגים לקויים ובאינפורמציה חלקית – מקבלי ההחלטות, המנהיגים והקברניטים חותרים להשיג את היעדים בדרך האופטימלית ביותר והפחות "אידיאולוגית". לעתים נראה שמדובר בהצהרות "חברתיות", ו"מוסריות" בנוסח "המאבק נגד האימפריאליזם", או "המאבק להשלטת הדמוקרטיה", או "המלחמה למען חופש המסחר". אך אין הדברים כך, טוענת האסכולה: מעבר להצהרות, המעשים, הדיפלומטיה והלחצים – מדיניות החוץ מתפכחת מהר מחלומות "אידיאליסטיים" והופכת ל"ריאליסטית" למהדרין.

שלישית, הכוח המניע את העולם הבינלאומי הוא החתירה הבלתי פוסקת לעוצמה מדינית. החתירה הזאת נובעת מחוסר ביטחון כרוני שסובלים היצורים המדיניים. משום כך, מדינות חותרות למקסם את מה שמכנים ביטחון לאומי. ומהו תוכנו של אותו ביטחון לאומי?

האסכולה טוענת כי הביטחון הלאומי של מדינה מוגדר על פי מה ש"הקברניטים" מגדירים כ"ביטחון לאומי". ההנחה של מדעני היחסים הבינלאומיים היא שמדובר בשחקנים רציונליים, ולכן ההגדרה שלהם תהיה מן הסתם סטנדרטית ותתאים לחוקיות המדעית של מדע היחסים הבינלאומיים.

רביעית, התחום הבינלאומי הוא תחום נפרד מהמדעים החברתיים האחרים. הוא בעל חוקיות משלו. כמו העולם הניאו־קלסי, הוא בעל מערכת הנושאת עצמה (self determined).

התחום נפרד ממדע הפוליטיקה משום שזה עוסק בארגונים ומוסדות פוליטיים בתוך המדינה הריבונית. הקביעה "הריאליסטית" היא שבתוך מדינה שורר מצב "תרבותי", כלומר קיימים יחסי סמכות שנכפים על הנתינים־אזרחים. לעומת זאת, מחוץ למדינה שורר מצב "אנרכי" ללא ריבון היכול לכפות את סמכותו. מכאן, שמערכת בינלאומית היא "זירה" תמידית ובלתי יציבה. שורר בה "מצב טבע" שבו כל השחקנים מאוימים, חסרי ביטחון וחותרים לעוצמה. כך טען תומאס הובס, נביא האסכולה הריאליסטית בן המאה השבע עשרה. על פי האסכולה, אלה הם חוקי הטבע שלא השתנו ולא ישתנו. זאת המציאות המתמדת. זה הריאליזם.

האסכולה הריאליסטית, כלומר מדע היחסים הבינלאומיים, מנתחת את החוקיות השוררת בעולם ואינה מנסה לשנות את חוקי הטבע. אין לאסכולה אשליות, שסבלו מהן מתקני עולם מסוגם של וודרו ווילסון, אשר ניסה לכפות על העולם שלום נצחי, או שרי החוץ של גרמניה וצרפת, שחתמו על הסכמי שלום מלאי תקווה וחסרי שיניים בסוף שנות העשרים של המאה העשרים ("הסכם קלוג בריאן"). כל אלה סבלו ממחלה חשוכת מרפא ושמה "אידיאליזם".

מאחר שמדובר במדע בעל חוקים נצחיים, דאג מורגנתאו לגייס את מיטב ההיסטוריה המדינית. מסתבר שכולם היו "ריאליסטים" מבלי לדעת זאת. שהרי, לפי מורגנתאו, האסכולה הריאליסטית התחילה באסיה הקטנה ההלנית ובוטאה היטב בכתיבתו של תוקידידס על המלחמות הפלופונזיות. היא המשיכה דרך רומא והמלחמות הפוניות נגד קרתגו, דרך המלחמות הנסיכיות באיטליה של מקיאוולי, דרך הובס, גרוטיוס ומלחמות השלושים השנה בגרמניה, וכלה ב"ריאל פוליטיק" של טליראן, מטרניך וביסמרק, או במדיניות החוץ שניהלו אוסטריה, פרוסיה, צרפת ובריטניה של המאה התשע עשרה.

בהערת אגב יש לציין שהאסכולה הריאליסטית סובלת מדמיון רב מדי לאטטיזם הפשיסטי. בקיצור, על מדיניות החוץ האמריקאית להתפכח מהחלומות האידיאליסטיים, מאשליות הקץ לנשק ומהבדלנות. היא חייבת להיות רלבנטית. ואכן, ככל שהוצאות הביטחון תפחו, הפנטגון וסוכנויות הריגול והמודיעין גדלו והצבאות והבסיסים והנשק האמריקאיים התפשטו ברחבי העולם – המדע החדש ישן הזה הפך לרלבנטי.

התברר, שרדיקלים אמריקאיים חזו כבר בסוף המאה התשע עשרה את הצפוי: אותם מהגרים ופליטים אשר קצו בפוליטיקה הנסיכית של אירופה ונסו מהמלחמות "הריאליסטיות" של בריטניה וצרפת והקימו מושבה אלטרנטיבית בניו אינגלנד – מצאו עצמם חוזרים אל מקורות אבותיהם.

מהעת שהחוואים העצמאיים ביצרו את אחוזותיהם, השמידו את יושבי המקום, השתלטו על האדמות ואוצרות הטבע ובעיקר, על המוני העבדים שבזזו באפריקה ועל גלי המהגרים החדשים – הם חזרו לפוליטיקה הנסיכית אשר ממנה ברחו אבותיהם מאתיים שנה קודם לכן. לפתע גילו צאצאי הרפובליקאים נטייה אובססיבית להכחיל את דמם, לסגל לעצמם את ההיסטוריה הנסיכית, להקים מאחזים אסטרטגיים ולשעבד את סביבתם באופן מתפשט. ההצדקות של אירופה האימפריאלית התגלו להם רלבנטיות, כלומר "ריאליסטיות". הרפובליקה קיבלה את הגוון האוליגרכי.

הגישה הריאליסטית הפשטנית החלה להשתנות בתחילת שנות השבעים של המאה העשרים עם מפולת וייטנאם, שחיקת הדולר ונטישת הסדרי ברטון וודס. הסתבר שארה"ב מצויה בשקיעה.

על רקע זה נוצרה מין גרסה חדשה, מתוחכמת יותר, למדע היחסים הבינלאומיים שכונתה **ניאו ריאליזם.**[38] לפי גרסה זאת, העולם נתון במצב "דו קוטבי" שבו שתי המעצמות הגדולות מנסות להפחית מן המצב "האנרכי" השורר בעולם. הן מצויות במצב של שווי משקל מבחינת "מאזן העוצמה" ועושות מאמצים לשמור ולאכוף "סדר עולמי". מצב הדו קוטביות עשוי להתפרק ולהפוך למסוכן. הוא עלול להפוך ל"מערכת רב קוטבית" עם מרכזי כוח מרובים, כמו המצב לאחר נפילת המשטר הסובייטי וערעור הסדר האמריקאי־סובייטי הישן. במאה העשרים ואחת עולות מעצמות חדשות הקוראות תיגר על העולם הישן.

אך אל דאגה. אמנם נראה שהעולם השתנה במקצת מאז תוקידידיס, אבל אלו שינויים מחזוריים מעיקרם. השינויים אינם אלא "מחזורי הגמוניות" שנוצרים בעקבות מלחמות הבאות לאחר שמעצמות חדשות קוראות תיגר על הסדר ההגמוני שהשליטו המעצמות הישנות.[39] האידיאה של מחזורי ההגמוניה, אגב, הועתקה מן האסכולות הניאו־מרקסיסטיות שעברו בשנות השבעים תהליך אקדמיזציה מזורז ככל שהן הראו סימני תשישות.

"הסדר" הבינלאומי הזה, אשר שתי המעצמות הגדולות שקדו לשמר, הלך ונמוג בסוף שנות השבעים ככל שהתברר שלא רק ארה"ב שוקעת אלא גם בריה"מ. הדולר נשחק ובמקומו עלו בהדרגה סל המטבעות, היורו ומדדים אלטרנטיביים למיניהם. קונצרנים יפניים וגרמניים הלכו ונגסו במכירות של הפירמות שבסיסן בארה"ב. אליהן הצטרפו מאז שנות השמונים עסקים מדרום קוריאה, טייוואן וסינגפור. הגירעון המסחרי האמריקאי הלך והעמיק, ועמו גדלו החובות.

למן שנות התשעים בלטו מרכזי כוח חדשים באסיה ובמזרח התיכון, ומעל לכולם התנוסס המרכז הסיני העולה. כל הסדר הרציונלי האירופי־אמריקאי ועמו "הריאליזם" המדיני, שהוכתבו

38 הדוקטרינה הניאו ריאליסטית מסוכמת בספר לימוד: Waltz (1979)

39 למשל: Gilpin (1981); וכן: קנדי (1988).

מאז "שלום וסטפליה", לא יכול היה להתאים למציאות החדשה. יחד עם שקיעת המעצמות והסדר הישן נסדק הזיכיון הבלעדי של מדע הריאליזם.

כבר בשנות השבעים הופיעו פרשנים מתחרים של המציאות הבינלאומית. בלטו ביניהם "האסכולה הליברלית", אשר הפקיעה את המונוליטיות של "האינטרס הלאומי" השמרני ואת בכורת "הפוליטיקה הגבוהה" של נושאי החוץ והביטחון על הנושאים האזרחיים. המתחרים החדשים הביאו בשורה חדשה: המדינות אינן עוד יחידות בסיס לניתוח. הן אינן יצורים הומוגניים ואף לא רציונליים. העולם הבינלאומי מורכב מערב רב של ארגונים ואינטרסים מדינתיים ובין מדינתיים הטווים קשרי גומלין ויחסים של תלות הדדית.[40]

עם אלה הגיעו המרקסיסטים, שמאז שנות השבעים הלכו והשתלבו באוניברסיטאות האמריקאיות שלאחרי וייטנאם. האקדמיזציה של המרקסיזם הביאה יחד עם בוגרי "השמאל החדש" את "אסכולת התלות", (Dependency) אשר נשאלה מאמריקה הלטינית ומצרפת[41] – ובעיקר את הראייה הטרוצקיסטית הגלובלית, הכלל עולמית (World System).[42]

הסכר נפרץ ואל המדע לשעבר נדחקו אסכולות ותחומים לרוב. ביניהם: פרשני תרבות, תיאורטיקנים של דמיון, הוגי הגזע והזהות למיניהם, ניאו־גרמשיאנים, מטיפי פרספקטיבה מינית־נשית, וכמובן אי אפשר בלי מפצחי הטקסטים והפוסט סטרוקטורליסטיים.

העולם התערער. היו שבישרו על קץ ההיסטוריה "הריאליסטית", אבל נראה היה שבאקדמיות פשטה אופנה של קץ הפילוסופיה.

וכך, מדע היחסים הבינלאומיים, שהתחיל דרכו לאחר מלחמת העולם השנייה עם אטטיזם פשיסטי, סיים את תהילתו במין פלורליזם תרבותי בצל "מות הפילוסופיה" הפוסטיסטי.

נספח. עלייתה ונפילתה של התיאוריה הכללית הקיינסיאנית

א. יסודות המדיניות הקיינסיאנית

מדיניות "ניהול הביקוש" מבוססת על תבנית תיאורטית המפרידה בין העולם הריאלי לבין העולם הנומינלי. בפרקים הקודמים כבר תוארו שני העולמות הנפרדים הללו השולטים בדמיון הניאו־קלסי. הפרדה זאת מכונה "הדיכוטומיה הקלסית", והיא נוסחה לראשונה על ידי פילוסוף הטבע בן המאה השמונה עשרה דייויד יום (Hume).

על פי עיקרי האמונה, העולם הריאלי הינו עולם הייצור והצריכה של הסחורות והוא מצוי בלב הפעילות המשקית "הממשית". העולם הנומינלי לעומתו מהווה אך השתקפות כספית פיננסית של הפעילות בעולם הריאלי. משום כך, תיאוריות המשבר מבוססות ברובן, בדרך זאת או אחרת, על ההנחה שכאשר אי ההתאמה בין שני העולמות הללו הולכת וגדלה, נוצרת "בועה פיננסית" (כאשר העולם הנומינלי מתרחב מהר יותר מן הריאלי), או ההפך – משבר פיננסי, שפל ודפלציה (כשהעולם הנומינלי מתכווץ מעבר למה שנחשב בדיעבד לראוי). אף שהדיכוטומיה, כפי שראינו בפרקים 1-2, מבוססת על אמונה קנאית יותר מאשר על בסיס מדעי, היא מובאת כאן לצורך הסבר התיאוריה הקיינסיאנית.

40 Keohane and Nye (1977)
41 Frank (1967); Galeano (1971)
42 Wallerstein (1979)

קיינס בסופו של דבר היה ניאו־קלסיקן שהאמין בדיכוטומיה הקלסית, והיא חלק מן התיאוריה שלו.

משוואה ז.1 מתארת מודל פשוט של המשק:

משוואה ז.1 תמ"ג נומינלי = תמ"ג ריאלי × מדד מחירי התמ"ג הנומינלי

אפשר גם לכתוב זאת: $Y = Q \times P$

כלומר, סך כול התמ"ג במחירים שוטפים של הסחורות שנצרכו במשק (Y) מחושב כמכפלת שני מרכיבים: כמות הסחורות שהופקו (Q) והמחיר הנומינלי הממוצע של אותן סחורות (P).

עד לשנות השלושים של המאה העשרים, הדוגמה השלטת הייתה שהמעורבות של הממשל במשק אינה יכולה להועיל וברוב המקרים אף להזיק. בשפת משוואה ז.1 (שעדיין לא הייתה קיימת עד לקיינס) ניתן לומר שעל פי האמונה הניאו־קלסית, התמ"ג הריאלי (Q) מטבעו נוטה להתנודד סביב שיווי משקל שכולל תעסוקה מלאה. מכאן, שהתערבות הממשל תפגע ב"כוחות השוק" ובמנגנוני "התיקון העצמי" של השוק ובסופו של דבר תביא לאינפלציה או לדפלציה.

הסיבה לכך היא שהממשל פועל בתחום הכספי בלבד ולא בעולם הריאלי, שהרי הממשל אינו מייצר אלא מחלק בלבד. הממשל יכול להשפיע אך ורק על התמ"ג הנומינלי (Y), וזאת באמצעות מניפולציות כספיות שיכולות להביא לעלייה או לירידת מחירים (P). הוא אינו יכול להגדיל את התמ"ג הריאלי (Q), שממילא, על פי האמונה, מצוי כבר ברמתו המקסימלית. למעשה, ברוב המקרים התערבותו של הממשל, שמשבשת את פעילות כוחות השוק, עלולה **להפחית** מהכמות הריאלית של התמ"ג.

אבל המשבר בשנות השלושים היה כה חמור עד שקיינס הצליח לעורר את התעניינות השמרנים בהשגותיו התיאורטיות. ראשית, הוא הצליח לשכנע שבניגוד לתיאוריה המקובלת, הכלכלה הריאלית עשויה במצבים מסוימים להיות "תקועה" לזמן ממושך עם אבטלה גבוהה.

שנית, הוא הראה (בשפת משוואה ז.1) שהממשל יכול להשפיע לא רק על רמת המחירים הנומינליים (P) אלא גם על הרמה הריאלית של התפוקה (Q), או במילים אחרות: שהתערבות ממשלתית יכולה לחלץ את המשק התקוע בקיפאונו.

קיינס, כאמור, זיהה שתי בעיות שגורמות ל"כשל שוק" כרוני המחייב התערבות ממשלתית. האחת היא חוסר הסימטריה ההולך וגדל בין ההשקעה לבין החיסכון. ככל שהמשק צומח והעושר החברתי גדל, כך הנטייה להשקיע יורדת באופן יחסי והנטייה לחסוך עולה. מאחר שההחלטות על ההשקעה והחיסכון מתקבלות על ידי סוגים שונים של "שחקנים", התוצאה עשויה להיות חוסר מתמשך ב"ביקוש המצרפי האפקטיבי" במשק (הן בצריכה והן בהשקעה) ונטייה למיתון כרוני המלווה בעלייה בשיעור האבטלה.

הבעיה השנייה היא שבקפיטליזם ההשקעות תלויות בעתיד הבלתי ידוע – כלומר בניחושיהם, בגחמותיהם ובעיקר ב"יצרים החייתיים" (animal spirits) של המשקיעים. התוצאה היא, שרמת ההשקעות במשק נוטה להיות קופצנית ובלתי צפויה, דבר ההופך את המשק הקפיטליסטי לבלתי יציב.

מאחר שהתיאוריה של קיינס מראה שהמשקים המפותחים בקפיטליזם נוטים להאטה בטווח הארוך ולמשברי שפל ואבטלה בטווח הקצר – אין עוד לסמוך על "כוחות השוק". על הממשל

להתערב במשק. יתר על כן, ההתערבות אינה מעשה חסד או צדקה, אלא **מחובתו** של הממשל להתערב – כמובן, על פי המתכון שקיינס הציע. הקפיטליזם חשוב מדי מכדי להותירו בידי הקפיטליסטים.

ואכן, מאז שהשתרר הסדר הקיינסיאני, בשנות הארבעים, לא רק שהממשלים מעורבים עמוקות במשק (גם הממשלים הניאו־ליברלים וגם אלה שמסווים זאת באמצעות מלל לאומני פופוליסטי) – אלא שההשפעה של המעורבות הזאת מיתנה באופן דראסטי את התנודות ואת אי היציבות במשקים.

תרשים ז.2 מתאר את התנודות בשיעור האבטלה ובצמיחה הכלכלית בארה"ב בין סוף שנות השמונים של המאה התשע עשרה לבין תחילת העשור השני של המאה העשרים ואחת.

הסדרה העליונה מתארת את אחוז האבטלה בתוך כוח העבודה האמריקאי (נתוניה בסקלה הימנית). הסדרה התחתונה מתארת את אחוז השינוי השנתי של התוצר המקומי הגולמי (בסקלה השמאלית). כאמור, אחוז השינוי בתמ"ג, למעלה או למטה, מהווה מדד עיקרי לצמיחה או למיתון של המשק.

שתי הסדרות, שיעור האבטלה ושיעור הצמיחה, מחולקות לשתי תקופות: התקופה ראשונה עד לשנת 1946 והתקופה השנייה למן 1946 ואילך. לכל תקופה בכל סדרה חושבו הממוצע וסטיית התקן. הקווים האופקיים המקווקווים תוחמים את גבול התנודות בין הממוצע ועוד סטיית תקן אחת (הקו העליון) ופחות סטיית תקן אחת (הקו התחתון).

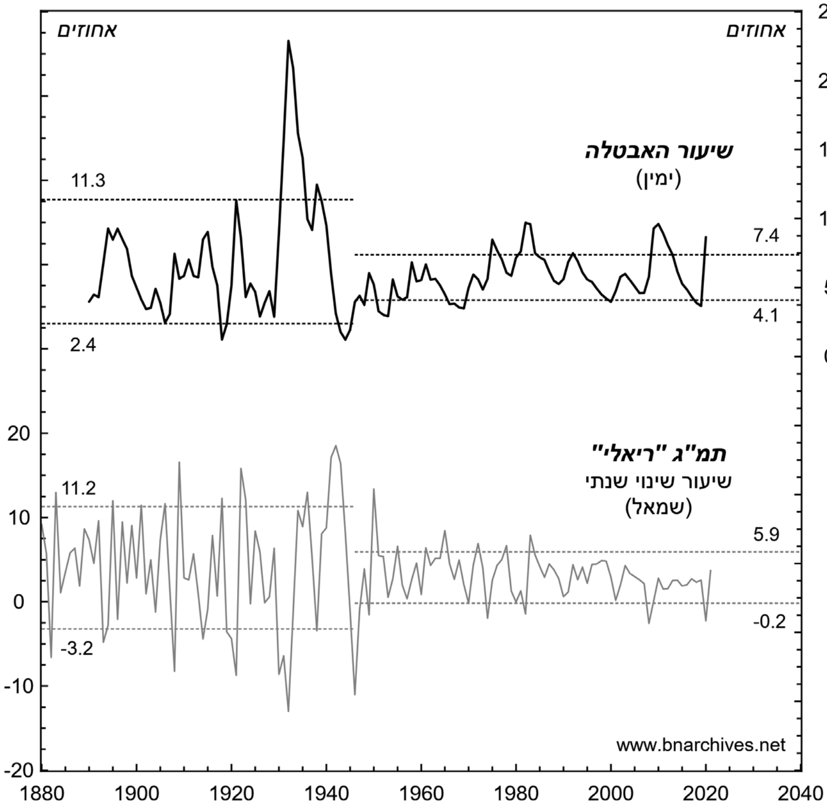
מקובל להניח שאם התנודות מתפלגות באופן "נורמלי", ימצאו שני שליש מהן בתחום שבין שתי סטיות התקן בתרשים, ורק שליש יהיו מעבר לתחום.[43] כך ניתן לראות בחלקו העליון של התרשים, שבתקופה הראשונה, בין 1886 לשנת 1946, הגבול העליון של האבטלה (ממוצע ועוד סטיית תקן אחת) הגיע ל־11.3% והגבול התחתון (ממוצע פחות סטיית תקן אחת) היה 2.4%.

כלומר, המרחק בין הגבול העליון והתחתון הגיע ל־8.9% (2.4 – 11.3) שהם שתי סטיות תקן בהתפלגות. בתקופה השנייה, משנת 1946 ואילך, הגבול העליון של התנודות בשיעור האבטלה הוא 7.4% והתחתון 4.1%. המרחק בין הגבולות הוא אפוא, 3.3% בלבד. כלומר, למן תקופת הסדר הקיינסיאני, התנודות בשיעור האבטלה קטנו כמעט פי שלושה והשתררה יציבות יחסית בתעסוקה. יציבות זאת הייתה המפתח לשלומו של המשטר הקפיטליסטי בעידן המלחמה הקרה ולמעשה גם בעידן הניאו־ליברלי העכשווי.

התהליך נראה דומה בחלקו התחתון של התרשים: התנודות בשיעור הצמיחה התאפיינו בטלטלות עזות בתקופה הראשונה. טווח התנודות הגיע אז ל־14.4% [(3.2%–) – 11.2%]. הסדר הקיינסיאני שהשתרר אחר מלחמת העולם השנייה גרם להתמתנות משמעותית בתנודות וליציבות גבוהה יחסית בשיעורי הצמיחה (טווח תנודות של 6.1%). כלומר, ירידה של יותר מפי שניים בתנודות. הסדר הקיינסיאני, ובעיקר מדיניות "ניהול הביקוש", אכן הצליחו לייצב את הקפיטליזם.

43 או בלשון סטטיסטית, המרחק בין הגבולות מכסה כשני שליש משורש ריבועי הסטיות מן הממוצע של הסדרה.

תרשים ז.2
צמיחה ואבטלה בארה"ב, 1880-2021

SOURCE: The unemployment rate till 1947 is from *Historical Statistics of the United States: Earliest Times to the Present,* Millennial Edition online (series code: Unemployed_AsPercentageOf_CivilianLaborForce_Ba475_Percent), and for 1948 onward from the U.S. Bureau of Labor Statistics through IHS Markit (series code: RUC). GDP in constant dollars is from Global Financial Data (series code: GDPCUSA).

הסדר הקיינסיאני אמנם נחל הצלחה אבל היה טמון בו איום מסוים. ככל שהקפיטליזם התייצב באמצעות טכנולוגיות "ניהול הביקוש" כך הקפיטליסטים נראו פחות מרוצים. ככל שהתרחב התכנון הממשלתי וצבר ניסיון, כך התברר לקפיטליסטים שהם איבדו את עמדות השליטה המרכזיות. יתר על כן, הוכח שהממשלים והסקטור הציבורי, בעיקר באירופה המערבית, עשויים להיות יעילים יותר בתחומים משקיים מרכזיים, ובמיוחד באלו הדורשים השקעות כבדות ותכנון לטווח ארוך. מדיניות "ניהול הביקוש", אם הופעלה ביעילות וללא משוא פנים, הייתה מנוגדת לחלוטין לאינטרסים הקפיטליסטיים בכלל ולעסקים הגדולים בפרט. מדיניות כזאת חייבה בין השאר מיסים פרוגרסיביים גבוהים על ההכנסה ועל הרכוש, הן מיסים עסקיים והן אישיים. המיסים הללו לא רק גרמו לירידה בשיעור האבטלה וליציבות בצמיחה, אלא אף לוו בחלוקה־מחדש של ההכנסות,

לירידה בחלקם של הרווחים העסקיים בהכנסה הלאומית ובעיקר — לעלייה בהוצאות לשירותים הציבוריים, כלומר, לעלייה ברמת החיים של השכבות העניות.

בקצרה, הסדר הקיינסיאני הפך למיותר.[44] אבל תחילה היה הכרחי להראות שהתיאוריה הקיינסיאנית עצמה מופרכת. היה עליה לאבד את מקומה המרכזי במחשבה התאגידית־מדינית. ההתקפה בתחילתה התמקדה בנקודת התורפה של אחת מהתיאוריות הקיינסיאניות המרכזיות, שכונתה "עקומת פיליפס" (Phillips Curve).

ב. עקומת פיליפס

תחילתה של תיאוריה זאת הייתה במאמר שפרסם א.וו. פיליפס הבריטי ב־1958.[45] התיאוריה מתמצית בתרשים 3.ז.

המאמר הראה שבבריטניה בין השנים 1861-1957 התקיים קשר שלילי בין שיעור האבטלה לבין אינפלציית השכר.[46] במאמר הוצגה מין תבנית בעלת גבולות, ובתוכם היו יחסים קבועים בין שיעור האבטלה לבין השינויים בשיעור השכר: שיעור אבטלה של 5.5% לווה בשכר יציב. כאשר האבטלה עלתה מעל לסף 5.5% חלה ירידה קלה בשכר הנומינלי.

לעומת זאת, כאשר האבטלה החלה לרדת מתחת ל־5.5%, אינפלציית השכר הלכה והואצה. הקשר ניבא, שככל ששיעור האבטלה יירד ויתקרב לאפס כך אינפלציית השכר תאיץ לעבר ערך אינסופי.[47]

עקומת פיליפס התקבלה בזרועות פתוחות בארה"ב והוטמעה במהירות בספרי המקרו כלכלה. היא הפכה לכלי מרכזי במדיניות "ניהול הביקוש" הקיינסיאני, לא רק בשוק העבודה אלא בכלל המשק. הסיבה לכך הייתה, שבגלל פשטותה היה ניתן להסב אותה בקלות למודל המשלב מדיניות ביקוש מצרפי קיינסיאני עם עקרונות הביקוש וההיצע הניאו־קלסיים. העקומה נחשבה לכלי מדיני חשוב במניעת הידרדרות למשבר אבטלה בנוסח שנות השלושים. במיוחד התקבל הרושם שניתן לשלב, ולו לטווח קצר, שגשוג כלכלי מצרפי עם רווחים אלקטורליים (או מה שמכנים "כלכלת בחירות").

מה שכנראה הקסים את הטכנוקרטים האמריקאים בעקומה הזאת היה הרושם שקיימים לכאורה יחסי תחלופה **יציבים** בין אבטלה לבין אינפלציה כללית במשק (ולא רק של השכר). בעיניהם התפרשה העקומה כאילו הממשלים רשאים לבחור בהרחבת הביקוש המצרפי והורדת האבטלה (באמצעות נניח, תוספת ידועה של גירעון תקציבי) תמורת תוספת **ידועה מראש** של אינפלציה. מצד שני, הם האמינו שהממשלים יכולים לנקוט מדיניות מצמצמת (באמצעות קיצוץ תקציבים והעלאת הריבית) כאשר המשק "מחומם" מדי. יוצא, שניתן להפוך את עקומת פיליפס לכלי אנטי מחזורי מדויק. יתר על כן, עסקנים פוליטיים זריזים יכולים לנצל את היחסים הקבועים הללו לצרכים אלקטורליים: למשל, לפני בחירות אפשר ליצור אופוריה של שגשוג תמורת קצת אינפלציה מבוקרת, באופן שיביא את הבוחרים הרציונליים להצבעה הנכונה, ולאחר הבחירות יהיה ניתן לצמצם את התקציבים והגירעונות תמורת עלייה מסוימת בשיעור האבטלה וירידה באינפלציה, כל זאת כמובן למען חוסן האומה.

44 Steindl (1984)

45 Phillips (1958)

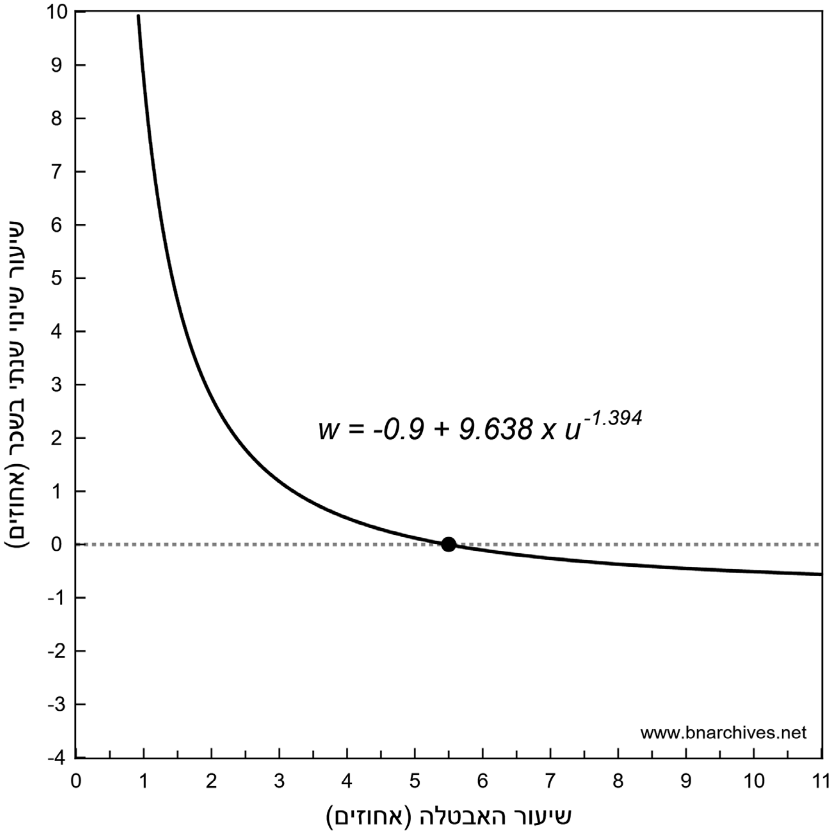
46 יש לזכור, שהמחקר נעשה בעידן שלפני המחשבים וסדרות הנתונים המעובדות והזמינות באינטרנט. עצם איסוף ועיבוד הנתונים היה רעיון חלוצי.

47 הקשר נוסח על ידי פיליפס במשוואה: $log\,(w + a) = log\,b + c\,log\,U$

w = שיעור השינוי של השכר. U = אחוז האבטלה.

ערכי המקדמים שהתקבלו בסדרה היו: a = 0.9; b = 9.638; c = 1.394

תרשים ז.3
עקומת פיליפס המקורית

הערה: התרשים מבוסס על המשוואה המקורית של פיליפס.

מאמרו של פיליפס תיאר יחסים היסטוריים בשוק העבודה בבריטניה, אולם היחסים הללו הוסבו במהירות ל"מודל כללי" נצחי שהפך מצדו לכלי מדיני מרכזי.

כלכלן זריז בשם ריצ'רד ליפסי היה הראשון שהחל במלאכת ההסבה, כלומר, בעיצוב היחסים בין האבטלה והשכר כמודל מכני של שוק.[48] ליפסי לכאורה הגביל את המודל הכללי שלו לשוק העבודה בלבד. על פניו, המודל שלו מתאר יחסים בין שינויים בשכר לבין שינויים ברמת האבטלה. אולם הוא כבר רמז שניתן להופכו למודל כללי המתאים לכלל הסחורות במשק.[49]

ואכן, המודל של ליפסי מנוסח בשלוש משוואות המתארות יחסים מכניים של היצע וביקוש על רקע מחסור ותועלת שולית טיפוסיים למודלים הניאו־קלסיים, אשר חורגים משוק העבודה. כאן כבר מסתמנת המגמה שלא הייתה קיימת במחקר המקורי של פיליפס, לפיה אינפלציית השכר

48 Lipsey (1960)
49 Ibid.: 12-13

עולה כתוצאה מ"עודף ביקוש" לעובדים ושאבטלה גדלה מ"עודף היצע" של עובדים, כל זאת עדיין על פי התבנית המקורית של עקומת פיליפס.[50]

מכאן והלאה, הכלכלנים שבאו בעקבות ליפסי, הרחיבו את עקומת פיליפס והפכו ללא עכבות למודל כללי ניאו־קלסי המתאים לכלל המשק. בין הבולטים באותה תקופה, היו פול סמואלסון ורוברט סולו (שני מקבלי פרס נובל לכלכלה בעתיד). הם בחנו נתונים סטטיסטיים של עשרים וחמש שנים במשק האמריקאי וטענו שהמודל שלהם יכול לשמש **"כתפריט בחירה בין חלופות בדרגות שונות בין אבטלה לבין יציבות מחירים"** (Samuelson and Solow, 1960: 192).

התפריט כלל קשרים **קבועים** בין אבטלה לבין אינפלציית מחירים כללית במשק. המשמעות של המודל הייתה שעסקנים פוליטיים יכולים לבחור בקומבינציה של מינונים בשינויים באבטלה ובמחירים במינימום זעזועים חברתיים.

נראה היה שמדע הכלכלה הופך סוף סוף למדע במובן המקורי של פרנסיס בייקון, וחלומם של משרתי השליטים למן אפלטון ועד לקונט ולפרטו הולך ומתגשם. ואכן, מכאן נפרצו גבולות השמיים וכלכלנים מכל סוג עסקו ב"ישום" המודל הכללי המשוכלל הזה כדי להתאימו כתפריט מכני יעיל לאינטרסים של ממשליהם.[51] וכך הפך מחקר צנוע על יחסים בין שינויים בשכר ובאבטלה בהיסטוריה של שוק העבודה הבריטי למודל כללי מרכזי במקרו כלכלה.

אבל כבר מלכתחילה המודל המורחב הזה השמיע חריקות. הוא צרך ללא הרף תוספים וחיזוקים. הוא נזקק תכופות לעוד משתנים מייצבים ולהנחות מוקדמות בעייתיות. כל זאת כדי לאפשר הסבה מאינפלציית שכר לאינפלציית מחירים כללית.

כך לדוגמא, ההנחה של תחרות מושלמת בשוק משוכלל, המהווה נקודת פתיחה במודלים הניאו־קלסיים, נאלצה לפנות מקומה במודל של סמואלסון וסולו להנחה שהפירמות קובעות את מחיר סחורותיהן באמצעות הוספת מְרְווח **קבוע** לעלות השכר (fixed markup).[52] מן ההנחה הזאת משתמע שאינפלציית המחירים הכללית אינה בדיוק כללית: היא למעשה אינפלציית שכר פחות שיעור הגידול בפריון העובדים.[53]

מאחר שהגידול בפריון באותה "חברת השפע" נראה יציב, יכלו סמואלסון וסולו להציב את אינפלציית המחירים כפונקציה ליניארית של אינפלציית השכר, ומכאן להמשיך ולהרחיב את עקומת פיליפס למודל שבו לכאורה אינפלציית המחירים הכללית גם היא פונקציה של אבטלה.

אבל גם כאן לא בדיוק מדובר באינפלציית מחירים פשוטה, שהרי אין מדובר בשוק "משוכלל" עם מנגנון היצע וביקוש "גמיש". לכן נאלצו סמואלסון וסולו לטעון שיש לפצל את האינפלציה לשני סוגים: אינפלציה שבה המחירים "נמשכים" על ידי ביקושים בשוק תחרותי (demand-pull

50 המשוואה הראשונה במודל של ליפסי מגדירה את שיעור השינוי בשכר כפונקציה ליניארית של ביקוש היתר היחסי לעבודה: (1) $w = \alpha\,[(d - s)/s]$
w = שיעור השינוי של השכר. α = מקדם קבוע. d = הביקוש לעבודה. s = היצע העבודה.
המשוואה השנייה מובאת כפונקציה לא ליניארית שלילית (f_1) המייחסת את שיעור האבטלה לביקוש היתר היחסי: (2) $U = f_1\,[(d - s)/s]$
המשוואה השלישית היא שילוב של משוואות (1) ו (2) והיא למעשה "עקומת פיליפס" הסטנדרטית: (3) $w = \alpha f_2(U)$

51 ראו למשל: Perry (1966)

52 Markup מתורגם רשמית לעברית כ"ייקור", אך אנו מעדיפים " מְרְווח" או "רווח למכירה" (כלומר, אותו אחוז רווח גולמי שבתוך מחיר הסחורה).

53 הסבר מפורט לבעייתיות: Klein (1967)

inflation) ואינפלציה אחרת, פחות נעימה לחך הניאו־קלסי — אינפלציה "הנדחפת" על ידי עלויות שנובעות משוק "לא מושלם" (cost-push inflation).

למרות היותם ניאו־קלסיקנים, נאלצו המחברים להודות שהסוג השני הוא הסוג המציאותי בארה"ב, וכך בסופו של דבר:

> "כדי להסביר אינפלציה הנדחפת על ידי עלויות, מוטב מבחינה כלכלית כבר מלכתחילה להכיר בכך שתחרות לא מושלמת הינה **מהות הבעיה** ומכאן להשמיט מלכתחילה את הנחת התחרות המשוכללת" (Samuelson and Solow, 1960: 181).

אף לרגע לא עולה בתודעתם של המחברים שהפיקציה הניאו־קלסית בדבר תחרות משוכללת וההזיה בדבר השוק החופשי המושלם הינן בעצם מהות הבעיה, ושפיתרון הבעיה מחייב בעצם להשמיט מלכתחילה מן הרפרטואר את אמונות ההבל הללו, ולמעשה להתחיל להרהר מחדש כמו דקארט בשעתו, מן היסודות.

אך אם כוחות השוק איבדו את מעמדם הנצחי ואינפלציית המחירים מתחוללת על ידי בני תמותה רגילים שמעלים מחירים בעזות מצח באמצעות מרווחים, ועוד קבועים, על בסיס עלויות שכר — יוצא שהמחברים נטשו את הקידמה הניאו־קלסית ונסוגו אחורה לעבר תיאוריות הערך הנושנות בנוסח ריקרדו או אפילו, חלילה, בנוסח מרקס. כי אם במודל כללי של משק מְרווח הרווח הינו קבוע — פירושו של דבר שחלוקת ההכנסות בין הרווח לבין השכר בהכנסה הלאומית אף היא תהיה קבועה. וזאת, כמובן, הנחה שאין לה בסיס אמפירי, בגלל עובדה סטטיסטית אחת ברורה (ותהיה שיטת המדידה אשר תהיה): מרווח הרווח נתון לתנודות בלתי פוסקות. יתר על כן, ההנחה הזאת סותרת את בסיס ההיגיון הניאו־קלסי: כל מודל ניאו־קלסי העוסק בהתנהגות מחירי פירמה לטווח קצר ולטווח ארוך (ואף אם מדובר בפירמה "מונופוליסטית") שולל אפשרות כלשהי המניחה את קיומו של מרווח רווח קבוע.

אבל גם אם המבנה התיאורטי בעייתי, בסופו של דבר הרי מדובר במודל "מעשי" בנוסח אמריקה. אין צורך להתעמק בשאלה מדוע הדשא ירוק, אלא יש להתרכז בבעיה כיצד לנצלו. אחד האמצעים המקובלים הוא להוסיף עוד ועוד "משתנים" עד שהמודל "עובד". וזה מה שעשו שורה של כלכלנים שבאו בעקבות סמואלסון וסולו. הם החלו למרוח משוואות ארוכות ומסובכות של שכר ומחירים כדי לשפר את עקומת פיליפס המשופדת. ככל שעברו השנים והתנאים השתנו, כך הצטברו המשתנים והתירוצים.

התוצאה של ה"שיפורים" הבלתי פוסקים הללו הייתה שהקשר הראשוני הפשוט בין האבטלה לאינפלציית השכר התנתק. האינפלציה חדלה להיות תלויה באבטלה בלבד ונזקקה למשתנים נוספים בעלי קשרים לא יציבים. אמנם המודל המשיך עדיין להיות מוצג כתפריט לחלופה בין רמות שונות של אינפלציה ואבטלה, אלא שהיה צורך לשלוט במשתנים נוספים, שאף אחד לא היה יכול לערוב למגמותיהם. לא הועילו הניסיונות החוזרים ונשנים להפוך את העקומה למודל מוצק הנשען על הנחת שוק תחרותי שבו "עודף ביקוש" גורר אינפלציה ו"חוסר ביקוש" גורם לאבטלה. ניסיונות אלה רק גרמו לתוספות ולסיבוכים חסרי מוצא. העקומה איבדה את רעננותה המקורית. הקשר הפשוט בין האבטלה ותנודות בשכר העבודה אבד בסבך המודלים. נותרה רק הצורה המקסימה של העקומה, ללא התוכן.

עקומת פיליפס סבלה מלכתחילה מבסיס תיאורטי רעוע. במקורה היא הייתה תרגיל סטטיסטי נאה, אולם מן הרגע שניסו להפוך את העקומה לתיאוריה כללית – ועוד תיאוריה שבמרכזה מצוי המניע המקודש של "המחסור" ו"התועלת השולית" בתנאי תחרות בשוק – היא איבדה כל אחיזה במציאות. בסוף שנות השישים המציאות המשתנה כרסמה בכל פה בעקומת פיליפס. במדינות הקפיטליסטיות החלה עלייה בשיעור האינפלציה מבלי שרמת האבטלה ירדה, ולעתים היא אף עלתה. בתחילת שנות השבעים התופעה הזאת בלטה עד שזכתה לכינוי "סטגפלציה" (stagflation), כלומר, מדדי המחירים עולים ובמקביל יורדת הצמיחה הכלכלית ולעתים קרובות אף עולה שיעור האבטלה. הסטגפלציה, אם כן, פגעה לא רק בעקומת פיליפס אלא באמינותה של התיאוריה הקיינסיאנית בכללותה.

וזאת הייתה העת לכניסת המוניטריסטים ובראשם מילטון פרידמן.

ג. הפיכת הנגד המוניטריסטית

ג1. הרסטורציה הניאו־קלסית

בסוף שנות השישים הועלו על הבמה מילטון פרידמן וחבורת "נערי שיקגו", שפתחו במה שהם כינו "מהפכת הנגד המוניטריסטית".[54] ואכן, כמו במהפכת הנגד הבורבונית שלאחר עידן המהפכה הצרפתית, המוניטריסטים ערכו "רסטורציה" – מסע חזרה אל השורשים הניאו־קלסיים שלפני עידן המשבר הגדול והרפורמה הקיינסיאנית. כמו הבורבונים, הם לא למדו דבר ובעיקר, הם לא חידשו דבר. עיקר תפקידם היה להשכיח דברים. הם חזרו על עיקרי הדוקטרינה הניאו־קלסית אבל בתוספת ערפל מעין מתמטי מתוחכם. ומה שהיה חשוב – הם נהנו מאהדה פוליטית מצד אליטת הכוח, אהדה שלוותה בתמיכה כספית כבדה.

יחד עם השיבה, הם הביאו עמם שני חידושים לפולחן הניאו־קלסי: האחד מכונה **השיעור הטבעי של האבטלה** (natural rate of unemployment) והשני **ציפיות** (expectations), שמאוחר יותר התגלגל **לציפיות רציונליות** (rational expectations). החידושים הללו הובאו על רקע המתקפה שהתמקדה בעקומת פיליפס.

אי פעם בעבר הטרום קיינסיאני, הדוקטרינה הניאו־קלסית דחתה אפשרות כלשהי לקיומו של שיעור אבטלה גבוה לטווח ארוך בשווקים תחרותיים על רקע אי מעורבות הממשלים. אבל המשבר הגדול של שנות השלושים היה בכל זאת עובדה שלא קל היה להתכחש לה.

כזכור, על רקע המשבר הזה התקבלה הגרסה הקיינסיאנית, שהסבירה כיצד היה זה אפשרי שהמשקים הקפיטליסטיים בכלל והמשק האמריקאי בפרט היו תקועים בשפל מתמשך ושבו, בין השאר, לפחות כחמישית מכוח העבודה היה מובטל. לאבירי הרסטורציה היה ברור שההיסטוריה האמריקאית נזקקה לפרשנות חדשה. היה צורך דחוף להפיק היסטוריה אלטרנטיבית בנוסח המוניטריסטי. וזאת הייתה אחת המשימות החשובות הראשונות שהתגייסו למענה פרידמן ואנשי האסכולה המוניטריסטית.[55] בסופו של דבר, הפרשנות המוניטריסטית הפכה לשליטה בתודעה כיום.

54 "The Counter-Revolution in Monetary Theory": זאת הייתה כותרת מאמרו של פרידמן ב־1970. המאמר מופיע בקובץ Friedman (1991).

55 ראו למשל מילטון פרידמן ואנה שורץ שכתבו ספר אלטרנטיבי על ההיסטוריה של ארה"ב בין 1867 ועד 1960 (מג'ונסון עד ג'ונסון) על פי הפרשנות המוניטריסטית (Friedman and Schwartz, 1963).

הביקורת המוניטריסטית על עקומת פיליפס התקיפה, בין השאר, את נתוני האבטלה, או ליתר דיוק, את המשמעות המקובלת שלהם. טענת המוניטריסטים הייתה שהסטטיסטיקה המצרפית הייתה והינה ברוב המקרים מתעתעת. לטענתם, בדיקה מעמיקה תגלה שהגדרות האבטלה מפוקפקות. באופן עקרוני, רוב המובטלים הינם מובטלים מרצון, בחפשם תעסוקות טובות יותר, מכניסות יותר. לעתים שינויים טכנולוגיים גורמים לתנודות בשיעור האבטלה, אך תנודות אלו הינן זמניות ונעלמות עם השתכללות הידע של המובטלים. כל זאת, כמובן בתנאי שהממשלים אינם מתערבים ומנסים לשנות את התנאים "הטבעיים" של השוק. בלשונו המפותלת המעין מדעית של מילטון פרידמן:

"בכל נקודת זמן קיימת דרגת אבטלה מסוימת שתואמת לשיווי משקל במבנה של שיעור השכר הריאלי... 'השיעור הטבעי של האבטלה' הוא רמת האבטלה שתיקבע במערכת ווולראסית בעלת משוואות של שיווי משקל כללי [Walrasian general equilibrium], מתוך ידיעה שנכללים בה אפיונים מבניים של שוקי העבודה ושוקי הסחורות, הכוללים שווקים לא משוכללים, תנודות סטוכסטיות בביקושים ובהיצעים, עלות איסוף המידע על משרות פנויות ותעסוקה מתאימה, עלות הניידות ועוד" (Friedman, 1968b: 8).

מצבור המשפטים הנפוחים הללו (או "הנרטיב" בלשון הפוסטיסטית), מאפיין את כלל כוהני הדת בעולם – רבנים, מולות, כמרים ושאר יודעי כל. מלל מפותל, רב משמעות, חסר משמעות.

על פי פרידמן, אם כן, "השיעור הטבעי של האבטלה" הוא תופעה טבעית שאין להתנגד לה. לעומתו, אדמונד פלפס (Phelps), מוניטריסט אחר משיקגו, שאף הוא באופן טבעי זכה בפרס נובל לכלכלה, טען כי שיעור האבטלה הקיים אינו טבעי בלבד אלא אף **רצוי** (desirable). החידוש הזה, אגב, כנראה לא כלל את הפרופסורים לכלכלה בעלי קביעות לנצח באוניברסיטת שיקגו. על פי עניות דעתו המלומדת והמוגשת בשפה יומרנית, רוב אלה שזוכים בתואר "מובטל" אינם אלא מחפשי תעסוקה טובה יותר. אין מה לחשוש, הוא מרגיע את הילידים המודאגים: "**אבטלה של היום היא למעשה השקעה בהקצאה טובה יותר לכל כמות של בני אדם המועסקים מחר**" (Phelps, 1970: 17).

אין מה לומר, קביעה מתוחכמת. היא דומה להפליא לקביעות האינשאללה, משאללה, הכול לטובה, נסתרות דרכי יהווה, ישו שומר עליכם, השוק חכם יותר מהאדם. בקיצור, פלפס קובע בביטחון ש"כוחות השוק" כבר יסדרו מחר עבודה משופרת למובטלים.

עוד מוניטריסט, אף הוא מתוצרת שיקגו, אף הוא ממעוטרי פרס נובל לכלכלה, בשם רוברט לוקאס (Lucas) הסביר בראיון: "**אנחנו מובטלים משום שאנחנו סבורים שאנו יכולים לשפר את מצבנו...**" (Snowdon and Vane, 2005: 290). ברור שקבוצת ה"אנחנו" הזאת אינה כוללת פרופסורים משיקגו.

למען שרידי המחשבה המדעית בעולם הזה יש לציין שלפרידמן ולחבורתו המתוחכמת אין שמץ מושג אמפירי מהו "השיעור הטבעי של האבטלה" וכיצד למדוד אותו, והם אף מודים בכך. ולמעשה, כמו בקרב כל ראשי כנסייה, המציאות אינה בדיוק מעניינם.

ג.2 מהפכת הציפיות

לשיעור הטבעי (או הרצוי) של האבטלה התווסף כאמור חידוש מוניטריסטי שני: **ציפיות**.

"ציפיות" מוניטריסטיות הינן מילה נרדפת למקסם שווא או להונאה – אך לא חלילה לסוגי ההונאה של הקפיטליסטים בשוק ההון, אלא של הממשלים השנואים.

על פי פרידמן ומרעיו, מדובר בהונאה מטעם הממשלים שיוצרים ציפיות בקרב השכירים והמעסיקים, משום שהממשלים מתערבים במשק ופוגעים בכוחות הטבעיים של שוק העבודה. הממשלים, לפי דברי המוניטריסטים, צברו ביטחון עצמי באמצעות הסדר הקיינסיאני ומדיניות ניהול הביקוש. הם הצטיידו בשפע מתכונים בנוסח עקומת פיליפס ופתחו בניסיונות להוריד את האבטלה מתחת לשיעורה "הטבעי". אבל הצלחתם הראשונית בהורדת האבטלה נבעה מהולכת שולל ומנטיעת ציפיות בתודעת "הסוכנים הכלכליים" בשווקים, משום שעל פי המוניטריסטים (וכמובן על פי הדוקטרינה הניאו־קלסית), ממשלים אינם מסוגלים להוריד את שיעור האבטלה מעבר לתקופה מסוימת – היא תקופת האשליות. עם ההתפכחות, חוזרת האבטלה למצבה הקודם, "הטבעי".

במושגים של משוואה ז.1 ובלשון המוניטריסטית, כאשר הסוכנים הכלכליים אוחזים במידע מלא על פעלולי השוק ופועלים באופן רציונלי, הממשל יכול להשפיע על המחירים הנומינאליים (P) בלבד. הממשל מטבעו אינו יכול להשפיע על הכלכלה הריאלית (Q).

אך המציאות, לפי פרידמן, אינה מושלמת: לא כל הסוכנים הכלכליים הינם רציונליים ולרובם אין מידע מלא, בעיקר מידע על העתיד. בעולם לא מושלם שכזה יכולים הממשלים להונות את הסוכנים הכלכליים על ידי נטיעת ציפיות כוזבות במוחם לגבי האפקטיביות של המדיניות הכלכלית. ואם ההונאה מצליחה, הממשל יכול להשפיע על רמת האבטלה, לפחות בטווח הקצר אך לא יותר מכך.

על פי הגרסה המוקדמת של פרידמן, הציפיות אמנם משתנות בהתאם למציאות (adaptive expectations), אך מאחר שקצב השתנותן איטי, הן תמיד מפגרות (lagging) אחר המציאות. פיגור זה מאפשר לממשל לשטות "במצפים" ולהוריד לטווח קצר את האבטלה מתחת לרמתה "הטבעית".[56]

בלשון משוואה ז.1, הערך הנומינלי של התפוקה (Y) במשק יעלה, וכך גם כמות התפוקה הריאלית, אלא שבסופו של דבר הציפיות יותאמו למציאות, התפוקה הריאלית תרד, והמחזור יסתיים עם עליית מחירים (P) בלבד. כל זאת משום שלפי פרידמן, עקומת פיליפס מופרכת מיסודה ושבניגוד למקובל לחשוב, היא אינה מראה תחלופה כלשהי לטווח בינוני ולטווח ארוך בין אבטלה לאינפלציה.

לטענת פרידמן, פיליפס (וקיינס לפניו), בלבל בין שיעור השכר **הכספי** (הנומינלי) ובין שיעור השכר הריאלי. במקום למדוד את שיעור השינוי בשכר הנומינלי (על הציר האנכי כמו בתרשים ז.2 לעיל), על פיליפס היה למדוד את שיעור השינוי בשכר הריאלי – כלומר, את שיעור השינוי הנומינלי בפועל **פחות** הציפיות לשיעור השינוי במחירים.

נניח, מסביר פרידמן, שהממשל פועל על פי המתכון של עקומת פיליפס, בהאמינו שקיימת תחלופה יציבה בין אבטלה לאינפלציה. התנאים במשק הם 5% אבטלה ו־1% אינפלציה (תרשים ז.2 לעיל). הממשל הודיע שהוא מתכנן להגדיל את הביקוש המצרפי כדי להוריד את האבטלה לשיעור 3% באמצעות הזרמת כספים, וזאת (בהתאם לעקומת פיליפס) בתמורה לאינפלציה של 6%.

בתחילה, טוען פרידמן, שוק העבודה יגיב בכניסת עובדים חדשים משום שהם מאמינים שהכנסתם הריאלית תגדל ב־6% לשנה. גם המעסיקים מעוניינים לשלב יותר עובדים, בהאמינם שהכנסתם הריאלית תעלה לנוכח הזרמת הכספים והגדלת הביקוש. אך בהדרגה שתי הקבוצות, השכירים והמעסיקים, יתפסו שהם מבלבלים בין מחירים כספיים לבין כמויות ריאליות. השכירים

56 Friedman (1968b, 1977)

החדשים יבינו ששכרם הריאלי לא עלה כלל (כי מדד המחירים הכללי (*P*) אף הוא עלה ב־6%) והם ינטשו את משרותיהם. המעסיקים במקביל ייווכחו לדעת כי שיעור גידול הרווח שלהם זהה לעליית המחירים (שכן שניהם עלו ב־6%), כלומר שרווחיהם הריאליים לא עלו כלל, והם יפחיתו את הביקוש לעובדים. בסופו של דבר, בתום המחזור, המשק יחזור למצבו הקודם עם אותו שיעור "טבעי" של אבטלה של 5%.

זה הצד הריאלי של המחזור. אלא שבצד הנומינלי, המשק לא ישוב לשיעור אינפלציה של 1%. הפעם כבר החלו להתקבע ראשיתן של הציפיות האינפלציוניות במוחם של השכירים והמעסיקים כאחד. ואם בתום המחזור הממשל ישוב ויזרים כסף כדי להגדיל את הביקוש והתעסוקה במשק, הוא יתחיל את המחזור החדש עם אינפלציה שנתית וציפיות אינפלציוניות – לא של 1% אלא של 6%.

על פי פרידמן, שוק העבודה מבוסס על שיווי משקל בין היצע וביקוש, ומאחר שהמו"מ על השכר בין השכירים והמעסיקים מבוסס על תחזית שיעור השכר הריאלי המצופה, פירושו של דבר שכבר מראש העובדים והמעסיקים מניחים תוספת 6% לשכר הנומינלי ולרמת המחירים הכללית במשק, וזה יהיה למעשה שיווי המשקל החדש במשק – 5% אבטלה ו־6% אינפלציה. מכאן, שעל הממשל לקחת בחשבון שבמחזור החדש, הורדת האבטלה (הזמנית) לשיעור 3% תהיה כרוכה לא ב־6% אינפלציה אלא ב־12% (=6+6).

ככל שהזמן עובר כך השכירים והמעסיקים לומדים את הלקח ואינם מאמינים עוד שהממשל מסוגל לשנות את מצבו הריאלי של המשק (*Q*). הם מבינים שהשפעת היצע הכסף שלו מוגבלת לצד הנומינלי בלבד, כלומר למחירים (*P*). וככל שהממשל דבק במדיניות ניהול הביקוש כך מחזורי הציפיות מתקצרים, האינפלציה הולכת וגדלה בקצב מואץ והביקוש הריאלי לא גדל.

כך, מכל מקום, הסבירו המוניטריסטים את הסטגפלציה של שנות השבעים, על רקע ההיסטוריה המשוחזרת של הסדר הקיינסיאני.

ג.3 הציפיות הרציונליות

בגרסאות מאוחרות יותר, כמו של רוברט לוקאס ושל תומאס סרג'נט,[57] "הציפיות" קיבלו תוסף והפכו ל"ציפיות רציונליות". על פי הגרסה הזאת מדובר בשוק השורץ "סוכנים רציונליים", ומכאן שחבל על האנרגיה שהממשל מבזבז: תיאוריית הציפיות הרציונליות מסבירה, שכל ניסיון ליזום מדיניות מרחיבה – כלומר להזרים תוספת כסף בשווקים – אינו מסוגל, אפילו לטווח קצר, להרחיב את הכלכלה הריאלית (*Q*). הסוכנים הרציונליים כבר מכירים את התיאוריה הקיינסיאנית על בוריה ומתנהגים בהתאם – כלומר, הם פשוט מנתקים את ההתנהגות הריאלית שלהם ממדיניות הביקוש הנומינלית של הממשל ובכך הופכים את מדיניות הממשל לבלתי אפקטיבית לחלוטין. וככל שכולם מתוודעים למדיניות הזאת, היא מתורגמת מיד לאינפלציה עוד יותר גבוהה (כלומר *P* גדל בקצב ההזרמה הנומינלית מבלי ש־ *Q* מושפע).

תיאוריית הציפיות הוצגה בזמנו בקולות תרועה, בביטחון עצמי שופע, בהירוגליפים מעין מתמטיים המעוטרים בשפה עממית – שפה שרמזה כי למעשה מסתתר מאחורי התיאוריה תחכום מדעי מרובה, שפשוט בלתי אפשרי לחלוק אותו עם ההמון הנבער. הקביעות הנחרצות הללו של המוניטריסטים הפכו לחלק מוצק בתודעה הכלכלית פוליטית. הן שולבו בספרי הלימוד בכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית באוניברסיטאות ובפרשנות הכלכלית שבתקשורת ההמונית.

57 Lucas (1972, 1973, 1978); Sargent (1973)

ראוי לציין שלמדעני הציפיות הללו אין שמץ מושג כיצד מודדים ציפיות – דבר הכרחי כאשר מורחים משוואות המתיימרות להעריך ולנבא מגמות מקרו כלכליות. יתר על כן, התיאוריות הללו מבוססת על טענה בדבר קיומו של מנגנון מסתורי אשר מגדיל ומקטין את כמות הציפיות בהתאם להזרמות הממשל. מאחר שאין דרך לצפות ישירות בציפיות, ההוכחה היחידה לקיומן היא השינויים במחירים.

מכל זאת יוצא, שבאופן מעשי (אמפירי), "הציפיות האינפלציוניות" שיוצרות שינויים במדדי המחירים ניתנות למדידה מאוד מדויקת על פי השינויים... במדד המחירים (בהנחה שמדדי המחירים הינם מדויקים). ברור שמדובר בטענות מעגליות בנוסח הטוב והישן של הפלוגיסטון ולא חלילה בהוכחה מדעית. כך גם יש להבין את שפע המידע הסטטיסטי שנאסף כביכול על "הציפיות האינפלציוניות". אין הוא יותר מסתם מידע על כל מיני מחירים אולם אין בו שמץ מידע על "ציפיות".[58]

אבל בכל ההמצאות המעיין מדעיות הללו אין חדש: כפי שראינו (בפרקים 4-5), מדע הכלכלה אינו מסוגל אפילו להגדיר ולמדוד רכיבים בסיסיים שעליהם בנויה הדוקטרינה הניאו־קלסית, כמו היצע, ביקוש, תועלת, תועלת שולית, שווי משקל, פונקציית הייצור ועוד, והדבר מעולם לא הטריד את מנוחת שומרי החומות המסובסדים על ידי בעלי כוחות השוק.

כל מדע "הציפיות" המוניטריסטי קשור להצהרה הנחרצת של פרידמן ודומיו, שלמדיניות ניהול הביקוש הקיינסיאנית אין יכולת להשפיע על הכלכלה הריאלית לטווח ארוך, ומשום כך עקומת פיליפס לא רק נדונה לכישלון אלא מביאה בעקבותיה לאינפלציה דוהרת. אבל גם כאן מדובר בהצהרה אופיינית חסרת הוכחה כלשהי, שקל מאוד להדגים את קלישותה.

ניקח לדוגמא שני מקרים אופייניים למשקים הקפיטליסטיים. במקרה הראשון, נניח שממשל מדיני מעלה את הביקוש המצרפי באמצעות "קיינסיאניזם צבאי", משמע, הוא מעלה באופן קבוע את ההוצאות הביטחוניות. רוב ההזמנות לציוד, תשתית וטכנולוגיה יתועלו לקבוצת הספקים שמורכבת מתמנון התאגידים הגדולים במשק, ואלה ימשיכו ויפזרו חלק מן ההזמנות בקרב עוד כמה מאות קבלני משנה ופירמות קטנות יותר. שאר הפירמות והעסקים במשק יהיו מחוץ להקצאות החדשות של הממשל. כתוצאה מן ההזרמה תתרחש חלוקה־מחדש של הכנסות במשק. ההזרמה אף תגרום לתהליכי ייצור, השקעה ותעסוקה חדשים – כלומר, היא תגרום לשינויים **ריאליים** במשק.

דוגמא שנייה: נניח שהבנק המרכזי בארה"ב מחליט להעלות את "היצע הכסף" באמצעות הצעת רכש במחיר גבוה של האג"ח הממשלתי (כפי שהוא עשה במשבר 2008). האג"ח הממשלתי בארה"ב ברובו אינו בידי משקי בית אלא מרוכז בידי המשקיעים המוסדיים הגדולים. מכאן, שהמרוויחים הישירים של ההתרחבות המוניטרית הזאת יהיו המשקיעים המוסדיים הגדולים, בעוד ש"סוכנים כלכליים" אחרים לא הושפעו מן הפעולות.

בשתי הדוגמאות, המדיניות המקרו כלכלית שינתה ישירות ובעקיפין את מבנה חלוקת ההכנסות, הנכסים, ההשקעות, הייצור והמחירים היחסיים בין סך כול "השחקנים" במשק. כל אלה היו למעשה שינויים מאד ריאליים. למעשה, גם בעידן הניאו־ליברליזם והשלטת התודעה המוניטריסטית לא תיתכן מדיניות מקרו כלכלית כלשהי שאין לה השפעה על המשק הריאלי.[59]

58 בקרב האנליסטים הפיננסיים רווח מין פולחן שבו מודדים "ציפיות" כהפרש הריבית שבין האג"חים הנומינליים לבין האג"חים הצמודים למדד מחירים כלשהו. זה נראה מאוד מתוחכם ואף מתפרסם כ"מדד ציפיות" אובייקטיבי בעיתונים ובאתרים הפיננסיים. לא נעים לקלקל, אבל שוב מדובר במדידת והשוואת מחירים ממינים שונים ולא במדידת ציפיות מסתוריות.

59 בקונטקסט הישראלי, יש לחשוב על ממשל ימין רדיקלי מהסוג הרווח, שמקטין ללא הרף את השירותים הציבוריים בטענה של מדיניות מוניטרית "מצמצמת" ומסבסד את המקורבים המרכזיים, ביניהם: קבוצות ההון המרכזיות, קבלני

לסיכום, פרידמן, פלפס, לוקאס, סרג'נט ועוד כמה מדעני "ציפיות" זכו בפרסי נובל לכלכלה, וללא ספק זכייתם הייתה מוצדקת. העובדה היא שתוך עשור בלבד הם הצליחו לקעקע את הסדר הקיינסיאני ולהשליט את התודעה המוניטריסטית (או מה שמכנים היום הסדר הניאו־ליברלי). הם הציגו דוגמה חדשה לכאורה, שחזרה והטיפה באופן בוטה שמדיניות מקרו כלכלית אינה יכולה להשפיע לטווח ארוך על הכלכלה הריאלית. זאת הייתה גרסה מתוחכמת לגרסה הישנה הניאו־קלסית שנוסדה לפני הצורך הדחוף בהקמת המקרו כלכלה, בעת המשבר הגדול של שנות השלושים. אך בסופו של דבר, המשבר הלך ונמחק מן הזיכרון ועתה היה צורך להיפטר משיירי הסממנים האוטונומיים שהותירה המקרו כלכלה ולהופכה לחלק מהתהליך העסקי.

תרומתה הגדולה של האסכולה המוניטריסטית הייתה הקביעה המלאה בביטחון עצמי והמגובה במין לחש נחש מדעני, שהמשק הריאלי בשום מצב אינו נזקק להתערבות ממשלתית. אילו אך הכלכלה תהיה "חופשית", כלומר כלכלת שוק עסקית, פרטית, תחרותית וכו' — שיעור האבטלה ימצא את שווי משקלו. אין זה משנה אם שיעור האבטלה "הטבעי" הזה יהיה 5% או 15%. הכול תלוי בשווקים — כלומר, ברצון הצרכנים "האוטונומיים", במגבלות הטכנולוגיות ובמחסור במשאבים. לממשל אסור "להתערב". התפקיד הכלכלי היחיד של הממשל (בנוסף לשמירת זכויות הקניין הפרטי) הוא לפקח על "היצע הכסף", לדאוג שכמות הכסף לא תגדל יותר מן הנחוץ לצרכי הכלכלה הריאלית.

כל אדם המשרך את דרכו בצל המציאות התאגידית־מדינית במאה העשרים ואחת יודע שהממשלים והארגונים הצבאיים־ציבוריים־כנסייתיים־מקומיים במדינות הקפיטליסטיות המובילות תופסים קרוב למחצית מהפעילות המשקית הרשמית. במציאות הזאת, המשמעות של האסכולה המוניטריסטית היא שמדובר בהונאה גלויה ובוטה ללא כסויים.

מחזה התעתועים הזה כיכב על מיטב הבמות במשך כמחצית המאה. העסקנים הפוליטיים ברחבי העולם אהבו להשתתף בהצגה, אם חפצה נפשם להיוותר על הבמה, בדרך כלל בתפקיד משרתים ליצנים. אלא שאז הגיע משבר 2008 ויצר לרגע ספקות.

ד. משבר 2008: סוף הדרך המוניטרית והקיינסיאנית

המשבר ב־2008 הרעיד לא רק את שוקי ההון, אלא כפי שראינו בפרק 2, הוא אף טלטל את תודעת השליטים ומדעני הכלכלה. הם חוו לרגע אובדן דרך. מאז המפולת עבר למעלה מעשור, והביטחון העצמי, זקיפות הקומה וזחיחות הדעת נראו כאילו חזרו לסורם, ועמם שבו התירוצים, סיפורי הקרב וזיוף ההיסטוריה. אולם ברור לכל מי שעיניו בראשו, כי שתי הדוגמות השליטות בתודעה אינן עוד רלבנטיות.

לא רק האסכולה המוניטריסטית התגלתה כמופרכת ויומרנית, אלא שגם האסכולה הקיינסיאנית, אף עם עדכונים, תיקונים וטלאים, אינה מסוגלת להתמודד עם המציאות החדשה.

משבר 2008 תפס את המוניטריסטים בעיצומה של אופוריה. לאחר שנים של מאובנות שחצנית (או ההפך), הפחד מפני מיתון ואבטלה החל להתפשט בהירככיות התאגידיות־מדיניות. בתחילה היו כמה אידיאולוגים שחזרו על מנטרות "אי ההתערבות הממשלתית" ו"תנו לכוחות השוק", אלא שהם בדרך כלל היו מובטחים באמצעות סבסוד והגנה אקדמיים. לעומתם, המנהלים המרכזיים, אנשי הביצוע בעמדות המפתח והעסקנים הפוליטיים, החלו לאבד את ביטחונם בדוגמה. במקום להניח לשווקים לווסת עצמם

נדל"ן, פירמות הגז, התנחלויות בשטחים הכבושים וקבוצות שליטה מקורבות. הסבסוד נעשה באמצעות הקטנה מתמדת של שיעורי המס והמס האפקטיבי לעסקים, בעיקר הגדולים. ההשפעה "הריאלית" של המדיניות ארוכת הטווח הזאת על המשק ניכרת כיום היטב ונראה ששינוי הקיבעון יהיה כרוך בקונפליקט חריף שמעולם לא התקיים בישראל.

הם נזעקו בבהלה "להתערב". אלא שתוצאות המדיניות הפיסקלית והמוניטרית העלו ספקות לא רק אודות היכולת לשיכוך המשבר, אלא בעיקר לגבי עצם התיאוריות הכלכליות פוליטיות הרווחות.

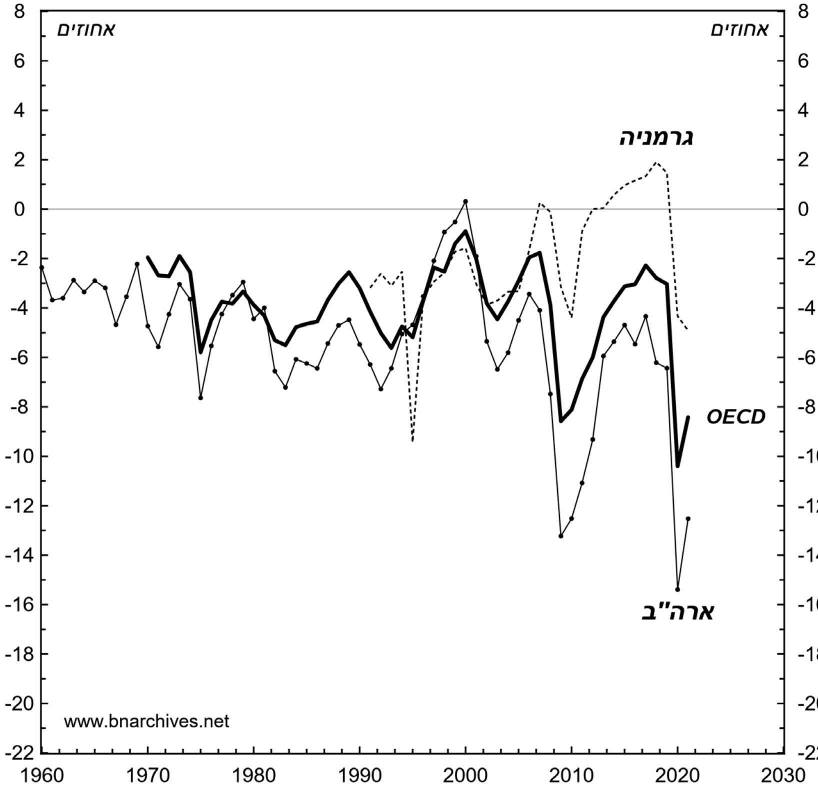
ד.1 המדיניות הפיסקלית

במשבר 2008 הקערה התהפכה ולפתע כולם ניסו "להתערב". התוצאה הייתה לא מדיניות של "ניהול ביקוש" מבוקר אלא שפיכת כסף היסטרית. תוך דור אבד הניסיון והמיומנות שהצטברו בעידן הקיינסיאני והמדיניות הפיסקלית הסתכמה בגל שוצף ענק של גירעון תקציבי.

תרשים ז.4 מתאר את המאזן התקציבי במדינות המפותחות (OECD) בשנים 1970-2021 וכן את המאזן התקציבי בארה"ב (שנים 1960-2021) ובגרמניה (1991-2021). הערכים השליליים המופיעים על הסקלה מסמנים את **הגירעון** התקציבי כאחוז מהתמ"ג. הערכים החיוביים מסמנים את **העודף** התקציבי כאחוז מהתמ"ג.

תרשים ז.4

מאזן תקציבי של הממשלים במדינות המפותחות, 1960-2021

הערה: הסדרות הינן שנתיות. המאזן התקציבי של הממשלים מחושב כמלווים נקיים של הממשלים. הספרות החיוביות או השליליות על הצירים מציינות עודף או גירעון תקציבי.

SOURCE: OECD StatExtracts (series codes: NLGQ for government net lending as a percent of nominal GDP).

אפשר לראות שהשלטת המוניטריזם מאמצע שנות השמונים הביאה לירידה בגירעון התקציבי ושלקראת שנות האלפיים הגירעון כמעט ונעלם. למן המפולת הראשונה במשבר 2000, המגמה החלה להתהפך, אם כי מבלי שהודו בכך בגלוי. במשבר 2008 כבר הגירעונות הלכו וגדלו במהירות ובהתמדה.

ממוצע הגירעונות הממשלתיים במדינות OECD גדל וב־2020 הגיע ליותר מ־8% מהתמ"ג. בארה"ב, המרכז הרוחני של המוניטריזם, רשויות הממשל שילחו כל רסן וגדילו את הגירעון עד ל־13% מהתמ"ג.

למען הסר ספק, לא הייתה כאן מדיניות קיינסיאנית מודעת. היה מדובר פשוט בהגדלה מהירה של "היצע הכסף" ומעט מאוד "ניהול ביקוש" מבוקר. לא היה תכנון פיסקלי שקול, הכולל מדרג מסי הכנסה ורכוש פרוגרסיביים גבוהים וצמצום מיסים עקיפים. לא הייתה חתירה לפיזור הצריכה וההשקעות ולחלוקה־מחדש של ההכנסות והרכוש. לא היה ניסיון להגדיל מחדש את התכנון והניהול הציבורי.

להיפך: הייתה הזרקת כסף לטובת קבוצות ההון הדומיננטיות כדי למנוע פגיעה בהן ובעיקר, הייתה הפחתת מיסים לקבוצות החזקות, כלומר, חלוקה־מחדש רגרסיבית של הכנסות. כל זאת הינה מדיניות הפוכה לקיינסיאניזם.[60] יש לזכור שהיה מדובר בנשיא ובשלטון המפלגה הדמוקרטית בארה"ב, שאמורים היו להיות בעלי מדיניות אלטרנטיבית למדיניות הרפובליקאית.

בסופו של דבר הרוח המוניטריסטית ניצחה, ולמן 2010 כבר התחילו לדבר על "הידוק החגורה", על "צנע" ועל שיבה לתקציבים מאוזנים. התפנית החדה הזאת במדיניות לא נבעה משום שהמשקים התאוששו והראו סימני צמיחה, או שהתגלתה בשיקגו תיאוריה חדשנית פורצת דרך, אלא משום שלמרות השנים הרבות של הדיאטה המוניטריסטית, הר החובות הטיל את צלו המאיים.

תרשים ז.5 מציג את אחוז החוב הממשלתי בהשוואה לתמ"ג במדינות OECD בשנים 2021-1969.

למן משבר 2008, הצמיחה המועטה במדינות המפותחות נעצרה, ולעתים אף הפכה לשלילית והגירעונות התקציביים לא הועילו הרבה. הממשלים הנפיקו בבהלה מלווים והגדילו בתקופה קצרה של חמש שנים את הצבר החוב ביחס לתמ"ג בקרוב ל־50%. בשנת 1970 החוב הממוצע במדינות המפותחות היה כ־40% מגודל התמ"ג. ב־2014 ממוצע החוב עבר את התמ"ג וביפן אף הצליח להגיע ליותר מפי שניים מהתמ"ג.[61]

מובן שכאשר השליטים חשו שהאיום מהתמוטטות המשטר התמוסס והחשש ממרד אזרחי פג, נפתחה ההטפה לשיבה אל המדיניות "המרסנת". שומרי החומות גויסו ונמצאו עד מהרה שני פרופסורים מוניטריסטים שהצהירו כי על פי תוצאות המחקר המשווה שהם ערכו במדינות המפותחות וב"שווקים המתעוררים", אחוז גבוה של חוב, ליתר דיוק חוב מעל ל־90% מהתמ"ג, הינו מתכון בדוק באופן מובהק לשיעורי צמיחה נמוכים.[62]

הזהרה חמורה כזאת מפי שני מומחים קיבלה תהודה עולמית והפכה במהירות דיגיטלית לנשק בידי הממשלים הניאו־ליברלים ברחבי העולם. היא כמובן תורגמה להצדקת קיצוץ בגירעונות ולצמצום בשירותים הציבוריים. ניאו־ליבראליזם מחובר היטב ללאומנות, ומי יעז לפגוע בחוסן הלאומי של המשקים.

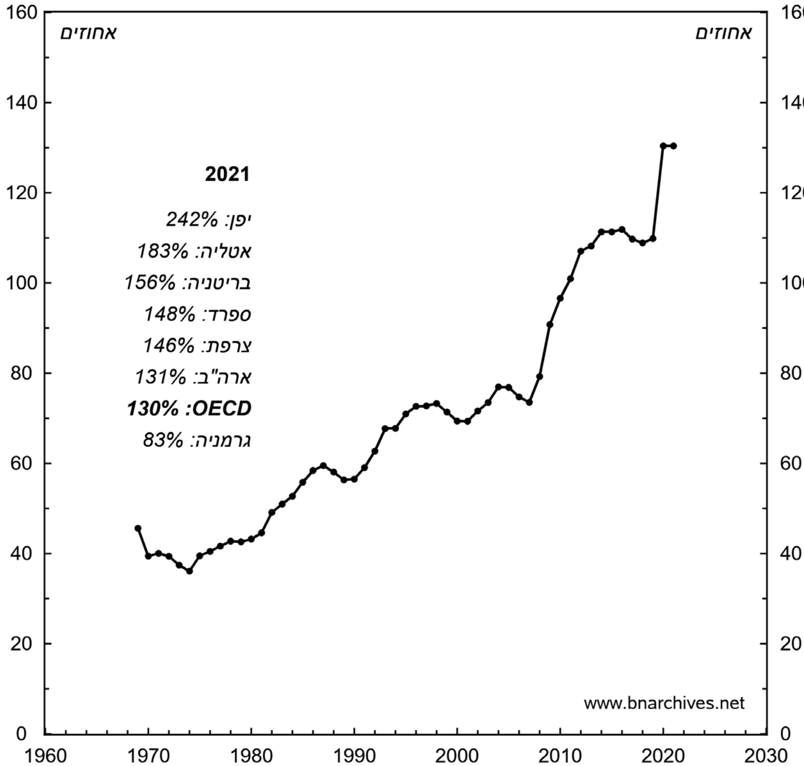
60 על עליית "הקיינסיאניזם" כביכול במשבר 2008 ראו: Farrell and Quiggin (2017)

61 ויד הממשל עוד נטויה: ב־2021 בעקבות מגפת הקוביד 19, יחס החוב הממשלתי לתמ"ג הגיע כבר ל־130%.

62 Reinhart and Rogoff (2010): 577

תרשים ז.5

החוב הממשלתי כאחוז מהתמ"ג במדינות המפותחות, 1969-2021

הערה: הסדרות הן שנתיות. החוב הממשלתי כולל את ההתחייבויות הפיננסיות הממשלתיות ברוטו.

SOURCE: OECD StatExtracts (series code: GGFLQ for general government gross financial liabilities as a percentage of GDP).

אלא שקבוצת כלכלנים מאוניברסיטת מסצ'וסטס בדקה את "המחקר" והראתה שהוא מבוסס על טעות חישוב בדף האקסל. התברר, שאם מתקנים את הטעות, רמת החוב כאחוז מהתמ"ג הינה חסרת השפעה על הצמיחה.[63]

אבל מי ישים לב לדקויות הללו כשגורל האומה נתון בסכנה. התקשורת המגויסת פעלה ברחבי ההירכיה: הקיצוץ בגירעון ובשירותים הציבוריים ובעיקר, הקיצוץ במיסים הוא "כורח המציאות". וחשוב לא לשכוח: "היעילות העסקית" ו"הגברת התחרותיות"...

שוב כדאי לציין, כי כמו בגירעון תקציבי כך גם בעסקי החוב: הסיפור אינו גודל החוב אלא מי מחזיק בו, כיצד הוא מתחלק ובעיקר – מי משלם אותו וחשוב מכל – מי ישלם אותו בעתיד.[64]

עד כאן המדיניות הפיסקלית במשבר 2008.

63 Herndon, Ash and Pollin (2013)

64 אודות הבעלות על החוב הציבורי, התפלגות המרוויחים והמשלמים וההשלכות הנרחבות שלו ראו: Hager (2016)

ד.2 המדיניות המוניטרית

המדיניות המוניטרית "המרסנת" הייתה הדגל של האסכולה המוניטריסטית ונושאי דגלה היו נגידי הבנקים המרכזיים. למן שנות התשעים הפכו הנגידים לדמויות תקשורתיות בולטות. הם כיכבו בכינוסיהם הבינלאומיים המפוארים. הופעתם האפרורית הקרינה ביטחון ונאומיהם השבלוניים נחשבו לשיא התבונה. התנבאותם השקולה על המשך הצמיחה, המותנית כמובן בריסון הוצאות הממשלים, צוטטו בחרדת קודש בתקשורת התאגידית־מדינית הגלובלית.

והנה, ב־2008 נעלם הביטחון ופג "הריסון". את מקום הנאומים על היצע הכסף החייב להיות מותאם למה שמכנים "צמיחה ריאלית", תפסו מכונות שהדפיסו שטרות בשצף קצף. הבנק המרכזי בארה"ב, אחד מהמעוזים המרכזיים של הניאו־ליברליזם, קרא למדיניותו החדשה בשם "הרפיה כמותית" (quantitative easing). פשוט כך, ללא משחק מקדים כלשהו. בשפה פשוטה הייתה הכוונה להדפסת כסף פראית ככל שמכונת הדפוס מסוגלת לסחוב. "ההרפיה" נראית היטב בתרשים ז.6.

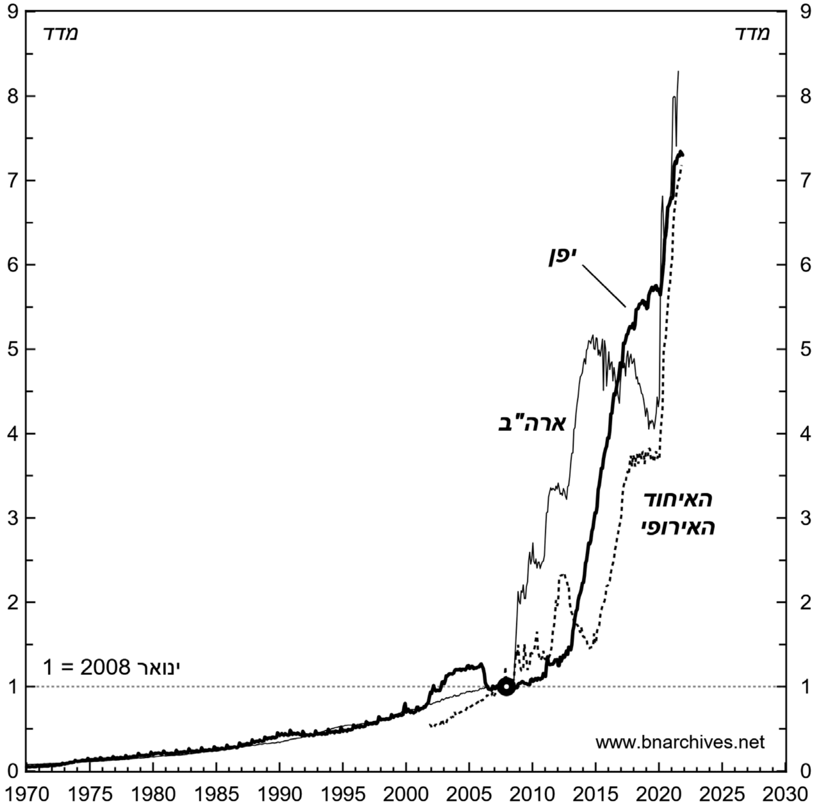
התרשים מציג את מה שמכונה "הבסיס המוניטרי" (monetary base), כלומר את כמות הכסף המזומן (שטרות ומטבעות) המצויים במחזור וביתרות הבנקים בארה"ב, באיחוד האירופי וביפן.[65]

אם לוקחים את חודש ינואר בשנת 2008 כנקודת בסיס באינדקס (= 1) שמופיע על הסקלה, אפשר לראות שהיצע הכסף גדל במתינות יחסית בעשר השנים שקדמו למשבר. למן המשבר, כמות הכסף שהבנקים המרכזיים הנפיקו נסקה מעלה. המוביל במרוץ ההדפסה היה הבנק המרכזי בארה"ב, אשר ללא עכבות העלה את כמות הכסף תוך חמש שנים פי חמישה כמעט.

הבנק המרכזי של האיחוד האירופי היה יותר מתון, אולי משום שהוא יותר מוגבל בהחלטותיו, אולם במרוצת חמש השנים מאז המשבר הוא הכפיל את כמות הכסף. הבנק המרכזי היפני, שהיה הראשון אשר נקט במדיניות "ההרפיה" כבר במשבר 2000, הצליח כמעט להשליש את הכמות, וגם כאן, כמו במקרה החובות הציבוריים והגירעונות, הנסיקה המשיכה: ב־2021, הבסיס המונטרי הגיע לפי 7-8 מרמתו ב־2008.

65 רוב כמות הכסף במשק אינה נובעת מהנפקת הכסף המזומן ("הבסיס המוניטרי") של הבנק המרכזי, אלא מגלגולי הקרדיט בעסקים. אבל העובדה הזאת לא כל כך מתיישבת עם הקביעות המוניטריסטיות בדבר אשמתם של הממשלים בכל הכשלים והחוליים של המשקים.

תרשים ז.6
הבסיס המוניטרי, 2021-1970

הערה: הסדרות מוצגות כנתונים חודשיים. הנתונים המקוריים הם במטבעות מקומיים. הנתונים מחושבים על בסיס ינואר 2008 =1. הנתון האחרון בסדרה של ארה"ב הוא אוגוסט 2021, של האיחוד האירופי נובמבר 2021 ושל יפן דצמבר 2021.

SOURCE: IMF International Financial Statistics through IHS Markit (series codes: L19MA@C111 for the U.S. monetary base till November 2001 and L14K@C111 after); Bank of Japan through IHS Markit (series code: JPNVM0001 for Japan's monetary base); IMF International Financial Statistics through IHS Markit (series code: L14K@C163 for Euro area monetary base).

ד.3 אובדן דרך

מבצע "ההרפיה" העולמי היה לא רק תפנית מדינית אלא אף צומת דרכים תיאורטית (או תיאולוגית) חשובה, בעיקר משום שהוא היה חסר השפעה כמעט לחלוטין על המשק, נומינלית וריאלית כאחד.

בצד הנומינלי, התברר שלמדיניות "ההרפיה" אין הרבה מן המשותף לא עם התיאוריה הקיינסיאנית ואף לא עם המוניטריסטית. ראשית, על פי התיאוריה הקיינסיאנית, היה צריך לצפות שהמדיניות הפיסקלית־מוניטרית המרחיבה תעורר את הכלכלה. מנגד, על פי התיאוריה המוניטריסטית, ההזרמה המסיבית של הכסף, הייתה אמורה לגרום לאינפלציה דוהרת.[66]

66 אם הכמות "הריאלית" (Q) של הסחורות נותרת בעינה או אף יורדת, ואילו כמות הכסף (M) עבור הסחורות גדלה במהירות – המחירים (P) של הסחורות, על פי המוניטריסטים חייבים לעלות.

משום מה, לא התיאוריה הקיינסיאנית ואף לא המוניטריסטית נראו אמינות. לאחר עשור של הזרמה בכמויות אדירות, האינפלציה "הבסיסית" (core inflation) הייתה בסביבות 1-2 אחוזים לשנה בלבד. ובסך הכול, בין 2008 ל־2020, המחירים לצרכן עלו ב־29% בארה"ב, ב־17% באיחוד האירופי, וב־3% ביפן. זה היה הצד הנומינלי.[67]

בצד הריאלי היה מצב העניינים עוד יותר מביך: על פי הגישה הקיינסיאנית, כסף זול באמצעות ריבית המתקרבת לאפס, ולעתים אף שלילית (בתוספת גירעון תקציבי), אמור להמריץ את ההשקעות ולהגדיל את הביקוש הכללי במשק. מסתבר שהדבר לא קרה. חרף הזרקת הכסף הזול, מאז תחילת המשבר אחוז ההשקעה הריאלית בתמ"ג במדינות OECD צנח לרמתו הנמוכה ביותר בחמישים השנים האחרונות. בשנות השבעים המוקדמות ההשקעה הממוצעת במדינות OECD היה כ־26% מהתמ"ג. מאז המשבר, שיעור ההשקעה בתמ"ג נפל ל־22% או פחות.[68]

שאלת הרלבנטיות של התיאוריה הקיינסיאנית מתחדדת עוד יותר כשבוחנים את תרשים ז.7.

התרשים מציג את התשואה על אִגרות החוב הממשלתיות לטווח ארוך בשלוש המובילות שבמדינות ה־OECD למן שנות החמישים. אפשר להיווכח שהתשואה על האג"חים הממשלתיים כבר הייתה נמוכה למדי כמה שנים לפני משבר 2008. מאז המשבר שיעורי הריבית הלכו וקרבו לאפס. שיעורי ריבית כה נמוכים לא היו קיימים בעולם מאז שנות החמישים, שהיו שנים של צמיחה מהירה ושיקום שלאחר מלחמת העולם השנייה.

לא ברור, אם כן, כיצד חסידי התיאוריה הקיינסיאנית שהתעוררו לתחייה בעת המשבר, סבורים שמדיניות מוניטרית מרחיבה, שבעיקרה היא שיעורי ריבית נמוכים, תהפוך את המגמה ותגדיל את אחוז ההשקעה בתמ"ג, שהרי הריבית כבר כמעט הגיעה לאפס. זה נראה כמו לשקם שדה מוצף באמצעות השקיה.

החרדה שנשקפה בדבריהם של נגידי הבנקים, המומחים, האידיאולוגים והיידעונים, כפי שראינו מהציטוטים בפרק 2, לא נבעה רק מכך ששתי הדוקטרינות העיקריות, הקיינסיאנית והמוניטריסטית, הכזיבו מן הבחינה אינטלקטואלית. אובדן הדרך נבע מכך שהאמצעים והכלים שהדוקטרינות העמידו לרשותם כהגנה מפני המשברים הקפיטליסטיים נתגלו כחסרי תועלת.

לבו של המשטר הקפיטליסטי, שוקי ההון, נותרו חשופים ללא נשק מגן. מצד אחד, הר החובות המאיים על התרחבות פיסקלית נוספת ומצד שני, ריבית הקרובה לאפס שאינה מאפשרת עוד הרחבה מוניטרית. לקראת נחשול הנפילות הבא הם נותרים בידיים ריקות.

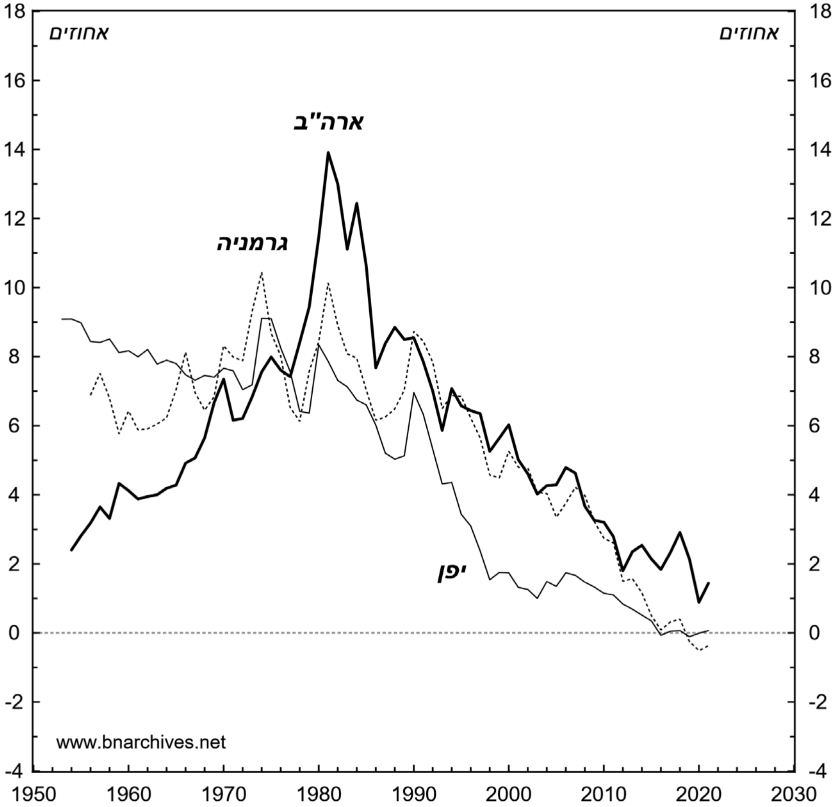
מול שתי הדוקטרינות הללו לא קיימת אלטרנטיבה רצינית. אמנם קיימות תיאוריות כלכליות פוליטיות רדיקליות, שבחלקן אף עוסקות במשברים הקפיטליסטיים, וכן קיימת תרבות ביקורתית משגשגת המוחה נגד המשטר הפיננסי של הקפיטליזם, אך בפרק הבא נראה שאף הן ניצבות בפני בעיות קיומיות.

67 "אינפלציה בסיסית" היא עליית המחירים של הסחורות במשק ללא מחירי המזון והאנרגיה הנחשבים לפחות יציבים.

68 World Bank Online

תרשים ז.7

התשואה על אג"ח ממשלתיות לטווח ארוך בשלוש מדינות מובילות, 1954–2021

הערה: הסדרות מוצגות כשנתיות

SOURCE: IHS Markit (series codes: L61@C111 for the U.S. till 1959 and A111IRLTLT01ST after; L60p@C158 for Japan till 1988 and A158IRLTLT01ST after; L61@C134 for Germany till 1959 and A134IRLTLT01ST after).

פרק שמיני

כלכלה פוליטית רדיקלית במאה העשרים

א. הניאו־מרקסיזם

התיאוריה המרקסיסטית שתיארה את התפשטות הקפיטליזם בעולם, ניבאה משברי הון בלתי נמנעים והבטיחה מהפכה שתפיל את משטר ההון, לא הייתה נפוצה בימי חייו של מרקס. מעט בני אדם שמעו את שמו של הגולה הזועם שחי בבדידות עם משפחתו בלונדון. עוד פחות קראו את ספרו הקפיטל, ספר גרמני סבוך שיצא לאור בשנת 1867. באותה שנה היו ידועות דמויות שעמדו בראש תנועות וארגונים אופוזיציוניים, כמו בלנקי, פרודון, לסאל ובאקונין. אולם אלה הלכו ונשכחו ככל שהתקרבה המאה העשרים. דווקא התנועות הרדיקליות הגדולות בתחילת המאה העשרים אימצו את הכלכלה הפוליטית של מרקס ובעיקר את פילוסופיית המהפכה שלו, שהייתה חלק בלתי נפרד ממנה.

התיאוריה המרקסיסטית לא רק שכנעה בהגיונה אלא אף הפיצה בשורה חדשה: ככל שמשטר ההון יתחזק כך הסתירות הפנימיות המתפתחות בחובו יאיימו עליו ולבסוף ימוטטו אותו. סתירות אלה יופיעו בצורת משברים כלכליים פוליטיים שילכו ויחריפו, וסימניהם יתגלו בירידת ההשקעות ובנפילת הרווחיות, ועמם יתפשטו העוני והאבטלה, הפשע והניוון הפוליטי. מנגד, התהליכים הללו יוליכו את העובדים היצרניים לעבר התארגנות פוליטית מהפכנית ובסופו של דבר, המהפכה שתינשא על כתפי העובדים המאורגנים עתידה לא רק להשליך את השליטים הקפיטליסטיים, אלא תכונן סדר תבוני חדש אשר ישחרר את המין האנושי מכבלי המחסור והבערות, מן המלחמה והרעב, מן הדת והמדינה.

בתחילת המאה העשרים החלה להסתמן תפנית בתיאוריה המרקסיסטית. הקו החדש שאומץ על ידי המרקסיסטים היה אמור להסביר מדוע הקפיטליזם אינו עובר משברים בעוצמה גוברת כפי שניבא מרקס. הוא אף נועד להבהיר את פשר ההתמתנות שעברו המפלגות הסוציאליסטיות, אשר נראו פחות נלהבות למהפכה ויותר נוטות לרפורמות ופשרות. אבל בעיקר הוא נזקק לספק הסבר לשמרנותם של העובדים המאורגנים במדינות הקפיטליסטיות המרכזיות, אשר העדיפו הישגים בשכר ובתנאי תעסוקה על פני פעילות פוליטית רדיקלית.

התפנית הזאת הייתה למעשה תחילתה של מגמה המכונה בשם כללי **ניאו־מרקסיזם**, כינוי המאפיין את התיאוריות המרקסיסטיות החדשות במאה העשרים. התפנית החלה עוד בתקופת חייו של פרידריך אנגלס, אשר לאחר מותו של מרקס הפך לפטריארך ולפוסק הלכה בכנסיה הסוציאל־דמוקרטית.

הטענה הבסיסית של הניאו־מרקסיסטים הייתה שהקפיטליזם עבר שינוי מבני: המשטר "התחרותי" שאפיין את תקופת התיעוש במאה התשע עשרה שקע, ובמקומו עלה "הקפיטליזם

המונופולי". מכאן התחילו הניסיונות המתמשכים לאורך המאה העשרים לסגל ולהתאים את תיאוריית הערך של מרקס למציאות החדשה.

מבחינת המרקסיסטים החדשים, לא היה ניתן עוד לקבוע את מחיר הסחורות בענפים מונופוליים על בסיס יחידות זמן עבודה. השכר הריאלי של פועלי התעשייה, שנחשבו ללב הייצור הקפיטליסטי, לא נדחק עוד מטה אל עבר מינימום הקיום, ומכאן שערך העבודה עצמו לא היה יכול עוד להיקבע על בסיס השכר "ההכרחי" למיחזור, או ל"ייצור מחדש" של כוח העבודה. בענפי המפתח התעשייתיים בלטו קבוצות מאורגנות של שכירים המוגנות על ידי איגודים מקצועיים חזקים. עובדים אלה, בעלי שכר גבוה יחסית ויציבות בתעסוקה לעומת שאר הפרולטרים, זכו בתואר העוקצני "האריסטוקרטיה של העבודה" (labour aristocracy) שטבע האנרכיסט מיכאיל באקונין.[1]

אנגלס הכיר בחשיבות התופעה, אולם טען שבאופן עקרוני "חוק הערך" של מרקס, המבוסס על שכר קיום מינימלי לעובדים יצרניים בשוק תחרותי, נותר תקף.[2]

לעומתו, ולדימיר לנין ביסס את הקריירה המהפכנית שלו דווקא על קיומו של אותו פיצול בשוק העבודה. על פי לנין, העובדים המאורגנים וראשי המפלגות הסוציאל־דמוקרטיות במדינות הקפיטליסטיות המרכזיות הלכו ו"התברגנו". הם משתפים פעולה עם הקפיטליסטים על חשבון פועלי העולם הפרולטרי המנוצלים בפריפריה.[3] התפתחות זאת, לפי לנין, משנה את טיבו של הקונפליקט המעמדי. הקפיטליזם בתקופת מרקס אופיין במאבק מעמדי שהתחולל ישירות בקו הייצור התעשייתי בבתי החרושת עתירי העבודה. מכאן בין השאר, הסיק מרקס שהמהפכה תפרוץ במרכזי התיעוש הקפיטליסטיים, בהם יבשילו התנאים להתגבשותו של מעמד פועלים מאורגן פוליטית. לנין לעומת זאת טען, שהקפיטליזם במאה העשרים הוא קפיטליזם מדיני. המאבק המעמדי מתחולל בעיקר בין המדינות הקפיטליסטיות המפותחות לבין העולם הפרולטרי הקולוניאלי. העובדים המאורגנים במדינות המפותחות משתפים פעולה עם ההון ונהנים מניצול המושבות. בתקופת המלחמה הקרה שלאחר מלחמת העולם השנייה ראו ממשיכיו של לנין את המאבק המעמדי כמלחמה בין בריה"מ והגוש הסובייטי לבין ארה"ב והגוש המערבי. בסופו של דבר יצא שהמאבק המעמדי הסתכם בצייתנות מוחלטת של עסקני מפלגות קומוניסטיות במדינות ברחבי העולם, שקיבלו משלטונות בריה"מ זיכיון לנהל מדיניות של תמיכה עיוורת במדיניות החוץ של בריה"מ וכמובן – להוקיע בזעם את מדיניות החוץ של ארה"ב או של כל מדינה שבריה"מ לא רצתה ביקרה.[4]

מעבר לשינוי באופי המאבק המעמדי, טענתם השנייה של הניאו־מרקסיסטים הייתה שהקפיטליזם בתקופתו של מרקס היה מבוסס על ייצור "תעשייתי" ואילו לקראת המאה העשרים הלך והשתלט משטר חדש בעל אופי "פיננסי־מדינתי". במשטר הזה טיפוס הממשל השתנה והפך

1 Bakunin (1872): 294

2 Engels (1894): 46

3 Lenin (1917): 525

4 המפלגות הקומוניסטיות נאלצו לבלוע מרורים רבים בגלל תמיכתן העיוורת ב"ריאל פוליטיק" האימפריאלית שניהלה בריה"מ ברחבי העולם. הן נאלצו לתמוך בהסכם סטלין־היטלר ולאחר מכן לגנותו ולהתגייס למלחמה נגד תוצאותיו. במזרח התיכון, הן נאלצו לתמוך בממשל נאצר "הפרוגרסיבי", אף שהוא רדף וכלא קומוניסטים במצרים. הן נאלצו לשמור אמונים לבריה"מ שתמכה בממשלת קאסם בעיראק אף שהוא וראשי הבעת' ערכו טבח בקומוניסטים. הפיצולים המרובים שהתרחשו במפלגה הקומוניסטית בפלסטינה ובישראל הם חלק מהסיפור המפותל הזה.

מ"שומר לילה" פסיבי וליברלי, לפעיל ולמעורב במשק למען יציבות ההון. הממשלים הקפיטליסטיים מהטיפוס החדש עסוקים בוויסות התפוקה בענפי המפתח התעשייתיים. הם מנהלים מדיניות הגנה על התוצרת המקומית. הם מפקחים על שוק העבודה ומעניקים תמיכה וסובסידיות לסחר החוץ. אך עיקר הטענה הייתה שהקפיטליזם "הפיננסי" החדש דחף את המדינות הקפיטליסטיות למיליטריזם, ללאומנות ולאימפריאליזם.[5]

וכך, שני התהליכים השלובים הללו – **פיננסיזציה ואימפריאליזם** – הפכו להסברים המובילים בתיאוריות הניאו־מרקסיסטיות. אמנם במרוצת המאה העשרים הנסיבות ההיסטוריות השתנו, תיאוריות אופנתיות התיישנו והושלכו הצדה וסיסמאות חדשות צצו ודעכו, אולם הצמד המשולב, פיננסים־אימפריאליזם, נותר כהסבר מפתח בתיאוריות הניאו־מרקסיסטיות למן מלחמת העולם הראשונה ועד למלחמת המפרץ השנייה.

ב. פיננסים ואימפריאליזם

נקודת הפתיחה הייתה ספרו של ג'ון הובסון אימפריאליזם. הובסון היה הראשון שכתב על הזיקה בין שינויים בחלוקת ההכנסות לבין שינויים במבנה המשק, המחוללים נטיות להתפשטות צבאית בקרב המעצמות הקפיטליסטיות.[6]

בשנת 1875, עשרה אחוז בלבד משטחה של אפריקה היה כבוש על ידי מעצמות אירופיות. בתוך עשרים וחמש שנים, עשרה אחוז בלבד מאפריקה (בעיקר אתיופיה) נותר בלתי כבוש. על פי מחקרו של הובסון, בשני העשורים האחרונים של המאה התשע עשרה, שבהם התפשטה במהירות האימפריה הבריטית, עלה פי ארבעה זרם השקעות החוץ מבריטניה אל הקולוניות שלה. במקביל, חלוקת ההכנסות בבריטניה הלכה והתקטבה. הובסון הסיק מכאן, שהעלייה המהירה ביצוא ההון הבריטי הייתה תוצאה של התגברות הקיטוב בהכנסות במשק. הקיטוב, לטענתו, נבע מתהליכי מונופוליזציה והתרכזות ההון בידי הפיננסיירים הגדולים. תהליכים אלה הובילו לירידה בכוח הקנייה של העובדים ביחס לכושר הייצור של המשק ומכאן צמח "עודף הון", כלומר קרנות הון שאינן מוצאות נתיבי השקעה רווחיים בשוקי בריטניה. זאת הסיבה לנהירה של ההון אל הקולוניות בתורו אחר מוצא להשקעות, בעיקר באזורים פרה־קפיטליסטיים:

> "אין זאת הקידמה התעשייתית הדורשת פתיחת שווקים ואזורים חדשים להשקעה, אלא חלוקה מעוותת של כוח הקנייה, אשר מונעת את מימוש מלוא הסחורות וההון בתוך בריטניה. חיסכון היתר, שהוא המקור הכלכלי של האימפריאליזם, מכיל הכנסות מרנטות, רווחים מונופוליים ואלמנטים טפיליים אחרים..." (Hobson, 1902: 85).

> "...שורשיו הכלכליים של האימפריאליזם נעוצים בתשוקה של האינטרסים התעשייתיים והפיננסיים המאורגנים להבטיח ולפתח שווקים למען עודף המוצרים וההון שלהם. כל זאת, על חשבון הציבור ותוך שימוש בכוחו. מלחמה, מיליטריזם ומדיניות חוץ מתלהמת מהווים אמצעים חיוניים למטרה זאת..." (שם: 106).

5 Engels (1894): 837-8

6 Hobson (1902): 77-8, 85-6, 106

ספרו של הובסון עורר תגובה חזקה בקרב המרקסיסטים בני זמנו ובעקבותיו נכתבו עבודות רבות שהתבססו על נתוניו. הבולטים בין הכותבים שהושפעו מהובסון היו רודולף הילפֶרדינג, רוזה לוקסמבורג וולדימיר לנין.[7]

ב.1 הון פיננסי

הילפרדינג כתב שהשינוי במשטר הקפיטליסטי נובע מעלייתו של "ההון הפיננסי". הסיבה לדומיננטיות של ההון הפיננסי היא תלותם הגוברת של התעשיינים והסוחרים באשראי הבנקאי ועלייתם של השווקים לניירות הערך בניהולם של הבנקים. התפתחות זאת באה יחד עם הסבתם של בתי החרושת, המפעלים ועסקי המסחר לחברות מניות. המשמעות היא שהתעשיין, אשר בעבר חיבר מכונות עם פועלים בקו הייצור, הפך לפיננסייר המלווה למפעלו כספים באמצעות ההון העצמי של הפירמה כדי לקבל דיווידנדים על חלקו בהון המניות. כתוצאה מתהליכים אלה, טען הילפרדינג, עלתה בכורתם של הבנקים הגדולים, הן כמנהלי שוקי ההון, הן כמנהלי האשראי והן כשליטים של קרנות ההשקעה במשק.[8]

קרנות אלה מאפשרות להם להשתלט על קניין תעשייתי ומסחרי, ובעיקר לתכנן ולווסת את המשק על פי האינטרסים שלהם. ההון התעשייתי וההון המסחרי נופלים בידי ההון הפיננסי באמצעות כוחו באספקת אשראי, באמצעות רכישות ישירות או באמצעות השתלטויות ומיזוגים שהוא עורך דרך שוק ניירות הערך.

הבנקים הגדולים מעוניינים למנוע תחרות המקטינה את הרווחיות בתעשייה שבה הם שולטים. מכאן נובעים הלחצים שלהם על הממשלים ליצור הסדרים משקיים, מכסות ייצור, סובסידיות, הגנות ומכסים. כדי למנוע נפילת שיעורי הרווח, הם לוחצים לא רק לחסימת הכניסה של מתחרים זרים אלא בעיקר להרחבת יכולתם לייצא סחורות והשקעות בעולם.

הדרך המהירה שלהם לייצוא ההון היא באמצעות השתלטות פוליטית וצבאית על אזורים חדשים פחות מפותחים. חשוב בעיניהם לתפוס אזורים אלה כדי להקדים קבוצות מונופוליות שבסיסן במדינות קפיטליסטיות אחרות. מאחר שההתמודדות בין המונופולים "הלאומיים" על השטחים החדשים באסיה, באפריקה ובאמריקה הלטינית אינה מתחוללת באמצעות תחרות בשוק, עולה הצורך הדחוף בגיבוי פוליטי ובהגנה צבאית על הנכסים הלאומיים.

> "...מכאן קמה הזעקה של כל אותם קפיטליסטים הדורשים מדינה חזקה בעלת שלטון חזק, שיהיה בעל עוצמה להגן על האינטרסים שלהם גם בפינות הרחוקות ביותר של העולם..." (Hilferding, 1910: 365).

האימפריאליזם, מבחינת הילפרדינג, הוא תוצאה בלתי נמנעת של השתלטות "ההון הפיננסי" על המשקים הקפיטליסטיים והוא נועד בעיקר למנוע משברי רווחיות.

7 Hilferding (1910); Luxemburg (1913); Lenin (1917)

8 יש לציין שהילפרדינג הכיר את שוקי ניירות הערך הגרמניים והקונטיננטליים בלבד, שנשלטו אז לחלוטין על ידי הבנקים הגדולים. בבריטניה ובצפון אמריקה המצב היה שונה. לכן, תיאוריית "ההון הפיננסי" הייתה מלכתחילה זקוקה לעיון מחדש, מקיף יותר (ראו: Niosi, 1978).

הצורך במדינה חזקה ובהתפשטות צבאית, לפי הילפרדינג, היה כרוך בשינויים אידיאולוגיים. בתקופת הקפיטליזם התעשייתי שררו אידיאולוגיות ליברליות אשר שיקפו אידיאל בורגני. הייתה זאת תמונת עולם של תחרות הרמונית בין יצרנים בחברה האזרחית. בעולם ההוא תפקידה של המדינה היה מזערי. היא הייתה אמורה לפעול כמעט ללא מעורבות במשק. מאז עליית משטר ההון הפיננסי, כתב הילפרדינג, צמחו אידיאולוגיות חדשות – אידיאולוגיות לאומניות ומיליטריסטיות. האוליגרכיות הפיננסיות החדשות מעוניינות במדינה חזקה בעלת צבא חזק:

"העדיפות של המונופול משתקפת במעמד העדיף המגיע לאומה המועדפת על פני האומות האחרות. מאחר ששעבודן של אומות זרות מבוצע בכוח הזרוע, כלומר בדרך הטבעית וללא עכבות מוסריות, מתעורר הרושם כאילו השליטה הזאת מגיעה לאומה בזכות תכונותיה הטבעיות, כלומר בזכות תכונותיה הגזעיות. כך נוצר לאידיאולוגיית הגזע ביסוס כביכול מטעם מדעי הטבע... ואת מקום אידיאל השוויון הדמוקרטי תפס אידיאל האוליגרכיה..." (שם: 6-335).

הילפרדינג, אם כן, ניבא כבר ב־1910 את צמיחתן של התנועות הפשיסטיות שלאחר מלחמת העולם הראשונה, אבל יש לזכור שהרקע התרבותי של הדרוויניזם הפוליטי כבר היה קיים ונפוץ במדינות הקפיטליסטיות -- בעיקר בצרפת, גרמניה, אוסטריה, ארה"ב ובריטניה -- בסוף המאה התשע עשרה.

ב.2 תת צריכה

בניגוד להילפרדינג, רוזה לוקסמבורג לא סברה שעליית המיליטריזם בקרב המעצמות האימפריאליסטיות והתפשטותן הצבאית־כלכלית בעולם, נבעה משינוי משמעותי שהתחולל בתהליך ההצבר הקפיטליסטי, כגון המעבר ממשק תחרותי למונופולי או השתלטות הפיננסים על התעשייה. לדעתה, עצם תהליך ההצבר הקפיטליסטי מוליך למיתון.

הסיבות לכך הן: ראשית, הייצור הקפיטליסטי נוטה מטבעו לעודף כושר ייצור ושנית, הוא מחולל חלוקת הכנסות מקוטבת, אשר מונעת מימוש עודף סחורות הצריכה המיוצרות.

הבעיה, אם כן, לפי לוקסמבורג, אינה נעוצה בטיפוס מסוים של המשק הקפיטליסטי. הוא עשוי להיות "תחרותי" או אף להיות "מונופולי" – ובשני המקרים יתקיים הדחף להתפשטות מחוץ למשק, למציאת שווקים חדשים באזורים פחות מפותחים כדי שתהליך ההצבר לא יגווע.

לקפיטליזם אין בעיה של חיסכון־יתר בנוסח הובסון, או איום של נפילת שיעורי הרווח כפי שטען הילפרדינג, אלא הוא פשוט סובל באופן כרוני ממחסור בצרכנים, בעיקר בצרכנים שכירים, שיכולים לממש את הערך העודף אשר אמור להיווצר בסוף מחזור ייצור. העודף אמור להתממש עד תומו לאחר צריכת סחורות הצריכה של השכירים ולאחר צריכת סחורות ההון (ובנוסף, לאחר צריכת הקפיטליסטים והשכבות הלא יצרניות).

על פי לוקסמבורג, מאחר שהייצור הקפיטליסטי תלוי במימוש סחורות הצריכה, ומאחר ששארית הערך העודף אינה יכולה להתממש עד תומה משום ששכר העבודה ששולם לשכירים אינו מספיק לכך – הייצור הקפיטליסטי נוטה תמיד למשבר תת צריכה (underconsumption). אם לתרגם זאת ללשונו של קיינס, לוקסמבורג טענה שהקפיטליזם נוטה תמיד למיתון ואבטלה בגלל פער בין הביקוש האפקטיבי לבין סך ההכנסות במשק, ומכאן שהוא נזקק למוצא חיצוני לעודף הסחורות:

"אין ביקוש לתוצר עודף בתוך ארץ [בעלת משק סגור] שבה נותר ציוד בטל ללא אפשרות לצבירה. אבל מחוץ לאותה ארץ, במקום שטרם התפתח ייצור קפיטליסטי, שם ייווצר, מרצון או מכפיה, ביקוש חדש על ידי השכבות הלא קפיטליסטיות. צריכת הקפיטליסטים והפועלים בבית אינה רלוונטית למטרות ההצבר... מה שחשוב הוא, שלהון הנצבר בבית יימצאו אפיקים חדשים כדי לממש את הערך העודף, כדי שתהליך ההצבר יוכל להמשיך לנוע... ההצבר אפשרי רק אם יוכנסו לתוך התהליך אזורים חדשים טרום קפיטליסטיים וכך תעלה כמות הצרכנים..." (Luxemburg, 1913: 426-9).

בעבר הלא רחוק, הסבירה לוקסמבורג, התפשט הקפיטליזם באירופה תוך הריסת המבנים החברתיים המסורתיים באזורים הכפריים והפריפריאליים שלה. עד סוף המאה התשע עשרה הוא התפשט באירופה המרכזית והמזרחית ומשם נאלצו המעצמות הקפיטליסטיות לפנות לאימפריאליזם כדי לכבוש שווקים חדשים במזרח ובאפריקה ולשלול ממתחרותיהן נתיבים למימוש עודף התוצר. ככל שמתכלים שטחי המחייה הלא קפיטליסטיים הטריים (השווקים המתעוררים כפי שהם מכונים בימינו) שנותרו על פני כדור הארץ כך יהיה המאבק הצבאי־פוליטי חריף יותר:

"...ככל שהקפיטליזם יתפתח כן תגדל התחרות בין המדינות הקפיטליסטיות על תפיסת שטחים לא קפיטליסטיים וכן יפנה האימפריאליזם לאלימות ולשרירות לב נגד העולם הלא קפיטליסטי. אולם בעיקר הוא יפנה לקונפליקטים חריפים בין המדינות הקפיטליסטיות עצמן..." (שם: 446).

מבחינה זאת, לוקסמבורג צפתה היטב את מלחמת העולם הראשונה שעמדה בפתח.

תיאוריית ההצבר של לוקסמבורג זכתה לביקורת חריפה מצד רוב המרקסיסטים משום שהיא עמדה בניגוד לתיאוריית ההצבר המקורית של מרקס. ראשית, לפי מרקס (פרק 6 לעיל), אופי הייצור הקפיטליסטי שונה ממשטרים קודמים לו בכך שאינו נזקק לכיבושים חיצוניים אלא ניזון מגידול מתמיד בפריון העבודה וביכולת מתגברת לסחוט ערך עודף מן העובדים היצרניים, ומכאן יכולת להגדיל באופן שיטתי את הצבר ההון. לוקסמבורג לעומת זאת טענה, שהקפיטליזם חייב להתפשט לשווקים חיצוניים בגלל בעיות מימוש. שנית, מרקס טען שהקפיטליזם מועד למשברים מחזוריים הנובעים מנפילת שיעורי הרווח. משברים אלה נובעים בעיקר מגידול מהיר של ההשקעות בהון הקבוע ביחס לרווח: הלחץ התחרותי דוחף את הקפיטליסטים להשקיע בטכנולוגיות חוסכות עבודה; כמות ההון הנצבר נוטה לעלות מהר יותר מכמות הערך העודף; שיעור הרווח על ההון נופל; ומכאן מתפשטים המיתון והאבטלה במשקים. לוקסמבורג, לעומת זאת, טענה ששורש המשבר הקפיטליסטי נעוץ בתת צריכה, כלומר שמקור המיתון הוא חוסר יכולתם הכרונית של העובדים לצרוך את התפוקה שהם מייצרים. ומכאן, לדעתה, נובעת בין השאר הנטייה לרווחיות נמוכה של ההשקעות. שלישית, הניאו־מרקסיסטים טענו שהקפיטליזם עבר שינויים מבניים שגררו אותו אל האימפריאליזם. לוקסמבורג טענה לעומתם, שהקפיטליזם לא השתנה ביסודו אלא רק באינטנסיביות של תהליך ההצבר ומכאן, לדעתה, אין הבדל מהותי בין הקולוניאליזם של המאה השמונה עשרה לבין האימפריאליזם של סוף המאה התשע עשרה. הסימפטומים של המשבר הפכו למאיימים יותר ולכן הצורך בשווקים חדשים הפך לדחוף יותר, מה שהחריף את הדחף לשימוש באלימות, בגזענות ובקונפליקטים צבאיים.

ב.3 השלב האחרון של הקפיטליזם

לנין לא היה תיאורטיקן מעמיק אבל הוא היה תועמלן מבריק, ולמאמרו אימפריאליזם – השלב האחרון (המאוחר) בקפיטליזם הייתה השפעה רבה בקרב הדורות הבאים של המרקסיסטים. המאמר נחשב כמדריך בסיסי לפעילים במפלגות הקומוניסטיות ברחבי העולם ואף שימש כמסגרת רעיונית למדיניות החוץ הסובייטית.

כמרבית המרקסיסטים מאותה תקופה, לנין התנגד לתיאוריה של לוקסמבורג, לפיה הקפיטליזם חסר יכולת הצבר פנימית אלא אם יימצאו לו שווקים חדשים למימוש עודף סחורות הצריכה.

לפי לנין, לא רק שהאימפריאליזם מייצג תופעה חדשה בהתפתחות הקפיטליזם, אלא שהוא השלב המאוחר (או האחרון) שלו. השלב הזה הגיע עם הפיכת הקפיטליזם למונופולי. משטר הקפיטליזם המונופולי נשלט על ידי אוליגרכיות פיננסיות־תעשייתיות המפעילות את המשקים ומכתיבות את מדיניות החוץ של המדינות על פי צרכיהן. במדינות אלה הופך יצוא ההון למשימה החיונית ביותר בהשוואה ליצוא הסחורות הרגילות, שהיה חשוב בתקופה התחרותית של הקפיטליזם. הסיבה להזרמת ההון לאזורים הפריפריאליים בעולם היא הנטייה של שיעורי הרווח במדינות המרכזיות ליפול – נטייה המאיימת לגרור את המשקים למשברים ולבסוף להתמוטטות המשטר.

שיעורי הרווח נוטים ליפול, ראשית, בגלל התחזקות האיגודים המקצועיים ועליית השכר הריאלי במדינות המפותחות, ובמקביל בגלל התגברות הלחץ הציבורי במדינות הללו והחקיקה נגד ניצול יתר של העובדים היצרניים. הרפורמות בשוק העבודה מקטינות את כמות הערך העודף. לעומת זאת, ההשקעות הזורמות אל מעבר לים לאזורים שבהם העבודה אינה מוגנת וסחיטת הערך העודף בהם גבוהה – מפחיתות את סכנת המשבר. שנית, השלב המונופולי של הקפיטליזם מאופיין בריכוזיות הבעלויות על ההון, במיכון גבוה ובייצור בסדרות גדולות. בשלב הזה, התחרות בין קבוצות ההון המונופוליות עוברת לקונפליקט על המקורות לחומרי הגלם ולכוח עבודה זול. שני סוגי משאבים אלה מצויים בשפע בפריפריה הקולוניאלית:

> "...ככל שהקפיטליזם יותר מפותח, כך הוא חש יותר במחסור בחומרי גלם. ככל שהתחרות והרדיפה אחר מקורות של חומרי גלם מחריפה ומקיפה את כל העולם, כך מחריף המאבק לרכישת קולוניות..." (Lenin, 1917: 776).

וכך, תקופת "השלב האחרון של הקפיטליזם" מאופיינת בחלוקת העולם בין קבוצות הון מונופוליות בחסות המעצמות הקפיטליסטיות הגדולות:

> "העולם כבר חולק סופית בין המדינות המפותחות וניתן לחולל שינויים בתוך החלוקה הקיימת בלבד, כלומר העברות [שטחים כבושים] מבעלים לבעלים אחרים" (ibid: 246-7).

העברת בעלויות נעשית לעתים באמצעות השוק (כמו מכירת אלסקה ולואיזיאנה לארה"ב) אולם בדרך כלל באמצעות מלחמה (כמו רוסיה נגד יפן בסין, בריטניה נגד צרפת בצפון אמריקה ובאפריקה, גרמניה נגד צרפת בצפון אפריקה, ארה"ב נגד ספרד בקריביים ובפיליפינים ונגד מקסיקו בטקסס ובקליפורניה).

בעולם הקפיטליסטי, עוצמה מתבססת על מדדים כמותיים כמו חישובי מלאי, פריון, עלות־תועלת וסיכונים. בנוסף, הקפיטליזם מתפתח באופן לא שווה: בכמה מדינות, כמו בריטניה, ארה"ב וגרמניה, הוא מתפתח במהירות, ואילו באחרות, כמו צרפת, אוסטריה ואיטליה, באיטיות יחסית:

> "ההון הפיננסי והטראסטים אינם מפחיתים אלא מגבירים את הפערים בין שיעורי הצמיחה בחלקים השונים של המשק העולמי. ברגע שיחסי הכוחות משתנים, אילו פתרונות יימצאו לסתירה הטמונה בקפיטליזם, מלבד פתרון של הכוח הצבאי?..." (ibid: 788).

בסופו של דבר, התקופה הראשונה של הניאו־מרקסיזם הייתה פורייה. התיזה בדבר הקשר בין פיננסים לבין אימפריאליזם הוכיחה עצמה. הניאו־מרקסיסטים צפו נכונה את מלחמת העולם הראשונה ואת החלוקה־מחדש של העולם בעקבותיה. הם היטיבו להסביר את אופייה האימפריאלי והכלל עולמי של המלחמה ואת העתיד הקודר הצפוי לאירופה בעידן המאוחר של הקפיטליזם.

היו כמובן הסברים אחרים לפרוץ המלחמה – הסברים "ריאליסטים",[9] גיאופוליטיים,[10] ליברליים,[11] ואף פסיכולוגיים ותרבותיים[12] – אך רוב האינטלקטואלים הלכו שבי אחר התיזה הניאו־מרקסיסטית. בהמשך, הנסיבות ההיסטוריות השתנו וההסברים השתנו עמם.

ג. התיאוריות הניאו־קלסיות והניאו־מרקסיסטיות בשנות המשבר הגדול

ג.1 תחרות "לא מושלמת"

שנות השלושים הביאו עמן תזוזות הן בתיאוריות הליברליות והן ברדיקליות. המשבר ששרר במשך כעשור למן המפולת ב־1929 זרע ספקות באמינותה של הדוקטרינה הניאו־קלסית ובעיקר בנדבכים המרכזיים של האמונה: התחרות, השוק והאגו־סנטריזם. השינוי הבולט באותה תקופה היה התיאוריה הכללית של קיינס וייסודה של המקרו כלכלה (עליה נכתב בפרק 7). אבל ההתקפה הקשה על היסודות הניאו־קלסיים התרכזה בלב הדוקטרינה: בתיאוריית המחיר, שאמורה להגן על הסדר הקפיטליסטי.

על פי הדוקטרינה הניאו־קלסית, הפירמות ("היצרנים" בצד ההיצע) חסרות יכולת להכתיב מחירים בשוק אלא חותרות להתאים עצמן לתכתיבי השוק ולמחיריו. בעגה הניאו־קלסית, הפירמות מטבען מסתגלות למחיר "price takers". הבעיה הייתה שבעת המשבר הגדול אי אפשר היה להמשיך להתכחש למציאות. ואכן, בשנות השלושים היה פרץ של מחקרים שעסקו במבנה המשק האמריקאי ובפירמות הגדולות, שרובן היו ידועות **כמכתיבות מחיר** (price makers), כלומר היה ברור שהן נהגו להכתיב את מחירי הסחורות בשוק ולמכרן ככל האפשר במחיר המוכתב.

המחקרים היו חדשים מסוגם הן בתוכנם והן בשיטות המחקר שלהם, ושומרי החומות הניאו־קלסיים התקשו לעכל אותם.

9 Carr (1945)
10 Kennedy (1987)
11 Veblen (1915)
12 Schumpeter (1919); צוויג (1941).

חשוב לציין שכבר בתחילת המאה העשרים, כלכלן פוליטי בשם תורסטיין וֶבְּלֶן כתב בהתמדה ובשיטתיות נגד תיאוריית המחירים הניאו־קלסית ומכניזם השוק התחרותי. הוא היה הראשון שעיצב תיאוריות העוסקות בהתנהגות הפירמות ובמבנה המשקים המודרניים על בסיס הנחת יסוד שמשק אוליגופולי, אשר העסקים הגדולים שולטים בו, הינו המצב הטבעי, ואילו משק תחרותי הוא דווקא מצב חריג.[13]

בעידן המוזהב של שנות העשרים היה קל להתעלם מוובלן, אלא שעתה הגיעו זמנים קשים ותיאוריית המחיר בשוק התחרותי הותקפה מכמה כיוונים.

הכיוון הראשון כלל מחקרים שעסקו במודלים של "שוק לא משוכלל" והבולטים בהם היו שני ספרים שיצאו לאור ב־1933: הספר של ג'ואן רובינסון שכתבה על כלכלה של "תחרות לא מושלמת"[14] והספר של אדוארד צ'מברליין שפרסם תיאוריה על "תחרות מונופוליסטית".[15]

שני המחברים לא העזו לנטוש את העולם הניאו־קלסי ולצאת לדרך חדשה. הם קיבלו את ההנחות והכללים הבסיסיים והוסיפו להם מודלים שיתאימו למצבים החורגים מן התיאוריה הכללית. החידוש שלהם היה מין גרסה ניאו־קלסית לשוק תחרותי "מעוות", שבו קיימות באופן חריג גם פירמות בעלות כוח שוק מסוים. הגרסה הזאת נחשבה אז על גבול הכפירה, אולם במרוצת הזמן היא אומצה ועוכלה לתוך ספרי הלימוד במיקרו כלכלה עד ימינו.[16]

ג.2 מחירים מוכתבים

הכיוון השני במחקר היה הרבה יותר בעייתי משום שהוא כלל מחקרים של ממש, שעסקו בחקירה ממשית של המציאות העסקית ולא בדימויים ניאו־קלסיים.

הפתיחה הייתה מחקרו של גרדינר מינס.[17] זה היה מחקר אמפירי מבריק, ראשון מסוגו, שהראה כי במשק האמריקאי לא קיים באופן מעשי "מחיר" במשמעות האוניברסלית שלו, אלא קיימים שני סוגי מחיר: הראשון הוא "מחיר השוק" הידוע, הניאו־קלסי, כלומר, מחיר "גמיש" יחסית, הנע מעלה מטה לאורך נקודות המפגש בין ההיצעים והביקושים בענפים הנחשבים לתחרותיים. הסוג השני היה משום מה לא מוכר (לכלכלנים בלבד) וגרדינר מינס כינה אותו בשם **מחיר מוכתב** (administered price), כלומר מחיר קשיח יחסית, המשתנה לאט, בדרך כלל פעם או פעמיים בשנה, ומגיב באטיות לתנאי השוק – סוג מחיר האופייני לענפים בעלי ריכוזיות גבוהה.

מחקר זה היה בעל מסקנות מרחיקות לכת אשר השמרנים עמדו במהירות על טיבן ודאגו היטב להשכיחן. המסקנה הראשונה הייתה שאופיו הכפול של המחיר קשור הדוקות למשבר הגדול שהלך והעמיק באותה תקופה. במחקרו הראה מינס, שלמן תחילת המשבר הייתה נפילה תלולה במחירי השוק בענפים התחרותיים, בעוד שברמות התפוקה והתעסוקה שלהם כמעט שלא הייתה ירידה. לעומת זאת בענפים בעלי הריכוזיות הגבוהה המצב היה הפוך: המחירים כמעט שלא ירדו ואילו התפוקה וסך תשלומי המשכורת צנחו מטה ולעתים אף נפלו ב־80%.

13 Veblen (1904, 1923). להלן פרק 12.

14 Robinson (1933)

15 Chamberlin (1933)

16 בהמשך, ג'ואן רובינסון המשיכה לחפש דרך חדשה והפכה למבקרת חריפה הן של הדוקטרינה הניאו־קלסית והן של המרקסיסטית. היא אף הלכה והפכה לרדיקלית בגישתה המדינית ויתכן שזאת הסיבה לכך שלא זכתה בפרס נובל בכלכלה.

17 Means (1935a, 1935b)

משמעות הממצאים הללו הייתה שמוקד המשבר הגדול של שנות השלושים נמצא למעשה בענפים ריכוזיים בהם המחירים היו קשיחים, או בשפה עממית: המשבר הגדול המתמשך במשק האמריקאי נעוץ בשמירה ההדוקה על רווחיהם של שליטי ארה"ב, אוליגרכיות ההון.

משמעות כללית יותר הייתה, שהתפיסה הניאו־קלסית המתארת שוק בו כולם שווים ואנונימיים ושבו נקבע מחיר אוניברסלי, אינה אפשרית במשק דואלי שבו קיימים שני סוגי מחירים – תחרותיים וקשיחים. משמעות תיאורטית נוספת הייתה שההפרדה הניאו־קלסית בין כלכלת שוק לבין יחסי כוח אינה אלא בריחה מן המציאות המודרנית, או במלים פשוטות, שהדוקטרינה הניאו־קלסית אינה עוד רלבנטית למאה העשרים.

מכה קשה לתיאוריה הניאו־קלסית, שעלתה ממחקרו של מינס, הייתה הפרכת הנחת היסוד בדבר "מיקסום הרווח" (profit maximization). על פי ההנחה הזאת, שחקנים "רציונליים" (הפירמות) עושים את מירב המאמצים כדי להרוויח ככל האפשר לנוכח הנסיבות המשתנות בשווקים. לעומת זאת, על פי ממצאי מחקרו של מינס, משמעות המחיר המוכתב הייתה שהפירמות החזקות לא טרחו להגיב באמצעות שינוי במחיריהן, על אף תנאי המשבר בשווקים והנפילה הדרסטית בנפח מכירותיהן ובכמות עובדיהן. יצא מכאן שהנחת מקסום הרווח הניאו־קלסית הינה מופרכת. גרוע מכך – בהנחה שהפירמות הגדולות הן בהחלט "רציונליות" בכל מה שקשור לרווחים, יש להסיק שהן הולכות בדרכים אחרות מאשר קובעת להן הדוקטרינה הניאו־קלסית.

המסקנה הכללית שעלתה מן המחקר הייתה שאם אכן המחירים המוכתבים הינם המקרה השכיח במשק המודרני, יוצא שמדע הכלכלה – ובעיקר תיאוריית המחירים שלו – מופרך מיסודו. מאחר שמחקר אחר מחקר שהתפרסמו באותה תקופה, ומאז ועד היום, המשיכו ואישרו את תופעת המחיר המוכתב, מצבה של הדוקטרינה נראה בכי רע.[18]

ג'ון היקס, שמרן שמאוחר יותר זכה בפרס נובל לכלכלה, כתב אז:

> "נראה שהולכת ומשתררת הסכמה כי המצב הנוכחי מחייב הקרבת הנחת היסוד בדבר תחרות מושלמת... מנגד כדאי לזכור, שנטישת עיקרון התחרות המושלמת ואימוץ ההנחה בדבר מצב מונופולי יביא לתוצאות הרסניות לתיאוריה הכללית [הניאו־קלסית]..." (Hicks, 1939: 83-4).

שומרי החומות נלחמו בחירוף נפש להעלים את המציאות וניתן לומר שבטווח הרחוק הם ניצחו. כל ההתחלות החדשות וכיווני המחקר היצירתיים שנערכו בשנות השלושים נעלמו בחשיכה כאילו לא היו.[19] הצלחת האורתודוקסים התבטאה בעיקר בהכחדת המחקרים על מבנה המשק, ההיררכיה העסקית וחלוקת ההכנסות. לעומת זאת, התיאוריה הכללית של קיינס משנת 1936 התקבלה זמנית, בעיקר משום שקיינס נמנע מלעסוק ישירות במבנה המשק ובחלוקת ההכנסות, והתיאוריה שלו נבנתה סביב קטגוריות מצרפיות המעלימות את הקונפליקטים. בסופו של דבר, אף שהמסגרת המצרפית והחשבונאות הלאומית הקיינסיאנית התקבלה, האורתודוקסים משרתי ההון נצחו.

למן שנות השמונים של המאה העשרים ניצחונם היה גלוי והם חזרו למרכז התודעה.

18 מחקרים עדכניים בנושא: Blinder et al. (1998); Fabiani et al. (2006)

19 סקירה ביקורתית על מלחמת המחירים התיאורטית בשנות השלושים: Blair (1972: Part IV); Lee (1984); Nitzan (1990); Lee and Irvin-Lessmann (1992)

ג.3 המְרווח המקובל

מחקר בעייתי אחר מאותה תקופה היה של רוברט הול וצ'רלס היץ'.[20]

שלא כמו מחקרו של מינס, שעסק בדרך התהוות המחירים במשק, מחקרם של הול והיץ' התרכז בקובעי המחיר עצמם. המחברים ראיינו מדגם של כארבעים מנהלי פירמות בשאלות על אופן קביעת המחירים בפירמה. התשובות שהתקבלו היו מהממות, לפחות מבחינת חסידי האמונה הניאו־קלסית. התברר שמנהלי הפירמות לא צייתו לתיאוריית המחירים המקובלת. כך למשל, דרך קביעת המחיר שלהם לא כללה ניסיון להשוות את העלות השולית אל ההכנסה השולית וגרוע מכך – הם לא ידעו בדיוק את משמעות החיתוך בשוליים ומה לכל זאת ולמחיר. למרבה הבושה, הם אף הפגינו אדישות לגבי הרדיפה אחר "מקסימום רווח". מן התשובות שלהם עלה שהתפריט המקובל לקביעת מחירים בפירמות בשנות השלושים היה שונה לחלוטין מעיקרי הפולחן הניאו־קלסי. הסתבר שהמנהלים פתחו בחישוב מה שהיה מקובל כיחידת עלות "נורמלית" (כלומר, הם סיכמו את העלויות ברמות "נורמליות" של תפוקה). על העלות הזאת הם העמיסו **מרווח** (markup) "מקובל" וקיבלו את המחיר. ומכאן ואילך הם השתדלו לשמור את המחיר שהם קבעו יציב ככל הניתן לנוכח התנודות המחזוריות בנפח המכירות.

הממצאים הללו נחקרו ואושרו בשנים הבאות ואף זכו לתבנית עסקית הידועה בכינוי "תשואת מטרה" (target rate of return). מחקר מפורסם[21] הראה שבפירמות מודרניות, במיוחד בפירמות המובילות, המנהלים פותחים את חישובי קביעת המחיר בהצבת תשואת מטרה לטווח ארוך ואז שבים ומחשבים אחורה את גובה **המרווח** הנחוץ להם כדי להשיג את התשואה הזאת בטווח הארוך.[22]

"התגלית" הזאת של הול והיץ' נראית כיום ברורה מאליה, לפחות לכל מנהלן ותמחירן בפירמה, אולם אז (ובסופו של דבר אף היום) היא נראתה כסתירה או ככפירה בתיאוריית המחירים הניאו־קלסית. הבעיה העיקרית שעולה מן הממצאים היא, שאסטרטגיות בנוסח קביעה מראש של תשואת מטרה או מרווח מקובל מותירות את הכלכלן ללא כל תיאוריית מחיר: שלא כמו בתיאוריית מקסום הרווח, כאן אין לכלכלן אפשרות לנבא באופן תיאורטי את הרווח, ומכאן את המחיר. בעגה הניאו־קלסית, הרווח והמחיר הופכים ל"בלתי מוגדרים" (indeterminate), לפחות בעיני הכלכלן הנבוך.[23]

20 Hall and Hitch (1939)

21 Kaplan, Dirlam and Lanzillotti (1958)

22 דוגמא: נניח פירמה חזקה, שמנהליה שמים לנגד עיניהם מטרה להשיג תשואה של 20% על השקעה של 1 מיליארד דולר, כלומר, רווח ממוצע של 200 מיליון דולר. אם הכמות "הנורמלית" של המכירות היא 100 מיליון יחידות סחורה ואילו העלות "הנורמלית" ליחידה היא 20 דולר – הפירמה זקוקה להעמיס על העלות ליחידה עוד 10% מרווח וכך לקבוע את המחיר ליחידת סחורה = 22 דולר. כלומר, סך כל המכירות יהיה 2.2 מיליארד והרווח המתוכנן ל־100 מיליון היחידות יהיה 200 מיליון דולר. כל זאת כמובן, בתנאי שבהמשך לאורך הזמן, הפירמה תחזיק את המחיר קבוע בעודה מאפשרת לווסת את התפוקה בהתאם לתנודות במכירות. כך המנהלים יצליחו לסחוט תשואה ממוצעת של 20% על ההשקעה.

23 ב"פונקצית הייצור" הניאו־קלסית (ראו הדיון בפרקים 2, 4-5), במצב של תחרות משוכללת, כוחות הביקוש וההיצע האנונימיים מקבעים את המחיר והכמות בשוק כך שהרווח שווה לתפוקה השולית של ההון (כמו שהרנטה משתווה לתפוקה השולית של הקרקע והשכר משתווה לתפוקה השולית של העבודה). אלה גורמי הייצור שמרכיבים את המחיר. מכאן, שהרווח נתון בתוך סד כוחות אובייקטיבי ואינו יכול להיות נתון להחלטות שרירותיות של מנהלים על גובה המרווח והתשואה. ובדומה לכך במצב של מונופול: הפירמה אמנם קובעת את המחיר, אך לפי הדוקטרינה הניאו־קלסית, "קביעת המחיר" הזאת מוכתבת לא על ידי הבעלים/מנהלים, אלא על ידי "תנאי הביקוש", כך שהרווח חייב להיות מקסימלי. לעומת זאת, לפי ממצאי הול והיץ', מסתבר שהמחיר הינו **שרירותי**, שכן המרווח (הרווח ליחידת מכירה) הוא שרירותי.

הול והיץ' עצמם ניסו לפתור את הסתירה באמצעות הטענה כי אותו מרווח מקובל אינו אלא השתקפות הקונצנזוס של אנשי עסקים ("community of outlook").[24] אחרים כמו אלפרד אייכנר הפכו את תשואת המטרה לחלק מ"תוכניות השקעה" של הפירמות.[25] מכל מקום, קטגוריות בנוסח "קונצנזוס עסקי" או "תוכניות השקעה" אינן יכולות להשתלב בתיאוריית הערך הניאו־קלסית. מכאן נובעת קביעתה הרועמת של ג'ואן רובינסון: **"המדע הכלכלי טרם הצליח לפתור את הבעיה הראשונית: מה קובע את מחיר הסחורה?...**" (Robinson, 1966: 79).

ג.4 דרגת המונופוליות

באותן שנות המשבר שלפני מלחמת העולם השנייה הכלכלה הפוליטית המרקסיסטית הלכה וקפאה בדוגמטיות הסטליניסטית. על רקע זה בולטת תרומתו של מיכל קָלֶצקי, שניסה להפיח רוח חיים בכלכלה הפוליטית המרקסיסטית ולהפכה למדע מודרני המסוגל להתמודד עם המציאות שלאחר מלחמת העולם השנייה. קלצקי מיזג את תיאוריית הקונפליקט המעמדי עם המסגרת החשבונאית הקיינסיאנית ועם התיאוריות החדשות על המבנה האוליגופולי וההתנהגות העסקית בקפיטליזם. הוא היה מראשוני המרקסיסטים שעשה שימוש בשיטות סטטיסטיות ומתמטיות חדשות, אשר נכנסו אז למחקר הכלכלי.[26] אפשר לומר שהכלכלה הפוליטית הניאו־מרקסיסטית המודרנית מתחילה ממנו.

במאמריו מן השנים 1943-1939 בעת שהותו כגולה פולני באוקספורד ובקיימברידג' תחת חסותה של ג'ואן רובינסון, הוא זיהה בקפיטליזם תהליך מרכזי, שאותו אפיין כ"דרגת המונופוליות" (degree of monopoly). באמצעות המדד של דרגת המונופוליות הוא הציג מודל רדיקלי להתנהגות מחירים כתחליף למודלים של מחירים בתנאי "תחרות מושלמת".

קלצקי פתח באבחנה בין מחירים של חומרי גלם תעשייתיים לבין מחירים של סחורות תעשייתיות מוגמרות. המחירים בענפי סחורות הגלם נעים עם התנודות בביקוש והיצע. לעומתם, המחירים בענפי הסחורות המוגמרות נקבעים על פי התנודות בעלויות. בענפי הסחורות המוגמרות, עקומת העלות ליחידה כפונקציה של רמת התפוקה, נוטה להיות כמעט אופקית.[27] בענפים אלה היחס בין המחיר ליחידה ובין העלות הבסיסית ליחידה (prime unit cost)[28] שווה ליחס בין המחיר של סך כל התפוקה[29] ובין העלות הבסיסית של כל התפוקה.

יחסים כאלה מפריכים את המודלים הניאו־קלסיים לפיהם בתנאי שוק תחרותי, המחיר חייב להשתוות לעלות השולית. שימוש במודל הניאו־קלסי להסבר מחירי סחורות תעשייתיות מוגמרות עם עקומת עלויות שטוחה מביא למסקנה אבסורדית, לפיה סך הוצאות התקורה והרווחים שווה לאפס.

24 Hall and Hitch (1939): 28

25 Eichner (1976)

26 למעשה הוא הקדים את קיינס בפרסמו (בפולנית) בתחילת שנות השלושים מאמר שהכיל את עיקרי התיאוריה הכללית של קיינס, ועל כך בהמשך.

27 על פי הדוקטרינה הניאו־קלסית, בשוק תחרותי מושלם בטווח הקצר העלות ליחידה אמורה ללכת ולגדול ככל שהייצור מתרחב (לעיל פרקים 5,2).

28 "העלות הבסיסית" ליחידה (prime unit cost) = עלות חומרי הגלם ליחידה + עלות העבודה הישירה ליחידה.

29 מחיר סך כל התפוקה = סך כל עלות חומרי הגלם + סך כל התקורה + סך כל עלות העבודה הישירה + סך כל הרווח.

מאחר שהוצאות התקורה, שלא לדבר על הרווחים, הם לעתים קרובות בעלי ערכים חיוביים גבוהים, קלצקי הסיק שלתיאוריית המחירים הניאו־קלסית אין מגע רב עם המציאות השלטת. במקום זאת הוא הציג מבנה היפותטי יותר הגיוני שעל פיו, היחס בין המחיר לבין יחידת העלות הבסיסית אינו אלא השתקפות של עוצמה עסקית, שאותה הוא כינה "דרגת המונופוליות".

הגידול במדד הזה משקף את יכולתם הגוברת של הקפיטליסטים לקבוע את מחיר הסחורות ואת גודל המרווח. דרגת המונופוליות, אם כן, היא מדד כמותי ראשוני להירכיה של עוצמה עסקית המתבטאת במרווח ובמחיר.

מכאן המשיך קלצקי והרחיב את התיאוריה. הוא ייחס את דרגת המונופוליות לא רק לענף, אלא לכלל המשק ואף לאופי חלוקת ההכנסות בחברה.

קלצקי טען שככל שדרגת המונופוליות במשק גבוהה יותר כך הולך וגדל חלקם של הרווחים בתוך ההכנסה הלאומית ואילו חלקו של השכר בהכנסה הלאומית הולך ופוחת, וכי לתהליך זה יש השפעה מרחיקת לכת על הביצועים הכלכליים המצרפיים.[30]

בשנות השלושים והארבעים התיאוריות המקובלות הרבו לעסוק בסיבות למחזורי המיתון והצמיחה. הן חיפשו מדיניות מבטיחה לתעסוקה מלאה כדי למנוע פניית ההמון אל עבר הפשיזם או הקומוניזם. בהקשר זה הציג קלצקי גרסה ניאו־מרקסיסטית אלטרנטיבית ומשוכללת יותר לתיאוריה הכללית של קיינס. התיאוריה שלו עסקה בסיבות שהובילו למשבר הגדול בשנות השלושים ואף בסיבות למשברים הקפיטליסטיים בכללם וכן באפשרות "לרפא" אותם.

בעוד שקיינס עקף במיומנות את הקונפליקט המעמדי ואת האופי ההיררכי של מבנה המשק באמצעות המסגרת המצרפית ובהתרכזות בהוצאה לצריכה ולהשקעה, קלצקי דווקא פתח במבנה המשק ובחלוקת ההכנסות של מרכיביו. הוא הראה שהשינויים במבנה המשק ובחלוקת ההכנסות, משתקפים ברמה המצרפית ובביצועים המקרו כלכליים של המשק – בצמיחה, בהשקעות ובצריכה. מכאן הוא הציג תיאוריה של מחזורי גאות ושפל (business cycles) המבוססת על השינויים בשני המדדים הללו: דרגת המונופוליות וחלוקת ההכנסות.

על פי קלצקי, הממשלים שלאחר המשבר הגדול, בהיותם מודעים למחזורים העסקיים, ינסו לנקוט במדיניות קיינסיאנית אנטי־מחזורית. כדי להשיג תעסוקה מלאה במשק הם יגדילו את ההוצאות הציבוריות, האזרחיות והצבאיות. אלא שמדיניות זאת, הוא טען, תהיה יעילה לטווח קצר בלבד: הקונפליקט המעמדי הטבוע במשק הקפיטליסטי יצוץ כל אימת שהמדיניות הזאת תגרום לשינויים, במודע או לאו, במבנה המשק ובחלוקת ההכנסות. כלומר, הקונפליקט יגבר אם המדיניות תאיים על שיעורי הרווח, הריבית והרנטה ביחס לשכר.

בניגוד לקיינס, שראה בממשל גוף ניטרלי מקצועי העוסק בוויסות מצרפי של המשק, קלצקי כמרקסיסט היה מודע לכך שממשל אינו ארגון על־מעמדי ואינו מסוגל ואף אינו מעוניין בניהול מדינות אוניברסלית. מדיניות מרחיבה, כתב קלצקי, אינה יכולה להתקיים לאורך זמן. כל עוד הממשל מגדיל את ההוצאות הציבוריות באמצעות מִלווים וגירעונות תקציביים מחוללי צמיחה, אילי ההון סובלים זאת בשתיקה, משום שהגיאות, כלומר הרחבת הביקוש המצרפי, משרתת את הייצור הפרטי ומייצבת את המשטר. אולם לאחר שהמדיניות הביאה את המשק לתעסוקה מלאה והממשל ינסה **לשמור** על תעסוקה מלאה:

30 Kalecki (1943a)

"...הוא יעמוד מול אופוזיציה חריפה של 'מנהיגי העסקים'... במצב כזה, עשוי לקום גוש רב עוצמה שמאחד את האינטרסים של העסקים הגדולים ושל הרנטיירים. הם ללא ספק ימצאו להם יותר מכלכלן אחד שידקלם הצהרות בדבר המצב הכלכלי הבלתי נסבל. הלחץ של כוחות אלה ובעיקר כוחם של העסקים הגדולים, יאלץ את הממשל לחזור למדיניות שמרנית – מדיניות של קיצוץ בגירעונות התקציביים. המשבר [בתעסוקה ובצריכה] שיביא בעקבותיו הקיצוץ, יניע את הממשל לשוב אל המדיניות הקודמת [של תעסוקה מלאה]... (Kalecki, 1943b: 82-83).

התנגדות אילי העסקים למדיניות התעסוקה המלאה הינה חריפה, כתב קלצקי, אף שמדיניות כזאת בדרך כלל מגדילה את רווחיהם. הסיבה להתנגדותם היא שמדיניות תעסוקה מלאה עשויה לכרסם במשהו מהותי יותר מאשר רווחיהם בטווח הקצר. היא מסכנת את ההגמוניה של הקניין הפרטי והיוזמה העסקית.

ממשל נמרץ, כתב קלצקי, עשוי לפתח חלילה שיטות מימון חדשות ושיטות להקצאה יעילה יותר של מקורות מאשר "כוחות השוק". מנהיגי העסקים יודעים מתוך "אינסטינקט מעמדי", כדברי קלצקי, שהדומיננטיות שלהם תשרור רק בהעדר שיטה ציבורית יעילה לארגון המשק.

"'מוסר עבודה' ו'יציבות פוליטית', אלו העקרונות שאהודים על מנהיגי העסקים, אף יותר מאשר הרווחים. 'האינסטינקט המעמדי' לוחש להם שהמשך המצב של תעסוקה מלאה הינו בלתי נסבל מנקודת מבטם, שלפיה אבטלה היא חלק בלתי נפרד בסיסטמה הקפיטליסטית הנורמלית..." (Kalecki, 1943b: 141).

יוצא על פי קלצקי, בניגוד לקיינס, שהממשלים במשטר הקפיטליסטי רחוקים מלהיות אוטונומיים. הם נתונים במרחב צר, שעשוי להצטמצם אף יותר בתקופת משבר. הם לכודים בין שמירה על לגיטימיות המשטר לבין שמירה על המשך תהליך ההצבר, אשר יוצר סדקים וספקות בלגיטימיות של המשטר. התוצאה של הסתירה הזאת היא התפתחותם הצפויה של שני טיפוסי משטרים לאחר המלחמה: הראשון, הוא הטיפוס "הדמוקרטי". במשטר זה הממשלים המתחלפים ינועו במחזוריות בין האינטרסים של העסקים הגדולים לבין תביעות ההמון, או בין מדיניות אנטי־מחזורית מרחיבה לבין מדיניות שמרנית מצמצמת. את מקומם של המחזורים העסקיים המסורתיים יחליפו **מחזורים עסקיים־פוליטיים** (political business cycles).

הטיפוס השני שיתפתח יהיה מן הסוג "הנאצי". במשטר הזה תיפתר בעיית ההשקעות, התעסוקה ומחזורי השפל והגיאות מבלי לפגוע באינטרסים של העסקים – באמצעות מדיניות מיליטריסטית והכנות מתמידות למלחמה.[31]

קלצקי ורבים מהניאו־מרקסיסטים הרבו לעסוק בשנות השלושים במשברים המחזוריים בקפיטליזם. אלא שההתעניינות בנושא דעכה יחד עם השינויים שאירעו בעולם שלאחר מלחמת העולם השנייה.

31 Kalecki (1935, 1943b)

ד. אסכולת ההון המונופולי

אחד השינויים החשובים בתום המלחמה היה הדקולוניזציה המהירה. בתוך כעשור מקץ המלחמה נסוגו המעצמות האימפריאליות הישנות כמעט מכל המושבות, ועיקר תשומת הלב עבר אל הקונפליקט בין שתי מעצמות העל החדשות – ארה"ב ובריה"מ. אל השינוי הבינלאומי התלווה שינוי בכלכלה הפוליטית במדינות המערב ובראשן ארה"ב. בעשרים השנים הבאות התחוללה במדינות אלה צמיחה מהירה, כמעט ללא הפרעות, שהתלוו אליה שינויים במבנה המשקים, באופי חלוקת ההכנסות ובמעורבות הממשלים.

כלכלני הזרם המרכזי חדלו לעסוק במחזורים העסקיים, והמשבר הגדול של שנות השלושים הפך לחלום רע שיש לדחקו מן התודעה. עידן "השפע" שלאחר המלחמה, המדיניות הקיינסיאנית, התפתחות השירותים הציבוריים ועליית "מעמד בינוני חדש" של שכירים – הביאו מרקסיסטים רבים למחשבה שהקפיטליזם השתנה מיסודו. כפי שניסח זאת דיוויד יפה במאמרו על משברי ההון והמדינה:

> "אם אופי הייצור הקפיטליסטי יכול להבטיח המשך התרחבות ותעסוקה מלאה – בין אם בעזרת מעורבות ממשלתית ובין אם בלעדיה – יוצא שהחלק החשוב ביותר בתיאוריה הסוציאליסטית נופל..." (Yaffe, 1973: 187).

הצמד פיננסים־אימפריאליזם כתרופה רעילה למשברים הקפיטליסטיים נראה עכשיו כסיסמה מיושנת בהשוואה לברק התיאורטי שהציעו מדעי החברה המערביים ובראשם מדע הכלכלה שלאחר קיינס. אולם הניאו־מרקסיסטים לא נרתעו והעניקו לתיאוריה הישנה משמעות חדשה.

ד.1 נטיית העודף לעלות

הבולטים בין הניאו־מרקסיסטים בתקופת המלחמה הקרה היו פול בראן ופול סוויזי, שעמדו בראש כתב העת הרדיקלי *Monthly Review* בניו יורק. בספרם *הון מונופולי* הם הציגו תיאוריה כלכלית פוליטית חדשה שהתאימה לדעתם למשטר הקפיטליסטי אשר צמח בעקבות המשבר הגדול ומלחמת העולם השנייה. התיאוריה שלהם כבר הביאה בחשבון את הממצאים והתיאוריות החדשות שהתפרסמו מאז שנות השלושים.[32]

מבחינת בראן וסוויזי, הקפיטליזם נותר לכוד בחיפוש קדחתני אחר נתיבים להשקעות רווחיות, אלא שתם עידן האימפריאליזם הישן ונבלם אפיק יצוא ההון לשטחים הכבושים. הקפיטליזם עבר שינוי מהותי: עד לתחילת המאה העשרים, מבנה המשק הקפיטליסטי התאפיין ביחידות עסקיות קטנות שהתחרו ביניהן סביב המחיר. מאז התגבש הקפיטליזם וקיבל מבנה אוליגופולי.

בראש המבנה מתנוססים קונגלומרטים אשר התחרות ביניהם מתרכזת בהפחתת העלויות. את המשטר הזה כינו בראן וסוויזי בשם "הון מונופולי" – ולמעשה הם הרחיבו את "דרגת המונופוליות" של קלצקי והפכו אותה לתיאוריה כללית אשר הייתה אמורה להיות תשובה ניאו־מרקסיסטית מקיפה למקרו כלכלה הקיינסיאנית.

יחידת הניתוח המרכזית בקפיטליזם המונופולי היא התאגיד התעשייתי הגדול. הוא לב הקפיטליזם בן ימינו:

32 Baran and Sweezy (1966)

"המניע בכללותו [של התאגיד הגדול] הוא הפחתת עלויות. מניע זה לא נועד להוריד מחירים אלא להעלות רווחים. המבנה המונופולי של השווקים מאפשר לתאגידי הענק לנכס חלק גדול מתוצאות העלייה בפריון בצורת עלייה ברווחים. כלומר, בקפיטליזם המונופולי הפחתת עלויות מביאה בטווח הארוך להרחבת שולי הרווח ומכאן, בסופו של דבר, להגדלת הרווחים – לא רק בכמות השלמה אלא אף בנתח מן ההכנסה הלאומית..." (Baran and Sweezy, 1966: 71).

בעבר התחרותי נאלצו העסקים לתרגם את העלויות היורדות להורדת מחירים, אולם בקפיטליזם המונופולי, כתבו בראן וסוויזי, התאגידים הגדולים אינם נוטים להוריד מחירים ואף מנסים להעלותם בהדרגה, כך שבמשטר זה קיימת נטייה מובנית לאינפלציה.[33] הפער הגדל בין העלויות היורדות לבין המחירים הנוטים לעלות, מגדיל את הכנסות הקפיטליסטים באופן עקבי ולתקופות מתמשכות. מכאן, שתיאוריית הצבר ההון של מרקס, ובמיוחד תיאוריית משברי ההון שלו, אינה רלבנטית למשטר ההון המונופולי.

מרקס כתב כזכור, שעלייה מתמדת בפריון הנובעת מתחרות חסרת מעצורים בין הקפיטליסטים גורמת לשיעורי הרווח התעשייתיים (ובעקבותיהם לשיעור הרווח בכלל המשק) ליפול. מכאן, לפי מרקס, נובעת הנטייה למשברים מחזוריים המאיימת תדיר על המשקים הקפיטליסטיים.[34]

בראן וסוויזי לעומת זאת כתבו שבמשטר הקפיטליסטי שלאחר מלחמת העולם השנייה הסתירה בהצבר המונופולי מתגלית בדרכים אחרות:

"[הפירמה] המונופוליסטית, שלא כבעבר, אינה ממקסמת את רווחיה באמצעות ייצור עד לנקודה שבה העלות השולית משתווה למחיר, אלא היא מייצרת עד לנקודה שבה העלות השולית משתווה להכנסה השולית. המשמעות היא, תפוקה נמוכה יותר, מחיר גבוה יותר ורווח גדול יותר. אך אין זה אומר שקיימת ירידה בדחף הפנימי של הפירמה להתפשט החוצה. הבעיה העומדת בפני הפירמה עתה שונה מן העבר: מצד אחד, היא מנועה מלהתרחב בדרך שתהרוס את השוק שלה עצמה. מנגד, רווחיה העולים דוחפים אותה ביתר שאת להתרחבות מהירה. מכאן נוצרת סתירה ברורה: רווח פוחת מהתרחבות כנגד יכולת עולה הדוחפת להתרחבות." (Sweezy, 1972: 44-45)

33 Baran and Sweezy (1966): 62-63

34 כפי שהוצג בפרק 6, תהליך הפקת הרווח במשטר הקפיטליסטי מתואר, על ידי מרקס, בסכמת הייצור החוזר המבוססת על יחידות עבודה: $M \rightarrow C+V \rightarrow C+V+S \rightarrow M+\Delta M$

על פי סכֵמה זאת, יחידת בעלות קפיטליסטית רוכשת תמורת (M) ערכים כספיים, סחורות ייצור או "הון קבוע" (C), וכן עבודה או "הון משתנה" (V); ובתהליך עיבודם המשותף מפיקה מהם ערך עודף (S), המוטבע בסחורה החדשה ($C+V+S$). בהנחה שהסחורה נמכרה במחירי שוק ($M+\Delta M$), המשתווים לערכי יחידות עבודה, יהיה הרווח מן הייצור ($\Delta M = S$) ואילו שיעור הרווח יהיה: $\Delta M/M = S/(C+V) = (S/V)/(1+C/V)$.

משוואת שיעור הרווח מורכבת משני יחסים עיקריים. האחד: יחס (S/V), המייצג את שיעור ניצול העובדים. יחס זה נוטה, לדעתו של מרקס, לנוע בגבולות מצומצמים יחסית, הנקבעים על ידי שלושה מרכיבים: הפריון, שכר הקיום והמאבק המעמדי. היחס השני: (C/V), מייצג את "ההרכב האורגני של ההון". יחס זה נוטה לעלות, לפי מרקס, כתוצאה מהמיכון ההולך וגובר של תהליך הייצור. מכאן: אם המונה (S/V) נותר קבוע או אף עולה בשיעור מתון ואילו המכנה (C/V) נוטה לעלות יותר מהר באופן מתמשך – שיעור הרווח, בתהליך הייצור הקפיטליסטי בעולם, נוטה בטווח הארוך לרדת.

ברמה הכלל משקית, תהליך ההצבר אינו סובל מירידה של הערך העודף ביחס למצבת ההון (כתוצאה מתחרות טכנולוגית מואצת), כפי שמרקס סבר, אלא מבעיה שבראן וסוויזי הגדירו כ"חוק נטיית העודף לעלות".[35]

משמעות הנטייה הזאת היא שמרכז הכובד בקפיטליזם עבר מתהליך הייצור, או "צד ההיצע", אל תהליך מימוש העודף, או אל "צד הביקוש". תהליך ההצבר מבוסס עתה על "מיחזור העודף" ואת מקומם של המשברים המחזוריים ברווחיות ירשה נטייה כרונית לסטגנציה ול"תת צריכה".[36]

"על פי המודל שלנו, הגידול ברמת המונופוליות מחולל נטייה חזקה של העודף לעלות, מבלי שבמקביל ייווצר מכניזם המספיק לספיגת העודף. אלא שעודף שלא נספג הינו, למעשה, עודף שלא הופק. הוא בעיקרו עודף פוטנציאלי, שמותיר את עקבותיו הסטטיסטיים לא בנתוני הרווח או בנתוני ההשקעה, אלא בעיקר בנתוני האבטלה ובשיעורים הנמוכים של ניצול כושר הייצור..." (Baran and Sweezy, 1966: 218).

בקפיטליזם המונופולי מתחוללים מצד אחד שינויים טכנולוגיים מהירים וירידה בעלויות, ומצד שני קיימת עלייה מתמדת במחירים - אשר יחד יוצרים נטייה **לפוטנציאל** של העודף לעלות כחלק מן ההכנסה הלאומית.[37] לפיכך, כדי למנוע משברי מיתון, נמצא מכניזם חדש שהפונקציה שלו אינה להפיק עודף נוסף – אלא למסד אפיקים חדשים שבהם יוכל להתממש העודף שהולך וגדל. מכאן נובעת עליית חשיבותו של הבזבוז המוסדי. וכאן נכנסת המדינה הקפיטליסטית החדשה.

ד.2 החור השחור: הבזבוז המוסדי ומנגנון ספיגת העודף

במשטר הקפיטליסטי הישן, כתבו בראן וסוויזי, היה מקובל על הכלכלנים הפוליטיים הקלסיים ובהם מרקס, "שהציוד התעשייתי במשק פועל במלוא כושר הייצור, כך שכל מה שהממשל היה עשוי ליטול מן התפוקה הכללית [באמצעות מיסים, היטלים ושאר הפקעות] נראה כגזלה מן החברה. אם נוסיף לכך את ההנחה שהשכר הריאלי עמד על מינימום הקיום, ברור היה לכל,

35 הקטגוריה החדשה **עודף** שמציגים בראן וסוויזי, שונה מן "הערך העודף" של מרקס בכמה תכונות: ראשית, בעוד שהערך העודף מוגדר ביחידות דמיוניות של עבודה מופשטת, העודף מבוטא במחירים קונקרטיים.
שנית, בעוד שהערך העודף מבוסס על אומדני עבודה וייצור במפעלים יצרניים, העודף מתבסס על אומדני החשבונאות הלאומית הקיינסיאנית. באופן מעשי: העודף ("הממומש") מחושב באופן גס כהפרש פשוט בין כלל התוצר לבין כלל השכר במשק. קטגוריית "העודף הפוטנציאלי" מחושב (באופן עוד יותר גס) כהפרש בין כלל התוצר "הפוטנציאלי" לבין כלל השכר בפועל (ועל ההבדל בין שני סוגי העודף ראו בהמשך).
שלישית, הערך העודף של מרקס נסחט מעבודה יצרנית בלבד, וערכו מתקבל מהפחתת שכר הקיום "הנחוץ חברתית" (socially necessary) של העובדים היצרנים מתוך סך הערכים שיוצרו. העודף של בראן וסוויזי, לעומת זאת, הוא מושג נרחב וגמיש למדי, אשר נוצר על ידי מכלול רחב יותר של עובדים, אשר חלקם מן הסתם היו מסווגים על ידי מרקס כ"לא יצרניים".

36 הבעיה לפי בראן וסוויזי, אינה בעליית היחס של "ההרכב האורגני של ההון" (C/V), אלא דווקא בעליית יחס "שיעור הניצול" (S/V), או כפי שהם כינו זאת, "הנטייה של העודף לעלות". לכאורה, אם אכן זאת הנטייה השלטת – היה על שיעור הרווח לעלות, אלא שקיימת בעיה אחרת והיא בעיית "מיחזור ההון". כדי ששיעור הרווח (הנמדד ביחידות עבודה) יוכל להפוך לכסף (ΔM) בשיעורים הולכים וגדלים, יש ליצור ביקוש אפקטיבי הולך וגדל לסחורות שבהן טבוע העודף (הסבר אנליטי מפורט: Steindl, 1976; Olin Wright, 1977).

37 הסבר קצר וביקורתי: Steindl (1976): 243-5.

שהנטל למימון פעולות הממשל היה אמור ליפול על כיסי המעמדות 'מקבלי העודף'..." (Baran and Sweezy, 1966: 142).

בתנאים היסטוריים אלה צמחה ההשקפה הליברלית שראתה בממשל בזבזן טפיל, ושטענה כי הממשל הטוב ביותר הוא הממשל החלש ביותר. במשטר ההון המונופולי לעומת זאת, שבו כושר הייצור רחוק מלהיות מנוצל במלואו והשיטה אינה יוצרת מעצמה "ביקוש אפקטיבי" מספיק כדי להעסיק כוח אדם וציוד בטלים – יש צורך בארגון מדיני אחר ובהצדקות אחרות. במשטר זה המדינה הפכה לבעלת תפקיד מרכזי בתהליך מימוש העודף, או בלשונם של הקיינסיאניסטים, המדינה לקחה על עצמה את "ניהול הביקוש". משום כך, בקפיטליזם המונופולי המדינה הלאומית־תאגידית מופיעה כשחקנית מרכזית בוויסות המשק, אף אם האידיאולוגיות הליברליות השליטות כופרות בכך או מגנות זאת.

במאה העשרים העלה הממשל במהירות את הוצאותיו ואף כיום, בעידן שלכאורה מתנער מן הקיינסיאניזם, ההוצאה הממוצעת של הממשלים במדינות המפותחות (כולל "תשלומי העברה") הינה למעלה משליש מן התמ"ג.

תפקיד המדינה במשטר החדש, אם כן, לפי בראן וסוויזי, הוא למסד מנגנון ל"ספיגת העודף" (surplus absorption). משום כך אין להתפלא שככל שדרגת המונופוליזציה עולה, כך הוצאות הממשל עולות:

> "כמות העודף ההולכת וגדלה אשר הממשל סופג בעשורים האחרונים, אינה הפחתה מן הסכום האלטרנטיבי שהיה עשוי לעמוד לרשות ההון הפרטי. מבנה ההון המונופולי גורם לכך שנפח העודף ממשיך לצמוח ללא יכולת להיספג בערוצי השקעה פרטיים. וכך, בהיעדר מוצא פנוי אחר, העודף [הפוטנציאלי] הזה אינו מיוצר כלל. יוצא, שמה שהממשל שוחק הינו תוספת ולא הפרשה מן העודף הפרטי..." (שם: 8-147).

אופן ספיגת העודף, לפי בראן וסוויזי, עבר שינוי דרמטי. בעבר, הפתרון היחיד לעודפים לא מושקעים במשק היה השקעות יצרניות פרטיות **מחוץ** למשק, אם באמצעות השוק העולמי או אם באמצעות כיבוש אימפריאלי. ואילו במשטר ההון המונופולי, העודף יכול להתבזבז **בתוך** המשק באמצעות הוצאות לא יצרניות ציבוריות. "בזבוז מוסדי" משמעותו באסכולת ההון המונופולי הוצאות (פרטיות וממשלתיות) שאינן נחוצות לייצור עודף חדש או לייצור מחדש של אוכלוסייה, ובמובן זה הן הוצאות לא יצרניות. תפקיד ההוצאות הללו הוא לשחוק עודף פנוי מבלי ליצור תוך כדי כך עודף חדש.

בין הנתיבים המבטיחים בבזבוז הפרטי היו העלייה המהירה שלאחר מלחמת העולם השנייה בהוצאות השיווק והפרסום, בהמרצת המכירות, בפחת המואץ של הסחורות ובנטיעה המתמדת של צרכים חדשים.

> "ההצלחה ללא עוררין של הפרסום בהשגת מטרות אלה חיזקה את תפקידו ככוח נגדי לנטייה הכרונית של הקפיטליזם המונופולי לגלוש למיתון. במקביל, הפרסום הפך לאדריכל הראשי שכונן את 'החלום האמריקאי' המפורסם..." (שם: 2-131).

אולם הנתיבים העיקריים לספיגת העודף באמצעות הבזבוז המוסדי היו ההשקעות בפיננסים (שוקי ההון, הביטוח, והנדל"ן) ובהרחבת הוצאות המדינה.[38] שני נתיבים אלה נראו יעילים בגלל כושר ההתרחבות הבלתי מוגבל לכאורה של האשראי הפיננסי והתקציב הממשלתי.

אסכולת ההון המונופולי קבעה, שההוצאות ההולכות וגדלות של המדינה הפכו לבלם העיקרי מפני גלישה אל עבר מיתון ואבטלה בנוסח שנות השלושים. מנגד היא טענה, שהממשל אינו יכול להרחיב את הוצאותיו **האזרחיות** מבלי שייתקל בהתנגדות חריפה של בעלי ההון הגדולים. אלה יודעים כי הרחבת ההוצאות האזרחיות של הממשל פוגעת בסופו של דבר ברווחים - אם באמצעות עלייה בשכר, ואם בדרך של תחרות הסקטור הממשלתי בייצור שבבעלות הפרטית. יתר על כן, הם מבינים באורח אינטואיטיבי כי הרחבת ההוצאות האזרחיות עלולה לפגוע בסדר המעמדי. לכן, טענו אנשי האסכולה, המוצא העיקרי של הממשל לספיגת העודף מצוי **בהוצאה הצבאית**:

"... הספיגה המסיבית של העודף באמצעות כוננות צבאית מתמדת, הינה המפתח להבנת ההיסטוריה של ארה"ב שלאחר מלחמת העולם השנייה..." (שם: 153).

בארה"ב היה מדובר בהסדר מוסדי שאנשי אסכולת ההון המונופולי כינו בשם "קינסיאניזם צבאי", הנשלט על ידי "הקואליציה הקיינסיאנית".[39] היה זה מין חור שחור שצץ ביקום הקפיטליסטי, השואב אליו חלקיקי עודף פוטנציאלי המסתחררים לתוכו ונעלמים ללא עקבות.

ד.3 ספיגת העודף ומלחמת וייטנאם

ספרם של באראן וסוויזי פורסם בשנת 1966, בעת שהממשל האמריקאי התחיל להודות בקיומה של מלחמה מסיבית בווייטנאם. בשנה זאת הגיעו ההוצאות הביטחוניות הרשמיות של ארה"ב לכ־8% מהתוצר הלאומי הגולמי, והיוו כשליש מהעלייה הריאלית השנתית של התל"ג.

כעשר שנים קודם לכן, פירסם שיגאטו צורו בכתב עת יפני בשם סקאי מאמר שכותרתו הייתה: האם השתנה הקפיטליזם? וכעבור שנים אחדות, הוא ערך ספר בשם זה באנגלית.[40]

צורו בדק באופן אמפירי את הקשר בין רווחי ההון שתרו אחר אפיקי השקעה לבין ההוצאות הצבאיות, הסופגות רווחים. על פי צורו, שיעור הרווח של הפירמות וחלקו של החיסכון העסקי בהכנסה הלאומית של ארה"ב עלו מאז מלחמת העולם השנייה במהירות גדולה יותר מאשר בתקופת הזוהר של שנות העשרים. אבל, טען צורו, שיעורי רווח גבוהים כאלה לא יוכלו להישמר לאורך זמן, אלא אם כן יימצא מנגנון לשחיקתם. באופן מעשי, הוא טען, מרכיבים בהוצאה הלאומית - כמו ההשקעה, או הייצוא, או ההוצאות הממשלתיות - חייבים לגדול בקצב דומה לצמיחת הרווחים כדי לספוג אותם. אחרת, לדעתו, המשק האמריקאי יעמוד בצל איום מתמיד של מיתון ואבטלה גבוהה. הפתרון היחיד הינו הגדלה מתמדת של ההוצאה הביטחונית - שהיא האלמנט הדינמי היחיד בהוצאה הלאומית אשר מסוגל לספוג עודף בסדר גודל כזה, בלי להגדיל את כושר הייצור. הוצאה זו חייבת לצמוח בשיעור דומה לצמיחת הרווחים.

38 על הפיננסים כמנגנונים סופגי עודף: Baran and Sweezy (1966): 139-141; Magdoff and Sweezy (1987)

39 Gold (1977) וכן פרק 7 לעיל.

40 Tsuru (1961). הספר יצא בעברית בהוצאת הקיבוץ המאוחד תחת הכותרת: האם שונו פני הקאפיטאליזם?

צורו אף התנבא, שאם ימשיכו רווחי ההון לעלות בקצב כזה – הסכום שיידרש כדי לשמור על חלקה של ההוצאה הצבאית בתוך התוצר הלאומי יהיה קשה מאוד להצדקה. ממשל ארה"ב יתקשה שלא להתפתות להיכנס למצב מלחמה, כדי להצדיק סכומים אלה:

"אם כלכלת ארה"ב זקוקה, למען המשך הצמיחה, לאותו יחס של 10% מהתוצר הלאומי, כאמצעי לספיגת רווחים, פירושו של דבר, שהוצאות הביטחון שלה יעפילו לרמה של 56 מיליארד דולר תוך עשר השנים הבאות, כאשר התל"ג שלה אמור להגיע לרמה של 560 מיליארד דולר. אנו חייבים לומר, ולמען שלום העולם היינו רוצים לומר, כי ספק אם בשנת 1968, תהיה ארה"ב מסוגלת להוציא סכום של 16 מיליארד דולר יותר מאשר היא מוציאה כיום על ביטחון..." (Tsuru, 1961: 27-28).

מסתבר שתחזיתו של צורו, שנכתבה על בסיס נתוני 1956, התאמתה כעשור מאוחר יותר. זאת דווקא אחת התזות הבודדות במדעי החברה שלא הופרכו... ואכן, בשנת 1966 היה ממשל ארה"ב מעורב עמוקות בווייטנאם, וההוצאות הביטחוניות הרקיעו עד לרמה של 62 מיליארד דולר.

אך ככל שמלחמת וייטנאם גברה, מיתוס ספיגת העודף נראה בעיני מרקסיסטים רבים כהסבר חלקי בלבד לתהליכים מורכבים בקפיטליזם. מעל לכל, התיאוריה של בראן וסוויזי נראתה קיינסיאנית במהותה ומבוססת על תפיסה מצרפית. בסופו של דבר, קשה להסביר את מעורבותו ההולכת וגוברת של צבא ארה"ב בקונפליקטים ברחבי העולם באמצעות מודלים מצרפיים של ספיגת עודף.

בתחילת שנות השבעים היו כמה מרקסיסטים מאסכולת ההון המונופולי שעקפו את החזית המצרפית והציגו תיאוריות חדשות, לפיהן הממשלים האמריקאים אינם עוסקים דווקא בבעיות צמיחה ותעסוקה של כלל המשק אלא בשמירת הרווחיות של קבוצות המפתח האמריקאיות. אחד הספרים הידועים מאותה תקופה היה של ג'יימס או'קונור, שעסק במשבר התקציבי של הממשל האמריקאי.[41]

על פי או'קונור, משק קפיטליסטי מודרני מתחלק בין שלושה סקטורים עיקריים: "הסקטור המונופולי", "הסקטור התחרותי" ו"סקטור המדינה".

הסקטור המונופולי מורכב מהפירמות הגדולות, קבוצות ההון המרכזיות השולטות בענפי המפתח. הסקטור התחרותי כולל בעיקר את העסקים הקטנים שהלכו ונדחקו במרוצת המאה העשרים והפכו למגזרים משלימים בייצור, במסחר ובאשראי. סקטור המדינה כולל ארגונים מדיניים העוסקים ישירות ובעקיפין בתהליך ההצבר באמצעות השקעות, אשראי, תקצוב, תמיכות וחקיקה.

עיקר תהליך ההצבר מתחולל בסקטור המונופולי, שם נעשים רוב הפיתוח, ההשקעות והייצור התעשייתי. ככל שהסקטור המונופולי מתעצם כך הוא הופך לתלוי בסקטור המדינה בהשקעות, ברכש, בתשתית, בתקציבי מו"פ, בהכשרת כוח עבודה המתאים לצרכיו ובהגנה על נכסיו. ההתפתחות הטכנולוגית הענפה הפכה את הייצור הקפיטליסטי לתלוי בידע, בתשתית הפיזית (אנרגיה, תקשורת, הובלה ותעופה) ובתשתית החינוכית, ואלו נזקקים להשקעות מדיניות.

בניגוד לדוקטרינה הניאו־קלסית, הרואה במעורבות התקציבית של המדינה בלם לפעילות העסקית, או'קונור טען שהמדינה חיונית לתהליך ההצבר, כלומר לפעילות הסקטור המונופולי. הגידול בהוצאות המדינה בא להציל את ההון הפרטי ולא לדחקו.

41 O'connor (1973)

וכאן צומחת סתירה פנימית במשטר, המתגלה לבסוף בצורת גירעון תקציבי כרוני וחובות מדיניים תופחים. הסתירה נובעת משני תפקודים שמובנים בתוך המדינה הקפיטליסטית: **הצבר ולגיטימציה.**

מצד אחד, על המדינה להכין תנאים להמשך תהליך ההצבר ומנגד, עליה לשמור על היציבות החברתית אשר נסדקת מתהליך ההצבר. ובאופן יותר קונקרטי:

> "[מצד אחד] מדינה קפיטליסטית אשר תשתמש בגלוי באמצעי הכפייה שלה כדי לסייע למעמד אחד לצבור הון על חשבון מעמדות אחרים, תאבד את הלגיטימיות שלה ואת תמיכתם של המעמדות שנפגעו. מצד שני, מדינה המתעלמת מן הצורך לסייע לתהליך ההצבר מסתכנת באובדן מקורות העוצמה שלה, המבוססים על כושר הייצור של העודף הכלכלי ושל המיסים הנלקחים מעודף זה..." (O'connor, 1973: 6).

משום כך מחלק או'קונור את הוצאות המדינה לשניים: הסוג האחד, "השקעה חברתית", נועד לתמיכה בהגדלת העודף היצרני של הסקטור המונופולי באמצעות הוצאות לחינוך, למו"פ, לטכנולוגיה ולפרויקטים תעשייתיים אזרחיים וביטחוניים. הסוג השני, "צריכה חברתית", הוא הוצאות עבור לגיטימציה וייצוב הסדר החברתי באמצעות תקציבים למשטרה ולכליאה, סעד, ביטוח בריאות, העברות למשקי בית, ולהוצאות אחרות עבור נפלטי ונפגעי תהליך ההצבר (גלגול מודרני של "חיל המילואים התעשייתי" של מרקס).[42]

"הסקטור המונופולי דורש יותר ויותר השקעה חברתית ביחס להון פרטי", כתב או'קונור. "...הסקטור המונופולי אינו נושא בעלויות ההשקעה החברתית אלא הן משוחברות ונופלות על שכם המדינה..." (שם: 24).

כך נוצרת סתירה בין הסוציאליזציה של עלויות ההצבר המוטלות על סקטור המדינה לבין ניכוס הרווחים על ידי הסקטור המונופולי, שאינו מממן באמצעות מיסים את מרבית העלויות הללו.

42 התפיסה הקפיטליסטית על תפקיד המדינה בחינוך הילדים מומחשת בזיכרונותיו של אחד מבעליו היפניים של התאגיד הבינלאומי *SONY*: "... יתרונו של השם סוני [שאינו שם המותג ביפן] היה, שבשום שפה לא הייתה לו משמעות מלבד סוני. בנוסף, בני אדם במדינות רבות יכלו להתייחס אליו כאל שם בשפתם הם, משום שהיה כתוב באותיות לטיניות. בכל רחבי העולם, כולל ביפן, הוציאו ממשלות כסף כדי ללמד את נתיניהם אנגלית ולהשתמש באלפבית הלטיני. וככל שיותר בני אדם קראו אנגלית והשתמשו באלפבית הלטיני, כך רבים יותר זיהו את הפירמה שלנו ואת שם המוצרים שלנו – **מבלי שהדבר יעלה לנו כסף...**" (מוריטה, 1986: 74). זאת המשמעות הממשית של הנאורות בעיני המעמד השליט הקפיטליסטי (על משמעות החינוך וההשכלה הקפיטליסטית כמייצבי הסדר המעמדי ראו: Bowles and Gintis, 1977b).

בחצר האחורית של האימפריה האמריקאית, ניתן לצטט גרסה לחינוך מפי אחד מהמשרתים – גדעון פת, שהיה שר תעשייה מזדמן בממשלי בגין־שמיר־פרס. הוא לא נחשב לאוויל הגדול ביותר מבין חברי הממשלות ולכן דבריו השקולים בארוחה חגיגית של לשכת המסחר ישראל־אמריקה מייצגים את הקונצנזוס הקפיטליסטי. בנאומו, גדעון פת התייחס לצורך (הרגיל) לקצץ בתקציב החינוך החילוני לנוכח קדימותו (הרגילה) של האינטרס הלאומי. במקרה זה היה מדובר אז בהמשך הכיבוש בדרום לבנון, שממשלי הליכוד הסתבכו בו (כרגיל). מומלץ לשים לב לעברית המשובחת של השר, פרי החינוך העסקי: "... אני לא מקבל קיצוץ שעות לימוד. לפני שנקבל קיצוץ כזה, צריך לעשות **מאמץ אינטלקטואלי.** למנוע אולי שיעור בקרמיקה. הורים שרוצים שילדיהם ילמדו קרמיקה – שישלמו. אני למשל לא מזלזל בשיעורי המוסיקה המקצועית, שהם חלק מהאינטליגנציה הכללית מכיתה א' ואילך... אני רוצה שילדי יידעו את ההבדל בין באך לצ'ייקובסקי !!! וכשייפגשו עם אנשי עסקים, יהיו אנשי העולם הגדול... (כספים, 22.8.83).

הסתירה מופיעה כמשבר פיסקלי, המתבטא בנטייה של הוצאות המדינה לצמוח יותר מהר מאשר אמצעי המימון שלה.[43]

על פי או'קונור, תהליך ההצבר הקפיטליסטי יוצר עודף כושר ייצור (עודף "הון קבוע" במינוח המרקסיסטי) ועודף אוכלוסייה (עודף "הון משתנה"). משום כך גדלים שני סוגים של הוצאה מדינית: הוצאות צבאיות לצורך שחיקת עודפי כושר הייצור בסקטור המונופולי והוצאות רווחה כדי להקטין את הדה לגיטימציה שמחולל הסקטור המונופולי:

"אנו סבורים [כתב או'קונור] כי הגידול בעודף האוכלוסייה והגידול בעודף כושר הייצור אינם אלא תהליך אחד בעל שני פנים. מכאן, שהצמיחה של הוצאות המדינה בצורת הוצאות רווחה והוצאות צבאיות הינה למעשה תהליך אחד. במילים אחרות, צמיחת מדינת הרווחה משולבת כה עמוקות בצמיחת מדינת המלחמה – עד שניתן לתאר את המדינה המודרנית במושג ממצה אחד: מדינת מלחמה־רווחה... (שם: 28) ...כשמנתחים את צמיחת מערכת הרווחה המודרנית, את ההתפשטות הכלכלית מחוץ לגבולות המדינה ואת האימפריאליזם, מגיעים למסקנה שהוצאות הביטחון והוצאות הרווחה נקבעות על פי הצרכים של ההון המונופולי ויחסי הייצור בסקטור המונופולי. עודף כושר ייצור (או עודף הון) יוצר לחצים פוליטיים להתפשטות כלכלית תוקפנית החוצה. עודף כוח עבודה (או עודף אוכלוסייה) יוצר לחצים פוליטיים לגידול במערכת הרווחה... (150) ...מאז מלחמת העולם השנייה כמעט כל תאגידי הסקטור המונופולי ארגנו מחדש את הייצור, המימון והשיווק שלהם, כדי להרחיב את מכירותיהם החוצה, אם ישירות ואם דרך סניפים ופירמות בנות. מאז תחילת שנות החמישים תאגיד אחר תאגיד הפך לפירמה רב לאומית או בינלאומית..." (152).

על פי תפיסה זאת, תהליכי הבינאום והמיליטריזציה בארה"ב הינם משולבים ונובעים מצרכי הסקטור המונופולי. תהליכים אלה, לפי או'קונור, התחילו עוד בעשור האחרון של המאה התשע עשרה, עם סיום כיבוש המערב האמריקאי ודעיכת המרד הפופוליסטי במערב התיכון. אז החלה להתפתח הברית בין אילי ההון, הממשל הפדרלי וראשי האיגודים המקצועיים השמרניים. הצדדים הסכימו לתמוך בהרחבת השליטה בשווקים מחוץ לארה"ב כדי להגדיל את העוגה הלאומית, לצורך ריכוך המאבק בין ההון לעבודה. הברית התחזקה בתקופת "הניו דיל" של רוזוולט וקיבלה תנופה עם התגברות המלחמה הקרה והתגבשות "הקואליציה הקיינסיאנית", שהתחייבה לשמור על הוצאות ביטחוניות גבוהות. המלחמה בווייטנאם ותוכנית "החברה החדשה" של ג'ונסון הביאו ברית זאת לשיאה.

בסדר החדש של ההון המונופולי לא היה צורך בכיבוש קולוניות חדשות:

43 באופן מעשי, אם איטל ואפל זקוקים לכוח עבודה מדעי וטכני במגוון תחומים ורמות, המס האפקטיבי שמפרישים הם וכלל הסקטור המונופולי, אין בו כדי לכסות את עלויות הייצור של כוח העבודה הזה – מה עוד שמאז שיצא הספר של או'קונור הלך וירד שיעור המס האפקטיבי שמפריש סקטור זה. את העלויות הגדלות של התשתית החינוכית, המדעית והטכנולוגית לקח על עצמו סקטור המדינה, ומכאן, על פי או'קונור, שהמשבר הפיסקלי של המדינה הקפיטליסטית ילך ויעמיק ו"הרפורמות" בנוסח הניאו־ליברלי העתידות לבוא רק יעמיקו את המשבר.

"הפנטגון בזבז מיליארדי דולרים מאז מלחמת העולם השנייה לא כדי להגן על שווקים או על השקעות חדשות, ולא כדי להשתלט על שווקים חדשים – אלא כדי להרחיב את ההגמוניה הכלכלית, הפוליטית והתרבותית של ארה"ב..." (שם: 153).

או'קונור היה משוכנע, כשאר אנשי אסכולת ההון המונופולי, שהוצאות הביטחון ההולכות ותופחות בעת מלחמת וייטנאם שימשו לא רק כחור שחור לבליעת העודף לצורך הנעת גלגלי ההצבר של הסקטור המונופולי, אלא אף נועדו לשמירת הסדר האימפריאלי העולמי החדש, אותו כינו "ניאו־אימפריאליזם".

ד.4 הסדר האימפריאלי החדש

ככל שהמלחמה בווייטנאם העמיקה, כך גבר העיסוק של הרדיקלים ב"ניאו־אימפריאליזם". על פי הכותבים החדשים, האימפריאליזם הישן מתקופת הובסון ולנין היה גס וחסר תחכום יחסית. בתקופה ההיא, העולם השלישי[44] טרם התעורר, רוסיה הסובייטית טרם קמה ובעיקר – משטר "ההון המונופולי" היה רק בתחילת צמיחתו. משום כך, אותה זרימת כספים מסיבית ומבוזרת לקולוניות ברחבי העולם, שהייתה הסממן הבולט באימפריה הבריטית הישנה, אינה דומה למדיניות המתוחכמת שמנהלת האימפריה האמריקאית ברחבי העולם אחרי מלחמת העולם השנייה.[45]

אכן, יצוא ההון הפרטי מארה"ב ביחס לכלל התפוקה במשק האמריקאי הינו קטן ביותר – כתב הארי מגדוף (שהיה אחד מעורכי *Monthly Review*) – ובוודאי שיחס זה קטן בהשוואה ליצוא ההון מבריטניה בתחילת המאה העשרים. אף על פי כן, היצוא הזה הינו חשוב ביותר.[46]

ראשית, בפרספקטיבה בינלאומית, יצוא ההון האמריקאי בשנות השישים של המאה העשרים היה כשני שליש מסך ההשקעות הזרות בעולם. לשם השוואה, יצוא ההון הבריטי בתחילת המאה העשרים תפס כמחצית מן ההשקעות הזרות בעולם, ובשנות השישים של המאה העשרים, עם דעיכת האימפריה הבריטית, ההשקעות מבריטניה ירדו לשיעור של פחות מרבע.[47]

שנית, הרווחים מפעילות חוץ (באמצעות חברות בנות) של התאגידים הבינלאומיים שבסיסם בארה"ב הפכו לחשובים יותר ויותר למן שנות השישים. בכך מגדוף חזה היטב את המגמה שהפכה במאה העשרים ואחת חיונית לשרידותם של תאגידים אלה. באופן דומה, כתב מגדוף, השקעות החוץ האמריקאיות אמנם נראות קטנות ביחס להשקעות המקומיות בארה"ב, אולם יש לזכור ששיעורי הרווח שלהם גבוהים יותר בחוץ מאשר בארה"ב, ושההשקעה החוזרת הגבוהה של חברות הבנות בחו"ל משתקפת במצבת הנכסים התופחת במהירות. מדובר לא רק בהשקעות בעולם השלישי, אלא גם בענפי מפתח במשקים המפותחים.

שלישית, ארה"ב פסקה להיות בלתי תלויה במקורות חוץ. תלותה בחומרי גלם הלכה וגברה ככל שהיא הפכה למעצמה עולמית. רשימת המינרלים האסטרטגיים, אשר מניעת הגישה אליהם הינה

44 בשנות השישים והשבעים השתמשו במונח "העולם השלישי" כדי לציין את "העולם הפריפריאלי" ואף את מרבית "השווקים המתעוררים" של המאה העשרים ואחת. במקורו, המונח הוטבע על ידי קואמה נקרומה מגאנה בעקבות ועדת בנדונג ב־1955, כדי לציין (את מה שהיום נראה טריוויאלי), שהעולם הקולוניאלי לשעבר אינו דומה בהיסטוריה שלו ובתרבותו לשני העולמות האחרים – העולם הקפיטליסטי והעולם הסובייטי – ואין הוא מזדהה עם אחד מהם.

45 O'connor (1971)

46 Magdoff (1969)

47 op.cit.: 56

מבחינתה עילה למלחמה, הלכה והתארכה. בין אלה נמנים נפט, מגנזיום, אורניום, בוקסיט, קובלט, טיטניום ועוד חומרים החיוניים לטכנולוגיות צבאיות, אך למעשה, רשימה זאת הינה חיונית **לרווחיותם** של תאגידים בינלאומיים שבסיסם בארה"ב.[48]

רביעית, רשת האשראי הבינלאומית שפיתחו תאגידים אלה מתבטאת בשעבוד הולך וגובר של העולם השלישי, שאחד מסימניו הבולטים הוא אחוז גבוה של שירותי חוב מתוך כלל היצוא של המדינות העניות. כאן נכנסות שיטות מתוחכמות של "סיוע" שמעניק הממשל האמריקאי. מטרתו של הסיוע, טען מגדוף, היא לא רק לשמור על השפעה פוליטית ותרבותית בקרב מדינות קליינטיות, אלא גם ליצור תנאים לכניסת הסחורות וההשקעות האמריקאיות. חלק מן הסיוע מוקדש לנטיעת "החלום האמריקאי" בקרב ההמונים והחדרת האידיאות השמרניות של המעמד השליט האמריקאי בקרב הבורגנויות המקומיות, שהן הנהנות העיקריות מסיוע זה. אידיאות אלה, בעיקר בהופעתן האקדמית, מסייעות להכשרת מנהלים מקומיים בשירות התאגידים הבינלאומיים האמריקאיים.[49]

באשר לסיוע הצבאי, שחלקו ניתן כמענק, כתב מגדוף, שהוא יוצר תלות של המדינות הקליינטיות, ובנוסף הוא מסבסד את תאגידי הנשק האמריקאיים. הסיוע הצבאי והכלכלי, שנראה בשנים מסוימות כעובר את היקף ההשקעות הפרטיות מארה"ב, אינו עניין לרווח והפסד של כלל המשק ואף אינו נוגע לרווחים ישירים של קבוצות משקיעים או יבואני חומרי גלם מסוימים — כפי שניתן היה להניח בתחילת המאה העשרים:

> "ממשל עשוי להוציא מיליארדי דולרים (בעזרת הכנסות שהוא מצליח לגבות מכלל האוכלוסייה) — כדי לשלוט ברפובליקת בננות, אף שהתוצאה מסתכמת בהגנה על רווחים זניחים של כמה מיליוני דולרים של תאגיד אחד או שניים. אבל המציאות האימפריאליסטית מצויה מעבר לאינטרס של משקיע זה או אחר. המטרה הבסיסית בכללה היא לשמור ככל הניתן את העולם פתוח למסחר ולהשקעות של תאגידי הענק הבינלאומיים... המדינות העניות של דרום אמריקה, המפיקות מעט רווח, חשובות לראשים בוושינגטון משום שהשליטה על כל דרום אמריקה חשובה... תפיסה כזאת מאפשרת להבין שההרג וההרס בווייטנאם, והבזבוז האדיר של משאבים במלחמה שם, אינם נחשבים בעיני עושי המדיניות האמריקאית כעניין של אובדן הזדמנויות לעסקים רווחיים בווייטנאם. המלחמה נשקלת בעיני המחליטנים הפוליטיים והצבאיים במונחים של מה שנחשב כאובדן הבסיס לשליטה והשפעה באסיה, ובעיקר בדרום מזרח אסיה. כל זאת, כדי להחזיק את האזור תחת הסיסטמה האימפריאליסטית בכלל, ותחת השפעת ארה"ב במיוחד..." **(Magdoff, 1969: 14-15).**[50]

48 op.cit.: 56ff. יש לזכור שמגדוף מתבסס במחקרו על נתונים שהסתיימו בשנות השישים של המאה העשרים.

49 על כך כתבו גם: Barnet (1972); Kolko (1969)

50 ספרו של מגדוף הותקף קשות על רקע מעורבותו הפוליטית הרדיקלית של מחברו. מבקריו האקדמיים טענו כי מעורבותו פוגעת ב"מדעיות" נטולת הערכים שעליה אמונה האקדמיה האמריקאית. בין המבקרים בלט צ'רלס קינדלברגר, אשר טען כי כתיבתו של מגדוף מרושלת, עתירת סתירות וגדושה בסיסמאות ריקות. קינדלברגר, מכל מקום, לא הציע בגרסאות השונות של מאמר הביקורת שלו (Kindelberger, 1984) תזה מדעית אלטרנטיבית כלשהי, שתסביר ותנבא את המעורבות הצבאית המסיבית של ארה"ב ואת הפעילות העסקית הנמרצת של הפירמות האמריקאיות ברחבי העולם. ההסברים שלו, כמו אלה שהיו נהוגים באוניברסיטאות האמריקאיות (והישראליות), היו קלישאות בנוסח "ייצוב המערכת", "סדר עולמי" או דאגה ל"חופש הסחר של העולם החופשי", ואלה משום מה לא נראים כסיסמאות ריקות עד ימינו.

מלחמת וייטנאם הייתה תקופת השיא של אסכולת "ההון המונופולי". השפעתה על הכלכלה הפוליטית הרדיקלית ניכרה היטב באקדמיה האמריקאית. אולם בשנות השבעים האסכולה הלכה וירדה ככל שארה"ב איבדה מיכולתה הצבאית והמשקית. העולם הפריפריאלי התעורר ועמו עלו תיאוריות רדיקליות חדשות.

פרק תשיעי

כלכלה פוליטית רדיקלית במאה העשרים (ב)

א. מניאו־אימפריאליזם אל אסכולת התלות

הניאו־מרקסיזם הוליד כמה צאצאים, חלקם חוקיים למחצה. אחד מהם הוא "אסכולת התלות" (Dependency School). הרקע להתפתחות האסכולה היה האכזבה ששררה בקרב השמאל החדש מן הסטליניזם ומבריה"מ וכן מתהליך הדה קולוניזציה שלאחר מלחמת העולם השנייה.

אמנם האימפריות לשעבר נאלצו לסגת מן השטחים שכבשו במרוצת ארבע מאות השנים האחרונות, אלא שהמדינות העצמאיות החדשות באסיה ובאפריקה לא הראו סימנים לצמיחה כלכלית, שלא לדבר על סיכויים להתפתחות משטרים פוליטיים מתקדמים. תוך שנים ספורות מעצמאותן התברר שרובן שקעו במיתון כלכלי ובהתערערות הסדר החברתי. סימני ההיכר במדינות האלה היו: ממשלים מושחתים, הפיכות צבאיות מחזוריות, דיקטטורות אלימות, כנופיות טרור ורציחות המוניות (המקרים שבלטו במיוחד בשנות השישים והשבעים היו ניגריה, קונגו, אוגנדה, קולומביה, אינדונזיה וקמבודיה).

במקום התשובות שהיו מקובלות אז (והיום) באקדמיות, שהתבססו על דוקטרינת המודרניזציה (פרק 7 לעיל), אסכולת התלות הציגה גישה אחרת לחלוטין.

השאלה המרכזית שממנה יצאה האסכולה החדשה הייתה: כיצד ארע שהעולם הקפיטליסטי המרכזי התפתח במהירות בשלוש מאות השנים האחרונות בעוד שהעולם הפריפריאלי (מונח שמקורו באסכולת התלות) אינו צומח ואף אינו מראה סימני התאוששות?

בניסוח מעשי יותר הייתה השאלה, מדוע סין, אשר במאה החמש עשרה הייתה בה ההכנסה לנפש גבוהה יותר מאשר בבריטניה ורמת הייצור והידע שבה עלו על אלו של בריטניה, הפכה למדינה שקפאה ושמשקה התאבן, בעוד שבריטניה זינקה קדימה וצמחה במהירות?

על פי ההסבר שסיפקה אסכולת התלות, סיבת הקיפאון נעוצה במפגש הקטלני שהתרחש מאז המאה השש עשרה בין העולם האירופי לבין העולם שמסביבו. אלה היו המפגשים הידועים לשמצה של ספנים וחיילים מאירופה עם המזרח הרחוק, אמריקה הלטינית ואפריקה. המפגשים הללו הולידו הרס וזרעו חורבן והפכו את העולם הלא אירופי לתלוי ולפריפריאלי. ההסבר הזה התחיל בספרות הרדיקלית שיצאה בספרדית ובפורטוגזית באמריקה הלטינית עוד בשנות החמישים והמשיכה בניאו־מרקסיזם האקדמי בצפון אמריקה בסוף שנות השישים.[1]

1 הבולט בספרות ה־Dependencia באמריקה־הלטינית היה Prebisch (1950). סיכום מצוין של המפגש הקטלני והנצחת הפיגור באמריקה הלטינית על פי אסכולת התלות: גליאנו (1972).

הראשון שהציג את היסודות התיאורטיים של האסכולה היה פול בראן, בספרו *הכלכלה הפוליטית של הצמיחה*. הספר שפורסם ב־1957 בעיצומה של המלחמה הקרה, קרא תיגר על תיאוריות הצמיחה והמודרניזציה המערביות.

בראן התחקה בספר אחר הסיבות ל"פיגור" (backwardness) של "העולם השלישי". ההסבר של בראן פתח בדרך המרקסיסטית המקובלת: צמיחה כלכלית נובעת מהקצאת העודף באופן מרוכז להשקעות יצרניות. ככל שהעודף מושקע ומצטבר מהר יותר, כך הצמיחה מהירה יותר. בניגוד לכך, קיפאון ותת פיתוח מתהווים מחמת מחסור בעודף המיועד להרחבת כוחות הייצור, או משום שהעודף מבוזבז בצריכה לא יצרנית.

הקפיטליזם על פי תיאורו של מרקס, אכן החל את דרכו מהשקעות מסיביות מרוכזות באמצעות שיטות שמרקס כינה "הצבר פרימיטיבי", (primitive accumulation). זהו הצבר המבוסס על סחיטה אכזרית של העודף מן העובדים שהיו מנוצלים וחסרי הגנה במרוצת שלוש מאות השנים הקשות שבהן התבצר הקפיטליזם, בין המאות השש עשרה לבין סוף המאה התשע עשרה.[2]

אלא שכאן בראן הרחיב את היריעה וטען כי העודף שנסחט מן העובדים באירופה מימן רק חלק מן ההשקעות שהצמיחו את התשתית הקפיטליסטית. חלק לא מבוטל מן ההשקעות הגיע מההעברות המסיביות של העודף שנשדד בשיטתיות מן המושבות שמעבר לים, מאז שהן "נתגלו" בעקבות מסעותיהם של קולומבוס ומרעיו הטורפים שלוחי בתי המלוכה האירופיים.

הקפיטליזם, על פי בראן, צמח במהירות במאה השש עשרה יחד עם כיבוש המושבות בידי המעצמות האירופיות, אולם כבר בתחילתו הוא פגע במשקי הקולוניות שהתחילו מאז לקבל את התבנית המוכרת כיום במערך התחלקות העודף העולמי. במאה השש עשרה החל הפיצול בין המרכז הקפיטליסטי הצומח לבין הפריפריה שקפאה. מצד אחד התגבש מרכז שבו מתרכזות השקעות תעשייתיות, ומנגד נצבו המשקים הפריפריאליים שאיבדו את האוטונומיה שלהם משום שנמנעה מהם הכניסה לעידן התיעוש.

להוכחת טענותיו, הציג בראן בספר בפרק החמישי שכותרתו "על שורשי הפיגור", את שקיעתה של הודו עם השתלטותה של חברת הודו המזרחית נציגת האימפריה הבריטית. הוא הראה כיצד האדמיניסטרציה הקולוניאלית הרסה את התעשיות ההודיות לטובת שגשוג התעשיות הבריטיות. התוצאה הייתה נסיגת הודו ממשק תעשייתי בעל כושר תחרות אל משק חקלאי משלים. לעומת הודו, הצליחה יפן להתפתח במהירות משום שהאליטה שלה מנעה חדירה קולוניאלית והגיבה במהירות לאיומי המעצמות באמצעות רפורמות פוליטיות וחברתיות שהוליכו אותה לעבר מודרניזציה כפויה.

גם לאחר הדה קולוניזציה, כתב בראן, המשיך תהליך הנצחת הפיגור אלא שהפעם נעשה הדבר תחת משטר "ההון המונופולי". לדעתו, קיימות כמה סיבות לשמירת המצב הקיים. ראשית, חלק ניכר מן העודף בפריפריה מקורו בהשקעות זרות של הפירמות הקפיטליסטיות הגדולות שמנכסות אותו בחזרה למרכז. מנגד, העודף שנותר בידי המעמדות השליטים במשקים הפריפריאליים אינו יכול לשמש להשקעות בתשתית תעשייתית אוטונומית, משום שהשקעות כאלה יסכנו את העמדות של ההון המונופולי במרכז. שנית, המבנה המעמדי הקפוא, שנוצר במאות השנים של הכיבוש,

2 מחזות דומים של תיעוש אירעו בין השאר, במערב אירופה במאה השמונה עשרה והתשע עשרה וביפן שלאחר "רסטורצית מייג'י". תיאוריית "ההצבר הפרימיטיבי" של מרקס אף שמשה אחת מן ההצדקות להנהגת משטר מחנות הכפייה בבריה"מ של סטלין, שנועדו לפתח במהירות את התשתית התעשייתית שלה.

בלם את התפתחותן של שכבות ביניים דינמיות ומנע השקעות ופיתוח של תעשיות המפיקות סחורות צריכה המוניות, אשר לדעת בראן הן המפתח לצמיחה קפיטליסטית עצמאית. שלישית, הכיבוש המתמשך הצמיח שכבות שליטות שמרניות, ה"קומפרדור", אשר משתפות פעולה עם ההון המונופולי במרכז ומונעות ראורגניזציה כלכלית ושידוד מערכות פוליטיות בפריפריה.

ספרו של בראן לא נפוץ מחוץ לחוגי השמאל. הוא נחשב לספר העוסק ב"ניאו־אימפריאליזם" בתנאי משטר ההון המונופולי, ספר שנועד להציג אלטרנטיבה מרקסיסטית להסברים הקונבנציונאליים על "הפיגור" והמודרניזציה בעולם המתפתח.

ב. התפתחות האי־התפתחות

כעשר שנים לאחר ספרו של בראן, עם עליית השמאל החדש בארה"ב, יצא ספרו של אנדרה גונדר פרנק *קפיטליזם ותת־התפתחות באמריקה הלטינית*.[3] הספר זכה להד רב ופרנק נחשב למייסדה של מה שמכונה "אסכולת התלות" בעולם האקדמי הצפון אמריקאי. הספר לא חידש הרבה מעבר לספרו של בראן, אולם יצר את שמה של האסכולה ועיצב את התבנית התיאורטית המוכרת של "התלות".

הטענה המרכזית בספר הייתה שהעולם הפריפריאלי לא שקע בקיפאון והפך לתלוי בעולם המרכזי בגלל גורמים פנימיים הטבועים בו, אלא כוחות חיצוניים השליטו בו קיפאון וכפו עליו תלות.

פרנק טען שתיאוריות הקידמה והמודרניזציה, בין אם הן שמרניות, ליברליות או מרקסיסטיות, הינן אחרי הכול תיאוריות אירוסנטריסטיות (Eurocentric), המבוססות על ההיסטוריה של אירופה וארה"ב ונכתבו מנקודת מבט מערבית. הן הציגו את סיפור התפתחותה של אירופה – אירופה המודרנית, או אירופה הקפיטליסטית, אירופה הליברלית או אירופה המהפכנית. הסיפור היה עשוי להיות שמרני ולייצג את השליטים. הוא אף היה יכול להיכתב מנקודת מבט רדיקלית של המתנגדים לשליטים. אך בסופו של דבר, ההיסטוריה של העולם תוארה דרך משקפיים אירופיות.

לטענתו, רוב התיאוריות האירופיות הללו סבורות שמשהו פגום **בתוך** הסיסטמה של העולם הלא מפותח – משהו כמו תרבויות "מסורתיות", "עריצות מזרחית", מבנים פוליטיים נוקשים, ערכים שבולמים אינדיבידואליזם והישגיות – ואלה מונעים צמיחה ומודרניזציה או בולמים התפתחות בלתי נמנעת של קפיטליזם ומהפכה. התיאוריות הללו מניחות שהעולם הלא מפותח יאלץ בעתיד לעבור את הדפוסים האוניברסליים של המודרניזציה או של הקפיטליזם, כלומר הוא יעבור את התהליכים ההיסטוריים שעברה אירופה על פי הדוקטרינות של סמית, קונט או מרקס.

היסטוריוסופיה כזאת מאפשרת להתעלם מן ההיסטוריה הייחודית של העולם הלא מפותח, משום שלפי התיאוריות הללו העולם הזה חסר היסטוריה או במקרה הטוב, ההיסטוריה שלו אינה רלבנטית ומוטב להתנער ממנה. אבל, כתב פרנק, התיאוריות האירופיות הללו אינן אוניברסליות. הן לכל היותר משקפות את הדומיננטיות של העולם המרכזי ואת ההיסטוריוסופיה שהוא הכתיב. לעולם האחר יש היסטוריה ייחודית עשירה משלו שאין לה זיקה להיסטוריה האירופית. ומכאן, במקום ההסברים המקובלים, הציג פרנק הסבר אחר לקיפאון ולתת־ההתפתחות: הסבר **חיצוני**.

חוסר הצמיחה, לפי פרנק, אינו יכול להיות מוסבר על ידי גורמים פנימיים, שהרי במאה הארבע עשרה מדינות כמו הודו וסין היו מפותחות יחסית לרוב מדינות אירופה. לדידו, מה שעצר את

3 Frank (1967)

התפתחותן היה הקולוניאליזם. הניסיון הקולוניאלי פגע במרקם התרבותי שלהן, כרסם ביסודות החברתיים הדינמיים שבהן וחסם את צמיחתן.

פרנק טבע את הביטוי: "התפתחות התת התפתחות" (The Development of Underdevelopment) וזאת למעשה התזה המרכזית של אסכולת התלות. הביטוי אומר שתת התפתחות וקיפאון אינם מצב טבעי אלא היסטוריה בת מאות שנים של שליטה קולוניאלית. התלות לא התפתחה מתוך עצמה אלא הושלטה **מבחוץ** כדי לשרת את צרכי המעצמות.[4]

פרנק הציג הסברים תיאורטיים־היסטוריים שאמורים לתאר כיצד נוצר והתפתח מנגנון התלות. לשם כך הוא נזקק ללכת הרחק מעבר למרקס ולבראן. הוא טען שכבר במאה החמש עשרה הקפיטליזם היה מערכת עולמית. שהקפיטליזם, בדומה לטענת רוזה לוקסמבורג (לעיל פרק 8), הינו מטבעו מונופולי. שתהליך הצבר ההון זקוק תמיד להתפשטות ולניצול חיצוני. **משום כך הצמיחה המהירה של הקפיטליזם באירופה נבעה ישירות ואף ורק מהעברת העודף מן המדינות הכבושות ברחבי העולם.** לא היה מדובר ביחסים כלכליים בשוק סחורות אלא בכיבוש באמצעות כוח צבאי.

האימפריאליזם אינו תופעה מאוחרת של קפיטליזם פיננסי בשל, אלא כבר **מלכתחילה**, לפי פרנק, הקפיטליזם והאימפריאליזם היו כרוכים אחד בשני.

בעקבות הכיבוש התפתח מנגנון ניצול עולמי לסחיטת והעברת העודף למעצמות הקפיטליסטיות. נוצרה רשת היררכית של יחסי תלות, יחסים שפרנק כינה יחסי "מטרופולין־לוויין". הלוויינים מעבירים באופן קבוע עודף אל המטרופולין. ככל שמנגנון התלות התמסד כך התרוקנו המשקים הקולוניאליים הלווייניים ומנגד צמח והתפתח הקפיטליזם במטרופולין.

יחסי התלות נוצרו תחילה עם כיבוש אמריקה הלטינית על ידי קולומבוס וממשיכיו הלטיניים והאנגלו־סאקסיים ובהמשך הם התמסדו באסיה ובאפריקה. הכובשים הקימו ערי לוויין חדשות לריכוז והעברת העודף אל המטרופולין באירופה. כך הוקמו ערים כמו סאו פאולו, לימה, בואנוס איירס, קורדובה והוונה באמריקה הלטינית, סינגפור, הונג קונג, פורט ארתור ומקאו באסיה, קייפטאון, ג'יבוטי, דקר וערי חוף אחרות באפריקה (לצורך העברת מינרלים, שנהב ועבדים). ההיררכיה החלה ברמה המקומית. כך למשל העיר בואנוס איירס, אשר הייתה לוויין של המטרופולין הבריטי במאה התשע עשרה, שמשה כמטרופולין עבור הערים הפרובינציאליות בארגנטינה ואלה שאבו את העודף מן הסביבה הכפרית.

כפי שטענה אסכולת התלות, ככל שהארץ יותר עשירה כך היא תהפוך למדינה יותר ענייה.[5] הדוגמאות המפורסמות הן ברזיל, קונגו, ניגריה ואנגולה. אזורים אלה עתירי מחצבים, חומרי גלם ומינרלים נדירים, אדמות פוריות וצמחיה שופעת. מדינות אלה נהרסו והונצח בהן עוני ותלות. חמש מאות שנים של ניצול עולמי יצרו את התלות הבלתי ניתנת להתרה, שרק מהפכה או רפורמה פוליטית יסודית יכולות להביא ארוכה לקיפאון ולפיגור. משום כך, על פי המלצת אסכולת התלות, הצעדים הראשוניים ההכרחיים לשיקום ולהתפתחות מחדש הם ניתוק הקשר עם המטרופולין וסגירת המשקים הפריפריאליים בפני יבוא לשם עידוד ייצור מקומי כתחליף יבוא.

4 כך למשל, שלמה סבירסקי, שהשתמש בתיאוריית התלות כדי להסביר את התפתחות אי השוויון האתני בישראל הכתיר את אחד מספריו בשם *לא נחשלים אלא מנוחשלים* (סבירסקי, 1981). עם חדירת הפוסטיזם, הפכה תיאוריית התלות לדוגמה נוקשה ולפארסה של שיחדש. משום כך, נעלמו החלשים הפשוטים וכיום קיימים "מוחלשים" בלבד והאישה "הינה אישה כעיצוב הגברים" וכו'. כיום מכנים זאת "grievance studies".

5 גליאנו (1972).

ג. חליפין לא שווים

בעקבות ספרו של פרנק נכתבו תיאוריות חדשות ומודלים כמותיים שניסו לספק הסברים מתוחכמים יותר להתפתחות התלות של העולם הפריפריאלי וכיצד להתירה. אחת מהן הייתה של סמיר אמין, יליד פורט סעיד על גדות תעלת סואץ, שהייתה אחת מאותן הערים הלוויניות שהוקמו על ידי צרפת ובריטניה, המעצמות הקפיטליסטיות שהשתלטו על מצרים בסוף המאה התשע עשרה.

אמין, בהשאלה מלנין, כינה את המנגנון בשם "התפתחות לא שווה" (unequal development).[6] לפי אמין, אין מדובר בשני עולמות נפרדים, עולם מפותח ולא מפותח – אלא במערכת עולמית קפיטליסטית אחת שהלכה והתהדקה למן המאה השש עשרה. מלכתחילה היא פעלה כמערכת ניצול מעמדית בקנה מידה עולמי. כפי שהקפיטליסטים באירופה הרסו את שכבות האומנים והאיכרים שמהן נוצרו העובדים השכירים, כך הקפיטליזם במרכז יצר את הקפיטליזם הפריפריאלי. הקפיטליזם במרכז פגע במרקם היצרני האוטונומי של המשקים הכבושים באמצעות הרס החקלאות המשפחתית והקהילתית אשר הוסבה בכפייה לחקלאות תעשייתית של מטעים המרוכזות בבעלות שכבה צרה של בעלי הון. מיומנויות ואומנויות רבות ערך הלכו לאבדון ובמקומן לא התפתחו ידע ותרבות ייצור חדשים אלא הונצח השיממון ונטישת הצעירים ונהירתם אל המרכז כדי לשמש ככוח עבודה לא מיומן טרי.

מצרים הייתה מקרה אופייני לפיתוח התלות: שליט מצרים באמצע המאה התשע עשרה, מוחמד עלי פאשא, בעידוד צרפת ובריטניה, מרד באימפריה העות'מנית, מתוך יומרות לשתול במצרים מודרניזציה כפויה בנוסח האירופי. הוא הכפיף את האוכלוסייה המצרית, שהייתה משועבדת למן ההיסטוריה העתיקה לשושלות מלוכניות זרות (מוחמד עלי היה קצין עות'מני ממוצא אלבני) – לאינטרסים של המעצמות האירופיות. החקלאות המסורתית פינתה מקומה ושועבדה לצרכי העולם המטרופוליטני. מצרים הפכה ללוויין עולמי לייצור וייצוא כותנה.

מנקודת מבט קפיטליסטית, מצרים הייתה עשירה במים, באקלים חם ויבש ובכוח עבודה צייתן וזול. מצרים אם כן, אורגנה מחדש והוסבה לחקלאות תעשייתית חד ענפית. הכותנה שלה הוסעה לבריטניה למטוויות התעשייתיות המובילות ביצור האריגים. במצרים נחפרה תעלת סואץ על ידי תשלובת של קבוצות הון וממשלת צרפת והמחיר בחיי אדם מצריים שעבדו בכריית התעלה היה גבוה ביותר. בסופו של דבר השתלטו על התעלה הבריטים והפכו אותה לאחד מהנכסים האסטרטגיים המרכזיים באימפריה המזרחית שלהם. גורל מצרים היה דומה לגורלן של מדינות פריפריאליות אחרות. השליטים המקומיים בעלי התאבון הסתבכו בחובות לאחר שמחירי הכותנה נפלו ומצרים איבדה את העצמאות המדומה שלה. לאחר מלחמת העולם הראשונה, שאר אזורי המזרח התיכון נכבשו על ידי המעצמות הגדולות מידי האימפריה העות'מנית. על פי הפרשנות הניאו־מרקסיסטית ואסכולת התלות בעקבותיה, המזרח התיכון נבנה ועוצב לפי האינטרסים של קבוצות ההון המערביות (בעיקר פירמות הנפט) שנתמכו על ידי ממשלי המעצמות הגדולות. משום כך נוסדו אחר מלחמת העולם הראשונה מדינות מלאכותיות כמו עירק, (עבר־ה)ירדן, פלסטינה, סוריה, לבנון, נסיכויות המפרץ הערבי־פרסי וערב שבבעלות משפחת סעוד. הן חולקו ועוצבו למדינות מייצאות התלויות במרכזים הקפיטליסטיים.

עבד אל נאצר, אחד הקצינים הצעירים שהדיחו את פארוק, האחרון בשושלת המלכותית במצרים, בנה את הקריירה הפוליטית שלו על בסיס מדיניות דומה לזאת שהציעה אסכולת התלות.

6 Amin (1974a, 1976, 2010)

צעדיו החד צדדיים, כמו גירוש הבריטים, הפקעת תעלת סואץ, מחיקת החובות הזרים, פנייה לבריה"מ כדי שתסייע בהקמת פרויקט סכר אסואן — כל אלה היו ניסיון להפוך את המגמה: לחסל את תלותה של מצרים בשווקים הבריטיים, להפוך את מצרים למשק אוטונומי בלתי משועבד לייצוא חד ענפי, ליצור משק שמסוגל להשקיע מתוך הכנסותיו העצמיות בתעשייה צומחת ושירותים מודרניים. בעקבותיו הלכו קבוצות קצינים דומות בעירק, בסוריה, בלוב ובסודן. כולן טיפחו תוכניות למודרניזציה מהירה ולחיסול התלות של משקיהם. מכל מקום, למן שנות החמישים, היסטוריונים רדיקאליים נהגו לתאר את התפתחות המזרח התיכון במאה העשרים מפרספקטיבת התלות.[7]

ההתפתחות הלא שווה גדלה לאחר הדה קולוניזציה. הפער בין המרכז לעולם הפריפריאלי הלך והתרחב בהיותו מבוסס על מנגנון "החליפין הלא שווים". על פי גישה זאת, ההון המונופולי במרכז מכתיב מחירים יקרים לסחורות היצוא לפריפריה ומחירים זולים לסחורות היבוא מן הפריפריה. הדבר נובע מהתבססות המשקים הפריפריאליים על ענף יצוא עיקרי שנכפה עליהם עוד בתקופות הכיבוש, כדי שיספקו סחורות משלימות למרכזי הקפיטליזם (כותנה, קפה, תה, צמחים אקזוטיים, תבלינים, מינרלים וחומרי גלם). הפער מתרחב בגלל שליטת ההון המונופולי במרכז על ייצור הסחורות, הטכנולוגיות וההשקעות. באמצעות שליטתו הוא מונע השקעות והתפתחות תעשייתית בעולם הפריפריאלי.

לפי גרסה אחרת, שהוצגה בשיטתיות על ידי ארגירי עמנואל, הפערים שהלכו וגדלו בין משקי המרכז ובין הפריפריה נבעו לאו דווקא מן היתרון בפריון העבודה או בעתירות ההון או בידע שנצבר במשקי המרכז, אלא מקורם דווקא בשכר הריאלי הגבוה של העובדים במרכז יחסית לעובדים בעולם הפריפריאלי.[8]

על פי גרסה זאת, ככל שקצב הצמיחה במרכז גדל, כן גדל השכר הריאלי של העובדים בו יחד עם התרחבות השוק המקומי ותשתית השירותים הציבוריים. במדינות העניות, לעומת זאת, השוק המקומי הצר והשכר הריאלי הנמוך מאטים את קצב ההצבר. שיעור הילודה הגבוה ועמו שיעור האבטלה מטים את שיעור השכר הריאלי מטה ומגדילים את שיעור הניצול של העובדים. וככל שהפער בין השכר גדל לטובת העובדים במרכז ושיעור הניצול במדינות העניות מתרחב לעומת המרכז, כך רמת החליפין הלא שווים גדלה.[9]

ההסבר הזה לא התקבל בעין יפה בקרב מרקסיסטים רבים, שגם כך היו חלוקים בדעותיהם אודות תיאוריית התלות. הטענה התיאורטית המרכזית כנגד עמנואל הייתה שהוא מערב סיבה

7 ההשקפה הפוכה האופיינית לדוקטרינת המודרניזציה, מיוצגת על ידי ברנרד לואיס: Lewis (2002). יש לשער, שחלק מן האכזבה של רדיקלים רבים בעולם הפריפריאלי ובמזרח התיכון מאסכולת התלות למן שנות השמונים הובילה אותם לפוליטיקה של שורשים תרבותיים ואתניים.

8 Amin (1974b) וכן Emmanuel (1972)

9 ההסבר של עמנואל התבסס לכאורה על תיאוריית הערך המרקסיסטית, אולם בניגוד למודלים הניאו־מרקסיסטיים הוא טען שתיאוריות "ההון המונופולי" אינן רלבנטיות להתפתחות "התלות". השווקים העולמיים הינם תחרותיים וההון התחרותי נע במהירות. לעומת זאת העובדים והשכר אינם גמישים ואינם נוטים להשתוות. במדינות המרכזיות קיימות הגבלות על הגירה וכן קיימת הגנה יחסית על השכר ועל תנאי התעסוקה. כך שהנחת היסוד של עמנואל הייתה מבוססת על מערכת ייצור עולמי תחרותית, בה שיעורי הרווח נוטים להשתוות וכך גם שיעורי הפריון ושיעורי המכניזציה (c/v) אך לא שיעורי השכר. יוצא, שבשני משקים מתמחים, אחד עשיר והשני עני — עשויים שיעורי הפריון ושיעורי המכניזציה להיות שווים, אולם מה שיבדיל ביניהם יהיה שיעור השכר ועמו שיעור־הניצול (s/v), אשר יהיה גבוה יחסית במשק העני בגלל השכר הנמוך. מאחר שהקפיטליסטים מבססים את תמחיר הסחורות על שיעור הרווח העולמי הממוצע ולא על המרווח המקומי או על שיעור הניצול המקומי, יסתבר שדווקא במצב תחרותי, סחורות שמיוצרות במשק עשיר יהיו יקרות ואילו סחורות שמיוצרות במשק עני יהיו זולות. יתר על כן, לפי עמנואל הפער הזה בערכי החליפין ילך ויתרחב.

בתוצאה: הפער בין המשקים נובע בראש ובראשונה מן הפערים הגדולים ברמת הטכנולוגיה ובפריון העבודה (שאותם כאמור עמנואל שלל). הפער ברמת הפריון אף גבוה יותר מן הפער בשיעור השכר, כך שלפי המבקרים, שיעור הניצול של העובדים בעולם המרכזי גבוה יותר מאשר של העובדים בעולם הפריפריאלי, אף שהאחרונים עובדים יותר שעות ובתנאי תעסוקה ירודים. המשמעות היא, ששיעורי הרווח מן ההשקעות הקפיטליסטיות בעולם המרכזי גבוהים יותר למרות שכר העבודה הגבוה יותר.

בשפת תיאוריית הערך המרקסיסטית המשמעות היא, שאף ששכר העבודה נמוך יותר בפריפריה – ערך העבודה הנחוץ חברתית כדי לייצר סחורה במשק פריפריאלי הינו **יקר יותר** מערך אותה סחורה במשק מרכזי. ולהפך לגבי הערך העודף אשר נסחט במשק הפריפריאלי: הוא **נמוך יותר** מאשר במשק המרכזי.[10]

טענה אחרת נגד המודל של עמנואל הייתה אמפירית: בשנות השישים והשבעים, היצוא מן המדינות העניות אל המדינות במטרופולין היה קטן יחסית בסחר העולמי והכמות שנגזלה מהמדינות העניות באמצעות החליפין הלא שווים הייתה עוד יותר קטנה. כיצד כמות מזערית כזאת, היקשו המרקסיסטים, מסוגלת לגרום להאצת הצמיחה בצד אחד ולפיגור בצד השני?[11]

עמנואל ואמין טענו, כל אחד על פי חישוביו, שמבחינת העולם המרכזי אולי מדובר בכמות מזערית, אולם עבור העולם העני זאת דווקא הכמות הקריטית הנחוצה להשקעות כדי לחלצו מהקיפאון.[12]

מסקנתם הייתה, שהמתכון המתאים למדינות העניות כדי להתגבר על התלות הוא לאמץ מדיניות של העלאת שכר לשם הרחבת הצריכה בשוק המקומי וכן סגירת המשקים בפני ייבוא מן המרכז וכמובן, תמיכה בייצור המקומי לתחליפי יבוא.

לדעתנו, הבעיה בתיאוריות מסוג זה שהן מתבססות על הנחה שקיים מין ערך או מחיר "טבעי" המייצג "חליפין שווים", שממנו ניתן לגזור כמויות של "חליפין לא שווים". בדומה לאגדות ולמשלים הניאו־קלסיים אודות מיני "הפרעות", "עיוותים" ו"בלמים" המסיטים את המחירים מן המחיר "האמתי" בשוק התחרותי המושלם – גם כאן קשה לאמוד ולערוך השוואה בין המחירים "הנכונים" של הסחורות "היקרות" במרכז לבין הסחורות "הזולות" בפריפריה.[13]

10 למשל: Kidron (1974): 95-123.

11 למשל: Bettelheim (1972): 278-9. במאה העשרים ואחת, עת הסחר העולמי התרחב, יש מרקסיסטים המנסים לאשש מחדש באופן כמותי את טענות עמנואל (Ricci, 2019).

12 סמיר אמין כתב שההפסד ביצוא של המדינות העניות בשנות השישים היה כאחוז וחצי מהתל"ג של המדינות המטרופוליטניות אבל הוא היווה כחמישה עשר אחוזים מהתל"ג של העולם העני – אותו סכום שהוא נזקק כדי להמריא (Amin, 1976: 143). באופן דומה, ניתן לומר זאת על יחסי התלות שהתפתחו בין ישראל לבין השטחים הכבושים, אם כי לא נעשה אומדן מדויק על פי שיטת חקירה זאת.

13 כדי להגיע לאומדן "חליפין שווים" בין המשקים, יש למצוא תחילה יחידות אוניברסליות משותפות. גם אם נניח שהחליפין "מעוותים" בגלל הבדלי שכר בין המשקים, אין זה אומר שניתן למצוא ערך משותף למדידה ולהשוואה בין הסחורות במשקים השונים. ערך סחורה אינו נקבע על פי עלות השכר בלבד, אלא על פי השכר ליחידת תפוקה, משמע, על פי היחס שכר/פריון העבודה. אף אם ניתן לצפות ישירות ולחשב שכר (במחירים או בערכי עבודה) אין הדבר ניתן להיעשות באשר לפריון העבודה. הפריון נזקק לתיאוריית ערך שתנסח ערכים משותפים הן לתפוקת הסחורות (מוצרים ושירותים) של העובדים והן לתשומות של העובדים (זמן עבודה), כל זאת ביחידות אוניברסליות. בתיאוריית הערך הניאו־קלסית, התפוקות והתשומות מנוסחות בערכים של יחידות תועלת ואילו בתיאוריית הערך המרקסיסטית התשומה מנוסחת ביחידות עבודה מופשטת. כפי שראינו בפרקים הקודמים, היחידות האלו פיקטיביות, ולפיכך שתי תיאוריות הערך הללו חסרות ערך בכל הקשור למדידות כמותיות מסוג זה.

אבל כרגיל, המציאות היא שכרסמה בתיאוריות התלות למיניהן. לאחר יותר משני עשורים של ניהול מדיניות תכנון לעידוד הייצור המקומי ולפיתוח תחליפי יבוא, מצאו עצמן מרבית המדינות הפריפריאליות תלויות בעולם המרכזי עוד יותר מאשר בתחילת דרכן העצמאית. למן תחילת שנות השבעים ועד לשנות השמונים, גדל סך החוב של מדינות אמריקה הלטינית פי ארבע. מקסיקו, שהייתה מיצואניות הנפט הגדולות בעולם נשאה בתחילת שנות השבעים בחוב של כ־7 מיליארד דולר. כאשר מחירי הנפט האמירו באמצע שנות השבעים, הממשל המקסיקני לקח הלוואות גדולות מבנקים אמריקאיים כדי להשקיען בתשתיות תעשייתיות וחברתיות. הציפיות היו שתוספת ההכנסות ממחירי הנפט העולים יממנו את שחרורה של מקסיקו מתלותה הבלעדית בהכנסות מיצוא נפט ויעלוה על דרך חדשה לקראת הפיכתה למדינה תעשייתית מפותחת. אלא שבתחילת שנות השמונים נפלו מחירי הנפט ובשנת 1982 הודיעה מקסיקו שהיא חדלת פירעון – הודעה שגרמה למפולת בשווקים הפיננסיים בעולם ומוטטה עשרות בנקים אמריקאיים. לאחר הסדרים חדשים לפירעון החוב שנערכו עם ממשל מקסיקו, הגיעו חובותיה בתחילת שנות התשעים לכ־110 מיליארד דולר. כשמונים אחוז מן ההכנסות הנפט הועברו לתשלום הריבית על החוב. סיפור החוב התופח של מקסיקו אפיין את כל מדינות אמריקה הלטינית ואת רוב המדינות המייצאות ומרי גלם בעולם.[14]

ד. אסכולת המערכת העולמית

שנת 1977 הייתה שיאה של אסכולת התלות. בשנה זאת החל מחזור נוסף של נסיקה במחירי הנפט וחומרי הגלם, שהלכו וגבהו בהמשך ככל שהמהפכה השיעית באירן תססה. קבוצה של שבעים ושבע מדינות פריפריאליות התכנסו בפאריס לדיון מול קבוצת המדינות המרכזיות במערב בתביעתן לחלוקה־מחדש של ההכנסות ובחינת אופן קביעת המחירים בסחר בין המדינות המרכזיות והפריפריאליות. תביעת המדינות העניות הייתה לא רק להשיג מחירים גבוהים עבור סחורות היצוא שלהן, אלא אף לזכות בפיצויים עבור הניצול וההפסדים בעבר ולהבטיח זרימת ידע וטכנולוגיה מן המרכז לפריפריה בעתיד. אולם כאמור, בתחילת שנות השמונים מחירי הנפט וחומרי הגלם קרסו, ההשקעות היומרניות בפרויקטים בזבזניים גוועו, ומבעד להריסות התגלו מדינות עניות הנתונות למשטרים אוטוריטריים בעלי שלטון צבאי מושחת, שבזז את מעט ההכנסות שנותרו מן היצוא והמענקים. מה שהחל כמסע להשתחררות ממשא התלות הסתיים בתלות פיננסית ובפיקוח משפיל של הגופים והתאגידים הבינלאומיים הגדולים על המדינות שהשתחררו לכאורה מן האימפריות הגדולות.

היו אף תהליכים כלכליים פוליטיים נוספים שחיזקו את טענות המבקרים, ולפיהן אסכולת התלות התבססה על עמדות פוליטיות יומרניות ותיאוריות כלכליות פשטניות וחסרות כיסוי.

אחד התהליכים בשנות השבעים שהוצג בהבלטה על ידי מבקרי תיאוריות התלות היה התבדלותה של קבוצת מדינות פריפריאליות אשר הראו צמיחה רצופה חסרת משברים וללא צבירת חובות. יותר מאוחר הן כונו "השווקים המתעוררים" (emerging markets). רובן היו ממזרח אסיה וביניהן בלטו דרום קוריאה, הונג קונג, סינגפור וטאיוון. בשנות השמונים אף צמחו בהן פירמות שהחלו לנגוס בעליונות של הפירמות האמריקאיות. בסוף שנות התשעים משקים אלה ייצאו יותר הון לארה"ב מאשר ארה"ב יצאה אליהם.

14 Yergin (1998)

בשנות השבעים אף ניכרו הסימנים הראשונים לירידת כוחה של ארה"ב. היא נחלה מפלות במלחמותיה בדרום מזרח אסיה; היא נפגעה ממשבר מחירי הנפט שהכתיבו מדינות מפיקות הנפט; במשק האמריקאי שררה אינפלציה דו ספרתית; הדולר פסק מלהיות המטבע המרכזי הרשמי בעולם; השכר הריאלי של מרבית השכירים בארה"ב פסק מלצמוח וחובות משקי הבית גדלו בהתמדה; תקציבי הממשל היו גירעוניים באופן כרוני; הגירעון במאזנה המסחרי עלה ועמו גדלה בהתמדה מצבת חובותיה.[15]

התהליכים הללו לא נראו מתאימים לטיעון המרכזי בתיאוריית התלות, לפיו המשק האמריקאי משגשג משום שהוא מרוקן את מדינות הפריפריה ובולם את התפתחותן. לעומת זאת, היה נראה שטיבם של היחסים שכפתה רוסיה הסובייטית על גרורותיה דווקא מתאימים ביותר למודל התלות. הסתבר שאין צורך בקפיטליזם כדי לרוקן את המושבות וליצור בהן קיפאון. גם הפלישה של בריה"מ לאפגניסטן הוכיחה שאימפריאליזם אינו נזקק בהכרח לקפיטליזם.

אולם הרדיקלים לא ויתרו ותיאוריית התלות הישנה קיבלה צביון חדש, אקדמי מנוכר יותר ופחות פוליטי גלוי. בין הגישות החדשות שצמחו הייתה אסכולת "המערכת העולמית" (World Systems) שייסד עמנואל ולרסטיין, טרוצקיסט בצעירותו, אנתרופולוג שהתמחה באפריקה שלאחר העצמאות.[16]

ולרסטיין הושפע מתיאוריית התלות של פרנק ו"החליפין הלא שווים" של אמין ועמנואל. הוא אימץ את המתודה ההיסטורית של פרנן ברודל (Braudel) ואסכולת האנאלים הצרפתית. המתודה הזאת שואפת לעקוף את הפיצול בין התחומים המרובים במדעי החברה ולאחד אותם תחת היגיון היסטורי טוטאלי. מדעי החברה ולימודי ההיסטוריה הקונבנציונליים, טען ולרסטיין, נשענים על יחידות ניתוח בסיסיות כמו "חברה" או "מדינה". משם נוהגים החוקרים להמשיך ולבחון את היחסים בין היחידות הללו בתקופה היסטורית מסוימת ולבסוף, הם רגילים לערוך השוואה בינן לבין מדינות וחברות אחרות. במקום זאת הציג ולרסטיין, בעקבות ברודל, ניתוח המתחיל מפרספקטיבה עולמית השרויה בתוך סיסטמה היסטורית. החברות והמדינות אינן יחידות עצמאיות אלא הן מרכיבים בלבד בתוך סיסטמה של ההיסטוריה העולמית.

בנוסף טען ולרסטיין, כי יש צורך בגישה היסטורית אוניברסלית שתייצג את כלל מרכיבי העולם. כך למשל, לפי טענתו, שלטו בגישות הקונבנציונליות ההשקפות האירוסנטריסטיות, אשר ייצגו את העולם הקפיטליסטי ומולן התפתחה בשנות השישים אסכולת התלות אשר ייצגה את האינטרסים של העולם הפריפריאלי. במקום שתי אלה הציג ולרסטיין השקפה היסטורית גלובלית, שבה הן המדינות החזקות והן הנשלטות כפופות להגיון אחד של הסיסטמה העולמית.

> "הקפיטליזם והסיסטמה העולמית הינם שני הצדדים של אותו מטבע. אין האחד סיבת השני. אנו פשוט מגדירים תופעה אחת בשני אפיונים..." (Wallerstein, 1974: 391).

ההיסטוריה האנושית, לפי ולרסטיין, מתנהלת במחזורים ארוכי טווח שהולידו עד עתה שלושה סוגי סיסטמות: "מיני סיסטמות", "אימפריות עולמיות" ו"משקים עולמיים".

15 הכוונה לביצועים המצרפיים הקונבנציונליים. אין הכוונה כמובן לקבוצות הון אמריקאיות מסוימות ולמרכיבים בהיררכיית הכוח האמריקאית שעוצמתם ורווחיהם היחסיים גדלו דווקא בתקופה זאת.

16 Wallerstein (1974, 1980)

טיפוס המיני סיסטמה רווח בחברות הקדם חקלאיות. חברות אלה היו מצומצמות בשטחן וקצרות במשך קיומן — בממוצע כמאה וחמישים שנה. בקץ קיומן הן התפצלו או גוועו, לרוב בגלל התמעטות משאבים והתפוצצות אוכלוסין. תרבותן הייתה הומוגנית וכלכלתן התבססה על חליפין הדדיים.

לפי ולרסטיין האימפריות העולמיות עלו בעידן שהתחיל באלף התשיעי לפנה"ס והתקיימו עד למאה השש עשרה לספירה. הן אופיינו במבנים פוליטיים מורכבים והכילו שלל תרבויות מגוונות. הן התבססו על הפקעת עודף מהתוצר השבטי והאזורי וחלוקתו לאורך דרגי ההירככיה עד למרכז.

במאה השש עשרה לספירה התחילו להתגבש המשקים העולמיים (world economies), שמתוכם בלט והפך לדומיננטי הטיפוס הקפיטליסטי. המשקים העולמיים הורכבו מרשתות מרובות של מבנים יצרניים המשולבים ביחידות פוליטיות ברחבי העולם. הם התבססו על חלוקה לא שווה של העודף שנותב אל היחידות אשר הצליחו לבצר עמדה מונופולית במארג השווקים העולמי. המשקים העולמיים הקפיטליסטיים הפכו לדומיננטיים בהטמיעם את המיני סיסטמות הארכאיות ואת האימפריות העולמיות (כמו האימפריות המלוכניות באירופה ובמזרח התיכון). למן סוף המאה התשע עשרה מתקיימת סיסטמה אחת בלבד: הסיסטמה העולמית הקפיטליסטית.

העברת העודף בסיסטמה הזאת נעשית באמצעות מנגנון החליפין הלא שווים. אלא שלא כמו בתיאוריות התלות, שם שוררים יחסי מטרופולין־לוויין קוטביים, ולרסטיין מציג שרשרת הירכית משולשת: גרעין מרכזי, פריפריה ובתווך ניצבת קבוצת מדינות "סמי פריפריאליות". האחרונות בדרך כלל מייצאות למרכז ומייבאות מן הפריפריה בנצלן את הפרשי השכר היחסיים בשני הכיוונים. היחסים בין מרכיבי ההירככיה אינם יציבים ולאורך הזמן משתנה שרשרת העברת העודף. אזורים פריפריאליים כמו דרום קוריאה וסינגפור התקדמו לעמדה סמי פריפריאלית ואילו מדינות כמו ארגנטינה וונצואלה נסוגו לעבר הפריפריה.

תולדות הקפיטליזם, לפי ולרסטיין, הוא סיפור התגבשותם של המרכזים המונופוליים אשר השתלטו למן המאה השש עשרה על שרשרת הסחר העולמי ופעלו למסד את הירככיית העברת העודף אליהם. הסיפור אינו של התפתחות רציפה אלא רווי בזעזועים ובשינויים ביחסים בין מרכיבי המערכת. אין מדובר בסתירות מעמדיות שמתפתחות בנוסח מרקס בתוך מדינות לאומיות, אלא בהתפתחותם של מרכיבים "אנטי סיסטמיים" בלשונו של ולרסטיין, הגורמים לשינויים ביחסי הסחר והעוצמה בין מדינות ואזורים.

בניגוד לסוציאליסטים המסורתיים, ולרסטיין לא ייחס חשיבות אידיאולוגית רבה למהפכות ברוסיה ב־1917 ובסין ב־1949, ובעיקר לניסיונות לבנות בתוכן חברות סוציאליסטיות. מבחינתו הן היו תנועות אנטי סיסטמיות אשר מלכתחילה היו חסרות סיכוי לחרוג מהמערכת הקפיטליסטית רבת העוצמה השולטת בעולם. כך גם תנועות שחרור מהפכניות באזורים הפריפריאליים והניסיונות לניתוק התלות מהעולם המרכזי. אלה נראו בעיניו לא יותר מניסיונות לשפר את מצב המדינות הללו בתוך המערכת הקפיטליסטית העולמית.[17]

17 הנושא אינו חדש בתולדות הניאו־מרקסיזם. מלכתחילה הייתה מחלוקת תיאורטית־מעשית על אופי המהפכה והתסריטים על התמוטטות הקפיטליזם. האם קונפליקט מעמדי שמוליד מהפכה סוציאליסטית במדינה בודדת מסוגל להוביל להתפשטות הרעיון והמאבק לעבר אזורים ומדינות אחרות עד לדחיקת הקפיטליזם, או שמה המהפכה הסוציאליסטית תתחולל בכלל המערכת העולמית. שמרנים כמו סטלין והילפרדינג העדיפו השתלטות סוציאליסטית במדינה אחת. יריביהם הרדיקליים כמו טרוצקי ורוזה לוקסמבורג הציגו תסריטים של מהפכה עולמית. ולרסטיין שהיה טרוצקיסט בצעירותו אימץ את הפרספקטיבה העולמית וכן את תפיסת התנועה הטרוצקיסטית על המחזורים ההיסטוריים ארוכי הטווח של קונדרטייב.

התנועות האנטי סיסטמיות באות יחד עם משברים מחזוריים בקפיטליזם. ואלה מגיעים בין השאר עם סיומו של מחזור הגמוני. המחזור הראשון היה של ונציה וערי־מדינה איטלקיות אשר שלטו בסחר למרחקים של אירופה עד סוף המאה החמש עשרה. אחריו התבססה ההגמוניה האיברית של בתי המלוכה הספרדיים־פורטוגליים אשר השתלטו על הסחר האירופי עם אמריקה ומזרח אסיה עד לסוף המאה השש עשרה. לאחר מכן עלתה ההגמוניה ההולנדית ששלטה בימים ובאוקיינוסים עד לסוף המאה השמונה עשרה. בעקבותיה הגיעה האימפריה הבריטית שהטביעה את חותמה על העולם עד לסוף המאה התשע עשרה, ולבסוף ההגמוניה האמריקאית שהחלה בתחילת המאה העשרים ונראה שהגיעה לקצה בתחילת המאה העשרים ואחת.[18]

לפי גישה זאת, סופה של הגמוניה מסתמן בתהליך של "התפשטות פיננסית" העובר על המשקים המרכזיים. על פי ברודל, "הקפיטליזם הפיננסי" לא היה תהליך שהחל בתחילת המאה העשרים, כפי שתיארו הניאו־מרקסיסטים, אלא התקיים באיטליה כבר במאה השש עשרה, כאשר קבוצות דומיננטיות בעסקי הסחר העולמי בגנואה ובוונציה נסוגו מן השליטה בסחר למרחקים והפכו לשליטי הפיננסיים באירופה. כך גם הקבוצות המובילות באמסטרדם, אשר נטשו בהדרגה את הסחר הקולוניאלי והפכו ל"בנקאים של אירופה". באופן דומה, המשבר בתעשייה הבריטית בעשורים האחרונים של המאה התשע עשרה הביא לפיננסיזציה של המשק האימפריאלי. תהליך זה עבר על המשק האמריקאי למן תחילת שנות השבעים. או במילים של ברודל:

> "כל התפתחות קפיטליסטית מגיעה לשלב של התפשטות פיננסית שמבשרת על שלב הבשלות: המחזור הגיע לעונת הסתיו..." (Braudel, 1984, Vol. 3: 246).

מחזורי ההגמוניה הללו קשורים בסופו של דבר לאותו קשר ישן בין התרחבות פיננסית לבין התפשטות טריטוריאלית. יוצא שהתיאוריות החדשות מבוססות על התיאוריות הניאו־מרקסיסטיות הישנות של "הצבר היתר" (over accumulation).

על פי ההסברים החדשים־הישנים, הקפיטליזם העולמי שנשלט על ידי מרכז הגמוני – איטלקי, איברי, הולנדי, בריטי או אמריקאי – מגיע לשלב של מיתון בהשקעות "המטריאליות" בגלל "הצבר יתר", כלומר, בגלל התמעטות אפיקי השקעה רווחיים להון המטריאלי. מכאן מגיע שלב ההתרחבות הפיננסית המלווה בשינויים פוליטיים בתוך המדינה ההגמונית ובסיסטמה העולמית. התרחבות פיננסית ניכרת בעלייה מהירה בזרימת ההון בעולם, בהתרחבות שוקי ניירות הערך ובהתנפחות ערך החובות והמניות. מצד אחד, ההשקעות הפיננסיות מבוססות על הצבר באמצעות נישול (accumulation by dispossession), לאמור, חלוקה־מחדש מסיבית וכוחנית של הכנסות ורכוש. מנגד, המיתון בהשקעות המטריאליות והירידה בהכנסתן של שכבות נרחבות גורמים משבר פיסקלי בממשלים, קונפליקטים חברתיים חריפים, משברי לגיטימציה, עליית המתח הבינלאומי ובסופו של דבר לשקיעת המרכז ולמשבר הגמוניה.[19]

"הפיננסיזציה", המונהגת על ידי המרכז המדיני ההגמוני, נועדה לפי ההסברים הללו לבלום את שקיעת ההגמוניה, אלא שההיסטוריה של הקפיטליזם מראה כי "ההתפשטות הפיננסית שניהלו

18 Braudel (1984), Wallerstein (1984), Arrighi (1993)

19 Arrighi (1990), Arrighi and Silver (1999)

המרכזים של הקפיטליזם העולמי רק נטו להעמיק את המשבר שבמהותו היה משבר של הצבר יתר..." (Arrighi, 2005: 88).

ציטוט זה מובא ממאמרו של ג'יובאני אריגי שעסק לכאורה בהיסטוריה של משברי הגמוניה במרכזים הקפיטליסטיים במרוצת חמש מאות השנים האחרונות. אולם יש לזכור שדבריו נכתבו על רקע הפלישה השנייה של הצבא האמריקאי לעירק ולאפגניסטן ב־2003 והטענות שהושמעו אז בדבר דעיכת כוחה הצבאי והמשקי של ארה"ב.

למעשה, למן תחילת שנות השבעים רבים טענו שהמשק האמריקאי "התרוקן" מהשקעות "יצרניות" והפך למין "ענק אדום". ככל שארה"ב נחלשה, כך היא נאלצה להפנות יותר ויותר הוצאות צבאיות ומשאבים יצרניים לשם שמירה על עמדותיה ההגמוניות. היא הלכה והסתבכה בקונפליקטים צבאיים ברחבי העולם ואילו המרקם התעשייתי־טכנולוגי שלה איבד את האוטונומיה שלו ונשאב על ידי תשלובת הפנטגון־וול־סטריט. סוף המחזור היה נטל הולך וגדל של מלחמות יקרות ובלתי נגמרות ברחבי העולם, גירעון כרוני במאזן המסחרי, עלייה בלתי פוסקת בחובות בכמות שאינה ניתנת עוד לפירעון והתנפחות מתמדת של הארגונים הפיננסיים האמריקאים.[20] היו אף מרקסיסטים שטענו כי האימפריאליזם החדש מתבטא ב"פיננסיזציה" שארה"ב כפתה על שאר העולם כדי לפצות על חולשתה המשקית.[21]

כך או אחרת, הגיעה העת לבחון את התיאוריה הכורכת שקיעת מחזור הגמוני בהתרחבות פיננסית והתפשטות צבאית.

ה. בחינה מחדש של הקשר פיננסים־אימפריאליזם

ה.1 על מידע ומתודה

התיאוריות על הזיקה בין התרחבות פיננסית לבין התפשטות טריטוריאלית נכתבו בתחילת המאה העשרים. הן נראו אז רלבנטיות והתחברו היטב להגות ולפעולה הניאו־מרקסיסטית.

כאשר לנין כתב את ספרו אימפריאליזם, השלב האחרון של הקפיטליזם בשיאה של מלחמת העולם הראשונה, תיאוריית האימפריאליזם נראתה מוכחת היטב: המעצמות התכתשו ביניהן על חלוקת העולם ומשאביו, על רקע צמיחה מהירה של שוקי ההון והסיפורים על מעלליהן של קבוצות הון בינלאומיות, ובעיקר פירמות הנפט הבינלאומיות. לרשותו של לנין לא עמדו נתונים אמינים ומידע כמותי שיטתי. לא הייתה קיימת אז סטטיסטיקה מדינית מאורגנת, שלא לדבר על סדרות עתיות של חשבונות לאומיים ועסקיים. רוב הידע הסטטיסטי שלו התבסס על שתי עבודות של ג'ון הובסון.[22] אלה היו אמנם עבודות חדשניות בזמנן אולם הן התבססו על תשתית נתונים רעועה.

בעת שבראן וסוויזי פרסמו את ספרם הון מונופולי בשיאה של מלחמת וייטנאם, תיאוריית ההתפשטות הצבאית כפתרון קפיטליסטי כנגד "הצבר יתר" של ההון המונופולי נראתה אמינה – מכל מקום יחסית לתיאוריות הכלכליות והפוליטיות הממסדיות. בעת כתיבת ספרם, כבר

20 בין הבולטים בתזת "ההתרוקנות" היו: Melman (1970, 1974) וכן מזווית אחרת: Kennedy (1987). גם בין המרקסיסטים החדשים בולט טיעון "הפיננסיזציה" כגורם מפתח ב"ההתרוקנות" המשק האמריקאי: Hudson (2010).

21 Panitch and Gindin (2004)

22 Hobson (1894, 1902)

הייתה קיימת מערכת חשבונאות לאומית שהוקמה לאחר מלחמת העולם השנייה ופעלה בעיקר במדינות המפותחות. בסוף הספר מופיע נספח סטטיסטי שנכתב על ידי ג'וזף פיליפס (Phillips). הנספח הציג סדרות עתיות של קטגוריות כמו עודף ושחיקת עודף, שעובדו מתוך נתוני החשבונות הלאומיים של ארה"ב למן תחילת שנות השלושים ונועדו להוכיח באופן כמותי את התזות של המחברים על המגמות ההיסטוריות של הקפיטליזם.

מנגד, בראן וסוויזי נאלצו להתרכז בארה"ב וכן הם היו מוגבלים במחקרם לנתונים מקרו כלכליים. החשבונאות הלאומית בשאר העולם טרם התגבשה, וסטטיסטיקה תאגידית, המבוססת על מאגרי מידע ממוחשבים בארה"ב ובשאר מדינות העולם הייתה מעבר לדמיון.

בתחילת שנות התשעים העולם "נפתח" לתנועות הון, המחשבים הוזלו, רשתות התקשורת המחשבית התפתחו במהירות ועם אלה התפתחו מאגרי מידע גלובליים — אמנם בעייתיים ביותר באספקטים שונים, אולם באמצעות שיטות בקרה קפדניות ניתן להסתייע בהם לבחינת תיאוריות ותהליכים היסטוריים שבעבר היה קושי רב להעמיק בהם.

ה.2 תנועות הון ובעלויות רב לאומיות

אחת התופעות הבולטות של "הפיננסיזציה" במאה העשרים ואחת, על פי הרדיקלים, היא הגידול המהיר בזרימה של הון החוצה גבולות לאומיים. אבל נראה שלא פעם אפילו תיאורטיקנים ידועים אינם מפרשים נכונה את הנתונים.

אחת הפרשנויות הרווחות נסמכת על האבחנה בין השקעות זרות "פיננסיות" (שהן קניית ומכירת ניירות ערך) לבין השקעות זרות "ישירות" שהן כביכול היווי הון בעל אופי "יצרני" (בנייה, קווי ייצור, תשתיות).

יש לציין שאבחנה זאת, אשר שותפים לה גם רדיקלים רבים, מוטעית לחלוטין: תנועות הון הינן פיננסיות — ואך ורק פיננסיות. ההון חוצה גבולות לאומיים בעת שמשקיע במדינה אחת קונה או מוכר נכס שרשום במדינה אחרת, אולם ההשקעה עצמה, כלומר קניית הנכס, הינה פיננסית בלבד והשינוי היחיד בעת ההשקעה הוא השינויים בשמות הבעלים.

בשיח העסקי קיימת אבחנה דומה, או למעשה אבחנה זהה במנוחים שונים, בין השקעה "ישירה" (FDI), שעשויה להתפרש כהשקעה ישירה במפעל, לבין השקעה בתיק ניירות ערך (portfolio), שנשמעת "פיננסית" או "ספקולטיבית". אלא שההבדל בין שני סוגי ההשקעה הוא בגודל ההשקעה בלבד: השקעה "ישירה" היא קניית יותר מעשירית מהבעלות על נכס, לעומת השקעה בפחות מ־10% מהנכס שנחשבת לפורטפוליו. בכל מקרה, שני סוגי ההשקעה הינם פיננסיים.[23]

המעניין הוא שדווקא בעידן האימפריאליזם של סוף המאה התשע עשרה, ההשקעות הזרות היו קטנות ומבוזרות, אך הן כוונו בעיקר להרחבת כושר הייצור של המטעים הקולוניאליים באסיה ובאפריקה ושל מסילות הברזל בצפון אמריקה. לעומת זאת בתחילת המאה העשרים ואחת חלק גדול מן ההשקעות נשאו אופי "ישיר" (כלומר רכישות של למעלה מעשירית מן ההון), אבל בעיקרן הן היו מעורבות בעסקי השתלטות ומיזוגים של נכסים, כלומר, הן כוונו דווקא לבלימת כושר הייצור ולא ליצירת כושר ייצור חדש.

23 יש להבדיל בין ההשקעה ושימושיה. פעולת ההשקעה כשלעצמה — בין אם בעקבותיה יקום קו ייצור חדש ובין אם ייקנה קו ייצור קיים, או לחילופין, אם ייקנו מניות בשוק ההון המקומי, או אג"חים תאגידיים או ממשלתיים — היא פיננסית וההבדל **בין השימושים** בהשקעה יתבטא במאזן הפירמה בלבד, שיופיע בצד הנכסים בלבד.

האם העלייה המהירה בזרם ההשקעות הזרות בעולם בתחילת המאה העשרים ואחת דומה לאימפריאליזם הישן שנכרך ב"קפיטליזם הפיננסי" של תחילת המאה העשרים?

תרשים ט.1 מציג את מצבת הנכסים הזרים ביחס לסך כול התמ"ג בעולם למן עידן האימפריאליזם בסוף המאה התשע עשרה ועד לעידן הגלובלי שבתחילת המאה העשרים ואחת (הנכסים והתמ"ג חושבו בדולר ארה"ב).

בשתי הסדרות, הנתונים הינם בעייתיים למדי, הן בהגדרותיהם התיאורטיות והן בדרכי איסופם. ככל שהשנים בסדרות מוקדמות יותר כך הנתונים פחות ידועים ופחות מדויקים. משום כך מופיעות בתחילת הדרך כה מעט נקודות זמן. בתרשים מופיעות שתי סדרות נתונים חופפות בחלקן, שנאספו על ידי שתי קבוצות מחקר שונות.[24]

למרות הקשיים, ניתן לצייר בקווים כלליים כשלוש תקופות היסטוריות: התקופה הראשונה, בשנים 1900-1870 היא תקופת האימפריאליזם "הקלסי", אשר זוהה כאמור, ככרוך בקפיטליזם "הפיננסי". בתקופה זאת היחס בין הנכסים הזרים לבין התמ"ג העולמי גדל מ־0.47 ב־1870 ל־0.55 בשנת 1900. המשמעות היא שערך האחזקות בנכסים הזרים בעולם הגיע בגודלו לשוויה הכספי של כמחצית התפוקה העולמית.

במאה העשרים המגמה השתנתה לחלוטין. שנים 1945-1900 היו תקופה סוערת שכללה שתי מלחמות עולמיות, בדלנות, לאומנות, שפל כלכלי וקיינסיאניזם צבאי. השקעות החוץ נפלו והיחס נכסים זרים/תמ"ג ירד לשפל של 0.12.

בחמישים השנים שלאחר מלחמת עולם השנייה, 2007-1945, ובעיקר למן שנות השבעים, החל היחס לעלות. בשנות השמונים, כאשר רייגן את תצ'ר החלו לדקלם את סיסמאות ההפרטה ונפלאות השוק החופשי (מה שכינו מאוחר יותר ניאו ליברליזם), היחס זינק בתלילות מעלה. ב־2020 הוא הגיע לשיא של 2.25. כלומר, ערך הנכסים הזרים בעולם הגיע ליותר מפי שניים מן התמ"ג העולמי.

על פי סקר שערך המכון הגלובלי של מקגוזי לשנים 2006-1990, חלקם של הנכסים המוחזקים בידי בעלים זרים מתוך כלל הנכסים בעולם גדל בתקופה הנסקרת פי שלושה: מ־9% ל־26% (הנכסים כוללים אג"ח תאגידיים וממשלתיים ומניות). אך העלייה בכמות הנכסים הזרים עדיין לא מספרת על השינוי בזהות בעלי הנכסים.

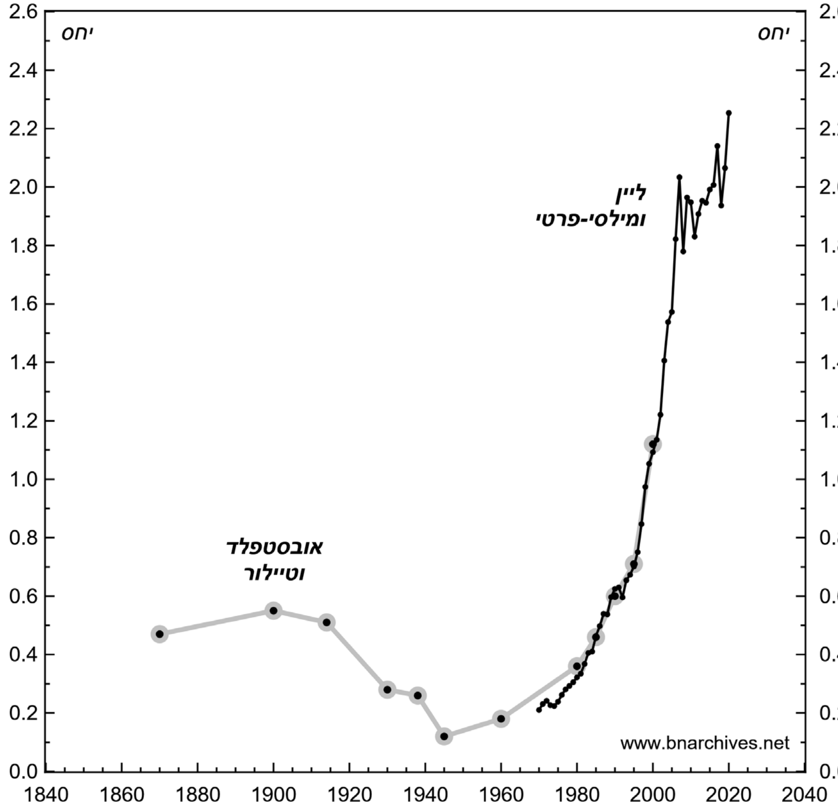
ה.3 השינויים בבעלויות

אחד השינויים החשובים בפתיחת העולם לזרימת ההון השתקף בשינוי ההתייחסות כלפי הבעלויות הזרות.

בשנת 1987, קצת לפני הליברליזציה של תנועות הון בעולם, משרד ההשקעות של כווית (KIO), שעסק בהשקעת רווחי הנפט הגדולים של המשפחה המלכותית הכוויתית, ניסה לנצל את גל ההפרטות אשר יזם ממשל תצ'ר ורכש 22% מאימפריית הנפט האימפריאלית בריטיש פטרוליום (BP). אלא שהסתבר שהניאו־ליברלים הינם חסידי השוק החופשי אצל אחרים בלבד. בבריטניה, תצ'ר ושות' נזעקו להגן על "נכסי הכתר" ואילצו את KIO להפחית את חלקה בבעלות על BP מתחת ל־9.9%.

24 נתוני הקו האפור שמכסים את 2000-1870 נלקחו ממחקרם של מוריס אובסטפלד ואלן טיילור Obstfeld and Taylor (2004) ואילו נתוני הקו השחור עבור תקופת 2020-1970 לוקטו ממחקרם של פיליפ ליין וגיאן מריה מילסי־פרטי Lane and Milesi-Ferretti (2018) ומעדכוניהם המאוחרים יותר. על שיטות האמידה של הנתונים ומחקר משווה: Francis, Bichler and Nitzan (2010)

תרשים ט.1
הנכסים הזרים הגלובליים ביחס לתמ"ג הגלובלי, 1870-2020

הערה: נכסים זרים ברוטו כוללים מזומן, מלווים, אג"ח ומניות שבבעלות זרים. הן הנכסים הזרים והן התמ"ג הינם אומדנים המבוססים על מדגמים משתנים של מדינות שנתוניהן היו זמינים. הסדרות ממחקרם של אובסטפלד וטיילור התבססו על מדגמים שהלכו וגדלו, מ־4 מדינות ב־1870 ל־7 מדינות ב־1900, 26 ב־1980, 63 ב־2000. הנתונים של ליין ומילסי־פרטי התבססו על מדגמים שגדלו מ־103 מדינות ב־1970 ל־195 ב־2000, 212 ב־2010, 210 בשנת 2019.

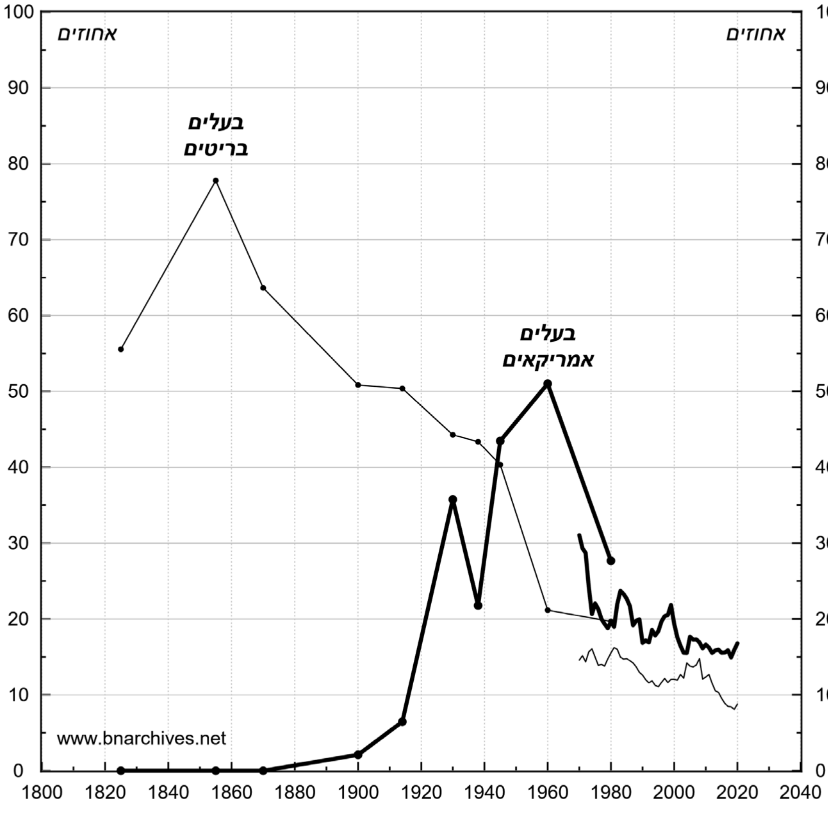
SOURCE: The Obstfeld and Taylor data (1870-2000) are from Maurice Obstfeld and Alan. M. Taylor, *Global Capital Markets*: *Integration*, *Crisis and Growth* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), Table 21, pp. 52-53. The Lane and Milesi-Ferretti data (1970-2020) are from Philip Lane and Gian Maria Milesi-Ferretti, 'The External Wealth of Nations Revisited: International Financial Integration in the Aftermath of the Global Financial Crisis', *IMF Economic Review*, 2018 (66): 189-22, with data updated by the authors till 2020 from https://www.brookings.edu/research/the-external-wealth-of-nations-database/ (downloaded on October 3, 2021).

והנה חלפו שני עשורים וב־2008 שייח' מנסור, הדיקטטור המלכותי של אבו דאבי, רכש כ־16% מן הבנק האימפריאלי ברקלי'ס בנק וכעבור שנה מכר את המניות ברווח של כ־70%. הפעם הקנייה והמכירה לא עוררו התייחסות שמעבר לעסקה רווחית רגילה.[25] הסתבר שבפרק זמן קצר ההון פרץ גבולות לאומיים ומוסס סמלים פטריוטיים. ההון הפך לעולמי.

25 לסיפור על BP: Bichler, Rowley and Nitzan (1989: 5-6) הסיפור על עסקת ברקליס בנק: Larsen (2009)

תרשים ט.2 עוקב אחר השינויים במצבת הנכסים בעולם של המשקיעים הזרים, הבריטיים והאמריקאיים, במאתיים השנים האחרונות. התרשים מבוסס על שתי סדרות נתונים חופפות בחלקן, שלוקטו משני מחקרים שהוזכרו לעיל. קבוצת הסדרות הראשונה מבוססת על מחקרם של אובסטפלד וטיילור מ־2004, והיא מופיעה בשני הקווים בעלי נקודות המציינות שנים.

תרשים ט.2: "מחזורי הגמוניה"
חלקם של בעלי נכסים בריטיים ואמריקאיים בכלל הנכסים הזרים בעולם, 1825-2020.

הערה: נכסים זרים ברוטו כוללים מזומן, מלווים, אג"ח ומניות שבבעלות זרים. שתי הסדרות בעלות הקו המנוקד, הן העבה (בעלים אמריקאיים) והן הדק (בעלים בריטיים), מבוססות על נתונים ממחקרם של אובסטפלד וטיילור. במחקר זה, סך כל הנכסים הזרים ברוטו בעולם ב־1825 היה סיכום של מספר לא ידוע ממדינות בעולם. ב־1870 הסיכום היה של 4 מדינות. 7 ב־1990 ו־26 ב־1980. הקווים הרציפים שבתחתית התרשים שמייצגים את חלקם של הבעלים האמריקאים והבריטים מבוססים על מדגם של ליין ומילסי־פרטי. במחקם סך הנכסים הזרים ברוטו בעולם היה סיכום של 103 מדינות ב־1970, 195 מדינות ב־2000, 212 ב־2001, ו־210 ב־2019.

SOURCE: The Obstfeld and Taylor data (1870-2000) are from Maurice Obstfeld and Alan. M. Taylor, *Global Capital Markets*: *Integration*, *Crisis and Growth* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), Table 21, pp. 52-53. The Lane and Milesi-Ferretti data (1970-2020) are from Philip Lane and Gian Maria Milesi-Ferretti, 'The External Wealth of Nations Revisited: International Financial Integration in the Aftermath of the Global Financial Crisis', *IMF Economic Review*, 2018 (66): 189-22, with data updated by the authors till 2020 from https://www.brookings.edu/research/the-external-wealth-of-nations-database/ (downloaded on October 3, 2021).

נתוני שני הקווים הרציפים בקבוצה השנייה מבוססים על מחקרם של ליין ומילסי־פרטי משנת 2018 ועדכוניהם היותר מאוחרים.[26]

על פי התרשים, בעלי ההון הבריטיים החזיקו בכשני שליש מהנכסים הזרים בעולם במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה (לפני כן על פי המחקר, המשקיעים ההולנדיים היו הדומיננטיים).

במאה העשרים, ובעיקר לאחר מלחמת העולם הראשונה, הייתה ירידה כללית בהשקעות החוץ בעולם, ובמקביל חלקם של המשקיעים הבריטיים ירד והגיע בתחילת המאה העשרים ואחת עד לעשירית מכלל הנכסים הזרים בעולם. לעומת זאת, השקעות החוץ האמריקאיות גדלו ובשיאן בשנות השישים, הגיעו לכמחצית מהנכסים הזרים בעולם.

בתחילת שנות השמונים, כשהחל תהליך "הפיננסיזציה", הבעלויות האמריקאיות ירדו ל־28% מכלל הנכסים הזרים בעולם. בשנת 2003 הייתה הפלישה האמריקאית לאפגניסטן ועירק בעיצומה ומרקסיסטים רבים ראו בה עדות לשובו של "האימפריאליזם החדש".[27] אך לפי הנתונים, השקיעה האמריקאית המשיכה: דווקא בשנה זאת הגיעו הנכסים האמריקאיים בעולם לשפל של 15%. יתר על כן, כמות הולכת וגדלה של נכסים הלכה ונצברה באותה עת בידי משקיעים זרים מאזורים ומדינות שנחשבו עד לא מכבר ל"פריפריאליים", כמו סין, הודו, קוריאה, נסיכויות הנפט וברזיל. הרבה מהם הפכו למשקיעים זרים בארה"ב ולבעלי החוב הענק של "האימפריה" האמריקאית, הן של הממשל והן של התאגידים האמריקאיים.

החלוקה־מחדש של הבעלויות הזרות בעולם היא אספקט אחד ב"מחזורי ההגמוניות". אספקט אחר הקשור אליו הוא החלוקה־מחדש של **הרווחים** בעולם. "רווח נקי" הוא אידיאה מרכזית בקפיטליזם התאגידי, והשינויים בהתפלגות הרווחים הנקיים בעולם עשויים ללמד אולי על תזוזות ב"הגמוניה". תרשים ט.3 עוקב אחר התפלגות הרווחים הנקיים בעולם למן 1973 ועד 2021.

בתרשים מתואר חלקם העולמי של שלושה סוגי מצרפים של רווחים תאגידיים. הקו העבה מסמן את אחוז הרווח הנקי של הפירמות הרשומות בארה"ב מתוך כלל הרווח התאגידי של פירמות הרשומות בבורסות בעולם. הקו הדק מסמן את אחוז הרווח הנקי של הפירמות הרשומות למסחר במניות במדינות המפותחות (מלבד ארה"ב). ולבסוף, הקו המקווקו התחתון מסמן את אחוז הרווח הנקי של הפירמות הרשומות למסחר במניות בשאר העולם.

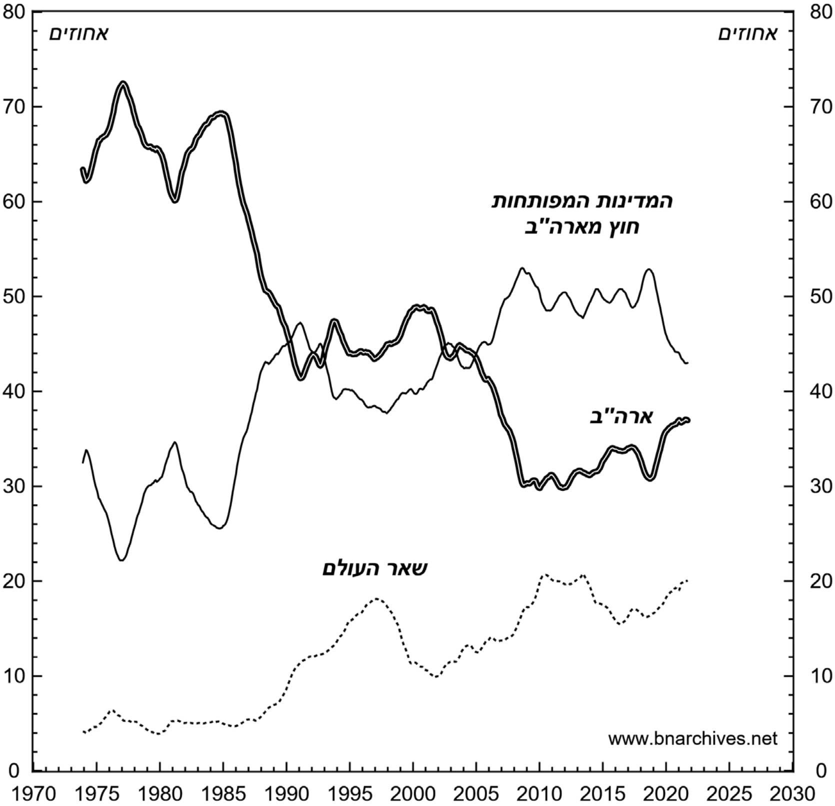
התרשים מראה את השינויים שהתחוללו בהתפלגות הרווחים הנקיים בחמישים השנים האחרונות. עד אמצע שנות השמונים הפירמות הרשומות בארה"ב החזיקו בכ־65% מן הרווחים בעולם. שאר הרווח הנקי התחלק בין פירמות רשומות ממדינות העולם המפותח, שהחזיקו בכ־30% מן הרווח, ופירמות בשאר העולם שהחזיקו בכ־5%. תוך עשור השתנתה המגמה ובאמצע שנות התשעים חלקן של הפירמות האמריקאיות ירד לכ־45% ועד ל־2010 המשיך וצנח לכ־30%. בעשור השני של שנות האלפיים, הפירמות במדינות המפותחות מלבד ארה"ב תפסו כמחצית הרווחים התאגידיים בעולם, והפירמות ב"שווקים המתעוררים" של שאר העולם החזיקו בכחמישית מהם.

26 ההבדל בין שתי קבוצות הסדרות בשנים החופפות נובע מן ההבדל במספר המדינות שנדגמו. בקבוצת הסדרות השנייה מדגם המדינות הוא גבוה יותר (ולכן המכנה גדול יותר) ומכאן שאחוז הנכסים הזרים בבעלות אמריקאים ובריטים יהיה נמוך יותר.

27 Meiksins-Wood (2002); Harvey (2002); Panitch and Gindin (2004).

תרשים ט.3

התפלגות הרווחים הנקיים של התאגידים הרשומים למסחר במניות בעולם לפי אזור רישומם, 1973-2021
(אחוז מסך כל הרווח הנקי התאגידי בעולם)

הערה: סך הרווח הנקי מתקבל מתוך חישוב היחס בין שווי השוק (market value) של הפירמות לבין היחס מחיר/רווח למניה של הפירמות (price/earning ratio).
הרווח הנקי התאגידי במדינות המפותחות מלבד ארה"ב, מחושב על ידי הפחתת הרווח הנקי של הפירמות הרשומות בבורסות בארה"ב מסך הרווח של הפירמות הרשומות בבורסות במדינות המפותחות. הרווח הנקי בשאר העולם מחושב על ידי הפחתת הרווח הנקי של פירמות הרשומות בבורסות במדינות המפותחות מן הרווח הנקי התאגידי של כלל הפירמות הרשומות בבורסות בעולם.
סדרות הנתונים על הרווח הנקי הינן חודשיות והן עובדו לממוצעים נעים של 12 חודשים. הסדרות במקורן התבססו על דוחות מאוחדים, הכוללים רווחים מקומיים, רווחים של פירמות בנות בחו"ל ושל אחזקות בחו"ל.

SOURCE: Datastream (series code: TOTMKWD(MV) and TOTMKWD(PE) for the market value and price-earning ratio of all listed firms, respectively; TOTMKUS(MV) and TOTMKUS(PE) for the market value and price-earning ratio of U.S.-listed firms, respectively; TOTMKDV(MV) and TOTMKDV(PE) for the market value and price-earning ratio of firms listed in developed countries, respectively).

לפני שמסיקים על המגמות, חשוב להעיר כי יש להתייחס אל הנתונים שבתרשים בספקנות מסוימת. ראשית, בעקבות "הפיננסיזציה" והתרחבות שוקי ההון למן שנות השמונים, עסקים רבים ברחבי העולם נכנסו לרשימת התאגידים שניירות הערך שלהם נסחרים בבורסות, ובכך

הורידו את חלקן היחסי של הפירמות האמריקאיות הרשומות. שנית, רישומן של פירמות במדינות מסוימות אינו מעיד בהכרח על מיקום פעילותן: פירמות רבות הנסחרות במרכזים פיננסיים בארה"ב ובאירופה פועלות בעיקר במקומות אחרים בעולם. ולבסוף, מיקום הרישום של הפירמות אינו בהכרח מעיד על זהות בעליהן. יתכן שהפירמות הרשומות באירופה או באסיה מצויות בבעלות משקיעים אמריקאיים וההפך, פירמות הרשומות בארה"ב מצויות בבעלות משקיעים מאסיה ומאירופה. יש צורך לזכור שכשליש מהנכסים בעולם מצויים בבעלות זרה (וכנראה אף יותר מכך, בהתחשב בהיקף הלבנת ההון והפשיעה הבינלאומית).[28]

ההסתייגויות האלה מעידות שטיב "הלאומיות" של ההון הינו קשה לקביעה. מה לעשות, להון אין בעיות זהות של גזע, מין ותרבות. במקרה שלו השוד, החלוקה־מחדש ויחסי הכוח ההיררכיים הינם אוניברסליים לחלוטין, ללא אפליה, באחריות. לכן, התיאוריות בדבר מחזורי ההגמוניה בעולם אינן כה ברורות מאליהן.

על פי התיאוריות האלה, תור הדמדומים של ההגמוניה מלווה בתהליך "פיננסיזציה", שבולם לזמן מה את שקיעתה הכלכלית של האימפריה. כך, לטענת התיאוריות, אירע בוונציה, כך גם קרה בהולנד ובבריטניה וכך קורה בעידן שקיעת ההגמוניה האמריקאית.

אם נתעלם מן הספקות בדבר טיב הנתונים, מסקנה אחת תעלה מיד: אם תהליך "הפיננסיזציה" אכן התפשט לפי התיאוריה ברחבי העולם והואץ בעשורים האחרונים – הרי הוא לא הועיל במיוחד לעוצמה האמריקאית.

מסתבר שלמרות שליטתה של התשלובת וושינגטון־וול־סטריט בארגונים בינלאומיים מרכזיים (כמו קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי), ולמרות שהיא הכתיבה לעולם את הניאו־ליברליזם, ולמרות מרכזיותו של הדולר, ולמרות שהיא הציפה את העולם באג"חים ובמלווים אמריקאיים – נראה שככל שעסקי "הפיננסיזציה" התפשטו כך חלקם של הרווחים הנקיים של התאגידים האמריקאיים בעולם הלך ושקע.

מה שנותר לבדוק הוא אם אכן ארה"ב הובילה, במודע או לאו, את תהליך "הפיננסיזציה" בעולם – אם כגרסת התיאוריה, כחלק מניסיונותיה להאט את שקיעתה ואם ממניעים נסתרים אחרים.

ה.4 בחינה מחדש של ארה"ב ו"הפיננסיזציה"

לכאורה מדובר בבדיקה פשוטה. מודדים את חלקה של הפעילות הפיננסית בתוך המשק האמריקאי לאורך השנים. אם נבחין בעלייה משמעותית של הפעילות הפיננסית בתקופה מסוימת, נוכל להסיק שבארה"ב התחוללה "פיננסיזציה". ההנחה היא, שמכאן ואילך התפשטה הפיננסיזציה בעולם, בעיקר למן נפילת הגוש הסובייטי והתגברות המדיניות הניאו־ליברלית, שארה"ב כה דאגה להכתיב למדינות העולם. סביר אף להניח, שאם נגלה כי ההתרחבות הפיננסית אכן החלה בארה"ב – נמצא שם גם את הרמות הגבוהות ביותר של הפעילות הפיננסית יחסית לשאר העולם.

לאחר שתהליך הפיננסיזציה החל, מן הסתם נמצא שרמות הפעילות הפיננסית הלכו וגדלו בהדרגה במעגלים מתרחבים במדינות העולם. אלא שכאן מסתבר שהבדיקה אינה פשוטה.

28 למתוחכמים: התנודות קצרות הטווח בחלק היחסי של האזורים השונים מושפעות משינויים בשערי החליפין האפקטיביים "הריאליים". המגמות ארוכות הטווח, לעומת זאת, משקפות שינויים ביחסי הכוח. לניתוח תהליכים אלו ואחרים, ראו: Bichler and Nitzan (2019).

ראשית, מהי בדיוק "פיננסיזציה" ומה טיבה של "פעילות פיננסית"? כבר ראינו בפרקים הקודמים שמראשיתה של הכלכלה הפוליטית, הפיננסים הוצבו כמנוגדים לפעילות "היצרנית" או "התעשייתית". את הניגוד הזה ירשה הדוקטרינה הניאו־קלסית, שם בין השאר, הוא מופיע כניגוד שבין העולם "הריאלי" לבין הספרה "הנומינלית". אצל המרקסיסטים הניגוד טבוע בתוככי הקונפליקט המעמדי, שמתבטא בניגוד בין ייצור הערכים העודפים על ידי העובדים היצרניים, המשוחברים על ידי "ההון התעשייתי" לבין "ההון המסחרי" ו"ההון הפיננסי", שאינם יוצרים אלא שותפים בלבד בהפקעת הערכים העודפים מן העובדים היצרניים.

פיננסיזציה אם כן, משמעותה הטיית המשק מפעילות יצרנית־תעשייתית אל עבר אפיקים לא יצרניים. אך כבר ראינו בפרקים הקודמים שמשמעות הקטגוריות יצרני/לא־יצרני הינה בעייתית ביותר מבחינה תיאורטית ואינה ניתנת לבחינה אמפירית או למדידה כמותית כלשהי, הן בדוקטרינה הניאו־קלסית והן במרקסיסטית.

שנית, בתחילת המאה העשרים פיננסיזציה נראתה, לפחות בעיני המרקסיסטים, כמגמה שבה הבנקים הגדולים הולכים ומשתלטים על ענפי התעשייה, המסחר והחקלאות, כחלק מתהליכי ריכוזיות שמוליכים לעבר "קפיטליזם פיננסי" (פרק 8). במרוצת מאה השנים הבאות התפתחו תשלובות עסקים ענקיות ברחבי העולם כמו מיצובישי, דיימלר־בנץ, ג'נרל־אלקטריק, או אקסון־מוביל, השולטות במגוון תחומים ללא אפשרות להפריד בין הפעילויות "הפיננסיות", "הכלכליות", "היצרניות" או "המסחריות" שלהן. מה שמכונה בעגה הילידית במאה העשרים ואחת "מודל עסקי" הוא למעשה שילוב של ציפיות לרווח עתידי עם רכיבים עסקיים "פיננסיים" ו"יצרניים" ללא הפרדה.

דרך מקובלת להבחין בין פיננסים לבין תעשייה היא להניח שפעילות יצרנית מחוברת לרווח ואילו פעילות פיננסית קשורה לריבית (ובגרסאות קרובות, הפעילות הפיננסית הלא יצרנית קשורה גם לדיבידנדים, רנטה, פחת מואץ, מיסים וצורות שונות של תקבולים המכונים "הכנסות מרנטה").

על פי הדרך הזאת, אפשר לאמוד באופן גס ביותר, את תהליך הפיננסיזציה באמצעות בחינת השינויים ביחס שבין הריבית לבין הרווח (בחשבונאות הלאומית, הקטגוריה "הכנסה נקיה מריבית" היא ההפרש בין תשלומי הריבית של העסקים הפרטיים למלווים ובין הריבית שמקבלים עסקים פרטיים מן הלווים). אפשר להניח, שככל שההכנסות הנקיות מריבית גדלות ביחס להכנסות מרווח, כך אולי גדלה רמת הפיננסיזציה במשק.[29]

אלא שהיחס הזה בין ריבית נקיה לבין רווח כאומדן לפיננסיזציה מטעה ביותר ולמעשה לא רלוונטי. הוא אינו יכול להצביע על גידול חשיבותם של הפיננסים, או על השתלטות האוליגרכיה הפיננסית על המשק היצרני, ואף לא על השתלטות התודעה הפיננסית על התרבות הקפיטליסטית (כפי שטענו מרקסיסטים שונים בתקופות שונות).

בשלהי המשטר הפיאודלי ואולי בתחילת הקפיטליזם, היה נהוג להבחין בין ריבית כהכנסה פיננסית של מלווים בנקאיים, ובין רווח הנובע מייצור תעשייתי. בקפיטליזם התאגידי, הריבית והרווח הם שני סוגי הכנסה בתהליך ההצבר. לאבחנה ביניהם אין קשר לתהליך הייצור. הריבית נובעת מבעלות על אג"ח הפירמה והרווח נובע מבעלות על מניות הפירמה.

29 מדדים ואומדנים מהסוג הזה נעשו בשפע:
Krippner (2005); Epstein and Jayadev (2005); Crooty (2005); Orhangazi (2008) Ch. 2.

ניתן לסווג את אקסון־מוביל כ"תעשייתית", את וול־מרט כ"מסחרית" ואת סיטי־גרופ כ"פיננסית", אלא שכולם הינם תאגידים המנפיקים ומחזיקים גם באג"ח וגם במניות. הם משלמים ומקבלים הכנסות מריבית ומרווח.

מכל זאת אפשר להסיק שאם היחס אג"ח/מניות גדל — אכן היחס בין ההכנסה הנקייה מריבית לבין ההכנסה מרווח יהיה גבוה יותר (בהנחה שהיחס בין שיעור הרווח לבין שער הריבית נותר פחות או יותר קבוע). אבל לא ברור מדוע השינויים ביחס הזה אמורים להצביע על רמת הפיננסיזציה.

דרך אחרת להתגבר על הקשיים, היא לקבל את ההגדרה ל"פיננסים" המקובלת ביותר על המשקיעים בשוק ההון, על האנליסטים ועל הכותבים האקדמיים. פיננסים לפי ההגדרה הזאת, הם פשוט הענפים או הסקטורים שנחשבים רשמית כפיננסיים: בנקים, קרנות השקעה, ברוקרים, ביטוח ונדל"ן. באנגלית הענפים מכונים בקיצור FIRE (קיצור של: Finance, Insurance, Real-Estate).

אמנם זאת הגדרה רופפת במקצת ואולי אף מעגלית, אך אולי אפשר לאמוד בעזרתה את רמת הפיננסיזציה, נניח באמצעות מדידת חלקם של רווחי התאגידים בענפים הנחשבים לפיננסיים מתוך כלל הרווחים התאגידיים. אם רווחי ה־FIRE עלו באופן בולט ביחס לרווחי שאר הענפים תקופה ארוכה למדי — הרי לנו פיננסיזציה נאה.

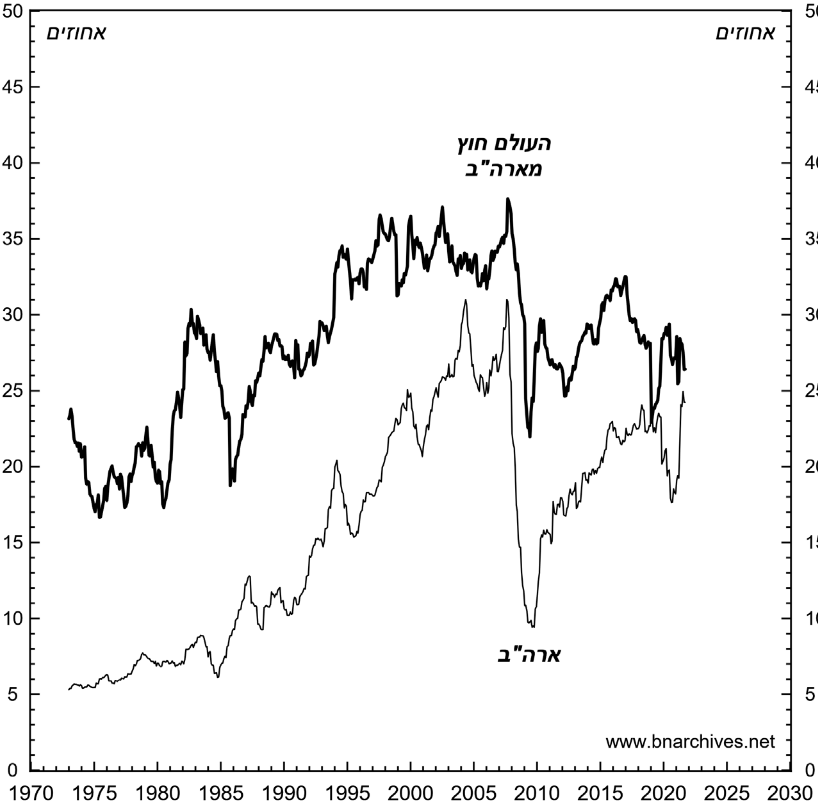
תרשים ט.4 מציג שתי סדרות נתונים בשנים 1973-2021: הסדרה האחת (הקו הדק) מראה את אחוז הרווחים הנקיים של הפירמות בענפים הפיננסיים (FIRE) הרשומות למסחר בשוקי המניות בארה"ב מתוך כלל הרווחים הנקיים של הפירמות הרשומות למסחר במניות בארה"ב. הסדרה השנייה (הקו העבה) מראה את אחוז הרווחים הנקיים של הפירמות בענפים הפיננסיים הרשומות בשוקי המניות בשאר העולם מתוך כלל רווחי הפירמות הרשומות בשאר העולם.

מסתבר, לפחות על פי נתוני התרשים, שהסאגה על שקיעת ההגמוניה האמריקאית המלווה בהתרחבות פיננסית בארה"ב ובעקבות זאת התרחבות פיננסית בשאר העולם, נראית יותר כמשאת נפש מאשר עיסוק במציאות, מטריאלית או פיננסית.

חלקם של רווחי העסקים הפיננסיים (FIRE) מסך הרווח בארה"ב היה לאורך כל התקופה **נמוך** ביחס לחלקם של רווחי העסקים הפיננסיים מסך הרווח בשאר העולם. בתחילת שנות השבעים שבהן, על פי התיאוריה, היה "ההון התעשייתי" דומיננטי, העסקים "הפיננסיים" בארה"ב תפסו כ־6% בלבד מכלל הרווחים התאגידיים הרשומים בבורסות בארה"ב, בעוד שבשאר העולם העסקים "הפיננסיים" תפסו כ־20% (כלומר יותר מפי שלושה).

בניגוד לציפיות התיאוריה, חלקם של העסקים "הפיננסיים" מסך הרווחים הרשומים בארה"ב היה נמוך יחסית לשאר העולם אף בשיא התקופה "הפיננסית", שבראשית שנות האלפיים, בה הוא הגיע לכ־31%. לאחר משבר 2008 הענפים הפיננסיים בארה"ב צנחו לשפל של 10%, בעוד שבשאר העולם הירידה הייתה מתונה יחסית: מ־37% לרמה של 22%. התאוששות הסקטורים הפיננסיים מן המשבר הייתה מהירה יותר בארה"ב מאשר בשאר העולם, אך אפילו היום חלקם בסך הרווח בארה"ב קטן מחלקם ביתר העולם.

תרשים ט.4
"הפיננסיזציה" בארה"ב ובשאר העולם, 1973-2021
אחוז הרווח הנקי של התאגידים הרשומים למסחר במניות בענפים הפיננסיים מתוך כלל הרווח הנקי של התאגידים הרשומים למסחר במניות, בארה"ב ובשאר העולם

הערה: הרווח הנקי מתקבל מתוך חישוב היחס בין שווי השוק של הפירמות לבין היחס מחיר/רווח של הפירמות. סך הרווח הנקי וסך הרווח הנקי של הענפים הפיננסיים (FIRE) מחוץ לארה"ב, מחושב על ידי הפחתת הרווח הנקי של הפירמות הרשומות בארה"ב מן הרווח הנקי של הפירמות הרשומות בכלל העולם — עבור סך הפירמות, ועבור הענפים הפיננסיים, בהתאמה. הנתונים הגולמיים של הסדרות התבססו על דוחות מאוחדים, הכוללים רווחים מקומיים, רווחים של פירמות בת בחו"ל ושל אחזקות בחו"ל.

SOURCE: Datastream (series code: TOTMKWD(MV) and TOTMKWD(PE) for the market value and price-earning ratio of all listed firms, respectively; FINANWD(MV) and FINANWD(PE) for the market value and price-earning ratio of all listed FIRE firms, respectively; TOTMKUS(MV) and TOTMKUS(PE) for the market value and price-earning ratio of U.S.-listed firms, respectively; FINANUS(MV) and FINANUS(PE) for the market value and price-earning ratio of U.S.-listed FIRE firms, respectively).

מעל לכל בולטת מיד לעין העובדה שבשום תקופה ארה"ב לא הובילה ולא דחפה את תהליך הפיננסיזציה. הרווחים היחסיים של הענפים הפיננסיים בשאר העולם היו גבוהים יותר בדרך כלל באופן משמעותי מאשר בארה"ב.

אולי הקושי נעוץ לא בתיאוריה אלא בדרך קריאת הנתונים הגולמיים?

מייקל הדסון, אחד המרקסיסטים האקסצנטריים הבולטים בתיאוריות הפיננסיות, טען שהתמקדות בנתוני הרווח הנקי, ובעיקר בענפים הפיננסיים, עשויה להביא למסקנות מוטעות.

לטענתו, חשבונאות המיסים הנכלולית שמנהלים תאגידי ה־FIRE מאפשרת להם למנף את יתרונם במיסים על תאגידים "תעשייתיים" באמצעות הסוואה מצטברת של רווחיהם וגלגולם לצד העלויות. חלק חשוב בהסוואות, טוען הדסון, נעשה באמצעות ניפוח הפחת והורדת הערך של נכסיהם הקבועים. לעתים קרובות הם מצליחים להסוות את הכנסותיהם עד כדי תשלומי מס אפסיים. כל זאת משתקף במאזנים בסופו של דבר בצורת רווחים מוקטנים מצד אחד, וגידול בתזרים המזומנים שלאחר מס מצד שני.

בנוסף לכך, טען הדסון, שההנחות במיסים שהתאגידים הפיננסיים בארה"ב מצליחים לסחוט, הגורמות לעלייה בתזרים המזומנים הנקי שלהן באופן כה ניכר — אינן נחלת התאגידים הפיננסיים בשאר העולם. אלה לצערם נאלצים להצהיר על רווחים גבוהים יותר, ומכאן עשויה לנבוע המסקנה המעוותת העולה מתרשים ט.4 שכביכול חלקם של הרווחים הפיננסיים בסך הרווחים נמוך יותר בארה"ב מאשר בשאר העולם. מכאן אף עלולה לנבוע מסקנה מוטעית, שלכאורה ארה"ב לא הובילה את תהליך הפיננסיזציה ואפילו נגררה אחרי שאר העולם.[30]

לא התעצלנו וערכנו בדיקה. תרשים ט.5 בודק את טענת הדסון באמצעות השוואת **תזרימי המזומנים** של התאגידים "הפיננסיים" בארה"ב עם שאר העולם.

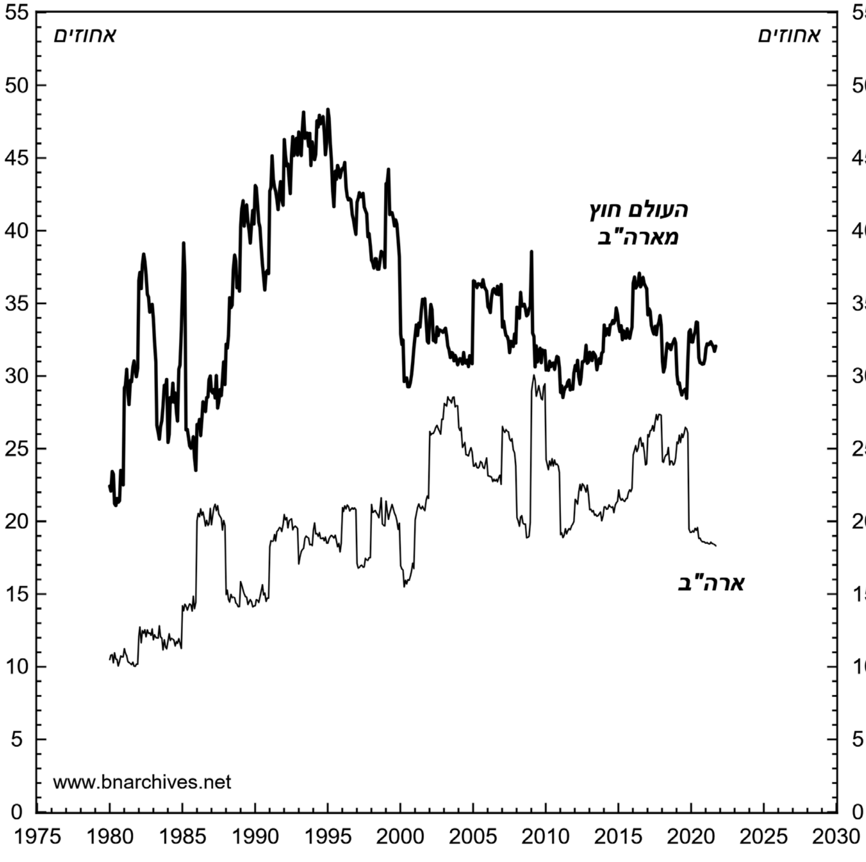
הקו הדק בתרשים מסמן את אחוז תזרים המזומנים של הפירמות הפיננסיות הרשומות למסחר במניות מתוך כלל תזרים המזומנים של הפירמות הרשומות למסחר במניות בארה"ב. הקו העבה מציג אותו שיעור בשאר העולם.

הנתונים בתרשים נראים קופצניים במקצת, בעיקר משום שדיווחי תזרים המזומנים נגועים במרווחי זמן לא אחידים. מכל מקום, גם בתרשים הזה, כמו בקודמו, אין בשורה חדשה: לכל אורך התקופה, תזרימי המזומנים של התאגידים הפיננסיים יחסית לכלל תזרימי המזומנים של התאגידים בארה"ב פיגרו באופן משמעותי אחר אותו היחס בתאגידי שאר העולם ובתקופות רבות המגמות אף היו מנוגדות. יוצא שגם על פי נתונים אלה, נראה שהתאגידים הפיננסיים האמריקאיים לא הובילו את מגמת הפיננסיזציה אלא נגררו אחר המגמה העולמית.

30 Hudson (2010). את האפשרות שהנתונים בתרשים ט.4 מטים כלפי מטה את הרווחים הפיננסיים בארה"ב יחסית לשאר העולם, ולכן עשויים להוביל למסקנה מוטעית, העלה הדסון בסדרת התכתבויות פרטיות שערכנו עמו בספטמבר 2009.

תרשים ט.5

תזרים המזומנים התאגידי בארה"ב ובעולם, 2021-1980
תזרים המזומנים בתאגידים "הפיננסיים" הרשומים למסחר במניות
כאחוז מתוך כלל תזרים המזומנים בתאגידים הרשומים למסחר במניות

הערה: תזרים מזומנים (cash flow) הוא סכום הרווחים הנקיים וכלל החיובים והאשראי שאינם מזומנים (non-cash charges). בדרך כלל הוא כולל רווח נקי לפני חלוקת דיבידנדים למניות בכורה, בלאי, פחת, עתודות לתביעות, להפסדים על הלוואות (בנקים) ולרווחים עתידיים (פירמות ביטוח). תזרים המזומנים של הפירמות בתרשים חושב באמצעות חלוקת שווי השוק ביחס מחיר/תזרים מזומנים למניה. סך כול תזרים המזומנים של הפירמות ושל הפירמות הפיננסיות בארה"ב ובשאר העולם חושב כשארית מהפחתת נתוני כלל הפירמות בעולם מנתוני הפירמות בארה"ב.

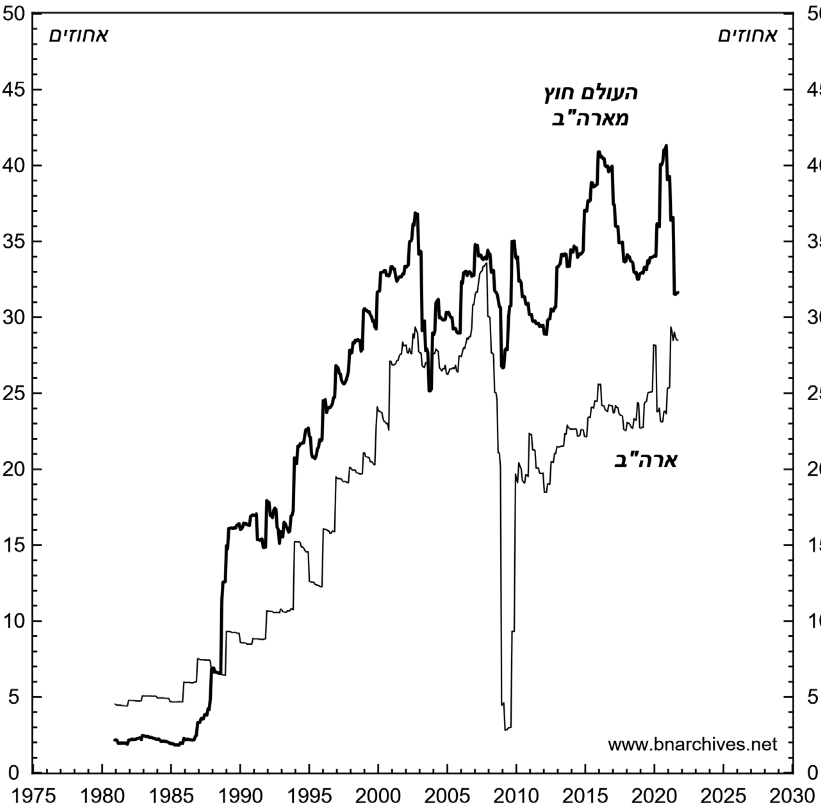
SOURCE: Datastream (series code: TOTMKWD(MV) and TOTMKWD(PC) for the market value and price-to-cash-flow ratio of all listed firms, respectively; FINANWD(MV) and FINANWD(PC) for the market value and price-to-cash-flow ratio of all listed FIRE firms, respectively; TOTMKUS(MV) and TOTMKUS(PC) for the market value and price-to-cash-flow ratio of U.S.-listed firms, respectively; FINANUS(MV) and FINANUS(PC) for the market value and price-earning ratio of U.S.-listed FIRE firms, respectively).

תרשים ט.6

"העודף הפיננסי" בארה"ב ובעולם, 1980-2021

כלל ההכנסות שלא משכר עבודה בתאגידים "הפיננסיים" הרשומים למסחר במניות

כאחוז מתוך כלל התאגידים הרשומים למסחר במניות

הערה: "העודף" הוא למעשה מה שמופיע כ"רווח גולמי" במאזני הפירמות. כלומר, סכום ההכנסות של הפירמה לפני הפחתות לריבית ולמיסים. הרווח הגולמי של כלל הפירמות בשאר העולם ושל הפירמות "הפיננסיות" בשאר העולם חושב כשארית מהפחתת נתוני הפירמות בארה"ב מנתוני הרווח הגולמי המקבילים של כלל הפירמות ושל כלל הפירמות "הפיננסיות" בעולם, בהתאמה.

SOURCE: Datastream (series code: TOTMKWD(DWEB) and FINANWD(DWEB) for the EBIT of all listed firms and all listed FIRE firms, respectively; TOTMKUS(DWEB) and FINANUS(DWEB) for the EBIT of all U.S.-listed firms and U.S. FIRE firms, respectively).

תרשים ט.6 מרחיב עוד יותר את היריעה הפיננסית והוא כולל את סך כל ההכנסות שלא מעבודה בתאגידים רשומים למסחר במניות. זאת קטגוריה שיכולה להתאים למה שהניאו־מרקסיסטים מכנים עודף, לפני שהוא מתחיל להתחלק בין המכשירים הפיננסיים במורד הזרם (כמו דיבידנדים, ריבית, מיסים). למעשה, מדובר בהכנסות הגולמיות של התאגידים לפני תשלומי ריבית ומיסים.

ושוב כמו בשני התרשימים הקודמים, גם כאן הרווח הגולמי היחסי של הפירמות הפיננסיות בעולם היה ברוב התקופה (להוציא את תחילת שנות השמונים ורגע קצר בתחילת שנות האלפיים) גבוה מן הרווח הגולמי היחסי של הפירמות הפיננסיות בארה"ב.

גם בתרשים זה עולה מן הנתונים מסקנה, שהתאגידים הפיננסיים בארה"ב לא הובילו את מגמת הפיננסיזציה הגלובלית אלא נראים יותר כרודפים אחר הביצועים של התאגידים האחרים בעולם.

סיכום: בתחילת המאה העשרים התפתחה מוסכמה בקרב הרדיקלים אודות הקשר ההדוק בין תהליך הפיננסיזציה שעברו מעצמות קפיטליסטיות ובין נטייתן לאימפריאליזם ולהתפשטות צבאית. במרוצת המאה, קיבלה המוסכמה הזאת תבניות תיאורטיות חדשות לנוכח המציאות המשתנה.

כפי שראינו בפרק הקודם, התיאוריה המקורית הסבירה את המרוץ האימפריאלי לכיבוש שטחים באפריקה ובאסיה כתוצאה מהשתלטות "ההון הפיננסי" על המשקים הקפיטליסטיים של המעצמות. לפי התיאוריה, המעצמות הקפיטליסטיות היו זקוקות לשטחים חדשים כדי לייצא "עודפי ההון" שמסכנים מטבעם את תהליך ההצבר הקפיטליסטי, או בשפה פשוטה יותר: הן נאלצו למצוא נתיבים חדשים להשקעות ושווקים חדשים לסחורות כדי לשמור על רווחיותם של העסקים הפיננסיים.

בגלגול הבא של הקשר, היה מדובר במשטר "הון מונופולי", הזקוק למנגנוני "ספיגת העודף" בתוך המשקים הקפיטליסטיים שלאחר מלחמת העולם השנייה. בעידן שחרור הקולוניות באפריקה ובאסיה, מנגנון "ספיגת העודף" נראה כפתרון חלופי לאימפריאליזם הגס של המאה התשע עשרה. "ספיגת העודף" המקומית לבשה צורה של "חור שחור" השואב לתוכו את "העודף התאגידי" שהלך וגדל באמצעות בזבוז ממשלתי, אשר הופנה בעיקר להוצאות ביטחוניות, וכן לגידול בהוצאות לרווחה, לפרסום ולהתנפחות שוק ההון. כך נוצרה מדינת המלחמה־רווחה.

בתום מלחמת וייטנאם צמחו מתוך אסכולת ההון המונופולי אסכולות "התלות" ו"הסיסטמה העולמית". אלה שיחזרו את נתיב "העודף העולמי", שנסחט מן "הפריפריה" ונשאב אל "המרכז", אשר הלך והתפתח בעוד שהפריפריה קפאה והתנוונה. לאט לאט התגבשה מוסכמה שהקפיטליזם התפתח למן המאה החמש עשרה, בעיקר מאז כיבוש אמריקה, לאורך נתיבי העודף ושהוא לא היה יכול להתפתח אלמלא השוד השיטתי של המושבות לאורך ההירככיה של "המרכזים" ו"מרכזי המשנה".

הגרסה החדשה של "המערכת העולמית", שהתפתחה לנוכח עליית העולם הפריפריאלי וירידת ההגמוניה של ארה"ב ובריה"מ, הסבירה את התרוקנות המרכז הקפיטליסטי מן הכוח היצרני שלו עד להפיכתו למין "ענק אדום". האחרון זולל את שאריות האנרגיה שלו ומכאן הוא הולך ותופח בתהליך של התרחבות פיננסית, המתפשטת כסרטן בשאר העולם, אשר הפך ל"גלובלי" ללא מחסומי גבולות.

בחינה מחדש של התיאוריה הזאת בגלגולה החדש על "מחזורי ההגמוניה" ודמדומיהם הפיננסיים, מראה שהקשר פיננסים־אימפריאליזם, אשר נרקם בתחילת המאה העשרים, היה אטרקטיבי אינטלקטואלית ואולי אף היה משמעותי להבנה כלכלית פוליטית של העולם דאז, אולם כיום הוא נראה מופרך אם לא חסר משמעות.

ו. ממרקסיזם לפוסטיזם

ו.1 מרקסיזם אירופי

עם שוך מלחמת וייטנאם וההתפכחות מהסיקסטיז, התעוררו מגמות חדשות בקרב המרקסיסטים, בעיקר באירופה, שכללו בחינה מחדש של אסכולות "התלות" ו"המערכת העולמית" על נספחיהן

המרובים. האם המרקסיזם מאז מרקס אכן לקה בראייה אירוסנטריסטית צרה? האם ניתוח הקפיטליזם והתפתחותו אכן נגועים בתפיסות קולוניאליסטיות? האם מקורו של הקפיטליזם אינו מעוגן בהיסטוריה של אירופה?

בעיני המרקסיסטים האירופיים, האסכולות האופנתיות של התלות סבלו מבסיס תיאורטי רעוע. ואף שהן הירבו להשתמש בעגה רדיקלית, הייתה להן נגיעה מועטה לכלכלה הפוליטית המרקסית ולעתים קרובות הן אף עמדו בסתירה אליה. כך לדוגמא, תהליך ההצבר הקפיטליסטי שפרנק, ולרסטיין ואמין מתארים כנובע מ"העברת עודף" (surplus transfer) מן "המרכז" אל "הפריפריה", הינו בעצם, לטענת המרקסיסטים, תיאור קונבנציונלי של יחסי חליפין מסחריים בשוק העולמי.

הקפיטליזם בעיני הוגי התלות הוא מין מערכת עולמית שמבוססת על "חליפין לא שווים". יחסי חליפין אלה גרמו על פי הוגי התלות לצמיחה מואצת של המרכז ולהידלדלות הפריפריה ולמעשה, על פיהם, ראשיתו של הקפיטליזם במאה השש עשרה החלה עם פריסת מנגנון חליפין זה.

לעומתם, בעיני המרקסיסטים, דרך חשיבה מסוג זה אופיינית לכלכלנים קונבנציונליים, המתארים את צמיחת המודרניזציה כהתפתחות השווקים העולמיים, באמצעות "שחרור" הכבלים הפוליטיים מן המסחר הפנימי בתוך המדינות ודרך השתכללות חלוקת העבודה הבינלאומית.

הצבר ההון, טוענים המרקסיסטים, אינו נובע מחליפין מסחריים בעולם אלא מניצול העבודה העודפת שנסחטת מיחסי ייצור אשר התחוללו בקונטקסט של יחסי קניין מיוחדים. אלה נוצרו לראשונה ובאופן ייחודי בתוך אירופה וגרמו לשכלול כפייתי ושיטתי של כוחות הייצור בתוך חברת שוק תחרותית. כלומר, יחסי החליפין המסחריים בשוק העולמי הם תוצאת הקפיטליזם בתוך אירופה ולא סיבתו הראשונית.

מבחינת המרקסיסטים, העולם הפריפריאלי אכן סבל מניצול קפיטליסטי מתמשך, אולם רוב אוכלוסייתו סבלה מניצול רב עוד לפני חדירת הקפיטליזם. האם האיכרים בווייטנאם לא סבלו מניצול עבודתם המפרכת בידי בעלי האדמות והפקידים המלכותיים עוד לפני שהאימפריה הצרפתית כבשה את האזור? האם השיעים במזרח עירק של היום לא סבלו מדיכוי מתמשך עוד לפני חדירת המעצמות הקפיטליסטיות? האם הקסטות הנמוכות בהודו לא נוצלו במשך דורות רבים לפני חדירת חברת הודו המזרחית? האם המשך הקיפאון בעולם העני, אם כן, אינו תוצאה של גורמים פנימיים בחברה הפריפריאלית יותר מאשר גורמים חיצוניים?

אף המונח "עודף", שבו מרבים להשתמש אנשי אסכולת התלות כדי לתאר את דרך ניצול העולם הפריפריאלי, נראה בעיני המרקסיסטים כחסר זיקה לתיאוריות המרקסיסטיות.

עודף, על פי אסכולת התלות, הוא למעשה רווח הנובע ממכירת סחורות בין מדינות בשווקים העולמיים. לעומת זאת, בעיני המרקסיסטים, הבסיס להיווצרות (הערך) העודף היחסי (בניגוד לעודף האבסולוטי המאפיין ייצור פרה־קפיטליסטי) הוא הקונפליקט המעמדי בין השכר לבין ההון בתוך קווי הייצור, וקונפליקט מעמדי־יצרני זה הוא מקור הצבר ההון. מנגד, בעיני אסכולות התלות, הקונפליקט המעמדי נחשב לגורם משני בהצבר ההון, וזאת משום שהוא מתקיים בתוך מדינות לאומיות שאינן אלא מרכיבים בתוך המערכת העולמית – שהיא בעיניהם הסיבה הראשונית להצבר ההון.

הוויכוח עם אסכולות התלות עורר מחקרים חדשים על מקורו של הקפיטליזם. האם הוא החל את דרכו כאשר התמסדה מערכת מסחרית עולמית, או בעת שנוצרו תנאים מסוימים שמהם הוא היה יכול לצמוח – כמו המבנה המעמדי ויחסי הייצור, שהיו ייחודיים לאירופה?

האם התנאים הללו התקיימו באירופה בלבד, או שמא הם היו קיימים במקומות אחרים בעולם ורק הכיבושים האירופיים הקדימו ומנעו את צמיחתו של הקפיטליזם במקומות האחרים?

האם צמח הקפיטליזם באירופה על רקע ניוונו של הפיאודליזם, או שללא קשר אליו הוא פילס את דרכו כאופי ייצור חדש?

ו.2 מרקסיזם אירופי: המחלוקת על המעבר

אחד הבולטים בין ההיסטוריונים המרקסיסטים החדשים היה רוברט ברנר, שעל שמו מכונה הוויכוח הסוער בשנות השבעים על ראשיתו של הקפיטליזם (Brenner Debate).[31]

ברנר, היסטוריון כלכלי, טרוצקיסט, שהיה עורכו של כתב העת הרדיקלי *Past and Present*, פרסם את עבודתו בשלושה מאמרים, שהוקדשו בין השאר לביקורת בוטה על אסכולת התלות וכן לעיון בנסיבות ההיסטוריות המיוחדות בהן החל הקפיטליזם את דרכו.[32]

המאמרים של ברנר המשיכו למעשה ויכוח דומה שהתקיים כעשרים שנה לפני כן על רקע המלחמה הקרה וכונה "הוויכוח על המעבר" (Transition Debate). הוויכוח אז היה אודות "הסיבה הראשונית" אשר גרמה למעבר מהפיאודליזם אל הקפיטליזם: האם הסיבה לשקיעת הפיאודליזם הייתה הקונפליקט המעמדי בין האצילים בעלי האדמות לבין האיכרים הצמיתים והחוכרים, או שמא היו אלה גורמים חיצוניים למבנה המעמדי, כמו התפשטות המסחר באירופה ועליית כוחן של הערים האוטונומיות ביחס לאחוזות הפיאודליות? יש לציין שבוויכוח ההוא עדיין לא היו ספקות לגבי מוצאו האירופי המיוחס של הקפיטליזם.

המתווכחים הראשיים היו אז מוריס דוב, כלכלן מרקסיסט מקיימברידג', חבר נאמן במפלגה הקומוניסטית הבריטית ומולו ניצב פול סוויזי, שייצג את הניאו־מרקסיזם האמריקאי.[33]

הרקע לוויכוח נראה לא מובן בימינו, אלא שהשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה היו רוויות כמובן בתקוות רבות לעתיד...

סוויזי עצמו היטיב להציג את הנסיבות שעמדו מאחורי הוויכוח:

> "...אנו חיים בתקופת מעבר בין קפיטליזם לסוציאליזם וזה גורם להתעניינות בלימוד המעברים הקודמים שאירעו בין סיסטמה חברתית אחת לאחרת..." (Sweezy, 1950: 33).

מתחת לפני השטח בעבעה המחלוקת בין המרקסיזם הממסדי, שנקודת המוצא שלו הייתה הייצור והסתירות הפנימיות שבתוך אופי הייצור, כמו נפילות מחזוריות של שיעורי הרווח, ובין הניאו־מרקסיסטים, שהתרכזו בצד "הסיבובי" של ההון, כלומר, בתת הצריכה, בספיגת העודף ובמשברים הנובעים מחלוקת הכנסות מקוטבת ומהעדר מוצא להשקעות.

דוב טען ששקיעת הפיאודליזם בבריטניה החלה במאה הארבע עשרה ונבעה מסחיטת יתר שיטתית של העודף מן האיכרים, שגם כך תוצרם היה מועט ולא סיפק את צרכיהם המתגברים של האצילים. אלה האחרונים התרבו במהירות יחסית לכוח העבודה של הצמיתים, שהתמעטו עקב מגיפת הדבר במאה הארבע עשרה, אשר קצצה אחוז ניכר באוכלוסיית אירופה.

31 Aston and Philpin (eds.) (1985)

32 Brenner (1976, 1977, 1978)

33 Dobb (1946); Sweezy (1954)

הצורך הכפייתי של האדונים לנהל מלחמות בלתי פוסקות שכילו את המשאבים המצומצמים הגביר את העומס על היצרנים. מכאן נבעו מרידות האיכרים, בריחת הצמיתים מן האחוזות והתנגדותם הגוברת לאדוני הקרקע.

לפי דוב, מגמות אלה, יחד עם הידלדלות הייצור וכוח העבודה באחוזות, הובילו למשבר בשיטת ה"כלכלה הטבעית" של האחוזה ועודדו את עליית "כלכלת החליפין", שכרסמה במשטר הפיאודלי.

עד לספרו של מוריס דוב היה מקובל בקרב המרקסיסטים, בעקבות מרקס (הצעיר), ההסבר שעליית השווקים והערים האוטונומיות אשר הרחיבו את רשת החליפין המוניטריים היו הגורמים העיקריים שמוטטו את הפיאודליזם. זאת אותה היסטוריה דיאלקטית, על פיה "המהפכה הבורגנית" שירשה את הפיאודליזם וכוננה את הקפיטליזם עתידה לפנות את מקומה בעקבות "המהפכה הסוציאליסטית" שתכונן חברה "אל מעמדית", ואשר תהייה כנראה האחרונה בפנטסיה ההגליאנית־מרקסית.

דוב טען, שאמנם עליית הערים באה עם הירידה הכלכלית הגדולה במאה הארבע עשרה וללא ספק הערים מילאו תפקיד חשוב במרידות נגד האצולה, אולם ברוב המקרים הבורגנות התחברה עם האצולה כנגד האיכרים ולא ניסתה לערער את הסדר הפיאודלי. העימות העיקרי התחולל בין האצולה הקרקעית לבין האיכרים, והוא שהייה המכריע בדעיכת מוסד הצמיתות – היסוד העיקרי שעליו נשען המשטר.

במשך כמאתיים שנה מאז תחילת העימות בין האיכרים לבין האצולה, לטענת דוב, שררה תקופת מעבר, ורק בסוף המאה השש עשרה החל למעשה אופי הייצור הקפיטליסטי. התחלת הקפיטליזם הסתמנה בעת שההון התחיל לחדור באופן משמעותי לתהליך הייצור ועמו העבודה השכירה.

בתקופת המעבר הזאת צמח מעמד העובדים המושכרים (hired labourers), אמנם כעובדי כפייה, אולם כהתחלת המגמה של עובדים שכירים המוכרים באופן "חופשי" את כוח עבודתם כסחורה בשוק. אז החל להתפתח ריבוד בקרב האיכרות. מצד אחד נוצרה שכבת איכרים חוכרים עשירים ומנגד המוני איכרים שכירי יום. הריבוד הזה, שהתפתח במאות הארבע עשרה והחמש עשרה, הכין את הרקע לתהליך "הגידור", לנישול האיכרים ולהגירתם הכפויה אל הערים, לקראת הפיכתם לעובדים של ההון התעשייתי. במקביל, בתקופה המעבר הזאת התחזק היסוד החדשני בקרב האומנים העירוניים והמצליחנים שבין האיכרים, אשר לא היו תלויים ב"כלכלה הטבעית" של האחוזה. הם היו איכרים עצמאיים ויצרנים קטנים שמכרו את סחורתם בכסף בשוק. הם לא היו קפיטליסטים אבל הם היוו את הגרעין שממנו הבשיל הקפיטליזם בסוף המאה השש עשרה.

פול סוויזי הסכים עם דוב שאכן התחוללו תמורות ניכרות באופי הייצור הפיאודלי במאות הארבע עשרה והחמש עשרה, אלא שלדעתו לא היה בהן מספיק כדי למוטטו. המעמד השליט בעולם הפיאודלי, מבריטניה ועד ליפן, ככל שהיה נוקשה וחסר יעילות, לא היה מוכן לוותר על אחיזתו בנכסיו. הוא היה קנאי ונחוש באמונתו ולא הראה סימן כלשהו של רפיון. הגורמים הפנימיים, ובעיקר הקונפליקט בין האצולה והאיכרים, אינם יכולים להסביר את שקיעת הפיאודליזם. רק גורם חיצוני, טען סוויזי, היה יכול לפיאודליזם, וגורם זה היה הסחר למרחקים שהחל לצמוח מאז המאה השתים עשרה, ובעיקר מאז המאה החמש עשרה.

סוויזי התבסס על עבודותיו של אנרי פירן, היסטוריון בלגי, שהראה כי אירופה התפתחה בתקופת האימפריה הרומית כחברה עירונית בעלת כלכלת חליפין מוניטרית שהונהגה על ידי מעמד סוחרים

חזק. כלכלה זאת נסוגה במחצית השנייה של האלף הראשון אל משטר של אחוזות סגורות המבוסס על כלכלת רנטות ונשלט על ידי סניורים פיאודליים.

אחד הגורמים החשובים לכך, לטענתו של פירן, היה אובדן הסחר עם המזרח, שארע לאחר עליית האימפריות המוסלמיות. אלה חסמו את הנתיבים למזרח הרחוק ואף הרסו את האימפריה הביזנטית, אשר שלטה בשער למזרח.[34]

אלא שבתחילת האלף השני, למן צמיחתן של ערי המסחר באיטליה ופתיחת נתיבים עוקפים לסחר עם המזרח הרחוק, החל הפיאודליזם לדעוך. הסחר למרחקים, יחד עם פתיחת שווקים עירוניים ונמלים ומרכזי סחר חדשים שצמחו בצפון אירופה, עורר כלכלת חליפין דינמית שהתחרותה במערכת הפיאודלית הקפואה. במאות השתים עשרה והשלוש עשרה הייתה פריחה מסחרית. בערים החדשות התרבו האומנים והיצרנים והאיכרים החלו למכור בשווקים תוצרת חקלאית ולקנות מוצרים מוגמרים מהעיר באמצעות כסף. כך החלה צמיחה מקבילה של חקלאות מסחרית כפרית וכלכלה תעשייתית עירונית.

ככל שיותר ערים השיגו אוטונומיה ומעמד ה־burgher התחזק, כך גדלה כלכלת החליפין האורבנית ולעומתה כלכלת הרנטות הפיאודלית נחלשה. גם ניצול היתר של האיכרים, אשר דוב מתארו כגורם החשוב בירידת כלכלת האחוזות, לא נבע מירידה באוכלוסייה אלא יותר מעליית תאבונם של האצילים, אשר החלו להתוודע למגוון הסחורות הגדל בשווקים בעקבות התפשטות כלכלת החליפין המוניטרית.

התפשטות המסחר והערים האוטונומיות, כתב סוויזי, היה הגורם שזעזע את הפיאודליזם ובסופו של דבר הוביל לאופי ייצור שהתבסס על ייצור זעיר של סחורות פרה־קפיטליסטי.

כאן ביקר סוויזי את הטענה המקובלת בקרב המרקסיסטים, שיש להתחקות אחר ראשית הקפיטליזם דרך ייצור הסחורות. במאות השתים עשרה ואילך התקיים באיטליה ובפלנדריה ייצור סחורות מפותח למדי ואף על פי כן, טען סוויזי, הקפיטליזם לא נוצר שם. לדעתו של סוויזי, הקפיטליזם התחיל למעשה בבריטניה רק בסוף המאה השבע עשרה או אף בתחילת המאה השמונה עשרה. אולם בכל מקרה, היה צורך בתנאים מקדימים של סחר מפותח בשווקים, כלומר בעלייתו של ההון המסחרי, כפי שמרקס עצמו כתב בזמנו:

> "מחזור סחורות הינו נקודת הפתיחה של ההון. ייצור סחורות וסחר מפותח של סחורות עיצבו את התנאים המוקדמים ההיסטוריים בהם צמח ההון. הסחר העולמי והשוק העולמי פתחו במאה השש עשרה את תולדות חיי ההון" (Marx, 1909, Vol. 1: 63).

כלומר, תנאי הכרחי להיווצרות הקפיטליזם ולהתפתחותו הוא מערכת סחר מפותחת ורשת שווקים מקומיים ועולמיים.

הוויכוח בין סוויזי לדוב התרכז בעיקר בנושא ירידת הפיאודליזם ואילו הנושא החשוב יותר – נסיבות לידתו של הקפיטליזם – נותר לרוב בשולי הוויכוח. במרוצת עשרים השנים הבאות המשיכו היסטוריונים מרקסיסטיים לכתוב על הנושא ואף הוסיפו הארות והיבטים חדשים, אולם מסגרת הוויכוח לא השתנה מעיקרה.

34 פירן (1975).

ו.3 מרקסיזם אירופי: המחלוקת על לידת הקפיטליזם

כניסתו של רוברט ברנר שינתה את תוכן הוויכוח ואת סגנונו. המחלוקת התרכזה עתה בשורשיו של הקפיטליזם, במועד ובמקום התחלתו, ואילו סגנון הוויכוח הפך לבוטה ועוקצני.

תמצית מחקרו של ברנר הייתה, שהקפיטליזם לא התחיל ממערכת עולמית כלשהי. הקפיטליזם לא צמח בהדרגה מיחסים מסחריים או משינויים טכנולוגיים. הוא לא היה תוצאה של חלוקת עבודה בינלאומית או של כיבושים צבאיים או של התפתחות לא שווה בין משקים. הקפיטליזם נוצר בבריטניה בנקודה היסטורית מסוימת ללא קשר לשאר העולם. מבריטניה הוא המשיך לאירופה ומחוצה לה.

לא רק שגורמים חיצוניים, כמו סחר למרחקים או כיבוש אמריקה לא הצמיחו את הקפיטליזם, אלא שאף גורמים פנימיים למיניהם כמו צמיחת הערים, עליית האומנים והיצרנים בעיר, הרחבת המסחר והשווקים לא היו יותר מגורמים משניים. הגורם העיקרי והמכריע שהוליד את הקפיטליזם היה הנסיבות המיוחדות של הקונפליקט המעמדי שהתחולל באנגליה הכפרית בין המאה הארבע עשרה למאה השש עשרה. ובכן, כיצד ארע הדבר ומה היו הנסיבות המיוחדות?

לפי ברנר, המאבק של האיכרים נגד הלורדים, שהלך והחריף במרוצת המאה הארבע עשרה באחוזות הפיאודליות על כמות העבודה העודפת שסיפקו הצמיתים בכפייה, הבשיל בסופו של דבר לשינוי ביחסי הייצור. הלורדים נאלצו להסכים, בלית ברירה, להסרת הצמיתות ולהכנסת עבודה חופשית שכירה.

בניגוד לצרפת ולמקומות אחרים באירופה, באנגליה האדמות המשיכו להיות מוחזקים בידי הלורדים ולא נוצרה שכבה גדולה של איכרים בעלי אדמות עצמאיים, שהיו נאמנים לסדר הישן. משום כך אירע, שבאנגליה האיכרים החלו מצד אחד להשתחרר מכבלי הצמיתות אולם מנגד הם נותרו חסרי אדמות ונאלצו להשכיר את כוח עבודתם לאיכרים חוכרים ולקבלנים שעיבדו את האחוזות.

שחרור האיכרים מן הצמיתות לא רק המריץ את תודעת האיכרים העצמאיים לחפש דרכים להגברת הפריון החקלאי כדי לעמוד בתשלומי החכירה, אלא שהשחרור אף הביא עמו המוני עובדי אדמה חופשיים שהשכירו את כוח עבודתם תמורת כסף. מכאן, טוען ברנר, מן הקונפליקט המעמדי באנגליה הכפרית ולא מן האומנים והסוחרים בעיר, החלה להתרקם צורת ההצבר החדשה שעיצבה את הקפיטליזם.

המאפיינים העיקריים של הקפיטליזם הם, בין השאר, רציונליות כלכלית לשם חיסכון בעלויות, עבודה שכירה חופשית, תחרות בין המעסיקים כדי להוריד מחירים ועלויות, ומכאן — חיפוש בלתי פוסק אחר שיפורים טכניים. האיכרים העצמאים הגדולים הפכו עצמם למה שמכונה בימינו אנשי עסקים קטנים: הם חכרו אדמות מהלורדים, שכרו עבודה חופשית, התחרו ללא רחם איש ברעהו, מצאו דרכים חדשות לחיסכון בעלויות ולשיפורים טכניים וניסו בכל האמצעים לצבור עושר.

התהליך הזה כשלעצמו לא גרם לקריסה מידית של הפיאודליזם. זה קרה, טוען ברנר, כמאה שנים מאוחר יותר, ודווקא משום שהלורדים לא לגמרי הפסידו במאבק. אילו האיכרים היו מנצחים, הם לא היו משנים את אופי הייצור. האיכרים, כפי שכבר כתב מרקס, היו ידועים בשמרנותם ורתיעתם מחדשנות. הם היו מיטיבים להסתדר בכלכלת קיום. הם היו מצמיחים לכל היותר אופי ייצור המבוסס על איכרות זעירה חופשית כמו שקרה בצרפת. אלא שבניגוד לצרפת, בה האיכרות הזעירה הייתה חזקה, באנגליה — למרות העובדה שהצמיתות הלכה והתחסלה — האיכרים נותרו חוכרים, אריסים ועובדים חופשיים בשירות הלורדים בעלי האדמות. העובדים נותקו לחלוטין מאמצעי הייצור ונאלצו למכור יום יום את כוח עבודתם.

מנגד לשכירי היום צמחה שכבת איכרים שהובילה לקפיטליזם חקלאי. האיכרים הללו למדו להתמקח על תשלומי החכירה. הם הסתכנו והגדילו את שטח החלקות שחכרו ואת כמות העובדים ששכרו, והפכו לחוואים קפיטליסטים המפרישים חלק מרווחי הייצור לבעלים הלורדים, כפי שאיש עסקים קטן מפריש רנטה לבעלי המבנה של המפעל או המשרד.

ברנר התפרסם בביקורתו הארסית על מה שהוא כינה "הגישה הסמיתיאנית" (Smithian approach). גישה זאת מאפיינת לדעתו את הכלכלנים הקונבנציונליים ואת רוב המרקסיסטים.

אדם סמית כתב, שהאדם היחיד מטבעו חותר לקדם את עניינו הפרטי ומעל לכל לצבור עושר. מכאן נטייתו להתמחות, להתייעל ולסחור, אם אך המדינה תניח לו לעשות זאת. ככל שהעריצים המדיניים ישחררו את המשק מלפיתתם ויאפשרו לבני האדם היחידים לקדם את ענייניהם הפרטיים, כך יגדלו הייצור והחליפין, השווקים ישגשגו, המסחר יפרח ועושר האומה יצמח. (פרק 3 לעיל).

ברנר תקף את פול סוויזי ואת אסכולות התלות והמערכת העולמית על העמדת המסחר כגורם מרכזי בעליית הקפיטליזם. סוויזי טען שתהליך "התמסחרות" (commercialization) אשר עברה אירופה היה גורם חשוב בשחרור הכבלים הפיאודלים. צמיחת הערים, התרחבות המסחר, גידול הייצור והעושר העירוני יצרו לטענתו של סוויזי את התנאים לקפיטליזם. פרנק, ולרסטיין ואמין טענו שמערכת מסחרית עולמית יצרה את הקפיטליזם, שתולדותיו הם למעשה היחסים המשתנים במסחר וההשקעות בעולם.

ברנר, לעומת זאת, הראה במחקרו, ראשית, שרמת המסחריות באירופה במאות הארבע עשרה והחמש עשרה הייתה כה נמוכה עד שקשה להאמין שכמה ערים ושווקים קטנים אמורים לגרום לשיטת ייצור אחת לקרוס ולשיטה אחרת לחלוטין לעלות. אף אין זה נכון, טען ברנר, שהערים היו מרכזי ייצור גדולים. הן כמעט ולא סיפקו סחורות למרחב החקלאי הגדול, אשר מצדו סיפק לעצמו את מרבית צרכיו.

שנית, כתב ברנר, אפילו הייתה נכונה הטענה בדבר עליית המסחריות, אין בכך כדי לשנות את אופי הייצור השורר. הפיאודליזם, טען ברנר, היה שיטה המבוססת על יחסי ייצור וקניין נוקשים. קשה להאמין שמעמד אצילים שמרני, ולו החמדן ביותר, נוטש שיטת ייצור מקודשת בת מאות שנים וממירה בשיטה לא ידועה כדי שיוכל לרכוש סחורות מותרות מן המזרח. גם התפשטות המסחריות לא תניע את האצילים לשחרר צמיתים ולהפכם לאריסים. הלורדים הפיאודליים והמעמד השליט בכללותו לא משנים סתם כך את תודעתם והופכים עצמם לסוחרים, לחלפני כספים ולבעלי תודעת שוק.

ולבסוף, כתב ברנר, אפילו הייתה נכונה הטענה שעליית המסחריות באירופה גרמה לשקיעת יחסי הייצור הפיאודליים, אין לכך קשר כלשהו לצמיחתו של הקפיטליזם. אופי הייצור הקפיטליסטי הינו ייחודי, ולכן השאלה היא, מדוע נולד דווקא הקפיטליזם ולא שיטת ייצור אחרת?

בביקורתו על אסכולות התלות והמערכת העולמית, ברנר טען שחסידיהן אימצו את האספקטים "הסמיתיאניים" של מרקס, המופיעים בעיקר במניפסט הקומוניסטי. בכתבים המוקדמים של מרקס אכן מתקבל הרושם שכאילו המסחר וההשקעות המתפשטים ברחבי העולם הם הבסיס העיקרי של הקפיטליזם. אבל אצל מרקס, כותב ברנר, קיים גם צד שני שניצב מאחורי המסחר וההשקעות, והוא המבנה המעמדי המיוחד שבלעדיו לא היה נוצר הקפיטליזם. בסין ובהודו במאה הארבע עשרה הייתה צמיחה מסחרית גדולה יותר מאשר באירופה, וכמויות העודף שנבזזו ונצברו בידי שכבת סוחרים ובעלי אדמות היו גדולות בהרבה מאשר בידי הלורדים והסוחרים באירופה. אבל מכאן לא צמח קפיטליזם. עושר אשר נצבר ממסחר ומייצור אינו הון.

כדי שייווצר הון, כותב ברנר, יש צורך בשיטת ייצור חדשה, אשר בה מופקע מן העובדים עודף עבודה **יחסי**, בניגוד לשיטות טרום קפיטליסטית שבהן מופקע עודף עבודה **אבסולוטי**. האחרון מבוסס על ניצול ישיר באמצעות הארכת יום העבודה וצמצום אמצעי הקיום של העובדים, בעוד שהקפיטליזם מבוסס על עלייה מתמדת בפריון העבודה ובהשקעה חוזרת שיטתית של העודף.

המבנה המעמדי המיוחד של הקפיטליזם בנוי על עבודה שכירה "חופשית", שבה כוח העבודה הוא סחורה בשוק. רק במקום שבו העובדים הופרדו לחלוטין מאמצעי הייצור ושוחררו משליטה ישירה של האדונים (תנאים שהתקיימו בשיטות העבדות או הצמיתות), שם העבודה וההון אכן הפכו ל"חופשיים", כדי לאפשר מרוץ מתמיד להגברת הפריון וצמיחה מתמדת של כוחות הייצור באמצעות השקעה חוזרת שיטתית של העודף.

במשטרים טרום קפיטליסטיים, כמו בחליפויות המוסלמיות במזרח התיכון, בקיסרויות בסין ובמלוכות במזרח הרחוק, אמנם המסחר הלך והתפשט והעושר נצבר, אך הייצור התנהל בגבולות צרים משום שהמבנה המעמדי בלם אותו.

4.ו מרקסיזם פוליטי

מחלוקת ברנר עוררה עניין רב בקרב המרקסיסטים (בעיקר מרקסיסטים אקדמיים). אמנם רובם לא הסכימו עם הרעיון שהקפיטליזם הושתל מלמעלה על ידי האצולה הכפרית בבריטניה, אולם מנגד ברנר הציג בדרך די משכנעת את התזה שהקפיטליזם במהותו אינו התפתחות "חומרית" בלתי נמנעת אלא היה תלוי בתנאים פוליטיים ותרבותיים מיוחדים ואף יותר חשוב מכך – הוא נוצר בנסיבות אקראיות לחלוטין.

הדבר עורר גל של מאמרים וספרים חדשים שעסקו בגורמים התרבותיים אשר עיצבו את הקפיטליזם ואת תודעת בני האדם במשטר הקפיטליסטי, או במה שכינו במרקסיזם המסורתי – "מבנה העל".

עוד קודם התפרסמו עבודות חשובות שעסקו בשורשים התודעתיים של הקפיטליזם, רובן נכתבו על ידי לא מרקסיסטים. אחת העבודות הידועות ביותר התפרסמה בתחילת המאה העשרים על ידי מקס וֶבֶּר, היסטוריון כלכלי שמרן שהדגיש את מרכזיותה של המהפכה הדתית הפרוטסטנטית, בעיקר אגפה הקלוויניסטי, בצמיחת הקפיטליזם.[35] על פי ובר, הערכים שהאתיקה הפרוטסטנטית מיסדה בקרב המאמינים – החסכנות, האינדיבידואליזם, היוזמה העסקית, הצדקת הריבית, רדיפת הרווח המחושבת – כל אלה היו המקורות שהצמיחו את האידיאולוגיה הקפיטליסטית.

היסטוריון כלכלי לא מרקסיסט אחר, קרל פּוֹלאני, כתב בשנות הארבעים של המאה העשרים ספר חשוב על מקורות הצמיחה של הקפיטליזם. אלא שלדידו לא היה מדובר בצמיחה אלא באסון חברתי. הספר, שכותרתו השינוי הגדול (*The Great Transformation*), תיאר את השבר הגדול שפורר לרסיסים את החברה הבריטית ואת המחיר האנושי ששילמו המוני האיכרים עם השתלטות התרבות החדשה של השוק.[36]

בחברות רבות שלפני הקפיטליזם התקיימו שווקים גדולים ומסחר ער, ובחברות אלה היחסים הכלכליים היו שזורים בחיים החברתיים. אלה היו חברות עם שווקים, שבהן החליפין היו חלק

35 ובר (1904).
36 Polanyi (1944)

בלתי נפרד ביחסי השארות, בקהילה ובדת. הם סייעו לחליפין הדדיים בין העיר לכפר ולוויסות ולייצוב הפעילות החברתית והקיום האנושי.

אלא שלראשונה בהיסטוריה נוצר בבריטניה דגם חדש המכונה בפי פולאני "חברת שוק". בדגם הזה, השונה לחלוטין מהדגמים המוכרים עד אז, השוק הפך למרכזי והחברה הפכה למשרתת הנתונה לתכתיביו. אולם לפני הכול, "החברה" ו"הכלכלה" היו חייבות להפוך לישויות נפרדות. מכאן נובעת האידיאה של "כלכלת שוק", שאינה יכולה להתקיים אלא ב"חברות שוק" בלבד. זאת הציוויליזציה שבה השוק הוא הכול יכול המסדיר והמווסת על פי צוויו את החיים החברתיים.

פולאני תקף בחריפות את אדם סמית, האידיאולוג המכונן של "חברת השוק", אשר הפיץ את האידיאה על "האדם הכלכלי" והתנהגותו המכנית. לפני אדם סמית, כתב פולאני, לא היה ידוע בשום חברה אנושית על מין אדם כזה או על נטייה אנושית כזאת. "טבע האדם" הזה שבו האדם והטבע הופכים לסחורה בשוק הוטבעו בכפייה ובאלימות על ידי המוסדות המדיניים, שהפעילו את מדיניות "הגידור" בבריטניה. זאת נישלה את המוני האיכרים מאדמותיהם הקהילתיות וגרשה אותם אל הערים, שבהן נאלצו למכור את כוח עבודתם כסחורה. האיכרים המגורשים הפכו לכוח המניע של "כלכלת השוק" של בריטניה.

התזה של פולאני, אם כן, סותרת לחלוטין את הדוקטרינה הניאו־קלסית השלטת כיום, לפיה הקפיטליזם או המודרניזציה היו קיימים מאז ומתמיד כפוטנציאל חבוי והם פרצו והתגלו ככל שהתקדם "שחרור הכלכלה" מכבלי הפוליטיקה והמדינה. כך גם טבעה של אידיאת "האדם הכלכלי", אותו יחיד רציונלי אגדי הסוחר מטבעו ומחליף בזריזות תועלות. אין לאידיאה הזאת שום זיקה לטבע כלשהו מלבד להתניית התודעה. לפי פולאני, המדינה האנגלית בשלהי ימי הביניים היא שהשליטה מלמעלה את "כלכלת השוק", את תכתיבי השוק ואת האידיאות שעל פיהן חיים כיום נתיני העולם ב"בחברות השוק".

מקומה המרכזי של המדינה בהתפתחות הקפיטליזם היה נושא ספרו של פרי אנדרסון, היסטוריון מרקסיסט שהיה עורכו של כתב העת *New Left Review*.[37]

אנדרסון תמך בגרסת סוויזי וסבר שהמהפכה המסחרית אכן הייתה שלב הכרחי לתחילת הצבר ההון, אלא שהוא הוסיף את מרכזיותה של המדינה לצמיחת הקפיטליזם. הקפיטליזם, לפי אנדרסון, נוצר באופן פרדוקסלי כתוצאה מניסיון להתארגנות מחודשת של המעמד השליט הפיאודלי, בבריטניה ובמערב אירופה. המרידות האלימות של האיכרים בסוף המאה הארבע עשרה, התפוררות מוסד הצמיתות, עליית הערים והתפשטות המסחר – כל אלה גרמו להעברת הסמכויות של האחוזות הפיאודליות האוטונומיות ולריכוזן בידי המונרכיה האבסולוטיסטית.

הפיאודליזם במקורו היה מורכב משרשרת של יחידות סוברניות מבוזרות, שבהן סחיטת העודף הייתה ישירה ומחוברת ללא הפרדה לדיכוי פוליטי אלים ולכפייה לגלית־דתית. לעומת זאת, בסדר החדש של המדינה הטריטוריאלית הניצול הישיר הומר ברנטה כספית, והסמכויות הפוליטיות והלגליות הועברו מן האחוזה אל המדינה. כך התחילה להתגבש המדינה הטריטוריאלית הריבונית, שתהפוך לבסוף למדינת האומה המוכרת בת ימינו. העברת הסמכויות נועדה, לפי אנדרסון, להדק את הלחץ על המוני האיכרים ולהשיבם אל מקומם החברתי המסורתי.[38]

37 Anderson (1974)
38 Ibid.: 18

הכוח הפוליטי של האצולה אמנם נחלש עקב חיסול הצמיתות, אולם הוא הועלה מעלה בהירכיה הכוחנית ורוכז בידי מונרכיות מדיניות, שהפכו למכשיר העיקרי לשליטת האצולה באיכרים. המדינה הטריטוריאלית, אם כן, הייתה מדינה פיאודלית בעיני האצולה השלטת, אולם חל שינוי חשוב באופייה, בעת שחוסלה הצמיתות: העוצמה הפוליטית הופרדה מן השליטה הישירה בכלכלה. "**...הסדר הפוליטי נותר פיאודלי, אולם החברה הפכה לבורגנית...**" (Anderson, 1974: 23).

כך נוצר מרחב אוטונומי להתפתחות הבורגנות, ובתוך המרחב הזה צמח הקפיטליזם.

גם אלן מייקסינס־ווד (Ellen Meiksins Wood), היסטוריונית מרקסיסטית ידועה, ראתה במדינה גורם חיוני בצמיחת הקפיטליזם, אולם היא התנגדה באופן נחרץ לתיאוריית "המהפכה המסחרית".

מדוע יש להניח כמובן מאליו שבמקום בו קיימת אוטונומיה לבורגנות, שם יצמח הקפיטליזם? היא תוהה בספרה מוצא הקפיטליזם.[39]

מדוע בכלל הבורגנות מזוהה עם קפיטליזם? מה הקשר בין צבירת רכוש ובין הצבר הון?

לא רק אנדרסון, כותבת מייקסינס־ווד, אלא מרבית המרקסיסטים שוגים בכך שהם מניחים מיני עובדות שלמעשה יש להוכיחן תחילה. כך למשל המוסכמה שתהליך "ההתמסחרות" הוא גורם מכריע בצמיחת הקפיטליזם. הטענה הרווחת היא שתהליך זה נראה קשור לעליית השוק, "לשחרור הבלמים" הפיאודליים ולהחלשת "התערבות המדינה". משום מה מוסכם שהקפיטליזם היה מין עובר שרק חיכה לזמנו כדי לפרוץ ככל שהרחם הפיאודלי נחלש. או המוסכמה ש"המהפכה הבורגנית" היא הסיבה להתהוות ההון, להפיכת העובדים לסחורה, להתפתחות הקונפליקט בין השכר להון וכמובן לתהליך "הפטישיזציה של הסחורות".

אבל, כותבת מייקסינס־ווד, משום מה, שוכחים שהדבר המרכזי בשוק הקפיטליסטי הוא לא "השחרור" המוסדי והיוזמה העסקית "החופשית" אלא דווקא **הכפייה**.

החיים החברתיים בכללותם כפופים ליחסי השוק, ואילו בני האדם היחידים נאלצים לציית לתכתיבי השוק כדי לקבל גישה לאמצעי קיומם. הם כפויים לנהוג על פי צווי התחרות, המקסימיזציה של הרווח והחתירה המתמדת להעלאת פריון העבודה. מכאן, שמה שמכנים "ההתמסחרות" הוא **תוצאה** ולא סיבה. משמעות "ההתמסחרות" היא שהיחסים האנושיים כפויים להפוך ליחסי סחורה בשוק. זאת המשמעות של מה שמרקס כינה "פטישיזציה של הסחורות".

למרקס הייתה גם התייחסות מיוחדת לאותה תקופת מעבר אל הקפיטליזם המכונה "הצבר פרימיטיבי", התקופה שבה הבורגנות צברה עושר רב, אשר בשלב מסוים הפך להון. מייקסינס־ווד טוענת שמרקס כתב על "ההצבר הפרימיטיבי" כחלק מביקורתו על הכלכלה הפוליטית בת זמנו, אחרת מהמקובל.

בפרק בהקפיטל שהוקדש לנושא זה, הדגיש מרקס שעושר כשלעצמו אינו הון משום שהון הינו יחסים חברתיים מסוימים. מה שהפך את העושר להון, על פי מרקס, היה המהפך ביחסי הקניין.

המהפך הזה ארע באחוזות הכפריות בבריטניה, שבהן התפתחו יחסי ניצול חדשים. מרקס ראה במהפך הזה את "ההצבר הפרימיטיבי" האמיתי, לא משום שנוצרה צבירה קריטית של רכוש, אלא משום שנוצרו יחסים חברתיים חדשים. אלה התניעו את "חוקי התנועה", שיצרו לבסוף את הסדר הקפיטליסטי החדש. הסדר הזה בנוי על תכתיבי התחרות, מקסום הרווח, ההכרח בהשקעה מחדש של הרווח, הצורך הכפייתי להגדיל את פריון העבודה ולפתח את טכנולוגיות הייצור.

39 Meiksins Wood (1999)

יוצא לפי ברנר ומייקסינס־וּוד, כי לא צבירת רכוש ממסחר בשוק, לא כיבוש המושבות, או ניצול האיכרים וביזת הילידים כשלעצמם הולידו את הקפיטליזם, אלא יחסי הקניין החדשים, שנכפו באמצעות המונרכיות של המדינה הטריטוריאלית החדשה.

"מחלוקת ברנר" עוררה בין השאר מגמה חדשה של התנערות מן המטריאליזם הגס שאפיין את המרקסיזם הישן. אין זה מקרה שמייקסינס־וּוד יצרה יחד עם רוברט ברנר את מה שמכנים "מרקסיזם פוליטי": אסכולה המתנגדת לדוקטרינות "הכלכליות" האל־זמניות שרווחות בקרב המרקסיסטים.

על פי "המרקסיזם הפוליטי", הקפיטליזם לא נוצר באופן בלתי נמנע אלא היה תוצאה של מאבקים פוליטיים קשים שעמדו מאחורי המונח "קונפליקט מעמדי". המונח "אופני הייצור" אינו מושג מטריאלי אל־זמני, אלא היסטוריה של יחסים פוליטיים־תרבותיים לא דטרמיניסטיים, לא בלתי נמנעים, שעיצבו את מכלול היחסים החברתיים שמכונים "אופני ייצור".

אך אם המרקסיסטים החדשים מעניקים קדימות לפוליטיקה, למדינה ולתרבות, האם אין זאת למעשה נטישת ההיסטוריה המטריאלית הידועה של מרקס והתרכזות באידיאות וביחסים תרבותיים ומתן קדימות ל"בניין העל"?

ז. ממרקסיזם אקזיסטנציאליסטי לפוסטיזם

ז.1 מבנה על מדיני

בתיאוריה המרקסיסטית, המדינה, המשפט והתרבות מצויים מחוץ לספרת הייצור המטריאלית. הם אמורים בעיקר לשקף את יחסי הייצור והקניין השוררים באותה תקופה. גם הניאו־מרקסיסטים, שהתוודעו למדינה החזקה של המאה העשרים, ראו בדרך כלל במדינה רק כלי להגנה על תהליך הצבר ההון ועל יציבות משטר ההון. המוסדות הפוליטיים והתרבותיים נחשבו לחלק ממבנה העל המותנה והמושפע מן השינויים בעולם המטריאלי של הייצור.[40]

בין שתי מלחמות העולם התגבשו משטרים מדיניים ריכוזיים, שבהם הארגונים המדיניים והמפלגתיים ניהלו כמעט לחלוטין את המשק והייצור החומרי ואת החיים היום יומיים של ההמון. הבולטים במשטרים הללו היו גרמניה הנאצית וברית המועצות הסטליניסטית. היה נראה שמדובר במשטרים מטיפוס חדש, אשר מרקס לא יכול היה לדמיין.[41]

40 כפי שאומר אחד הקומוניסטים באטליה ב־1921: "...לשינוי מן היסוד נדרש זמן. צריך תחילה להילחם בבורגנות בעזרת מהפכה, ולשנות את יחסי הייצור. כל השאר יגיע אחר כך מעצמו, כי יקרסו מבני העל שיצרה האידיאולוגיה הבורגנית..." (ספיינצה, 2020: 201).

41 מרקס (1852) כתב את השמונה־עשר בברימר של לואי בונפרטה, לאחר דיכוי ההתקוממות של הקומונה הפריסאית. במאמר הסביר מרקס מדוע הבורגנות הליברלית, המתנגדת לכאורה לממשל סמכותי, מוכנה להתמסר לידיו של כל דיקטטור מזדמן ובלבד שיבטיח להסיר את האיום המעמדי ולהדביר את הסכנה האדומה. מרקס כינה את הטיפוס הזה של המשטר הקפיטליסטי בשם "הדיקטטורה של הבורגנות". על פי מרקס, הקפיטליזם מטבעו מוביל בהתפתחותו למדינות בעלות ממשלים חלשים ולא מעורבים, הפועלים בשירות המעמד השליט הקפיטליסטי. אלא שבמקומות כמו צרפת וגרמניה, שבהם הקפיטליזם לא התבסס דיו, בעלי ההון נזקקים לעתים לדיקטטורה כדי לייצב את המשטר. המאמר הזה נחשב לתיאוריה המרכזית על המדינה של מרקס, שבה הוא ממשיך את מסורת ההפרדה ההגליינית בין "החברה האזרחית" לבין המדינה. הניתוחים המרקסיסטיים במאה העשרים על איטליה הפאשיסטית וגרמניה הנאצית, ואף המבריקים ביניהם, כמו של פרנץ ניומן (1943), היו המשך לתיאוריית המדינה הקלסית של מרקס. לפי ניתוחים אלה, איטליה וגרמניה היו מדינות שהקפיטליזם התמסד בהם מאוחר יחסית והמעמדות השליטים היו אחוזי חרדה מפני השביתות המתמשכות, ההפגנות האלימות ובעיקר הם חששו מפני האיום הקומוניסטי. הם לא סמכו עוד על הממשלים הפרלמנטריים החלושים והמושחתים ופנו לדיקטטורים מסוגם של מוסוליני והיטלר, אשר הבטיחו להם "יד חזקה" ו"שקט תעשייתי".

המרקסיסטים, ובמיוחד הטרוצקיסטים, ניסו להתמודד עם המציאות המשתנה והציגו תיאוריות חדשות. תיאוריות אלה התבססו לרוב על אופנת המחשבה שהייתה נפוצה אז אודות מרכזיותה של הביורוקרטיה בחיים המודרניים. תהליך "הביורוקרטיזציה" היה אמור להסביר את התמסדות הסטליניזם בבריה"מ והפיכתה ל"מדינת פועלים מנוונת", את דעיכת המהפכנות בקרב המפלגות הסוציאליסטיות ואת הצלחת המשטרים הפשיסטיים שהפכו את המדינה ואת "המנהיג" למרכז ההוויה. הסברים אלה נשענו על עבודותיהם של מקס ובר ורוברט מיכֶלס,[42] אך בעיקר השפיע על הטרוצקיסטים ספרון בהוצאה עצמית שכתב ברונו ריצ'י. על פי ריצ'י, בריה"מ מייצגת טיפוס משטר חדש, שהוא מכנה "קולקטיביזם ביורוקרטי". מדובר באופי ייצור ומעמד שליט שאינם דומים לא לקפיטליזם ולא לסוציאליזם.[43]

המשטר החדש לא רק אפיין את בריה"מ ואת המדינות הפשיסטיות, אלא לפי ג'יימס ברנהם, טרוצקיסט אמריקאי לשעבר, המשטר הזה אף הלך והשתרר בארה"ב של "הניו דיל" והעידן הקיינסיאני. בסדר הזה, לפי ברנהם, הוחלפו הקפיטליסטים, אותם בעלי אמצעי הייצור הישנים, במעמד המנהלים החדש.[44] אלה היו לדעתו השליטים החדשים בפועל של הארגונים העסקיים והפוליטיים. זאת הייתה "המהפכה הניהולית" השקטה שהחליפה את הקפיטליזם והסוציאליזם.

בשני העשורים הבאים נכתבו כמה ספרים מפורסמים שהתבססו על עבודותיהם של ריצ'י וברנהם,[45] אולם הסבר הביורוקרטיזציה והמהפכה הניהולית לא פתר את הבעיה הבסיסית במחשבה המרקסיסטית: נותר המבנה הדואלי שבו "הייצור החומרי" (או "הכלכלה") הינו הסיבה או שהינו בעל קדימות ל"מבנה העל" המדיני, התרבותי והתודעתי.

42 Weber (1922), Michels (1911)

43 Rizzi (1939)

44 Burnham (1941)

45 בין הספרים היו: המעמד החדש של מילובן דג'ילאס (Djilas, 1957), שתיאר את השתלטותם של מנהלי הארגונים התעשייתיים והמדיניים הגדולים על המדינות בגוש הסובייטי. ככל ש"המעמד החדש" התבצר כך התגבש מבנה מעמדי בעל חלוקת הכנסות ונכסים מקוטבים שהיה מקביל לאלו של המדינות המערביות.
גם הספר המדינה התעשייתית החדשה של ג'ון קנת גלבריית (Galbraith, 1967), מתאר משהו הדומה למהפכה ניהולית שקטה שעבר הקפיטליזם האמריקאי. לטענת גלבריית, מעמד המנהלים האמריקאי החדש החליף את האוליגרכיה האמריקאית בעלת הערכים הקפיטליסטיים המיושנים. מנהלי התאגידים החדשים אינם עוד בעלי אוריינטציה פיננסית צרה אלא מתרכזים בהשקעות טכנולוגיות־תעשייתיות. הם אינם חותרים עוד לתחרות קשוחה ולמקסימיזציה של הרווח אלא ליציבות בשיעורי הרווח והמכירות ולקידמה טכנולוגית. יש לזכור שגלבריית כתב את ספריו בתקופת הצמיחה של הקייסיאניזם הצבאי ולפני עידן הניאו־ליברליזם. נראה שבסופו של דבר הוא לא כל כך הבין את טיבו של הקפיטליזם.
ספר ידוע אחר המתאר השתלטות אוליגרכיה חדשה על ארה"ב נכתב על ידי צ'רלס רייט מילס, סוציולוג אמריקאי מהשמאל החדש. את האוליגרכיה הזאת כינה מילס בשם אליטת הכוח (Mills, 1956). מילס צרף יחדיו את הארגון הביורוקרטי של מקס ובר, עם שדרת הניהול של ג'יימס ברנהם ועם קבוצות האליטה של וילפרדו פארֶטו. המיזוג הוליד תיאוריה חדשה, לפיה המשטר החדש בארה"ב הוא פרי התמזגותן של שלוש קבוצות אליטה המחזיקות באמצעי הייצור המשקיים, באמצעי העוצמה המדינית ובשליטה על אמצעי האלימות הצבאית. תיאוריית "אליטת הכוח" (The Power Elite) נועדה להחליף את המושג המרקסיסטי הישן "המעמד השליט". לדעת מילס, מעמד שליט מתאר קבוצה של קפיטליסטים עשירים, החברים במעמד הגבוה ושלא ברור כיצד ובאילו אמצעים הם שולטים במשטר. את מקומו של המעמד השליט ירשה, אם כן, אליטת הכוח המורכבת מן האליטות המדיניות, הצבאיות והעסקיות. הן מפעילות עוצמה באמצעות ניהול התאגידים הגדולים (ולאו דווקא באמצעות בעלות פורמלית) ובאמצעות שליטה ופיקוח בצמתים של ההחלטות המכריעות בהנהלות הממשל, הצבא והתאגידים העסקיים הגדולים.

ז.2 מבנה על תודעתי

עוד בשנות העשרים בלטו עבודותיהם של גיאורג לוקץ' ואנטוניו גרָמְשי, שני מרקסיסטים שחרגו מן הקו הרשמי של מוסקבה. החידוש בעבודותיהם היה בעצם התמקדותם בתודעה המעמדית כגורם מפתח בהיסטוריה ובעיקר במצבים מהפכניים.

לוקץ', שהיה שר התרבות בממשלה המהפכנית של בלה קון בהונגריה ב־1919, כתב בספרו (שהוחרם על ידי המפלגה הקומוניסטית) על הניכור המאפיין את האדם הבודד בהמון המנושל מאנושיותו במשטר הקפיטליסטי.[46] מן האדם הזה, אשר רואה ביחסי הסחורות את המציאות האנושית הטבעית, לא תצמח תודעה מעמדית, ללא קשר לתנאי הייצור המטריאליים.

גרמשי, שהיה מראשי המפלגה הקומוניסטית באיטליה, ניסה להסביר לעצמו בעת שהיה אסיר בבתי הכלא של מוסוליני, כיצד הצליח הפשיזם להתבצר בקלות באטליה ומדוע לא הצליחו הסוציאליסטים לחולל מהפכה, אף כי נראה היה שהתנאים "האובייקטיביים" על פי התיאוריה המרקסיסטית היו בשלים לכך באירופה ובאיטליה שאחר מלחמת העולם הראשונה.

הניתוח שלו התרכז באידיאות המרכזיות ובערכים הדומיננטיים המלכדים את הקבוצות החברתיות בנאמנות למשטר. ברשימותיו, הידועות בשם מחברות הכלא, הוא כתב שהמעמד השליט הקפיטליסטי אינו מורכב מאוסף של בעלי קווי ייצור תעשייתיים השולטים ישירות בארגוני המדינה, אלא הוא חלק מקואליציה של קבוצות חברתיות שיוצרות יחדיו מין קונצנזוס המאפשר לשלוט בהמון.

משטר קפיטליסטי מאופיין במרקם תרבותי, בתודעה שלטת, ובעיקר בשיתוף פעולה של האינטלקטואלים ואנשי התרבות. שיתוף הפעולה הזה מנציח את מה שגרמשי מכנה "הגמוניה". הקבוצה ההגמונית נשענת על ברית כוחות שמתגבשת בתקופה מסוימת ומתקבעת כ"גוש היסטורי" קשה להתרה.[47]

משמעות הניתוח הזה היא שהייצור החומרי אולי חשוב, אך בוודאי אינו יכול לקבוע ואף אינו יכול להסביר את ההתפתחות הפוליטית ואת השינויים התודעתיים בקרב מעמד העובדים ובחברה כולה. אלה יתחוללו באמצעות פעילות פוליטית־תרבותית שתצליח ליצור "גוש היסטורי" חדש ותרבות נגדית מול ההגמוניה הקפיטליסטית.

במקביל, פרחה בשנות השלושים "אסכולת פרנקפורט", שחבריה ביקרו קשות את המטריאליזם הגס, פרי הבאושים של הדוקטרינה הלניניסטית. בכך הם סללו דרך לספרות רדיקאלית מסוג חדש, שהתרכזה דווקא באספקטים התרבותיים והחברתיים של ההוויה האנושית. הדגש עבר אל התודעה.

החשוב והמקורי בין חברי האסכולה היה הרברט מרקוּזֶה, שחיפש דרך חדשה למרקסיזם כדי לסגלו לרוח התקופה. מרקוזה ניסה למזג את הפילוסופיה המטריאליסטית אשר עוסקת בהיסטוריה המעמדית של החברה האנושית עם הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית המרוכזת בקיומו האקראי של הסובייקט ובמשמעות חייו.

האופנה האקזיסטנציאליסטית החלה בקירקגור ובניטשה, אולם יסודותיה כבר היו נטועים היטב בקרב הסופיסטים שחיו בפוליס היוונית במאה החמישית לפנה"ס, ומוכרים בעיקר מן הדיאלוגים שהתנהלו בין פרוטגורס וסוקרטס (אפלטון). עיקריה היו, שמהותם של הדברים או האידיאות אינם

46 Lukács (1923)
47 .Gramsci (1971)

קיימים באופן עצמאי אלא נבראו בהכרת האדם. מכאן, לא קשה להבחין שהכותבים המאוחרים, בעיקר הפוסטיסטים, אינם אלא הערות אגב – אמנם צבעוניות ומשופעות בפעלולים – אולם עדיין הערות אגב בלבד לפרותגוראים.

בסוף המאה התשע עשרה שבו הרעיונות הפרוטגוראיים בלבוש חדש, שעיקרו היה התקפה על אידיאות הקידמה הבלתי נמנעת, על פילוסופיות התבונה היומרניות, ובעיקר, על האופטימיות המאולצת שלהן. גוונים קודרים עיטרו את הסובייקטיביזם הרדיקלי הזה בהבליטם את "הכוחנות", "היצריות" ו"הספונטניות" של האדם הבודד, העומדים כשלילת הרציונליות המכנית והדטרמיניזם ההיסטורי. האדם היחיד הפך עכשיו לחייה כוחנית וספונטנית המדוכאת על ידי הציביליזציה המעיקה, המבטיחה לו ביטחון כוזב. האופנה הזאת מבצבצת מכתביהם של אידיאולוגים בני התקופה מימין ומשמאל: מניטשה, פרויד ולֶה־בּוֹן ועד סוֹרֶל.

אצל ניטשה, האדם היחיד החופשי עומד מול הכוחות ההיסטוריים שמוליכים את המון הנגסים הכנועים במצעד החיים המזויפים. האדם החופשי אינו נכנע למוסכמות ולמציאות הכובלת ונאבק בכל כוחו כדי להשתחרר ולממש את האוטונומיה שלו:

> "...[עוד] יבואו ימים... בהם בכלל לא תוקדש עוד תשומת לב להמונים, כי אם שוב ליחידים... היחידים [האוטונומיים] ההם אינם בגדר המשכו של איזה תהליך [היסטורי] כי הם חיים מעבר לזמן... ענק אל ענק קורא מעבר למרחבי הביניים השוממים של הזמנים...".
> כה אמר ניטשה (1978: 83).

היידגר, ממשיכו האקדמי של ניטשה, המשיך ותיאר את היחיד הנאבק על זהותו – אותה כינה "האותנטיות" שלו – כנגד המציאות הנתונה המונעת ממנו לממש את מהותו. שלילת המציאות הנתונה היא המאבק למימוש הווייתו השלמה של האדם החלקי. כל זאת וכל היתר מוגשים בלשון רב משמעית ורבת מסתורין המאפיינת מספרי אגדות ומטיפים סמכותיים, דרך שתאפיין את מחקיו הפוסטיסטים.[48]

מרקוזה, בדומה לסורל לפניו, מאס במטריאליזם המכני, שהיה פולחן נפוץ בבריה"מ ובמפלגות המסונפות אליה, וניסה להחיות את הפילוסופיה המהפכנית של מרקס. מבחינתו, "מבנה התשתית" ו"בניין העל" אינם אלא פטפוט דוגמטי של קומיסרים מטעם. קיומם של בני האדם הוא "חומרי" ו"אידיאי" כאחד. המהפכה אינה תפריט פעולה לפי "תנאי הייצור" שנכתב בידי עסקנים מפלגתיים, אלא מעשה מחשבתה של הפילוסופיה, שעוסקת בתנאים הקיומיים של בני האדם הקונקרטיים.

מנגד, מרקוזה היה נלהב מן הפילוסופיה האקזיסטנציאליסטית, שהתרכזה בתנאי קיומו של היחיד ובחתירתו להעניק משמעות לחייו. הוא נטל, אפוא, את האדם החלקי של היידגר – אותו סובייקט השולל את עולם העובדות כדי לממש את הפוטנציאל הטמון בו, למען חיים אותנטיים שלמים – והרכיב אותו על הפילוסופיה המהפכנית של מרקס. את מקומו של האדם החלקי הנאבק ליצור קיום אותנטי, תפס האדם המעמדי השואף לחברה תבונית שבה יוכל להתממש הפוטנציאל העצום של הסובייקט, האדם השלם. שלילת העובדות הכובלות של היידגר כדי לממש את מהותו

48 Heidegger (1927)

העצמית הייחודית של היחיד החלקי, הופכת אצל מרקוזה לשלילה מהפכנית של המציאות הקפיטליסטית על ידי הסובייקט המדוכא כדרך לבניית חברה חדשה.[49]

ההרכבה הזאת נשמעה כבר אז צורמת במקצת, כי מה שאצל היידגר נראה תואם את "הפעולה הישירה" של הצעיר הפשיסטי האופייני המתקיים בשנות העשרים של הרפובליקה הוויימארית, הפך אצל מרקוזה למחשבה אוטופית המובילה לכינון חברה תבונית שבה יחידים יוכלו לממש את מהותם. אבל ככל שהיידגר התקרב לנאצים, מרקוזה רחק ממנו והתקרב לפסיכולוגיה של פרויד, שהייתה חביבה על אסכולת פרנקפורט.

מה שמודחק ומורחק בנפש היחיד אצל פרויד, הופך אצל מרקוזה לאותה מציאות רציונלית מדכאת בחברה הקפיטליסטית. העלאת הזיכרונות המודחקים ו"הקתרזיס" של פרויד היא אותה שלילת "הרציונליות האינסטרומנטלית" וחשיפת הפוטנציאל התבוני אצל מרקוזה. "האוטופיה" של מרקוזה היא בניית החברה המשוחררת שבה "עקרון העונג" לא יידחק עוד על ידי "עקרון המציאות".[50]

אחד הדברים שבלטו בעיונו של מרקוזה היה התמקדותו ב"כוחות הייצור" (המרקם הטכנולוגי). אלה, על פי המרקסיסטים, אמורים להתפתח ככל שהקפיטליזם מבשיל, עד שהסתירות בינם לבין מוסדות הקניין והשליטה ימוטטו את המשטר, ובסופו של דבר תקום החברה הדמוקרטית שתשתמש ביכולת טכנולוגית זאת למען החיים הטובים. אלא שכבר בשנות השלושים, בפרשנותו על הגל, הראה מרקוזה כיצד הקפיטליזם שוחק את האבחנה בין התבונה לבין "הרציונליות האינסטרומנטלית". לאט ובהדרגה הפכו "חוקי הטבע" והאידיאולוגיות הפוזיטיביסטיות שהבורגנים החדירו לתודעה לחלק בלתי נפרד מדיכוי האדם.[51]

הפשיזם, כתב אז מרקוזה, אינו משטר חדש ושונה כמו שחלק מאנשי אסכולת פרנקפורט סברו.[52] המשטר הזה הינו דווקא חלק הכרחי מאותה "רציונליות אינסטרומנטלית" שפיתחו ההוגים הבורגנים.[53]

מכאן הדרך הייתה ישירה אל האדם החד ממדי המתקיים בציביליזציה המדכאת, המציפה אותו ב"צרכים כוזבים", המופיעים כהכרחיים והמרחיקים אותו מטבעו השלם, ממודעותו העצמית. הקפיטליזם הוא מכונת דיכוי המצליחה באמצעות "הרציונליות האינסטרומנטלית" ונוהלי "הסובלנות המדכאת" להרחיק מתודעת היחיד שמץ של אפשרות לשלילה, לסירוב.[54]

49 Marcuse (1932); Marcuse (1969)

50 מרקוזה (1978): חלק ב.

51 Marcuse (1941): Part 2, Ch. 2

52 חברי אסכולת פרנקפורט שפרחה בצל התבססות המשטר הנאצי, היו חלוקים בדבר אופיו של המשטר בגרמניה במיוחד והמשטרים הפאשיסטיים בכלל. היו כאלה שהדגישו את "הפוליטיזציה" שהתחוללה בקפיטליזם והפכה את תהליך ההצבר לפוליטי. כך סבר פרידריך פולוק, שהכריז כי הכלכלה הגיעה אל קיצה משום שהקפיטליזם, אשר היה מבוסס על עסקים פרטיים, הוחלף ב"קפיטליזם מדינתי", ואין זה משנה אם מדובר בממשלים דמוקרטיים או אוטוריטריים (Pollock, 1941: 86-87). לעומתו, פרנץ ניומן בספרו בהמות, איבחן את גרמניה הנאצית לאו דווקא כמשטר פוסט־קפיטליסטי, אלא מין צורה קיצונית של דיקטטורה קפיטליסטית (Neumann, 1943). מה שפולוק כינה "קפיטליזם מדינתי", ניומן מאבחן כ"קפיטליזם מונופולי טוטליטרי", כלומר מעין חזרה רדיקלית יותר ל"דיקטטורה של הבורגנות" הישנה של מרקס.

53 Marcuse (1941): 389-419

54 מרקוזה (1971).

לפני "הסירוב הגדול" של 1968 מרקוזה נאחז באמנות כמוצא אחרון לשלילה. האמנות מגלה את האוטופי, בחושפה את העולם שמאחורי העובדות הכובלות. האמנות מעלה לתודעה את הפוטנציאל לשחרור, את המהות המוכחשת של אותו אדם שלם, אשר מרקוזה, בן הדור האובד של מלחמת העולם הראשונה, יצא להתחקות אחריו דרך מרקס, ניטשה, היידגר, הגל ופרויד.

כל חייו הוא קיווה למצוא את השלילה, אותה תודעה מהפכנית, שתתניע את "האוטופיה" — התהוותה של חברה דמוקרטית תבונית.

ז.3 מבנה על "אוטונומי חלקי"

בקרב המרקסיסטים הצרפתים, לעומת זאת, "מבנה העל" — כלומר, האידיאות, התודעה והמדינה במשטר הקפיטליסטי — הפכו לבעיה מעיקה. הבעיה הממשית הייתה שהמפלגה הקומוניסטית הצרפתית נשלטה למן שנות השלושים על ידי מנגנון סטליניסטי מבוצר, שכפה על האינטלקטואלים המרקסיסטיים להסתגל למשמעת מפלגתית נוקשה. וכך הנרי לפבר, אחד מהמרקסיסטים המבריקים בשנות הארבעים והחמישים, גורש מן המפלגה, בין השאר משום שהעז במחקריו האורבניים להקנות לעיר (הבורגנית) מעמד אוטונומי בעל כוח יצרני המשפיע על יחסי הייצור, בעוד שעל פי ההלכה מוסכם כי מקומה הוא אך ורק ב"מבנה העל", המשתנה בהתאם לשינויים שמתחוללים בסקטורים היצרניים שב"מבנה התשתית".[55]

מעבר למריבות ולנטישות שאירעו בעקבות משברי 1956 (הוועידה העשרים והפלישה הרוסית להונגריה) ובעקבות 1968 (הפלישה הרוסית לצ'כוסלובקיה), שלא להזכיר את ההכחשות הרשמיות אודות הטיהורים, הטרור והגולאגים בבריה"מ, המפלגה איבדה את מקומה המרכזי בפוליטיקה הצרפתית מאז שנות החמישים. דווקא "תנאי הייצור" החומריים פעלו לרעתה בכל מה שהיה קשור ל"תודעה המעמדית" של העובדים. הסקטור התעשייתי המסורתי, ובעיקר מספר העובדים "היצרניים", הלך והתכווץ. וככל שהקפיטליזם התחזק ורמת החיים ושירותי הרווחה צמחו ונראה היה ש"התודעה הכוזבת" הולכת ומתגברת.

נקודת המפנה הייתה מהפכת מאי 1968, שבה המפלגה נחשפה בהתאבנותה ובשמרנותם של עסקניה. האינטלקטואלים שעדיין נותרו בה, ובראשם אלתוסר וחבורתו, התנגדו למהפכה ואף הסבירו זאת במלל תיאורטי מפולפל, הנחשב כיום לחלק הכרחי מהפולחן הפוסטיסטי.

בשנות השישים, "השמאל החדש" שתיעב את הממסד הקומוניסטי ("les merdes stalinistes" בלשונו של קון בנדיט), גילה מחדש, בהשראת מרקוזה, את "כתבי השחרות" של מרקס ההומניסט, שללא ספק היה מוצא את מקומו כבר בשנים הראשונות שלאחר המהפכה כאסיר בגולג בבריה"מ.[56]

על פי הגרסה הזאת, דווקא הקפיטל וכתבים מאוחרים של מרקס, כולל השמונה עשר בברימר של לואי בונפרטה, מצביעים על תבנית מחשבה הגליאנית שבלעדיה מרקס אינו ניתן להבנה, אלא לפרשנות סטליניסטית מגוחכת.[57]

אלתוסר לעומת זאת הציג גרסה הפוכה. הוא ערך עם תלמידיו סמינריון לקריאה מחדש בכתבי הקודש של מרקס ומצא דרך שתהפוך את מרקס מהגליאן אידיאליסט מרחף למטריאליסט

55 Lefebvre (1970). השתמע מן הספר, שהמהפכה במאי 1968 בפאריס הייתה בעיקרה משבר אורבני ולא משבר שנבע מבעיות הצבר הון של חברה תעשייתית קפיטליסטית.

56 אבינרי (1976), Bottomore (1963).

57 סולז'ניצין (1971): 103-106.

פוזיטיביסט קשוח. כדי לסייע במאמץ, גויס מיטב הארסנל שהאקדמיה הצרפתית יכלה להציע, בין השאר הפסיכואנליזה, האקזיסטנציאליזם והסטרוקטורליזם.

באמצעות ז'ק לקאן (שאין לנו עמדה לגביו משום שלא הצלחנו להבין את עבודותיו), אלתוסר גילה שמרקס סבל מסימפטומים של קונפליקט פנימי, מין אבן אידיאליסטית בנעל שהציקה לו והיה צורך לשחרר אותו ממנה בעזרת קצת מטריאליזם בריא. אופנת "הפרשנות" שהחלה אז, סייעה לאתר את הסימפטומים ולהיפטר מרוחות הנאורות הישנות שעדיין ריחפו בקפיטל. זה "המרקסיזם הסטרוקטורלי" מתוצרת אלתוסר ושות', שהיה אופנתי בשנות השבעים ופרץ שבילים אל הפוסטיזם.

החידוש הגדול שעליו חתום אלתוסר הוא להטוט ה־"surdetermination" (מתורגם בעברית ל"הקבעות־יתר").[58] מדובר בנסיגה לכאורה מקדימותו הבלעדית של "מבנה התשתית" המטריאלי ומן הסדר הדטרמיניסטי שנחקק בהלכה המרקסיסטית הישנה. במקום זאת קיים מבנה חברתי שלם שבו קטגוריות שונות בעלות "אוטונומיה חלקית" משפיעות אחת על השנייה, לעתים באורח לא צפוי, ובסך הכול מדובר בטוטליות מבנית שהיא התחליף לתבונה ההגליאנית. כל זאת כמובן לכאורה בלבד, כי "בחשבון אחרון" (איך לא), "הכלכלה קובעת".

באותה הזדמנות "מבנה העל" מצא את מקומו בתוך העולם המטריאלי. הסתבר, שהאידיאולוגיה חולצה מתוך תודעת הסובייקט הבורגני של מרקס והוכנסה אחר כבוד לתוך יחסי הייצור המטריאליים הלא אישיים. נותרנו אמנם עם יחסי ניצול בקווי הייצור המופרדים מיחסי הדיכוי במערכת המדינית, אלא שהגבולות הטשטשו:

> "... מכאן נובעת שההשתרגות של מבנה העל במבנה התשתית, מופעלת קודם באמצעות מנגנוני המדינה האידיאולוגיים שאינם מופיעים במבנה העל אלא במידה שבה החלק הגדול של 'פעילותם' מופעל במשחק עצמו של יחסי הייצור להבטחת שעתוק יחסי הייצור... [וכו' וכו' עד לזרא]..." (אלתוסר, 2003: 76).

אלא שבחשבון אחרון, שוב הסתבר ש"מנגנון הדיכוי" של המדינה עדיין יושב שוכן נפרד מ"מבנה התשתית" של הניצול.

כנגד האנרכיסטים, אשר ב־1968 ראו את העיקר בהוויה המדכאת של יחסי הכוח בקפיטליזם, מיהר אלתוסר להבהיר:

> "...על תפיסה זו כבר הערתי כאשר הראיתי כיצד היא **הפכה את הסדר הממשי של הדברים בהציבה את מבנה העל [של יחסי הדיכוי] במקומו של מבנה התשתית**, וליתר דיוק כיצד היא טיאטה תחת השטיח את הניצול [של יחסי הייצור המטריאליים] כדי לשמר רק את הדיכוי... הניצול נהפך בפועל [על ידי האנרכיסטים] לדיכוי..." (שם: 36).

נותרנו אם כן עם מבנה דואלי בן שתי ספרות: "כלכלה־ניצול" מול "מדינה־דיכוי". אלה שתי ספרות בעלות יחסים שהבנת טיבם דורשת כנראה שנים של התמחות מיוחדת.

58 גלעדי (2018): 7-48. ושם ניתן למצוא הסבר אוהד לעבודותיו של אלתוסר.

בחשבון אחרון, במקום דיאלקטיקה הגליאנית בנוסח המטריאלי של מרקס, קיבלנו מין מערכת אינטראקטיבית מכנית שבה חלקים במערכת משפיעים על האחרים וההפך, על פי מיטב הסוציולוגיה המבנית האמריקאית (שהושפעה במקורה מוויטהד, פילוסוף הטבע הבורגני), מעוטרת במלל מעין פילוסופי.

בלשון "הדו־חושב" האופיינית, מסתבר שמצד אחד אין חוקיות, אין סיבתיות ואין מהות ולכאורה קיבלנו סדר ספונטני ליברלי ללא גורם מרכזי. אבל מצד שני, מאחורי הדברים, בסופו של דבר, "תנאי הייצור", "הכלכלה המטריאלית" כן קובעים. הלשון דומה לתיאור המכניזם הניאו־קלסי, שבו האקוויליבריום קיים אך אינו יכול להתקיים כהופעה. שורה תחתונה: אין מהות, אבל בסופו של חשבון היא אכן אולי בערך קיימת.

ז.4 פוסטיזם

ניקוס פולנטזה, אחד מתלמידיו של אלתוסר, המשיך בניסיונות למצוא תיקון למבנה העל המדיני. אי אפשר היה להתעלם מהמעורבות העמוקה של הממשל הגוליסטי בהשקעות התעשייתיות ובהוצאות החברתיות. לעתים קרובות היה נראה שפעילותו של הממשל הייתה מנוגדת לרצונם ולתועלתם הישירה של העסקים. המצב עוד הקצין בשנות השבעים, בעת משברי הנפט והסטגפלציה באירופה, שהבהירו את כוחם המרכזי של הממשלים בתהליך הצבר ההון.

פולנטזה, בהתאם לרוח "המרקסיזם הסטרוקטורלי", הואיל לבסוף להעניק "אוטונומיה יחסית" למדינה. הוא העמיד זאת כנגד הגישה "האינסטרומנטלית" שרווחה במרקסיזם הלניניסטי הישן, ולפיה המדינה הקפיטליסטית אינה אלא מכשיר מיידי למימוש האינטרסים של הקפיטליסטים. במקום זאת הוא הציג גישה "סטרוקטורלית", שעל פיה המדינה דואגת יותר לשמירה על האינטרס הכללי של המשטר הקפיטליסטי בכללותו, ומשום כך היא "מובנית" לפעול ב"אוטונומיה יחסית".[59]

הדברים נכתבו במסגרת ויכוח עם מרקסיסטים מן "השמאל החדש", כמו ראלף מיליבנד, שבחנו את המדינה באמצעות ניתוח הקבוצות השליטות, מוצאן ומארג קשריהן (בדרך דומה למחקרו של צ'רלס מילס על "אליטת הכוח").[60]

פולנטזה טען שמיליבנד ושות' לקו בראייה אינסטרומנטלית, משום שאין מדובר בסובייקטים ממעמד קפיטליסטי שמנהלים את המדינה בהתאם לאינטרסים הקבוצתיים שלהם, אלא שהמדינה הקפיטליסטית "מובנית" לשרת את הצבר ההון, ללא קשר לאינטרסים האישיים של בעלי ההון וללא קשר למוצא החברתי של המנהלים והעסקנים הפוליטיים.

הקפיטליסטים שרויים ביחסים קונפליקטיים, לא רק עם השכירים, אלא גם עם קפיטליסטים אחרים. הם פועלים בטווח הקצר בלבד ומתקשים לזהות את האינטרסים האובייקטיביים שלהם עצמם. המדינה הקפיטליסטית לעומת זאת, מופיעה בלבוש אוניברסלי על מעמדי ומסוגלת לזהות את האינטרס הכללי לטווח הארוך של הצבר ההון ולפעול לפיו.

מבחינת שומרי החומות הסטליניסטים הייתה זאת רביזיה, אולם מי שעיין בעבודותיו של מרקוזה ואחרים מאסכולת פרנקפורט, לא היה מוצא בטענותיו של פולנטזה חידוש. "החידוש" שבלט בין השורות הייתה אופנה דוגמטית חדישה, שעיקרה היה ביטול הסובייקט האנושי בעל הפוטנציאל ליצירתיות ולחופש מצד אחד, והאלהת המערכת הקפיטליסטית מנגד.

59 Poulantzas (1973)

60 Miliband (1969, 1970)

הקו שהוביל אלתוסר היה ברור: מאז המאה התשע עשרה אידיאות כגון "תודעה כוזבת", "פטישיזציה של סחורות", "ניכור" "המעמד כשלעצמו" היו אמורות להסביר את סירובם העיקש של "הפועלים" להכיר ב"מציאות המעמדית". אולם גם אם העובדים המנוצלים בקווי הייצור המטריאליים שרויים ב"הכרה מזויפת", אין זה אומר חלילה שהתיאוריה מופרכת. מוטב פשוט "לקרוא מחדש" (relire) ולהיווכח שכולם טעו בהבנת מרקס, כולל מרקס. אין יותר סובייקטים המכירים את המציאות, המנסים לשלול אותה, לסרב לה, או לשנותה. זהו. קיימת "טוטליות מבנית" בלבד השולטת בכל והמייצרת מיני אידיאות עבור אותם יצורים המשלים עצמם שהם סובייקטים חושבים. זאת הראיה הפוסט־סטליניסטית שאכן התאימה היטב לאבק האדם שהתקיים בטוטאליות הרוסית שבשליטת ברז'נייב וחבורתו בשנות השבעים.

שרידי הדטרמיניזם שעוד נותרו בפולחן "המבניות" סולקו על ידי מישל פוקו, עוד אחד מתלמידיו האובדים של אלתוסר. פוקו, כמו האחרים, היה חבר במפלגה הקומוניסטית הצרפתית, אלא שהוא עזב אותה לאחר תקופה קצרה, אולי משום שהקומיסרים המתקדמים במפלגה לא יכלו להסכין ("להכיל" בעגה הפוסטיסטית) עם נטיותיו המיניות הראקציונריות. מלכתחילה הוא נטש את "יחסי הניצול" ועבר לחקירה אינטנסיבית ב"מנגנוני הדיכוי", אותה הרחיב הרבה מעבר למדינה ולמוסדותיה. הוא התחקה אחר "יחסי הכוח" בתחומים מגוונים של החברה, בעיקר אלה שהוסטו לשולי התודעה, כמו השיגעון ובתי החולים, הפיקוח והמשמעת, המיניות והסטייה המינית, הענישה ובתי הכלא.

מובן שאין מדובר בתיאוריה כללית של יחסי הכוח ו"מנגנוני הדיכוי", אלא בחקירת מצבים מסוימים שעליהם פוקו מספר, כלומר כותב מין "נראטיב". ממילא, חקירה המוגדרת כמדעית אינה אלא תוצר של "שיח" כוחני, השליט בתודעה במצב מסוים (מה שמכנים באקדמיה האנגלו־סקסית "פרדיגמה"), והמדיר "שיחים" אחרים. כך גם "המדעים ההומניים" (מדעי הרוח) שהוקמו עם כינון "האדם" בעת המהפכות הליברליות.

חבל על זמנכם, מצהיר פוקו, כי "**...כפי שמראה בקלות הארכיאולוגיה של מחשבתנו, האדם הוא המצאה של הזמן האחרון, המצאה שכפי הנראה מתקרבת אל קיצה...**" (Foucault, 1970: 422). "**מראה בקלות**", הכריז הנביא, כי עד עתה היינו סומים.

מאחר שאין סובייקט אנושי, אין לתור אחר הכוח ביחסים בין פרטים שולטים ומדכאים או בין קבוצות נשלטות ומדוכאות, אלא יש לאתר "מבנים של כוח" הפזורים במרחבי החברה ומתגלים במיקומים ובמצבים שונים.[61] הכוח כרוך לא רק בעובדות אלא בעצם שיטות המחשבה. לא יתכן היגיון אוניברסלי המשותף לתודעת הסובייקטים, וכמובן שלא תיתכן דרך (מתודה) שניתן להיאחז בה, או הנחת יסוד להתחיל ממנה. קיימים רק מיני "שדות שיח", תרבותיים, דתיים ולשוניים שנכפו על אוכלוסיות.

מאחר שלא קיימת סיבתיות ואף לא טלוס, הכוח הינו אקראי וכך גם חקירת הכוח: היא תהייה נטולה שיטת הגיון כללית או עקבית וחסרת דרך שיטתית.[62] אין גם מחבר (כמו פוקו) החושב והכותב באופן סובייקטיבי על הכוח, משום שאין הוא סובייקט אלא מין מתווך ידע שמארגן טקסטים אשר כבר סודרו עבורו בתודעה.

התחלנו בעל־אדם של ניטשה וסיימנו בלא־אדם של הפוסט־ניטשיאנים.

61 פוקו (1976): IV, פרק 2.

62 חוסר העקביות אינו מפריע לחסידיו, ובעיקר לחסידותיו, לחקור בעקביות את מנגנוני ההחלשה והדיכוי ב"קפיטליזם" ולתור אחר מרפא ב"העצמה" (empowerment).

מכל זאת יוצא שאין לבקר את פוקו, משום שהוא אינו ניתן לביקורת. הוא אינו ניתן לאימות ולהפרכה, מכל מקום, באמצעות היגיון או מחשבה אוניברסלית כלשהי. הוא ניתן להערצה או למיאוס בלבד. סגנונו, כראוי לפוסט ניטשאי מן השורה, נע בין הטפה לתלונה. לתוכן ממילא אין חשיבות, שהרי הוא בסך הכול "שיח", שהפך לכוחני ביותר בתודעה, בעיקר באקדמיות בצפון אמריקה. זה "שיח" המשמש כיום מזון כוחני מרוכז במחלקות לספרות, לקולנוע ולתקשורת.

מכאן כבר נפרצו הסכרים, והפוסטיזם, כלומר "השיח הפוסטיסטי", הכולל בין השאר את ה"פוסט מודרניזם", "פוסט מרקסיזם", "פוסט קולוניאליזם" ו"פוסט סטרוקטורליזם", ועמם כרוכים לימודי המגדר ("פוסט פמיניזם"), התרבות והגזע ("פוליטיקת הזהותנות"), התפשט במהירות ונראה שהצליח להדיר בשיטתיות את "השיחים" האחרים. שהרי הכול הוא עניין של כוח.

ואכן כחלק מהתגליות בשדות הכוח הצליחו הפוסטיסטים להשליט בורות ושמרנות ולהרתיע מפני מחשבה חדשנית וביקורתית (אלא אם לוקחים ברצינות את "הקריאה הביקורתית" שלהם).

כך התגלגלה הדיאלקטיקה התבונית של העבר המהותני והפכה ללימודי "האחרות" (otherness). כך הפכה "אסכולת התלות", המרקסיסטית במקורה, שעסקה בהיסטוריה האוניברסלית של הקפיטליזם, לפרודיה גזענית תקנית פוליטית.[63]

ההתפשטות המהירה של "השיח האנטי הגמוני" הגבירה את תאבונם של ההוגים הביקורתיים והם פלשו לשדות המדעים הקשים, שם הרבו להפליא את המדענים ההגמוניים בהברקותיהם בתחומי המתמטיקה והפיזיקה. יש לציין, ששום לעג לא הרתיע אותם מלדבוק בנרטיבים של המתמטיקה הליבידינלית.[64] בסופו של דבר, אם השיח ההגמוני קובע כי שתיים ועוד שתיים הם חמש, זאת הממשות, להוציא כמובן עניינים טכנולוגיים פעוטים (כמו ייצור מטוסים, מחשבים, מלונות ושעונים, המיועדים להופעות מרשימות של הנביאים הפוסטיסטיים בכנסים אנטי הגמוניים של הגזע).[65]

63 "הקפיטליזם" אינו אלא "שיח הגמוני גברי לבן" שנועד לדכא את העולם הלא־אירופי, כשם שהגלובליזציה אינה אלא "אמריקניזציה" של העולם. "הציונות" אינה אלא "הגמוניה אשכנזית" שנועדה לדכא את "היהודים ערבים". על פי "השיח" הדומיננטי שמונצח בספרים אקדמיים מעוטרים, מסתבר שמה שבעבר כינו "המהפכה המדעית" באירופה, אינה אלא גניבה מן "המזרח". בספר מפורסם ביותר על 'המקורות המזרחיים של ציוויליזציית המערב', (Hobson, 2004) התחקה המחבר באופן מדוקדק (ובעיקר ציטט "מחקרים" פוסטיסטיים דומים) אחר מקורות הצמיחה והמדע של "המערב". על פי "השיח" האנטי הגמוני, העניק "המזרח" (כולו מן הסתם) בנדיבות "מגוון ידע" אדיר ל"מערב" (בכללותו). האחרון (כולו) ניצל ידע זה כדי לתעש ולהפוך ל"קפיטליסטי" ובתמורה, בסופו של התהליך, "המערב" השתלט, דיכא ורוקן את "המזרח". מאחר שמדובר בתרבות, "המערב" כנראה כולל בין השאר את אלבניה, בולגריה, רומניה, סרדיניה, סיציליה, המדינות הבלטיות ועוד אזורים שאוכלוסייתם בכללותה התעשרה מן הידע, מן הטכנולוגיות והמתודות שהעניקו להם ג'ינג'יס חאן, המוגולים בהודו, והשבטים העות'מנים שכבשו את אסיה הקטנה, יוון, הבלקן והמזרח התיכון. האיכרים בהודו ובסין, כלומר, רוב האוכלוסייה באזורים הללו, פשוט נושלו מן הידע והטכנולוגיות שהועברו לאיכרים ועובדי התעשייה, כלומר לרוב אוכלוסיית אירופה, עד לפני כמאתיים שנה, שהתעשרו. לבסוף, יש לדעת, ש"המזרח", הצמיח את תרבותו הידועה בפתיחותה מתוך נטייתו לחדשנות וביקורתיות. לא התקיים שם דיכוי, נישול, הדרה, גירוש או טבח המוני. לא היו שם צבאות אימפריאליים וכוח הירכי מרוכז. האיסלם הסובלני (בערך כמו הכנסייה הרבנית) התפשט במזרח התיכון ללא אלימות וכפיה. הח'ליפים, יורשי מייסד האיסלם, מתו בשלווה במיטתם וכך גם מתו אחיהם הצעירים של הסולטנים העותומניים. אין לקבל את הנרטיב "האוריינטליסטי", הטוען שאחד הסולטנים הנאורים ככה סתם רצה בעצמו באופן אקראי בשיטוטיו ברחובות איסטנבול במרוצת חייו כעשרים וחמישה אלף בני־אדם, מבלי שמישהו יבקר או יגיב (פיליפס, 2019: 83-89).

64 Sokal (1996), Sokal and Bricmont (1998)

65 אורוול (1971): חלק שלישי, פרקים ב־ג. מקיואן (2010): 163-184.

גיבורי הפוסטיזם הפונדמנטלי, מסוגם של היידגר, דה מן, שמיט ולקאן, משום מה נוטים תמיד להעריץ דיקטטורים ומשטרי עריצות. פוקו מיהר לתמוך במשטר האייתולות באירן ואף נסע לשם כדי לבדוק את הריסת מנגנון הדיכוי הישן. קדם לו ז'אן פול סרטר, פעלולן ותיק שהתחפש בערוב ימיו ל"מאואיסט", לא פחות, אבל בעיקר דאג להצטלם היטב בעת מעצרו על חלוקת עיתונים מאואיסטיים שעסקו כמובן בשחרור האדם המערבי על פי מתכון החירות הסיני.

ההישג הגדול של הפוסטיסטים הוא הצלחתם לשתק ולפורר את שרידי הפילוסופיה המהפכנית (ואת המחשבה הפילוסופית בכלל).[66] גם לכלכלה הפוליטית הרדיקלית אין המשך. דווקא בעשורים האחרונים, עם התחזקות הקפיטליזם העולמי, הלך וגווע המחקר הרדיקלי על מרקמי ההון. העיונים "הביקורתיים" עם או בלי דקונסטרוקציה הינם מבישים בבנליותם, חסרי שמץ הבנה ויצירתיות, ונראים חסרי אונים מול הקפיטליזם. לא תמצא אצלם מאומה מלבד סיסמאות נגד "כלכלת שוק", נגד "אליטה פיננסית הגמונית לבנה", "הדרת הפריפריה המזרחית" ועוד מיני כרזות גזעיות. אין פלא שהאדונים אוהבים לסבסד הוצאות לאור ו"מכוני מחקר" מהסוג הזה.

וכך, בהגיע המשברים הקפיטליסטים, חברי תנועות ההתנגדות מצאו עצמם פועלים ללא בסיס מחשבתי אלטרנטיבי, ללא קווי תיאוריות ותוכניות מעשה. תנועות מחאה אנטי גלובליות או ל"צדק חברתי", כמו "Occupy Wall Street" מיוצגות היטב בתקשורת המונית, אולם אין להן יותר מסיסמאות ריקות, רובן לקוחות מהמאגר הפוסט מרקסיסטי המיושן.[67]

66 קסטוריאדיס (1988): 19-37.

67 בישראל תנועת האוהלים־קוטג' הייתה בדיחה עצובה. כנופיית נתניהו והממסד בכללותו, כולל הצבא־המתנחלים־החרדים (המערביים והמזרחיים) בקושי טרחו להגיב. ובסופו של דבר, היא שימשה למינוף כמה עסקנים פוליטיים עלובים.

חלק שלישי

ההון ככוח

פרק עשירי

הכלכלה הפוליטית של הכוח

א. תיאוריית הון חדשה: הקדמות

עד עתה עסקנו בביקורת הכלכלה הפוליטית, הממסדית והרדיקלית. מכאן נפנה לכלכלה פוליטית אחרת לחלוטין: כלכלה פוליטית שאנו יצרנו. היא מבוססת על תיאוריית הון חדשה ועל תפיסה שונה של המשטר הקפיטליסטי בכללותו.

תחילה נציג אותה בתמציתיות, במשפטים ספורים, ולאחר מכן ניכנס לעומק התיאוריות. בפרקים הבאים נמשיך ונחוג סביבה ונצלול לתוך התופעות החשובות בעידן הנוכחי, ולבסוף נשוב לתיאוריות המרכזיות של ההון ולמשברי ההון.

בניגוד לתיאוריות הניאו־קלסיות והמרקסיסטיות (על כלל סוגיהן), על פי התיאוריה החדשה, ההון אינו עצם מטריאלי ואף לא תהליך ייצור "כלכלי". הוא אינו "אמצעי ייצור" או מלאי של מכונות, ציוד ומבנים, ואף לא צבירת ידע וטכנולוגיה. הוא אינו אוסף של יחידות תועלת ואף לא הצבר של שעות עבודה יצרניות המשוקעות ב"סחורות הון".

על פי התיאוריה החדשה, ההון הוא מוסד השליטה המרכזי של המשטר הקפיטליסטי. משטר זה אינו מערכת ייצור וצריכה, או משטר של "כלכלת שוק", או של "תרבות כלכלית", או של "הגמוניה אירוסנטריסטית". המשטר הקפיטליסטי הוא **אופי־כוח** (mode of power) מסוג חדש יחסית בהיסטוריה של המין האנושי – משטר שהתגבש רק במאות השנים האחרונות.

יש להניח שבהעדר חלופה, מרבית הקוראים מחזיקים במישרין ובעקיפין בדוקטרינות המקובלות, השמרניות או הרדיקליות. הרגלי מחשבה אלה יקשו עליהם לנטוש את האידיאה לפיה ההון הוא מוסד כלכלי, או שההון הוא חלק מתהליך הייצור התעשייתי. לכל אדם יליד משטר ההון יהיה קשה לכפור באידיאולוגיה הדומיננטית לפיה ההון מהווה גורם ייצור עצמאי בעל פריון משלו (הון ריאלי) המפיק רווח, שמשתקף בניירות הערך בשוק ההון (הון פיננסי). גם למרקסיסטים לא יהיה קל לנטוש את הנחת היסוד לפיה ההון הוא אמצעי ייצור מטריאלי המחובר לעבודה יצרנית המפיקה עודף, המתחלק בין בעלי ההון השונים – התעשייתיים, המסחריים והפיננסיים – ובין הארגונים המדיניים המגינים על הצבר ההון.

שתי ההשקפות העיקריות הקיימות – ה(ניאו)ליברליות וה(ניאו)מרקסיסטיות – תקועות בעולם הייצור הכלכלי. לפי ההשקפה הראשונה, ההון פועל באופן אוטונומי למען הגדלת התפוקה הכלכלית והתועלת האנושית ובכך הוא מתגמל את רווחי "היזמים" ו"המשקיעים". לפי ההשקפה השנייה, ההון נצבר בתוך מערכת הייצור למען הגדלת הרווחים והנכסים של בעלי ההון, המנצלים באמצעותו את העובדים "היצרניים". מאליו מובן שהן בתיאוריות השמרניות והן ברדיקליות, ההון מופרד באופן מושגי מן הפוליטיקה ומן המוסדות המדיניים שמוגדרים כלא יצרניים או ככאלה שאינם מייצרים עודף.

מנגד, התיאוריה החדשה, תיאוריית **הון־כוח**, מאפשרת להיפטר מן הקיבעון לפיו ההון הוא ישות "כלכלית יצרנית", ובכך לפלס דרך אחרת ההולמת את המציאות בת ימינו.

לפי התיאוריה החדשה, ההון אינו מלאי סחורות המייצרות סחורות, או אמצעי ייצור המתחברים לעבודה שכירה. ההון הוא **מוסד של יחסי שליטה**, המאפשר **בין השאר** לשלוט בקווי הייצור, במלאי הסחורות ובעבודה השכירה. ההון אינו מוגבל לבתי חרושת, מפעלים, עובדים שכירים בתעשייה ובבניין, אלא הוא פרוס בכלל מרקמי החברה המדינית כיום. ומכאן אף ניתן להבין, שההפרדה השלטת בתודעה בין מוסד ההון לבין מוסד המדינה, מוטעית – שלא לדבר על היגדים אופנתיים, כגון "הון תרבותי", "הון אנושי", "הון פוליטי", אשר מצלצלים היטב אולם בסופו של דבר הינם חסרי פשר.[1]

הכלכלה – כלומר העבודה, הידע, הייצור והפריון – **אינה מפיקה רווח**. רק **היכולת לשלוט בכלכלה היא הסיבה לרווח**. הון (מכל סוג – ריאלי, פיננסי, תרבותי ושאר תארים) אינו מייצר מאומה. גם טכנולוגיה אינה מפיקה רווחים. לעומת זאת, **הבעלות על נכסים** (כולל נכסים טכנולוגיים) מקנה לבעלים את הזכות להפקיע הכנסות לטובתם.

כדי להיות מובנים, נישאר בינתיים בתחומים המסורתיים של תודעת ההון המקובלת: התאגיד, הפירמה, העסק, הנחשבים למוסדות כלכליים.

בעלי ההון, הבעלים התאגידיים, מנהלי הפירמה ויתר אנשי העסקים בני זמננו אינם רואים בדמיונם יחידות של בתי חרושת, קווי ייצור, מפעלים, מכרות, חומרי גלם, מטוסים, טכנולוגיות או מחסנים המלאים בסחורות שבבעלותם. ההון בעיניהם משקף אך ורק את **הציפיות לרווחים בעתיד** שהם ינכסו מכוח הנכסים שבבעלותם. ההון מבחינתם הוא **ההיוון** (capitalization) של הציפיות לרווח המוקנה להם מכוח בעלותם על ניירות הערך התאגידיים.

טכנולוגיות הלוויין, השרת, המחשב, הסיב האופטי, הסלולר והטלוויזיה אינם "מייצרים רווח" ואינם "מפיקים הכנסות". הבעלים התאגידיים, השולטים בתשתיות הטכנולוגיות וברשתות הידע האטומות לשימוש האחרים, הינם בעלי היכולת והזכות המוגנת לנכֵס רווח מתוך ההכנסות בחברה האנושית. יש לציין, שלדיון כאן אין זיקה כלשהי למנטרות המעופשות מתחום הייצור, כגון "מונופולים", "קרטלים", "רגולציה", "חוסר תחרותיות" וכיוצא באלה.

אם מיקרוסופט הינה בעלת שווי שוק (מחיר ההון) שהולך וגדל, פירושו, שתהליך זה אינו נובע מכושר יצרנותם של עובדיה, או מפריון מכונותיה, או מההמצאות הגאוניות של בעליה היזמים וההוגים. הוא נובע אך ורק מכושרם של בעלי ומנהלי הפירמה **למנוע** מאחרים להשתמש בידע המופרט כלומר, המוגן כנכס בבעלותם.

מסקנה ראשונית היא, ש"סחורות הון" (לוויינים, שרתים, מחשבים, קווי ייצור למעבדים, וכמובן מכונות וכלי עבודה "פשוטים") אינן "מייצרות רווחים". הן אינן מייצרות מאומה. הרווחים מהן אינם נובעים מסגולות הפריון הייחודיות שכביכול טמונות בהן ושנתרמות לטובת החברה

1 מאז אסכולת פרנקפורט, מרקסיסטים רבים נהגו לכתוב על "תעשיית התרבות", "ייצור אסתטיקה", "ייצור אידיאולוגיה", "חרושת הספרות" ועוד ביטויים שנועדו לחלץ את ייצור הסחורות "המטריאלי" הצר, המפיק "עודף" שהוא הבסיס להון, אל עבר תחומים שנחשבים ל"לא יצרניים". מאחר שהעולם האנושי לפי מרקס מרוכז בייצור ובייצור חוזר, ומאחר שחלקם של ענפי התעשייה הישנים ופועליהם היצרניים הצטמק בתוצר הלאומי, ניתן היה להראות שהתיאוריה המרקסיסטית עדיין תקפה גם לתחומי החדשות במדיה, לענפי הסרטים, הטלוויזיה, העיצוב והמוזיקה (Jameson, 1990; Herman and Chomsky, 1988; McChesney et al., 1998 Bagdikian, 1983).

האנושית. הרווחים מהן נובעים אך ורק מכך שהסחורות הללו מוחזקות בבעלות פרטיקולרית **כנגד** מרבית החברה האנושית.

מה שחשוב לזכור: הרוב המכריע של הבעלים התאגידיים, בעיקר הגדולים שבהם, הינם חסרי ידע בסיסי בטכנולוגיות ולמעשה בורים ברוב שטחי המדע ואטומים לרוב תחומי התרבות האנושית. רובם לא המציאו, הגו או יצרו אי פעם משהו חדש – מדעי, טכני או תרבותי. השאלה המתבקשת כרגע היא: מה מקנה לזן הלא יצירתי, הלא חכם, הלא משכיל ולרוב, הטיפש הזה – את היכולת לנכס רווחים מתוך סך ההכנסות בחברה האנושית?

התשובה בקיצור: משום יכולתם (הלגלית והמטא־לגלית) של הבעלים **למנוע** מן החברה האנושית את השימוש בטכנולוגיות, בידע ובתשתיות, שכאמור, לא הם המציאו, הגו או יצרו. יכולת זאת מתבטאא בכוחם **לאיים** בהשבתת ושיבוש מארג הייצור והתשתית של הלווין, השרת, המחשב והסיב האופטי ולעתים קרובות, אף לממש איום זה. כפי שנראה, מידת היכולת הזאת למנוע, לחסום ולהשבית – היא שקובעת את מחיר ההון.[2]

מכאן אף מובן שהבעלות התאגידית כוללת בהכרח את הארגונים המדיניים־צבאיים השותפים לכושר האיום שבלעדיהם אין משמעות ולא קיום להון ולמחירו.[3] מחיר השוק של הפירמה יוכל להמשיך לעלות אך ורק אם "כוחות השוק החופשי" יפעלו, כלומר רק אם המרקם המדיני־משפטי־צבאי ימשיך להתבצר כחלק בלתי נפרד מכושר האיום של הפירמה.

כוח במשטר הקפיטליסטי מוטבע בקניין הפרטי ובהפרטת הסביבה האנושית בכללותה. בדרך זאת **הכוח הופך לסחורה הניתנת לכימות**. כך הוא ניתן לפיצול למנות, המופיעות כיחידות מוניטריות אנונימיות ואוניברסליות הניתנות לקנייה ולמכירה.

קל להיווכח שמוסד הבעלות כשלעצמו יהיה חסר משמעות אם אכן תתקיים הפרדה בין הכלכלה לבין הפוליטיקה, או בין ההון למדינה. משטר ההון, אם כן, הוא תשלובת כוח על שלל צורותיו המוסדיות, ומשמעות ההון היא הפיכת יחסי הכוח הללו לסחורה.

מסחור הכוח (commodification of power) **והיוונו** (capitalization of power) **הם תמצית ההון.**

והשאלה היא, מדוע מתמידים הכלכלנים הפוליטיים להחזיק בתיאוריות חסרות זיקה למציאות, לפיהן ההון הינו מהות יצרנית כלכלית אוטונומית הנפרדת מיחסי הכוח הפוליטיים. או מנגד, מדוע הרדיקלים מאמינים שההון פועל בתוך מבנה התשתית כחלק מיחסי הניצול הכלכליים ופעולתו נפרדת מיחסי הדיכוי שמפעילים הארגונים הפוליטיים.

כנראה שיש לחפש את התשובה ביסודות ההיסטוריים של הכלכלה הפוליטית.

ב. היסודות שעליהן בנויה הכלכלה הפוליטית

הכלכלה הפוליטית הייתה המדע החברתי הראשון שצמח על רקע המהפכה המדעית פוליטית באירופה של המאה השבע עשרה. מדעי החברה המודרניים, הממסדיים והרדיקליים, התפתחו בעקבותיה ונותרו תקועים עם עקרונותיה הבסיסיים.

2 מנגד, התארגנות כוחנית של עובדים, כמו בצמתים של אספקת חשמל וסחורות בנמלים, המאפשרת להגדיל את הכנסתם של העובדים – משום מה מוצגת על ידי הקפיטליסטים, כלומר שליטי התקשורת ומפיצי האידיאולוגיות הדומיננטיות, כמין פשע מאורגן.

3 למיקרוסופט אין שום ערך בלי ההשתלבות שלה במערך המדיני־צבאי בעולם. לפייסבוק ולשאר תאגידי תקשורת אינטרנטית אין שום ערך ואחיזה בסין, אלא אם הם משתלבים במערך האיום של הממשל הסיני על נתיניו.

העיקרון הראשון הוא ההפרדה והניגוד בין העולם הכלכלי לבין העולם הפוליטי. מדובר בניגוד בין העולם האובייקטיבי של הייצור, התועלת, הרווח והחליפין מרצון לבין העולם הייצרי של הכוח, האלימות, הכפייה והסמכות. העיקרון השני הוא תמונת עולם מכנית של החברה האנושית אשר נוטה תמיד לשיווי משקל. העיקרון השלישי הוא תיאוריות ערך, אשר מפצלות את המשק לשתי ספרות – הספרה הריאלית והספרה הנומינלית. יתר על כן, על פי העיקרון הזה, הכמויות שמצויות בספרה הריאלית אמורות להסביר את המחירים שמופיעים בספרה הנומינלית.

חלק מהעקרונות הללו כבר נסקרו בפרקים הקודמים, אולם נראה שהפעם הם ייראו יותר רלבנטיים.

ב.1 הדואליות של הכלכלה והפוליטיקה

הדואליות הזאת נראית היום טבעית, אולם נראה שהיא הוטבעה בתודעתם של בני האדם רק במאות השנים האחרונות. היא חבויה בכל הסבר ממשלתי, תיאוריה חברתית, תוכנית ציבורית או מצע מפלגתי.

ההפרדה בין עסקים ומדינה נוצרה בתקופה שהבורגנות העולה בערים האוטונומיות באירופה נאבקה במשטר הפיאודלי. הדוקטרינה הזאת הנפיקה דימוי של "חברה אזרחית" שלווה, העוסקת בייצור ובחליפין תועלתניים של יחידים בשוק, לעומת מדינה (פיאודלית) המייצגת ארגונים פוליטיים צבאיים הירככיים וטפיליים (פרק 3).

הדימוי הזה הפך לבסיס האידיאולוגי של המשטר הקפיטליסטי: הכלכלה מורכבת מיצרנים וצרכנים תועלתניים המחליפים סחורות בשוק, ממקסמים רווחים וצוברים הון ואילו הפוליטיקה מורכבת מנבחרים ופקידים סמכותניים החיים על חשבון היצרנים, "מתערבים" ללא צורך במשק ולרוב מפריעים ל"כוחות השוק" לפעול לטובת עושר האומות.

ניתן אפילו לנסח מין משוואה בנוסח התרבות האמריקנית: **יותר כלכלה** = **פחות פוליטיקה :**

$$\text{economics} = \propto \frac{1}{\text{politics}}$$

המשוואה הזאת (אם כי כמובן לא בנוסח זה) נהגתה לראשונה על ידי אדם סמית, ומאז הפכה לטבעית ולברורה מאליה לכל יליד שזכה לצמוח במשטר קפיטליסטי.

הוויכוח העיקרי בטווח הדוגמטי המותר הוא בין הפונדמנטליסטים, קנאי השוק החופשי, הרואים בממשלים ובארגונים הציבוריים והמדיניים את אויבי הרווחה, השגשוג והצמיחה – לבין הרפורמיסטיים, הסבורים שלעתים, לטווח קצר כמובן, על הממשלים "להתערב" ("לווסת") כדי להסיר "כשלי שוק" ו"עלויות חיצוניות", לפקח על "מונופולים", ושאר מיני תחלואים.

תמונת העולם הזאת, או אם לכתוב בגלוי – ההונאה העצמית הזאת – חשובה ללגיטימציה של משטר ההון. משטרים אחרים, מלוכניים ודיקטטוריים, נשענו על שוד וביזת נתיניהם באמצעות לגיטימציה מלכותית, דתית, גזעית או מפלגתית. המלכים העתיקים, הנסיכים הפיאודליים, הצארים הרוסיים, הקיסרים הסיניים, השוגונים היפניים והח'ליפים המוסלמיים שלטו במשקיהם המדולדלים באמצעות צווים, פקודות ותקנות, שגובו בשפע אלימות ומגוון מרשים של הצדקות דתיות. לעומת משטרים אלה, בקפיטליזם יחסי הכוח הקשוחים מוסווים מאחורי חזות תמימה של מוסד ההון, המופיע כמין "גורם ייצור" עצמאי, הפועל בספרה הכלכלית ומיועד לצבירת תועלות ולמיקסום רווחים. התפוקה של ההון נמכרת בשוק בחליפין מרצון ואין להון זיקה כלשהי

ליחסי הסמכות והכפייה שמאפיינים את הספרה הפוליטית. מוסד ההון אף זוכה למיטב ההצדקות החילוניות המדעיות ואינו זקוק לכאורה ללגיטימציה דתית או לאומית.

הניגוד הזה בין הכלכלה לבין הפוליטיקה התמסד בביורוקרטיה האקדמית. באוניברסיטאות, בנוסף להפרדה המוחלטת שבין מדע הכלכלה לבין מדעי הפוליטיקה והחברה, הונצח הניגוד באמצעות זיכיון שהוענק למחלקות לכלכלה (הכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית) לעסוק באופן בלעדי במוסד הפוליטי ביותר של המשטר הקפיטליסטי: ההון.

ואכן הניאו־קלסיקנים לא אכזבו את פטרוניהם: בדוקטרינה הניאו־קלסית, ההון הוא קטגוריה ריקה מכל תוכן פוליטי. הון בעיני הכלכלנים הוא עושר הנצבר ביחידות כספיות, הנובע מפעילות כלכלית יצרנית. העושר הצבור הזה מקבל את ערכו הכספי בעזרת כוחות מאגיים, כגון "כוחות השוק", "התועלת השולית", "הפריון השולי" — ולא לשכוח חלילה את "שיווי המשקל" המקודש.

כוחות אלה, פעמים מגדילים את ערכו של ההון ופעמים מקטינים אותו, אולם הכוחות הללו הינם "כלכליים" מטבעם. מול ההון ניצב עולם פוליטי, שלעתים אוהד ובדרך כלל עוין, אולם מה שחשוב — הפוליטיקה המבוססת על פיקוח, וויסות, צווים ותקנות בסופו של דבר משבשת את פעילות ההון.

בעיני הניאו־קלסיקנים בעלי הזיכיון, ההון נחשב למהות יצרנית בעל תכונות מיוחדות, המקנות לו סגולת פריון נדירה **והסגולה הזאת היא סוד מקור הרווח** — ולמעשה, **מקור ההצדקה העיקרי לרווח** של בעלי ההון.

מכאן ניתן להבין את התעקשותם של הניאו־קלסיקנים, לראות בהון מהות מטריאלית יצרנית. רק בדרך זאת ניתן "להוכיח" כי הרווח מקורו בייצור ובתרומה הייחודית שההון (ובעליו) מעניקים לייצור החברתי. כך התגלגלו המכונות והציוד התעשייתי והפכו ל"מוצרי הון" ומאוחר יותר הופיעו כגורם ייצור עצמאי, בעל סגולות פריון ייחודיות, המכשירות את הרווח.

ללא אידיאולוגיה מדענית כזאת, ה"מוכיחה" כי בהון קיימות סגולות יצרניות ייחודיות, לרווחי הקפיטליסטים לא תהיה הצדקה ליברלית, ולאופי חלוקת ההכנסות השורר בקפיטליזם לא תהיה לגיטימציה מדעית.

הליברלים טוענים, שהקפיטליזם הוא המשטר שבו הגיעה לשיאה חירותו של המין האנושי. רק במשטר הזה יכולים להתמזג הקידמה התעשייתית וזכות הקניין הפרטית, או ליתר דיוק — פריון המכונות והזכות לרווח. אולם אם מקורו של הרווח הקפיטליסטי מבוסס חלילה על יחסי כוח, או על הזכות המקודשת לחמוס, אשר אפיינו את המשטרים הישנים, המלוכניים, הנסיכיים והכנסייתיים — לא תהייה הצדקה לעקרונות הליברליים, ובעיקר לא תהיה הצדקה לניגוד המקודש בין ההון הכלכלי לבין המדינה הפוליטית.

מוסד הרווח עורר בעיות כבר בראשיתה של הכלכלה הפוליטית. הניסיון השיטתי הראשון להצדיק את מקור הרווח, נכתב בתחילת המאה התשע עשרה על ידי נסאו סניור. בספרו סיכום למדע הכלכלה הפוליטית כתב סניור, כי הרווח הוא פיצוי על "ההתאפקות". פשוט, הקפיטליסט מתאפק מלצרוך מיד את כל הכנסתו ולכן הוא ראוי לפיצוי בצורת רווח.[4] כפי שפועל עשוי "להתאפק" מלצרוך את כל שכרו על שתייה ולהניח חלק קטן מפרי עבודתו לחיסכון למען העתיד,

4 Senior (1836)

כך הקפיטליסט מתנזר מלהנות מרכושו בהווה ודוחה את סיפוקיו כדי להנות יותר מרכושו המוגדל בעתיד.[5]

ברור שתיאוריית "ההתאפקות" עוררה לעג בקרב הרדיקלים שהתאפקו מלבכות את הקפיטליסטים המתאפקים. משום כך, כדי להקנות אופי מדעי ומכובד יותר, הציע אלפרד מרשל תיאוריית רווח שמחליפה את הקפיטליסט "המתאפק" בזן חדש של הקפיטליסט "הממתין". על פי מרשל, הקפיטליסט משקיע את הונו, כדי שישמש בתהליך הייצור החברתי. בפרק הזמן הזה של "ההמתנה", עד שההון מוחזר (בצרוף ריבית), נמנע מבעל ההון לספק את תועלתו המיידית. משום כך, הדרך היעילה לשכנעו להשקיע את הונו היא באמצעות פיצוי שיהיה יחסי למשך "ההמתנה". מכאן, שגם שיעור הריבית יוגדר כשיעור הגידול של ההון לכל יחידת זמן.[6]

באותה תקופה היו אף ניסיונות בוטים יותר, אם כי כמובן, לא פחות מדעיים, להקנות צביון של סגולות מיוחדות – לא להון, אלא לבעליו. היו מדענים חברתיים כמו הרברט ספנסר ואחריו וויליאם סמנר – ואין לשכוח את הפילוסופית (לפחות בעיני עצמה וחסידיה) איין ראנד – שטענו כי קיימות תכונות אופי וסגולות מיוחדות בזן מסוים שבקרב המין האנושי. סגולות אשר בהחלט מצדיקות מתן רווחים גדולים לבעלי ההון הגדולים.[7]

האחרונים אהבו את הדרוויניזם הפיננסי הזה ואף תמכו כספית במחברי התיאוריות הללו.[8]

בעיקר אהבה את התיאוריות האלה האוליגרכיה הפיננסית האמריקאית, שצמחה אחרי מלחמת האזרחים וניסתה להכחיל את דמה בדרכים דומות לאלה שנקטו הברונים השודדים מן הצד השני של האוקיינוס האטלנטי.[9]

אלא שהבעיות התיאורטיות של הרווח טרם נפתרו. גם אם נניח שמדע ההמתנה מאומת, ואף אם נסכים שהקפיטליסטים הם אכן נפילים ועל־אדמים הזכאים לפיצוי על גאונותם – עדיין נותרה בעיית ההסבר, ובעיקר ההצדקה, **לכמות הרווח**. מדוע שיעור "הפיצוי עבור ההמתנה", כלומר התשואה על ההשקעה, תהיה 20% ולא 5%? מה קובע את גובה התשואה והתנודות שלה? מדוע חלק מן הקפיטליסטים זוכה ברווחים מהירים גדולים ואילו קפיטליסטים אחרים, חלקם בעלי סגולות מופלאות, ש"מתאפקים" ו"ממתינים" בסבלנות, זוכים להפסדים בלבד? בקיצור: **מה קובע את שיעור הרווח והריבית**?

וכך, כחלק מרוח התקופה, נכנס המיתוס של ג'ון קלארק על "הפריון השולי של ההון" (או מה שמכנים תיאוריית "פונקציית הייצור"). "התיאוריה" הזאת פתרה באחת את בעיית מקור הרווח, את ההצדקה המוסרית לרווח ואת גובה שיעור הרווח שהקפיטליסט צפוי לקבל עבור השקעתו.[10]

5 אם הייתה זאת אפשרות מציאותית, היינו מפסידים את מיטב הרומנים "החברתיים" של המאה התשע עשרה, אשר הרבו לעסוק בהרס חייהם של אנשי העבודה בעקבות התמכרותם להנאות רגעיות ולמשקה האבסינת. מנגד, האמונה בהתאפקות ובדחיית סיפוקים כסיבת הרווח היא אחד היסודות החשובים ברומנים של בלזק ודיקנס.

6 Marshall (1920): 191-196

7 Spencer (1904); Sumner (1920); Rand (1966)

8 מייסד שושלת הרוקפלרים, ג'ון ד. רוקפלר, שתרם 45 מיליון דולר לאוניברסיטת שיקגו אמר: "**... זוהי ההשקעה הטובה ביותר שהייתה לי בחיי. האל הטוב נתן לי את הכסף, ואיך יכולתי למנוע אותו משיקגו...**". אפילו בחוג לספרות של אוניברסיטת שיקגו, התייחסו להשקעה ביראת כבוד. אחד מהפרופסורים בחוג טרח ופרסם מחקר מלומד לפיו רוקפלר עולה "**...בגאוניותו היצירתית על הומרוס, דנטה ושייקספיר...**" (Collier and Horowitz, 1976: 50).

9 על צמיחתו של הדרוויניזם החברתי בארה"ב: Hofstadter (1955).

10 Clark (1899)

כזכור מפרקים 2 ו־5, פונקציית הייצור הפכה לחלק מרכזי בקנון הניאו־קלסי, לא רק משום שהיא יסוד חיוני בפונקציית ההיצע בתוך הפולחן הניאו־קלסי, אלא משום שהיא מצדיקה את חלוקת ההכנסות במשטר הקפיטליסטי באמצעות נימוקים, הנחשבים משום מה למדעיים, הנובעים מתחום **הייצור** ולא מתחום יחסי הכוח.

פונקציית הייצור נחשבת לתשובה מוחצת לרדיקלים. בניגוד למיתוס המרקסיסטי הטוען שבעלי ההון הם טפילים הסוחטים את הערך העודף מן העבודה היצרנית, קלרק הסביר שההון הינו גורם ייצור עצמאי המשתתף בתהליך הייצור יחד עם גורמי ייצור עצמאיים אחרים, כמו עבודה וקרקע. כול גורמי הייצור תורמים לתפוקה הכללית ובהתאם לתרומתם הם זוכים להכנסות. ההון הוא בעל פריון משל עצמו ומכאן שהתשואה של בעל ההון תלויה לחלוטין בתפוקה השולית שמייצר ההון.

מעבר למשוואה המכובדת של פונקציית הייצור, מוחדרת ההשקפה שהקפיטליסטים מתייגעים קשות ביצירתיות יזמית (או ההפך, יזמות יצירתית) ומכל מקום, בהיותם זן נדיר של יזמים והוגים, לעומת שפע הפועלים הפשוטים — תפוקתם השולית הגבוהה התורמת רבות לייצור הכללי, תואמת את הכנסתם הגבוהה. ובכך הפכו בעלי ההון, ללא כשל לשון, מטורפים לתורמים.

תמונת העולם של קלארק הגשימה סוף סוף את השאיפה הנושנה של הניאו־קלסיקנים להפרדה מוחלטת של ההון והעולם הכלכלי מן המדינה והארגונים הפוליטיים.

מעתה, יוכלו הניאו־קלסיקנים לחקור באופן בלעדי את צפונות ההון ונפלאותיו. מכאן ואילך הם יתפנו ליצור מדע כלכלי שיפרש את מיטב הכוחות המכניים המאזנים אחד את השני בתוך המערכת הכלכלית הסגורה.

וכל השאר, הם מיני כוחות חיצוניים — פוליטיים וחברתיים — שרק טורדים את מנוחת הלקוחות ומפריעים להון ולבעליו לשגשג.

ב.2 שיווי המשקל המכני של העולם הכלכלי

הכלכלה הפוליטית שאבה את השראתה מן הקוסמולוגיה הניוטונית. קל לזהות את היסודות המכניים של הסדר הניוטוני אצל אדם סמית וממשיכיו הקלסיים והניאו־קלסיים.

זהו סדר ליברלי שבו בני אדם הם מסות בודדות ביקום החברתי. "חברה" היא חלל ריק שבתוכו משייטים יחידים מנוכרים, הנמשכים והנדחים ביניהם. הכוחות המנוגדים הללו מופיעים כביקוש והיצע של היחידים הבלתי תלויים הנפגשים בשוק. שיווי המשקל הוא מקום המפגש של פונקציות ההיצע והביקוש והוא מתבטא ביחס האופטימלי בין כמויות ומחירי הסחורות.

הסדר הדינמי הזה החליף את הסדר האריסטוטלי הסטטי ששרר במשטרים הישנים. במקום ההירכיה הכוחנית המקודשת הוצבה קוסמולוגיה ליברלית שטוחה של תלות הדדית בין יחידים, אשר אינם יכולים להשתלט האחד על השני. היחסים בין היחידים מבוססים על הדדיות עוינת והם נראים כאקראיים וארעיים, אולם למעשה קיים "סדר ספונטני", מין מנגנון־על המוביל לשיווי משקל (פרקים 4-5).

מובן ששיווי המשקל הזה מותנה בקיומם של כמה תנאים, שרובם ככל הנראה לא יתקיימו בעולם הזה אלא אולי אי שם בגן העדן הליברלי. התנאי החשוב ביותר הוא קיומה של מערכת כלכלית עצמאית הנפרדת מן המציאות האנושית. זאת מערכת שבה יחידים החותרים להרבות את עושרם מקיימים יחסי חליפין בשווקים תחרותיים ללא מעורבותן של הירכיות כוחניות. אם יתקיימו בשווקים יחסי כוח, ייפגע המנגנון המכני העדין המסדיר את החליפין ושיווי המשקל יתערער.

מכאן נובעת הדרישה הפולחנית ל"תחרות מושלמת" בתוכני "השוק המשוכלל" ולסילוק "הביורוקרטיה", "הרגולציה", "ההתערבות הממשלתית" ושאר מזיקים כוחניים שקיומם מפר את תנאי שיווי המשקל. ניתן אף להבחין שעקרון שיווי המשקל הינו בלתי נפרד מעקרון ההפרדה בין ההון למדינה.

המעניין הוא שעקרון שיווי המשקל הפך למרכזי בפולחן הניאו־קלסי דווקא כאשר החל להיות ברור שסיפור המפגש האקראי בין "יצרנים" ל"צרכנים" בודדים במסתורי השוק החופשי הינו אגדה לילדים. כבר בסוף המאה התשע עשרה החלה לבלוט התשלובת המוכרת של תאגידי ענק בינלאומיים וארגונים מדיניים וצבאיים גדולים. מדובר בארגונים היררכיים כוחניים, שאין לפעילותם ולפעילות היצרנים והצרכנים הבודדים מן האגדות מאומה משותף. כיום, מבנה העסקיות בעולם הינו רשת היררכית מגובשת ונוקשה. בארה"ב למשל, 500 הפירמות הגדולות שולטות על כמחצית הרווח התאגידי ועל רוב הנכסים המהוונים. במדינות קטנות יותר (בין השאר ישראל) המבנה בדרך כלל יותר ריכוזי. אם בוחנים את רשימת המדינות המפותחות נוכחים לדעת שרק ההוצאות הממשלתיות הישירות נעות בין 20-40 אחוזים מן התמ"ג, וזאת מבלי לכלול העברות והוצאות ציבוריות למיניהן שאינן כלולות בהוצאות הממשלתיות הישירות.

מעבר להוצאה הציבורית הרשמית, צמחה ונפרסה תשתית כוח חזקה שאין לה קשר לקטגוריות מן העבר שהפרידו בין הציבורי־כוחני לבין הפרטי־תועלתני. התקשורת החדשה – האלקטרונית, הדיגיטלית, האינטרנטית – התפתחה במהירות והפכה למכונה יעילה בידי ההיררכיות הכוחניות, העסקיות, הצבאיות והממשלתיות, ללא שום הבדל. כלל הארגונים ההיררכיים הללו עוסקים בחתירה שיטתית להתחקות, לפקח ולשלוט במוחו, הרגליו והתנהגותו של הנתין החדש, המגויס מדי יום כאזרח־בוחר, צרכן־מחליט, חסכן־משקיע, משתתף־רשת, עוקב־חדשות, שטוף־פרסומת, חייל־פטריוט, לוחם־חירות, מתפלל־מתנחל, שאהיד־טרוריסט.

נראה שכל עוד ניתן לכפות על הילדים לשנן את האגדה על מפגש היצרנים־צרכנים החופשיים בשוק האוטונומי החופשי השואף לשיווי המשקל, יהיו העסקים כרגיל. ניתן יהיה להמשיך בהונאה.[11]

11 **האם כלכלני הממסד האקדמי אינם חשים שעיקר עיסוקם הוא הולכת־שולל?** בדרך-כלל ראשי הכנסיות האמונים על דרכי האמת, מיומנים בהתעלמות מן המציאות הסותרת או במציאת דרכי פשרה ונוהגי פולחן שיסייעו לצאן מרעיתם להכחיש את המציאות (כל הכנסיות בעולם עסוקות בכך, לא רק הכנסייה הרבנית). דוגמא טובה לכך היא סדרת מודלים של שיווי משקל מתוחכמים וחדישים יד ראשונה המכונים "מודלים דינמיים אקראיים לשיווי משקל כללי" (DSGE, קיצור של dynamic stochastic general equilibrium models), הנפוצים בקרב ראשי הבנקים המרכזיים ומקבלי פרס נובל בכלכלה. המודלים הללו מתחילים תמיד (איך לא) בעולם כלכלי סגור בעל תחרות מושלמת ושיווי משקל המייצג את המציאות שהייתה אמורה לשרור בגן העדן ה(ניאו) ליברלי. אלא שהשלמות נפגמת בגלל כניסת מזיקים חיצוניים כגון, מדיניות ממשלתית "לא אחראית", עלויות חיצוניות למיניהן ושלל נוהגים לא רציונליים. כל אלה נחשבים ל"גורמים חיצוניים" הפוגעים בכלכלה ומסיטים מדרך הישר את שיווי המשקל האמיתי. למשוואות אלו מתווספים "משתני דמי" (dummy variables), מין "מכות הלם" פתאומיות כמו משברים, מפגעים, מגפות, מלחמות, דיקטטורים ערביים ומזרח אירופיים וכוהני דת פרסיים שמעלים מחירי נפט ושאר צרות – וכך ניתן לחבר את שני העולמות, הכלכלי ה"משוכלל" והלא כלכלי ה"מתערב" ו"המעוות", ולבסוף טוענים שהתוצאה היא "שיווי־משקל", ספונטני ויציב, שטיבו ברור אך ורק ליודעי־דבר.

ב.3 העולם הריאלי והעולם הנומינלי

הקפיטליזם הוא משטר הנשלט ומאורגן באמצעות מחירים. כל ניסיון להבין את משטר ההון על שלל תופעותיו כרוך בהבנת המחיר. ואכן, שתי הדוקטרינות העיקריות, הליברלית והמרקסיסטית, מצוידות כל אחת בתיאוריות ערך האמורות להסביר ולפרש את עולם המחירים (פרקים 4-6).

כזכור, תורת המחירים הליברלית מבוססת על יחידות תועלת, ואילו יריבתה המרקסיסטית מציגה תיאוריית ערך המבוססת על יחידות עבודה מופשטת. אף שהן מנוגדות בהנחות היסוד שלהן ובמטרותיהן החברתיות, שתיהן מיוסדות על ההפרדה בין העולם הריאלי של הייצור והצריכה (או של הניצול והעבודה) ובין העולם הנומינלי של המחירים, הכסף והפיננסים. שתיהן טוענות שהמציאות הכלכלית (או המציאות החומרית) נקבעת בספרה הריאלית (או במבנה התשתית) ואילו הספרה הנומינלית־פיננסית מותנית על ידי הספרה הריאלית־תעשייתית או לכל היותר היא ההשתקפות שלה (פרקים 1-2).

זאת כנראה הסיבה לכך שספרי הלימוד בכלכלה, ליברלית או מרקסיסטית, מתרכזים כמעט לחלוטין בספרה הריאלית של הייצור והצריכה, וכן בהשקעה ובחיסכון הנובעים ישירות מן הצריכה והייצור. הפיננסים לעומת זאת נלמדים יותר כאתיקה לסוחרים או למי שמכונים היום — מנהלים ואנשי עסקים, כלומר, אותם סוחרים לשעבר שנרשמו למכוני כושר.[12]

הבעיה העיקרית בהפרדה הזאת היא שהכמויות הריאליות של הסחורות המיוצרות בעולם הריאלי למעשה... אינן ריאליות (עם או בלי מירכאות).

ההסבר הקצר: המוצרים והשירותים השונים שמפיקים קווי הייצור נבדלים זה מזה בתכונותיהם וניתנים לאמידה ולסיווג באופן איכותי אולם קשה למצוא להם מכנה משותף כמותי.

כך למשל, עגבניות ניתנות למדידה בקילוגרמים, פלדה נשקלת בטונות, מכוניות נמנות לפי מספר היחידות שיוצרו מאותו דגם, הלוואות בנקאיות שניתנו למשקי בית ניתן למנות בדולרים ותוכנות מחשב במספרי קודים. כל זאת מבלי להיכנס לסיווג הסחורות לקבוצות משנה ולתת קבוצות של קבוצות המשנה.

אלא שאין אפשרות לצרף למדד משותף את הלוואות אל העגבניות, או את הפלדה לתוכנות המחשב ואף אין יחידות משותפות למכונה שמפיקה צ'יפס למחשבים ולמכונה המייצרת צ'יפס ארוז לזלילה. המצב עוד מחמיר כשמדובר במצרפים משקיים גדולים. שם אין דרך לצרף כמויות ענק של מגוון סחורות כדי ליצור קטגוריות כמו "השקעה ריאלית", או "תמ"ג ריאלי", או "מלאי הון ריאלי".

הדרך המקובלת על מדעני הכלכלה היא ללכת על פי המתודה המדעית הבדוקה שהתווה דקארט במאמר על המתודה ולחפש יחידה ראשונית המשותפת לכלל האיכויות השונות.[13]

כך בפיזיקה, הפרוטון יכול לשמש כיחידה בסיסית אוניברסלית המתאימה לכלל האטומים משום שכל הפרוטונים שווים במסתם. כך במיקרו ביולוגיה, הצירוף המרובע של הדי־אן־איי יכול שמש כקטגוריה משותפת בסיסית לכלל היצורים האורגניים.

כפי שראינו בפרק 4, גם במדע הכלכלה קיימת יחידה ראשונית המצויה בכלל היקום הליברלי ושמה "יחידת תועלת" (util). המציא אותה אירווינג פישר, אחד מאבות הכנסייה המוניטריסטית.

12 מדע הניהול הפיננסי, הנסמך על היסודות של מדע הכלכלה הריאלית, הינו למעשה אוסף של מתכונים לניצול תנודות ביחסים השונים במחירים בעולם הנומינלי.

13 דקארט (1637).

יחידת התועלת הייתה אמורה לשמש כיחידה משותפת לכלל המוצרים והשירותים ללא הבחנה בין איכויותיהם. לדוגמא, אם טרקטור מספק פי 100 יחידות תועלת מאשר מספקת תוכנת מחשב מסוימת, פירושו של דבר שכמותו "הריאלית" של הטרקטור גדולה פי מאה. ומאחר שלפי מדעני הכלכלה, הסחורות מיוצרות ונצרכות על פי תועלתן – ניתן לכמת אותן, ליחס אותן אחת לשנייה ולצרפם יחד על פי קנה המידה המשותף הזה. אם עוד נניח שקיים "שוק משוכלל" שבו מתקיימת "תחרות מושלמת" וצרכנים רובוטיים זהים – נקבל עולם נומינלי שבו היחסים בין המחירים משקפים במדויק את כמויות הייצור והצריכה של הסחורות הריאליות. מכאן שמחיר הטרקטור יהיה פי מאה ממחיר התוכנה.

גם הכלכלה הפוליטית המרקסיסטית אימצה מתודה דומה (פרק 6). שם "יחידת זמן עבודה מופשטת הנחוצה מבחינה חברתית" (socially necessary abstract labour time) היא מדד יחידת הערך הבסיסית. לדוגמא, אם לוקח לייצר את הטרקטור פי 100 יחידות זמן עבודה מופשטת מאשר לייצר את תוכנת המחשב – הכמות הריאלית של הטרקטור תהייה גדולה פי מאה משל התוכנה. ואם שוב נניח, כמו שראינו בתיאוריית "המעבר השני" המרקסיסטית, את קיומם של "שוק משוכלל" ו"תחרות מושלמת" – יהיה היחס בין המחירים בשוק זהה לעולם הכמויות הריאליות, כלומר, אם מחיר התוכנה יהיה 1,000 דולר, מחיר הטרקטור יהיה 100,000 דולר.

כבר לפי התיאור עד עתה ניתן להבין, כי מאחר ש"שוק משוכלל" ו"תחרות מושלמת" מעולם לא התקיימו ולא קיימים עם או בלי מוסדות מדיניים – כנראה שלכלכלנים אין מושג רב אודות הקשר בין כמות הסחורות ובין מחירי הסחורות.

הנקודה החשובה ביותר כאן שמעטים נותנים עליה את הדעת היא שכל תיאוריות המחירים הללו מבוססות על אמונה שאכן קיימים בתודעה האנושית שני עולמות נפרדים: עולם ריאלי ועולם נומינלי. יתר על כן, התיאוריות הללו מבוססות על אמונה שהעולם הריאלי קובע את המתרחש בעולם הנומינלי.

יש לזכור, שהאמונה הזאת חסרת בסיס אפיסטמולוגי כלשהו. חקר תודעת המציאות העסיק את טובי הפילוסופים למן הפיתגוראים ועד לאקזיסטנציאליסטים, אולם אף אחד מהם לא הגיע לקביעות כה מדויקות וכה מדעיות כפי שהדוקטרינות הכלכליות פוליטיות הצליחו להשיג.

מעבר לכך, קיימת בעיה מביכה שאין מרבים לשיח בה, והיא בעיית ההוכחה וההפרכה.

במדעי הטבע, הקטגוריות והמידות הן אמנם יצירי התודעה האנושית, אולם הן נהירות וניתנות לבחינה מחדש בכל עת. בפיזיקה, קטגוריות כגון מרחק, זמן, מסה, אנרגיה חשמלית, חום, אף שהן נמדדות בקני מידה ובמכשירים מעשי אדם – הן ניתנות למדידה במטר, בקילוגרם, בג'אול, בקלווין.

חלקיק יסודי כמו פרוטון, ככל שהוא פרי הדמיון האנושי ואינו ניתן לבחינה חושית ישירה, ניתן בהחלט לבחינה מדויקת למדי באמצעים עקיפים, ובעיקר – בכל עת אפשר לבדקו מחדש ולהפריכו.

לעומת זאת במדע הכלכלה, קטגוריית "יחידת תועלת" אינה ניתנת לבחינה, לאומדן או למדידה כלשהי, לא ישירות ולא בעקיפין ובעיקר – היא חסינה לחלוטין מפני הפרכה. מאד מומלצת.

בפיזיקה התנהלו ויכוחים ומחלוקות ונוצרו והופרכו מושגים ותיאוריות. כך הופרך קיומו של האֶתֶר כמוביל האור, וכך אומת קיומו של הקשר בין בוזון היגְס לבין המסה, או הזיקה של הקרינה

הקוסמית אל מחזורי האקלים. בדוקטרינות הכלכליות לעומת זאת, אין חדש. אין ויכוחים, אין מדידות, אין בחינות מחדש. אין על מה להתווכח, שהרי הכול ברור.[14]

הפיזיקאי אינו יכול לבחון את תיאוריית הגרביטציה בלי מדידת מסה. הוא אינו יכול למדוד תאוצה ללא יחידות זמן. במדע הכלכלה, לעומת זאת, העניינים מתנהלים בדרך הישנה והבדוקה, הלוא היא דרך האמונה. במקום שיחידות התועלת הבלתי נראות יסבירו וינבאו את המחירים הנומינליים, מדעני הכלכלה הולכים בדרך שהוכיחה עצמה תמיד בכל הכנסיות: המחירים הנומינליים הניתנים לצפייה, מסבירים במדויק את חלקיקי התועלת הנסתרות מעין רואה. כל פרח כהונה מתחיל יסביר בקלות, שהמעשים הגלויים לעיני האדם הינם תוצאות ודאיות של מסתורי האלוהות (יהווה, ישו, אללה, אין חשיבות למותג). משום כך יכול היה פול סמואלסון לשרבט בביטחון מדעי כי "**...המחירים היחסיים של סלי המצרכים מגלים לנו את העדפות הצרכנים...**" (Samuelson, 1948a: 243). ואילו כלכלן פוליטי מרקסיסטי ידוע כותב במאמר שכותרתו "שיעור הניצול, המקרה של איפון", כי לא קיימת בעיתיות בעצם ההנחה שיחידות העבודה המופשטת ניתנות לבחינה באמצעות מחירי השוק של הסחורות:

> "...דעתנו היא שהנחות מוקדמות מסוג זה – כמו ההנחה שהמחירים ישקפו את הערכים – יכולות בהחלט להיות מוצדקות ושפישוט מסוג זה של המציאות אינו כופה עצמו על התוצאות..." (Tonak, 2019: 31).

אין מה לומר. בהחלט ברוח האמונה הנכונה.

ג. תיאוריית ההון של תורסטיין ובלן

ג.1 תעשייה ועסקים

הראשון שהניח את היסודות החשובים לתיאוריית ההון החדשה היה תורסטיין וֶבלֶן, כלכלן פוליטי מתחילת המאה העשרים, אשר האוליגרכיה האקדמית האמריקאית השתדלה להשכיחו.[15]

תמונת העולם של ובלן מבוססת על ההנחה שקיים ניגוד קיומי בין הדחפים ליצירתיות ולכוח. בעיני ובלן, הניגוד הזה משתקף בחברה המודרנית בקונפליקט הקיים בין מוסד **התעשייה** לבין מוסד **העסקים**.

14 על פי מחקר שערך ג'וזף פרנסיס נראה שמדע הכלכלה הגיע בשנים האחרונות לקונצנזוס יציב (Francis, 2014). פרנסיס אמד את רמת המחלוקות והוויכוחים שהתנהלו מעל כתבי העת הכלכליים המובילים באמצעות מדידת כמות המאמרים שהופיעו תחת קטגוריות כגון "הערות" (למאמרים של אחרים), "תגובות" ו"השתתפות בוויכוח". מסתבר, שבתחילת המאה העשרים, עת הניאו־קלסיקנים הביאו את בשורת המדעיות, כמעט ולא היו מחלוקות. בשנות העשרים של המאה העשרים, בעידן המוזהב בארה"ב שלאחר המלחמה הגדולה, ומנגד, עם עליית הבולשביזם במזרח, עלו מספר מאמרי הביקורת עד ל־2% מכלל המאמרים. בשנות השלושים, בעת המשבר הגדול, ולאחר מכן בשנות החמישים והששים הקיינסיאניות, הייתה עלייה מתמדת במחלוקות, שהגיעה לשיאה בשנת 1968. בשנה זאת פרצה המהפכה הדמוקרטית בצרפת ("מהומות הסטודנטים"), האביב בפראג והמרד נגד מלחמת וייטנאם בארה"ב ומנגד צצו מחדש מילטון פרידמן ומרעיו. כמות מאמרי המחלוקת היוו כ־22% מסך המאמרים. מאז השתלטותם המחודשת של המוניטריסטים על לימודי הכלכלה, החלה ירידה מתמדת בכמות המחלוקות, שהגיעו בשנת 2013 ל־2%. בדרך לקונצנזוס מקיר לקיר, לקץ ההיסטוריה.

15 ספריו החשובים (שלא תורגמו לעברית): Veblen (1899, 1904, 1923)

מה שובלן מכנה תעשייה הוא למעשה כלל התהליך החברתי של הייצור. התהליך מכיל את הידע האנושי, כולל התפתחות המדעים, הטכנולוגיה והמרקם התרבותי.

מבחינת ובלן, התעשייה צמחה בכל התרבויות והמשטרים, ותמשיך מן הסתם להתקיים גם לאחר שהקפיטליזם יחלוף מן העולם. היא אינה ייחודית לליברליזם או לכלכלת שוק. המניע הבסיסי של התעשייה הוא לייצר ביעילות גדולה יותר מוצרים ושירותים בעלי איכות למען הרווחה האנושית. האמצעי העיקרי שלה הוא, בלשונו של ובלן, "תהליך המכונה" (machine process). לא מדובר דווקא במכונות, אלא בארגון שיטתי של הייצור ובשימוש מושכל של ידע.

התיאוריה של ובלן פותחת בתיאור אופיו הלא מפוצל של הייצור ובתהליך השיתופיות בתעשייה.

כזכור, הדוקטרינה הניאו־קלסית מעלה על נס את היחידים האגו־סנטריסטים החותרים למקסם את תועלתם. פעילותם מהווה בסיס לחירות האישית ולהתפתחות האנושית. אלו גיבורי הקידמה כיום, הלא הם היזם־החדשן, איש העסקים והצרכן הרציונלי. זה המיתוס המדעי השולט כיום בעולם.

מבחינת ובלן מדובר באוסף של הבלים במסווה של מדעיות. הפריון התעשייתי נובע משיתוף פעולה קבוצתי. אמנם מכונות מופעלות על ידי מועסקים ומפעלים הנתונים לבעלותן של פירמות נפרדות הנלחמות לעתים אחת בשנייה, אך הייצור התעשייתי בכללותו נובע מפעילות שיתופית.

קיימות לכך כמה סיבות: ראשית, הייצור התעשייתי מבוסס על מה שובלן כינה "המורשת הטכנולוגית" של החברה האנושית. אמנם הידע הטכנולוגי נתפס בדרך כלל כהמצאות של יחידים, אבל היחידים הללו ספגו את בסיס הידע שלהם ממרקם קבוצתי ומחוכמה מצטברת מן העבר.[16]

שנית, התקדמות הידע הנצבר הופכת את הייצור ליותר סבוך ומורכב ובכך גוברת תלותו ההדדית ברכיבים השונים שמספרם הולך וגדל. לפיכך, יעילותו של הייצור הולכת ומתבססת על סינכרוניזציה, על סטנדרטיזציה ועל התאמה גוברת של הייצור והצריכה.

הרעיון בדבר אינטגרציה וסינכרוניזציה של הידע והייצור אולי נראה מובן מאליו, אולם עובדה היא שמדע הכלכלה שוקד בכל מאודו להתעלם מתפישה זאת, הסותרת לחלוטין את יסודות הדוקטרינה הניאו־קלסית. כך לדוגמא, מה יהיה גורלה של "פונקציית הייצור" המבוססת על "גורמי יצור" אוטונומיים המייצרים בנפרד? מה יוותר מן ההיצע והביקוש התחרותיים אם תהליך הייצור הינו שיתופי במהותו, ובעיקר – כיצד יהיה ניתן להצדיק את חלוקת ההכנסות השוררת בחברה אם היא אינה נובעת מפריונם הנפרד של גורמי ייצור נפרדים?

ואכן, ובלן הקדים בכחמישים שנה את "מחלוקת קיימברידג'" (פרק 2) בשללו את מיתוס פונקציית הייצור, המבוססת כאמור על הטענה שהתפוקה השולית של גורמי הייצור הנפרדים קובעת את חלוקת ההכנסות.

אמנם מדעני הכלכלה מכנים עובדים "כוח עבודה", לחומרי הגלם קוראים "קרקע" ולמכונות מדביקים תווית של "הון", אבל מבחינת ובלן, כל אחד מהמרכיבים הללו חסר משמעות יצרנית. משמעות זאת מוקנית רק בקונטקסט טכנולוגי־חברתי כולל. המערכת התעשייתית, אפילו בגן העדן האמריקאי, היא מרקם חברתי שלם ולא אוסף של חלקי מכונות, גושי מינרלים ושברי עבודה.[17]

מאז שנות השישים שוקדים כלכלנים להוסיף גורם ייצור חדש ושמו "טכנולוגיה" לתוך פונקציית הייצור (הכוללת קרקע, עבודה והון). ובלן הסביר כבר בתחילת המאה העשרים כי לא רק שהייצור

16 Veblen (1919b): 326-329
17 Veblen (1919b): 329

החברתי אינו ניתן לפירוק לרכיבים כמו גורמי ייצור נפרדים, אלא שהוא לחלוטין מבוסס על "המורשת הטכנולוגית" של החברה האנושית. טכנולוגיה אינה גורם ייצור. אם בכלל קיימים רכיבים בייצור, הם נובעים מטכנולוגיה, כלומר מהתשתית התרבותית המאפשרת לארגן את כלל הייצור החברתי.

הטכנולוגיה היא "הציוד הלא חומרי" (immaterial equipment) הכולל בין השאר ערבוב יעיל של חומרי גלם, עבודה ומכשירים. ללא הציוד הלא חומרי הזה, כל הרכיבים הפיזיים בייצור הופכים לחפצים חסרי משמעות כלכלית. למכונות אין שום פריון משל עצמן. "פריונן" תלוי במרקם הטכנולוגי־תרבותי. כאשר המרקם משתנה, קווי ייצור משוכללים הופכים לפתע לאוסף גרוטאות אף שלא השתנה בהם מאומה. משום מה הם פסקו מלהיות "מוצרי הון".

כך למשל, המחשב, הסחורה הלוהטת בקפיטליזם, תלוי לחלוטין במצב המרקם הטכנולוגי. מחשב "מהיר" של שנת 2000 הינו חסר ערך בשנת 2022. טלפון "חכם" מוצא מקומו בגרוטאות תוך מספר שנים. כל גל טכנולוגי חדש הופך במהירות את החומרה המשוכללת לנטל חסר תועלת.

אם נהפוך את הכיוון ההיסטורי, נראה שציוד של מפעל מודרני המייצר מוליכים למחצה בראשית המאה העשרים ואחת בקריית גת היה נחשב בזמנו של ובלן, לאוסף של חפצים חסרי ערך, ובעצם חסרי פשר.

מכאן, שהגלגול אותו מדמיינים מדעני הכלכלה, לפיו חפצים פיזיים הופכים לפתע ל"מוצרי הון" בעלי סגולות פריון כלכליות, המומרות לרווחים כספיים, שייך לתורת הנסתר בלבד.

בקצרה, ובלן טען שהמיתוס המדעי המרכזי בכלכלה בת זמננו – פונקציית הייצור, המתאר תהליך של תשומות־תפוקות נפרדות הנכנסות לתהליכי הייצור וקובעות את חלוקת ההכנסות בחברה – הוא בלשון עדינה סיפור בדים.

עד כאן מוסד התעשייה. מוסד העסקים, לעומת זאת, מנוגד לחלוטין לתעשייה הן באמצעים והן במטרות. לפי ובלן, אם התעשייה במהותה מבוססת על תהליך מתמשך ורציף של ייצור וצבירה שיתופיים של ידע – העסקים הם התפרצויות מקוטעות של הרס, בלימה וחתירה לקטיעת הרצף.

התעשייה זקוקה לאינטגרציה, לשיתוף פעולה ולתכנון משותף, העסקים לעומתה, מנתבים דרכם בהמולה עצבנית, באמצעות קונפליקטים, יריבויות, השתלטויות וסכסוכים בין הבעלויות.

ככל שמוסד העסקים התפשט והשתרש בעולם, הלך ונפער השסע בין האינטרסים של העסקים לבין הצרכים המטריאליים של מרבית האוכלוסייה האנושית. ככל שגדל הניגוד בין העסקים והתעשייה כן הלכו והתגבשו שתי "שפות" נפרדות: השפה התעשייתית, שהיא שפת התכנון המטריאלי ומולה שפת העסקים המנוסחת בסמלים כספיים.

בעידן של ובלן לא היה קיימים מדדי המחירים לצרכן, אולם הכלכלנים בימינו, הן הממסדיים והן הרדיקליים, מתעקשים להפוך את הסמלים העסקיים ליחידות "ריאליות" של תועלת. כיום שורר פולחן "הריאליזציה", שבו מחלקים את הרווח השוטף או את מחיר ההון (שווי השוק) במדד מחירים כלשהו.[18] הפולחן נובע מאותה האמונה אודות העולם המפוצל בין הריאלי והפיננסי. האמונה השלטת היא שהרווח ניתן למדידה ביחידות תענוג, כלומר ניתן לתרגם את הרווח לפי "כוח הקנייה" שלו. אבל קשה לדמיין את קבוצות ההון פייסבוק או אפל חותרות להרחיב את נכסיהן,

18 ראו פרק 2. נניח שהרווח הנקי השנתי של קבוצת אפל עלה מ־100 מיליארד דולר ל־110 מיליארד דולר, ובאותה שנה עלה מדד המחירים לצרכן (מה שמכנים "האינפלציה השנתית") ב־5%. בעוד הרווח הנומינלי עלה ב־10%, "הרווח הריאלי" על פי הכלכלנים עלה רק ב־4.8% = 100*(1-(110/105)).

כדי למקסם את "כוח הקנייה" של הונם. אף לא נראה שהבעלים המיליארדרים של פייסבוק ואפל עסוקים בהשקעות, במיזוגים, בפעלולים ובתמרונים דווקא למען מיקסום יכולת צריכתם.

בספרה העסקית, אם כן, פועמת שפה אחרת שאין לה דבר משותף עם הקיום הריאלי של מרבית בני האדם. מכאן, שהמחירים, הרווחים ותהליך ההצבר המשתייכים לעולם העסקי, אינם נובעים מחילוף החומרים של הארגון התעשייתי. יתר על כן, בניגוד לדוקטרינות הכלכליות הטוענות שהמחירים נובעים מהפעילות בעולם הריאלי, ניתן לומר שההפך הוא הנכון: התעשייה מנוהלת על פי המחירים שמכתיבים העסקים. היינו מרחיבים וטוענים, שבמשטר הקפיטליסטי התעשייה מתנהלת לא למען רווחת המין האנושי אלא אך ורק על פי תכתיבי העסקים המנוגדים לאינטרס של מרבית המין האנושי.

ג.2 מוסד הבעלות

הצורות המוסדיות של הבעלות העסקית – הרווח, ההשקעה, ניירות הערך והיוזמה העסקית – מאפיינות בעיקר את הקפיטליזם. אולם בכל סוגי המשטרים התקיימו מוסדות בעלות בצורות שונות, אשר המשותף להם היה הניכוס בכפייה. המוסדות הללו קיבלו הצדקות מקודשות והפכו במרוצת הזמן לטבעיים. הצורות הראשונות של הקניין היו זכויות הבעלות על בני אדם, בעיקר על נשים.[19] במרוצת הזמן שינה מוסד הבעלות את תכניו בהתאם להתפתחות הטכנולוגית־מדינית: פעמים הוא התמקד בעבדים, לעתים בבהמות ובתקופות מסוימות הוא התרכז בקרקע. רק במאתיים השנים האחרונות עבר מוסד הבעלות להתמקד ב"סחורות ההון".

והנה, הבעלות על עבדים או על רכוש קרקעי מעולם לא הוצדקה במושגים של תרומה יצרנית. אחזקת עבדים והשתלטות על אדמות מוסדו ולוגטמו כ"זכות" – זכות שנבעה מכוחות אלוהיים או מאלימות מקודשת על ידי מלוכה, אצולה או כהונה.[20] אולם בעלות על הון אינה שונה במהותה מבעלות על עבדים, קרקע או מקנה בקר. אם כן, מהיכן צצה ההצדקה "היצרנית" לבעלות על ההון?

ובלן סבר, שבמקורה נולדה ההצדקה הזאת בעידן צמיחת הערים האוטונומיות באירופה. אז ראה עצמו האומן בסדנתו כאדם אוטונומי השולט בגורלו באמצעות מיומנותו ומכשירי עבודתו, ולא כיצור הנשלט על ידי תכתיבי האצולה הטפילית. האומן תיעב את המוסדות הפיאודליים החמסניים וסבר שיש לו "זכות טבעית" להיות הבעלים היחידים של תוצרתו ופרי עבודתו. וכך אף השתקפה הצדקת הבעלות שבאמצעות הייצור העצמי במסכת על הממשל המזדיעי של נביא הליברליזם ג'ון לוק.[21] המסחר הזעיר, שאף הוא פרח בערים החדשות שבאירופה, סייע למסד את העיקרון לפיו הכנסה כספית, שמקורה במכירה וקנייה של תוצרת, הינה הרחבה טבעית של בעלות באמצעות יצרנות. בהדרגה התגבש הרגל מחשבה לפיו מכירות וקניות הן חלק מן "הזכות הטבעית לבעלות", וההכנסות מהן מהוות הוכחה ליצרנות.

במאות השנים הבאות פינו המסחר הזעיר והאומנויות את מקומם לייצור תעשייתי בסדרות גדולות, ובשיטות ייצור אלה נעלם "היצרן" הבודד והפך לתשומה בלבד בתוך מערכת גדולה. דימוי

19 Veblen (1898, 1899)

20 במאות השנים האחרונות נוספו הגזע, הלאום והמעמד כהצדקות להשתלטות על טריטוריות ואוכלוסיות בידי קבוצות שליטות.

21 לוק (1690).

האומן העצמאי, המוכר את תוצרתו הגמורה בשוק מצומצם של קונים, הלך ונשחק. מעל לכל, כתב ובלן, המהפכה התעשייתית בישרה את **הפרדת הבעלות מן הייצור**.

בראשית הקפיטליזם היו הייצור והעסקים כרוכים זה בזה. "בעל הבית", "הפטרון" היה בקי באומנותו ושימש כמפקח וכמבצע ישיר של הייצור. אפילו בארה"ב של סוף המאה התשע עשרה, שבה צמחו יחידות ענקיות של בעלות, עדיין שרר דימוי של "מנהיג תעשייה" (captain of industry), שהוצמד לבעלי הון גדולים מסוגם של קורנליוס ונדרבילט ואנדרו קרנגי. הם נחשבו ליצרנים בעלי תעוזה עסקית והתעשרותם המהירה תאמה את הדימוי היצרני שלהם המשולב בזריזות מסחרית ובמוסר פרוטסטנטי חסכני. אולם ככל שהעסקים נפרדו מן התעשייה כן שקע הדימוי המשלב ייצור בבעלות ומרכז הכובד של מוסד הבעלות עבר אל הבעלות האנונימית, אל "הבעלים הנפקדים".

ובלן שאל את המושג "בעלות נפקדת" (absentee ownership) מן המציאות הפיאודלית באירופה. הוא ראה הקבלה בין התרחקות הלורדים מפיקוח ישיר על הייצור באחוזותיהם לבין הפרדת הבעלות מהניהול באמצעות מוסדות האשראי וניירות הערך.

מוסד הבעלות הנפקדת שינה את משמעות ההון ואת אופיו של הקפיטליזם. בעל ההון החדש הפך למשקיע בקרנות הון. הוא הפך לבעלים אנונימיים של עושר כספי, חסר זיקה ישירה לריאליה התעשייתית, אם בכלל קיימת זיקה כזאת. מוסד ההשקעה אינו שייך עוד לספרה של ייצור "סחורות הון" (מכשירי ייצור, מכונות וחומרי גלם). ההשקעות הפכו לחליפין עסקיים שבהן המשקיעים תובעים חזקה על זרם הכנסות עתידיות. כך גם פסק תהליך ההצבר מלהיות איסוף של אמצעי ייצור, חומרי גלם וטכנולוגיות והפך להיות התרחבות של ערכים כספיים.

ההון הופשט לחלוטין מחיצוניותו המטריאלית ומכסותו היצרנית וחשף את מהותו האבסטרקטית, המובעת ביחידות כספיות אוניברסליות.

הניתוק הגמור של ההון מ"מוצרי הון" היה ברור לבעלי ההון הדומיננטי כבר בתחילת המאה העשרים. אחד הסיפורים המשעשעים שמאירים זאת הוא פרשת חלוקת המזרח התיכון בין קבוצות הנפט השליטות, בגיבוי משרדי החוץ של המעצמות. בקיץ 1928 נחתם בסודיות "הסכם הקו האדום" שחילק בין קבוצות הנפט הגדולות בעולם את שלל הרווחים במזרח התיכון למשך עשרות השנים שאחרי כן. מי שנחשב בעיני עצמו ל"אדריכל" ההסכם היה אחד ממומחי הנפט הגדולים, קאלוּסט גוּלבֶּנְקיאן, שהיה ידוע יותר בשם "מיסטר חמישה אחוזים".

> "לכבוד המאורע הגדול, חכר גולבנקיאן יכטה בקיץ ההוא והפליג בים התיכון עם בתו ריטה. מול חופי מרוקו הבחין גולבנקיאן בספינה שכמוה לא ראה מימיו. היא נראתה לו משונה מאד, בארובתה המזדקרת מקצה הירכתיים של גופה הארוך. הוא שאל את בתו מה טיבה של הספינה. 'זאת מכלית נפט' אמרה לו ריטה... הוא היה בן חמישים ותשע, וזה עתה חתם על אחת מעסקות הנפט הגדולות ביותר של המאה. הוא היה הטלראן של הנפט, והוא לא ראה עד אז אפילו מכלית נפט אחת..." (ירג'ין, 1992: 202).

מבחינת גולבנקיאן, אין משמעות להון מטריאלי שאמור על פי ההלכה להשתקף בביצועי ההון הפיננסי בשוק ניירות הערך. וכך גם ובלן: מבחינתו, ההון הוא **אך ורק גודל כספי. ההון הוא פיננסי בלבד**.[22]

בזמנו של ובלן היה אולי קשה לתפוס את משמעות ההון, אולם כיום המשמעות ברורה היטב: כ־80% מכלל המניות בארה"ב מצויות בבעלות לא ישירה המוחזקת באמצעות משקיעים מוסדיים כמו קרנות פנסיה, קרנות השקעה מסוגים שונים, פירמות ביטוח, בנקים ותאגידים (ומן הסתם כך גם מצב האחזקות באגרות החוב).[23] רוב המשקיעים המוסדיים, בין אם הם גדולים או קטנים, אינם מעורבים בניהול תהליכי הייצור הקשורים לנכסים אלה. רובם קונים ומוכרים את הנכסים ואוספים את זרם הדיבידנדים מהם, ולעתים מגוון הנכסים הינו כה גדול עד שאין הם יודעים בדיוק מה הם מחזיקים.

תיאור זה אינו מאפיין רק את בעלי ומנהלי תיקי הנכסים בקרנות ההשקעה המוסדיות. גם המשקיעים הישירים הגדולים — בהם הקפיטליסטים הגדולים הידועים, ששמותיהם מתנוססים ברשימות פורבס — אינם עוסקים בייצור ובניהולו. הם מפתלים את דרכיהם בתמרונים תאגידיים־כוחניים שעיקרם הוא סבוטז' והעברות נכסים דרך אינסוף עסקות מכירה, השתלטות ומיזוג. בדומה לגולבנקיאן, רובם מעולם לא חזו ב"מוצרי הון" כלשהם ואף לא נראו מוטרדים מכך.

ג.3 הבלימה האסטרטגית

כיצד השליטה בארגון התעשייתי מאפשרת לעסקים לנכס את הרווחים הללו?

לפי ובלן, הרווחים אינם מושגים הודות לארגון תעשייתי יעיל יותר, גם לא באמצעות תפוקה תעשייתית יעילה יותר. המנגנון שמחולל את הרווחים הללו מכונה בפיו "בלימה אסטרטגית" (strategic sabotage).

המשטר הקפיטליסטי כרוך בכושר ייצור גבוה ללא תקדים, בהשוואה לציביליזציות אחרות (כגון אימפריות אינדיאניות באמריקה, ערי מסחר באירופה או חליפויות מוסלמיות במזרח התיכון). אך בעיני ובלן, כל ההתפתחות היצרנית הזאת הינה תופעה תעשייתית מעיקרה ולא התפתחות עסקית. היוזמה העסקית התפתחה **כתוצאה** מן הייצור התעשייתי ההמוני. ומנגד, כושר הייצור התעשייתי התפתח במהירות **למרות** היוזמה העסקית. התהליך העסקי קשור כמובן לתהליך התעשייתי, אולם רק לצורך שליטה ופיקוח עסקיים ולא חלילה למען מטרות יצרניות או יצירתיות.

"**חינם, אינו כלול במודל העסקי**", הסביר נציג *eBay* בסין (Dickie, 2006). השקעה בתרופה פשוטה, זולה, המרפאת בקלות ללא תופעות לוואי ותרופות נלוות ההכרחיות לריפוי נזקיה ואשר קל לייצרה בכל מקום בעולם? לא אצלנו בעסק.[24] פירמות "פורצות דרך" בהתקדמות טכנולוגית אינן מעודדות חדשנות תעשייתית. לכל היותר הן מסירות חלק מן הבלמים. ברור שפירמות רבות מנסות

22 Veblen (1919b)

23 '80% of Equity Market Cap Held by Institutions', *Pensions&Investments*, April 25, 2017

24 זאת הבינו על בשרם צמד הרופאים מערבות אוסטרליה שהעזו לטעון שכיב הקיבה אינו תוצאה של "חומציות יתר", אלא נגרם על ידי חיידק (הליקובקטר), ושניתן לרפא את הכיב תוך מספר ימים באמצעות אנטיביוטיקה פשוטה. במשך כעשור הצליחה אוליגרכיית עסקי הרפואה לבלום את החידוש, כדי למנוע את בלימת הרווחים הענקיים שניכסו פירמות הרפואה השליטות ממאות מיליוני החולים בעולם שלקו במחלה, אשר נחשבה עד אז לכרונית ודורשת טיפול תרופתי יקר לתקופות ארוכות.

לשלב בייצור שלהן שיטות חדשות או רכיבים חדשים, אבל הן עושות זאת רק אם הדבר יאפשר להן השגת "יתרון דיפרנציאלי" (differential advantage), בלשונו של ובלן.

כדוגמאות מתקופתנו יכולות לשמש מעבדות המחקר והפיתוח של סמסונג או אינטל, שהפיקו חידושים רבים מדי וטובים מכדי לשמש למטרות רווחיות. משום כך עיכבו הפירמות הללו את ייצורם. קיים פער זמן מתוכנן, הנשמר בין מועד הפיתוח לבין מועד מכירת המודלים החדשים של השבבים שמפתחים אינטל או ס.ס.מ. תכנון פער הזמן מבוסס על היחס בין גידול המכירות של המודל הקיים לבין האיום שהמתחרים יציגו מודל חדש יותר.

דוגמאות אלה הן סוג של בלימה אסטרטגית מתוכננת לעצירת חדשנות תעשייתית. אך קיימת שאלה יותר חשובה: אילו טכנולוגיות, אילו מוצרים ושירותים, אילו יצירות מדעיות, ספרותיות ואמנותיות נמנעים מן החברה האנושית ומסולקים מתודעתה?

פירמות עשויות לחתור לפיתוח סוגים של טכנולוגיה אשר מתנגשים ברווחת כלל החברה האנושית, אולם משרתים את הרווח של הבעלים. כך היה גורלה של תעשיית התחבורה הציבורית. בתחילת המאה העשרים קבוצות בעלים של פירמות מכוניות ותאגידי נפט חברו יחד כדי להביא לחיסולה של התחבורה הציבורית בארה"ב, שהייתה ידועה באותה עת כמשרתת היטב את צרכי הציבור וכיעילה ביותר. ג'נראל מוטורס, גודייר, פיירסטון, אקסון, שברון וקבוצות אחרות השתמשו בתככים ושוחד כדי לרכוש ולחסל כמאה קווים של חשמליות בארבעים וחמש ערים.[25]

אותן פירמות נפט ומכוניות הינן המתנגדות הכרוניות לשינויים טכנולוגיים במקורות אנרגיה הטובים לחברה האנושית ולסביבה הטבעית, משום שאלה בדרך כלל פוגעים במקורות הרווח שלהן. קבוצות הנפט הגדולות הידועות כממנות חשובות של קרנות מחקר אקדמי ועסקנים פוליטיים שמרנים, מגלות עניין רב בטכנולוגיות חדשות של קידוח וזיקוק נפט וגז, אולם הן מפעילות כוח רב, כפי שארע בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים נגד פיתוח מקור אנרגיה אלטרנטיבי ובלתי מזהם כתחליף לנפט.[26]

המכונית החשמלית שהומצאה עוד במאה התשע עשרה קדמה בכחמישים שנה להמצאת המכונית המונעת בבנזין ובדיזל ואף הייתה יכולה להצליח היטב, אלא שהיא נרכשה וסולקה מהתודעה על ידי פירמות המכוניות והנפט הגדולות משום שלא יכלה להיות רווחית עבורן.[27]

אלא שבשנות התשעים של המאה העשרים הגיע הפוליטיקלי קורקט (כחלק מאופנת הפוסטיזם) לקליפורניה, ולפתע גילה ממשל קליפורניה את הזיהום הסביבתי הנגרם ממכונית המונעת בבנזין ובסולר. הממשל הורה לפירמות המכוניות לעבור בהדרגה למכוניות בעלות הנעה אלטרנטיבית. הנהלת ג'נראל מוטורס פקדה על מהנדסיה לפתח במהירות מכונית חשמלית. לרוע המזל, הדגם EVI שפיתחו התגלה כמכונית יעילה ובלתי מתכלה שהתחבבה במהירות על הצרכנים. החשש מאובדן הרווחים בעתיד הביא את בעלי ג'נראל מוטורס לחבור לקבוצות הון אחרות הקשורות לעסקי מכוניות ונפט. יחד הן יזמו השקעות מסיביות במסע לחצים לביטול התקנות למכוניות אלטרנטיביות של ממשל קליפורניה. ההשקעות נשאו תשואה, וכאשר סוף סוף בוטלו התקנות

25 Barnet (1980): Ch. 2

26 וכך גם היו ניסיונותיהן במאה העשרים ואחת להכשיל ולעקר את אמנת טוקיו (למשל *Ynet* 20.1.09; הארץ 8.12.05)

27 Wakefield (1994)

מיהרה GM להשיב את כל המכוניות הללו עד לאחרונה בהן מן החוכרים, והן נגרסו לחתיכות כדי שלא יוותר מהן זכר.[28]

מאליו מובן שכאשר החלה אופנת "ההתחממות הגלובלית" בשנות האלפיים והתפשטות הפאניקה מפני התרוקנות עתודות האנרגיה בעולם (peak oil), עלה ניחוח עז של רווחים עתידיים באפי הבעלים, ולפתע גילתה GM התעניינות קנאית בעסקי ההנעה החשמלית.[29]

בלשונו של ובלן: "... **הרווח וערך ההון נקבעים במידה מסוימת על פי מה שמיוצר, אולם בעיקר הם נקבעים על פי מה שלא מיוצר...**" (Veblen, 1923: 66)

סיפורים אלה מוליכים למסקנה שהעסקים יכולים להרוויח מהתפתחות כושר הייצור והחדשנות התעשייתית, אלא שהדבר אפשרי רק באמצעות בלימת הייצור, העלמת המצאות ודחיקת החדשנות לתוך הגבולות הצרים של הרווח העסקי. אם העסקים לא יפעילו בלימה אסטרטגית על כושר הייצור והחדשנות הטכנולוגית – הרווחים יפלו לאפס.

מבחינת ובלן, קיים קשר מסוים בין רווחים לתפוקה, אולם הקשר הינו לא־לינארי. עד לנקודה מסוימת הוא חיובי ולאחר מכן הופך שלילי.

תרשים י.1 מדגים בקצרה את הסברו של ובלן. ההסבר הוא היפותטי (ובלן עצמו לא הציג הסברים גרפיים), ובהמשך הפרק נבחן אותו אמפירית בהיסטוריה של ארה"ב.

התרשים מציב את "התעשייה" בציר האופקי מול "העסקים" בציר האנכי. התעשייה מיוצגת באמצעות אחוז הניצולת של כושר הייצור התעשייתי. הנקודה הימנית ביותר מייצגת בלימה מקסימלית (100% אבטלה של ציוד ובני אדם) והשמאלית מייצגת בלימה מינימלית (תעסוקה מלאה). לעומת זאת, העסקים מיוצגים באמצעות אחוז ההכנסות מהון מתוך סך ההכנסות בחברה המדינית. כל נקודה על העקומה היא מפגש בין שני המדדים.

ניתן לראות בתרשים שהיחס בין שני המדדים הוא לא־לינארי. כשנעים מימין לשמאל, בתחילת הדרך צומחים שני המדדים יחדיו: עלייה בניצולת התעשייתית באה עם עלייה באחוז ההכנסות מההון. כלומר עד כאן אנו חוזים בסיפור הכלכלי המקובל – יותר ייצור שווה יותר הכנסה לקפיטליסטים (אבסולוטית ויחסית לשאר בעלי ההכנסות). אך מעבר לנקודה מסוימת, היחס מתהפך והופך שלילי. כלומר, ה"נראטיב" הקונבנציונלי מתמוטט. מנקודה זו והלאה, עלייה בניצולת התעשייה לא מביאה לעלייה בחלקו של ההון בסך ההכנסות, אלא להפך, לירידה.

הנקודות החשובות כאן הן: ראשית, עצם קיומו של ה"היפוך". שנית, שהוא מתרחש כאשר חלק מהותי מיכולת הייצור התעשייתי מושבת. יתר על כן, מאחר שנקודת ההיפוך מסמלת את שיא כוחם של הקפיטליסטים – הנקודה בה חלקם בהכנסה הכללית הוא הגבוה ביותר – יוצא, שמבחינתם השבתה חלקית של התעשייה היא בעצם המצב ה"אופטימלי".

לאותו מצב אופטימלי, כיפת הקשת שבתרשים, קרא ובלן **עסקים כרגיל** (business as usual). היחסים בין העסקים לבין התעשייה נעים בין שני הקצוות ההיפותטיים שבתרשים. הם נעים בתוך טווח היכולת של הבעלים הנפקדים לשלוט בפעילות התעשייתית ולבלום אותה מבלי לשתקה לגמרי. כאשר יכולת הסבוטז' גְדֵלה במהירות רבה מדי ביחס לפריון התעשייתי, היא גולשת לעבר מיתון ולירידה ברווחים, ובקצה הרצף מחכה השפל הגדול. מצד שני, כשיכולת הסבוטז' של הבעלים אינה מדביקה את כושר הפריון התעשייתי והתעשייה מתרחבת אל מלוא הפוטנציאל

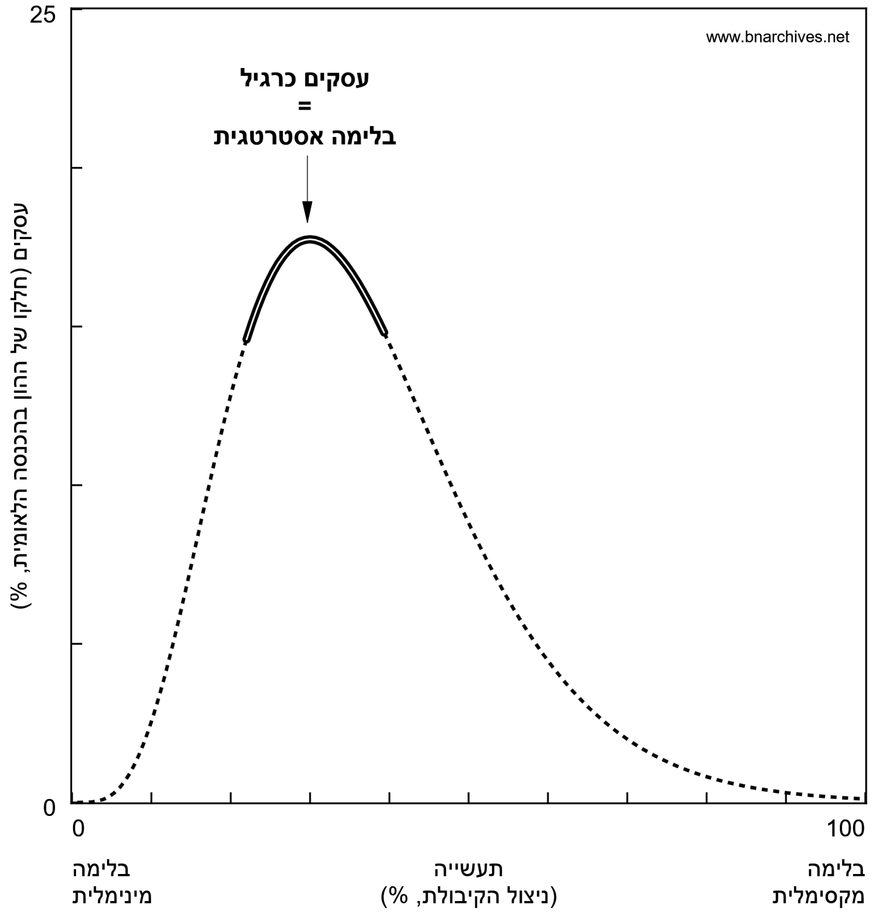
28 Paine (2006)

29 Reed (2008)

החברתי־טכנולוגי שלה, מאבדים הבעלים הנפקדים את שליטתם בתעשייה והרווחים חלילה עלולים לצנוח עד למשבר כללי.

מבחינת השליטים התאגידיים, אותם בעלים נפקדים, המצב האופטימלי של העסקים מצוי בקטע העליון של הקשת, שהיא מצב "עסקים כרגיל". זה מצב שבו רווחים גבוהים מופקים מן התעשייה המייצרת תמיד פחות ממלוא הפוטנציאל שלה.

תרשים י.1 עסקים מול תעשייה

מסקנת ובלן הייתה שהיוזמה עסקית אינה מתבססת על תרומה יצרנית למארג הייצור החברתי, אלא על מנה מסוימת של איום מוסווה (ולעתים ממומש) הטמון במוסד הבעלות העסקית.[30]

30 מאיר עמית, שהיה מנהל המוסד בשנות השישים, סיפר בספרו כי לאחר שפרש מהשירות והפך ל"יזם" בשירות בעלי הון, החל ביוזמת הלוויין הישראלי הראשון. בעקבות שיחה שהתנהלה בשולחן בבית קפה בניו יורק בין "יזמים" שלא הבינו מאומה בנושא, בערך כמוהו, הוא ידע דבר אחד בלבד: עליו להיכנס במהירות ראשון ולמנוע מאחרים להשתלט על תחום זה בישראל (עמית, 1999: 315-317).

במשטר הקפיטליסטי, הצורות השונות של הרווח (שנגבה מתוך ניירות ערך, קרקעות, מכונות, תשתית, ידע) אינן מהוות פיצוי לבעלים על בעלותם על נכסים יצרניים התורמים לתועלת החברה, אלא הן פשוט **דמי חסות** שהבעלים תובעים באופן לגלי כדי שיניחו לארגון היצרני להמשיך לתפקד. בלשונו של ובלן:

"לבעלות אין שום ערך בלי הזכות הלגלית לסבוטז'. בלי האיום החוקי הזה – להשבית את העבודה ולא לאפשר לסחורות להגיע לשוק – כל מוסדות ההשקעה והיוזמה העסקית לא יתקיימו ולו לרגע" (Veblen, 1923: 66-67).

המשמעות התיאורטית של טיעוני ובלן נחשבה אז ובוודאי היום, חתרנית ומפירת סדרים, אולם מבחינתנו, מה שניתן להסיק ממנה הוא שאם חלוקת ההכנסות מנותקת מן הייצור, התיאוריה של ובלן הופכת בהכרח לפוליטית, על כלל ההשלכות החברתיות שהכלכלנים הקונבנציונליים שוקדים להסתיר מזה כמאה שנה. סוד מנגנון החלוקה־מחדש של ההכנסות והקניין בחברה אינו טמון בייצור. חלוקת ההכנסות שייכת לתחום הכוח, כלומר למרקם יחסי השליטה ולארגון המנגנון של יחסי העוצמה, או בקיצור, למה שאנו מכנים **אופי־הכוח הקפיטליסטי**.

נניח לוובלן ונשוב אל תיאוריית ההון החדשה.

ד. העמקה בתיאוריית ההון החדשה

ד.1 המעבר מתרבות קהילתית למשטרי הכוח

הטענה הבסיסית בספר היא שבמשטר הקפיטליסטי המדינה על ארגוניה המרובים הינה חלק בלתי נפרד מן ההון ושלוחותיו. ההון והמדינה שזורים אחד בשני ומהווים שני פנים של אותה מהות.

ההון אינו עומד כך סתם בתוך ספֵרה אוטונומית "כלכלית" אלא הוא מקופל בתוך תשלובת פירמה־מדינה דינמית המשתנה ומשנה את החברה האנושית. רק באגדות הניאו־קלסיות ובתעמולה לילדים, קיימת אי שם פירמה עצמאית שמנהלת עסקים **ומחוץ לה** עומדת מדינה שגובה ממנה מיסים, מעבירה לה סובסידיות ונלחמת בה או מסייעת לה באמצעות חוקים וצווים. במציאות, ההירכיות התאגידיות עסקים־ממשל־צבא כרוכות אחת בתוך השנייה בחוזקה. בעיני הילידים, הארגונים המרובים שניצבים כנגדם, נראים כערבוביה של איומים נפרדים, אולם למעשה מדובר בתשלובת כוח אחת הכפופה להיגיון אחד: היגיון ההון, שאותו נפרוש בהמשך.

בכל מקום שבו מוכתבות בקנאות אידיאולוגיות ותיאוריות של "שוק חופשי", שם מוצאים ארגונים מדיניים־צבאיים חזקים. "שוק חופשי" ו"תחרות משוכללת" אינם יכולים להתקיים ולו לרגע ללא מרקם תאגידי־מדיני קשיח, ואין חשיבות לכינויים שמוצמדים למשטר: "דמוקרטי ליברלי", "סוציאל דמוקרטי", "רפובליקה עממית", "לאומי סוציאלי" או אחר. כולם תשלובות כוחניות.

השאלה היא: האם המדינה הקפיטליסטית (או המודרנית), שונה מטיפוסי המדינות הישנות, הלא קפיטליסטיות (הלא מודרניות)? שאלה חשובה אחרת: האם המדינה היא מוסד שהתפתח באופן "טבעי" כדי לענות על צרכי האדם, כשם שמוסדות החליפין והשוק התפתחו באופן "טבעי" (על פי טענת הליברלים)? או בקצרה: האם ומדוע זקוקה האנושות למדינה?

והשאלה החשובה מכולן: מהיכן ומדוע צצה המדינה לפני כששת אלפים שנה ומדוע למן אותה תקופה היא הלכה ותפסה אחיזה ברחבי העולם?

שאלת המעבר מתרבות קהילתית לציביליזציה מדינית העסיקה חוקרים רבים מתחומים שונים של מדעי החברה וההיסטוריה. רוב התיאוריות מסתכמות במה שאפשר לכנות מינונים שונים בתערובת של **תועלת וכורח**, ובסופו של דבר הן אינן חורגות הרבה מעבר להשערותיהם של ג'ון לוק ותומאס הובס.

שני ההסברים הרווחים בתיאוריות הללו הן **הפונקציה והאבולוציה.** ההסברים הפונקציונליים מתחקים אחר הפונקציה (התועלת החברתית) שנבעה ונובעת מהקמת המוסדות המדיניים והשלטת הסדר המדיני לעומת אי היציבות הכרונית השוררת בחברות הלא מדיניות (האנרכיות).

ההסברים האבולוציוניים, שברובם הינם פונקציונליים, מתארים את התפתחות המדינה כשלב מאוחר בשרשרת התפתחויות חברתיות – מחבורות לקטים שסובבות "איש גדול" (big man), דרך קהילות שבטיות שבראשן עומדים נגידים ונשיאים (chiefdoms), עד לערי־מדינה המונהגות בידי מושלים (כמו בשומר), ולבסוף מדינות טריטוריאליות שנשלטות על ידי מלכים (כמו באכד ובמצרים). האחרונות המשיכו בהתפתחותן והתגלגלו בטיפוסי המדינות בנות ימינו.[31]

הגורם המניע השכיח ביותר בהסברים הוא הדמוגרפיה: קהילות מבוזרות, כמו חברות של לקטים וציידים הזקוקים למרחב גדול, אינן מסוגלות לספק את צרכיהן של אוכלוסיות גדולות המתקיימות ביישובי קבע. לעומת זאת, ארגונים מדיניים מסוגלים לפקח ולווסת ייצור מזון ומוצרים תעשייתיים בשטח יחסית קטן וצפוף אוכלוסין. כדי להזין אוכלוסיות גדולות בטריטוריות קבועות יש צורך בחלוקת עבודה, בארגון החלוקה ובשמירת הסדר. כל זאת דורש מיסוי כדי להזין את המפקחים, המארגנים ושומרי הסדר – ומכאן הצורך בהתפתחות שלטון היררכי וריכוזי בעל יכולת אכיפה וסמכות רחבה.

הסבר דמוגרפי אחר הוא שהסמכות בחברות קהילתיות קטנות מבוססת על יחסים אישיים וקרבת דם, בעוד שהארגונים המדיניים מסוגלים לשלב המוני אדם אנונימיים לתוך ארגונים ומוסדות שאינם מבוססים על זיקות משפחתיות.[32] לכך גם קשורה הטענה שמוח האדם אינו מסוגל לזהות יותר מכמה מאות בני אדם, בעוד שארגונים מדיניים מסוגלים להניעו להזדהות עם סמלים וזיקות אנונימיות מופשטות כמו אומה, מולדת, אל־עליון, צבא לאומי, ארגון תאגידי, אגודה מקצועית, מפלגה פוליטית וכו' (בפירוט, פרק 15).

טענה דומה בנוסח הובס גורסת שמעבר לסף מסוים של מספר חברים בקהילה, רמת האלימות תעלה במהירות. משום כך בני האדם היושבים בצפיפות בטריטוריות קבועות נזקקים לשלטון בעל סמכות מרוכזת אשר יפקח על הקונפליקטים בין הנתינים ויפעיל מערכת משפט. לכן בני האדם מעדיפים לוותר על ריבונותם הקהילתית ולהיבלע על ידי הליוויתן המדיני למען ביטחונם האישי, שמירת קניינם ויציבות קיומם. מסתבר על פי הציטוטים הבאים, שמאז תומאס הובס לא הרבה השתנה:

31 תיאוריות אבולוציוניות מפורסמות: Sorokin (1957); White (1949). אף התיאוריה המפורסמת של פרידריך אנגלס (1884) בספרו מוצא המשפחה, הקניין הפרטי והמדינה מתארת את השלבים העוקבים של ההתפתחות החברתית על פי המתווה המטריאליסטי.

32 Turchin and Gavrilets (2009)

"מאז עליית הממשלים המדינתיים הראשונים במסופוטמיה לפני כ־4500 שנה ויתרו האנשים מרצון על כמה מחרויותיהם האישיות, קיבלו את מרות הממשלים המדיניים, שילמו מיסים ותמכו בסגנון חיים אישי נוח של מנהיג המדינה ופקידיה" (דיימונד, 2015: 102). "היה צורך במוסד חדש לריסון סכסוכים וכך בראשית התקופה ההיסטורית נוצרה המדינה, שהתגלמה באישיותו היחידה של מושל העיר או מלך" (צ'יילד, 1950: 111). "ככל שנעשתה מדינת האדם מרוכזת יותר וחזקה יותר בארגונה, כך נעשה משטורה יעיל יותר וגזלנים ושודדים נעשו מאיימים פחות" (פרנקפורט, 1967: 216).

הסבר פונקציונלי מרכזי שמופיע בתיאוריות השונות עוסק בגורם הטכנולוגי. לפי הסבר זה, המדינה נוצרה בגלל התפתחויות טכנולוגיות שהעיקריות בהן: ביות החיטה והשעורה, פיתוח תעלות השקיה והפקת המתכות. טכנולוגיות אלה גרמו לקפיצה מהירה בפריון ייצור המזון והפקת עודפים גדולים. העודפים אפשרו התפתחות ארגון מדיני־צבאי שיוכל להגן על הטריטוריות מפני פולשים ואף לשמור על הסדר בתהליכי ייצור המזון והחלוקה.[33]

היסטוריונים מעטים בלבד השקיפו אחרת על השינויים הטכנולוגיים. לואיס ממפורד בולט בהבחינו בין שני מיני טכנולוגיה: אוטוריטרית ודמוקרטית. הטכנולוגיה הדמוקרטית מכוונת לפיתוח הקידמה האנושית ואילו הטכנולוגיה האוטוריטרית מתמקדת בשליטה על האנושות. בספריו העיר בהיסטוריה והמיתוס של המכונה ביקר ממפורד את המוסכמות לגבי התפתחותה של הטכנולוגיה ואופייה.[34]

תמצית טענתו הייתה שהמטרה הסופית של הטכנולוגיה מאז שחר התרבות אינה שינוי ועיבוד של הטבע אלא עיצוב מחדש של האדם. המכונות המורכבות ביותר שפותחו לא היו חומריות אלא סימבוליות וחברתיות במהותן. משום כך, לדעתו, מתקשים ארכיאולוגים והיסטוריונים לזהות את ההתפתחות אנושית בתרבויות קדומות שלא הותירו ממצאים חומריים מרשימים.

לטענתו, הטכנולוגיה החשובה ביותר עד להמצאת הכתב, הייתה השפה, ועל מקורותיה הקדומים קשה להתחקות. תרבויות קדומות כמו הפליאוליתית והניאוליתית נחשבות כנחותות או כפשוטות[35] משום שהן לא הותירו אחריהן עדויות חומריות מורכבות, אולם השפות שהתפתחו בתרבויות אלה מפתיעות במורכבותן ובהיגיון העשיר שלהן. ההתפתחות החומרית שמתגלה בתרבויות המאוחרות יותר לא הייתה מתאפשרת ללא המבנה הקדום של הטכנולוגיה הסימבולית הזאת. יתר על כן, לא נראה שהתפתחות השפות נבעה מצרכי הקיום היום יומי, שהרי חבורה של לקטים־ציידים אינה זקוקה למבנים לוגיים מורכבים, שמצויים עד עצם היום בקרב חברות קהילתיות שלא נכחדו (כפי שהראה לוי סטראוס בהחשיבה הפראית).

33 פרנקפורט (1967): פרק ב', האריס (1991): 226-229, דיימונד (2002): פרק 14, Wittfogel (1957), Tilly (1990): Ch. 1. בעשורים האחרונים נכנסה אופנת הביקורת על "אי השוויון הכלכלי", ביקורת שהתחזקה לאחר מפולת 2008. החלו להתפרסם מחקרים אקדמיים על הקשר בין התפתחות החקלאות שאפשרה עודפי תוצר גדולים וריבוי אוכלוסייה לבין אי השוויון והתפתחות היררכיות מדיניות. למשל: Price and Bar-Yosef (2010). יש לזכור שמדובר בעיבוד מחדש של תיאוריות מרקסיסטיות ישנות. למשל מנדל (1964): פרק 1.

34 Mumford (1961, 1967, 1970). בדומה למורו וֶבלן, אף ממפורד הושכח. רבים מכותבי התיאוריות המודרניות על המדינה העתיקו או שאלו את רעיונותיו המקוריים מבלי להזכירו. למשל, ג'יימס סקוט (Scott, 2017).

35 פעם היו משתמשים בכינוי "פראיות" או "פרימיטיביות", גם חוקרים שאולי אהדו את התרבויות הללו כמו קלוד לוי סטראוס שחקר את החשיבה הפראית, מרגרט מיד שכתבה על סקס ומזג בשלוש חברות פרימיטיביות וברוניסלב מלינובסקי שפרסם את מין והדחקה בחברה הפראית (Lévi-Strauss, 1962; Malinovski, 1927; Mead, 1935).

הטכנולוגיה הדמוקרטית התגלמה, לפי ממפורד, בטיפוס האידיאלי של החברה הניאוליתית. הטכנולוגיה האוטוריטרית יוצגה ומיוצגת עד היום בציביליזציה המדינית. ההבדל המהותי בין שני סוגי הטכנולוגיה מתגלה בגישה שלהם לחיים ולמוות. הטכנולוגיה הניאוליתית נטתה לנתיב הביופילי: חיפוש אחר חיים טובים והשלמה עם מחזורי החיים והמוות. הטכנולוגיה הכוחנית לעומתה, התרכזה בנתיב המכני של האלימות והשררה וברדיפה קדחתנית אחר חיי הנצח.

התרבות הניאוליתית לא ראתה בעבודה סבל וניכור אלא תהליך קהילתי המשתלב בסביבה הטבעית. בתרבות זאת חיי המשפחה והקהילה מלאו מקום מרכזי. לא הייתה בה התמחות ורוב המלאכות נעשו במשותף. הידע לא הוחזק כזיכיון בידי קבוצה צרה נגד שאר החברה. התרבות הניאוליתית מיסדה לראשונה את ערכי המוסר, המשמעת העצמית, מועצות דמוקרטיות ומוצרים ציבוריים. רבים מהמוסדות והערכים של התרבות הניאוליתית נטמעו בתרבויות היותר מאוחרות ונחשבים כיום ל"טבעיים" או כאלה שלכאורה "נולדים עמם". חוש צדק, סולידריות, אנושיות, ושאר מיני ערכים "אי רציונליים" שמתגלים בקרב ילידים במשטר הקפיטליסטי נובעים מאותה מורשת ניאוליתית.

מול התרבויות הקהילתיות הופיעו ציביליזציות כוחניות שהערך העליון שלהן היה חתירה לכוח אבסולוטי ומרוץ אחר האלמוות. הן הופיעו יחד עם צמיחת המבנים והמוסדות לריכוז שיטתי של העודפים בידי הקבוצות השליטות. גידול הפריון החקלאי נוצר **בעקבות** התרכזות העודף בידי הקבוצות השליטות שכפו ותיעלו את השיטות לגידול הפריון ולחלוקתו.

אז נתגלתה במלוא עוצמתה הדורסנית אותה **מכונת־העל** (The Megamachine) כפי שממפורד מכנה את מוסד המדינה. המכונות הראשונות שהשליטים האבסולוטיים עשו בהן שימוש היו מבנים היררכיים של מצבורי בני האדם. טכנולוגיית הכוח, בהיותה סימבולית, אינה מבחינה בין טבע לבין אדם. שניהם מותכים לתרכובת אחת שהופכות אמצעי להרחבת כוח השליטים ולהרחקת אימת המוות מבעלי **מכונת העל**.[36]

ספריו האחרונים של ממפורד התמקדו בגלגולה המחודש של מכונת העל – מוסד המדינה הריבונית של ימינו. מכאן נמשיך לעבר עיון מקיף במשטרי הכוח.

ד.2 ההיסטוריה של משטרי הכוח. אחוזות המלוכה־עבדות

המשטר הקפיטליסטי הינו האחרון במשטרי הכוח שנכפו על החברה האנושית.

משטרי הכוח הראשונים החלו במסופוטמיה באלף הרביעי לפנה"ס. עד אז החברה האנושית התקיימה במגוון רחב וססגוני של צורות קהילתיות שבהן הכוח היה מבוזר והארגון החברתי היה פשוט, או יותר נכון, לא היררכי. מול התרבויות הקהילתיות בקע אופי־כוח חדש שבו הערך העליון היה חתירה לכוח אבסולוטי המרוכז בידי קבוצה צרה ומבוצרת. את מקום המגוון התרבותי והלשוני של החברות הקהילתיות ירשה האחידות הנוקשה והחתירה למכניזציה אנושית. שני המוסדות הדומיננטיים באופי־הכוח החדש היו: המלוכה השושלתית והדת הריכוזית.[37]

36 Mumford (1967): 191

37 Whitehouse et al. (2019). במחקר משווה שערכו טורצ'ין ושותפיו ב־414 חברות מ־30 אזורים בעולם בסריקה של 10,000 שנה האחרונות, הם הסיקו ש"אלים גדולים" (big gods) ריכוזיים נטו להתגלות בעת או לאחר (לא לפני) צמיחה גדולה במורכבות החברתית.

מה משמעות המושג כוח? אידיאת הכוח אינה ניתנת להגדרה פוזיטיבית. היא דיאלקטית. משמעותה השתנתה לאורך ההיסטוריה משום שהייתה והינה כרוכה ומקופלת בתוך מבנה הכוח בתקופתה. **תודעת הכוח ואופי־הכוח** שלובים יחד ללא הפרדה.

בתרבויות הקדם מדיניות התגלם הכוח בישויות טבע, ואלה קיבלו ביטוי בפולחן האלים המעצבים ומחזיקים את סדרי העולם הטבעי והאנושי יחדיו.[38] בחברות הקהילתיות המבוזרות, ה"אנרכיות", היו האלוהויות שוות כוח יחסית. הן היו יותר "משפחתיות" ופחות מאיימות. בהמנונים עתיקים שהועלו על כתב בערי־המדינה בשומר בסוף האלף הרביהעי לפנה"ס, האלים עדיין מקיימים מועצות רוויות בהמולה ובמריבות. יש אף היסטוריונים שרואים בכתבים הללו עדות לקיומה של מין "דמוקרטיה פרימיטיבית" בעידן שקדם להתמסדות המלוכה במסופוטמיה.[39]

באפוסים השומרים־אכדיים המספרים על בריאת העולם, האלים עדיין מתהלכים בארץ ומעורבים במעשי האדם. רק מאוחר יותר, כנראה עם הקמת המלוכות הראשונות, האלים מטפסים לשמיים והקשר בין בני האדם הארציים והאלים השמיימיים נחסם באמצעות הירככיות מתווכות.[40] ככל ששושלות המלוכה התבצרו כך הפך התיווך בין רצון האלים לבין הבנתו האנושית למתוחכם ומפותל.[41]

השתלטות הפולחן של אלי השמים דחק את אלי האדמה הניאוליטיים. בעוד שהאחרונים היו מושרשים היטב במחזור החיים האנושי שהתבסס על קיום פשוט, אלי השמים החדשים ייצגו סדר קוסמי־מדיני חדש — סדר הירכי סבוך של מלכים, כוהנים, נתינים ועבדים. תהליך הריכוזיות בפנתיאונים שבראשם עומדים אלים ראשיים כל יכולים שיקף את המצב במסופוטמיה בסוף האלף השלישי: במרכז נמצאו אחוזות אימפריאליות בהן שררו משטרי מלוכה־עבדות קשוחים, שהופעלו באמצעות ידם האכזרית של המלכים־אלים וצבאותיהם הארציים, בסיוע הצבאות השמימיים.[42]

ברור מכאן שהתהייה אחר מקור המדינה והסיבות לעלייתה הינה חשובה ביותר. בסופו של דבר, אפילו תומס הובס השמרן תהה מדוע על בני אדם "תבוניים" לכאורה להשלים עם הצרה הזאת?

נראה שהתיאוריות המקובלות, הפונקציונליות והאבולוציוניות, מייצגות בעיקר הצדקה והשלמה עם קיומו של מוסד המדינה. לנו נראה, משום מה, שיש צורך להפוך את סדר הדברים: אין מדובר בתועלת חברתית כלשהי למין האנושי, ואין מדובר בהתפתחות הדרגתית או "טבעית" כתוצאה משינויים דמוגרפיים או טכנולוגיים, אלא **במהפכה שחוללה סדר כוחני חדש ולא מוכר עד אז.**

מאחר שלהיסטוריונים אין הוכחות ברורות מלבד פרשנויות על הממצאים החומריים והכתובים שנחשפו, ניתן אולי לדמיין היסטוריה אחרת, על פי אותם ממצאים וכתובים.

38 Jammer (1957): Ch. 2

39 קרמר (1960); Jacobsen (1943).

40 Trigger (2003): Part 2. קונטנו (1964) מסביר את בניית המקדשים המתנוססים לגובה כיצירת תיווך בין שמים לארץ (שם: 201 ואילך).

41 **"מי יבין מחשבת אלים במעמקי שמים? מחשבות אל כמצולות הן, חקרן מי ירד?"** (מתוך אפוס שומרי המובא אצל פרנקפורט, 1967: 218). כדי שבני האדם יוכלו לנחש את רצון האלים, הלכו והתפתחו במרוצת ההיסטוריה המדינית פולחנים, טקסים, תפילות, לחשים, סימנים, אותות, קמיעות וקורבנות לרוב. עדרים של בני אדם מוקדשים להבנת כוונות האלים ולשיכוך חרון אפם במרכזי פולחן ולימוד, החל במקדשים, כנסיות ומסגדים וכלה במנזרים, מדרסות, קולג'ים וישיבות.

42 כך האל **אנו**, שהיה בתחילה מין אב קדום בפולחן ערי שומר, פינה מקומו לאל קשוח בשם **מרדוק** המשליט באכזריות את הסדר האימפריאלי של מלכי אכד.

לפי ההיסטוריה האחרת, הפריצה הראשונה של טיפוס המדינה המוכר ארעה במסופוטמיה בסוף האלף הרביעי לפנה"ס. היא לא הייתה "שלב" כלשהו באבולוציה אלא התחוללה בתקופה קצרה יחסית ונבעה מהשתלטות מהירה של קבוצה מאורגנת אשר הצליחה להשתמש בהזדמנות שנקרתה בדרכה – לבזוז משאבים, לתפוס אדמות, להשתלט על אוכלוסיות מגוונות, לכופפן למסגרת אחידה ולהפעילן למען הגדלת כוחה.[43]

מה טיבה של אותה הזדמנות? קשה לדעת. ניתן לשער שארע שבר קשה, אולי אקולוגי, אולי פלישה הרסנית שהקרתה את ההזדמנות. מכל מקום, במאות השנים הבאות הקבוצה המאורגנת הידקה את אחיזתה, צופפה את שורותיה, שינתה את פני החברה, עיצבה אותה מחדש לצרכיה וקידשה את שליטתה.

שושלת בית סרגון כנראה ייסדה את המדינה הטריטוריאלית הראשונה על יסודותיהן של ערי־המדינה השומריות, ולאחריה אימפריית חמורבי, בתחילת האלף השני לפנה"ס סיימה למסד את דגם אופי־הכוח החדש שהושלט במסופוטמיה באלף השנים הבאות – אחוזות מלוכה־עבדות.[44]

ד.3 מדוע אופי־הכוח הזה בקע לראשונה דווקא במסופוטמיה?

אזור הדלתא, שפך הנהרות החידקל והפרת בדרום מזרח מסופוטמיה, הינו מישורי ושחון אולם רווי במי הנהרות. היה ניתן לגדל בו דגנים, בעיקר חיטה ושעורה, אך רק באמצעות חפירת תעלות השקיה, ייבוש הביצות והטיית המים אל השדות. משום כך, הדעה המקובלת היא שהמדינה המסופוטמית החלה את דרכה ממפעלי ההשקיה הגדולים, אשר דרשו ארגון היררכי וחלוקת עבודה מסודרת.[45]

ביות החיטה והשעורה באלף התשיעי לפנה"ס, יחד עם התפתחות כלי מתכת, נראה כשלב ברור בהתפתחות ייצור המזון ובעיקר עודפי מזון גדולים. אלה צמחים קשיחים יחסית, קל לגדלם, אינם דורשים האבקה חיצונית, מבשילים תוך מספר חודשים, מכילים כמות חלבון גבוהה (עד 15%) והחשוב ביותר – הם נושאים עודפים גדולים של זרעים.[46]

מכאן נראה שהחיבור בין ביות הדגנים לבין מפעלי ההשקיה הגדולים בדלתות הנהרות הינו כמעט מובן מאליו. הוא שאִפשר את גידולן המהיר של אוכלוסיות מסופוטמיה ומצרים, והוא שהוביל להתפתחותן ולאחזקתן של ההיררכיות המדיניות כדי לארגן את המפעלים הגדולים הללו למען ייצור מזון וקיומן של אוכלוסיות כה גדולות.[47]

לנו נראה שניתן לחשוב על סדר דברים הפוך: הקהילות הניאוליתיות שבייתו בין השאר דגנים וקטניות ופיתחו כלי עבודה, לא נזקקו לארגון היררכי סבוך. יש לשער שהן ניזונו ממגוון עשיר של חלבונים ולא נזקקו לדיאטה המבוססת על חיטה ושעורה. הן גידלו לעתים חיטה מבויתת, אולם לא הוכרחו להיכנס לגידול שיטתי הכרוך בחריש וזריעה בכמויות מתוכננות. קדמו להן אנשי

43 אחד התיאורים הממצים על השיטות לעיצוב בני האדם לתבנית מכנית מצוי בספרו של אייטמטוב (1994): פרקים ששי ועשירי.

44 אופי הכוח הזה כה התמסד, עד שסופר אנאלים בבלי, מין היסטוריון מטעם, הגדיר בבוז שבטים נודדים ופולשים כעמים "שאין להם מלך" (קונטנו, 1964: 88). מעניין שבדמוקרטיה בפוליס היוונית נהגו לראות במוסד המלוכה סימן היכר לעמים נודדים לא מפותחים.

45 Wittfogel (1957)

46 אפילו דגני בר מפיקים יבולים של טונה זרעים ל־10 דונם, שנותנים 50 קילו קלוריות של אנרגיית מזון לקילו קלוריה אחת בלבד של עבודה (דיימונד, 2002: 108).

47 סיכום: Scott (2017).

התרבות הנטופית שהתקיימה לפני כחמש עשרה אלף שנה. אלה אמנם לא עסקו בחקלאות, אולם ישבו בבתי קבע, יצרו כלים חדשים ומתוחכמים, חפצי אמנות, קישוטים ותכשיטים וגידלו דגנים וקטניות לא מבויתים.[48] כלומר, לא היה צורך ב"מהפכה חקלאית" כדי להתיישב במבני קבע ולא היה צורך בעודפים, שלא לדבר על כך שלא היה צורך במדינה.

לנו נראה, אם כן, כי "המהפכה המדינית" החלה **מלמעלה** והתמסדה **בתקופה קצרה** על ידי קבוצות שליטה מאורגנות. במישורים שבדלתת מסופוטמיה היה ניתן בקלות יחסית לאיים, לתפוס ולשעבד נתינים, ולהכריחם לעבוד למען צרכי הקבוצה השלטת. השליטים החדשים הצליחו בתקופה קצרה לכפות על הנתינים לייצר מכסות של חיטה ודגנים, לכלכל צבא פרטוריאני, לבנות ארמונות, מקדשים, מחסנים וביצורים, לקיים את הפקידים, הסופרים והגובים של הארמונות והמקדשים ולעבוד באחזקתם.

השינוי הגדול היה באופי ייצור המזון, שהפך למאורגן ולמתוכנן מלמעלה במתכונת של ייצור בסדרות גדולות.[49] ייצור זה הפיק עודפים שנצברו כקניין המלוכה וניצב כנגד הנתינים.

שינוי מהפכני היה גם באופי התזונה: את המגוון הרחב של המזונות הקהילתיים החליף המזון המדיני הדל, הסטנדרטי עד ימינו – הלחם מחיטה ומשעורה (ושאר מיני בצקים וסוכרים שהמזון של האדם המדיני רווי בהם).[50] התזונה החדשה הסטנדרטית והעבודה הקשה המאורגנת שינו את האופי האנושי, את אורח חייו, את הפיזיונומיה שלו, ובעיקר ערערו את בריאותו.[51]

את הקיום הקהילתי המשותף החליפו הבעלות המדינית והמשפחתית על העודף הנצבר, על הקניין שהלך וגדל, שהתרכז בידיים מועטות ושכלל יותר ויותר עבדים.

בקצרה, טכנולוגיות ביות החיטה וההשקיה לא הפיקו עודף שנועד לייסד ארגון מדיני הירככי, אלא ההפך: **היררכיות השליטה קדמו לטכנולוגיות ולעודף.**[52] השליטים החדשים שינו את אופי הטכנולוגיות הללו, המירו אותן לצרכי שליטתם והשתמשו בהן כדי להרוס את הקהילות, לכפות על הנתינים המדיניים מס ועבודה, למען ייצור עודפים הנצברים נגד הנתינים, למען חיזוק מכונת המדינה שהלכה והתמסדה במהירות.

אחת התוצאות המיידיות של מיסוד אופי־הכוח המדיני וארגון ייצור המזון היה הריבוי המהיר של אוכלוסיית הנתינים שהצטופפה בשטח מועט יחסית. ושוב יש להפוך את סדר הדברים: אין זאת אוכלוסייה גדולה הזקוקה למדינה חזקה למען ייצור מזונה, אלא ההפך – קבוצה שליטה צופפה בשטח קטן אוכלוסיית נתינים, מיסדה מכונה מדינית למען ייצור מחדש הולך וגדל של נתינים מפיקי עודף, כדי להגביר את כוחה של המכונה.[53]

48 גלעד (הארץ, 31.3.2018).

49 "לוח גזר" מראה כיצד תכנתו את הנתינים לטכנולוגיה המכנית של ייצור הדגנים.

50 על תוצאות ההרס מהמזון באופי־הכוח הקפיטליסטי ראו בהמשך, פרק 13.

51 האדם המדיני זכה במנת לחם יציבה לקיומו הדל, אולם חיטה ושעורה אינם מספקים את מגוון החלבונים הנדרש. אף שהשליטים המדיניים קידשו בעזרת הכנסיות השונות את הלחם ואת העבודה להפקתו, הלחם אינו בריא לאדם, אינו מתאים למערכת העיכול שלו ולאורך זמן פוגע בסביבתו ובבריאותו (Larsen, 2006). ביקורת מסוימת על מסקנות אלה: (Dufour and Piperata 2018). באופי־הכוח הקפיטליסטי השלימו את ההאבסה המאורגנת של בצקי החיטה בעזרת שילובם במינון גבוה של סוכרים.

52 התפתחות היררכיות בקהילות נאוליתיות הן סימן היכר להתפרקותן הקרבה, כתוצאה מצמיחת אי שוויון או חלוקה־מחדש לא שוויונית בתפוקה וצבירת קניין פרטי (רונאל, 16.7.20). ביטוי מובהק להתפתחות ההיררכיות הוא בניית ראווה כגון ביצורים חסרי משמעות צבאית (Ashkenazi, 2020) או מבנים מגלומניים (דיימונד, 2008, פרק 2).

53 בפרק 15 נעסוק בטיבן של היררכיות הכוח ובהיסטוריה של התפתחותן.

ואכן כל הכנסיות המדיניות (הכנסייה הרבנית, הנוצרית והמוסלמית) מאיימות על הנתינים בעונשים בעולם הזה ובעולם הבא לבל יעזו לבלום את הילודה. הן אף ממריצות את הנתינים להוליד צאצאים רבים כדי לרצות את האלים המדיניים. אולם בעיקר משמשות הכנסיות המדיניות כמכשיר לדיכוי ולהפחדת הנתינים למען יעבדו ויצייתו לארגוני־העל הקוסמיים והארציים.

לפי "אפוס הבריאה" האכדי, שחובר כנראה עם תחילת מיסוד מדינת עבדים, האל מרדוק שברא את האדם לש מן החימר דמות אדם כדי שישמש עבד וישחרר את האלים מעבודה.[54]

אין פלא שכל הכנסיות המדיניות מקדשות את העבודה הקשה וממריצות את הנתינים לעבוד יותר כדי לרצות את האלים, בדרך כלל כדי לכפר על חטא קדום כלשהו (בניגוד לאנשי הפוליס הדמוקרטית, שראו בבטלה מעלה ובעבודה קללה).[55]

תוצאה נוספת של מיסוד אופי־הכוח המדיני היה תהליך הריכוזיות שעבר פנתיאון האלים. באלף השני לפנה"ס עבר הקוסמוס מיזוגים והשתלטויות שבסופו מלכו בגאון אלים ראשיים, לרוב אלי השמש. באימפריה המצרית, הארץ והשמים התאחדו באמצעות המלך הארצי שהיה גם אל השמש.[56] במסופוטמיה, המלך הופיע בדרך כלל כבנו הכול יכול של אל השמש.[57]

הקוסמוס שיקף את תהליכי הקיטוב בהכנסות ובקניין הארציים. בערי־המדינה השומריות החל התהליך עם התבצרות האוליגרכיות וכניסתם ההמונית של עובדים זרים לעבודות הציבוריות. באלף השני לפנה"ס, באימפריות הבבליות והאשוריות, כמות "המושכנו" (העובדים החופשיים) והנתינים בני החורין הלכה ופחתה ועיקר כוח העבודה מנה עבדים. הנשים נדחקו ואיבדו את שארית זכויותיהן מתקופת הקהילה והפכו לקניין רגיל של הבעל. מצבן של הנשים שבאו ממשפחה חסרת רכוש או בנות משפחת עבדים היה חסר תקווה.

קשר הדוק נראה בין הגידול במספר העבדים לבין העלייה בתדירות המלחמות. בשיא התמסדותה, באלף השני לפנה"ס, הפכה המדינה המסופוטמית לזוללת כפייתית של שטחים ונתינים־עבדים. השושלות המלכותיות, הבבליות והאשוריות, יצאו באופן שיטתי ומקודש למסעות מלחמה וביזה להשתלטות על אזורים חדשים ובעיקר למען שביית מלאי עבדים טרי. כל זאת נעשה, ככתוב על גבי האנאלים בארמונות, למען הגדלת תהילתו של האל הראשי המולך באותה עת.[58]

54 **"יישא נא האדם בנטל עמל האלים למען יוכלו הם לנשום לרווחה"** (פרנקפורט, 1967: 71). פרנקפורט כותב כי האפוס מבוסס על יצירה שומרית עתיקה יותר, שבה מסופר על האל אנליל הפולח במעדר את קליפת האדמה כדי שבני האדם יוכלו לנבוט מתוכה כצמחים, וכל שאר האלים סובבים את אנליל ומפצירים בו שיקצה להם עבדים מקרב בני האדם הצצים ועולים בהמוניהם מתוך האדמה (שם).

55 רק בני אדם חופשיים (חילוניים) יודעים כי **"האדם לא נועד לעבודה, ולראיה – היא מעייפת אותו"** (קולט, 1932: 136)

56 קיימות תיאוריות שנראות סבירות לא פחות מהתיאוריות הממסדיות, לפיהן בתקופות הפליאוליתית והניאוליתית, באזורים שונים באירופה וסביב הים התיכון, התקיימו תרבויות קהילתיות מפותחות למדי ושוויוניות ביחסים בין נשים וגברים, שבהן לא שלטה ההירכיה הפטריארכלית ולעתים קרובות התרבות אף הייתה מטריארכלית. בקהילות אלה היה נהוג פולחן האלות הנשיות, בעיקר אלת הפריון והאדמה ואלת הירח. לפי תיאוריות אלה, החל מן האלף החמישי, פלשו למרחב זה עמים הודו־אירופיים, החריבו את התרבויות הקדומות והשליטו את פולחן אלי השמש והמלחמה כחלק מן המשטר המלכותי־מדיני המיוסד על ההירכיה הפטריארכלית (Gimbutas, 1982; Stone, 1976). רוברט גרייבס טען בכל ספריו מאז שנות השלושים, שבאירופה הקדומה שרר משטר מטריארכלי שבו הונהג פולחן אלת הירח ארטמיס, עד לפלישת העמים הנודדים מן המזרח שהנהיגו את המלוכה הפטריארכלית וכפו את פולחן השמש (גרייבס, 1959, 2002).

57 **"מצוות הארמון אין לשנות. כמוה כמצוות [האל] אנו. דבר המלך צדיק. מוצא פי אל אין לשנות"** (מתוך אפוס שומרי, מצוטט אצל פרנקפורט, 1967: 206).

58 כך גם מתוארים כיבושי שטחים ושעבוד אוכלוסיות של מלך-על מירושלים בשם דוד (ספרי שמואל ודברי הימים). הוא עשה זאת כמובן למען תהילתו של אל ראשי בשם יהוה, שהתנחל במקדש ירושלמי ודרש זיכיון בלעדי הנקי מאלים מתחרים. לפי הרישומים במלכים ובד"ה, המלך התנהל על פי פקודות יהוה במתכונת המזכירה את האנלים של מלכי אשור.

השליטה בקניין ובעודפים ההולכים וגדלים ובאוכלוסיות הנתינים המתרבות חייבה תוספות ושינויים מבניים בהירככיות הכוח, ולכך התלווה איום הולך וגדל בהתמוטטות פתאומית כתוצאה ממשבר, פלישה או מרד. וככל שגברו העושר המרוכז והסיכון בהתמוטטות המשטר, כך התפתחו שיטות הענישה האלימות לכפיית הסדר, התקדשו פולחנים אלימים רווים בדם אדם והאלים הפכו לאכזריים ומאיימים. כל אלה נועדו להרחיק מן המלכים את אימת המוות.

האבולוציה האנושית התנהלה באטיות במשך כמאה וחמישים אלף שנים, אם לא יותר, אולם אופי־הכוח החדש שצץ במסופוטמיה בשלהי האלף החמישי לפנה"ס התפשט כנגיף והועתק במהירות. הבולטות בקיסרויות המקודשות שצמחו בעמקי הדלתות של הנהרות הגדולים היו במצרים, בהודו, בסין ובהודו־סין (במקסיקו ובפרו הן נוסדו כמה אלפי שנים יותר מאוחר). בכולן הופיעו ארמונות, מקדשים, צבאות, מבצרים, מחסנים ועבודות כפייה. בכולן, הפנתיאון עבר תהליך ריכוזיות והשליטים ושושלתם קודשו באמצעות פולחן אל השמש. הפולחן שימש את השליטים כמכשיר לדיכוי ולהפחדת הנתינים והעבדים המבוססים בשדות המוצפים של החיטה והאורז.[59]

תוצאות החתירה לאלמוות שרדו עד ימינו: הקברים המגלומניים של הפרעונים, של הקיסרים האשוריים, הסיניים, בני המאיה, האצטקים והאינקה. בכל האימפריות השמש הללו התפתחו טקסים של הוצאות להורג המוניות, שנועדו לסלול את דרכם של מלכי השמש אל עבר חיי הנצח.

גם בקיסרויות המאוחרות יותר, בביזנץ ובאירופה באלף הראשון לספירה הנוצרית, ככל שאופי־הכוח המדיני התמסד, כך התחזק הפולחן לאל ריכוזי אחד ונציגו המלך הארצי. מדינה אימפריאלית ומונותאיזם שלובים היטב זה בזה. כל המדינות המלוכניות ביססו את הלגיטימיות שלהן על פולחנים לאל־עליון מאיים ובלתי צפוי (בעל־זאוס־אל־אתון־יהוה־ישו־אללה־אינטי־איצאמנה).[60]

משום מה, חלק ניכר מן הישראלים מותנים להאמין שהמלך הירושלמי הוא דמות נערצת, שמן הסתם גלגולה ישוב במהרה בדמות "מלך משיח". (סיכום ממצה על ניהול יחסי הציבור והחדרת פולחן יהוה הכרוך בשושלת המלוכה הירושלמית, אשר נוהל בידי קסטת פקידי ארמונות המלוכה והמקדש בירושלים במאות השמינית והשביעית לפנה"ס: בן נון, 2017).

59 צאצאיהם מבוססים עד ימינו בשדות האורז, הסויה, התירס, הפרג והקוקה בשירות האימפריות התאגידיות הגלובליות.

60 בפולחן הרבני לא חדלים לרגע להתחנף, להיבהל ולהתחנחן ליהוה. יש לזכור שנציגי יהוה מפולגים בין כנסיות וכתות עוינות מזה דורות (למן הקראים ועד לרפורמים). למן האלף הראשון לספירה ובמרוצת האלף השני, לא נהנתה הכנסייה הרבנית מחסות מלוכנית יציבה, משום כך היא נאלצה לתור אחר מניפולציות מתוחכמות של רמייה והפחדה של המאמינים ושיתוף פעולה עם כל כוח מדיני אפשרי כנגד המאמינים כדי לשמור על בלעדיותה (שחק, 2011). בגלגולה המדיני החדש, למן אמצע המאה העשרים, הכנסייה הרבנית חזרה בגלוי אל מקורותיה הגזעניים והאימפריאליים.
הכנסייה הנוצרית החלה דרכה ככת מזרחית כנועה באימפריה הרומית, אולם תוך כשלוש מאות שנה, לאחר שאחד מפלגיה זכה בזיכיון בלעדי, היא הפכה לכנסייה מדינית המנהלת דיפלומטיה של אלימות, הונאה וטבח המוני. באותן אלף שנים המכונות "ימי הביניים", לא נותר לאיכרים בעריצויות המערביות אלא להשלים עם שלטון אדוניהם הנסיכים והמלכים — בתמיכת נציגי האל ישו — הכנסיות והמסדרים, הכמרים והנזירים. למן המאה השש עשרה נאלצו האיכרים האינדיאנים באמריקה להמיר את פחדם מפני העריצויות המדיניות המקומיות ביראה מפני טורפי הכנסייה הקתולית ומסדריה המיובאים. אלה הציגו כושר קטילה יעיל ביותר. במרוצת אלפיים השנים מהולדתו של האל ישו, הצליחו הנציגים הרשמיים להקים כנסיות יריבות (הגדולות הן האורתודוקסית, הקתולית והפרוטסטנטית) אשר ששו להצטרף למרוצי הכיבושים והטבח ההמוני של המעצמות ברחבי העולם.
משמעות האיסלם היא השלמה, כניעה לאל המכונה אללה או לנציגיו עלי אדמות, שלא מעט מהם מכונים עבדי אללה. יש להודיע על הכניעה לפחות חמש פעמים ביום במחוות נמרצות ובקולי קולות. סירוב להשלים הוא כפירה הנושאת בעקבותיה חיי השפלה וחסות. האימפריות הח'ליפיות והסולטניות התפשטו במהירות בעולם וקודשו באמצעות כוהני הכנסייה המוסלמית. הכנסיות הרשמיות של האל (בעיקר הסוניות והשיעיות על ספיחיהן) שרויות במחלוקות קשות שרובן התפתחו מסכסוך בין כנופיות יורשיו של המייסד הראשון והפכו לקונפליקטים מזוינים בין קואליציות מדיניות.

בכל הכנסיות המדיניות בנות ימינו, מתווכי האל אמנם מטיפים בשם החסד, החמלה והנדיבות – אולם בכל הפולחנים חוזרת הסיסמה: בעולם הזה, תרעדו ותשלמו. מחילה ונדיבות? – בעולם הבא. מבחינה זאת, צדק תורסטיין ובלן בכותבו כי הדתות, ללא יוצא מן הכלל, הן עסקי ביטוח משוכללים. הן גובות פרמיה עכשיו **מראש** באכזריות – ואינן מעניקות מאומה מלבד הבטחות לעתיד (וממילא בהגיע תור ההחזר, הכוהנים מסבירים למאמין הפתי כי הוא לא השכיל לקרוא את האותיות הקטנות).

עם תחילת אופי־הכוח המדיני מופיע הכתב המדיני ועמו המדע המדיני. מלכתחילה הם יוצרו כטכנולוגיה אוטוריטרית כנגד הנתינים. הכתב השומרי־אכדי־אמורי, כתב היתדות בן מאות הסימנים והצירופים, דרש התמחות רבת שנים ורבת ייסורים אשר רק לבנים הזכרים מקרב הקבוצות השליטות הייתה גישה אליה.[61] הכתב הפרעוני היה עוד יותר סבוך, וזה של הקיסרויות במזרח הרחוק היה ועודנו דורש עד היום שנות לימוד רבות. כמובן, לא היה מדובר בלימוד לשם עידוד היצירתיות או למען רווחת האנושות, אלא בחינוך והתניה נוקשים של קסטה סגורה המשרתת את אדוני הארמונות והמקדשים למען בלימת הידע והשימוש בו לטובת האדונים בלבד כנגד הנתינים.

אחת הטכנולוגיות הדמוקרטיות ששברו את הסבוטז' הזה היה פיתוח האלפבית. מקורו כנראה בקבוצת פועלים זרים נודדים למחצה ("עפירו" או "אמורו") שעבדו במכרות הטורקיז הפרעוניים שבסרביט אל־חדם בסיני. העובדים פיתחו כתב פשוט, כנראה כדי לסמן את שמותיהם ואת ימי עבודתם, אולי כדי למנוע עושק ממעבידם הפרעוני. במחצבה התגלו כארבעים סימנים פרוטו אלפבתיים שתאריכם נאמד במאה החמש עשרה לפנה"ס.

הכתובות האלה, הידועות כפרוטו־סינאיות (Proto-Sinaitic), פישטו את ההירוגליפים המצריים הסבוכים וכנראה היו אחד מן המקורות הראשונים להיווצרות האלפבית.[62] כמאתיים שנה לאחר מכן הופיע בארצות הים התיכון כתב האלפבית בן 24 סימנים, ששבר את המחסום של קסטת הכוהנים והסופרים בארמונות ובמקדשים. מעתה יכלו יותר ויותר נתינים מדיניים ללמוד קריאה וכתיבה בקלות יחסית. אין זה מפתיע שהסולטנים העות'מניים אסרו במשך כארבע מאות שנה על הדפסת כתבים בערבית במזרח התיכון, למען יציבות הסדר המלכותי האסלמי. רק בסוף המאה התשע עשרה נשבר הבלם הזה עם כניסת המעצמות המערביות למזרח התיכון, אולם הנזק להתפתחות התרבותית באזור מורגש עד היום.

רבים (בעיקר מהזן הפוסטיסטי) מתפעלים מהתפתחות המתמטיקה והאסטרונומיה המסופוטמית, אולם כדאי לזכור שאלו נוצרו למען ייצוב הסדר הקוסמי המלכותי. השברים המצריים והבבליים המפורסמים לא נהֱגו למען פיתוח המחשבה המתמטית העיונית. זאת לא הייתה מתמטיקה, אלא אוסף של טכניקות אריתמטיות לצורך אומדן המס שיש לחמוס משדות האיכרים, להפרשות התפוקה למקדשים, לתקצוב הארמונות והצבאות, לגביית נשך על הלוואות, למדידת החלוקה־מחדש של הבעלויות, להקצבת עונשים ולבניית מונומנטים מלכותיים מגלומניים. הן פותחו כטכנולוגיות כוחניות ולא מתוך מחשבה מדעית. אף הדרך שבה נלמדו הטכנולוגיות הללו, באמצעות שינון נוקשה ונשמרו בסוד בתוכי הקסטה, לא עודדה פיתוח יצירתיות מדעית.

61 בשרידי יצירה שומרית מתוארים חיי תלמיד שסופג לאורך יומו הארוך מלקות ואלות מכלל היררכיית בית ספרו עד שאביו נאלץ לשחד את מנהל בית הספר למען יקל על סבלו (קרמר, 1960: 66-69).

62 Giveon (1978); Naveh (1987)

אופי־הכוח המדיני נזקק לטכנולוגיות כמותיות כדי לאמוד את יחסי הכוח והבעלות. וכך ניתן למצוא כבר אצל השומרים טבלאות כמותיות כגון דירוג יחסי העוצמה בין האלוהויות בפנתיאון, חשבונאות מלאי, לוחות שיעורי ריבית, תעריפים משווים של עונשים על עבירות אלימות.[63]

לעומת הטכנולוגיות האוטוריטריות הללו, התפתחה באלף הראשון לפנה"ס בפוליס ביוון תרבות של ידע שיתופי. ידע כזה יכול היה להתפתח רק במשטר דמוקרטי. מדובר כמובן בדמוקרטיה שיתופית ולא במה שמכונה דמוקרטיה במדינות הלאומיות בימינו.

הדמוקרטיה אינה משטר שבו אדם הופך ביום אחד ליצור "חופשי" משום שהוא מצווה "לבחור" בין כל מיני כנופיות של עסקנים פוליטיים, המכונים "מנהיגים" או "קברניטים", ולאחר מכן להיות נידון לארבע שנות עבדות מדינית. דמוקרטיה היא דיון מתמיד ובחירות מתמידות, לא של "נציגים" אלא של החלטות חשובות של כלל הדמוס (האזרחים החופשיים). הוויכוח וההחלטות הם על תכנון העתיד (מלחמה, שלום, בריתות, אחיזה או עזיבת שטחים כבושים, הקצאת תקציבים, מיסים, סובסידיות, תוכניות לימוד, פרויקטים ציבוריים משותפים כמו תחנת כוח, נמל ימי ועוד). בדמוקרטיה כזאת אין סיכוי לרוב המכריע של העסקנים הפוליטיים ("המנהיגים") בימינו לשרוד מלבד בבתי סוהר. ומכאן מגיעה הפוליטיקה, שהיא המצאה של הפוליס היווני ומשמעותה אומנות ניהול הפוליס כדי להשיג חיים טובים. אין משמעותה של הפוליטיקה תככים ורמייה של "נציגים" ו"מנהיגים" כפי שמשננים לנתינים יודעי הכול בתקשורת הקפיטליסטית.

אין זה פלא שהמתמטיקה היא המצאה שנוצרה בפוליס היווני הדמוקרטי. היא יכולה להתפתח רק במרקם חילוני, סקרן וספקני, ללא מורא מאדוני הארץ ואלי השמים.[64] המתמטיקה והפילוסופיה נולדו כרוכות אחת בשנייה ללא הפרדה בדמוקרטיה של הפוליס, כפי שכתב קורנליוס קסטוריאדיס. עמן באו הלוגיקה, ההיסטוריה, התיאטרון ושאר המדעים והאומנויות.[65] אלה נולדו על רקע הפוליטיקה הדמוקרטית שדורשת ויכוח, ביקורת ודיאלוג (ואלה עומדים בניגוד מוחלט ל"שיח" השורר בתקשורת שבאופי־הכוח הקפיטליסטי).[66]

63 "אם אדם כרת... בכלי את רגלו של אדם אחר... הוא ישלם 10 שקלי כסף... אם אדם כרת את אפו של אדם אחר הוא ישלם 2/3 מנה כסף" (קרמר, 1960: 109).

64 סמבורסקי (1986); פארינגטון (1964) טען שמקורות התודעה החילונית והאוניברסלית בפוליס התחילו עוד באיליאדה של הומרוס במאה השמינית לפנה"ס. ביצירה הזאת מיטשטשות דמויות האלים ומאבדות את חשיבותן כקובעות את גורל האדם. בעוד שכוהני המקדשים והכנסיות דנו את בני האדם לשמש כעבדים לאלים, הומרוס האמן שחרר את האדם מעריצות האלים. אולי משום כך תיעב אותו אפלטון, השמרן הדוגמטי, שחיפש דרך להשליט על האנושות מדינת מנדרינים. אצל אפלטון, האלים הנצחיים אשר בני האדם משועבדים להם ואשר רק כת הכוהנים יכולה לפרשם, הפכו לאידיאות נצחיות. לפי אפלטון, רק כת הפילוסופים, מין פוליטרוקים חניכי פנימיות יוקרה, הינם בעלי מיומנות לחבור לאידיאות אלה.

65 Castoriadis (1991)

66 לא נותר הרבה מן הכתבים של הפילוסופים־מתמטיקאים שקדמו לאפלטון ולאריסטו (כתבי האחרונים השתמרו על ידי הכנסיות המדיניות, כנראה בגלל שמרנותם והתנגדותם לדמוקרטיה). אולם ניתן להסיק שהפילוסופיה המקורית הפרה־סוקרטית, הייתה חילונית, ספקנית, מרבה בתהיות ומנסה לחפש דרך לחיים טובים (קסטוריאדיס, שם). כך למשל, פיתגורס והאסכולה הפיתגוראית עסקו בפיתוח המתמטיקה כדרך למציאת ההרמוניה בקוסמוס ובחיים האנושיים. כך גם מתנגדי האסכולה כמו זנון, תרמו בהוכחותיהם הנגדיות לפילוסופיה וללוגיקה. קל להיווכח שבניגוד לטכנולוגיה האריתמטית של משרתי הארמון בקיסרויות המזרחיות דאז, המתמטיקה של אויקלידס הפיתגוראי מאלכסנדריה בנויה על לוגיקה, היקשים, שאלות והוכחות. ההמצאה המדעית הגדולה של האסכולה, "**הוכחה על דרך השלילה**" – ולמעשה עצם ההכרח הלוגי בהוכחה – יכלה להתפתח בקונטקסט דמוקרטי רווי דיאלוג וספקנות.

ד.4 אופי־הכוח הפיאודלי

במאה התשיעית לסה"נ באירופה הגיע לשיאו אופי־כוח חדש שזכה במהפכה הצרפתית לכינוי "פיאודליזם".[67] מוסד הכוח המרכזי במשטר היה הבעלות על אחוזה שהורכבה מיחידות קרקע, הפיאודה (feodum). האחוזה הפיאודלית הפכה למרכזית במשטר במקביל לשקיעת הערים והתרוקנותן מתושביהן. היא שימשה כיחידת שליטה אוטונומית לייצור ואספקה עצמית של מזון. באותה תקופה כתשעים אחוז מאוכלוסיית אירופה היו מרוכזים באחוזות, ורובם עבדו בפרך ישירות עבור המעמד השליט והיו נתונים לשרירות לבו.[68]

הסניורים (senior) בעלי האחוזות, שלטו בצמיתים (serf) שעבדו עבורם בייצור מזונם ובאחזקת אחוזתם. על הצמיתים נאסר לעזוב את האחוזה, אלא שלא כמו במשטרי המלוכה־עבדות במסופוטמיה, הם לכאורה לא היו קניינו של האדון אלא רק עבודתם ותוצרת עבודתם, שרובה הופקע כרנטה פיאודלית לטובת האדונים ואל אלה התווספו היטלים ומיסים שונים.[69]

בעלי האחוזות הפיאודליות היו אמנם אוטונומיים, אולם הם היוו רכיבים במין רשת הירכית — צבאית, מנהלית וכנסייתית — שנפרשה ברחבי אירופה. נושאי המשרות המלכותיות והכנסייתיות באו מקרב בעלי האחוזות הללו ויחד הם היוו מעמד שליט פיאודלי.[70]

יחסי הכוח במשטר התבססו על תלות הנמוכים בדרגים הגבוהים מהם בהירכיה. משמעות התלות הייתה הגנה שמעניקים האדונים הפאודליים תמורת דמי חסות שמספקים הווסלים התלויים. במשטר שחסר מערכת מוניטרית, היוו דמי החסות מיני שירותים שהווסל התחייב לספק, ובדרך כלל כללו אספקת שירותים צבאיים כמו מכסת לוחמים וימי מלחמה בשנה.[71]

הסדר הפיאודלי נשען על אלימות גלויה וישירה, מאורגנת והירכית. אמצעי האלימות רוכזו בידי בעלי אחוזות, שהיו מלכים ונסיכים מדרגות שונות (ברונים, רוזנים, דוכסים). מסביבם הסתופפו כנופיות צבאיות שמנו לוחמים אשר כונו "אבירים" (ובמידה מסוימת דמו בחינוכם ואורח חייהם לסמוראים ולממלוכים). הם גויסו למלחמות עונתיות שניהלו האדונים באמצעות חוזה התלות עם האדון. היה מדובר בקבלנות משנה שבו התחייב הלוחם התלוי "להתמסר" לאדונו ולשרתו על פי תנאי החוזה. מוסד "ההתמסרות" (patrocinium) היה מלווה בטקס איחוד הישויות של האדון והווסל שכונה הומאגיום (homagium), טקס שבו הווסאל מתחייב ל"נאמנות" והאדון מעניק "חסות". למעשה, היה זה סוג של רכישת יחידות כוח באמצעות מיזוג שנעשה במשטר נטול מערכת כספית.[72] תמורת ההתמסרות קיבל הווסל מענק (beneficium), בדרך כלל מין זיכיון

67 הפיאודליזם התמסד בתקופות שונות גם באזורים אחרים בעולם כמו ביפן ובסין אולם התכונות המובהקות של המודל הפיאודלי הופיעו בעיקר באזורי אירופה המערבית (Anderson, 1974).

68 פירן (1975): 52. על פי תיאורו של גודפרואה מטרואה במאה השתים עשרה: "האיכרים [הצמיתים] העובדים בשביל כולם המתייגעים בכל עת ובכל עונה, השוקדים על מלאכות־עבדים שאדוניהם בזים להן, בלי הרף הם עמוסים עבודה, וזאת כדי לפרנס את האחרים, את מלבושיהם ואת משובותיהם... הם נרדפים באש, בגזל ובחרב. הם מושלכים לבתי אסורים ולנחושתיים, ואחרי כן הם אנוסים לשלם כופר נפשם שאם לא כן ימותו ברעב ויתייסרו בכל מיני ייסורים..." (מובא אצל לה־גוף, 1993: 65).

69 לה גוף, שם: 28, 52-54; de Ste. Croix (1988).

70 טוכמן (1995): פרק 1.

71 בלוך (1968): פרקים 5-6.

72 נוסח חוזה הומגיום שהיה מקובל במאה השמינית בצרפת: "יורשה לי למסור עצמי לחסותך. וכך קיבלת עליך לסייעני ולכלכלני במזון ובלבוש. ואילו אני קבלתי עלי לשרתך ולהיות ראוי לחסדך. כל עוד אני בחיים, מחויב אני לשרתך כיאה לבן חורין ולא אהיה רשאי להוציא עצמי ממרותך ומחסותך..." (גאנסהוף, 1985: עמ' 24).

על שטחי קרקע ומשקים המעובדים על ידי צמיתים. הסכם החסות תמורת נאמנות נוסח לרוב בדרך השלילה: הווסל התחייב שלא ליזום דבר העלול לפגוע באינטרסים של האדון (כמו בהסכם קפיטליסטי לקבלת חסות תמורת זיכיון).[73]

אופי־הכוח הפיאודלי הורכב מקוסמולוגיה של "החברה המשולשת" (societe tripartie). בניסוח הלטיני שקידש את יחסי הכוח הללו: המשטר נוצק מיסודותיו של המשולש הקדוש – "המתפללים־הנלחמים־העובדים", או בשפה אחרת, הכוהנים, האבירים והצמיתים.[74]

בחברה של הירכיה מוחלטת ונוקשה החסרה דבק משותף בין האחוזות העוינות, תפסה הכנסייה הקתולית מקום מרכזי. היא נהנתה מעליונות כלכלית, טכנולוגית ואידיאולוגית. היא הייתה בעלת סמכות על־טריטוריאלית, והלטינית שימשה את סוכניה כשפה מדינית חוצה גבולות. בעוד שמצבם של רוב תושבי אירופה היה עלוב, נחשבת התקופה הזאת בעיני הכנסייה כתור הזהב. הכנסייה הפעילה רשתות של מנזרים ומסדרים שהתחרו באחוזות הגדולות כמרכזי ייצור ותעסוקה. מרכזים אלה פיתחו טכנולוגיות חדשות של ייצור חקלאי, נכנסו לפיתוח ועיבוד שטחים חדשים ואף עסקו בהלוואת כספים. אנשי הכנסייה שלטו בחינוך, בידע ובמנהל בהיותם היחידים שידעו קרוא וכתוב והמסוגלים לנהל רישום חשבונאי.[75]

ראשי הכנסייה הגנו בקנאות על משטר האחוזות הפיאודליות והעניקו לו קדושה. רשת שליחי הכנסייה הטיפו שהאל הכנסייתי (בצורתו המשולשת) הוא האל היחיד ואין לו אלים מתחרים. האל מעניק לאדם את הקרקע וקובע מראש את הסטטוס שלו, כאביר מגן או כעובד צמית עד מותו, שאחריו צפויים לו חיי נצח בעדן או בתופת. העבודה, העוני והמגפות הם מנת גורלו של האדם הפשוט, אולם אם יציית לנציגי האל הכנסייתיים ולעושי דברו השליטים הארציים, יזכה לאחר חייו הקצרים וחסרי הערך לחיי עדן. העיסוק במסחר ובנשך, לעומת זאת, מקורו בחטא התאווה והחמדנות. לסוחרים, לחלפנים ולמלווים בריבית מובטח כי יזכו במותם להתייסר באש הגיהינום.

> "אידיאל הכנסייה שימש הצדקה לאותו מצב עניינים שבו הכנסייה הייתה הנהנית העיקרית ממנו. מה היה טבעי יותר מאשר הוקעת הנשך, המסחר והרווח באותו עידן בו הייתה האחוזה מתקיימת מפרי תוצרתה והיוותה עולם קטן בפני עצמו? מה יכול להיות מתאים יותר אם נזכור שרק הרעב אילץ את הבריות ללוות כסף וההלוואה בריבית הייתה עשויה לפתוח פתח לספסרות..." (פירן, 1975: 23).

בסופו של דבר המשטר הפיאודלי קרס, אם כי הוויכוח על הסיבות לקריסתו, ובעיקר הנסיבות להולדת הקפיטליזם, נותרו שנויות במחלוקת (פרק 9). יתכן שהנפילה הייתה קשורה לעליית הערים והשווקים, לכניסת טכנולוגיות חדשות, להתפשטות מערכת המסחר העולמית, לבריחת הצמיתים מן האחוזות, למגפה השחורה ולמרידות האיכרים. יתכן שהקונפליקטים בין העירונים לאצילים היו תהליכים מזרזים לשקיעת הפיאודליזם, ואף יתכן שהקונפליקט המעמדי בין האיכרים ללורדים בבריטניה הוא שהביא עמו שינוי ביחסי הייצור וגרם להולדת הקפיטליזם.

73 למשל זיכיון רדיו מקומי, המחייב את הבעלים שלא לשדר ידיעות וכתבות נגד הקונצנזוס המדיני והצבאי. זיכיון של יבואן המתחייב שלא לפגוע באינטרס של הספק באמצעות מתחרים. נוסח הזיכיון שהיה מקובל בפיאודליזם: "אל לו לפגוע באדונו על ידי שיסגיר את סודותיו וטירותיו, שהם ערובות בטחונו... אל לו להרע לנחלת אדונו..." (גאנסהוף, עמ' 93).

74 לה־גוף (1993): 28-29, וכן הערות 52-54; לופז (1996): ספר שני, פרק שני.

75 פירן (1975): 22.

אבל לנו נראה ששיש להשקיף קצת אחרת על סדר הדברים.

ללא ספק, הגבולות הצרים של אופי־הכוח הפיאודלי בלטו למדי לנוכח עליית העיר הבורגנית. מבנה הכוח הפיאודלי התבסס על חסויות **אישיות** שהעניקו האדונים לכפופים להם בהירררכיה הכוחנית. החסויות הודקו בדבק כנסייתי וההסכמים היו קבועים לכל החיים, נוקשים בכלליהם ובלתי ניתנים להעברה. "בנפיקום" שהעניק סניור לווסל מסוים לא היה ניתן להעברה לבעלות אחרת, או למכירה או להחכרה. משמעות הכוח במשטר האחוזות הפיאודליות הייתה שלילת כוחו של היריב. בניגוד לבורגנות, "הסבוטז' הדיפרנציאלי" של הפיאודלים התבטא לא בהגדלת נכסיהם אלא בהריסת הנכסים של האחוזות האחרות.[76]

הסדר הבורגני, לעומת זאת, התבסס על הסכמי תלות הדדיים שאופיים היה לא אישי, תועלתני ועסקי. העברת נחלה מיד ליד נערכה במחירים וגובתה בערבונות כספיים. ההסכמים היו גמישים וניתנים למכירה ולקנייה. אם מבנה הכוח הפיאודלי התבסס על היחס האישי הפרטיקולרי, הבורגנות הציבה במרכז את היחס האוניברסלי של הכוח – יחס **המחיר**.[77]

הסדר הפיאודלי היה מלווה בכאוס מוניטרי. הנסיכים ראו במטבע סוג של אמצעי כוח המאפשר ביזה, ומשום כך כל נסיך בכיר בהירררכיה הפיאודלית טבע מטבעות בלעדיים בטריטוריה שלו. במאה ה־12 היו בשטחה של צרפת כיום כ־300 סוגי מטבעות, רובם חסרי ערך משום שהנסיכים עצמם הרבו לזייפם. זאת הייתה רק אחת הסיבות לכך שהפיאודלים נותרו קפואים באחוזותיהם ללא יכולת להיפתח לסחר ולידע חדשים, ללא ניסיון לאמץ שיטות ארגון ולחימה חדשות. לעומתם, הבורגנים בערים החזקות הנהיגו מטבעות "קשים" בעלי אמינות יחסית גבוהה. כך למשל הפלורין של פירנצה, הדניר של קלן ושל גנואה והגרוס של ונציה – כולם שימשו ככסף מקובל בסחר למרחקים ברחבי היבשת. הבורגנים המציאו שיטות התארגנות חדשות שנועדו לעקוף את הבלמים הפיאודליים כמו מכתבי אשראי, שותפויות סחר והשקעה שהתגלגלו מאוחר יותר לקורפורציה הקפיטליסטית.[78] הסחר והכסף הרחיבו את נכסיהם ואת כוחם של הערים ביחס לאחוזות הפיאודליות. יתר על כן, יכולתם של הבורגנים לכפות שינויים במחירים, לחולל אינפלציה, לדלל את נכסי הפיאודלים ולסבכם בחובות הטילה אימה על שליטי המשטר הישן.[79]

הסדר הפיאודלי התבסס על יחסי כוח כמותיים, שלפיהם היחידה הבסיסית בהירררכיית הכוח הייתה עלות ייצורו ואחזקתו של אביר־ווסל על סוסו, ציודו ונושא כליו. יחידת עלות זאת הייתה שווה כמה קהילות משקיות שעיבדו כ־1500 דונם. לדוגמא, רוזן ממוצע בהירררכיה שהחזיק באחוזה של כ־200–250 קהילות איכרים לא היה מסוגל לספק לאדונו במעלה ההירררכיה יותר

76 "המלחמה של ימי הביניים נשאה עמה חורבן שיטתי כיוון שנועדה לפגוע בעוצמתו הכלכלית והחברתית של האויב (בעיקר באמצעות שריפה והשמדה של יבולים, בתים וכפרים) יותר מאשר למגרו מבחינה צבאית" (לה־גוף, 1993: 29).

77 מחירים היו קיימים בממלכות העתיקות במסופוטמיה וכן באימפריה הרומית העתיקה, אלא שהם נגעו בעיקר לקבוצות השליטות שהחזיקו בנכסים הגדולים ובסחר למרחקים. הרוב המכריע של אוכלוסיית רומא התקיים מתוצרתו העצמית, מחליפין בעין ומהקצבות הלחם הציבוריות (Cura Annonae) (Finley, 1973; Temin, 2001).

78 הקומנדה (commenda) מוסד שהיה נפוץ בגנואה ובוונציה עוד במאה העשירית לשותפות בהשקעה ולפיזור סיכונים בסחר ימי, וכן הקומפניה (compagnia), שמשמעותה "שותפות בלחם" – גלגול מוקדם של חברת מניות שנועדה לשמור על הנכס על ידי שותפות ברווחים (לופז, 1996: 160–161).

79 את הפחד ממסתורי המחיר והכסף ביטא שיר שחיבר אב מנזר במאה הארבע עשרה: "דברים מוזרים מאוד הם כסף ומטבע. כל העת ערכם עולה ויורד, ומדוע – זאת אין איש יודע, גם אם תרצה לזכות, תפסיד, חרף כל מאמצך" (טוכמן, 1995: 138).

מ־150 עד 200 אבירים רכובים על מלוא ציודם הכבד.[80] אלה היו לוחמים מקצועיים, שמשלח ידם היה תגרות אלימות וקרבות ראווה, הם נזקקו להכשרה של שנים רבות והאיכרים באחוזות היו אמורים לכלכלם כל חייהם. ככל שגברו המלחמות נגד הערים החופשיות באטליה ובפלנדריה, כך התקשו הפיאודלים להעמיד צבאות גדולים והאבדות והעלויות הלכו והאמירו.[81] הקרבות הראשונים נגד הצבאות הגדולים של המלכים העות'מנים בסוף המאה הארבע עשרה הוכיחו סופית שהמשטר הפיאודלי לא יוכל לעמוד במלחמות מהסוג החדש — לא מבחינת יכולתו לגייס כמות מספקת של לוחמים, לא מבחינה ארגונית ולא מבחינת שיטות הלחימה.[82]

כנגד זאת הערים הבורגניות בצפון איטליה ובפלנדריה השכילו לגייס חיילים רגליים וקשתים שעלותם היומית הייתה כחמישית מעלות אביר. אלה היו שכירי חרב שגיוסם נעשה בדרך העסקית, כלומר, הם קיבלו את שכרם עבור הקרב (ועוד בונוסים מן השלל), ולא היה צורך בהמשך אחזקתם לאחר הקרב ("שגר ושכח"). שיטות הארגון והלוחמה של הצבאות החדשים הוכיחו עצמן בקרבות בלניאנו (1176) בקורטרה (1301) ובקרסי (1346), בהם הקשתים והרגלים הפשוטים ערכו טבח בצבאות הרכובים של האבירים.

אבל החלק החשוב היה מימון המלחמה. וכאן, בעוד שהאדונים הפיאודלים נותרו עם אחוזותיהם דלות המשאבים ושיטות התשלומים המיושנות הכבולות באיסורי הריבית הכנסייתיים, הציגו הבורגנים שיטות מימון חדשות לניהול מלחמותיהם. הראשונות שהציגו שיטות אלה היו ערי־המדינה הלומברדיות, לכל המאוחר במאה הארבע עשרה. הן שכרו גייסות רגליים וציי מלחמה ושילמו להם באמצעות הנפקת אג"ח המגובים בתשלומי מס עתידיים.[83] היה פה צירוף חדש של מרכיבים: צבא יעיל, הוצאות צבאיות מתוכננות, מלווים לטווח ארוך למימון ההוצאות, ריבית מחושבת, הפחתת הסיכון בהלוואה (באמצעות ביטחון בגביית המיסים).

צירוף המרכיבים הללו — **מכירת החוב (אג"ח) על בסיס חישוב ההכנסות העתידיות שיוזרמו באמצעות הערכת כושר גביית המיסים**, כלומר על פי האמון (הקרדיט) בעוצמתו של הממשל לאכוף תשלום מס — הוא התחלת **הקפיטליזציה** (ההיוון), שהוא הפולחן המרכזי בקפיטליזם.

כאן, מנקודה זאת, החל הקפיטליזם. מנקודת המבט של תיאוריית הון־ככוח, היוון כושר האלימות והקפיטליזציה של יכולת האכיפה של שליטי עיר־המדינה מהווים נקודת מפנה שממנה צמח אופי־הכוח הקפיטליסטי.

מהו אותו פולחן? מהי הקפיטליזציה? זאת נתאר בפרק הבא.

80 לה־גוף (1993): 55-56.

81 טוכמן, (1995): פרקים 4, 6.

82 שם: פרק 26.

83 Faulhber and Baumol (1988): 583-585

פרק אחד עשר

אופי הכוח הקפיטליסטי

א. פולחן הקפיטליזציה

נתחיל ישר מן העצם של הכלב, מלב הקפיטליזם. המשטר הקפיטליסטי נשען על פולחן מרכזי שנתיניו הנרצעים מותנים לקיימו בדבקות ובלהט, בהקיץ ובלא מודע. זה פולחן הקפיטליזציה שבעלי ההון סוגדים לו.

הפולחן מורכב מארבעה יסודות: רווח עתידי, התלהמות/דיכאון, שיעור רווח נורמלי, וגורם הסיכון. ניתן להציג את הפולחן כמשוואה פשוטה:

משוואה י"א.1 $$K = \frac{\pi \times H}{\delta \times nrr}$$

המונה מייצג את הדחפים והתאוות ובמכנה מופיעים הבלמים והפחדים.

(K) הוא **מחיר ההון** או הערך המהוון של הנכס אשר עליו שולט הקפיטליסט. ההון בהופעתו כמכשיר פיננסי יכול להיות אג"ח, מניה, או ישות מהוונת אחרת הרשומה כארגון, תאגיד, כנסייה, ידע מוגן, זיכיון וכל דבר ביקום שניתן לחמוס באמצעותו רווח מאחרים. מחיר ההון מובע בערכים כספיים.

(π) מייצג את **כמות הרווח** ביחידות כספיות שהבעלים ישיגו בעתיד. אלא שלהוותם הרבה, העתיד אינו ידוע. כאן נכנסות **הציפיות**, והן מופיעות במונה כ־(H) שהוא מקדם המייצג את **ההיפ** (Hype) של הקפיטליסטים או את תחושות האופטימיות/פסימיות שלהם (בדומה למה שבזמנו כינה קיינס "animal spirits"). נניח שהרווח העתידי של הפירמה הוא 100 מיליון דולר. אם תחושת הבעלים והאנליסטים הקוראים באוב נכונה — ההיפ הוא 1 **והציפיות לרווח** (כלומר $\pi \times H$) תהיינה מדויקות, הרווח אכן יהיה 100 מיליון דולר. אם הבעלים מגלים אופטימיות יתר ומצפים שהרווח העתידי יהיה 200 מיליון דולר — ההיפ הוא 2 = (100 ÷ 200). אם הבעלים פסימיים לנוכח עתיד קודר לדעתם, וסבורים שרווחיהם יהיו 50 מיליון דולר בלבד — ההיפ יהיה ½ = (100 ÷ 50).

במכנה מופיע **שער הניכיון**, והוא מכפלה של שני רכיבים: **שיעור הרווח הנורמלי** (nrr) **ומקדם הסיכון** (δ). שיעור הרווח הנורמלי הוא ממוצע כלשהו שהקפיטליסטים רואים כ"טבעי", "שריר" ו"מקובל". זהו שיעור התשואה שהקפיטליסט הממוצע בטוח כי הוא זכאי לו מתוקף החוקים האוניברסליים של הקפיטליזם. שיעור זה משתנה מעת לעת וגודלו המדויק ידוע כחמקמק, אך הוא תמיד מהבהב כמין "ממוצע" בהכרתו של כל קפיטליסט יחיד ובהכרת כלל הקפיטליסטים כמעמד. זאת היתד (benchmark) שעליה נשען ההון ואליה הוא תמיד מתכוונן.

לצד שיעור הרווח (nrr), מקננת במכנה האימה מפני הנפילה לתהום, המכונה בעגת העסקים סיכון (δ), שאותו הבעלים מייחסים לציפיות לרווח ($\pi \times H$) שבמונה.

שיעור הרווח הנורמלי הוא אוניברסלי, אולם הסיכון הוא תמיד פרטיקולרי. מאחר שמעצם ההגדרה, השקעה בתשואה "נורמלית" נושאת סיכון של 1, ההשקעה בפירמה "סולידית" כמו קוקה קולה או באג"חים קצרי טווח של ממשלת ארה"ב יהיו מקדמי סיכון נמוכים מ־1, בעוד שפירמה צ'צ'נית מפוקפקת הנתונה בקשיים, או אג"ח זבל של תאגיד סיני בעל עבר סוער, יוערכו עם מקדמי סיכון גדולים מ־1. אם כן:

משוואה י"א.1 קפיטליזציה = $\dfrac{\text{רווח עתידי} \times \text{היפ}}{\text{סיכון} \times \text{שיעור רווח נורמלי}}$

בדוגמא שלנו, הרווח העתידי הוא: (100 מיליון $ = π). ההיפ: ($H = 2$). שיעור התשואה הנורמלי: (0.05 = nrr) והסיכון: ($\delta = 2$).

מכאן שהקפיטליזציה, או מחיר ההון יהיה: 2 מיליארד $ = (0.05 × 2) ÷ (2 × 100 מיליון $)
ברור שאם ישתנו הערכים של מרכיבי המשוואה, מחיר ההון ישתנה.

כיצד מגיעים למשוואת הקפיטליזציה?
ספרי המימון המיועדים ללמד את שפת ההון לילידים, מסבירים כי גודל הקפיטליזציה (K) מחושב כיחס בין זרם הכנסות עתידיות (E) לבין שער הניכיון (r). בניסוח פשוט יוצא:

.1 $$K = \frac{E}{r}$$

מהיכן נובע יחס זה?
ספרי הלימוד למימון מתחילים במושג **ערך נוכחי** (present value).
ערך נוכחי הוא הערך **העכשווי** של הכנסה עתידית.
נניח שקפיטליסט המצפה לקבל **בעוד שנה** $100,000. כמה יהיה מוכן הקפיטליסט לשלם **עכשיו** תמורת הערך העתידי הזה? התשובה תלויה בשער הניכיון (r).
נניח ששער הניכיון הוא 5% (או 0.05). **הערך הנוכחי** של $100,000 הצפויים בשנה הבאה יהיה $95,238.1. לפי החישוב: $E/(1+r)$ = 100,000 ÷ (1+0.05) = 95,238.1
אם נהפוך את סדר הדברים ונשאל את הקפיטליסט אם הוא רוצה להשקיע **עכשיו** את הערך הנוכחי K_t = \$95,238.1 ולקבל בעוד שנה (t+1) את הערך העתידי K_{t+1} = \$100,000
כלומר, אם בעוד שנה יקבל הקפיטליסט את ההשקעה המקורית שלו בתוספת הכנסה של $4,761.9, מהי התשואה על ההשקעה (r)? מספר נחמד של 5% = תשואה.

.2 $$r = \frac{E_{t+1}}{K_t} = \frac{\$100{,}000}{\$95{,}238.1} - 1 = 0.05$$

אם נשכתב את משוואה (2) בלי לשנות את השוויון נקבל:

.3 $$r = \frac{K_{t+1} - K_t}{K_t} = \frac{K_{t+1}}{K_t} - 1$$

נוסיף 1 לשני הצדדים, נכפיל את שני הצדדים ב־K_t ונחלק את שניהם ב־$(1+r)$, וקיבלנו:

$$K_t = \frac{K_{t+1}}{1+r} \qquad .4$$

עתה נציב את המספרים שבדוגמא למעלה ונקבל שסכום הערך הנוכחי של $100,000, המשולמים שנה מעכשיו, בניכיון של 5%, הוא: $95,238.1.
וזה אכן הסכום שיצא בהתחלה:

$$K_t = \frac{K_{t+1}}{1+r} = \frac{\$100{,}000}{1.05} = \$95{,}238.1 \qquad .5$$

נלך הלאה: אם הפירמה אמורה לקבל סכום של $100,000, לא בעוד שנה אלא **בעוד שנתיים** (t+2). כמה שווה הסכום הזה עכשיו (t)? כלומר, מהו **הערך הנוכחי** של הסכום הזה שיתקבל בעתיד (בעוד שנתיים)? החישוב דומה, אך מאחר שתקופת ההמתנה כפולה, יש להעלות את המכנה בחזקת 2:

$$K_t = \frac{K_{t+2}}{(1+r)^2} = \frac{\$100{,}000}{1.05^2} = \$90{,}702.9 \qquad .6$$

כלומר 100,000 דולר **שיתקבלו בעוד שנתיים שווים היום** 90,703 דולר.
ניתן להשתמש בהיגיון הזה לחישוב הערך הנוכחי של זרם ההכנסות לאורך מספר תקופות (n), ובכל תקופה המשקיע מקבל הכנסה מסוימת (E_i):

$$K_t = \frac{E_{t+1}}{(1+r)} + \frac{E_{t+2}}{(1+r)^2} + \frac{E_{t+3}}{(1+r)^3} + \ldots \frac{E_{t+n}}{(1+r)^n} \qquad .7$$

ועתה, איך מגיעים לאלגוריתם $K=E/r$?
נניח שזרם ההכנסות הוא קבוע כלומר: $E_{t+1} = E_{t+2} = E_{t+3} = \ldots = E_{t+n} = E$.
בהנחה כזאת, משוואה (7) יכולה להפוך למשוואה (8):

$$\mathrm{K} = \frac{E}{r} \times \left(1 - \frac{1}{(1+r)^n}\right) \qquad .8$$

ואם נניח שזרם ההכנסות הוא בלתי פוסק כך ש־$n=\infty$, כמו באג"ח "קונסול" או אג"ח זבל כלשהי (למשל של תאגיד מתוצרת מילקן או טרמפ או של ממשלת דע"ש) שנחשבת לנושאת סיכון כה גבוה עד שהדרך היחידה למכור אותה היא באמצעות הבטחה לתשואה מתמדת עד קץ הימין.
מאחר שמדובר בנצח ($n=\infty$), האיבר האחרון במשוואה (8) משתווה לאפס, ומקבלים את נוסחת הפלא המפעמת בליבו של כל קפיטליסט המקדיש את מרבית קיומו לפולחן ההיוון:

$$K = \frac{E}{r} \qquad .9$$

עד כאן נראה שמדובר בפולחן חביב ולא מזיק שמשמעותו מסחרית ותועלתנית גרידא. אלא שהתעמקות במשוואה מגלה שהיא מכילה את תמצית אופי־הכוח הקפיטליסטי. מרכיבי המשוואה מסמנים את מבנה הכוח של המשטר, או יותר נכון, הם משקפים בכל רגע נתון את מצבו של המאבק לשינוי יחסי הכוח במשטר הקפיטליסטי.

תודעת הכוח הקפיטליסטית שונה מאידיאות הכוח שרווחו במשטרי הכוח הקודמים. במשטרים הישנים, הכוח ניצב כישות עצמאית בעל איכויות מיוחדות, בדומה לעצמים בטבע, לאש או לשמש. כך הוא התקיים בסדר המאגי בעולם העתיק וכך הוא התנהל בעולם הסטטי של אריסטו.[1]

הראשון שהציג את תודעת הכוח החדשה, הדינמית, היה יוהנס קפלר.[2] הוא יצר קוסמוס חדש על חורבות הסדר הפיאודלי והפך את הכוח **ליחס כמותי בין יחידות בחלל**. הכוח החדש של קפלר אינו איכותי אלא כמותי, והוא אינו אבסולוטי אלא יחסי ליחידות אחרות.

הכוח הקפיטליסטי אינו אוטונומי ואינו בעל איכות פרטיקולרית כמו אלי הרעם, השמש והים אלא הוא יחס בלבד. הוא מופיע כיחס בין יחידות בהיררכיה החברתית. השליטה בקפיטליזם נמדדת כיחס בין כוחן של יחידות בעלות (כמו תאגידים, ממשלים, ארגונים, מלכ"רים, גופים בינלאומיים, כנסיות, קבוצות טרור, "קרטלי סמים" או קבוצות פשע מאורגן).[3]

יתר על כן, הכוח הקפיטליסטי המתפתח ממיר את יחסי הכוח על תכונותיהם השונות לביטוי כמותי אוניברסלי אחיד — **הקפיטליזציה.**

הקפיטליזציה היא למעשה תביעת השתלטות **עכשווית** על ציפייה לזרם רווחים עתידי ($\pi \times H$) של בעלי הון הניצבים כנגד קפיטליזציה של יחידות בעלות אחרות. אף אם רשום בתקשורת הקפיטליסטית הרשמית שמחיר ההון (הקפיטליזציה) של תאגיד Alphabet הוא 1.2 טריליון דולר או שאדון ג'ף בזוס "שווה" 190 מיליארד דולר, או שבחשבונאות הלאומית של מדינה החברה בארגון OECD רשום 4.5 טריליון יורו תחת הכותרת "מלאי ההון הנקי" — אין להסיק מכאן דבר על כוחה של אותה יחידה ארגונית או על כוחו של אותו יחיד, משום שכוח אינו עומד כמהות אוטונומית הנמדדת במונחים אבסולוטיים. כוחם מקבל משמעות רק אם הוא נמדד **יחסית** ליחידות כוח אחרות. **מהות הקפיטליזציה היא תמיד דיפרנציאלית.**

וכאן בולט ההבדל בין תיאוריית ההון־ככוח לבין שתי תיאוריות ההון הרווחות — המרקסיסטית והליברלית. בתיאוריה המרקסיסטית מטרת ההצבר הקפיטליסטי היא רדיפה מתמדת אחר צבירה של תוספות הון "מטריאלי", האמור להימדד בערכים אבסולוטיים של יחידות עבודה מופשטת.[4]

1 על פי הסיווג של וולף מרטין, תודעת העולם העתיק נשלטה באמצעות סימבולים מאגיים, התודעה המדעית מאז אריסטו ועד לניוטון הייתה אונטולוגית, ואילו בקפיטליזם שלטת תודעה של מה שהוא מכנה "סימבולים אופרטיביים" (operational symbols), המגדירים את המציאות, כלומר עולם היוצר עצמו ומתרחב מתוך סמליו (Martin, 2019).

2 קסטלר (1970); Jammer (1957).

3 האופי היחסי של הכוח אינו ייחודי לקפיטליזם. מלכים עתיקים התפארו באנאלים שעל קירות ארמונותיהם כיצד הדבירו מלכים ואלים אחרים, השמו את שדותיהם וטבחו בנתיניהם. בריטניה וצרפת מדדו את עוצמתן האימפריאלית באמצעות מאבק מתמיד ביניהן על שטחים ברחבי העולם. בריטניה במאה התשע עשרה מדדה את עוצמתה הימית באמצעות השוואת מספר ספינות המלחמה שלה לאלו של גרמניה. אך במכונות העל הישנות, הכוח היה סובייקטיבי, פרטיקולרי, מטריאלי ומוכוון אל העבר. בקפיטליזם הכוח הינו אוניברסלי, סימבולי, ומכוון אל העתיד (forward looking).

4 ההצבר על פי המרקסיסטים מתחולל באמצעות חתירת הקפיטליסטים להגדלת שיעור הרווח (π), וזה נעשה באמצעות תוספת יחידות אבסולוטיות של ערך עודף (s) הנסחטות מן העובדים היצרניים, אשר ערך עבודתם (v) הוא אבסולוטי. שיעור הניצול (s/v) הוא למעשה יחס בין כמויות אבסולוטיות, וכך גם שיעור עתירות ההון (c/v). מעבר למשוואות, אצל המרקסיסטים לא רק שהיחידות הבסיסיות (c, v, s) הן אבסולוטיות, אלא **עצם מהותו/כמותו/ומניעיו של ההון הם אבסולוטיים.** על פי האנתרופולוגיה הפוליטית המרקסית, הקפיטליסט לוחם או חובר לקפיטליסטים אחרים וכופה את עצמו על העובדים והחברה לא כדי לשלוט בהם, אלא כדי לצבור ולנכס יותר ככל האפשר שעות עבודה מופשטות.

בדומה, הניאו־קלסיקנים קובעים שהיזמים־משקיעים הרציונליים חותרים למקסם את רווחיהם ואת שווי נכסיהם במונחים אבסולוטיים. על פי האמונה הליברלית, המטרה הסופית של הקפיטליסט היא למקסם את תענוגותיו. הרווח וההון של הקפיטליסט הוא בעצם כמויות אבסולוטיות של יחידות עונג (תועלת). הקפיטליסט לא נח לרגע, בין אם הוא צורך ובין אם הוא חוסך (למען צריכה מוגברת בעתיד) – לעולם הוא נידון לחתור להביא את הנאותיו (רווחיו־נכסיו) לסיפוק מרבי.

הבעיה באמונה הזאת הינה כפולה: ראשית, הקפיטליסט אמנם מרבה לדאוג לסיפוק צרכיו, אך מעבר לרמת צריכה מסוימת של תפנוקים אשר העושר יכול לספק, תהליך ההצבר לא מושפע במיוחד מתאוות העשירים לצרוך. תאוות הצריכה, שמזינה את בעלי ההון הגדולים משתייכת בדרך כלל לסוג כלשהו של "צריכת ראווה" – צריכה החותרת **לסטטוס חברתי דיפרנציאלי** (כלומר, ליכולת בזבוז גבוהה יותר מאשר למתחרים, כגון יכטה גדולה יותר, מטוס "מנהלים" מפואר יותר, בתים יקרים יותר, מסיבות יוקרתיות יותר). שנית, למרות אינספור דיונים אקדמיים, טרם הצליח אדם להגדיר מהו אותו "מקסימום רווח" מסתורי. אמנם ידוע שהקפיטליסט המצוי מעוניין להרוויח "ככל האפשר", או "כמה שיותר", אך אף כלכלן ניאו־קלסי לא הצליח להסביר מהו אותו "אפשר" וכמה הוא אותו "יותר".[5]

לעומת זאת לפי תיאוריית הון־ככוח, הקפיטליסטים (יחידים כג'ף בזוס ותאגידים כאלפבית) חותרים להשיג הכנסה ולצבור נכסים ככל האפשר **יותר מאשר יכולים הקפיטליסטים האחרים מקבוצת ההתייחסות שלהם**. כיחידים הם יחתרו לעלות בדירוג רשימת העשירים הגדולים, וכארגונים הם ינסו להגדיל את נכסיהם ורווחיהם מהר יותר מאשר ארגוני ענק האחרים. המניע המרכזי בקפיטליזם אינו הצבר אבסולוטי אלא **הצבר דיפרנציאלי**. הקפיטליסט, כיחיד וכארגון, יחתור ללא הרף להגדיל את מחיר ההון בשליטתו ביחס לאחרים, כלומר העיסוק המרכזי של הקפיטליסט הוא **קפיטליזציה דיפרנציאלית**.

אבל כדי להגדיל את הונו ביחס לאחרים, הקפיטליסט חייב להיאחז בנקודת התייחסות. מאחר שהמציאות של בעלי ההון נעה־נדה על גלי הכאוס, הם חותרים להיאחז בשונית יציבה שתאפשר להם להתכוונן מבעד לתמרורים המסתחררים סביבם. הם תרים אחר מין עוגן או יתד יציבה שממנה יוכלו לייחס עצמם לאחרים בהיררכיית הכוח.

היתד המרכזית של הקפיטליסטים היא **שיעור הרווח הנורמלי**, ואליה קשורים רכיבים ממוצעים אחרים הקשורים למחיר ההון, כגון המְרווח הממוצע, הסיכון הממוצע, שיעור האבטלה הממוצע, מס החברות הממוצע, שיעור הפשע הממוצע, שיעור צפייה ממוצע בצגי טלוויזיה ומחשב ועוד.

הקפיטליסט חותר להגדיל את הונו ביחס לשיעור הקפיטליזציה הממוצע של הקפיטליסטים האחרים. "הממוצע" יכול לבטא את הממוצע בסקטור העסקי שאליו הקפיטליסט מתייחס (למשל בנקאות או נפט), או את קבוצת הגודל הארגונית (למשל 500 הפירמות הגדולות בארה"ב או 1,000

5 דיונים מפולפלים בנושא "מקסימיזציה של הרווח" לא פסקו במשך תקופה ארוכה. למשל: Hall and Hitch (1939); Lester (1946); Machlup (1946); Stigler (1947); Kahn (1952); Robinson (1966). סקירה ביקורתית בנושא: Nitzan (1990).
מרקס הביא ציטטה מבריקה ממאמרו של פ. דאנינג, עסקן באיגודים המקצועיים בבריטניה: "ההון מתרחק מחוסר רווח, או מרווח קטן. אם מדובר ברווח מספיק – ההון הופך לחצוף. שיעור רווח של 10 אחוזים יבטיחו את השקעתו בכל מקום. 20 אחוז כבר יעוררו את תאוותו. ב־50 אחוז – ההעזה מובטחת. 100 אחוז יגרמו לו נכונות לרמוס את כל חוקי האנושות. 300 אחוז – כאן כבר אין פשע שירתיעו או סיכון שיימנע מליטול, גם אם הסיכוי הוא שידונו את בעל ההון לתלייה" (Marx, 1909, Vol. 1: 834).

הפירמות הגדולות בעולם). הוא יכול להתייחס למכשיר הפיננסי בו הקפיטליסט משקיע (מניות או אג"חים) או לעסקים של כלל הקפיטליסטים (באזור מסוים, במדינה, או בעולם כולו).

כלומר, הקפיטליסטים אינם עסוקים ב"מיקסום רווח" מסתורי אלא חותרים "להכות את הממוצע" (to beat the average) והממוצע הזה הינו ממשי: הקפיטליסטים מודדים את הונם ביחס לשיעור הקפיטליזציה של הקפיטליסטים האחרים והתוצאה היא **שיעור הקפיטליזציה הדיפרנציאלי**.

משוואה י"א.2 $$K_D = \frac{\pi_D \times H_D}{\delta_D}$$

משוואה י"א.2 היא המשך למשוואה י"א.1. שיעור הקפיטליזציה הדיפרנציאלי (K_D) בצד שמאל של המשוואה מוסבר על ידי רכיביו הדיפרנציאליים בצד ימין. (K_D) הוא היחס בין הקפיטליזציה של יחידת הבעלות (יחיד או ארגון) לבין הקפיטליזציה של קבוצת היחוס (סקטור מסוים, פירמות בגודל מסוים, כל הפירמות במדינה, כלל התאגידים בעולם וכו').

הרכיבים הדיפרנציאליים בצד ימין של המשוואה הם: הרווח הדיפרנציאלי העתידי (π_D), המוכפל בהיפ הדיפרנציאלי (H_D) והמחולק בסיכון הדיפרנציאלי (δ_D).

שיעור הרווח הנורמלי (*nnr*) המופיע במשוואה י"א.1 נעלם ממשוואה י"א.2 משום שהוא זהה ליחידת הבעלות וקבוצת היחוס שלה. הוא למעשה "היתד" של עצמו.

כיצד מתנהל הפולחן הלכה למעשה? כיצד סוגדים הקפיטליסטים לפֶטיש? כיצד הם מייחסים עצמם באופן מעשי להצבר הדיפרנציאלי?

נניח שהאמונה הרווחת בקרב בעלי ההון על פי אותות וסימנים שונים, ששיעור הרווח הנורמלי, או ששיעור הגידול המקובל של ההון, במקום מסוים, בתקופה מסוימת, הוא 10%. אם שיעור הרווח, או שיעור גידול ההון של קפיטליסט מסוים הוא 15% — פירושו של דבר שהקפיטליסט הצליח **להכות את הממוצע**. הוא הגדיל כוחו ביחס למרבית הקפיטליסטים האחרים. אם למרות הקורבנות שהועלו, הפטיש לא התרצה ושיעור הרווח של הקפיטליסט היה 9% בלבד — פירושו של דבר ששיעור הרווח שלו נפל מתחת ל"נורמלי" והוא איבד מכוחו, אף ש"הרווח הריאלי" שלו, במונחים אבסולוטיים, עשוי להיות חיובי וגדול מזה של השנה הקודמת. מנגד, ירידה בהכנסות ובמחיר ההון ב־10% במצב של שפל כללי עשויה להיחשב להצלחה, אם שיעור הקפיטליזציה הנורמלי נפל ב־20%. הצבר ההון הינו אפוא מסע מתמיד של פולחן שעיקרו "להכות את הממוצע" ולהדביק את שיעורי ההצבר הנורמליים. רק אם הקפיטליסט ירדוף וידביק את שיעורי ההצבר הנורמליים הוא יוכל לחלק־מחדש את השלל.

ההתייחסות אל "הנורמלי" כסימבול מפתח בפולחן ההצבר הלכה והתפשטה בכלל מוסדות הכוח הקפיטליסטי. דירוג האוניברסיטאות על פי "ביצועים" דיפרנציאליים, "הישגיות" ודירוג בארגוני חינוך, כחלק מפולחן ההפרטה.[6] כך הקפיטליזציה היחסית משטחת הכול ליחידות כמותיות אוניברסליות: ספורטאים, אמנים ושחקני בידור מסוגים שונים, כולם כפופים לדירוג היחסי של "שווי השוק".[7] פולחן ההצבר הדיפרנציאלי שולט בארגונים מדיניים, צבאיים ומפלגתיים, בשווים היחסי של עסקנים פוליטיים, בסקרי "דעת קהל", בפעילות של הפקידים הבכירים בממשל. מדדי הביצוע

6 בעסקי ההפרטה הישראלים זכו מכל טוב, בעיקר לאחר ועדת דוברת. ראו: סבירסקי ודגן בוזגלו (2009).

7 הפולחן הקפיטליסטי מערב את כולם לבליל אחד, עד שלעתים נכתב על משורר ששירתו הפיקה "ערך מוסף" לספרות העכשווית, ובמדור קרוב אליו מוכתר שחקן כדורגל כ"גאון" אשר משחקו מאופיין ב"יצירתיות".

הצבאיים הינם דיפרנציאליים עוד מימי מקנמרה בפנטגון.[8] הכוח המדיני צבאי נאמד במדדים דיפרנציאליים כמו גידול התמ"ג לנפש ביחס לממוצע האזורי או העולמי, או צמיחת הסד"כ ותפוקתו.

ב. הצבר דיפרנציאלי ושיעור הרווח הנורמלי

אחד האספקטים המרכזיים של הכוח הקפיטליסטי הוא יכולת השליטים לבלום ולווסת את הפעילות החברתית. מידת היכולת הזאת קובעת את כושרם לחמוס רווח, ובסופו של דבר את שיעור הרווח ואת מחיר ההון.

לכאורה, הדברים הללו אינם תואמים את המציאות הגלויה ובוודאי לא את האידיאולוגיה הדומיננטית. מבט שטחי יראה שהעסקים הנמרצים של ימינו פועלים באובססיביות להגדלת המכירות ואין דעתם נתונה לבלימה ולהגבלה. לפחות כך תיראה המציאות בסקטורים "התחרותיים" עתירי העבודה ובעסקים הקטנים. אלא כפי שראינו בפרק 8, כבר בשנות השלושים "התגלו" נפלאות "המחירים המוכתבים" ו"המרווח המקובל". משמע, הנוהל הסטנדרטי בתמחור בפירמה המודרנית, אשר פקידיה הותנו לשיטות הניהול העסקי, הוא **קודם כל לקבוע מחיר** שיתאים למרווח ולשיעור הרווח הרצוי לבעלים, ואז למכור עד כמה שניתן, כדי לספק את הצריכה המאורגנת.

מעטים שמו לב לעובדה המנוגדת למוסכמה המובנת מאליה בתודעה ההמונית: המחיר אינו נקבע על פי המפגש בין פונקציות הביקוש וההיצע, אלא כפוף לתכתיבי הרווח של הבעלים. המשמעות היא **שמלכתחילה**, גם ב"מצב תחרותי משוכלל", הייצור חייב לפעול **מתחת לפוטנציאל הטכנולוגי המלא** של הפירמה. מכאן, שבמצב יציב של "עסקים כרגיל", אפילו בענף "תחרותי" (שבו לכאורה הפירמה הקטנה והנמרצת אינה קובעת מחירים אלא נעה עם כוחות השוק) התפוקה מנוהלת בתנאי סבוטז'. כלומר, התפוקה מווסתת על פי תכתיבי הרווח, ואם נדייק יותר: על פי תכתיביו **הכוחניים** של שיעור הרווח הנורמלי.[9]

ב.1 מהו אותו שיעור רווח נורמלי?

זוהי התשואה שנחשבת משום מה לנורמלית בקרב נתיני ההון. ככל שהתודעה הקפיטליסטית התפשטה בעולם, כך נפוצה האמונה כי זרם הרווחים הינו טבעי, נצחי ומובן מאליו, כאילו הוא נובע מאחד מחוקי הטבע.

במשטרי הכוח הקודמים לא ציפו הבעלים של האדמות, המקנה, העבדים או הזהב, שנכסיהם "יצמחו מעצמם" ובוודאי לא באופן שיטתי וקבוע. הם נזקקו לנסים ולכוחות מאגיים, ובהצלחה ראו את ידם הברוכה של האלים. לעומת זאת, בכל מקום שחדר אליו הקפיטליזם ועמו שיטות הבלימה והוויסות העסקיים־מדיניים, החל זרם הרווחים המתמיד להיחשב לטבעי ושיעור הרווח התחיל להפוך לנורמלי.

כה טבעי הפך הדבר, שאם שיעור הרווח הנורמלי הוא 7%, הקפיטליסט המצוי מאמין כי יחידת הון של 100,000 דולר **חייבת** להעניק לו ("להניב", כאילו ההון הוא גידול מן הטבע) 7,000 דולר לפחות, והוא נראה אומלל אם הוא קיבל רק 5,000 דולר. ואם חלילה לא קיבל מאומה,

8 Hitch and McKean (1960)

9 על פי האידיאולוגיה הדומיננטית, פירמה המצויה בתחרות מושלמת אמורה להשיג שיעור רווח נורמלי כאשר רווח זה משתווה להכנסה מהתפוקה השולית של ההון. כך כתוב בכל הספרים הקנוניים של מדע הכלכלה, המבטיחים שמכניזם זה מבטיח "הקצאה יעילה של מקורות".

הוא חש שהאלים ו"הממשלה" עשו יד אחת נגדו. האמונה הרווחת, המדעית וההמונית, היא שבדרך "טבעית" כלשהי קיים מנגנון אל־אדם שמחלק־מחדש הכנסות באופן שיטתי לטובת ההון. "הטבעיות" של זרם הרווחים ו"הנורמליות" של שיעור הרווח השתרשו כה עמוק בתודעה העסקית־מדינית – עד שההגבלות השיטתיות על הייצור הפכו למובנות מאליהן, ולמעשה לבלתי מודעות.

הטבעיות הזאת נובעת מאופי־הכוח הקפיטליסטי המיוסד על תשלובת בלתי נפרדת של פירמה־מדינה. ככל ש"היוזמה הפרטית" הינה חופשית יותר – המשמעות היא שהמדינה חזקה יותר והנתינים צייתנים יותר. רק בתשלובת חזקה של עסקים־מדינה ניתן לווסת ולארגן את הבלימה השיטתית ולחלק־מחדש את ההכנסות לטובת ההון (לטובת השליטים התאגידיים־מדיניים) באופן יציב וללא התנגדות, כלומר באורח "טבעי". תשלובת חזקה זאת יכולה לכפות על מרבית הנתינים להאמין שקיים מנגנון מסתורי אשר מצמיח באורח פלא תוספת של 7% לנכסים. המתוחכמים בהם אף הותנו להאמין, באמצעות שיטות מדעיות בדוקות, שהסיבה לצמיחת הנכסים נעוצה בצמיחת הפריון של ההון, בתבונתם העסקית של "המשקיעים", בהצלחתה של "היוזמה הפרטית" להתגבר על "מכשלות הביורוקרטיה" המדינית וכמובן היא פיצוי על "הסיכון" הרב הטמון בהשקעות "היזמים".

באופי־הכוח הקפיטליסטי, הכוח היחסי הדינמי כבר מוטבע בעצם קביעת המחירים והמרווחים, משום שהם מיוחסים למחירים ולמרווחים "המקובלים" (שהם עצמם ייצוגים של יחסי כוח). כוח זה, כאמור, נובע מכושרם הממוצע של כלל בעלי ההון לבלום ולווסת את הייצור החברתי, ומכאן לחלק־מחדש את כלל ההכנסות בחברה האנושית בין בעלי ההון לבין פחותי הכוח (עצמאים קטנים, שכירים לא מאורגנים, "מעוטי יכולת" ואנשי תחתית ההירככיה). ההצבר "הנורמלי" נובע מכוחו של ההון להציב או לאיים באופן שיטתי "נורמלי" בהצבת מחסומים והגבלות על הקיום האנושי.

אחת התופעות הגלויות של כושר הבלימה הקפיטליסטי משתקפת בשיעור האבטלה. במאה השנים האחרונות היה שיעור האבטלה בארה"ב כ־6.5% (או 5.6% אם לא נכלול את עידן המשבר הגדול בשנות השלושים של המאה העשרים). שיעור אבטלה זה היה מלווה בצמיחה מתמדת של נכסים, כלומר תהליך שתורסטיין ובלן כינה "עסקים כרגיל". אין פלא שרוב הכלכלנים המצויים רואים בשיעור האבטלה הזה מצב נורמלי ואף, כפי שראינו קודם (בפרק 7), החלו לרקום תיאוריות מפולפלות שכלולות בהן הנחת יסוד בנוסח "השיעור הטבעי של האבטלה".

הטבעיות הזאת של הבלימה הקפיטליסטית כה השתרשה בתודעה עד שניתן למצוא בכתבים שונים במדע הכלכלה מטבעות לשון אורווליאניות בנוסח: "שיעור אבטלה של תעסוקה מלאה", "אבטלה של שיווי משקל" ואף "תעסוקת יתר מלאה".[10] אפילו קרלייל לא תפס עד מה עגום מצבה של החברה בה השתרר מדע הכלכלה.

ב.2 שיעור רווח נורמלי ובלימה אסטרטגית

כזכור, תורסטיין ובלן כינה איום שיטתי זה בשם "בלימה אסטרטגית" (strategic sabotage). בתרשים י.1 בפרק הקודם מתואר הקשר בין יכולת הבלימה "התעשייתית" לבין הכוח הקפיטליסטי כלא לינארי, כלומר, בלימה מועטה מדי פוגעת ביכולת לחלק הכנסות לטובת ההון וכך גם בלימה

10 Parkin and Bade (1986): 282-283; Branson (1989): 188
על פי מחקר שערכה קבוצת כלכלנים, נמצא שמעל 68% מהכלכלנים הסכימו (חלקם לחלוטין וחלקם עם הסתייגויות מסוימות) כי "...אכן קיים שיעור טבעי של אבטלה שאליו נוטה להתכוונן המשק לטווח ארוך" (Alston, Kearl and Vaughan, 1992: 205). מחקר מעודכן יותר מצא שבשנת 2000 חלקם של המסכימים עמד על 67% (Fuller and Geide-Stevenson, 2003).

רבה מדי, העשויה לפגוע בקפיטליסטים משום שהיא גורמת למיתון כבד ולשיעורי אבטלה גדולים, שמצדם עלולים לגרום למרד נתינים וסכנה למשטר ההון. משום כך ההון ובעליו במלחמות ההצבר הממושכות נזקקים ל"אסטרטגיה". המצב האופטימלי לקפיטליסטים הוא מצב "עסקים כרגיל", שבו בלימה מתונה מאפשרת הכנסות מהון גבוהות יחסית לכלל ההכנסות ומידה סבירה של תעסוקה וצייתנות מצד הנתינים.

תרשים י"א.1 מתאר באופן אמפירי את "הבלימה האסטרטגית" של התעשייה שהתחוללה בארה"ב בתשעים השנים האחרונות (למן שנת 1933 ועד 2020). הבלימה משתקפת באמצעות הקשר בין הצלחת כלל העסקים לחלק־מחדש לטובתם את ההכנסות לבין יכולתם לכפות הגבלות על הייצור החברתי.

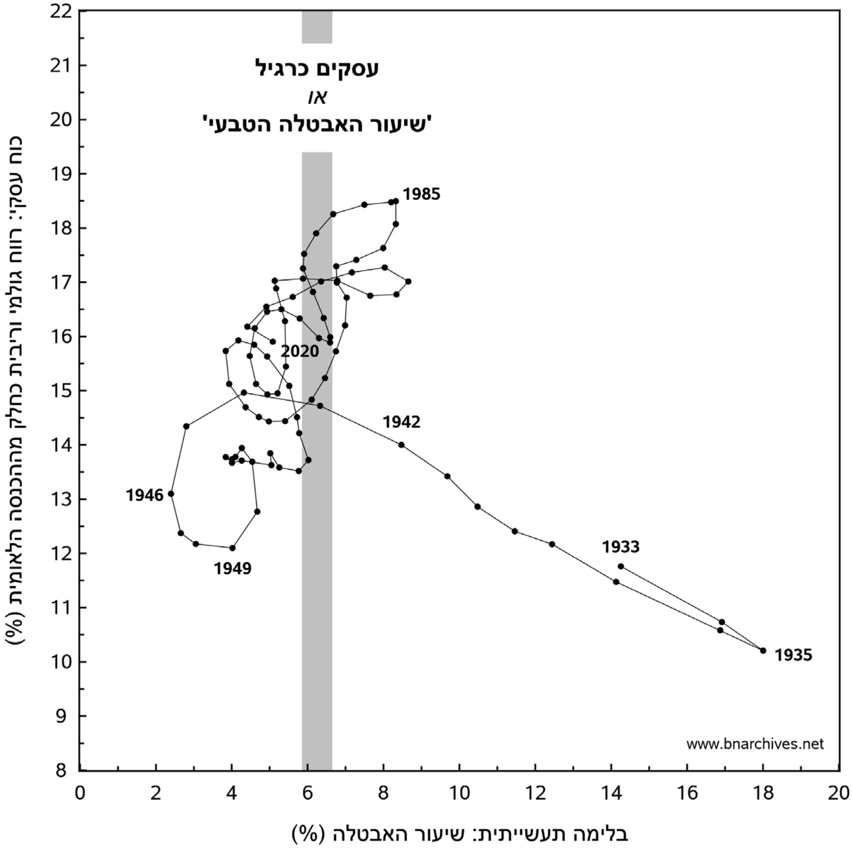
בציר האנכי מובעת הצלחת העסקים כאחוז הכנסותיהם מרווח לפני מס ומריבית נטו מתוך סך ההכנסה הלאומית בארה"ב.[11] בציר האופקי מתוארת בלימת הייצור באמצעות נתוני שיעור האבטלה כאחוז מסך המועסקים בארה"ב באותה תקופה. כדי למתן קפיצות, סדרות הנתונים ערוכות כממוצעים עוקבים של 5 שנים, כך שכאשר אנו בוחנים נקודה שנתית מסוימת, אנו רואים את הערך הממוצע של שני המשתנים מחמש השנים האחרונות — אחד בציר האופקי והאחר באנכי.

העמודה האפורה שמתנוססת בצדו השמאלי של התרשים היא הממוצע של שיעור האבטלה בכל התקופה.

הקשר בין שני המשתנים בולט באי לינאריות שלו. בתקופת המשבר הגדול של שנות השלושים אחוז האבטלה היה גבוה ביותר ואחוז ההכנסות מן ההון מתוך כלל ההכנסה הלאומית היה נמוך ביותר. למשל, שנת 1935 היא שנת שיא בשיעור האבטלה (18% בממוצע של חמש השנים הקודמות) והגרועה ביותר בחלקה של ההכנסה העסקית בהכנסה הלאומית (10%). הבלימה התגלתה כקשה מדי לא רק לאוכלוסיית התחתית, השכירים והעצמאים, אלא אף לרוב הקפיטליסטים. אולם ככל שהבלימה רפתה והמיתון נחלש, כן ירדה האבטלה (נעה שמאלה בציר האופקי) וחלקם של הקפיטליסטים בהכנסה הלאומית עלה (בציר האנכי). בתקופה זאת הקשר בין הבלימה האסטרטגית לבין הכוח הקפיטליסטי היה **שלילי**. אלא שמיד לאחר שארה"ב נכנסה למלחמת העולם השנייה, הקשר התהפך: המשק המלחמתי והגיוס המואץ של המשאבים גרם לשיעור האבטלה להמשיך להתכווץ והגיע בסוף שנות הארבעים לרמה הנמוכה ביותר אי פעם בהיסטוריה של ארה"ב. אולם הפעם, ככל שהבלימה התמתנה ושיעור האבטלה קטן, חלקם של הקפיטליסטים בהכנסה הלאומית לא עלה אלא דווקא ירד והגיע לשפל של 12% ב־1949 (ממוצע של חמש שנים). מסתבר שהבלמים הוסרו יתר על המידה: התעסוקה פרחה והצמיחה הואצה, אלא שבניגוד לאגדות הניאו־קלסיות, הצמיחה המהירה של המשק הקטינה משום מה את אחוז הרווחים הקפיטליסטיים בהכנסה הלאומית. בהמשך הפרק נשוב אל האגדה אודות הקשר החיובי בין שיעורי צמיחה ותעסוקה גבוהים לבין חלקם של הקפיטליסטים בהכנסה הכללית.

11 רוב המחקרים האמפיריים של כלכלנים פוליטיים רדיקליים כוללים בהכנסות הקפיטליסטים את כלל ההכנסות במשק שלא נובעות מעבודה, כלומר: הכנסה מרווח, מריבית, והכנסה ורנטה של עצמאים. לנו נראה שמדידה כזאת מטעה. ראשית, משום שהיא כוללת עצמאים העובדים למחייתם ושנית, משום שחלק גדול ממה שנרשם כרנטה נזקף כהכנסה לדיירים המתגוררים בדירות שבבעלותם. יש להניח מכאן שהכנסות "הקפיטליסטים" הינן קטנות יותר. שלישית, הנתח העיקרי מן הרווח והריבית מנוכס בידי **ארגונים** קפיטליסטיים גדולים, בעוד שההכנסה והרנטה של העצמאים נזקפת בעיקר **ליחידים**. בעוד שהארגונים אוחזים במרבית הכוח בחברה, היחידים ברובם חסרי אונים.

תרשים י"א.1
כוח עסקי ובלימה תעשייתית
שיעור האבטלה וחלקם של הקפיטליסטים בהכנסה הלאומית בארה"ב, 2020-1933

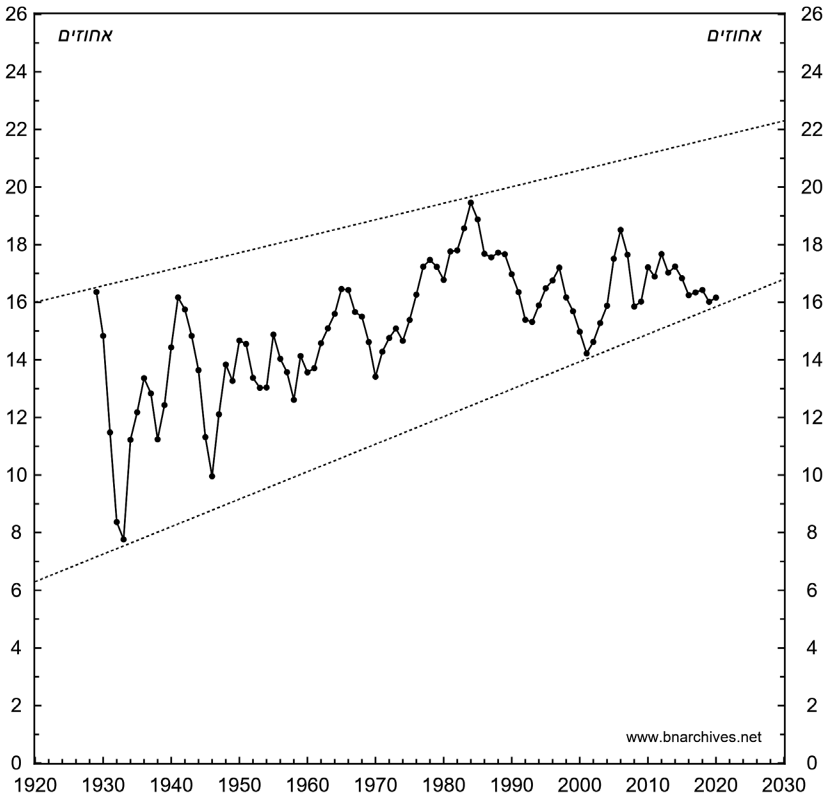
הערה: נתוני הסדרות מעובדים לממוצעים עוקבים של 5 שנים. העמודה האנכית האפורה בצדו השמאלי של התרשים הממוקמת על הערך 6.2% בציר האופקי, מסמנת את הממוצע של שיעורי האבטלה לאורך השנים 2020-1933.

SOURCE: U.S. Department of Commerce through IHS MARKIT (series codes: INTNETAMISC for interest; ZBECON for pretax profit, including capital consumption adjustment (CCAdj) and inventory valuation adjustment (IVA); YN for national income; RUC for the rate of unemployment since 1948). *Historical Statistics of the United States* (Unemployed_AsPercentageOf_CivilianLaborForce_Ba475_Percent for the rate of unemployment till 1947).

מכל מקום, בתקופת שפל זאת לעסקים החל המסע הרפובליקאי נגד הקיינסיאניזם ולמען השבת הבלימה והרווחים על מכונם, להחזרת אמריקה ליושנה, כלומר לגדולתה. מכאן החל לעלות כוכבם של מילטון פרידמן ומרעיו בשיקגו. המסע כלל האשמות והכפשות נגד ממשלי רוזוולט וטרומן, על שבתקופתם שררו בקרב הפקידות בממשל האמריקאי ובחוגים מפיצי התרבות נטיות "אדומות". ציד המכשפות של מקרתי היה רק חלק מהחבילה.[12]

12 זין (2007): 571-589; Miller and Nowak (1977)

תרשים י"א.2
חלקם של הקפיטליסטים בהכנסה הלאומית באה"ב, 1929-2020

הערה: הכנסות הקפיטליסטים כוללים רווחים לפני מס (שנכללים בהם התאמות לצריכת הון [CCAdj] והתאמות הנובעות מהערכת מלאים [IVA]) וכן הכנסות מריבית נקייה.

SOURCE: U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series codes: ZBECON for pre-tax profit with CCAdj & IVA; INTNETAMISC for net interest; YN for national income).

כבר כתבנו (בפרק 7), כי למילטון פרידמן ולחתני פרס נובל אחרים אין מושג מהו בדיוק אותו "שיעור טבעי של האבטלה". בדומה לסיסמת "מקסימום רווח", אף אחד ממדעני הכלכלה אינו יודע מהו אחוז המובטלים "הטבעי". אבל אפשר לסייע להם ולהניח ששיעור טבעי של מובטלים זהה לשיעור הממשי של המובטלים, כלומר לאחוז האבטלה הממוצע לטווח ארוך. שהרי בסופו של דבר אי אפשר לרמות את השוק. כך הופכים את התבוני לממשי ולהפך.

שיעור האבטלה הממוצע היה 6.2% בתקופת 1933-2020 והוא מסומן כעמודה האפורה בתרשים. ממוצע "ממשי טבעי" זה משמש את הקפיטליסטים כיתד שניתן להיאחז בה בבואם לתור אחר רווחיהם העתידיים. היתד היא למעשה אותה רצועת "העסקים כרגיל" התיאורטית בתרשים י.1. שבפרק הקודם. היא מסמנת את יחס הזהב: בלימה אופטימלית, כלומר בלימה המלווה ברווחיות גבוהה ביחס להכנסה הלאומית.

בתרשים י"א.1 מבחינים שהעידן אשר היטיב ביותר עם הקפיטליסטים היה בתחילת שנות השמונים (בתקופת רייגן, שהכניס רשמית את הניאו־ליברליזם לארה"ב). בחמש השנים שהסתיימו ב־1985 אחוז ההכנסות מהון בהכנסה הלאומית הגיע לשיא היסטורי: 18.5%, ושיא זה מסתדר היטב עם שיעור אבטלה של 8.3% – אחד משיאי האבטלה מאז שנות הארבעים.

ניתן לראות ביתר בהירות את תהליך עליית ההכנסה הקפיטליסטית (רווח לפני מס וריבית נקייה) בהכנסה הלאומית בתרשים י"א.2.

בתרשים זה הנתונים אינם מעובדים לממוצעים עוקבים, ומשום כך הסדרה מתחילה כבר בשנת 1929. קל להבחין שמאז נקודת השפל ב־1930 המגמה הכללית הייתה עלייה בכוחו של ההון לחלק־מחדש את ההכנסות לטובתו. ניתן גם להבחין שחלה עלייה מסוימת ביציבות כוחו של ההון עם הצטמצמות טווח התנודות. יחד עם זאת נראה שלמן השיא במחצית שנות השמונים הייתה ירידה מסוימת בחלקם של הקפיטליסטים בארה"ב בהכנסה הלאומית ולירידה זאת נשוב כאשר נעסוק במשברי ההון.

ג. הצבר דיפרנציאלי והון דומיננטי

עד עתה עסקנו בבלימה הכוחנית הכללית המובנית בכלל העסקים. הבלימה הממוצעת מתגלמת ב"שיעור הרווח הנורמלי". **אבל הציר המרכזי שמניע את תהליך הצבר ההון הוא החתירה של קבוצות בעלות לחלק־מחדש את השליטה בחברה האנושית ביחס לבעלי ההון האחרים.**

אם מבינים את משמעות שיעור ההצבר **הנורמלי**, קל להבין את תהליך ההצבר **הדיפרנציאלי**.

כדי לצבור דיפרנציאלית, על קבוצות ההון להגדיל את מחיר ההון (הקפיטליזציה) שלהן מהר יותר מקצב ההתייקרות "הנורמלית" של ההון, או להאט את ירידת מחיר ההון שלהן ביחס לקצב ההתכווצות "הנורמלית" של ההון, כלומר לדאוג שיפול לאט יותר מנפילת הקפיטליזציה של האחרות. בקצרה, על קבוצות ההון להגדיל את המכפלה/מנה: $\pi_D \times H_D / \delta_D$.

אם נגדיר את ה"קבוצות האחרות" **ככלל קבוצות ההון**, נקודת היחוס תהיה רמת הקפיטליזציה ה"נורמלית", כלומר, גודלה הממוצע של קבוצת הון. כאשר קבוצות הון כמו אלפבית או כמו פייזר גדלות מהר יותר מהממוצע – הן צוברות באופן דיפרנציאלי. כשגידול האחרות, כמו סירס ואקסון־מוביל מפגר אחרי הממוצע – ההצבר הדיפרנציאלי שלהן הוא שלילי.

בציר המרכזי של המרוץ אחר הגדלת הקפיטליזציה הדיפרנציאלית (K_D) ניצבות קבוצות **ההון הדומיננטי** (dominant capital). קבוצות אלה מהוות קואליציה של קבוצות ההון הגדולות, התאגידיות־מדיניות, המעצבות את הירכיית הכוח. המרוץ אחר הגדלת (K_D) מתקיים ברמת הסקטורים, המדינות, האזורים והעולם כולו. הוא משתקף במאבק שמנהלות קבוצות ההון הדומיננטי נגד קבוצות הון נחותות מהן בהירכיה ונגד יתר החברה האנושית. כך ניתן לייחס את הקפיטליזציה של אמזון לקפיטליזציה של קבוצת FANG (פייסבוק, אמזון, נטפליקס, גוגל). קבוצת FANG מצדה עשויה להיות מיוחסת למדד S&P 500. קרן הפנסיה של ממשל נורבגיה, תתייחס ל־FTSE All-World Index ואילו בית ההשקעות של כווית ל־S&P BSE 500 Shariah index. כל אחד מיחסים אלה של (K_D) הוא אפוא, מדד כמותי של כוח – הכוח של יחידת בעלות ושליטה ביחס ל"יתד" כוח מסוים.

בכל מוסדות הכוח של הציביליזציה הקפיטליסטית, ההצבר הדיפרנציאלי התפתח לפולחן מקיף של סימבולים יחסיים – מדירוג מכפילים של מניות ועד לדירוג סיכונים של מדינות המנפיקות

חובות. פירמות גדולות מציגות את הביצועים היחסיים שלהן בדירוגים עונתיים. השוואות ודירוגים בין תשואות של קרנות הון "מוסדיות", שהחלו בעבר בכתבי עת מובילים בעבר כגון פורצ'ן, ביזנסוויק, יורומאני, ופורבס הפכו להתניה כפייתית בקרב כלל הידיעונים הדיגיטליים. מנהלי קרנות מתמנים ומפוטרים על בסיס הביצועים הדיפרנציאליים שלהם, כלומר האם הדביקו את גידול הרווחים הממוצע של הקרנות האחרות או שמא כשלו במרוץ.

פולחן פשוט זה כרוך בשינויים בלתי פוסקים במרקם המדיני־תאגידי. כדי להרחיב את הונה (הדיפרנציאלי), קבוצת אפל (Apple), השייכת לקבוצת ההון הדומיננטי בעולם, תחתור להעלות את הרווח העתידי הדיפרנציאלי שלה (π_D) ביחס ל"תמרור" דומיננטי – נניח מדד S&P 500, או מדד Global Dow. כלומר, עליה להגדיל את רווחיה העתידיים ביחס לרווחי קבוצות ההון המרכזיות בעולם.

כדי להגדיל את (π_D) שלה, אפל פועלת־מתכננת־זוממת בתוך תשלובת סבוכה של מדינות וארגונים שונים בעולם כדי לשנות ולעצב את המדיניות, החוקים, הסובסידיות והמיסוי מתוך ציפיות להטבות ויתרונות ביחס לקבוצת ההתייחסות שלה. כך גם הצלחתה לצמצם עלויות שכר, מחירי תשומות, תשלומי ריבית, מס אפקטיבי, ימי שביתה והוצאות אחרות, בעוד היא מעלה את מחירי סחורותיה ביחס למחירי קבוצת התייחסותה. יכולתה להגן על זכויות הקניין והפטנטים שלה, בעוד היא מצליחה להפקיע זכויות וידע מאחרים, כולל מקבוצות S&P 500 ו־Global Dow, מסייעת מאוד. איום בהעברת מרכזי פעילותה למדינות אחרות מעלה ללא ספק את כוחה בהפחתה דיפרנציאלית של המס האפקטיבי. מעורבות בסכסוכים בינלאומיים או בקונפליקטים בתוך מדינות יכולה לתרום במכירות יחסית לאחרים. כך אף יכולתה להשפיע על אופי הלימודים הגבוהים והטייתם לצרכי פיתוח הידע המוגן של נכסיה וכוח עבודתה לעתיד. וכך גם התניית ותמרון המון הצרכנים הגלובלי, כולל הממשלים, הצבאות, המלכ"רים, הכנסיות וארגוני הפנאי להגדיל את קניות סחורותיה ולהיות תלויים בהן. וכמובן, אין לשכוח את יכולתה היחסית להשתלב בארגונים המדיניים בדיכוי ובמעקב אחר נתיני המדינות.

הדיפרנציאליות פועלת כאמור בשני הכיוונים: אפל חותרת להעלות את רווחיה העתידיים מהר יותר מקבוצת ההתייחסות, אך במשבר 2008 היא פעלה למתן את ירידת רווחיה ביחס לקבוצת S&P 500 ו־Global Dow, כדי שהרווח העתידי הדיפרנציאלי (π_D) יישאר חיובי. כך גם פעלה בעבר קואליציית הנשק־נפט (Weapondollar-Petrodollar Coalition), שהורכבה מתאגידי הנשק והנפט המרכזיים בעולם, בניהול ביצועיה המחזוריים ביחס לקבוצות ההון הגדולות של Fortune 500.[13] כך גם נראו ביצועיהן של קבוצות ההון הדומיננטיות בקוריאה,[14] כך פעלה קבוצת דה־בירס הדרום אפריקאית מאז המשבר הגדול של שנות השלושים,[15] וכך גם קבוצות המפתח השולטות בסחר העולמי בסחורות החקלאיות,[16] ולמעשה, זהו דפוס הפעולה של כל יתר קבוצות ההון הדומיננטי בעולם.

בעיצומה של מפולת 2008 נכתב בפייננשל טיימס:

13 ניצן וביכלר (2007) פרק ז' וכן פרק "אחרית למהדורה השנייה"; Nitzan and Bichler (2002): Ch. 5

14 Park (2016)

15 Cochrane (2015)

16 Baines (2017)

"הדוח שפרסמה קבוצת ג'יי פי מורגן צ'ייס (JPMorgan Chase) ביום שלישי האחרון — ירידה בחצי מהרווח ברבעון השני של השנה ותחזית קודרת לסוף השנה — היה בזמנים רגילים מריץ את המשקיעים בבהלה למכור את מניות הקבוצה. אלא שלנוכח הטרטור הבלתי פוסק של מנהלי קרנות ההשקעה במשך השנה על חדשות אשראי רעות, בלטו ביצועיה העדיפים של 'צ'ייס מנהטן' על מרבית יריבותיה, ובעיקר העובדה שהיא הכתה את תחזיות האנליסטים. בכך היה די כדי שמחיר מניותיה ימריא ב־11%..." (Guerrera, 2008).

לא רק הרווח העתידי הדיפרנציאלי (π_D) חשוב. גם המרכיבים האחרים במשוואה — ההיפ (H_D) והסיכון (δ_D) הדיפרנציאליים חשובים במרוץ להעלאת הקפיטליזציה הדיפרנציאלית (K_D). כך למשל, בסוף שנות התשעים של המאה העשרים קבוצות הון שהוגדרו כהייטק הצליחו להגדיל במהירות את ההיפ על הכנסותיהם העתידיות יחסית לקבוצות ההון המובילות הישנות (H_D), ויצרו את מה שכונה בתקשורת הקפיטליסטית "בועת הדוט.קום". כלומר, הן הזניקו מעלה את הקפיטליזציה שלהן ביחס לגידול הממוצע של מחירי ההון, וכך הובילו לנסיקת (K_D). הן שינו את מבנה הירככיית הכוח הקפיטליסטי והצליחו להוריד את כוחן היחסי של קבוצות הנפט המובילות אשר בעבר הלא רחוק חמסו כחמישית מכלל הרווח של התאגידים הרשומים בעולם ושלטו בעשרה אחוז מערך מניות ה־S&P 500 בארה"ב.[17] לאסטרטגיית היפ זאת יש היסטוריה ארוכה וצבעונית, שהצליחה תדיר לחלק־מחדש הכנסות ורכוש לטובת קבוצות פורצות חדשות עוד מימי "בועת הים הדרומי" במאה השבע עשרה.

הורדת הסיכון ביחס לקבוצות ההון האחרות (δ_D) הינה מרכיב חשוב בהצבר הדיפרנציאלי. כיבוש דרום אפריקה בידי האימפריה הבריטית בסוף המאה התשע עשרה, שהוצא לפועל ביוזמתם הנמרצת של ססיל רודס ונתן רוטשילד, העניק רווחים גבוהים למשקיעים, אולם בעיקר הביא להפחתה מהירה של הסיכון בהפקת היהלומים והזהב. ככל שקבוצות ההון הדומיננטיות הצליחו להשתלט על הכרייה ולרכזה בידיהן, וכן לייצב את שוקי העבודה של הכורים הלבנים והשחורים, כך הלך וקטן מקדם הסיכון, והקפיטליזציה הדיפרנציאלית של קבוצת אנגלו־אמריקן האימפריאלית נסקה מעלה מהר יותר מהעלייה ברווחיה.[18]

מאליו מובן שבכל הדוגמאות שהבאנו, המניע המרכזי של ההצבר הדיפרנציאלי על רכיביו השונים אינו הייצור והצריכה, אלא בעיקר יחסי הכוח המשתנים בין קבוצות ההון הדומיננטיות בעולם. הייצור והצריכה אינם אלא חלק משלובת יחסי הכוח, אך חשיבותם בתהליך ההצבר אינה נובעת מ"יעילותם" או מן "התועלת" שהם מציגים, אלא בשמשם כמנופי כוח דיפרנציאלי בתוך המארג התאגידי־מדיני. "יעילות" ו"תועלת" הינם חסרי תועלת ללא הקונטקסט של הצבר דיפרנציאלי.

הצד השני של הצבר ההון הדיפרנציאלי הוא **תהליך ריכוזיות ההון**.

17 ניצן וביכלר (2007): 422, 546.

18 Cochrane (2015, 2016)

ג.1 הצבר דיפרנציאלי ותהליך הריכוזיות

קבוצות ההון הדומיננטי חותרות לרדוף ולהדביק את קצב ההצבר הממוצע, ובכך הן מחוללות את תהליך הריכוזיות. בסופו של דבר, תהליך ההצבר הדיפרנציאלי מוביל לריכוז השליטה בתהליך החברתי בכללותו.

אין מדובר בהרכב קבוע של קבוצות הון. ההפך הוא הנכון: הצביון הקונפליקטי של ההצבר הדיפרנציאלי דוחף לשינויים בלתי פוסקים בהרכב הקבוצות השליטות, הנלחמות על הרחבת ומיסוד השליטה בחברה האנושית. כפי שג'ורג' אורוול ניסח זאת בספרו 1984:

> "קבוצה שליטה היא קבוצה שליטה, כל עוד אפשר לה לקבוע מי ירש את מקומה... לא חשוב מי המחזיק ברסן השלטון, כל עוד המבנה ההירכי עומד בעינו..." (168-169).[19]

השאלה היא: כיצד לאמוד את תהליך ריכוזיות ההון הנובע מהחתירה להצבר דיפרנציאלי?

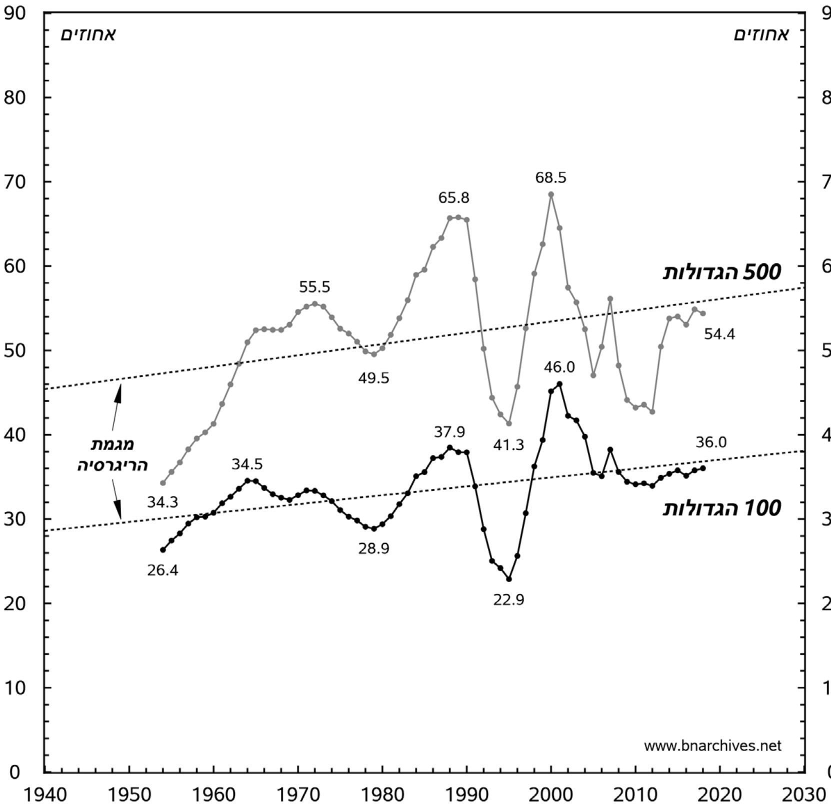
קיימים מדדים שונים העוסקים בריכוזיות מצרפית (aggregate concentration). כאן מוצג תרשים י"א.3 המבוסס על שיטת מדידה דומה. התרשים מתאר את הריכוזיות המצרפית של הרווח בארה"ב מאז 1954. כלומר כמה אחוזים מתוך סך הרווח התאגידי מצליחות לנכס לעצמן קבוצות ההון הדומיננטי האמריקאיות הרשומות למסחר בבורסה.

19 במרוצת המאה האחרונה אירעו שינויים בהרכב קבוצת ההון הדומיננטי בארה"ב, בעיקר לאחר משברים והערכויות מחדש. בדיקה של 'פורצ'ן' ב־1989 הראתה שמקבוצת 50 הפירמות המובילות ב־1954 נותרו בקבוצה המובילה של 1988 רק 28 פירמות והשאר נסוגו אל בין 500 המובילות, או שמוזגו, או נרכשו על ידי גדולות מהן, או שהפכו לפרטיות, או ששינו את שמן (Anonymous, 1989). בשנות התשעים והאלפיים חדרו קבוצות הון חדשות למרכז, באמצעות שליטתן בתחומי רשתות ותכנות מוחם של בני האדם. הדיון הנוכחי עוסק בתאגידים הגדולים אך איננו יודעים הרבה על קבוצות הבעלות הגדולות שהרכבן הלא פורמלי סבוך. הרכב הבעלויות הפך לבלתי ברור עוד יותר מאז שקרנות ענק מוסדיות מעורבות באחזקות התאגידים: Stangler and Arbesman (2012).

תרשים י"א.3

ריכוזיות מצרפית של הרווח הנקי בארה"ב, 2020-1954

חלקם של התאגידים האמריקאיים הגדולים הרשומים למסחר בבורסה בכלל הרווח התאגידי

הערה: נתוני הסדרות מעובדים לממוצעים עוקבים של 5 שנים. כל סדרה מודדת את חלקן של הפירמות המובילות (100 ו־500, המדורגות לפי שווי השוק) בסך הרווח הנקי של כל הפירמות האמריקאיות הפעילות. הפירמות המובילות מאוגדות בארה"ב ורשומות למסחר בבורסה.

SOURCE: Compustat FUNDA file through WRDS (series codes: NI for the net income of the top 100 and top 500 U.S.-incorporated and listed firms); U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (ZA for total corporate profit after taxes).

קבוצת ההון הדומיננטי תחושב בשני אופנים: פעם היא תחושב כקבוצת 100 הפירמות הגדולות ביותר בארה"ב ופעם כקבוצת 500 הגדולות ביותר. דירוג גודלן של הפירמות נעשה כל שנה לפי מחיר הונן (שווי השוק) על פי בסיס הנתונים של קומפיוסטאט (Compustat) לשנים 2020-1954.

מדד הריכוזיות המצרפית מחושב כך: במונה מוצב פעם אחת סך הרווח הנקי של 100 ופעם של 500 הפירמות הגדולות המאוגדות בארה"ב ורשומות למסחר בבורסה (כלומר, ללא פירמות פרטיות או חברות מחו"ל הנסחרות בארה"ב), והמדורגות לפי שווי השוק שלהן על פי בסיס נתוני קומפיוסטאט. במכנה מוצב הרווח הנקי של כלל הפירמות האמריקאיות, הרשומות והלא רשומות

בבורסות לניירות ערך בין השנים 1954-2020. מדד קבוצת ה־100 הוא הקו התחתון ומדד קבוצת 500 הוא הקו העליון. שתי סדרות הנתונים מעובדות לממוצעים עוקבים של 5 שנים.

המדד מבליט את מגמת הקיטוב בארה"ב בין ההון הדומיננטי לבין כלל הסקטור התאגידי. בעוד שמספר הפירמות במונה נותר קבוע, מספר הפירמות בארה"ב במכנה גדל במהירות במרוצת השנים, כך שלכאורה היינו מצפים לסימנים של עלייה ב"תחרותיות", כלומר לירידה בחלקן של הפירמות הגדולות בסך הרווח. אלא שעל פי המדד, בשנות החמישים ניכסו 100 הפירמות המובילות כרבע מכלל הרווח התאגידי, ולאחר כששים וחמש שנה הן חלקו לטובתן כשליש מן הרווח. בתחילת שנות האלפיים הן אף הצליחו לנכס כמעט כחצי מכלל הרווח התאגידי בארה"ב. כל זאת התרחש כמובן בעידן של פריצת סיסמאות הגלובליזציה והסחר החופשי, "הכלכלה החדשה" ו"הדה־רגולציה".

כשכוללים במדד את 500 המובילות, מסתבר שכיום קבוצת ההון הדומיננטי מחלקת לטובתה למעלה ממחצית הרווח התאגידי בארה"ב, ולפני משבר הדוט.קום היא אף הפקיעה כשני שלישים מהרווח. עליית הריכוזיות המצרפית של הרווח למן שנות החמישים במדד קבוצת 100 המובילות הייתה ביותר משליש, ובקבוצת ה־500 הגיעה העלייה לכמעט שני שלישים.

אבל מדדים מצרפיים אינם משקפים את תמונת הריכוזיות במלואה, משום שמספרן המשתנה של הפירמות במכנה עשוי להיות גורם שמעוות את תוצאת המדד, בהקטינו לכאורה את כוחו היחסי של ההון הדומיננטי. במאה השנים האחרונות עלה פי 18 מספר הפירמות בארה"ב — מסביבות 340,000 בשנת 1916 עד 6.3 מיליון ב־2017. נראה שהמדד הראוי לבחינת העוצמה של ההון הדומיננטי עשוי להיות מדד **דיפרנציאלי** המופיע בתרשים י"א.4. המדד מבוסס לא על סך כל הרווח, אלא על הרווח של פירמה "טיפוסית" בכל קבוצה, ובכך הוא מפחית את ההשפעה של מספר הפירמות במכנה ומאפשר ראייה טובה יותר של השינויים בעוצמת ההון הדומיננטי.[20]

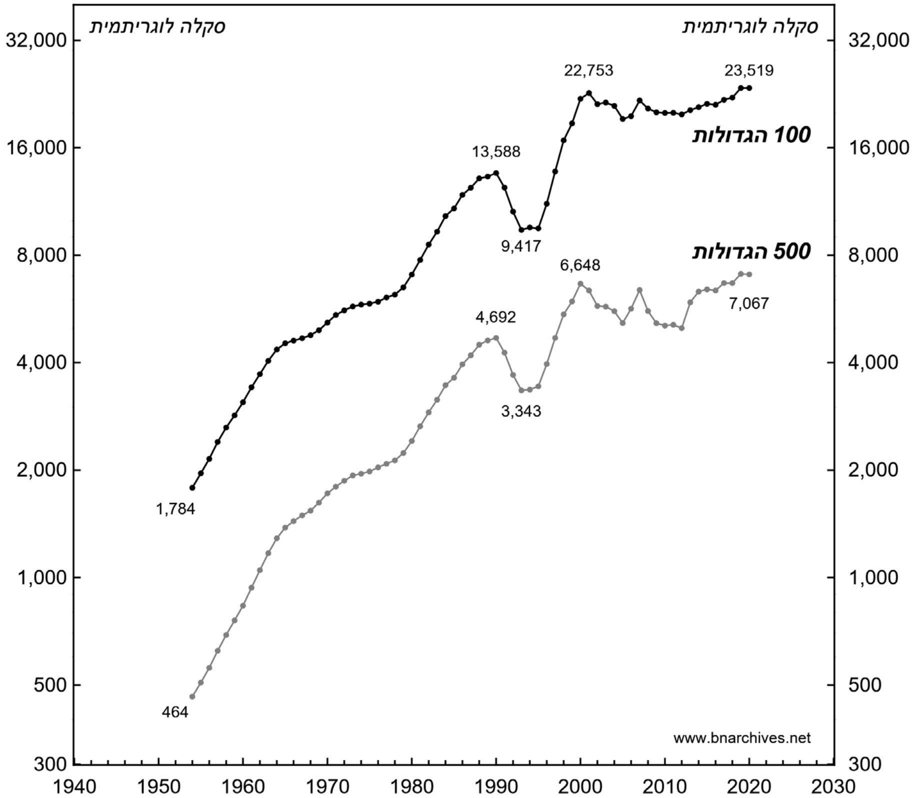
20 ריכוזיות מצרפית ניתנת לתיאור מעין זה: $aggregate\ concentration = \frac{s \times n}{S \times N} = \frac{s}{S} \times \frac{n}{N}$

(s) הוא הגודל הממוצע של פירמה דומיננטית. (n) הוא מספר הפירמות הדומיננטיות.

(S) הוא הגודל הממוצע של פירמה מאוכלוסיית הסקטור התאגידי בנכסים או ברווחים. (N) הוא מספר כלל הפירמות בסקטור התאגידי.

קל להבחין כי שיעור הריכוזיות המצרפית אינו תלוי רק בגודל הדיפרנציאלי של ההון הדומיננטי (s/S) אלא גם ביחס שבין מספר הפירמות הדומיננטיות לבין מספרן של סך הפירמות (n/N). הבעיה היא שלאורך זמן שני היחסים — זה של הגדלים וזה של מספר הפירמות — נטו לכיוונים הפוכים. וכך, בעוד הגודל הדיפרנציאלי נטה לעלות משום שהפירמות הגדולות התרחבו יותר מהפירמות הקטנות, היחס (n/N) הלך ונפל, משום שבמדד שלנו מספר הפירמות הדומיננטיות במונה הוא קבוע בעוד שמספר הפירמות הקטנות משתנה והלך וגדל במהירות. הגידול במספרן היה כה מהיר עד שהתוצאה בתרשים י"א.3 מראה שיחס הריכוזיות בשנים רבות נע הצידה ואף יורד.

תרשים י"א.4
רווח נקי דיפרנציאלי בארה"ב, 1954-2020
רווח של תאגיד גדול טיפוסי ביחס לרווח של תאגיד רגיל טיפוסי

הערה: נתוני הסדרות מעובדים לממוצעים עוקבים של 5 שנים. כל סדרה מראה את היחס בין הרווח הממוצע לפירמה מובילה (מקבוצת ה־100 ומקבוצת ה־500, מדורגות לפי שווי השוק) לבין הרווח הממוצע לפירמה פעילה בכלל הסקטור התאגידי בארה"ב. הפירמות המובילות מאוגדות בארה"ב ורשומות למסחר בבורסה. מספר הפירמות הפעילות בכלל הסקטור התאגידי בשנים 2018-2020 נאמד על פי ממוצע שיעור השינוי השנתי בשנים 2007-2017.

SOURCE: Compustat FUNDA file through WRDS (series codes NI for the net income of the top 100 and top 500 U.S.-incorporated and listed firms). U.S. Internal Revenue Service (number of corporate tax returns for active corporations); U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (ZA for total profit after taxes).

כוחה של הקבוצה נמדד כאמור ביכולתה לנכס מחדש את הרווחים ביחס לאחרים, ונראה שהמדד הטוב יותר לאמידת כוחו של ההון הדומיננטי הוא מדד הרווח הדיפרנציאלי שמייחס יחידה מייצגת של ההון הדומיננטי לפירמה טיפוסית דווקא, ולא לכלל הפירמות בארה"ב.[21]

21 יחד עם זאת יש לזכור, שחלק ממניות הפירמות הכלולות במכנה, בעיקר מאלה הרשומות בשלוש הבורסות האמריקאיות, מצוי בידי קבוצות הבעלות הדומיננטיות.

המדד מחושב בשלושה צעדים: ראשית, מחשבים את הרווח הנקי הממוצע של פירמה מקבוצת ההון הדומיננטי. שנית, מחשבים את הרווח הנקי הממוצע של פירמה טיפוסית בארה"ב. לבסוף מחשבים את המנה שמתקבלת מחלוקת הגודל הראשון בשני. התוצאה הסופית מעובדת לממוצע עוקב של חמש שנים.

במונה מחושב הרווח הנקי של פירמה טיפוסית מקבוצת ההון הדומיננטי (פעם אחת כסך הרווח הנקי של 100 המובילות מחולק ל־100, ופעם שנייה כסך הרווח הנקי של 500 המובילות מחולק ל־500). קבוצת ההון הדומיננטי היא אותו אשכול קבוצות בעלות השולטות בחלוקת ההכנסות והקניין, ובעיקר באופייה של החלוקה. מדובר בקבוצה שחבריה שרויים בקונפליקט מתמיד ביניהם, אלא שהקבוצה בכללותה מראה לכידות גבוהה יחסית בביצועים העסקיים ובאינטרסים המשותפים שלה.

הקבוצה מאופיינת בקשרי בעלויות, קשרים עסקיים ולעתים אף משפחתיים ותרבותיים. היא מקיימת קשרי גומלין מסועפים בין בעליה ומנהליה לבין אנשי מפתח בממשל ובארגונים הצבאיים, בין השאר באמצעות חוזים, הסדרים רשמיים ולא רשמיים, גיוס הדדי של מנהלים (מה שמכנים באמריקאית revolving doors) ופרויקטים משותפים, מדעיים, תרבותיים ואידיאולוגיים.[22]

יש לזכור שהתרשים כולל פירמות בלבד ולא קבוצות בעלות שהרכבן לא תמיד ידוע וקשריהן עשוי להיות סבוך מדי לתיאור מתמטי גרפי פשוט.

מכל מקום, קבוצות הבעלות של 100 ואף 500 הפירמות המובילות עשויות בהחלט לייצג את מה שבעבר כינו "המעמד השליט", אותה קבוצת שליטים המודעת היטב לכוחה ולאינטרסים שלה, וכן בעלת תודעה עצמית משותפת. במצב החברה האנושית כיום, היא למעשה הקבוצה היחידה הראויה לתואר "מעמד".

במכנה מופיע הרווח הנקי של פירמה טיפוסית בארה"ב (סך הרווח הנקי של הפירמות מחולק במספר הפירמות המשלמות מס מדי שנה). מדובר אם כן בסקטור התאגידי האמריקאי, המורכב בעיקרו מפירמות קטנות, או ממה שנוהגים לכנות "הכלכלה הקטנה". אין למצוא בסקטור זה ביצועים אחידים או התנהגות מלוכדת. להפך, הפיזור הינו נרחב והתנודות במרכיביו העסקיים הינן גדולות. הכלכלה הקטנה מתאימה לאידיאלים הליברליים של המאה התשע עשרה, ואכן שוררות בה אמונות אודות תחרות מושלמת ושוויון הזדמנויות, וסגידה לסיסמאות "השוק החופשי" ו"היוזמה הפרטית" ואיבה ל"התערבות המדינה". שם ניתן למצוא את המבנה הקלסי של התאגדויות מקצועיות, נציגויות ענפיות ו"קבוצות לחץ", ברובן מצויות תחת חסותם של הארגונים המדיניים ותלויות בהכרתם ולעתים קרובות גם בתקציביהם.

תרשים י"א.4 משקף היטב את התפתחות עוצמתו של ההון הדומיננטי בהיסטוריה האמריקאית שלאחר מלחמת העולם השנייה.

אם מידת הכוח היחסי משתקפת ביכולת לנכס רווח ביחס לאחרים, המדד מראה שבתחילת שנות החמישים פירמת הון דומיננטי טיפוסית מקבוצת 100 המובילות (הקו העליון) הייתה חזקה פי 1,800 מאשר פירמה אמריקאית טיפוסית (ב־1954, הרווח נקי הממוצע של פירמה טיפוסית מקבוצת ה־100 היה 64 מיליון דולר, לעומת 41,000 דולר לפירמה טיפוסית אמריקאית). בחמש השנים עד שנת 2020, כוחה היחסי של קבוצת ההון הדומיננטית העפיל לרמה של פי 23,000 ויותר. (ב־2020 הרווח הממוצע בקבוצת ההון הדומיננטי היה 6.6 מיליארד דולר, לעומת 295,000

22 הראשונים שכתבו על הקבוצה ואפיוניה היו סי רייט מילס וממשיכיו (Mills, 1956; Domhoff, 1967, 1970, 1979)

לפירמה אמריקאית ממוצעת), כלומר עלייה של פי 12 ויותר בכוחו של ההון הדומיננטי במשך 66 השנים האחרונות.[23]

המדד על פי קבוצת 500 המובילות שונה בערכיו אולם דומה במגמתו. בתחילת שנות החמישים פירמה דומיננטית טיפוסית מקבוצת ה־500 הייתה חזקה פי 460 מפירמה ממוצעת בארה"ב, ומאז היחס טיפס פי 15 והגיע בשנת 2020 לרמה של פי 7,000 ויותר.

מסתבר, שככל שאידיאות התחרות המושלמת והשוק החופשי הדהדו בעולם ופוררו את התודעה האנושית, כן הלך והתחזק ההון הדומיננטי בהדבירו את שאר העסקים. הרווח הדיפרנציאלי של 100 המובילות ביחס ליתר הפירמות האמריקאיות גדל בקצב מהיר למדי והגיע לצמיחה שנתית ממוצעת של 4%, ואילו קצב הגידול השנתי של הרווח הדיפרנציאלי בפירמה מקבוצת ה־500 היה 4.3%.

ג.2 מדוע על תהליך ההצבר להתבסס על קבוצות ההון הדומיננטי בעלות הכוח המרוכז?

הרי מקובל שהיוזמה הפרטית והתחרות החופשית הן המנוע של הצמיחה וההתקדמות הטכנולוגית. הן שהצמיחו את הקפיטליזם באמצעות מלחמתה של החברה האזרחית במונופולים ובמוסדות המדיניים.

אכן, זאת האגדה המקובלת, אך היא מתערערת כשבוחנים אותה בעיניים רדיקליות. כל משטרי הכוח מאז אימפריות מסופוטמיה מיוסדים על מנגנוני **בלימה, גידור והדרה**. במשטרים הלא קפיטליסטיים, מנגנוני ההדרה היו קשיחים ונועדו להנציח את יחסי הכוח הקיימים, למנוע מוביליות חברתית, להצמית את בני האדם למקומם, כך שלעבד לא יהיה סיכוי רב להפוך לאדם חופשי, לצמית לנטוש את האחוזה ולטמא להסתפח לקסטה ברהמינית.

הקפיטליזם בנוי על יחסי הרחקה והדרה גמישים ודינמיים יותר, המאפשרים באופן מחזורי מוביליות לכאורה. וכך, בתקופות מסוימות של שינויים יכול היה בנו של רוכל נודד להפוך לבעליו של סטנדרד אויל אוף ניו ג'רסי, וסטודנט נושר מאוניברסיטה לייסד את מיקרוסופט. אולם כדי שג'ון רוקפלר וביל גייטס יחדרו למעמד השליט וישנו את יחס הכוחות לטובתם על אחרים רבים היה להיפלט החוצה. בתחילת דרכם הם עסקו ברמייה, בשוד זכויות ובגידור כוחני. וככל שכוחם היחסי עלה בהיררכיית הכוח כך צמח כושרם לגדר, אולם הוא כבר הפך ללגיטימי ולממוסד. זהו גם סיפורו של תומס אלווה אדיסון, מבעלי ג'נרל אלקטריק, שמחיר הונו נסמך על יכולתו ב"שבירת פטנטים" וגזלת המצאות מאחרים, וכמוהו גם רוב בעלי קבוצת ההון הדומיננטי בתחילת המאה העשרים.[24]

המוסד המרכזי בקפיטליזם הוא **הבעלות הפרטית**, שמשמעותו אינה ישות חיובית אלא שלילה כוחנית של מי שאין לו. "פרטי" (private) בשפות המערביות, בא מהמילים הלטיניות privatus שפירושה "מוגבל", וכן מ־ privare שפירושה "למנוע" או "לשלול".

כך אף הבין זאת ז'אן ז'ק רוסו, כאשר כתב ב־מאמר על מקור האי שוויון בין בני האדם: "הראשון שגידר לו חלקת אדמה והעלה בדעתו לומר: **זאת לי היא**, ואף מצא אנשים תמימים דיים להאמין לו, היה מייסדה האמיתי של החברה האזרחית..." (רוסו, 1754: 161).

זאת תמצית הקפיטליזם: זכותו הכוחנית של ההון (בהתגלמות בעליו) למנוע, לגדור, לחסום.

23 הירידה הפתאומית במדד הריכוזיות בשנים 3-1992 נבעה כנראה מתיקון שנערך באותה עת בשיטת החשבונאות התאגידית בארה"ב (SFAS 106). היא כללה תקנה שדרשה מפירמות לדווח מראש על עלויות עתידיות הנוגעות להטבות פרישה. מאחר שהתקנה נגעה בעיקר לקבוצות ההון הגדולות על סוללות מנהליהן, היא השפיעה באופן ניכר על המונה וכמעט ולא הורגשה במכנה.

24 Moore (2017)

כבר מרקס ייחס חשיבות מרכזית למוסד "הגידור" (enclosure), ההרחקה בכוח של האיכרים החופשיים מאדמותיהם על ידי האצולה האנגלית בתקופת "ההצבר הפרימיטיבי" של הקפיטליזם. התיעוש בבריה"מ בשנות השלושים נעשה באמצעות הגליית מיליוני בני אדם, איכרים ועירונים, למחנות עונשין ולחוות קולקטיביות לעבודות כפייה.[25] האינדיאנים ילידי אמריקה נושלו וגורשו במאות השמונה עשרה והתשע עשרה וגודרו בשמורות, למען הקמת החוות המשפחתיות של המהגרים מאירופה, ואלו בתורם נושלו וגורשו על ידי הבנקאים בשנות השלושים של המאה העשרים למען ייסוד חוות הענק התעשייתיות.

הבורגנות שפרצה את מחסומי הפיאודלים העלתה את סיסמת "החירות" (liberty), שמשמעותה הייתה למעשה צירופם של הבורגנים (בני "המעמד השלישי") למעגל זכויות החסינות והפטור של השליטים, כנגד שאר אנשי התחתית.[26] הבורגנות לא רצתה בשחרור האדם אלא חתרה לערוך מחדש את מבנה הכוח הפיאודלי כדי שהיא תיכלל בו. במרוצת המאות הבאות היא הצליחה לשנות את אופי הכוח בכללותו באמצעות מוסד ההון. למן סוף המאה התשע עשרה בלטה בתוך מבנה הכוח הקפיטליסטי קבוצת ההון הדומיננטי, המהווה את לב המשטר הקפיטליסטי.

קבוצות ההון הדומיננטי עומדות בסתירה נלעגת לפיקציה הניאו־קלסית על האוטונומיה של היחיד. אין להון הדומיננטי שום מגע עם יזם בודד או צרכן אוטונומי הממקסמים תועלת בשוק אנונימי. המציאות הקפיטליסטית היא של תשלובת תאגידית־מדינית החותרת להרחיב את שליטתה ולמסדה. הצורך בייצוב השליטה מחייב פעילות קולקטיבית הגולשת אל מעבר לגבולות הפורמליים של הפירמה, ולו הגדולה ביותר. זאת למעשה פעולה של **מעמד שליט**.

מדובר בהתאגדות ישירה ובלתי ישירה המופיעה במגוון צורות מוסדיות: שוק ניירות ערך, שהוא אחד ממרכזי הבלימה והוויסות, בנק פדרלי מרכזי, משקיעים מוסדיים, התאחדויות עסקיות־מדינתיות רשמיות וכן רשת היררכית פרוסה של ארגונים המהווים את מרכז ההוויה של המדינה התאגידית. ככל שאופי הכוח הקפיטליסטי התמסד, כך הלך תהליך ההצבר הדיפרנציאלי והתבסס על פעילות מדינית מאורגנת וישירה של קבוצות כוח מרכזיות.

ד. הצבר דיפרנציאלי ומיסוד תאגידי־מדיני

ד.1 עלייתה של הקורפורציה

בסוף המאה התשע עשרה הופיעו מכשירים חדשים שהבטיחו שליטה שיטתית בייצור ובבלימתו. אחד המכשירים החשובים היה מוסד הפירמה (החברה בע"מ) או הקורפורציה (corporation) המודרנית. עם הפירמה בא השימוש הנרחב באשראי שהפך למכשיר מרכזי לשליטה ולבעלות.

ההשקפה הרווחת במדע הכלכלה היא שהקורפורציה נועדה דווקא לסייע להתפתחות הפריון התעשייתי ולא להגבלתו. המוסכמה היא שאמצעות מוסד "הערבון המוגבל", הקורפורציה הורידה סיכונים ואפשרה לבעלי ההון לגייס הון רב, ומכאן להתייעל, ליזום טכניקות חדשות בייצור התעשייתי ולארגן את מוסדות הצריכה ההמונית. משום כך אופייני למצוא בספר הלימוד רב המכר של סמואלסון ושות' בע"מ טענות כגון:

25 הרדן (2012).

26 libertate משמעותו הייתה פטור מן המגבלות והמחסומים הפיאודליים.

> "ייצור בסדרות גדולות הוא יעיל טכנית, וקורפורציה גדולה היא אמצעי המקנה יתרון למשקיעים הרוצים לקזז מהסיכונים הכרוכים בחיי העסקים. בלי ההסדר של הערבות המוגבלת של הקורפורציה, פשוט שום כלכלת שוק לא תוכל לגרוף את התגמולים שיזרמו אליה כאשר היצעים גדולים של הון זקוקים לביקוש של קורפורציות יעילות גדולות" (Samuelson et al., 1988: 453).

השקפה זאת טבועה היטב בעגה העסקית ובתקשורת ההמונית. היא מסבירה את הרווחיות הגבוהה של תאגידי הענק, בכך שהיא מייחסת את גודל הונם ל"תחרותיות" הטכנולוגית שלהם, וכמובן לתושייתם העסקית של בעליהם ומנהליהם.

אבל יש לזכור שהתאגיד העסקי אינו יחידת ייצור תעשייתי. הוא אינו מפיק חדשנות טכנולוגית או חדשנות כלשהי, אלא אם מדובר בתרגיל חדש להפחתת מס או בהונאה חשבונאית חדשנית. הסיבות לצמיחת הקורפורציה ולהתמסדותה במאה העשרים אינן קשורות ליתרון שמקנות סדרות ייצור גדולות, אף שהמוסכמה גורסת שהיוזמה העסקית היא שהמציאה את שיטות הייצור ההמוני כדי להגדיל את "היעילות", כלומר את הרווחיות.

המציאות ההיסטורית כמובן שונה: מאז סוף המאה התשע עשרה צמחה הקורפורציה המודרנית במהירות וחרגה הרבה מעבר לגודל המפעלים וקווי הייצור שבשליטתה. למעשה, כבר אז גילו שהייצור בסדרות גדולות אינו קובע את הגודל העסקי. הגרסאות האידיאולוגיות של ניהול הייצור הידני על פי השיטה "המדעית" של פרדריק טיילור, ושל ארגון קווי הייצור האוטומטיים למחצה בנוסח הנרי פורד, היו בעצם ניסיונות להתאים, ובעיקר להצדיק, את הגידול המהיר של הקורפורציה אל הגידול המהיר של יחידות הייצור ההמוני. שיטות אלה שיקפו ניסיונות פיקוח ישיר של הבעלים על הייצור ועל העובדים במפעלים עתירי העבודה הענקיים של אז. כיום, פירמה דומיננטית טיפוסית עשויה לשלוט באלפי יחידות ייצור ובמפעלים גדולים וקטנים המפוזרים בענפים ובתחומים שונים.[27]

הקורפורציה המשיכה לצמוח בממדיה העסקיים אולם במקביל, היחידות התעשייתיות והלא תעשייתיות שבשליטתה פסקו מלגדול. מדובר אף בענפים ותיקים בעלי מסורת ייצור בקנה מידה גדול, כמו ענף המכוניות בזמנו בדטרויט. כך למשל, ההכנסות ממכירות של ג'נרל מוטורס עברו בתחילת שנות האלפיים את התוצר המקומי הגולמי של מדינת דנמרק, אולם הכנסות אלה נבעו מבעלותה על מספר הולך וגדל של מפעלים לא גדולים, ולא ממפעלים קיימים שהרחיבו את ייצורם.[28]

העובדה שהגדלת יחידת הייצור התעשייתי אינה חיונית לגידול הרווח החלה לחלחל לתודעה העסקית בצורות שונות בשנות השבעים של המאה העשרים בעת משבר הסטגפלציה. אז החלו להשמיע סיסמאות חדשות מטעם האידיאולוגים החדשים של הניהול בנוסח **"קטן הוא יפה"** (small is beautiful) ותיאוריות ייעול חדשות שנועדו להקטין את יחידת הייצור ולהגדיל את

27 על פי SUSB (Statistics of US Business Program) גודלו של מפעל אינו מאפיין את גודלה של הפירמה. ב־2005 למשל, הן הפירמות הגדולות (שהעסיקו יותר מ־10,000 עובדים) והן הבינוניות (100-999 מועסקים) החזיקו במפעלים שגודלם הממוצע היה 52 מועסקים. ההבדלים בגודלן של הפירמות לא היה בגודל המפעל אלא במספר המפעלים שהיו בבעלותן. על פי משרד המסחר האמריקאי, החזיקה פירמה גדולה טיפוסית בממוצע 658 מפעלים, בעוד שפירמה בינונית החזיקה בממוצע 4.6 (US Department of Commerce. Bureau of Census).

28 על ההבדל בין גודל עסקי לבין גודל תעשייתי: Scherer et al. (1975): 334-6; Edwards (1979): 217-8

יחידת הרווח למכירה. בין השאר החלה להתפתח מגמת הפיקוח העקיף באמצעות מיקור חוץ וביזור השליטה. רבים מתאגידי הענק החיו מחדש את שיטות ה־putting out, שמשמעותן העלאת הרווח לעובד תוך כדי הפחתת העלויות לעובד.

הגישות הללו, המעודדות לכאורה את הביזור על פני ההירכיה הנוקשה, משקפות את ניתוק הקשר שהתקיים בעבר, לפחות למראית עין, בין צמיחת הייצור התעשייתי ההמוני לבין הגידול בהון. אולם בעיקר הן משקפות שינוי עמוק יותר וחשוב יותר במבנה הכוח.

במשטרים העתיקים, הכוח היה נמדד ישירות באמצעות מספר ראשי העבדים, ראשי הבקר או ראשי החיילים. בקפיטליזם, השליטה יותר מורכבת ופחות ישירה. אחד המדדים המרכזיים לשליטה הקפיטליסטית הוא הרווח, והוא מצדו תלוי לא רק **במספר המועסקים** ישירות בארגון, אלא גם **בכמות הרווח למועסק**. וכך במיקרוסופט יש מעט עובדים יחסית לג'נרל מוטורס, אולם הרווח למועסק שלה הפך אותה למוקד כוח אדיר, גדול בהרבה מג'נרל מוטורס.[29]

מבחינה כרונולוגית, עלייתה של הקורפורציה אכן קשורה להתפתחות הייצור התעשייתי בסדרות גדולות, אבל הקשר הסיבתי בין שתי ההתפתחויות הוא הפוך לטענות המקובלות במדע הכלכלה והניהול העסקי: הקורפורציה צמחה לא כדי ליזום ולתכנן את הייצור בסדרות גדולות **אלא כדי למנוע יותר מדי פריון בתהליכי הייצור**.

ההיסטוריה של ארה"ב ממחישה היטב את טיב הקשר הזה. תרשים י"א.5 מתאר שני תהליכים חשובים שהתחוללו בארה"ב בתחילת המאה העשרים: הגידול באוכלוסייה ועליית הפריון התעשייתי. העמודות השחורות מסמנות את אחוז השינוי השנתי הממוצע ב"פריון העבודה" והעמודות האפורות את שיעור השינוי השנתי הממוצע של האוכלוסייה.[30]

התהליך הראשון הוא האטת קצב גידול האוכלוסייה. בין מלחמת העצמאות בסוף המאה השמונה עשרה לבין מלחמת האזרחים בשנות הששים של המאה התשע עשרה, גדלה האוכלוסייה בשיעור ממוצע של 3% לשנה. עם הפריצה מערבה ועד למרד הפופוליסטי, בשנות התשעים של המאה התשע עשרה, הגידול הממוצע של האוכלוסייה פחת ל־2.2% בממוצע, ומאז כיבוש הפיליפינים בתחילת המאה העשרים ועד למשבר הגדול של שנות השלושים הממוצע פחת עוד והגיע ל־1.6% בערך.

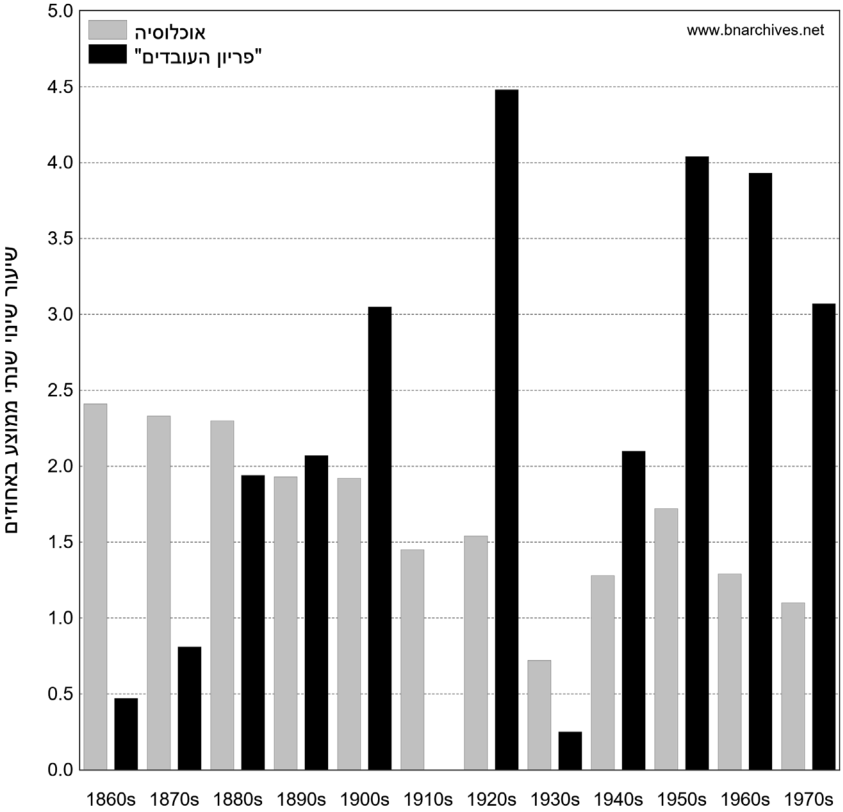
התהליך החשוב השני שהתחיל לאחר מלחמת האזרחים היה הגידול המהיר במדדי הפריון של הענפים התעשייתיים: שיעור הצמיחה של התפוקה למועסק, שהיה פחות מאשר 0.5% בשנות הששים של המאה התשע עשרה, גדל במהירות והגיע ליותר מ־3% בתחילת המאה העשרים.

היחס בין שני התהליכים התהפך בעשור האחרון של המאה התשע עשרה. עד אז, קצב גידול האוכלוסייה היה מהיר יותר מאשר קצב גידול כושר הייצור. התחרות העיקרית בין העסקים הייתה כיצד לספק את הביקוש המתרחב. זה היה תור הזהב של "התחרות החופשית", שחתרה ללכת מערבה ולהרחיב אופקים עד שרק "השמים היו הגבול".

29 השוו פרק 2, תרשים ב.3.

30 ה"פריון" מופיע במירכאות בגלל הבעייתיות הכרוכה בהגדרתו ובמדידתו, כפי שמתואר בפרק החמישי.

תרשים י"א.5
הפריון המאיים בארה"ב

הערה: קטגוריית "פריון עבודה" בסקטור התעשייתי מבוססת על שרשור מדד Edwin Frickey עם מדד FRB וחילוק התוצאה במספר עובדי הייצור בתעשייה.

SOURCE: U.S. Department of Commerce. Bureau of the Census. 1975. *Historical Statistics of the United States. Colonial Times to 1970.* 2 vols. Washington D.C.: Government Printing Office (series p17 for the Frickey Index, series p13 for the FRB Index; series p5 for the number of production workers).

כל המצאה שהגדילה את כמות התפוקה הפיזית לעובד נקלטה במהירות, מקטיף טבק ועד לייצור סבון. כל אמצעי שהחיש את קצב החיים נספג בשוק הענק המתרחב, מחשמלית ועד למכונית. כל עוד האוכלוסייה צמחה יותר מן הפריון, המכירות יכלו לגדול עד לפוטנציאל המרבי של הייצור מבלי לאיים לא על הרווח למכירה ולא על הרווחיות בכללותה.[31]

31 הרווח (π) מורכב ממכפלת המכירות (S) ביחס הרווח למכירות (m) כלומר: ($\pi = S \times m$). תקופת תור הזהב של "התחרות החופשית" הייתה מאופיינת בגידול המכירות (S) עד לקצה כושר הייצור, בלי שהרווח למכירה (m) ירד, ומכאן נבע הגידול המתמיד ברווח (π).

ואז, בתחילת המאה העשרים, התהפך היחס בין שני התהליכים. בעוד ששיעור הגידול של האוכלוסייה המשיך לִפְחות, הפריון המשיך לעלות במהירות ולבסוף עבר את שיעור גידול האוכלוסייה.

מבחינתם של "קברניטי התעשייה", כפי שכונו אז בעלי ההון הגדולים, היפוך היחס היווה איום: אם הפריון והייצור התעשייתי ימשיכו לגדול ללא מעצור, התעשייה תפיק בקצב הולך וגובר יותר מוצרים ושירותים יעילים וזולים, במחירים שהם רווחיים פחות מכפי שהארגון העסקי של אותה תקופה יוכל לשאת. זה היה המפנה שהביא לצמיחת התאגיד העסקי המודרני כפי שהוא מוכר כיום.

התשלובות העסקיות הקודמות, שיועדו לווסת את התפוקה במחירים רווחיים, הוקמו בעיקר בענפי "ההייטק" של אותה תקופה – הנפט ומסילות הברזל. תשלובות אלה התבססו על צירופי שיטות של "פּוּל" ו"טראסט" רבות משתתפים, ואלה נחשבו לבלתי יציבות. בתיאוריות של פעילות תועלתנית בקבוצות רוֹוחת ההשקפה שכיבוד הסכמי פעולה בקבוצה המורכבת מיחידים "רציונליים" הופך למשימה קשה יותר ככל שגדל מספר המשתתפים.[32] ואכן, ההדלפות והשערוריות בקרב שותפי הטראסטים חיסלו לבסוף את המוסד העסקי הזה, ששימש בעיקר את האליטה העסקית האמריקאית אשר התגבשה בעשור האחרון של המאה התשע עשרה.[33]

הפתרון היעיל לבלימת הפריון התעשייתי, למען בריאותם העסקית של הבעלים, היה להקטין את כמות המשתתפים בקואליציות, כלומר, להפחית את מספרן של הפירמות אשר שולטות בייצור. פתרון זה אף הפחית את הצורך בהסדרי גומלין מסובכים בין קבוצות הבעלויות בתפוקה, מחירים, החזרים, תעריפים מיוחדים ושאר מיני קנוניות. כך בא לעולם גל המיזוגים הידוע של סוף המאה התשע עשרה, גל המיזוגים המשמעותי הראשון של בעלויות בקפיטליזם.

המיזוגים לא רק שינו את המבנה הארגוני והמשפטי של העסקים, אלא אף כללו טרנסקציות פיננסיות: הם כללו קנייה ומכירה של בעלויות, כלומר קנייה ומכירה של **הון**. פירושו של דבר, שהפירמה נזקקה לאמץ לעצמה **ערך כספי**.

בקצרה, ההון הפך לסחיר באופן סטנדרטי, והארגון מחדש של העסקים עבר תהליך של אינטגרציה וסטנדרטיזציה חשבונאית. הפירמות מעתה התייצבו לפי סדר אוניברסלי של מחיר ההון או "שווי השוק". זוהי המשמעות של אובדן "המשפחתיות" של ההון. עד אז, הטרנסקציות הכספיות היו בעיקר של מוצרים ושירותים. עתה החל להתגבש הנוהג לסחור בחלקי בעלויות בבורסה ומחוץ לבורסה, ולכן על ההון היה להופיע כסחיר בערכים אוניברסליים.

וכך, מאז סוף שנות התשעים של המאה התשע עשרה עבר המשק האמריקאי תהליך כפול: מצד אחד בא גל של התארגנות מחדש של עסקים, שהפכו לקורפורציות (חברות בע"מ). מצד שני, החלה צמיחה מהירה של שוקי ניירות הערך ושל השימוש הנרחב באשראי כסוג של בעלות. אם נקבל את האבחנה של תורסטיין ובלן, לפיה קיים ניגוד בין תעשייה לעסקים, אפשר לומר שהיה זה העידן שבו הושלמה ההפרדה הסופית בין שתי ישויות אלה. המפעלים הופרדו מהבעלים, ונשלטו מעתה באמצעות מבנה משפטי של פירמה. היזמים והסוחרים הפכו ל"בעלים נפקדים" המחזיקים במניות ובאג"ח מתומחרות על פי ציפיותיהם לרווח המיוחס לשער הניכיון.

32 Olson (1965, 1982)

33 Chandler (1977): 317-318; Cochran and Miller (1961): 140-146

זאת אכן הייתה התקופה שבה אירווינג פישר הנפיק את האידיאולוגיה המדעית הניאו־קלסית על הקשר המהופך בין כמות ההון הריאלי לבין מחירו הפיננסי.[34] מאז ואילך, הסיסמה של עודף כושר ייצור, שלא הייתה מוכרת במאה התשע עשרה, הפכה לסימן ההיכר של הקפיטליזם האמריקאי. באותה עת אף נכנס המונח "אבטלה" (unemployment) לשימוש יום יומי.

התהליך, שמתואר בתרשים י"א.5 לא פסק: לאורך כל המאה העשרים (מלבד העשור של המשבר הגדול) המשיך הפריון לצמוח בקצב גבוה יותר מקצב צמיחת האוכלוסייה. וכך אף היום, בלימת התעשייה הפכה לאסטרטגיה העיקרית בהתארגנות העסקית. אסטרטגיה זאת נתמכה באידיאולוגיות ייצור וניהול המקדמות כביכול את התפוקה והמכירות ו"המייעלות" את הארגון העסקי, אשר למעשה הלך ותפח ככל שצלחו עסקי הבלימה. מאז, ההגבלה השיטתית של התעשייה לוותה בכמה גלים של מיזוגים ובשינויים מבניים בלתי פוסקים במוסדות הפוליטיים הרשמיים אשר הלכו והתמזגו במוסדות העסקיים. אלה התקרבו לאלה במטרות ובאמצעים עד שהפכו למקשה תאגידית־מדינית המוכרת מאז שנות הארבעים של המאה העשרים.

ד.2 הניהול התאגידי־מדיני

הקורפורציה שינתה את אופי השליטה, ומשום כך צמחה עמה שכבה חדשה של מנהלים שהותאמו למבנה התאגידי החדש.

בעת המשבר הגדול של שנות השלושים הופיעו כזכור (פרקים 7-8) מחקרים שבחנו מחדש את קביעת המחירים בפירמה המודרנית והתחרות בין הפירמות. בין השאר קבע מחקרם של ברל ומינס הקורפורציה המודרנית והקניין הפרטי, שהקפיטליזם השתנה משום שהתחולל פיצול בין הבעלות לבין הניהול בקורפורציות, בעיקר בקורפורציות הגדולות.[35]

הנושא זכה לתהודה גדולה בעיקר לאחר ספרו של ג'יימס ברנהם מהפכת המנהלים, שלפיו שכבת המנהלים החדשה שינתה את כלל אופי הייצור הקפיטליסטי.[36] בעקבות ספרו של ברנהם נוצרה אסכולה שטענה, מפרספקטיבות שונות, כי בעלי ההון הישנים אשר שיחרו לטרף ורדפו בשצף קצף אחר רווחים פיננסיים, אינם רלבנטיים עוד, בגלל יכולת המימון העצמי הגבוהה של הקורפורציות הגדולות שאינן נזקקות עוד לאשראי חיצוני. הבעלים של ציוד תעשייתי, שנחשבו למרכז ההוויה הקפיטליסטית, הוחלפו במנהלים ומומחים השולטים למעשה בייצור החברתי ובארגונו מבלי לחתור למיקסום הרווחים ומבלי לנסות לגלוש לתחרות פרועה המערערת את היציבות. קבוצת מנהלים זאת, שג'ון קנת גלבריית הכתירה בשם "טכנוסטרוקטורה", הינה בעלת אינטרסים שונים ולעתים אף מנוגדים לאלה של בעלי מניות הפירמה.[37]

על "תזת ההפרדה" (separation thesis) בין הבעלות לניהול נמתחה ביקורת קשה מצד המרקסיסטים, שלא נטו לקבל את מיתוס "מהפכת המנהלים". מחקר משכנע למדי שפרסם המרקסיסט מוריס צייטלין הראה שמחקרים שונים עוד מימי ברל ומינס לוקים בפגמים רציניים בהגדרת הבעלות על הפירמה.[38] לפי צייטלין, ברל ומינס סיווגו פירמות כנשלטות על ידי מנהלים

34 לעיל פרק שני.
35 Berle and Means (1932)
36 Burnham (1941)
37 Galbraith (1967, 1983)
38 Zeitlin (1974)

אם הבעלים החזיקו בפחות מ־20% ממניות הפירמה, בעוד שידוע כי לעתים תכופות ניתן לשלוט בפירמה גדולה שבעלותה מפוזרת גם באחזקה של 5%.[39]

אחרים, כמו סוויזי ובראן ועוד חוקרים אחריהם, נטו להסכים שאמנם קיימת עלייה הדרגתית בכוחם של המנהלים בניהול השוטף של הפירמה, אך הדגישו שמבחינת תהליך ההצבר, הפיצול הפך למעשה את הקורפורציה ל"מכונת רווחים" יעילה עוד יותר.[40]

ד.3 מוסד הקורפורציה והחשבונאות החדשה

המיסוד התאגידי־מדיני היה כרוך בשינוי החשבונאות וסיגולה למבנה הכוח החדש, שהרי החשבונאות שימשה מאז המשטרים העתיקים במסופוטמיה כמכשיר שליטה בארמונותיהם של מלכי השמש ויורשיהם המדיניים.

כאמור, מוסד הקורפורציה היה אמצעי חשוב לבלימת הפעילות התעשייתית למען הרווח העסקי יתר על כן, מבחינה חשבונאית הקורפורציה ניפצה סופית את האשליה בדבר קשר (שלא לדבר על קשר חיובי) בין ההון לבין הייצור. ההון אינו ניתן להבנה ולמדידה כמלאי פיזי. ההון הוא סימבול פיננסי המבוסס על רווחים לפני ש"התממשו", ובדרך כלל עוד לפני שנוצר ציוד מטריאלי כלשהו ("סחורת הון"). הצבר ההון מכוון **לעתיד** בלבד, בהיותו אוסף של ניירות ערך שמחירם מסמן את הערך הנוכחי של ציפיות הבעלים לרווח עתידי. אין להון עניין בתהליכי הייצור בעבר. מחירי הנכסים של פירמות ענק שניירותיהן נסחרות בבורסות נוטים לעלות לא על בסיס הבטחות לרכישת ציוד חדש, או לפיתוח ידע חדש, אלא על בסיס ציפיות לעלייה בכושר הרווחיות העתידית של הפירמה.

כל זאת כבר תפסו חלוצי הקפיטליזם האמריקאי שכונו "הברונים השודדים". בעלי הון כמו קורנליוס ונדרבילט וג'יי גולד פשוט הקדימו את זמנם. אמנם עיתונאים מחפשי שערוריות, אנשי עסקים מיושנים ועסקנים פוליטיים צדקנים (או שלא זכו במנת אתנן ראויה) אהבו להאשימם ב"איוורור" נכסים וב"ניפוח" מחיר מניותיהם באמצעות הנפקת מניות שמחירן גבוה בהרבה מאשר "ערכן הריאלי" או "השווי האמיתי" של נכסיהן. אבל לדעת כותב תולדותיהם הם דווקא היו "...חלוצי הטקטיקות של הקורפורציה המודרנית. הם הבינו שהיוון מותאם לרווחים ולאו דווקא לנכסים הממשיים..." (ג'וזפסון, 1969: 77).

זה המקום לטפל בכמה מהספיחים המעשיים המתבססים על תיאוריות ההון הקיימות. מדובר בספיחים רווחיים ביותר – ניירות ערך ומאזני הפירמות – הנשענים על שרידי ההיגיון המדעי כביכול שנותרו בארסנל העסקי. הם מיועדים בעיקר לעיונם של שכירי החרב הנוקשים ביותר בשירות ההון: אלה האמונים על רזי המימון ותעלולי החשבונאות של הפירמה המודרנית אשר ניירותיה נסחרים בשוקי ההון.

היחסים הפרברטיים בין ההצבר לבין הייצור משתקפים במאזן החשבוני של הפירמה באמצעות האבחנה המקובלת בין הון מניות לבין התחייבויות לטווח ארוך. בעיניהם של "קברניטי התעשייה" של המאה התשע עשרה מסוגם של ונדרבילט וקרנגי, הון היה רכוש עצמי. ההתחייבויות לא סיפקו את השליטה הישירה בפעילות התעשייתית, משום שרוב ההתחייבויות נבעו מאשראי בנקאי. אך

39 בחינה מחדש של נושא הבעלות והשליטה נערכה במחקרים רבים מאז מחקרו של צייטלין, בין השאר: Moore (1983), Scott (1997), La Porta et al. (1999), Morck (2005).

40 Baran and Sweezy (1966), Screpanti (1999)

ככל שהקפיטליזם התפתח, ומוסד הבעלות הפך בהדרגה ליחידות השקעה של בעלים אנונימיים, כך איבדה האבחנה בין הון מניות לבין אג"ח את משמעותה. כיום, בעיני המשקיעים החדשים, מניות ואג"חים אינם שונים מהותית זה מזה. שני המכשירים מייצגים תביעת בעלות על ציפיות לרווחים עתידיים שיצמחו מעצמם, ושניהם מיוצגים בצד ההתחייבויות של המאזן. שניהם מהווים הון. שניהם מכשירי שליטה. ההבדל בין סוגי הנייר בעיניהם מתמצה בהבדלי היחס סיכון/רווח.

אף על פי שידוע כי סעיפים שונים בצד ההתחייבויות של המאזן אינם מכסים במדויק סעיפים מקבילים בצד הנכסים, המוסכמה החשבונאית היא שהון עצמי (בבעלות בעלי המניות) משקף את מחיר הנכסים "הלא חומריים" של הפירמה, בעוד שחובות הפירמה המצויים בבעלות מחזיקי האג"חים משקפים את מחיר נכסיה "החומריים" של הפירמה. מוסכמה זאת משקפת למעשה את האידיאולוגיה הדומיננטית הניאו־קלסית, לפיה "הערך הפיננסי" (של האג"ח והמניות) משתווה בסופו של דבר ל"ערך הממשי", שהרי הרווח הכספי נובע מן "הפריון הממשי" של הנכסים (החומריים והלא חומריים).

על פי המוסכמה החשבונאית שני סוגי הנכסים הללו, מניות ואג"ח, הינם בעלי סגולות פריון. מניות מייצגות את הידע הייחודי של הפירמה, את נאמנות לקוחותיה ואת מה שמכנים "מוניטין". האג"חים מייצגים את ההון "החומרי" של הפירמה: את הציוד, המבנים והמלאי שלה. אין צורך להיות מומחה גדול בחשבונאות כדי להבחין שהמוסכמה הזאת מבוססת על אמונה בלבד. קשה להבחין בקשר כלשהו בין "הנכסים הרוחניים" של הפירמה, כלומר, הידע הייחודי והמוניטין שלה, לבין הפריון שלהם עם או בנפרד מזה של הציוד התעשייתי שבבעלותה.

ד.4 יחסי הכוח והנכסים הרוחניים

האם אין אנו מגזימים? האם אין ייחודיות ומוניטין בייצור? **האם לקונצרן ענק כמו באייר אין המצאות וחידושים כלשהם בענף התרופות המהווים "נכס לא מטריאלי" הנושא רווחים בעתיד?**

אכן. עובדי הקונצרן מפתחים תרופות חדשות במעבדות שבבעלות באייר, אבל מאזן הקונצרן מהוון לא את ההמצאות והחידושים של העובדים, אלא את **זכויות הקניין של הבעלים** על החידושים, כלומר את הזכות למנוע מאחרים את השימוש בחידושים.

ידע יכול לחולל רווחים, ובוודאי רווחים דיפרנציאליים, רק אם ניתן למנוע מאחרים את השימוש בו. הידע עצמו, כשהוא ללא הגנה, מניעה ובלימה, אינו ניתן להיוון ואינו "נכס רוחני" הגדל והמתרחב מכוח עצמו. כאשר עסקי התוכנה בסין מעתיקים במרץ חידושים, יכולת ההיוון של נכסי מיקרוסופט עומדת במבחן מתמיד.

מנקודת ראות אובייקטיבית, תרומת הפירמה המודרנית לידע האנושי הינה אפסית, או במקרה הטוב, מזערית. כל ידע חדש, ולוּ המהפכני ביותר, מתבסס על שרשרת של כתפיים איתנות שקדמו לו. תיאוריית הקוואנטים לא הייתה יכולה לפרוץ לפני עשרת אלפים שנה, כשם שאת המשוואה הריבועית לא היה ניתן לפתח בתקופת אויקלידס. אופנהיימר נשען על איינשטיין, וזה עמד על כתפיהם האיתנות של ניוטון, מקסוול ומאך. אף על פי כן, ביל גייטס טוען, שבזכות חדשנותו הגאונית נכסי מיקרוסופט שבבעלותו היו שווים בתחילת המאה העשרים ואחת 500 מיליארד דולר, ואף המשיכו וצמחו עד לקפיטליזציה של 1.7 טריליון דולר בשנת 2020.

אבל "הנכסים הרוחניים" של מיקרוסופט (בשנת 2021 הם הגיעו ל־1.9 טריליון דולר מתוך סך הכל שווי שוק של 2.3 טריליון דולר) הינם דלים ביותר ברוחם. ברובם המכריע נוצרו בידי אחרים. הם מבוססים על תשתית ענקית של ידע מצטבר: בין השאר, המצאת המחשב, המוליך למחצה,

השבב, הפוזיטיביזם הלוגי, השפה הבינארית, שפות מחשב, מתמטיקה, פיזיקה, כימיה, שלא לדבר על המצאת הכתב האלף ביתי, הנייר, הדפוס, שיטות העברת הידע מדור לדור, ועוד. מסתבר כי בחברה האמריקאית, שבה גדל ביל גייטס, כל מרכיבי הידע הללו היו נפוצים ולא מוגנים בשום זיכיון. הם פשוט היו "בחינם". ביל גייטס נטל אפוא את הידע הזה כמובן מאליו והיוון אותו, כלומר כרך וקיפל את שכבות הידע לחבילה אחת מוגנת ומגודרת מפני אחרים. אילו בעלי מיקרוסופט היו עקביים בהשקפתם על הידע, ומקבלים על עצמם את עיקרי האמונה של דוקטרינת הפריון של ההון, היה עליהם לשלם תמלוגים על כל הצבר הידע החברתי הזה. ניתן להניח בביטחון רב, כי לא רק שנכסיו של ביל גייטס היו שווים אפס, אלא שהוא היה מבלה את שארית חייו במנוסה מפני נושיו ההיסטוריים.

יש לזכור שאפילו את מערכת ההפעלה MS-DOS, שהייתה תוכנת הדגל של מיקרוסופט בתחילת דרכה מעלה, גנב ביל גייטס מטים פטרסון, שחיבר את מערכת ההפעלה QDOS (גייטס נאלץ בסופו של דבר לשלם למחבר המקורי סכום זעיר של 50,000 דולר כדי למנוע תביעות עתידיות). באופן דומה מערכת "חלונות" נלקחה, הפעם בחינם, מסטיב ג'וב בעלי אפל, שמצדו ניסה לחסום את גייטס ללא הצלחה באמצעות תביעה בבית משפט, לאחר שהוא עצמו שאל בחינם את רעיון ה"חלונות" – ובאותה הזדמנות גם את המצאת "העכבר" – מהמפתחים של זירוקס.[41]

מנגד, גם אם חלק מעובדי מיקרוסופט תרמו תוספת כלשהי לידע האנושי או לרווחה האנושית, עדיין **אין שום קשר**, מכל מקום, קשר שאינו נוגע לנכלולי החשבונאות, בין ייצור הידע שבשליטת הבעלים לבין תהליך הצבר ההון של הבעלים.

אחד האמצעים להשגת יתרון דיפרנציאלי הוא "החדשנות". כאן משחק היתרון הדיפרנציאלי של הפטנט. מאות הפטנטים שרשמה זירוקס כחלק משיפור מכונות הצילום שלה, או הפטנטים שרשמה באייר בתרופות, הביאו לפירמות אלה יתרון בכך שפירמות אחרות היו מנועות מן השימוש בידע זה. יש לזכור שמעל לכל, כדי למסד ולגדר "חדשנות" יש צורך בארגון תאגידי־מדיני חזק. זה מסביר בין השאר מדוע קשה לפתח חדשנות במדינות פריפריאליות.

גידור ומניעת גישה לחדשנות ולטכנולוגיות חדשות, אם כן, הם אמצעי חשוב בתהליך **ההצבר הדיפרנציאלי**. כדי להדביק את הממוצע וכדי להדביר את האחרים חייבים בעלי הפירמה לא רק להשיג יתרון על קבוצת ההתייחסות שלהם, אלא גם למנוע יתרון זה מהאחרים. ואכן, זו המטרה המיידית של רוב השיטות המודרניות בתחום ההגבלה האסטרטגית: לא רק לפגוע ישירות בפריון התעשייתי של האחרים, אלא לכרסם בכושר העסקי שלהם. לא מעט מן ההמצאות ומן החידושים הטובים למין האנושי מסולקים משום שאינם ניתנים לגידור ולהשגת רווח דיפרנציאלי.

אמצעי חשוב אחר, הדומה מאוד לפטנטים, הוא הזיכיונות. הזיכיונות המיוחדים שהעניקו קוקה קולה ופפסי קולה עד סוף שנות השבעים נועדו להגביל את מספר המשתתפים בענף. הזיכיון הבלעדי של שירותי הטלפונים, אשר AT&T נהנתה ממנו עד 1984, מנע מפירמות אחרות לספק את השירותים הללו בארה"ב.

41 ג'ים קלרק, עוד אחת מאגדות עמק הסיליקון, חייב את עיקר עושרו לרעיון של השימוש ב־Mosaic browser שפותח על ידי מרק אנדריסן כבסיס לנטסקייפ ולרעיון להשתמש באינטרנט כבסיס לשילוב Healtheon בשירות הבריאות האמריקאי. הפיתוח והיישום של שני הרעיונות הללו נעשו בעיקר על ידי אחרים. על עסקי החדשנות פורצי הדרך כביכול בהייטק – Lewis (2000: xvii).

אמצעי מסוכן, בגלל אי הנוחות שמעורר פרסומו ומשום חוסר יציבותו, הוא הזיכיון הפוליטי הישיר. רוב הפירמות המשיגות יתרון זה משקיעות עלויות גבוהות בהשתקת פרסומו, בריכוכו או בשיפור המוניטין שלהן על ידי כך שהן משוות לו סטטוס של פטנט מסובך. כזה היה הזיכיון הפוליטי של הקבוצות השותפות בערמקו (פירמות הנפט אקסון, טקסקו, מוביל ושברון) בשדות הנפט של ערב הסעודית – זיכיון שסגר את מקור הרווח הזה בפני פירמות נפט אחרות.[42] כך סייעה הפעילות הענפה שניהלה בכטל בקרב חברי הוועדה לאנרגיה אטומית להשגת חוזים בלעדיים לבניית כורים אטומים על חשבון פירמות תשתית אחרות.[43] היכולת של ג'נרל דיינמיקס להשתמט לחלוטין מתשלום מיסים פדרליים במרוצת 1975-1984 (אף שהיא עצמה דיווחה על רווחים בתשע מתוך אותן עשר שנים) העניקה לה יתרון דיפרנציאלי על פני פירמות נשק יריבות שלא השכילו להשיג פטור פוליטי כזה.[44]

כשאין בידי הפירמה ידע מוגן או פיתוח דיפרנציאלי, נותר עדיין במלאי ההמצאות היצירתיות אמצעי דרמטי להיוון "הנכסים הלא חומריים" – **המיזוג**. מיזוגים בין פירמות, כלומר מיזוגי בעלויות, הם תמיד עסק עסיסי. גם מבלי להיכנס לפרטי ההמולה של הרצת מחירי מניות, התקשורת מתמלאת רגש כאשר שני קונצרנים "עתירי ידע" מתמזגים ברעש של התנגשות קרחונים המלאים באוויר. "המוניטין" (goodwill) המשותף הרב של הקונצרנים מהווה הסבר שגור להיוון המהיר של ההון. מנגד, קשה להאמין שחיבור המכונות, המבנים ומעבדות המחקר של שני תאגידים למקשה חשבונאית אחת, מעלה במהירות כזאת את מחיר ההון של התאגיד הממוזג. יתכן שמדובר בבעיה פילוסופית עתיקה על נפלאות היחסים העדינים של איכות/כמות, אלא שנראה סביר יותר הסבר פשוט וגס לתוספת הקפיטליזציה הפתאומית, הגדולה יותר משווי חלקיה הממוזגים: תוספת הכוח. זה הכוח להגדיל את הרווחים הדיפרנציאליים שמעלה את ההיפ הדיפרנציאלי והמפחית את אי הוודאות הדיפרנציאלית. ל"מוניטין" הייתה בעבר משמעות של איכות ייצור וידע ייחודי. בקפיטליזם המודרני משמעות זו הוסבה למידת ההכרה בכושר הבלימה הדיפרנציאלי של הפירמה למען רווחיה. [45]

המסקנה פשוטה: הצבר ההון העצמי (הון מניות בבורסה), המייצג כביכול במאזן הפירמה את הפריון הדיפרנציאלי של נכסיה הלא חומריים, אינו אלא מדד לכוחם הדיפרנציאלי של הבעלים.

ד.5 הפריון המטריאלי והתחייבויות הפירמה

עד כאן, צד המניות והנכסים האווריריים. **אולם מה בדבר חובות הפירמה?** האין מידה מסוימת של אמת במוסכמה, שמאחורי האג"חים אותם מנפיקה הפירמה ניצבים ציוד מטריאלי ומלאי פיזי שיש להם פוטנציאל יצרני? **האם ניתן לשלול לחלוטין את הקשר בין ההכנסה מהון לבין הפריון של ציוד הפירמה?**

התשובה היא שוב הפוכה למוסכמות: ציוד ומכונות ו"נכסים חומריים" הינם בעלי פריון כשהם מצויים בתוך מרקם כוללני של תרבות תעשייתית. בתרבות כזאת ניתן להפיק, לעתים יותר ולעתים

42 ניצן וביכלר (2007): פרק ו'.

43 על כך: McCartney (1989): Chs. 9, 14

44 על כך: Wildstorm (1985). באופן דומה לג'נרל דיינמיקס, התנהלו בזמנו בישראל עסקי זיכיונות המיסוי של אלביט ואלסינט אז מקבוצת אי.די.בי. כך גם התנהלו עסקי הזיכיונות של בעלי תקשורת הכבלים וערוצי הטלוויזיה והרדיו בישראל של שנות התשעים ותחילת שנות אלפיים (ניצן וביכלר, שם: פרק ז').

45 הישראלים התוודעו היטב לנפתולי המזוגים של טבע.

פחות, מוצרים ושירותים, תלוי במרקם הטכנולוגי של אותו עידן. אולם מכונות וציוד וקווי ייצור אינם מחזיקים בסגולות של יכולת היוון עצמית. ניתן אמנם לכוונם כך שיפיקו יותר מוצרים ושירותים בפחות חומרים ובפחות זמן, אבל לשינוי הטכני הזה אין שום קשר עם השינוי במחירי ההון.

ההסבר לעליית ערכם של האג"חים הוא אחר: במשטר קפיטליסטי, אלה המחזיקים בשליטה על חלקים מהציוד ומקווי הייצור הם בעלי הזכות להפקיע חלק מסך התפוקה החברתית בהתאם לכוחם היחסי. הזכות תלויה בכוחם הפוליטי־משפטי של השליטים, ביחס לקבוצות חברתיות אחרות. היא נשענת על היכולת למנוע גישה ושימוש בציוד ובקווי היצור, ועל ידי כך לאיים ולחבל **בכלל** המארג היצרני. מכאן, שההיוון אינו תהליך שיש לו זיקה למכונות ולציוד, אלא ליחסי הבעלות על המכונות והציוד, כלומר לכוח היחסי של הבעלים לכפות היוון זה. כוח זה נובע ממיסוד יכולת האיום שלהם להגדיל את כמות הנזק שהם יכולים לחולל לתרבות הייצור בכללותה.

נתאר לנו ספינת מכלית, שכושרה להוביל יותר נפט במהירות גדולה יותר התפתח מאז תחילת המאה העשרים בהדרגה, בהתאם להתפתחותו של המרקם הטכנולוגי הכללי. לעומת זאת, הערך הכספי של המכלית כ"סחורת הון" מראה תנודות, לעתים תנודות דרמטיות. לתנודות אלה אין קשר למצב הטכנולוגי בעולם או לענף המכליות אלא למצב מחירי הנפט בעולם. מחירי הנפט מצידם מתנודדים על־פי נסיבות הקשורות ליחסי הכוח בעולם, ויחסים אלה קשורים אך ורק למרקם התאגידי־מדיני בעולם. המרקם הזה כולל הסכמים, בריתות וקואליציות בין פירמות נפט גדולות, אופ"ק וממשלי המעצמות הגדולות. הוא כולל קונפליקטים ומלחמות במזרח התיכון, חסימת נתיבים אסטרטגיים ועוד מיני הסדרים או שיבושים צבאיים ומדיניים.[46]

כאשר מחירי הנפט יורדים, פוחת משום מה ערך "ההון החומרי" של הפירמה בעלת המכלית, גם אם מדובר במכלית בעלת כושר טכנולוגי גבוה שזה עתה יצאה מהמספנה המשוכללת ביותר בדרום קוריאה. אותו תהליך קורה בכל אותם פריטים "חומריים", ממטוסים וחלליות ועד לבתי חרושת ומשרדים, הנחשבים ל"מוצרי הון" והמגבים במאזן הכספי את התחייבויות הפירמה.

נניח שמחירי ההון אכן מתנודדים על פי השינויים ביחסי הכוח. למרות זאת, **האם ניתן לפסול כליל את חישוב ערכם "היצרני" של מכונות וציוד תעשייתי**, הנערך במיטב משרדי רואי החשבון מלאי החשיבות ורבי המוניטין? **האם אין משהו "ממשי" מאחורי הנכסים הפיזיים הללו**? הרי מקובל שבמאזן הפירמה רשומים כל אותם נכסים פיזיים, לא בהתאם למחיריהם בשוק, אלא על פי עלותם ההיסטורית. משמע, שגם אם הון הפירמה בשוק האג"ח ממולא בנכסים "אווריריים", בכל זאת, הציוד והמכונות נרכשו אי פעם בערך "ממשי", ולכן, יש להם "ערך כלכלי" מסוים.

התשובה: אכן, באופן מודע או שלא במודע, החשבים של הפירמות מפרידים במאזניהם בין החלק המשתייך לכוחה היחסי של הפירמה (עסקי "המוניטין"), לבין מה שהם מכנים "הערך הכלכלי" או "הערך האמיתי" של הנכסים. ערך זה נמדד על פי עלותם ההיסטורית של הנכסים. אלא שגם ל"ערך כלכלי" זה אין קשר לפריון של הציוד החומרי שבבעלות הפירמה. הסיבה לכך היא שגם "עלות" המכונות והציוד, כפי שנרשמה בספרים, אינה מנותקת מהקונטקסט התאגידי־מדיני, כלומר ממנגנון הקפיטליזציה.[47]

46 ניצן וביכלר (2007): 360-368. Bichler and Nitzan (2017).

47 על Tobin's Q (היחס בין שווי השוק של פירמה לבין עלות החלפת נכסיה הקבועים) כבר נכתב בפרק השני. כאן בקצרה: מאחר ששווי השוק של הפירמה נתון לתנודות, ומשום כך הוא נחשב ל"ספקולטיבי", מצפים שבטווח הארוך

לדוגמא: בעלי פירמה אחת קנו מכלית חדישה מפירמה שנייה מתוך ציפייה לרווחים, משום שהם ציפו לעלייה במחירי הנפט כתוצאה מחסימת נתיבים והתפרצות קונפליקטים במזרח התיכון. חלק מציפיות אלה כבר נספגו במחיר המתייקר שנקבו בעלי הפירמה השנייה מוכרת המכלית. העלייה הכללית בציפיות לרווח נרשמת במאזן הפירמה הראשונה כעלייה במחירי הציוד שרכשה. אבל גם בנסיבות רגילות, ללא ציפיות משתנות לרווח, וללא ניסיונות של קונים ומוכרים לשינוי בחלוקה־מחדש של הרווח – מחיר קניית הציוד כבר מעוגן בקונטקסט של "שיעור הרווח הנורמלי", אותו מנגנון כוחני העומד ביסוד ההצבר. תמחיר זה, המעוגן בשיעור הרווח הנורמלי, מנתק את הציוד הפיזי מפריונו **התעשייתי הייחודי** לפירמה. הוא מקנה לציוד כושר **קפיטליזציה ממוצע** על פי "שיעור הרווח הנורמלי" השורר באותה תקופה. כושר זה משקף, בעצם, את יכולת הבלימה התעשייתית הממוצעת שהצליחו להשיג כלל הפירמות במשק.

ד.6 סיכום התמזגות המניות באגרות החוב

האבחנה בין מניות לאג"ח נובעת מצורות כוחניות שונות ולא מהשקעות שונות בייצור. האבחנה היא בין שתי צורות של הון, הנובעות משתי שיטות ממוסדות של יחסי כוח. השיטה האחת, המופיעה כהון המניות של פירמה, מהוונת למעשה את היכולת **הדיפרנציאלית** של הפירמה להגביל ולווסת את הייצור לטובת בעלי אותה פירמה. השיטה השנייה, המתגלמת באג"ח של הפירמה, מהוונת את היכולת **הממוצעת** של כלל בעלי הפירמות להגביל ולכוון את הייצור בכללותו.

תהליך ההתמזגות בין הון המניות של הפירמה לבין ההתחייבויות שלה לטווח ארוך הינו השתקפות השינוי המהותי שעבר הקפיטליזם מאז תחילת המאה העשרים. השינוי מתבטא בעיקר בעלייתם של מוסדות האשראי כמכשיר העיקרי של ההצבר.

בקפיטליזם הישן במאה התשע עשרה נתפש תהליך ההצבר כמתגלגל מ"השקעה ריאלית" דרך ייצור, מכירות, רווח ולבסוף הון פיננסי. על פי ההיגיון השליט של אז, ההצבר נעשה דרך הסתכלות **מהעבר אל ההווה**. בקפיטליזם החדש של המאה העשרים, המכונה לעתים "קפיטליזם בוגר" או "בשל",[48] ערך ההון נקבע על פי הסתכלות **עתידית בהווה**, והקפיטליזציה נקבעת בכל רגע על פי הסתכלות עתידית כזאת.

מה שסייע להתפתחות זאת היה התפשטות מוסדות האשראי על צורותיהם השונות. במילים אחרות: אם ערך ההון אינו נקבע על פי **התפוקה הפיזית** אשר **הצטברה מהעבר**, אלא תלוי בתיק ניירות הערך המשקף את הערך **העכשווי של הציפיות לרווח בעתיד**, הרי שתהליך ההצבר מתחולל עוד לפני שהרווח "התממש", ועוד לפני שציוד וחפץ מטריאלי כלשהו מתחיל לפעול. בכך מוסטת

מחירה של הפירמה ישתווה לעלות החלפת נכסיה הקבועים, המעוגנים בספֵרה "הריאלית" של הייצור הממשי. יחס Q ייעלם אולי אֵי פעם, כשיתגלה המשיח הניאו־קלסי, מן הסתם כשיתמזגו אלי השמים עם אלי האדמה. בטווח הקצר של זמננו, מכל מקום, המחירים עשויים להשתנות משני הכיוונים: אם מחירי המניות של הפירמה עולים בגלל ציפיות עולות לרווח, יכולים לעלות במקביל מחירי הנכסים הקבועים, שהמוכרים שלהם ניזונים מן הציפיות העולות לרווח ומעלים את המחירים בקצב שהוא לא פחות מהיר מקצב עלייתם של מחירי המניות, וכך גם בכיוון ההפוך כאשר המחירים יורדים.

48 הכינויים "בשל", "בוגר" ו"מאוחר" שמצמידים למשטר הקפיטליסטי, נובעים מכך שהכותבים תקועים במציאות המטעה שכאילו היה אי פעם "קפיטליזם תעשייתי" ושתהליכי הריכוזיות של הייצור והשתלטותו של "ההון הפיננסי" ותהליך "הפיננסיזציה" משבשים את ייצור הסחורות. מכאן, לדעתם, מתערער תהליך ההצבר הקפיטליסטי שיביא עליו, בסופו של דבר, את חורבנו. במובן זה, הקפיטליזם דווקא התחזק והתחדש. את הסתירות יש לחפש במקום אחר של תהליך ההצבר, ומשמעות הסתירות הללו שונה לגמרי, כפי שמתואר בספר זה.

כל נקודת הכובד של הקפיטליזם. הוא פסק מלהיות מנגנון של ייצור סחורות למען רווח וצבירתו, והפך למנגנון של **ציפיות לקפיטליזציה**.

עם התמסדות הצורות השונות של האשראי, לקפיטליסטים אין עוד צורך באצטלה של ייצור סחורות למען הצבר סחורות. כמעט מיותר לציין שההיפוך הזה באוריינטציה של ההצבר נובע מביטחון עצמי ומאמונה של הקפיטליסטים בחוסנו של המשטר: כדי שתהליך ההצבר יפעל על בסיס ציפיות לרווח עתידי יש צורך באמונה חזקה ביותר שהנכסים יצמחו "מעצמם" באופן שיראה כ"טבעי", שזרם הרווחים יהיה קבוע ושגידולו יהיה "נורמלי". אמונה כזו לא התקיימה לפני כמאה שנה אולם היא איתנה וממוסדת היטב היום. וזאת הסיבה העיקרית להתמזגותן של המניות ואגרות החוב בתודעת ילידי משטר ההון.

פרק שנים עשר

אופי הכוח הקפיטליסטי (ב)

א. תולדות הקפיטליזציה והתפתחות רכיבי הכוח של המשטר

א.1 שער הניכיון והערך הנוכחי

הקפיטליזציה החלה כאמור בערים האוטונומיות שבאיטליה במאה הארבע עשרה. שער הניכיון (discount rate) אִפשר לסוחרים והבנקאים לעקוף את איסורי הנשך הכנסייתיים באמצעות התפתחות טכניקות חישוב ראשוניות לתשלומים מראש של הריבית. במרוצת המאות הבאות, ככל שהבורגנות התחזקה, ניכיון השטרות הפך לנוהג מקובל.[1]

אף שהשיטות לחישוב הניכיון התפשטו במהירות, הן לא זכו לגיבוי אידיאולוגי או תיאורטי מוצק. במקום זאת רווחו כללי אצבע למיניהם ושפע של הצדקות, ובעיקר התהלכו שמועות וסיפורים על תרמיות.[2] במאה השמונה עשרה ניתן היה למצוא בקרב הבנקאים והסוחרים שיטות חישוב מבולבלות ומגוון טבלאות ניכיון מוזרות.[3] רק במאה התשע עשרה השתלב שיעור הניכיון באידיאולוגיות כלכליות פוליטיות וזכה לנהלים אריתמטיים סטנדרטיים שנלמדו והוחזקו בידי קסטות מקצועיות סגורות למחצה. הראשונים שניסחו את כללי חישוב הניכיון היו קבוצת בעלי־מנהלי יערות גרמניים אשר ניסו לאמוד את ערכו של מטע הכולל פעילויות נלוות כגון נטיעה, גיזום ואיסוף היבול. מכאן התפתחו השיטות הראשונות לחישוב "הערך הנוכחי", ובעיקר ההצדקות לשיטות חישוב אלה.[4]

כזכור (מפרק 2) היה זה אירווינג פישר שניסח את ההצדקה לקביעת מחיר ההון באמצעות תרגיל הערך הנוכחי. בספרו שער הריבית מ־1907 הוא הרחיב את תרגיל ההיוון מעבר למחיר החוב, והעניק לו הצדקה אוניברסלית המקיפה את כלל הנכסים הקפיטליסטיים:

> "ברור שלא רק אג"ח ושטרות חוב, אלא כלל ניירות הערך מכילים שיעור ריבית במחיריהם וברווחיהם הצפויים. למעשה, הן במניות והן באג"ח טמון שיעור ריבית פנימי... אין הסיבה שהמטע שווה 20,000 דולר משום שהיבול השנתי הנובע ממנו יהיה שווה 1,000 דולר, אלא ההפך: משום שהיבול השנתי שווה 1,000 דולר – שוויו של המטע יהיה 20,000 דולר. אותם 20,000 דולר הינם ערך הניכיון של ההכנסה השנתית הצפויה של 1,000 דולר, ובמקרה זה של ניכיון שיעור הריבית הוא 5 אחוז" (Fisher, 1907: 10, 13).

1 de Roover (1942: 56; 1944: 402-403; 1974: 210-211)

2 אפילו ברומנים של בלזק, מאמצע המאה התשע עשרה, מופיעות דמויות הבקיאות ברזי חישובי הדיסקונט ובדרכי קביעת המחירים, אלא שהמחבר רוחש להן איבה ומתאר את שיטות חישוביהן כתרמית מתוחכמת. נראה שבלזק ייצג את הלך הרוח של רוב שכבות החברה הצרפתית.

3 Faulhaber and Baumol (1988): 583

4 Faustmann (1849)

כאן, אם כן, מוצגת לראשונה אידיאולוגיה **מעין מדעית** הקובעת שבעלות על נכס היא בעצם תביעה לרווח, ושמחירו של כל סוג נכס (אג"ח, מנייה רגילה, מניית בכורה, משכנתא, חיסכון בנקאי, מלווה, או בעלות רשומה על דירה) הינו הערך הנוכחי של ההכנסות הצפויות שניתן לסחוט מהנכס.

אידיאת הקפיטליזציה באמצעות הערך הנוכחי התפשטה במהירות בקרב הניאו־קלסיקנים וכבר נמצאו אז אידיאולוגים שכתבו כי הקפיטליזציה הייתה קיימת עוד משחר ההיסטוריה האנושית.[5]

מנגד, קשה לומר שהאידיאולוגיה החדשה נקלטה ללא התנגדות. העיתונים האמריקאיים הירבו לזנב בבעלי הקפיטליזציה שהריצו מניות מעלה מטה הלוך ושוב. הבנקאים ובעלי קבוצות ההון הגדולות הואשמו ב"היוון יתר" (overcapitalizing) של נכסיהם, ב"מהילת מים" (watering) של מניותיהם ביחס להשקעות "הממשיות" שלהם – וכל זאת, על פי העיתונים, כדי לחמוס את חסכונות הציבור התמים. גם בעיני חלק מההוגים הכלכליים בתחילת המאה העשרים תרגיל ההיוון נתפס כמעשה הונאה:

> "העקרון לפיו הקפיטליזציה מבוססת על כושר רווחיות בעתיד ולא על עלויות ממשיות בעבר, לא רק בלתי סביר תיאורטית אלא אף מרושע באופן מעשי" (Bonbright, 1921: 482).

בסופו של דבר היגיון ההון ניצח, אם כי לפני כן נזקק משטר ההון בכללותו לעבור סדרת משברים והיערכויות מחדש במרוצת המאה העשרים.

א.2 תולדות הסיכון

במחצית השנייה של המאה העשרים עלתה קרנו של רכיב אחר במשוואת הקפיטליזציה, הלוא היא אותה קטגוריה מסתורית המכונה "סיכון" (δ). הצעדים הראשונים של עסקי הסיכון נעשו עוד במאה השמונה עשרה על ידי מתמטיקאים בשירות השליטים, ובהם שמות בולטים כמו בֶּרנוּלי, לָפְּלאס וגָאוּס. הם הכניסו את ההימורים לחישובי הסתברות ואת הסטטיסטיקה לחישובי הביטוח.[6] קדמו להם בְלֶז פָסקָל ופייר דֶה פֶּרמָה בחקירותיהם בתיאוריות ההסתברות. פסקל, ברוח מהפכת הנאורות, אף ראה בניסוח חוקי ההסתברות כלי לעשיית צדק על פי מיטב המוסר הבורגני.[7]

במקביל החלה להתפתח בבריטניה סטטיסטיקה מדינית. ג'ון גְראוּנט, שעסק באופן אובססיבי באיסוף ועיבוד נתונים דמוגרפיים וחברתיים על לונדון, עשה את הצעד הראשון לפיתוח טכניקות המדגם וההסקה הסטטיסטית. אליו התווספו עבודותיהם של וויליאם פֶּטי ואדמונד האלי.[8]

מלכתחילה היה ברור שלא מדובר בחדשנות מדעית למען הרחבת התבונה אלא בתוספת ידע למען הגברת כוחם של השליטים:

> "...אפשר לתהות לאיזו מטרה מכוון כל הגישוש המפרך והטרחני הזה", כותב גראונט, "...ותשובתי היא, כי אומנות השליטה והפוליטיקה האמיתית הינם הדרך להחזיק את

5 *למשל:* Fetter (1914): 77.

6 דניאל ברנולי היה מהראשונים שעסקו ביחסים בין התועלת לסיכון, הנובעים מן היחס ההפוך שבין רמת העושר לבין תוספת התועלת. יעקוב ברנולי, דודו של דניאל, ניסח את "חוק המספרים הגדולים" לחישוב הסתברויות אפוסטריורי, פייר סימון דה לפלאס פרסם את "משפט הגבול המרכזי" ופרידריך גאוס את "ההתפלגות הנורמלית".

7 Bernstein (1996): 67

8 על עבודותיהם של גראונט, פטי והאלי ראו סקירה אצל: Hacking (1975, 1990) וכן Bernstein (1996).

הנתינים בשקט וברווחה... [ולשם כך]... יש לדעת את הקרקע ואת האנשים של הטריטוריה שיש לשלוט בה, בהתאם להבדלים המהותיים והמקריים ביניהם. לא פחות נחוץ לדעת כמה אנשים קיימים לפי מין, ארץ, גיל דת, רמת מסחר וכו' כדי לדעת אם המסחר והממשל יכולים להיות יותר בטוחים ויציבים" (Graunt, 1662: 72-73).

מה שנותר היה לשלב את הסטטיסטיקה המעשית עם תיאוריות ההסתברות, שהרי לפי המדענים של אותה תקופה האמת נחבאת בעובדות הסטטיסטיות ויש רק לחלצה משם בעזרת תיאוריות טובות של הסתברות. לראשונה בהיסטוריה, האי־ודאות האורבת בפינות האפלות של המציאות האנושית קיבלה צביון מתמטי של "התפלגות" שניתן לכמת את גבולותיה. מי שעיצב את התפיסה הזאת לראשונה היה פרנסיס גלטון (Galton), שהציג את הרגרסיה מן התוחלת ואת הקורלציה הסטטיסטית. הוא הפך את ההסתברות הסטטית שמודגמת באקראיות התוצאות בהימורים בקוביות ובקלפים, לחקר הדינמיות של הסיכון בתופעות החברתיות בכללותן. מכאן היה ניתן להמשיך ולפתח טכניקה לחישוב הסיכון באמצעות ממוצעי הסטיות מהממוצע בתוך התפלגות נורמלית של סדרות מחירי ניירות ערך. סטיית התקן תהפוך לפולחן המרחיק את אימת אי־הוודאות מעיני המאמינים.

החלק החשוב במיזוג בין הסטטיסטיקה וההסתברות היה החלק הכוחני, שאותו גלטון תפס היטב. כבן המעמד השליט הבריטי, חיפש בין השאר דרך מדעית להשבחת הגזעים השליטים בעולם (הוא היה ממציא "מדע" האויגניקה). הקונצנזוס בעיני השליטים יימצא ברצועת "הנורמליות" שבהתפלגות, ומולו יהיה הפיזור או הסטייה מהנורמלי. הקצוות היורדים משני צדי ההתפלגות הם הסטיות המתרחקות מן הממוצע, אותם קצוות רדיקליים המאיימים על הקונצנזוס והמפירים את היציבות התאגידית־מדינית.

במחצית הראשונה של המאה העשרים, טכניקות מדידת הסיכון טרם רווחו בתודעה השלטת. פרנק נייט, מהכוהנים המרכזיים בדוקטרינה הניאו־קלסית, כתב שחישובי ההסתברות מניחים מראש סדרה ידועה של אירועים אפשריים, אבל החברה האנושית מכילה יסודות לא ידועים של חדשנות ותפניות שאין לצפותם. בקיצור, לדעתו חברת בני האדם אינה צפויה ותהפוכותיה אינן ניתנות לחיזוי.[9]

אף ג'ון מיינרד קיינס, שחזה בכמה מתהפוכות האנושות במאה העשרים, ובהן מלחמת העולם הראשונה ותוצאותיה, התבססות המשטרים החדשים בבריה"מ, באיטליה ובגרמניה, והמשבר הגדול בשנות השלושים, סבר שניתן אולי לדבר על הסתברות חברתית אובייקטיבית, אולם יש להפרידה לחלוטין מן הלא נודע או הבלתי צפוי. באשר לנושאים כמו משברי בורסה, מהפכות שבעקבותיהן עולים משטרים חדשים, פרוץ מלחמות והמצאות המשנות את הקיום האנושי – **"...באשר לנושאים אלה, לא קיים בסיס מדעי שיאפשר ליצור חישובי הסתברות כלשהם. פשוט איננו יודעים..."** (Keynes, 1937: 213-214).

אולם לאחר מלחמת העולם השנייה השתררה באירופה המערבית ובצפון אמריקה תחושת שפע שלוותה בהרגשת ביטחון ויציבות. בהדרגה שככו התהיות אודות האי־נודע והושכחו הפחדים שהתעוררו בעת המשבר הגדול. בסופו של דבר התהיות והפחדים נבלעו בחישובים הפולחניים של הסיכון, ואלה הפכו למתוחכמים יותר ויותר ככל שהתפתחה טכנולוגיית המחשב.

9 Knight (1921)

את פריצת הדרך הראשונית עשה הארי מרקוביץ, שהעניק לסיכון (δ) חשיבות לא פחותה מזאת של התשואה הצפויה (π).[10] מרקוביץ הציע למשקיעים הגדרה כמותית פשוטה של הסיכון ואף הסביר להם כיצד להגיע ל"אופטימיזציה" של השקעותיהם, או בלשונו, "להפוך את תיק ההשקעות ליעיל". החידוש של מרקוביץ היה שניתן להשיג זאת באמצעות **גיוון** (diversification) תיק ההשקעות. "היעילות" של מרקוביץ משלבת באותה העת את התשואות הגבוהות של הנכסים עם השונות הנמוכה בתשואותיהם. גיוון הנכסים מאפשר להפחית משונותם ובכך להפחית מהסיכון.[11] ההנחה הבסיסית של מרקוביץ שאובה מברנולי (אף שהוא לא קרא ישירות את עבודותיו), לפיה המשקיע הבודד הרציונלי אינו רק רודף רווחים – לא פחות מכך הוא סולד מסיכונים. "המשקיע הפיננסי", כתב מרקוביץ, "אכן בוחן (או רצוי שייבחן) את התשואות הצפויות כדבר רצוי **וגם** רואה בשונות התשואה דבר לא רצוי" [הדגש במקור] (Markowitz, 1952: 77).

הגדרה זאת הפכה לקונצנזוס בקרב המשקיעים והיא כשלעצמה ההישג החשוב של מרקוביץ, משום שעד אז לא הייתה קיימת הגדרה מוסכמת לאידיאת הסיכון. סקירה של תפיסות הסיכון העלתה שקיימים בעולם לא פחות מ־150 מדדים שונים ומשונים לסיכון, ומכאן קל להבין כי הנושא מעורפל ואין לגביו הסכמה.[12] נראה שעצם הצלחתו של מרקוביץ ליצור הסכמה בקרב "הקהילה העסקית" אודות תפיסת הסיכון, כבר שווה פרס נובל, שאכן זכה בו ב־1990 (אחרת קשה להסביר את זכייתו בפרס).

לפי מרקוביץ, אם התשואה במגוון גדול של ניירות ערך בתיק ההשקעות שווה לתשואה בניירות ערך יחידים – סביר להניח שתנודות התשואה של כלל התיק המגוון (השונות שלו) תהיינה קטנות מאלו של הנירות הבודדים.[13] מכאן, שהמשקיע הרוויח אותה תשואה בפחות "סיכון", והרי לך בונוס חינם על אותו סכום השקעה. יש לשער שעצם ההסכמה בדבר נפלאות "הגיוון" תרמה להפחתת הסיכון בהתקף לב למשקיעים המפוחדים.

המדד של מרקוביץ אולי הפחית את תחושת הסיכון בקרב קוני ומוכרי ניירות הערך ("המשקיעים"), אבל הוא לא סיפק להם הוראות הפעלה ברורות אילו הערכים עליהם להציב במשוואה. שהרי התשואות הצפויות והשונות הצפויה נסמכות על אמונה שנתוני העבר ("קווי מגמה" למיניהם) ימשיכו ברצועות מסלוליהם היציבים. כלומר, האמונה היא שהערכים המוצבים במשוואה – שהם ערכים המבוססים על תקוות לגבי עתיד לא ידוע הנסמכות על פולחני תוחלת למיניהם – אמורים לומר למשקיע מה המינון בו יש למהול את סוגי הנכסים המסוכנים יותר או פחות כדי להפוך את תיק השקעותיו ל"יעיל". מעבר לכך, בשנות החמישים והשישים, בטרם עידן המחשבים הביתיים, היה קשה לחשב במהירות את השונות בתשואות של ניירות הערך בנפרד ולאחר מכן להשוות ביניהם.

10 Markowitz (1952, 1959)

11 שונות (variance) היא ריבוע סכום הסטיות מן הממוצע של ההתפלגות. במקרה זה מדובר על בדיקת השונות של התפלגות התשואות בכל נכס והשוואת השונות בין הנכסים.

12 Ricciardi (2004)

13 הטכניקה שהציע מרקוביץ' היא השוואת תיק **הכולל מגוון** ניירות ערך, עם נייר **אחד**, שניהם בעלי תשואות זהות. מאחר שהתנודות בתשואות של ניירות הערך בתיק המגוון מתקזזות בחלקן, תהיה השונות בסך תשואת התיק המגוון נמוכה משונות התשואה של הנייר הבודד.

כמה שנים לאחר מאמרו של מרקוביץ נעשה צעד נוסף בעיצוב מוסכמת הסיכון על ידי וויליאם שארפ וג'ון לינטנר.[14] הם הציגו נוהל מסודר בעל הוראות ברורות למשקיע, הידוע בכינויו "מודל לתמחור נכסי הון" (Capital Asset Pricing Model או בקיצור CAPM). הנוהל מבוסס על תשובה לשאלה ההיפותטית: מה יקרה אם כל המשקיעים נושאים בקרבם אותן ציפיות לתשואות ולתנודותיה? או בעצם, כיצד ייקבעו מחירי הנכסים הפיננסיים אם כלל המשקיעים יפעלו בדבקות על פי הנחות המודל של מרקוביץ בבניית תיק השקעות מגוון?

התשובה הייתה קצרה: יש לחשב את "התשואה העודפת" (risk premium) המתקבלת מעבר לתשואה על נכס "חסר סיכון" (risk-free). לאחר מכן יש לחשב את "התשואה העודפת" של כלל הנכסים בשוק ההון המתקבלת מעבר לתשואה על הנכסים "חסרי הסיכון", ולבסוף לחלק את ההפרש הראשון בשני. מתקבל מדד הזהב של שוק ההון, הידוע **כמדד בטא**.

"התשואה העודפת" של הנכס, אותה "פרמיית סיכון" המתקבלת מעבר לתשואה על הנכסים חסרי הסיכון, הינה $(r - r_{rf})$ ואילו "התשואה העודפת" של כלל השוק שמתקבלת על התשואה שמעבר לחסרי הסיכון הינה $(r_m - r_{rf})$. כשמחלקים את הראשונה בשנייה מקבלים את מדד בטא:

משוואה י"ב.1
$$\text{beta} = \frac{r - r_{rf}}{r_m - r_{rf}}$$

המדד פשוט וקל לחישוב ומשמעותו היא שככל שהסיכון של הנכס גבוה יחסית לסיכון של כלל הנכסים, כך הבטא תגדל, וההפך כאשר הסיכון היחסי קטן יותר.[15]

אם ממשיכים והופכים במשוואה מקבלים את שער הניכיון (r):

משוואה י"ב.2
$$r = r_{rf} + \text{beta}\ (r_m - r_{rf})$$

המרכיב הראשון בצד הימני של המשוואה (r_{rf}) הוא התשואה על אותו נכס חסר סיכון המשמש כ"יתד" להתייחסות. המרכיב השני $[beta\ (r_m - r_{rf})]$ הוא הפיצוי או "הפרמיה" עבור "הסטיות" המסוכנות מן היתד. לקפיטליסט המצוי נותר עתה מעט לעשות: עליו לקחת את שלושת המרכיבים – שיעור הריבית "חסר הסיכון" (r_{rf}), תשואת השוק (r_m), ו־$beta$ המוערכת – ולתקוע אותם לתוך משוואה (2). מאחר שמניחים כי כול הקפיטליסטים דומים בציפיותיהם ובחישוביהם והם נוטים להציב במשוואות אותם ערכים, הם יקבלו אותה תוצאה של שיעור הניכיון (r).

עתה נוטלים את (r) ומציבים אותו במכנה של משוואת "הערך הנוכחי" של הנכס:

משוואה י"ב.3
$$K_t = \frac{E \times H}{r}$$

14 Sharpe (1964), Lintner (1965)

15 המתכון לאפיית הבטא הוא פשוט ומכיל שני צעדים בלבד. ראשית, מניחים שכל המשקיעים סבורים שהתנודתיות בעבר היא התנודתיות "האמיתית". שנית, מריצים רגרסיה ליניארית, המכילה סדרה "היסטורית" של שיעורי השינוי במחיר הנכס, אשר תיחשב למשתנה התלוי, ומנגד, כמשתנים מסבירים, יופיעו הקבוע ושיעורי השינוי של מחיר השוק בכללותו. הבטא היא למעשה מקדם השיפוע המוערך של הרגרסיה.

כזכור: (E) הם הרווחים העתידיים שמוכפלים במקדם ההיפ (H) שהוא היחס בין הרווחים המצופים בעתיד לבין הרווחים העתידיים למעשה. אם תוקעים נכונה את שער היניכיון (r) במשוואה י"ב.3, מייד מקבלים את הערך המהוון "האמיתי" של הנכס.

למשל, אם זרם הרווחים העתידי של אמזון הוא 100 מיליארד דולר בשנה, ההיפ הוא 2, ושער היניכיון הוא 10%. מכאן, ששווי השוק "האמיתי" של אמזון הוא 2 טריליון דולר. אמנם "אמת" זו הינה מוזרה במקצת, אולם היא תלויה לחלוטין בעיוורונם המפוכח של עדרי המשקיעים המתוחכמים.

ה"מודל לתמחור נכסי הון" (CAPM) התפשט כאש בשדה קוצים. תוך כמה עשורים הוא הפך לאבן הכעבה של הקורסים במימון תאגידי. לעתים קרובות הוא המודל היחיד אותו משננים הסטודנטים בתוכניות ה־MBA. אולם מה שחשוב הוא שסטודנטים אלה הפכו במרוצת העשורים שלאחר הנפקת המודל, לשכבת המנהלים שהתגבשה בהירכיות התאגידיות־מדיניות. בתחילת שנות השמונים של המאה העשרים פחות משליש מן הפירמות האמריקאיות השתמשו בטכנולוגיית CAPM לחישוב עלות המניות, אבל בתחילת המאה העשרים ואחת כבר כשלושה רבעים מהן עשו זאת – אם כי לצורך הפחתת הסיכון בפיטורין, המנהלים השתמשו גם במדדים אחרים שנכנסו למרוץ הקפיטליזציה.[16]

תפוצתו המוצלחת של המדד בולטת במיוחד לנוכח דלות הצלחתו האמפירית במרוצת השנים. הבעיה העיקרית במדד נובעת מהנחתו שהמשקיעים פשוט יודעים את שונות התשואה "האמיתית", ומכאן שהם יודעים את הבטא "האמיתית" (אף שמשום מה לא עלה על דעתם של מחברי המדד שאילו המשקיעים אכן היו יודעים זאת, הם לא היו נזקקים למדדי סיכון).

למעשה, המשקיעים אינם יודעים מאומה, לא על העתיד ולא על שונות התשואות בעתיד. הם ממשיכים לשרטט "קווי מגמה" למיניהם הנשלחים אליהם מן העבר **ומאמינים** – או יותר נכון מתפללים – שבעזרת פולחני הסיכון הסטיות יהיו מזעריות. זאת בינתיים אמונה שאינה רחוקה במהותה מאמונה בתפילות לגשם, ולמעשה, הסתברות הדיוק של תפילות לגשם בתחזיתן היא יותר גבוהה.

בעיה נוספת ידועה בשם "חידת פרמיית המניות", ולפיה הסתבר שבאופן מצרפי ביצועי המניות עולים על אלה של האג"חים הממשלתיים חסרי הסיכון בשיעור גדול יותר ממה שמתחייב מהפרש התנודתיות ביניהן.[17] החידה הפכה לבעיה של ממש כשהתברר שבהשוואה בין קבוצות מניות ניתן להבחין לעתים קרובות שתשואותיהן אינן מראות קורלציה לערכי הבטא, ולעתים אף מתקבל קשר שלילי. "הבעיות רציניות למדי", קבעו שני תיאורטיקנים במימון, "עד כדי הפיכת מרבית השימושים ב־CAPM לחסרי תוקף" (Fama and French, 2004: 43).

לנוכח בעיות אלה ואחרות, המודל שופץ והורכב מחדש עם תוספות טכנולוגיות מרשימות.[18] אלא שלמרות התוספים הנוצצים, CAPM לא הצליח להירפא מן המחלה חשוכת המרפא שסובלים ממנה כלל הדתות והפסבדו מדעים, למן האסטרולוגיה ועד לדוקטרינה הניאו־קלסית: מחלת המעגליות.

16 Gitman and Mercurio (1982), Graham and Harvey (2001)

17 Mehra and Prescott (1985)

18 שתי טכנולוגיות מפורסמות שהתווספו היו, האחת: (1976) "Ross' Arbitrage Price Theory", והשנייה הייתה מודל משופר של CAPM מתוצרת Fama and French (1995).

במקרה זה, "התשואה העודפת" מוגדרת כפיצוי על סיכון (risk premium) ומתוארת כסטייה מן התשואה "הנורמלית", אלא שהסיכון מצדו מוגדר על ידי אותה תשואה עודפת. בקיצור, נותרנו עם הגדרה מעגלית של סיכון שאינה שונה במהותה מהגדרות דודותיה הניאו־קלסיות הקשישות כגון "הביקוש השולי" או "הפריון השולי של ההון".

א.3 הסיכון וההיפ

הסיכון קשור לרכיבים אחרים במשוואת הקפיטליזציה – לרווח הצפוי ובעיקר להיפ. גם אלה מצויים בעולם האי־ודאות ושואבים את תחזיותיהם, כמו הסיכון, מהכנת תרשימי נתונים מן העבר ומחיפוש אחר סימני התכנסות ופיזור בתקווה לפזר את ערפילי העתיד.

מכל מקום, ב־1971 קבוצת הברוקרים לינץ', ג'ונס וראיין (LJR) החלה באיסוף וריכוז תחזיותיהם של ברוקרים אחרים. היה זה לפני תקופת המחשוב, והפרויקט היה צנוע בממדיו יחסית לאפשרויות היום. הסקירה החלה בהצגת תחזיותיהם של 34 אנליסטים שהתייחסו לכ־600 פירמות. קבוצת LJR סיכמה והדפיסה את התחזיות וחילקה אותן ללקוחותיה. השירות התרחב והפך לשיטתי, ובשנות השמונים אף הפך לספק מידע אלקטרוני הידוע בשם "מערכת הערכת ברוקרים מוסדית" (IBES). בתחילת שנות ה־2000 כללה המערכת כ־90,000 תחזיות של אנליסטים ואסטרטגים מרחבי העולם שהתנבאו במגוון תחומים תאגידיים־מדיניים. התחזיות כללו הכנסות ותזרימי מזומנים של פירמות בודדות, ותחזיות של מדדים רחבים יותר בשוק ההון. הן כוונו לפרקי זמן שונים, למן תחזיות רבעוניות ועד למה שמכונה בעגה מעורפלת "טווח ארוך". התחזיות על פירמות שבסיסן בארה"ב החלו ב־1976, ועל פירמות בינלאומיות ומדדי שוק למן 1987. וכך, מאז שהחלו עסקי הניכיון והערך הנוכחי לפני יותר משש מאות שנה, ניתן היה סוף סוף לקבל הערכה כמותית על מומחי העתיד, לפחות על ביצועיהם בעבר.[19] שהרי אין לדעת: צבירת ידע שיטתי עשויה להוליד את תחילתו של מדע, מה גם שלא יתכן מדע רווחי יותר מאשר מדע תחזיות הרווח.

אלא שחרף ההשקעות הכבדות, המדע החדש הזה נותר עגמומי למדי. למעשה, אם לשפוט לפי יעילות הביצועים של נביאי השוק, נראה כי היה ראוי שתיאוריות היעילות של ההשקעה יגנזו בחשאי, משום שתפוקת האנליסטים התגלתה כעלובה ביחס לתשומות הענק שהם מבזבזים. בדיקת התחזיות מראה שהטעויות היו גדולות, מתמידות ושיטתיות. האנליסטים והאסטרטגים הראו עקביות בטעויותיהם ופעלו כעדר השועט במסלול כבוש אל המשחטה.

מחקר מקיף שנעשה על תחזיות נפרדות של אנליסטים סקר 2,812 מניות תאגידיות בארה"ב, באיחוד האירופי, בבריטניה וביפן. מחברי המחקר בדקו נתונים חודשיים מן השנים 1987-2004.[20] מתוך ממצאי המחקר שלושה היו בולטים במיוחד. ראשית, הטעות הממוצעת בתחזיות הייתה כה גדולה, עד שאילו האנליסטים לא היו טורחים לקום בבוקר אלא פשוט משרבטים: "ללא שינויים בעתיד" (כלומר, הרווח העתידי יהיה שווה לרווח הנוכחי), הם היו מדייקים יותר. שנית, התחזיות לא רק היו מוטות ביותר, אלא שהן היו מוטות בקיצוניות לכיוון אחד. בתחזיות ל־12 חודשים קדימה, האנליסט הממוצע טעה בהערכת יתר ברווחי פירמה טיפוסית בכ־60% (אילו האנליסטים היו טועים בשני הכיוונים בשיעור זהה, הטעות הממוצעת הייתה מתקזזת לאפס). אמנם התלהבות

19 ביבליוגרפיה מפורטת על תחזיות הרווח: Brown (2000).

20 Guedj and Bouchaud (2005)

האנליסטים שככה ככל שקרב פרסום דוחות הרווח־הפסד, אך הטעות הממוצעת בתחזיות עדיין נותרה גדולה למדי וחודש לפני פרסום הדוחות הגיעה לכ־10%.

לבסוף, הממצא החשוב ביותר היה שטווח הפיזור בתחזיות היה מצומצם ביותר ונע בין שליש לעשירית מגודל הטעויות. הטווח הזה מלמד, אם לומר זאת בקיצור בלשונו של קיינס, שהאנליסטים מגלים עניין בשינויים שאירעו בתחושות האנליסטים האחרים יותר מאשר בנסיבות המשתנות של המציאות.

לתוך הגומחה הזאת נכנסים תיאורטיקנים של התנהגות פיננסית (יש גם ענף כזה בשטח כה רווחי), והם תולים את נטיות האנליסטים לתחזיות אופטימיות ולדפוסי התנהגותם העדרית באופי תעסוקתם. לטענת התיאורטיקנים, האנליסטים נוטים לפתח קשרים עם הפירמות שאת ניירות הערך שלהן הם סוקרים, ומתוך היכרות קרובה זאת נובעת נטייתם לטעות בתחזיותיהם כלפי מעלה. יתר על כן, בגלל התמקדותם המתמדת בביצועי פירמות בודדות הם מאבדים בהדרגה את הפרספקטיבה הרחבה של כלל המשק ובכך מחמיצים לעתים מגמות חשובות שעשויות להטות את תחזיותיהם.

כנגד פגם זה קיים בפירמות אנליסטיות המכבדות עצמן דרג של מנתחים אסטרטגיים. חברי קבוצה זאת אינם עוסקים בביצועי פירמות בודדות אלא במצרפים של פירמות גדולות, כמו S&P 500 או Dow Jones Industrial Average. הם נוקטים בשיטות ניתוח אחרות: בעוד שהאנליסטים מבססים את תחזיותיהם על ניתוח מלמטה למעלה – מניתוח המכירות, דרך הטכנולוגיות שפותחו או שנרכשו על ידי הפירמה, ועד לרווח למניה – האסטרטגים משקיפים מלמעלה למטה, כלומר הם מתבססים על נתונים ענפיים ומודלים מקרו כלכליים המטובלים לעתים ברטבים מדיניים ובתובנות בינלאומיות. מאחר שלרוב הם מנותקים מביצועי הפירמות הבודדות, הם אמורים להיות פחות מוטים ויותר ערים לשינויים במגמות הכלליות.

אלא ששוב יש לומר בצער רב כי בדיקה לאורך זמן מעלה שאין הבדל רב בין שתי הקסטות של מנחשי העתיד. ביצועי שתיהן גרועים. על פי מחקר שסקר את תחזיות האסטרטגים בשנים 1999-1987 על הרווח הצפוי בשנה הבאה למניה בקבוצת S&P 500 ו־Dow Jones, נראה שהאסטרטגים אמנם היו פחות נלהבים מן האנליסטים, אך הערכותיהם היו מאוד לא מדויקות ואף הם נטו לעקביות בטעויותיהם. הם הגיבו לאט יותר מן האנליסטים ופיגרו יותר בעדכון תחזיותיהם לנוכח הנסיבות המשתנות. היצמדותם למודלים המקרו כלכליים גרמה להם לעתים קרובות להמשיך לדבוק ב"מסלול" מוטעה אפילו **לאחר** שפורסמו נתוני הרווח.[21]

נראה שקיים היגיון מסוים מאחורי חוות הדעת הנבואיות של עדרי המיסטיקנים הקוראים באוב. האנליסט והאסטרטג השכיח השוכן בטח בהיכלי ההיררכיות התאגידיות לא יעז לסטות מן השורה בתחזית יוצאת דופן החורגת מרצועת הקונצנזוס. למען הפחתת סיכון הכנסותיו העתידיות הוא יעדיף לטפוף בשביל הסלול יחד עם שאר ראשי הצאן. כפי שקיינס, אשר בעצמו היה מהמר כבד בשוק ההון, כתב בזמנו: "למען המוניטין מוטב להיכשל באופן קונבנציונלי מאשר להצליח באופן חריג..." (Keynes, 1936: 158).

מאחר שמדובר בעדרים צייתניים של אנליסטים, אסטרטגים ומנהלי קרנות הון, יש צורך להעלות עובדה לא נעימה הנוגעת למסגרת התיאורטית הרחבה של שוק ההון.

21 Darrough and Russell (2002)

הדוקטרינה הניאו־קלסית שמתוכה מסתעפות תיאוריות המימון, ועמן מדדי הסיכון, מבוססת על **היחיד הרציונלי**, על תשוקותיו ועל העדפותיו. מנגד, עצם האידיאה של התכנסות סביב התוחלת מצביעה על התנהגות אינטראקטיבית של יחידים המעיפים מבטים עצבניים אל מובילי העדר ועל הראשים השועטים סביבם. אם המומחים התאגידיים נעים בנתיבים הסלולים של העדר, הם מעצבים בכך את מסלולי המשקיעים המוסדיים ובעקבותיהם דולקים עדרי "הכסף הטיפש" (dumb money), וכך נוצרת מגמת היפ. התנודות בהיפ עשויות להיות לעתים גדולות מאשר השינוי בהכנסות האקטואליות, כך שבהנחה שכלל הנסיבות נותרו בעינן – דולר המושקע בשינויים של הציפיות לרווח עשוי להכניס תשואה גדולה בהרבה מזאת הנובעת מדולר שהושקע בשינוי הרווחים עצמם.

דפוסים אלה, שהפכו לגלויים ככל שהתפשטה התקשורת ההמונית, אילצו את מעצבי אידיאולוגיות המימון להגיב. בהדרגה השתנתה האנתרופולוגיה הפוליטית הליברלית, שהייתה מכנית ורציונלית והתמקדה ביחיד האגוצנטרי המסוגר. באיטיות צפו וחדרו לתודעה צללים של ספקנות ברציונליות הטהורה והחלו לעלות מיני תיאוריות העוסקות בסוגי "אי רציונליות" חלקית של יחידים, וזאת מבלי לגלוש חלילה לכאוס. אלו התחילו בהרברט סיימון, שטבע את "הרציונליות המוגבלת" (bounded rationality),[22] המשיכו בדניאל אלסברג (הדמות המפורסמת ב"מסמכי הפנטגון"), שהציג את "הרתיעה מעמימות" (ambiguity aversion),[23] ובריצ'רד טאלר שהרחיב את ענף "ההתנהגות הפיננסית" (behavioral finance),[24] והגיעו לשיאם ב"תגליות" המהממות של דניאל כהנמן ועמוס טברסקי, אותן כינו בשם "תיאוריית הציפיות" או "תיאוריית הסיכויים" (prospect theory).[25] בסופו של התהליך, שכלל שנות לימוד ומחקר רבות, הוחלף האדם הוויקטוריאני בן המאה התשע עשרה, היזם הנמרץ הממקסם בהתלהבות את סיפוק תאוותיו החמדניות. במקומו הורכב מין "שחקן" אפרורי מלא חששות ותשוקות סותרות, הפוסע בזהירות עצבנית בתורו אחר קו הקונצנזוס. טבלת התועלת שליוותה את אישיותו, כבר אינו יציבה אלא מהבהבת. השחקן החדש כבר אינו "יוזם" אלא "בוחר בין חלופות", ומתוך החלופות הוא אינו בוחר במיקסום הנאותיו אלא בחלופה "משביעת רצון" (satisficing), או מגשש אחר "הדרך הפשוטה" (muddling through). מאליו מובן, שמדובר עדיין בתפאורה נוצצת שבה מככב שחקן **יחיד** פסיבי. בכל המודלים הללו אין רמז למציאות התאגידית־מדינית שבה מעוצבת אותה "אירציונליות" של היחידים נטולי הכוח בהירורכיה.

מבחינת **תיאוריית הון־ככוח**, להצבר ההון ולתנודות במחירי ההון וברווחים אין שום קשר למודלים נוצצים אלה. להון אין שום קשר לטכנולוגיות הסיכון, לתועלת המקסימלית או למזעור סיכונים של השחקן הבודד הרציונלי או של כפילו המחודש, הרציונלי למחצה. הצבר ההון מתנהל בתוך מרקם כוח מאורגן. לעומת זאת, אם מכוונת הדוקטרינה הניאו־קלסית ונספחי המימון שלה, במודע או לאו, להבליע את יחסי הכוח ההירורכיים, להסיט את תודעת האדם ולהסתיר ממנו את המציאות התאגידית־מדינית – הרי ביצועיה מראים תשואה ענקית כמעט נטולת סיכון (לפחות לטווח קצר).

22 Simon (1955, 1979)

23 Elsberg (1961)

24 De Bondt and Thaler (1985)

25 Kahneman and Tversky (1979)

א.4 הסיכון ויחסי הכוח

מאז מרקוביץ' תיאוריות המימון הניאו־קלסיות עסקו בכפייתיות במציאת התנוחה הנכונה ביחסי הרווח/סיכון. המורשת הפרוטסטנטית־ליברלית היוותה רקע נוח לטיפוח יחסים אלה. המוסכמה לפיה רווחים גבוהים הינם פיצוי על סיכונים גבוהים הדהדה ברחבי היקום הקפיטליסטי ונלעסה בכל פינה, מקורסי ערב בניהול ועד לסרטי מתח. כל זאת מצא דרכו לעולם המימון והשתלב היטב ב"תחרות המשוכללת", "השווקים היעילים" ו"פרמיית הסיכון".

אם נוטשים את הכזבים הדביקים ועוברים לעולם התאגידי־מדיני, מסכת היחסים בין מרכיבי הקפיטליזציה, הרווח והסיכון, מקבלים משמעות אחרת.

רווחים נובעים מיחסי כוח קונפליקטיים. המאבק המתמיד לניכוס הרווח מעורר התנגדות, וזאת מחוללת תנודות. הקפיטליסטים הנאבקים להגדיל את החלוקה־מחדש של הרווח לטובתם, מוצאים עצמם לכודים באי־ודאות. מבחינת תיאוריות המימון הניאו־קלסיות, על הסיכון יפצה הרווח שמעבר לשיעור הרווח "הבטוח" (risk free), בצורת "פרמיית סיכון". אלא שמעטים שמים לב שבתיאוריות המימון לא מופיעים הסברים לשאלות פשוטות למדי: ראשית, מדוע דווקא ניירות ערך מסוימים פטורים מסיכון ולא אחרים. ושנית, מה קובע את גובה שיעור התשואה הבטוחה.

אולי לא נעים לתיאורטיקנים לספר למאמינים ששיעור הרווח הבטוח שווה ל"פריון השולי של ההון", ולא רק משום שהסיסמה הזאת חסרת ערך מבחינה לוגית, ובוודאי אינה ניתנת להוכחה ולהפרכה מבחינה אמפירית.[26] אבל החלופה מבחינתם יותר גרועה משום שאותם נכסים "חסרי סיכון" נשענים על האויב הגדול שמספק את התשואה הבטוחה, הלוא הם הממשלים המדיניים.

יש לזכור שמבחינת הדוקטרינה הניאו־קלסית, הדבר האחרון שניתן לסמוך עליו הוא הממשל, אותו טפיל לא יצרני וחסר פריון, שרק מפריע, מעוות ובולם את השוק. והנה מסתבר שהאג"ח היציב ביותר, חסר הסיכון ביותר, הוא של הממשל.

מה שמאפשר לממשלים הקפיטליסטיים לקבוע את שיעור התשואה "חסרת הסיכון" אינו כמובן, פריונם של המושלים (שהרי על פי ההלכה אינם מייצרים דבר) אלא הביטחון ביציבות יחסי הכוח. אם הביטחון יתערער, יעלה שיעור התשואה הבטוחה ועמה תעלה "פרמיית הסיכון". בסופו של דבר, התשואה על האג"חים הממשלתיים נשענת על שיעור הרווח הנורמלי, המשקף מצדו את ממוצע היחסים הכוחניים בחברה.

במשוואת הקפיטליזציה שבראשית הפרק, מופיע מקדם הסיכון (δ). בתיאוריית הון־ככוח מקדם הסיכון אינו דומה למה שמכנים בתיאוריות המימון "פרמיית הסיכון", וזאת מכמה טעמים: ראשית, פרמיית הסיכון מתייחסת לתנודות במחיר ההון, כלומר ל־(K) שבאגף השמאלי של המשוואה. לעומת זאת, מקדם הסיכון שבמשוואה שלנו מתייחס לשינויים ברווח הצפוי שבצד ימין. מחיר ההון כולל מרכיבים נוספים לרווח הצפוי, ומכאן ששני המושגים אינם זהים.

שנית, פרמיית הסיכון היא התשואה המצופה מהתנודות העכשוויות במחירי ההון, לעומת זאת מקדם הסיכון שבמשוואת הקפיטליזציה שלנו, מציין את ביטחונם העצמי של הקפיטליסטים בתחזיות הרווח שלהם.

שלישית, על פי תיאוריות המימון הרווחות, סיכון גבוה יותר מוליד פרמיית סיכון גדולה יותר. לעומת זאת על פי משוואת הקפיטליזציה, תנודתיות גדולה יותר ברווחים אין משמעותה גידול מהיר יותר ברווחים. כך לדוגמא, במחצית השנייה של המאה העשרים רווחי ג'נרל אלקטריק גדלו

26 על נפלאות הפריון השולי של ההון, ראו פרקים 2, 4-5.

פי עשרה יותר מהר מאשר רווחי ג'נרל מוטורס, וזאת למרות העובדה שהתנודות ברווחי ג'י.אי. היו קטנות בהרבה מאלו של ג'י.אמ.[27]

בתחילת המאה התשע עשרה רווח מיתוס האבולוציה של למארק, לפיו הג'ירף גידל בהדרגה את צווארו כדי שיוכל לכרסם את עלי העץ הגבוהים. לפי כל הסימנים, נראה שתיאוריות המימון אימצו את מיתוס למארק: שוק ההון מתנהג כמו ג'ירף. הוא גורם למחירי הנכסים המתנודדים יותר לצמוח מהר יותר כדי להעניק למשקיעים סיבה לרכוש אותם. אלא שבניגוד למימון בנוסח למארק, על פי תיאוריית הון־ככוח תנודות גדולות ברווחיות לא מביאות "פרמיה" כלשהי. הסיבה לכך היא, שלא מדובר בעולם של יחידים המחליפים תועלות בשוק אלא ביחסי כוח מאורגנים.

אולי בעולמו של בֶרנוּלי, המשקיעים הבודדים הינם "שונאי סיכון" (risk averse) משום שמטרתם כיחידים היא לצרוך יותר הנאות. היכטה השנייה שלהם אמורה להקנות להם פחות הנאות מהראשונה, ומכאן שהסכנה היחסית לאובדן העושר/אושר גוברת עם הגידול בעושר. אבל בעולם התאגידי־מדיני, הקונפליקט הכוחני אינו מתבטא ברדיפה אחר יותר רווח של יחיד הדוניסט חששן, אלא במאבק של קבוצות הון על חלוקה־מחדש יותר גדולה של הרווחים לטובתן ביחס לקבוצות ההון האחרות. במאבק על החלוקה־מחדש אין משמעות לאידיאת התועלת השולית הפוחתת ואף לא לבן משפחתה שונא הסיכון.

רוב קבוצות ההון המובילות בעולם, כולל הגדולים מבין אלה הנקראים משקיעי פורטפוליו, אינן מגוונות במיוחד את השקעותיהם. למעשה, רבות מקבוצות ההון ממוקדות למדי בהשקעותיהן. מטרתן שונה מהמשקיע הבודד הפסיבי הסוגד ל־CAPM. הן אינן תופסות את הסיכויים כמרחב נתון אלא חותרות לשנות אותו. הן נאבקות להעלות את הרווחים הדיפרנציאליים ואת ההיפ שמסביבן, ובהחלט מנסות למתן את התנודות. למעשה הן אינן לוקחות סיכון אלא מעצבות סיכון. מכל מקום, ההצדקה הפרוטסטנטית הקושרת את התנודות ברווחיות לגודל הרווחיות פגה במציאות הזאת.

אין ספק שהקפיטליסטים המובילים חותרים באובססיביות למתן את התנודות ברווחיות, אולם הם עושים זאת לא בגלל תגמולי הנאה, אלא מאותם טעמים אשר השליטים במקדשים העתיקים העלו קורבנות למען רכך את לבם של אלי הכאוס: כדי לייצב את השליטה בהיררכיות הארמון ובקרב הנתינים ולהשיב את סדר הדברים אל כנו.

הסדר התאגידי־מדיני מבוסס על מאמץ להתעלם מאי הוודאות שאורבת במחשכים ולהמירה במין סיכון מעין־כמותי גלוי. מאחר שיחסית למשטרים אחרים, אופי־הכוח הקפיטליסטי הינו גמיש ביותר, נראה שלכאורה ניתן להשליט את התודעה הזאת. מנגד, הצבר ההון משמעותו קונפליקט כוחני מתמיד, התנגדות דינמית בתקופות שונות במקומות שונים בתוך היררכיות הכוח וניסיונות סותרים מתמידים לשינוי ולייצוב הסדר. מנקודת המבט של ההון, השלטת סדר מתבטאת בדרגת הביטחון: עד כמה ניתן להבליע את אי הוודאות, ועד כמה יחסי הכוח המשתנים יהיו יציבים יחסית. זאת משמעות הרכיב "מקדם הסיכון" במשוואת הקפיטליזציה של תיאוריית הון־ככוח.

ב. משטרי ההצבר הדיפרנציאלי

מוקד הצבר ההון במאה העשרים טבוע בתהליך הדיפרנציאלי. גבולותיו של תהליך זה נקבעים על ידי קבוצות ההון הדומיננטיות, החותרות להרחיב את שליטתן בחברה באמצעות חלוקה־מחדש של הרווחים והנכסים תוך כדי מיסוד מחדש של יחסי השליטה.

בניתוח ארוך טווח ובמצרפים גדולים של הון אפשר להסתפק ברכיב המרכזי של הקפטילזציה – **הרווח**. הרכיבים האחרים במשוואה – ההיפ והסיכון – ממלאים תפקיד משני וקצר טווח יותר. ולכן, בפרק זה נתמקד **ברווח ובחלוקתו** כמאפיינים המרכזים של הצבר ההון (אף שברור כי לפי תפיסת הון־כּכוח הרווח אינו יכול להיות משהו אחר מלבד חלוקה־מחדש). זאת הסיבה לשימוש שאנו עושים בפרק זה במונחים "רווח" ו"הצבר" כביטויים נרדפים.

מנקודת פתיחה זאת, כוחו של ההון הדומיננטי משתקף בראש ובראשונה ביחס שבין הרווח של קבוצת ההון הדומיננטי לבין רווחיהן של שאר יחידות ההון במשק. המאבק של ההון הדומיננטי **להעלאת** יחס זה הוא תמצית המאבק על יחסי השליטה הקפיטליסטיים והוא מתנהל בשתי דרכים עיקריות: האחת, באמצעות **הרחבת** ההצבר הדיפרנציאלי, כלומר על ידי הרחבה יחסית של גבולות הארגון. השנייה, באמצעות **העמקת** ההצבר הדיפרנציאלי, כלומר על ידי העלאת הרווח ליחידת ארגון קיימת ביחס לקבוצות ההון האחרות.

ניתן להשתמש בשתי הדרכים יחד, אולם מאחר שבדרך כלל התנאים הנחוצים לדרך אחת סותרים את אלו הנחוצים לשנייה, הולכת ומשתלטת דרך אחת עד שהיא מאפיינת תקופה מסוימת. הדרך שהפכה לדומיננטית קובעת את אופי המשטר לאותה תקופה, את קצב ההצבר וגם את גבולותיו.

כל אחד משני משטרי ההצבר פונה לאחד משני הנתיבים: או לשינוי **פנימי** ביחסי הכוחות, או לשינוי **חיצוני** של המבנה. מכאן, שבסך הכול קיימות ארבע אסטרטגיות של הצבר.

משטרי הצבר דיפרנציאלי

	נתיב חיצוני	נתיב פנימי
הרחבת ההצבר	הגדלת כושר הייצור	מיזוגים ורכישות
העמקת ההצבר	סטגפלציה	קיצוץ עלויות

משטרי ההצבר מוצגים בשתי דרכים: פעם כתיאור סיפורי ופעם כמתווה אנליטי. הקוראים יכולים לבחור בדרך המתאימה לנטיותיהם (ולתועלתם השולית).

ב.1 סיפור ראשון

משטר **הרחבת ההצבר הדיפרנציאלי** מכוון להרחבת השליטה בארגוני הייצור והצריכה. אסטרטגיית הנתיב **החיצוני** פועלת לחלוקה־מחדש של תוספות שטחי קיום חדשים. תוספת זאת נוצרת מצירוף אוכלוסיות חדשות לשטחים הקפיטליסטיים כתוצאה משינויים דמוגרפיים, מכיבוש טריטוריות חדשות, מהשתלטות על שטחי מחייה חדשים או מתהליכי פרולטריזציה ועיור.

על פי אסטרטגיה זאת, קבוצות ההון הדומיננטיות מתרחבות באמצעות השתלטות מהירה יותר מזו של בעלי הון אחרים על תהליכי ייצור וצריכה חדשים הסובבים את הקיום האנושי. מאחר

שגם בעלי הון אחרים נהנים מהתרחבות כללית זאת, הרי שבטווח הקצר התחושה היא ש"כולם מרוויחים" ושוררת אווירה של שגשוג. בתקופה זו גדל המשק במהירות גדולה יותר מאשר הפריון, כך שהרווחים גדלים, האבטלה נמוכה ולא מתעורר צורך בבלימה מוסדית של הייצור. משום כך, תקופה כזאת מאופיינת בדרך כלל במדיניות של "דלת פתוחה" ביחסי חוץ ובהסרת מחסומים בפני סחר חוץ והשקעות זרות. בתקופה כזו מרבים לכרוך דמוקרטיה עם ממשל חלש, ואף מזהים את החירות עם תחרות ועם כלכלת שוק.

הרחבת ההצבר יכולה גם לפעול בנתיב **הפנימי**: רווחי ההון הדומיננטי גדלים במהירות יותר גדולה יחסית לבעלי ההון האחרים באמצעות חלוקה־מחדש של השליטה הקיימת בייצור ובצריכה. כלומר, ההשתלטות נעשית על מצבורי בני אדם ונכסים שכבר נשלטים בידי אחרים (השתלטות על "נתחי שוק" בעגה העסקית השלטת). כל זאת מבלי לשנות את רמת הייצור והצריכה במשק. האסטרטגיה העיקרית היא של מיזוגים ורכישת נכסים על ידי קבוצות ההון הדומיננטיות. אלה משתלטות ישירות על חלקים נוספים במארג הקיום, ובכך אוחזות בשלל גדול יותר מתוך זרם הרווחים הקיים.

תקופה כזאת מאופיינת בצמיחה משקית מתונה. אז הולכות ומתמסדות ההגבלות האסטרטגיות על הייצור, ויחסי השליטה מקבלים דימוי טבעי. במקביל מתקבעים היחסים בין התאגידים הגדולים לבין העובדים המאורגנים, והממשלה נראית כגורם מרכזי וכמווסת ראשי של המשק.[28]

משטר **העמקת ההצבר הדיפרנציאלי** מכוון בעיקר ל**שליטה בשולי הרווח** (או ברווח למועסק). אסטרטגיית הנתיב **הפנימי** חותרת להשיג זאת באמצעות **קיצוץ דיפרנציאלי בעלויות**. זאת ניתן להשיג באמצעות שיפור היעילות ביחס ליעילות הממוצעת, או באמצעות הורדה יחסית של מחירי התשומות. דרכים אלה מהוות חלק בלתי נפרד מהפולחן העסקי הנפוץ, אבל נחשבות לאסטרטגיה דפנסיבית. אסטרטגיה זאת אינה מצליחה להגדיל בטווח הארוך את השליטה הדיפרנציאלית, אולם מאפשרת להיוותר בתחום "שיעור הרווח הנורמלי". שיפור היעילות כרוך בהכנסת שיטות טכנולוגיות חדשות, אך אלה אינן מביאות יתרונות דיפרנציאליים, אלא אם ניתן למנוע אותן משימושם של אחרים – דבר שאינו פשוט. טכנולוגיות ייצור חדשות מתפשטות מהר וקשה לבלום את העברתן (שלא כמו סחורות מוגמרות). אפילו קואליציות הון מקומיות חזקות מתקשות לשלוט במחירי תשומות מיובאות, כמו נפט, חומרי גלם וידע חדש, המוחזקים בידי קואליציות הון בינלאומיות חזקות מהן. באשר לתשומות עבודה, גם במצב של מיתון, שהוא אחד מסימניה של העמקת ההצבר, קואליציות הון מתקשות לנהל לאורך זמן קונפליקטים בלתי פוסקים על מחירי תשומות העבודה.

אסטרטגיית הנתיב הפנימי מובילה ברוב המקרים לקונפליקטים חברתיים חריפים (אתניים, דתיים, אזוריים וביטויים חלוקתיים אחרים, בהתאם לרמת המיסוד הפוליטי). לרוב, התוצאה של קונפליקטים אלה היא התפתחותה של תרבות פוליטית אלימה ורדודה. בתקופה כזאת נראה הממשל כמאבד את מקומו המרכזי במשק, והציפיות ממנו נוגעות בעיקר לריכוך מוקדי עימות חברתי (רווחות בתקופה זאת סיסמאות בנוסח "משילות", "אחדות העם", "פופוליזם" ו"מנהיג האומה").

28 'תחילת דרכו של הניאו־ליברליזם בשנות ה־80 וה־90 של המאה העשרים אופיינה בגל מיזוגים מהגדולים בהיסטוריה הקפיטליסטית, גל שלווה בסיסמאות "ממשל מצומצם" ו"יוזמה פרטית". אלא שהממשלים הניאו־ליברלים היו הגורם המרכזי שהוביל ומיסד את ההפרטה, את ניהול המיזוגים ואת חלוקת השלל עם פירוק המשטר הקודם.

העמקת ההצבר יכולה גם לפעול באמצעות אסטרטגיית הנתיב **החיצוני**. כמו בנתיב הפנימי, המטרה היא להעמיק את שולי הרווח (או הרווח למועסק) מהר יותר מהממוצע, אלא שכאן, המכשיר אינו הפחתת עלויות, אלא חתירה לשליטה **במחירים**.

בדרך כלל, מוכר בודד בשוק אינו נוקט באסטרטגיה של העלאת מחירים משום שהוא עשוי להפסיד מירידת נפח מכירותיו (הכמות ביחידות) יותר מאשר ירוויח מהעלאת הרווח ליחידת מכירה. לעומת זאת, קואליציה של עסקים בעלי אחיזה חזקה בתפוקה, או הסדרים תאגידיים־מדיניים המבטיחים שליטה בתפוקה – עשויים להביא לשולי רווח גבוהים וקבועים יחסית לממוצע, שהרי, עד לנקודה מסוימת, הרווח שהתווסף ליחידת מכירה יהיה גבוה יותר מהפסד שנובע מירידה כללית בנפח המכירות.

אסטרטגיה זאת של העלאת מחירים דיפרנציאלית ננקטת לרוב כאשר תמה לזמן מה ההתרחבות החיצונית שלוותה בצמיחה כללית במשק – ואף ההתרחבות הפנימית הגיעה לשיאה, ועמה מוצו גלי המיזוגים וההתארגנויות העסקיות האפשריות שנותרו.

במצב כזה נפתח הנתיב האינפלציוני (למעשה הסטגפלציוני). אסטרטגיה זאת נובעת מן היכולת התאגידית־מדינית להעלות מחירים תוך האטה או נפילה מתונה יותר של נפח המכירות. הליכה בנתיב זה כרוכה, מצד אחד, במאבק גלוי של קבוצות הון גדולות נגד עסקים קטנים ומצד שני, היא מחוללת מאבק משותף של קבוצות ההון הגדולות נגד קבוצות מאורגנות של עובדים. כלומר, מתחולל מרוץ כוחני להעלאה דיפרנציאלית של מחירים לאורך היררכיית הכוח.

העמקת ההצבר החיצונית מתחוללת בדרך כלל, על רקע ממשלים חלושים ביותר, בעלי מעורבות תקציבית גבוהה והוצאות לגיטימציה גבוהות.[29] כדי להמשיך ולהעמיק את שולי הרווח באמצעות אינפלציה חייבת התפוקה הכללית להיות הרבה מתחת לכושר הייצור. וכך, ככל שהאינפלציה הולכת ומתגברת, כן היא מופיעה כסטגפלציה בלתי מובנת. שיעור אינפלציה עולה משבש לא רק את תקצוב הארגונים הממשלתיים והציבוריים, אלא אף את תיכנון הרווחים העתידיים וכן הוא מאיים על יציבותו של שיעור הרווח הנורמלי. משום כך, שלב זה מסתיים לרוב בהתארגנות תאגידית־מדינית חדשה שמלווה במחזור חדש של הצבר.

ב.2 סיפור שני

כאמור, ההצבר מתנהל בשתי דרכים עיקריות: האחת נעשית באמצעות **הרחבת** ההצבר הדיפרנציאלי. המשמעות הכמותית של ההרחבה הדיפרנציאלית היא הגדלת **מספר המועסקים** שבשליטת ההון הדומיננטי ביחס למספר העובדים של יחידת הון ממוצעת. הדרך השנייה נעשית באמצעות **העמקת** ההצבר הדיפרנציאלי, או במונחים כמותיים – באמצעות העלאת **הרווח למועסק** שבשליטת ההון הדומיננטי יחסית לרווח הממוצע למועסק במשק.

פריסה אנליטית של הדברים: רמת הרווח נקבעת על ידי **הרווח למועסק** ועל ידי **מספר המועסקים**.

רווח (E) הוא מכפלה של **רווח למועסק** (E/L), **במספר המועסקים** (L).

כלומר, הרווח הוא מכפלה של **רוחב ההצבר בעומק ההצבר**. ומכאן:

משוואה י"ב.4 $$E = \frac{E}{L} \times L$$

29 בישראל התקיים משטר כזה בעידן ממשלי בגין, שמיר ופרס בשנות השבעים והשמונים.

הדרך הראשונה של ההצבר היא הגדלת **מספר המועסקים**. הדרך השנייה של ההצבר, המבוססת על הגדלת **הרווח למועסק**, כוללת שלושה מרכיבים:

המרווח (markup), שהוא אחוז הרווח במכירות. **המחיר** הנמדד כיחס בין ערך המכירות לבין כמות התפוקה. ולבסוף, **התפוקה למועסק** (בהנחה שכל התפוקה נמכרה).

נסמן את המרכיבים: **רווח** (E), **מרווח** (M), **מחיר** (P), **מכירות** (V), **תפוקה** (Q), **מועסקים** (L), **תפוקה למועסק** (A).

היחסים בין המרכיבים: **מרווח** ($M=E/V$), **מחיר** ($P=V/Q$), **תפוקה למועסק** ($A=Q/L$).

יוצא שניתן לכתוב את משוואה י"ב.4 בצורה יותר מפורטת:

משוואה י"ב.5 רווח = (מרווח × מחיר × תפוקה למועסק) × מספר המועסקים

משוואה י"ב.5 $E = (M \times P \times A) \times L$

עד כאן עסקנו בכמויות אבסולוטיות, אך במוקד ההצבר הקפיטליסטי ניצבות קבוצות ההון הדומיננטיות, ומבחינתן תהליך ההצבר אינו אבסולוטי אלא דיפרנציאלי. קבוצות אלה יוצרות את ההצבר הדיפרנציאלי; הן אלה הקובעות את קצבו ואת גבולותיו והן אלה המסמנות את "שיעור הרווח הנורמלי" (כלומר את שיעור הרווח הממוצע של כל יחידות ההון אותו הן חותרות "להכות").

כשמדובר בתמונת העולם של בעלי ההון הדומיננטי – הרי שמדובר בעולם יחסי, כלומר ביחס למה שמקובל או למה שראוי בתודעה השלטת. מכאן, שהרווח הדיפרנציאלי ניתן לתיאור כמותי כשמבטאים כל מרכיב במשוואה י"ב 4 במונחים **יחסיים**: באמצעות היחס בין יחידת הון **דומיננטית** לבין יחידת הון **ממוצעת**. וכך נקבל את משוואה י"ב 6.

משוואה י"ב.6 רווח דיפרנציאלי = תעסוקה דיפרנציאלית × רווח דיפרנציאלי למועסק

יחידת הון **דומיננטית** מבוטאת באותיות הרגילות. תוספת (a) תבטא את יחידת ההון **הממוצעת**. תעסוקה דיפרנציאלית (L/L_a). רווח דיפרנציאלי למועסק ($(E/L)/(E_a/L_a)$).

משוואה י"ב.6 $$\frac{E}{E_a} = \frac{L}{L_a} \times \frac{E/L}{E_a/L_a}$$

באופן דומה ניתן לבטא בצורה דיפרנציאלית את משוואה י"ב.5:

משוואה י"ב.7 רווח דיפרנציאלי = (מרווח דיפרנציאלי × מחיר דיפרנציאלי × תפוקה דיפרנציאלית למועסק) × תעסוקה דיפרנציאלית

וכך מתקבלת המשוואה הבאה:

משוואה י"ב.7 $$\frac{E}{E_a} = \left(\frac{M}{M_a} \times \frac{P}{P_a} \times \frac{A}{A_a}\right) \times \frac{L}{L_a}$$

בתחילת הפרק כתבנו שלאורך זמן ובמצרפים גדולים למדי, הקפיטליזציה נקבעת בעיקר על ידי הרווח. מכאן שנוכל לאמוד את שיעור ההצבר באמצעות שיעור צמיחת הרווח. יתר על כן, בתודעת השולטים בקבוצות ההון הדומיננטיות, אשר בעיניהם העולם הוא תמיד יחסי, ההצבר הדיפרנציאלי נקבע על פי **ההפרש בין שיעור השינוי ברווח שלהם לבין שיעור השינוי ברווח "הנורמלי" ליחידת הון ממוצעת באותה עת ובאותו מקום.**

הפרש זה מתואר במשוואה י"ב.8.

משוואה י"ב.8 הצבר דיפרנציאלי ≈ שיעור שינוי דיפרנציאלי ברווח למועסק + שיעור שינוי דיפרנציאלי בתעסוקה
≈ שיעור שינוי דיפרנציאלי במרווח + שיעור שינוי דיפרנציאלי במחיר + שיעור שינוי דיפרנציאלי בתפוקה למועסק + שיעור שינוי דיפרנציאלי בתעסוקה

שיעור השינוי של המרכיבים מבוטא באותיות קטנות וכך מתקבלת המשוואה הבאה:

משוואה י"ב.8 $$e - e_a = (m - m_a) + (p - p_a) + (a - a_a) + (l - l_a)$$

כדי להרחיב את שליטתן עומדות בפני קבוצות ההון הדומיננטיות שתי דרכים, שעשויות להפוך למגמה כללית במשק, או מה שניתן לכנות: **משטרי הצבר**.

דרך אחת היא **הרחבת ההצבר**. בדרך זאת חותר ההון הדומיננטי להשגת יתרון דיפרנציאלי בתעסוקה ($l - l_a > 0$). דרך זאת המתפצלת לשני נתיבים: נתיב **חיצוני** ונתיב **פנימי**.

בנתיב **החיצוני** של **הרחבת ההצבר**, ההון הדומיננטי חותר להעלות את שליטתו הישירה בבני האדם באמצעות שליטה בתעסוקתם, בקצב מהיר יותר מאשר הגידול בתעסוקת הפירמה הממוצעת. נתיב זה הופך למקובל כשהתנאים הכלליים של הצבר ההון מאפשרים גידול כללי בתעסוקה, או כשהתנאים מאפשרים התפשטות לשטחים חדשים ולתחומים שהקבוצות הדומיננטיות לא פעלו בהם קודם לכן. התרחבות זאת מתנהלת בגבולות שנקבעים על ידי קצב גידול האוכלוסייה ועל ידי קצב "הפרולטריזציה" (הכנסת הילידים לתוך הרשת התאגידית־מדינית) של אותם חלקים בחברה שעדיין נותרו מחוץ למעגל הקפיטליסטי.

בנתיב **הפנימי** של **הרחבת ההצבר** ההון הדומיננטי חותר להגדלת ארגוניו ושליטתו הישירה בנתינים המועסקים באמצעות מיזוגים, השתלטויות ורכישות של חלקי בעלויות המרחיבות את שליטתו, אך מבלי שמשתנה סך התפוקה ומספר המועסקים במשק. נתיב זה של התרחבות מוגבל על ידי בלמים מוסדיים (כמו חוקים והגבלות בנוסח "אנטי־טראסט"), וכן משום שלעתים לא נותרו יחידות הון שכדאי לרכוש ולמזג. באופן כללי, משטר הרחבת ההצבר מאופיין בצמיחה יציבה, באבטלה נמוכה ובאינפלציה נמוכה.

הדרך השנייה הינה **העמקת ההצבר**. דרך זאת מכוונת להעמקה יחסית של **שיעור הרווח למועסק**. ניתן להשיג זאת באמצעות שלוש שיטות: האחת, באמצעות תוספת דיפרנציאלית של תפוקה למועסק והיא ידועה יותר בכינויה "עלייה בפריון" ($a - a_a$). השיטה השנייה היא באמצעות העלאה דיפרנציאלית של המרווח, או אחוז הרווח במכירות ($m - m_a > 0$). השיטה השלישית היא באמצעות אינפלציה דיפרנציאלית ($p - p_a > 0$).

השיטה הראשונה מבוססת על היכולת **להגדיל את הפריון היחסי** ($a - a_a$) והיא נתקלת לעיתים קרובות בקשיים הנובעים מחוסר היכולת למנוע את הפצת הידע ואת תפוצת הטכנולוגיות. הסיבה לכך היא הקושי להגן על טכניקות ייצור, ולכן היתרון הדיפרנציאלי של ההון הדומיננטי בפריון הייצור נשמר לטווח קצר בלבד.

העלאה דיפרנציאלית של המרווח ($m - m_a$) היא היכולת של קבוצות ההון הדומיננטיות להגדיל את המרווח (אחוז הרווח במכירות) מהר יותר מהגידול במרווח הממוצע. אם המרוץ להגדלת המרווח גורר את יתר הפירמות, המשמעות מנקודת המבט של כלל החברה היא חלוקה־מחדש של ההכנסות לרעת ההכנסות של השכירים ואנשי התחתית. אמצעי זה נתפש כעימות גלוי וישיר בין השכר לבין ההון, בנוסח הקונפליקטים התעשייתיים של המאה התשע עשרה, והוא מתלווה בדרך כלל לאמצעי השלישי של העמקת ההצבר שהפך למקובל ביותר במאה העשרים, הלא הוא העלאה דיפרנציאלית של המחירים, או אינפלציה דיפרנציאלית.

אינפלציה דיפרנציאלית ($p - p_a$) היא יכולתן של קבוצות ההון הדומיננטיות להעלות את מחיריהן יותר מהר מאשר העלייה הממוצעת של המחירים במשק. זה האמצעי המהיר ביותר לחלוקה מחדש של ההכנסות.

בתקופה שבה שורר תהליך **העמקת** הצבר, ההצבר הדיפרנציאלי נשען, אם כן, על שני מרכיבים עיקריים: על צמיחה דיפרנציאלית בחלקו של הרווח במכירות (**מרווח דיפרנציאלי**) ועל הפרשים בשיעורי השינוי של המחירים (**אינפלציה דיפרנציאלית**).

בהנחה שעליית הפריון הדיפרנציאלי ($a - a_a$) אינה משמעותית בתהליך ההצבר, ניתן להשמיטו מן המשוואה ולהציג את תהליך **העמקת ההצבר** הדיפרנציאלי כמבוסס רק על **המרווח והאינפלציה הדיפרנציאליים**.

משוואה י"ב.9 $$e - e_a \approx (m - m_a) + (p - p_a)$$

תהליך **העמקת** ההצבר הלך והפך לדומיננטי במאה העשרים. אחד הסממנים הבולטים של הקפיטליזם התאגידי־מדיני מאז תחילת המאה העשרים היה הנטייה המתמדת לאינפלציה. אין אמנם קשר לינֵארי בין קצב תהליך ההצבר לבין האינפלציה, אך האינפלציה הינה חשובה למבנה הכוח. יש להדגיש, שהשפעת האינפלציה אינה לינארית: בעוד שאינפלציה מתונה יחסית עשויה להועיל להצבר דיפרנציאלי — אינפלציה דוהרת יכולה לפגוע בלגיטימציה של המבנה המעמדי, לפורר את הסדר שעליו נשענים יחסי הסמכות ולפגוע בתהליך ההצבר.

מנגד, לתהליך **הרחבת** ההצבר המאופיין בצמיחה בעלת אינפלציה נמוכה יש יתרון מסוים: הוא מעמעם את הקונפליקט בין השכר לבין ההון, ובעיקר — הוא בולם התפתחותה של תודעה פוליטית אלטרנטיבית. התוצאה היא שמשטר **הרחבת** ההצבר מסייע לחזק את ההגמוניה של התודעה העסקית ואת המוסדות העסקיים בחברה. ברור שכאשר תהליך ההתרחבות הדיפרנציאלית מגיע לשיאו, הן מבחינת השטחים החדשים שהוא כובש והן מבחינת תהליך הרכישות והמיזוגים, הנטייה אל עבר **העמקת** ההצבר הופכת לדומיננטית.

ג. היסטוריה של מחזורי ההצבר הדיפרנציאלי

ההצבר הדיפרנציאלי הינו מנגנון חדש יחסית בהיסטוריה של הקפיטליזם. הוא הופיע רק בסוף המאה התשע עשרה, במקביל לעליית הקורפורציה והפיכתה למוסד דומיננטי בקפיטליזם. יחד עמם החלה התפשטותו המהירה של פולחן "שיעור הרווח הנורמלי" כחלק מהסדר התאגידי־מדיני.

בתחילתו, ההצבר הדיפרנציאלי היה דומיננטי באזורים הקפיטליסטיים המובילים, בעיקר במרכזים העירוניים הגדולים של ארה"ב ובריטניה. רק לאחר מלחמת העולם השנייה, הוא התחיל ללבוש את צביונו הגלובלי.

בהמשך הפרק נראה כי במרוצת המאה העשרים הצבר ההון הדיפרנציאלי התמקד פחות ופחות בתהליכים המתוארים בהתלהבות בספרי מדע הכלכלה – כלומר, פחות בהרחבת כושר הייצור (הרחבה חיצונית) ועוד פחות בהגדלת הפריון (העמקה פנימית). ההצבר התבסס יותר ויותר על שיטות כוחניות ישירות: רכישות ומיזוגים וחלוקה־מחדש אינפלציונית.

במאה התשע עשרה היה גידול מהיר בתפוקה ובפריון, שהיה מלווה באינפלציה נמוכה ולעתים אף בדפלציה (ירידת מחירים). במחצית השנייה של המאה התשע עשרה הייתה ירידה כללית של מחירים. המציאות האופטימית הזאת הולידה את שתי הכלכלות הפוליטיות הרווחות כיום: הניאו־קלסית והמרקסיסטית.

שתי הכלכלות הפוליטיות פיתחו תיאוריות ערך המבוססות (עד היום) על הנחה מרכזית, לפיה המודרניזציה (או הקפיטליזם) נשענת על דחף לרווחיות, המביא לצמיחה תעשייתית־יצרנית בתוך קונטקסט של "שוק תחרותי" ונטייה להוזלה מתמדת של סחורות, עם עלייה ביעילות ובפריון העבודה. למעשה, תולדות המאה העשרים והמאה העשרים ואחת מוכיחות את ההפך מן הדוקטרינות המקובלות (הן השמרניות והן הרדיקליות). מאה השנים האחרונות אופיינו במחזורים של משברי תפוקה קיצוניים ובאינפלציות הגבוהות ביותר בהיסטוריה של החברות המדיניות, אולם משברי התפוקה והאינפלציה לא בהכרח פגעו בתהליך ההצבר ולעתים אף תמכו בו.

תיאוריית הון־ככוח משקפת היטב את ההיסטוריה החדשה: על פי התיאוריה החדשה, הצבר ההון (או הרווח) אינו אבסולוטי־כלכלי אלא דיפרנציאלי־כוחני. הוא אינו מבוסס על צמיחה מצרפית (הגדלת התפוקה והצריכה). הוא אף אינו מנוגד לעלייה בשיעור האבטלה. בתהליך ההצבר אין שום דחף פנימי או התניה כלשהי להוזלת מחירי סחורות, העלאת שיעור התעסוקה או רתיעה מפני התייקרות (אינפלציה), כשם שאין בו חלילה שום נטייה להתכנסות הרמונית או דחף לשיווי משקל ומיני נטיות פרברטיות שמייחסים מדעני הכלכלה להון.

התקופה שבין סוף המאה התשע עשרה ועד למלחמת העולם הראשונה הייתה עידן של **הרחבת הצבר חיצונית**. היא אופיינה בצמיחה כלכלית גבוהה, שלוותה באינפלציה נמוכה ובתחילת הפיכתן של הקורפורציות האמריקאיות (בעיקר של נפט וחומרי גלם) לבינלאומיות. מחזור זה הסתיים במלחמת העולם הראשונה. בשנות העשרים העליזות של המאה העשרים היה גל מיזוגים גדול (**הרחבה פנימית**) שהסתיים במפולת 1929, ובשנות השלושים השתררות סטגפלציה בלתי נראית (לעיני הכלכלנים הממוסדים), כלומר (**העמקה חיצונית**).[30]

30 בפרק 8 הזכרנו את המחקרים בשנות השלושים, לפיהם הסתבר שבארה"ב שרר מיתון כבד בסקטורים המובילים בעלי הריכוזיות הגבוהה. אלו אופיינו בירידה בייצור ובתעסוקה, לעתים עד כ־80%, בעוד שהמחירים בהם כמעט לא ירדו

מלחמת העולם השנייה וההרחבה המסיבית של הייצור, הצריכה והתעסוקה הביטחוניים והאזרחיים הולידה גל הרחבה **חיצונית**, ובעיקר הצבר דיפרנציאלי מואץ של הקורפורציות המרכזיות שהיו דומיננטיות בהזמנות הצבא ובגיוס עובדים וציוד. פתיחת המלחמה הקרה המשיכה את התרחבות ההצבר הדיפרנציאלי של ההון הדומיננטי ופריסתו מחוץ לארה"ב.

שנות החמישים והשישים של המאה העשרים היו תקופת השיקום של אירופה ויפן. ההצבר התחולל בעיקר דרך התרחבותו המהירה של הביקוש לסחורות צריכה אזרחיות וצבאיות, שהיה בעיקר בשליטת הפירמות הגדולות. הוא ניזון מהתרחבות כושר הייצור במשקים ההרוסים ומן הגידול הדמוגרפי המהיר (baby boom), שהזכיר את הפרולטריזציה שהתרחשה במאה התשע עשרה באירופה. במשך שני עשורים אלה הצמיחה הממוצעת במדינות הקפיטליסטיות המובילות הייתה מהירה (6% לשנה) ולוותה באינפלציה ממוצעת נמוכה (פחות מ־3% לשנה). ההצבר הדיפרנציאלי היטיב בעיקר עם הקורפורציות הגדולות שבבסיסן בארה"ב, אשר רווחיהן היחסיים הגיעו לשיא. זה היה עידן "ההגמוניה האמריקאית".

התמונה התהפכה בסוף שנות השישים: אפילו במשקים משגשגים באותה תקופה, כמו גרמניה ויפן, הואטה הצמיחה. קבוצות ההון הדומיננטיות במדינות הקפיטליסטיות המרכזיות הגיבו בניסיונות לחדור למדינות פריפריאליות, אולם נבלמו ברובן על ידי משטרים אנטי מערביים ואֶטטיסטיים. תוך זמן קצר שינו תהליכי ההצבר את כיוונם וההון הדומיננטי במדינות המרכזיות החל לחתור **להעמקת ההצבר**. במדינות הקפיטליסטיות המרכזיות נבלמה הצמיחה וירדה לממוצע של 3% לשנה, בעוד שהאינפלציה קפצה לשיעור של 8% לשנה.[31]

הסטגפלציה של שנות השבעים ושל המחצית הראשונה של שנות השמונים היוותה אולי "משבר" ממבט מצרפי, אולם לא בעיני הקבוצות הדומיננטיות, ובעיקר לא לאלה ששלטו, ולו בעקיפין, בצמתים האסטרטגיים של האנרגיה, חומרי הגלם, הנשק והפיננסים. צמתים אלה השיגו באמצעות אינפלציה דיפרנציאלית, שיעורי רווח דיפרנציאליים גבוהים ביותר.[32]

לקראת סוף שנות השמונים החל המעבר למשטר חדש. האינפלציה במדינות המרכזיות החלה לרדת, אולם הצמיחה המהירה של שנות השישים לא התחדשה אלא נותרה בשיעורים מתונים. האטת הצמיחה במדינות המרכזיות, למרות הירידה באינפלציה, נעוצה בתהליך שמכנים כיום "גלובליזציה". המשמעות העיקרית של התהליך היא חריגתו של ההון אל מעבר לגבולות המדינתיים, כלומר – יכולתו לקנות ולמכור יחידות בעלות ברחבי העולם. זה היה תהליך חדש, שנמנע מקבוצות ההון הגדולות בתקופת המלחמה הקרה, והתרחש בקנה מידה גדול בהרבה מהתפשטות ההון והביזה שאפיינו את סוף המאה התשע עשרה (עידן המכונה אימפריאליזם). המשמעות הייתה שההון הדומיננטי לא פנה עוד להרחבת כושר הייצור במדינות האם אלא פעל **להרחבה החיצונית** שהתחוללה יותר ויותר במדינות פריפריאליות לשעבר כמו סין, הודו ו"שווקים מתעוררים" אחרים. לשם כוונו הציפיות לשיעורי הרווח הדיפרנציאלי של קבוצות ההון הדומיננטי.

ואפילו נטו לעלות. זהו מצב סטגפלציוני מובהק, אלא שהיה קשה להבחין בו משום שבסקטורים המבוזרים המחירים נפלו במהירות, וכך ברמה המצרפית נראה היה ששוררת דפלציה.

31 הסטגפלציה של שנות השבעים מוסברת, בדרך כלל, כנובעת ממשברים במחירי הנפט ומנטישת בסיס הזהב של הדולר. אבל לדעתנו הסיבתיות היא הפוכה: עליית מחירי הנפט ונטישת בסיס הזהב בארה"ב, היו תופעות שנבעו משינוי באופי ההצבר הדיפרנציאלי (ניצן וביכלר, 2007: פרק ד').

32 ניצן וביכלר, שם: פרקים ה־ו.

תהליך הגלובליזציה קיבל תמריצים רבים: נפילתה של ברית המועצות, שקיעת האידיאולוגיות האטטיסטיות ו"תלות" של המדינות הפריפריאליות, שנקטו עד סוף שנות השמונים שיטות שונות למניעת השקעות זרות והפעילו מדיניות לעידוד "תחליפי ייבוא" (פרק 9). בסופו של דבר, העולם נפתח מחדש להתפשטות המשטר הקפיטליסטי.

כבר באמצע שנות התשעים, הרווחים מהעולם הפריפריאלי היוו יותר מ־20% מסך הרווחים של הפירמות הטרנסלאומיות שבסיסן בארה"ב, גידול דרמטי בהשוואה לרווח של 10% בלבד בעשור הקודם.[33] המדינות הפריפריאליות הפכו לחשובות לא רק בגלל הגידול המהיר של אוכלוסייתם, אלא בעיקר בגלל תהליך הפרולטריזציה המהיר שעוברות האוכלוסיות הכפריות שבהן. במקביל, תהליך הליברליזציה של הסחר העולמי, שלווה בעלויות נמוכות של ייצור זול בעולם הפריפריאלי, פעל כבלם נגד נטיות אינפלציוניות במדינות התעשייתיות המרכזיות לשעבר, למרות ירידת הצמיחה הכלכלית בהן. התפשטות מנגנון ההצבר הדיפרנציאלי פירושה התרכזות הכוח בידי קבוצה מלוכדת של בעלי ההון הדומיננטי.

האינטגרציה של קבוצות ההון הגדולות הישנות עם קבוצות ההון החדשות בשטחים "המתעוררים" בעולם הופכת את הקבוצה המשולבת הזאת ל**מעמד שליט חדש**.

לא עוד מעמד של בעלי הון חזקים, הפועלים באופן בינלאומי מבסיסים של מדינות לאומיות חזקות (מגמה שהמרקסיסטים כינו בתחילת המאה העשרים בשם "אימפריאליזם"), אלא רשת יחידות שליטה תאגידית־מדינית, בעלת תודעה מעמדית חדשה, גלובלית, השולטת בהצבר ההון העולמי.[34]

מאז תחילת האלף השלישי התמתנה ההתרחבות העולמית של ההון הדומיננטי, ובמקביל התחזקו הניסיונות ליצור סטגפלציה שתפצה על ההתמתנות. נראה שההון הדומיננטי הולך וקרב אל שיא כוחו, וכי משברי ההצבר הדיפרנציאלי עשויים להתעצם (דיון מפורט להלן בפרק 14).

במרוצת המאה העשרים הלכה ונחשפה מהותו הפיננסית־כוחנית של ההון. ראשית, קבוצות ההון הדומיננטיות ניהלו את תהליך ההצבר הדיפרנציאלי בעיקר באמצעות רכישות ומיזוגים של נכסים. שנית, הצבר ההון הדיפרנציאלי התבסס פחות ופחות על הגדלה כללית של יכולת הצריכה והחל להתרכז בחלוקה־מחדש של הרווח באמצעות האינפלציה, או יותר נכון, באמצעות הסטגפלציה. נתעמק בשני תהליכים אלה.

ד. מיזוגים ורכישות

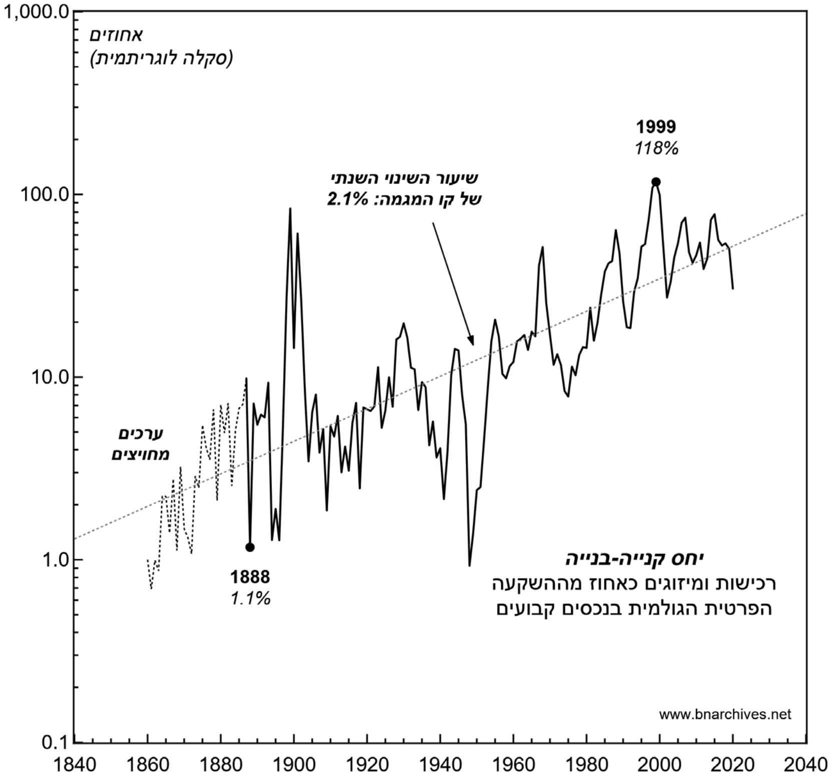
ד.1 מחזורי המיזוגים

תרשים י"ב.1 מתאר את היחס בין שני הנתיבים של **הרחבת ההצבר**: הרחבה **פנימית** (השקעות ברכישות ובמזוגים של כושר ייצור קיים) ביחס להרחבה **חיצונית** (השקעות בהגדלת כושר הייצור).

33 Nitzan (1996). המאמר מציג את הנתונים הפריפריאליים של פירמות טרנסלאומיות, שבסיסן בארה"ב. על פי המאמר (והעדכונים שנוספו לו) חלקן של כלל פירמות הבת האמריקאיות מחוץ לארה"ב בסך רווחי הקורפורציות האמריקאיות עלה מ־10% בשנות ה־50 ל־45% בשנים האחרונות. עדכון הנתונים לתקופה האחרונה: Bichler and Nitzan (2019).

34 על האיכות החדשה של אותו Transnational Capitalist Class ראו: Robinson and Harris (2000); וכן סימפוזיון בנושא שנערך: *Science* & *Society* (2001-2002) Vol. 65, No. 4

תרשים י"ב.1
רכישות ומיזוגים בארה"ב, 1860-2020

הערה: הנתונים בסדרה שלפני שנת 1887 נאמדו כחיוץ בשלושה צעדים: ראשית, קביעת הערך ההתחלתי לשנת 1860=1 וערך הסיום לשנת 1887=9.83 (ערך אקטואלי). שנית, חישוב ערכי 26 השנים 1861-1886 באמצעות מקדם שיעור שינוי שנתי של $1.088 = 9.83^{1/27}$. ולבסוף, הוספת אלמנט רנדומלי לנתונים המחושבים שנוטים מעלה כדי לשוות לסדרות מגמה שתיראה מציאותית. הנתונים לאחר 1887 קובצו ממקורות שונים המבוססים על יחס ממוצע בין סדרות סמוכות שחפפו בחלק מהתקופות. קו המגמה בתרשים מתקבל מחישוב רגרסיית הלוג של ערכי הסדרה מול השנים וקבוע. לבסוף חישוב הפונקציה המעריכית של הערכים החזויים.

SOURCE: Gross private fixed domestic investment till 1928 is from Kuznets (n.d.), Table T-8, spliced with data since 1929 from the U.S. Bureau of Economics Analysis, NIPA Table 1.1.5 via IHS Markit (series IF). The buy-to-build ratio is spliced from the following sources on the value of mergers & acquisitions (each of which is first divided by gross private fixed domestic investment): **1887-1894**: Conant (1901: 12); **1895-1920**: Nelson (1959, Tables B-3 & B-7, pp. 145 and 154); **1921-1930**: Eis (1969, Table 1, p. 271); **1931-1947**: the value of mergers and acquisitions is estimated by multiplying the number of mergers and acquisitions from the U.S. Federal Trade Commission through Carter et al. (Series Ch422) by the S&P 500 price index from Global Financial Data (series _SPXD); **1948-1967**: U.S. Federal Trade Commission through Carter et al. (2010, Series Ch429); **1968-1984**: *Mergestat Review* (1991 and 2008); **1985-2020**: Institute of Mergers, Acquisitions and Alliances. All raw data, except for gross private fixed domestic investment since 1929 and the S&P 500 price index, are from updates by Dr. Joseph A. Francis https://www.joefrancis.info/buy-to-build-indicator/.

התרשים מציג מין "מדד מיזוגים" מתוצרת שלנו, האומד כל שנה את סכום ההוצאות לרכישות ומיזוגים של נכסים כאחוז מן ההשקעות הקבועות (על קניית כושר ייצור חדש).[35]

הסקלה השמאלית שבתרשים ערוכה באופן לוגריתמי (כדי לאפשר השוואה בין תנודות יחסיות של ערכים קטנים וגדולים). על פי התרשים נראה שהמאה התשע עשרה אופיינה בהרחבה מתמדת של כושר הייצור יחסית לחלוקתו־מחדש. בשנת 1888 למשל, על כל דולר של השקעה "ריאלית" בציוד ובמיכון תעשייתי חדש, הוצא קצת יותר מסנט אחד על רכישות ומיזוגים. מאה שנה מאוחר יותר היחס התהפך, ועל כל דולר של השקעה "ריאלית" הוצא למעלה מדולר לרכישות ומיזוגים. כלומר, במרוצת המאה העשרים חשיבות תהליך המיזוגים הלכה וגדלה.[36]

על פי קו המגמה בתרשים, רואים שמאז שנות השישים של המאה התשע עשרה היה קצב הגידול השנתי הממוצע של הרכישות והמיזוגים מהיר ב־2.1% יותר מאשר הגידול בהשקעות הקבועות. הנתיב הפנימי של הרחבת ההצבר הפך ליותר ויותר דומיננטי.

בתרשים ניכרים כארבעה מחזורי מיזוגים. הראשון מתרחש בשנים הראשונות של המאה העשרים, והוא הגל "המונופולי", שממשיך עד לחוקי "האנטי־טראסט". באותה תקופה בלט כוחם של ברוני ההון הגדולים שהשתלטו על ענפים מרכזיים כמו מסילות ברזל, בנקאות, פחם, נפט, בשר, פלדה ונחושת.

הגל השני הוא "האוליגופולי", והוא שרר בשנות העשרים עד לקטיעתו במפולת הבורסה של 1929. בגל זה פרצו פירמות מובילות מעבר לאחיזה שלהן בענפים ובתת ענפים והתחברו עם פירמות אחרות בענפים משלימים, עד לשליטה משותפת בענפים שלמים כמו מכוניות וציוד חשמלי.

הגל השלישי החל בשנות החמישים ונמשך עד סוף שנות השישים. הפירמות הגדולות רכשו מגוון עסקים לרוחב המשק. זהו הגל "הקונגלומרטי", שבו מתגבשות קבוצות הון כקונצרן השולט במגוון רחב של עסקים הכולל ביטוח, השקעות, בנקאות, נשק, קופות גמל, נדל"ן, רשתות שיווק, מחשבים, הוצאה לאור ותקשורת המונית.

הגל הרביעי והאחרון במאה העשרים הוא הגל "הגלובלי", שהחל מאמצע שנות השמונים ושכך בסוף המאה. הגל הזה הפך פירמות מקומיות לקבוצות טראנס־לאומיות. בעשרים השנים האחרונות תהליך המיזוגים הואט באופן משמעותי.

חשוב לציין, כי בכל המחזורים היו פירמות אשר היו להן עסקים ושלוחות מעבר לים. למשל, בתחילת המאה העשרים (במרוצת המחזור "המונופולי"), כבר היו קיימות פירמות כמו של או סטנדרד אויל אוף ניו ג'רסי (לעתיד אקסון), אשר הפיקו נפט בקווקז, בבלקנים, באינדונסיה ובמזרח התיכון. הן התאימו לקונטקסט הניאו־מרקסיסטי שאפיין את התקופה כ"קפיטליזם מונופולי" או כ"אימפריאליזם", כלומר, פירמות רב־לאומית שבסיסן מצוי במעצמה קפיטליסטית המעניקה להן גיבוי צבאי־דיפלומטי באזורים פריפריאליים.

מכל מקום, המחזורים הללו אינם חלק מהתפתחות אבולוציונית או קווית. אם לומר זאת בקיצור, הרי מדובר בהיסטוריות נפרדות: כל אחד מהגלים הסתיים במשבר־הצבר אשר שינה

35 תרשים זה הוצג לראשונה בכנס אקדמי ב־1999 ופורסם אח"כ ב־Nitzan (2001) וכן ב־Nitzan and Bichler (2009). על הדרך (המסובכת למדי) של איסוף הנתונים אומדנם והערכתם ראו סיכום: Nitzan and Bichler (2009): Data Appendix to Chapter 15, pp. 359-360.

36 הקו המקווקו בתחילת סדרת הנתונים הוא אומדן מחויץ (extrapolated) שלנו. אמנם אין נתונים לתקופה שלפני 1887, אך ידוע שתהליך המיזוגים היה אז רק בחיתוליו. כדי לייצג את התהליך הראשוני הזה באופן גרפי הנחנו שב־1860 היו המיזוגים והרכישות שווי ערך ל־1% מההשקעה ה"ריאלית", ושיחס זה עלה, תוך כדי קפיצות, עד שהגיע לערכו כפי שנמדד לראשונה ב־1887.

את ההיסטוריה הכלכלית פוליטית. כל "חבילה" היסטורית כזאת נשאה בתוכה שינויים חריפים במוסדות המדיניים, בהרגלי המחשבה, באידיאולוגיות השליטות, בהרגלי הצריכה וכמובן שינויים בקונטקסט הבינלאומי, כמו שינויים בהרכב המעצמות, בקואליציות ובבריתות הבין מדינתיות, באזורי העימות, באופי ההתנגדות למעצמות, בהסדרי המטבע, בארגונים הבינלאומיים ובתיאוריות של הפוליטיקה הבינלאומית.

ד.2 מדוע ממזגים? אידיאות והצדקות

התהליך המואץ של המיזוגים והגידול המהיר בנכסיהן של קבוצות הבעלות הגדולות הביך תדיר את המומחים והאידיאולוגים. "**...מרבית המיזוגים מאכזבים בסופו של דבר. מדוע אם כן פירמות ממשיכות להתמזג?**" שאל לתומו האקונומיסט (Anonymous, 28.11.1998). גם ספרי הלימוד למדע הכלכלה אינם מספקים תשובה בהירה לשאלה. אחד הספרים הנפוצים למימון תאגידי אף הגדיל וטען כי המיזוגים "**...נותרו אחת מעשר התעלומות בפיננסים**" (Brealey et al. 1992: Ch. 36).

הנושא הטריד את טובי המוחות הממוסדים כבר בראשית גלי המיזוגים, שהרי המודלים האלגנטיים של הדוקטרינה הניאו־קלסית נסמכים על הנחות ברורות מאליהן אודות תחרות בין שחקנים לא גדולים, שווים, חסרי מנוח וחסרי כוח בשוק אנונימי.

עוד בתחילת המאה העשרים אלפרד מרשל התחבט קשות בבעיה: מצד אחד, הוא האמין שפירמות גדולות הינן יעילות יותר, לפי המובן שהוא היקנה למושג "יעילות". מצד שני, פירמות גדולות פוגעות באמונה המקודשת של תחרות מושלמת בשוק.

בסופו של דבר מרשל צידד בגודל על פני התחרות. הוא טען שפירמות גדולות ועתירות הון דומות לעצים ביער: אין חשיבות לגודלם של העצים, משום שבמוקדם או במאוחר סופם לגווע ולפנות את מקומם לעצים חדשים ויותר חזקים. כך גם המצב במשק: פירמות צומחות ומשתלטות על ענפים מסוימים בזכות המרץ והתושייה של היזמים שיסדו אותן, אולם כאשר היזמים מתים פגה התנופה והפירמות מתנוונות. התיאוריה נשמעת טוב, ואכן במרוצת המאה העשרים כבשה וול מארט את מקום הרשת הענקית סירס רובק, והונדה נגסה בשליטתם של צאצאיו המנוונים של הנרי פורד (אם כי לאחרונה הפכה טויוטה למובילה עם נתח שוק עולמי של 8.5% לעומת פורד עם 5.1% והונדה עם 4.8%).

מובן ש"תיאוריות" דרוויניסטיות מסוג זה, אכן מביאות נחמה למאמיניהן, אולם הן מתקשות לעמוד במבחן המציאות: קשה להסביר למשל, כיצד ג'נראל אלקטריק, שמייסדיה מתו והשליטה בה התפצלה מזה שנים רבות, נותרה במשך עשרות שנים אחת הפירמות הגדולות והרווחיות ביותר בעולם. בדומה לכך קשה להסביר את השגשוג הבלתי פוסק של פירמות ענק כמו אקסון, יבמ, סיטי בנק, ולאחריהן אפל, פייסבוק, גוגל, שלא לדבר על לפיתת החנק הנצחית של קואליציות ה'קירצו' היפניות וה'צ'ייבול' הקוריאניות.

בסופו של דבר נמצא פתרון בדמות התיאוריה של רונלד קואז, אשר הייתה והינה בעלת השפעה רבה על האידיאולוגיות של הפירמה.[37] לפי קואז, גודלה של הפירמה הוא פשוט עניין של "עלויות החליפין" (transaction costs). השאלה שיש לשאול היא בעצם: כיצד הירככיה של יחסי פיקוד אנכיים בפירמה עשויה להיות יותר יעילה מיחסי חליפין אופקיים מרצון בשוק? בניסוח פשוט

37 Coase (1937)

השאלה היא: מדוע פירמת מקדונלד'ס קונה בשר בשוק מספקים חיצוניים, אולם הקופאי בדוכן של מזללת מקדונלד'ס אינו משלם לאדם שלצִדו אשר אורז ומעביר לו את קציצת ההמבורגר? משום מה, שניהם מקבלים שכר מהנהלת הפירמה וכפופים ליחסי פיקוד ולא ליחסי שוק. כיצד יתכן שיחסי פיקוד כאלה יחזיקו אם כולם בסופו של דבר רוצים להיות ספקים של כולם במסכת של יחסי שוק?

התשובה הגאונית של קואז, שזיכתה אותו בפרס נובל, הייתה: "עלויות החליפין". יחסי חליפין בשוק תלויים ביעילות הנוצרת מתחרות, אולם יחסים מסוג זה כרוכים בעלויות מסוימות: הזמן המתכלה על חיפוש אחר המחיר הזול ביותר, על רישום הקנייה והמכירה בספרים, חישוב המס בגין המכירה, העברת המס וכו', כל אלה הן עלויות שהולכות ומצטברות. יוצא, שקיימת ברירה בין יחסי פיקוד באמצעות חלוקת תפקידים והתארגנות היררכית בפירמה, לבין יחסי חליפין בשוק. ההחלטה לבחור תלויה בעלויות היחסיות של שני סוגי הפעילות, ולפיכך ברווח של השחקנים המשתתפים במסכת היחסים האלה. אם היעילות השולית ביחסי השוק גדולה יותר מעלות החליפין השולית ביחסים אלו, יתרחבו יחסי שוק בענף. אם לאו, יחסי החליפין ילכו וימוסדו ליחסי פיקוד כמו בארגון הפירמה.

"התיאוריה" של קואז הכשירה באחת את ארגוני הענק וגם הותירה את דוקטרינת התועלת השולית שלמה. שהרי הבחירה בין יחסי פיקוד היררכיים ובין יחסי שוק תלויה בעלויות והתועלות השוליות שלהם על פי מתכונת הדוקטרינה הניאו־קלסית. הסתבר ממנה, שפירמות צומחות והופכות לענקיות רק משום ש"עלויות החליפין" בין השחקנים גדולות מן היעילות שמספקים יחסי השוק. הפירמות פשוט "סופגות" לתוכן פעילויות אשר עלויות החליפין שלהן יותר גבוהות במצב הארגוני והטכנולוגי הקיים. כך הן גורמות לחברה האנושית בכללותה להפוך ליעילה יותר. כך קיבלו קבוצות ההון הגדולות בתקופת המשבר הגדול של שנות השלושים הצדקה לשליטתן במשק, הנובעת לכאורה מיחסים תועלתניים רציונליים. אין ספק, הגיע לקואז פרס נובל.

מאז 1937, השנה שקואז פרסם את מאמרו, התפשטה האידיאולוגיה של "עלויות החליפין" והתברר שהיא טובה לבחינת מגוון רחב של נושאים, כגון: מהו גודל המדינה הרצוי, מה היא ההחלטה הנכונה בחלופה בין ייצוא ישיר לבין הקמת חברת־בת בחו"ל, מה הוא הגודל האופטימלי של איחוד מכס ועוד.[38] הטיעון בסופו של דבר מסתכם בקביעה שהגודל הקיים של הפירמה משקף את עלויות החליפין הקיימות. קיימת אמנם בעיה קטנה, משום שמסתבר שאף אחד לא יודע כיצד מודדים את עלויות החליפין, שלא לדבר על מדידת התועלת של ארגון היררכי. בקיצור, הקביעה הזאת אינה שונה בטיבה ממלאי אמונות ההבל הניאו־קלסיות, כגון האמונה שהמחיר משקף את התועלת השולית ושהרווח משקף את הפריון השולי של ההון. יתר על כן, על פי היגיון זה מסתבר כי התשלובות הסובייטיות או הנאציות היו יעילות יותר מאשר פירמות שפעלו בכלכלות שוק, שאם לא כן הן לא היו מתקיימות. כמובן, ניתן לטעון שבמדינות כמו בריה"מ וסין, נכפה על התושבים הציות לתכתיבי התיכנון של פקידים ממשלתיים, ומכאן שיחסי החליפין בהן לא שיקפו ניתוח של עלות־תועלת. אלא שטיעון זה ניתן להעלות גם כנגד משק קפיטליסטי, שהרי אילו שררו בו יחסי חליפין של שוק לא היה צורך בהנפקת תיאוריות ג'אנק מהסוג של קואז.

38 מחקרים רבים נערכים על פי התיאוריה הזאת במלוא הרצינות, למשל: Williamson (1985, 1986). הספרות שעוסקת ב"מדידת" עלויות החליפין מסוקרת אצל: Wang (2007) וכן: Macher and Richman (2008). ביקורת על הנושא: Buckley and Chapman (1997).

בקיצור, תיאוריה זאת סובלת ממעגליות, אותה מחלה שמאפיינת את התיאוריות המונפקות מטעם דוקטרינת התועלת השולית של ההון. יתרונה הוא בכך שהיא נקלטת היטב וטובה לכל מזג אוויר. היא קלה להוכחה ובלתי ניתנת להפרכה. אין פלא שתיאוריית קואז התחבבה על השליטים ומשננים אותה הלוך ושוב בחוגי הכלכלה והמשפטים.

גם בחינה היסטורית מפריכה לחלוטין את תיאוריית "עלויות החליפין" של קואז. במרוצת המאה העשרים התרחשו כמה גלים של מיזוגים, ובמקביל הייתה עלייה מתמדת בגודל הפירמות. אך בעוד שמספר העובדים במפעלים הגדולים של היום אינו גדול מזה של תחילת המאה, ואפילו קטן יותר — גדלו מאז הפירמות המובילות אשר שולטות במאות ובאלפי מפעלים. תהליכים אלה סותרים את תיאוריית "עלויות החליפין", משום שבעקבות "מהפכת ההייטק" והגידול המהיר בכושר התקשורת האלקטרונית והמחשבית היה עלינו לצפות לירידה ב"עלויות החליפין", ומכאן, לעלייה ביחסי שוק ולירידה בגודל הפירמות.

המציאות הפריכה את התיאוריה: הפירמות, ובעיקר בענפי ההייטק, ממשיכות לבלוע זו את זו ולתפוח. וכך, במקום צמיחה של טיפוס "התאגיד הווירטואלי", המתבסס על יחסי שוק והסכמים ארעיים, על פי הבשורה החדשה של אסכולת העסקים של אוניברסיטת הרווארד[39] — ממשיך לשגשג הטיפוס הישן והמאוד ממשי של קבוצת הון דומיננטי, החותרת לגדול באמצעות השתלטויות, רכישות ומיזוגים.

פן נוסף לתיאוריות של מרשל וקואז על גודל הפירמה הציג יותר מאוחר הכלכלן הפוליטי ג'וזף שומפטר. הוא הסביר כי במשק דינמי קיים תהליך מתמיד של "הרס יצירתי".[40] כל מבנה מונופולי הולך ומתכרסם לאחר פריצת דרך טכנולוגית שמחוללת גל רחב של חדשנות וארגון מחדש, עד לשקיעתו של הגל ומיסודו של מבנה מונופולי חדש. לדוגמא: אילי מסילות הברזל ששלטו בסוף המאה התשע עשרה במשק האמריקאי פינו מקומם להרס היצרני של תעשיית המכוניות בשנות העשרים. תעשיית האלקטרוניקה של שנות החמישים נהדפה הצִדה על ידי המחשב, התוכנה והתקשורת.

התיאוריה של שומפטר, ובעיקר הלוגו "הרס יצירתי", הפכה לפופולרית בבתי ספר למנהל עסקים ובקורסי השתלמויות למנהלים זוטרים בארגונים התאגידים־מדיניים ברחבי העולם. בשנות התשעים של המאה העשרים היה נדמה שאכן התחולל מין נס "הרס יצירתי" ברחבי העולם. זאת לפחות טענו האידיאולוגים החדשים שבישרו על קץ ההיסטוריה הישנה ותקומתה של "הכלכלה החדשה". על פי הבשורה, הלך ושקע העולם הריכוזי הישן, שהתבסס על הקונצרנים הביורוקרטיים הגדולים אשר חלשו על תעשיות כבדות וחומרי גלם נדירים. את מקומו תפס עולם דינמי, תחרותי וחדשני, שבו פועלים יזמי ההייטק, אילי תקשורת ואשפי ידע. אלה שינו את מבנה העסקים ברחבי העולם. פירמות מטיפוס חדש קראו תיגר על ענקי "הכלכלה הישנה" ולא שעו עוד להסדרים המוסדיים ששררו במשקים הלאומיים. ממשלים במדינות המפותחות והפריפריאליות נאלצו לוותר על עמדות השליטה שלהם בוויסות הביקוש הכללי, נוכח ניצחונה של אידיאולוגיית השוק התחרותי והצרכן הריבוני. סוף סוף הגיע הקפיטליזם הנאור אל תור הזהב של קץ ההיסטוריה.

אלא ששוב, המציאות הבנלית במאה העשרים ואחת הפריכה את הפנטסיה. מסתבר, שלמרות השינויים הטכנולוגיים וההרס היצירתי הרב, מצב העניינים לא כל כך השתנה. רמת הריכוזיות התאגידית גדלה משום מה באופן מתמיה, ולאחר דור קצר של היערכות מחדש ושינויים

39 Malone and Laubacher (1998)
40 Schumpeter (1942)

טכנולוגיים מופלגים צץ לו המבנה התאגידי הישן והטוב, הפעם מחוזק ומלוכד יותר. בתוך פרק זמן קצר רוב הפירמות המובילות של ההייטק נמצאו בשליטה של אותם תאגידים ישנים ושל אותן קבוצות בעלות ומשפחות ששלטו ב"כלכלה הישנה".

בדומה לשינויים המבניים שהתחוללו בעבר, גם עתה נכנסו למעגל טכנו־קפיטליסטים חדשים כמו ביל גייטס, פול אלן ואנתוני באלמר, מייסדי מיקרוסופט, מייקל דל מייסד דל, לורנס אליסון מייסד אורקל וסטיבן ג'ובס מייסד אפל, לארי פייג' וסרגי גרין מייסדי גוגל, מרק צוקרברג מייסד פייסבוק ואלון מאסק מייסד טסלה, ומאחוריהם מיטב קרנות ההון הדומיננטיות. עמם נכנסו מאות מייסדים חדשים, אשר מאחוריהם ניצבות קבוצות הון דומיננטיות שמקורן בסין, הודו ואזורים אחרים בעולם הפריפריאלי לשעבר. טכנו־קפיטליסטים אלה ברובם לא עסקו בחידושים מדעיים או טכניים, אלא חתרו להשתלט לפני האחרים על השינויים הטכנו־פוליטיים שאירעו בתקופתם. ואכן, תוך תקופה קצרה לאחר ההשתלטות הם התמזגו במבנה התאגידי הישן. זאת גם הסיבה לכך שהם הפכו לגיבורים בקרב התקשורת הממוסדת.

מדובר אם כן בקפיטליסטים הפורצים לענף חדש לפני האחרים. הם מוּנעים על ידי אותם דחפים אשר קיננו בגיבורו של באד שולברג, שתיאר בספרו מה מריץ את סמי את עליית היזמים בענף ההייטק דאז – סרטי הקולנוע.[41] ביל גייטס עמד בשנות השבעים של המאה העשרים במצב דומה לזה של ג'ון רוקפלר קשישא בשנות השבעים של המאה התשע עשרה. רוקפלר הבין את אופי "הכלכלה החדשה" שהנפט עשוי להביא לעולם, ולכן פנה לחסל את מאות המפיקים והמזקקים בענף, בדרכו להתחבר אל ראשי "הכלכלה הישנה" דאז: מורגן, דרקסל, קרנגי, ונדרבילט והרימן. התוצאה הייתה שרוקפלר הפך בסוף המאה התשע עשרה לבעל ההון הגדול בעולם וסטנדרד אויל שבבעלותו חמסה את מרבית הרווחים ביחס לעסקים הגדולים האחרים.

כמאה שנה יותר מאוחר, בשנת 1998 היו בענף התוכנה העולמי בערך 450 פירמות גדולות, אשר יחד הרוויחו 11.5 מיליארד דולר. מתוך רווח זה השיגה מיקרוסופט, למרות האיכות הירודה של סחורותיה, בערך 8 מיליארד דולר, או 70% מהרווח בענף. בקצרה: אין כאן "כלכלה חדשה" ולא טכנולוגיה גבוהה, אלא שיטות נושנות של השתלטות על טכנולוגיה וארגון מחדש של יחסי הכוח.[42]

מסתבר שגם "הכלכלה החדשה" לא הביאה מזור לדוקטרינה הניאו־קלסית, והמיזוגים המואצים בין פירמות טכנולוגיות גדולות נותרו תעלומה פיננסית. אכן אניגמה.

נראה שבכל זאת ניתן להסביר את התהליך הזה בפשטות ובאלגנטיות (ומבלי להיכנס לקטטות עם הדוגמות השליטות) באמצעות התיאוריה של הצבר ההון הדיפרנציאלי.[43] בתוך מבנה הכוח קיימת סתירה פנימית: מצד אחד ההון הדומיננטי נדחף להרחבת השליטה בתהליכי הייצור והקיום. מנגד, רכישת ציוד תעשייתי חדש והרחבה מהירה של כושר הייצור (הרחבת הצבר **חיצונית**) עשויה לגלוש מעבר לקצב הגידול של הצריכה הכללית, ובכך לסכן את שליטת ההון הדומיננטי בייצור החברתי. בשפה הרשמית הוא עלול להיקלע למצב של "עודף כושר ייצור", "קשיי נזילות", "מיתון", או בקיצור, הוא עשוי להגיע למצב של אי שליטה במחירים ורווחים למכירה ההולכים ומתמוטטים.

41 שולברג (1941).

42 כעשרים שנה מאוחר יותר, ב־2020, הרווח הנקי בענפי המחשב והתוכנה היה גדול כמעט פי עשרה, וכמובן מבנה יחסי הכוח לא השתנה בהרבה. בשנה זאת סך כל הרווח הנקי בענפים אלה היה 109 מיליארד דולר, ומתוכו 68 מיליארד, כלומר 62% (איך לא) נוכס על ידי מיקרוסופט אותה אלמה מאטר הישנה והדשנה.

43 הפרכת הדוגמות האקדמיות השליטות בנושא המיזוגים: Nitzan and Bichler (2002): 52-60.

משום כך האסטרטגיה של הרחבת ההצבר **הפנימית**, שהתפתחה במאה העשרים, מאפשרת את הרחבת יכולת השליטה של ההון הדומיננטי בפחות סיכונים מפני התמוטטות הסדר.

לאסטרטגיה זאת מספר יתרונות ברורים: ראשית, רכישות ומיזוגים של נכסים קיימים אינם מסכנים את השליטה משום שאינם יוצרים כושר ייצור חדש. שנית, רכישות ומיזוגים של נכסים קיימים מייצבים את השליטה של ההון הדומיננטי בתפוקה/מחירים. שלישית, הרכישות והמיזוגים מגדילים את סך הרווחים של ההון הדומיננטי מהר יותר מאשר שיעור הגידול הממוצע של הרווחים (למיזוגים יש השפעה שולית על מספר הפירמות, ולפיכך גם השפעה שולית על הרווח הממוצע). רביעית, הרכישות והמיזוגים מפחיתים את הסיכון של קבוצות ההון הדומיננטי משום שהם מגדילים את חלקן בתוך סך הבעלויות ומכאן מגבירים את כוחן ואת כושר הבלימה שלהן.

בקצרה, הבעלים המנהלים הדומיננטיים במאה העשרים נדחפים ומותנים להעדיף רכישה של בעלויות קיימות ומיזוגן ביחידות בעלות גדולות יותר על פני רכישה של קווי ייצור וצריכה חדשים. לדוגמא, רכישת פירמה קיימת בעלת כושר שליטה יציב בייצור ("פטנט", "ידע", "קניין רוחני") ושליטה קבועה למדי באוכלוסיית צרכנים ("מוניטין", "זיכיון") מאפשרת להגדיל את זרם הרווחים ולהפחית את מספר המתחרים, מבלי להסתכן בנפילה של שולי הרווח.

מדד המיזוגים, שהולך וגדל למרות התנודות המחזוריות מאז תחילת המאה העשרים, משקף את העלייה המתמדת בעוצמתן הדיפרנציאלית של קבוצות ההון הדומיננטי, כלומר ביכולתן לחלק־מחדש את הרווח.

ד.3 מדוע המיזוגים נוטים למחזוריות?

ההיסטוריה של המחזורים, כפי שנראית בתרשים י"ב.1 נושאת מין אופי מסתורי. מדוע על המיזוגים וההשתלטויות לשאת דפוס של גל? מדוע הגלים אינם מקריים או מקוטעים?

ההיגיון השליט (כלומר הדוקטרינה הנלמדת) משובץ בתוך חלוקת העבודה השלטת. כך יצא שבקו הייצור האקדמי קיבלו את הזיכיון על ההגות בתהליך המיזוגים כוהני "המִיקרו כלכלה", ומתחתם התחפרו המאמינים במתחמים המבוצרים של "הניהול העסקי" ו"תיאוריית הפירמה".

אחד ההסברים הידועים ביותר ב"מִיקרו כלכלה" מבוסס על מחקריהם של טוֹבּין ובריינארד, אשר עסקו בהגיון ובהצדקה של מחיר ההון (פרק 2).[44]

על פי הסברם יוצא, שפירמה תקנה ציוד תעשייתי חדש אם העסקה יותר זולה מאשר קניית ציוד קיים (איך לא). אם ציוד קיים זול יותר, הפירמה תקנה אותו מהבעלים האחרים. אין מה לומר: מול הגיון מקורי כזה קשה לעמוד.

אם נרחיב את היריעה לכלל העולם העסקי ונבדוק את ההיגיון הזה לאורך ההיסטוריה העסקית, נוכל לנסח היפותזה, לפיה יש לצפות שלאורך השנים ייווצר קשר הפוך בין מדד המיזוגים שלנו (יחס קנייה־בנייה) לבין המדד הידוע בשם Tobin's Q.

מדד טובין הוא היחס בין מחיר השוק של הנכסים לבין עלות החידוש/החלפה שלהם (replacement cost). מדד המיזוגים, כזכור, הוא היחס בין ההשקעה בציוד חדש לבין השקעה בקניית נכסים קיימים. על פי ההיגיון השליט, נצפה שככל שמחיר הנכסים הקיימים יירד ביחס למחירי ציוד חדש (ירידה במדד טובין), כך יגדל חלקן של ההשקעות "הפיננסיות" ביחס להשקעות "הריאליות" (עלייה במדד המיזוגים), וההפך, כלומר, יש לצפות שמדד טובין ומדד המיזוגים יופיעו **כיחס הפוך**.

44 Tobin and Brainard (1968, 1977)

תרשים י"ב.2

מדד טובין ויחס קנייה־בנייה בארה"ב, 2020-1940

הערה: הסדרות מבוטאות כממוצעים עוקבים של חמש שנים. ערך השוק של המניות והאג"חים התאגידיים הינו ללא אחזקות זרות שבבעלות תושבי ארה"ב. היחס קנייה־בנייה מקובץ ממקורות שונים המבוססים על יחס ממוצע בין סדרות סמוכות שחפפו בחלק מהתקופות. הסברים מלאים: תרשים י"ב.1.

Source: U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series FAPNREZ for current cost of corporate fixed assets). The market value of corporate equities & bonds splices series from the following two sources. 1932-1951: Global Financial Data (market value of corporate stocks and market value of bonds on the NYSE). 1952-2014: Federal Reserve Board through IHS Markit (series FL893064105 for market value of corporate equities less FL263164100 for market value of foreign equities held by U.S. residents, including foreign investment fund shares; FL893163005 for market value of corporate and foreign bonds less FL263063005 for market value of foreign bonds held by U.S. residents).

תרשים י"ב.2 מתאר שתי סדרות: הקו הדק הוא אותו מדד מיזוגים שנתוניו לקוחים מן התרשים הקודם, והוא מבוטא באחוזים (בסקלה השמאלית). הקו העבה הוא מדד טובין המבוטא כיחס בסקלה הימנית (כלומר, המנה שמתקבלת מן היחס בין שווי השוק ובין הערך הנקי של עלות החלפת הציוד שבבעלות הפירמות התעשייתיות). כדי למתן את הקפיצות קצרות הטווח, שני המדדים מבוטאים כממוצעים עוקבים של חמש שנים.

על פי ההיגיון השליט אנחנו מצפים, כאמור, לקשר הפוך בין הסדרות. אבל התרשים מראה דווקא ההפך: מאז שנות הארבעים במאה העשרים, הקורלציה בין מדד טובין לבין מדד המיזוגים, נראית חיובית למדי: 0.7+ מתוך 1 שהוא הערך המקסימלי... (משום מה נזכרנו בהוכחה על דרך השלילה, אחת ההמצאות החשובות בתולדות המדע הדמוקרטי).

אז מה קרה? "בעל הבית השתגע"? הקפיטליסטים של ארה"ב אינם רציונליים? האם הם חברו לחבל בתיאוריה ובמקום לציית לחוקי הטבע ולהשקיע בסחורות זולות, הם מתעקשים באופן עקבי בשבעים השנים האחרונות להשקיע בנכסים יקרים?

קיימת כמובן אפשרות אחרת: אולי, כמו שאנו מוכיחים, קיים הגיון אחר, לא ניאו־קלסי, לא "כלכלי", לא "רציונלי" (אם־כי הוא בהחלט הגיוני מאוד).

ה. האינפלציה והסטגפלציה

ה.1 מחזורי אינפלציה

כאמור, תהליך **העמקת** ההצבר הדיפרנציאלי הפך לדומיננטי במאה העשרים, ואחד מסימניו הבולטים היה הנטייה המתמדת לאינפלציה. הצמיחה הואטה והצבר ההון הדיפרנציאלי הלך והתרכז, יחד עם הרכישות והמיזוגים, בחלוקה־מחדש של הרווח באמצעות האינפלציה.

האינפלציה אינה תופעה חדשה בהיסטוריה המדינית. באירופה היא הופיעה בעתות משבר קשה.

תרשים י"ב.3 מתאר את מדד המחירים לצרכן בבריטניה לאורך יותר מ־800 השנים האחרונות, למן שנת 1209 לסה"נ. בספרו *הגל הגדול*, שבו קיבץ את נתוני ההיסטוריה האינפלציונית מחוקרים שונים, כתב ההיסטוריון הכלכלי דוויד פישר כי הוא מזהה בהיסטוריה של בריטניה ושל אירופה ארבע גלים של משברים אינפלציוניים. כל מהפכת מחירים באה יחד עם שינוי במשטר הפוליטי ובסדר החברתי כתוצאה ממשבר לגיטימציה של הסדר הישן.[45]

הגל הראשון התרחש במאות השלוש עשרה והארבע עשרה, והוא סימן את קץ המשטר הפיאודלי (מלחמות אצולה, מלחמות מאה השנים ומגפת האבעבועות השחורות שהגיעה דרך נתיב המשי). בעקבותיו בא הסדר הרנסנסי של ערי המדינה האיטלקיות.

הגל השני היה מהפכת המחירים של המאה השש עשרה (כיבוש אמריקה, יבוא כסף וזהב לאירופה המערבית, הלחץ של האימפריה העות'מנית על מרכז אירופה ומלחמות שלושים השנה). בעקבותיו בא הסדר של הנאורות שלאחר שלום וסטפליה.

הגל השלישי הוא מהפכת המחירים של המאה השמונה עשרה (אשר התחילה בערך ב־1730 והגיעה לשיאה במהפכה הצרפתית ובמלחמות הנפוליאוניות). לאחר מכן בא הסדר הוויקטוריאני שבעקבות קונגרס וינה והתבססות האימפריה הבריטית.

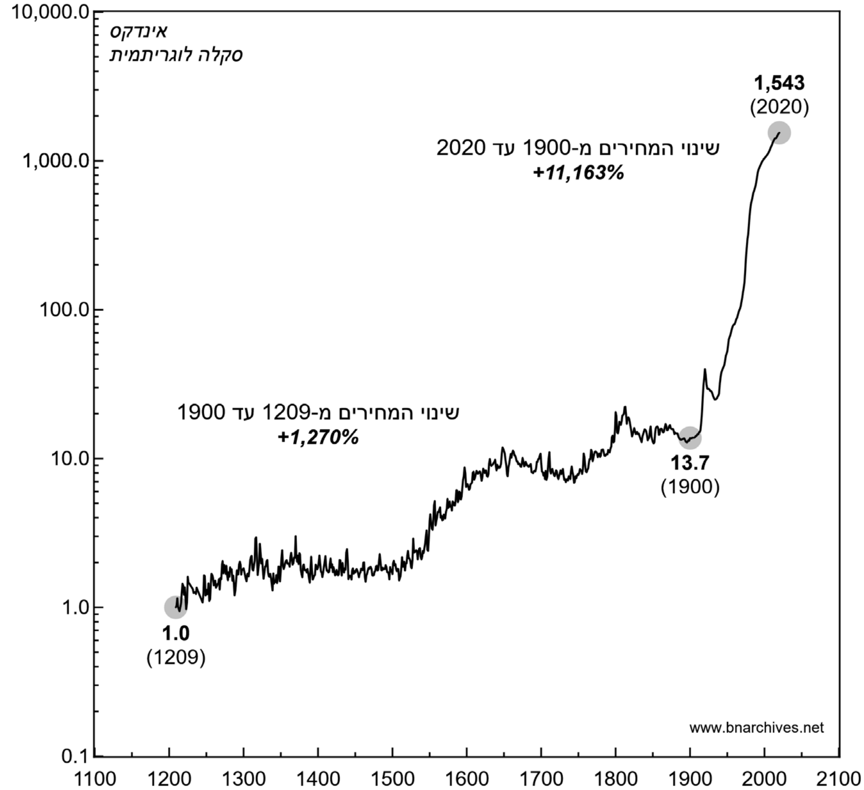
הגל הרביעי הגיע בתחילת המאה העשרים וטרם הסתיים. הגל כולל מהפכות עולמיות (רוסיה, סין, הדה־קולוניזציה), מלחמות עולמיות, מלחמות בין גושים של מעצמות והתערערות הסדר הבריטי, לאחריו הרוסי ולבסוף האמריקאי. הכול כלול.

שתי תופעות בולטות במהלך ההיסטוריה של מדד המחירים: התופעה הראשונה היא ההבדל החד בסדרי גודל האינפלציה בין מאה השנים האחרונות לבין שבע מאות השנים שקדמו להן. בין דמדומי המשטר הפיאודלי ועד 1900, למרות תהפוכות הגלים ומהפכות המחירים, הסתכמה עליית המחירים בבריטניה בפחות מ־1,300%, ואילו במאה ועשרים השנים הבאות, משנת 1900 ועד היום, עלו המחירים בבריטניה ביותר מ־11,000%.[46]

45 Fischer (1996)

46 יש לזכור שמדובר בבריטניה. בישראל לדוגמא, רק בשנים 1977-1985 (תקופת הזוהר של בגין־שמיר־פרס) עלו המחירים בכ־5,000%. בגרמניה שלאחר מלחמת העולם הראשונה עלו המחירים בעשרות אלפי אחוזים תוך תקופה קצרה. התהלכו

תרשים י"ב.3
מדד המחירים לצרכן באנגליה, 1209-2020

הערה: הנתונים קובצו ועובדו לבסיס ההתחלתי של שנת 1209=1.0

SOURCE: Consumer price data for 1209-1954 are from The Bank of England's collection of historical macroeconomic and financial statistics, 'A Millennium of Macroeconomic Data for the UK', Version 3.1, Tab A-47 on 'Nominal wages and prices 1209-2016': Consumer Price Index (CPI) – preferred measure (https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/statistics/research-datasets/a-millennium-of-macroeconomic-data-for-the-uk.xlsx?la=en&hash=73ABBFB603A709FEEB1FD349B1C61F11527F1DE4). From 1955 onward, data are from the IMF's International Financial Statistics via IHS Markit (series L64@C112).

התופעה השנייה הבולטת היא בדפוס השינוי של המחירים: במרוצת שבע מאות השנים עד 1900, הן בתקופות של גלים אינפלציוניים והן בתקופות של יציבות יחסית, המחירים נטו להתנודד מעלה מטה סביב קו המגמה. למן תחילת המאה העשרים לעומת זאת (מלבד שנות השלושים), המחירים טיפסו ועלו בחדות ללא פיתולים, בלי עכבות ובלי היסוס.[47]

אז סיפורים משעשעים על פקידי מדינה שנאלצו לסחוב את השטרות שקיבלו כשכרם במריצות, או על המבקרים במסעדות שהתבקשו לשלם רק ביציאה, משום שהמחירים הספיקו לעלות בעת הסעודה... (סטפן צוויג, העולם של אתמול; סבסטיאן הפנר, סיפור של גרמני).

47 גם ירידת המחירים שאירעה בשנות השלושים אינה כה פשוטה. כפי שהראה במחקרו גרדינר מינס, רוב ירידת המחירים אירעה בענפים תחרותיים ובעסקים קטנים. מנגד, בענפים האוליגופוליים המחירים נותרו יציבים. בכמה ענפים בעלי ריכוזיות גבוהה המחירים אף עלו, בעוד שהתפוקה שם נפלה לעתים ב־80%. Means (1935).

המאה העשרים אם כן, הינה האינפלציונית ביותר וללא תקדים ביקום ההיסטורי.

מכאן אף ניתן להבין לליבם של אנשי המאה התשע עשרה, אשר הגו את שתי הכלכלות הפוליטיות, הליברלית והמרקסיסטית. הם חיו בתקופה הוויקטוריאנית היציבה. הם לא הכירו אינפלציה שיטתית המעוגנת במבנה הכוח, ולכן סברו שאינפלציה היא סטייה זמנית מן המצב הטבעי בשווקים. יתר על כן, בחלק מתקופתם הם אף חוו ירידת מחירים (דפלציה), והם קישרו זאת עם מיתון, רעב ואבטלה. הם התרכזו בתיאוריות של ייצור, פריון וחלוקת התוצר "הריאלי" המשפיע ישירות על המנותק מן הייצור החברתי "הריאלי". וכך, הם הורישו לילידי המאה העשרים את האמונה (אשר שותפים לה כיום הן הניאו־קלסים והן המרקסיסטים) כי אינפלציה היא עליית מחירים שלא מדרך הטבע. היא מהווה יציאה זמנית משיווי המשקל. היא נגרמת מהתנפחות מהירה מדי של כסף ביחס לפעילות "הריאלית" של הייצור. הכסף עצמו הוא, לדעתם, גורם "ניטרלי" אשר אינו קובע את הפעילות היצרנית במשק. אמונות אלה נובעות מן האגדות של המאה השמונה עשרה על "חברה אזרחית" יצרנית־כלכלית המנותקת מן "המדינה" הפרזיטית הכוחנית־פוליטית.

המציאות במאה העשרים ואחת, על פי תיאוריית הון־ככוח, הינה שונה: ילידי המאה הזאת חיים בקונטקסט של אינפלציה מתמדת. הם לא יכולים לעלות בדמיונם חיים ללא ציפיות לעליית מחירים. התנועה האינפלציונית המתמדת נדחקת מתודעתם כפי שנדחקת מדמיונם היותם נתונים בתנועה מהירה ומסחררת עם כדור הארץ. למעשה, ילידי משטר ההון של ימינו חיים במשטר של אינפלציה, אבל בהיותם שבויים במורשת המאה התשע עשרה הם עדיין קושרים בדמיונם את המשטר התאגידי־מדיני עם תהליכי ייצור־צריכה־חיסכון־פריון. רובם מותנים שלא לתפוס כי אינפלציה אינה תופעה נומינלית הנגרמת מכוחות "הכלכלה הריאלית" ("ביקוש יתר", "בלמי היצע") או סתם "הדפסת כסף", אלא היא חלק חשוב בסדר התאגידי־מדיני. האינפלציה היא חלק מיחסי הכוח הריאליים ביותר.

מכל מקום, קצב האינפלציה הואץ במחצית השנייה של המאה העשרים ומאז שנות השבעים היא "התגלתה" לפתע כסטגפלציה (אינפלציה + מיתון). זאת הייתה תגלית מרעישה, משום שעד אז האמונה השלטת סירבה להכיר באפשרות כזאת. הדוקטרינה גרסה שאינפלציה קשורה ישירות לצמיחה גבוהה ולאבטלה נמוכה. זה היה חלק מן המורשת של המאה התשע עשרה. שהרי אינפלציה היא עודף ביקוש, אשר נגרם לאחר שהייצור בספרה הריאלית אינו מצליח לאזנו. אבל מאז שנות השבעים התגלה למרבית הפלא שהאינפלציה אינה קשורה דווקא עם צמיחה, אלא משום מה נוטה להופיע דווקא בעת משברי תפוקה ותעסוקה (כלומר, היא מחוברת למיתון ולאבטלה).

ה.2 סטגפלציה דיפרנציאלית

הצירוף הלא הגיוני של אינפלציה עם מיתון דווקא משתלב היטב בהגיון של תיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי. יתר על כן, במצבים מסוימים המיתון הינו תנאי הכרחי לאינפלציה. על פי ההיגיון של ההצבר הדיפרנציאלי, האינפלציה (והסטגפלציה) במהותה אינה תופעה מקרו כלכלית. היא אינה תוצאה של "עודף ביקוש", אף שהיא מוצגת ככזאת. היא גם לא סטייה מגונה משיווי משקל מסתורי ואינה עונש על מדיניות מוניטארית קלוקלת, או על חטא "ציפיות אינפלציוניות" נלוזות. **האינפלציה (והסטגפלציה) הינה מוסד כוחני. היא חלק ממאבק הכוחות שהארגונים והתאגידים־מדיניים מנהלים בשיטתיות כדי לחלק־מחדש הכנסות ונכסים.**

מילטון פרידמן והמוניטריסטים בעקבותיו, מצהירים כי "האינפלציה היא תמיד ובכל מקום תופעה מוניטרית" (Friedman, 1968: 98). המשמעות היא, כי אפילו שסך כמות הכסף ורמת המחירים הכללית יעלו, לא תהייה לכך חשיבות בעולם הריאלי של הייצור והצריכה.[48]

תיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי מוכיחה לעומת זאת, שהאינפלציה תמיד ובכל מקום היא **כלי לחלוקה־מחדש**.

מילטון פרידמן ומדעני הכלכלה משקיפים על האינפלציה במבט **מצרפי** (הבוחן את הממוצע הכללי של המחירים במשק). הם רואים בה עניין מקרו כלכלי. תיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי לעומתם, מבוססת על תפיסה דיסאגרגטיבית וקונפליקטית. התיאוריה תרה אחר מעגל הכוח המרכזי המחולל את האינפלציה כחלק מן הקונפליקט המתנהל לאורך המעגלים המדורגים של הירכיית הכוח. אינפלציה שמנהלת קבוצת כוח מרכזית גוררת חלוקה־מחדש של רווחים לטובתה כנגד מעגלים אחרים בהירכיה. בעיני מדעני הכלכלה מתגלות תוצאות הקונפליקט בעליית מדדי המחירים המצרפיים, שמעצם טיבם מעלימים את יחסי הכוח.

פרידמן והמוניטריסטים טוענים שאם השינוי בכמות הכסף הינו מהיר יותר מן השינוי בכמות הסחורות הריאליות – מובטח שתבוא במהרה אינפלציה. תיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי מתמקדת במחירים שונים המתייקרים בשיעורים שונים באופן שיטתי.[49] שיעורי שינוי דיפרנציאליים אלה מבטיחים רווחים דיפרנציאליים וחלוקת נכסים דיפרנציאלית. עלייה בכמות הכסף המצרפית היא **תוצאה** בלבד של מרוץ המחירים הדיפרנציאלי והחלוקה־מחדש של הרווחים וההכנסות שמתנהלים בין קבוצות כוח שונות ובינן לבין שאר הנתינים.

ה.3 כיצד מתחוללת אינפלציה/סטגפלציה?

כאמור, הסטגפלציה היא אחת משתי האסטרטגיות **בהעמקת הצבר ההון הדיפרנציאלי**. היא פעילה בשני המעגלים העיקריים של החלוקה־מחדש: במעגל הרחב היא מחוללת חלוקה־מחדש בין ההון לבין ההירכיות של השכר. במעגל הפנימי היא כופה חלוקה־מחדש בעימות בין ההון החזק והמלוכד (התאגידי־מדיני) לבין רבדים שונים בסקטור העסקי והאזרחי שמכיל בעיקר עסקים וארגונים קטנים ומבוזרים. ברמה פרטנית יותר, היא מחלקת־מחדש הכנסות ונכסים בין סוגי עסקים וארגונים שונים, בהתאם לשינויים ביחסי הכוח ביניהם.

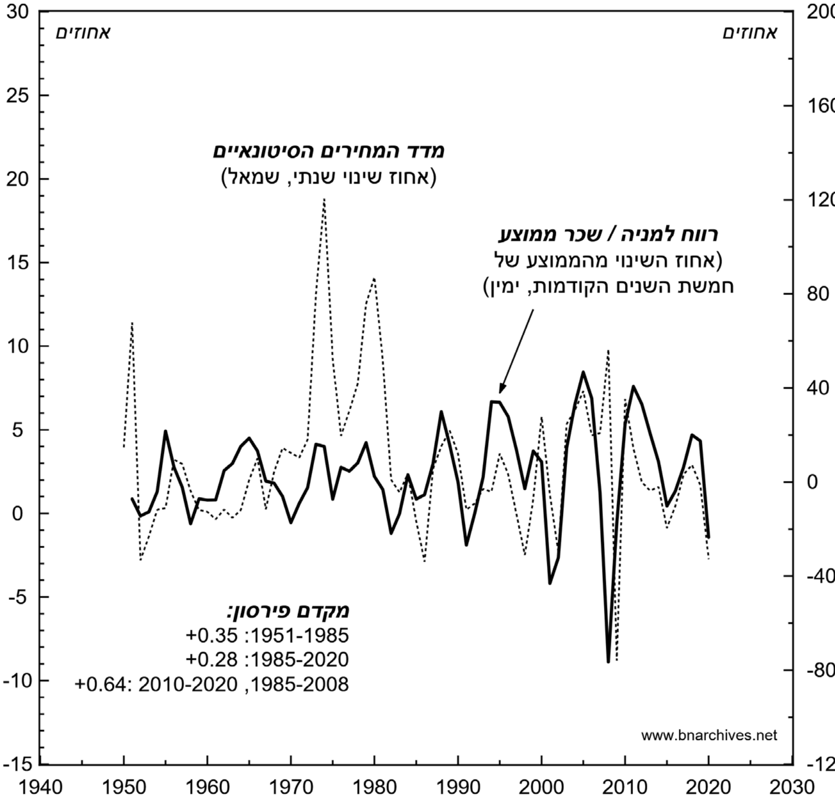
תרשים י"ב.4 משרטט את החלוקה־מחדש שמחוללת האינפלציה בעימות שבין השכר ובין ההון. בתרשים מוצגת החלוקה־מחדש בין ההון לשכר בהשוואה לשיעור האינפלציה בארה"ב, בשנים 2020-1950.

החלוקה־מחדש של ההכנסות מוצגת כשיעור שינוי היחס בין רווחי ההון הדומיננטי (רווח למניה של קבוצת S&P 500) לבין שיעור השכר הממוצע לשעה בסקטור העסקי (שיעור השינוי מבוטא באחוזי סטיית היחס מן הממוצע שלו בחמש השנים האחרונות ומסומן בקו העבה). האינפלציה מוצגת כשיעור השינוי השנתי (באחוזים) של המחירים הסיטוניים בארה"ב (הקו המקווקו).

48 זאת אותה מורשת מן המהפכה הליברלית במאה השבע עשרה, המקפידה להפריד את עולם הכסף הניטרלי מן העולם הממשי של הייצור. **"בקצרה, לא קיים באופן מהותי דבר כה חסר חשיבות בכלכלה מאשר הכסף"**, קבע ג'ון סטיוארט מיל בספרו עיקרי הכלכלה הפוליטית (Mill, 1848: Book 3, Ch. 7). והנובליסט פרנקו מודליאני מבשר: **"כסף הוא ניטרלי, מין צעיף חסר חשיבות לפעילות הכלכלית הריאלית"** (Papademos and Modigliani, 1990: 405).

49 ניתוח אמפירי של השונות הענקית בשיעורי שינוי המחירים של מרכיבי מדד המחירים לצרכן: Fix (2021).

תרשים י"ב. 4
אינפלציה וחלוקת הכנסות בין ההון לבין השכר, 1950-2020

הערה: רווח למניה של ההון הדומיננטי הוא של נתוני S&P500. שיעור השכר הוא שירשור של נתוני ההשתכרות הממוצעת השנתית בסקטור התעשייתי הפרטי עד שנת 1963, עם נתוני ההשתכרות לשעה הממוצעת בסקטור הפרטי בשנים שלאחר מכן.

SOURCE: S&P 500 earnings per share are from IHS Markit (series EARN500NS). The wage rate is from the U.S. Department of Commerce and U.S. Bureau of Labour Statistics through IHS Markit (series AHPGP and AHPEAP). The wholesale price index is from the IMF's International Financial Statistics via IHS Markit (series L63@C111).

מאחר שלפי הדוגמות השליטות, האינפלציה היא גורם "ניטרלי", מין בועה מוניטרית המנותקת מן העולם הריאלי, אין שום סיבה לצפות לקשר כלשהו בין האינפלציה לבין המאבק על חלוקת ההכנסות שבין השכר להון. יש לצפות שלאורך השנים שתי הסדרות יתנודדו מעלה מטה ללא קורלציה משמעותית ביניהן.

בתרשים מתגלה כי שתי הסדרות דווקא מגלות קשר הדוק ושיטתי. כאשר האינפלציה מאיצה (כלומר קצב עליית המחירים מתגבר), ההכנסה מתחלקת־מחדש לטובת הקפיטליסטים, וכאשר האינפלציה מאטה, התהליך מתהפך לטובת השכירים. עוצמת הקשר השתנתה עם הזמן. עד 1985

הקורולציה היתה 0.35+ ומאז (עליית הניאו־ליברליזם) היא עלתה ל־0.64+ (מלבד שנות המשבר 2008-9). מה שברור הוא, שהאינפלציה אינה ניטרלית...

המעגל השני של החלוקה־מחדש הפך למרכזי בתהליך הצבר ההון במאה העשרים. במעגל זה התהליך תלוי ביכולתם של בעלי ההון הדומיננטי לחלק־מחדש את הרווח ביחס לשאר הארגונים העסקיים והאזרחיים באמצעות העלאת המחירים בקצב מהיר יותר משאר הקבוצות החברתיות.

במשוואות ההצבר הדיפרנציאלי כינינו תהליך זה בשם **העמקת ההצבר** בנתיבו החיצוני. התהליך משתקף באמצעות הגדלת יחס **הרווח הדיפרנציאלי למועסק** $(E/L)/(E_a/L_a)$ כלומר **דרך עליית מחירים יחסית**.

תרשים י"ב.5 מתאר את הקשר בין האינפלציה לבין תהליך החלוקה־מחדש הזה, שנוצר בעימות בין ההון הדומיננטי לבין יתר הסקטור העסקי בארה"ב מאז שנות החמישים של המאה העשרים. הקו המקווקו מתאר את האינפלציה באמצעות סדרת הנתונים של שיעור השינוי השנתי (באחוזים) של המחירים הסיטונאיים בארה"ב. הקו העבה מציג את הרווח הדיפרנציאלי למועסק של קבוצות ההון הדומיננטי. מדד זה מחושב כיחס בין הרווח הנקי למועסק של 500 התאגידים הגדולים בארה"ב הרשומים במאגר הנתונים של קומפיוסטט, ובין הרווח הנקי למועסק בכלל הסקטור העסקי. כאשר הרווח הדיפרנציאלי למועסק עולה, המשמעות היא שקבוצות ההון הגדולות מצליחות לעלות את הרווח הנקי למועסק מהר יותר מאשר הסקטור העסקי כולו, ולהפך כאשר הרווח הדיפרנציאלי למועסק יורד.

החלק המעניין בתרשים הוא הקורלציה השיטתית בין שתי הסדרות. הקו העבה (הרווח הדיפרנציאלי למועסק) נע הדוקות עם הקו המקווקו (שיעור האינפלציה). הקורולציה בין שני התהליכים חזקה: 0.77+ עד שנת 1985 ו־0.64+ מ־1985 ואילך (להוציא את שנות המשבר 2008-9) כלומר, כאשר עולה אחוז הרווח הדיפרנציאלי למועסק — עולה האינפלציה. כאשר קורה ההפך — האינפלציה יורדת. אינפלציה בירידה משמעותה, שפוחת כוחו של ההון הדומיננטי לכפות חלוקה־מחדש של הרווח לטובתו.[50]

50 הטענה יכולה להיבדק אף בדרך אחרת: לצורך הוכחת הטענה יש למצוא קשר חיובי חזק בין המרווח הדיפרנציאלי $(m - m_a)$ לבין אינפלציה דיפרנציאלית $(p - p_a)$. אף כי קשה להשיג מידע שיטתי הנוגע למבנה הבעלויות, נראה שהטענה מקבלת אישור דרך מדדים לא ישירים. בדיקת נתוני התעשייה בארה"ב למשל, מראה קשר חיובי בין הרווח למכירה לבין מדד המחירים הסיטוניים, והוא הולך ומתהדק ביחס ישר לגודל התאגידי. במילים אחרות: ככל שהפירמה יותר גדולה, כך גְדֵלה יכולתה השיטתית להעלות את חלקה ברווח ממכירות ביחס לעלייה ברמת המחירים הכללית.

רגרסיית OLS אומדת את המשוואה $m = c + \alpha p$

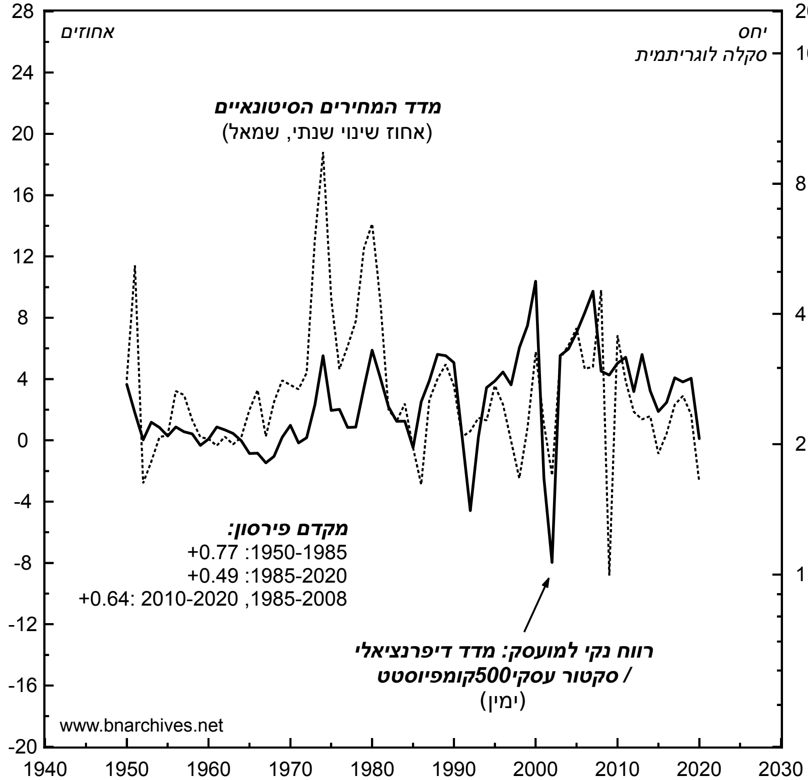
(m) **המרווח,** (p) **שיעור השינוי ברמת המחירים,** (α) **מקדם** (השפעת השינוי באינפלציה על המרווח), (c) **קבוע** (גודל המרווח ללא אינפלציה).

הרגרסיה הורצה על הסקטור התעשייתי בארה"ב על פי נתונים רבעוניים של השנים 1973-1988. הניתוח חילק את הפירמות לשמונה קבוצות על פי גודל נכסיהן. כאן אנו מציגים רק חלק מאומדני הרגרסיה: $\alpha = 0.16$ לפירמות קטנות בעלות נכסים בסך 5-10 מיליון דולר; $\alpha = 0.45$ לפירמות גדולות בעלות נכסים של יותר ממיליארד דולר.

גם הקשר בין המרווח לבין האינפלציה התחזק ככל שהפירמה גדלה יותר. מדד t-statistic של (α) עלה מ־2.6 לפירמות בעלות נכסים בסך 5-10 מיליון דולר, והגיע ל־6.5 לפירמות בעלות נכסים של יותר ממיליארד דולר.

מדד (R^2) האומד את עוצמת הקשר עלה מ־0.1 לפירמות הקטנות, והגיע ל־0.42 לפירמות הגדולות (הסברים מפורטים: Nitzan, 1992: Ch. 9).

תרשים י"ב.5
אינפלציה ורווח נקי דיפרנציאלי למועסק, 2020-1950

הערה: קבוצת 'קומפיוסטט 500' מכיל את 500 הפירמות הגדולות במאגרי המידע של קומפיוסטט המדורגים לפי שווי השוק. הרווח הנקי למועסק של 'קומפיוסטט 500' מחושב כסך הרווח הנקי של קבוצת 'קומפיוסטט 500' מחולק במספר המועסקים שבקבוצה. הרווח הנקי למועסק של הסקטור העסקי מחושב כסך הרווח התאגידי שלאחר מס בתוספת IVA ו־CCA של כלל הפירמות מחולק במספר המועסקים בסקטור הפרטי הלא חקלאי. הרווח הדיפרנציאלי למועסק מחושב כיחס בין הרווח הנקי למועסק של 'קומפיוסטט 500' לבין הרווח הנקי למועסק של הסקטור העסקי.

SOURCE: Net profit and employees for the Compustat 500 are from the Compustat North American Fundamentals file via WRDS (series NI and EMP, respectively). Corporate net profit is from the U.S. Bureau of Economics Analysis via IHS Markit (series ZAECON). Total nonfarm private employment is from the U.S. Bureau of Labor Statistics via IHS Markit (series EEAPNS). The wholesale price index is from the IMF's International Financial Statistics through IHS Markit (series L63@C111).

האינפלציה, אם כן, אינה מקרית ואינה מכת טבע. האינפלציה הינה מנגנון כוחני מרכזי בהצבר הדיפרנציאלי.

אם זה כל כך רע, כלומר אם האינפלציה כל כך טובה להצבר הדיפרנציאלי, מדוע תמיד שומעים כי הקפיטליסטים (כלומר התקשורת ההמונית) מתנגדים לאינפלציה?

ובכן, למעשה, הם לא תמיד מתנגדים לה, תלוי בנסיבות. בתקופות מסוימות, כאשר נשמטת מידיהם השליטה בקצב עליית המחירים, ובעיקר השליטה בארגון הייצור, והסדר התאגידי־מדיני מאיים להתפרק ("משילות"), הקפיטליסטים מאבדים את שלוות רוחם ואת ביטחונם העצמי (מדדי

הסיכון עולים) ועד מהרה נערכים "מבצעים" ו"מסעות", כלומר "דעת הקהל" מגויסת בדרך זאת או אחרת נגד האינפלציה.[51]

הצבר המבוסס על אינפלציה דיפרנציאלית נוטה להיות סטגפלציוני. כדי שההון הדומיננטי יוכל לחלק־מחדש באמצעות העלאת מחירים יותר מהר מן העלייה הממוצעת של השכר והעלייה הממוצעת של המרווח, הוא חייב לבלום באופן שיטתי דרגות שונות של ייצור וצריכה.

המבחן העיקרי של תיאוריה הוא יכולתה לצפות תופעות מסוימות המשתלבות בהיגיון הסיבתי של התיאוריה הכללית. התיאוריה המקובלת של מדע הכלכלה טוענת שקיים **קשר חיובי** בין צמיחה לבין אינפלציה ובין מיתון לבין ירידת מחירים (דפלציה). תיאוריה זאת נסמכת על התיאוריה הכללית הניאו־קלסית, שבמרכזה ניצב השילוש הקדוש (היצע, ביקוש ושיווי משקל). האינפלציה, לפי המדע הנורמלי, נובעת מ"ביקוש יתר" המסיט את המחירים משיווי המשקל. במקרים מסוימים, בעיקר לאחר "התערבות ממשלתית" כבדה במשך תקופה ארוכה, יתכן מיתון המלווה ב"ציפיות אינפלציוניות", שגורמות למצב אנומלי הכולל מיתון ועליית מחירים בעת ובעונה אחת.[52]

תיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי (המשתלבת בתיאוריה הכללית של הון־ככוח) טוענת לעומת זאת, כי בטווח הארוך יש לצפות ל**קשר שלילי** בין אינפלציה לבין צמיחה. כלומר, שצמיחה מהירה תהייה מלווה לכל היותר באינפלציה מזערית ואילו מיתון נוטה להיות מלווה באינפלציה גבוהה. משטר שבו ההון הדומיננטי מתבסס על **הרחבת** ההצבר, ובעיקר הרחבה **חיצונית** – כלומר על הרחבת כושר הייצור והצריכה, כמו השתלטות על אוכלוסיות צרכנים חדשות – יהיה מאופיין בצמיחה מהירה ובאינפלציה מזערית. לעומת זאת, במשטר שבו קבוצות הכוח המרכזיות נסמכות על **העמקת** ההצבר – ובעיקר באמצעות העלאת מחירים מהירה יחסית – התוצאות המצרפיות המקרו כלכליות יסתכמו בשילוב של מיתון מעמיק ואינפלציה גבוהה (סטגפלציה).

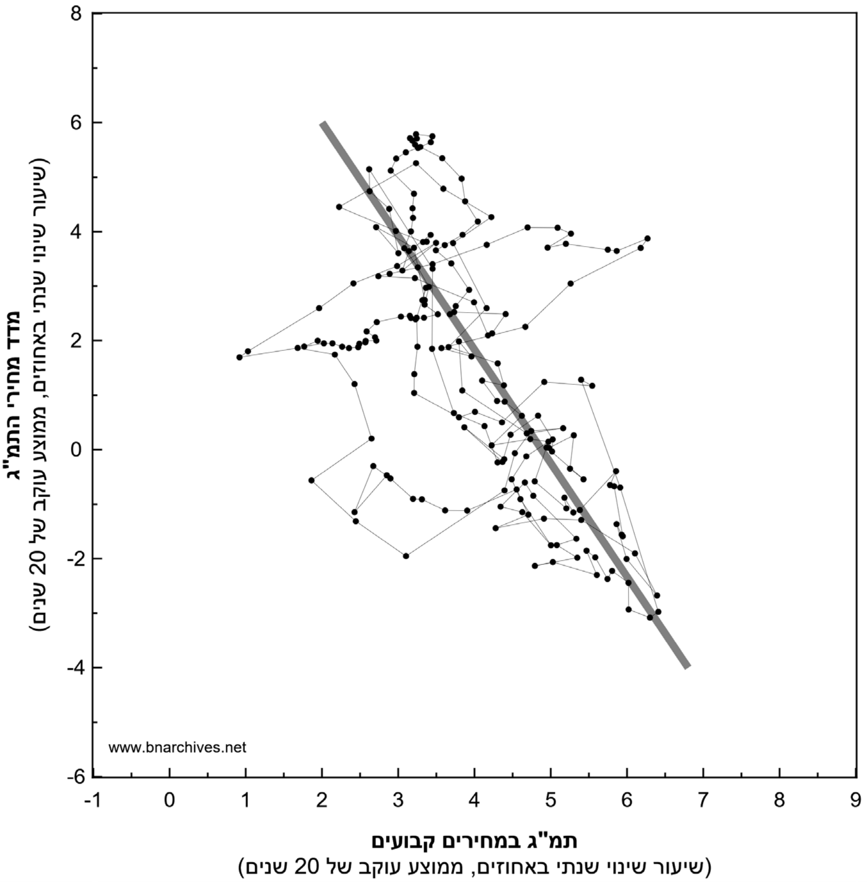
תרשים י"ב.6 מציג את היחסים בין האינפלציה לבין הצמיחה בארה"ב לאורך מאתיים השנים האחרונות (שנים 1820-2021).

בציר האופקי מוצג שיעור הצמיחה השנתית בתמ"ג ה"ריאלי" (כלומר התמ"ג במחירים קבועים). בציר האנכי מסומנת האינפלציה כאחוז השינוי השנתי במדד מחירי התמ"ג (Implicit GDP Deflator). כדי למתן את הקפיצות, שתי הסדרות ערוכות בממוצעים עוקבים של 20 שנה. על פי המחשבה המקובלת היינו אמורים לקבל קשר חיובי בין הסדרות, כלומר קו המגמה המסומן היה עולה מעלה משמאל לימין (כך שעלייה בציר האופקי באה עם עלייה בציר האנכי, ולהפך).

51 בישראל למשל, זכורים לטוב באמצע שנות השמונים (ימי ממשלת פרס־שמיר) הופעותיו היום יומיות של אחד אברהם (בומה) שביט בערוץ הטלוויזיה היחיד בישראל דאז. הנ"ל, בעל בית מלאכה לתנורי בישול מסובסדים, הטיף בדבקות להמוני הישראלים צמאי הדעת להנמיך את ציפיותיהם לאינפלציה (מין יישום מקומי לתיאוריית הציפיות של מילטון פרידמן ורעיו משיקגו מפרק 7).

52 ראו לעיל פרקים 5, 7 וכן ניצן וביכלר (2007): פרקים ד־ה. וכן: Nitzan (1992); Nitzan and Bichler (2000).

תרשים י"ב.6
צמיחה ואינפלציה בארה"ב, 1820-2021

הערה: הקו האלכסוני העובר במרכז התצפיות המפוזרות משורטט בידינו לצורך המחשה.

SOURCE: Global Financial Data (series GDPUSA for nominal GDP, series GDPCUSA for GDP in constant prices). The implict GDP deflator is the ratio of nominal GDP to constant-price GDP.

אך למרבית הפלא ב־200 השנים הללו קו המגמה נוטה דווקא הפוך – הוא עולה מימין לשמאל (משמע, שככל שהצמיחה יורדת האינפלציה נוטה לעלות).

הניסיון ההיסטורי שנצבר במחצית השנייה של המאה העשרים בכלל המדינות הקפיטליסטיות המפותחות הראה **קשר שלילי חזק לטווח ארוך** בין צמיחה כלכלית לבין אינפלציה.[53]

53 במדגם המצרפי נכללו המדינות המתועשות באירופה המערבית, אמריקה הצפונית ויפן בשנים 1949-1998. הרגרסיה הלינארית הפשוטה מעריכה את האינפלציה השנתית הממוצעת של המחירים לצרכן במדינות המתועשות, כפונקציה של קבוע ושיעור השינוי השנתי הממוצע של התפוקה התעשייתית (על פי נתוני IMF). האומדנים שמוצגים, הם של מקדם התפוקה התעשייתית ושל R^2 בהתאמה. כאשר נתוני הסדרה מוצבים בממוצעים נעים של 5 שנים, האומדנים הם: ‎-0.6 ו־0.21. בממוצעים נעים של 10 שנים, האומדנים הם: ‎-0.8 ו־0.30. בממוצעים נעים של 15

נהוג לחשוב כי כוחה של תיאוריה מדעית נסמך על חקירה אמפירית ועל ניסיון היסטורי. והנה, תיאוריית האינפלציה של מדע הכלכלה המקובל נמצאת מופרכת, ולעומתה, התיאוריה הכללית של הון ככוח, ובתוכה היפותזת משטרי ההצבר, נמצאת תקפה — לפחות כהסבר בעל יכולת ניבוי לסטגפלציה. מעל לכל, התיאוריה הכללית של הון־ככוח מראה: ראשית, שהאינפלציה מחלקת־מחדש הכנסות מהשכר אל ההון. שנית, שהאינפלציה מחלקת־מחדש את הרווח בהיררכיה העסקית לטובת ההון הדומיננטי. שלישית, שהאינפלציה באה יחד עם סטגנציה, משמע, האינפלציה לרוב אינה אלא סטגפלציה.

ה.4 ההצבר הדיפרנציאלי ומחזורי המיזוגים והסטגפלציה

שתי האסטרטגיות העיקריות של הצבר ההון הדיפרנציאלי במאה העשרים, המיזוגים והסטגפלציה, שונות מהותית באופיין. המיזוגים וההשתלטויות על נכסים נראים כמתרחשים בתוך מעגל מלוכד יחסית של הסקטור העסקי, בעיקר בתוך קבוצות הבעלות הגדולות ו"הכלכלה הגדולה". הם מסווגים בתודעה כמשתייכים ל"מדורי הכלכלה" של התקשורת ההמונית. רבים קוראים בעיתונים על מיזוגים והשתלטויות ומגיבים באדישות. לכאורה אין קשר בין יכולת קיומם של מרבית בני האדם לבין התופעות הללו. המיזוגים נתפשים כמשהו פנימי השייך לעסקים בלבד. משהו הנתון לגחמות ולתנודות השוק.[54]

האסטרטגיה השנייה, האינפלציה (והסטגפלציה), כבר מופיעה בגלוי ככוח גס המשפיע מיידית על כלל הקבוצות בהיררכיה. האסטרטגיה הדיפרנציאלית של האינפלציה שמפעיל ההון הדומיננטי יכולה להצליח רק אם כלל המחירים עולים. כדי לסחוט רווחים דיפרנציאליים מן האינפלציה, חשוב שתהיה אינפלציה בכלל הסחורות, כי אז ניתן להעלות את קצב עליית המחירים יותר מהר מן הממוצע בכלל המשק. משום כך, בניגוד למיזוגים, האינפלציה מעוררת מיד תסיסה ודאגה בכלל הקבוצות בהיררכיה החברתית, כולל בקרב השכבות הצייתניות ומשתפות הפעולה (כמו רופאים ושופטים). היא נחשבת לפוגעת בסדר החברתי ונתפסת כאיום מדיני.

הבדל נוסף בין שתי האסטרטגיות מצוי בסיכונים הכרוכים ביכולת השליטה על התפוקה. המיזוגים מגדילים את הרווחים הדיפרנציאליים ומקטינים את הסיכון של אובדן היכולת לשלוט בתפוקה החברתית (בהשתלטם על כושר ייצור לא מבוקר שמאיים על הסדר). מנגד, האינפלציה אומנם מגדילה בתחילה את הרווחים הדיפרנציאליים באמצעות חלוקה־מחדש מהירה של ההכנסות מן השכר אל ההון ומן העסקים הקטנים אל הקבוצות השליטות, אולם בהמשך גובר הסיכון של אובדן הלגיטימיות של יחסי החלוקה השוררים. האבטלה והמיתון, שהולכים ומתגלים ככל שהאינפלציה נמשכת, מעלים את דרגות הסיכון לשליטי הסדר התאגידי־מדיני.

שנה, האומדנים: הם ‎-0.9‎ ו־0.39 ובממוצעים נעים של 20 שנה, האומדנים של הרגרסיה מראים שמקדם התפוקה התעשייתית הוא ‎-0.9‎ ו־R^2 הוא 0.52. פירושו של דבר, שכקבוצה, המדינות המתועשות מראות **קשר שלילי** בין עליית המחירים הכללית במשק לבין שיעור השינוי של התפוקה התעשייתית, ושקשר שלילי זה הולך ומתחזק, ככל שהמגמות היו ארוכות טווח (Nitzan and Bichler, 2001: 52).

54 ראו למשל בישראל של שנות התשעים, את הקלות בה הצליחו מקסוול, נמרודי, אריסון, עופר, דנקנר, פישמן, אלוביץ' ושאר בוזזי נכסי המפתח הציבוריים לחלוף על ההתנגדות המועטה נגדם. יש לציין לשבח את העסקנים המדיניים על כל גווניהם, את עסקני התקשורת "החופשית הפרטית", וכמובן את מרבית האקדמאים הבכירים הישראליים, אשר שירתו ומשרתים את הבוזזים בקנאות, בעקביות ובשיטתיות.

ושוב יש לזכור, כי הצבר ההון מבוסס על היחסים המתהפכים של רווח/סיכון, אותו מתח מתמיד השורר בין רווח דיפרנציאלי לסיכון דיפרנציאלי (גלגול קפיטליסטי של תאוות בצע/אימת מוות). קבוצות ההון הדומיננטיות אינן מתעניינות בסיכון הכללי בלבד, אלא מתמקדות בעיקר בסיכון שלהן ביחס לסיכון "הנורמלי" המיוחס למקום ולתקופה שלהן.

היחסים ההיסטוריים של מחזורי המיזוגים והסטגפלציה טרם "נתגלו" ולמעשה, ככל הידוע לנו, אנו הראשונים שהמצאנו אותם (לא גילינו, המצאנו) והתחלנו לחקור את טיבם.[55] (הכוונה היא כמובן, לפני שבעתיד כל המומחים ידעו זאת מאז ומעולם).

תרשים י"ב.7 מתאר את היחסים הללו דרך ההיסטוריה של גלי המיזוגים ומחזורי הסטגפלציה בארה"ב מאז סוף המאה התשע עשרה.

הקו התחתון (הדק) הוא "מדד המיזוגים" (או יחס קנייה־בנייה) שהופיע לעיל בתרשים י"ב.1. אלא שכאן, כדי למתן את הקפיצות, הוא מוצג כממוצע עוקב של חמש שנים. כזכור, המדד תיאר את השינויים ההיסטוריים ביחס בין השקעות במיזוגים לבין ההשקעות בכושר ייצור חדש בארה"ב.

הקו העליון (העבה) הוא "מדד הסטגפלציה". המדד מסובך במקצת, משום שהוא ממזג בתוכו שתי קטגוריות החסרות בסיס מדידה משותף: אינפלציה ואבטלה. האינפלציה היא מדד של שיעורי שינוי מחירי הסל של מוצרים ושירותים. האבטלה, לעומת זאת, היא מדד של אחוז בני האדם המובטלים מתוך סך כוח העבודה.

צעד ראשון בניית "מדד הסטגפלציה" הוא איסוף ועריכת שתי סדרות נתונים: הסדרה האחת היא של שיעור האבטלה. השנייה היא שיעור השינויים השנתיים במחירי התמ"ג (כאומדן לאינפלציה). הצעד השני בבניית "מדד הסטגפלציה" הוא לבטא כל אחת מהסדרות בערכים של סטיית תקן מהממוצע ההיסטורי שלהן (בשנים 1894-2020). הצעד האחרון הוא לחשב את הממוצע של שתי הסדרות המעובדות – כלומר ממוצע סטיות התקן של האבטלה והאינפלציה. עתה יצרנו את "מדד הסטגפלציה".

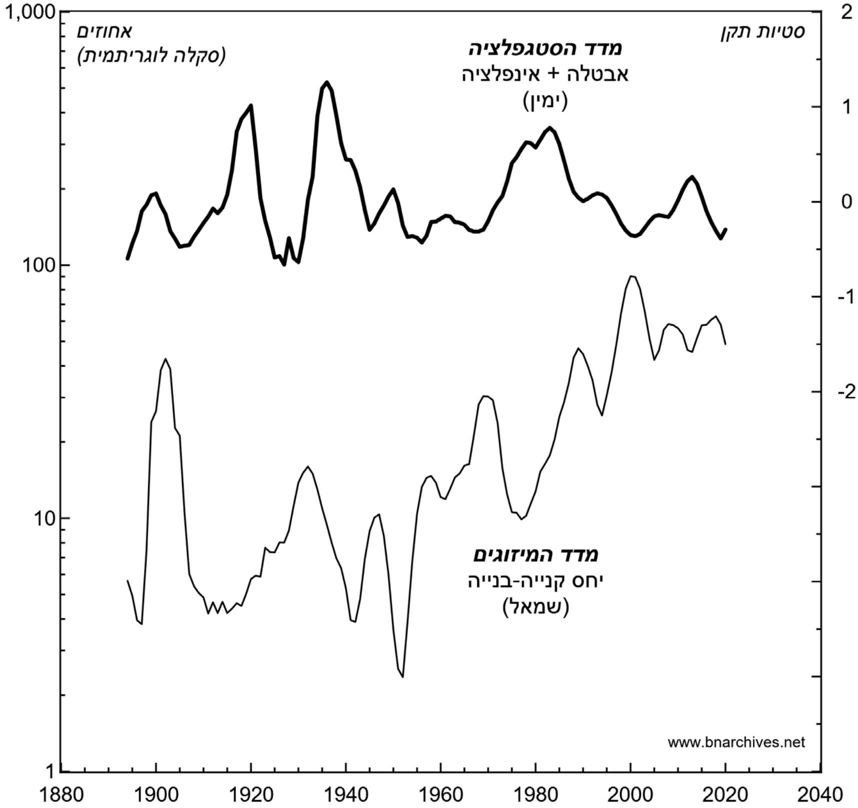
מאחר שמדובר בהתפלגות של סטיית תקן, יהיה קו האפס (שעל הסקלה הימנית) מעצם ההגדרה, הממוצע ההיסטורי של הסטגפלציה. כלומר, בהנחה שלאורך זמן, ערכי הסטגפלציה מתפלגים באופן "נורמלי". אילו היינו "מריצים" את ההיסטוריה של הסטגפלציה אינסוף פעמים, טווח ערכים של +1 1– היה מכסה כשני שליש מההתפלגות הממוצעים (כך המוסכמה במדעי החברה). ערכים חיוביים (כמו בשנת 1935 או 1983) פירושם שהסטגפלציה פעילה ונמצאת מעל לממוצע ההיסטורי. ערכים שליליים (כמו 1925 או 1999) מביעים מצב של סטגפלציה נמוכה מהממוצע (או למען הדיוק: הם מביעים מצב של אבטלה נמוכה ו/או אינפלציה נמוכה). ולבסוף, כמו "מדד המיזוגים", כדי להדגיש את המגמות גם מדד הסטגפלציה נערך כממוצע עוקב של חמש שנים.

בתרשים נראה שבטווח הארוך, המיזוגים והרכישות נטו לעלות ביחס להשקעות בכושר יצור חדש, בעוד שהסטגפלציה נעה הצידה, מתנודדת מעלה מטה סביב הממוצע ההיסטורי שלה.

הגלים הסטגפלציוניים נראים היטב בתרשים: הגל "פופוליסטי" של סוף המאה התשע עשרה ובעקבותיו הצמיחה של העשור הראשון של המאה העשרים.

55 Nitzan (1999; 2001); Nitzan and Bichler (2009): 384.

תרשים י"ב.7
מיזוגים וסטגפלציה בארה"ב, 2020-1894

הערה: הנתונים בסדרות מוצגות כממוצעים עוקבים של 5 שנים. מדד הסטגפלציה מחושב כממוצע של (א) סטיית התקן של שיעור האבטלה מהממוצע ההיסטורי שלה. (ב) סטיית התקן של אינפלציית מחירי התמ"ג מן הממוצע ההיסטורי שלה. המיזוגים והרכישות מבוטאים כאחוז מההשקעה הקבועה המקומית הפרטית.

SOURCE: The rate of unemployment is from the U.S. Department of Commerce, Historical Statistics of the United States, till 1928 (series Ba475), and from the U.S. Bureau of Labor Statistics through IHS Markit since 1929 (series RUC). The GDP implicit price deflator is computed from Global Financial Data as the ratio between nominal and constant-dollar GDP till 1928 (series GDPUSA and GDPCUSA, respectively), spliced with data from the U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit from 1929 (series PDIGDP).

הגל שבא בסופה של מלחמת העולם הראשונה, הסתיים באופוריה של שנות העשרים. זאת נמוגה במשבר הגדול של שנות השלושים, אשר התפוגג רק במרוצת מלחמת העולם השנייה, עם עליית המעורבות והוויסות הממשלתי. מאז התחוללה צמיחה מעוטת אינפלציה עד סוף שנות השישים, שפינתה מקומה למחזור סטגפלציוני עד לסוף שנות השמונים. משם ועד ראשית המאה העשרים ואחת שוב התנחשל גל של צמיחה מלווה באינפלציה נמוכה.

מחזורי הסטגפלציה נראו במחצית הראשונה של המאה העשרים, כהולכים וגבהים ומתנודדים בקיצוניות באיימם לשטוף את הסדר הקפיטליסטי. מאז שנות הארבעים נראה שהמשטר התאגידי־מדיני למד לווסת את התנודות והגלים נראים מתונים יותר. עד כאן מחזורי הסטגפלציה.

הקו התחתון (הדק) בתרשים, מראה לעומת זאת, כי מחזורי המיזוגים התנודדו בחריפות עד שנות הארבעים, אולם מאז, תהליך ההצבר באמצעות השקעות במיזוגים הלך והפך לדומיננטי ביחס להצבר המבוסס על השקעות בהרחבת כושר הייצור (כדאי לשים לב לסקלה השמאלית שהינה לוגריתמית).

מסתבר, שמתוך שני נתיבי ההצבר, תהליך המיזוגים נתקל בפחות התנגדות בהשוואה לסטגפלציה, ומשום כך כנראה הוא הפך למועדף על ההון הדומיננטי במחצית השנייה של המאה העשרים. הסטגפלציה התגלתה כקשה לשליטה, משום שהיא נשענת על מנוף גדול של כלל המחירים במשק. היא נתפשת כאיום על כלל היחידים בחברה. היא חושפת את קוצר ידם של הממשלים ומכאן שמערערת על סמכותם הניטראלית כביכול. עוד צעד אחד, והפרולים יגלו את מהות קיומם. מחזורי הסטגפלציה משנים מוסדות והרגלי מחשבה המוניים. הם מלווים בקונפליקטים של חלוקה ובשינויים כלליים בחלוקת הכנסות. הסטגפלציה פוגעת במוסדות מקודשים כמו המטבע ושעריו, הרגלי מדידה, הרגלי שיפוט, מוסר וצדק, סמלים וזיכרונות היסטוריים מוסכמים.

אפיון חשוב העולה מהנתונים בתרשים הוא הקשר ההפוך ההולך ומתחזק בין שני נתיבי ההצבר. נראה כי מאז תחילת המאה העשרים, כל אימת ש"מדד המיזוגים" היה מצוי בירידה, עלה "מדד הסטגפלציה" וההפך.

בעשור האחרון של המאה התשע עשרה החלו העסקים הגדולים בארה"ב להשליט את הסדר התאגידי־מדיני המוכר של הקפיטליזם במאה העשרים. באותה עת שני המדדים, המיזוגים והסטגפלציה, עדיין נעו באותו כיוון. אולם כבר בעשור השני של המאה העשרים החלו מחזורי המיזוגים והסטגפלציה לחוג בקשר שלילי. קשר שלילי זה הלך והתהדק במרוצת המאה העשרים והפך מאז שנות השישים למובהק, עד שהתקבל צביון של מראה הפוכה.

"ההתהדקות" של היפוך המחזורים, נובעת מהשתלטותו של ההון הדומיננטי על ארה"ב ועל מרבית האזורים בעולם, מיכולתו להשליט באופן גובר את מנגנון ההצבר הדיפרנציאלי ברבדים עמוקים של המוסדות החברתיים, ומיכולתו לחסל בעקביות את ההתנגדות.

וכך, מאז אמצע המאה העשרים, כאשר ההצבר הדיפרנציאלי הפך לחלק מהמכונה התאגידית־מדינית, ההון הדומיננטי נע במחזוריות בין שני סוגי המשטרים: הרחבה פנימית (מיזוגים) והעמקה חיצונית (סטגפלציה). תנודות מחזוריות אלה בין שני סוגי ההצבר הלכו והפכו לסינכרוניות עד כי לעתים נדמה שמדובר בדטרמיניזם בנוסח מדעי הטבע.[56]

המחזור האחרון של הרחבת ההצבר נמשך בין אמצע שנות השמונים לסוף שנות התשעים של המאה העשרים. בתקופה זאת (המכונה "גלובליזציה") הרחיב ההון הדומיננטי באופן חסר תקדים את שליטתו היחסית על החברה האנושית באמצעות גל של רכישות ומיזוגים בשוקי ההון השונים ברחבי העולם. הוא התחבר לקבוצות שליטות במדינות הסגורות לשעבר שהפכו ל"שווקים מתעוררים", כגון דרום אפריקה, דרום מזרח אסיה והמדינות הסובייטיות לשעבר. הוא הצליח

56 תהליך דומה מתגלה בהיסטוריה הכלכלית פוליטית של אנגליה. לפי מחקרו של ג'וזף פרנסיס, מדדי המיזוגים והסטגפלציה הבריטים מראים קורולציה גבוהה למדדים האמריקאים המקבילים, וגם באנגליה היחס ביניהם הפוך. Francis, Bichler and Nitzan (2013).

לעשות זאת בקלות יחסית, לאחר נפילת המשטרים הרקובים של מדינות "הרווחה" באירופה המערבית ומדינות "הסובייטים" ברוסיה ובאירופה המזרחית.

נראה שתהליך המיזוגים, ובעיקר השלב הגלובלי שלו, הלך ודחף את ההון הדומיננטי לקראת הגבול העליון. ההון הדומיננטי אינו יכול להתרחב מעבר ל"מעטפת הגלובלית", וככל שהוא קרב למעטפת הזאת, הרחבת ההצבר הפנימית בהכרח מתמתנת. מנגד, ההון הדומיננטי אינו יכול ואינו מוכן לוותר על ההצבר הדיפרנציאלי, **והתוצאה המתבקשת היא משברי סטגפלציה שילכו ויעצימו.**

ו. אופי הכוח הקפיטליסטי: כמה הערות לא מסכמות

ו.1 כלכלה פוליטית ישנה מול חדשה

מאז פרק 10 הולכת ונפרשת תיאוריית הון־ככוח. זאת כלכלה פוליטית אחרת, שאינה מבוססת על יחידות תועלת או על יחידות עבודה המוצגות בערכים אבסולוטיים. הכלכלה הפוליטית שלנו מבוססת על יחידות כוח יחסיות.

המשמעות המיידית שלה היא שמדע הכלכלה ולימודי הכלכלה (וספיחיה, כגון לימודי ניהול, ביטוח, חשבונאות ועוד) הינם חסרי ערך, מכל מקום, למרבית בני האדם. התרכזותה של הכלכלה ביחידים "רציונליים" או תועלתניים היא חסרת תועלת למין האנושי, אך היא מיטיבה להועיל למשטר ההון. אין היא יכולה ואין היא מעוניינת לעסוק בקבוצות שליטה ובארגונים תאגידיים־מדיניים שהם לבו של המשטר בימינו. יומרנותה לאמץ חוקי טבע הינה מגוחכת אם לא פתטית. היא חומקת מהנושא המרכזי שהייתה אמורה לעסוק בו – יחסי הכוח בין קבוצות וארגונים במשטר ההון. במקום זאת היא עוסקת בכפייתיות בחליפין בין יחידים בקונטקסט המתאים בקושי לחברת ציידים ולקטים באמזונס (לפני שהגיעו לשם הפירמות הבינלאומיות). בשם תועלתם של היחידים היא בולמת כל מחשבה ופיתוח תכנון דמוקרטי ועוסקת ישירות ובעקיפין בתכנון הרווחים והחלוקה־מחדש של קבוצות ההון נגד המין האנושי. אף שהסביבה העולמית עומדת לקרוס לנוכח פעלולי הצבר ההון, והצורך בתכנון סביבתי כוללני הופך לדחוף, מדעני הכלכלה לא ירפו מהבלימה ולא יניחו לתכנון הומני לצמוח.[57]

ללא אידיאולוגיית הון כזאת לא יהיה ניתן להצדיק את התבצרותן של האוליגרכיות החזקות והעשירות ביותר אי פעם בתולדות המין האנושי. בלעדיה לא ניתן לרתום מסות ענקיות כאלה של בני אדם למסגרות מדיניות כה סבוכות, לעבודה סדירה ותובענית, ללימודים ארוכים ומשמימים, לרדיפה בלתי פוסקת אחר "התקדמות".

חשוב להדגיש כי אין בלימודי הכלכלה ובמחקריה יתרון כלשהו בהבנת המחירים, הייצור, הצריכה, החיסכון, ההשקעה, הכסף ושוק ההון. להפך, לימודי הכלכלה באוניברסיטאות מטעים ומחדירים בתודעת התלמידים אמונות טפלות, דוגמות מופרכות ומוסר רמייה שקשה להיפטר מהם. התועלת היחידה בלימודי הכלכלה ונספחיה היא הגישה הראשונית אותה היא מאפשרת להיררכיית הכוח התאגידית־מדינית. התלמיד אמור להגדיל את מחירו המהוון בקרב השליטים ("הון אנושי"). מבחינה זאת, לימודי הכלכלה אינם שונים במהותם מלימודי התיאולוגיה שהיו

57 לדוגמא, וויליאם נורדהאוס, שזכה בפרס נובל לכלכלה, על מודל אקלים שממזער את עלויות ההתחממות בעולם ומחבל בצורך הדחוף לנקוט צעדי נגד שעלולים לפגוע בקבוצות ההון הדומיננטיות: Nordhaus (2007). על התרמית שהוא עשה בהשתמשו בציניות בקפיטליזציה ראו: Bichler and Nitzan (2018b) וכן: Keen (2021).

לב הלימודים האקדמיים בימי הביניים. אף אלה הקנו יתרון בכניסה להירכיות הכוח הנסיכיות־כנסייתיות. החשוב מכול הוא, שמדע הכלכלה על ספיחיו מובנה לבלום כל רמז לשינוי פוליטי ושיקום חברתי, אקולוגי ותודעתי.

כנגד כל זאת, במרכזה של הכלכלה הפוליטית החדשה שאנו מציגים בספר זה, ניצב המוסד המרכזי של המשטר הקפיטליסטי: ההון.

ההון אינו כבול לתחום הצר של ייצור וחליפין של סחורות. הוא אינו אובייקט מטריאלי ואף לא סוג של יחסים חברתיים המוטבעים בקווי הייצור. הכלכלנים הממוסדים והמרקסיסטים מפרידים בין "הון ריאלי" לבין "הון פיננסי" (או בין "הון תעשייתי" לבין "הון סיבוב"). יתר על כן, בעשורים האחרונים הוכנס ההון למין "פונקציית יצור" חברתית ופוצל למגוון ססגוני של ישויות חסרות פשר כגון "הון פוליטי", "הון אנושי", "הון תרבותי", "הון צבאי" ועוד.

לעומת זאת, על פי תאוריית הון־ככוח, ההון הינו האל היחיד של המשטר, המופיע בדמות אחת שהכול סוגדים לה: קפיטליזציה דיפרנציאלית. התגלותו היא כמדד כספי של יחסי הכוח במשטר הקפיטליסטי. הופעתו היא כסימבול פיננסי ואך ורק פיננסי. האל היחיד גורף ומאחד הכול למחיר אוניברסלי אחיד שניתן ליחס אותו לכל מחיר אחר.

הייצור והצריכה, התרבות והמדיה, הספורט והפנאי כשלעצמם אינם חשובים להון. חשיבותם נובעת מתהליך הפיכתם להון, כלומר מיכולת השליטה בהם. מידת השליטה בהם מובעת באמצעות מחירם הדיפרנציאלי, והמחיר הדיפרנציאלי אינו נקבע באמצעות חליפין בין יחידים או באמצעות ניצול כוח עבודתם של עובדים, אלא בהתאם ליחסי הכוח המשתנים בהירככיית הכוח (הכוללים כמובן, בין השאר, את מידת כניעותם של העובדים וצייתנותם של הנתינים).

בעלי ההון בתשלובת התאגידית־מדינית אינם רואים בדמיונם אובייקטים מוחשיים (כמו מכונות, מבנים ומלאים), או אובייקטים בלתי מוחשיים (כמו ידע, "קניין רוחני" ומוניטין). הם מותנים לדמיין את ההון כמחיר (קפיטליזציה) של מניות, אג"חים ומכשירים פיננסיים ולהשוות ללא הרף בין המחירים השונים ולייחס בין שיעורי הגידול שלהם באופן אובססיבי. הקפיטליזציה היא הרווחים המצופים מן המניות והאג"חים המותאמים לשיעור הרווח הנורמלי ולסיכון, והמוסבים לסימבול "הערך הנוכחי". זאת האמונה המשותפת והשפה האוניברסלית של כלל השליטים התאגידיים־מדיניים ברחבי העולם, מניו יורק ועד לבייג'ין, ממנהלי תקציבים מדיניים ועד למתכנני פרויקטים צבאיים, מחשבים של ארגוני סמים ועד למתכנתי התודעה בתאגידי התרבות, הפנאי והפגת השעמום.

ההון מאחד את שתי הישויות, הכלכלה והפוליטיקה, שהופרדו בשחר הכלכלה הפוליטית על ידי הוגי "החברה האזרחית" שהתקוממו (על פי סיפורי הבריאה מטעם הקפיטליסטים) נגד המדינה הפיאודלית. במשטר התאגידי־מדיני, הכלכלה והפוליטיקה אינן אלא שני צדדים של אותה מהות: יחסי כוח משתנים בתבנית כמותית הניתנת למדידה.

ההון, אם כן, הוא כוח שהוסב ליחידות כמותיות אוניברסליות והפך לסחורה. בניגוד לאופני־כוח קודמים, בהם שררו יחסי כוח נוקשים, סטטיים, אישיים ופרטיקולריים, ייחודו של הקפיטליזם הוא שיחסי הכוח בו הפכו לסחורה סטנדרטית אל־אישית אשר ניתן לקנותה ולמוכרה במחיר אוניברסלי. הקפיטליזם הגיע לבשלותו מראשית המאה העשרים ואחת משום שאז לראשונה התאפשרה לבעלי ההון קניית ומכירת חלקי בעלויות באופן אוניברסלי בכל רחבי העולם, מתוך חסות תאגידית־מדינית והגנה קנאית על "הזכות הטבעית להשקעה".

תהליך ההצבר מתבטא בשינויים דיפרנציאליים בלתי פוסקים במחירי ההון, שינויים המשקפים את יחסי הכוח המשתנים ברשת ההירורכיות. סיסטמת המחירים בכללותה פועלת כאלגוריתם ענק, הממיר ללא הרף איכויות מגוונות של יחסי כוח ליחידות כמותיות אוניברסליות של מחירים יחסיים. זה תמצית תהליך הצבר ההון. הקפיטליזציה היא פולחן המתפשט ומכרסם ברבדים שונים בחברה האנושית. עוד ועוד תהליכים חברתיים מוכנסים לתוך תהליך ההיוון – מהזרקת "חינוך" לילדים ועד לעיצוב "בריאות", מדיור המוני ועד ל"מורשת" לאומית־אתנית, מהנפקת "חדשות" ועד להחדרת "קונצנזוס". מ"תרבות" ועד ל"ספורט", הכול נדחס לתוך תבנית פיננסית של הקפיטליזציה הדיפרנציאלית.[58]

2.ו פיננסיזציה מול קפיטליזציה

בשנים האחרונות קמו כלכלנים, ממוסדים ורדיקליים, שטענו כי הקפיטליזם לוקה בנטייה מופרזת ל"פיננסיזציה". היו אף תנועות מחאה בנוסח "כיבוש הוול סטריט" (Occupy Wall Street) שיצאו אל הרחובות למחות נגד השתלטות "הפיננסים" על העולם.

הטענה של הכלכלנים הממוסדים החלה מגישה המכונה "varieties of capitalism", הלקוחה מכותרת ספרם של פיטר הול ודיוויד סוסקיס. בספר הם השוו משקים קפיטליסטים שונים על פי היחסים שהתקיימו בהם בין ההון, העבודה והממשלים, ובעיקר על פי דפוסי הפעילות הפיננסית.[59] לפי גישתם, מדובר בשני טיפוסים אידיאליים של משקים קפיטליסטיים: האחד, "כלכלת שוק ליברלית" (Liberal market economy או בקיצור LME) והשני, "כלכלת שוק מתואמת" (Coordinated market economy או בקיצור CME). הטיפוס הראשון מסתמך יותר על שוקי ההון שיווסתו את המשק ואילו השני מתבסס על בנקאות וגיבוי ממשלי לטווח ארוך. ההבחנה הזאת בין טיפוסי המשקים נשענת כרגיל על היחסים העתיקים בין הון ריאלי להון פיננסי. הבחנה זאת היא גם נקודת המוצא של כמה מחוקרי הפיננסים שהראו כי בקפיטליזם של העשורים האחרונים השווקים הפיננסיים הפכו למרכז הפעילות, וכי הרווחים וההשקעות נשענים יותר ויותר על פיננסים ופחות על ייצור ומסחר. אחת מתוצאות התהליך, כך טוענים, היא שהתשואות הפיננסיות אינן מושקעות חזרה לתוכני הכלכלה הריאלית ולכן נוצר מיתון כרוני.[60]

אלא שהשוואה לטווח ארוך מראה שהולכים ופוחתים ההבדלים בין כלכלה ליברלית (LME) טיפוסית כמו ארה"ב, לבין כלכלות מתואמות (CME) טיפוסיות כמו גרמניה או אפילו סין. ההבדלים ביניהן הצטמקו בהדרגה במאה השנים האחרונות, וממשיכים להצטמצם במהירות בעשורים האחרונים. הקפיטליזם הולך ומתכנס לצורה אחידה בתהליך שנכפה על ידי מנגנון **הקפיטלזציה**. ושוב יש להזכיר: מדובר בקפיטליזציה ולא בפיננסיזציה, שהיא מושג מטעה.

58 אפשר לדמות את המרת הקטעים המגוונים של הקיום האנושי לסימבול כמותי אחיד של קפיטליזציה ל"טרנספורמציית פורייה" (Fourier Transform), הממירה כל צורה סבוכה לסדרת פונקציות טריגונומטריות פשוטות. אפשר גם לדמיין את "לה ואלס" של מוריס ראוול, בה נשמעים בפתיחה צרור אקורדים אקראיים צורמים הנעים וסובבים לכאורה ללא פשר. אט אט מתמזגים הם לתבנית של מוסיקת ואלס הרמונית (עם שמץ מרירות חסרת אשליות על המאה העשרים המחכה בפתח).

59 Hall and Soskice (2001)

60 בין הכותבים השונים בנושא: Froud, Johal and Williams (2002), Krippner (2005), Epstein (2005), Foster (2007), Hudson (2010), Duta (2018).

הקפיטליזם לא הפך ל"יותר פיננסי" בגלל מינון מסוים בסוגי ההשקעה השונים. ההון מעצם הגדרתו הוא תמיד פיננסי ואך ורק פיננסי. ההיוון, בהיותו תמיד תהליך כוחני, אינו מפלה בין רווחים או נכסים, בין אם הם מוגדרים "תעשייתיים", "פרטיים", או "ממשלתיים". הכוח יכול להיות מהוון בכל סוג של נכס: בפירמה פרטית שלא רשומה למסחר בבורסה, כמו Vitol, Huawei או Cargil, או במניות פירמות הרשומות למסחר כמו ICBC או Deutsche Bank. ההיוון יכול להיות של חובות פירמות כמו Volkswagen או AT&T, או של נכסי התאגידים בבעלות ממשלתית כמו Aramco או Sinopec. מעל לכל, חלק מיחסי הכוח נמדד כהיוון של חובות הממשלים, כלומר של הבעלות הקפיטליסטית על עוצמתה של המדינה – עוצמתה לגבות מיסים, ללוות ולהדפיס כסף.[61]

הגישות החדשות והישנות הטוענות שהקפיטליזם עבר כביכול "פיננסיזציה" הינן מטעות, משום שהן מבוססות על אידיאולוגיות פריון, שהחלו מאותה "פונקציית הייצור" הנושנה של פרנסואה קניי, המיועדת לברר "מי תורם יותר לייצור הכללי במשק?". אגב, מן הפרספקטיבה של הדוקטרינה הניאו־קלסית, הפיננסים הינם בעלי פריון כמו פעילויות כלכליות אחרות. אם הם לא היו יעילים או נטולי תרומה לתהליך הייצור, מן הסתם הם לא היו קיימים. הרי השוק, לפי הניאו־קלסיקנים, אמור לסלק את עודפי הפעילות הפיננסית ביחס לפעילויות כלכליות אחרות.

הרבה מהטענות הרדיקליות נגד הפיננסיזציה מבוססות על הסכמה התיאורטית של מרקס. על פי מרקס, ההון נצבר בדרך מחזורית בתבנית: *M–C–P–P'–C'–M'*.

הון פיננסי (*M*) מתגלגל להון מסחרי (*C*) אשר מחבר תהליכי עבודה והופך להון תעשייתי (*P*). האחרון, בהיותו "יצרני", מפיק כמות גדולה יותר של הון תעשייתי (*P'*) וזו מוסבת לכמות גדולה יותר של הון מסחרי (*C'*). לבסוף, מושלם המחזור כשהוא מופיע כהון פיננסי גדול יותר (*M'*).

אמנם מחזור ההון על כל גלגוליו מתואר כתהליך אחד, אך הוא משקף בכל אחד מגלגוליו מעמד חברתי מיוחד, על פי תמונת העולם של המאה התשע עשרה. מכל הגלגולים זכה "ההון התעשייתי" לתואר "יצרן" משום שבתוכו מיוצר הערך העודף ובו מתחולל הצבר ההון (באמצעות שליטתו הישירה בעבודה ובמכונות). הסקטורים הפיננסיים והמסחריים נחשבו כ"לא יצרניים" במהותם, בהיותם מעין שיירים מחודשים, מימי צמיחת הבורגנות בערים החופשיות. הפיננסיירים והסוחרים, לפי תפישות אלה, אינם מייצרים ערכים עודפים אלא נאבקים בתעשיינים על חלוקתם מחדש של ערכים אלה.

רבים מן ההיסטוריונים הממוסדים והרדיקליים רואים במהפכה התעשייתית ובגידול המהיר של מספר פועלי התעשייה את עיקר הקפיטליזם. הקפיטליזם מזוהה עם התיעוש, ואילו הפיננסים מסמנים את שקיעתו. לנו נראה סדר הדברים אחרת.

נכון שבמאות השמונה עשרה והתשע עשרה, לפני שפולחני ההיוון התפשטו וחדרו לכלל שטחי החברה האנושית, השליטה הקפיטליסטית נראתה מרוכזת בעיקר בזרמי הייצור והצריכה שנבעו מבעלות על מכרות ומפעלים תעשייתיים. אלא שגם אז ההון לא נבע מזרמי הייצור והצריכה עצמם, אלא ממידת שליטתו בקווי הייצור והצריכה ומכושרו להבטיח זרם רווחים עתידי.

בעיני מרקס וההיסטוריונים המרקסיסטים, כניסת "העבודה החופשית", כלומר שחרור הצמיתים וכניסת העובדים השכירים כסחורה לשוק, סימנה את ראשית הקפיטליזם. אבל אפשר לראות זאת אחרת: מוסד העבודה השכירה שהחל להתפתח במאה הארבע עשרה אכן היה אחד הצדדים של התפתחות ההון. בעת צמיחת הקפיטליזם, היחסים בין בעלי המכונות לבין העובדים השכירים

61 ניתוח יחסי הכוח במסכת החובות בכלל ובחובות המדינתיים בפרט, ראו: Hager (2016), Di Muzio and Robbins (2016).

היוו את מוקד מבנה הכוח בבורג התעשייתית שבצפון איטליה ובפלנדריה. העבודה השכירה אפשרה להסב את הכוח הישיר של הבעלים על העובדים ליחידות כמותיות שניתן לסחור בהן. הפיכת העבודה לסחורה הסירה את האחריות האישית של הבעלים מעובדיהם מעבר להתחייבות לתשלום יומי. היא אפשרה את ניידות העובדים, שהמשטר הפיאודלי חסם. היא אף הייתה חלק מצמיחת האידיאות הליברליות אודות חופש התנועה וההזדמנויות. חוזי השכר הופיעו תחילה במלחמות, כאשר הערים החופשיות באיטליה גייסו צבאות של חיילים שכירים, ומאוחר יותר בייצור התעשייתי, כאשר בפלנדריה נשכרו הפועלים "כחולי הציפורן" לתעשיית הבדים. שכירת עובדים לפי חוזה סייעה לבעלים להגביר את הלחץ על העובדים להגביר את יעילותם בשיטות שלא היו מוכרות לעבדים ולצמיתים. החוזה האישי יצר תחרות בין העובדים וסייע לבעלים להתגבר על התנגדות וניסיונות התארגנות של העובדים. הקפיטליזם הינו כוח מהוון הניתן לסחר, ואופי השליטה החדש של הבעלים על העובדים באמצעות חוזה שכר לעובד חופשי היה אחד הצדדים בהתפתחות יכולת הכימות ומסחור הכוח.

מרקס והמרקסיסטים פירשו את שליטת בעלי המכונות בבורג על העובדים השכירים כמוקד הקפיטליזם, ואת היחסים ביניהם כ"מאבק מעמדי". יתר על כן, הם הטילו על העובדים "היצרניים" שליחות היסטורית: להחליף את הקפיטליזם בסוציאליזם. לא פחות.

הסכמה התיאורטית הזאת של מרקס המשיכה להתגלגל, לבשה צורות שונות ומופיעה בביקורות הרדיקליות החדשות. בסופו של דבר הביקורות הללו חוזרות על הטענה שסקטור הבנקאות והפיננסים (*M–M’*) צומח על חשבון סקטור התעשייה־מלאכה־חקלאות (*P–P’*).

בטענות הללו כבר עסקנו בצורות שונות בספר, וכאן נחזור בקיצור על עיקר הפגמים שלהן:

ראשית, אצל מרקס (וגם בדוקטרינות הכלכליות הממוסדות) תהליך ההצבר הוא "ריאלי". ההשקעות הריאליות מניבות רווחים ומגדילות את מלאי ההון הריאלי. על פי תבנית זו, ההצבר הינו השתקפות של פעילות **בעבר**. הרווחים הם **תוצאה** של ייצור, ורק **בסוף** המחזור הם הופכים להצבר.

במציאות הקפיטליסטית סדר מחזור ההון הוא הפוך: ההצבר הינו הצהרה **עכשווית** של רווחים שיחולקו־מחדש **בעתיד**. מחיר ההון (או הפירמה) **העכשווי** אינו הודעה על רווחי ההון בעבר אלא משקף את **הציפיות לרווחים** בעתיד, כלומר ההצבר מתחולל **לפני** תהליך הייצור ולא אחריו (אם בכלל מדובר בייצור). הצבר ההון כשלעצמו מנותק ממחזור הייצור. מבחינה זאת, כל הון מכל סוג הוא פיננסי וכל הקפיטליסטים בעולם, מכל גזע וצבע, הינם פיננסיירים. המושג "פיננסיזציה" כמאפיין תהליך או שלב או תופעה היסטורית מיוחדת בקפיטליזם הינו מטעה.

שנית, הנתק בין ההון לבין מחזור הייצור אינו מאפשר לזהות את מרכיביו של ההון: איזה מהם "יצרניים" ואיזה "מסחריים" או "פיננסיים". יתר על כן, מאז עליית מוסד הפירמה והבעלות האנונימית, משקיעים גדולים וקטנים יכולים להיות בעלי יחידות בעלות השולטות במגוון ענפים שסווגו בעבר כתעשייה, בניין, שירותים ופיננסים. במאה העשרים ואחת הסיווג והזיהוי של מרכיבי ההון הפכו לחסרי משמעות. קשה לסווג קונגלומרטים כמו ג'נראל אלקטריק, דיימלר קרייזלר, אפל, סניו, או פיליפ מוריס לפי "סוגי פעילות". הם בעלי מניות ואג"חים במאות פירמות המעורבות בשלל ענפים ותת ענפים — מפיננסים דרך פרסום ומסחר ועד לנדל"ן ופנאי, מחקלאות

ומדיה ועד לכרייה ותעשיה. למעשה, גם בקפיטליזם "הקלסי" של המאה התשע עשרה האבחנה הזאת בין סוגי הרווח יכלה לשמש לכל היותר לצרכים אידיאולוגיים.[62]

מעניין שפול סוויזי, אחד ממייסדי הניאו־מרקסיזם הרציני, אשר דורות של מרקסיסטים למדו את ספריו, כתב כמה שנים לפני מותו מאמר שבו בחן מחדש את התיאוריה שלו ושל פול בראן על תהליך ההצבר הקפיטליסטי בתנאי "קפיטליזם מונופולי". היה זה לרגל עשרים וחמש שנים לפרסום ספרם המפורסם הון מונופולי, על רקע פריחת הניאו־ליברליזם והגלובליזציה בשנות התשעים.[63] וכך כתב:

"מדוע תיאוריית ההון המונופולי לא הצליחה לחזות את השינויים במבנה ובתפקוד המערכת הקפיטליסטית שאירעו בעשרים וחמש השנים האחרונות? אני סבור שבאופן עקרוני התשובה היא שההמשגה של תהליך הצבר ההון הינה חלקית וחד צדדית. באופן מסורתי נהגנו, הן בכלכלה הממוסדת והן במרקסיסטית, לראות בהצבר ההון עניין שבמהותו הוא הוספת מלאי לסחורות ההון הקיימות. אלא שבמציאות מסתבר שזה רק היבט אחד של התהליך. ההצבר הוא גם עניין של תוספת למלאי הנכסים הפיננסיים. שני ההיבטים כמובן קשורים האחד בשני, אלא שטבעו של קשר הגומלין הזה הינו בעייתי בלשון המעטה. למען האמת, הדרך הנהוגה לבחינת קשר זה הייתה להתעלם מהבעיה. למשל, מקובל שקניית מניות ואג"ח (שתיים מהצורות הפשוטות של נכסים פיננסיים) נחשבת בעיקר לדרך עקיפה לרכישת סחורת הון ריאליות. על מחשבה מקובלת זאת יש לומר, שלרוב אין היא נכונה ושהיא אף עשויה להיות מטעה לחלוטין. אין זה המקום לנסות להצביע על דרך שתוביל להמשגה טובה יותר של תהליך הצבר ההון. במקרה הטוב זאת בעיה קשה וסבוכה ביותר, ואני מודה בכנות שאין ברשותי רמז כלשהו לפתרונה. אך אני יכול לומר בביטחון מסוים, שהבנה טובה יותר של החברה בקפיטליזם מונופולי בזמננו תהיה אפשרית רק על בסיס תיאוריה של הצבר הון טובה משלנו – תיאוריה שתתרכז באינטראקציה שבין ההיבטים הריאליים לפיננסיים בהצבר ההון" (Sweezy, 1991).

סוויזי, ביושר מדעי נדיר (יחסית למרקסיסטים ולפוסטיסטים שאחריו) הודה שתיאוריית ההון המרקסיסטית הגיעה למבוא סתום. מודל הקפיטליזם המונופולי שלו ושל בראן משנות הששים התאים למציאות האימפריאלית של ארה"ב, למלחמה הקרה ולפלישה לווייטנאם. אולם הוא היטיב להבין שמאז שנות השמונים לא מדובר ב"פיננסיזציה" גרידא, אלא בשינוי עמוק שהתחולל בקפיטליזם – שינוי הדורש בחינה חדשה של תיאוריית הצבר ההון. מנגד, הוא לא הצליח או לא רצה להבין שעצם הדואליות של הון ריאלי/פיננסי היא לב הבעיה.

62 הבעיה אינה תיאורטית בלבד. בחשבונאות הלאומית אמנם נרשמים סעיפים של הכנסות מפעילות תעשייתית כביכול, אבל מדובר ברווחים לא של יחידות ייצור אלא של פירמות הזוכות לתואר "תעשייתיות". מאחר שרוב הפירמות מעורבות במגוון רחב של ענפים, ברוב המקרים המכירות של הפירמות הללו כוללות רק חלק קטן של פעילות תעשייתית. התוצאה היא שרוב הרווחים המסווגים בחשבונאות הלאומית כ"תעשייתיים" באים מפעילות "לא תעשייתית". הבעיה מחמירה כשמדובר בקשרי גומלין בין פירמות: אם לדוגמא פירמת אשראי של ג'נראל אלקטריק מסבסדת פירמת בת אחרת השולטת במפעל מנועי סילון, באמצעות אספקת אשראי זול, התוצאה תהיה ירידה ברווח של פירמת הבת הראשונה ("הפיננסית") ועלייה ברווח של השנייה ("התעשייתית") מבלי שינוי כלשהו בתהליכי הייצור והמכירות.

63 על הספר הון מונופולי (Baran and Sweezy, 1966) ראו פרק 8.

נראה שתיאוריית הון־ככוח ומודל ההצבר הדיפרנציאלי פתר את הבעייתיות: הון בכל צורה והופעה – בין אם הוא מופיע כמניות של קבוצת בייסבול, כאגרות חוב של קרן פיתוח עירונית, או כתעודת השתתפות בקרן מדדים מובילים – הוא תמיד פיננסי ואך ורק פיננסי. הכמות המהוונת של ההון (קרי, מחירו) נובעת לא מפריונם של מנהלי קרנות הון או מהיצירתיות של שחקני קבוצת הבייסבול או מכושר תיכנון הבנייה של פקידי העירייה וקבלניה היעילים, אלא מכושרם של הבעלים באשר הם לחלק־מחדש את ההכנסות ביחס לאחרים.

ו.3 מהות ההון

תודעת הכוח ואופי הכוח שלובים יחד ללא הפרדה. אידיאת הכוח אינה סטטית ומשמעותה השתנתה לאורך ההיסטוריה משום שהיא חלק ממבנה הכוח בתקופתה. למרות השינויים בתודעת הכוח מאז עליית אימפריות השמש בדלתות מסופוטמיה, קיים יסוד משותף בתפיסת הכוח בכל משטרי הכוח בהיסטוריה, ויסוד זה הוא **האמונה בצייתנות**.

הכוח בעיני השליטים משתקף ברמת הביטחון בכניעות הנתינים, כלומר בהתגברות המשטר על שלילת הכוח, או במידת ההרתעה של הנתינים מפני התמרדות. באופי־הכוח העתיק התגלם הכוח באלים המאיימים ובמלכי השמש. זה היה כוח מאגי שמאוחר יותר עם צמיחת אופי־הכוח הקפיטליסטי, קיבל צביון אונטולוגי והחל להיחשב לישות טבעית הפועלת כחלק מחוקי הטבע. מין גורם עצמאי, כמו כוח הגרביטציה או הכוח האלקטרו־מגנטי הפועל על דברים. מקובל היה שאף אם הכוח נחשב למהות, הוא אינו נראה אלא רק תוצאותיו. מנקודת המבט של תיאוריית הון ככוח, הכוח הפך **ליחס בלבד בין דברים**.

מאז תמונת העולם של יוהנס קפלר, עלתה באופן לא מודע התפיסה היחסית של הכוח. מדידת הכוח נעשית באמצעות מדידת תוצאות ההתגברות על ההתנגדות לו. כך, מדד הקפיטליזציה הדיפרנציאלית הוא הביטוי הנגלה של הקשר בין הכוח לבין ההתנגדות אליו, אף ששניהם כשלעצמם אינם נראים. אף שהכוח נחשב לסיבה הפועלת ומשנה דברים, בגלל אופיו הנסתר הוא מופיע רק כיחס בין רכיבים משתנים.

גם הליברלים וגם הרדיקלים רואים בכוח מין **משאב** המאפשר פעולה (כפייה, השפעה, תמרון) שבאמצעותה דברים משתנים. זאת הסיבה לכך שהכוח מתחלק אצלם בין תחומים שונים, כמו כוח כלכלי, פוליטי, תרבותי וחברתי. כך למשל, משאבי עושר כלכליים מאפשרים להפעיל כוח פוליטי ולשנות מוסדות חברתיים ודפוסים תרבותיים. משאבים צבאיים נחשבים לכוח המאפשר להפעיל כוח מדיני. המשאבים הכוחניים הללו מקיימים יחסי גומלין אשר שינויים באחד מהם משנים את האחרים.[64]

תיאוריית הון־ככוח הינה אחרת לחלוטין. **כוח אינו משאב אלא יחס בלבד**. אף שהכוח בקפיטליזם הינו סיבת הדברים, אין הוא מופיע אלא כיחס כמותי בין רכיביו הבסיסיים של ההון: רווח, היפ וסיכון דיפרנציאליים. הביטוי המרכזי של יחסי הכוח הוא הקפיטליזציה הדיפרנציאלית, שהיא למעשה מדד האמון בצייתנות וביציבות. היא המדד לביטחון העצמי של המעמד השליט בצייתנות הנתינים, ביציבות הסדר ההירכי ובכושר ההתגברות הדינמית על ההתנגדויות החדשות שצצות ללא הרף.

64 מאז מקס וובר לא השתנה הרבה. כולם חוזרים ליחסי גומלין בין משאבים שמשמשים את הכוחות המרכיבים את החברה: Russell (1938); Parsons (1969); Bourdieu (1991); Mann (1986).

כוח במשטר הקפיטליסטי, אם כן, אינו מופעל על ידי אוסף של יחידים, כמו שמציגות הגישות הליברליות המסורתיות,[65] אלא הוא יחסים כמותיים של מעמד שליט ורשת הירכית רב ממדית. יחסים אלה משתנים ללא הרף ותוצאותיהם מופיעות במדדי המחירים היחסיים של ההון ורכיביו בעולם.

באופי־הכוח הקפיטליסטי, הכוח מתגלם במוסדות ההון החותרים להתפשט ולהגביר את שליטתם היחסית. אלה הם הניסיונות המתמידים של ההון להשליט בחברת בני האדם "רציונליזציה" באמצעות היוון תוספת שטחים בחברה. ניסיונות אלה מחוללים התנגדות, הנתפסת בעיני האידיאולוגים הקפיטליסטיים כ"לא רציונלית". ההתנגדות גוררת תוספת היוון ותוספת התנגדות במחזורים ההולכים ומתפשטים כבתגובת שרשרת (autocatalytic sprawl).[66]

תהליך חוצה גבולות זה של ההון גורם להתכנסות ולסטנדרטיזציה של ארגונים ומוסדות שבעבר לא היה ביניהם קשר אשר ניתן לצפות בו (כמו הסתפחות נסיכויות המפרץ וסין למשטר התאגידי־מדיני, או ההתקרבות המתמדת של העסקיות הפוליטית אל עסקי התרבות, הספורט והפגת השעמום באמצעות מדדי ביצוע, תקצוב, רייטינג ושווי שוק).

בניגוד לגישות השמרניות, הליברליות והמרקסיסטיות, תיאוריית הון־ככוח **אינה אוניברסלית**. הגישה הליברלית מתמקדת באדם היחיד ומכוונת לכלל בני האדם בעולם. תיאוריית הערך של התועלת תקפה לכלל בני האדם בכל תקופות ההיסטוריה האנושית, משום שמניעיהם ודחפיהם למקסם תועלת לא השתנו. שחרור האדם הליברלי תלוי בהתרת הכבלים הממשלתיים והמונופוליסטיים ופריחת השוק החופשי.

הגישה המרקסיסטית מתמקדת בקונפליקט המעמדי שתחום בגבולות הייצור. גם גישה זאת הינה אוניברסלית, משום שמרקס סבר שהצליח לפענח את חוקי התנועה של המשטר הקפיטליסטי באמצעות כללים אוניברסליים התקפים לכלל המין האנושי, ובראשם שתי הקבוצות הדומיננטיות: העובדים היצרניים והקפיטליסטים בעלי אמצעי הייצור. תיאוריית הערך של העבודה הייתה אמורה להיות תקפה באופן אוניברסלי, עד כדי הבנת הפעולה הפוליטית (המעמדית) של כלל האנושות המתהווה. שחרור האדם המרקסיסטי כרוך בקיצו של אופי הייצור הקפיטליסטי והקמת אופי ייצור סוציאליסטי.

תיאוריית הון־ככוח לעומת זאת, אינה מתיימרת להציע תיאוריית־על כללית של בני האדם. אין לה דגם של אדם אוניברסלי, האינדיבידואל האוטונומי או האדם הקיבוצי המשוחרר. היא עוסקת אך ורק בסדר שמכתיב המעמד השליט הקפיטליסטי.

כבר ראינו שאין אפשרות למדוד את ההון ביחידות תועלת או ביחידות עבודה, משום שלהון יש היגיון ושפה משל עצמו. זאת שפת הכוח שלעולם אינה יכולה להתבטא במונחים אבסולוטיים של תועלת או של עבודה, מונחים הנשענים על קיום מטריאלי. שפת הכוח יכולה להתבטא רק במונחים יחסיים, כלומר שפה האומדת את יכולתה היחסית של קבוצה שליטה לכפות את הסדר שלה, לבלום ולמנוע את שאינה רוצה, ולהפעיל לצרכיה את בני האדם האחרים. מכאן שיש לחשוב על שתי מהויות: האחת, שעליה ניתן להכיל תיאוריה דטרמיניסטית של סדר כמותי — סדר ההון. השנייה, לא ידועה, המבצבצת לרגע מפעם לפעם בהבזק מאיים על מוסדות השליטה.

65 Dahl (1957)

66 כך תיאר אולף מרטין את תהליך ההתפשטות: Martin (2019).

אך אנו כאמור, עוסקים רק בשליטים הבטוחים בעצמם, השולטים במבנה הירוכי יציב ודינמי הגובר על התנגדויות. אם קיימת משמעות כלשהי ל"מדעי ההתנהגות" האנושית היא מצויה במבנה יחסי השליטה. השליטים אכן "מתנהגים" לפי דפוסים מכניים "טבעיים" וצפויים. הם מותנים להתנהג באמצעות ההיגיון המכני "הרציונלי" שמכתיב סדר ההון. הם אינם יכולים, גם אם הם חשים צורך אחר, לחרוג מגבולות סדר ההון שמכתיבה להם התודעה המעמדית. הם לא מכירים עולם אחר. משום כך קל לצפות בסיבתיות הפשטנית של הקפיטליזציה על שלל פולחניה. מנגד, אין לנו תיאוריית־על כללית על בני האדם משום שאנו יודעים מעט מאוד עליהם, זולת אספקטים צרים של תגובתם המותנית לסדר ההון.

יחסי שליטה בנויים על חתירה לסדר האחיד שאותו השליטים משליכים על "הטבע". מכאן, ככל שמבנה הכוח קשיח יותר, כן ניתן לכאורה לשטח את התהליך ההיסטורי לניסוחים פוזיטיביסטיים כאילו מדובר ב"חוקי טבע", אשר, פשוט, יש "לגלות" אותם, כביכול מדובר בחוקים שנכפים מבחוץ על כלל בני האדם. ואכן יחסי השליטה מבוססים על דימויים והצדקות מעולם הטבע, ועל ניסיונות לדחוס את הנתינים לתוך תבניות שיטתיות של מדעי הטבע. אולם הדבר היחיד שאנו יודעים בוודאות הוא, שמדי פעם בני אדם מסוגים שונים מפתיעים את השליטים באורח בלתי צפוי ומזעזעים את הסדר השליט.

שיטות השליטה בתודעת הנתינים החלו עם צמיחת אופי־הכוח האימפריאלי במסופוטמיה, שהיה כרוך בהשלטת פולחן אלים מדיניים. אין זה פלא שמקדשים של אל אחד עליון ובעל זיכיון בלעדי, לרוב מין אל שמש, מצויים ליד הארמון המלכותי. אלה התגלגלו לבסוף והפכו לכנסיות מדיניות, מוסלמיות, נוצריות ורבניות. כולן הינם הטרונומיות, כלומר הן משליטות בחברה האנושית חוקים ודרכי מחשבה שמקורם **מחוץ** (הטרו) לבני האדם, להבדיל מחברה אוטונומית, שחוקיה נקבעים באופן **עצמי** (אוטו) ומודע לעצמו בתוך החברה האנושית.[67]

במקום שנכפים מוסדות מדיניים שם צצים לפתע הסברים הטרונומיים של חוקי אלים וחוקי טבע. מכאן מתחילות הנוכלויות הדתיות, ההפחדות והפיתויים על "חיים לאחר המוות". עם צמיחת אופי־הכוח הקפיטליסטי, נכנסו פולחנים הטרונומיים חדישים של לאום, גזע וצריכה, ועמם שגשגו כנסיות אקדמיות למדעי התודעה, החברה וההתנהגות. מחקרי ההתנהגות, המוח והגנטיקה ממומנים ומתפשטים במהירות, ואף על פי כן, בני אדם מתמידים בחוסר עקביותם ובהתמרדותם המפותלת והחדשנית.

תיאוריית הון־ככוח עוסקת בפיצוח הסדר הקפיטליסטי. זהו סדר המוכתב על ידי ההון הדומיננטי, באמצעות המנגנונים של ההצבר הדיפרנציאלי. התיאוריה מתרכזת בתודעה המאחדת ומקבעות את ה־*nomos* של המעמד השליט. היא מציגה יחסי כוח המבוססים על סדר שיטתי (רציונלי) שניתן לפצח את הקוד הסימבולי שלו. אך גם אם הצלחנו לפצח את קוד השליטה בן זמננו, אין זה אומר שהבנו את כלל בני האדם, את מחשבותיהם, את "הכרתם", את "תודעתם", את "מודעותם", או מיני ישויות שאקדמאים שונים במערב ובמזרח מטילים עליהם. בשבילנו המין האנושי הוא מאגמה. חזית חלקה הטומנת בקרבה מגוון הגיונות וסדרים בלתי ידועים אשר שפת השליטים אינה יכולה להם. פיצוח קוד יחסי השליטה והסדר השורר מאפשר לנו להבין את חוקי השליטה בבני אדם בתקופתנו, אך אין הוא מאפשר להבין את בני האדם עצמם. אלה מפתיעים כל פעם מחדש את מדעני החברה וההתנהגות.

67 Castoriadis (1984, 1991)

כך קרה בעת נפילת המשטר החד מפלגתי בברית המועצות ובגרורותיה. שום קומוניסט ושום סובייטולוג לא ידע על הצפוי (אם כי לאחר מעשה "הדטרמיניזם הליברלי" היה ברור לכל המומחים מטעם). באופן דומה, שום סוציולוג, מטעם או רדיקלי, לא העלה על דעתו את מהפכת מאי 1968 אפילו שבוע לפני שפרצה המהפכה החשובה ביותר במאה העשרים (שהועלמה ונדחקה על ידי השליטים והוצגה כ"מהומות סטודנטים" גרידא).[68]

מסתבר שתיאוריות אקדמיות אינן מסוגלות לנבא פרץ של מקוריות אנושית. יצירתיות היא בעיה רצינית שאינה ניתנת לניבוי, או לדחיקה לתוך "מודל סגור", או לכליאה בתוך חוקיות כלשהי.

הקפיטליזם מבוסס על סדר ארכיטקטוני מדויק. זהו סדר חברתי־קוסמולוגי שהושלט בחברה/תודעה במאה השנים האחרונות. מה שהופיע בעבר כאלים מאיימים, הפך למהויות מופשטות של כוח, ואלו הופיעו לבסוף כסימבולים אופרטיביים (operational symbols) המשנים את המציאות, כטכניקות אריתמטיות של רכיבים פיננסיים.

בקפיטליזם מקופלים (enfolded) סדרים רבים מן העבר שהתגבשו למין היררכיה, שבה דרגת הסדר הפשוטה והבהירה ביותר מצויה בראש ההיררכיה.[69] בעיני הנתין המצוי נראית המציאות ססגונית ומלאה סדרים שונים, רובם סבוכים, מאיימים ובלתי מובנים. סניף בנק אינו נתפס באופן דומה לתחנת משטרה, ואלו אינם דומים לסוכנות ביטוח ולהוצאה לפועל, או לארגון מפלגתי ולמרכז בריאות עסקי, שלא לדבר על ארגונים צבאיים ותחנות טלוויזיה, חנות מזון אורגני ו"מנהל תיקים". כך הדברים נראים בעיני התוהה בסדרה בלתי נגמרת של מספרים רנדומליים. אך לא כך הם נראים בעיני מי שחיבר את האלגוריתמים של הסדרה. בעיניו, הסדר פשוט ובהיר.

מה שנראה כסבך תהליכים, מוסדות, ארגונים וסדרים שונים וחסרי זיקה משתייך להיגיון אחד של ההון ולמנגנון ההצבר הדיפרנציאלי בעל רכיביו המשתנים ביחסיהם הנעים.

אנשי התחתית רואים סדרים מתערבלים שונים, אולם המעמד השליט רואה סדר שליטה פשוט. להון אין צבע, מין, לאום, דת, או זהות אתנית. שיעור הרווח ומחיר ההון בבורסה בדרום אפריקה יושווה ללא אפליה בבורסה בבייג'ין. לקומפלקס התאגידי־מדיני אין עניין בזהויות אתניות, מגדריות, מפלגתיות ותרבותיות כשלעצמן, אלא כדי לשלוט בהן באמצעות היררכיית הנתינים.

הנתינים של בריה"מ בשנות השלושים חיו בכאוס. בעיניהם לא היה פשר לטרור שהושלט מלמעלה. המעצרים, החקירות וההגליות ההמוניות נראו אקראיים. אולם בעיני שליטי ההיררכיה הסטליניסטית, הטרור היה יזום באופן רציונלי, וסניפי המשטרה החשאית תיפקדו במלוא הכוח כדי למלא את מכסותיהן.[70] כך גם מתנהלים הדברים בצפון קוריאה[71] ובסין.[72]

הקפיטליזציה הדיפרנציאלית היא מנגנון השליטה של המשטר ודרגת הסדר בה פשוטה. אך העולם שהיא מחוללת נראה מורכב וסבוך ביותר בעיני הנתין התוהה כיצד ישלם את שכר דירתו, בעיני המשכיר כוח עבודתו הירא מפני פיטוריו, בעיני חוסך זעיר המנסה לגלות את עתידו בהורוסקופ התנודות בשוק ההון, בעיני החוכר חלקתו הירא מפני תהפוכות מחירי הזרעים ושיעורי הריבית, בעיני החולה שהאותיות הקטנות בפוליסת ביטוחו אינן נהירות לו.

68 אור (2000, 2003). כך גם האינתיפדה הראשונה שפרצה לפתע ב־1987, הפתיעה את "המזרחנים", שלא לומר את אנשי הממסד של פת"ח.

69 הרעיון לקוח מדייויד בוהם: Bohm (1980), Bohm and Peat (1987)

70 דוגאן (2013), סולז'ניצין (1974).

71 ג'ונסון (2013), הרדן (2013), פיפילד (2020).

72 ג'אנג (1994).

אך גם סדר יציב ורמת יחסי שליטה גבוהה מזדעזעים לפתע נוכח התנגדות הנשלטים. באחת נעלם הדטרמיניזם, פג המבנה ההטרונומי, והאוטונומיה מתעוררת לחיים ועמה מלבלבים הדמוקרטיה והפילוסופיה.[73]

73 אור (2000).

פרק שלושה עשר

הסבוטז'

א. תיאוריית הסבוטז' של תורסטיין וֶבּלֶן

ובלן הכיר היטב את ההרס שזרעו "הברונים השודדים", גיבורי היוזמה החופשית של ארה"ב בסוף המאה התשע עשרה. הוא התוודע מקרוב לקרבות האלימים שהתחוללו בין קבוצות ההון הגדולות, שקדמו להסדרים המוסדיים הראשונים בתחילת המאה העשרים, בעידן הנשיא טדי רוזוולט. הוא הכתיר תקופה זאת בהיסטוריה של ארה"ב בכינוי "הסדר החדש של העסקים".

סדר זה אופיין לפי ובלן בשני תהליכים חשובים: האחד, עליית הארגונים הגדולים של העסקים, של הממשל ושל איגודי העובדים. השני, התרחבות השימוש באשראי התאגידי, אשר לפני כן היה מוגבל למסחר ולחקלאות מסורתיים. במאה העשרים הפך האשראי לצורה חדשה של בעלות, בהיותו מבוסס על היוון הכנסות עתידיות. הכוח המניע להתרחבות המהירה של האשראי התאגידי היה, על פי ובלן, **הסבוטז' האסטרטגי**.

תחילת המאה העשרים הייתה תקופת הזוהר של הדוקטרינה הניאו־קלסית, וחסידיה ראו במה שמכנים "תחרות" את המניע המרכזי בחיים האנושיים ובשוק הסחורות. ובלן נחשב לחריג מוזר בשולי האקדמיה האמריקאית, משום שראה בסיפורי התחרות הניאו־קלסית בדיה, אם לא הונאה. הוא הסיט במחקריו את מרכז ההתעניינות מן השוק ומן התחרות הפיקטיביים אל הביצועים בפועל של התאגידים. בעיניו, לתאגיד המודרני אין קשר לאגדה על פעילות פסיבית הנענית למחירי השוק (price taking). ארגון עסקי, ובעיקר אם הוא גדול, אינו חותר למכור ככל האפשר יותר במחירי שוק, אלא מתחבל לחתור תחת יריביו כדי לסחוט מחיר גבוה ככל הניתן "עד כמה שהסחר יוכל לשאת".[1] ובלן דימה את העסקים הגדולים לאותם ברונים פיאודליים שתקעו את מצודותיהם בצמתי העמקים והנהרות באירופה. הם נלחמו בברונים אחרים באמצעות החרבת נחלותיהם ואיימו על הסחר בנהרות ובדרכים. הם גבו דמי כופר ככל שיכלו לסחוט מבעלי ספינות המטען והסוחרים.

לטקטיקות ההרס ההדדי קרא ובלן בשם סבוטז' אסטרטגי, ומכאן אף נבעה קביעתו שהרווח אינו פיצוי על תרומה יצרנית של ההון ובעליו, אלא כופר שתובעים הבעלים על כך שיניחו לסיסטמה התעשייתית להמשיך לתפקד. הסבוטז' נועד להשיג מה שכינה "יתרון דיפרנציאלי", שהוא לדעתו מקור הרווח.

חשוב להדגיש שהמושג **יתרון דיפרנציאלי** של ובלן אינו קשור להצבר הדיפרנציאלי בתיאוריית הון־ככוח, ואף במידה רבה **מנוגד** לו. ובלן היה שרוי עדיין בעולם המחסור, שבו המדידות והכמויות היו אבסולוטיות. משמעות המושג יתרון דיפרנציאלי אצל ובלן הוא יכולתו של הקפיטליסט להעלות מחירים אבסולוטית או יחסית לעלויות. היכולת של הקפיטליסטים להעלות מחירים,

1 Veblen (1923): 85

ומכאן אף להגדיל רווחים, לפי ובלן, אינה נובעת מיתרון טכנולוגי כלשהו שבעלי ההון תורמים לרווחת הקהילה אלא מכוחם לחולל סבוטז'.[2]

הסבוטז' לפי ובלן הוא מכשיר כוחני בידי הבעלים הנפקדים המיועד להשיג **מקסימום רווח**. המניע המרכזי של בעלי ההון, הוא **מקסימיזציה של הרווח**, ושיטות כוחניות למיניהן הן אמצעי בלבד למען מטרה זאת.[3] אם כן, הסבוטז' אצל ובלן הוא אסטרטגיה כוחנית חוץ כלכלית שנועדה לפלס דרך לצבירה מקסימלית של נכסים כלכליים.

בסופו של דבר ובלן מצא עצמו מחזיק בהנחות היסוד הניאו־קלסיות אודות החתירה למיקסום רווח. הוא נאלץ לאמץ את ההפרדה בין הפוליטיקה ויחסי הכוח מצד אחד, לבין הכלכלה ויחסי התועלת מנגד. למרות סירובו לקבל את דרך המחשבה והמסקנות הניאו־קלסיות, הוא ראה ביחסי הכוח ובארגונים המדיניים אמצעי חיצוני בלבד לעולם הכלכלי העוסק בייצור תעשייתי וברדיפה אחר מקסום רווח. הכוח היה עבורו מכשיר להצבר, לא המטרה.

המושגים **רווח דיפרנציאלי** ו**הצבר דיפרנציאלי** שבתיאוריית הון־ככוח, לא קיימים בתיאוריה של ובלן. למעשה, לא היה ניתן להתוודע לאידיאות כאלה בתחילת המאה העשרים. ובלן מת ב־1929, זמן מה לפני המפולת הגדולה בוול סטריט. בעולם ההוא, פולחן הקפיטליזציה אמנם היה ידוע, אולם השתלבותו בדוקטרינה הניאו־קלסית החלה רק עם פרסומיו של אירווינג פישר (פרק 12). לימודים ומחקרים בנושאים פיננסיים החלו ברצינות רק לאחר המפולת ב־1929, ובעיקר לאחר ועדת קואלס (Cowles Commission). תיאוריות העוסקות בתיק השקעות צמחו רק בשנות החמישים של המאה העשרים, ואילו טכניקת הייחוס לשער הניכיון הפכה לנוהל מרכזי במימון התאגידי רק בשנות השישים והשבעים. במילים אחרות, הרכיבים המרכזיים הנחוצים לתפיסת העולם החברתי הדיפרנציאלי, ובעיקר לתפיסת תהליך ההצבר הדיפרנציאלי, לא התקיימו בזמנו של ובלן.

תיאוריות חדשות עולות בדמיון במפגש עם עולם ההתנסות, ובתקופת חייו של ובלן לא הייתה קיימת תשתית חשבונאית וסטטיסטית ברמה מדינתית שתוכל לגרות את דמיונו התיאורטי. אומדנים סטטיסטיים רב שנתיים של הכנסה והוצאה לאומית בארה"ב (NIPA) נערכו החל מ־1932 והתחילו להתפרסם לראשונה בשנות הארבעים, עם עליית הסדר הקיינסיאני (פרק 7).[4]

גם הסדרות העתיות (time series) של המאזנים התאגידיים ודו"חות הרווח־הפסד של התאגידים, החלו להתפרסם על ידי רשות המיסים האמריקאית (IRS), לכל המוקדם ב־1926. עד אותה תקופה לא ניתן היה לעסוק באופן מעשי במושגים כמו הכנסה ממוצעת, רווח ממוצע, שכר ממוצע ומחיר ממוצע של נכס.

באופן דומה, מדדים פיננסיים בשוק ההון היו בלתי ניתנים לשימוש מעשי. מדד מפורסם כמו דאו־ג'ונס החל דרכו בסוף המאה התשע עשרה, אולם עד שלא פורסמו מדדים המבוססים על ענף וגודל הפירמה, במחצית השנייה של המאה העשרים, לא היה ניתן לחשוב על "יתד" (benchmark) שניתן להתייחס אליה וממוצע שניתן "להכות" אותו (to beat the average). בקצרה, בזמנו של ובלן מושגים כמו **שיעור רווח נורמלי**, אשר קפיטליסט או קבוצת הון היו יכולים

2 Veblen (1908a, 1921)
3 Veblen (1904): 36 וכן: Veblen (1923): 126, 215, 226, 277.
4 Carson (1975)

להתייחס ולהתכוונן אליהם, לא היו בנמצא, שלא לדבר על יצירת מושגים תיאורטיים חדשים כמו "רווח דיפרנציאלי" ותיאוריה של "הצבר דיפרנציאלי".[5]

בסופו של דבר, התיאוריה של ובלן, שהייתה רדיקלית וחדשנית בזמנה, נותרה ללא המשך. האסכולה המוסדית, שהוא היה בין מייסדיה ושהייתה אמורה להיות אלטרנטיבה לדוקטרינה הניאו־קלסית, הלכה והתאבנה. אף שהייתה לוובלן השפעה רבה בזמנו על מרקסיסטים כמו פול סוויזי וצ'רלס רייט מילס, וכן על תלמידיו הכלכלנים שהשתתפו בתכנון הניו דיל בשנות השלושים, ממשיכיו הרשמיים כיום, כמו זוכה פרס נובל דאגלס נורת', הינם שמרנים נוקשים וקשה להבדיל בינם לבין כלכלני ממסד ניאו־ליברליים.

ב. הסבוטז': בלימה, גידור, הרחקה

בתיאוריית הון־ככוח הסבוטז' טבוע מלכתחילה בהצבר ההון. הסבוטז' אינו חיצוני להון אלא חלק ממנו. הוא אינו אמצעי כוחני להשגת מטרה כלכלית, אלא אמצעי ומטרה בעת ובעונה אחת. משמע, הסבוטז' הוא מכשיר כוחני למען הגדלת יכולת הסבוטז'. הביטוי המרכזי של יכולת הסבוטז' במשטר ההון הוא מחיר ההון, וליתר דיוק – מחיר ההון הדיפרנציאלי.

בתיאוריות הליברליות, המרקסיסטיות והמוסדיות הכוח (הפוליטי־מדיני־חברתי) הינו חיצוני להון (הכלכלי). אצל הליברלים והמרקסיסטים ההון משתייך לעולם מטריאלי־יצרני המורכב ממכונות, מבנים, ציוד, תשתית, אמצעי ייצור – ויש המוסיפים: ידע, טכנולוגיה ומוניטין. ההון בתיאוריות אלה, בהיותו סחורה ריאלית, נמדד ביחידות (בלתי נראות) אבסולוטיות של תועלת או של עבודה מופשטת, ואלה מתגלות לבסוף בשוק בצורת מחירים. גם הרווח, הן לפי הליברלים והן לפי המרקסיסטים, הוא ישות מטריאלית אבסולוטית. אמנם הוא מבוטא בערכים כספיים, אך הוא נובע מתוך הייצור והצריכה. הוא נשען על יעילות ופריון בתהליך הייצור.

מאחר שלפי הליברלים והמרקסיסטים הרווחים נובעים מן הייצור והצריכה, צמיחת ההון הינה למעשה מילה נרדפת לצמיחה כלכלית: יותר הון פירושו יותר השקעה, יותר הכנסה, יותר צריכה ויותר ייצור, ומכאן צמיחה כלכלית.

כל זאת מנוגד לתיאוריית הון־ככוח. בתיאוריה שלנו ההון אינו ישות יצרנית־מטריאלית אלא הוא סימבול של יחסי כוח הנמדדים ביחידות כספיות דיפרנציאליות. יחסי כוח אלה הם חלק מן ההירארכיה החברתית. הם **אינם נובעים ישירות מתוך הייצור החברתי**, אלא להפך, הם אלה שמעצבים, מארגנים ומווסתים אותו.

העולם הליברלי והמרקסיסטי מעמיד את הייצור והחליפין כבסיס ממנו משתקפים המחירים. בעולם שלנו, עולם הכוח הדיפרנציאלי, **המחירים הם הבסיס**. מה שמכונים ייצור וחליפין של סחורות – בתיאורה שלנו כפופים ליחסי הכוח, כלומר למחירים. כך גם באשר לרווח: הרווח בתיאוריית הון־ככוח מופיע כסימבול פיננסי, סימבול שאינו נובע ישירות מן הייצור והצריכה אלא

5 כך למשל בספר מבוא במימון של גרהם ודוד (Graham and Dodd, 1934) שנחשב לחשוב ביותר בזמנו – ויש אף הטוענים שבכל הזמנים – לא מופיעים מושגים כמו "נקודת ייחוס" (benchmark) או "שיעור רווח נורמלי" או "תשואה ממוצעת". אף לא מופיעים משפטי פולחן כגון "להכות את הממוצע". לעומת זאת מופיע כמה פעמים המשפט "להכות את השוק", אך אין הכוונה למשהו השייך להצבר הדיפרנציאלי אלא לתרגילים הישנים של "קנה בזול ומכור ביוקר". המילה "מדד" (index) מופיעה בספר כתריסר פעמים, אך כמילה נרדפת ל"קירוב" או ל"מידה". מדד דאו־ג'ונס נזכר כשבע פעמים, אך כדוגמא כללית להתנהגות הבורסה ולא בהקשר של ביצועים דיפרנציאליים.

מיחסי הכוח. אלה שולטים בין השאר בייצור ובצריכה ובוויסותם למען הרווח. כמות הרווח, שיעור הרווח וחלקו של הרווח בהכנסה הכללית – אלה נקבעים על פי יחסי הכוח השוררים בין בעלי ההון השונים, כיחידים וכארגונים, ובינם לבין שאר הקבוצות בהירכיה החברתית.

בעולם הכוח הדיפרנציאלי, הקשר בין הצבר ההון (מחיר ההון היחסי) לבין הצמיחה (הגידול בתמ"ג) מתהפך: בדרך כלל, הרווח הדיפרנציאלי והצבר ההון הדיפרנציאלי נוטים דווקא לקורלציה שלילית עם הצמיחה במשק (אם כי הרווח והצמיחה האבסולוטיים עשויים לנוע יחדיו).[6]

בהמשך הפרק נראה כי, לרוב, ההצבר הדיפרנציאלי נוטה לקשר חיובי מובהק עם האבטלה. יתר על כן, כפי שראינו בפרק 12, האינפלציה/סטגפלציה היא אחת מאסטרטגיות הסבוטז' המרכזיות שהופעלו במאה העשרים.

מכל זאת מובן שהסבוטז' בתיאוריית הון־ככוח מקבל משמעות חדשה, שאינה מוגבלת לתחומי הייצור, התפוקה, השוק או הכלכלה. בהיותו טבוע בהצבר ההון, הסבוטז' הינו מנוע ההירכיה. הוא אינו מצטמצם לפעולות בלימת הייצור אלא כולל את בלימת התודעה האנושית ודחיקתה כחלק בלתי נפרד מהצבר ההון. אם נלך בעקבות מרקוזה, הסבוטז' גודר את האדם בתוך בועת קיומו האינסטרומנטלי ומרחיק אותו מחייו הפוטנציאליים האותנטיים (פרק 9).

שני המעגלים של ההצבר הדיפרנציאלי משתקפים בסבוטז'. במעגל החיצוני ניצב הסבוטז' התאגידי־מדיני כנגד הנתין. במעגל הפנימי פועל הסבוטז' ההדדי שבין ארגוני הכוח השונים. פירמות בנקאיות, קבוצות הון ורשתות שיווק נאלצות לשכור באופן קבוע שטחי פרסום בעיתונים וזמן פרסום בשידורי קול ותמונה. הפרסומת לרוב סתמית ואווילית אולם היא מהווה תשלום כופר כדי להעלים כתבות עוינות או חקירות טורדניות, וכמובן אמצעי לרכישת רצון טוב, אהדה והסכמיות עתידית. ככל שכוחו של ארגון התקשורת (מחיר ההון הדיפרנציאלי של העיתון, הרשת, המדיום) רב יותר, כך דמי החסות גבוהים יותר.[7] באופן דומה מתנהלים היחסים שבין ארגוני המדיה וארגוני הממשל והצבא, הכוללים "דוברות", "יחצנות", "הודעות לציבור", "ראיונות", צנזורה, תכנים מושתלים, תעמולה מוסווית, והסטת הדעת מהנושאים החשובים לקיום הנתינים.

רוב השערוריות, הגילויים והסנסציות בתקשורת ההמונית נובעים מהמלחמות ומן ההרס ההדדי שמתחוללים בין ובתוך הארגונים התאגידיים־מדיניים. זהו חלק מן הסבוטז' של המעגל הפנימי.[8]

6 Nitzan and Bichler (2013)

7 דוגמא ישראלית בוטה הייתה בשנות השמונים בירחונו של יגאל לביב חדשות המשטרה. בעיתון לא היו חלילה חדשות ובוודאי לא היה לו קשר למשטרה, אלא הופיעו בו מעט ידיעות סתמיות והרבה מודעות פרסומת. במשפט שבו נתבע לביב על סחיטה, טענה המשטרה שלביב איים בפרסום כתבות אשר יתארו כיצד ניתן לפרוץ בקלות דלת רב בריח, אלא אם תופיע מודעת פרסומת נכבדה מטעם פירמת רב בריח מדי חודש. דוגמא ממשטר ההון החדש בישראל היא קניית בעלויות בגלובס ובידיעות אחרונות על ידי האוליגרך אליעזר פישמן, כדי להבטיח את המשך קשריו עם בעלי ומנהלי הבנקים הגדולים בישראל וכדי למנוע פרסום הסתבכותו בחובות לבנקים. כך גם נהג האוליגרך נוח דנקנר, כשרכש את מעריב. דוגמא ישראלית נוספת היא קשרי האיום ההדדיים בין בעלי רשתות תקשורת כוואלה, בזק וידיעות תקשורת לבין ראש הממשלה נתניהו.

8 כך התגלה לפתע כי ראש ממשלת ישראל, כשלעצמו בובה בשירות אוליגרכים, מקבל מתנות כפייתי ממיליארדר בשם פאקר. זה קרה משום שהוא הרגיז את פטרונו אידלסון, שקודם לכן קנה עבורו עיתון ומימן את מסעות הבחירות שלו. הסיבה ל"תגלית" הפתאומית הייתה שאידלסון נוכח לדעת כי אותו פאקר הפך למתחרהו בעסקי הקזינו הגלובליים. גילויים פתאומיים על עסקות נשק משוחדות מן הסוג שחביב על נתניהו ומקורביו, "נחשפים" בגלל קונפליקטים בין קבוצות עוינות של סוחרי הנשק בישראל ובעולם.

ג. סבוטז' התשלובת חדשות־פרסומת

מנקודת מבטו של נתין מצוי מתחתית ההירכיה, קיומו וחייו רצופים ומשובצים במגוון סוגי סבוטז' שהוא הורגל והותנה להם. הוא משולב ב"עולם העובדות" ומתקיים מבלי לתת דעתו עליו.

נדלג על מה שמכנים חינוך, כלומר מוסדות הכנעה, הכפפה והתניה כמו בתי ספר, רגילים ומיוחדים, בתי מחסה, מעונות, פנימיות, קייטנות, פעוטונים המתחילים מגיל הינקות. נעבור ישירות למכשיר התניה מרכזי הניצב קוממיות במרכז כל דירה של נתין מצוי: הטלוויזיה.

מדובר במכשיר בהייה פסיבי, גלגולו המתוחכם של הטלסקרין של אורוול, אשר מרבית אנשי התחתית בעולם, משמע מרבית האנושות, בוהה בו בדבקות שעות רבות מדי יום.

ידוע שמאז סוף שנות השמונים הנהלות הרדיו והטלוויזיה השתחררו מידם הארוכה של הממשלים העריצים ועברו לידי היוזמה החופשית. השדרנים למיניהם מגויסים לא על ידי פוליטרוקים אלא על פי דרישות ההון ובעליו, וכך גם נבחרות פירמות הפקה קבלניות המשובצות בהירכיית ההון. גם התוכניות המשודרות אינן מיוצרות על פי תכתיבי עסקנים פוליטיים אלא על פי צווי הרווח והבעלים, כלומר על פי כללי הרייטינג והיעילות. הטכנולוגיה הלוויינית שבבעלות היזמים הפרטיים סייעה להגדיל את כמויות הערוצים ואת החופש של הנתין לבחור (לזפזף) ביניהם. הנתין נזרק לתוך עולם אמיץ חדש.

מסתבר שמאז שחרורם של הטלוויזיה והרדיו, המולת התחרות הלכה וגברה והסחורה במגוון הערוצים הפכה יותר ויותר דומה עד זהה. בעולם הדל הקודם הורגשו בתוכניות המשודרות צלקות הצנזורה, "סתימת הפיות" ו"שטיפת המוח". בעולם החופשי החדש התעמולה הבלתי פוסקת וההתניה אינם גלויים. לא הבעלים ולא משרתיהם בהירכיה רואים אותה. הם חיים אותה. הנתינים המכונים "צרכנים" רוויים בה ואינם יכולים להתקיים בלעדיה. סדרי העולם יתמוטטו אם הם לא יספגו את מנת הסוֹמָה.

אין מדובר במוסד "החדשות" בלבד, אלא בכלל תוכניות הפגת השעמום. כולן ללא יוצא מן הכלל עוצבו, הונדסו ותוכנתו כדי לחסל את שרידי ההתנגדות או הרהורי הספק או תחושות הבושה של הנתין המצוי. התגלה שהאדם התבוני של תקופת הנאורות הוחזר לעידן האורלי. אין הוא מסוגל לקרוא מלבד נהלים, הוראות ומשפטי חיווי פשוטים. אין הוא מסוגל לכתוב מלבד סיסמאות, קודים וסימון טפסים. האדם התבוני החדש זקוק שיקריאו לו "חדשות", ויצורים יודעי כל שמודבקת להם ארשת מלאת ביטחון יסבירו לו ויפרשו לו את משמעותם הנכונה של "החדשות". הם ידברו, ילהגו, יתווכחו, יזעמו, יצחקקו, יכריזו. פעמים רבות הם ידקלמו שאלות מלאות חשיבות למומחים לכל, שידקלמו ברצינות תשובות ידועות לכל המותאמות לקונצנזוס. לעתים, למען הפתיחות והסובלנות, יופיעו מומחים לכל הידועים לכל כשוברי מוסכמות וכפורצי דרך. הכול למען הנתין הבוהה. אל ההקראה, הלהג וההטפה מתלווים תמונות קופצות וצלילים מרצדים. התמונה מרוחה על המסך לא יותר מכמה שניות ומוחלפת באחרת. הדקלום המשומן וההטפה המקצבית נספגים ישרות במערכת העצבית. אין צורך בג'ין סינטטי בנוסח אורוול להפגת המחשבה הקיומית הקודרת. גם אין עוד טעם בסמים ותכשירים מיושנים ל"שטיפת מוח" בנוסח המלחמה הקרה. הטלוויזיה התאגידית־

מדינית דואגת למחוק זיכרונות ולהטעין מחדש תחושות וזיכרונות טריים, שהרי נתין מצוי הוא יליד טבע חסר היסטוריה, ממש כמו היצורים הרציונליים בעולם הניאו־קלסי.[9]

בעולם הישן היה קיים משלח יד בשם "עיתונאי", והעיתונאים קראו לעצמם "הממלכה השביעית" ומיני כינויים שהצביעו על אוטונומיה מכובדת. אלא שלא נותרו עוד הרבה מן העיתונאים ועוד פחות מן העיתונים שבהם כתבו, אלא אם מתכוונים לעלוני פרסומת וידיעוני תעמולה מטעם, מיעוטם מודפסים רובם אינטרנטיים. היומרנות העיתונאית חלפה והפכה לשירות נרצע בהירכיית ההון. אפשר לומר בוודאות שתועמלני התבונה מעידן הנאורות היו חוזרים בהם ומוחקים את הגיגיהם אודות האדם התבוני המתפתח בסביבה הנאורה, אילו היו בוהים מספר דקות במסך הטלוויזיה, או מצטרפים לקבוצות חוויות במסכי המחשב והטלפון, או קולטים שידורי רדיו. האופורטוניסטים ביניהם, כלומר רובם, היו ממהרים מן הסתם לנסות להשכיר עצמם לתאגידי התקשורת הדומיננטיים של ימינו.

החלק הבלתי נפרד מן התעמולה הוא מוסד "הפרסומת". לכל תוכניות "החדשות", הפטפוט, הראיונות, הבידור, הסרטים, הסדרות והמוסיקה מתלווה פרסומת. אין הכוונה לחזור על מה שנכתב אודות הפרסומת וקלקלותיה.[10] מבחינתנו, הפרסומת שימשה מלכתחילה כאחד ממכשירי הסבוטז' החשובים בידי הארגונים התאגידיים־מדיניים. משטר ההון הצליח להכניע את נתיניו לקבל כמובן מאליו את תשלום הפרסומת כחלק הכרחי לקיום האנושי. הנתין מוקף בפרסומת בכל מרחב ובכל תנועה בחייו. כל מידע ציבורי שהוא יספוג יהיה שזור בפרסומת, "תוכן שיווקי", "קידום", "חסות", ידיעות כוזבות מטעם, צלילי התניה, הכרזות בקולות נרגשים, בצעקות מטלטלות. גם אתרים "חינמיים",[11] בין אם מדובר בטקסטים כתובים או בצלילים ותמונות (כמו יוטיוב ודומיו) רוויים בפרסומת.[12] כך גם אתרי קבוצות "הומניטריות", קידום אחווה, נפשיות, רוחניות, סביבתיות וקיימות אינם יכולים ללא פרסומת גלויה וסמויה. גם אם מדובר במידע ציבורי כמו אסון, שואה, מלחמה – שלא לדבר על ספרות, תיאטרון ואמנות – לא ייתכן שהנתין יוכל לקלטו במחשבתו מבלי שיקבל חשבון תשלום בצורת פרסומת גלויה וסמויה. לנתין אין זכות ליצור ולקבל ידע על מציאותו. לאט ובביטחון הצליחה התשלובת להדיר את הנתין מן המרחבים הציבוריים ולהפריטם, שכן גם בערוצים המכונים "ציבוריים" התבנית והתוכן אינם שונים מן הקונצנזוס המוכתב. אף שם יהדהדו ה"חדשות" התאגידיות־מדיניות יחד עם פרסומת גלויה וסמויה. אף שם ישלטו עקרונות ההון.

9 וכך נתונים הישראלים מדי ערב להצגה חוזרת, חסרת היסטוריה של התקשורת התאגידית־מדינית, שנושאה "מלחמה, ניצחון, אנטישמיות, יהודים גזע עליון, ישראל מרכז העולם". עלילתה של ההצגה דלה, תכניה נמוכים, בהיותה תערובת של גזענות אתנית ולאומנית, אטטיזם רבני ו"כלכלה חופשית", וסופה הידוע כתוב בכל ספר היסטוריה. גם אם תהבהב לרגע בתודעת הנתין הבנת הכיבוש, הדיכוי, הנישול, ההפקעה – תשלובת החדשות־פרסומת תדאג להתמכרות מחיקת הזיכרון, לעיוורון ולשכחה. נתיני המזרח התיכון שמחוץ לישראל נתונים להצגה עוד יותר נמוכה ודכאנית המנוהלת על ידי תערובת מוסלמית גזענית וממשלים דיקטטוריים (מלוכניים, צבאיים, כנסייתיים ואתניים).

10 בתקופה הקיינסיאנית עוד היה ניתן לטעון, כמו ג'ון קנת גלברייית, כי הפרסומת היא סוג חדש של תחרות בעולם התאגידים הגדולים, שבסופו של דבר מעוררת את הביקוש המצרפי ושומרת על הצמיחה (Galbraith, 1958).

11 מעל 80% מרווחי פירמות כמו גוגל ופייסבוק באים מפרסומת.

12 המוסיקה המודרנית של המאה העשרים נוצרה, לפי גרסה אחת, על רקע דחפים פוליטיים, ואף שמלחינים בולטים רבים שירתו דיקטטורים ואינטרסים מדיניים (כמו שוסטקוביץ, חצ'טוריאן, שטראוס, ברג, פולנק, קופלנד) היו בה סממני אוטונומיה ומרי (רוס, 2011). המוסיקה התאגידית־מדינית של המאה העשרים ואחת היא כולה בשירות ההון, גם אם היא מוצגת כ"מזרחית", "אותנטית", "ג'ז", "מודרנית" או "אלטרנטיבית".

תשלובת חדשות־פרסומת היא מכשיר מרכזי בהפיכת האדם לנתין. אספקטים חשובים בסבוטז' זה הם, בין השאר, דחיקת כל סממן למחשבה יצירתית או חדשנית, בעיקר כזאת שיכולה לעורר תהיות אצל הנתינים או לפגוע ביחסי הכוח השוררים (ברווחים ובמחירי ההון). העלמת והשכחת רעיונות ויוזמות לתכנון דמוקרטי ולטכנולוגיות ידידותיות פשוטות. לעג לשמץ אפשרות לשינוי המציאות. כך היא "המהפכה" המתמדת שהפרסומת־תעמולה התאגידית־מדינית משננת לנתין, עד שהוא לומד לסלוד ולבטל כל בדל מחשבה חדשה. כך הסגידה ל"תחרות" ולאידיאת "השוק" והפיכת כל מחשבה על תכנון ציבורי אנטי עסקי וידידותי לאנושות למפגע הקשור ב"התערבות ממשלתית", "סוציאליזם", ו"ביורוקרטיה". אידיאת האגו־סנטריזם המכונה "חופש היחיד" מסייעת להכפפת הנתין הבודד להירכיה התאגידית־מדינית. הוא חסר הגנה ונוגדנים תרבותיים כלשהם לעומת האדם הקהילתי, הנחשב לנחות ובלתי יעיל בעיני השליטים.[13]

החדרת האידיאה האגו־סנטריסטית היא סבוטז' מרכזי ושיטתי בתשלובת חדשות־פרסומת. אין מדובר רק בהרס המרקם הציבורי והפיכתו לחלל ריק המאוכלס ביצורים בודדים המצווים לחשוד ולהילחם האחד בשני. מדובר בהשטחה שיטתית של כל רעיון פוליטי בעל תוכן מעמיק המכוון לשינוי המציאות והפיכתו לעניין **אישי**. שהרי "הכול אישי" ובכלל, הרי הכול ידוע, מה כבר יכולים לחדש. כך מעקרים כל תוכן יצירתי. הדמות המרצדת על המסכים היא מרכז החיים הציבוריים. הדיאלוג התבוני הופך ללהג מטופש החוזר על עצמו בין מתווכחים צעקניים. טכנולוגיות תמונת הקול הנעה הגבירו את הפיכת היחסים האישיים למרכז המציאות התאגידית־מדינית.[14]

סבוטז' מרכזי נוסף בתשלובת הוא החדרת תרבות הרמייה. משטר ההון מבוסס על הנצחה מתמדת של ההונאה והולכת השולל, ולכן על הנתין ללמוד לחיות בשקר כחלק הכרחי ממציאותו. הוא מותנה להתקיים במשטר שבו הפוליטיקה והציבוריות הינם כפל לשון לקנוניה ולצביעות מתחסדת, ושעסקים "יעילים", משמע רווחיים, הינם כאלה שהצליחו לכפות הונאה ובאמצעותה לפלס דרכם במעלה ההירככיה. הפרסומת המוצגת בקולי קולות, בתנועות דרמטיות ובמחוות

13 "הילידים, אלה לא זזים בכלל עד שלא מכים אותם באלות, עד כדי כך עוד יש להם כבוד. אבל הלבנים, שמערכת החינוך שיכללה אותם, פועלים מעצמם..." (סלין, 1932: 160).

14 אם מצב הכבישים והתשתית הולך ומתערער מחוסר תכנון ציבורי ומהתפרקות הממשלים המרכזיים בעידן ההון החדש, אין טוב מלעורר דרמה רווחית על אישיותו של שר תחבורה נפוח או על פקיד ממשלתי חסר אונים "האשם בהזנחה". ככל שהתשלובת התחזקה, משטר ההון הצליח בשיטתיות במרוצת העשורים האחרונים לכרסם בשאריות הדמוקרטיה הפרלמנטרית באירופה, בהפכו את מה שמכנים בחירות לפרלמנט ולממשלה לממוקד כולו ב"כישורים", תכונות אישיות, "תדמית", ביצועים ותגליות אודות חייהם המשפחתיים של עסקנים פוליטיים. יתר על כן, התשלובת יצרה מציאות לפיה העסקנים הפוליטיים ("המנהיגים") הם שמעצבים את קיומו של הנתין והם שמסוגלים לשנותו. וכך בארה"ב, שבה נשיא הינו מעצם הגדרתו בעל סמכויות הפחותות אף מראש ממשלה אירופית, הופך ל"איש החזק ביותר בעולם". יכולתו של הנשיא בארה"ב להשפיע על התקציב היא בשוליים, שהולכים וקטנים מדי שנה בתוך התקציב הגרעוני ביותר בעולם. באופן רשמי, החלק הניתן לשליטה (controllable) בתקציב ארה"ב ירד לכשליש בלבד (השאר משוריין לתשלומים קבועים עבור חובות תופחים, שכר, פנסיות, תשלומי העברה, ועוד). הנשיא אינו יכול לפעול ישירות בתוך מדינות ארה"ב ומשום כך הוא מבלה את מרבית זמנו ביחסי חוץ וקונפליקטים צבאיים. הנשיא אינו יכול ואינו רשאי לתכנן מציאות. הוא ממונה כדי להגיב בשולי המציאות מתוך "החדר הסגלגל". מה שנראה לעתים כתכנון, כמו תוכניות כלכליות וביטחוניות, אינו אלא תגובה, לרוב היסטרית, לאירוע תקשורתי גדול. כך הדרמה של השמדת מגדלי התאומים והתגובה של שפיכת התקציבים האדירה לקבלנים ביטחוניים פרטיים. כך דרמת ההתמוטטות של שוק ההון ב־2008 והזרמת הכספים ההיסטרית של הממשל אל פירמות ההון הדומיננטי. "אובמה הוציא את ארה"ב מן המשבר" ללא ספק. "טרמפ הוריד את האבטלה ויחזיר את אמריקה לגדולתה". "נתניהו הציל את המשק הישראלי" ב־2003, וכמובן, איך לא: "פרס חילץ את ישראל משד האינפלציה" ב־1985 (ראו ניצן וביכלר, 2007: פרק ו).

אבסורדיות, מציגה שקרים גסים בעוד שהחדשות מעלימות את המציאות הנדחקת, המסולקת מן התודעה, ומחדירות בכוח מציאות מוכתבת. התשלובת מעוותת את השפה ומשליטה דיאלקט תאגידי־מדיני שהוא הבסיס להנצחת עיקרון הדו־חושב. השקר והאמת, העובדות וההתכחשות להן, המחאה הגזענית נגד הגזענות, ההונאה ההכרחית למען המטרה המקודשת, שלום המלחמה, הציבוריות המופרטת, הנישול והניצול למען הרווחה והחירות, מעורבים ללא הפרדה בעולמו של הנתין.

סבוטז' נוסף בתהליך הצבר ההון הוא פולחן הזמן. לכל משטרי הכוח היו פולחני זמן שסבבו מועדי אלים־מלכים־כוהנים. אלו היו פולחני זמן אימפריאליים. משטר הכוח של ההון החל לסמן את הזמן כקשור בפולחן היחיד האגו סנטריסט באמצעות הכנסייה הפרוטסטנטית ("זמן הוא כסף"). זה היה הזמן הבורגני של החברה האזרחית. הזמן הקפיטליסטי נקשר תחילה לתהליכי השליטה בייצור, באמצעות מדידת הפריון, התפוקה לעובד, העלות לשעה, השיטה העשרונית, הדיוק בהתייצבות לעבודה והשעון המכני. פולחן הזמן היה בתחילתו נחלת מעגלי העסקים, ואילו הנתינים עדיין נחשבו לפסיביים. משטר ההון החדש הרחיב את חוגי הזמן והשליטם על הנתין. התשלובת מתנה את תודעתו לזמן התאגידי־מדיני. האנפוף המהיר והעצבני של השדרנים, ריצוד התמונות ומטחי הצלילים מסייעים להותירו שרוי בגירוי עצבי תמידי. אלה נדחסים למנות קצובות של זמן. חריגה ממנות אלה היא חילול קדושת ההון.[15]

ד. סבוטז' רשתות הקוצנזוס

לעומת הנתין הבוהה במסך הטלוויזיה, התפתחה פעלתנות קולקטיבית תוססת בנתיבי התקשורת הבין מחשבית. הפעילות מקנה לנתינים רגש של חירות ו**בחירה**, ובעיקר תחושה חמימה של מין שותפות ציבורית. כאן מוחדרת במלוא העוצמה התשלובת חדשות־פרסומת. אפקט הגירויים ברשתות המסרים הקצרים כמו טוויטר, וואטסאפ, אינסטגראם ודומותיהן משתקת את יכולת החשיבה עוד יותר מן הצפייה הפסיבית בטלוויזיה. הרשתות החברתיות מצליחות לחסל ביעילות סקרנות חקרנית, ספקנות וחיפושי דרך, שהם הבסיס ליצירתיות ולהתנגדות למציאות הנכפית, ובסופו של דבר – לפעולה לשינוי המציאות. לאט ובביטחון מאבדים הילידים את יכולת הקריאה והכתיבה העיונית לטובת טקסטים מהירים וקופצניים, תמונות נעות ו"שיח" קולני. אם עולה אי פעם אידיאה מהוססת חדשנית, היא תיבלע מהר בשצף המסרים ותשוטח לתוך העולם המוגבל של הקונצנזוס.

במשטרי הכוח הישנים היו קיימות גומחות אוטונומיות שיחסי הכוח השוררים לא ניגעו אותם. היו תחומים וחללים שבהם הנתין יכול היה למצוא את עצמיותו התרבותית, האתנית, המינית. שם היה יכול לשוחח או לשתוק עם בני מינו, להפעיל את דמיונו האותנטי, הקהילתי, האנושי. הפינות החבויות הללו נפרצו במשטר הכוח החדש, בעיקר מאז שנכנסה הדמוקרטיה האינטרנטית. נתיני "ההמון הבודד" של שנות החמישים ו"הרוב הדומם" של שנות השבעים הוכנסו לתוך רשתות התקשורת התאגידיות־מדיניות והפכו להמון הסוער. ככל שהדמוקרטיה ההמונית התחזקה כך גדלו

15 מעל לכל מתנשא פולחן הקפיטליזציה, שהוא תמצית מזוקקת של מחיקת העבר מן התודעה והפיכת הקיום האנושי לזרם של חלקיקי זמן עכשוויים המכוונים אל העתיד. בשפה הילידית במשטר ההון: "עזוב אותנו ממה היה. מה עושים עכשיו".

רווחי קבוצות פייסבוק ושאר פירמות "השיתוף", המסר, השיח והרכילות, והתהדקה שליטתם של הארגונים התאגידיים־מדיניים בנתינים. העמיק הפיקוח על מנהגיהם, צריכתם, מחאתם, עמדותיהם (הצפויות לרוב וההריגות הנצפות). תוך זמן קצר הפכו הרשתות למכשיר להפצת הודעות כוזבות מטעם, להאשמות בדויות, ובעיקר להפצת דיבה והכפשה. האוליגרכיות מכל סוג (של תאגידים עסקיים, ממשלתיים, מפלגתיים, של ארגונים צבאיים, כנסייתיים, ארגוני טרור, כנופיות פשע) למדו להשתמש ברשתות כמכשירי הסתה, השתקה, הטיה, דיסאינפורמציה, הסחת דעת, גיוס מיליציות, קריאות להפגנות תמיכה ובעיקר להטלת אימה ביריבים.

בעבר היו תחומים בעלי תארים מכובדים כמו "דוברות" ו"יחסי ציבור", אם כי גם אז אופי עיסוקם לא היה ברור. כיום הם נקראים בשמות עוצמתיים כגון "יעוץ אסטרטגי" ו"מודיעין עסקי", אולם מדובר בגלוי בארגונים שמרוויחים מחיפוש מידע מכפיש, מציתות וחדירה לחיי היחיד, מהכוונת "דעת הקהל", מהתערבות בבחירות, מריגול עסקי ומהטלת רפש תקשורתי ביריבים.[16]

הצבר ההון מבוסס בחלקו על יכולת הסבוטז' הטכנולוגי. יכולת זאת נבנית באמצעות שליטה בהירככיות החינוך ובתכניו, בתקציבי המחקר ופיקוח על כיווניו. בעבר היה ניתן להפריד במידה מסוימת בין המדען ההולך בדרכו "הסהרורית", לעתים המרדנית והבלתי צפויה, לבין הארגון האקדמי הנוקשה וראשיו הדוגמטיים.[17] הצבר ההון החדש אינו מסתפק עוד בשליטה ובוויסות הידע הטכנולוגי אלא משתלט בשיטתיות על **המחשבה המדעית**. "הקהילה המדעית", כינוי המרמז על אוטונומיה, מזמן משובצת בחוזקה בהירככיה התאגידית־מדינית. אין מדובר רק בסבוטז' קרנות המחקר, המינויים האקדמיים והפרסומים בכתבי העת האקדמיים, אלא בהשתלטות על **היצירתיות המדעית**. הולך ומתגבש מדע חדש: "מדענות המדע" (science of science).[18] מדע זה:

> "...חותר לנבא תגליות, לדעת מראש את טיבו של הצפוי להתגלות, על ידי מי, מתי והיכן. מדע זה חודר כמעט לכל האספקטים של המדע המודרני, למן המדענים הבודדים ועד לכתבי העת המפרסמים, למן גופי המימון ועד לוועדות גיוס המדענים" (Clauset et al., 2017: 477).[19]

הציטוט מן המאמר בכתב עת מדעי לא פורסם כביקורת חלילה, אלא כניסיון להצגת חדשנות מדעית. פשוט נפלאות המדענות למען הצבר ההון.

הסבוטז' על המדע אינו מתרכז בבלימת הידע המדעי בלבד. ההירככיה האקדמית בנויה על מנגנוני סלקציה בדוקים המיועדים לסלק סוטים ומתנגדים ולבלום בעלי מחשבה יצירתית עוד בשלבים הראשונים של פריחתם.[20] הסבוטז' על הידע חותר להתפשט ולסלק את המדע העממי

16 כך לדוגמא הציג צבי נווה בעל פירמת שירותי יעוץ אסטרטגי (CGI GROUP) את חלקו במעורבותו בבחירות בגיאורגיה ב־2018: "נשכרנו לעזור לה להביא איזה מידע רפש על הצד השני" (עידן, הארץ, 28.1.21). בבחירות בישראל 2019 (סיבוב שני) הפירמה נתנה שירותי הכפשה למפלגת 'כחול לבן' נגד מפלגת 'הליכוד' ובסיבוב שלישי לאור הצטיינותה היא נבחרה לספק ל'ליכוד' מידע מכפיש על הלקוח הקודם ראש כחול לבן בנימין גנץ (שם). גדולה ממנה במוניטין שירותי ההשחרה היא בלק קיוב (Black Cube) הידועה ברחבי העולם ביכולת חדירתה לצרכי ריגול והפצת מידע זדוני בשירות לאוליגרכיות התאגידיות־מדיניות.

17 Bichler and Nitzan (2015) 1-12; Koestler (1959)

18 Clauset et al. (2017)

19 פרטים על הסבוטז' המדעי ראו: Bichler and Nitzan (2015: Ch. 11, 2018, 2020).

20 Bichler and Nitzan (2015)

האוטונומי ולמלאו בידע מטעם. פריצת האינטרנט הגלובלי אפשרה לסלק הצידה את הפינות שבהן פעלו מפיצי הדעת החובבניים, ובמקומם נכנסו עסקי תרבות הידע ההמוני, הלא הם אתרי הידע הזמין, ובראשם האנציקלופדיות הדיגיטליות. הפתיחה החלה, בדומה לעסקי הכוח של פייסבוק ודומיו, בהכרזה אודות שחרור המחשבה האנושית הדוויה מכבליה. מלכתחילה בלטה ויקיפדה, שהכריזה על מבצע הפצת "ידע אוטונומי" נטול מומחים המחזיקים בידע בלעדי ויקר. מטרתה, בדומה לאנציקלופדיות הרשת החינמיות שהתפשטו במהירות, הייתה לאפשר לילידים דמוקרטיה של ידע חופשי חסר גבולות. אין צורך עוד במתווכי ממסד המוכרים ידע מוטה. במקום זאת הרשת האינטרנטית מספקת ידע מקורי ישיר ובחינם. ויקיפדיה למשל היא "אנציקלופדיה שכל אחד יוכל לערוך משום שאיש אינו מחזיק באמת, רק האנושות כקולקטיב מחזיקה באמת" (הארץ, 17.1.21). פשוט גן עדן לאנושות צמאת הדעת.

וכאן חוללו ויקיפדיה ותחליפיה נפלאות. תוך זמן קצר האנציקלופדיות להמונים נמלאו בהמולת שקרים, קנוניות, חיסול חשבונות, השתלת ידיעות כוזבות, ערכים מזויפים, הכפשות, לשון הרע, טעויות הנובעות מחוסר הבנה בנושאים הנדונים או סתם מבורותם של הכותבים והעורכים. הדברים הגיעו לידי כך שהמייסד היומרני של ויקיפדיה הוצא להורג ביריות ב־2005 על ידי מתחריו, אשר טרחו לשכתב את קורות חייו בוויקיפדיה, אף שהוא גופו היה מצוי לחלוטין במלוא חייו. הסיפור העיקרי הוא היומרנות של עורכי ויקיפדיה לעסוק בנושאים שהם חלק מקונטקסט היסטורי־פילוסופי שלם, האוצר בחובו שכבות רבות הנתונות במחלוקת. התיאור הטכני ששופך מעתיקן ומשכתב בוויקיפדיה בדרך כלל מטעה את הקוראים, מספק להם ידע חלקי ומלעיט אותם בדעותיו הקדומות. העורכים המתחרים המכרכרים סביב הערך ומוחקים ומשכתבים אותו הלוך ושוב גורעים עוד יותר מערכו. לעתים הערך מקבל צורה של שדה קטל עם עשרות גרסאות ותיקונים המעידים על כך שמדובר בשיח ברמת התשלובת חדשות־פרסומת. כאן נמצא מרכז כוחם של אתרי הידע החינמיים: אין עוד צורך לרכוש ספרים, להתעמק בהם, לקרוא בעיון מאמרים, לבלות בספריות, לחשוב בספקנות, להרהר, ללמוד. המזון הסינטטי של ויקיפדיה נספג בקלות בווריד. יתכן שמשום כך הנהלת ויקיפדיה מגדירה עצמה כ"חוכמת המונים".

מאחר שמדובר בידע דמוקרטי, מקורי וחופשי, הרי כמו באגדות הניאו־קלסיות אודות השוק החופשי, שהוא כידוע לכל חכמי ההמון אבי הדמוקרטיה – גם כאן שולטת הירככיה מבוצרת. בוויקיפדיה העברית המצב גרוע יותר מאשר בשפות ובמקומות אחרים בעולם.

> "מסתבר שדווקא הדמוקרטיזציה של האנציקלופדיה הביאה לריכוז השליטה בידיים מועטות. בגרסתה בישראל, מדובר בכמה עשרות אנשים... השולטים באופן מוחלט בתוכן שהישראלים צורכים מדי יום. רובם פועלים תחת שמות בדויים ואינם מוכרים לציבור" (הארץ, בן יעקב וכהן, 27.12.18).

הראיונות של כתבי הארץ עם הכותבים הבולטים בוויקיפדיה בעברית:

> "...משרטטות את אחורי הקלעים של ארגון הידע בישראל. הן מלמדות קודם כל עד כמה גישת העורכים בישראל שמרניות ביחס לעולם. איך עוסקים בוויקיפדיה ישראל במחיקה שיטתית של תכנים שנתפסים לא ראויים מתוך גישה אידיאולוגית שמאפיינת

את ויקיפדיה בעברית יותר מכל קהילה אחרת. איך גישה כוחנית וחשדנית מגבילה את השיח ומשאירה את ההשפעה אצל קבוצה סגורה של עורכים..." (שם).

אולם מה באשר למידע פשוט לבני אדם מצויים העסוקים במלאכת קיומם ושאין בידם פנאי להתרכז באיסוף, השוואה ועיון בטקסטים מרובים? האין אפשרות שהערך יוצג מבלי שתבחש בו ידם הארוכה של כותבים ועורכים בעלי "גישה כוחנית וחשדנית"?

הבעיה היא שאין לסמוך על קבוצה סגורה מסוג זה. אפשר אולי להניח שקיימים ערכים אשר בהם כתבן־עורך מסוגל להעתיק נכונה מאנציקלופדיות ממוסדות שונות מבלי לשתול את דעותיו ואף מבלי לחשוף את חוסר בקיאותו בנושא. אולם בנושאים רבים, רבים מדי, בעיקר רדיקליים או חדשניים — בכל תחום, אף במדעים "מדויקים" — מומלץ להימנע מאנציקלופדיות מסוגן של ויקיפדיה וחוכמת ההמון (אלא לשימוש חיצוני בלבד). יש להניח שאם כתבני ויקיפדיה היו נתקלים במסעותיהם בשנת 1905 בתיאוריית היחסות הפרטית, מן הסתם היו דואגים לצטט באופן מסודר כמה מורים לפיזיקה מקרואטיה שפוטרים אותה כאבסורדית ובעלת סממנים מיסטיים (התכוונות הזמן???), ואת מחברה, הפקיד האפור ממשרד הפטנטים בברן, כתימהוני, "כלב עצל" שלא היה עובר אצלם בחינה במבוא לפיזיקה קלסית.

ה. ויקיפדיה ישראל ותיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי

עד עתה ברור לקוראי הספר, גם אם תוכנו מעורר מחלוקת, שמדובר בתיאוריה כלכלית פוליטית חדשה. בספר הצגנו עד עתה ביקורת רדיקלית על האסכולות הליברליות, המרקסיסטיות והפוסט־מודרניות. הביקורת התמקדה בכלכלה הפוליטית הניאו־קלסית ובכלכלה הפוליטית הניאו מרקסיסטית. אף לקוראים שחלפו על דפי הספר ברפרוף, ברור שתיאוריית הון־ככוח דוחה לחלוטין הן את תיאוריית הערך של התועלת (השולית), שהיא הדוקטרינה הדומיננטית בקפיטליזם, והן את תיאוריית הערך של העבודה (העודפת), שהיא הדוקטרינה המרכזית במרקסיזם. הספר עסק בהפרכה שיטתית של שתי הדוקטרינות ותיאוריות הערך שלהן, תיאורטית ואמפירית. במקומן הוא הציג את תיאוריית הערך החדשה של הכוח.[21]

נשוב ונזכיר את עיקרי התיאוריה העומדת בניגוד מוחלט לשתי האסכולות הבסיסיות האחרות השולטות במדעי החברה והרוח בימינו: ראשית, תיאוריית הערך החדשה אינה מבוססת על ארגון הייצור או הצריכה ואף לא על ההיצע והביקוש לסחורות, אלא על יחסי שליטה ממוסדים הניתנים לכימות. בעוד שהדוקטרינות הליברליות והמרקסיסטיות מבוססות על עולם ייצור ריאלי שממנו נובעים המחירים והרווחים, תיאוריית הון־ככוח רואה במחירים וברווחים את מהות יחסי השליטה בעולם החברתי של משטר ההון. באמצעותם בין השאר, קובעים את ארגון הייצור והצריכה.

שנית, בעוד שהליברלים והמרקסיסטים טוענים שההון הפיננסי הינו השתקפות הפעילות של ההון הריאלי — תיאוריית הון־ככוח שוללת את עצם קיומו של הון ריאלי ומציבה את ההון כמהות פיננסית בלבד. ההון הוא אך ורק פיננסי והוא הגורם הבלעדי השולט במשטר הקפיטליסטי. ההון ומחירו המשתנה משקפים את תהליך ההצבר הדיפרנציאלי שהוא התהליך המרכזי במשטר.

21 תיאוריית הערך של התועלת (utility theory of value). תיאוריית הערך של העבודה (labor theory of value). תיאוריית הערך של הכוח (power theory of value).

שלישית, בעוד שהדוקטרינה הניאו־קלסית מכניסה את ההון לספֵרה הכלכלית ומפרידה אותו מן הפוליטיקה והחברה – תיאוריית הון־ככוח טוענת שתהליך הצבר ההון הולך וממזג את כלל יחסי הכוח בכל תחומי החברה האנושית שתחת המשטר הקפיטליסטי. הקפיטליזציה אינה תהליך כלכלי אלא תהליך כוחני שבו נמדדים יחסי הכוח הדיפרנציאליים המסועפים בתוך כלל תחומי החברה. הצבר ההון הינו תהליך כלכלי ופוליטי בעת ובעונה אחת ללא הפרדה.

רביעית, הדוקטרינות המרקסיסטיות מפצלות את עולם התשתית החומרי של הייצור והעבודה מעולם העל של הפוליטיקה והלגיטימציה של יחסי הייצור. בתיאוריית הון־ככוח, לעומתן, קיים עולם ריאלי אחד בלבד, והוא עולם ההון. ההון הוא תמיד פיננסי ואך ורק פיננסי, ומחירו הוא ששולט בכלל המציאות האנושית.

לבסוף, נקודה חשובה ואולי המרכזית ביותר. תיאוריית הון־ככוח אינה מתיימרת להציע תיאוריית־על כללית הטובה לכלל האנושות. התיאוריה עוסקת בפיצוח הסדר הקפיטליסטי המוכתב על ידי ההון הדומיננטי, באמצעות המנגנונים של ההצבר הדיפרנציאלי. כשאנו עוסקים בהון הדומיננטי ובמבנה ההירכיה התאגידית־מדינית אין אנו עוסקים במשוגותיהם של השליטים כיחידים וכקבוצות. אין אנו מתייחסים למזימותיהם ולתככיהם. זאת אנו מותירים לתיאוריות המייחסות חשיבות מרכזית ל"מנהיגים", אומות, גזעים, תרבויות, מנטליות ולאלה שניזונים מטריוויה, כמו רשתות חברתיות ואנציקלופדיות חינמיות.

לעומתם, חותרת תיאוריית הון־ככוח להציג סדר דטרמיניסטי של הצבר ההון. אם יש משמעות ל"מדעי ההתנהגות" האנושית היא מצויה במהות יחסי השליטה. השליטים כיחידים, כקבוצה או כמעמד אכן "מתנהגים" לפי דפוסים מכניים "טבעיים" וצפויים. הם מותנים להתנהג על פי ההיגיון שמכתיב סדר ההון. קל לצפות את הסיבתיות הפשטנית של הקפיטליזציה על שלל פולחניה, כפי שנראה בהמשך הספר. התיאוריה אם כן, מציגה יחסי כוח המבוססים על סדר שיטתי (רציונלי) שניתן לפצח את הקוד הסימבולי שלו. אך גם אם הצלחנו לפצח את קוד השליטה בן זמננו, אין זה אומר שהבנו את כלל בני האדם, את מחשבותיהם, את "הכרתם", את "תודעתם", את "מודעותם". המין האנושי הוא מאגמה עבורנו. חזית חלקה הטומנת בקרבה מגוון הגיונות וסדרים בלתי ידועים אשר שפת השליטים אינה יכולה להם. עד כאן, כמה אספקטים מן התיאוריה שלנו.[22]

חלקים עיקריים מן התיאוריה הוצגו בעברית בספר שיצא ב־2001 בהוצאת כרמל הירושלמית ובמהדורה שנייה מורחבת ב־2007 בהוצאת פרדס החיפאית.[23] ומיד הסתערו עליו כתבני ועורכי

22 סיכום ממצה של ההבדל התהומי בין תיאוריית הון־ככוח לבין התיאוריות הליברליות והמרקסיסטיות נכתב במאמר שפרסמנו בכתב העת *Real-World Economics Review* שכותרתו הייתה: "בלתי ניתן לגישור: מדוע כלכלנים פוליטיים אינם מסוגלים לקבל את תיאוריית הון־ככוח" (Bichler and Nitzan, 2021b).

23 שתי ההוצאות הוציאו את הספר על חשבונן ללא סבסוד מטעם. אחד הסבטוז'ים החשובים בהירכיה האקדמית, הוא מימון באמצעות כספים מטעם. כמעט כלל הספרים האקדמיים היוצאים לאור בעברית ממומנים באמצעות קרנות אקדמיות מטעם. כל אקדמאי המחזיק ב"תקן" בארגון אקדמי, מקבל מות"ת, כלומר מן הממשל, מדי שנה מענק אוטומטי למחקר ולפרסומים ועוד כספים לפי בקשה לקרנות מחקר. ברוב הספרים האקדמיים המהודרים שיוצאים בעברית בישראל ההוצאות לאור דורשות ומקבלות מהמחברים לפחות 25,000 ₪, ובדרך כלל הרבה יותר. בספרים שלנו בכל השפות – באנגלית, בצרפתית, בספרדית, בקוריאנית וכמובן בעברית – מעולם לא הסכמנו להשתתף בהוצאת הספר. תמיד ההוצאות לאור לקחו את הסיכון. כך למשל, ספרנו *Le Capital Comme Pouvoir* שיצא ב־2012, גרם כמעט להתמוטטות ההוצאה לאור *Max Milo* משום שעורכי ההוצאה לאור, אשר סברו שבידיהם ספר חדשני, לא לקחו בחשבון שהספר יוחרם על ידי הרדיקלים והמרקסיסטים בצרפת. בכל הספרים שלנו, אנו מוותרים על תמלוגים תמורת קבלת הזכויות חזרה מן המוציאים לאור לאחר כשנתיים. כך אנו יכולים לפרסמם בחינם באתר שלנו bnarchives.net.

ויקיפדיה. קשה להניח שהם התפנו לעיין בו, ללמוד את הנושא המורכב מרבדים עמוקים ומסועפים, אבל ברור שהיה חשוב לבטלו ולהכפישו. הנה כמה מההברקות:

"ספר מאת שמשון ביכלר ויהונתן ניצן הטוען, כי אירועים מדיניים, פוליטיים וכלכליים מרכזיים כמו מלחמות ישראל, הסכמי שלום או האינפלציה נובעים ממזימה שרקמה אליטת הכוח הישראלית" (ויקיפדיה, 17.2.2008).

בסעיף "**תיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי**" נכתב:

"לטענת ביכלר וניצן מורכבת כל חברה, ובכלל החברה הישראלית, משלוש יחידות מונוליטיות בולטות: אליטת כוח קטנה, קבוצת 'סייענים' המגוננת ומסייעת לאליטת הכוח, והמוני העם"... חלק חשוב בהצלחת מזימתה של אליטת ההון מהווים שלוחיה, הסייענים העוזרים לה בהפצת תעמולה כוזבת" (שם, 5.2.2021).

בסעיף "**יסודות התיאוריה**" למדנו:

"הספר מבוסס בעיקרו על שילוב בין הרעיונות הבסיסיים של התיאוריה המרקסיסטית, כפי שניסח אותה מרקס, ופיתוחים מאוחרים יותר כמו 'אימפריאליזם' של ולדימיר איליץ' לנין או 'התורה המוסדית' של ובלן וממפורד" (שם, 17.2.2008).

"ניצן וביכלר מאמצים את ליבת התיאוריה של מרקס, היא תיאוריית הערך של העבודה בקבעם כי 'אין ספק שמרקס צדק, שהערך הינו ביטוי של אותו חלק מכלל זמן העבודה החברתי אשר נדרש לייצר אותו'. באופן דומה הם מאמצים את עיקרו של הטיעון הלניניסטי בדבר היווצרותו של מנגנון של 'קפיטליזם מונופולי' והרעיון כי 'אימפריאליזם הפך לתופעה בלתי נמנעת של 'הקפיטליזם המונופולי'" (שם, 5.2.2021).

"מובלן, ממפורד ומאחרים — אף הם כותבים בזרם המרקסיסטי — הם נוטלים את הקביעה כי 'ייצור הוא תהליך חברתי מקיף, שאינו ניתן להפרדה ולפירוק לגורמי ייצור בעלי סגולות פריון'" (שם, 17.2.2008).

וכך חבורה של בורים, שיודעים הכול באמצעות "חוכמת ההמון", מציגים בשחצנות אוסף של שקרים, חוסר ידע מינימלי, ובעיקר שמרנות חשוכה ואיבה לכול החדש.

כיצד עובד מוחם של בורים הנחבאים מאחורי חוכמת המון? ברור. הספר ביקר את הדוקטרינה הניאו־קלסית ובעיקר את אגפה המוניטריסטי שבראשו עמדו מילטון פרידמן ואסכולת שיקגו. מכאן שאנו המחברים חייבים להיות "סוציאליסטים", משמע "מרקסיסטים" או אפילו "לניניסטים". וכי מה עוד הם יכולים להיות? וכאן מגיע החלק המרשים בהשכלת העורכים: המחברים ביכלר את ניצן מאמצים בסופו של חשבון את "תורת הערך של מרקס", ומכאן גם את "הפיתוחים המאוחרים" מתוצרת לנין. בקיצור, שורה תחתונה: המחברים הינם מרקסיסטים־לניניסטיים המאמצים בחום את תורת "האימפריאליזם", יחד עם הטיעון הלניניסטי בדבר היווצרותו של מנגנון "קפיטליזם

מונופולי". עם מרקס, לנין ותורת הערך של העבודה, המחברים מכניסים לחבילה גם יצורים מפוקפקים כמו ובלן וממפורד מן "הזרם המרקסיסטי".

מתוך עיון בערכים אחרים של כתבני הערך התברר שהשכלתם כה גדולה, עד שביקורת על "תחרות" ו"שוק" משמעותה באופן אוטומטי, "סוציאליזם", שגורר כמובן "התערבות ממשלתית", "רגולציה". זהו. האפשרויות פשוטות: או שאתה קפיטליסט, תחרות, שוק חופשי ואוהב ישראל בעל ראש יזמי טוב — או שאתה סוציאליסט, התערבות ממשלתית, ביורוקרטיה, פנקס אדום ואנטי ישראלי ואנטי אמריקאי הרואה בכל הפשוט והמובן מאליו סוג של מזימה.[24] חוכמת המונים.

חלק הכרחי מעיצוב הקונצנזוס הוא תהליך ההכפשה, וכתבני עורכי ויקיפדיה ישראל מומחים בכך. ההכפשה נעשית באמצעות "מקורות אמינים", שהרי חוכמת ההמונים חייבת להסתתר מאחורי בורות מלומדת. אם הקורא בערך "הצבר דיפרנציאלי" בוויקיפדיה ישראל לא למד מאומה (מאחר שכותביו לא למדו אותו ולא מבינים בנושא), חשוב שסיסמאות "המרקסיזם לניניזם" ו"ההון המונופולי" יקבלו אישור מהיררכיית הכוח האקדמית. ראוי לציין שעל תיאוריית הון־ככוח וההצבר הדיפרנציאלי נכתבו במהלך השנים ביקורות רבות בעולם, לטוב ולרע, רובן על ידי כלכלנים פוליטיים בקיאים והופיעו בכתבי עת שעוסקים בנושאים קרובים. וויקיפדיה ישראל?

> "על הספר התפרסמו עד כה שתי סקירות של כלכלנים. סטיבן פלאוט, פרופסור למנהל עסקים באוניברסיטת חיפה המזוהה עם מתנגדי השמאל הקיצוני האקדמאי, ביקר בחריפות את הספר, ובייחוד את הסתמכותו על תיאוריות מרקסיסטיות אותן הוא משווה לשימוש ב'פרנולוגיה או אלכימיה' וגורס כי מבורותם של הכותבים בתחום הכלכלה ומדע המדינה, כפי שהיא נחשפת בספר, מעלה ספקות ביחס ליכולתם 'לעבור מבחן שנה ראשונה בכלכלה, וספק אם היו מצליחים גם בשנה הראשונה במדע המדינה'" (שם, 17.2.2008).

זהו. "הסתמכות על תיאוריות מרקסיסטיות" הזכרנו? חובבנים, אמרנו?

"כלכלן אחר, יקיר פלסנר, גורס כי הספר 'בעל הגוון המרקסיסטי' מנסה להמיר את הפרשנות המקובלת להיסטוריה של ישראל בתיאור 'חובק כל המעוגן בהתפתחות המדינה כחברה קפיטליסטית'". ובקיצור בשורה התחתונה: "הספר לא היה ראוי לצאת לדפוס" (שם).[25] שתי

24 הדבר התברר מתוך תגובה שוצפת למאמר שכתבנו בעקבות הזמנת עורך מוסף ממון של ידיעות אחרונות. כותרת המאמר הייתה: "**מילטון פרידמן: אני תמיד צודק**". המאמר פורסם לראשונה בגרסה מצונזרת במוסף ממון ב־30 ביולי 2002, ולאחר מכן בגרסה ארוכה יותר בהאייל הקורא ב־17 בפברואר 2005. רוב המגיבים והכתבנים באתר היו חסידיו של פרידמן שהגיבו בזעם, שעיקרו היה הטחת סיסמאות "שוק חופשי" מול "התערבות" ו"ריגלוץ" כלשונם. התברר שהם מעולם לא קראו, או אולי לא היו מסוגלים לקרוא, את המאמרים והספרים האקדמיים של פרידמן, אלא רק את ספרו הפופולרי שלו קפיטליזם וחירות, שתורגם לעברית (ובוויקיפדיה הוגדר כ"ספר פילוסופי", לא פחות) מאוחר יותר התגלה שכמה מהמגיבים באתר השתתפו בכתיבת הערך בוויקיפדיה. להלן קישור למאמר בהאייל בתוספת תגובות החסידים. http://bnarchives.yorku.ca/165

25 פלסנר היה מרצה לכלכלה חקלאית ברחובות, מונה על ידי ארידור שר האוצר מהליכוד, לסגן נגיד בנק ישראל. יחד עם עזרא סדן, אף הוא מהפקולטה ברחובות, שהיה מנכ"ל משרד האוצר בזמנו של ארידור, היו אמורים לספק לגיטימציה אקדמית ל"כלכלת צד ההיצע" של רונלד רייגן בגרסתה הישראלית. התוצאה הייתה שבכהונתם האינפלציה הרשמית (למעשה סטגפלציה) הייתה מעל 400%. על מעללי ארידור ושות' נכתב בספר, שאותו פלסנר הכפיש בביקורתו. וכי כיצד יתגונן המסכן אם לא באמצעות אלות וקללות? (ראו: ביכלר ניצן, 2007: פרקים ד־ה).

הביקורות, אם אפשר לקרוא להן כך, נכתבו בידי שני מדעני כלכלה הידועים בחדשנותם והופיעו בשני עיתונים זוטרים מסובסדים מטעם העוסקים במזרח התיכון.

כתבני עורכי ויקיפדיה משקפים את חוכמת ההמון הישראלית. רמייה, בורות, מריחת סיסמאות בנוסח המרקסיזם לניניזם, אימפריאליזם, ההון המונופולי ותיאוריית הערך של העבודה, הם חלק מן הקונצנזוס.[26]

כאן המקום לספר לקוראי ויקיפדיה, כי כרזות הרהב האלה אודות המרקסיזם לניניזם, האימפריאליזם וההון המונופולי בולטות לנוכח החרם שמטילים עלינו ועל תיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי כל כתבי העת הרדיקליים המרכזיים בשני העשורים האחרונים.

במרוצת שנות התשעים של המאה העשרים התפרסמו מאמרים שלנו בכתבי העת המדעיים בכלכלה פוליטית רדיקלית.[27] הם היו חשובים לנו, משום שכתבי העת האקדמיים במדעי החברה הקונבנציונליים, בעיקר במדעי הכלכלה, הפוליטיקה והחברה, לא היו מוכנים לפרסם את מאמרינו ודחו אותם בתירוצים שונים. כתבי העת הרדיקליים בכלכלה פוליטית היו היחידים מבין כתבי העת האקדמיים שפרסמו עבודות שלנו, והדבר לא היה פשוט: מעטים מהם היו בעלי איכות המסוגלים לגייס קוראים־שופטים בעלי מומחיות. לא היינו יחידים: בהעדר אלטרנטיבה, רבים מן הכותבים הרדיקלים באקדמיה ומחוץ לאקדמיה ניסו לפרסם אצלם וההמתנה הייתה ארוכה, לעתים שנים. יש להודות בהגינות, כי השופטים וכותבי חוות הדעת המרקסיסטים מטעם כתבי העת סבלו בשקט את תיאוריית הון־ככוח ואת הביקורת שלנו על התיאוריה המרקסיסטית ועל התיאוריות הניאו־מרקסיסטיות, בהן תיאוריות האימפריאליזם למיניהן, ובמיוחד את הביקורות הקטלניות שלנו על תיאוריית הערך של העבודה.

אף בכנסים השונים של 'האגודה לכלכלה הפוליטית רדיקלית' (URPE), או של *Rethinking Marxism* הופענו בפאנלים שעסקו בנושאים תיאורטיים גלובליים בלי שהתעוררו בעיות קשות, למרות הוויכוחים הטעונים. הדעה הרווחת אז הייתה, שבגלל העבודה האמפירית המתוחכמת שלנו חבל לשלול לחלוטין את עבודתנו, כי בסופו של דבר יהיה ניתן למצוא דרך שתגשר בין התיאוריות שלנו, כולל תיאוריית הערך של הכוח, לבין התיאוריות הרדיקליות המסורתיות, כולל תיאוריית הערך של העבודה.

אלא שבשנת 2004 התפרסם מאמר שלנו בכתב העת הרדיקלי *Journal of World Systems Research* שעסק במלחמת המפרץ השנייה ובאופיין החדש של המלחמות בעולם שאחרי המלחמה הקרה. במאמר ביקרנו קשות את תיאוריית הניאו־אימפריאליזם המרקסיסטית לניניסטית המקובלת בווריאנטים שונים על השמאל הרדיקלי בימינו. לנו היא נראית בלתי רלבנטית למציאות המאה העשרים ואחת ולמעשה, באספקטים רבים, שמרנית ואנטי מהפכנית.[28] מאמר ארוך ושלם יותר, שהציע חלופה תיאורטית ואמפירית לתיאוריות הניאו־מרקסיסטיות הנשענות על תיאוריות

26 ב־2007 קיבלנו פניה מפתיעה מאחד שהציג עצמו ככותב־עורך בויקיפדיה, אשר לזכותו מאות ערכים. הוא כתב שהוא מעוניין לשכתב את הערכים בויקיפדיה העוסקים בנו ובעבודותינו ולהציגם באור הנכון, משמע לייפותם. לא טרחנו כמובן לענות, אולם מתהלכות שמועות כי קיימים לא מעט כתבנים־עורכים העוסקים במין סבוטז' של כתיבת פרופילים או תיקון פרופילים בתשלום עבור אנשי עסקים ו"אנשי ציבור", המעוניינים בפרסום אולם נטולי יכולת כתיבה, או קידום ארגונים, מיזמים ופעלולים, או ארגונים ובני אדם היראים מהכפשה או המעוניינים במחיקת עובדות לא נעימות מהזיכרון או בהבלטת ובייפוי עובדות. זה כנראה חלק בלתי נמנע מעסקי חוכמת ההמונים שמנהלת ויקיפדיה ישראל.

27 החשובים ביניהם היו: *Review of Radical Political Economics, Capital & Class, Science & Society, Review, Journal of World System Research*.

28 Bichler and Nitzan (2004a)

האימפריאליזם, ההון המונופולי, התלות, והסיסטמה העולמית (ראו פרק 9) התפרסם מאוחר יותר ב־2006 בכתב העת הרדיקלי להיסטוריה עולמית *Review* שעורכו היה עמנואל וולרסטיין.[29]

מיד לאחר הפרסום ב־2004 נערך עמנו ראיון ארוך ותוקפני ברדיו הציבורי KPFA בברקלי (קליפורניה) שהתמקד בתיאוריה שלנו, אשר שללה את תיאוריות האימפריאליזם הניאו־מרקסיסטיות כגורם מפתח להסבר פלישת צבא ארה"ב לעירק בתחילת המאה העשרים ואחת.[30]

כמה חודשים לאחר מכן הוזמנו לכנס Marx International באוניברסיטת נאנטר שבפריס, אשר עסק במלחמות אימפריאליות כהשתקפות של קונפליקטים חברתיים.[31] על פי התוכנית המקורית היינו אמורים להציג את המאמר כנגד תיאוריית האימפריאליזם בפתיחת הכנס באולם המרכזי. כמה שעות לפני הפתיחה נאמר לנו לפתע על ידי המארגנים שהם נאלצים להיכנע ללחצים שמופעלים עליהם, וההרצאה שלנו תיערך במועד מאוחר יותר ותועתק לאולם קטן צדדי, לפאנל שעסק בכלכלה הפוליטית של איראן. המרצים והקהל המועט שנכחו באולם הצדדי היו ברובם פליטים גולים ממפלגת הטודה. הם אמנם קיבלו אותנו בסבר פנים יפות, אך לא היה הרבה משותף בין ההרצאה שלנו על משברי ההון הדומיננטי הגלובלי לבין ניסיונותיהם להסביר לעצמם את נפתולי הכלכלה הפוליטית של האייתולות.

המשבר הסופי התחולל בכנס שהוזמנו אליו ב־2005 באוניברסיטת סאסקס בברייטון.[32] הפעם הנושא היה "הפיננסיזציה" של הקפיטליזם במאה העשרים ואחת. באולם המרכזי בפתיחת הכנס הצגנו את תיאוריית ההצבר הדיפרנציאלי, את דעתנו על "הפיננסיזציה" ואת המשתמע ממנה לגבי הסדר הקפיטליסטי.[33] מולנו הופיע Gerard Dumenil, מומחה ידוע לתיאוריית הערך של מרקס ולתיאוריית המשברים הקפיטליסטיים. בסופן של ההרצאות היה ברור שאי אפשר לגשר בין התיאוריה המרקסיסטית, הרואה ב"הון הפיננסי" מין השתקפות העודף שמיוצר על ידי "ההון היצרני", לבין התיאוריה שלנו. כבר אז בכנס אמרנו בלשון עדינה שיהיה זה קל יותר לגשר בין תיאוריית הקוונטים לבין תיאוריית היחסות מאשר למצוא משותף בינינו לבין המרקסיסטים.

מאז אותו כנס אפשר לומר שהוגפו בפנינו השערים בכתבי העת הרדיקליים החשובים. הספרים והמאמרים הרבים שפרסמנו בשנים שלאחר מכן העמיקו עוד יותר את הפערים. רוב המאמרים פורסמו בכתבי עת אינטרנטיים לא חשובים, ובחלקם ללא שיפוט חיצוני. האתרים העיקריים שבהם פורסמו העתקי מאמרים שלנו היו של אנרכיסטים (לא ליברטיאניים) ותומכי ניהול עצמי.

ב־2018 הגיעה פנייה מפתיעה מ־*Rethinking Marxism*. עודד ניר, מרקסיסט המרצה באוניברסיטת אוהיו סטייט, התמנה לעורך גיליון מיוחד שהוקדש למלחמות במזרח התיכון, ופנה אלינו בבקשה שנכתוב מאמר. לאור הניסיון עם כתבי העת הללו, לא רצינו לכתוב כדי לקבל בסוף מיני תירוצים לדחייה, מה עוד שלמעשה איננו עוסקים מזה שנים בכלכלה הפוליטית של המזרח התיכון בכלל ובישראל בפרט. וכך כתבנו לו. אלא שהעורך התעקש וכתב לנו בין השאר:

29 כותרתו של המאמר יכולה להעיד על תוכנו: "New Imperialism or New Capitalism".

30 https://bnarchives.yorku.ca/125

31 Bichler and Nitzan (2004c) Congrès Marx International IV, *Guerre Impériale Guerre Sociale*, Université de Paris X, Nanterre-Sorbonne, September 28 – October 2

32 Bichler and Nitzan (2005) Conference on *After Deregulation*: *The Financial System in the 21st Century*, University of Sussex, Brighton, May 26-28

33 כותרת ההרצאה שלנו הייתה: "Financial Capitalization and the Architecture of Capitalist Power".

"אני בהחלט חושב שמאמר בסגנון שלכם אכן יתאים לגיליון. הקורלציה החזקה שאתם מוצאים בין קונפליקטים במזה"ת לבין הצבר ההון הדיפרנציאלי של חברות הנפט והנשק (ומעבר לזה – הקשר בין הקונפליקטים למחזורים הגלובליים של משטרי ההצבר) מאפשרת פרשנות של ההיסטוריה הציונית והישראלית השונה לחלוטין מזו של הביקורת הפוסט ציונית (או מזו הישראלית לאומית כמובן). לפי התיאוריה שלכם יוצא שאפשרות השלום אינה תלויה ברצון הטוב ובמוסריות הישראלית והפלסטינית, אלא היא תלויה – כל עוד הקפיטליזם הגלובלי קיים וכל עוד התלות בנפט כמקור אנרגיה נשמרת – ברווחים הדיפרנציאליים של חברות הנפט. לכן, שוב, אני חושב שחשוב מאד לכלול מאמר דומה בגיליון. זוהי פרספקטיבה שכמעט לא דנים בה, ושיש לה אפשרות לפתוח ערוץ של חשיבה ופעולה פוליטית שונה לגמרי ממה שקיים כיום. בקיצור, אשמח מאד אם תוכלו לכתוב משהו דומה עבור הגיליון".

בסופו של דבר, המאמר התפרסם תחת הכותרת: 'נשק ונפט במזרח התיכון. ביוגרפיית מחקר'.[34]

ולכן שמחנו ששנה לאחר מכן פנה אלינו *Revue de la Régulation*. זהו כתב עת אקדמי חשוב שהוקם על ידי מייסדי אסכולת Social Structures of Accumulation (SSA). אסכולה זאת הייתה אמורה למצוא דרך לפתרון ההפרדה המרקסיסטית המסורתית בין קווי הייצור התעשייתיים לבין "השתקפותם" בארגונים הפוליטיים והחברתיים. העיתון ביקש מאיתנו ריאיון על עבודתנו ועל הקשר בינה לבין התיאוריה המרקסיסטית בכלל ואסכולת SSA במיוחד. הריאיון יועד להתפרסם בגיליון מיוחד שכותרתו: 'הצבר הון ופוליטיקה: גישות ורעיונות'.[35]

אלא ששוב חזרנו לנקודת הפתיחה. הבעיה לא הייתה בתוכן הריאיון, שעל פי כל חוות הדעת היה "מעניין ומעורר ביותר", אלא בצורה. וליתר דיוק, במה שהעורכים כינו "הטון". הטון בעיניהם היה מעליב:

"...במיוחד הדרך שבה אתם מבקרים כמה מחברים [כמו פוקו ואלתוסר] כדי להבדיל עצמכם מהם נראית חד צדדית לגמרי בעיני מועצת העורכים... היינו מבקשים מכם להציג את הביקורתיות שלכם על מחברים אחרים על בסיס יותר הוגן... לסיכום, מציאת הטון הנכון הינה האתגר שלכם בגרסה הבאה שתגישו לנו..."

לא היה טעם להגיש עוד גרסה. היינו מנוסים מדי בצנזורות מטעם. כתבנו על כך מאמר קצר שתיאר את ניסיוננו הלא קצר עם עורכים מסוג זה. שם המאמר: 'כתבי יד אינם בוערים'.[36] המשכנו הלאה.

עד כאן, למען הקוראים שנקלעו לתומם, לרוב מחוסר ברירה, לסבוטז' של ויקיפדיה ישראל.

לואי פרדיננד סלין סיכם במשפט מחץ את מדינת הרווחה־מלחמה שהתפתחה מאז המהפכה הצרפתית כדי לייצר "חיילים בחינם" ואזרחים מאולפים: **"אני מזהיר אתכם, כאשר שליטי העולם מתחילים לאהוב אתכם, סימן שהם מתכוונים להפוך אתכם לנקניקיות קרב..."** (סלין, 1932: 79).

34 Bichler and Nitzan (2018a)

35 Bichler and Nitzan (2020a)

36 Bichler and Nitzan (2020b)

כאשר מיליונר משועמם שסביבו רוחשת להקת שוחרי טוב והמוני קבוצות מתנדבים דואגים יומם ולילה להפיץ בחינם השכלה לילדים, סביר להניח שהם מתכוונים לדרוס את מעט המחשבה האוטונומית שנותרה בכם ולדחסה לתוך הקונצנזוס התאגידי־מדיני.

ו. סבוטז': אבטלה, פשיעה, ענישה בקפיטליזם

הנתין במשטרי הכוח, ובעיקר במשטר הקפיטליסטי, נתון לכמה סבוטז'ים בסיסיים. האיום על קיומו באמצעות הלחץ המתמיד על תעסוקתו, על מזונו, ולבסוף האיום בהגבלת תנועתו ובכליאתו.

ארה"ב נחשבת למבצר ליברלי ותיק. היא מרכז תעמולת השוק החופשי. היא המרכז הגדול בעולם לגריפת רווחים והיא אף המרכז הגדול לגריסת בני אדם, גופם ורוחם. זה הצד השני של הצבר ההון: ארה"ב היא המרכז הגדול בעולם לפשיעה ולענישה.[37]

בגן עדן ליברלי זה כלואים (נתוני 2018) כ־2.2 מיליון אסירים ועוד כ־4.2 מיליון המצויים בתהליכי ענישה אחרים (מאסר על תנאי, מבחן, שחרור מוקדם). 6.4 מיליון בני אדם המצויים בהליכי ענישה הינה כמות שיש להתגאות בה, אם כי יש להודות שהיו שנים פוריות יותר: למשל ב־2007 היו בארה"ב 2.4 מיליון אסירים ו־7.3 מיליון בתהליכי ענישה. אין מקום בעולם המפותח שבו מצויה כמות ענישה כזאת, לא אבסולוטית ואף לא יחסית לאוכלוסייה, אם כי כיום קיימים מרכזי הון מתחרים כמו סין, ההולכים ומתקרבים להישגים אלה.

בדרך כלל נהוג לייחס ממדים כה גדולים של פשיעה וענישה למדינות ששוררים בהן עוני, בערות, פיגור כלכלי, תרבות דתית נוקשה וכן לאזורים פריפריאליים מתפוררים. אבל האם ניתן להסביר כמויות כאלה של פשיעה וענישה במרכז ליברלי משגשג כמו ארה"ב? האם תהליך הצבר ההון מחולל בהכרח פשיעה וענישה בכמויות כאלה?

ארה"ב הינה טובה לבחינת הנושא, לא רק משום שהיא מרכז ההון והענישה בעולם, אלא משום שהיא ספקית נתונים מהימנה יחסית, כחלק מהאובססיה הכמותית שמאפיינת את הקפיטליזם.

תרשים י"ג.1 מציג היסטוריה של ענישה בארה"ב. הענישה מוצגת ככמות השנתית של בני האדם הנתונים לאחד משלבי הענישה – מאסר, מעצר, תקופת מבחן ושחרור על תנאי – בשנים 1925-2018.

הקו התחתון (העבה) מציג את האחוז השנתי של הנענשים מתוך כלל האוכלוסייה בארה"ב.[38]

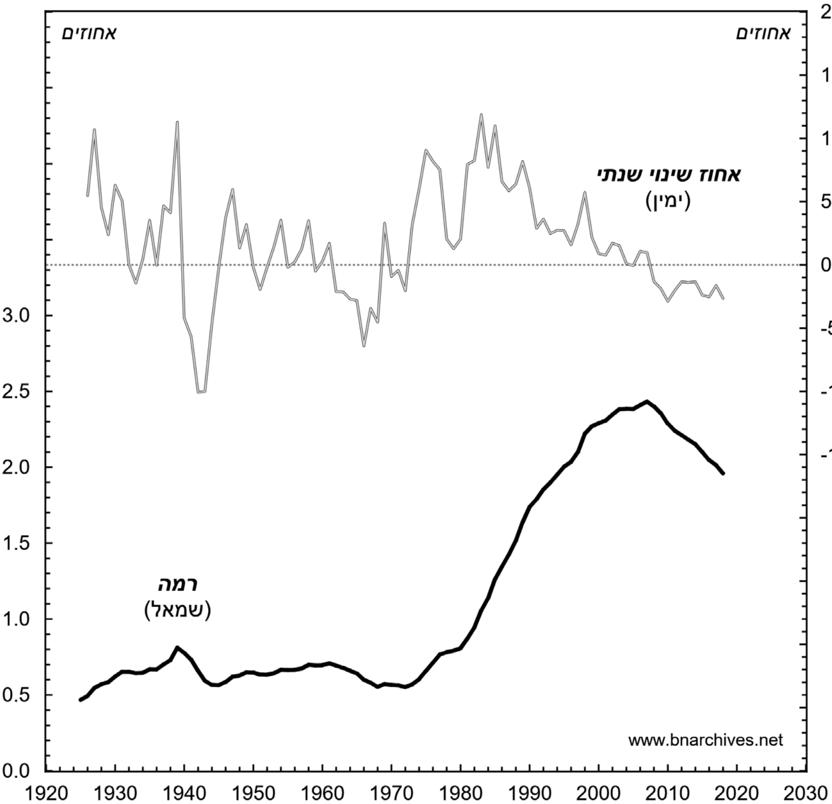
התופעה הבולטת ממבט ראשון היא הנסיקה התלולה של הענישה מאז שנות השמונים של המאה העשרים, שהגיעה בסוף העשור הראשון של שנות האלפיים כמעט ל־2.5% מהאוכלוסייה המצויים בתהליך ענישה. זהו האחוז הגבוה ביותר בעולם, לפחות רשמית.

37 אין לסמוך על הנתונים שמנפיקות מדינות כמו סין ורוסיה החדשות כשם שאי אפשר היה לסמוך על נתוניהן בתקופות האופל האדומות. אין גם נתונים מהימנים על מדינות כמו צפון קוריאה ואיראן, ועוד כמאה אחרות ברחבי העולם.

38 הנתונים הגולמיים של כלל אוכלוסיית הנענשים בארה"ב נאספו והוצגו רשמית רק למן 1980. הנתונים מן השנים 1925-1979 מכילים רק את אוכלוסיית האסירים והעצירים. מהשוואה בין שתי סדרות נתונים בשנים 1980-2018, האחת של האסירים והעצירים בלבד והשנייה של כלל אוכלוסיית הנענשים, התברר שהקשר הסטטיסטי בין שתי הסדרות הדוק ביותר (מקדם פירסון = 0.993). מכאן ניתן להניח שהקשר יהיה הדוק לאורך כל התקופה, ומכאן חישבנו אומדן של כלל הנענשים גם בשנים 1925-1979.

תרשים י"ג.1

אוכלוסיית העונשין בארה"ב כחלק מכלל האוכלוסייה, 2018-1925

הערה: אוכלוסיית העונשין מורכבת מבוגרים הנתונים למאסר, מעצר, תקופת מבחן ושחרור על תנאי. לפני 1980 נרשמו באופן שיטתי האסירים והעצירים בלבד. אוכלוסיית העונשין בתקופה שקדמה ל־1980 נאמדה בעזרת שני שלבים: ראשית, חישוב היחס הממוצע בין סך אוכלוסיית העונשין לבין סך האסירים והעצירים בשנים 1989-1980 (היחס היה 5.98). שנית, הכפלת מספר האסירים והעצירים בכל שנה (שנים 1979-1925) ביחס זה.

SOURCE: The correctional population (till 1979: Sourcebook of Criminal Justice Statistics Online, Table 6.28.2009, http://www.albany.edu/sourcebook/csv/t6282009.csv; for 1980-2004: Table 6.1.2010, http://www.albany.edu/sourcebook/csv/t612010.csv; for 2005-2007: Correctional Population in the United States 2015, Table 1, https://www.bjs.gov/content/pub/sheets/cpus15.zip; for 2008-2018: Correctional Population in the United States, 2017-2018, https://bjs.ojp.gov/library/publications/correctional-populations-united-states-2017-2018). Population (till 1929: Historical Statistics of the United States: Earliest Times to the Present, Millennial Edition online, series code: Aa7; 1930 onward: U.S. Bureau of the Census through IHS Markit, series code: N@US).

הצפיפות בבתי הסוהר הייתה כה גדולה עד שבמאי 2011 ציווה בית המשפט העליון הפדרלי על מדינת קליפורניה לשחרר לאלתר כ־40,000 מתוך 140,000 האסירים ששהו באותה עת בבתי הסוהר של קליפורניה.[39]

39 Liptak (2012), Supreme Court of the US (2011)

יתכן שבתי הסוהר בארה"ב התמלאו עד אפס מקום בעקבות מדיניות ההקשחה שהחלה בשנות התשעים, וכללה בין השאר את האפשרות להטיל מאסר עולם על אשמים בעבירה חמורה שלישית. מכל מקום, למן השיא ב־2007 קיימת מגמה מסוימת של ירידה, ועל פי הנתונים האחרונים משנת 2018 שיעור הנענשים הוא כ־2% בלבד מכלל האוכלוסייה.

הקו העליון (האפור) מציג את אחוז השינוי השנתי של הנתונים בגרף התחתון. כאן ניתן להבחין בשתי תופעות: ראשית, לאורך היסטוריית הענישה האמריקאית, אחוז השינוי נע בגבולות שבין 10%- לבין 10%+. שנית, בתקופת המשבר שלאחר מפולת 1929, בתקופת מלחמת וייטנאם בשנות הששים וכן לאחר המפולת של 2008 — אחוז השינוי היה שלילי (כלומר מתחת לאפס).

השאלה היא, מה הסיבות לשינויים הללו. מדוע אוכלוסיית העונשין הייתה יציבה יחסית עד לסוף שנות השבעים ומה גרם לנסיקה המהירה בעשורים הבאים? מדוע המגמה התהפכה למן שנות האלפיים כך שאחוז השינוי בכמות הנענשים, בעיקר לאחר 2008, הפך שלילי?

ו.1 התשובה של אסכולת פרנקפורט

מעטים בלבד עסקו בתופעות הענישה שמעבר לתחום הקרימינולוגי, המשפטי והפסיכולוגי. כלכלנים פוליטיים, בעיקר מרקסיסטיים, ניסו לקשר בין תנאי הקיום, התעסוקה וניצול העובדים לבין מגמות בפשיעה והענישה.[40] מעניין שכבר באחד מפרסומיו הראשונים עסק פרידריך אנגלס בשאלות דומות.[41]

בשנות השלושים של המאה העשרים החל לעסוק בנושא גיאורג רושה (Rusche), שהיה בעל תואר דוקטור לכלכלת עבודה והצטרף ל'מכון למחקר החברתי' בפרנקפורט. עבודתו על שוק העבודה וסנקציות העונשין שפורסמה מטעם אסכולת פרנקפורט התמקדה בשאלת השינויים בשיטות העונשין בעקבות תמורות היסטוריות ביחסי הייצור.[42]

על פי רושה, הכלכלה הפוליטית של הפשיעה והענישה מעוגנות בהתפתחות ההיסטורית של הקונפליקטים המעמדיים. לדבריו, אם בוחנים את השינויים בשיטות הענישה ניתן לגלות שהם קשורים במחזורי התעסוקה והאבטלה. קיימים ללא ספק גורמים רבים המעורבים ברמת החיים ותנאי הקיום של השכבות הנמוכות בחברה, אולם הגורם החשוב ביותר הוא התנאים המשתנים בשוק העבודה. כאשר גדלים "עודפי העובדים" ולוחצים על התעסוקה והשכר, עולה שיעור הפשיעה ועמה עולה רמת הענישה. כך היה בסין בתחילת המאה העשרים, עם התמוטטות הקיסרות בלחץ המעצמות, שבה עודפים גדולים של כוח עבודה הציפו את השווקים. מחיר העבודה היה אפסי וכך גם מחיר חיי העובדים. בתנאים אלה, לא רק שהפשיעה בסין גאתה אלא גם כמות ההוצאות להורג של העבריינים.

לעומת זאת, כתב רושה, בתקופות שבהן קיים ביקוש רב לעובדים ורמות הפשיעה יורדות ושיטות הענישה עוברות רפורמות ונעשות הומניות יותר. המטרה אינה למנוע את האדם הרעב ללחם מלהפוך לעבריין, אלא לשכנע את הפושעים שהעבודה כדאית. כך היה המצב באירופה

40 Lynch (1988), Michalowski and Pearson (1990), Michalowski and Carlson (1999), Lynch (1999) Lynch and Michalowski (2006), Greenberg and West (2001), Carlson, Bradshow and Buist (2013) סקירה ביקורתית: Lynch (2010).

41 Engels (1845)

42 Rusche (1933). שש שנים מאוחר יותר הוא פרסם יחד עם אוטו קירכהיימר ספר שכותרתו ענישה ומבנה חברתי Rusche and Kirchheimer (1939).

בעידן הנאורות של המאה השבע עשרה, שבה המשטר המרקנטיליסטי הביא לביקוש רב לעובדים בייצור המקומי כתחליף ליבוא. באותה עת הונהגו רפורמות בתנאי הכליאה, ויתר על כן, מאחר שהביקוש הרב לעובדים הביא לעלייה בשכר העבודה, כליאה המונית של עבריינים והעסקתם ככוח עבודה היו רווחיים והפכו לאחד מסממניו של המרקנטיליזם האירופי. מכאן, לפי רושה, שמחזורי שוק העבודה קשורים במחזורי הענישה שנעים בגבולות שבין הוצאה להורג לבין ניצול עבודת כפייה.

רושה ערך מחקר היסטורי והשווה את תנאי שוק העבודה, אופי הפשיעה וחומרת הענישה בתקופות היסטוריות שונות. לפי מחקרו, בימי הביניים המוקדמים, בהם אדמות היו בשפע והאוכלוסייה הייתה דלילה, רוב הפשעים היו עבירות תשוקה ורק מיעוטן עבירות רכוש. הענישה בדרך כלל נשאה סוג של נקם, עונשי וידוי וסיגוף, הבעת חרטה פומבית וקנס כספי.

בימי הביניים המאוחרים האדמות הפוריות נתפסו ברובן והאוכלוסייה גדלה. תקופה זאת אופיינה במרידות איכרים ובמרי חברתי. צבאות גדולים של קבצנים ונוודים מילאו את אירופה. פשעי רכוש ושוד אלים היו נפוצים. רוב העבריינים שנתפסו היו חסרי כל ולא יכלו לשלם קנסות. הענישה הפכה לאכזרית וההוצאות להורג היו מחזות שכיחים ורוויים בעינויים יצירתיים.

במאה השבע עשרה התחוללו מלחמות שלושים השנה באירופה והפיצו חורבן, רעב ומגפות. האוכלוסייה התמעטה. המשטר המרקנטיליסטי שהתפתח באותה עת עודד את המסחר והייצור המקומי ואלה הביאו לביקוש רב לעובדים ולעלייה בשכר העבודה. זה היה הרקע, על פי ההיסטוריה המטריאלית של רושה, לכך שתנועת הנאורות הטיפה להומניזציה של הענישה ולהסדרי העבודה החדשים לניצול רציונלי של כוח העבודה של האסירים.

אחד העקרונות הבסיסיים של הענישה, לפי רושה, הוא שתנאי הקיום הקשים ביותר בחברה בעידן מסוים קובעים את הרף הגבוה במערכת הענישה. מאחר שהמאגר הגדול של הפשיעה בא מן השכבות הנמוכות המצויות בתנאי הקיום הקשים ביותר בחברה, יש לצפות ששיטות העונשין יהיו קשות יותר מאשר תנאי הקיום הנמוכים ביותר. בלשונו של ברנרד שאו: **"אם התנאים בבתי הסוהר לא יהיו גרועים יותר מתנאי שכונות העוני, השכונות הללו יתרוקנו ובתי הסוהר יתמלאו"** (Rusche, 1933: 4).

ואכן, בתקופת המהפכה התעשייתית במאה השמונה עשרה התפתחות המכניזציה של הייצור נישלה עובדים מיומנים רבים שזרמו לשוק העבודה. השכר נפל וחיל המילואים התעשייתי של המובטלים גדל. הפשע פרח, בתי הסוהר במדינות התעשייתיות התמלאו ותנאי הכליאה הפכו נוקשים ואכזריים.

ארה"ב עד לסוף המאה התשע עשרה הייתה מאופיינת בצמיחה מהירה. אדמות היו עדיין בשפע ואוכלוסייתה דלילה יחסית. בתנאים אלה הביקוש לעובדים היה גבוה והשכר אף הוא היה גבוה יחסית. הפשיעה באותה תקופה, על פי רושה, הייתה נמוכה יחסית ודובר נכבדות ברפורמות בתנאי הכליאה. מדעני חברה אמריקאיים הרבו ללמוד את נושא הפשיעה והציעו לנקוט במדיניות רווחה שעשויה להפחיתה.

אפשר להטיל ספק בטיב מחקרו של רושה, אולם בנקודה מרכזית אחת הוא דייק: הוא התנבא שהשימוש במחנות ריכוז ילך ויגדל כפתרון למחסור בכוח העבודה במשטרים הטוטליטריים.

ו.2 התעלומה

לאחר מלחמת העולם השנייה רושה ומחקריו נשכחו. הוא עצמו התאבד ב־1950 ולדרכו לא היה המשך. בשנות השפע שלאחר מלחמת העולם השנייה שלטו בלימודי הסוציולוגיה והקרימינולוגיה הגישות הפונקציונליות והביהביוריליות, ושיעורי הפשיעה והענישה הראו יציבות. אולם בשנות השמונים חלה תפנית (כפי שרואים בתרשים י"ג.1). שיעור הפשיעה עלה ועמו נסק בתלילות שיעור הענישה. מגמות אלה הולידו חיפושי דרך חדשים, בעיקר בקרב חוקרים צעירים רדיקליים, ואלה שבו וגילו את רושה יחד עם הוגים אחרים מאסכולת פרנקפורט. עתה אף עמדו לרשות החוקרים נתונים סטטיסטיים שיטתיים, ויחד עם טכנולוגיית המחשבים שהתפתחה ניתן היה לבחון מחדש את ההיפותזות של רושה.

באופן כללי ניתן לומר שההיפותזות שלו נראות כבעלות כוח הסבר טוב למדי לתקופות היסטוריות ארוכות טווח, ובעיקר לגבי זיקת הענישה לשינויים המבניים שאירעו בשוקי העבודה. אולם הבעייתיות בהיפותזות הללו בלטה דווקא בשנות השמונים.

על פי ההיפותזה המרכזית של רושה, יש לצפות שרמת הענישה תהייה קשורה לרמת "עודף ההיצע" בשוקי העבודה. החוקרים שבדקו את ההיפותזה תרגמו באופן אינטואיטיבי את המשמעות הסטטיסטית של "עודף היצע העובדים" כאחוז האבטלה מכלל כוח העבודה, ואת כמות הענישה מדדו כסך האוכלוסייה הנתונה בהליכי ענישה.

תרשים י"ג.2 מציג שתי סדרות נתונים: הסדרה האחת (הקו הדק) היא אחוז האבטלה מסך כוח העבודה האזרחי בארה"ב בין השנים 1920-2021. אחוזי האבטלה מוצגים על הציר השמאלי. הסדרה השנייה (הקו העבה) היא אחוז האוכלוסייה הנתונה לענישה מתוך כלל האוכלוסייה בארה"ב בין השנים 1925-2018. אחוז הנענשים מוצג על הציר הימני.

ניתן לראות שמשנות העשרים ועד לשנות השמונים של המאה העשרים שתי הסדרות היו בעלות קשר חיובי מסוים, אם כי לא הדוק למדי. אבל משנות השמונים ואילך הקשר ביניהן נותק לחלוטין. אפשר לומר שמאז כניסת ממשל רייגן, ויחד עמו המדיניות הניאו־ליברלית הגלויה, שיעור האבטלה נע בעשורים הבאים בטווח שבין 4% ל־8%, ואילו שיעור הנענשים נסק כמעט אנכית ללא קשר לתנודות בשיעור האבטלה.

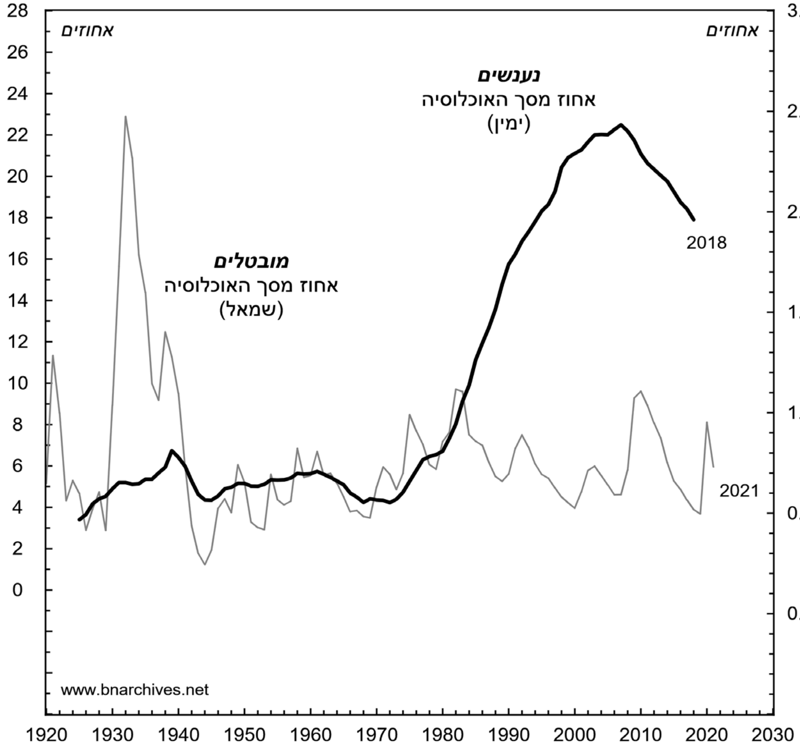
היו שהסיקו מכאן שההיפותזות של רושה היו תקפות במידה סבירה עד לעידן הניאו־ליברלי, אולם מאז, המשטר החדש שצמח מחייב בדיקה מחודשת של ההיפותזות.[43] אחרים, בעיקר מרקסיסטים, ניסו פתרונות אחרים. הפתרון של מייקל לינץ' לדוגמא, היה להרחיב את היריעה מעבר לקשר הסטטיסטי הצר בין התנודות בשוק העבודה לבין רמת הפשיעה והענישה:

> "שיעור האבטלה, מתאים להסבר חלקי בלבד של תהליך דחיקת העובדים. הוא אינו מצליח לייצג את תוצאותיו הנרחבות יותר של התהליך (הכולל ניכור, ניצול, הפחתת המיומנויות, וכן אבחנה בין סוגי האבטלה ומשך האבטלה) – תהליך המשולב בתיאוריית הערך העודף של מרקס" (Lynch, 2010: 78).

לינץ' אם כן, הכניס את המודל הצר של רושה לתוך סכמת הייצור הקפיטליסטית הרחבה של מרקס. לפי הסבר זה, התנודות בשוק העבודה נובעות מן התחרות בין הקפיטליסטים שמתחוללת בתוך הסקטורים "היצרניים", שמבחינתו הם הענפים התעשייתיים.

43 Inverarity and McCarthy (1988). סקירה של העבודות האמפיריות בנושא ופירוט פגמיהן ראו: Pfaff (2008). ביקורת תיאורטית: Lynch (2010).

תרשים י"ג.2
אבטלה וענישה

הערה: על אומדן אוכלוסיית העונשין ראו ההערה לתרשים י"ג.1.

SOURCE: The correctional population (till 1979: Sourcebook of Criminal Justice Statistics Online, Table 6.28.2009, http://www.albany.edu/sourcebook/csv/t6282009.csv; for 1980-2004: Table 6.1.2010, http://www.albany.edu/sourcebook/csv/t612010.csv; for 2005-2007: Correctional Population in the United States 2015, Table 1, https://www.bjs.gov/content/pub/sheets/cpus15.zip; for 2008-2018: Correctional Population in the United States, 2017-2018, https://bjs.ojp.gov/library/publications/correctional-populations-united-states-2017-2018). Population (till 1929: Historical Statistics of the United States: Earliest Times to the Present, Millennial Edition online, series code: Aa7; 1930 onward: U.S. Bureau of the Census through IHS Markit, series code: N@US). Unemployment (till 1947: Historical Statistics of the United States: Earliest Times to the Present, Millennial Edition online, series code: Ba457; 1948 onward: U.S. Bureau of Labor Statistics through IHS Markit, series code: RUC).

על פי התסריט המרקסיסטי, התחרות מאלצת את הקפיטליסטים להכניס מכניזציה החוסכת עבודה ומעלה את שיעור הניצול, המוגדר כיחס בין הערך העודף לבין ערך העבודה.[44] מעשית, לינץ' מודד את שיעור הניצול כיחס בין הכנסות הקפיטליסטים לבין שכר העבודה.

44 הסברים בפרק 6 לעיל.

מאחר שהיחס עולה בהתמדה לאורך השנים שאותן בדק – התעסוקה בסקטורים התעשייתיים נוטה להתכווץ ומעמד הפועלים נתון לפישוט העבודה, דחיקה החוצה, ניצול מוגבר וניכור. התוצאה היא עלייה בפשיעה, אכיפה מוגברת וגידול באוכלוסיית הנענשים.

תפיסה זאת, מאמין לינץ', מרחיבה את קטגוריית הניצול החברתי מעבר לשיעורי האבטלה הרשמיים. התפיסה לדעתו אף שונה מן המודל הפוסט־פורדיסטי המנסה להתאים עצמו ליחסי הניצול הלא ישירים שהתפתחו בקפיטליזם החדש.[45]

לינץ' בחן את המודל המורחב באמצעות ניתוח רב משתני על ארה"ב בשנים 1977-2004. על פי התוצאות במאמרו, יוצא שקיים קשר סטטיסטי חיובי בין שינויים בשיעורי הכלואים לבין שיעורי הניצול בענפים התעשייתיים. מצד שני הוא לא מצליח לאשש את ההיפותזה של רושה בדבר הקשר בין רמת הכליאה בתקופת המחקר לבין שיעור האבטלה.

יש להעיר כי עצם ההגדרות האמפיריות לקטגוריית "שיעור הניצול" הינן בעייתיות בלשון המעטה. כדי לדעת את שיעור הניצול יש לדעת את הערך העודף וכן את ערך העבודה היצרנית המובנית בסחורה, שמחוללת על פי המרקסיסטים את הערך העודף.[46] כדי לדעת את ערך העבודה, בין השאר יש לזהות ולהבחין בין פעולות "יצרניות" לפעולות "לא יצרניות" בקווי הייצור. כפי שכבר ראינו בפרק 6, הקטגוריות הללו אינן ידועות לאיש מלבד ליודעי דבר מרקסיסטים. גם אף אדם מלבדם אינו יודע את ערכה של יחידת עבודה מופשטת. הפתרון של המרקסיסטים ולינץ' בתוכם, הוא להשתמש במחירים ובכמויות שמופיעים בחשבונות הלאומיים שנערכו על פי המתודות הניאו־קלסיות, ומשם לחלץ את ערך העבודה ואת הערך המוסף התעשייתיים. הם אף משתמשים בחלוקה הענפית הניאו־קלסית על פי סקרי התעשייה כדי לזהות בתוכם את הענפים התעשייתיים "היצרניים" (לרוב אלה ענפי תעשייה, כרייה, חקלאות, בנייה ותשתית).

מעבר לבעיות המדידה המתודיות, יש לשאול האם ניתן בכלל להתייחס ברצינות לקביעה שמקור הערך העודף (הרווח) הקפיטליסטי מצוי בסקטורים "יצרניים", שחלקם בפעילות העסקית הולך ומתכווץ במאה השנים האחרונות. האם יש לצפות שחלקם ההולך ופוחת של עובדים המוגדרים כ"יצרניים", יהיה בעל קשר לשינויים ההולכים וגדלים בתעסוקה, באבטלה ובענישה?

שינויים ברמות הפשיעה והענישה בקפיטליזם זקוקים ללא ספק להיגיון אחר של תהליך ההצבר, וברור שהיגיון זה זקוק ליריעה רחבה יותר מאשר מטריאליזם צר של קו ייצור תעשייתי בנוסח המאה התשע עשרה. יש צורך בהיגיון החורג מן הקטגוריות המטריאליות בנוסח העבודה המופשטת, הערך העודף, ההון היצרני ושיעור הניצול.

45 De Giorgi (2006, 2007). המודל המרקסיסטי עוסק בצד הייצור ובשינויים ביחסי הייצור. המודלים הפוסט פורדיסטיים (מאסכולת SSA הצרפתית שהוזכרה לעיל) לעומת זאת, מעתיקים את הדגש אל השינויים בצד הביקוש. לדעת הפוסט פורדיסטים, הקפיטליזם עבר שינוי מהותי. את מקום "היתרון לגודל" (economies of scale), אשר אפיין בעבר את הייצור התעשייתי ושהתמקד בעלויות המוצר, ירש "היתרון להיקף" (economies of scope) המתמקד בצדדי השיווק והמגוון של המוצרים.

46 שיעור הניצול על פי ההגדרה המרקסיסטית כאמור, היא היחס בין הערך העודף לבין ערך העבודה היצרנית. לינץ' מגדיר אמפירית את "הערך העודף" כהפרש בין הערך המוסף התעשייתי לבין עלות השכר התעשייתי. בהנחה שמחירי הסחורות שווים לערכי הסחורות, מדידה מסוג זה משמיטה כמות ניכרת של ערך עודף, שעל פי המרקסיסטים, מקורו בייצור התעשייתי אולם הוא נצרך בהמשך על ידי ענפים "לא יצרניים".

ו.3 פתרון ראשוני

נראה שהטעות הבסיסית במתודה של הכותבים הייתה בהגדרת השינויים שחלו בכמות הנענשים. הכותבים נהגו להשוות את שיעור האבטלה עם סך הנענשים בזמן מסוים, וכאן נראית לנו הטעות. כמות בני האדם הנתונים בהליכי ענישה נקבעת על ידי שני גורמים: ראשית, הכמות המצטברת של הפשעים והענישה בעבר. שנית, כמות הפשיעה והענישה השוטפים נטו, המשנים מעלה או מטה את התוצאות המצטברות. נראה ששיעור האבטלה השוטפת נוגעת בעיקר לגורם השני, כלומר היא אינה אמורה להשפיע על הפשיעה והענישה המצטברת מן העבר אלא על שיעורי השינוי בהווה. מכאן נראה שכדי לבחון את ההיפותזה של רושה יש להשוות את שיעורי האבטלה עם **שיעורי השינוי** בכמות הנענשים.

תרשים י"ג.3 מציג את הקשר החדש בין האבטלה לבין הענישה. הקו המקווקו מייצג את שיעור האבטלה מן התרשים הקודם. הקו העבה לעומת זאת שונה מן התרשים הקודם. הוא אינו מציג את אחוז הנענשים מסך האוכלוסייה אלא את **שיעור השינוי השנתי** של אחוז הנענשים מסך האוכלוסייה.

כבר ממבט ראשון ניתן להבחין בשני אספקטים בולטים. ראשית, שבמרבית הזמן, שתי הסדרות נעות יחד באופן די הדוק. מבחינה סטטיסטית, שיעור השינוי השנתי של הנענשים "מוסבר" היטב על ידי שיעור האבטלה השנתי.[47]

מסתבר שרושה צדק, ולמעשה אימות ההיפותזה שלו עולה על ציפיותיו. על פי הבדיקה, אין צורך במודלים סבוכים ובהרחבות מיותרות. אין טוב מקשר פשוט על פי כללי התער הישן והחד של סבאל'ה אוקאם. בארה"ב של אמריקה, אם כן, בדרך כלל שני מוסדות הסבוטז' הידועים ביותר בקפיטליזם — האבטלה והענישה — צועדים בסך צמודים יחדיו.

האספקט השני הבולט בתרשים הוא **הקשר השלילי החריג שנראה בשתי תקופות המשבר הגדולות — בשנות השלושים של המאה העשרים ובעשור השני של המאה העשרים ואחת.** תקופות אלה מסומנות באפור ואנו נשוב אליהן. בשנים אלה, האבטלה זינקה בתלילות ואילו הענישה — במקום לעלות ירדה בחדות.

נראה שפתרנו זמנית את חידת הקשר אבטלה־ענישה שטווה רושה, אולם נותרנו עם תעלומה לא פחות מסקרנת: **כיצד להסביר את הקשר השלילי בין האבטלה לבין ענישה בעתות משבר סיסטמי בקפיטליזם.** האם מדובר בצירוף מקרים? או שמה מדובר בהיגיון אחר המצריך מחשבה חדשה, דרך אחרת?

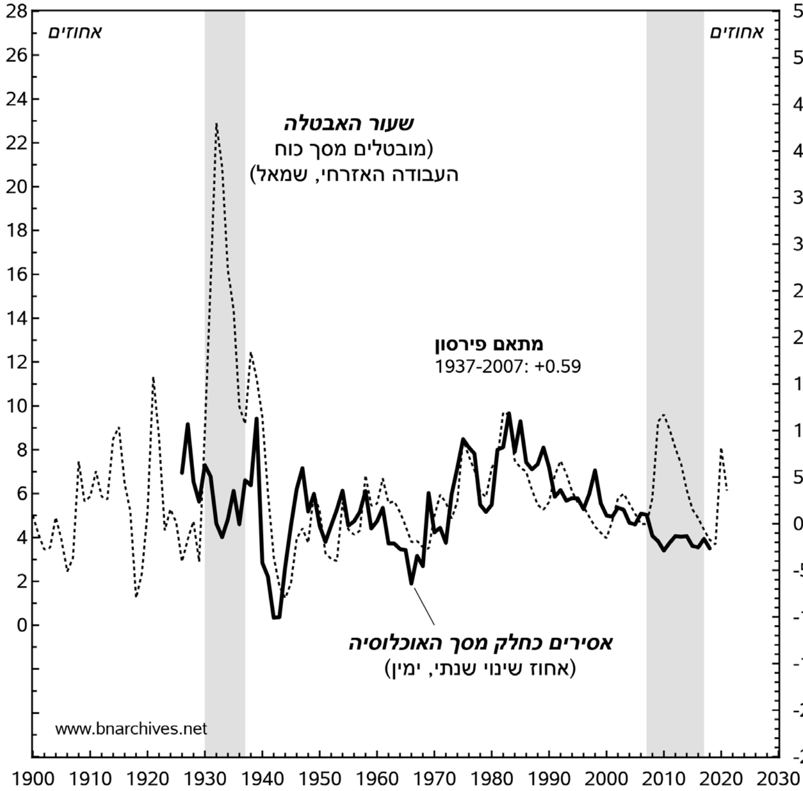
ו.4 פתרון אחר

הגישות הרדיקליות, כולל זאת של רושה, קשרו את תהליך ההצבר לייצור המטריאלי. הגישות הללו מפרידות את המציאות הקפיטליסטית ליחסי ייצור וניצול כלכליים מצד אחד, וליחסי כוח ודיכוי פוליטיים מנגד. בגישות אלה, התעסוקה והאבטלה הן חלק מן הכלכלה והצבר ההון, בעוד שהפשיעה והענישה הן חלק ממערכות חברתיות פוליטיות.

הגישה שלנו רואה באבטלה ובענישה חלק בלתי נפרד מיחסי הכוח הטבועים בתהליך ההצבר. יחסי הכוח משקפים התנגדות וסבוטז'.

47 מדד הקשר של פירסון מראה 0.6 בשנים 1937-2007 ועולה עד 0.7 בשנים 1945-2007. אם מעבדים את הסדרות לממוצעים נעים של 5 שנים בין 1945-2007, מקבלים מקדם של 0.8.

תרשים י"ג.3
אבטלה וענישה בארה"ב. מבט חדש

הערה: על אומדן אוכלוסיית העונשין ראו ההערה לתרשים י"ג.1. הנתונים האחרונים על הענישה מגיעים עד ל־2018 ועל האבטלה עד ל־2020.

SOURCE: The correctional population (till 1979: Sourcebook of Criminal Justice Statistics Online, Table 6.28.2009, http://www.albany.edu/sourcebook/csv/t6282009.csv; for 1980-2004: Table 6.1.2010, http://www.albany.edu/sourcebook/csv/t612010.csv; for 2005-2007: Correctional Population in the United States 2015, Table 1, https://www.bjs.gov/content/pub/sheets/cpus15.zip; for 2008-2018: Correctional Population in the United States, 2017-2018, https://bjs.ojp.gov/library/publications/correctional-populations-united-states-2017-2018). Population (till 1929: Historical Statistics of the United States: Earliest Times to the Present, Millennial Edition online, series code: Aa7; 1930 onward: U.S. Bureau of the Census through HIS Markit, series code: N@US). Unemployment (till 1947: Historical Statistics of the United States: Earliest Times to the Present, Millennial Edition online, series code: Ba457; 1948 onward: U.S. Bureau of Labor Statistics through HIS Markit, series code: RUC).

התנגדות יכולה להשתקף ביצירתיות השוללת את שלטון העובדות, המנסה לארגן אחרת את המציאות השלטת. היא יכולה להתבטא בשבירת הכללים הנכפים, וכן — לעתים היא עשויה למצוא ביטוי בחלק ממעשי הפשיעה ("מרי פרימיטיבי" בלשונו של אנגלס).

מול אלה ניצבים בין השאר, האיום באבטלה שהוא כלי אסטרטגי בסיסי של ההירככיה התאגידית־מדינית, וכן הניסיונות המאורגנים לכופף ולשעבד את היצירתיות האנושית לצרכי ההון.

מול המרי המאורגן ומול הפשיעה של יחידים ניצב האיום בענישה במינונים שונים המגיעים עד למאסר ארוך ולהוצאה להורג.

צורות ההתנגדות והסבוטז' תואמים את משטרי ההצבר (פרק 12). הסבוטז' המרכזי בנתיב החיצוני של **העמקת** ההצבר הוא הסטגפלציה, כלומר, צירוף של מיתון, אבטלה ואינפלציה. ואכן, בשנות השבעים והשמונים שיעורי האבטלה והאינפלציה עלו – ועמם גדלו רמות הפשיעה והענישה. בשנות התשעים לעומת זאת פנה הקפיטליזם אל **הרחבת** ההצבר הגלובלית ועמה התכווצו שיעורי האבטלה, האינפלציה והענישה.

יחסי הכוח הקפיטליסטיים מתרכזים במוסד ההון. מחירי ההון היחסיים משקפים את יכולתם של השליטים לבלום ולווסת את ההתנגדות לכוחם. מידת היכולת הזאת קובעת את כושרם לחמוס רווח, לחלק־מחדש את ההכנסות והקניין ומכאן את שיעור הרווח ואת מחיר ההון. הענישה קשורה ישירות לשינויים בתהליך ההצבר, כלומר, לרווחים ולמחירי ההון ולא לתהליך "היצרני".

מספר המובטלים קשור לשינויים ביחסי השליטה הקפיטליסטיים, שנפרשים בין השאר בקווי הייצור, כלומר הקשר לשינויים במה שמכנים "יחסי הייצור" הוא חיצוני בלבד.

יחסי הכוח הקפיטליסטיים נראים היטב בפרק 11 בתרשים י"א.2. שם מוצגת יכולתם המשתנה של הקפיטליסטים לחמוס הכנסות (רווח וריבית), כלומר לחלק־מחדש הכנסות בתוך ההכנסה הלאומית בארה"ב בשנים 1929-2020.

כאן, מוצגת דרך אחרת, פרטנית יותר, לבחינת יכולתם של בעלי ההון לחלק מחדש הכנסות.

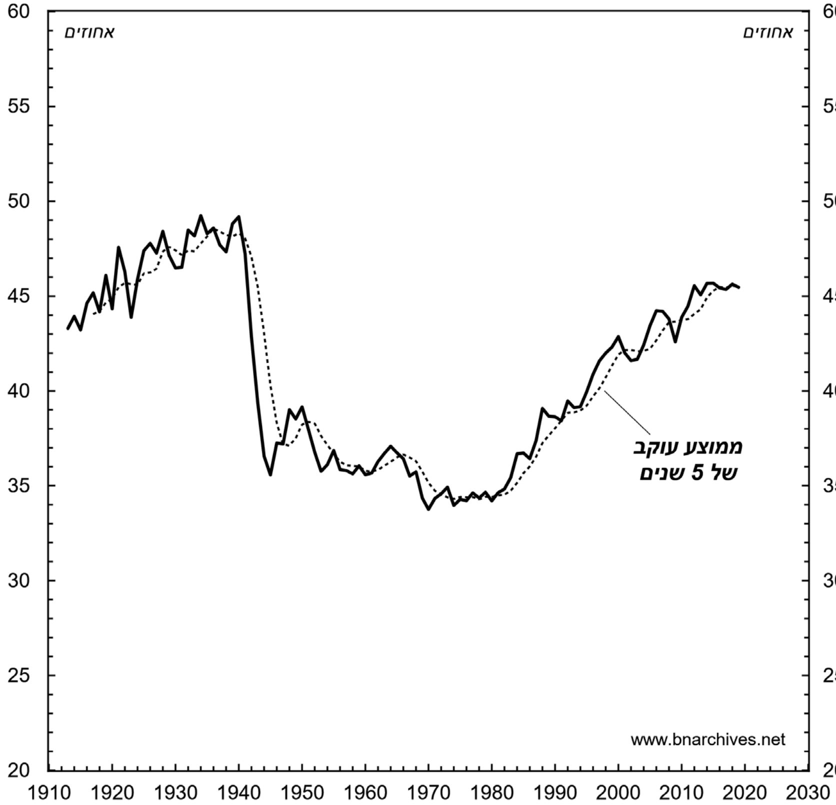
תרשים י"ג.4 מתחקה אחר חלקה של העשירית העליונה מאוכלוסיית ארה"ב בהכנסה האישית בשנים 1913-2019. החלוקה־מחדש מוצגת פעם כאחוז שנתי (הקו העבה) ופעם כממוצע עוקב של חמש שנים (הקו המקווקו).

למעשה, מדובר בתוצאות משניות של תהליך ההצבר ויחסי הכוח הקפיטליסטיים. על פי התרשים נראה כי בשתי תקופות המשבר גלש חלקו של העשירון העליון מעל 45% מן ההכנסה הלאומית ובעידן המשבר הגדול של שנות השלושים במאה העשרים חלקו אף הגיע ל־48%.

הסדר הקיינסיאני החדש, שהחל בשנות הארבעים, סימן את ירידת כוחה של העשירית העליונה ואת הירידה באי השוויון בארה"ב. שפל זה נמשך עד לתקופת רייגן בשנות השמונים, ומאז כוחה של העשירית העליונה בהכנסה האישית הלך וגבר ככל שהניאו־ליברליזם התמסד. לקראת העשור השני של שנות האלפיים שכבת העשירון העליון הצליח לחלק לטובתו כ־47% מן ההכנסה הלאומית.

במבט לאחור ניתן להניח שדילוג מעל לסף היכולת של העשירון העליון לחלק־מחדש מעל ל־45% מההכנסה הלאומית מבשר כנראה משבר סיסטמי, כפי שאכן אירע בשנות השלושים של המאה העשרים ובעשור השני של שנות האלפיים.

תרשים י"ג.4
חלוקת ההכנסות האישית בארה"ב:
חלקו של העשירון העליון, 2019-1913

SOURCE: The income share of the top 10% of the population is based on pretax national income (World Inequality Database, https://wid.world/, series code: sptinc_p90p100_z_US).

אפשר לומר שדחיקת החלוקה־מחדש של ההכנסה לרמה כזאת מולידה התנגדות מוגברת, עלייה באבטלה ובפשיעה והתארגנות תאגידית־מדינית חדשה.

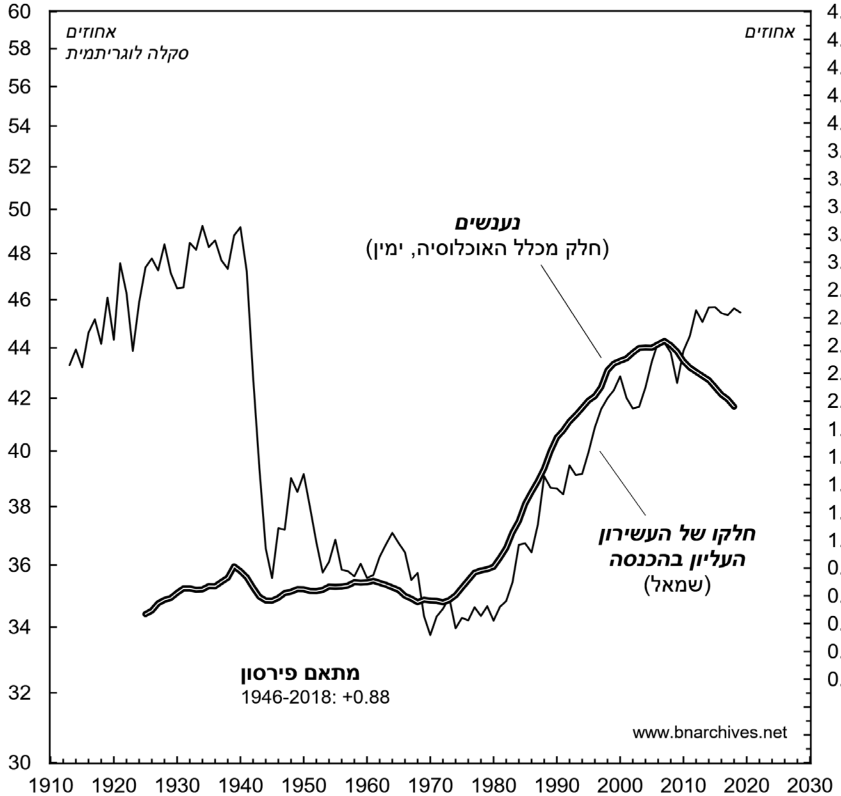
תרשים י"ג.5 בודק אם אכן קיים קשר בין השינויים ביחסי הכוח לבין השינויים בכמות הנענשים במרוצת מאה השנים האחרונות.

כפי שרואים, שיעור הנענשים צמוד בחוזקה ליכולת החזקים לחמוס הכנסה. הקשר הסטטיסטי חיובי והדוק (מדד פירסון בשנים 1946-2018 הינו גבוה ביותר: 0.88). כלומר, ככל שכוחם של השליטים לחלק־מחדש מתחזק, כך עולה מינון ההתנגדות האלימה של אוכלוסיית התחתית ועמה כמות הנענשים, שהגיעה ערב המשבר ב־2008 בקירוב ל־2.5% מכלל אוכלוסיית ארה"ב.

ושוב חוזרת התהייה אחר התופעה המוזרה, לפיה בשעת משבר סיסטמי של משטר ההון נשבר הקשר החיובי: מאז 2008, אף שיכולת הקפיטליסטים לחלק־מחדש נותרה ואף שהאבטלה גדלה – הענישה ירדה בהתמדה.

תרשים י"ג.5

חלוקת ההכנסות ושיעור הענישה

הערה: אוכלוסיית העונשין מורכבת מבוגרים הנתונים למאסר, מעצר, תקופת מבחן ושחרור על תנאי. לפני 1980 נרשמו באופן שיטתי האסירים והעצירים בלבד. אוכלוסיית העונשין בתקופה שקדמה ל־1980 נאמדה בעזרת שני שלבים: ראשית, חישוב היחס הממוצע בין סך אוכלוסיית העונשין לבין סך האסירים והעצירים בשנים 1980-1989 (היחס היה 5.98). שנית, הכפלת מספר האסירים והעצירים בכל שנה (שנים 1925-1979) ביחס זה. הנתון האחרון על אוכלוסיית העונשים הוא של שנת 2018. הנתון האחרון על העשירון העליון בהכנסה הוא של 2019.

SOURCE: The income share of the top 10% of the population is based on pretax national income (World Inequality Database, https://wid.world/, series code: sptinc_p90p100_z_US). The correctional population (till 1979: Sourcebook of Criminal Justice Statistics Online, Table 6.28.2009, http://www.albany.edu/sourcebook/csv/t6282009.csv; for 1980-2004: Table 6.1.2010, http://www.albany.edu/sourcebook/csv/t612010.csv; for 2005-2007: Correctional Population in the United States 2015, Table 1, https://www.bjs.gov/content/pub/sheets/cpus15.zip; for 2008-2018: Correctional Population in the United States, 2017-2018, https://bjs.ojp.gov/library/publications/correctional-populations-united-states-2017-2018). Population (till 1929: Historical Statistics of the United States: Earliest Times to the Present, Millennial Edition online, series code: Aa7; 1930 onward: U.S. Bureau of the Census through HIS Markit, series code: N@US).

יתכנו כמה הסברים אפשריים לכך: יתכן כמובן שסדרות הנתונים שמספקות רשויות הממשל אינן מדויקות בשעת משבר. יתכן גם שהתמונה שאנו מציגים הינה כללית מדי, הקשרים הסטטיסטיים נראים אלגנטיים מדי ויש אולי צורך באיסוף נתונים מעמיק יותר ובהתחקות אחר קטגוריות מסבירות נוספות. אך קיימת גם אפשרות אחרת, לפיה מבנה יחסי הכוח, הסבוטז' וההתנגדות משתנים בעת משבר של המשטר.

בתיאוריית המשברים המחזוריים בקפיטליזם נעסוק בפרק הבא, אולם כבר עתה ניתן להבין כי במשטר "עסקים כרגיל", שבהו מוסדות הסבוטז' יציבים יחסית – הקשרים בין שיעורי הפשיעה והענישה מצד אחד, לבין שיעור האבטלה וחלוקת ההכנסות מצד שני, נותרים בעינם. לעומת זאת, בשעת משבר עמוק, נפרצים המחסומים, עולות הציפיות וההתנגדות של אנשי התחתית אולי לובשת צורה מאורגנת יותר. אולי ההתנגדות מוצאת את ביטוייה בדרך אחרת מאשר פשיעת יחידים פרטנית.[48]

ז. סבוטז': רעב, תת תזונה והשמנת יתר בקפיטליזם

ז.1 רעב

מראשיתן של האחוזות המלכותיות המקודשות במסופוטמיה, המזון שימש כאחד המכשירים המרכזיים לשליטה בבני האדם. האימפריות שצמחו בדלתות הנהרות שלטו בייצור ואספקת גרעיני הדגנים. מלכי השמש תפסו אדמות, שלטו במי ההשקיה ובעבודת העבדים, וכך גם שלטו בעודפים גדולים של מזון למען תחזוקת השילוש – ארמון המלך, מקדשי האלים ומנהל המיסים והצבא. ההיררכיות המדיניות העתיקות מוסדו וקודשו בין השאר, באמצעות האיום בהרעבה, בהפקעת האדמה ובנישול הנתינים ממקורות המזון.

חשיבות המזון והאיום במניעתו ניכרת בתבליטים ובציורים על קירות הארמונות המלכותיים במסופוטמיה ובמצרים, שם מוצגים השליטים כדמויות ענקיות בעלות מסה גדולה והנשלטים הכנועים הכורעים בפניהם, כקטני קומה ומצומקים.

גם באלף הראשון לספירה הנוצרית, המשטרים הנסיכיים, משטרי הח'ליפויות והקיסרויות ברחבי העולם היו מאורגנים סביב ייצור המזון ואיומי הרעב, ההפקעה והנישול של הנתינים ממקורות המזון.

הקפיטליזם שינה את מבנה יחסי הכוח, ואת מקומו של האיכר העצמאי, האריס או הצמית ירש היחיד העירוני שהתנתק מייצור ישיר של מזון. מכשיר השליטה העיקרי עבר אל המחיר, כלומר אל היכולת לקבוע ולשנות את מחירי המזון. גם כאן הרעב, תת התזונה והמחסור במזון היו סימן ההיכר של המשטר, לפחות עד סוף המאה התשע עשרה. כלכלנים פוליטיים של אותה תקופה, ריקרדו, מלתוס ומרקס, העמידו את ייצור המזון והאיום ברעב, ואת היחס בין מחירי המזון לבין שכר העבודה, במרכז התיאוריות שלהם. הסופרים המרכזיים של אותה תקופה – בלזק, דיקנס, הוגו וזולא — כתבו על הרעב והדלות כמניעים המרכזיים העומדים מאחורי מעשיהם של גיבורי סיפוריהם.

ארה"ב נחשבה במאות השנים האחרונות בקרב דרי התחתית בעולם לארץ התקווה והחופש. "החלום האמריקאי" קרא לנתינים המדוכאים ברחבי העולם לבוא למרחביה הפוריים והריקים לכאורה של אמריקה ולייצר בעצמם את מזונם, ללא אדונים המחזיקים באדמותיהם וללא איומי מושלים ומזיקים אחרים. גם המשטרים הקומוניסטים החדשים ברוסיה ובסין עלו בעקבות מהפכות שנישאו על כתפי האיכרים, אשר קיוו להשתחרר מן הרעב ולזכות בשלל אדמותיהם של הבעלים החומסים את מזונם. לשליטי המשטרים החדשים היו אמנם תוכניות אחרות, אולם מלכתחילה אלה נסובו בעיקר אודות פתרונות לייצור המוני של מזון וחלוקתו, כדי להתמודד עם גלי המחסור במזון שאיימו על יציבות משטריהם. השיטות למימוש תוכניות אלה לא פיגרו ואף השיגו את אלה של משטרי העריצות אשר נגדם התקוממו.

48 ניתן כמובן להעלות הסבר נוסף, פחות רומנטי: זרועות החוק בממשל האמריקאי בעשור האחרון פשוט הקלו בענישה כדי לקצץ בעלויות הכליאה.

ז.2 תת תזונה

הקפיטליזם שלאחר מלחמת העולם השנייה נראה כשינוי מבטיח יחסית. המהפכה הירוקה וההוזלה המתמדת במחירי המזון ביחס לשכר הממוצע במערב תרמו רבות לצינון הלהט הרדיקלי שהיה אמור לקנן בהכרתם של העובדים היצרניים. במקביל, יחד עם שחרור העולם הקולוניאלי, התחוללה התארגנות מחדש בייצור המזון ובסחר הבינלאומי בסחורות חקלאיות. השינוי הבולט במבנה התאגידי של המזון היה צמיחתן של רשתות השיווק הקמעונאיות בשנות השישים והשבעים, שהחליפו את חנויות המזון המתמחות והכולבו. חנויות דיסקונט כמו וולמרט, קיימרט, טסקו וקרפור השתלטו על שרשרות ייצור ואספקת המזון בעולם, החדירו מותגים חדשים, הכתיבו נורמות, שיטות ותקנים של ייצור ושיווק וקבעו מרווחים ומחירים.[49] לפי עבודותיו של ג'וזף ביינס, כוחן התבטא בעלייה מהירה ומתמדת ברווחיהן, מ־10% באמצע שנות השבעים עד ל־40% מכלל הרווחים מעסקי המזון בעולם בתחילת המילניום השלישי.[50]

כוחן היחסי של קבוצות הון בקפיטליזם נמדד בין השאר ביכולתן להכתיב מחירים. כלומר, הן יכולות להעלות מחירים מהר יותר מאשר קבוצות הון אחרות, וזאת כדי לחלק־מחדש את הרווחים לטובתן. זאת משמעות האינפלציה שמתחוללת על פי גישת הון־ככוח, כחלק מתהליך העמקת ההצבר (פרק 12). כך התנהלו קבוצות הנפט הדומיננטיות בשנות השבעים והשמונים, וכך פעלו הקבוצות ההון הדומיננטיות בתקשורת המחשבית בשנות התשעים והאלפיים.[51]

תרשים י"ג.6 המבוסס על עבודתו של ביינס, מציג זה לצד זה את הרווחים היחסיים של הרשתות למכירות המזון ואת מחירי המזון היחסיים בשנים 1974–2021.[52] הקו העבה מייצג את חלקם של הסופרמרקטים וסיטונאי המזון בסך הרווח הנקי של תאגידי המזון הרשומים בורסות בעולם. הקו הדק הוא היחס בין מדד מחירי סחורות המזון המוגמרות לבין מדד מחירי המזון בשלבי הביניים של התיווך והעיבוד.

הדבר הראשון הבולט בתרשים הוא הקשר החזק בין שתי סדרות הנתונים (מדד פירסון של +0.77). הקשר עוד יותר מרשים אם לוקחים בחשבון שהמדדים של מחירי המזון הם של ארה"ב בלבד, בעוד שהרווחים הם של כלל הרשתות ועסקי המזון הרשומים בבורסות העולם. היכולת להגדיל את כוח הסבוטז', כלומר את החלוקה־מחדש ברווח של רשתות הסופרמרקטים והסיטונות מתוך הרווחים מעסקי המזון בעולם קשורה בחוזקה בכוחן להעלות את המחירים הדיפרנציאליים של המזון, כלומר להעלותם מהר יותר או להורידם לאט יותר ביחס לעסקי המזון האחרים — המגדלים, הספקים והתאגידים השולטים בשלבים שונים של ייצור המזון ועיבודו.

הדבר השני הבולט בתרשים הוא שהנסיקה המהירה ברווחים ובמחירים הדיפרנציאליים של רשתות הסופרמרקטים והסיטונות למזון המשיכה במשך כעשרים וחמש שנה, נבלמה בתחילת המילניום, ובעשור השני כוחן של הרשתות שקע מטה. המחירים הדיפרנציאליים ירדו וחלקן ברווחים מעסקי המזון בעולם נפל תוך זמן קצר משיא של 40% ל־25% בלבד.

על פי עבודותיו של ג'וזף ביינס, שקיעה יחסית זאת נעוצה בהתארגנות מחדש של התשלובת התאגידית־מדינית ותהליכי ריכוז שעברו עסקי הייצור והסחר הבינלאומיים של המזון. העידוד והסבסוד

49 Gereffi (1994)

50 הנתונים ותיאור התהליכים בעסקי המזון מבוססים על: Baines (2013, 2015, 2017).

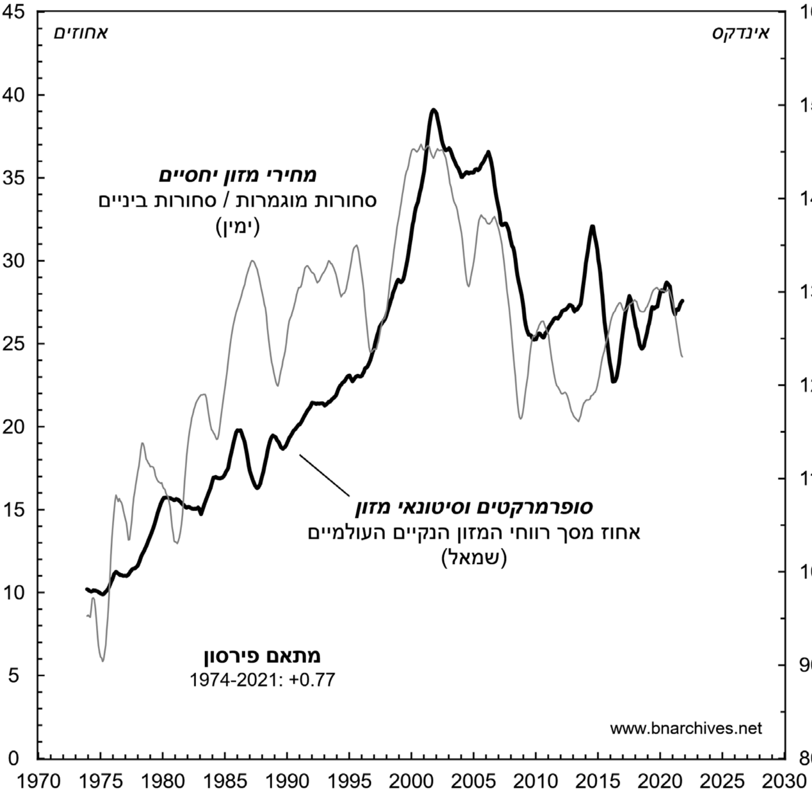
51 Bichler and Nitzan (2017)

52 התרשים, דרך הצגתו והמסקנות לקוחים ממאמרו של ביינס (Baines, 2013).

שהעניקו הממשלים לעסקי הדלקים הביולוגיים, וכן רכישות ומיזוגים בין קבוצות ההון הגדולות, העלו שתי קואליציות הון למרכז הכוח של עסקי המזון. האחת היא קואליציית השולטים בייצור החקלאי (Agro-Core), המורכבת מן העסקים הדומיננטיים בייצור ובשיווק התשומות לחקלאים ולמגדלי מזון.[53]

תרשים י"ג.6

מחירי המזון היחסיים והרווחים היחסיים בעסקי המזון, 1974-2021

הערה: חלקו של הרווח הנקי של הסופרמרקטים וסיטונאי המזון מחושב ביחס לסך הרווח הנקי של פירמות המזון הרשומות בבורסות בעולם. הרווח הנקי הוא היחס בין ערך השוק לבין יחס מחיר/רווח למנייה. מחירי המזון היחסיים בארה"ב הינם היחס בין מדד מחירי היצרן של מוצרי מזון מוגמרים ומוצרי ביניים של מזון. הסדרות מוצגות כממוצע עוקב של 12 חודשים.

SOURCE: Reproduced and updated with permission from Joseph Baines, 'Food Price Inflation as Redistribution: Towards a New Analysis of Corporate Power in the World Food System', *New Political Economy*, 2013, Vol. 19, No. 1, Figure 3, p. 88. Datastream (series codes: FDRETWD(MV), FDPRDWD(MV) and FMFSHWD(MV) for the market value of supermarkets and food retailers, food producers and farming and fishing companies, respectively; FDRETWD(PE.R), FDPRDWD(PE.R) and FMFSHWD(PE.R) for the price-earning ratio of supermarkets and food retailers, food producers and farming and fishing companies. U.S. Bureau of Labor Statistics via IHS Markit (series codes: FD4111 for the producer price index of finished consumer foods; WPIID69112NS for the producer price index of intermediate processed food and feed).

53 בין התאגידים הגדולים בקואליציה: מונסנטו (Monsanto) הגדול בתאגידי הביוטק השולט ב־90% מגידול הסויה ו־80% מהתירס בארה"ב באמצעות שליטתו בהפקת הזרעים שמהונדסים גנטית. פוטאש (Potash Corp.) בעל השליטה הדומיננטי בייצור דשנים. ג'ון דיר (Deere & Co.) השולט בייצור ציוד חקלאי.

השנייה היא קואליציית השולטים בסחר הבינלאומי, שהיא מקבץ של התאגידים המרכזיים בעיבוד, תיווך ושיווק סחורות הגלם החקלאיות.[54]

מאז שנות האלפיים, כתב ביינס, שתי הקואליציות הלכו והתקרבו באינטרסים שלהן ובביצועיהן, בשיעורי השינוי ברווחים ובמחירים, עד שניתן היה לראות בהן קבוצת גרעין אחת השולטת בייצור ובסחר החקלאי בעולם, מין תשלובת אגרו־סחר (Agro-Trader Nexus). התהליך דומה להתקרבות קבוצות הנפט והנשק הדומיננטיות במזרח התיכון (Petrodollar Weapondollar Coalition).[55] התשלובת פעלה בתיאום עם משרדי החקלאות והאנרגיה של הממשל האמריקאי כדי לווסת את תפוקת הסויה והתירס ולהמרתה לדלקים ביולוגיים. התוצאה הייתה בזבוז מוסדי מצד אחד ועליית מחירי הזרעים והמזונות הבסיסיים בעולם מנגד.[56] בשנת 2010, כ־40% מתפוקת התירס בעולם הוסבה לייצור אתנול. כמות זאת הייתה יכולה להזין כ־350 מיליון בני אדם על פי הרמה הממוצעת של צריכת הזרעים בעולם. בקצרה, העלייה המהירה של עסקי הדלקים הביולוגיים והמזון הגנטי סייעה להעלאת מחירי המזון ורווחי תשלובת תאגידי האגרו־סחר.

ז.3 השמנת יתר

בקפיטליזציה של המזון קיים צד בלתי נראה. צד זה תואר בספרו של מיכאל הרינגטון אמריקה האחרת.[57] מאחורי חברת השפע קיימת אוכלוסייה עניה גדולה שאינה בולטת לעין משום שאינה מכוסה בבלואי סחבות ואינה נראית מזת רעב. העוני באמריקה אינו מתבטא ברזון אלא דווקא בהשמנת יתר, ואת מקום המחסור במזון ירשה זלילת מזון קלוקל וסביאת משקאות מזיקים.

חמישים שנה לאחר פרסום ספרו של הרינגטון, התופעה הנסתרת הפכה לאיום גלוי על החברה האמריקאית, בריאותה ואיכות חייה.[58] מה שנשמע כספרות רדיקלית חתרנית של שנות השישים הפך למובן מאליו במאה העשרים ואחת.

יש צורך לציין שאכן קיים הבדל מהותי בין תת תזונה לבין השמנת יתר. המין האנושי התפתח כצייד לקט ומוחו בנוי לשחר תמיד אחר מלח, סוכר ושומן. תאוות אלה, אשר שמרו על שרידותו בעידן הפלאוליתי הקשה, הפכו למזיקות בעידן השפע הקפיטליסטי.[59]

54 הקבוצות המרכזיות: קארגיל (Cargil) הפירמה הגדולה בעולם בסחר העולמי בזרעים. ADM הגדולה בשיווק האתנול ובמזון מעובד. באנגי' (Bunge) בעלת השליטה הגדולה בסחר בקמח ובדשן באמריקה הלטינית (היא אף בעלת השליטה הגדולה בעיבוד הסויה).

55 Bichler and Nitzan (2017)

56 ביינס הראה שגם לפי חישובים אוהדים ביותר, תשומה של יחידת אנרגיה אחת המופקת מתירס אתנול עשויה להפיק כ־ 1.3 יחידת אנרגיה שימושית. תשומה של יחידת אנרגיית נפט לעומת זאת מפיקה לפחות 5 יחידות אנרגיה (Albino et al., 2012). אף התמרת האנרגיה הנחשבת ליעילה ביותר – דלק המופק מקני סוכר – מפיקה פחות מן האנרגיה המופקת מנפט (Murphy, 2012: 3). גם הטענה הפטריוטית שהעלתה קבוצת ADM, לפיה הדלקים הביולוגיים ישחררו את ארה"ב מתלותה בנפט מיובא הינה מפוקפקת. לפי בדיקות שנעשו הסתבר שאף אם כלל תפוקת התירס ופולי הסויה בארה"ב תוסב לייצור דלקים ביולוגיים, היא תכסה לכל היותר כ־12% מצריכת הנפט בארה"ב (Tokar, 2010: 125). לעומת זאת, אין להתפלא שתאגידים מסוגם של ADM תלויים לחלוטין בהפקת האתנול בסבסוד כבד של ממשלי ארה"ב, קנדה והאיחוד האירופי.

57 Harrington (1962)

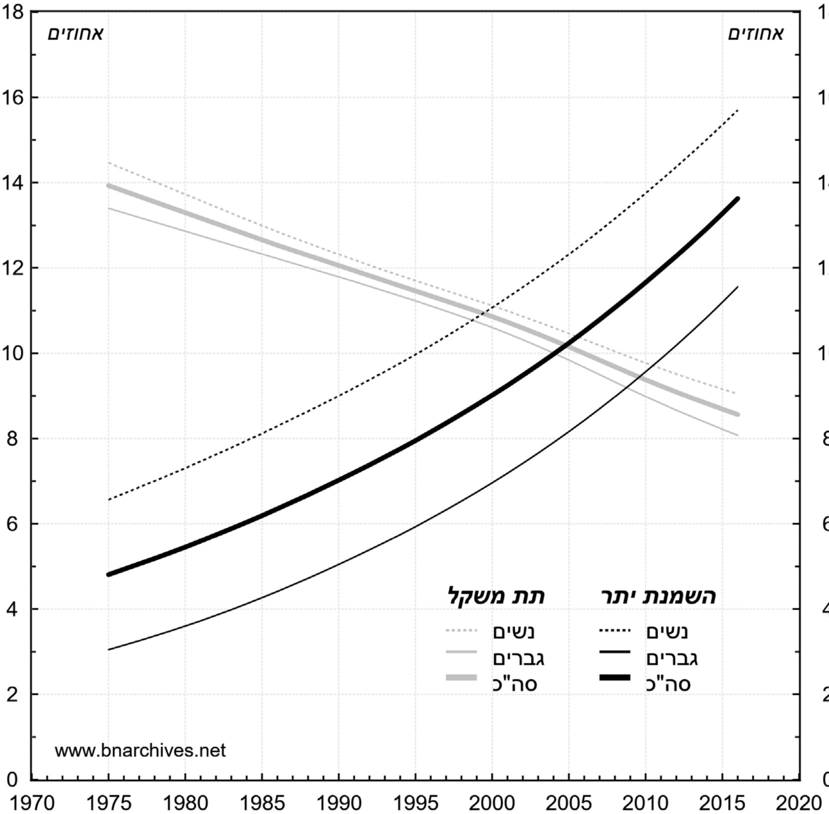
58 Albritton (2009)

59 האריס (1980): פרקים 14-15. דיימונד (2015): פרק 11.

אם לרשותו של האדם עומדים מנגנוני הגנה נגד רעב ומחסור בחלבונים ובמינרלים, הוא כמעט חסר אונים נגד הלעטה בסוכרים, מלחים, בצקים ושומנים רוויים. כל אלה נראים מבטיחים כסבוטז' רווחי עוד יותר מן האיום ברעב ובתת תזונה.

מכאן, אף שתת התזונה והשמנת היתר נראים כמנוגדים מבחינה ביולוגית, הם שותפים מבחינה חברתית: שניהם משמשים כמכשיר שליטה חשוב באופי־הכוח הקפיטליסטי. שניהם ניתנים להיוון.

תרשים י"ג.7
אחוז בני האדם בעולם הסובלים מתת משקל ומהשמנת יתר, 1975–2016

הערה: בני אדם הסובלים מתת־תזונה מוגדרים ככאלה שמדד מסת גופם (BMI) הוא 18.5 ק"ג למטר מרובע גובה או פחות מכך. בני אדם הסובלים מהשמנת יתר הם בעלי מדד מסה־גוף של 30 ק"ג למטר מרובע גובה ולמעלה מכך.

SOURCE: Ezzati et al (2016), with up-to-date data from the NCD-RisC age-standardized global page https://www.ncdrisc.org/data-downloads-adiposity.html (downloaded January 1, 2022).

באופן מסורתי, מנת חלקם של העניים ואנשי התחתית היו רעב, רזון, מגפות מדבקות ותוחלת חיים קצרה. כיום אנשי התחתית נולדו לתוך תשלובת קפיטליסטית המלעיטה אותם במזון תעשייתי זול, סמי הרגעה בשפע, חומרים כימיים נגד סכרת והסתיידות ותקשורת המונית רעילה.

וכך, במשטר התאגידי־מדיני במאה העשרים ואחת עלתה תוחלת החיים של העניים ועמה עלתה הנטייה להאבסת־יתר במזון קלוקל ובהתמכרות לאלכוהול, לעישון ולתרופות מזיקות. אל אלה מתלוות מחלות כרוניות כמו סכרת, לחץ דם גבוה, טרשת עורקים, שבץ, סרטן, התקפי לב ומחלות כלי דם.

תרשים י"ג.7 מציג את תוצאותיו של מחקר מפורט שנעשה ברחבי העולם על השנים 1975-2016.[60]

קבוצת הקווים האפורים היורדת מייצגת את אחוז הסובלים מתת תזונה מכלל אוכלוסיית העולם הבוגרת (גיל 18 ומעלה). קבוצת הקווים השחורים העולה מסמנת את אחוז הסובלים מהשמנת יתר. מה שברור הוא כי לראשונה בהיסטוריה האנושית יש יותר בני אדם הסובלים מהשמנת יתר מאשר מתת תזונה. ב־2016 סבלו כמעט 14% מבני האדם בעולם מהשמנת יתר, לעומת 9% שסבלו מתת תזונה, ועל פי המגמה עתיד השמנת היתר נראה מבטיח, עם מגוון התחלואים הנלווים אליה.

ההבדל ביחסי הכוח בקפיטליזם מתבטא גם בהבדלים בין נשים לגברים. הנשים סובלות יותר מתת תזונה, ובאופן ניכר יותר מהשמנת יתר. כך או אחרת, שנת 2006 הייתה שנת המפנה שבה שיעור הסובלים מהשמנת היתר חלף על פני כמות הסובלים מתת תזונה.

גידולי החיטה, האורז, התירס, תפוחי האדמה והסויה, היו הגידולים שעליהם התבססו יחסי השליטה באימפריות השמש העתיקות שבדלתות הנהרות. מהם החל להתמסד אופי־הכוח המדיני.

מהפכת השמנת היתר מבוססת על שליטה תאגידית־מדינית מסוג חדש בגידולים אלה. את מקומם של העבדים, האריסים והאיכרים הנתינים המאוימים גם כיום בנישול וברעב תופסים בהדרגה אנשי התחתית המצופפים בערי הענק באמצעות האבסתם במזונות מעובדים מגידולים אלה, המלווים ברכיבים כימיקליים ותוספי תודעה. באמצעות יחסי השליטה החדשים ניתן ביתר קלות לשעבד ולווסת התנגדות של נתיני ההון החדשים.

ח. סבוטז': מלחמות קפיטליסטיות

ח.1 דם ונפט במזרח[61]

מלחמות היוו תמצית חיותן של המדינות הראשונות אשר הוקמו במסופוטמיה ובמצרים. מלכי השמש הנציחו על קירות ארמונותיהם את מסעות מלחמותיהם. הם תיארו בקפדנות כיצד החריבו ערים, השמו ארצות והרוו בדם אויביהם את צימאון אליהם. הם הותירו רשימות מפורטות של השלל שבזזו והמנחות שהעלו המנוצחים, הכול למען חיי הנצח של המלכים־אלים.

נתיני המדינות הללו עברו במרוצת ששת אלפים השנים הבאות מחזורים בלתי פוסקים של מלחמות אימפריאליות המלוות בהרג המוני, הרס, שוד, ביזה, רעב והגליה. הם גויסו לעבודת כפייה ולשירות צבאי, הם נלקחו לעבדות, התקיימו בסבל כאריסים ולעתים מעט רכושם הוחרם על ידי נושים. הם נאלצו לסגל שפות שליטות חדשות, להעריץ אלים עריצים משתנים, לקיים פולחנים של כנסיות שליטות מתחלפות ולאמץ תרבויות אימפריאליות חדשות.

בתחילת המאה העשרים התערער הסדר האימפריאלי העות'מני ששרר כחמש מאות שנים, ולאחר מלחמת העולם הראשונה עברו נתיני המזרח התיכון המרה לסדר חדש. האימפריה הישנה פורקה וחלקיה הותכו לתוך "מדינות לאום" שגבולותיהן נקבעו לפי צרכי התשלובת של תאגידי

60 Ezzati et al. (2016)

61 מבוסס על: Nitzan and Bichler (1995, 1996, 2001); Bichler and Nitzan (2004, 2006, 2017).

הנפט הדומיננטיים והמעצמות המנצחות, בריטניה, צרפת וארה"ב. בהתאם לכך נחתמו הסכמים שונים ומשונים, לעתים סותרים, למן סייקס־פיקו (1916), דרך סן רמו (1920) ועד קהיר (1921).

כתוצאה מהסדרים אלה שורטטו בחופזה גבולות מוזרים שבתוכם מצאו עצמם נתינים מקהילות שונות שוכנים בתוך יחידות מדיניות חדשות כמו עירק, (עבר) הירדן, לבנון ופלסטינה. בסופו של דבר גובש סדר הנפט האימפריאלי בשני הסכמים אשר נחתמו ב־1928 בין שליטי הנפט דאז: הראשון היה "הסכם הקו האדום", שכלל חלוקת זיכיונות קידוח במזרח התיכון בין התאגידים היריבים, הסכמה לאי תחרות ביניהם ובעיקר הסכמה להגבלה מתוכננת של הפקת הנפט באזור. על פי ההסכם הוקמה IPC (חברת הנפט העירקית) שבה היו שותפים התאגידים הגדולים, ומאחוריהם ניצבו משרדי החוץ של מעצמות האם. החברה יכלה לפעול רק בתוך הגבולות שסומנו בקו אדום על ידי אדון קאלוסט "חמשת האחוזים" גולבֶּנקיאן, אשר הואיל לתווך ולפשר בין התאגידים הניצים. חלוקת השלל במזרח התיכון מצאה חן בעיני השותפים היריבים, וחודש לאחר מכן נחתם הסכם חשאי חדש בטירה בסקוטלנד, שעל שמה הוא מכונה "הסכם אקנאקרי". ההסכם הרחיב את חלוקת השלל וכלל את ההסדרים למכסות תפוקה ושיווק בעולם כולו. באמצעות ההסכם יכלו התאגידים הגדולים לשמור על תפוקה נמוכה ושליטה בלעדית בשנות השלושים, שנות המשבר הגדול. בתקופה זאת הצליחה חברת הנפט העירקית להפיק נפט בשטח של פחות מ־1% משטח הזיכיון שעמד לרשותה. בקטאר ובכווית היא עיכבה את ההפקה במשך שמונה עשרה שנים לאחר גילוי מרבצי הנפט שם, ובסוריה היא הרבתה לקדוח בארות יבשים רק כדי לשמור על תנאי הזיכיון.[62]

זה היה תור הזהב של סדר הנפט האימפריאלי. בעידן זה שלטו בנפט העולמי בעיקר בריטיש פטרוליום, רויאל־דאץ'-של, אקסון ועוד מספר תאגידים אמריקאיים שפעלו במסגרת ערמקו במדינת ערב שבשליטת חמולת סעוד. זה היה הרקע לספרו המפורסם מאותה תקופה של אסד ביי: *דם ונפט במזרח*.[63]

לאחר מלחמת העולם השנייה השתנו יחסי הכוחות. בריטניה וצרפת נסוגו, בעוד ארה"ב ובריה"מ תפסו את מרכז הבמה במזרח התיכון. בעקבות הדה־קולוניזציה ברחבי העולם החלו ממשלים לאומניים במזרח התיכון ובאמריקה הלטינית להפעיל לחץ על תאגידי הנפט בדרישה להגדיל את חלקם בשלל. מנגד, חדרו לענף תאגידים חדשים, יפניים, אירופיים ואמריקאיים, והשיגו זיכיונות בהבטיחם תמלוגים גבוהים יותר לשליטים החדשים במושבות לשעבר. התאגידים הגדולים נאלצו להישען יותר ויותר על גיבוי של מדינות האם, ובעיקר על ההגנה שקיבלו בשנות החמישים והששים מן הממשל האמריקאי. הם זכו להקלות מס, להגבלות על יבוא נפט זול לארה"ב בידי המתחרים ולהתעלמות מחוקי האנטי־טרסט האמריקאיים. לעתים ההגנה הייתה כרוכה בפעילות צבאית ישירה, כמו הפיכת הנגד המהירה שארגן ה־CIA בעזרת סוכנים בריטיים ב־1953 בטהרן נגד ממשלת מוצאדק, כדי להחזיר לשלטון את בעל בריתם השח המודח, או כמו פלישת המרינס ללבנון ב־1958 ולרפובליקה הדומיניקנית ב־1965. אולם בדרך כלל היה מדובר במעורבות לא פולשנית גלויה, אלא בעיקרה דיפלומטית וביטחונית רבת תככים ורחבת היקף של הממשל והתאגידים בעולם.[64]

62 Blair (1976): Ch. 5
63 ביי (1933).
64 Engler (1977); Tanzer (1969)

בסופו של דבר היחסים הללו היו טובים לעידן האימפריאלי הישן בלבד. לאחר נפילתה של "ברית בגדד", הלאמתה של תעלת סואץ ועלייתם של משטרים סמכותניים וצבאיים אנטי אמריקאיים ברחבי העולם, לא יכלו עוד ארה"ב והמעצמות האירופיות הישנות להבטיח את סדר הנפט הישן. וכך עלה סדר חדש, שהחל בשיתופם הגובר של הממשלים הפרו אמריקאיים בתגמולי הנפט. הסדר כלל את הקמת ארגון אופ"ק, שנועד להבטיח את וויסות הפקת הנפט באמצעות הקצאת מכסות בין המדינות השותפות ולחתור להגדלת הכנסות השותפים. ההכנסות העולות מיצוא הנפט הפכו את המזרח התיכון במשך תקופה ארוכה ליבואן מרכזי של נשק ולאזור מוביל בקונפליקטים צבאיים בלתי פוסקים.

ח.2 קואליציית הנפט־נשק במזרח התיכון

מאז סוף שנות השישים עלתה מין קואליציה רופפת שכללה את תאגידי הנפט הגדולים, אופ"ק, תאגידי הנשק המרכזיים, ולאלה הצטרפו קבוצות תאגידים ששלטו בפרויקטים של הנדסה ופיתוח (כמו בכטל ופלור), וכן קבוצות בנקאיות אשר שיחרו לנגוס בהכנסות שהיו צפויות לגדול במהירות. בפרסומים שונים שלנו, כינינו קבוצה זאת בשם "קואליציית הנפט־נשק".

הכוח החזק ששימר את הקשרים הרופפים בין חברי הקואליציה היה **מחיר הנפט**, והתנודות במחיר קבעו את התנודות בהכנסות וברווחים של חבריה. האינטרסים המשותפים לחברי הקואליציה הלכו והתהדקו ככל שהתחזק הקשר בין משברי הנפט לבין הקונפליקטים הצבאיים במזרח התיכון.

התהליך שהתחולל מאז סוף שנות השישים לבש צורה מכנית הניתנת לתיאור מעין זה: מרוץ חימוש מתמשך שרר בין מדינות שונות במזרח התיכון במוקדי סכסוך מתחלפים. המעורבות האינטנסיבית של המעצמות ואווירת החשדנות המתמדת ליבו עוד יותר את האש והובילו להתפרצות מלחמות מחזוריות. המלחמות הולידו אווירה של "משבר נפט" ופאניקה של "מחסור" בנפט, ואלו גרמו לעליית מחירים מהירה ומכאן לעלייה בהכנסות מנפט. הכנסות אלה מימנו סיבוב התחמשות נוסף, שבו היריבים רכשו נשק חדש שהלך והתייקר, עד לפרוץ המלחמה הבאה ולקפיצת מחירי הנפט בעקבותיה.

אחד המרכיבים החשובים בברית היה כאמור אופ"ק. בתחילת דרכו בשנות השישים, אופ"ק נראה כמייצג אופייני של תיאוריית "התלות" הניאו־מרקסיסטית, שהרי הקרטל הוקם בעידודם של תאגידי הנפט האימפריאליים, בין היתר כדי לשרתם. המטרה העיקרית של הקרטל הייתה לבלום את ירידת מחירי הנפט באמצעות וויסות התפוקה השופעת במדינות מפיקות הנפט.

מאז סוף שנות השישים נראה היה שהמדינות המפיקות מנהלות מדיניות נפט עצמאית. הן הגבילו זיכיונות ודרשו להעלות את אחוזי התגמולים, ולבסוף אף הלאימו את הפקת הנפט. צעדים אלה נראו כפנייה לדרך עצמאית המיועדת לכאורה לשחרור המדינות החדשות מתלותן הישנה במעצמות ולשיקום משקיהן מן המורשת הקולוניאלית. אך עד מהרה התברר שמדובר בסך הכול בברית מורחבת בין אילי הנפט הישנים לבין האוליגרכים החדשים אשר שלטו במשאבי המדינות המשוחררות. יחד הם יצרו סדר נפט חדש, פוסט אימפריאלי, שבו תאגידי הנפט הגדולים ויתרו על חלק מבעלותם הפורמלית על הפקת הנפט, ומנגד זכו במשותף עם אופ"ק בשליטה איתנה ויציבה בכלל הזרמת הנפט בעולם התעשייתי. כך הצליחו להשיג את מה שתאגידי הנפט הגדולים בעבר לא היו יכולים להשיג לבדם גם בעידן האימפריאלי: עלייה מהירה של מחירי הנפט. כך, בשנים 1980–1972 עלו מחירי הנפט הגולמי בשיעור חסר תקדים של כ־100%.

הברית המורחבת תוארה עוד לפני משבר הנפט הראשון על ידי שר הנפט הסעודי שייח ימאני, בנאום שנשא ב־1969:

"...מצידנו, איננו רוצים שתאגידי הנפט המרכזיים יאבדו את כוחם וייאלצו לנטוש את תפקידם כגורם משכך בין יצרנים לצרכנים. אנו רוצים שההסדר הנוכחי ימשיך ככל האפשר, וברצוננו למנוע בכל מחיר מאבק בין אינטרסים שיזעזע את כל יסודות ענף הנפט..." (Barnet, 1980: 61).

ואכן, הסדר החדש סייע להגדיל את הכנסות חברי הברית ולייצב את השליטה בהפקת ושינוע הנפט בעולם. לדוגמא, מהפכת האייתולות באירן ב־1979 גרמה לירידה של 40% בהפקת הנפט של בריטיש פטרוליום ואף על פי כן גדלו רווחי התאגיד באותה שנה ב־300%, עלייה גדולה יותר משאר תאגידי הנפט הגדולים בעולם.[65]

תרשים י"ג.8 בוחן את התפתחות הקשר בין שני הצדדים בברית המשותפת בשנים 1960-2021.

הקו המקווקו (לנגד הציר השמאלי בתרשים) אומד את יצוא הנפט ממדינות אופ"ק, והקו השחור (לנגד הציר הימני) מציג את הרווחים הנקיים של תאגידי הנפט המרכזיים (שתי הסדרות נמדדות במחירים קבועים).[66]

התרשים מראה, ראשית, שהסדר החדש אכן העלה באופן מרשים את הכנסות שני הצדדים, במיוחד בשנות השבעים ובעשור הראשון של שנות האלפיים. שנית, בניגוד להצגה התקשורתית הנדושה, לפיה שוררים יחסי קונפליקט בין אופ"ק, המייצג את העולם הפריפריאלי, לבין תאגידי הנפט המרכזיים, המייצגים את העולם המערבי – ניתן לראות התאמה חזקה בביצועי שני הצדדים בברית (מאז שנת 1960, הקורלציה בין שתי הסדרות לפי מדד פירסון היא 0.79 מתוך 1). התאמה כזאת בביצועים אינה מקרית: כדי ששליטי הנפט בעולם יוכלו להגיע לוויסות יעיל, משמע רווחי, הם זקוקים לתכנון קפדני ותיאום של גורמים רבים במעלה ובמורד הזרם על שלוחותיו והסתעפויותיו. התאמה זאת קובעת את יכולתם של השותפים בברית להכתיב את מחיר הנפט הגולמי, והמחיר בסופו של דבר הינו הגורם העיקרי שקובע את כמות הרווח של השותפים.

הכמות האבסולוטית של הרווח חשובה כמובן, אולם מוקד ההתעניינות של השותפים הינו **הרווח הדיפרנציאלי**. משטר ההון מבוסס על החתירה להצבר דיפרנציאלי. משמע, הקפיטליסטים חותרים "להכות את הממוצע" ולרדוף, להדביק ולחלוף מעל שיעור הרווח הנורמלי. משום כך, חשובה העובדה כי הרווח הנקי של קבוצת אקסון־מוביל (ExxonMobil) היה 32.6 מיליארד דולר ב־2013, אך חשובה שבעתיים העובדה שהקבוצה הרוויחה פי 15.8 מאשר תאגיד דומיננטי טיפוסי ממעגל 500 המובילות של הפורצ'ן (רווח נקי של 2.2 מיליארד דולר), ופי 103,578 מאשר תאגיד ממוצע מן הסקטור העסקי בארה"ב באותה שנה (רווח נקי של כ־309 אלף דולר).[67]

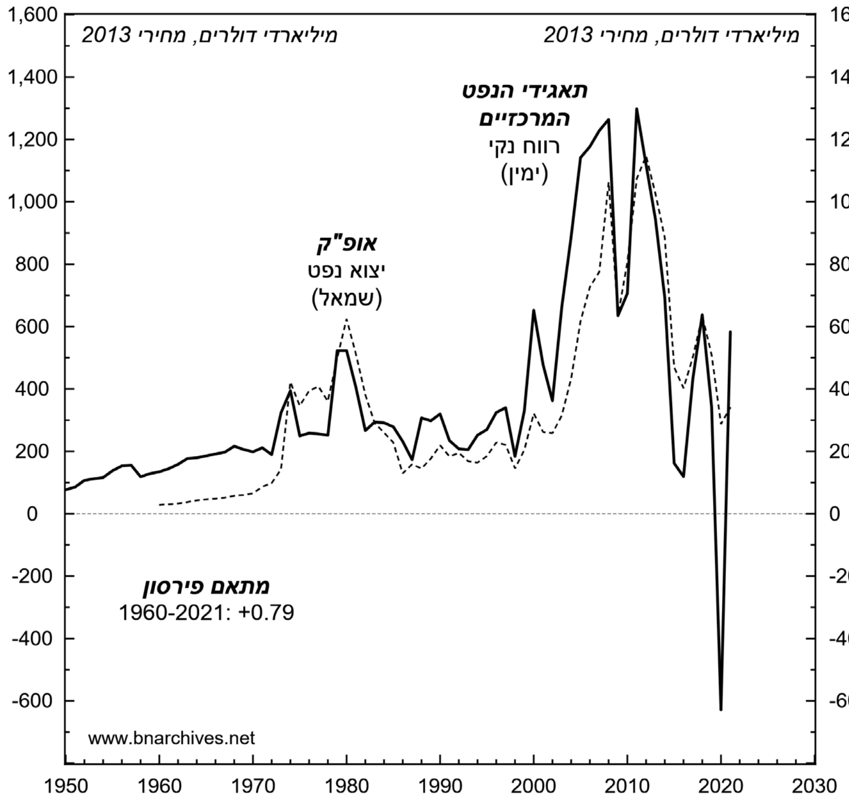
65 Fortune 500 (1978, 1979). כמו כן: Turner (1983): 204; Yergin (1991): 684-687

66 השימוש בשני צירים נעשה בגלל ההפרש הגבוה בין הערכי היצוא לבין ערכי הרווחים.

67 הנתונים מובאים מן: Compustat through WRDS, *Fortune*, the U.S. Department of Commerce through IHS Markit and the U.S. IRS

תרשים י"ג.8

יצוא הנפט של אופ"ק והרווח הנקי של קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים, 1950-2021

הערה: סדרות הנתונים הינן שנתיות. בשנות השישים קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים מנתה 6 תאגידים: בריטיש פטרוליום (שהפכה ל־BP-Amoco מאז 1998). שברון, אקסון, מוביל, רויאל־דאץ'-של, טקסקו. ב־1999 התמזגו אקסון ומוביל והפכו לאקסון־מובייל (ExxonMobil) וב־2011 נבלעה טקסקו בשברון ונותרו כרגע 4 תאגידים בלבד. הסדרות מוצגות במחירים קבועים של שנת 2013.

SOURCE: OPEC Annual Statistical Bulletin 2016, Table 2.5: OPEC Members' Values of Petroleum Exports (for OPEC's petroleum exports). U.S. Department of Commerce, Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series code: PDIGDP for the U.S. GDP deflator). *Fortune* and Compustat through WRDS (for the Petro-Core's net profit).

וכך אנו מגיעים אל תרשים י"ג.9. התרשים מציג מצד אחד את **הרווח הדיפרנציאלי למניה** של תאגידי הנפט (הקו האחיד), ומולו את **המחיר היחסי של הנפט** (הקו המקווקו) שקדם ב־12 חודשים (שתי הסדרות מבוטאות כממוצע עוקב של 12 חודשים). הרווח הדיפרנציאלי למניה מחושב כיחס בין ממוצע הרווח למניה של כל תאגידי הנפט הרשומים למסחר בבורסות בעולם, לבין ממוצע הרווח למניה של כלל התאגידים הרשומים למסחר בבורסות בעולם (הציר השמאלי). ההצבר הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט מתחולל כאשר היחס עולה, כלומר כאשר תאגידי הנפט מכים את ממוצע הרווח העולמי. אך כאשר היחס יורד, ההצבר הדיפרנציאלי הופך לשלילי.

המחיר היחסי (הציר הימני) הוא המחיר של חבית נפט גולמי בדולרים קבועים ביחס למדד המחירים לצרכן האמריקאי. עלייה במחיר היחסי של הנפט משמעותה שמחירי הנפט עולים מהר יותר ממדד המחירים לצרכן (או, במקרה נדיר של דפלציה, בעת שמחירי הנפט צונחים לאט יותר מממוצע שיעור נפילת המחירים של הסחורות האחרות) — ולהפך כשהמחיר היחסי נופל.

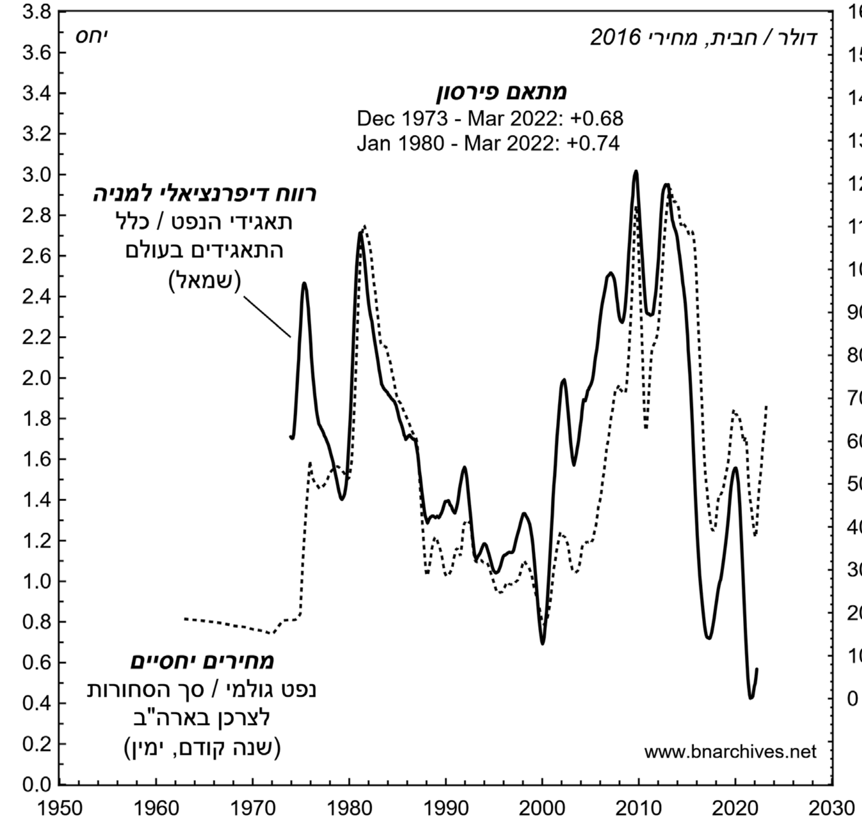
מן התרשים עולה, ראשית, כי אין צורך בתחכום רב כדי להבין שההצבר הדיפרנציאלי של שליטי הנפט מבוסס כמעט לחלוטין על יכולתם לשלוט במחירי הנפט. הקשר הסטטיסטי בין הרווח הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט, לבין המחיר היחסי של הנפט הגולמי הינו גבוה (0.74+ במדד פירסון מאז 1980, ו־0.68+ מאז 1974). כלומר, במרוצת חמישים השנים האחרונות, יכולתם של תאגידי הנפט לחלק־מחדש רווחים מעבר לחלוקה־מחדש הממוצעת של הרווח התאגידי בעולם נבעה ישירות מכושרם להעלות את מחיר הנפט מהר יותר מאשר ממוצע מחירי הסחורות האחרות (או להחזיקו מליפול עמוקות בעת נדירה של נפילת מחירים כללית).

שנית, מסתבר שכדי לנבא את הרווחים הדיפרנציאליים של תאגידי הנפט אין צורך באנליסטים מתוחכמים הגובים מחירים יחסיים גבוהים מן הממוצע בענף הנבואות. למעשה, ניתן לנבא רווחים אלה מבלי להזדקק לתחזיות על להטוטי ההיצע והביקוש ונפתולי הייצור והצריכה של הנפט. אין צורך במידע פנימי על תוכניות הפיתוח של פירמות הפצלים והסובסידיות הממשלתיות בענפי האנרגיה הירוקה. גם אפשר לוותר על מומחים לתוכניות הרכש של האוליגרכיות הסיניות, וכן על פרשנות עתירת המלל אודות תככי הנסיכים במפרץ הערבי ועל מבצעי האייתולות במפרץ הפרסי. הדבר היחיד שיש לדעת הוא מה היה המחיר היחסי של הנפט הגולמי לפני 12 חודשים. שורה תחתונה, הכול כלול במחיר.

שלישית, כבר בתרשים הקודם (י"ג.8) היה ניתן לראות שהרווחים הנקיים בדולרים קבועים של תאגידי הנפט המרכזיים צנחו מאז העשור השני של שנות האלפיים בכ־90% ושבו לרמה של שנות החמישים, וב־2020 אף הפכו לראשונה להפסדים. מצבו של אופ"ק אף הוא לא שפר. הוא איבד מאז תחילת העשור השני כשני שליש מהכנסותיו. יתר על כן, במדינות הקרטל חלה ההאצה בגידול הדמוגרפי, ומאז שנות השבעים גדלה האוכלוסייה בכ־350%. במונחים של הכנסה לנפש, מדינות אופ"ק חזרו לנקודת המוצא של סוף שנות הששים אשר קדמה למשברי הנפט ולזינוק במחירי הנפט הגולמי.

תרשים י"ג.9

רווח דיפרנציאלי למניה של תאגידי הנפט והמחיר היחסי של נפט גולמי

הערה: סדרות הנתונים החודשיים מוצגות כממוצעים עוקבים של 12 חודשים. הרווח למניה מחושב כיחס בין מדד מחיר המניות לבין יחס מחיר/רווח למניה. הרווח למניה הדיפרנציאלי מחושב כיחס בין מדד הרווח למניה של כל תאגידי הנפט הרשומים למסחר בבורסה לבין מדד הרווח למניה של כלל התאגידים הרשומים למסחר בבורסות בעולם. המחיר היחסי של הנפט הינו מחיר הנפט הגולמי הממוצע מנוכה במדד מחירי הצרכן בארה"ב. נקודת הזמן האחרונה של הרווח למניה הדיפרנציאלי היא מרס 2022 ושל המחיר היחסי היא מרס 2022 (שקודם בתרשים ב־12 חודשים למרס 2023).

SOURCE: Datastream (series codes: TOTMKWD(PI) and TOTMKWD(PE) for the price index and price-earnings ratio of all listed firms, respectively; OILINWD(PI) and OILINWD(PE) for the price index and price-earnings ratio of all listed integrated oil firms, respectively). IMF International Financial Statistics through IHS Markit (series codes: L76AA&Z@C001 for the average price of crude oil; L64@C111for the U.S. CPI).

בתרשים הנוכחי נראה שבעשור השני של המאה העשרים ואחת תשלובת תאגידי הנפט בעולם ספגה מכה קשה. הרווח הדיפרנציאלי למניה הלך והדרדר באופן משמעותי ביחס לשיעור הרווח הנורמלי. מן ההיסטוריה הקצרה של סדר הנפט החדש ניתן להסיק כי מאז סוף שנות השישים, במצב של אובדן שליטה במחירים והדרדרות הרווח הדיפרנציאלי מתהדקים מחדש האינטרסים של קואליציית הנפט־נשק וריחות מלחמה מתחילים לבקוע מן הבארות.

תרשים י"ג.10 מתאר את מחזורי ההצבר הדיפרנציאלי המלווים בקונפליקטים במזרח. בתרשים מופיעים נתוני התשואה הדיפרנציאלית על ההון העצמי של תאגידי הנפט המרכזיים ביחס לתשואה על ההון העצמי של 500 התאגידים המובילים ברשימת פורצ'ן.[68]

בתרשים מופיעים מלבנים המשקפים את אחוזי ההפרשים בתשואה על ההון העצמי בין שתי קבוצות התאגידים. כאשר הערכים חיוביים, המלבנים הם בצבע אפור, ומשמעותם היא שתאגידי הנפט המרכזיים מכים את הממוצע, כלומר הם סוחטים תשואה על ההון העצמי הגבוהה יותר מזו של שאר ההון הדומיננטי. אולם כאשר המלבנים הינם שחורים, המשמעות הינה שתאגידי הנפט המרכזיים מפגרים אחר התשואה הנורמלית של ההון הדומיננטי, ולרוע מזלם של הילידים – המזרח התיכון נקלע ל"אזור סכנה" והוא ערוך למחזור חדש של סצנת דם ונפט במזרח.

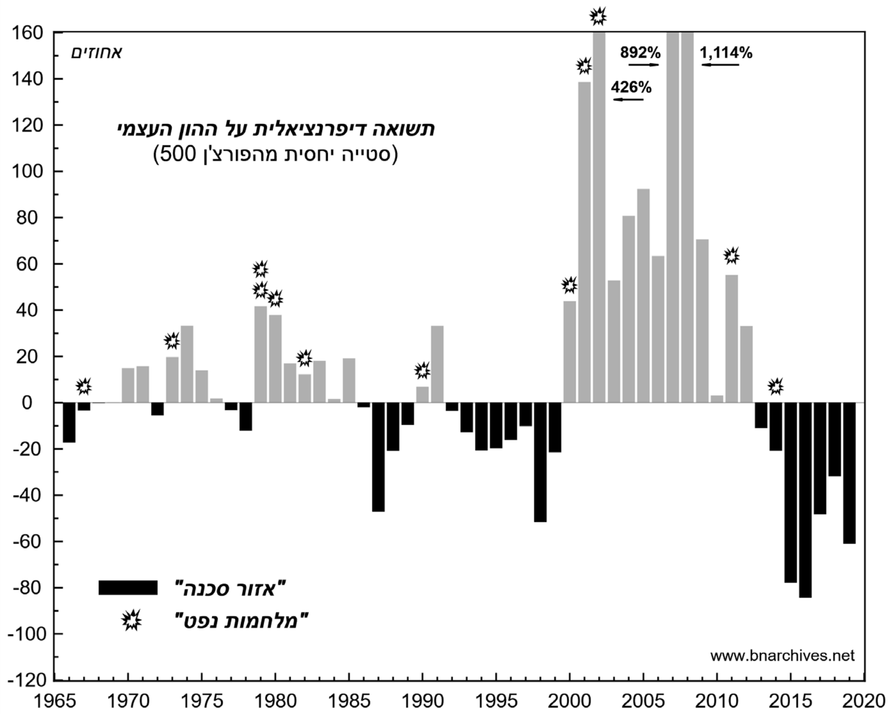
התלקחות המלחמות מופיעה בתרשים בסימן פיצוץ משונן, ונראה שהמלחמות אכן נערכות על פי ההיגיון שמכתיב סדר הנפט החדש. מאז שנות השישים הופיעו כמה "אזורי סכנה" ששיקפו את הירידה ביכולתם של תאגידי הנפט המרכזיים להדביק את התשואה על ההון העצמי של 500 התאגידים הגדולים בארה"ב.

מנגד, קשה לקבל קביעה פשטנית, לפיה ייבוא מסיבי של נשק למזרח התיכון והתלקחות מלחמות עונתיות באזור נובעים מגורם יחיד כגון ירידה במחיר היחסי של הנפט הגולמי או שיעור רווח דיפרנציאלי שלילי של תאגידי הנפט המרכזיים ביחס לשיעור רווח ממוצע של קבוצות ההון הדומיננטיות. לא יתכן שהסברים מכניים מסוג זה יחליפו את שלל הסיבות וההתפתחויות אשר מתוארות בכישרון ובשקידה בידי מומחים מדיסציפלינות רבות ונפרדות, החל ביחסים בינלאומיים, דרך מדעי הכלכלה, הגיאופוליטיקה, התרבות, המזרחנות וכלה בסביבתיות, ג'נדר וסוגי פוסטיזם.

ברור שקיים מגוון סיבות וצירופי סיבות, כמו מתחים בין עדתיים בתוך מדינות, משטרים סמכותניים הנוהגים לייצא סכסוכים פנימיים, קונפליקטים טריטוריאליים בין מדינות, עימותים בין קואליציות של מדינות, יריבות בין מעצמות, מעורבות ובחישה של מעצמות ישנות וחדשות, התערערות הסדר העולמי הישן, אידיאולוגיות רדיקליות ושמרניות, לאומנות, קלריקליזם, מסורות תרבותיות, התפוצצות אוכלוסין, התייבשות האזור ומחסור גובר במים, תנודות כלכליות ועוד מיני גורמים ומניעים רבים. **ואף על פי כן, נראה כי שלל הגורמים והסיבות כבר מוצאים עצמם כלולים בדרך זאת או אחרת בשטף המרוץ אחר השלל הגדול – ההצבר הדיפרנציאלי של קואליציית הנפט־נשק.**

68 כזכור, תהליך ההצבר הדיפרנציאלי מגלם רווחים, היפ וסיכון דיפרנציאלים, אך לאורך זמן המומנט העיקרי הוא הרווח הדיפרנציאלי.

תרשים י"ג.10
דם ונפט במזרח
הצבר דיפרנציאלי: תאגידי הנפט המרכזיים מול 500 הגדולים ברשימת הפורצ'ן, 2020-1966

הערה: התשואה על ההון העצמי הינה היחס בין הרווח הנקי לבין הון מניות הבעלים. התשואה הדיפרנציאלית על ההון העצמי הינה ההפרש בין התשואה על ההון העצמי של תאגידי הנפט המרכזיים לבין התשואה על ההון העצמי של 500 התאגידים המובילים ברשימת הפורצ'ן. הפרש זה מוצג בתרשים כאחוז מן התשואה על ההון של 500 הגדולים ברשימת פורצ'ן. שמות תאגידי הנפט המובילים מצוינים בתרשים י"ג 8. מלחמות הנפט מסומנות: מלחמת יוני 1967, מלחמת אוקטובר 1973, מהפכת האייתולות באירן ב־1979, הפלישה הרוסית לאפגניסטן ב־1979, מלחמת עירק־אירן ב־1980, פלישת ישראל ללבנון ב־1982, מלחמת המפרץ הראשונה 1991-1990, מלחמות הטרור הדתי ופלישות ארה"ב לעירק ולאפגניסטן (מלחמת המפרץ השנייה) 2003-2000, התלקחות "האביב הערבי" שהפך למלחמות מיליציות צבאיות ב־2011, התערבות אירן, רוסיה, תורכיה, ערב הסעודית וארה"ב במלחמות בסוריה, לוב, תימן ועירק ב־2014.

SOURCE: *Fortune*; Compustat through WRDS. For 1992-93, data for Fortune 500 companies are reported without SFAS 106 special charges.

אפשר להבחין בכמה דפוסים במחזורי ההצבר הדיפרנציאלי ומלחמות הנפט. ראשית, כמעט כל "אזור סכנה" מלווה בהתלקחות מלחמת נפט. מקרה יוצא דופן היה פרוץ קרבות "האביב הערבי" ב־2011, אם כי גם אז ההצבר הדיפרנציאלי שקע במהירות ועמד להפוך לשלילי (בתוך שנתיים הוא ירד בכ־99% — מ־1,114% מעל לממוצע עד ל־3.3% בלבד מעל לממוצע).

שנית, "אזור סכנה" אינו מופיע דווקא בעקבות ירידה ברווח הנקי האבסולוטי או בשיעורי הרווח של תאגידי הנפט. היו שנים, כמו 1970-1969, 1972, 1975, 1978-1977, 1982-1980, 1987-1985, שחלו בהן ירידות ברווחים אולם ההצבר הדיפרנציאלי היה חיובי ביחס לרווחי קבוצות ההון

הדומיננטי. מנגד, שלוש מלחמות – מלחמת יוני 1967, מלחמת אוקטובר 1973 ומלחמת המפרץ באוגוסט 1990 – פרצו דווקא לאחר עלייה בשיעור הרווח האבסולוטי של קבוצת תאגידי הנפט. המלחמות פרצו כאשר העליות בשיעור הרווח של תאגידי הנפט לא הדביקו את העליות בשיעורי הרווח של קבוצות ההון הדומיננטי – כלומר, שיעור הרווח **הדיפרנציאלי** שלהן היה שלילי.

שלישית, עד 2014 כל מחזור של מלחמת נפט שיפר באורח משמעותי את שיעור הרווח הדיפרנציאלי של קבוצות הנפט המובילות. אולם חשובה מזאת היא העובדה שקבוצת תאגידי הנפט הגדולים מעולם לא הצליחה לשוב ולהפוך את ההצבר הדיפרנציאלי משלילי לחיובי **מבלי שפרצה מלחמה**. זאת אולי ההוכחה הנוספת לכל מי עדיין סבור שההצבר הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט (ושל התאגיד העסקי בכלל) נובע מייצור כלשהו. התאגיד הקפיטליסטי תלוי ביכולת הסבוטז' שלו ותאגיד הנפט הקפיטליסטי נסמך על יכולתו להפעיל את הסבוטז' האולטימטיבי – המלחמה.

רק בעקבות מחזור חדש של מלחמות הצליחו קבוצות הנפט להדביק במהירות ולהכות את ממוצע ההצבר של ההון הדומיננטי. כך קרה בשנת 1966, כאשר קבוצת תאגידי הנפט המרכזיים פיגרה ב־15% אחר התשואה הנורמלית והסתמן "אזור סכנה" שהסתיים במלחמת יוני 1967. בשנת 1972 הסתיים "אזור הסכנה" במלחמת אוקטובר 1973 שלווה ב"משבר נפט" עולמי. לאחר נפילת ההצבר הדיפרנציאלי בשנים 1977-1978 פרצה מהפכת האייתולות באירן, שזעזעה קשות את המזרח התיכון ולוותה ב"משבר נפט" שני. בהמשך התחולל עימות בין ארה"ב לאירן ולאחריו ב־1980 פרצה מלחמת עירק־אירן, שהעלתה ארוכה להצבר הדיפרנציאלי. בשנים 1986-1989 נפער "אזור סכנה" עמוק שבמרוצתו התחולל מחזור עימותים במפרץ הערבי־פרסי בין שלל גורמים, חיצוניים ומקומיים, שבחשו באזור. העימותים הללו, שכללו רצח העם הכורדי, פגיעה באוניות באמצעות מוקשים בים סוף ופעולות איבה בין ארה"ב לבין לוב ואירן – משום מה לא הועילו רבות לשיפור התשואה הדיפרנציאלית, אף שמחירי הנפט הגולמי עלו באותה תקופה.[69] לעומת זאת, 1990-1991 היו שנים ברוכות. הן החלו בפלישת צבא עירק לכווית והסתיימו במלחמה בין עירק לארה"ב ושותפותיה הזוטרות. מלחמה זאת, הידועה בכינויה התקשורתי "מלחמת המפרץ הראשונה", פתרה לזמן קצר את הבעיות שהעיקו על השותפות בקואליציית הנפט־נשק, משום שהיא הזניקה את הרווחים לא רק של תאגידי הנפט אלא גם של עסקי הנשק הבינלאומיים ועסקים אחרים שמיהרו להשתתף בשיקום "המזרח התיכון החדש".

ח.3 האם זה יגמר בדם?[70]

הבעיה הייתה שמלחמת המפרץ הראשונה לוותה בנפילת הגוש הסובייטי ובסיומה הרשמי של המלחמה הקרה. באופן רשמי אף החלה תקופת הגלובליזציה, ועמה הגיעו הליברליזציה של המשקים ופתיחת שוקי ההון. כל אלה פגעו קשות בעסקים הישנים אשר שגשגו בעידן המלחמה הקרה והקיינסיאניזם הצבאי. קואליציית הנפט־נשק נחלשה. התקציבים הצבאיים ירדו, מחירי הנפט נפלו והרווחים הדיפרנציאליים של הקואליציה שקעו עמוקות. שנות השבעים היו שנות הזוהר של הקואליציה. אלה היו שנים של סטגפלציה מבהילה, קונפליקטים צבאיים קשים ומשברי נפט שזעזעו את העולם. תאגידי הנפט תפסו אז כמעט חמישית מסך הרווח התאגידי בעולם. שנות התשעים, לעומת זאת, היוו אסון. עסקי השלום ואידיאולוגיות בנוסח "הכלכלה החדשה" איימו

69 על פי האומדן שלנו, בשנים 1973-1989 כל תוספת של 100 דולר בהכנסות מיצוא הנפט מן המזרח התיכון חוללה תוספת של 6 דולר בהוצאות ליבוא נשק לאזור (Nitzan and Bichler, 1995: 493-496).

70 קטע זה נכתב לפני מלחמת רוסיה־אוקראינה ב־2022.

להמיט חורבן על הקואליציה. בשנת 2000 חלקם של תאגידי הנפט ברווח התאגידי בעולם הגיע לתחתית של 3%. במרוצת המאה העשרים, קבוצות הנפט הגדולות מעולם לא הגיעו לשפל כזה.

לאחר שבע שנים שחונות עשתה הקואליציה מאמץ אחרון, ובחירוק שיניים הצליחה לכבוש את הבית הלבן ולהרכיב את ממשל בוש (השני) על פי מידותיה.[71] זה נעשה במאמץ פיננסי כבד, בתככים אלקטורליים, במרמה תקשורתית, בשיחוד עסקנים ושופטים, בזיופים בקלפיות ובסך הכול בדרכי רמייה. וכך הגיעו הזמנים הטובים של מלחמות התרבות והגזע.

המסע לשיקום ההצבר הדיפרנציאלי החל לכאורה בעיתוי טוב, והיווה חלק מן התגובה על הרס מגדלי התאומים בניו יורק, שבוצע על ידי טרוריסטים אשר הוזנו במשך שנים מרווחי הנפט של משפחת המלוכה הסעודית, למען טיפוח ערכי האסלאם כמחסום נגד "התפשטות הקומוניזם" במזרח התיכון. השיקום נפתח במסע צלב נגד הטרור העולמי ב־2001, המשיך במשברי מטבע בארגנטינה ובברזיל, התחזק במשבר ששיתק את שדות הנפט של ונצואלה ובעלייה במחירי סחורות הגלם והנפט ב־2002, ודהר לעבר שדות האופיום באפגניסטן, ולסיום פנה אל כיבוש והשתלת הדמוקרטיה בעירק. מכאן נפרס עשור מוזהב של הצבר דיפרנציאלי ללא תקדים בגובהו לעסקי הנפט.

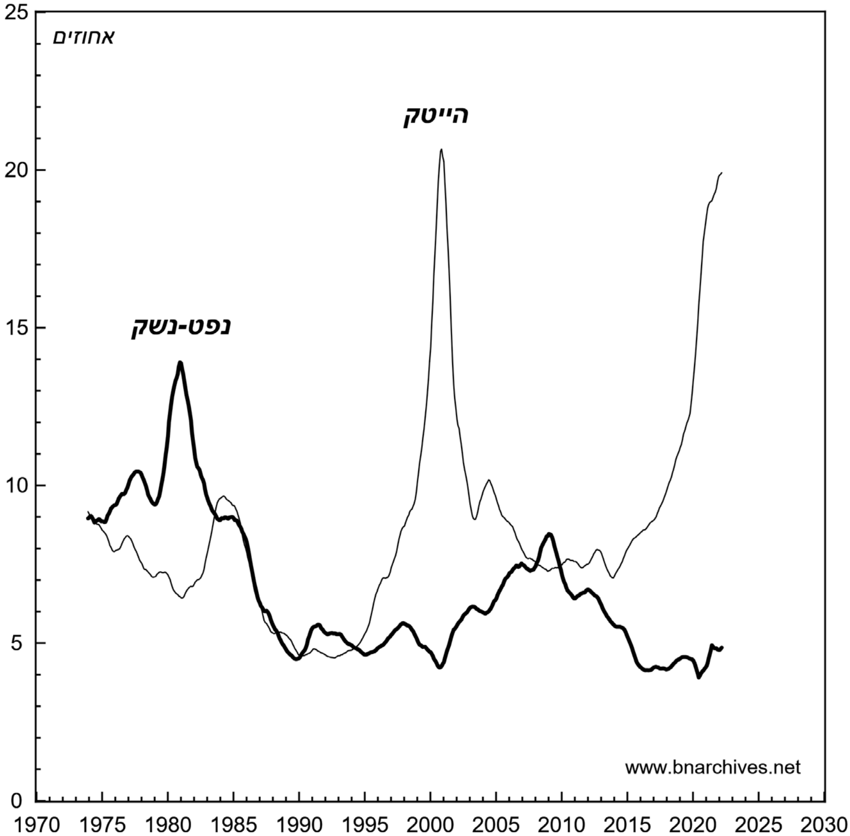
אלא שנראה כי למרות הרווחים הדיפרנציאליים האדירים, ימיה הטובים של הקואליציה חלפו. היה זה העשור האחרון שבו היוותה הקואליציה ציר מרכזי בהצבר הדיפרנציאלי בעולם. כפי שרואים בתרשימים י"ג.8-9, מאז 2014 התחוללה מפולת מתואמת הדוקות במחירי הנפט היחסיים, בהכנסות אופ"ק וברווחים הדיפרנציאליים של תאגידי הנפט. מפולת זאת ארעה **למרות** הקונפליקטים הבלתי פוסקים שהתפשטו כסרטן באזור, ושהיו אמורים להבעיר מהדורה שלישית של מלחמת המפרץ. הקונפליקטים המתמשכים באפגניסטן, עירק, סוריה, תימן ולוב, שהפכו למלחמות בין מיליציות עממיות, צבאות מקומיים וצבאות של מדינות מן האזור ומרחבי העולם, לוו בטבח, הרס, מאסר והגליה המוניים. ואף על פי כן, לראשונה מאז תחילת סדר הנפט החדש שהחל בשנות השישים, הקונפליקטים האלימים והמתמשכים, אשר פוררו מדינות, יצרו אי יציבות, גרמו לפאניקה בשווקים והשביתו את הפקת הנפט — לא הצליחו לשנות את נתיב ההצבר הדיפרנציאלי. מחירי הנפט וההכנסות מנפט נפלו ושיעורי הרווח של תאגידי הנפט המשיכו לצנוח מתחת לשיעור הרווח התאגידי הנורמלי. יתר על כן, שיעור הרווח הדיפרנציאלי של תאגידי הנפט הגיע לרמה הנמוכה ביותר אי פעם בהיסטוריה של סדר הנפט המזרח תיכוני (80% מתחת לשיעור ההצבר הנורמלי). העולם השתנה. יותר נכון, יחסי הכוח התאגידים־מדיניים השתנו.

מעצמות העל הישנות, ארה"ב ורוסיה, הפכו למדינות מדולדלות המשופעות בחובות ובאוכלוסיות עניות. מעל לכל, מול קואליציית הנפט־נשק הישנה צמחה קואליציה נמרצת: "קואליציית הכלכלה החדשה".

תרשים י"ג.11 מציג את השינויים ביחסי הכוחות בין שתי הקואליציות באמצעות שתי סדרות נתונים לשנים 2022-1974 (מבוטאות כממוצעים עוקבים של 12 חודשים). יחסי הכוחות נאמדים על פי חלקה של כל קבוצה באחוזים משווי השוק של כלל התאגידים הרשומים למסחר בבורסה בעולם. מצד אחד, קואליציית הנפט־נשק, המורכבת מכלל תאגידי הנפט ותאגידי הנשק הרשומים למסחר בבורסה (הקו העבה) ומנגד קואליציית הכלכלה החדשה המורכבת מכלל התאגידים הרשומים למסחר בבורסה בענפים הנחשבים להייטק (חומרה ותוכנה).

71 ניצן וביכלר (2007): 508-568

תרשים י"ג.11
השינויים ביחסי הכוח בעולם
חלקן של הקואליציות היריבות בשווי השוק של כלל התאגידים הרשומים בעולם,
2022–1974

הערה: סדרות הנתונים החודשיים מוצגות כממוצעים עוקבים של 12 חודשים.

SOURCE: Datastream (series codes: TOTMKWD for world total, OILINWD for integrated oil; AERSPWD for defense; TECNOWD for technology).

שווי שוק יחסי של קבוצת הון נשען על ציפיות לרווח דיפרנציאלי ועל הערכות של רמות סיכון. ציפיות והערכות אלה משקפות את יחסי הכוח המשתנים בקפיטליזם. בתרשים רואים את המהפכים שהתחוללו במבנה יחסי הכוח בעולם.

עד תחילת שנות השמונים ניצבה קואליציית הנפט־נשק במרכז תהליך ההצבר. שווי השוק היחסי שלה הגיע ל־14% מכלל שווי השוק התאגידי — פי שניים מזה של קבוצת תאגידי ההייטק. בשנות התשעים התהפכה המגמה לחלוטין, ולעומת קואליציית הנפט־נשק השוקעת, עלתה קואליציית ההייטק ותפסה בשנת 2000 כחמישית מסך שווי השוק התאגידי. אמנם בעשור הראשון של המילניום הצליחה קואליציית הנפט־נשק, בעזרת הפלישות לעירק ולאפגניסטן והעימותים הבלתי פוסקים באזור, להעלות את חלקה היחסי בשווי השוק, בעוד שקבוצת ההייטק ספגה מפלה עם

התמוטטות ההיפ של הדוט.קום. אך המפולת הייתה לזמן קצר בלבד. מאז תחילת העשור השני שוב נמצאת קואליציית הנפט־נשק בשקיעה לעומת קבוצת תאגידי ההייטק, הנוסקים כמעט בהתמדה. למן 2014 אין בכוחה עוד לנצל את המשברים והקונפליקטים במזרח ולחולל עליות במחירי הנפט, בהכנסות וברווחים הדיפרנציאליים.

נראה שעתידם של נתיני המזרח התיכון ושל חלק ניכר מנתיני העולם, תלוי בתוצאות הקונפליקט בין שתי קבוצות ההון המרכזיות המנסות לשלוט בתהליך ההצבר. קונפליקט דומה תואר בזמנו על ידי מיכל קלצקי. בקובץ מאמריו האחרון על מלחמת וייטנאם, "הפשיזם בן זמננו" ו"וייטנאם והעסקים הגדולים של ארה"ב", כתב קלצקי כי המעורבות הגוברת של ארה"ב בדרום מזרח אסיה תגביר את העימות בין קבוצות של עסקים "ישנים" בעלי אופי אזרחי במזרח ארה"ב, לבין קבוצות של עסקים "חדשים" בחוף המערבי העוסקים בנשק ובטכנולוגיות צבאיות.[72] העלייה בתקציבים הצבאיים, הוא כתב, תחולל חלוקה־מחדש של הכנסות לטובת הקבוצות "החדשות" ותביא לעליית השפעתם של "האלמנטים הזועמים" (angry elements) בקרב המעמד השליט האמריקאי, התומכים במדינות פנים שמרנית ובמדינות חוץ תוקפנית:

> "...אכן זהו עולם עצוב שבו גורל האנושות כולה תלוי בתוצאות המאבק בין שתי קבוצות עוינות בתוך עולם העסקים הגדולים. רבות מהתהפוכות בהיסטוריה החלו מפילוג שהתחולל בצמרת המעמד השליט..." (Kalecki, 1967: 114).

ט. סבוטז': השלטת סדר ההון בתרבות הפנאי. הקפיטליזציה של סרטי הקולנוע

אחד מעסקי הפנאי החשובים ביותר שהתפתחו מראשית המאה העשרים הוא עסקי הסרטים (movies) על שלל הופעתם והצגתם: ראינוע, קולנוע, וידיאו, קלטות, די־וי־די, בלו־ריי, אתרי אינטרנט, מסכי טלוויזיה, מחשב וטלפון.

מרכז עסקי הסרטים במאה העשרים היה הוליווד בקליפורניה, אך גם לאחר עליית המרכזים במומביי ובבייג'ין הוליווד נותרה דומיננטית בחלוקת הרווחים, ובעיקר בהכתבת הסדר ההוליוודי הידוע ברחבי העולם.[73]

רבות נכתב על הכלכלה הפוליטית של הוליווד.[74] בדרך כלל הכותבים הממסדיים עסקו בניתוח ההצלחות והכישלונות של עסקי הסרטים. הם התחקו אחר סוד רווחיותם של "שוברי הקופות" שהופקו בהשקעה מזערית, וההפסדים של השקעות הענק בסרט שהורד מהר והושלך הצדה. השאלה המרכזית שמהדהדת בספרים ובמאמרים על עסקי הסרטים ההוליוודיים: מהו התפריט האולטימטיבי של הסרט הרווחי, ומהו המינון הנכון של מרכיבים ותבלינים בתפריט שיהפכוהו ללהיט. ומעבר לייצור הסרט קיימת השאלה: מהי אסטרטגיית השיווק האופטימלית.[75] אין להתפלא ששיטת המחקר הרווחת בספרות האקדמית הממסדית על עסקי הסרטים ההוליוודיים

72 Kalecki (1964, 1967)

73 תת פרק זה על עסקי הסרטים של הוליווד מבוסס, הן מבחינת מראי המקום, הנתונים והתרשימים והן מבחינת התיאוריות והמסקנות, על עבודותיו החדשניות של ג'יימס מקמהון (McMahon, 2013, 2015, 2019, 2021, 2022).

74 Sedgwick and Pokorny (2005)

75 Wiese (1991)

הינה פונקציית הייצור, שבה מחפשים לאורכו של קו הייצור את הגורמים, הרכיבים והטכניקות אשר תרמו יותר מאחרים להעלאת הרווחיות של סרט.[76]

הסרט נתפס בדרך כלל כפעולה יצירתית, כמעשה אמנות, כהפקה תעשייתית, או לכל הפחות כמוצר תרבותי לצרכן. אלא שאין להתחמק מהעובדה שההון הוא שליט הסדר והשפה ההוליוודיים. משום כך המשמעות העיקרית של הסרט היא הציפיות לרווח שמייחסים לו בעלי הפירמה המשקיעה בו בהשוואה למחירים ולרווחים עכשוויים של סרטים אחרים וכמובן – בהשוואה להשקעות הון בכלל.

עסקי הסרטים של הוליווד עסוקים בכפייתיות בניבוי טיבם של הסרטים שירוויחו יותר מן ההכנסות הממוצעות הצפויות מסרטים בפרק זמן מסוים. זה ההסבר לכך שתסריטים מסוימים נמכרים לאולפנים בעוד שאחרים נדחים, שפרויקטים מסוימים מפותחים ואחרים מתעכבים, שחלק מן הפרויקטים מופקים במלוא כושר הייצור ואילו אחרים לא ייצאו לעולם מ"תופת הפיתוח", על פי עגת הוליווד.[77]

אך מעבר לרווח, אמנות הסרט בשפת ההון היא חיפוש מתמיד של דרכים **להורדת הסיכון** שבתוך משוואת הקפיטליזציה של הסרט. דרגת הסיכון הפכה לנושא המרכזי בעסקי הסרטים של הוליווד, משום שהמוסכמה הרווחת בקרב האנליסטים של עסקי הסרטים היא כי עתידו הפיננסי של סרט חדש קשה יותר להערכה מאשר כל סחורה אחרת בשוק. בשורה התחתונה, המניע המרכזי של פירמה הוליוודית מובילה הוא להקטין את התנודות בהכנסותיה העתידיות מסרטים, ולפחות להקטינן ביחס לתנודות הממוצעות של הפירמות ההוליוודיות האחרות.

ואכן, הספרות הרדיקלית והביקורתית הרבתה לעסוק באסטרטגיות, בתחבולות ובתעלולים ההוליוודיים להורדת הסיכון. אלה כללו בין השאר, כפיית הסדר ההוליוודי על ידי בעלי האולפנים המובילים באמצעות אכיפת צנזורה, נורמות והגבלות על תכנים של סרטים ועל התנהגות שחקנים, על קוו הייצור ומחוץ לו, וכמובן, טכניקות הפקה ויוזמות שיווק, הפצה ופרסום, שהתפשטו והתמסדו ברחבי העולם.

האסטרטגיות הנפוצות בניסיונות ייצוב ההכנסות הן: הפקות המתבססות על ז'אנר בטוח. הכתבת תכנים, דיאלוגים וסצנות שאין בהם תודעה רדיקלית, בייחוד כאלה המעוררים תודעה של תכנון דמוקרטי או תכנים המציגים באור שלילי את משטר ההון ובעליו.[78] הפקה מחודשת של סרטים ישנים שהצליחו בעבר באמצעות תסריט משופץ ובמאים ושחקנים מוכרים. הפיכת סרט רווחי לסדרת סרטי המשך. השקעה בפולחני האלהה של כוכבי קולנוע. השקעה בהפקת פסטיבלים של פרסים לסרטים. פעלולים חדשים בפירוטכניקה, אקרובטיקה וארוטיקה. תכנים המשלבים מזימות ממשלתיות, "ביורוקרטיה" ציבורית מושחתת, פשעים מתוחכמים, אלימות ומין במינונים שונים ועוד.

76 Ravid (1999), Elberse (2007), Hadida (2010)

77 פרויקט מצוי בשלב "development hell" אם התסריט תקוע בעמדת פיתוח אך לעולם לא זוכה לתקציב הפקה (Wasko, 2008: 53). הערכה המקובלת היא שהאולפנים המרכזיים מייצרים עד הגמר, סרט אחד מתוך 50 פרויקטים שהחלו והתייבשו בייסורי המתנה (Wiese, 1991: 32).

78 אין הכוונה לסצנות ודיאלוגים שטחיים העוסקים בחמדנות אישית ובתאוות בצע של דמויות שטניות כגון בנקאים, ברוקרים, מנהלי תיקים בבורסה ובעלי פירמות נכלוליים. שם מדובר בנטיות אישיות ולא בסדר ההון ובאידיאולוגיות המקודשות של הסדר התחרותי ההכרחי. בדרך כלל מצורפים לחבילה עסקנים פוליטיים, פקידם ממשלתיים, שוטרים וקציני צבא מושחתים.

כך או אחרת, למרות שלל האסטרטגיות והתחבולות להורדת הסיכון, שורר בקרב החוקרים האקדמיים הממסדיים קונצנזוס לפיו בכל הפקת סרט מובנה מקדם סיכון לא ידוע. הסיבה לכך היא האמונה הניאו־קלסית בכוחו המיסטי של "הצרכן הריבוני". הצרכנים הינם בעלי טעמים קופצניים והם עשויים להוריד שאולה השקעת ענק בסרט משופע כוכבים ופעלולים, או דווקא להפתיע ולנהור בהמוניהם לסרט סוג ב' דל תקציב המלוהק בשחקנים לא ידועים, שהופך בלא סיבה מובנת ל"סרט פולחן". קשה אם כן, על פי המומחים, ליצור מודל עסקי אוניברסלי להפקת סרט, משום שהצרכנים נחשבים במודל העסקי של הסרט ל"גורם חיצוני" לא ידוע, שאין אפשרות לשבצו בתוך המודל ולהתנותו לסביבה תרבותית מסוימת בדמוקרטיה של שוק.[79]

ג'יימס מקמהון שבחן את ההיסטוריה של תפיסת הסיכון בעסקי הסרטים של הוליווד מפרספקטיבה של תיאוריית הון־ככוח, הגיע למסקנה הפוכה. לפי מקמהון, רמת הסיכון בקפיטליזם נקבעת על פי הביטחון של הקפיטליסטים ביכולת הקבוצות השליטות להכתיב את היררכיית יחסי הכוח, או במובן המיידי, את סדר חלוקת ההכנסות והקניין.

דרוג הסיכון בסרטים הוא דיפרנציאלי, ומכאן מתחיל דרוג הסרטים, או יותר נכון דרוג הציפיות להכנסות עתידיות של הסרט ביחס לסרטים אחרים. הערכה שסרט ירוויח בקופות בתי הקולנוע 100 מיליון דולר מקבלת משמעות מסוימת בחישוב הקפיטליזציה של הסרט, אם הציפיות להכנסה הממוצעת מסרטים בעלי תקציב דומה, הן 150 מיליון דולר. המשמעות תהייה שונה לגמרי אם הציפיות להכנסה של 100 מיליון דולר מציבה אותו בדרוג העליון של הציפיות להכנסות.[80]

ההיסטוריה של דרוג הציפיות להכנסות מסרטים מלמדת, לפי מקמהון, על השינויים שחלו בתפיסת הסיכון בקרב עסקי הקולנוע ההוליוודיים. כאן הוא זיהה תהליך של ריכוזיות בהכנסות הסרטים המדורגים שהתחולל בשבעים השנים האחרונות. למן סוף שנות הארבעים של המאה העשרים, המאון העליון (1% העליון) של מספר הסרטים שהופקו הלך והגדיל את חלקו בסך ההכנסות מסרטים בעולם. בראשית התקופה הנסקרת המאון העליון הכניס כ־2% בלבד מן ההכנסות של האולפנים המובילים. בתחילת שנות הששים המאון העליון במספר הסרטים כבר גרף כ־6% מתוך ההכנסות. תהליך הריכוזיות נמשך בהתמדה ובתחילת שנות התשעים ה־1% העליון, שהיה למעשה 2 סרטים מתוך 163 סרטים שהפיקו האולפנים המובילים בהוליווד באותה שנה, הרוויח כ־14% מסך ההכנסות.[81]

תהליך הריכוזיות בהוליווד היה חלק מכניסת קבוצות הון דומיננטיות לעסקי הסרטים. מדובר בשש קבוצות: קולומביה, דיסני, פרמאונט, פוקס המאה העשרים, וורנר־ברוס ויוניברסל, שריכזו את רוב ההכנסות ושלטו בייצור ובהפצה.[82] תהליך הריכוזיות נוצר יחד עם עליית הביטחון היחסי בהשקעות ותחושת ירידה בסיכון הדיפרנציאלי של האולפנים המובילים. גם אסטרטגיות ההפצה השתנו ואפשרו את ירידת הסיכון והפיכת הציפיות להכנסות לאמינות יותר.

אחת האסטרטגיות המועדפות על האולפנים המובילים היא שיטת הפריסה הרחבה של הקרנת סרט חדש (wide theatrical release), שבה הסרט מוקרן מיד עם צאתו במקביל באלפי בתי

79 Garvin (1981): 4, De Vany (2004): 260

80 Litman (1998): 44

81 McMahon (2013): 28

82 כולן הוחזקו ונשלטו בתקופות שונות על ידי קבוצות הון דומיננטיות. בין השאר, קוקה קולה וסוני החזיקו בקולומביה, Gulf וכן Viacon החזיקו בפרמאונט, ניוז קורפוריישן בפוקס המאה העשרים, Matsushita וכן Vivendi ו־ GE החזיקו ביוניברסל.

קולנוע ברחבי ארה"ב והעולם. "מלחמת הכוכבים", למשל, הוקרן כבר בשבוע הראשון ב־3,000 בתי קולנוע בארה"ב. זאת השיטה המועדפת בייצור סרטים המיועדים להיות "שוברי קופות" (blockbuster), או מה שמכנים "חובה לראות". כך הייתה האסטרטגיה ב"מלתעות" ב־1975, וכך גם ב"קינג קונג" ב־1976, שנפתח ב־1,000 בתי קולנוע, וכך אף ב"התהום" מ־1977 שנפתח ב־800 בתי קולנוע. כולם אכן היו "שוברי קופות". יש לזכור שתקציב הפצה גדול כזה יכול לבוא רק עם תחזית אמינה לדרוג מוביל של הסרט, כלומר עם ביטחון הבעלים בשליטה יחסית בסיכון ובתחזית ההכנסות.[83]

לפני שנות השבעים פירמות הסרטים ההוליוודיות נהגו להקרין סרט חדש במעגל מצומצם של בתי קולנוע מובחרים, בעיקר במרכזי הערים הגדולות, ורק עם שוך "ההרצה הראשונה" (first run) עברו למעגלים הולכים ומתרחבים של בתי הקולנוע "במורד הזרם" (platform release). אסטרטגיית ההפצה בפריסה רחבה החלה רק עם צאתו של הסרט "בילי ג'ק" ב־1971, ומאז היא הפכה לשיטה מועדפת על האולפנים המובילים. יתר על כן, שיטת הפריסה הרחבה מכוונת לרכז את רוב ההכנסות הצפויות בשבועות הראשונים של ההפצה, או אם לדייק — של הפצצת התודעה ההמונית.

הדוגמא הבולטת מכל היא הסרט "המומיה חוזרת" ב־2001, בתקציב של כ־100 מיליון דולר, שהוצא בפריסה נרחבת ברחבי העולם והכניס כחצי מיליארד דולר. כ־90% מהכנסותיו בקופות היו בחמשת השבועות הראשונים להקרנה. דוגמא לסרט שיצא בפריסה מצומצמת הוא "אחי היכן אתה" (2000) של האחים כהן, שנחשב לסרט "איכות" ואף על פי כן כבעל סיכון נמוך. הסרט דל התקציב יחסית, אסף בקופות כ־70 מיליון דולר, וכ־90% מהכנסותיו בבתי הקולנוע הגיעו רק לאחר ארבעה חודשים. כך גם "רשימת שינדלר" (1993) של שפילברג, שהוקרן בתחילה ב־25 אולמות בלבד, ואף על פי כן היה אחד מ"שוברי הקופות" באותה שנה (350 מיליון דולר הכנסות על תקציב של 25 מיליון).

לעומת זאת קיימים סרטים מפתיעים, דלי תקציב, דלי תוכן, עם שחקנים אלמוניים כמו "רוקי", שקיבל מינימום הקרנות בפתיחה והפך במהירות לרווחי ביותר בין סרטי 1976, יותר מסרטים בעלי פריסה רחבה ותקציבי ענק כמו "התהום" ו"קינג קונג". כך גם "פלטון" (1986), סרט "איכות", ביקורתי יחסית לאותה תקופה, עם עומק עלילתי מורכב, "גברי" וחסר דמות נשית. הסרט בעל דרוג הציפיות הנמוך להכנסות, שהוקרן בפתיחתו בששה (6) אולמות בלבד, הפך במהרה לשובר קופות, השלישי בהכנסותיו באותה שנה (כ־140 מיליון דולר על תקציב של 6 מיליון דולר).

ג'יימס מקמהון הפך באופן מקורי את מידת הפריסה בהשקות הפתיחה של הסרטים למדד ראשוני לסיכון שמייחסים בעלי הסרט להשקעתם. המדד משקף את מידת ביטחונם של העסקים המובילים בהוליווד בציפיות להכנסות העתידיות. יתר על כן, בדיקת ההיסטוריה של יחס ההכנסות של הסרטים המובילים בפועל לבין ההכנסות של הסרטים המובילים בדרוג אולמות ההשקה עשוי להצביע על השינויים שחלו ביכולתם של בעלי הסרטים להפחית את דרגת הסיכון, או בקצרה — לשלוט במקדם (δ) שבמשוואת הקפיטליזציה.

לשם דוגמא נציג את היחסים הללו בשתי הטבלאות הבאות שמדרגות את הציפיות לרווח של הבעלים לעומת התוצאות בקופות בפועל של עסקי הסרטים המובילים בהוליווד בשנת 1986.

83 סיכום אסטרטגיות ההפצה: McMahon (2019).

טבלה י"ג.1
השקת סרטים חדשים בשנת 1986
דרוג על פי ההכנסות בקופות

הסרט	ההכנסות מהקופות במיליוני דולר	מספר האולמות שהקרינו בהשקה
אהבה בשחקים	177	1,028
קרוקודיל דנדי	175	879
פלטון	138	6
קרטה קיד 2	115	1,323
מסע בין כוכבים 4	110	1,349
חזרה לנעורים	91	1,605
שובו של הנוסע השמיני	85	1,437
נער הזהב	80	1,667

מקור: McMahon (2013): 32

טבלה י"ג.2
השקת סרטים חדשים בשנת 1986
דרוג לפי מספר האולמות שהקרינו בהשקה

הסרט	ההכנסות מהקופות במיליוני דולר	מספר האולמות שהקרינו בהשקה
קוברה	49	2,131
תרגיל לשוטרים מתחילים 3	4	1,788
יחס לא הוגן	16	1,731
מחץ הדלתא	18	1,720
נער הזהב	80	1,667
יום שישי ה־13 חלק 6	19	1,610
חזרה לנעורים	91	1,605
פולטרגייסט 2	41	1,596

מקור: McMahon (2013): 33

בטבלה הראשונה (י"ג.1) מוצגים בסדר יורד שמונת הסרטים המובילים שיצאו ב־1986 על פי ההכנסות מהקופות, שמוצגות בטור השני. הציפיות להכנסות, אשר משתקפות במספר האולמות שבהם הוקרנו הסרטים בפתיחה, מוצגות בטור השלישי. "פלטון" כאמור בלט בחריגתו מהקונצנזוס. הוא נפתח בששה אולמות בלבד אבל הפך במהרה ללהיט והיה השלישי בדרוג ההכנסות מהקופות באותה שנה. ניתן אף להבחין כי אין התאמה בין דרוג ההכנסות בפועל לבין דרוג הציפיות להכנסות (לפחות על פי מספר האולמות שהקרינו בפתיחה). שני הסרטים בדרוג העליון של ההכנסות, "אהבה בשחקים" ו"קרוקודיל דנדי", לא הופיעו אפילו בין עשרת הסרטים שזכו להקרנות פתיחה עתירי אולמות.

בטבלה השנייה (י"ג.2), מדורגים הסרטים שהובילו במספר האולמות בהשקה. רואים שכמעט כל הסרטים אשר זכו לפריסה רחבה נכשלו בקופות מלבד שני סרטים, "חזרה לנעורים" ו"נער הזהב",

ואף הם לא נמצאו בפסגת דרוג ההכנסות (פחות מ־100 מיליון דולר). כל שאר הסרטים ברשימה אף לא חצו את סף ההכנסות של 50 מיליון דולר.

אם נחזור על שני החישובים האלה כל שנה לאורך ארבעים השנים האחרונות — קרי, נדרג את הכנסות הסרטים המובילים — פעם על פי הכנסותיהם ופעם על פי מה שפירמות הסרטים ציפו לו בהתבסס על אולמות ההשקה — נקבל את תרשים י"ג.12.

התרשים מציג 40 שנה (1980-2019) של יחסי סיכון בין ציפיות להכנסות לבין ההכנסות מסרטים למעשה. הקו העליון (האחיד) מייצג את אחוז הכנסות העשירון העליון של הסרטים בהוליווד שדורגו לפי הכנסותיהם מתוך סך ההכנסות. כלומר, כמה אחוז מתוך סך ההכנסות מסרטים לקחו 10% מהסרטים המובילים על פי דרוג הכנסותיהם מדי שנה (הנתונים בנוסח הטבלה הראשונה).

הקו מתחתיו (המקווקו) מציג את חלקו במכירות של העשירון העליון של הסרטים שדורגו לפי מספר אולמות הפתיחה (הנתונים בנוסח הטבלה השנייה).

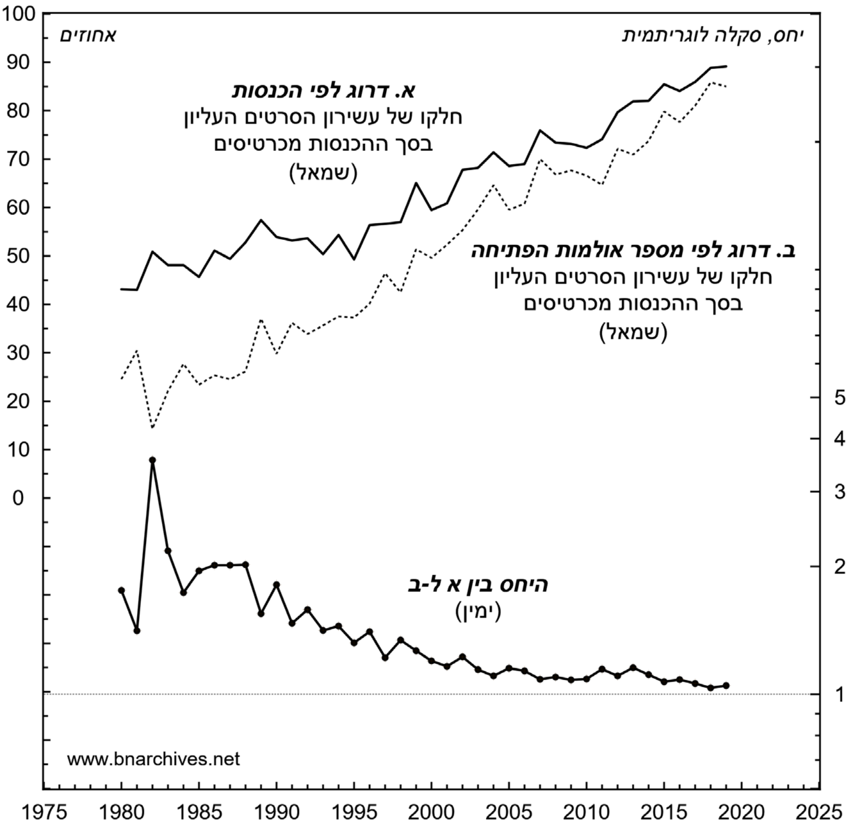
לבסוף הקו התחתון (המנוקד) מייצג את היחס בין הסדרה הראשונה לבין השנייה, כלומר, עד כמה ההכנסות המובילות **בפועל** (הסדרה העליונה) קרובות **לציפיות** להכנסות המובילות (הסדרה המקווקות מתחתיה). ככל שערך היחס הזה קטן יותר, כך דרוג ההכנסות בפועל משקף בדייקנות רבה יותר את ציפיות התאגידים להכנסות. יחס זה מופיע כנגד הסקלה הלוגריתמית מימין.

כמה תופעות בולטות בתרשים. ראשית, בולט תהליך ריכוזיות ההכנסות בהוליווד שהחל כבר בשנות הארבעים. סדרות הנתונים מתחילות אמנם רק בשנות השמונים, אבל אפשר להיווכח כי בשנת 1980 העשירון העליון של הסרטים שלט בכ־43% מסך ההכנסות בקופות, בעוד שבשנת 2019 העשירון העליון כבר גרף כ־89% מסך הכנסות הסרטים שהופקו בהוליווד באותה שנה.

שנית, ניתן להבחין שלמן אמצע שנות התשעים, הקשר בין התנודות שבשתי הסדרות הלך והתהדק, כלומר הקשר הסטטיסטי בין עשירון ההכנסות העליון לבין עשירון העליון של הקרנות הבכורה הלך והתחזק.[84] לבסוף, היחס בין שתי הסדרות, המוצג בסדרה התחתונה המנוקדת, הלך וקטן. שתי הסדרות התקרבו והיחס ביניהן הצטמצם כמעט ל־1.

84 מקדם פירסון בחמש השנים 1980-1985 היה 0.74-, ב־1990-1995 היה 0.39-, ב־2000-2005 היה 0.94+, ב־2010-2015 היה 0.92+, וב־2015-2019 כבר הגיע ל־ 0.99+.

תרשים י"ג.12
יחסים מסוכנים בין ציפיות להכנסות לבין הכנסות מסרטים בהוליווד, 1980-2019

הערה: Boxofficemojo.com מספק מידע בין השנים 1980-2019 על כל אחת מהשקות הסרטים בארה"ב. לאחר קיבוץ הסרטים לפי שנת ההשקה הם סודרו בשתי קבוצות: אחת לפי דרוג הכנסתם הגולמית והשנייה לפי דרוג מספר האולמות בהשקה. שני הדרוגים אומדים את אחוז הכנסות העשירון העליון של הסרטים בהוליווד שדורגו לפי הכנסותיהם מתוך סך ההכנסות באותה שנה. אומדן 10% העליונים מותאם למספר הסרטים שהושקו בארה"ב בשנה הנדונה.

SOURCE: This chart was originally published in McMahon (2013), p. 34. It is reproduced and updated here with the author's permission and new data till 2019. Original data are from www.boxofficemojo.com.

כך למשל, בשנת 2007 היחס בין סדרת ההכנסות לבין סדרת הציפיות להכנסות היה 1.08, כשמתוך 63 סרטים אפשריים, 46 נכללו הן ברשימת 10% העליונים בהכנסות והן ברשימת 10% העליונים במספר הקרנות הפתיחה שבאסטרטגיית הפריסה הרחבה. ייחס זה המשיך להצטמצם, וכעשור לאחר מכן, ב־2018, הגיע ל־1.04. מסתבר אם כן, שככל שההיסטוריה ההוליוודית התקדמה, כך נחה רוח הנבואה על הבעלים המרכזיים של עסקי הסרטים בהוליווד. ללא ספק גרמו לכך הכריזמה והיצירתיות היזמית או ההפך.

ניתן לומר כי תוך פחות מארבעים שנה הצליחו בעלי הסרטים לא רק להכפיל את הריכוזיות לנקודה שבה כ־90% מהכנסות הסרטים מתקבלות מ־10% בלבד מכלל הסרטים, אלא גם לצמצם

פי ארבעה את ה"סיכון" הדיפרנציאלי של רווחיהם, ומכאן להזניק מעלה את הקפיטליזציה הדיפרנציאלית של השקעותיהם.[85]

קטע היסטורי זה אודות עליית הריכוזיות, השינויים בתפיסת הסיכון ועליית ביטחונם של הבעלים המרכזיים בציפיות לרווח מעסקי הסרטים הינו עדות לעליית כושרם של הבעלים להכתיב את הסדר ההוליוודי, ליכולתם לבלום את היצירתיות ולדחקה לתוך משוואת הקפיטליזציה, ובסופו של דבר, לעליית כוחם של הבעלים לשלוט בתרבות ההמונים – או בשפה פשוטה, בתודעת הנתינים.

עד כאן מעט מעסקי הסבוטז'.

לא עסקנו בכמה מהסבוטז'ים המרכזיים בקיומם של הנתינים שבתחילה תיכננו לכתוב עליהם:

עסקי התרופות והרווחים הדיפרנציאליים של התשלובות התאגידיות־מדיניות של הבריאות, היחסים הדיפרנציאליים של המיסוי, החובות, המשכנתאות, קורת הגג, ועוד רבים אחרים. הסיבה לכך היא שמחקרים מסוג זה, כפי שניתן להיווכח מהספר עד עתה, דורשים מאמץ רב היקף וייחודי באיכותו, שרק צוות או מכון מחקר מסוג מיוחד מסוגלים לעמוד בו. ואכן, חלק מהמופיע בפרק זה נכתב על פי מחקרים שניהלו חוקרים (סטודנטים לתארים מתקדמים ומרצים) בהשראת תיאוריית הון־ככוח.

85 על כך: McMahon (2019).

חלק רביעי

ההון ושברו

פרק ארבעה עשר

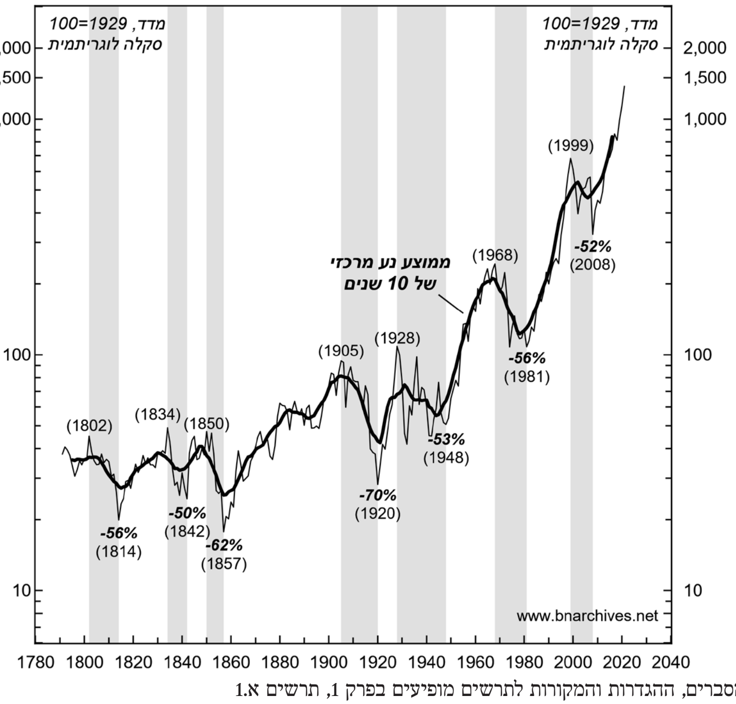
משבר ההון

א. המשברים הקפיטליסטיים

עד עתה הספר עסק בצמיחת ההון ובתולדות שגשוג משטר ההון. פרק זה והבא אחריו בספר מוקדשים למשברי ההון. מאז תחילת שנות האלפיים עבר המשטר הקפיטליסטי שני משברים גדולים, ואף שביניהם ואחריהם הייתה עלייה מסחררת במחירי ההון ונעשו מאמצים ניכרים להשכחתם ולהדחקתם, מבצבצים מדי פעם הסימנים לבואו של משבר הון חדש. מהם הסימנים, מתי מתחוללים משברי הון ומה הסיבות למשברים? אלה הדברים המסופרים בפרק זה.

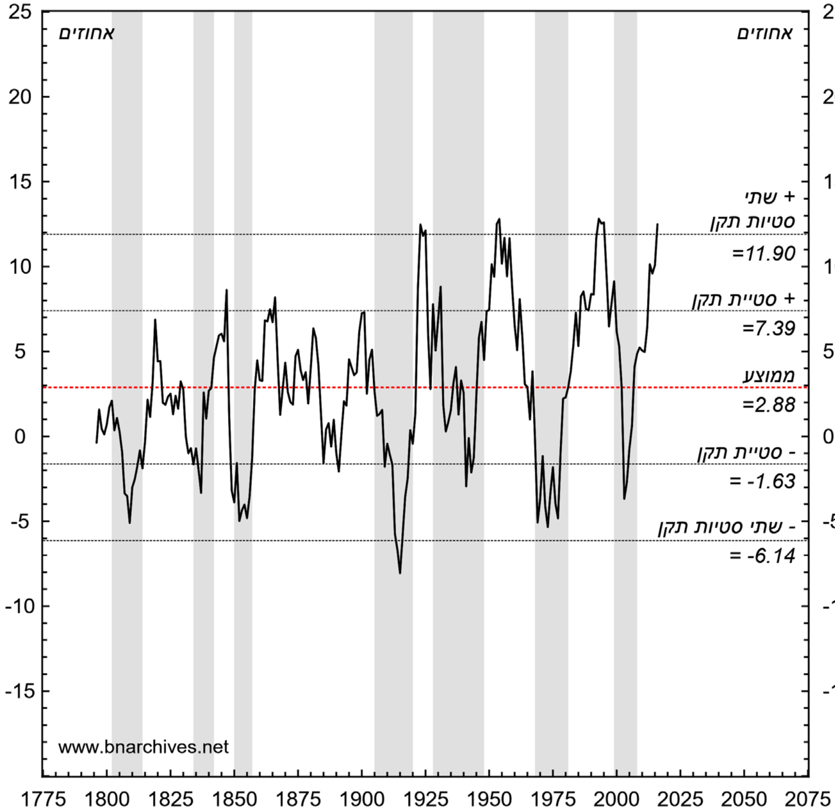
נשוב אל ההתחלה, אל הפרק הראשון, שפתח בתיאור משברי ההון המחזוריים אשר הלכו והתעצמו במאתיים השנים האחרונות. נביט שוב בתרשים שהופיע בתחילת הפרק הראשון ובתרשים השני שהופיע בהמשכו. הפעם, מן הסתם, התרשימים ייראו מובנים יותר.

תרשים י"ד.1
מחיר המניות בארה"ב בדולרים קבועים בשנים, 2021-1791

הערה: ההסברים, ההגדרות והמקורות לתרשים מופיעים בפרק 1, תרשים א.1

תרשים י"ד.2
שיעור השינוי השנתי של מחיר המניות בארה"ב בדולרים קבועים, 2016-1796

הערה: הנתונים מוצגים כממוצע נע מרכזי של 5 שנים. ההסברים, ההגדרות והמקורות לתרשים מופיעים בפרק 1, תרשים א.2.

תרשים י"ד.1 מציג את מחיר המניות בדולרים קבועים (לאחר שעברו את טקס הריאליזציה) למן סוף המאה השמונה עשרה. התרשים מראה שבמרוצת כל התקופה, ההון צמח פי 36 מהר יותר מאשר מדד המחירים לצרכן האמריקאי. התרשים גם מראה את הקריסות המחזוריות של ההון. למן תחילתו של שוק ההון האמריקאי, התחוללו בו שבע קריסות, שלוש מתוכן במאה העשרים. עוד אחת במאה העשרים ואחת, ועוד המחזור נטוי. את הקריסות (להבדיל מנפילות ותנודות השכיחות בשוקי ההון) כינינו "שוק דובים עמוק" (major bear markets), ואנו מסמנים אותן בתרשים בעמודות אפורות.[1]

1 major bear market לפי הגדרתנו הוא מצב שבו, ראשית, מתחוללת נפילה רב שנתית במחירי המניות בדולרים קבועים. בזאת ניתן להבחין כאשר עוקבים בתרשים אחר נתיבו של הקו העבה, המסמן את המגמה ארוכת הטווח (המתבטאת כאמור בממוצע נע מרכזי בן עשר שנתי של מחירי המניות בדולרים קבועים). שנית, כל שיא בתוך המחזור מתגלה כזמני משום הוא עדיין גבוה מהבא אחריו בתוך אזורי הנפילה הרב שנתית (הערכים השנתיים בקו הקופצני הדק). "שוק דובים עמוק", אם כן, הוא מחזור רב שנתי שבו המגמה ארוכת הטווח שלילית וכל שיא זמני בו הוא נמוך מהקודם לו.

משברים אלו אופיינו בנפילה תלולה של מחירי ההון, תמיד יותר מ־50% בכל מחזור נפילה. ואף על פי כן ולמרות הקריסות, בטווח הארוך ההון המשיך לצמוח בעקשנות שטנית ולאחר מלחמת העולם השנייה אף נסק בתלילות, כך שבסיכום, מאז סוף המאה השמונה עשרה הוא מראה ממוצע צמיחה אריתמטי של 3% בשנה (בניכוי אינפלציה). אין ספק, לקפיטליסטים המתאפקים/ממתינים מגיע קצת נחת.

כשעוברים לצד השני של המחזורים, אל הקריסות, רואים בתרשים י"ד.2, שטווח התנודות הלך וגדל במרוצת המאה העשרים, והמשברים הפכו לחריפים יותר. בכל המחזורים במאה העשרים, טווח התנודות מעל לממוצע חלף מעל לשתי סטיות תקן, ומתחת לממוצע הוא קטן אך במעט. במאה העשרים ואחת שוקי ההון ועסקי הפיננסים הולכים ומתרחבים. וככל שהם הופכים לכלי המרכזי בשליטה הקפיטליסטית, המחזורים יהיו כנראה בעלי טווח תנודות גבוה יותר. כן הדגשנו שלמרות הכול, נראה כי קיימים גבולות מוגדרים למדי אשר טווח התנודות אינו חורג ממנו.

ראינו לאורך הפרקים הראשונים בספר את מגוון התיאוריות, האידיאולוגיות וההסברים למשברי ההון. הם נעים על רצף אידיאולוגי מן הימין השמרני, דרך הליברליזם המתון ועד לשמאל הרדיקלי. חלק מהם רואה במשבר תוצאה של התערבות יתר של הממשלים. חלק אחר מצביע על חוסר ההתערבות והדה רגולציה כגורמי המשבר, ואחרים מספרים על בועות פיננסיות וספקולציות נדל"ן. יש המאשימים את צמיחת הררי החובות הממשלתיים והתאגידיים, בעוד שיש הרואים במחנק באשראי העסקי והצרכני אחד מגורמי המפולת העיקריים. קיימים אנליסטים המצביעים על ירידה בביקוש האפקטיבי כשורש המשבר, בעוד מומחים אחרים רואים את שורש הבעיה בירידה בצמיחת הפריון התעשייתי.

אלא שהמחלוקות והניגודים על הסיבות למשבר מתחוללים על פני השטח בלבד, כי בסופו של דבר כולם נשענים על שני יסודות אידיאולוגיים משותפים: האחד הוא ההפרדה והניגוד שבין הכלכלה התועלתנית לבין הפוליטיקה הכוחנית, והשני הוא ההפרדה ואי ההתאמה שבין העולם הריאלי תעשייתי לבין העולם הנומינלי פיננסי.

ושוב נחזור על מה שנכתב בפרקים הקודמים בספר: בעיני המומחים מכל קצות הקשת, סיבת המשבר היא במהותה "כלכלית". אל המשבר נלווים אמנם מיני גורמים "חיצוניים" פוליטיים, תרבותיים וכו', אולם אלה רק יכולים למתן או להחמיר את המשבר. משום שהמשבר כשלעצמו, מתחולל בתוך תוכה של הספרה הכלכלית.

שנית, בכל ההסברים, מימין ומשמאל, המשבר נובע מאי התאמה גורלית בין הפעילות הריאלית משקית לבין הפעילות המוניטרית פיננסית. היחסים המסוכנים בין הריאלי לנומינלי גורמים בין השאר לאינפלציה, לאבטלה, לבועות פיננסיות ולבסוף להתפקעות הבועות בצורת קריסת שוקי ההון.

מול כל אלה ניצבת תיאוריית הון־ככוח, המציגה סיבות אחרות לחלוטין למשברי ההון. לפי התיאוריה שלנו, מאחר שהמציאות האנושית מעוגנת בחוזקה בסבך יחסי כוח אשר פועלים בתוך מרקם של אופי־כוח – משברי ההון הינם למעשה משברים ביחסי הכוח הקפיטליסטיים וביטוי לערעור יחסי השליטה השוררים. בתיאוריית הון־ככוח אין הפרדה או ניגוד בין תהליכי הייצור והחליפין לבין מוסדות פוליטיים רשמיים. אף לא קיימים שני עולמות – ריאליים ופיננסיים. ולבסוף, ההון, הרווח והתשואה אינם ריאליים. הם אך ורק פיננסיים והם שליטי העולם הקפיטליסטי.

בתיאוריית הון־ככוח, עליית המדינה בסוף האלף החמישי לפנה"ס במסופוטמיה סימנה סוג חדש של יחסי שליטה. אלה כללו בין השאר, יחסי ייצור וקניין חדשים (עבדות ומלוכה), אולם בעיקר סוג לגיטימציה חדש, שקידש את יחסי השליטה הללו. כלומר, כדי שהשליטים באחוזות

המלכותיות בשומר, אכד ומצרים, יוכלו לשלוט בהמוני נתינים ולכפות עליהם סדר מלכותי, הם נזקקו לארגון מדיני. סדר זה כלל – בנוסף לחיילים, עבדים, אריסים וסוחרים, שהיו רכיבים חדשים בחברה המדינית – גם את כוהני המקדש וחכמי הארמון, שקידשו את הסדר הארצי־שמימי.

כלל התרכובת הארוזה כסוג משטר מסוים מכונה אופי־הכוח (mode of power). החבילה אוצרת בקרבה יחסי שליטה הירכיים מוגדרים, מקודשים ומובנים עד למשפחה הפטריארכלית הצרה, ועמה נלווים טכנולוגיות הניצול, הטלת האימה וכפיית התודעה.

קפיטליזם הוא אופי־כוח מסוג חדש יחסית, אשר יחסי שליטה הסבוכים שבו, מובנים במוסד ההון, וגרעין השליטה המרכזי בו הוא יחידת התאגיד־מדינה. במשטר התאגידי־מדיני, הכלכלה והפוליטיקה אינן אלא שני צדדים של אותה מהות: יחסי כוח משתנים בתבנית כמותית הניתנת למדידה באמצעות המחיר והרווח היחסיים.

המהפכה המדעית מכנית במאה השבע עשרה העניקה לגיטימציה מסוג חדש ליחסי הכוח החדשים. במשטרים הקודמים נתפס הכוח כמהות עצמאית ושווה ערך לעצמים בטבע. יוהנס קפלר, אחד מאנשי המדע החדש, יצר סדר כוחני חדש: ראשית, הכוח אינו עצם העומד בפני עצמו אלא הוא **יחס בין עצמים**, כלומר הוא אינו מושג אבסולוטי אלא **דיפרנציאלי**, ושנית, יחס זה ניתן לאומדן **כמותי**.[2] ואכן זאת תמצית רוחו של משטר ההון.

בניגוד לאופני־כוח קודמים, ייחודו של הקפיטליזם הוא שיחסי הכוח בו הפכו לסחורה סטנדרטית אל אישית אשר ניתן לקנותה ולמוכרה במחיר אוניברסלי. ההון הוא יחסי כוח שהוסבו ליחידות כמותיות אוניברסליות והפכו למחיר. תהליך הצבר ההון מתבטא בשינויים בלתי פוסקים במחירי ההון, שהיחסים הכמותיים ביניהם משקפים את יחסי הכוח המשתנים ברשת ההירכיות.

מחיר ההון (הקפיטליזציה) נקבע על ידי החלקיקים האלמנטריים שלו (פרק 11):

משוואה י"ד.1 $$\text{מחיר ההון} = \frac{\text{רווח עתידי} \times \text{היפ}}{\text{דרגת סיכון} \times \text{שיעור רווח נורמלי}}$$

המונה מגלם את הציפיות לרווח. אם הרווחים העתידיים הם 50 מיליון דולר לשנה, אך הקפיטליסטים אופטימיים ביותר, למשל, אם ההיפ הוא 2, הציפיות לרווח שלהם יהיו 100 מיליון דולר לשנה, או כפליים מן ההכנסות העתידיות. המכנה הוא שער הניכיון, המורכב משיעור הרווח הנורמלי, נניח 2.5% (או 0.025), ומקדם הסיכון של הרווחים, יהיה למשל 2. ומכאן מקבלים את מחיר ההון:

משוואה י"ד.2 $$\text{מחיר ההון} = \frac{\text{50 מיליון דולר} \times 2}{0.025 \times 2} = \text{2 מיליארד דולר}$$

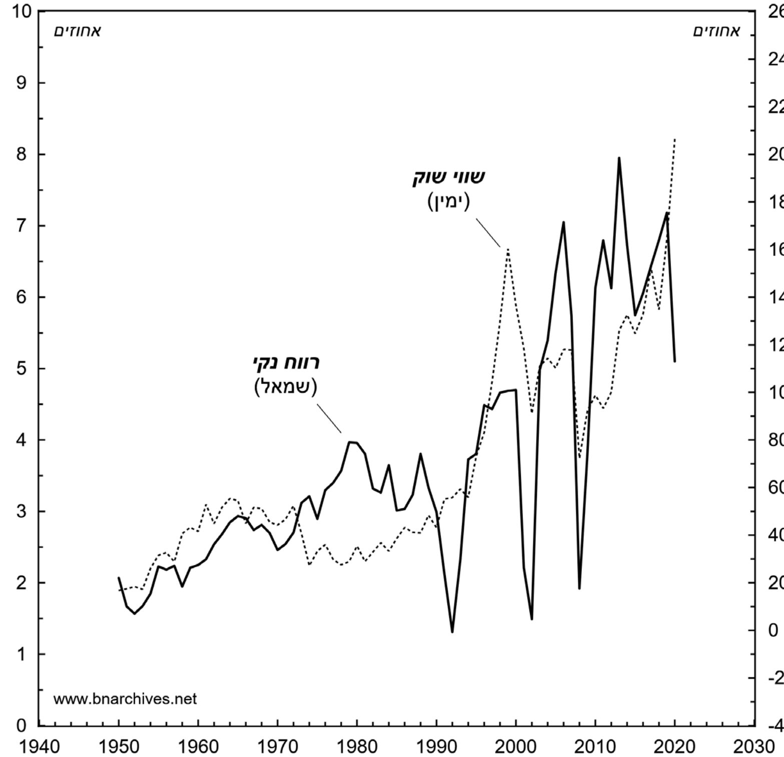
הביטוי הכוחני של ההון מגולם במחירו ובמרכיביו הדיפרנציאליים:

משוואה י"ד.3 $$\text{מחיר ההון הדיפרנציאלי} = \frac{\text{רווח עתידי דיפרנציאלי} \times \text{היפ דיפרנציאלי}}{\text{דרגת סיכון דיפרנציאלית}}$$

יחסי הכוח שמתגלמים במחיר ההון הדיפרנציאלי קשורים הדוקות ליכולת לחלק מחדש את ההכנסות. תרשים י"ד.3 בוחן את כוחן של קבוצות ההון הדומיננטי.

2 Jammer (1957): Ch. 5

תרשים י"ד.3
שווי השוק והרווח הנקי של קבוצת הצמרת התאגידית (0.01% מכלל התאגידים) ביחס להכנסה הלאומית בארה"ב, 1950-2020

הערה: מספר הפירמות בפסגת 0.01% מרשימת התאגידים האמריקאיים משתנה מדי שנה. מספר זה (*n*) מתקבל מחלוקת מספר התאגידים משלמי המס הפעילים לרשות מס ההכנסה הפדרלית (IRS) ב־10,000. מספר הפירמות לשנים 2018-2020 חושב באמצעות חיזוץ שהביא בחשבון את שיעור הגידול השנתי לשנים 2007-2017 (0.75%). הפירמות שנכללו ברשימת פסגת 0.01% התקבלו באמצעות כמה צעדים: ראשית, בחירת הפירמות האמריקאיות ממאגר המידע של Compustat North America (בניכוי הפירמות ללא נכסים, ללא רווחים מדווחים או בעלות הפסדים). שנית, דירוג הפירמות הללו בסדר יורד על פי שווי השוק שלהן, ולבסוף, בחירת (*n*) הפירמות הראשונות ברשימה המדורגת.

SOURCE: *Historical Statistics of the United States*, *Earliest Times to the Present*: *Millennial Edition* (online) (series codes: Ch13 for the number of tax returns of active corporations [till 1989]); U.S. Internal Revenue Service (the number of tax returns of active corporations [1990-2017]); Compustat 'funda' file through WRDS (series codes for Compustat companies: NI for After-Tax Profit [net income]; CSHO for number of outstanding shares; PRCC_C for closing share price); U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series codes: YN for National Income).

הקו המקווקו בתרשים מציג את סך מחיר ההון (שווי השוק) של קבוצת הצמרת בדרוג התאגידים בארה"ב (0.01%, או אחד חלקי עשרת אלפים, מכלל התאגידים הרשומים על פי שווי השוק שלהם), כאחוז מכלל ההכנסה הלאומית בארה"ב בשנים 1950-2020. (הסקלה הימנית).

הקו העבה מציג את הרווח הנקי של אותה קבוצת הצמרת התאגידית כאחוז מן ההכנסה הלאומית (הסקלה השמאלית).

ניתן לראות כי לאורך התקופה, הן מחירי ההון והן רווחי ההון של התאגידים המובילים נטו מעלה למרות הטלטלות והמשברים. מחיר ההון של קבוצת הצמרת, המבוטא כאחוז מן ההכנסה

הלאומית (רק להשוואה, כי מחיר ההון אינו חלק מזרם ההכנסה הלאומית), עלה פי 10, מ־20% בתחילת שנות החמישים עד ל־200% בשנת 2020. חלקו של הרווח הנקי של הקבוצה בהכנסה הלאומית באותה תקופה עלה פי שניים וחצי (מ־2% ל־5% בהכנסה הלאומית של ארה"ב).

עוד מעט ניווכח (בניגוד לדעה הרווחת בקרב כלכלני הממסד), כי השגשוג בשוק ההון מאז שנות השמונים במאה העשרים כמעט שלא נבע מ"צמיחה כלכלית". הוא נבע בעיקר מחלוקה־מחדש של הכנסות לטובת קבוצות ההון הדומיננטיות, תחת מסווה אידיאולוגי בנוסח "גלובליזציה", "הפרטה", "סחר חופשי", "שלום של שווקים" ושאר מיני כיסויים.

השאלה היא מהיכן נבעה החלוקה־מחדש של הכנסות לטובת קבוצות ההון הדומיננטי?

שאלה חשובה יותר היא: מהם גבולות היכולת של הקבוצות הללו במשטר הכוח הנוכחי לכפות סדר כזה של חלוקה מחדש? התשובה המשותפת לשתי השאלות, מתחילה בחקירת נבכי ההכנסה הלאומית. במשטר ההון, ההכנסה הלאומית היא הבסיס החשבונאי למנגנון החלוקה־מחדש והיא אף מסמנת את הגבול ליכולת של השליטים לחולל חלוקה־מחדש.

ב. החלוקה־מחדש של ההכנסה הלאומית

ובכן מי הן הקבוצות שניתן לחלק מתוכן את ההכנסות? לכפות עליהן את אופי החלוקה־מחדש? מהם מרכיבי ההכנסה הלאומית של ארה"ב והשינויים שהם עברו ונערכו מחדש במרוצת השנים?

טבלה י"ד.1 מפרקת את ההכנסה הלאומית האמריקאית למרכיביה הרשמיים (אם כי גודל המלבנים שבטבלה הינו שרירותי ואינו משקף את הגדלים היחסיים של ההכנסות).

טבלה י"ד.1 מרכיבי ההכנסה הלאומית

1	הכנסה לאומית					
2	הכנסות שלא מעבודה					שכר עבודה
3	הכנסות מהון				הכנסות שלא מהון	
4	רווח לפני מס			ריבית נקייה		
5	רווח אחרי מס		מס תאגידי			
6	רווחי צמרת 0.01%	רווחי השאר				

השורה הראשונה היא סך כול ההכנסה הלאומית, כלומר סך ההכנסות הכספיות שזורמות אל היחידים והארגונים בארה"ב בשנה. השורה השנייה מחולקת לשני הרכיבים הראשיים בהכנסה הלאומית הרשמית: "שכר עבודה" ו"הכנסות שלא מעבודה או מהון".

מאחר ששכר העבודה הינו הומוגני בעיקרו, אין עניין להתעכב עליו ולפרקו. משום כך, השורה השלישית ממתמקדת ברכיב הכנסות שלא־מעבודה. הכנסות אלה מתפצלות לשני מרכיבים עיקריים: "הכנסות של בעלי הון" ו"הכנסות של בעלי הכנסות שלא מעבודה או מהון" (בעלי עסקים קטנים, רנטות, הכנסות ממשלתיות).

שורה ארבע מתרכזת בהכנסות הקפיטליסטים, ואלה מורכבות מ"ריבית נקייה" ומ"רווחים לפני מס". שורה חמש מראה שהרווחים הנקיים כוללים "מיסים תאגידיים" הזורמים אל הממשל ו"רווחים לאחר מס" שבשליטת הקפיטליסטים.

לבסוף, השורה השישית מציגה את רווחי הקפיטליסטים שלאחר מס, ואלה מתחלקים בין קבוצת הצמרת התאגידית (0.01%) לבין שאר התאגידים.

נותר עתה לבחון את השינויים בחלוקה־מחדש של רכיבי ההכנסה הלאומית שהתחוללו מאז שנות השלושים בארה"ב.

ראינו בתרשים הקודם (תרשים י"ד.3), שבשבעים השנים האחרונות, קבוצת הצמרת התאגידית (0.01%) הצליחה יותר מלהכפיל את רווחיה לאחר מס בתוך ההכנסה הלאומית. התפתחה כאן היררכיה של חלוקה־מחדש בין הקבוצות השונות. במחקר שפרסמנו ב־2012 הראנו, ראשית, שמשנות השלושים של המאה העשרים ועד 2010 חלקן של ההכנסות מהון בהכנסה הלאומית עלה בכ־50%. שנית, שהן חלקם של הרווחים לפני מס והן של הרווחים לאחר מס בהכנסה הלאומית עלה ב־120%. ושלישית, שמאז 1950 חלקם של רווחי הצמרת התאגידית (0.01%) בתוך ההכנסה הלאומית העפיל ב־135%.[3]

השאלה היא: מי הן השכבות שכנגדן השליטו הקפיטליסטים — כלומר קבוצות ההון, ובעיקר קבוצות ההון הדומיננטי — את החלוקה־מחדש של ההכנסות? וכאן נמצאו שתי שכבות שהקפיטליסטים פעלו נגדן: השכירים ובעלי ההכנסות שלא מעבודה ושלא מהון.

תרשים י"ד.4 מציג בקו העליון העבה את אחוז המועסקים באוכלוסייה הבוגרת שמעל לגיל 16 (הסקלה השמאלית). הקו התחתון הדק מראה את היחס בין השכר לעובד לבין ההכנסה הלאומית לבוגר (הסקלה הימנית).

השינויים בהיסטוריה האמריקאית ניכרים היטב. בעוד שלאורך זמן, אחוז השכירים באוכלוסיית ארה"ב הלך וגדל (מלבד התנודות בעקבות משברי 2008 וגלי מגפת הקוביד), השכר למועסק ביחס להכנסה הלאומית לבוגר נמצא ברוב התקופה במגמת שקיעה. השכר היחסי למועסק נפל בחדות בשנות השלושים, אך התאושש חלקית עם עליית מדינת הרווחה. התפנית המחודשת כלפי מטה החלה בעידן ממשל רייגן עם הנהגת המדיניות הניאו־ליברלית הרשמית בשנות השמונים. היא התייצבה באמצע העשור הראשון של המאה הנוכחית, אחרי שהשכר למועסק ביחס להכנסה הלאומית לבוגר הספיק ליפול ב־14%.[4]

השיטה הופעלה, אם כן, על פי המתכון הישן והטוב: תוך כדי מיתון מצרפי בהכנסה הלאומית הקבוצות השליטות משנות את סדר החלוקה: יותר ויותר בני אדם הופכים לשכירים ולחסרי השכלה ומיומנויות, ובמקביל הקבוצות השליטות מפרקות את רשתות הרווחה והארגונים הציבוריים ומחלקות־מחדש לטובתן את ההכנסות משכר בתוך הרשת ההיררכית.

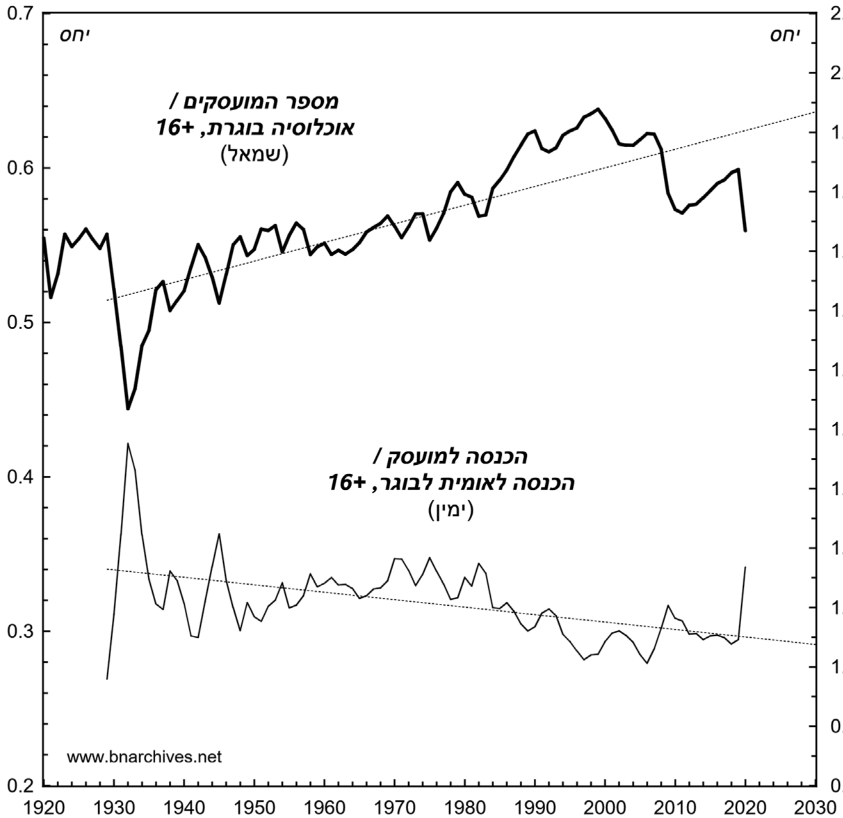
3 Bichler and Nitzan (2012b)

4 גם משבר 2008 וגם משבר הקוביד הביאו לנפילה חדה במספר המועסקים היחסי (סדרה עליונה) ולעלייה חדה בהכנסה היחסית למועסק (סדרה תחתונה). הסיבה היא, שמצד אחד הייתה בשני המשברים ירידה גדולה בתעסוקה, בעוד מספר הבוגרים נשאר פחות או יותר קבוע, ומצד שני השכר הממוצע השתנה אך במעט בעוד שההכנסה הלאומית לבוגר נפלה בחדות.

השאלה היא מה הם גבולות הנפילה? עד כמה הקבוצות השליטות יוכלו לשחוק את השכר בהכנסה הלאומית?

התשובה אינה ברורה, אך סביר להניח שאם היחס בין השכר להכנסה הלאומית לבוגר ימשיך לרדת, כל דחיקה נוספת שלו תהפוך לקשה יותר. למעוררת יותר התנגדות.

תרשים י"ד.4
שיעור המועסקים וההכנסה למועסק בארה"ב

הערה: הנתונים האחרונים הם של שנת 2020

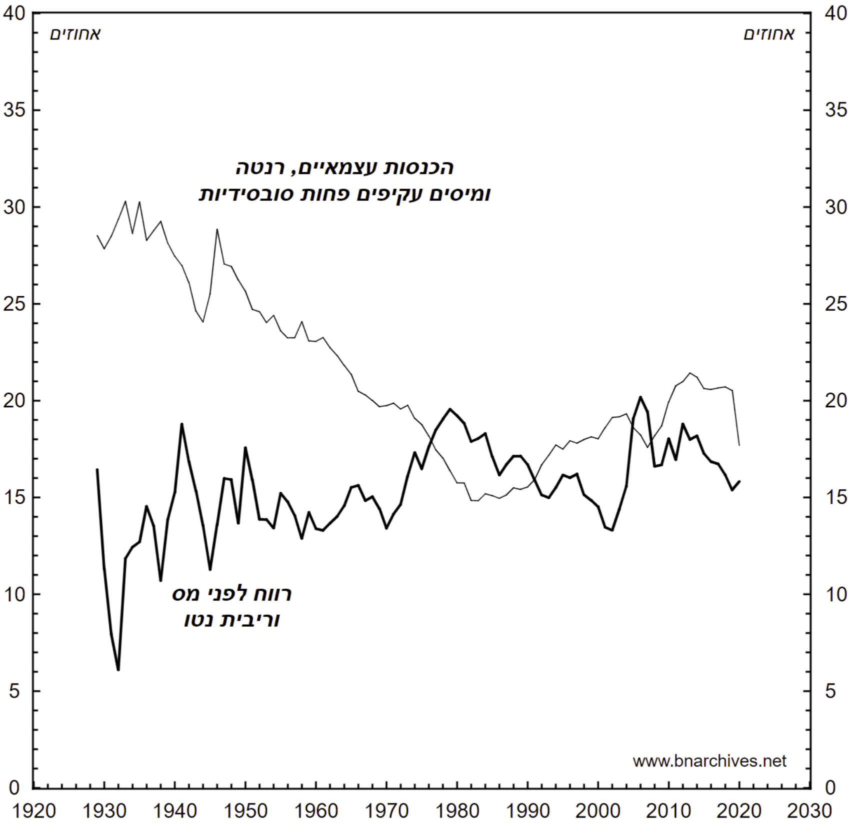
Source: *Historical Statistics of the United States*, *Earliest Times to the Present*: *Millennial Edition* (online) (series codes: Age_16AndOlder_Aa141_Number for the adult population, 16 years and over [till 1946]; CivilianLaborForce_Employed_Total_Ba471_Thousand for the number of employees [till 1947]); U.S. Bureau of the Census through IHS Markit (series codes: ANPCTTGE16 for the adult population, 16 years and over [from 1947]).

השכבה הבאה שעברה חלוקה־מחדש יסודית בהכנסותיה היא שכבת בעלי ההכנסה שלא מעבודה ושלא מהון ("הקפיטליסטים חסרי הקפיטל", "המעמד הבינוני", "העצמאים", בעלי עסקים קטנים, רנטיירים).

שכבה נרחבת זאת היוותה בעבר נדבך חשוב בחלום האמריקאי, אך כפי שרואים בתרשים י"ד.5, חלקה של השכבה בהכנסה הלאומית (הקו הדק) הלך ושקע מאז המשבר הגדול של שנות השלושים. רק בשנות ה־80 התייצב חלקה של השכבה ואפילו התאושש מעט, אך השכבה נותרה צללית בלבד של מה שהייתה לפני שנות השלושים של המאה העשרים. עליית קבוצות ההון הגדולות והמשטר התאגידי־מדיני, הותירה אותה מאחור.

מול שכבה זאת ניצבת שכבת הקפיטליסטים (הקו העבה). על פי סדרות הנתונים, התחוללה בתוך שכבת ההכנסות שלא מעבודה חלוקה־מחדש מסיבית, שבה חלקם של בעלי ההון עלה בערך מ־12% עד ל־17% מן ההכנסה הלאומית, בעוד חלקם של העצמאיים והרנטיירים נפל מ־30% עד לרמה של 20% מן ההכנסה הלאומית.

תרשים י"ד.5
הקפיטליסטים מול בעלי ההכנסות שלא מעבודה ושלא מהון:
חלקן של שתי הקבוצות בהכנסה הלאומית של ארה"ב, 1929–2020

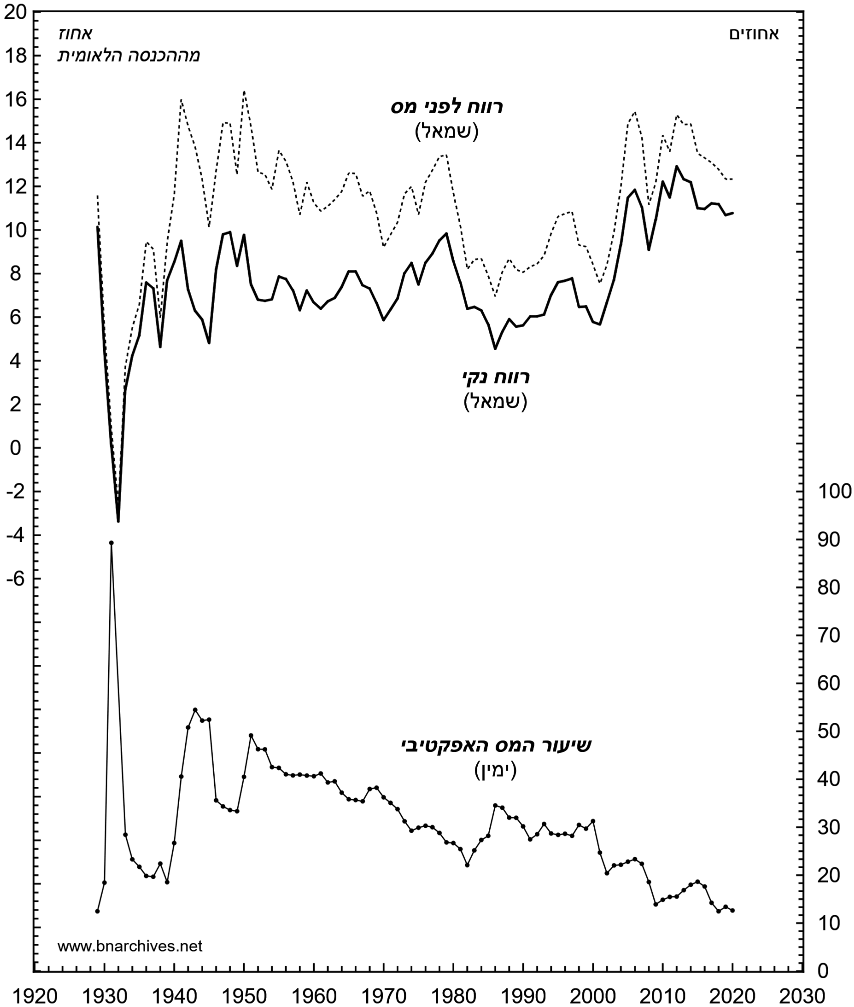

הערה: רווחים לפני מס נמדדים ללא התאמות הון (CCAdj) וללא התאמות הערכות מלאים (IVA).

SOURCE: U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series codes: YN for national income; ZB for pretax profit without CCAdj & IVA; INTNETAMISC for net interest; YPPROPADJ for proprietors' income; YPRENTADJ for rent; TXIM for indirect taxes; SUBG for subsidies).

האם יהיה ניתן להמשיך בחלוקה־מחדש לרעת הכנסות העצמאיים ובעלי ההכנסה שלא מהון? בסדר הנוכחי כנראה ניתן, אולם לאור תוצאות ההצבעה בבחירות בארה"ב ב־2020 וההתפרצות האלימה לקונגרס של מצביעי טרמפ, נראה שהגבולות כבר קרובים למדי.

תרשים י"ד.6
חלקו של הרווח התאגידי בהכנסה הלאומית
ושיעור המס האפקטיבי, 1929-2020

הערה: שיעור המס האפקטיבי הינו ההפרש בין רווח לפני מס לבין רווח אחרי מס המבוטא כאחוז מהרווח לפני מס. ב־1932 הרווח לפני מס היה שלילי, ומכאן ששיעור המס האפקטיבי לאותה שנה הושמט. הרווח נמדד ללא התאמות CCAdj ו־IVA.

SOURCE: U.S. Bureau of Economic Analysis through IHS Markit (series codes: YN for national income; ZB for pretax profit without CCAdj & IVA; ZA for after-tax profit without CCAdj & IVA).

הרובד הבא בהירררכיית הכוח של ההכנסה הלאומית היא הרווח הקפיטליסטי. וכאן נחשפת שיטה לא ישירה לחלוקה־מחדש של ההכנסות באמצעות המיסוי. זאת שיטת המשטר התאגידי־מדיני לחלוקה־מחדש באמצעות התמרונים הפיסקליים, שמשמעותם היא בפשטות – הממשלים והתאגידים מתחלקים ביניהם בשלל החלוקה־מחדש, הלא הוא הרווח לפני מס.

תרשים י"ד.6 מציג את הרווחים לפני מס (הקו המקווקו) של ההון התאגידי ואת אחוז המס בפועל שהעבירו הקפיטליסטים מרווחיהם לממשל (הקו המנוקד התחתי).

מבחינת הקפיטליסטים, "השורה התחתונה" היא הרווח הנקי שבידיהם (הקו העבה). סדרות הרווח לפני מס והרווח הנקי מחושבות כאחוז מההכנסה הלאומית.

ממבט ראשון רואים ששתי סדרות הרווחים, לפני ואחרי המס, מקבילות בתנודותיהן. במבט מעמיק יותר מבחינים שהתפנית הניאו־ליברלית שהחלה בשנות השמונים לא הייתה מקרית, לאור הירידה התלולה בחלקם של הרווחים בתקופת הסטגפלציה של שנות השבעים ותחילת שנות השמונים.

ולבסוף, מבחינים, וזאת הנקודה המרכזית, שבשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים, חלקם של **הרווחים שלפני מס** בהכנסה הלאומית היה גבוה אף יותר מאשר בשנות העשרים של המאה העשרים ואחת. לעומת זאת, חלקו של **הרווח הנקי** באותן שנים מוקדמות היה נמוך ביותר בהשוואה לשני העשורים הראשונים של שנות האלפיים.

הסיבות לכך משתקפות בקו התחתי המתאר את שיעור המס האפקטיבי: מסתבר שבשנות העשרים העליזות (לקפיטליסטים), וכן בשנות השלושים הקשות (לאנשי התחתית), התאגידים מיעטו בתשלום מס. המדיניות הקיינסיאנית ומדינת המלחמה־רווחה שצמחו בעקבות המשבר הקפיצו מעלה את שיעור המס האפקטיבי מ־20% בשנות השלושים לכמעט 55% בתחילת שנות הארבעים. בשנות החמישים, בעקבות התחלת המלחמה הקרה והחזרה לשמרנות, החלה הירידה ההדרגתית בשיעור המס. וככל שעידן המשבר הגדול הושכח, פחדם של הקפיטליסטים שכך וביטחונם העצמי שב – כן צלל המס האפקטיבי מטה, והקפיטליסטים הצליחו להגדיל את חלקו של הרווח שלאחר מס בהכנסה הלאומית. מאמצע שנות הארבעים עד ל־2020 הוא גדל ב־71%, אף שחלקו של הרווח לפני מס ירד ב־11%.

האידיאולוגים האקדמיים עמלו קשות בפירוק שרידי הקיינסיאניזם הישן ומתן לגיטימציה לסדר הניאו־ליברלי החדש. כך או אחרת, בשנת 2020 שיעור המס האפקטיבי שב לרמה השחצנית של שנות העשרים. זאת רמה שעוררה בקרב קפיטליסטים זקנים בעלי זיכרון היסטורי, כמו באפט וסורוס, סימני חשש. מכל מקום, ברמת מס אפקטיבי של 15% יש צורך בירידה גדולה ביותר בשיעור המס כדי להגדיל את הרווח הנקי ולו במעט, וזה נראה כמשהו שהסדר התאגידי־מדיני הקיים לא יוכל לעשות מבלי לחצות את הגבול האחרון ולערער את עצם קיומו של המשטר (אלא אם יימצא תירוץ אידיאולוגי מפולפל הכרוך באיום כלשהו בנוסח המלחמה הקרה, מגפה, שינוי אקלימי, אסון אקולוגי).

הנדבך האחרון בחלוקה־מחדש הפנימית בתוך הירררכיית הכוח בארה"ב, הוא הרווח הדיפרנציאלי של ההון הדומיננטי, משמע, יכולתן של קבוצות ההון המרכזיות לחלק־מחדש את הרווח התאגידי עצמו. למן שנות החמישים הצליחו 200 הפירמות המובילות בארה"ב "להכות את הממוצע" ולהגדיל בתלילות את הרווח שלפני מס ואת ההכנסות מריבית ביחס לפירמה ממוצעת.[5]

5 Bichler and Nitzan (2021a). התפתחות הרווח הנקי והדיפרנציאלי של 100 ו־500 הפירמות המובילות מתוארת בתרשים י"א. 4.

ב־1952 היה סך הרווח לפני מס וההכנסה מריבית של פירמה דומיננטית טיפוסית (מקבוצת 200 המובילות) גדול פי 1,000 מאשר סך רווחיה לפני מס והכנסותיה מריבית של פירמה ממוצעת. בשנת 2007 יחס ההכנסות בין שני טיפוסי הפירמה כבר הגיע ל־18,000. כלומר תוך מעט יותר ממחצית המאה, גדל פי 18 כוחן היחסי של קבוצות ההון המובילות לחלק־מחדש את הרווח התאגידי.

מנגד, אף שהצבר הדיפרנציאלי נשמע מרשים, נראה בבירור שיכולתן של קבוצות ההון הדומיננטי להמשיך בקצב מהיר כזה של הצבר הולכת ופוחתת. אם בשנות החמישים הממוצע השנתי בצמיחה הדיפרנציאלית של הרווחים לפני מס וההכנסות מריבית היה 6-7 אחוזים, בעשור השני של שנות האלפיים הצמיחה הדיפרנציאלית של ההון הדומיננטי ירדה ל־2 אחוזים לשנה בלבד.

אף אם הרווחים האבסולוטיים גדלים, הרי ברור שקשה יותר להעפיל במעלה מדד הרווחים הדיפרנציאליים מיחס של 18,000 ל־36,000 מאשר לטפס מיחס של 1,000 ל־2,000. בקצרה, גם כאן היכולת לחלק־מחדש הולכת וקרבה לגבולותיה. מכל מקום, כאשר המבנה ההירכי של ההכנסה הלאומית של ארה"ב מיצה את הסדרים הקודמים והסדרים מחדש שנערכו בו, נפרצו גבולות המסגרת וקבוצות ההון הדומיננטי הרחיבו את יחסי הכוח אל מחוץ לארה"ב.

התוצאה של הרחבה זאת, הידועה בציבור בשם "גלובליזציה", הייתה עלייה מתמדת ברווחים של תאגידים אמריקאיים מחוץ לארה"ב. רווחי חוץ אלה, אשר בשנות הארבעים של המאה העשרים היוו 7% מסך רווחיהם הנקיים, הגיעו בשנת 2000 לקרוב ל־50%.[6] מנגד, שליטתם התאגידית־מדינית מחוץ לארה"ב נחלשה מאז שנות השמונים והם נתקלים בהתנגדות גוברת של קבוצות תאגידיות־מדיניות לא אמריקאיות, דבר המסביר בין השאר את התמתנות הצמיחה ברווחי החוץ של קבוצות ההון הגדולות בארה"ב, ובעיקר את הירידה בשיעור הגידול ברווחים הדיפרנציאליים שלהן בכלל.

בסיכומו של דבר, נראה שתהליכי חלוקת ההכנסה לטובת ההון הדומימננטי בארה"ב מתקרבים לגבולות הכוח שלהם. חמיסת השכירים, דלדול העצמאיים והורדת מיסוי התאגידים נעשים קשים יותר ויותר, והתשואה עליהם הולכת וקטנה. במקביל, קבוצות ההון הגדולות בארה"ב ניצבות בפני חזית מתעבה של קונצרנים בינלאומיים גדולים המערימים מכשולים על יכולת ההתרחבות העולמית שלהן. ההצבר הדיפרנציאלי של קבוצות ההון הדומיננטי האמריקאיות נקלע לקשיים הולכים וגוברים.

ג. המשבר הקפיטליסטי על פי תיאוריית הון־ככוח

עד כה נפרסה תיאוריית הון־ככוח בשלל היבטים ותהליכים. עתה נותר לבחון את "מעשיותה". שהרי מה יועילו לנו, אנו ילידי תרבות ההון, קשקושים פילוסופיים והגיגים עיוניים. בסופו של דבר, תיאוריה המתיימרת להבין את ההון, המוסד המרכזי של המשטר, אמורה להסביר ולחזות את תנודותיהם של מחירי ההון. ובעיקר, על התיאוריה לחזות באילו תנאים תבוא הסופה ואימתי יסתערו גלי המשבר על המשקיעים.

הכוונה כמובן, אינה לחזות את המשבר לאחר מעשה. כאן משום מה מרבים לבצבץ מבעד להריסות נביאי זעם ומטיפים פונדמנטליים, שידוע לכל יום לאחרי כי הם חזו מאז ומעולם את הצפוי (פרקים 1-2). במקדשים העתיקים רחשו שפע של חזאים ואנליסטים שהצליחו להפיק נבואות שהתגשמו. עובדה היא שזוכרים אותם. חלקם אף הצליחו לייסד כנסיות, מסדרים,

כתות ודורות של מאמינים ומאמינים שכנגד. אף בקפיטליזם, שתמצית קיומו מבוסס על ציפיות לרווח עתידי ואימה מנפילת רווח, קיימות הירכיות מגוונות של מתנבאים ואנליסטים החוזים באובססיביות את עתידות (מחירי) ההון. אף הם, כמו עמיתיהם במקדשים העתיקים, מתחלקים לאין ספור אסכולות יריבות וכנסיות עוינות.

כבר ראינו לאורכו של הספר, שתיאוריות ההון הרווחות, הניאו־קלסיות והמרקסיסטיות, סתורות בהגיונן, נטולות יכולת הוכחה והפרכה, ובעיקר – מרבות לטעות בתחזיותיהן. אף חזרנו והצהרנו: בדתות משטר ההון ובפולחניו, אין צורך בהיגיון. לא מעניין למה הדשא ירוק. אם אתה חכם סימן שאתה מיליונר, או ההפך. העיקר הוא השורה התחתונה. אין חשיבות לכך שהמודל טיפשי, העיקר שהוא "עובד", כלומר "יעיל", משמע "רווחי".

מתוך ההבנה הזאת חיפשנו את המודלים שהראו הצלחה גבוהה בתחזיותיהם. זאת, כדי שנוכל להשוותם למודל של שוק ההון שניתן להפיק מתיאוריית הון־ככוח. לבסוף מצאנו את המודל שמראה את ההצלחה הגבוהה ביותר בתחזיותיו לטווח ארוך על התשואה העתידית, הלא הוא המודל של ג'ון הוסמן, מנהל קרן השקעות על שמו.[7]

ג.1 המודל של הוסמן

כמו מיטב המודלים המתוחכמים, המודל של הוסמן מתבסס על אמונה קנאית בדבר היחס הגורלי בין הספרה הריאלית לבין הספרה הפיננסית, או בין הייצור התעשייתי לבין ההון הפיננסי (פרקים 2-1). המודלים הללו מנסים לנבא מהי הסטייה הלא רציונלית מקו המגמה ומתי יגיע יום הדין. מעט מצליחים לעשות זאת, אבל מודל הוסמן מצא את היחס המוזהב הזה.

משוואה י"ד.4 $$\text{מדד הוסמן} = \frac{\text{שווי השוק של התאגידים הלא פיננסיים}}{\text{הערך המוסף הגולמי של התאגידים הלא פיננסיים}}$$

המודל הינו פשוט וחביב למדי. הוא מציב במונה הפיננסי את שווי השוק של הפירמות המוגדרות כ"לא פיננסיות" (כלומר ללא בנקים, ביטוח, השקעות, נדל"ן וכו'), ובמכנה מיוצג העולם "היצרני" באמצעות קטגוריית "הערך המוסף הגולמי" של אותן פירמות הלא פיננסיות.[8]

את מרכיבי היחס הזה ניתן להראות לאורך השנים 1947-2020 בתרשים י"ד.7.

בתרשים רואים שתי סדרות נתונים. הקו העבה הוא שווי השוק (הקפיטליזציה) של הסקטור התאגידי הלא פיננסי בארה"ב (הכולל נכסים שתאגידים אמריקאיים מחזיקים בשאר חלקי העולם).

הקו הדק מייצג את הערך המוסף הגולמי של אותו סקטור (הכולל פעילות תאגידית מחוץ לארה"ב). מדובר בשתי סקאלות נפרדות, משום ששווי השוק גבוה בהרבה מן הערך המוסף. למשל, בשנת 2020 שווי השוק של הסקטור הגיע לכ־53 טריליון דולר (בסקאלה הימנית) ואילו הערך המוסף הגיע לכ־16 טריליון "בלבד".

מכל מקום, בדוקטרינה הניאו־קלסית, היחס בין הפיננסי לבין היצרני, או בין "מחיר השוק" לבין "הערך הכלכלי", נוטה לטווח ארוך להתנודד ולהתכנס סביב הממוצע (mean reverting).[9]

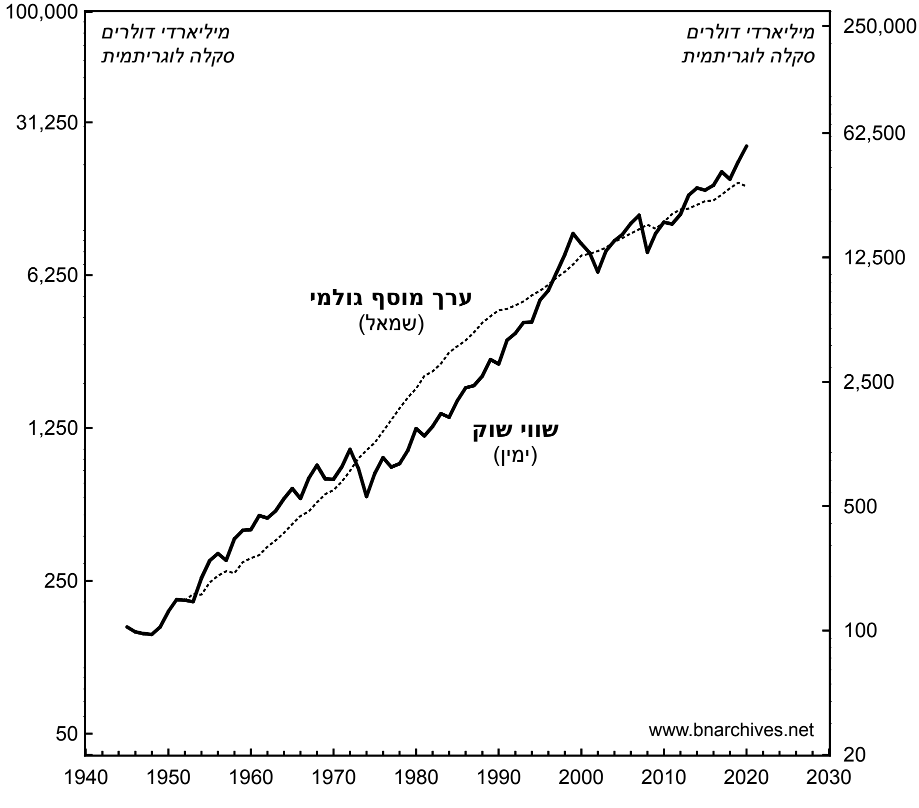
7 Hussman (2015a, 2015b)

8 חישוב הערך המוסף הגולמי הינו פשוט: מפחיתים מן התמ"ג האמריקאי מיסים לא ישירים וסובסידיות וכך מקבלים אומדן כספי של הפעילות "הריאלית" של התאגידים הלא פיננסיים בארה"ב.

9 בפרק 2 ראינו תרגיל דומה בצורת ה־Q של טובין, שבו היחס בין שווי השוק "הפיננסי" ועלות ההחלפה של הנכסים "הריאליים" נע בטווח שבין היחס הנמוך 0.6 לבין היחס הגבוה 3.2.

וכאן נכנס הלהטוט של הוסמן: קחו את היחס הזה שבין המחיר לערך ותראו — הוקוס פוקוס: היחס יכול לחזות טוב למדי את **התשואה הנומינלית הכוללת על השקעה במדד S&P 500** (כלומר, את התשואה, כולל השקעה מחדש של הדיבידנדים, על מדד מחיר ההון של 500 התאגידים הגדולים לפי Standard & Poor's) — **ב־12 שנים הבאות.**

תרשים י"ד.7
שווי השוק וערך מוסף גולמי של תאגידים אמריקאיים

הערה: שווי השוק של התאגידים הלא פיננסיים כולל נכסים מקומיים ושבשאר העולם. ערך מוסף גולמי של התאגידים הלא פיננסיים הוא הערך המוסף הגולמי המקומי שמתווסף אליו הערך המוסף המחושב מפעילות מחוץ לארה"ב. החישוב נעשה על ידי הכפלת הערך המוסף הגולמי המקומי של סקטור התאגידים הלא פיננסיים ב (רווח בארה"ב מפעילות מחוץ לארה"ב / רווח לאחר מס המקומי בארה"ב + 1). נתוני הרווח המקומיים ומחוץ לארה"ב מחושבים כממוצעים עוקבים של 5 שנים. הנתונים האחרונים הם מ־2020.

SOURCE: Market value of nonfinancial corporations is from the Federal Reserve Board Flow of Funds through IHS Markit (series codes: LM103164103 for domestic assets and LM263164100 for assets held in the rest of the world). Domestic gross value added of nonfinancial corporations is from the Bureau of Economic Analysis (BEA) through IHS Markit (series code: GVANFC). U.S. after-tax profit is from the BEA through IHS Markit (series codes: ZAD for domestic after-tax profit, XFYADIV for foreign dividend income and XFYAREONUSDI for reinvested foreign earnings).

ובאיזה דיוק? ובכן, יוצא 0.87– במדד פירסון בשנים 2008-1952, ו־0.93– לשנים 2004-1952. מה תגידו? לא רע בכלל!!!

וזאת מראה לנו תרשים י"ד.8.

הקו העבה בתרשים הוא מדד הוסמן. המדד הוא היחס בין שווי השוק לבין הערך המוסף הגולמי של התאגידים הלא פיננסיים האמריקאיים. הציר השמאלי מסמן את היחס בשנים 2020-1952. כך למשל ניתן לראות שמאז שנות התשעים היחס הלך וגדל, כלומר, עדות לכאורה לתהליך שהמרקסיסטים ואחרים ראו בו "פיננסיזציה" של ההון.

הקו המקווקו הוא המעניין. **זה הקו שאותו אמור מדד הוסמן לנבא.** הוא מייצג כאמור את ערכי התשואה השנתית הנומינלית הכוללת על ה־S&P 500 ב־12 השנים הבאות.[10]

נניח, קפיטליסט השקיע במדד S&P 500 בשנת 1984, בעת שמדד הוסמן היה פחות מ־0.6 (הסקלה השמאלית). אותו משקיע "יצא גדול", בהרוויחו 16% בממוצע שנתי ב־12 השנים הבאות (הסקלה הימנית). יש לשים לב שסדר הערכים של התשואה הכוללת בסקלה הימנית הינו הפוך, משמע זאת סקלה יורדת: התשואות הנמוכות והשליליות למעלה, והגבוהות למטה.

אם קיים באוטופיה (ניאו)ליברלית כלשהי קפיטליסט סבלני ביותר, המחזיק במשך שנים מניות כבדות כמו מדד S&P 500, הוא יכול בביטחון של 87% (או אפילו 92%, אם הוא מחליט להתעלם מארבע השנים האחרונות במדגם) לדעת מה תהייה התשואה הכוללת שלו בעתיד הרחוק. למשל ב־1981, כאשר שווי השוק של התאגידים הלא פיננסיים האמריקאיים ירד לשפל של 57% ביחס לערך המוסף הגולמי שלהם – מדד הוסמן יצק נחמה בעצמות המשקיעים בנבאו שעד 1993 יפיק מדד S&P 500 תשואה כוללת של 16.1%. ואכן, ב־12 השנים הבאות עד 1993, זאת הייתה התשואה בה זכה המשקיע משנת 1981.

או בשנת 1999, בה היחס שווי השוק/הערך המוסף הגולמי הרקיע לשיא (שלפני מפולת הדוט. קום) של 223%. מודל הוסמן ניבא שהתשואה הכוללת הנומינלית השנתית ב־12 השנים הבאות עד לשנת 2011 תהיה מזערית (0.55%). ואכן צדק הנביא (אמרנו כבר, להטוט).

מנגד, יש להודות שפה ושם המודל אינו מדויק לחלוטין. בין השנים 1967-1962, למשל, הוא ניבא פחות מדי תשואה, ולעומת זאת בשנים 1989-1984 הוא חזה יותר מדי תשואה, ובחצי השני של העשור הראשון במאה העשרים ואחת הניבוי היה מוטה מטה לגמרי. טוב, לא כל אחד מושלם.

אוקיי, אם אתה כזה חכם, אז תגיד לי: אם השקעתי ב־2020 ב־S&P 500, כמה אקבל? בסדר, שיהיה אפילו בעוד 12 שנה?

לפי הוסמן, ב־12 השנים הבאות תזכה בקדחת. ואם לדייק – אכלת אותה: תקבל תשואה שנתית ממוצעת (כולל דיבידנדים) של 4%– או במלים אחרות, נכנסת לאזור מסוכן של משבר עמוק.

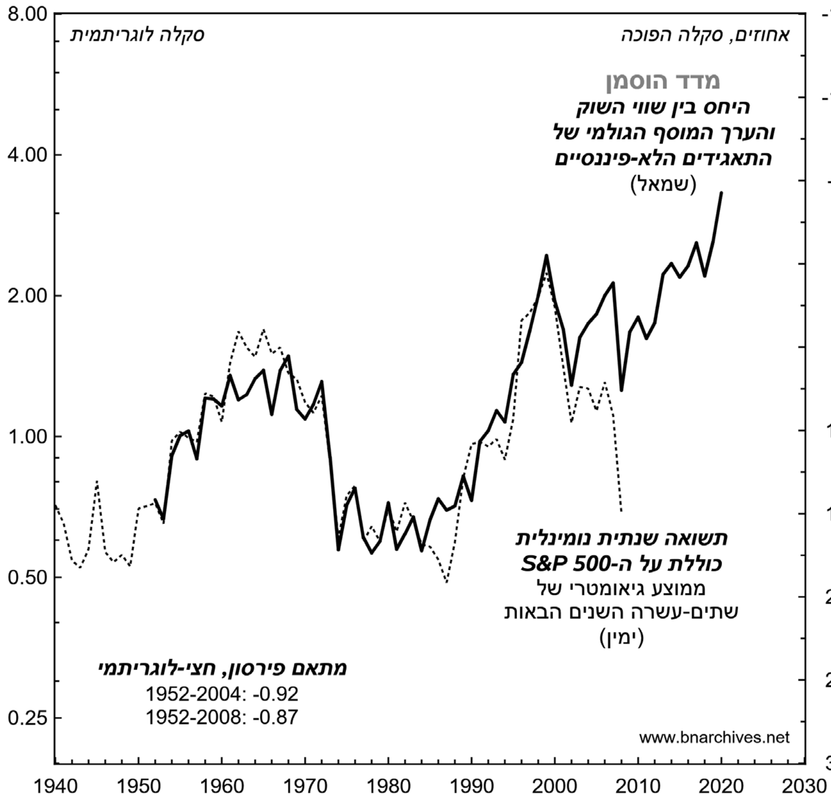
בעיקרו של דבר המודל אומר, שתשואות על הון לטווח ארוך נמצאות בקשר שלילי לרמת היחס שווי פיננסים/ערך הייצור של תאגידים לא פיננסיים. ככל שהיחס הזה של הוסמן יהיה גבוה יותר, כך התשואות יהיו נמוכות יותר וההפך. אך מעבר ליחסי פיננסים/ייצור – יחסים מסוכנים, שרק מאהבים קרי רוח כהוסמן מסוגלים לרדת לעומקם – משהו במודל שלו סותר את אחד העקרונות הבסיסיים שעליהם הוא עצמו בנוי.

העיקרון הבסיסי בתיאולוגיה הפרוטסטנטית הוא "no pain, no gain", וגלגולו הקפיטליסטי, המופיע בצורה מתוחכמת בספרי הניהול העסקי, הוא הקשר הישיר בין רמת הסיכון לבין גודל

10 תשואה כוללת (total return) = שיעור הגידול של הון המניות בתוספת הדיבידנדים.

התשואה. זה גם הפך להצדקה: ככל שהסיכון גבוה יותר כך הרווח ראוי להיות גדול יותר. העיקרון אף חלחל לתודעה ההמונית: **"כדאי להרוויח פחות אבל בטוח"**.

תרשים י"ד.8
מדד הוסמן והתשואה הנומינלית הכוללת על מדד S&P 500

הערה: התשואה הנומינלית הכוללת לעתיד (forward total return) על מדד S&P 500 מחושבת בשני צעדים: ראשית, חישוב היחס בין מדד התשואה הכוללת 12 השנים הבאות לבין הערך השוטף שלה. שנית, הוצאת שורש 12 מהיחס, החסרה של 1 והכפלת התוצאה ב־100. המתאם החד־לוגריתמי הוא בין הלוג של המדד לבין התשואה קדימה. הנתונים האחרונים של יחס שווי שוק/ערך מוסף גולמי הם לשנת 2020. הנתונים האחרונים לתשואה הכוללת השנתית הנומינלית קדימה הם לשנת 2008.

SOURCE: Nominal total return for the S&P 500 is from Global Financial Data (GFD) till 1969 (series code: _SPXTRD) spliced with data from IHS Markit for 1970 onward (series code: SP500TRI). Market value of nonfinancial corporations is from the Federal Reserve Board Flow of Funds through IHS Markit (series codes: LM103164103 for domestic assets and LM263164100 for assets held in the rest of the world). Domestic gross value added of nonfinancial corporations is from the Bureau of Economic Analysis (BEA) through IHS Markit (series code: GVANFC). U.S. after-tax profit is from the BEA through IHS Markit (series codes: ZAD for domestic after-tax profit, XFYADIV for foreign dividend income and XFYAREONUSDI for reinvested foreign earnings).

אלא שלפי התוצאות, המודל של הוסמן דווקא מציג מסקנות הפוכות: סדרת הנתונים שראינו למעלה בתרשים י"ד.8 מצביעה על כך **שהרווחים הגבוהים ביותר צפויים בעת שהסיכון הינו נמוך**

ביותר. כך היה בתחילת 1980: קפיטליסט שקנה והחזיק במדד S&P 500 נהנה מסיכון זעיר והרוויח במרוצת 12 השנים הבאות כ־16% לשנה. לעומת זאת בסוף שנות התשעים הסיכון היה גבוה ביותר, ורוכשי המדד זכו על בטוח רק באולקוס.

מכל זאת יוצא שאין לדעת אם המשקיעים עשויים להיות אוכלי חינם שיזכו בכול טוב או שהם סתם מפסידנים שמשלמים הכול בעבור חופן לא כלום. להוסמן פתרונים.[11]

מכאן ניתן לעבור אל תיאוריית הון־ככוח.

ד. שוק ההון על פי תיאוריית הון־ככוח

אופי־הכוח הקפיטליסטי מיוסד על תשלובת של שלושה יסודות: **יחסי הכוח**, **יכולת הסבוטז' והאימה מפני קריסה**. היסודות הללו והיחסים ביניהם באים לידי ביטוי כמותי במשוואות השונות של הצבר ההון (מחירים, רווחים, מרווחים, עלויות, תשואות, מכפילים וכו').

ד.1 מדד יחסי הכוח

נתחיל מן היסוד הראשון: **יחסי הכוח**. השאלה היא, כיצד לאמוד יחסים אלה ואיך הם מתבטאים במחירי ההון. מכאן גם מתבקשת השאלה: מתי מתחולל משבר ביחסי הכוח, כלומר מהם התנאים למשברי הון מן הסוג שאירעו ב־2000 וב־2008.

כזכור, הקפיטליזציה (מחיר ההון) משקפת בעיקר את הציפיות למידת כושרן של קבוצות ההון המרכזיות העומדות בראש היררכיית הכוח לחלק־מחדש לטובתן הכנסות. הקפיטליזציה אינה משקפת תועלת, פריון, יוזמה טכנולוגית או יחידות עבודה (עודפת או מופשטת). הקפיטליזציה בהתגלמותה הדיפרנציאלית מבטאת כוח תאגידי־מדיני מאורגן הנאמד על פי עמידותו ויציבותו כנגד התנגדות. ניתן אף לומר בבוטות מסוימת, כי מחיר ההון הדיפרנציאלי משקף את מצב הקונפליקט בין קבוצות השליטים, בעלי הארגונים השליטים, לבין אלה הנתונים למרותם: המתנגדים ברמות ההיררכיה השונות, והרוב, האדישים והכנועים.

מאחר שאנו נאלצים להשתמש במסגרת החשבונאיות השליטות, סביר שהנתונים למדדי הכוח אינם טובים דיים, אולם הם יכולים לשקף בעמימות מגמות ארוכות טווח.

ברמה הכללית ביותר, יחסי הכוח יכולים להשתקף באמצעות היחסים בין ההון הדומיננטי לבין השכר. ומדד סביר למדי ליחסי הכוח עשוי להתקבל מן היחס בין מחיר מדד ה־S&P 500 לבין שיעור השכר הממוצע לאורך השנים.

משוואה י"ד.5: $$\text{מדד יחסי הכוח} = \frac{\text{מחיר מדד ה־S\&P 500}}{\text{שיעור השכר הממוצע}}$$

יש להדגיש כי אין מדובר בקונפליקט מן הסוג שהמרקסיסטים מכנים "בעלי הון" כנגד "עובדים". אף אין הכוונה לסכסוך בין מעסיקים בעלי אמצעי ייצור לבין מועסקים שכירים, אלא הכוונה היא ליחסי הכוח

11 כיאה לקוסמים ופיתיות שרווחו במקדשים, עמדתו של הוסמן בנושא הינה רבת משמעות. מצד אחד, הוסמן מזהיר את קוראי תחזיותיו מפני מניות בעלות ערך מופרז, שהן לטענתו שילוב רעיל של מקסימום סיכון ומינימום תשואה (למשל: Hussman, 2000, 2016). מצד שני, עד כמה שניתן ללמוד מפרסומיו, הוא אינו טורח להסביר את הסיבה לכך שהרכב סיכון/תשואה מוזר כזה ייווצר באופן תיאורטי.

בין שליטי הסדר התאגידי־מדיני לבין כלל קבוצות האוכלוסייה הנשלטות (underlying population). נראה שהקטגוריות במונה ובמכנה משקפות היטב את יחסי הכוח הקפיטליסטיים: השולטים מיוצגים על ידי מחירי ההון הדומיננטי והנשלטים מיוצגים (בהעדר כרגע מדד יותר טוב) על ידי השכר הממוצע.

תרשים י"ד.9 משווה את ביצועיו של מדד יחסי הכוח לאלו של מדד הוסמן.

הקו העבה מייצג את מדד יחסי הכוח. הוא מחושב כמדד המשורשר יחסית לממוצע ההיסטורי (=100) וערכיו מופיעים על הסקלה השמאלית הלוגריתמית. מדד יחסי הכוח מתחיל משנות הששים של המאה התשע עשרה, עם עלייתם של השווקים לניירות ערך ושגשוגם של הברונים השודדים ומסתיים ב־2020, שנת שיא בעוצמתם של צאצאי הברונים ומנגנוני הכוח שצמחו מאז.

הקו המקווקו מייצג את מדד הוסמן (שערכיו מוצגים על הסקלה הימנית הלוגריתמית). כזכור, המדד מבוסס על היחס בין שווי השוק של התאגידים הלא פיננסיים לבין הערך המוסף הגולמי של התאגידים הללו. נתוני הסדרה של מדד זה מתחילים רק ב־1953, השנה שבה התחילו להתפרסם נתוני הערך המוסף של התאגידים הלא פיננסיים. משום כך אין אפשרות להשוות את המדדים לפני תקופה זאת. מכל מקום, מאז, הקשר בין שני המדדים – מדד הוסמן ומדד יחסי הכוח – נראה לא רע: 0.98+ מתוך 1 במתאם פירסון נשמע כמעט מושלם.

כיצד ניתן להסביר את הקשר ההדוק הזה? האם מדובר במקריות סטטיסטית או שקיימת משמעות כלשהי לקשר החזק בין המודלים?

מה שברור הוא, שתוכן היחסים העומדים מאחורי שני המודלים הנפרדים, הינו שונה, ואף הפוך לחלוטין. ראשית, מדד הוסמן, כמו כל מדד ניאו־קלסי טיפוסי, מתאר יחסים אונטולוגיים מנוכרים בין קטגוריות מכניות. מדד יחסי הכוח, לעומת זאת, מתאר יחסים חברתיים גנרטיביים המתחוללים מתוך עצמם (operational symbols).[12]

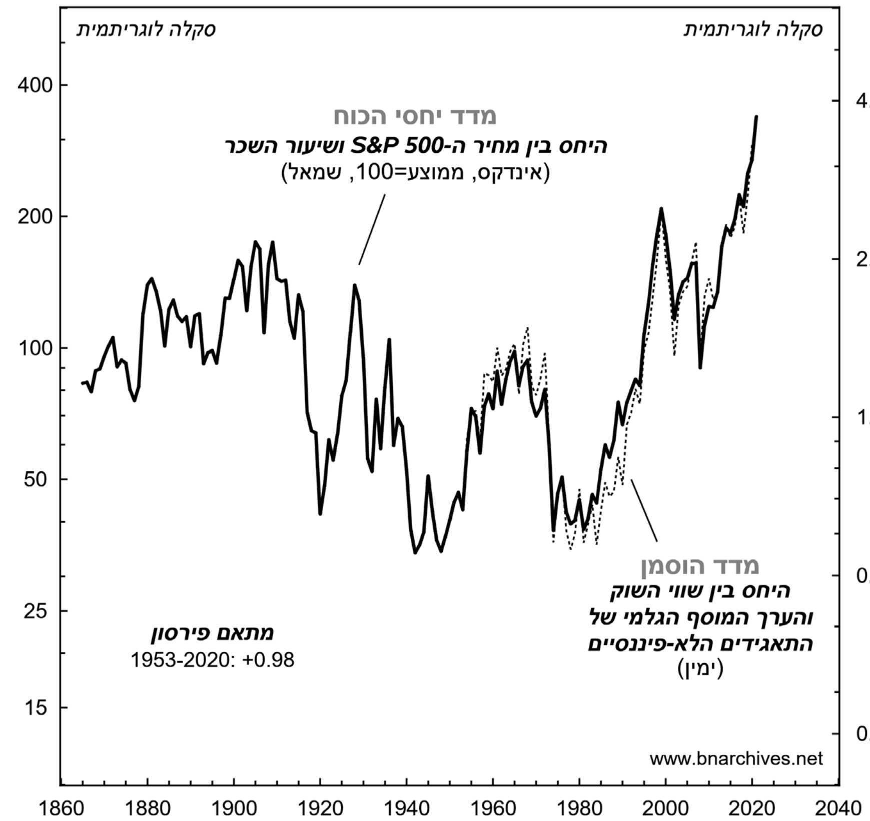
מכאן אף נובע ההבדל השני בין המודלים: מדדים בנוסח הוסמן אומדים באמצעים שונים (כל קוסם ולהטוטיו) את מידת ההתרחקות או **הסטייה מן ההרמוניה**, האמורה לשרור בטבע היחסים שבין ההון הפיננסי לבין עולם הייצור הריאלי (פרק 2). מדד יחסי הכוח, לעומת זאת, אומד **יחס של קונפליקט** בין מחירי ההון הדומיננטי לבין מחירי העבודה. המודל שלנו מודד את היחסים המשתנים בין שליטי הסדר ובעלי הכוח (באמצעות יכולת היוונם) לבין הכפופים לסדר, אשר מידת התנגדותם נמדדת באמצעות יכולתם להעלות את שכרם ובכך להקטין את היחס.

מעבר ללהטוטים, כשמדובר בתיאוריה מדעית, יש לזכור שגם מיתוס או דוגמה (פרדיגמה) מוטעים מייסודם עשויים להפיק תוצאות חיזוי לא רעות. כך למשל, הפרדיגמה הפתולמאית, לפיה השמש סובבת את הארץ, הניבה בעזרת הגאומטריה האוקלידית מדידות ותחזיות טובות למדי במציאות של העולם העתיק (ואפילו טובות יותר מהמודל הקופרניקאי הראשוני). כך גם אנליסטים ממוסדים מסוגלים מפעם לפעם להנפיק תחזיות אמינות לטווח קצר (כפי שגם פרסת חמור מתיזה לעתים ניצוץ). אבל בדומה לפרדיגמה הפתולמאית, שהחזיקה כ־1,200 שנה (יותר נכון הוחזקה בכוח באמצעות הסבוטז' שכפו השליטים והכנסיות על תודעת הנתינים), כך גם הדוקטרינה הניאו־קלסית המוחזקת בכוח, הופכת יותר ויותר לבדיחה רעה.

מבחינת תיאוריית הון־ככוח, הכוח המניע אינו החתירה להתאמה מכנית בין העולם הפיננסי לבין העולם הריאלי, או הדחף לאיזון בין מחירי המניות לבין ערכי התועלת והפריון.

12 Martin (2019)

תרשים י"ד.9
מדד הוסמן מול מדד יחסי הכוח

הערה: מחיר ה־S&P 500 משרשר 4 סדרות שונות: צירוף סדרות נתונים של מניות בנקים, ביטוח ומסילות ברזל משוקללים לשנים 1820-1870 על ידי Global Financial Data. לשנים 1871-1925 על ידי Cowles/Standard and Poor's Composite. לשנים 1926-1956 על ידי 90-stock Composite. ומשנת 1957 ועד עתה: S&P 500. שיעור השכר הוא שרשור של סדרת נתוני שיעור השכר לשעה של עובדים בייצור התעשייתי עד שנת 1946 עם שיעור השכר לשעה של העובדים בסקטור העסקי (ללא חקלאות) מ־1947 ואילך. הנתונים האחרונים במדד יחסי הכוח הם לשנת 2021 ובמדד הוסמן הם לשנת 2020.

SOURCE: Market value of nonfinancial corporations is from the Federal Reserve Board Flow of Funds through IHS Markit (series codes: LM103164103 for domestic assets and LM263164103 for assets held in the rest of the world). Domestic gross value added of nonfinancial corporations is from the Bureau of Economic Analysis (BEA) through IHS Markit (series code: GVANFC). U.S. after-tax profit is from the BEA through IHS Markit (series codes: ZAD for domestic after-tax profit, XFYADIV for foreign dividend income and XFYAREONUSDI for reinvested foreign earnings). The S&P 500 price is from Global Financial Data (GFD) till 1900 (series code: _SPXD) and from IHS Markit from 1901 onward (series code: JS&PNS). The hourly wage rate splices the following series: *Historical Statistics of the United States*, Millennial Edition Online: hourly wages in manufacturing, all trades, 1865-1889 (series code: Ba4290), hourly earnings in manufacturing, all industries, 1890-1913 (series code: Ba4299), weekly earnings of production workers in manufacturing, 1914-1918 (series code: Ba4362), hourly earnings of production workers in manufacturing, 1919-1938 (series code: Ba4361); IHS Markit: average hourly earnings of production workers in manufacturing, 1939-1946 (series code: AHPMFNS); Conference Board through IHS Markit: average hourly compensation of all employees in the nonfarm business sector (series code: JRWSSNFE).

ההפך הוא הנכון: הכוח המניע בסדר התאגידי־מדיני הוא החתירה **לשינוי** ביחסי הכוח המאורגן נגד הכפופים לו.

הצעד הבא, אם כן, הוא לבדוק את התשואות העתידיות על פי מדד יחסי הכוח. אם המדד יראה אמינות בתחזיותיו הדומה לזאת של מיטב החוזים הממסדיים, הרי שניתן לראות בתיאוריית הון־ככוח אלטרנטיבה בעלת בסיס מדעי לנושא הצבר ההון.

תרשים י"ד.10 מציג את מציאות הכוח המהוון. כוח ממשי זה הוא שדוחף את התשואות העתידיות, ולא עסקי התועלת והפריון.

התרשים מציג שתי סדרות נתונים. האחת, המיוצגת על ידי הקו העבה, והיא אותו מדד יחסי הכוח המופיע בתרשים הקודם. המדד משורשר יחסית לממוצע ההיסטורי (=100) וערכיו מופיעים על הסקלה השמאלית הלוגריתמית. כן מוצגים קווי סטיות התקן, אחת מתחת לממוצע ושתיים מעל לממוצע.

סדרת הנתונים השנייה, המיוצגת על ידי הקו המקווקו, מתארת את התשואה השנתית הנומינלית הכוללת של מדד S&P 500 ב־12 השנים הבאות. ערכי הסדרה מופיעים על הסקלה הימנית באחוזים (יש לשים לב שערכיה מוצבים במהופך, כלומר, ערכים נמוכים ושליליים למעלה וחיוביים וגבוהים למטה). לבסוף מוצגים בהדגשה אפורה ארבעת משברי ההון במאה השנים האחרונות.

מוקד התרשים מצוי בצד שמאל למטה, שם מוצגת עוצמת הקשר בין שתי הסדרות. השאלה היא האם מדד מתוצרת תיאוריית הון־ככוח אכן מיטיב לחזות את התשואה בתקופות השונות. ניתן לומר שהקשר בין הכוח המהוון לבין התשואות העתידיות הינו חלש לפני שנת 1929 ומתחזק כאשר מתקרבים לתקופה הנוכחית. מכל מקום, בשנים 1929-2009 מקדם פירסון הוא 0.82– (וקשר הדוק זה הינו ברור בהתחשב בקשר החזק בין מדד יחסי הכוח לבין מדד הוסמן).

אם כן, נראה שהתחזיות אשר ניתן להפיק ממודלים המבוססים על תיאוריית הון ככוח אינן נופלות באופן ניכר באמינותן ממיטב התחזיות הממוסדות. וזאת, אף שמדד יחסי הכוח הינו גולמי ביותר ונזקק לקטגוריות מעודנות יותר מאשר קטגוריית שיעור השכר הממוצע. [13]

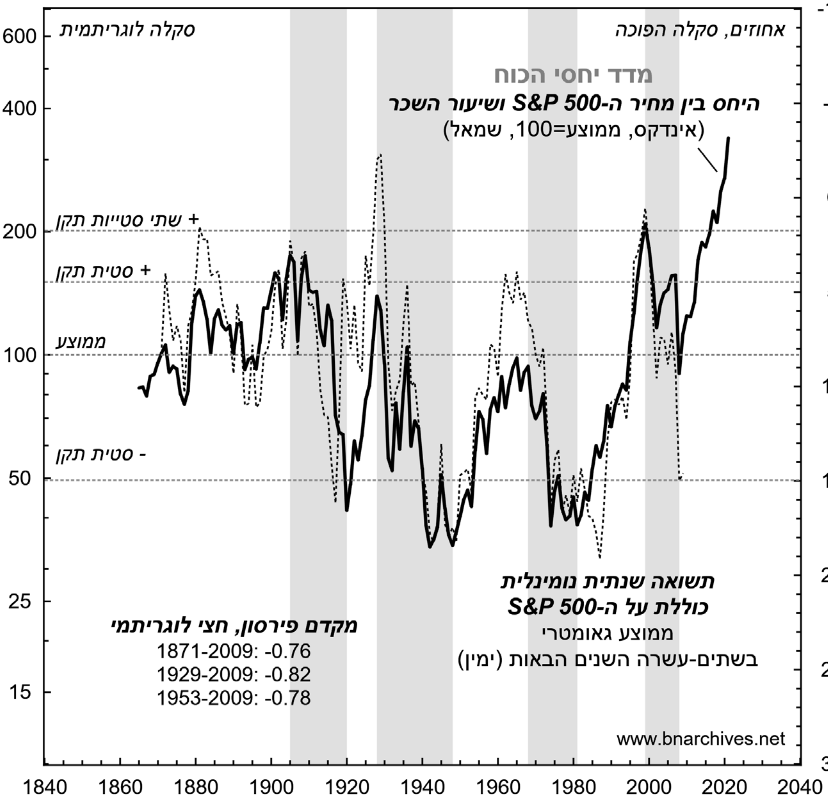
השאלה המתבקשת מלכתחילה היא: אם אכן תוצאות התחזיות של מודל הוסמן ושל מודל הון־ככוח הינן דומות בטיבן – מהיכן הביטחון שההיגיון עומד דווקא לצידנו ולא לצד הקונצנזוס השליט?

וכאן יש צורך לשוב לשני הנושאים שהועלו קודם: **האירציונליות והסיכון**.

המודלים הממסדיים מבוססים על מדידת הסטיות מן ההרמוניה שאמורה לשרור בין העולם הפיננסי לבין העולם הריאלי. הסטיות מוסברות באמצעות "אירציונליות", שהוא בעיקרו מונח סתום (בדומה ל"כופר" השכיח בכל כנסייה ומסדר). בני אדם פשוט לא רציונליים, או שהם מתנהגים באופן לא רציונלי, ומשום כך הם גורמים לסטיות, תנודות, בועות ומשברים. עובדה היא שהיו כמה בני אדם רציונליים שזכו בפרס נובל לכלכלה על שהצליחו להוכיח שחלק ניכר מבני האדם אינם רציונליים. אילו כל בני האדם היו רציונליים מן הסתם לא היה צורך במדע הכלכלה ובאנליסטים, כמו שלא הייתה היסטוריה ולא היה צורך בהיסטוריונים. מנגד, כשבוחנים את מדד הוסמן, שהוא מין מודל של אי התאמה ביחסי העולמות הפיננסיים/ריאליים, נוכחים לדעת כי ב־15% מן התצפיות היחס היה 1. כלומר, ברוב המקרים, ב־85% ליתר דיוק, ההיסטוריה מתעלמת מן התיאוריה וסוטה מן ההרמוניה ואז יש צורך בהסברים רציונליים למציאות האנושית האירציונליות. ההסברים והתירוצים השכיחים הם: זרימת מידע אסימטרית, מדיניות מפלה, שוק לא משוכלל, בלמים מוסדיים, התערבות יתר או חסר של הממשל ועוד.

13 למחקרים השוואתיים בינלאומיים של מודל ההון־ככוח, ראו: Beines and Hager (2020); McMahon (2021)

תרשים י"ד.10
מדד יחסי הכוח והתשואות העתידיות

הערה: העמודות האפורות שבתרשים מסמנות משברים בנוסח "שוק דובים עמוק" (major bear market) ואלה מוגדרים כאזורי נפילה רב שנתיים שמאופיינים: ראשית, הממוצע הנע המרכזי בן עשר השנים של מחירי המניות בדולרים קבועים נוטה מטה לטווח ארוך. שנית, כל שיא עלייה זמני בסדרה אזור הנפילה, עדיין נמוך מן השיא הקודם. מדד מחירי המניות האמריקאיות ממזג ארבע סדרות שונות: הראשונה מכילה מניות בנקים, ביטוח ומסילות ברזל משוקללים על ידי מאגר המידע Global Financial Data לשנים 1820-1870. סדרה שנייה, לשנים 1871-1925 נערכה על ידי Cowles/Standard and Poor's Composite. סדרה שלישית, לשנים 1926-1956 נערכה על ידי 90-Stock Composite, והרביעית, מ־1957 ועד עתה נערכה על ידי the S&P 500. שיעור השכר הוא שרשור של סדרת נתוני שיעור השכר לשעה של עובדים בייצור התעשייתי עד שנת 1946 עם שיעור השכר לשעה של העובדים בסקטור העסקי (ללא חקלאות) מ־1947 ואילך. התשואה הנומינלית הכוללת לעתיד על מדד S&P 500 מחושבת בשני צעדים: ראשית, חישוב היחס בין מדד התשואה הכוללת 12 השנים הבאות לבין הערך השוטף שלה. שנית, הוצאת שורש 12 מהיחס, החסרה של 1 והכפלת התוצאה ב־100. המתאם החד־לוגריתמי הוא בין הלוג של המדד לבין התשואה קדימה. הנתונים האחרונים למדד הכוח הם לשנת 2021 הנתונים האחרונים לתשואה הכוללת השנתית הנומינלית קדימה הם לשנת 2009.

SOURCE: The S&P 500 price is from Global Financial Data (GFD) till 1900 (series code: _SPXD) and from IHS Markit from 1901 onward (series code: JS&PNS). The hourly wage rate splices the following series: *Historical Statistics of the United States*, Millennial Edition Online: hourly wages in manufacturing, all trades, 1865-1889 (series code: Ba4290), hourly earnings in manufacturing, all industries, 1890-1913 (series code: Ba4299), weekly earnings of production workers in manufacturing, 1914-1918 (series code: Ba4362), hourly earnings of production workers in manufacturing, 1919-1938 (series code: Ba4361); IHS Markit: average hourly earnings of production workers in manufacturing, 1939-1946, (series code: AHPMFNS); Conference Board through IHS Markit: average hourly compensation of all employees in the nonfarm business sector (series code: JRWSSNFE). Nominal total return for the S&P 500 is from GFD till 1969 (series code: _SPXTRD) spliced with data from IHS Markit for 1970 onward (series code: SP500TRI).

אולם אם התיאוריה שגויה כבר בנקודת הפתיחה ונאלצת לספק הסברים בלתי פוסקים על הסטייה מן התיאוריה, מדוע יש צורך בה?

כבר הזכרנו למעלה את המנטרה על הקשר החיובי בין הסיכון לבין התשואה, ומנגד הזכרנו שבחינה של מדד הוסמן מראה לעתים דווקא תוצאות הפוכות: ככל שהסיכון נמוך, כך עולה התשואה, כפי שאירע בשנות השמונים, בעת שמחירי המניות היו נמוכים ביותר והתשואה המובטחת הייתה בשיא. כנראה שהמנטרות על יחסי סיכון/תשואה אינן לוקות ברציונליות יתר.

וכאן נראה מדד יחסי הכוח דווקא רציונלי ועקבי בהגיונו. מסתבר שהקשר ההפוך שמתגלה ביחסי סיכון/תשואה תואם היטב את ההיגיון בתיאוריית הון־ככוח. יתר על כן, על פי הגיונה של התיאוריה, היחס נראה כהכרחי לסדר הקפיטליסטי.

יחסי הכוח מבוססים על יכולת הסבוטז', וככל שמדד יחסי הכוח עולה המשמעות היא שההתנגדות גדֵלה ועמה גדל הסיכון למשבר ביחסי הכוח. קל יחסית לקבוצות ההון המרכזיות לתמרן ולהעלות את מדד יחסי הכוח כאשר הוא נמצא בשפל של סטיית תקן אחת או שתיים מתחת לממוצע. כך היה בשפל של שנות הארבעים שלאחר תקופת המשבר הגדול, וכך גם בשנות השמונים שלאחר משבר הסטגפלציה. לעומת זאת, קשה לתמרן כשמדד יחסי הכוח מצוי כשתי סטיות תקן מעל לממוצע, כמו בתחילת המאה העשרים, או באמצע שנות התשעים או בעיקר בשנים 2018-2021, בהן מדד הכוח הגיע לשיא. חומות הסבוטז' אז גבוהות וסבוכות וההתנגדות עזה. במצב כזה, כל תזוזה נוספת מעלה גוררת "עלויות חברתיות" כבדות נוספות (מכנים זאת "פופוליזם"). שתי הפעמים בהן העפיל מדד יחסי הכוח והתקרב לאסימפטוטה (שנות העשרים ושנות התשעים של המאה העשרים) הסתיימו במשבר עמוק.

בקצרה, על פי תיאוריית הון־ככוח, ככל שהכוח המהוון קרב אל האסימפטוטה כן גדל הסיכון לאי יציבות ולמשבר בסדר הקפיטליסטי בכללותו. בשפת ההון היבשה: ככל שמחירי ההון הדומיננטי גדלים ביחס לעלויות השכר, גדל הסיכון והתשואה המובטחת קטנה. במצב כזה יש לקפיטליסטים סיבה טובה להתמלא חרדה לעצם ההסדרים המוסדיים של יחסי הכוח השוררים. בשפה מעשית: קפיטליסטים כבודדים מתחילים לחשוש לרווחי ומחירי הונם.

וכאן נכנס היסוד השני בתשלובת המרכיבה את אופי־הכוח הקפיטליסטי: האימה מפני קריסה.

ד.2 מדד האימה (systemic fear)

המדד אומד את סימני הפחד שהקפיטליסטים חשים כאשר בתוככי הסדר הבטוח והמוכר של יחסי השליטה והקונצנזוס מופיעים מאי שם סדקים מאיימים. אין מדובר בירידה מחזורית בשווקים אשר ממהרים לכסותה באמרות מטעם ובפולחני הרגעה בנוסח "מה שעולה הוא מה שיורד", "תנודות סביב קו המגמה", "בועה שהתנפצה" ודומיהם. אף אין הכוונה בהודעות על הפסדים כבדים של פירמות וסקטורים, או על עלייה במצבת החובות ובשיעורי הריבית במשק. הכוונה היא להתערערות מבנה הכוח עצמו, לגל המאיים בקריסת שוק ההון ולאובדן הביטחון והאמון העצמי של ארגוני השליטה המרכזיים (פרקים 1-2).

פרידריך הגל היטיב לתאר זאת בקטע המפורסם שלו בפנומנולוגיה של הרוח על הדיאלקטיקה של האדנות והכניעות, שבו נפשו של הנתין מיטלטלת מעוצמת "אימת המוות".[14]

14 "... **משום שהתודעה** [הקפיטליסטית הכבולה למכונת־העל של ההון] **לא הייתה נתונה לסכנה ולפחד מדבר זה או אחר** [כמו הסיכוי לנפילת הרווח או העלייה בתנודות מחירי ההון] **ואף לא מרגע זה או אחר בזמן** [כמו בעת "תיקון שווקים" חד או

מדד האימה כשלעצמו מבוסס על אנתרופולוגיה פוליטית המבחינה בין תודעה קפיטליסטית לבין תודעה קהילתית. תודעת ילידי משטר ההון מאופיינת בצְפִייה דאוגה קדימה (forward looking). הקפיטליזציה מבוססת על ציפיות לרווח בעתיד, ואלה מבוססות על אמונה ביכולת להמשיך לנצח בחלוקה־מחדש של ההכנסות והנכסים. באופן מעשי, הקפיטליסט המצוי שרוי בדאגה תמידית אודות כמות הרווחים מן הנכס או מן ההשקעה בבעלותו בעוד שנה, שנתיים, עשרים או מאה שנה – כל זאת כמובן ביחס לשיעור הניכיון המקובל. זהו פולחן הזמן הקפיטליסטי: קדימה, קידמה, צמיחה, מודרניזציה, אבולוציה, שגשוג.

תודעה זאת נראית לילידי תרבות ההון כטבעית וכברורה מאליה. אולם אין היא טבעית ועוד פחות מובנת מאליה. אין לה שום זיקה ל"טבע האדם" או לתבונה (אם כי יכול להיות לה קשר כלשהו לאידיאולוגיות של אבולוציה דרוויניסטית ולמדענות של גנטיקה, גזע ותרבות).

אם נשווה את תרבות ההון לתרבות "טבעית" לא פחות של קהילות האיימרה (Aymara), השוכנות בדרום פרו ובצפון צ'ילי, נתוודע לתודעה הפוכה לחלוטין. שפת האיימרה מתייחסת אל העבר כנוכח לפני האדם ואילו העתיד מצוי מאחוריו.

אם מהרהרים בכך לרגע, נראית שפה זאת הגיונית יותר: האדם הקהילתי ניצב אל מול קברי בני משפחתו ונוכח תולדות ועלילות קהילתו המסופרות לו מדי ערב. ואם יישא עיניו אל הרקיע המואר הוא יחזה במוצאו הקוסמי הנוגה עליו אי שם ממרחקי שנות אור. והעתיד? אפל, ריק ומוסתר אי שם מאחוריו.[15]

הצפייה קדימה של התרבות הקפיטליסטית מיוסדת לא רק על האמונה שהרווחים ימשיכו לזרום לטווח הארוך ושמחירי ההון ימשיכו לעלות לנצח, אלא על משהו עמוק יותר: היא מיוסדת על **האמונה בהמשך צייתנותם של הנתינים**.[16]

מדד האימה הוא הצד הנגדי של האמון בעתידו של סדר החלוקה הקיים ובהמשך צייתנותם של הנתינים בהירככיה. המדד מבוסס על היחסים לטווח קצר שבין הקפיטליזציה לבין הציפיות לרווח. באופן מעשי המדד מבוסס על הקשר שבין **מחיר המניה** של S&P 500 לבין **הרווח למניה** של S&P 500.

ככל שמידת הביטחון תהייה גבוהה יותר, כך הקשר בין מחיר המניה והרווח למניה יהיה חלש או שלילי, וככל שמידת החרדה מפני קריסה תלך ותגדל, כך הקשר מחיר\רווח יהיה חיובי יותר ויתקרב ל־1.

מה פשר המדד? על פי משוואת הקפיטליזציה, מחיר המניה נקבע בטווח הארוך על ידי יחוס הרווח לשער הניכיון המקובל. אלא, כפי שראינו בפרק 11, הקפיטליסט, המשקיע, המנהל והאנליסט מותנים לייחס את שיעור הניכיון **לא לרווח השוטף** (מן השנה הקודמת או מן הרבעון הקודם), אלא

פריצת מלחמה פתאומית]. **התודעה חרדה לעצם קיומה, משום שהיא חשה באימת המוות – האדון העליון** [קריסת משטר ההון]. **ברגעים אלה נמסה התודעה** [העבדותית] **עד לתוכּי נפשה, זועזעה בכל נימיה, וכל מה שהיה עומד ויציב הטלטל בתוכה...**" (Hegel, 1807: 237). [התוספת בסוגריים מרובעים – שלנו]. קטע ידוע זה בפנומנולוגיה, זכה לפרשנויות פוליטיות רבות והידועות ביותר הן של מרקס (1844, 1965), קוז'ב (1947, 1969) ומרקוזה (1941). על הקטע הזה וקריסת משטר ההון: Bichler and Nitzan (2010).

15 Núñez and Sweetser (2006); Pincock (2006). השוו לסיפורי העמים העתיקים באוסטרליה (כריסטיאן, 2018: 14-15).

16 הצפייה קדימה של השליט הישראלי המצוי מיוסדת על הציפיות שמדדי ההון השונים, בעיקר האמריקאיים, ימשיכו לעלות, שהכיבוש לא ייפסק, שהרשות הפלסטינית תוסיף לציית ושהעובדים הזרים יתמידו לשרתו.

לציפיות לרווח בעתיד. הם מותנים לצפות בתחזית הרווחים בעוד שנה, בעוד שנתיים, ולמעשה להתמקד בתזרים הרווחים העתידיים עד קץ העיתים. כך נקבע מחיר ההון **בהווה.**[17]

מאחר שהקפיטליזציה (מחיר ההון העכשווי) מיוסדת על צפייה הרחק קדימה — שינויים ברווחים שוטפים יהיו בעלי השפעה שולית על מחירי הנכסים, ושינויים ברווחים בעבר יהיו חסרי השפעה לחלוטין. מכאן, שבמצב "עסקים כרגיל" לא אמור להיות קשר רב בין התנודות במחירי ההון לבין התנודות ברווחים השוטפים. כלומר, בדרך כלל **המחירים העכשוויים אינם קשורים ישירות לרווחים העכשוויים,** שהרי המחירים עכשיו קשורים לציפיות לרווח בעתיד.

המצב מתהפך כאשר החרדה מפני קריסה הולכת ומתפשטת והקפיטליסטים חוששים מפני העתיד. אז, משום מה, הם משנים את טבעם, ובלא מודע מהלכיהם הולכים ודומים לאנשי האיימרה. מחשבתם על מחיר ההון עכשיו נאחזת בעוגן **רווחי העבר**.

מדוע? כנראה משום שהאימה מחלחלת בעת שמשבר סיסטמי מסתיר את עתיד הרווחים, והעיוורון ממוטט את טקס הקפיטליזציה. בצר להם, נאלצים הקפיטליסטים **להיצמד אל הביטחון הנמצא מתחת לאפם**, או כפי אומרים "לשוב אל המורשת". בעת חרדה מפני משבר, מדד האימה יראה שהתנודות בין **מחיר המניות** המרכזיות לבין **הרווח למניה** העכשווי של מניות אלה הולכות ומתהדקות. זה הביטוי לחששותיהם של הקפיטליסטים מפני משבר עמוק במשטר ההון עצמו.

תרשים י"ד.11 מודד לאורך תקופה ארוכה את ביטחונם וחרדותיהם של הקפיטליסטים.

התרשים מורכב משני חלקים. בחלק העליון מופיעות שתי סדרות נתונים. הקו השחור בתרשים מייצג את סדרת **הרווח למניה** של 500 התאגידים הגדולים (מדד S&P 500). הקו האפור מייצג את סדרת **מחיר המניות** של אותם תאגידים. הסדרות משתרעות על פני תקופה ארוכה של 150 שנה, משנת 1871 עד 2021. סדרות הנתונים הן חודשיות, וכדי שיהיה ניתן להשוות ביניהן מסבים אותן למדד שבו נקודת הבסיס היא ינואר 1960 (=100), ויחסית אליה משרשרים את שאר נתוני הסדרה. כדי שהערכים הנמוכים לא ייעלמו והגבוהים לא יבלטו מדי, הסדרות הוצבו על סקלה לוגריתמית.

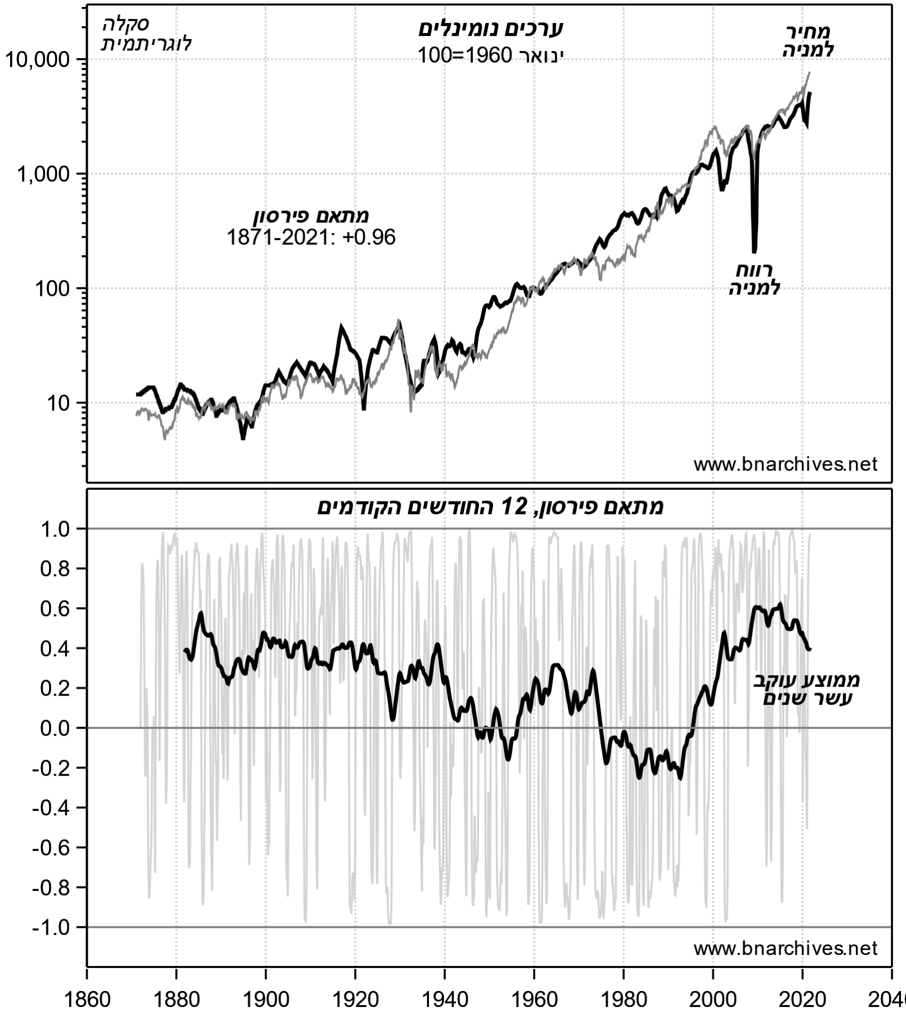
בהתבוננות ראשונית ניתן להבחין שבטווח הארוך של 150 שנה המחירים קשורים לרווחים. המגמה הכללית של שתי הסדרות דומה, והקשר ביניהן לפי מקדם פירסון הינו גבוה ביותר (+0.96).

אולם בהתבוננות מעמיקה יותר רואים שלמרות המגמה הכללית, **בטווח הקצר**, בנקודות זמן מרובות אין קשר רב ולעתים קרובות אף נראה קשר הפוך בין הסדרות, משמע, מחיר המניות עלה ואילו הרווח למניה ירד או ההפך.

וכאן מגיע החלק התחתון בתרשים אשר מודד, באמצעות מדד פירסון, את הקשר הסטטיסטי **קצר הטווח** שבין שתי הסדרות שבתרשים העליון. הקו האפור הדק המתנודד בפראות מציג את הקורלציה בין מחירי המניה לבין הרווח למניה במשך 12 החודשים האחרונים. לדוגמא, הנקודה של ינואר 1960 מראה את הקורלציה ב־12 החודשים ינואר 1959 עד ינואר 1960. כדי שיהיה ניתן להבחין בתבנית העץ בתוך היער הסבוך של התנודות, מחליקים את התנודות באמצעות חישובן כממוצע עוקב של 10 שנים. זאת עושה הקו השחור העבה. כל תצפית בקו הזה מייצגת ממוצע עוקב של 120 חודשים שחלפו. לדוגמא, התצפית של ינואר 2021 מראה את ממוצע הקורלציות בנות 12 החודשים מאז ינואר 2011.

17 Bichler and Nitzan (2021c)

תרשים י"ד.11
מדד האימה הקפיטליסטית
מחיר מניה מול רווח למניה של ה־S&P 500, 2021-1871

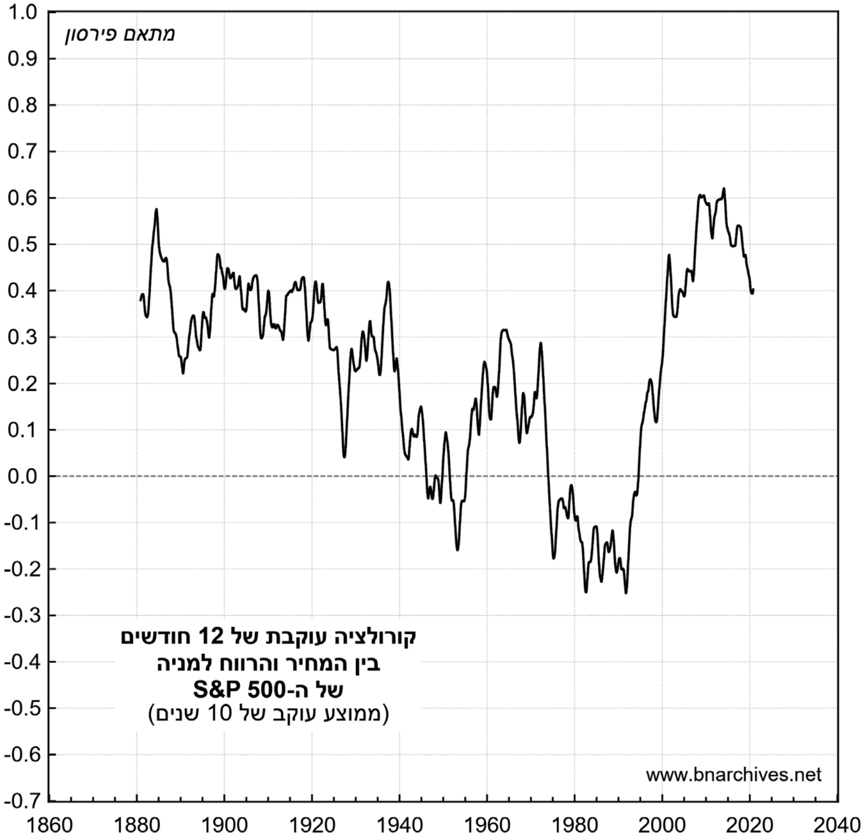

הערה: על נתוני מחיר ה־ S&P 500ראו לעיל תרשים י"ד.9. הקורלציה העוקבת בת 12 החודשים המופיעה בתרשים התחתי (הקווים האפורים המתנודדים בפראות) מודדת את הקשר בין מחיר המניות לבין הרווח למניה. הקו השחור המתנודד במתינות מסמן את הממוצע העוקב העשר שנתי של הקשר, כלומר הוא ממוצע עוקב של 120 החודשים שקדמו.

SOURCE: S&P 500 price and EPS are from Robert J. Shiller's online data archives (http://www.econ.yale.edu/~shiller/data/ie_data.xls, accessed on January, 2022).

עתה מתחילה להסתמן תבנית הקשר. כדי להבהיר עוד יותר את התמונה אפשר להציג את רק הקו העבה מהחלק התחתון של תרשים י"ד.11 וכך מקבלים את תרשים י"ד.12.

תרשים י"ד.12
מדד האימה הקפיטליסטית, 1881-2021

הערה: מקור הנתונים וההסברים בתרשים י"ד.11.

בתרשים זה מדד האימה נראה היטב. בטווח הארוך, מדד האימה משרטט תהליך דמוי V: בתקופה הראשונה, משנות ה־80 של המאה התשע עשרה ועד שנות העשרים של המאה העשרים, המדד היה בירידה. ואז המצב התהפך והפחד נסק בחדות.

בטווח הקצר יותר מסתמנים מספר גלים שבהם הקשר נחלש או התחזק משמעותית. ניתן לומר שככל שהמשטר הקפיטליסטי הלך וחדר לחברה האמריקאית ועמו התמסדו התפיסה העסקית, תודעת הצפייה קדימה ופולחן הקפיטליזציה – המגמה הכללית הצביעה על החלשות הקשר מחיר/רווח לטווח קצר, והתבטאה בגלים שתחתיתם הלכה וירדה. בהמשך, בשנות הארבעים ואחר כך בחצי השני של המאה העשרים, הקשר אף הפך שלילי.

בשנות העשרים של המאה העשרים, שנים של שגשוג יחסי במחירי ניירות הערך, הקשר קצר הטווח של המחיר/רווח היה עדיין חזק וחג סביב 0.4+ אולם כבר בשנות הארבעים הוא הלך ונחלש. הקשר ירד בתלילות בשנות החמישים ונע סביב האפס ככל שהתמסדו שיטות חישוב הקפיטליזציה, וככל שלימודי הניהול העסקי והמימון הפכו לחלק מן החינוך האוניברסיטאי

ההמוני שהתפתח לאחר מלחמת העולם השנייה. מנגד, הנפילה הגדולה של שנות ה־70 וה־80 במאה העשרים, שבה הקשר הפך שלילי ונפל לרמה של ‎–0.2‎ נבלמה לקראת סוף שנות התשעים יחד עם סדרת משברים בעולם הפריפריאלי.

במבט רטרוספקטיבי, נראה שמאז משבר הדוט.קום של שנות ה־2000, הקשר קצר הטווח של המחיר/רווח שב להתחזק, ובמשך העשור שלאחר משבר 2008 הוא התהדק והגיע לשיא שלא היה כמותו במאה השנים האחרונות (‎+0.6‎). מדד האימה עלה לשיא, והקשר הסטטיסטי בין הקפיטליזציה לבין הרווח הנקי הנרשם בדוחות הכספיים של 500 הגדולות הלך והתחזק.

משמע, האדונים אינם נותנים אמון רב ביכולתו של הסדר הקיים להמשיך ולחלק־מחדש עבורם רווחים באותו הקצב **בעתיד**.

אנליסטים וכלכלנים מצויים יפסלו בהינף יד את עצם המושג "מדד האימה". הם יטענו כי הקשר המשתנה בין המחירים לבין הרווחים העכשוויים הוא בסיכומו של דבר עניין מקרי, מין שילוב של אירציונליות מצערת עם קצת התערבות ממשלתית, אף היא מצערת, ועוד שלל ססגוני של עיוותי שוק מחפירים. אלא שלצערנו (למעשה לשמחתנו) אין כאן שום מקריות.

כפי שנראה מיד, התאולוגיה **העתידנית** (forward-looking) הטבועה בהון (בפיננסים) – הופכת את הקורלציה קצרת הטווח בין מחיר ההון לבין הרווח **העכשווי** למדד אימה בעל תוקף. יתר על כן, על פי תיאוריית ההון־ככוח, המגמות והתנודות של מדד האימה עומדות בקשר דיאלקטי הדוק ליחסי הכוח הקפיטליסטים ולגבולותיהם.

ככל שההירככיות המרכזיות של ההון מצליחות להגדיל את חלקן בהכנסה הלאומית, כך עולה מדד האימה הקפיטליסטית. באופן מעשי יש לצפות שיתקיים קשר סטטיסטי חזק לאורך השנים בין היחס הון/שכר מצד אחד לבין הקורלציה קצרת הטווח של המחיר/רווח מצד שני, או בקיצור – בין מדד יחסי הכוח לבין מדד האימה הקפיטליסטי. תרשים י"ג.13 מראה זאת.

בתרשים מופיעות שתי סדרות נתונים. הקו העבה מייצג את מדד יחסי הכוח (הלקוח מתרשים י"ד.10), שהוא היחס בין מחיר מניית 500 התאגידים הגדולים לפי ה־S&P לבין השכר הממוצע. המדד משורשר יחסית לממוצע ההיסטורי (=100) וערכיו מופיעים על הסקלה הלוגריתמית משמאל. כל תצפית מחושבת כממוצע עוקב של 10 שנים. הקו הדק המנוקד הוא אותו מדד האימה הקפיטליסטית שהופיע בתרשים הקודם (י"ד.12) וערכיו, שאף הם מבוטאים כממוצע עוקב של 10 שנים, מוצגים על הסקלה מימין.

קל להבחין שהמגמות והתפניות בשני המדדים דומות למדי והקשר ביניהם הדוק למדי. במדגם של כמעט 140 שנה, מתאם פירסון מראה קשר חזק (‎+0.84‎) ובהחלט לא מקרי.

תרשים י"ד.13

הדיאלקטיקה של הכוח והאימה

הערה: מדד האימה מייצג ממוצע רב שנתי של סדרות הנתונים החודשיות שהופיעו בתרשים י"ד.11 (ושם ההסברים לנתונים). נתוני מחיר ה־S&P 500 משרשרים ארבע סדרות שונות: צירוף סדרות נתונים של מניות בנקים, ביטוח ומסילות ברזל משוקללים לשנים 1870-1820 על ידי Global Financial Data. לשנים 1925-1871 על ידי Cowles/Standard and Poor's Composite. לשנים 1956-1926 על ידי 90-stock Composite. ומשנת 1957 ועד עתה: S&P 500. שיעור השכר הוא שרשור של סדרת נתוני שיעור השכר לשעה של עובדים בייצור התעשייתי עד שנת 1946 עם שיעור השכר לשעה של העובדים בסקטור העסקי (ללא חקלאות) מ־1947 ואילך. הנתונים האחרונים של מדד יחסי הכוח הם לשנת 2021.

SOURCE: Annual S&P 500 price is from Global Financial Data (GFD) till 1900 (series code: _SPXD) and from IHS Markit from 1901 onward (series code: JS&PNS). The hourly wage rate splices the following series: *Historical Statistics of the United States*, Millennial Edition Online: hourly wages in manufacturing, all trades, 1865-1889 (series code: Ba4290), hourly earnings in manufacturing, all industries, 1890-1913 (series code: Ba4299), weekly earnings of production workers in manufacturing, 1914-1918 (series code: Ba4362), hourly earnings of production workers in manufacturing, 1919-1938 (series code: Ba4361); IHS Markit: average hourly earnings of production workers in manufacturing, 1939-1946 (series code: AHPMFNS); Conference Board through IHS Markit: average hourly compensation of all employees in the nonfarm business sector (series code: JRWSSNFE). Monthly S&P 500 price and EPS are from Robert J. Shiller's online data archives (http://www.econ.yale.edu/~shiller/data/ie_data.xls, accessed on September 2021).

אפשר לנסח זאת כך: ככל שסדר ההון מתחזק כך גם האימה מפני קריסתו עולה. ההסבר המעשי הוא, שעליית מחיר ההון משקפת ציפיות לרווח גבוהות. ועליית מחיר ההון ביחס לשכר משקפת אמון ביכולתו של ההון להמשיך בחלוקה־מחדש של ההכנסות התאגידיות ושל ההכנסה הלאומית לטובתו. כלומר, עלייה יחסית זאת משקפת ביטחון בהמשך צייתנותם של הנתינים ויציבותן של שרשרות ההיררכיות של החלוקה־מחדש. מנגד, עלייה במדד העוצמה הולכת ומקרבת את הקפיטליסטים לקו גבול מסוכן שמשמעותו: המשך החלוקה־מחדש של נכסים והכנסות יכפה תוספת סבוטז' ובלמים קשיחים, כגון הגברת הוויסות בתפוקה, עלייה דיפרנציאלית במרווחים, הפחתה דיפרנציאלית נוספת במס האפקטיבי, קיצוץ בעלויות השירותים ההמוניים, עלייה בשיעור האבטלה, ולבסוף אף עלייה בסטגפלציה. כל המגמות הללו עשויות לעורר התנגדות גלויה הולכת וגוברת.

זאת הדיאלקטיקה של יחסי השליטה, הידועה מאז תומס הובס שעיקרה: ככל שהמשטר מתחזק וצובר אמצעי שליטה, כך מתחזק גם הפחד מנפילת המשטר. בספרו לוויתן תיאר הובס את מערכת הכוחות המכניים, שלדעתו מניעים תמיד את החברה המדינית (הקפיטליסטית). על פי תיאוריו, כדי שבני האדם יתגברו על חוסר ביטחונם, על חשדנותם ההדדית ועל אימת המוות, הם נכפים להגדיל ללא הרף את עוצמתם הדיפרנציאלית. וככל שהם צוברים יותר כוח ואמצעי הגנה כך הם נזקקים לתוספת כוח כדי להגן על מלאי אמצעי ההגנה. וכך נידון האדם למרוץ אחר כוח שמלהיט עוד יותר את אימת המוות.[18]

אפשר אף להסתכל על ההתאמה הגדולה בין שני המדדים, הכוח והאימה כך: ככל שמדד הכוח, האומד את ביטחונם של השליטים בצייתנות הנשלטים הולך וגדל — כך הולך ונשחק הבסיס העתידי של כוח זה. מדד האימה עולה ועמו התלות הגוברת של ההון **ברווחים העכשוויים**.

ד.3 מדד כושר הסבוטז'

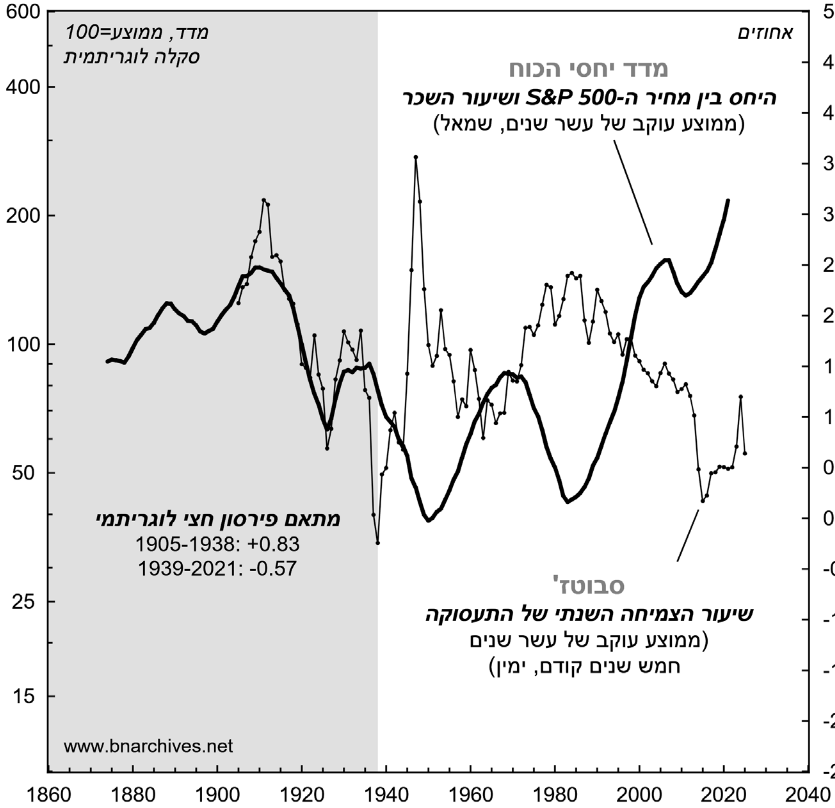
המרכיב השלישי בתודעה הקפיטליסטית הוא הסבוטז' (פרקים 10, 13). ההון ובעליו (ההיררכיה התאגידית־מדינית) אינם מייצרים דבר — לא מוצרים, לא שירותים ולא כסף. הם שולטים בייצור ובקיום באמצעות בלימה וויסות של הייצור, התודעה, היצירתיות, האספקה והפנאי. את הבלימה והוויסות הם מפעילים באמצעות איום מובנה מתמיד לפגוע ולשתק חלקים חיוניים מיכולת הייצור והקיום האנושי. כל החברות המדיניות, למן היוסדן בסוף האלף החמישי לפנה"ס ביססו את יחסי השליטה באמצעות סבוטז' מסוגים שונים. בקפיטליזם, שלא כמו באופני הכוח הקודמים, יחסי השליטה ההיררכיים מבוססים מעל לכל על מארג המחירים. ובין השאר, אחד מאמצעי השליטה המרכזיים הוא מחיר העבודה (בקפיטליזם: שכר) של הכפופים ברשת ההיררכיה. מכאן, שאחד מאמצעי הסבוטז' הקשים נגד הנתינים הוא האיום באבטלה, שמשמעותו הדרה משכר ולעתים אף מזרם ההכנסות בכלל. בפרק 13 כתבנו על שיטות סבוטז' שונות בתחומי הקיום האנושי. כאן אנו משתמשים ביכולת ההון לבלום את התעסוקה כמדד מרכזי לכושר הסבוטז'.

כזכור, הדוגמה הרווחת היא שמשטר "כלכלת שוק", מיוסד על קשר חזק בין צמיחה כלכלית, תעסוקה מרבית (ובמקביל, כמובן, גידול בהשקעות ובמלאי ההון הריאלי), לבין שגשוג בהון הפיננסי שבשוקי ההון התחרותיים. כלומר, יש לצפות שכלכלת שוק תהייה מאופיינת בעלייה ברווחים הפיננסיים ובמחירי ניירות הערך, ובמקביל תהיה התרחבות בתעסוקה.

18 הובס (1691)

מסתבר שתיאוריית הון־כּכוח, מעשה שטן, מובילה לתוצאות שונות ולהיגיון הפוך. תרשים י"ד.14 מציג את הכוח המהוון מול שיעורי השינוי בתעסוקה מתחילת המאה העשרים.

תרשים י"ד.14
יחסי הכוח וכושר הסבוטז'

הערה: על נתוני מחיר ה־S&P 500 וכן נתוני שיעור השכר ראו לעיל תרשים י"ד.9. המשטח האפור מסמן קשר חיובי בין הסדרות. הנתון האחרון למדד הכוח הוא 2020 ולמדד הסבוטז' בעל פער 5 השנים הוא 2025.

SOURCE: The S&P 500 price is from Global Financial Data (GFD) till 1900 (series code: _SPXD) and from IHS Markit from 1901 onward (series code: JS&PNS). The hourly wage rate splices the following series: *Historical Statistics of the United States*, Millennial Edition Online: hourly wages in manufacturing, all trades, 1865-1889 (series code: Ba4290), hourly earnings in manufacturing, all industries, 1890-1913 (series code: Ba4299), weekly earnings of production workers in manufacturing, 1914-1918 (series code: Ba4362), hourly earnings of production workers in manufacturing, 1919-1938 (series code: Ba4361); IHS Markit: average hourly earnings of production workers in manufacturing, 1939-1946, (series code: AHPMFNS); Conference Board through IHS Markit: average hourly compensation of all employees in the nonfarm business sector (series code: JRWSSNFE). Employment till 1947 is from *Historical Statistics of the United States*, Millennial Edition Online (series code: CivilianLaborForce_Employed_Total_Ba471_Thousand) and from 1948 from U.S. Department of Labor through IHS Markit (annual average of monthly series, series code: ENS@US).

הקו העבה הוא מדד יחסי הכוח המוכר מן התרשימים הקודמים. כאמור, המדד הוא היחס בין מחירי מניות S&P 500 לבין שיעור השכר הממוצע, וערכיו מופיעים על הסקלה השמאלית הלוגריתמית. כל תצפית מחושבת כממוצע עוקב של 10 שנים. הנתונים מחושבים ביחס לממוצע ההיסטורי (=100). הקו הדק המנוקד המיוחס לסקלה הימנית, מציג את הסבוטז' המאיים על השכירים: האיום במניעת תעסוקה. סדרת הנתונים המוצגת היא שיעור השינוי השנתי באחוזים של התעסוקה (אם בשנה (*t*) היו 1 מיליון מועסקים ובשנה (*t*+1) היו 1.1 מיליון מועסקים, שיעור השינוי השנתי היה 10%).

בתרשים, מדד הסבוטז' הינו מהופך: ככל שצמיחת התעסוקה נמוכה יותר והמדד נמוך יותר, כך הסבוטז' גדול יותר וההפך. גם בסדרה זאת הנתונים מעובדים לממוצע עוקב של 10 שנים, אלא שהסדרה מוצגת בפער של חמש שנים – כלומר, כל תצפית מראה את ערך הסידרה חמש שנים קודם לכן. פער זה יכול לשמש כמין אינדיקטור מוביל העשוי לרמוז על המגמות העתידות במדד יחסי הכוח. הסיבה לשימוש בקטגוריה "שיעור השינוי בתעסוקה" היא העובדה שקטגוריה זאת עשויה להיות בעלת משמעות הן מפרספקטיבה של מודלים קונבנציונליים בנוסח הוסמן (יחסים בין משתנים מן העולם הפיננסי והריאלי) והן מזווית ראייה של מודלים שנובעים מתיאוריית הון־ככוח.

מנקודת המבט של הוסמן, צמיחה או האטה בתעסוקה הינן מדד ישיר לפעילות כלכלית (שלא כמו שינויים בתמ"ג או בערך המוסף, שהם תוצאה בלבד של פעילות זאת). מנקודת המבט של מדד יחסי הכוח, צמיחה או ירידה בתעסוקה עשויים להיות מכריעים בגורלן של משפחות רבות, שלא לדבר על רווחתה וביטחונה של אוכלוסיית התחתית, ומכאן שהאטה או ירידה במדד מהווה סבוטז' ישיר נגד מרבית האוכלוסייה (וההפך כאשר המדד מצוי בעלייה).

הוסמן ומדעני הכלכלה מצפים, כאמור, לראות התאמה בין מדד יחסי הכוח לבין צמיחת התעסוקה. הם מצפים, נניח, שהאצה בצמיחת התעסוקה תהיה מלווה בעלייה במחירי המניות של ההון הדומיננטי ביחס לשכר. שהרי ברור: יותר עובדים, יותר השקעות ריאליות, יותר הון מטריאלי, יותר מכירות, יותר רווחים ויותר הון פיננסי. העובדות ההיסטוריות מצביעות על סיפור אחר.

התרשים מציג שתי תקופות היסטוריות: האחת, הצבועה באפור עד סוף שנות השלושים של המאה העשרים, שאכן התנהלה לכאורה על פי התסריט הניאו־קלסי. השנייה, שהתנהלה מאז דווקא על פי התוואי של תיאוריית הון־ככוח.

התקופה הראשונה מגיעה עד 1938 (או 1933 בנתוני התעסוקה, בגלל פער חמש השנים). בתקופה זאת מבחינים בקשר חיובי חזק בין צמיחה בתעסוקה לבין כוחו של ההון הדומיננטי. ניתן להבחין כי בסופו של התור המוזהב בקפיטליזם האמריקאי (1910-1890), שתי הסדרות עולות בהתאמה, בעוד שלאחר מכן, בשנות העשרים והשלושים, הן נופלות בהתאמה. הקשר הסטטיסטי בין שתי הסדרות בשנים 1938-1905 הוא קשר חיובי חזק, בעל מתאם פירסון של 0.83+ מתוך 1 (לפני 1905 אין לנו נתוני תעסוקה מצרפיים בארה"ב). אבל מאז 1939 עד 2021 רואים שהמגמה התהפכה והקשר הינו שלילי (0.57–). כלומר, ככל שצמיחת התעסוקה עלתה, מדד יחסי הכוח ירד, וההפך.

כיצד ניתן להסביר את היחסים ההפוכים בשתי התקופות?

עד המשבר הגדול של שנות השלושים, הדוקטרינה הניאו־קלסית נראתה תקינה, כלומר העולם הוויקטוריאני, שעליו כתבו מרשל ומרקס – אותו עולם תעשייתי לכאורה, שבו השליטה הקפיטליסטית נדמתה כממוקדת בפיקוח על היחסים בין עובדים שכירים לבין בעלי מכונות –

נראה הגיוני לפי עקרונות אלה. אלא שהמשבר הגדול בשנות השלושים שינה את אופי־הכוח הקפיטליסטי. ארגון יחסי הכוח השתנה, האידיאות וההצדקות עברו תמורות. עליית הקיינסיאניזם וצמיחת מדינת המלחמה־רווחה שינו את מבנה יחסי הכוחות בהון התאגידי־מדיני. המלחמה הקרה נתנה דחיפה לתהליך אשר שם דגש על תעסוקה מלאה והפחתת האוטונומיה של העסקים. אלה, יחד עם הגברת המיסוי הפרוגרסיבי, יצרו מצד אחד חלוקה־מחדש של הכנסות לרעת הקפיטליסטים ומצד שני, הרחיבו את כושר הצריכה ההמונית. לכל אלה התלווה שינוי חשוב נוסף במבנה יחסי הכוח: היה, שלראשונה בהיסטוריה, אימצו הממשלים **מדיניות אנטי מחזורית**. כאשר המשק גלש למיתון, הממשלים הרחיבו את ההוצאות הממשלתיות והורידו את שערי הריבית, וכאשר הצמיחה נסקה הם עשו ההפך: צמצמו את הוצאותיהם והעלו את הריבית.

כפי שראינו בפרק 8, בעקבות הנהגת המדיניות האנטי מחזורית בשנות הארבעים של המאה שעברה טען מיכל קלצקי שמחזורי העסקים הקפיטליסטים הפכו יותר ויותר "פוליטיים" (Political Business Cycles בלשונו).[19] יתר על כן, קלצקי סבר, כי אף שמדיניות ממשלתית "מרחיבה", גורמת לעלייה ברווחים, ולפיכך משרתת את בעלי ההון, בשלב מסוים – במיוחד כאשר האבטלה מצטמצמת והתעסוקה כמעט מלאה – הקפיטליסטים ומשרתיהם הכלכלנים הממסדיים ימצאו תירוץ כזה או אחר לצאת נגדה, ובלבד שלא יפסידו את עמדות הכוח שלהם.

ההסבר היה מבריק, בוודאי חדשני לשנות הארבעים, אבל הוא אינו מדויק במציאות של היום. בסופו של דבר, בעלי ההון אינם ממוקדים ברווחיהם, שהם מבחינתם מכשיר בלבד. מרכז מעייניהם הוא שווי השוק של נכסיהם. כפי שראינו, בדרך כלל שווי השוק אינו היוון של הרווחים העכשוויים אלא הוא היוון של הרווחים **הצפויים** בעתיד. יתר על כן, כפי שראינו בפרק 11, שווי השוק מושפע לא רק מהציפיות והתחזיות של הרווחים העתידיים אלא גם משיעור הרווח הנורמלי – ולפיכך משער הריבית. ככל שהריבית יורדת, שווי השוק עולה, ולהפך.

וכאן אנו מגיעים לעצם של הכלב: **המדיניות המוניטרית**.

מאז שנות השישים של המאה העשרים **שיעור התשואה על האג"חים הממשלתים בארה"ב עקב בדקדקנות אחר מדד הסבוטז' חמש שנים קודם לכן**. בדיקת הקשר בין תשואת האג"חים לבין מדד הסבוטז' בשנים 1963-2020 (שתי הסדרות מבוטאות כממוצעים עוקבים של 10 שנים), מראה קשר חיובי חזק (מדד פירסון 0.88+).[20] בשנות השישים, השבעים והשמונים, כאשר שיעור צמיחת התעסוקה הלך וגדל, שער הריבית נסק גם הוא (חמש שנים אח"כ). בשנות התשעים המגמה התהפכה: שיעור צמיחת התעסוקה החל לצנוח ושער הריבית נפל עמו (בפיגור של חמש שנים). אם להסביר זאת על פי קלצקי ותיאוריית "מחזור העסקים הפוליטי", משתמע שהקפיטליסטים הרוויחו מן המשק הצומח עד שנות השמונים, אולם תמכו, גם אם בלי חשק רב, במדיניות "המרסנת" שהנהיג הממשל לאחר מכן – וזאת כדי לשמור על עליונותם המעמדית.

נקודת המבט של תיאוריית ההון־ככוח היא אחרת: עליית הריבית וההאטה העסקית שבאה בעקבותיה אולי הקטינו את רווחיהם העכשוויים של הקפיטליסטים, אך ירידה זאת הייתה בעלת השפעה מזערית על הציפיות לרווח העתידי. יתר על כן, מאז שנות התשעים, הסבוטז' ההולך וגדל (שיעור גידול התעסוקה בתרשים י"ד.14 הלך והתכווץ) הביא למדיניות מוניטרית מרחיבה ולנפילת שיעור הריבית, ואלה ניפחו את הקפיטליזציה, העלו את שווי השוק ודחפו את מדד יחסי הכוח

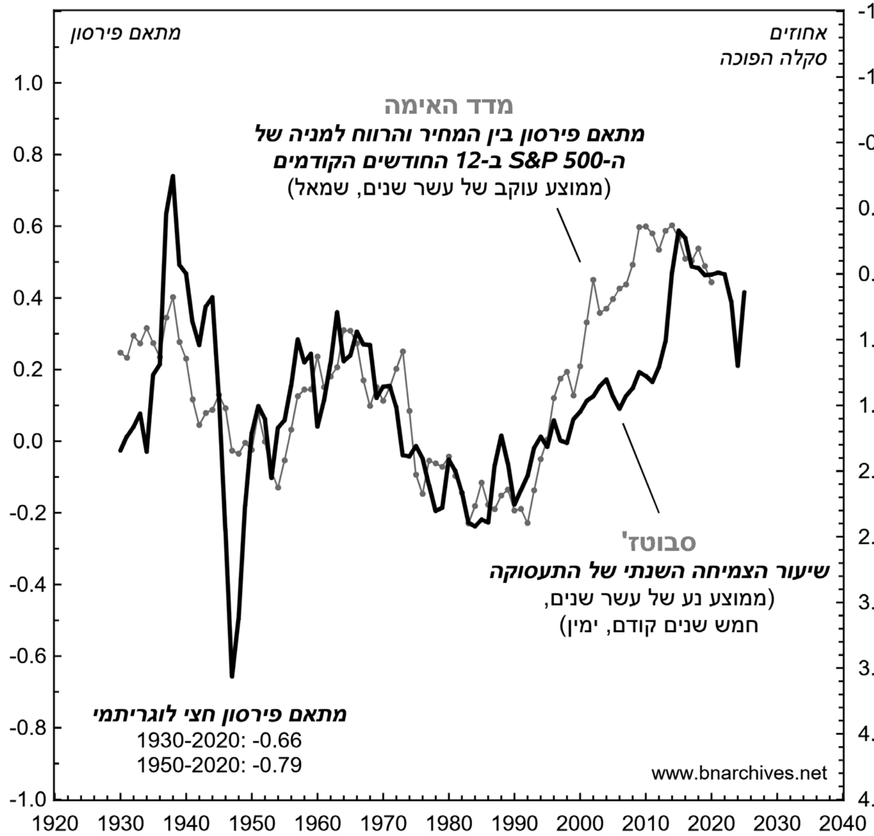
19 Kalecki (1943b): 138-145

20 מעודכן מנתוני מאמר: Bichler and Nitzan (2016): 147-148.

לשיא של כל הזמנים (במשטר הקפיטליסטי). במילים אחרות, בעולם ההון־ככוח סבוטז' הולך וגדל אינו מאיים על הקפיטליסטים אלא להפך: הסבוטז' הגדל מאפשר את הורדת הריבית ובכך הוא משרת את עליונותם המעמדית, כלומר את כוחם המהוון.[21]

לבסוף, מעניין לראות כיצד מצטלבים מדד הסבוטז' ומדד האימה יחדיו. תרשים י"ד.15 בוחן את הקשר בין שני המדדים.

תרשים י"ד.15
אימה וסבוטז'

הערה: מדד האימה מייצג ממוצע רב שנתי של סדרות הנתונים החודשיות שהופיעו בתרשים י"ד.11 (ושם ההסברים לנתונים). נתוני מחיר ה־S&P 500 וכן נתוני השכר ראו לעיל תרשים י"ד.9. הנתון האחרון למדד הכוח הוא 2020 ולמדד הסבוטז' בעל פער 5 השנים הוא 2025.

SOURCE: Employment till 1947 is from *Historical Statistics of the United States*, Millennial Edition Online (series code: CivilianLaborForce_Employed_Total_Ba471_Thousand) and from 1948 from U.S. Department of Labour through IHS Markit (annual average of monthly series, series code: ENS@US). Monthly S&P 500 price and EPS are from Robert J. Shiller's online data archives (http://www.econ.yale.edu/~shiller/data/ie_data.xls, accessed on September, 2021).

21 לדיון בתרומתו של הסבוטז' למדיניות המוניטרית המרחיבה והעלאת הקפיטליזציה: Bichler and Nitzan (2016).

התרשים מציג את הקשר בין שתי סדרות הנתונים המוכרות מן התרשימים הקודמים בפרק זה. הקו השחור מציג את מדד הסבוטז' באחוזים על הסקלה הימנית (שיעור השינוי השנתי באחוזים של התעסוקה, חמש שנים לפני כן, ושהתנודות מוחלקות באמצעות ממוצע עוקב של עשר שנים). בתרשים זה סקלת הסבוטז' הפוכה, כדי להדגיש את התנועה המשותפת של המדדים.

הקו האפור המנוקד מציג את מדד האימה בסקלה השמאלית (הקשר מראה את מתאם פירסון לאורך 12 החודשים הקודמים בין המחיר החודשי של מניות 500 התאגידים הדומיננטיים לבין הרווח למניה שלהם – אף הוא מוחלק לממוצע עוקב של עשר שנים). ניתן לראות כי מאז 1930 המתאם בין שני המדדים הינו הדוק ביותר (0.66–). אם מתחילים את המדידה מ־1950, הקשר מתהדק עוד יותר (0.79–).

המסקנות עד עתה הינן פשוטות: ראשית, מאחורי מדדי הערך הקונבנציונליים לא מסתתרות סטיות מהתועלת או יחידות כלשהן של כוח עבודה, אלא כוח קפיטליסטי מהוון. שנית, כוחם המהוון של הקפיטליסטים ביחס לשאר האוכלוסייה כרוך באימתם מפני העתיד. שלישית, גם מדד הכוח וגם מדד האימה מונעים על ידי סבוטז' שיטתי.[22]

לסיכום: מאז שנות השמונים, קבוצות ההון הדומיננטי הגבירו בהתמדה את כוחן ביחס למרבית אוכלוסיית ארה"ב. בתרשימים בפרק זה רואים היטב כי היחס בין מחיר 500 התאגידים הגדולים לבין השכר הממוצע עלה מאז שנות השמונים בכ־500%.

הדרכים העיקריות בהן תהליך זה התחולל היו: ראשית, החלוקה־מחדש של ההכנסות מהשכבות הלא קפיטליסטיות אל היררכיות ההון. התהליך קיבל לגיטימציה אידיאולוגית אקדמית שהצדיקה את פירוק ההסדרים הקיינסיאניים ואף את תוצאות הפירוק. תוצאות אלה התבטאו בשינויים שהתחוללו בחלוקה־מחדש של ההכנסה הלאומית ובהתפלגות הקניין הפרטי.

שנית, הפעלת סבוטז' שיטתי, שעיקרו התמצה בבלימת העלייה בשיעור התעסוקה. תהליך זה סייע לתהליכים נלווים, בעיקר בבלימת העלייה בשכר הממוצע ובהעלאת חלקו של הרווח בהכנסה הלאומית. במקביל, הסבוטז' אפשר הנהגת מדיניות מוניטרית מרחיבה וריבית מוניטרית נמוכה, ובכך סייע להוריד את שיעור הרווח הנורמלי (צעד חשוב בהרצת מחירי מניות מעלה).

לאחר משבר ההון של מחזור הסטגפלציה 1968-1981 (תרשים י"ד.2 ותיאור בפרק 1), החל הסדר התאגידי־מדיני החדש: קבוצות הון אמריקאיות הרחיבו את השקעותיהן מחוץ לארה"ב, הפחיתו בתשלומי המס הפדרליים והאישיים, ובסך הכול החלישו את אוכלוסיות התחתית האמריקאיות.

המדיניות המקרו כלכלית, שהומצאה במקורה בעת המשבר הגדול של שנות השלושים על ידי קיינס, ניאו־קלסיקן אשר ביקש להציל את משטר ההון באמצעות מעורבות ממשלתית טכנוקרטית שפויה, נחמסה על ידי קבוצות ההון המרכזיות והופרטה. הנכסים הציבוריים וקרנות הפנסיה עברו קפיטליזציה באמצעות הכנסתם לשוקי ההון. מדדי יחסי הכוח, כושר הסבוטז' ואימת הקפיטליסטים – הולכים וקרבים לאסימפטוטות שלהם. מדדים אלה אופייניים לאלה ששררו ערב משברי הון סיסטמיים. נראה גם שהיכולת לחלק־מחדש תוספות מתוך ההכנסות והקניין הקיימים

22 אפשר לומר בביטחון רב, כי מדיניות כלכלית פוליטית תבונית כלשהי (ללא קשר לתפיסות "אידיאולוגיות"), תמצא באופן אינטואיטיבי את הדרך (בתירוצים שונים ומשונים), להגדלת שיעור התעסוקה ולהגדלת שיעור הבנייה לדיור המוני זול. הסבוטז' בשני תחומים אלה ידועים כמכשירי איום בסיסיים ביחסי הכוח הקפיטליסטיים (הם כנראה חזקים יותר מהסבוטז' בתחומים תודעתיים מסוג תרבות־גזע־דת־לאום, המשמשים בדרך כלל ככיסוי וכתפאורה לתחומי הסבוטז' הבסיסיים).

תזדקק לסדר חדש, אולי בנוסח עקב הברזל של ג'ק לונדון, שבו אי השוויון הגדל והתבצרותו הגלויה של המעמד השליט האמריקאי יהפכו למצב טבע מקודש.[23]

וכאן אנו מגיעים לפרק האחרון העוסק בהתבצרות ההיררכיות התאגידיות־מדיניות והאפשרויות העומדות בפני המין האנושי.

23 לונדון (1907).

פרק חמשה עשר

צמיחת ההיררכיות

א. כיצד למדוד צמיחה

על פי תיאוריית הון־ככוח, ככל שהקפיטליזם מתחזק כך מתהדקים בו כבלי הסבוטז', ויחסי השליטה שבקרבו מאורגנים מחדש ביתר עוצמה. אלא שכאן מתבקשת השאלה: כיצד תיתכן צמיחה כלכלית והתפתחות טכנולוגית, שלא לדבר על קידמה מדעית, אם כוחות הבלימה על הייצור ועל התודעה הולכים ומתחזקים? שהרי ידוע לכל יליד במשטר ההון, שבלמים בשוק וחסמים במשק מעכבים את הצמיחה הכלכלית ואת היוזמות הטכנולוגיות.

מקובל שהמשטרים העתיקים והפיאודליים היו שרויים בכלכלת קיום כמעט ללא צמיחה וללא התפתחות טכנולוגית. רוב אוכלוסייתם הייתה נתונה לעוני, סבלה ממחלות ומתוחלת חיים נמוכה. הסיבה לכך, על פי הדעה הרווחת, היא שמשטרים אלה היו גדושים במחסומים, מעצורים ואיסורים דתיים ופוליטיים, אשר בלמו את הסיכויים להתפתחות כלכלית ולהתקדמות טכנולוגית. על פי הגישות המקובלות, המודרניזציה (או הקפיטליזם) שהחלה באירופה לוותה במהפכות מדעיות ופוליטיות, ואלה גרמו להסרת המחסומים הדתיים והפוליטיים מן המשקים. במבט לאחור נהוג לומר כי במדינות שנהנו ממשקים צומחים הונהגו מוסדות שוק, תחרות חופשית, זכויות קניין, מוסר עבודה ובחירות דמוקרטיות.[1]

אם אכן המשטר הקפיטליסטי מיוסד על בלימה מובנית, על היררכיות כוחניות ועל רשתות שליטה לדיכוי ההתנגדות — כפי שאנו טוענים — כיצד התאפשרה צמיחה כלכלית כה מהירה ועלייה בלתי פוסקת ברמת החיים הממוצעת בעולם דווקא במאה השנים האחרונות? שהרי לא ייתכנו עלייה מתמדת בכושר בלימת הייצור וצמיחה כלכלית בעת ובעונה אחת. אף לא נראה הגיוני, שמצד אחד יתפתחו מוסדות הסבוטז' ודיכוי התודעה, ומנגד יתרחש שגשוג כה גדול של תרבות ההמונים על כל גווניה.

הבעיה מתחילה כנראה, עוד לפני שניתן לענות על השאלה, והיא נעוצה בטיבו של המושג "צמיחה כלכלית". זהו מושג מרכזי במדע המקרו כלכלה, שהומצא מלכתחילה כדי להתמיד במרוץ נגד משברי מיתון ואבטלה, אשר נראו מאיימים על שלומו של המשטר הקפיטליסטי. "צמיחה" במקרו כלכלה היא שיעור הגידול הריאלי של התוצר המקומי הגולמי (התמ"ג).

כבר בפרקים 4-5, העוסקים בדוקטרינה הניאו־קלסית ראינו שמדובר במדידה בעלת יומרות מדעיות אך לרוב נמצאת מוטעית ומטעה. תמצית הטענות שלנו: הפגם הראשון נובע מעצם היומרה למדוד ערכים "ריאליים". התמ"ג (הנומינלי) הוא סיכום של מכפלת כמויות הסחורות במחיריהן השוטפים (שנמכרו ונרשמו אם כצריכה, אם כהשקעה ואם כייצוא וכייבוא).

1 למשל, מהחדשים: פרגוסון (2011).

על פי הדוקטרינה הניאו־קלסית, כדי לדעת אם הייתה צמיחה ומה שיעורה, יש צורך לבטא את "הכמויות" של הסחורות השונות שיוצרו ביחידות אוניברסליות. את היחידות הללו מצרפים לכמות כוללת אחת המכונה "תמ"ג ריאלי". את שיעור צמיחתו של התמ"ג הריאלי מחשבים כדי לדעת את שיעור "הצמיחה".

הבעיה הגדולה היא שלא קיימת יחידה אוניברסלית שכזאת.

מדעני הכלכלה מצדם מתחכמים וטוענים שקיימת יחידה כזאת, והיא מכונה "תועלת". יתר על כן, לדעתם ניתן למדוד אותה, אם כי בצורה עקיפה בלבד: בוחרים שנת בסיס כלשהי וקובעים שבאותה שנה נמצאו מחירי הסחורות במצב של "שיווי משקל", אשר איזן את התועלות השונות שהסחורות מספקות כביכול לבעליהן/צרכניהן.

למשל, אם בשנת הבסיס טרקטור עלה 100,000 דולר ותרופה נגד סרטן עלתה 1,000 דולר, יחס התועלות ביניהן זהה ליחס המחירים — כלומר יחס של 1:100 — וניתן להשתמש במשקל היחסי הזה למדוד את כמותן המצרפית ביחידות תועלת.

אמנם זה נשמע מדעי, אך למעשה מדובר באחיזת עיניים. כי אם נבחר שנה אחרת כבסיס, המחירים היחסיים יהיו אחרים, משקלי התועלות יהיו שונים — ונקבל תמ"ג מצרפי בעל גודל שונה ושיעור הצמיחה יהיה אחר. מאחר שלכלכלנים אין שמץ מושג מהי שנת הבסיס ה"נכונה" — כלומר אין הם יודעים מהי השנה שבה היו המחירים והתועלות במשק מצויים ב"שיווי משקל" — כל המדידה הזאת נראית יותר כלהטוט יומרני או מין טקס פולחני למאמינים יותר מאשר גישה מדעית רצינית.

הפגם השני נעוץ בקושי לאמוד את השינויים שחלו באיכות הסחורות. בעוד שהמחיר מורכב מיחידות עשרוניות אוניברסליות, הרי שתוכן הסחורה, משמע "ערכה", כלומר "כמותה", קשה להגדרה אובייקטיבית. מחשב ביתי משנת 1985 שונה לחלוטין בטיבו ממחשב של שנת 2015. הכלכלנים האמונים על רזי מדידת התמ"ג מודעים לשינויים באיכות ועשויים להעריך באמצעות מתודות מפולפלות ביותר ועל פי כללים מוסכמים על הרשויות הסטטיסטיות, את ערכו "הריאלי" של המחשב החדש. הם עשויים, נניח, להעריך את המחשב החדש על פי מיטב "הפרמטרים" האובייקטיביים כ"יעיל" פי 20.4 מן המחשב הישן. אמנם אומדנים אלה נראים נוצצים, אולם יש בהם פגם מובנה מלכתחילה: עצם הקביעה שהמכנה המשותף לסחורות היא תועלתן.

מאחר שתועלת היא עניין סובייקטיבי, ולכן אינו בר מדידה אוניברסלית — התאמות ה"איכות" השונות הן לא יותר מקביעות שרירותיות של "מומחים" והתרשמויות סובייקטיביות של פקידים, ללא שום עוגן מדעי אובייקטיבי. ומאחר שמדובר במיליארדי איכויות של סחורות המשתנות ללא הרף, ניתן לומר שהתמ"ג "מורעל" במצבור מרשים של אי דיוקים וטעויות, אשר אין דרך להעריך באופן אובייקטיבי את הטיותיהם, כיוונם, שלא לדבר על כמותם.

קוראי ספר זה כבר הבינו, שאנו סבורים שהתמ"ג "הריאלי" הינו אמונה טפלה המלווה בפולחנים מתוחכמים, ולמעשה מדובר בסתם הונאה עצמית המוחדרת בדרך הכנסייתית הישנה. בקצרה, "צמיחה" על פי המתודות של מדע הכלכלה היא מושג חסר כל בסיס למדידה אובייקטיבית.

אולם אל ייאוש. אם אכן השינויים בתמ"ג "הריאלי" אינם מדד אמין, אין זה אומר שנותרנו חסרי יכולת מדידה של הפעילות האנושית. קיימות גם דרכים אחרות. למשל, דרך אחת היא לחשב יחסים בין מחירים **שוטפים** של סחורות, ובאופן דומה אפשר להמשיך ולחשב בין מצרפי מחירים

של סחורות.[2] לדוגמא, במקום לקבוע באופן שרירותי נקודות בסיס שבהן המחירים משקפים תועלות פיקטיביות בלתי נראות, ניתן לתקוע יתד אובייקטיבית למדי כמו "שיעור הרווח הנורמלי" בתקופה מסוימת, שאליו מייחסים את מחירי ההון ורווחיו. דוגמא זאת לקוחה מתיאוריית הון־ככוח, המרבה לעסוק במדידת המחירים הדיפרנציאליים של ההון ומרכיביו הדינמיים. התיאוריה טוענת, ואף יכולה להראות באופן כמותי, כי ככל שמשטר ההון מתפשט כך המחירים השוטפים היחסיים של הבעלויות על הסחורות משקפים באופן גובר את המבנה המשתנה של יחסי הכוח בחברה הקפיטליסטית. אם המחיר של מניית אמזון משתנה ביחס למניית אייפל, ומכאן גם ביחס למטריקס המניות המרכזיות בשוקי ההון בעולם, ניתן למדוד את השינוי במארג יחסי הכוח המרכזיים במשטר ההון ואף להסיק ממנו מסקנות על ביצועים תאגידיים־מדיניים.

דרך נוספת היא לעזוב את הגישות הניאו־קלסיות הישנות, לנטוש את עסקי התועלת והשוק, ולחפש דרכים חדשות לאומדן כמותי אובייקטיבי של הפעילות המשקית הכללית. אפשר למשל ללכת בדרכם של מדעי הטבע ולחפש מדדים מעין פיזיקליים או מעין ביולוגיים שלא יהיו תלויים ישירות בהערכות הפקידים ובעלי הסמכות התאגידיים. כך עשו מדענים צרפתים בעידן הנאורות, שתרו אחר מדד אוניברסלי ליחידת מרחק בסיסית. במקום אלפי יחידות המידה הכוחניות למשקל ולמרחק – שהומצאו למען השליטים, לצורך גביית מס מהסוחרים והפקעת יבול מן האיכרים – המדענים חיפשו מידה חיצונית מן הטבע, הנקייה מצרכי האדם. כך הגיעו לרעיון, שאם מחלקים את המרחק מן הקוטב הצפוני אל קו המשווה בעשרה מיליון, מקבלים יחידת מרחק בסיסית אוניברסלית, ושמה עד היום מטר.[3]

אחת ההצעות המעניינות לאומדן כמותי אובייקטיבי של הפעילות המשקית היא להשתמש ביחידות אנרגיה, כמו יחידות ג'אול, כמדד פיזי־חברתי אוניברסלי. מדד המבוסס על יחידות אנרגיה מאפשר בחינה אמינה של השינויים בפעילות המצרפית של המשקים המדיניים, וכמובן בפעילות ענפים כלכליים מסוימים או בעולם כולו.[4]

אם חוקי התרמודינמיקה קובעים שתוספת מתמדת של מנות אנרגיה הכרחית לשמירת קיומן של מערכות סבוכות, טען בלייר פיקס, אין שום סיבה שלא לחשוב על אנרגיה כמדד אובייקטיבי החיוני לשמירת קיומן של מערכות חברתיות מסועפות.[5] כך, לדוגמא, האנרגיה יכולה להגדיר באופן מדעי את גבולות הייצור החברתי האפשרי לתקופה מסוימת, או להעריך את השפעת סוגי הייצור השונים על הביוספרה. מכאן כבר ברור שבניגוד לדוקטרינת התועלת השולית, תוספת יחידות אנרגיה אינה אומרת בהכרח שאיכות החיים משתפרת. יש לזכור שבדוקטרינה הניאו־קלסית, עלייה בכמות התמ"ג הריאלי משמעה עלייה בכמות יחידות התועלת, כלומר שיפור הרווחה הכללית. מכאן ברור גם שכדי להעריך כמותית את איכות החיים, החברה האנושית נזקקת למערכת

2 גם מחירים שוטפים נגועים בעיבודים סטטיסטיים למיניהם, ותמיד יש צורך לוודא עד כמה שניתן, שאכן לפנינו מחירים נומינליים גולמיים ולא מדדים מדווחים שעברו "התאמות" רטרואקטיביות על ידי חשבים, משרדים תאגידיים ורשויות סטטיסטיות.

3 על סיפור המצאת יחידת המטר ונפתוליה הפוליטיים־מדעיים ניתן לקרוא אצל אלדר (2006).

4 Fix (2015a, 2015b) וכן: Keen, Ayres and Standish (2019)
דוד הורוביץ, הנגיד הראשון של בנק ישראל בשנות החמישים, ניסה בתקופת המנדט להעריך את צמיחת המשק הציוני בפלסטינה, שבו טרם הונהגה חשבונאות לאומית. מעניין שהוא ניסה זאת, בין השאר, באמצעות השינויים השנתיים בצריכת החשמל (הורוביץ, 1944).

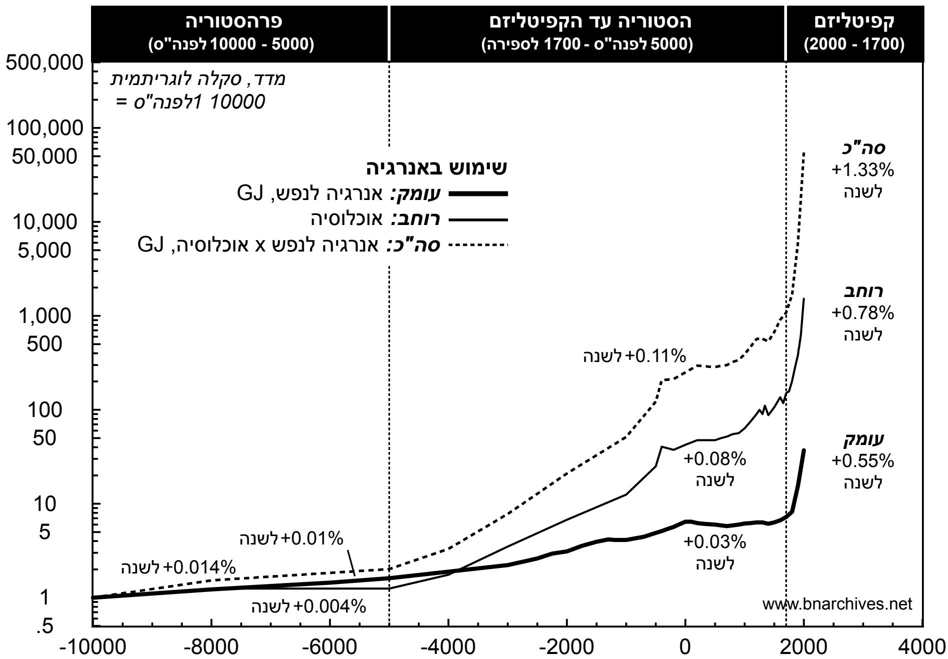
5 Fix, ibid.

חשבונאית שתיבנה על יסודות מוצקים הפוכים לדוקטרינה הניאו־קלסית, מערכת שלא יהיה לה מגע כלשהו עם יחידות תועלת כלליות או שוליות, לא עם שוק, ולא עם תחרות ויזמות.

אולם ראשית לכל, יש להציג את נתוני צמיחת השימוש באנרגיה בהיסטוריה האנושית. אלה מוצגים בתרשים ט"ו.1 ובטבלה ט"ו.1.

התרשים משרטט את התפתחות כלל השימוש באנרגיה ומרכיביה בחברה האנושית מאז נסיגת הקרחונים והתהוות הציביליזציות הקדומות לפני כ־12,000 שנה. השימוש באנרגיה מוגדר ככלל צורות האנרגיה המומרות על ידי החברה האנושית.

תרשים ט"ו.1 השימוש העולמי באנרגיה מ־10000 לפנה"ס עד 2000 לספירה.

הערה: סדרות הנתונים משורשרות על בסיס התחלה: 10000 שנה לפנה"ס = 1. סך השימוש באנרגיה הוא מכפלת השימוש באנרגיה לנפש (עומק) בגודל האוכלוסיה (רוחב). שימוש באנרגיה לנפש הוא ממוצע אריתמטי של אומדני יאן מוריס (Ian Morris) לשימוש האנרגיה לנפש המערבית והמזרחית. שיעור הגידול השנתי שבסמוך לסדרות מייצג ממוצע גיאומטרי לתקופות הרלוונטיות.

SOURCE: World energy capture per capita is from Ian Morris (2013), *The Measure of Civilization*: Table 3.1 (p. 61) for Western estimates and Table 3.4 (p. 111) for Eastern estimates. World population is from the US Census Bureau's tables: 'Historical Estimates of World Population' for 10000 BCE to 1940 (middle estimate for 10000 BCE; lowest estimates for the rest; goo.gl/VeH4YS) and 'World Population' for 1950 to 2000 (mid-year estimates; goo.gl/RvrjLn); both tables were accessed on June 18, 2017.

טבלה ט"ו.1 שיעור שינוי שנתי בשימוש העולמי באנרגיה (ממוצע גיאומטרי)

	עומק (אנרגיה לנפש)	**רוחב** (אוכלוסיה)	**סה"כ** (רוחב × עומק)
1. פרהיסטוריה 10000 – 5000 לפנה"ס	0.01% לשנה הכפלה: כל 6,932 שנה	0.004% לשנה הכפלה: כל 17,329 שנה	0.014% לשנה הכפלה: כל 4,951 שנה
2. היסטוריה עד הקפיטליזם 5000 לפנה"ס – 1700 לספירה	0.03% לשנה הכפלה: כל 2,311 שנה	0.08% לשנה הכפלה: כל 867 שנה	0.11% לשנה הכפלה: כל 630 שנה
3. קפיטליזם 1700 – 2000	0.55% לשנה הכפלה: כל 126 שנה	0.78% לשנה הכפלה: כל 89 שנה	1.33% לשנה הכפלה: כל 52 שנה
יחס שיעורי הצמיחה תקופה 2 ÷ תקופה 3	18.3	9.8	12.1
יחס זמן ההכפלה תקופה 2 ÷ תקופה 3	0.055	0.103	0.083

מקור: תרשים ט"ו. 1.

מקורות האנרגיה המומרים והמנוצלים על ידי החברה כוללים ביומסה, דלקי מאובנים, אור, רוח, כוח הידרואלקטרי, אנרגיה תרמית ואנרגיה גרעינית, ואילו תפוקות האנרגיה כוללות מזון למאכל בני אדם ובעלי חיים, חימום וקירור, ייצור מוצרים ושירותים, הובלה פיזית ותקשורת וירטואלית וכמובן, האנרגיה המתכלה בתהליך ההמרה עצמו.[6] סך השימוש באנרגיה מורכב ממכפלת האוכלוסייה בשימוש באנרגיה לנפש. אם מסמנים זאת על פי סיווג משטרי ההצבר בתיאוריית הון־ככוח, ניתן לבטא את סך השימוש באנרגיה כמכפלת "רוחב" השימוש באנרגיה (גודל האוכלוסייה) ב"עומק" השימוש באנרגיה (אנרגיה לנפש). שלוש סדרות הנתונים משורשרות על בסיס התחלה: 10,000 שנה לפנה"ס = 1. למען התצוגה, וכדי ששיעור הגידול הנמוך בשחר הציביליזציות לא יעלם מן העין, הנתונים ערוכים בסולם לוגריתמי.

ניתן להבחין בתרשים ובטבלה בשלוש תקופות: ראשית, התקופה הקהילתית "הפרה־היסטורית", שהגיעה עד 5000 לפנה"ס. בתקופה זאת השימוש באנרגיה היה מזערי וכך גם שיעור השינוי בשימוש באנרגיה. לאחר מכן, מעליית המדינות־אימפריאליות ועד 1700 לספירה, הייתה צמיחה מתמדת בסך השימוש באנרגיה יחד עם עלייה מהירה יחסית באוכלוסייה. לבסוף, מאז התפשטות אופי הכוח הקפיטליסטי (בתרשים: 1700-2000 לספירה) נסק השימוש באנרגיה בתלילות ושיעור הגידול השנתי בשימוש באנרגיה לנפש קפץ פי 18 (מ־0.03% עד שנת 1700 ל־0.55% מאז).

על פי טבלה ט"ו.1 ניתן להבחין כי סך השימוש באנרגיה בתקופה הקהילתית הכפיל עצמו רק לאחר כ־5,000 שנה. בתקופה המלוכנית הקצב גדל והשימוש באנרגיה הכפיל עצמו אחת לכ־630 שנה. ואילו בתקופה הקפיטליסטית, השימוש באנרגיה הכפיל עצמו מדי 52 שנה בלבד.

ב. צמיחה והיררכיה: התשובות הממסדיות

6 Cook (1971); Morris (2013): 53

ניתן לשער כי קיים קשר ישיר בין צמיחת השימוש באנרגיה לבין עלייתם של הארגונים ההירכיים. בתקופה הקהילתית כמעט שלא היו תזוזות בגודל האוכלוסייה ובשימוש באנרגיה לנפש. לעומת זאת, מאז 5000 לפנה"ס, עם עליית הציביליזציות המלוכניות, החלה החברה האנושית לראשונה בהיסטוריה להיות נתונה לשלטונן של הירכיות מדיניות, במקביל לשימוש גובר באנרגיה להפקת מזון בסדרות גדולות. השימוש המוגבר באנרגיה נועד להזנת אדמיניסטרציה, להחזקת צבאות ולבניית ארמונות, מקדשים ומבצרים. אולם השינוי הדרמטי התחולל מאז שנת 1700 לספירה: כשבודקים את ביצועי האנושות בשלוש מאות השנים האחרונות, נוכחים לדעת שמאז התפשטות הקפיטליזם בעולם אוכלוסיית העולם גדלה פי 13 (מ־600 מיליון ל־8 מיליארד בני אדם) וצריכת האנרגיה לנפש זינקה בתקופה זאת פי 8. אלה ביצועים חסרי תקדים בהיסטוריה האנושית והם לוו בפריסת רשת ארגונית הירכית, אף היא ללא תקדים.

נשוב לשאלה בתחילת הפרק: כיצד ייתכנו הירכיות תאגידיות־מדיניות סבוכות הנעוצות כה עמוקות בתוככי הפעילות האנושית, יחד עם צמיחה כה מהירה של שימוש באנרגיה? הרי צירוף זה מנוגד לאידיאולוגיה המקובלת, האקדמית וההמונית, הטוענת שרק חליפין חופשיים בשוק חופשי יכולים להביא לצמיחה מהירה ולקידמה טכנולוגית. הירכיה מסועפת וביורוקרטיה סבוכה פירושם הפעלת כוח חיצוני למערכת הכלכלית החופשית והצבת מכשולים, מחסומים ועיוותים הפוגעים בהקצאה היעילה של המקורות ובולמים צמיחה וקידמה. כך לפחות אומרים.

לכן, ככל שהעולם נמלא בתאגידי ענק, נאלצו האידיאולוגים לעמול קשות כדי למצוא הצדקות לעיוותים כוחניים אלה. הפתרון שמצאו האידיאולוגים גורס שארגונים עסקיים גדולים, העוסקים בהשקעות גדולות ובקווי ייצור גדולים, מתאפיינים אמנם בהירכיה כוחנית ובשליטה יחסית בשוק, אולם הם עשויים להיות יעילים יותר מאשר עסקים קטנים בגלל יתרון הגודל. וכך גם ארגונים ממשלתיים. מסתבר, כי אף שפגיעתם בכוחות השוק ברורה מעצם הנחת השוק החופשי נטול הממשל השנוא, מסוגלים הממשלים מדי פעם, בעזרת כוחם, לגרום להגברת היעילות הכללית במשק הן בהעלאת הביקוש המצרפי, הן בהשקעות לטווח ארוך והן בשיכוך קונפליקטים של חלוקה.

כבר אלפרד מרשל, אחד ממייסדי הדוקטרינה הניאו־קלסית, היה מודע לסתירה בין שוק חופשי־תחרותי נטול הכוח בתיאוריה, לבין המציאות שבה קיים כוח שוק המרוכז בידי תאגידים גדולים המציגים ביצועים יעילים יותר מאשר עסקים תחרותיים קטנים.[7]

כך גם סבר רונאלד קואז, שכתב כי ארגונים גדולים אינם בהכרח יותר "יעילים טכנית" מאשר הקטנים, אולם הם בדרך כלל יותר "יעילים כלכלית".[8] אחת הסיבות העיקריות ליעילות זאת, כתב קואז, היא שארגונים גדולים הינם בדרך כלל בעלי יכולת טובה יותר לחסוך ב"עלויות החליפין" (transaction cost).[9] מכאן, שארגון הירכי צומח עד לגבול שהחליפין בתוך הארגון עדיין יותר

7 Marshall (1920): 115

8 המונח "יעילות" שמרבים לפזרו, בעיקר בספרי הלימוד הניאו־קלסיים, מסמן בדרך כלל יחס תפוקות/תשומות בתהליך ייצור נתון. משמעות המונח "יעיל טכנית" היא: היחס בין תפוקה כלכלית לבין תשומה כלכלית. המונח "יעילות כלכלית" הינו: העלות הכספית לייצור יחידת תפוקה, והיא תלויה הן ביעילות הטכנית והן במחירי התשומה. חשוב לציין שמדידת היעילות וכן מדידת מונחים קרובים כמו פריון או כושר ייצור, עשויה להיות נתונה במחלוקת, בלשון המעטה (פרקים 4-5). בנוסף, מה שנחשב ליעיל בתרבות הקפיטליסטית עשוי להיחשב כרע או כמזיק לאדם בתרבות קהילתית.

9 לרוב נוטים לתרגם transaction cost כ"עלות עסקה".

יעילים כלכלית מחליפין בשוק החופשי. מעבר לגבול זה הארגונים כבר עוברים להחליף תועלות בשוק החופשי.[10]

תיאוריית קואז תרמה רבות לריכוך הקשיים בחיי המאמינים הניאו־קלסיים. אלה נקלעים יום־יום לסתירה בין אמונה קנאית בשוק החופשי השטוח לבין שירות מסור להיררכיות כוח סבוכות. ומשום שהתיר בקלילות סתירה זאת, קואז היה ראוי ללא ספק לפרס נובל. אלא שהוכחות טאוטולוגיות על הגודל הרצוי או האופטימלי של הארגון, שהוא למעשה הגודל הקיים של הארגון – הורגלנו לקבל. אלה סוג ההוכחות השכיח בדוקטרינה הניאו־קלסית ובכל פסבדו־מדע. לעומת זאת, מדדים כמותיים על מידת היעילות ביחס למידת ההיררכיה בארגון? זאת לא זכינו לקבל, לא מקואז ולא ממשיכיו (פרק 12).

יוצא שנותרנו שוב עם השאלה הטורדנית: כיצד הקפיטליזם, למרות היותו כבול בהיררכיות סבוכות ובתאגידי ענק שהולכים ותופחים, ממשיך לצמוח.

ג. צמיחה והיררכיה: תשובות אחרות

אחת התשובות החדשות הייתה של בלייר פיקס. לדידו, כל דרך שבאמצעותה מודדים צמיחה כלכלית כוללת בסופו של דבר המרת אנרגיה, וזאת נוטה לשינויים בלתי פוסקים. כלכלנים ממסדיים מתייחסים לשינויים הללו במונחי תועלת: כמה אנרגיה ניתן להמיר מביומסה, מפצלים, משמש, מרוח, מגלי הים, ממפלי נהרות ומכורים גרעיניים. מבחינתם, מקורות האנרגיה השונים מומרים למוצרים ולשירותים, ומשם, באמצעות הצריכה – לתועלת ולרווחת היחידים. אבל, כותב פיקס, הכלכלנים נוטים לשכוח את ההיבט החשוב ביותר: העובדה שהמרת האנרגיה היא תהליך **חברתי**, ופעולת המרת האנרגיה לסחורות משנה ומעצבת מחדש את המבנה החברתי בכללותו.[11]

בחברות מודרניות, כותב פיקס, השינוי המבני באופן המרת אנרגיה (נניח, מעבר מפחם לדיזל או לחשמל) מתבטא בממדיהם של הארגונים החברתיים, ואלה נמדדים בדרך כלל במספר המועסקים שבהם או הכפופים למרותם. במאמרו הראה פיקס כי הגידול בשימוש באנרגיה לנפש התלווה הדוקות לגידול בממדי הארגון, הן אבסולוטית והן ביחס לכלל החברה.

אם לנקוט במינוח שלנו על יחסי הכוח הקפיטליסטיים – פיקס טוען כי **העמקת** השימוש באנרגיה (לנפש) קשורה הדוקות לתהליך **הרחבת** הארגונים הגדולים בחברה (מספר בני האדם). וקשר זה, בין תוספת בכמות אנרגיה לגידול בממדי הארגונים הגדולים, היה מרכז מחקרו של פיקס. בהתבססו על השוואה בין סדרות נתונים לאורך זמן במדינות שונות, הוא הראה שהגידול בהעמקת השימוש באנרגיה מוביל לשלוש תוצאות: ראשית, מספרם היחסי של העצמאים קטֵן לעומת עלייה במספר השכירים המועסקים בתאגידים הגדולים. שנית, הגודל הממוצע של התאגיד הולך וצומח, ושלישית, חלקם של המועסקים בממשלים הולך וגדל.[12]

10 Coase (1937): 395.

11 Fix (2017): 1

12 Ibid: 4. בדיקה ממוקדת שערך פיקס בארה"ב, שם ניתן לערוך סדרות נתונים ארוכות טווח יחסית למדינות אחרות, הראתה שהקשר בין הגידול בשימוש באנרגיה לנפש לבין שלושת התהליכים הללו החל בסוף המאה התשע עשרה (Fix, 2017: Figure 2, p.5; Figure 3, p.6).

אם כך, ניתן לנסח את השאלה מחדש: מדוע צמיחת השימוש באנרגיה לנפש (עומק) קשורה הדוקות לצמיחה בממדי הארגונים הקפיטליסטיים הגדולים, כולל הארגונים הממשלתיים־ציבוריים (רוחב)?

תשובתו של פיקס: ככל שהארגונים גדולים יותר בממדיהם, כך הם בעלי כושר רב יותר לספוג ולצרוך יותר אנרגיה לנפש מארגונים אחרים. והסיבה לכושרם זה היא שארגונים אלה הינם בעלי **מבנה הירכי** גדול יותר.[13]

איסוף והמרת אנרגיה לנפש בסדרות גדולות דורש מידה גדולה ביותר של תיאום ואינטגרציה בפעילות האנושית, ומכאן עולה הצורך בעיבוי התשלובת הארגונית. וכאן נכנסות המוסכמות הסוציו־ביולוגיות הנפוצות, כגון: מוחם של בני אדם, אשר היו לקטים־ציידים והתקיימו בקבוצות גמישות של שארות, אינו מסוגל לתקשר ישירות עם יותר מ־150 בני אדם אחרים. מוסכמה זאת הפכה אף למספר זהב המכונה "מספר דנבר" (Dunbar's number), המסמן את הגבול הטבעי לממדי הקבוצה האנושית "האורגנית".[14] אולם מה שחשוב הוא ש"מספר דנבר" משמש כמעט בכל ספרי האנתרופולוגיה כטיעון להצדקת ההירככיה הארגונית בחברה מדינית.[15]

ההירככיה, לפי טיעונים אלה, מאפשרת קיום יחסים וקשרים עקיפים עם קבוצות רבות של יחידים.[16] היא יעילה משום שלא כמו הרשת השטוחה, יכולה ההירככיה להכיל מספר גדול של יחידים מבלי שיחיד בודד נזקק ליותר ממספר מועט של קשרים ישירים ברשת (של ממונים או כפופים).

בעיקרו של דבר, פיקס סבור שהצמיחה הקפיטליסטית אינה רק תואמת את כפיית ההירככיה על בני האדם אלא אף זקוקה להירככיה. הסיבה העיקרית לצורך זה היא, שככל שהארגונים מסתעפים וגדלים כדי ליצור צמיחה, כך הם נזקקים לקואורדינציה רבה יותר של הפעילות החברתית. וכדי לעקוף את המגבלות הביולוגיות של המוח הם נזקקים לפרישת דרגים הירככיים נוספים.

אפשר לסכם את הטענות הללו באופן סכימטי: התפתחות חברתית דורשת תוספת המרת אנרגיה ← ככל שהפקת האנרגיה גדלה, כך מסתעפים תהליכי ההמרה וחלוקת העבודה ← תהליכים סבוכים של ייצור וחלוקה נזקקים לתוספת תיאום ← המגבלות הביולוגיות על מוח האדם (מספר דנבר) מכתיבות שמעבר לסף קשרים מסוים, בני אדם אינם יכולים לפעול אלא במגע ותיאום בלתי ישירים, ומכאן צומחת ומסתעפת לה הירככיה ← ארגונים מוסדיים כמו פירמה ומדינה קפיטליסטית הם התגלמות ההירככיות המודרניות.

ברמת הפשטה של ציביליזציה, בחמשת אלפי השנים האחרונות מספר היחידות הריבוניות הלך והצטמצם במהירות, והתהליך הואץ במאתיים השנים האחרונות.[17] הירידה במספר היחידות האוטונומיות לוותה בצמיחה מהירה באוכלוסיית העולם, יחד עם עלייה מואצת בריכוזיות המבנית שהתחוללה ביחידות המדיניות.[18]

עד כאן התקבל הרושם שצמיחת השימוש באנרגיה ובטכנולוגיות המרת האנרגיה, הינה תהליך הטבוע באופי החברה האנושית, בעיקר בחברה המודרנית, ולכן מתפתחים ארגונים גדולים

13 Fix (2015a): 26
14 Dunbar (1992)
15 למשל דיימונד (2012).
16 Turchin and Gavrilets (2009)
17 Taagepera (1997)
18 Turchin and Gavrilets (2009)

וצומחות להן היררכיות סבוכות. תיאוריית הון־ככוח משקיפה על היסטוריית הקשר אנרגיה/היררכיה בדרך אחרת.

נתחיל מהסוף: בדוקטרינה הניאו־קלסית הקפיטליזם מתואר ככלכלת שוק הנוטה לרשת יחסים שטוחה, בעוד שתיאוריית הון־ככוח מסבירה כי הוא נבנה **מלכתחילה** כמשטר המתאים דווקא למבנה הירכי, המשובץ ברשת צבירים בעלי צפיפות שונה של תאגידים־מדיניים. התהליך הקפיטליסטי הוביל מלכתחילה להתפתחות צבירים אוליגרכיים בשני אופנים: ראשית, ההתפשטות המהירה של מנגנון המחירים יצרה מראשיתה רשת מתרחבת של יחסים ממוסחרים שמיסדו את רשת הקפיטליזציה הדיפרנציאלית. שנית, הגלובליזציה של המסחר, של הייצור ובעיקר של רשת הבעלויות התפתחה יחד עם המיסוד הגלובלי של התאגיד־המדיני, ואלו אפשרו להיררכיות החדשות לדלג בקלות על הגבולות "הלאומיים" הישנים וליצור את המיסוד התאגידי־מדיני החדש.

ד. דרך אחרת: אנרגיה בשירות ההיררכיה

כבר בפרקים הקודמים ראינו, שבמסופוטמיה העתיקה נוסדו מכונות־העל הראשונות אשר הורכבו מנתינים משועבדים למלכי השמש. לראשונה נוצרו היררכיות מכניות שחתרו להרחבת האנרגיה המופקת מעבודת עבדים ונתינים באמצעות טכנולוגיות השקיה, ייצור חיטה וגידול בהמות בסדרות גדולות. מכונות־העל אכן הפיקו אנרגיה גדולה ושינו את הסביבה הפיזית, אך הן לא נוצרו למטרה זאת. הן נוסדו כדי להפוך את שליטי הארמונות, מלכי השמש, לנצחיים. מטרתן הייתה להרחיק מהם את אימת המוות.[19]

ההיררכיה המכנית פוררה את הסדר הקהילתי. היא כפתה על הנתינים להפיק יותר ויותר אנרגיה למען ייצוב סדר הפקת האנרגיה, המיועד לייצוב ההיררכיה המכנית. מאז השתכללו מכונות־העל, ובאופי־הכוח הקפיטליסטי התפתחה מכונת־על חזקה וגמישה יותר, המפיקה אנרגיה בקצב מואץ ללא תקדים, למען שמירת הסדר ההיררכי של הקפיטליזציה.

אפשר לומר שבתודעה ההיסטורית־חברתית קיימות שתי חלופות של סדר חברתי: סדר היררכי, החותר לתוספת כוח לארגונים השליטים, ומולו סדר דמוקרטי, השואף לשימור ולטיפוח החיים האנושיים. אלטרנטיבה זאת בלטה בעידן המעבר או התפר בין שקיעת הפיאודליזם לצמיחת הקפיטליזם. שני כותבים בני אותה תקופה, אשר ייתכן כי לא הכירו האחד את כתבי השני, ייצגו היטב את שתי האפשרויות: ניקולו מקיאבלי ואטיין דה־לה בואסי.

מקיאבלי כתב את הנסיך.[20] זהו מדריך אישי לשליטי הארגונים ההיררכיים באשר הם. במדריך הוא לימדם את אומנות השמירה על היציבות ביחסי הכוח ועוד מיני טכניקות להדברת התנגדותם של הנתינים ולגניבת דעתם. הספר, שנחשב משום מה להגות פילוסופית, גדוש במתכונים לרמייה, תככים, בוגדנות, מעילה, הטעיה, צביעות, הפחדה, וכן תפריטים לבזבוז כספם של אחרים. כל זאת מוגש ברוטב רטנוני על טבעם הנלוז של הנתינים:

"...כי על בני אדם ניתן לומר בהכללה, שהם כפויי טובה, הפכפכים, חנפים, צבועים, בורחים מסכנה, תאבי בצע. כל זמן שאתה מעניק להם טובות, הריהם כולם שלך, בגופם

19 Mumford (1967)

20 מקיאבלי (1985). פורסם לראשונה ב־1523.

ובנפשם... אבל בשעת הדחק, כשאתה צריך להם, הם פונים לך עורף ומורדים עליך..." (מקיאבלי, 1985: 226).

בקיצור, זיכרונות משולחנו של פקיד מס הכנסה בדימוס.

הרעיון המרכזי בספר הוא: "...**רבים בדו מדמיונם מדינות־חירות, שאיש לא ראה כמותן ולא ידע כמותן במציאות לאמיתה**" (שם: 221), אבל כל זאת טוב לנתינים חולי הזיות על חירות תבונית ושאר מיני אוטופיות (תלמידיו בבריה"מ אשפזו את הוזי החופש בבתי חולים ללוקים בנפשם). למקיאבלי ולמרעיו לעומת זאת אין אשליות, משום שידוע לכלל השליטים ומשרתיהם באשר הם, כי אין חשיבות לסוג המשטר. מה שמבדיל בין המשטרים הוא התשובה לשאלה: האם יחסי הכוח בהם יציבים או רעועים. כל השאר הן הזיות חופש של נתינים סוטים ומפירי סדר. בסופו של דבר, המשטר הטוב הוא משטר שבו השליטים הטובים משליטים סדר יציב. אם מתקיים סדר, המשטר הוא בעל יחסי כוח יציבים. מכאן ברור שהמשטר הטוב הוא זה שבו השליטים דואגים לעצמם, למען שלומם של הנתינים – שהרי שאין סתירה בין החתירה של השליט לתוספת כוח לבין רווחתו של הנתין. כי אם השלטון בטיפשותו ינסה לקיים יחסים אנושיים עם הנתינים, אלה מיד יפרשו זאת כחולשה, ואז תפרוץ אינתיפאדה וכולם יפסידו:

"...ובלבד שישכין אחדות ושלום בקרב נתיניו ויסירם למשמעתו. וכשיטיל את אימתו על ידי מעשי אכזריות מעטים למען ישמעו ויראו, תהא בכך רחמנותו גדולה יותר משל השליטים רחבי הלב, שמתוך מידת רחמים מופרזת, אינם מונעים הפרות סדר וסופם מעשי רצח ושוד. והרי הפרות סדר פוגעות בציבור כולו, בעוד שעונשים מידי הנסיך, פוגעים רק ביחידים..." (שם: 226).

פשוט זה עולה לו יותר, אבל אין לשליט הטוב ברירה אלא לפזר פה ושם קצת אכזריות.

דורות על דורות מאז פרסום הנסיך, אקדמאים רבים התפרנסו מניסיונות לנבור בכתבי מקיאבלי ולמצוא אוצרות חוכמה המסתתרים בפינות חבויות אבל ראוי לומר בקיצור, שמדובר בשיממון המבשר את בואה של מכונת־העל של ההון ויחסי הכוח המכניים.

כשלושים שנה לאחר מכן, כתב אטיין דה־לה בואסי ספר ידוע פחות, ובוודאי נלמד פחות, בשם מחקר על ההשתעבדות מרצון.[21] למקיאבלי אמנם היה ברור כי המון יחידים אינו אלא עדר הזקוק לשליט סמכותי, אבל דה־לה בואטי דווקא חשב שמן הראוי לחקור כיצד קורה שבני אדם חופשיים, הופכים לפתע לעדר הנזקק נואשות לרועה (על פי מיטב העדויות האקדמאיות).

דה־לה בואסי, אם כן, התחקה בספרו אחר מקורות השעבוד האנושי, ושאלתו הייתה: מה מוליך בני אדם חופשיים אל הכניעה ליחסי הכוח ההירככיים?

תשובתו של דה־לה בואסי הייתה פשוטה: בני אדם חופשיים מוצאים עצמם כעדר או כהמון נטול זהות משום שהשליטים הפכו אותם לכאלה, אם באמצעות כפייה ישירה, כלומר על ידי הטלת אימה, ואם באמצעים עקיפים, כמו הקמת מוסדות הירככיים והפצת מסורות ופולחנים שמחקו מהם את זכר החירות. בלשונו של דה־לה בואטי:

21 דה לה בואטי (2007). פורסם לראשונה ב־1552.

"כדי שבני־אדם, במידה שהם בני־אדם, יניחו לעצמם להשתעבד, נדרש דבר אחד מן השניים: או שהשעבוד נכפה עליהם, או שנפלו קורבן להונאה..." (דה־לה בואטי, 2007: 29). "לא יאומן כיצד העם, למן הרגע שהוא משתעבד, מדרדר לתהום כה עמוקה של שכחת חירותו, עד שאינו מסוגל עוד להתעורר כדי לשוב ולכבוש אותה..." (שם: 30).[22] "שהרי, היה זה בלתי אפשרי עבור הפרסי [הנתון ל'עריצות מזרחית'] להתגעגע לחירות שממנה לא נהנה מעולם..." (שם: 35).

אם מקיאבלי הסביר לשליטים כיצד לנצל את טבעם המפוחד והנרפה של הנתינים כדי לחזק ולייצב את יחסי הכוח, דה־לה בואטי רואה תהליך הפוך:

"תחת שלטון הרודנים, הופכים בני האדם על נקלה לפחדנים ולנרפים... הם נעדרי להט וחדווה ואינם ששים למאבק... והרודנים יודעים זאת היטב ועושים ככל יכולתם כדי לרפות ידיהם ולהחלישם יותר..." (שם: 43).[23]

הנה, קיבלנו את הננסים של ניטשה ואת האדם החד־ממדי של מרקוזה.

על פי דה־לה בואטי קיימים שלושה טיפוסים של משטרים הירכיים: כאלה שבהם השלטון מושג בבחירות, כאלה שהשלטון מוחזק בכוח האלימות, וכאלה שהשלטון ממוסד באמצעות ירושה (כמו מונרכיה או תיאוקרטיה). מבחינתו, אין הבדל משמעותי בין המשטרים השונים:

"...אלה שנבחרו על ידי העם, נוהגים בו כבבהמה שיש לאלפה. אלה שכבשו את השלטון במלחמה, נוהגים בעם כבטרפם. ואלה שקיבלו את השלטון בירושה, נוהגים כאילו היה העם עדר של עבדים השייך להם באופן טבעי..." (שם: 28).

אולם מרכז הספר הוא הדיון בסוד מקור הכוח. ההסבר של דה־לה בואטי על צמיחת הכוח המרוכז מפתיע במקוריותו:

"עד כה דיברתי על האמצעים בהם השתמשו הרודנים לצורך ההשתעבדות מרצון של דלת העם הנבערת מדעת. עתה אני מגיע לנקודה, שהינה לדעתי הכוח המניע וסוד כוחו של השלטון, משענה ובסיסה של כל רודנות. מי שסבור שנושאי הרומח וחיילי המשמר בשער הם שומרי הרודנות טועה... אף לא הקשתים ולא חבורות הפרשים [ולא כלל כוחות הביטחון]... **אלא אלה הם בסך הכול 4-6 אנשים התומכים בו, אלה המקורבים לרודן [ומעגל פנימי זה] מכניע את הארץ... ולפקודתם של ה־6 הללו סרים 600, אשר מושחתים כבר על ידי**

22 בהערה מבריקה הוא כתב כי "...בני ישראל הללו המליכו על עצמם רודן [שאול] ללא צורך וללא כפיה..." (שם: 29) ובכך הביאו על עצמם אסונות בלתי פוסקים, והכול בגלל בחירתם הנמהרה להשתעבד מרצון.

23 מסתבר שדה־לה בואטי היה בעל ידע מעמיק אף יותר ממקיאבלי על תרגילי ההונאה שהשליטים מנהלים למען ייצוב כוחם לוויסות התנגדות הנתינים. בין השאר, הוא כתב על תרגילי "הריחוק", "היראה", "הקדושה" ו"המסתורין" בהם נוקטים השליטים ומשרתיהם אשר "...נוהגים להופיע בציבור לעתים נדירות ככל האפשר, כדי לתת לעם להניח שיש בהם משהו על־אנושי... כך אירע שאומות שנשלטו על ידי המלכים המסתוריים הללו, התרגלו לשרתם, וככל שידעו פחות מיהו אדונם כך גדל רצונם לשרתו... וככל שזלזלו יותר בהמון כך שעבדו אותו בקלות..." (שם: 50).

ה־6. ולאותם 600 כפופים 6,000 שאותם מרוממים למשרות רמות כדי שיגרמו בעיתוי הנכון לרע גדול, עד שלא יוכלו להתקיים אלא בצל חסותם של ה־600. וכך מיליוני אנשים תומכים ברודן בשרשרת בל תינתק..." (שם: 55, הדגשות שלנו).

אם כן, התפתחות הארגון ההירכי אינה נובעת ממגבלות ביולוגיות של המוח האנושי, ואף לא מקשיים בזיהוי של חבורות ציידים־לקטים. ההירכיה אינה תוצאה של מחסור במשאבים ולא של הצורך בחלוקת עבודה או בניהול יעיל של עודפים, הגורמים לריכוז כוח בלתי נמנע. התהליך הינו הפוך: כוחה של קבוצה מרכזית נבנה על בסיס יצירת **הירכיית רשע** למען ריכוז הכוח בידי הקבוצה. על פי דה־לה בואטי, כל חברה שמצויה בה הירכיה הינה חברה המשועבדת לקבוצה מרכזית, המצליחה לכבול אליה, באמצעות אלימות, פיתוי והפחדה, את כלל החברה בשרשרת הירכית של רשע אשר קשה להיחלץ ממנה.

שתי החלופות הללו בתודעה ההיסטורית־חברתית בולטות גם בתרבויות הלחימה ובדרכי ארגון הצבאות הלוחמים. ההירכיה הצבאית מוטבעת עמוקות בנתין המגויס ובשכיר החרב שבמשטרי הכוח, מאז מלכויות מסופוטמיה ועד לצבאות האימפריאליים (והארגונים התאגידיים־מדיניים) של זמננו. אולם גם צבאות "עממיים" שהתיימרו להוות אלטרנטיבה לצבאות האימפריאליים היו נגועים במיטב השיטות של הירכיית הרשע.

אחת הקריקטורות המפורסמות לצבא לוחם יעיל, אשר חייליו חדורים בערכים חברתיים נעלים, הוא צבא אנשי פנפילוב הסובייטי.[24] צבא זה הותיר רושם רב בספרות המלחמה ושימש מעין מדריך רוחני ללוחמי גרילה ולקצינים בעולם הפריפריאלי (כולל בפלמ"ח בשנות הארבעים ובצבא הישראלי בשנות החמישים והששים). מלבד היותו של הספר בדיה אופיינית מהסוג הנדוש שהנפיקה מכונת התעמולה הסובייטית,[25] הסיפור עצמו מתאר גדוד רגלים סובייטי המותנה להירכיה נוקשה ולמשמעת אכזרית, שהתבססה על הטלת אימה, הוצאות להורג והטפות פוליטיות משמימות של קומיסרים מטומטמים. כל זאת על רקע טרור סטליניסטי, כאוס וטיפשות בקרב ההירכיה הצבאית הנוקשה, הזוללת בשר חיילים.[26]

מול ההירכיה הסובייטית ניצבה מכונת־העל הנאצית, שהייתה דומה באופייה לירבתה. אריך מריה רמרק תיאר בעת לאהוב ועת למות את התשלובת הצבאית שנקלעו לתוכה חיילי הוורמכט בעת הנסיגה מסטלינגרד מערבה. החיילים הוטלו לתוך טרור, כאוס, תעמולה והוצאה להורג על כל סימן של מורך לב או ספק.[27]

צבאות אלה היו המשך הולם לכל הצבאות האימפריאליים שפעלו במאות השנים האחרונות ברחבי העולם. כך הייתה מכונת הצבא של צ'ינגיס חאן:

24 בק (1946).

25 כמו הרומן הדון השקט, שתיאר את התקוממות הקוזקים במלחמת האזרחים ברוסיה ונחשב לאחת מפסגות היצירה הספרותית הסובייטית. הדעה שרווחה בקרב האופוזיציה למשטר גרסה שפרסום הספר היה מין בדיחה אכזרית של המשטרה החשאית הסובייטית אשר הוציאה להורג את מחברו האמיתי האנטי סובייטי וייחסה את היצירה למיכאיל שולוחוב, עסקן־כתבן פרולטר אנאלפבית למחצה, נאמן למפלגה (מזכיר את דמות הכלב ברומן הסטירי של בולגאקוב לב כלב).

26 תיאור מהימן יותר על התנהלות המלחמה של איוון במלחמות שניהלה האימפריה הסובייטית נגד פינלנד ונגד גרמניה הנאצית כתבה קתרין מרידייל (2010). אין פלא שהמשכם הישיר של חיילי פנפילוב היה סיפורו של חייל בצבא הכיבוש הפוסט סובייטי המושחת בצ'צ'ניה, אשר שיטותיו לא השתנו (בבצ'נקו, 2008).

27 רמרק (1954).

"כולם, כאיש אחד עסקו מבוקר עד ערב בפולחן אחד, והיו משועבדים לכוונה אחת: לצבור ולחזק ולשכלל את העצמה הצבאית של צ'נגיס חאן... רק כך יושג תיאום מושלם בין כל המערכות, והחשוב מכל – כך תושג משמעת ברזל שאין עליה עוררים. זה כל סוד ההצלחה של צבאותיו. שום חולשת אנוש לא יכירנה מקומה בחילותיו של צ'ינגיס חאן, לא איש ולא דבר יעמדו בדרכו להשגת היעד העיקרי – המסע מערבה, למשימת חייו..." (אייטמטוב, 2014: 221-222).

כך התנהלו צבאותיהם של אילי המלחמה בסין:

"בצבאות אלה מעולם לא החמיצו הוצאה להורג של חייל שנחשף לרגע של היסוס. הם לא חמלו על חיילי אויב והרגו את שבוייהם, לאחר שקטעו את אוזניהם ושלחום אל החאן הגדול כתשורה מלכותית. הם היו הלוחמים האדירים בכל הזמנים..." (Bosse, 1983: 517-518).[28]

כך אף התנהלו המכונות הצבאיות של האימפריות הגרמנית, הבריטית, הצרפתית, העות'מנית והרוסית במלחמת העולם הראשונה. אלה היו מכונות לייצור הרג המוני בקנה מידה "עולמי".[29]

דומה שהיררכיית הרשע המרכיבה את המכונה הצבאית הינה חסרת תחליף. בעיניו של יליד ההון שטוף התעמולה בן ימינו, ההיררכיה נדמית כבלתי מנוצחת ועוד יותר מכך – כבלתי נמנעת, כמין חוק טבע המדביר קהילות אנושיות והמחייב את המעטים העקשנים, השואפים לחופש, להקים או להתמזג בארגונים דומים כדי שיוכלו להתמודד נגד היעילות ההיררכית.

והנה, מול המכונה ההיררכית מעמיד ההיסטוריון והפילוסוף כסנופון את מסע הרבבה (Anabasis) של הצבא היווני בפרס, שנערך בתחילת המאה הרביעית לפנה"ס. הצבא, שחייליו התחנכו בפוליס הדמוקרטית, נקלע לעמדת נחיתות בארץ זרה מול גייסות מלכותיים של שכירי חרב פרסיים שהיו פי עשרה בגודלם.[30] בהתמודדות בין שני סוגי הצבאות הסתבר שהצבא היווני הקטן היה יעיל יותר, כי חייליו לא התחנכו לשעבוד, ומשום כך הכשרתם הצבאית בפוליס הדמוקרטית הייתה טובה יותר. הם היו יעילים יותר דווקא משום שפעלו במשמעת עצמית, ללא היררכיה מקובעת ושיטות פעולה נוקשות. הם נעו ולחמו באמצעות פיקוד גמיש ושיטות אסטרטגיה דמוקרטיות. בניגוד לתיאורים ההרואיים על יחידי סגולה הגיבורים ואנשי ההיררכיה המובחרים, מטעם סופרי החצר המלכותיים או הרפובליקניים לדורותיהם, המציפים את תודעת הנתינים – מסע הרבבה

28 על פולחן ההוצאות להורג בהיררכיה היפאנית בעידן השוגונים כתב בפרוטרוט ג'יימס קלאוול (1975).

29 מנקודת מבטם של הנתינים המגויסים למלחמה בין האימפריות, המלחמה הגרמנית תוארה בקור רוח על ידי אריך מריה רמרק (1929), וזאת של האימפריה הבריטית על ידי רוברט גרייבס (1929). לואי פרדינן סלין (1932) במסעותיו אל קצה הלילה, היטיב לצייר את אכזריותה וטיפשותה של ההיררכיה המלחמתית בצד האימפריה הצרפתית. זוועות החזית המזרחית תוארו בספריו הנשכחים של אביגדור המאירי (1925, 1929, 1932), אשר באחרית ימיו מצא מקלט בפלסטינה, וכן בספריו של ארנולד צוויג (1927, 1947), אף הוא פליט לזמן מה בפלסטינה המנדטורית. מיכאיל בולגקוב (1927) תיאר את חיילי הגוורדיה הלבנה במלחמת האזרחים שלאחר התפרקות האימפריה הרוסית, ואילו יהודה בורלא (1927) ספד את אובדן כוכבה של האימפריה העות'מנית במלחמת העולם הראשונה דרך סיפורי חיילים בצבא ג'מל פשה היוצאים לקרב אבוד במדבר. ערבסקה של הספרות היפה על היררכיית הרשע האימפריאלית במלחמת העולם הראשונה, ראו: ביכלר וניצן (2018).

30 כסנופון (1984).

התעכב על חיי היומיום של הקהילה הצבאית. החיילים שפעלו בקבוצות אוטונומיות של פלנקס, הם שבחרו מפעם לפעם את קציניהם, וההחלטות הקשות (כמו באיזה נתיב יעבור המסע, האם בדרך הקצרה אולם רבת הסיכויים להתלקחות קרבות או הארוכה והשקטה יותר, או האם להחרים בכוח הזרוע אספקה באזור מעבר או להעדיף לשלם לתושביו למען מעבר בטוח) מעולם לא התקבלו בדרך ההיררכית על ידי מפקד עליון וכנופיית קצינים מקורבים, אלא תמיד בהצבעת החיילים כולם.[31] ההצבעות נערכו לאחר שהוצגו האלטרנטיבות השונות, ולעתים קרובות לאחר ויכוח ארוך. זאת כנראה הסיבה לכך שהצבא הגמיש אשר הורכב מחיילים בעלי תודעה אוטונומית ורצון כללי משותף, הצליח לצלוח את הקרבות, המארבים והמכשולים המרובים ולפלס דרכו אל החופש ללא אבדות קשות, לעומת צבא נתינים, אשר מן הסתם היה מוקרב כולו על מזבח תהילת השליט/ האל/ הדגל/ המולדת/ הכנסייה/ המשטר.

לראשונה בהיסטוריה הכתובה הסתבר שאוטונומיה דמוקרטית לא רק מיטיבה עם בני אדם אוטונומיים, אלא יעילה יותר בביצועיה מאשר מכונת־על הירכית.

שתי האפשרויות קיימות אף בספרות היפה, שבה האפשרות הדמוקרטית ניצבת כהבטחה וכתקווה, נגד ספרות הייאוש והחורבן במאבק נגד הירכיות הרשע. בספרים רבים לאורך המאה העשרים — הבולטים בהם היו הדיסטופיות עקב הברזל של ג'ק לונדון, עולם אמיץ חדש של אלדוס האקסלי ו־1984 של ג'ורג' אורוול — לא היה לאדם הבודד מפלט מפני חוקיות היסטורית, אשר בישרה לו את גורלו: להיכנע או להימחץ בידי אוליגרכיית הרשע ומכונת ההירכיות.[32] אולם פה ושם בצבצה אלטרנטיבה ששמה דגש על שיתוף פעולה חברתי, ההכרחי לקיום משותף של הטבע והאדם. כך הם הספרים שורשי שמיים של רומן גארי, או חולית של פרנק הרברט, שהצביעו על הברירות שיכולות לשנות את תוצאות מעשי האדם על הטבע. אורסולה לה גווין, בבדיון המנושל, אף הציבה את הכוח ההירכי הקפיטליסטי בכוכב אחד, מול משטר אנרכי המתקיים בכוכב אחר.[33] ראוי לציון גם אולאף סטפלדון שהתעמק בספריו בחשיבותה של הסימביוזה לעתיד ההיסטוריה האנושית ובהתפתחות התודעה בכלל.[34]

הניגוד בין כורח הכפייה ההירכית לבין חופש השיתוף הדמוקרטי רוחש גם בקרב אנשי מדעי הטבע. בעיקר בולט הניגוד במחלוקת על הבריאה והאבולוציה, שם כרגע התודעה השלטת היא של דרווין ונספחיו הגנטיים במאה העשרים. אמנם נהוג לטעון שהדרוויניזם הביולוגי אינו עוסק במטפורות חברתיות, וכי אידיאת "הברירה הטבעית" מתכוונת ליכולת הסתגלות הסתברותית והתאמה לסביבה משתנה של המין הנתון בסכנה,[35] אבל בסופו של דבר דרווין שאב את השראתו מן הכלכלן הפוליטי תומס מלתוס ועקרונותיו המפורסמים על הריבוי הטבעי. אידיאות אלה היפרו את רעיונותיו של דרווין על מלחמת קיום מתמדת, שבה המינים הנחותים מושמדים. קשה שלא להבחין בפוליטיזציה של הטבע, אשר בה הופכת התרבות הקפיטליסטית לנדבך המרכזי בתיאוריית

31 כך למשל בימי המהפכה הדמוקרטית של מאי 1968, ערכו חיילי הצבא הצרפתי שהושפעו מערכי המהפכה, הצבעה כללית בה דחו את דרישת הנשיא שרל דה גול וחבר הקצינים הבכירים של הצבא הצרפתי שחנה בגרמניה, לעלות על פריס ולכובשה מידי המורדים.

32 לונדון (1907), האקסלי (1932), אורוול (1948).

33 גארי (1956), הרברט (1965), לה גווין (1974).

34 Stapeldon (1930, 1937). האפשרויות הללו נשקלות גם בספר אי של האקסלי (1963) ובתשובה נגדו, אפשרות של אי של וולבק (2005).

35 גראור (1994).

האבולוציה, או כפי שמרקס העיר בבדיחות, כי דרווין בעצם גילה בממלכת החיות את החברה האנגלית שלו, על התחרות החופשית ומלחמת הכול בכול בנוסח הובס.

תודעה מנוגדת לחלוטין לדרווין היא של לין מרגוליס ותיאוריית הגאייה (Gaia Hypothesis).[36] במודלים של מרגוליס ושותפיה, הציר המרכזי של היצורים החיים בעולם הם שיתוף פעולה וסימביוזה, ובעיקר – הם מרכז האבולוציה עצמה. לפי אסכולה זאת, תחרות ואלימות, התפרצויות ושינויים פתאומיים עשויים לשמר או לסלק בשוליים מינים ויצורים שכבר קיימים. אבל אין הם יכולים **לברוא** משהו חדש. בריאה אינה יכולה להתחולל מכוח חיצוני פתאומי. היא נזקקת למין ניצוץ פנימי (אולי בדומה ל"תשוקה הפנימית" של המינים אצל למארק), ותהליך זה נראה כמתחולל דרך שיתוף פעולה וסימביוזה.[37]

למרות ההבדלים בגישות, נראית המחלוקת על הבריאה והאבולוציה כמסוגרת בתוך העולם הביו־כלכלי, המושפע מן הדוקטרינה הניאו־קלסית. המסגרת התיאורטית עוסקת ביחידים המקדישים את חייהם למשימות של תורשה והישרדות. לכן תיאוריות אלה תרות אחר האסטרטגיות שנראות לאחר מעשה כ"יעילות" ביותר בקרב הקבוצות שהצליחו במשימת ההישרדות, ואשר ניתן להסיק מהן המלצות לדפוסי התנהגות של היחידים המצליחנים.

היו גם כאלה שמצאו דרך לאחד את שתי הגישות המנוגדות – לוחמנות אגוצנטרית לעומת שיתוף פעולה סימביוטי – באמצעות סימולציות מתמטיות. כך למשל מחקרם הרדיקלי של בואלס וגינטיס בדק מודלים שונים של שיתוף פעולה ולוחמנות בחברות פרהיסטוריות.[38] המודלים של בואלס וגינטיס קרובים לתורת המשחקים בדרך המחשבה הרציונלית שהם מדביקים לסוכן החברתי האינדיבידואל. מודלים אלו מובילים את המחברים למסקנה ש"השרידות" של חבורות פליאוליתיות נזקקה ליחידים הנוטים לשתף פעולה ואלטרואיסטיים. כלומר, שהיחידים חותרים לכך שחברי קבוצתם הקרובה יזכו בתגמולים למרות העלויות הכרוכות בכך מצדם. מנגד, המחברים מניחים כי אותם יחידים נוטים גם להיות "שבטיים" (parochial), כלומר, עוינים ולוחמניים נגד יחידים זרים שאינם משתייכים לקבוצתם.

ממבט ראשון, נראה שאלטרואיזם ולוחמנות הינן תכונות מנוגדות, ומבחינת המתודה של השחקן הרציונלי שתיהן כשלעצמן אינן מספקות תגמולים חיוביים הנחוצים למטרות העליונות של השרידות והפצת הגנים. אולם השילוב ביניהן, המכונה "אלטרואיזם שבטי" (parochial altruism), מספק תגמולים מקסימליים, כך לפחות מבטיחים בואלס וגינטיס באמצעות הסימולציות שערכו.[39]

חברות מטיפוס זה, כתבו בואלס וגינטיס, נטו להילחם ונהנו מתגמולי המלחמה. הן נטו לאלימות כלפי חוץ, אולם שיתוף פעולה ועזרה הדדית הדוקה בתוכן סייעו להן לגרוף ולחלק היטב את תגמולי המלחמה.[40] חברות אחרות, בעיקר מטיפוס אלטרואיזם סובלני (כלפי זרים), או חסרות אלטרואיזם שבטי (פנים קבוצתי), היו עשויות לשרוד בתנאים סביבתיים־גנטיים מיוחדים, אולם

36 Margulis and Sagan (1997), Margulis (1967)

37 Lovelock and Margulis (1974), Lovelock (2000)

38 Bowles and Gintis (2011)

39 רוב המודלים ההיסטוריים־רציונליים הללו מבוססים על סוכן מתוחכם הבוקע מתוך המרקם המכני של ניוטון והתועלת התחרותית של אדם סמית. הם מנסים לשחזר בגולמנות מה, התפתחות חברות פרה־היסטוריות קהילתיות, שסביר להניח כי לא התקיים בהן יחיד אינדיבידואל והאגו היה קבוצתי וחסר הישגיות. על התפתחות תורת המשחקים והשימוש בהנחת הסוכן הרציונלי החותר לתגמולים חומריים בסביבת מחסור במקורות: Adami et al. (2016). על החולשות של מודלים אלה בהבנת ההתפתחות ההיסטוריה החברתית: Varoufakis (2008).

40 מזכיר את קיבוצי "הקיבוץ המאוחד" עד שנות החמישים.

המציאות הפרה־היסטורית הקשה, גרמה לכך שהאלטרואיזם השבטי הפך לדומיננטי בחברות המין האנושי.

גם אחרים שהלכו בקו מחשבה זה, ניסו להסביר באמצעות אידיאת האלטרואיזם השבטי לא רק את ההתהוות הראשונית של ההיררכיה החברתית, אלא את סוד המעבר מחברות פרה־היסטוריות, שהיוו בדרך כלל קבוצות קטנות ופשוטות במבניהם הארגוניים, לחברות היסטוריות, שהיו והינן גדולות בממדיהן, סבוכות במבניהן והיררכיות בארגונן.[41]

לפי הסברים אלה, חברות מטיפוס האלטרואיזם השבטי נוטות להפוך ללוחמניות ולהתפשט משום שהשבטיות מגדילה את התגמולים מכיבוש שטחים ותפיסת אוכלוסיות חדשות, ואילו המלחמות מחזקות את הסולידריות והלכידות השוררת בין חברי הקבוצה ודוחפות לפיתוח טכנולוגיות לחימה ולהתארגנויות גדולות יותר. תהליכים אלה מעודדים צמיחת חברות גדולות לוחמניות הבולעות וממזגות בתוכן חברות קטנות יותר ופשוטות יותר, ואלה מלווים בהגברת פולחני זהות בנוסח "הם/ אנחנו", יצירת "אלים גדולים" והצדקות (בעיקר דתיות־אתניות) לאלימות כלפי חברות זרות. בסופו של דבר, אידיאת האלטרואיזם השבטי מספקת בסיס תיאורטי להסברים תועלתניים־ביולוגיים על התפתחותן של חברות מדיניות גדולות, המכוננות היררכיות סבוכות, אלימות ממוסדת ומלחמות מקודשות.

ומכאן הדרך להסבר מתוחכם אודות הצמיחה של המרת וניצול האנרגיה נראית כמעט מובנת מאליה: ההיררכיה הינה הדרך היעילה ביותר לפיתוח הפקת האנרגיה, שמצידה זקוקה להיררכיה כדי להתאים עצמה לגידול ההפקה. ככל שתאגידי הענק של הנפט גדלו מאז שג'ון רוקפלר מיסד את השיטה התאגידית החדשה, כן צמחה הפקת הנפט ברחבי העולם תוך כדי התפשטות רשתות הציביליזציה הפחמימנית של קידוח, זיקוק, שינוע, מכירה, מימון, תשתית כבישים, מסילות ברזל, נמלים, מכליות, מכוניות ותרבות הפרברים.

אולם יש הסבורים, כמו כותבי ספר זה, כי ההיררכיות המשוכללות והיעילות שהתפתחו בקפיטליזם אינן כה יעילות. אם על פי המחשבה הרווחת המטרה העיקרית בגידול החברות הגדולות היא הוספת מנות יעילות, לנו נראה משום מה, שגידול ההיררכיות קשור יותר להגברת יעילות הסבוטז' ועוצמת הפיקוח, ובעיקר להתגברות על ההתנגדות להיררכיות.

אחד המחקרים היצירתיים ביותר בנושא היה של סטיבן מרגלין.[42] בעבודתו הוא הראה שמנהלים בארגונים היררכיים פעלו באופן שיטתי ויעיל למדי לפגוע ביעילות פעילותם של הכפופים להם. כך שליטי רומא, שהרסו את מעמד האיכרים החופשיים והכניסו לייצור המוני עבדים מהמושבות. כך הסניורים הפיאודליים שכפו באחוזותיהם טחנות המונעות בזרם המים ואסרו על טחנות ידניות. כך בעלי מטעים יֶנקים, אשר לאחר ניצחון הצפון במלחמת האזרחים האמריקאית כפו שיטת אשראי של אריסות על בעלי החוות הקטנות. כך גם הקולקטיביזציה שנכפתה באכזריות על האיכרים האוקראינים והרוסים: היא לא נועדה לייעל את החקלאות הסובייטית אלא לשפר את הפיקוח של אוליגרכיית סטלין על ייצור ואספקת המזון ולדכא את התנגדות היצרנים, אף בעלות של יעילות נמוכה ביותר. והדוגמא הבולטת בהיסטוריה היא של פיתוח הייצור הקפיטליסטי. בעלי ההון הבריטיים, כתב מרגלין, שימרו בהפגנתיות טכניקות כרייה בלתי יעילות, בהניחם את היסודות לקווי הייצור תעשייתיים, עוד לפני כניסת המיכון. בכך הם כפו חלוקת עבודה

41 Gavrilets, Anderson and Turchin (2010); Turchin (2016); Turchin and Gavrilets (2009)

42 Marglin (1974)

מכנית ופיצול לגורמים של העבודה האנושית עד לרמה שהפכה את הייצור לבלתי יעיל לחלוטין, בעיקר בהשוואה ליעילות העבודה במפעלים הקואופרטיבים שאותם הקפיטליסטים חתרו להרוס בשיטתיות.[43]

כך היה סיפור עלייתן של רשתות התקשורת הדיגיטליות, אשר בישרו את בקיעת של דמוקרטיזציית המידע, הידע והתרבות באגוֹרה הגלובלית. תוך זמן קצר התברר שההיסטוריה חמדה לצון, או שמא הייתה זאת עורמת ההיררכיה, משום שבמהירות נפרשו רשתות האוליגרכיה ונכרכו היטב בקפיטליזציה. כך גם היה סיפורה של הגנטיקה שהבטיחה לחדור אל תוככי המחלות התורשתיות ולמצוא תיקון ומזור לרקמות ותאים חולים. כיום כבר ברור שהגנום עבר קפיטליזציה וניצוד ברשתות תאגידיות עמוקות שנפרסו ולכדו את המחקר המדעי היצירתי. אפשר אף לומר בוודאות די רבה, שהגנום הפך לנשק בידי אוליגרכיות צרות נגד המין האנושי. מדובר לא רק בהפצת מגפות קטלניות, בסבוטז' בתרופות, בידע, בציוד ובתשתית רפואיים, אלא אף בשליטה תאגידית־מדינית בייצור בסדרות המוניות של מזון משובט ומעובד. והרי תחילת האוליגרכיה הייתה בהשתלטות מלכותית על ייצור החיטה בסדרות גדולות במסופוטמיה.

ה. שתי דרכים לאנרגיה: שליטה והיררכיה מול דמוקרטיה והחיים הטובים

ה.1 הבעיות באומדן דרכי השימוש באנרגיה

עד עתה הלך והתברר, שיעילות חברתית וייצור אנרגיה אינם בהכרח תואמים. עלייה בייצור אנרגיה עשויה להעיד דווקא על גידול הכוח והבזבוז המוסדי של ארגוני השליטה, ועל ירידה בצרכי הקיום והחיים הטובים של מרבית האוכלוסייה. הבעיה היא שאין דרך יעילה למדוד את מטרות השימוש באנרגיה, ועוד פחות את יעילות ניצול האנרגיה. באופי־הכוח הקפיטליסטי, יחסי הכוח בנויים על בלימה דיפרנציאלית שיטתית, מודעת ולא מודעת, של היצירתיות האנושית. מכאן נוצר הקושי הראשון לאמוד את משמעות ניצול האנרגיה – זאת, משום שיחסי הכוח נמדדים לא באמצעות ניצול דיפרנציאלי של אנרגיה, אלא באמצעות רווחים דיפרנציאליים ומחירי הון דיפרנציאליים.

גם הנתונים הרשמיים של ניצולת כושר הייצור, אשר מפרסמות הלשכות המדיניות לסטטיסטיקה במדינות הקפיטליסטיות השונות, הינם חסרי ערך. בדרך כלל, על פי נתונים אלה, הניצולת הינה 70%-90% מכושר הייצור המלא של המשקים. אלא שיש לזכור כי מדובר בכושר ייצור מלא על פי יחסי הכוח השוררים, משמע על פי צרכי ההון, או בקיצור: כושר ייצור מלא בעיני הארגונים התאגידיים־מדיניים הוא מה שהם סבורים שיַקנה להם רווחים דיפרנציאליים, ולא כושר ייצור מלא לקיום מלא ורב גוני של כלל האוכלוסייה – דבר שעלול לגרום למשבר קשה ברווחים ובמחירי ההון, כלומר במבנה השליטה.

יש לציין, שכבר תורסטיין ובלן כתב בתחילת המאה העשרים כי יש לחשב את ניצולת התפוקה במשק לא ביחס למקסימום המוכתב על ידי הרווח הקפיטליסטי, אלא ביחס למלוא הכושר הטכנולוגי־חברתי (על פי הגדרתו, כפי שמוסבר בפרק 10). אילו היו עורכים אומדני ניצולת בדרך זאת, כתב ובלן, היו מגלים מן הסתם שהניצולת בפועל היא בסביבות 25% מכושר הייצור

43 ראו גם: Nitzan and Bichler (2009): 233

הפוטנציאלי.[44] כן גלוי וידוע שבימינו קיימים סקטורים, בעיקר כאלה העוסקים בייצור צבאי, אשר בעונות מלחמתיות טובות מצליחים להגיע לניצולת של כ־10% מכושר ייצורם.[45]

אולם כל זאת, כמובן, הינו צד אחד של הסבוטז' – הצד הכמותי הגלוי. קיים גם צד אחר, הצד האיכותי, שאינו נראה לעין, משום שאין לדעת לאילו נתיבים הופנתה המרת האנרגיה ובוזבזה בפיתוח סחורות שהבטיחו לכאורה קיימות וחיים טובים, ולמעשה התגלו כאמצעי שליטה, הרס סביבה והידוק יחסי הכוח. כך היה המעבר מפחם לנפט, התפשטות הרדיו, הקולנוע והטלוויזיה, פרישת הרשת הלווינית־דיגיטלית, רשתות התקשורת האינטראקטיביות, אופנות הניו־אייג', עסקי המזון האורגני והבריאות האלטרנטיבית.

ברור מכל זאת, שהשימוש באנרגיה משרת שתי מטרות מנוגדות, אף שהן כרוכות זו בזו: האחת היא אנרגיה למען שליטה ושמירה על יחסי הכוח, והשנייה היא אנרגיה למען צרכי הקיום והחיים הטובים.

נראה לנו שהפתרון לאומדן דרכי השימוש באנרגיה ויעילותן של הדרכים הללו יהיה דומה לאופן שבו יש להתייחס למדד המחירים הכללי. כבר כתבנו שמדד זה מתיימר להיות אוניברסלי ולייצג את השחקן הרציונלי ביקום התאגידי־מדיני. אלא שאין הוא יכול לשקף שחקנים יחידים אוניברסליים בחברה היררכית המיוסדת על קונפליקט מתמיד, על חלוקה־מחדש של הכנסות ועל בעלויות מקוטבות. מכאן, שכשם שיש לפצל את מדד המחירים בין קבוצת שכירים/צרכנים שכיחה הנזקקת לסחורות המוניות למען קיומה, לבין מחירי הון תאגידי־מדיני המייצגים יחסי שליטה – כך יש לפצל את צריכת האנרגיה על ידי חלוקתה לשתי קטגוריות עיקריות: האחת, אנרגיה למען כוח היררכי תופח והשנייה, אנרגיה שנועדה לצרכי הקיום ולמען החיים הטובים.

כפי שראינו, הרבה חוקרים בעלי רצון טוב פרשו מודלים מתמטיים, ביולוגיים וסטטיסטיים על התהוות ההיסטוריה האנושית, על התפתחות ניצול האנרגיה ועל התנפחות ההיררכיות. אף אנו פורשים מודל אלטרנטיבי להבנת ההיגיון בצמיחת הקשר ההיסטורי אנרגיה/היררכיה. המודל נראה לכאורה א־היסטורי על פי מיטב הנוהג במודלים מסוג זה, אולם לנו נראה כי הוא לפחות עשוי להבהיר את האפשרויות והנתיבים העומדים בפני החברה האנושית נוכח התהדקות אופי־הכוח הקפיטליסטי.

ה.2 המודל לשתי דרכי האנרגיה

האנרגיה מופקת ומשרתת שתי מטרות מנוגדות, והבעיה היא כיצד ניתן לזהות ולאמוד באופן אובייקטיבי את שני הסוגים של צריכת האנרגיה. מנגד, נראה שזאת בעיה קלה יחסית בהשוואה לאומדנים ולהערכות שעומדים בפני אנליסטים בתחומים שונים של משטר ההון. למשל, קביעת מדדים הֶדוניים לשפע מגוון של סחורות שנצרכות בתמ"ג "הריאלי" (פרק 5) הינה בעיה סבוכה לאין ערוך, אנליטית ואמפירית, מאשר בעיית סיווג מטרות האנרגיה. כך גם נראית הערכת "המוניטין" שעל החשבים לקבוע בעת מיזוג או מכירת בעלויות של תאגיד ענק, או אף קביעת כמות "הפחת" שעל אותם החשבים לרשום במאזן התאגיד.[46]

44 Veblen (1919b): 81

45 U.S Congress (1991): 38

46 הבעיה אינה מוגבלת לכלכלה פוליטית בלבד אלא רובצת, אם כי לרוב בסתר, בכלל המדעים המנסים ליצור סדר בדברים, כלומר עוסקים בזיהוי "סיבתיות" או "חוקיות" או "קשר" (ראו: Bunge, 1961, 1979).

המודל שלפנינו מתאר קשרים דינמיים האפשריים לאורך זמן שבין המרכיבים **האנרגיה** ⇄ **הכוח** ⇄ **החיים הטובים** ⇄ **שיתוף הפעולה.** המודל מיועד ליצור מ(ט)תווה אפשרי אחר להיסטוריה ולעתידה של החברה האנושית.

תחילה נפרוש את התרשים המתאר את עקומת יחסי האנרגיה־הירכיה ונסביר את מרכיביו.

מרכיבי העקומה:

(Gj) הוא מדד האנרגיה ביחידות ג'יגה־ג'אול (מיליארד ג'אול).

(HE) הוא אנרגיה־הירכית לנפש הנמדדת בג'יגה־ג'אול לשנה.

(LE) הוא אנרגיה למען החיים הטובים לנפש בג'יגה־ג'אול לשנה.

(E) הוא סך כל האנרגיה לנפש, והוא מורכב משני סוגי האנרגיה: אנרגיה הירכית לנפש (HE) ואנרגיה למטרת החיים הטובים לנפש (LE) הנמדדת בג'יגה־ג'אול לשנה.

ומכאן מקבלים את **משוואה ט"ו 1**: $E = HE + LE$

(H) הוא חלקה של האנרגיה ההירכית (HE) בתוך סך כל האנרגיה לנפש המופקת (E) והוא נמדד כשבר עשרוני.

(hec) הוא עקומת האנרכיה ההירכית (hierarchy-energy curve) המכילה את כלל הצירופים של (H, E) ביחס לאנרגיה נתונה של החיים הטובים (LE).

(hes) הוא מרחב האנרגיה ההירכית (hierarchy-energy space) המכיל את כלל הצירופים של (H, E).

למען הפשטות, נניח כי ההפרדה בין אנרגיה הירכית (HE) לבין אנרגיית החיים הטובים (LE) אינה מבוססת על סוג הפקת האנרגיה אלא על **המטרות** שאליהן מיועדת האנרגיה, ללא קשר ליעילות ניצולה. כן נניח (שוב למען הפשטות) כי לא ניתן לנצל את האנרגיה אלא למטרה אחת בלבד – או למטרת ההירכיה או למען החיים הטובים – אך אין ניתן לנצל אותה לשתי המטרות יחדיו.

המודל מבוסס, אם כן, על היחסים בין סך כל אנרגיה לנפש (E) לבין השבר שאומד את חלקה של האנרגיה ההירכית (H) ויחסים אלה מתוארים באמצעות משוואה ט"ו 2:

משוואה ט"ו 2
$$H = \frac{EL-E}{E}$$

המשוואה תחומה בגבולות $0 \leq H < 1$ כאשר עלייה באנרגיה לנפש E דוחפת את חלקה של האנרגיה ההירכית H קרוב יותר ויותר לאסימפטוטה 1.

היחסים בין ההירכיה לבין האנרגיה (H, E) מתוארים על גבי עקומת האנרגיה ההירכית (hec) והיא פרושה על פני מרחב האנרגיה ההירכית (hes). מדובר ב"מרחב" משום שבו מתחוללים היחסים המשתנים בין שלוש הקטגוריות: H, E, LE.

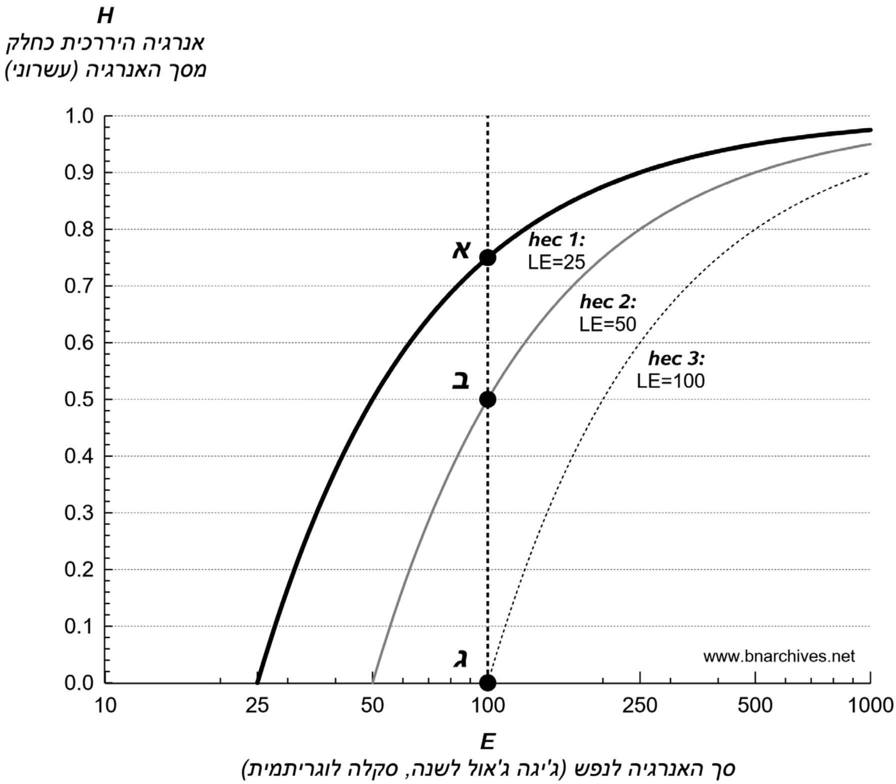
למעשה, המרחב (hes) מלא באינספור עקומות (hec), אשר כל אחת מהן מייצגת את כלל הצירופים האפשריים של יחסי (H, E) ברמה מסוימת של אנרגיית החיים הטובים (LE).

תרשים ט"ו.2 מתאר שלוש עקומות (hec) שנבחרו באופן שרירותי.

המיקום של חברה אנושית במרחב (hes) תלוי בשני דברים: ראשית, בכמות האנרגיה לנפש (E), וכמות זאת נתונה באופן אובייקטיבי. שנית, בפיצול בין מטרות האנרגיה – בין שירות ההירכיה

לבין שירות למען החיים הטובים. הפיצול נמדד במודל כאותו חלק של האנרגיה ההיררכית בתוך סך כל האנרגיה (*H*), וחלק זה כאמור, נקבע בעיני המתבונן הלא אובייקטיבי. כלומר, בעוד שהציר האופקי של המרחב הינו נתון אובייקטיבי, הציר האנכי תלוי, לפחות חלקית, בתודעתו של המתבונן. במלים אחרות: בכל רמה של (*E*), מיקום עקומת ה־*hec* תלוי במידה מסוימת בדעותיו של המתבונן.

תרשים ט"ו.2
עקומת האנרגיה ההיררכית

מתבוננים בעלי תודעות שונות ימקמו את העקומה באופן שונה (וכפי שרואים בתרשים ט"ו.2 מוצגות שלוש תודעות כאלה). אולם ברגע שנבחרה העקומה – מסלולה נקבע על ידי המשוואה ללא קשר לדעתו של המתבונן.

וכך, אם נפתח בעקומה השמאלית (*hec 1*) המסומנת בקו שחור עבה, עקומה זאת מיוחסת לאנרגיית חיים טובים לנפש ברמה של 25 ג'יגה־ג'אול לשנה (LE = 25 Gj).

כאשר העקומה פוגשת בציר האופקי (*E*) או ($LE = E$) – משמעות המפגש היא, שכלל האנרגיה של החברה מוקדש לחיים הטובים ומאומה לא נותר לאנרגיה היררכית (H = 0).

בכל שאר הנקודות על העקומה, חלק מהאנרגיה בחברה יוקדש להיררכיה (*LE* < *E*). מאחר שכמות (*LE*) קבועה לאורך העקומה, יוצא שכאשר החברה נעה ימינה במעלה העקומה (*hec*), תגדל האנרגיה לנפש (*E*), ועמה יגדל החלק המוקדש להיררכיה (*H*).

התרשים נחצה על ידי אנך המתחיל בנקודה (*E* = 100 Gj) שעל הציר האופקי, המתאר את סך האנרגיה לנפש לשנה. נניח שמדובר במתבונן שומר חומות נוקדן, המאמין שהחיים הטובים בחברה אינם יכולים להתקיים לרגע ללא היררכיה נוקשה, ושהחברה אכן מצויה במצב קשה (*HE* = 0). נקודה (**ג**) מצביעה על 100 ג'יגה־ג'אול לנפש לשנה (*E* = 100 Gj) ללא שום הקדשה לאנרגיה הירכית, לגודל אכזבתו. מאחר שכל נקודה במרחב (*hes*) יכולה להימצא רק על עקומה אחת, הנקודה תהיה על עקומת (*hec 3*). כדי שהחברה תנוע למעלה וימינה על העקומה, היא חייבת להפיק יותר אנרגיה לנפש (*E*) שכולה תהיה מתועלת להירכיה.

נניח שליברל תאגידי המשקיף על אותה החברה, מגיע למסקנה שונה: הוא רואה חברה שבה סך האנרגיה לנפש (*E* = 100 GJ) מתחלקת לשני חלקים שווים בין החיים הטובים לבין ההירכיה. מצב זה מיוצג בנקודה (**ב**) הממוקמת על העקומה האמצעית (*hec 2*). ושוב, כדי שהחברה תוכל לנוע על המסלול מעלה וימינה, עליה להפיק יותר אנרגיה, ושכל התוספת תוזרק לפיתוח הירכיה.

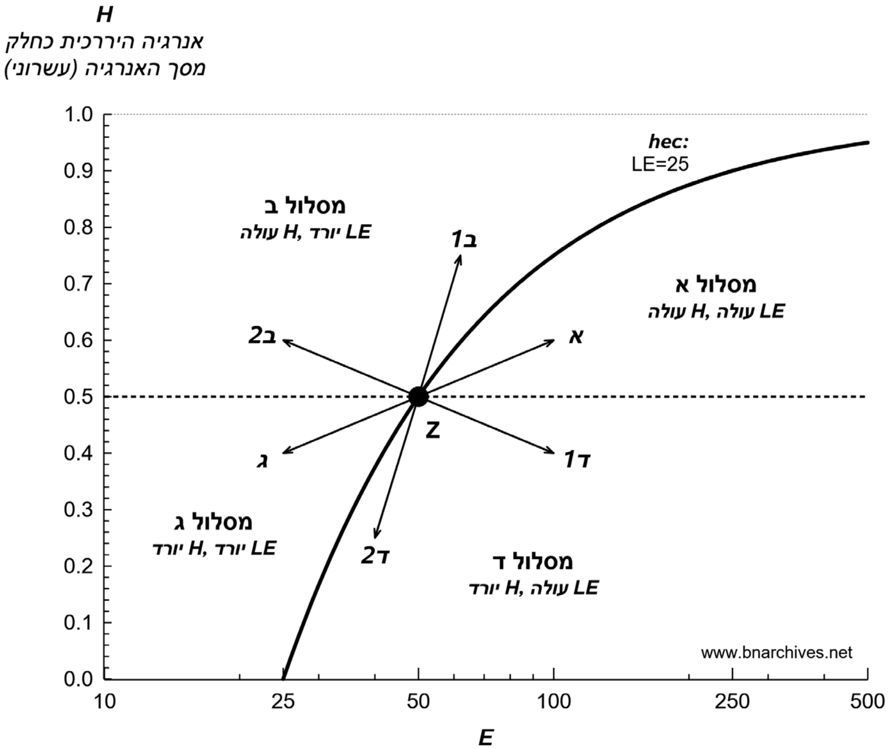
להבדיל משני אלה, המסלול הראשון (*hec 1*) מיוצג על ידי ליברטיניסט, הרואה הירכיה בכל אשר יפנה. לדעתו החברה מצויה בנקודה (**א**). בנקודה זאת, 75 ג'יגה־ג'אול מתוך 100 לשנה לנפש מוקצים לבניית ולשימור ההירכיה, ורק 25 מוקדשים לחיים הטובים.[47] מנגד, יש לזכור כי **בחירת** העקומה תלויה אמנם בתודעתו של הצופה, אך **התנועה** עליה נקבעת עלי ידי המשוואה, וזאת כאמור כבר אינה תלויה בתודעתו של הצופה.

תרשים ט"ו.3 וכן טבלה ט"ו.2 מתארים את המסלולים העיקריים האפשריים לחברה האנושית על פי המתווה שנקבע מנקודה פתיחה שרירותית (**Z**). מיקומה של (**Z**) הוא על עקומה שבה אנרגיית החיים הטובים היא 25 ג'יגה־ג'אול (*LE*=25). בנקודה זאת, חלקה של האנרגיה ההיררכית מגיע למחצית האנרגיה בחברה (*H*=0.5) וסך כל האנרגיה לנפש הוא 50 ג'יגה־ג'אול (*E*=50).

מנקודה (**Z**) יוצאות ארבע קבוצות חיצים המיצגים ארבעה סוגי שינוי באופי־הכוח. כל חץ מייצג תנועה של אופי־הכוח למיקום אחר על פני מרחב האנרגיה ההיררכית (*hes*).

47 האנך בתרשים החוצה את שלושת העקומות עשוי לייצג מצבים היסטוריים של חברות. למשל, על פי הערכות 'הבנק העולמי', קו האנך באיסלנד, בערך בשנת 2010, היה אמור לחצות את הציר האופקי בנקודה שבסביבות 700 ג'יגה־ג'אול לשנה לנפש. באותה שנה בצפון קוריאה הוא חצה בסביבות 30 ג'יגה־ג'אול ובאפגניסטן בסביבות 4. הבעיה הינה שאולי נתוני האנרגיה עשויים להיות אובייקטיביים, אולם החלוקה בכל אחת משלוש המדינות בין (*LE*) לבין (*HE*) אינה ניתנת לאומדן אלא על פי תודעת המשקיף.

תרשים ט"ו.3
עתידים במרחבי האנרגיה היררכיה

טבלה ט"ו.2

	מסלול א	מסלול ב	מסלול ג	מסלול ד
אופי הכוח	מתפשט	נתון במשבר	בשקיעה	דמוקרטיזציה
חלקה של האנרגיה ההירכית (*H*)	עולה	עולה	יורדת	יורדת
אנרגית החיים הטובים (*LE*)	עולה	יורדת	יורדת	עולה

מסלול כלשהו בתרשים אינו מתאר **מצב** סטטי של חברה אלא **שינוי** במצב החברה יחסית לנקודת היציאה שלה (**Z**). המסלול נקבע כל ידי שני גורמים: האחד הוא השינויים שחלו בחלקה היחסי של האנרגיה ההירכית (*H*) ושינויים אלה מיוצגים באמצעות התנועה האנכית מעלה מטה מנקודת היציאה (**Z**). השני הוא השינויים ברמת סך האנרגיה לנפש (*E*), שמוצגים באמצעות התנועה האופקית ימינה שמאלה.

שילוב שני השינויים הללו משנה את רמת האנרגיה לחיים הטובים: מסלולים (**ב**) ו־(**ג**) נעים לצד שמאל של עקומת האנרגיה ההירכית (LE=25), ולפיכך מציינים ירידה באנרגיית החיים הטובים מתחת ל־Gj25, בעוד שמסלולים (**א**) ו־(**ד**) נעים לצד ימין של עקומת האנרגיה ההירכית (LE=25), ולפיכך מציינים עלייה באנרגית החיים הטובים מעל Gj 25.

בניסוח פחות אנליטי ויותר היסטורי אפשר לכתוב, שהשינויים במסלול ההיסטורי נשלטים על ידי שני גורמים: האחד הוא השינויים ביכולת המרת האנרגיה והשני הוא מידת היחס בין השליטה והכוח המקיאבליאני לבין ההתנגדות והאוטונומיה הדמוקרטית.

נסמן בחיצים את כיווני התנועה של שני המשתנים (H, LE) במרחב (*hes*) כפי שמוצג בתרשים. בעזרת כיווני התנועה ניתן לסווג את המסלולים העיקריים של החברה האנושית.

במסלול (**א**) שני המשתנים עולים ($H \uparrow LE \downarrow$), כלומר, חלקה היחסי של האנרגיה ההירכית עולה (תנועה מעלה על הציר האנכי), והכמות האבסולוטית של אנרגיית החיים הטובים אף היא עולה (תנועה ימינה מעקומת האנרגיה ההירכית (LE=25).

בטבלה ט"ו.2 מסלול (**א**) מכונה אופי־כוח **מתפשט**.

מסלול (**ב**) מסמן אופי־כוח **הנתון במשבר** ($H \uparrow LE \downarrow$), כלומר, התנועה היא למעלה ושמאלה מעקומת האנרגיה ההירכית (LE=25).

המסלול עוקב אחר אחד משני נתיבים אפשריים: נתיב ראשון (**ב1**) שבו עולה חלקה היחסי של האנרגיה ההירכית (H) וגם עולה כלל האנרגיה לנפש (E). נתיב שני (**ב2**) שבו אמנם (H) עולה אולם (E) יורד.

מה שחשוב הוא, שבשני הנתיבים זרם האנרגיה לחיים הטובים מצוי בירידה, שכן בשניהם התנועה היא שמאלה מעקומת האנרגיה ההירכית (LE=25). מצבה של רוב האוכלוסייה קשה במיוחד בנתיב (**ב2**), שבו אף שהפקת האנרגיה הכללית יורדת, אנרגיית ההירכיה מתעצמת ביחס לאנרגיית החיים הטובים.

מסלול (**ג**) הוא היפוכו של מסלול (**א**), משמע, שני המשתנים צונחים ($H \downarrow LE \downarrow$), כשחץ התנועה פונה שמאלה מהעקומה ומטה. זה אופי־כוח הנתון בתהליך **שקיעה** בעת התפוררות מעגלי השליטה המרכזיים.

מסלול (**ד**) הוא מסלול **הדמוקרטיזציה** שבו התנועה היא למטה וימינה מהעקומה, ומהווה מעין תמונת מראה של מסלול (**ב**). האנרגיה ההירכית (H) בשני הנתיבים הינה בירידה (תנועה מטה על הציר האנכי), ומה שחשוב הוא, שאנרגיית החיים הטובים (LE) מצויה בעלייה (החיצים מובילים ימינה מעקומת האנרגיה ההירכית LE=25).

בנתיב (**ד1**), הן (LE) והן (E) עולים, ואילו נתיב (**ד2**), **הוא הנתיב האופטימלי לעתידה של החברה האנושית הטובה.** בנתיב זה, הן (H) והן (E) מצויים בירידה, בעוד אנרגיית החיים הטובים (LE) עולה.

שני המסלולים החשובים לתיאוריית הון־ככוח הם (**א**) ו־(**ד**).

משטר ההון הנוכחי הנמצא ב־(**א**) הינו מסלול חדש יחסית בהיסטוריה האנושית, משום שאף משטר שקדם לקפיטליזם במאות השנים האחרונות לא העלה בשיטתיות את האנרגיה לנפש (E) ואת רמת החיים (LE). יתר על כן, הקפיטליזם הינו המשטר היחיד שמעלה במקביל הן את חלקה של האנרגיה ההירכית (H) והן את כמות אנרגית החיים הטובים (LE). אמנם הייתה תקופה קצרה, שבה המשטר הסובייטי בבריה"מ הראה **רשמית** ביצועים דומים, אלא שמשטר זה שקע ונעלם. חיקויו האחרון בצפון קוריאה מצוי במסלול שנע בין (**ב1**) ל־(**ב2**).

החלק הנראה ברור מאליו בקפיטליזם הוא תהליך הגידול הבלתי פוסק בניצול אנרגיה ("צמיחה"). החלק הפחות גלוי הוא הצמיחה הבלתי פוסקת בחלקה של האנרגיה ההירכית (H) בעוד שחלקה היחסי של האנרגיה המוקדש לחיים הטובים (LE) הולך וקטן – אם כי הכמות האבסולוטית שלה גדלה בדרך כלל. והרי ידוע כי מבחינה זאת אין על מה להתלונן: המשטר טרם הגיע לנקודת האופטימום של פארטו.[48]

ה.3 צמיחה באמצעות בלימה מובנית

נבחן מקרוב את מסלול (**א**) באמצעות תרשים ט"ו.4.

התרשים מציב את הגבולות האפשריים של יחסי אנרגיה הירכיה בהתפשטות אופי־הכוח הקפיטליסטי. הגבולות של מסלול (**א**) מסומנים בשני נתיבים (**א1**) ו־(**א3**). הנתיבים הללו תוחמים את הטווח האפשרי. ביניהם נמצא נתיב "העסקים כרגיל" (**א2**), שהוא הנתיב השכיח אשר מסביבו מתנהל משטר ההון.

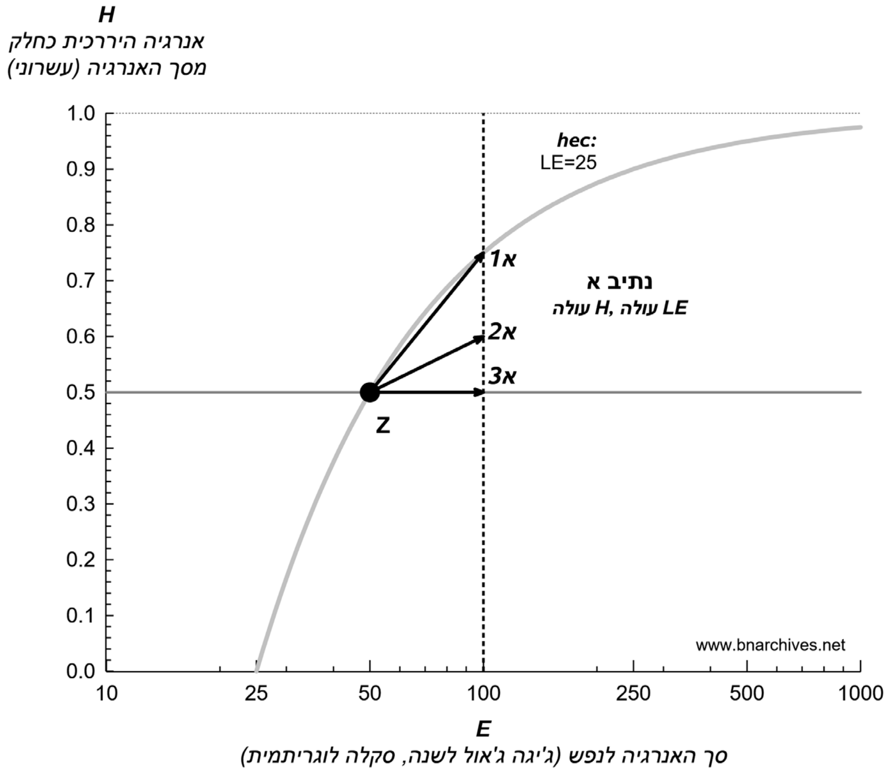
התרשים מוגדר כך שבכל הנתיבים שבין (**א1**) ל־(**א3**), סך האנרגיה לנפש (E) מכפילה עצמה מ־ 50 ג"'ג' ל־ 100 ג"'ג', ובאורח אופייני לקפיטליזם, בכל הנתיבים השינוי בכמות אנרגיית החיים הטובים (LE) אינו שלילי, בניגוד למה שארע במסלולי אופי־כוח אחרים אשר נעלמו בחשכת ההיסטוריה.

נתיב (**א1**) מציג יחסי־שליטה המבוססים על המינימום האפשרי בשיעור השינוי של אנרגיית החיים הטובים ($\Delta LE/LE$=0) ועל המקסימום האפשרי לצמיחת חלקה של האנרגיה ההירכית (אשר במקרה זה משתנה מ־0.5 ל־0.75, הינו $\Delta H/H$=+50%). יש להניח כי מצב קשה דומה התחולל בעת "המהפכה התעשייתית" בבריטניה במאות השמונה עשרה, ביפן שלאחר "רסטורציית מייג'י", בבריה"מ של שנות העשרים והשלושים ובסין בשנות החמישים והששים.

נתיב (**א3**) מייצג את הגבול הנגדי, שבו השינוי בחלקה של האנרגיה ההירכית (H) הינו מינימלי (במקרה זה אפס), בעוד שאנרגיית החיים הטובים מכפילה עצמה מ־50 ג'יגה־ג'אול ל־100 ($\Delta LE/LE$=+100%). ברור שמדובר בהזיות היפות לנתינים אידיאליסטים ושאר מיני ליברטיניסטים התולים במשטר הקפיטליסטי תקוות לגן עדן, כמובן בתנאי שייערכו בו כמה תיקוני "עיוותים", הסרת "ביורוקרטיה" והפלת "מונופולים". ברור שנתיב (**א3**) הינו מצב בלתי אפשרי בקפיטליזם, כפי שתורסטיין ובלן ומיכל קלצקי היטיבו להבין כל אחד בדרכו כבר במחצית הראשונה של המאה העשרים. או בקצרה, השליטים פשוט לא יסכימו.

48 זוהי מנטרה הידועה כמעלה מזור לחוליים "חברתיים" רבים, מעין אספירין ניאו־קלסי כנגד "פופוליזם". היא מוזרקת לתודעת המתלמדים הניאו־קלסיים באותם חלקים הידועים כ"כלכלה חברתית", תחת הכותרת "פארטו אופטימום" (Pareto Optimum). סביר להניח שכותבי הטקסטבוקס הניאו־קלסיים לא קראו את ספריו של וילפרדו פארטו, אולם נותרה ממנו ההצדקה הנצחית לפיה (כמו במקרה האנרגיה שלפנינו), ככל ששחקן A ממשיך להרוויח ו־B אינו מפסיד – עדיין אפשר להמשיך ולהגדיל את (E) לטובת (H) מבלי שאנשי התחתית יחושו שחייהם הטובים הולכים ונמוגים. אין פלא שמוסוליני התגאה שהיה שומע חופשי בשיעוריו של פארטו בכלכלה פוליטית באוניברסיטת לוזאן.

תרשים ט"ו.4
מסלול משטר ההון.
הירכיה⇄צמיחה⇄הירכיה

נראה שהמצב השורר בקפיטליזם במאה וחמישים השנים האחרונות, מלבד תקופות חירום, נע ברצועה מסביב לנתיב (**א2**), שבה כל המשתנים (E, H, LE) עולים, אלא ששיעור צמיחת אנרגיית החיים הטובים (LE) נמוך יחסית לשיעור צמיחת סך האנרגיה לנפש (E), כך שהנתיב נע בגבולות ($\Delta E/E>\Delta LE/LE$).

המשמעות הינה, שככל שקצב הצמיחה של האנרגיה לנפש עולה ($\Delta E/E$), כך גדל קצב צמיחת החלק המוזרק לכוח ההירכי מתוך כלל האנרגיה ($\Delta H/H$).

במילים פשוטות: מצב "עסקים כרגיל", פירושו צמיחה שיטתית בחלקה של האנרגיה למען שימורה והתעבותה של ההירכיה (H). המשמעות הינה שהמדידה המקובלת של "צמיחה" במשטר ההון (כגון בשיעור הגידול של מדדים כמו תמ"ג, תל"ג, תפוקה תעשייתית, מלאי הון וכו') הינה מדידה מטעם בעלי "הצמיחה" בלבד. אם צמיחת התמ"ג קשורה ישירות לצמיחת הפקת האנרגיה בעולם, משמעות הדבר היא שחלק הולך וגדל מן "הצמיחה" (הן של התמ"ג והן של האנרגיה) מוקדש לחיזוק יחסי הכוח.

"עסקים כרגיל" הוא מצב שבו תוספת אנרגיה המתחוללת על ידי מה שכלכלנים ממסדיים מכנים "צמיחה כלכלית", יש בו מעט משותף אם בכלל עם "תועלת" או עם "רווחה". לעומת זאת נראה שהוא בעיקר קשור לשמירה ולהגדלת הכוח ההירכי, כלומר לתועלת ולרווחת משטר ההון.

עתה מובן ההיגיון בטיעוני האידיאולוגים הניאו־קלסיים אודות היתרון לגודל של סדרות הייצור ההמוני ו"יעילותם" של הארגונים ההירכיים הגדולים ביחס ליחסי הייצור והחליפין השטוחים. ההירכיה מתוארת אצל אידיאולוגים אלה כמין מכשיר יעיל ביותר לתאום פעילותם של המוני בני אדם שאינם מכירים זה את זה. מכאן, טבעי שככל שהחברה האנושית מאורגנת בהירכיות יותר גדולות, כך עולה הפקת וניצול האנרגיה לנפש.

אלא שעל פי תיאוריית הון־ככוח השתלשלות הדברים הפוכה: **ההירכיה אינה משרתת את צמיחת האנרגיה, אלא ההפך: הצמיחה משרתת את צמיחת ההירכיה.** הגידול האובססיבי בניצול האנרגיה בעולם הינו הכרחי לשמירת מארג הכוח התאגידי־מדיני, שחייב להתרחב ולהעמיק בגלל המרוץ הדיפרנציאלי של הקפיטליזציה והכורח להדביר התנגדות.

בקצרה, הצמיחה בקפיטליזם אינה מתחוללת **למרות הסבוטז'** ("המעצורים", "הבלמים המוסדיים", "החסמים הממשלתיים", "העסקנים הפופוליסטים", "ההתערבות הביורוקרטית", "הכשלים בשוק", "איגודי העובדים", "הפגיעה בתחרותיות" ולא לשכוח את "המונופולים"), אלא ההפך: צמיחת התמ"ג ועמו הצמיחה המהירה בניצול האנרגיה מתחוללים דווקא **באמצעות ולמען הסבוטז'** המובנה בתוככי הקפיטליזם.

ה.4 צמיחת הדמוקרטיה וטיפוח החיים הטובים

מה קובע את נתיב הצמיחה?

למעשה, הוא מתנהל דרך היחס בין הכוח המקיאבליאני לבין ההתנגדות הדמוקרטית.

מכל הנתיבים במרחב (*hes*) בתרשים ט"ו.3, המסלול בעל הסיכוי הנמוך ביותר להתחולל הוא המסלול הדמוקרטי על שני נתיביו (**ד1**) ו־(**ד2**). משמעותו המיידית של מסלול זה, ללא פרשנויות מפותלות, היא פירוק וקריסת המבנה התאגידי־מדיני. המשמעות ההיסטורית אינה נוגעת רק לנפילת מוסדות וארגונים תאגידיים ומדיניים, אלא להתפרקות אימפריות כמו סין, ארה"ב, רוסיה, ובסופו של דבר של כל המוסדות והארגונים של המדינה הלאומית, אשר נולדה בצורתה הנוכחית בעת המהפכה הצרפתית ועמם כל המוסדות והארגונים הבין־מדיניים.

באופי הכוח הנוכחי שמתגבש במאה העשרים ואחת, יחסי השליטה חותרים לעבר נתיב (**א1**) בתרשים ט"ו.4, כלומר להגברה מואצת בחלקה של האנרגיה ההירכית ביחס לאנרגיית החיים הטובים, תוך הגדלה בלתי פוסקת של השימוש באנרגיה. הדבר נובע מהתערערות יחסי השליטה ברחבי המדינות בעולם, בין השאר כתוצאה מהתערערות המאזן האקולוגי שנהרס עקב המאמץ המעגלי ל"צמיחה": יותר אנרגיה למען הגברת השליטה המאוימת, הדורשת במעגל הובסיאני יותר אנרגיה לשם צמיחת השליטה. לפי תחזית זאת, בהנחה של צמיחת אנרגיה (ותמ"ג) שנתית של 2.3%, תוך כמה מאות שנים לא תספיק אף אנרגיית השמש כולה לספק את מאווי משטר ההון.[49]

קריסתו של אופי־הכוח הקפיטליסטי עשויה להוליד משטר ברברי, כפי שמרבים לתאר בדיסטופיות הספרותיות והקולנועיות, המופקות בעיקר מטעם השליטים. אלה מגבירים בשיטתיות את צריכת האנרגיה העולמית, למען חיזוק השליטה ההירכית (משילות = governability הם מכנים זאת), ומאיימים על הילידים־הנתינים באפוקליפסה אקולוגית.

מכל מקום, המעבר אל המסלול הדמוקרטי כנראה לא יוכל להתחולל ללא אלימות קשה, משום שמעגלי השליטה המרכזיים של ההון וכלל שליטי הארגונים התאגידיים־מדיניים מותנים שלא

49 Murphy (2021): Table 1.3, p.9

לוותר על המשך מנגנוני החלוקה־מחדש של ההכנסה והבעלות, כלומר על התכנון והפיקוח. יחד עם זאת, קל כיום באופן אובייקטיבי להפיל את אופי הכוח הקפיטליסטי, משום שמנגנוני הכוח ההירכיים שצמחו וטופחו במאה השנים האחרונות (ומנהלים למעשה את כלל רשתות השליטה והניהול ההירכיים), פועלים באמצעות הפולחן המכני המתפשט של הקפיטליזציה, ולכן יקרסו באחת דרך התמוטטות מעגלי שוקי ההון.

המעבר למוסדות דמוקרטיים, שהם ציבוריים־קהילתיים מטבעם, משמעותו החלטות משותפות על תכנון החיים הטובים. המשמעות המיידית של משפט מוזר זה ("הזוי", בשפת ילידי ההון) היא בניית שפה ותרבות שאין לה מאום מן המשותף עם הציביליזציה התאגידית־מדינית. תכנון מתוך שיתוף פעולה מנוגד לחלוטין לשפה החשבונאית של הארגון התאגידי־מדיני. חישובי "כדאיות" בתכנון קהילתי סותרים בדרך כלל פעולה ותכנון תאגידי־מדיני, וכך גם דרך בניית התכנון, קבלת ההחלטות ובעיקר – טיבן של היוזמות, תוכנן, מטרותיהן וסוג הפרויקטים שנידונים בקרב הקהילה. כל אלה מהווים שלילה מוחלטת לדרך ההון (בין אם מכונה "דמוקרטי", כמו במדינות ארה"ב ובמדינות מערביות, "אוטוקרטי", כמו ברוסיה ובתורכיה, "מונרכי", כמו בירדן ההאשמית ובערב הסעודית, "תיאוקרטי", כמו באירן ו"דיקטטורי", כמו ברוב מדינות אפריקה המשוונית).

החיפוש התבוני אחר חיים טובים מוביל בהכרח לנתיב (**ד2**) בתרשים ט"ו.3. זהו הנתיב בו תלך החברה הדמוקרטית, והוא הסיכוי הטוב ביותר לשרידות החברה האנושית. ככל שרמת החיים הטובים תעלה, כך תרד רמת הבזבוז של האנרגיה ועמה תמוסס ההירכיה. לפתע יתגלו "צרכים" אנושיים אחרים, ואלו יולידו סוג אחר של יוזמות וזן אחר של יזמים וממציאים. וככל שהתפוקה החברתית תצמח ואיכות החיים תפרח, משום מה באורח פלא, תפוקת האנרגיה תלך ותפחת.

אמנם הסבירות ההיסטורית להיקלע למסלול הדמוקרטי נמוכה,[50] אולם היו כבר בהיסטוריה מקרים בלתי סבירים, כמו התהוות הפוליס היווני והתגבשות מוסדות ה־ Demos-Kratia. אלה היוו מין נס היסטורי, מין מספר אירציונלי שצץ לפתע ללא סיבה מקובלת והבהב במשך כ־300 שנים מופלאות. החברה בפוליס הדמוקרטית שקעה ככל שהסתאבה בכיבושי שטחים, שעבוד עבדים וקיטוב בחלוקת ההכנסות והקניין. היא נטשה את מוסדות האספה והאגורה, התנסתה בשליטה על ידי אוליגרכיות מושחתות, סיגלה לעצמה גינונים אימפריאליים וסופה שנעלמה כלא הייתה בחשכה מסביבה.

לעומת הפוליס הדמוקרטית, התמידו להתרחב ולהעמיק הארגונים ההירכיים, שהם כלי השליטה הבסיסי של המשטרים המדיניים, המלוכניים, הרפובליקניים והתאגידיים־מדיניים. קל להחזיק ארגון תאגידי־מדיני המבוסס על מעגלים מתרחבים של הפחדה, רמייה ופיתוי. לרשות הארגונים ההירכיים עומדים ההירכיות הכנסייתיות, האקדמיות והאידיאולוגיות, ארגונים שמקומם לא יכירם בדמוקרטיה.

פוליס דמוקרטית יכולה לחיות רק בתוך שינויים בלתי פוסקים, בשיתופיות שביסודה מחפשת דרך לפתיחות סימביוטית. אין היא יכולה להרשות לעצמה מותרות של שקיעה בשמרנות מדושנת או בהסתפקות במועט סגפנית. קיומה כרוך בביקורת ציבורית מרירה, בחיפושי אמת קשים, בדיאלוגים הגיוניים, בהתפתחות יצירתית של המדע, האמנות, הספרות, השירה, התיאטרון

50 הסיבה העיקרית, שמעטים הזכירו אותה, היא שמשטרי הכוח שוקדים על בנייתן וביצורן של היררכיות הכוח תוך כדי הריסת התאגדויות אוטונומיות, בעוד שחברות אוטונומיות־דמוקרטיות, הממוקדות בחיים הטובים, מתקשות למגר את המבנים הכוחניים הצצים מתוכן.

ובקיצור — בכל מה שאופי הכוח האימפריאלי, המדיני, התאגידי־מדיני דואג לבלום, להרוס, ללכוד ולהטות למען הגברת מארג שליטתו.

הפוליס הדמוקרטית הייתה הבהוב אור קצר בהיסטוריה האנושית, אולם השפעתה על זרמי ההתנגדות למשטרי הכוח נותרה והעמיקה עד היום. כלל המחשבה החילונית, החופשית, הסקרנית, היצירתית, מן המתמטיקה והלוגיקה ועד לפילוסופיה ולתיאטרון, היא המצאה מקורית של הפוליס הדמוקרטית. ככל שניסו האידיאולוגים מטעם לעמעם את רוחה של הדמוקרטיה של הפוליס, ללעוג להתנהלות נבחריה ולאופיים של חכמיה, להצביע על עיוותים ומגרעות בהחלטות שהתקבלו באספותיה, הפוליס הדמוקרטית נותרה הבסיס לתודעה החופשית והיצירתית.

לעומת ההיסטוריה (מונח שנהגה בפוליס הדמוקרטית) עוצרת הנשימה בגווניה ובבהירותה התבונית, מי יזכור את האוליגרכיות המשמימות של ארגוני ההירכיה על שליטיהם, תככיהם, כנסיותיהם והמוני נתיניהן לאורך הכרונולוגיה של יחסי הכוח בששת אלפי השנים האחרונות?

שוב יש לזכור שהחיפוש אחר "החיים הטובים" הוא הבסיס ל"פוליטיקה" (ולפילוסופיה) במשמעותה המקורית, גם לאנשים כאפלטון ואריסטו, שהתנגדו לדמוקרטיה בפוליס. הפוליטיקה במשמעותה המקורית הינה אומנות הניהול המשותף של הפוליס, ואין בה דבר מן המשמעות שמקנים לה האידיאולוגים הפוליטיים מטעם משטר ההון. ייתכן שכיבוי שריפות תקשורתי בחדר הסגלגל, או תגובות אינטראקטיביות של העסקן הפוליטי המצוי, או שזירת תככים הסבוכים בהונאות ושוחד הם משמעות הפוליטיקה במשטר ההון. פוליטיקה מן הזן הזה אין לה דבר משותף לאומנות התכנון הדמוקרטי למען החיים הטובים. היא מין ספח מדולדל, רכיב מובנה ומותנה במכונת־העל של משטר ההון, המופעל למען הפקה מוגברת של אנרגיה בשירות ההירכיה ולמען דילול ההתנגדות.

לעומת הדמוקרטיה היצירתית והרבגונית בפוליס, משטר ההון משוטח כולו בטקסט־בוק סטנדרטי בפיננסים ובחשבונאות, ולמהדרין גם בספר מבוא מצוי לפוליטיקה בינלאומית. הסדר הקפיטליסטי פשוט ובהיר. מה שנראה כסבך תהליכים, מוסדות, ארגונים וסדרים שונים וחסרי זיקה, משתייך להיגיון אחד של ההון ולמנגנון ההצבר הדיפרנציאלי בעל ארבעת רכיביו המשתנים ביחסיהם הנעים. הקפיטליזציה הדיפרנציאלית היא מנגנון השליטה של המשטר ודרגת הסדר בה נמוכה ופשוטה, אם כי העולם שהיא מחוללת נראה מורכב וסבוך ביותר עד כדי סדר כאוטי בעיני הנתין יליד ההון.

אך, כאמור, גם סדר יציב ורמת יחסי שליטה גבוהה מזדעזעים לפתע נוכח התנגדות הנשלטים. באחת נעלם הדטרמיניזם, פג המבנה ההטרונומי, והאוטונומיה מתעוררת לחיים, ועמה מלבלבים הדמוקרטיה והפילוסופיה, והחיפש התבוני אחר החיים הטובים שב להבהב.

ביבליוגרפיה

אבינרי, שלמה (1976) משנתו החברתית והמדינית של קרל מרכס. תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.

אור, עקיבא (2000) חלופה למדינה פסיכוטית. תל אביב: הוצאה עצמית.

אור, עקיבא (2002) קורנליוס קסטוריאדיס. הפילוסופיה המקורית והדמוקרטיה האמיתית. תל אביב: הוצאה עצמית.

אור, עקיבא (2003) ממחאה למהפכה. חמש הרצאות לפעילים פוליטיים בסלון מזל. תל אביב: הוצאה עצמית.

אורוול, ג'ורג' [1948] (1971) 1984. תל אביב: עם עובד.

אייטמטוב, צ'ינגיס (1994) והיום איננו כלה. תל אביב: עם עובד.

אלדר, קן (2006) הכול לפי מידה. אור יהודה: כנרת, זמורה־ביתן, דביר.

אלתוסר, לואי (2003) על האידיאולוגיה. תל אביב: רסלינג.

אלתוסר, לואי (2018) בשביל מרקס. תל אביב: רסלינג.

ארון, רמון (1970) הקידמה ואכזבותיה. תל אביב: עם עובד.

בבצ'נקו, ארקדי (2008) סיפורו של חייל. ירושלים: מעריב.

בולגאקוב, מיכאיל [1924] (2002) הגוואַרדיה הלבנה. תל אביב: עם עובד.

ביי, אסאד (1933) דם ונפט במזרח. תל אביב: מצפה.

בורלא, יהודה [1927] (1988) בלי כוכב. תל אביב: עם עובד.

ביכלר, שמשון ויהונתן ניצן (2018) על ספרות ומחקר: ערבסקה. מונוגרפיה.

בלוך, מרק (1968) החברה הפיאודלית. ירושלים: מאגנס.

בן מאיר, יהודה (1987) קבלת החלטות בסוגיות הביטחון הלאומי: היבט ישראלי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל אביב.

בן נון, יגאל (2017) קיצור תולדות יהוה. תל אביב: רסלינג.

בק, אלכסנדר (1946) אנשי פנפילוב. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ג'אנג, רונג (1994) ברבורי פרא. סיפורן של שלוש בנות סין. אור יהודה: ספרית מעריב.

ג'וזפסון, מתיו [1934] (1969) הברונים השודדים. הקפיטליסטים האמריקניים הגדולים 1901-1861. ירושלים ותל אביב: שוקן.

ג'ונסון, אדם (2013) בנו של אדון היתומים. אור יהודה: כנרת זמורה דביר.

גאנסהוף, פרנסואה, לואי (1985) פיאודליזם. תל אביב: זמורה ביתן.

גארי, רומן (1956) שורשי שמים. ירושלים: כתר

גולדמן, מרשל (1989) האתגר של גורבצ'וב. תל אביב: עם עובד.

גליאנו, אדוארדו (1972) העורקים הפתוחים של אמריקה הלטינית. תל אביב: מפרש.

גלעדי, טל מאיר (2018) 'הקדמה'. בתוך לואי, אלתוסר, בשביל מרקס. תל אביב: רסלינג.

גראור, דן (1994) אבולוציה מדארווין עד ה־DNA. תל אביב: האוניברסיטה המשודרת.

גרייבס, רוברט [1929] (1987) שלום ולא להתראות. תל אביב: זמורה ביתן.

גרייבס, רוברט (1959) גיזת הזהב. תל אביב: עם עובד.

גרייבס, רוברט (2002) האלה הלבנה. דקדוק היסטורי של מיתוס פיוטי. תל אביב והוד השרון: משכל ואסטרולוג.

דה־טוקוויל, אלכסיס [1840] (1970) הדמוקרטיה באמריקה. ירושלים. מוסד ביאליק.

דה לה בואטי, אטיין [1552] (2007) על ההשתעבדות מרצון. תרגם מצרפתית ראובן מירן. בנימינה: נהר ספרים.

דוגאן, מארק (2013) הוצאה להורג שגרתית. אור יהודה: כנרת זמורה דביר

דיימונד, ג'ארד (2002) רובים, חיידקים ופלדה. גורלותיהן של חברות אדם. תל אביב: עם עובד.

דיימונד, ג'ארד (2008) התמוטטות. מדוע נפלו הציביליזציות הגדולות של העבר? האם זה יכול לקרות גם לנו?. תל אביב: מטר.

דיימונד, ג'ארד (2015) העולם עד אתמול. מה נוכל ללמוד מחברות מסורתיות. תל אביב: עם עובד.

דקארט, רנה [1637] (2008) מאמר על המתודה. ירושלים: כרמל.

האקסלי, אלדוס [1932] (1985) עולם חדש מופלא. תל אביב: זמורה ביתן.

האקסלי, אלדוס [1963] (2010) אי. תל אביב: מחברות לספרות.

האריס, מרווין (1980) קאניבאלים ומלכים. שורשי תרבויות. תל אביב: ספרית פועלים.

האריס, מרווין (1991) בני מיננו. מי אנחנו — כיצד נוצרנו? האם נוכל לשרוד? תל אביב: מעריב.

הארץ (8.12.2005) 'ענקית הפט האמריקאית אקסון מימנה שדולה שפעלה להכשלת אמנת קיוטו'.

הארץ (31.3.2018) גלעד, משה: 'ואז הגענו לשלולית עכורה בגליל: זה מה שהפך אותנו לבני אדם'.

הארץ (27.12.2018) בן יעקב עומר ומתיאו כהן 'אלה האנשים ששולטים בידע שלנו: מאחורי הקלעים של ויקיפדיה'.

הארץ (16.7.2019) רונאל, אסף: 'תכשיטים מים סוף ולהבים מאנטוליה: ממצאים חדשים מעיירה קדומה ליד ירושלים'.

הארץ (28.1.2021) עידן, אלון 'האיש הזה נושם רפש, חי מרפש. ומאחוריו מסתתר מי שהיה ראש השב"כ'.

הובס, תומס [1691] (תשל"ג) לויתן. או החומר, הצורה והשלטון של קהיליה כנסייתית ואזרחית. ירושלים: מאגנס.

הורוביץ, דוד (1944) הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה. תל אביב: מוסד ביאליק על ידי דביר.

המאירי, אביגדור [1929] (1989) השגעון הגדול. תל אביב: מצפה. דביר.

המאירי, אביגדור [1932] (1989) בגיהנום של מטה. תל אביב: מצפה. דביר.

המאירי אביגדור [1925] (1944) תחת שמים אדומים. כל סיפורי המלחמה. ירושלים: הכתב. תל אביב: מסדה.

הפנר, סבסטיאן (2001) סיפור של גרמני 1914-1933. תל־אביב: חרגול.

הרברט, פרנק [1965] (1978) חולית. תל אביב: עם עובד.

הרדן, בליין (2012) הבריחה ממחנה 14. תל אביב: מעריב.

וובר, מקס [1904] (1984) האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם. תל אביב: עם עובד.

וולבק, מישל (2005) אפשרות של אי. תל אביב: בבל.

זין, הווארד [1980] (2007) היסטוריה עממית של ארה"ב מ־1492 ועד ימינו. **תל אביב: בבל.**

טוכמן, ברברה (1995) ראי רחוק. המאה הטרהע־עשרה הרת הפורענויות. תל אביב: דביר.

טראוון, ברונו (1932) השושנה הלבנה. תל אביב: שטיבל.

ירג'ין, דניאל (1992) השלל הגדול. החתירה הבלתי נלאית לנפט, לכסף ולעוצמה. תל אביב: דביר.

כסנופון (1984) מסע הרבבה. תל אביב: משרד הביטחון וזמורה ביתן.
כריסטיאן, דיוויד [2018] (2021) היסטוריה גדולה. ראשון לציון: משכל ידיעות אחרונות.
לה גוין, אורסולה [1974] (1980) המנושל. ירושלים: כתר
לה־גוף, ז'ק (1993) ימי הביניים בשיאם 1054-1330. תל אביב: דביר.
לופז, רוברט (1996) לידתה של אירופה. תל אביב: דביר
לונדון, ג'ק [1907] (2002) עקב הברזל. ירושלים: כרמל.
לוק, ג'ון [1690] (1997) המסכת השנייה על הממשל המדיני. ירושלים: מאגנס.
מאנדל, ארנסט (1964) ההיסטוריה הכלכלית והמרקסיזם. מרחביה: ספרית פועלים.
מוריטה, אקיו (1988) תוצרת יפן. תל אביב: ספרית מעריב.
מקיאבלי, ניקולו [1523] (1985) כתבים פוליטיים. עיונים. הנסיך. ירושלים ותל אביב: שוקן.
מקיואן, איאן (2010) סולאר. תל אביב: עם עובד.
מרידייל, קתרין (2010) המלחמה של איוואן. הצבא האדום 1939-1945. תל אביב: עם עובד.
מרקוזה, הרברט [1955] (1978) ארוס וציביליזציה. תל אביב: ספרית פועלים.
מרקוזה, הרברט [1964] (1971) האדם החד־ממדי. מסה על השחרור. מרחביה ותל אביב: ספרית פועלים.
מרקס, קרל (1852) 'השמונה עשר בברימר של לואי בונפרטה', מרקס אנגלס. כתבים נבחרים. מרחביה: ספרית פועלים, ע"ע 167-237
מרקס, קרל (1977) כתבי שחרות. תרגום, מבוא והערות אבינרי שלמה. תל אביב: ספרית הפועלים.
נוימן, פרנץ (1943) במלכות השטן. בהמות. מרחביה: ספרית פועלים.
ניטשה, פרידריך (1978) דמדומי שחר. ביצד מועילה ומזיקה ההיסטוריה לחיים. ירושלים: שוקן.
ניצן יהונתן ושמשון ביכלר (2007) רווחי מלחמה. דיבידנדים של שלום. חיפה: פרדס
סבירסקי, שלמה (1981) לא נחשלים אלא מנוחשלים. חיפה: ברירות.
סבירסקי, שלמה ונוגה דגן־בוזגלו (2009) 'בידול, אי שוויון ושליטה מתרופפת תמונת מצב של החינוך הישראלי', תל אביב: מרכז אדוה.
סוויזי, פול (1962) תורת התפתחות הקפיטליזם. יסודות הכלכלה המדינית המרכסיסטית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
סולז'ניצין, אלכסנדר [1968] (1971) במדור הראשון. תל אביב: שוקן.
סולדז'ניצין, אלכסנדר (1972) אגף הסרטן. תל אביב: עם עובד.
סולז'ניצין, אלכסנדר [1973] (1974) ארכיפלג גולג. 1918-1956: ניסיון לחקר אמנותי. ירושלים: שוקן.
סלין, לואי־פרדינן [1932] (1994) מסע אל קצה הלילה. כרכים א־ב. (תרגום מצרפתית) תל־אביב: עם־עובד.
סמבורסקי, שמואל (1987) חוקת שמים וארץ. הקוסמוס של היוונים. ירושלים: מוסד ביאליק.
ספיינצה, גוליארדה (2020) אמנות השמחה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
עמית, מאיר (1999) ראש בראש. מבט אישי על אירועים גדולים ופרשיות עלומות. אור יהודה: מעריב.
פארינגטון, בנימין (1964) המדע בימי קדם. קיבוץ בארי: הקיבוץ המאוחד.
פוקו, מישל [1976] (1996) תולדות המיניות הרצון לדעת. כרך ראשון. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
פיליפס, טום (2019) היסטוריה קצרה של האנושות. או איך הצלחנו לדפוק את כל העסק. ראשון לציון: ידיעות אחרונות.
פיפילד, אנה (2020) היורש הדגול. ייעודו הנשגב והמושלם של החבר הגאון קים ג'ונג־און. בן שמן: כתר ספרים.
פירן, אנרי (1975) היסטוריה כלכלית וחברתית של אירופה בימי הביניים. רמת גן: מסדה.

פרגוסון, ניל (2011) עלייתו של הכסף. היסטוריה פיננסית של העולם. תל אביב: עם עובד.
פרנקפורט, הנרי (1967) לידתה של הציביליזציה במזרח הקרוב. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
צוויג, ארנולד [1927] (1986) הריב על הסמל גרישה. תל אביב: זמורה ביתן.
צוויג, ארנולד [1947] (1985) הגרזן של ונדסבק. תל אביב: זמורה ביתן.
צוויג, סטפן [1941] (1983) העולם של אתמול. תל־אביב: זמורה־ביתן.
צורו, שיגטו [1961] (1963) האם שונו פני הקפיטאליזם? תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
צ'יילד, גורדון ויר (1950) מה נתרחש בהיסטוריה. מרחביה: ספרית פועלים.
קולט, [1932] (2019) הטהור והטמא. תל אביב: אפרסמון.
קונטנו, ז'ורז' (1964) חיי יום יום באשור ובבל. תל אביב: עם הספר.
קלאוול, ג'יימס [1975] (1980) שוגון. תל אביב: זמורה, ביתן, מודן.
קנדי, פול [1988] (1992) עלייתן ונפילתן של המעצמות הגדולות. תל אביב: דביר.
קסטוריאדיס, קורנליוס [1988] (2002) 'קץ הפילוסופיה?', בתוך עקיבא אור, הפילוסופיה המקורית והדמוקרטיה האמיתית. הרצליה: הוצאה עצמית. ע"ע 19-37.
קסטלר, ארתור (1952) אספרטקוס. תל אביב: קרני.
קסטלר, ארתור (1970) יוהנס קפלר. האיש ופועלו. תל אביב: דביר.
קרמר, נוח (1960) ההיסטוריה מתחילה בשומר. מרחביה: ספרית פועלים.
רבינוביץ, דני (1998) אנתרופולוגיה והפלסטינים. ירושלים: מכון ון ליר.
רוס, אלכס (2011) וכל השאר רעש. להאזין למאה העשרים. בן שמן: מודן.
רוסו, ז'אן ז'אק [1754] (תשנ"ט) מאמרים. ירושלים: מאגנס.
רמרק, אריך מריה [1929] (1982) במערב אין כל חדש. תל אביב: זמורה ביתן.
רמרק, אריך מריה [1954] (1962) עת לאהוב ועת למות. תל אביב: הוצאת מ. מזרחי.
שולברג, באד [1941] (1986) מה מריץ את סמי. תל אביב: זמורה.
שחק, ישראל (2011) היסטוריה יהודית, דת יהודית. משא של שלושת אלפים שנה. תרגום והערות: עפרה, ישועה־לייט, אחרית דבר: אלי אמינוב. תל אביב: הוצאת ידידי פרופסור ישראל שחק.
Ynet (20.1.09) 'השנים השחורות של ג'ורג' בוש'

Adami, Christoph, Jory Schossau, and Arend Hintze (2016) 'Evolutionary Game Theory Using Agent-Based Methods', *Physics of Life Reviews* 19: 1-26.
Aitmatov, Chingiz (1983) *The Day Lasts More Than a Hundred Years*. Translated by John French, Foreword by Katerina Clark. Bloomington: Indiana University Press.
Albino, Dominic, K., Bertrand, Karla, Z., and Bar-Yam, Yaneer (2012) 'Food for Fuel: The Price of Ethanol', *New England Complex Systems Institute*, 4 October.
Albritton, Robert (2009) *Let Them Eat Junk: How Capitalism Creates Hunger and Obesity*. London: Pluto Press.
Alder, Ken (1995) 'A Revolution to Measure: The Political Economy of the Metric System in France', in *The Values of Precision*, edited by M. N. Wise. Princeton, N.J.: Princeton University Press, pp. 39-71.
Alder, Ken (2002) *The Measure of All Things. The Seven-Year Odyssey and Hidden Error that Transformed the World.* New York: Free Press.

Alemi, Piruz, and Duncan K. Foley (1997) 'The Circuit of Capital, U.S. Manufacturing and Non-Financial Corporate Business Sectors, 1947-1993', Monograph: 1-23.

Alston, Richard M., J. R. Kearl, and Michael B. Vaughan (1992) 'Is There a Consensus Among Economists in the 1990's?', *The American Economic Review* 82 (2): 203-209.

Ahmed, Nafeez (2015a) 'How the CIA Made Google (Part 1)', *InsurgeIntelligence*, January 22.

Ahmed, Nafeez (2015) 'Why Google "Made the NSA" (Part II)', *Free21*, March 12.

Almond, Gabriel A., Verba, Sidney (1965) *The Civic Culture*. Boston, MA: Little, Brown and Company.

Amin, Samir (1974a) 'Accumulation and Development. A Theoretical Model', *Review of African Political Economy* 1: 9-26.

Amin, Samir (1974b) *Accumulation on A World Scale*. New York: Monthly Review Press.

Amin, Samir (1976) *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. New York: Monthly Review Press.

Amin, Samir (2010) *The Law of Worldwide Value*. New York: Monthly Review Press.

Anderson, Perry (1974) *Lineages of the Absolutist State*. London: Verso.

Andrews, Edmund L (2008) 'Greenspan Concedes Error on Regulation', *New York Times*, October 23, p. 1.

Anonymous (1929) 'Fisher Sees Stocks Permanently High. Yale Economist Tells Purchasing Agents Increased Earnings Justify Rise', *New York Times*, October 16.

Anonymous (1989) 'What Ever Happened to the Fortune 500 Top 50 of 1954', *Fortune*, April 24, p. 88.

Anonymous (1998) 'The Trouble with Mergers, Cont'd', *The Economist*, November 28, p. 17.

Anonymous (2009) 'The Nature of Wealth. The World Confused Financial Assets with Real Ones', *The Economist*, October 8.

Anonymous (2013) 'Margaret Thatcher: A Life in Quotes. Key Comments from Britain's First Female Prime Minister', *The Guardian*, 8 April.

Aron, Raymond (1950a) 'Social Structure and the Ruling Class: Part 1', *The British Journal of Sociology* 1 (1, March): 1-16.

Aron, Raymond (1950b) 'Social Structure and the Ruling Class: Part 2', *The British Journal of Sociology* 1 (2, June): 126-143.

Arrighi, Giovanni (1990) 'The Three Hegemonies of Historical Capitalism', *Review* 13 (3): 365-408.

Arrighi, Giovanni, and Beverly J. Silver (eds.) (1999) *Chaos and Governance in the Modern World System*. Vol. 10, *Contradictions of Modernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Arrighi, Giovanni (2005) 'Hegemony Unravelling'—Part I', *New Left Review* 32 (Mar-April): 23-80.

Arrighi, Giovanni (2005) 'Hegemony Unravelling—Part II', *New Left Review* 33 (May-June): 83-116.

Ashkenazi, Hai (2020) 'Sometimes Defence is Just an Excuse: Fortification Walls of the Southern Levantine Early Bronze Age', *Cambridge Archaeological Journal*, 30 (1): 45–67.

Asimov, Isaac (1959) 'The Last Question', in *Nine Tomorrows. Tales of the Near Future*. Garden City, New York: Doubleday.

Aston, Trevor H., and C. H. E. Philpin (eds.) (1985) *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bade, Robin, and Michael, Parkin (2018) *Foundations of Economics*, 8th ed. New York, NY: Pearson.

Bagdikian, Ben (1983) *The Media Monopoly*. Boston: Beacon Press.

Bakunin, Mikhail Aleksandrovich [1872] (1980) 'On the International Workingmen's Association and Karl Marx', in Sam Dolgoff (ed.) *Bakunin on Anarchism.* Montréal: Black Rose Books.

Baines, Joseph (2013) 'Food Price Inflation as Redistribution: Towards a New Analysis of Corporate Power in the World Food System', *New Political Economy*, 19 (1): 79-112.

Baines, Joseph (2015) 'Fuel, Feed and the Corporate Restructuring of the Food Regime', *The Journal of Peasant Studies* 42 (2, March): 295-321.

Baines, Joseph (2017) 'Accumulation through Food Crisis? Farmers, Commodity Traders and the Distributional Politics of Financialization', *Review of International Political Economy* 24 (3): 497-537.

Baines, Joseph, and Sandy Brian Hager (2020) 'Financial Crisis, Ineqality, and Capitalist Diversity: A Critique of the Capital as Power Model of the Stock Market', *New Political Economy* 25 (1): 122-139.

Banzhaf, H. Spencer (2001) 'Quantifying the Qualitative: Quality-Adjusted Price Indexes in the United States, 1915-61', *History of Political Economy* 33 (Supplement): 345-370.

Baran, Paul, A. (1957) *The Political Economy of Growth*. New York: Monthly Review Press.

Baran, Paul. A., and Paul M. Sweezy (1966) *Monopoly Capital. An Essay on the American Economic and Social Order.* New York: Modern Reader Paperbacks.

Barnet, Richard J. (1971) *Roots of War*. New York: Atheneum.

Barnet, Richard J. (1980) *The Lean Years. Politics in the Age of Scarcity.* New York: Simon and Schuster.

Baumol, William J. (1974) 'The Transformation of Values: What Marx "Really" Meant (An Interpretation)', *Journal of Economic Literature* 12 (1, March): 51-62.

Berle, Adolf Augustus, and Gardiner Coit Means [1932] (1967) *The Modern Corporation and Private Property*, revised ed. New York: Harcourt, Brace & World.

Berndt, Ernst R., and Jack E. Triplett (1990) *Fifty Years of Economic Measurement. The Jubilee of the Conference on Research in Income and Wealth*. Studies in Income and Wealth. Vol. 54. Chicago: University of Chicago Press.

Bernstein, Peter L. (1996) *Against the Gods. The Remarkable Story of Risk.* New York: John Wiley & Sons.

Bettelheim, Charles (1972) 'Theoretical Comments', in Emmanuel, Arghiri, *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. New York and London: The Monthly Review Press.

Bichler, Shimshon, Robin Rowley, and Jonathan Nitzan (1989) 'The Armadollar-Petrodollar Coalition. Demise or New Order?', Working Paper 11/89, Department of Economics, McGill University.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2004a) 'Dominant Capital and the New Wars', *Journal of World-Systems Research* 10 (2, August): 255-327.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2004b) 'Dominant Capital and the New Wars', Congrès Marx International IV, *Guerre Impériale Guerre Sociale*, Université de Paris X, Nanterre Sorbonne (September 28-October 2).

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2005) 'Financial Capitalization and the Architecture of Capitalist Power', paper read at the conference on *After Deregulation: The Financial System in the 21st Century*, University of Sussex, Brighton, (May 26-28).

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2006) 'Elementary Particles of the Capitalist Mode of Power', paper read at a *Rethinking Marxism* conference, October 26-28, at University of Amherst, Mass.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2009) 'Contours of Crisis II: Fiction and Reality', *Global Research,* 28 April.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2010) 'Systemic Fear, Modern Finance and the Future of Capitalism', *Dissident Voice,* 26 July.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2012a) 'Imperialism and Financialism: The Story of a Nexus', *Journal of Critical Globalization Studies* (5): 42-78.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2012b) 'The Asymptotes of Power', *Real-World Economics Review* (60, June): 18-53.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2015) *The Scientist and the Church*. London: World Economics Association.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2016) 'A CasP Model of the Stock Market', *Real-World Economics Review* (77, December): 119-154.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2017) 'Blood and Oil in the Orient, Redux', *Research Note* (December): 1-11.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2018a) 'Arms and Oil in the Middle East: A Biography of Research', *Rethinking Marxism* 30 (3): 418-440.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2018b) 'The Nordhaus Racket: How to Use Capitalization to Minimize the Cost of Climate Change and Win a "Nobel" for "Sustainable Growth"', *Real-World Economic Review Blog*, November 5.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2019) 'Making America Great Again', *Real-World Economics Review* (90, December 9): 2-12.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2020a) 'The Capital as Power Approach. An Invited-then-Rejected Interview with Shimshon Bichler and Jonathan Nitzan', *Working Papers on Capital as Power* (2020/2, June): 1-58.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2020b) 'Manuscripts Don't Burn', *Working Papers on Capital as Power* (2020/03, June): 1-12.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2021a) 'Dominant Capital and the Government', *Real-World Economics Review Blog* (October 5).

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2021b) 'Unbridgeable: Why Political Economists Cannot Accept Capital as Power', *Real-World Economics Review* (95: March): 109-117.

Bichler, Shimshon, and Jonathan Nitzan (2021c) 'The Capitalist Degree of Immortality', *Working Papers on Capital as Power* (2021/06): 1-5.

Blair, John M. (1972) *Economic Concentration: Structure, Behavior and Public Policy.* New York: Harcourt, Brace Jovanovich.

Blair, John M. (1976) *The Control of Oil.* New York: Vintage Books.

Blaug, Mark (1990) *John Maynard Keynes: Life, Ideas, Legacy*. New York: Palgrave Macmillan.

Bleany, Michael (1985) *The Rise and Fall of Keynesian Economics*. New York: Martin's Press.

Blinder, Alan S., Elie Canetti, David Lebow, and Jeremy Rudd (1998) *Asking About Prices. A New Approach to Understanding Price Stickiness.* New York: Russell Sage Foundation.

Böhm-Bawerk, Eugen von [1891] (1971) *The Positive Theory of Capital*, translated with a Preface and Analysis by W. Smart. Freeport, New York: Books for Libraries Press.

Bohm, David (1980) *Wholeness and the Implicate Order.* London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Bohm, David, and David F. Peat (1987) *Science, Order, and Creativity.* London: Bantham Books.

Bonbright, James C. (1921) 'Earning Power as a Basis of Corporate Capitalization', *The Quarterly Journal of Economics* 35 (3, May): 482-490.

Bortkiewicz, Ladislaus von [1907a] (1949) 'On the Correction of Marx's Fundamental Theoretical Construction in the Third Volume of *Capital'*, in *Karl Marx and the*

Close of his System, edited by Paul Sweezy. London and New York: Merlin and Augustus M. Kelley, pp 197-221.

Bortkiewicz, Ladislaus von [1907b] (1952) 'Value and Price in the Marxian System' (originally published in German). *International Economic Papers* 2: 5-60.

Boskin, Michael J., Ellen R. Dulberger, Zvi Griliches, Robert J. Gordon, and Dale Jorgensen (1996) *Toward a More Accurate Measure of the Cost of Living: Final Report to the Senate Finance Committee from the Advisory Commission to Study the Consumer Price Index*. S. Prt. 104-72, 104 Cong., 2 sess. Washington D.C.: U.S. GPO.

Bosse, Malcolm J. (1983) *The Warlord. A Novel.* New York: Simon and Schuster.

Bottomore, Tom, B. (1963) *Early Writings of Karl Marx*. London: Watts.

Bourdieu, Pierre (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.

Bowles, Samuel, and Herbert Gintis (1977a) 'The Marxian Theory of Value and Heterogenous Labour: A Critique and Reformulation', *Cambridge Journal of Economics* 1 (2, June): 173-192.

Bowles, Samuel, and Herbert Gintis (1977b) *Schooling in Capitalist America. Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. New York: Basic Books.

Bowles, Samuel, and Herbert Gintis (2011) *A Cooperative Species. Human Reciprocity and its Evolution*. Princeton: Princeton University Pres.

Branson, William H. (1989) *Macroeconomic Theory and Policy*, 3rd ed. New York: Harper & Row.

Braudel, Fernand (1984) *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century. Volume 3: The Perspective of the World.* New York: Harper & Row.

Braverman, Harry (1975) *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century.* New York: Monthly Review Press.

Brealey, Richard, Stewart Myers, Gordon Sick, and Ronald Giammarino (1992) *Principals of Corporate Finance*, 2nd Canadian ed. Toronto: McGraw-Hill Ryerson Limited.

Brenanke, Ben S. (2007) 'The Economic Outlook. Testimony Before the Joint Economic Committee', *U.S. Congress*. *Board of Governors of the Federal Reserve System*.

Brenner, Robert (1976) 'Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe', *Past & Present* 70 (1): 30-75.

Brenner, Robert (1977) 'The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian', *New Left Review* 104: 25-93.

Brenner, Robert (1978) 'Dobb on the Transition from Feudalism to Capitalism', *Cambridge Journal of Economics* 2 (2): 121-140.

Brown, Donaldson (1924) 'Pricing Policy in Relation to Financial Control', *Management and Administration*: February, pp. 195-198; March, pp. 283-286; April, pp. 417-422.

Brown, Lawrence D. (ed.) (2000) *I/B/ES Research*, 6th ed. New York, London, Hong Kong and Tokyo: I/B/E/S International Inc.

Brzezinski Zbigniew, and Samuel P. Huntington (1964) *Political Power: USA/USSR*. New York: Viking Press.

Buckley, Peter J., and Malcolm Chapman (1997) 'The Perception and Measurement of Transaction Costs', *Cambridge Journal of Economics* 21: 127-145.

Bunge, Mario Augusto (1961) 'Causality, Chance, and Law', *American Scientist* 49 (4, December): 432-448.

Bunge, Mario Augusto (1979) *Causality and Modern Science*, 3rd revised ed., New York: Dover Publications

Burnham, James (1941) *The Managerial Revolution.* Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.

Canetti, Elias (1984) *Crowds and Power*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Case, Karl E., Ray C. Fair, and Sharon M. Oster. 2012. *Principles of Economics*, 10th ed. Boston: Prentice Hall.

Cardoza, Keith, Justin Basara, Liddy Cooper, and Rick Conroy (2006) 'The Power of Intangible Assets. An Analysis of the S&P 500'. Chicago, Illinois: Ocean Tomo, Intellectual Capital Equity.

Carlson, Susan M., Elizabeth A. Bradshaw, and Carrie L. Buist (2013) 'Bringing "The Poor" Back In: Regulation and Control of Surplus Populations in Finland and the Netherland', *Journal of Crime and Justice* 36 (2): 194-232.

Carr, Edward, Hallett (1945) *The Twenty Years' Crisis: 1919–1939: An Introduction to the Study of International Relations*. London: Macmillan.

Carson, Carol S. (1975) 'The History of the United States National Income and Product Accounts: The Development of an Analytical Tool', *Review of Income and Wealth* 21 (2, June): 153-181.

Carter, Susan B., Scott Sigmund Gartner, Michael R. Haines, Alan L. Olmstead, Richard Sutch, and Gavin Write, (eds.) (2010) *Historical Statistics of the United States: Millennial Edition*. Online: Cambridge University Press.

Castoriadis, Cornelius (1984) 'Value, Equality, Justice, Politics: From Marx to Aristotle and from Aristotle to Ourselves', in *Crossroads in the Labyrinth*. Brighton, Sussex: The Harvester Press Limited, pp. 260-339.

Castoriadis, Cornelius (1988) *Political and Social Writings*. 3 vols. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Castoriadis, Cornelius (1991) *Philosophy, Politics, Autonomy. Essays in Political Philosophy*, series edited by D. A. Curtis. New York and Oxford: Oxford University Press.

Chamberlin, Edward Hastings (1933) *The Theory of Monopolistic Competition.* Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Chandler, Alfred D. Jr. (1977) *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business.* Cambridge: Harvard University Press.

Clark, John Bates [1899] (1965) *The Distribution of Wealth. A Theory of Wages, Interest and Profit.* New York: Augustus M. Kelley.

Clauset, Aaron, Daniel B. Larremore, and Roberta Sinatra (2017) Data-Driven Predictions in the Science of Science, February 2, *Science* 355 (6324): 477-480.

Coase, Ronald H. [1937] (1996) 'The Nature of the Firm', in *The Economic Nature of the Firm. A Reader*, edited by L. Putterman and R. S. Kroszner. Cambridge: Cambridge University Press.

Cobb, Charles W., and Paul H. Douglas (1928) A Theory of Production. *American Economic Review* 18 Supplement: 139-165.

Cochran, Thomas, C., and William Miller (1961) *The Age of Enterprise. A Social History of Industrial America*, rev. ed. New York: Harper & Row.

Cochrane, D. T. (2015) *What's Love Got to Do with It? Diamonds and the Accumulation of De Beers, 1935-55*. Unpublished PhD Dissertation, Graduate Program in Social and Political Thought, York University.

Cochrane, D. T. (2016) 'Differentiating Diamonds: Transforming Knowledge and the Accumulation of De Beers', *Working Papers on Capital as Power* (2017/01, January): 1-36.

Cockshott, Paul, and Allin Cottrell (2005) 'Robust Correlations Between Prices and Labour Values: A Comment', *Cambridge Journal of Economics* 29 (2, March): 309-316.

Cockshott, Paul and Bichler, Shimshon, and Nitzan, Jonathan (2010) 'Testing the Labour Theory of Value: An Exchange', December: 1-15.

Colander, David (2007) 'Edgeworth's Hedonimeter and the Quest to Measure Utility', *Journal of Economic Perspectives* 21 (2, Spring): 215-225.

Coleman, Andrews (2013) 'The Fed Chairman's Inconvenient Quotes', *The Daily Caller*, March 3

Collier, Peter, and David Horowitz (1976) *The Rockefellers. An American Dynasty*. New York: Holt Rinehart and Winston.

Cook, Earl (1971) 'The Flow of Energy in an Industrial Society', *Scientific American* 225 (3, September): 135-144.

Costanza, Robert, Maureen Hart, Stephen Posner, and John Talberth (2009) 'Beyond GDP: The Need for New Measures of Progress', *The Paradee Papers* (4, January): 1-37.

Court, A. T. (1939) 'Hedonic Price Indexes with Automotive Examples', Based upon papers presented at a joint meeting of the *American statistical association* and the *Econometric society*, in Detroit, Michigan, on December 27, 1938. In *The Dynamics of Automobile Demand*, edited by General Motors Corporation, *American Statistical Association* and *The Econometric Society*. New York: General Motors Corporation.

Crotty, James (2005) 'The Neoliberal Paradox: The Impact of Destructive Product Imperialism and Financialism in the Neoliberal Era', in *Financialization and the*

World Economy, edited by G. A. Epstein. Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar, pp. 77-110.

Dahl, Robert A. (1957) 'The Concept of Power', *Behavioral Science* 2 (3): 201-2015.

Daly, Herman E., and John B. Jr. Cobb (1989) *For the Common Good. Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*, with contributions by Clifford W. Cobb. Boston: Beacon Press.

Damodaran, Aswath (2011) *The Little Book of Valuation. How to Value a Company, Pick a Stock, and Profit.* Hoboken, N.J.: John Wiley & Sons.

Damodaran, Aswath (2012) *Investment Valuation. Tools and Techniques for Determining the Value of Any Asset*, 3rd ed, *Wiley Finance Series.* Hoboken, N.J.: Wiley.

Darrough, Masako, N., and Thomas Russell (2002) 'A Positive Model of Earnings Forecasts: Top Down versus Bottom Up', *Journal of Business* 75 (1): 127-144.

De Bondt, Werner F. M., and Richard Thaler (1985) 'Does the Stock Market Overreact?', *The Journal of Finance* 40 (3, July): 793-805.

De Giorgi, Alessandro (2006) *Re-Thinking the Political Economy of Punishment. Perspectives on Post Fordist and Penal Politics*, Advances in Criminology. Aldershot: Ashgate.

De Giorgi, Alessandro (2007) 'Toward a Political Economy of Post-Fordist Punishment', *Critical Criminology* 15 (3, September): 243-265.

de Roover, Raymond Adrien (1942) 'Money, Banking, and Credit in Medieval Bruges', *The Journal of Economic History* 2 (Supplement: The Task of Economic History): 52-65.

de Roover, Raymond Adrien (1944) 'Early Accounting Problems of Foreign Exchange', *The Accounting Review* 19 (4, October): 381-407.

de Roover, Raymond Adrien (1974) *Business, Banking, and Economic Thought in Late Medieval and Early Modern Europe.* Chicago: University of Chicago Press.

de Ste. Croix, Geoffrey Ernest Maurice (1988) 'Slavery and Other Forms of Unfree Labour', in Leonie Archer (ed.) *Slavery and other Forms of Unfree Labour*. London: Routledge. pp. 19-32.

De Vany, Arthur, S. (2004) *Hollywood Economics: How Extreme Uncertainty Shapes the Film Industry*. New York: Routledge.

Di Muzio, Tim, and Richard H. Robbins (2016) *Debt as Power.* Manchester: Manchester University Press.

Dickie, Mure (2006) 'Chinese eBay Scraps Fees as Rivals Press', *Financial Times*, January 20.

Djilas, Milovan (1957) *The New Class. An Analysis of the Communist System.* New York: Praeger.

Dobb, Maurice [1946] (1963) *Studies in the Development of Capitalism*. London: Routledge and Kegan Paul.

Domhoff, William (1967) *Who Rules America?* N.J: Prentice-Hall.

Domhoff, William (1970) *The Higher Circles*. New York: Random House.

Domhoff, William (1979) *The Power That Be*. New York: Random House.

Downs, Anthony (1957) *An Economic Theory of Democracy.* New York: Harper.

Dufour, Darna L., and Barbara A. Piperata (2018) 'Reflections on Nutrition in Biological Anthropology', *American Journal of Physical Anthropology* 165 (4, April): 855-864.

Duménil, Gérard (1983) 'Beyond the Transformation Riddle: A Labour Theory of Value', *Science & Society* 47 (4): 427-450.

Dunbar, R. I. M. (1992) 'Neocortex Size as a Constraint on Group Size in Primates', *Journal of Human Evolution* 22 (6, June): 469-493.

Dutta, Sahil Jai (2018) *Financialisation: A Primer*. Amsterdam: Transnational Institute.

Edgeworth, Francis Ysidro [1881] (1967) *Mathematical Psychics. An Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences.* New York: A. M. Kelley.

Editors (2009) 'Sound and Fury in the World Economy', *Financial Times*, May 16, p. 6.

Edwards, Richard (1979) *Contested Terrain. The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century.* New York: Basic Books.

Eichner, Alfred S. (1976) *The Megacorp and Oligopoly. Micro Foundations of Macro Dynamics.* Cambridge, England and New York: Cambridge University Press.

Eis, Carl (1969) 'The 1919-1930 Merger Movement in American Industry', *The Journal of Law and Economics* 12 (2): 267-296.

Elberse, Anita (2007) 'The Power of Stars: Do Star Actors Drive the Success of Movies?' *Journal of Marketing*, 71 (4): 102-120.

Elger, T. (1979) 'Valorization and "Deskilling". A Critique of Braverman', *Capital & Class* 7: 58-99.

Ellsberg, Daniel (1961) 'Risk, Ambiguity, and the Savage Axioms', *The Quarterly Journal of Economics* 75 (4, November): 643-669.

Ellsberg, Daniel (1971) *The Pentagon Papers: The Secret History of the Vietnam War, As Published by New York Times*. New York: Bantam Books.

Elson, Diane (1979) 'The Value Theory of Labour', in *Value. The Representation of Labour in Capitalism*, edited by D. Elson. London and Atlantic Highlands, N.J.: CSE Books and Humanities Press, pp. 115-180.

Emmanuel, Arghiri (1972) *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. New York and London: The Monthly Review Press.

Engels, Frederick [1886] (1906) 'Preface to the English Edition', translated from the third German edition by Samuel Moore and Edward Aveling and edited by Frederick Engels, revised and amplified according to the fourth German edition by Enrest Untermann, in *Capital. A Critique of Political Economy. Vol. 1: The Process of Capitalist Production*. Chicago: Charles H. Kerr & Company.

Engels, Frederick [1894] (1959) 'Supplement to Capital', edited by Friedrick Engels, in *Capital. A Critique of Political Economy. Vol. 3: The Process of Capitalist Production as a Whole*. New York: International Publisher.

Engels, Friedrich [1845] (1971) *The Condition of the Working Class in England*, translated and edited by W. O. Henderson and W. H. Chaloner, 2nd ed. Oxford: Basil Blackwell.

Engels, Friedrich [1884] (1943) *The Origin of the Family, Private Property and the State*, translated by Alick West and Dona Torr. London: Lawrence and Wishart ltd.

Engels, Friedrich (1966) *Herr Eugen Dühring's Revolution in Science* (Anti-Dühring), translated by E. Burns, edited by C. P. Dutt. New York: International Publishers.

Engler, Robert (1977) *The Brotherhood of Oil. Energy Policy and the Public Interest*. Chicago and London: University of Chicago Press.

Epstein, Gerald A., (ed.) (2005) *Financialization and the World Economy*. Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar.

Epstein, Gerald A., and Arjun Jayadev (2005) 'The Rise of Rentier Incomes in OECD Countries: Financialization, Central Bank Policy and Labor Solidarity', in *Financialization and the World Economy*, ed. by G. A. Epstein. Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar, pp. 46-74.

Ezzati, Majid, et. al. (2016) 'Trends in Adult Body-mass Index in 200 Countries from 1975 to 2014: A Pooled Analysis of 1698 Population-Based Measurement Studies with 19.2 Million Participants', *The Lancet* 387 (10026, April 2): 1377-1396.

Fabiani, Silvia, Martine Druant, Ignacio Hernando, Claudia Kwapil, Bettina Landu, Claire Loupias, Fernando Martins, Thomas Mathä, Roberto Sabbatini, Harald Stahl, and Ad Stokman (2006) 'What Firms' Surveys Tell Us About Price-Setting Behavior in the Euro Area', *International Journal of Central Banking* 2 (3, September): 3-47.

Fama, Eugene F., and Kenneth R. French (1995) 'Since and Book-to-Market Factors in Earnings and Returns', *Journal of Finance* 50 (1, March): 131-155.

Farjoun, Emmanuel, and Moshé Machover (1983) *Laws of Chaos. A Probabilistic Approach to Political Economy.* London: Verso.

Farrell, Henry, and John Quiggin (2017) 'Consensus, Dissensus and Economic Ideas: Economics Crisis and the Rise and Fall of Keynesianism', *International Studies Quarterly* 61 (2): 269-283.

Faulhaber, Gerald R., and William J. Baumol (1988) 'Economists as Innovators: Practical Products of Theoretical Research', *Journal of Economic Literature* XXVI (June): 577-600.

Faustmann, Martin [1849] (1968) 'Calculation of the Value which Forest Land and Immature Stands Possess for Forestry', translated by W. Linnard, in *Martin Faustmann and the Evolution of Discounted Cash Flow. Two Articles from the Original German of 1849*, edited by M. Gane. Oxford: Commonwealth Forestry Institute.

Fetter, Frank Albert (1914) 'Interest Theories, Old and New', *American Economic Review* 4 (1, March): 68-92.

Fine, Ben, and Laurence Harris (1979) *Rereading Capital.* New York: Columbia University Press.

Finley, Moses, I. [1973] (1999) *The Ancient Economy.* Berkeley: University of California Press.

Fischer, David Hackett (1996) *The Great Wave. Price Revolution and the Rhythm of History.* New York and Oxford: Oxford University Press.

Fisher, Franklin M., Zvi Griliches, and Carl Kaysen (1962) 'The Costs of Automobile Model Changes Since 1949', *Journal of Political Economy* 70 (5, October): 433-451.

Fisher, Irving (1896) 'What is Capital?' *The Economic Journal* 6 (24, December): 509-534.

Fisher, Irving [1892] (1965) *Mathematical Investigations in the Theory of Value and Price*. Appreciation and Interest, 1896. New York: A.M. Kelley.

Fisher, Irving (1907) *The Rate of Interest. Its Nature, Determination and Relation to Economic Phenomena.* New York: The Macmillan Company.

Fisher, Douglas, Adrian R. Fleissing, and Apostolos Seletis (2001) 'An Empirical Comparison of Flexible Demand System Functional Forms', *Journal of Applied Econometrics* 16 (1, Jan-Feb): 59-80.

Fix, Blair (2015a) 'Putting Power Back into Growth Theory', *Review of Capital as Power* 2 (1): 1-37.

Fix, Blair (2015b) *Rethinking Economic Growth Theory from a Biophysical Perspective*. New York: Springer.

Fix, Blair (2021) 'The Truth About Inflation', *Economics from the Top Down*, (November 24).

Fix, Blair (2017) 'Energy and Institution Size' *PLoS ONE* 12 (2, February 8): 1-22.

Fix, Blair, Shimshon Bichler, and Jonathan Nitzan (2019) 'Real GDP: The Flawed Metric at the Heart of Macroeconomics' *Real-World Economics Review* (88, July): 51-59.

Foley, Duncan K. (1982) 'The Value of Money, the Value of Labor Power, and the Marxian Transformation Problem', *Review of Radical Political Economics* 14 (2): 37-47.

Foley, Duncan K. (2000) 'Recent Developments in the Labor Theory of Value', *Review of Radical Political Economics* 32 (1): 1-39.

Foster, John Bellamy (2007) 'The Financialization of Capitalism', *Monthly Review* 58 (11, April).

Foucault, Michel [1966] (1970) *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*. London and New York: Tavistock.

Francis, Joe, Shimshon Bichler, and Jonathan Nitzan (2010) 'Imperialism and Financialism'. An Exchange: 1-29.

Francis, Joseph, Shimshon Bichler, and Jonathan Nitzan (2013) 'The Buy-to-Build Indicator: New Estimates for Britain and the United States and a Comment', *Review of Capital as Power* 1 (1): 68-78.

Francis, Joseph (2014) 'The Rise and Fall of Debate in Economics', Monograph. 29 August.

Francis, Joseph A. (2018) 'An Open Source Update of the Buy-to-Build Indicator'.

Frank, Andre Gunder (1966) 'The Development of Underdevelopment', *Monthly Review* 18 (Sept.).

Frank, Andre Gunder (1967) *Capitalism and Underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil.* New York: Monthly Review Press.

Freeman, Alan (1998) 'The Transformation of Prices into Values: Comments on the Chapters by Simon Mohum and Anwar M. Shaikh', in *Marxian Economics. A Reappraisal. Volume 2: Essays on Volume III of Capital: Profit, Prices and Dynamics*, edited by R. Bellofiore. London: Mcmillan, pp. 270-275.

Freeman, Alan, and Guglielmo Carchedi (1996) *Marx and Non-Equilibrium Economics.* Cheltenham, UK and Brookfield, US: Edward Elgar.

Freeman, Alan, Andrew Kliman, and Julian Wells (eds.) (2000) *The New Value Controversy and the Foundations of Economics*. Cheltenham, UK and Northampton, Massachusetts: Edward Elgar.

Friedman, Milton (1962) *Price Theory. A Provisional Text.* Chicago: Aldine Pub. Co.

Friedman, Milton (1968a) *Dollars and Deficits. Inflation, Monetary Policy and the Balance of Payments*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

Friedman, Milton (1968b) 'The Role of Monetary Policy', *The American Economic Review, Papers and Proceedings* 58 (1): 1-17.

Friedman, Milton (1977) 'Inflation and Unemployment: The New Dimension of Politics', *The 1976 Alfred Nobel Memorial Lecture*. London: The Institute of Economic Affairs.

Friedman, Milton (1991) *Monetarist Economics*. London: Basil Blackwell.

Friedman, Milton, and Anna J. Schwartz (1963) *A Monetary History of the United States, 1857-1960*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Froud, Julie, Sukhdev Johal, and Karl Williams (2002) 'Financialisation and the Coupon Pool', *Capital & Class* 78: 119-151.

Fuller, Dan, and Doris Geide-Stevenson (2003) 'Consensus Among Economists: Revisited', *The Journal of Economic Education* 34 (4, Fall): 369-387.

Galbraith, John Kenneth (1958) *The Affluent Society.* Boston: Houghton Mifflin.

Galbraith, John Kenneth (1967) *The New Industrial State.* Boston: Houghton Mifflin.

Galbraith, John Kenneth (1975) *Money. Whence it Came. Where it Went*. Oxford and Princeton: Princeton University Press.

Galbraith, John Kenneth (1983) *The Anatomy of Power.* Aldershot Hants, England and Brookfield, Vermont, USA: Houghton Mifflin Company.

Galeano, Eduardo (1971) *Open Veins of Latin America*. New York: Monthly Review.

Garvin, D. A. (1981) 'Blockbusters: The Economics of Mass Entertainment', *Journal of Cultural Economics*, 5(1): 1-20.

Gavrilets, Sergey, David G. Anderson, and Peter Turchin (2010) 'Cycling in the Complexity of Early Societies', *Cliodynamics: The Journal of Theoretical and Mathematical History* (1): 58-80.

Gereffi, Gary (1994), 'The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How US Retailers Shape Overseas Production Networks', in *Commodity Chains and Global Capitalism*, edited by Gary Gerreffi and Miguel Korzeniewicz. Westport, CT: Greenwood Publishing Group, pp. 95-122.

Giles, Chris (2013) 'Central Bankers Say They Are Flying Blind', *Financial Times*, April 17.

Gilpin, Robert (1981) *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gimbutas, Marija (1982) 'Old Europe in the Fifth Millennium B.C.: The European Situation on the Arrival of Indo-Europeans', in Edgar C. Polomé (ed.) *The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia BC*. Ann Arbor: Karoma Publishers, pp. 1-60.

Gitman, Lawrence J., and Vincent A. Mercurio (1982) 'Cost of Capital Techniques Used by Major U.S. Firms: Survey and Analysis of Fortune's 1000', *Financial Management* 11 (4, Winter): 21-29.

Giveon, Raphael (1978) *The Stones of Sinai Speak.* Tokyo: Gakuseisha.

Glassman, James K., and Kevin A. Hassett (1999) *Dow 36,000*, 1st ed. New York: Times Business.

Gold, David, A. (1977) 'The Rise and Fall of the Keynesian Coalition', *Kapitalistate* 6 (1): 129—161.

Gorman, W. M. (1953) 'Community Preference Fields', *Econometrica* 21 (1, January): 63-80.

Graham, John R., and Campbell R. Harvey (2001) 'The Theory and Practice of Corporate Finance: Evidence from the Field', *Journal of Financial Economics* 60 (2-3, May): 187-243.

Graham, Benjamin, and David L. Dodd (1934) *Security Analysis*, 1st ed. New York and London: Whittlesey House McGraw-Hill Book Company Inc.

Gramsci, Antonio (1971) *Selections from the Prison Notebooks*. edited and translated by Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. London: ElecBook.

Graunt, John [1662] (1932) *Natural and Political Observations Made Upon the Bills of Mortality*, edited with an Introduction by Walter F. Willcox. Baltimore: The Johns Hopkins press.

Greenberg, David F., and Valerie West (2001) 'State Prison Populations and Their Growth, 1971-1991', *Criminology* 39 (3): 615-654.

Greenspan, Alan (2009) 'We Need a Better Cushion Against Risk', *Financial Times*, March 23, p. 9.

Griliches, Zvi (ed.) (1971) *Price Indices and Quality Change. Studies in New Methods of Measurement*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Guedj, Olivier, and Jean-Philippe Bouchaud (2005) 'Experts' Earning Forecasts: Bias, Herding and Gossamer Information', *International Journal of Theoretical and Applied Finance* 8 (7): 933-946.

Guerrera, Francesco (2008) 'King of Wall St. Has Chance to Widen Empire', *Financial Times*, July 17, p. 14.

Hacking, Ian (1975) *The Emergence of Probability. A Philosophical Study of Early Ideas about Probability, Induction and Statistical Inference.* London and New York: Cambridge University Press.

Hacking, Ian (1990) *The Taming of Chance.* Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Hadida, Allegre, L. (2010) 'Commercial Success and Artistic Recognition of Motion Picture Projects', *Journal of Cultural Economics*, 34 (1): 45-80.

Hager, Sandy Brian (2016) *Public Debt, Inequality and Power. The Making of a Modern Debt State*. Oakland, California: University of California Press.

Hall, Peter Geoffrey, and David Soskice, (eds.) (2001) *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.

Hall, Robert L., and Charles, J. Hitch (1939) 'Price Theory and Business Behaviour', *Oxford Economic Papers* (2): 12-45.

Hanson, Philip (2003) *The Rise and Fall of the Soviet Economy. An Economic History of the USSR from 1945*. London and New York: Longman.

Harcourt, Geoffrey C. (1969) 'Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital', *Journal of Economic Literature* 7 (2): 369-405.

Harcourt, Geoffrey C. (1972) *Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital.* Cambridge: Cambridge University Press.

Harrington, Michael (1962) *The Other America. Poverty in the United States*. New York: Macmillan.

Harris, Robert (2012) *The Fear Index.* New York: Alfred A. Knopf.

Harvey, David [1982] (1999) *The Limits to Capital.* London and New York: Verso.

Harvey, David (2002) 'The New Imperialism. A Talk at The Progressive Center', *Indymedia*.

Harvey, David (2004) 'The 'New' Imperialism: Accumulation by Dispossession', In *The New Imperial Challenge. Socialist Register*, edited by L. Panitch and C. Leys. London: Merlin Press, pp. 62-87.

Hegel, Georg W. Friedrich [1807] (1967) *The Phenomenology of Mind*, translated by J. B. Baillie. New York: Harper & Row.

Heidegger, Martin (1927) [1962] *Being and Time*. Oxford: Blackwell.

Herman, Edward, and Noam Chomsky (1988) *Manufacturing Consent*. New York: Pantheon Books.

Herndon, Thomas, Michael Ash, and Robert Pollin (2013) 'Does High Public Debt Consistently Stifle Economic Growth? A Critique of Reinhart and Rogoff', *Political Economy Research Institute*, Working Paper Series (322): 1- 25.

Hicks, John (1973) *Capital and Time. A Neo-Austrian Theory.* Oxford: Clarendon Press.

Hilferding, Rudolf [1904] (1949) 'Böhm-Bawerk's Criticism of Marx', Originally published in German. In *Karl Marx and the Close of His System*, edited by P. Sweezy. London and New York: Merlin and Augustus M. Kelley, pp. 119-196.

Hilferding, Rudolf [1910] (1981) *Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, edited with an Introduction by Tom Bottomore, from a Translation by Morris Watnick and Sam Gordon. London: Routledge & Kegan Paul.

Hitch, Charles Johnston, and Roland N. McKean (1960) *The Economics of Defense in the Nuclear Age.* Cambridge: Harvard University Press.

Hobson, A. John (1894) *The Evolution of Modern Capitalism. A Study of Machine Production*. London: W. Scott.

Hobson, A. John [1902] (1938) *Imperialism. A Study*. London: Allen and Unwin.

Hobson John, M. (2004) *The Eastern Origins of Western Civilisation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodgson, Jeoffrey (1982) 'Marx Without the Labor Theory of Value', *Review of Radical Political Economics* 14 (2): 59-65.

Hofstadter, Richard (1955) *Social Darwinism in American Thought*. Boston: Beacon Press.

Howard, Michael Charles, and J. E. King (1992) *A History of Marxian Economics. Volume II, 1929-1990.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Hudson, Michael (2010) 'From Marx to Goldman Sachs: The Fiction of Fictitious Capital, and the Financialization of Industry', *Critique* 38 (3) 419-444.

Huntington, Samuel P. (1968) *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press.

Hussman, John (2000) *Hussman Investment Research and Insight* 1 (2, October 3).

Hussman, John (2015a) 'The "New Era" is an Old Story (and Introducing Market Cap/GVA)', *Hussman Funds Weekly Market Comment*, May 18.

Hussman, John (2015b) 'Rarefied Air: Valuations and Subsequent Market Returns', *Hussman Funds Weekly Market Comment*, November 30.

Hussman, John (2016) 'Far Beyond Double', *Hussman Funds Weekly Market Comment*, October 31.

Huxley, Aldous (1932) *Brave New World*, with a special Forward by the author. New York: The Modern Library.

Inverarity, James, and Daniel McCarthy (1988) 'Punishment and Social Structure Revisited: Unemployment and Imprisonment in the United States, 1948-1984', *The Sociological Quarterly*, 29 (2): 263-279.

Jacobsen, Thorkild (1943) 'Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia', *Journal of Near Eastern Studies* 2 (3): 159-172.

Jameson, Fredric (1990) *Late Marxism: Adorno, or, The Persistence of the Dialectic*. London & New York: Verso.

Jammer, Max (1957) *Concepts of Force. A Study in the Foundations of Dynamics*. Cambridge: Harvard University Press.

Jevons, Stanley W. [1871] (1970) *The Theory of Political Economy*, edited with an introduction by R. D. Collison Black. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books Ltd.

Kahn, Richard, F. (1952) 'Oxford Studies in the Price Mechanism', *Economic Journal*, 62 (March): 119130.

Kahneman, Daniel, and Amos Tversky (1979) 'Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk', *Econometrica* 47 (2): 263-291.

Kalecki, Michal (1935) 'A Macrodynamic Theory of Business Cycles', *Econometrica*, 3 (3, July): 327-344.

Kalecki, Michal [1938] (1971) 'Distribution of National Income', in *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy, 1933-1970*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 62-77.

Kalecki, Michal [1943a] (1971) 'Costs and Prices', in *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy, 1933-1970*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 43-61.

Kalecki, Michal [1943b] (1971) 'Political Aspects of Full Employment', in *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy. 1933-1970*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 138-145.

Kalecki, Michal [1964] (1972) 'The Fascism of Our Times', in *The Last Phase in the Transformation of Capitalism*. New York and London: Monthly Review Press: 99-105.

Kalecki, Michal [1967] (1972) 'Vietnam and U.S. Big Business', in *The Last Phase in the Transformation of Capitalism*. New York and London: Monthly Review Press, pp. 107-114.

Kalecki, Michal (1971) *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy, 1933-1970.* Cambridge: Cambridge University Press.

Kalecki, Michal (1972) *The Last Phase in the Transformation of Capitalism.* New York: Monthly Review Press.

Kaplan, A. D. H., J. B. Dirlam, and R. F. Lanzillotti (1958) *Pricing in Big Business. A Case Approach.* Washington, D.C.: The Brookings Institution.

Keen, Steve (2001) *Debunking Economics. The Naked Emperor of the Social Sciences.* Annandale and London: Pluto Press Australia and Zed Books.

Keen, Steve, R. U. Ayres, and Russell Standish (2019) 'A Note on the Role of Energy in Production', *Ecological Economics* (157): 40-46.

Keen, Steve (2021) 'The Appallingly Bad Neoclassical Economics of Climate Change', *Globalizations* 18 (7): 1149-1177.

Keohane, Robert O., and Joseph Nye S. (1977) *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little, Brown.

Keynes, John M. [1930] (1970) 'The Economic Possibilities for Our Grandchildren', in *The Collected Writings of John Maynard Keynes*, Vol. IX: *Essays in Persuasion*, Cambridge: Macmillan and St Martin's Press.

Keynes, John Maynard (1936) *The General Theory of Employment Interest and Money.* New York: Harcourt, Brace and Company.

Keynes, John Maynard (1937) 'The General Theory of Employment', *Quarterly Journal of Economics* 51 (2, February): 209-223.

Keynes, John Maynard (1939) 'Professor Tinbergen's Method'. *Economic Journal* XLIX (September): 558-568.

Kendrick, John W. (1970) 'The Historical Development of National Income Accounts', *History of Political Economy* 11: 284-315.

Kennedy, Paul (1987) *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.

Kidron, Michael (1974) *Capitalism and Theory*. London: Pluto Press.

Kindelberger, Charles Poor (1984) 'Book Review: Magdoff, The Age of Imperialism', *Multinational Excursion*, pp. 177-180.

Klein, Judy L., and Mary S. Morgan (eds.) (2001) *The Age of Economic Measurement*, Annual Supplement to Volume 33 of *History of Political Economy*. Durham and London: Duke University Press.

Klein, Lawrence, R. (1967) 'Wage and Price Determination in Macroeconomics', in *Price, Issues in Theory, Practice, and Public Policy*, edited by Almarin Phillips and Oliver Williamson. Philadelphia: University of Pennsylvania Press: 82-100.

Kliman, Andrew, and Ted McGlone (1999) 'A Temporal Single-System Interpretation of Marx's Value Theory'. *Review of Political Economy* 11 (1, January): 33-59.

Kliman, Andrew (2002) 'The Law of Value and Laws of Statistics: Sectoral Values and Prices in the US Economy 1977-97', *Cambridge Journal of Economics* 26 (3): 299-311.

Kliman, Andrew (2005) 'Reply to Cockshott and Cottrell', *Cambridge Journal of Economics* 29 (2, March): 317-323.

Kliman, Andrew (2007) *Reclaiming Marx's Capital. A Refutation of the Myth of Inconsistency.* Lanham, MD: Lexington Books.

Kliman Andrew, Shimshon Bichler, and Jonathan Nitzan (2011) 'Systemic Crisis, Systemic Fear: An Exchange', *Journal of Critical Globalization Studies* (4, April): 61-118.

Knight, Frank H. (1921) *Risk, Uncertainty and Profit.* New York: Harper Torchbooks.

Koestler, Arthur [1959] (1964) *The Sleepwalkers. A History of Man's Changing Vision of the Universe*, with an Introduction by Herbert Buttrefield, M.A. London: Hutchinson of London.

Kojeve, Alexandre [1947] (1969) *Introduction to the Reading of Hegel. Lectures on the Phenomenology of Spirit*, translated by James, H. Nichols. Ithaca and London: Cornell University Press.

Kolko, Gabriel (1969) *The Roots of American Foreign Policy*. Boston: Beacon Press.

Kondratieff, Nikolai D. [1928] (1984) *The Long Wave Cycle.* New York: Richardson & Snyder.

Krippner, Greta R. (2005) 'The Financialization of the American Economy', *Socio-Economic Review* 3: 173-208.

Krugman, Paul R. (2002) 'Missing James Tobin', *New York Times*, March 12, p. 27.

Krugman, Paul R., and Robin Wells (2015) *Economics*, 4th ed. New York, NY: Worth Publishers, a Macmillan Education imprint. (1,172 pages)

Kuznets, Simon. (n.d.) Technical Tables Underlying Series in *Capital in the American Economy: Its Formation and Financing*, Appendixes A-E, Annual Estimates, 1869-1955, T-Tables 1-15, The John Hopkins University.

La Porta, Rafael, Frlorencio Lopez-De-Silanes, and Andrei Shleifer (1999) 'Corporate Ownership Around the World', *Journal of Finance* 54 (2, April): 471-517.

Laibman, David (1973-1974) 'Values and Prices of Production: The Political Economy of the Transformation Problem', *Science & Society* 37: 404-436.

Laibman, David (1992) *Value, Technical Change, and Crisis. Explorations in Marxist Economic Theory.* Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.

Lancaster, Kelvin (1971) *Consumer Demand. A New Approach.* New York and London: Columbia University Press.

Lane, Philip R., and Gian Maria Milesi-Ferretti (2018) 'The External Wealth of Nations Revisited: International Financial Integration in the Aftermath of the Global Financial Crisis', *IMF Economic Review* (66): 189-222.

Larsen, Clark Spencer (2006) 'The Agricultural Revolution as Environmental Catastrophe: Implications for Health and Lifestyle in the Holocene', *Quaternary International* 150: 12-20.

Larsen, Peter, Thal (2009) 'Barclays' Mideast Investors Cash In After Six Months', *Financial Times*, June 2.

Le Bon, Gustave [1895] (2002) *The Crowd: A Study of the Popular Mind*. New York: Dover Publication.

Le Goff, Jacques (1988) *Medieval Civilization 400-1500*, translated by Julia Barrow. Oxford, UK and New York, USA: Basil Blackwell.

Lee, Frederic S. (1984) 'The Marginalist Controversy and the Demise of Full Cost Pricing', *Journal of Economic Issues* 18: 1107-1132.

Lee, Frederic S., and J. Irvin-Lessmann (1992) 'The Fate of an Errant Hypothesis: The Normal Cost Price Doctrine', *History of Political Economy* 24 (2, Summer): 273-309.

Lefebvre, Henri [1970] (2003) *The Urban Revolution*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.

Lenin, Vladimir, I. [1917] (1987) 'Imperialism, The Highest State of Capitalism', in *Essential Works of Lenin. 'What Is to Be Done?' and Other Writings*. New York: Dover Publications, Inc., pp. 177-270.

Lester, Richard, A. (1946) 'Shortcomings of Marginal Analysis for WageEmployment Problems', *American Economic Review*, 36 (1): 6382.

Lewis, Bernard (2002) *What Went Wrong?* New York: Oxford University Press.

Lewis, Michael (2000) *The New New Thing. A Silicon Valley Story*. 1st ed. New York: W. W. Norton.

Lintner, John (1965) 'The Valuation of Risky Assets and the Selection of Risky Investment in Stock Portfolios and Capital Budgets', *Review of Economics and Statistics* 47 (1, February): 13-37.

Lipset, Seymour (1959) 'Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy', *The American Political Science Review* 53 (1): 69-105.

Lipset, Seymour. M. (1963) 'The Value Patterns of Democracy: A Case Study in Comparative Analysis', *American Sociological Review* 28 (4): 515-531.

Lipsey, Richard, G. (1960) 'The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1862-1957. A Further Analysis', *Economica*, New Series, 27 (105, February): 1-31.

Liptak, Adam (2012) 'Justices, 5-4, Tell California to Cut Prisoner Population', *The New York Times*, May 23.

Litman, B.R. (1998) *The Motion Picture Mega-Industry*. Boston, MA: Allyn and Bacon.

Lovelock, James (2000) *Gaia. The Practical Science of Planetary Medicine*. Oxford and New York: Oxford University Press.

Lovelock, James, and Lynn Margulis (1974) 'Atmospheric Homeostasis by and for the Biosphere: The Gaia Hypothesis', *Tellus* 26 (1-2): 2-10.

Lucas, Robert E. Jr. (1972) 'Expectations and the Neutrality of Money', *Journal of Economic Theory* 4 (April): 103-124.

Lucas, Robert E. Jr. (1973). 'Some International Evidence on Output- Inflation Tradeoffs'. *American Economic Review* 36 (3, June): 326- 334.

Lucas, Robert E. (1978) 'Unemployment Policy', *American Economic Review* 68 (2, May): 353-357.

Lukács, Georgy [1923] (1971) *History and Class Consciousness. Studies in Marxist Dialectics.* London: Merlin Press.

Luxemburg, Rosa [1913] (1951) *The Accumulation of Capital*, with an Introduction by Joan Robinson, translated by A. Schwarzschild. New Haven: Yale University Press.

Lynch, Michael J. (1988) 'The Extraction of Surplus Value, Crime and Punishment: A Preliminary Empirical Analysis for the U.S.', *Contemporary Crises* (12): 351-370.

Lynch, Michael J. (1999) 'Beating a Dead Horse: Is There Any Basic Empirical Evidence for the Deterrent Effect of Imprisonment', *Crime, Law and Social Change* (31): 347-362.

Lynch, Michael J. (2010) 'Radical Explanations of Penal Trends: The Rate of Surplus Value and the Incarceration Rate in the U.S., 1977-2004', *Journal of Crime and Justice* 33 (2): 63-94.

Lynch, Michael J., and Raymond J. Michalowski (2006) *Primer in Radical Criminology. Critical Perspectives on Crime, Power and Identity*, 4th ed. Monsey, N.Y.: Criminal Justice Press.

Macher, Jeffrey T., and Barak D. Richman (2008) 'Transaction Cost Economics: An Assessment of Empirical Research in the Society Sciences', *Business and Politics* 10 (1): 1-63.

Machlup, Fritz (1946) 'Marginal Analysis and Empirical Research', *American Economic Review* 36 (4): 51954.

MacKay, Alexander, and Nathan H. Miller (2019) 'Estimating Models of Supply and Demand: Instruments and Covariance Restrictions', *Harvard Business School Working Papers* (19-051): 1-55.

Magdoff, Harry (1969) *The Age of Imperialism. The Economics of U.S. Foreign Policy*, 1st Modern Reader ed. New York: Monthly Review Press.

Magdoff, Harry and Paul, Sweezy (1987) *Stagnation and the Financial Explosion*. New York: Monthly Review Press.

Malinowski, Bronislaw (1927) *Sex and Repression in Savage Society*. London: Routledge & Kegan Paul.

Malone, Thomas W., and Robert J. Laubacher (1998) 'The Dawn of the E-Lance Economy. Technology Allows Individuals and Companies to Operate in New Ways', *Harvard Business Review* 76 (5, September-October): 144-152.

Mandel, Ernest (1995) *Long Waves of Capitalist Development. A Marxist Interpretation*, based on the Marshall lectures given at the University of Cambridge, 2nd rev. ed. London and New York: Verso.

Mankiw, N. Gregory (2018) *Principles of Economics*, 8th ed. Australia and Boston, MA, USA: Cengage Learning.

Mann, Michael (1986) *The Sources of Social Power. Volume 1. A History of Power from the Beginning to A.D 1760*. Cambridge. New York: Cambridge University Press.

Markowitz, Harry (1952) 'Portfolio Selection', *The Journal of Finance* 7 (1, March): 77-91.

Markowitz, Harry (1959) *Portfolio Selection. Efficient Diversification of Investments.* New York: Wiley.

Marcuse, Herbert [1932] (1987) *Hegel's Ontology and Theory of Historicity*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.

Marcuse, Herbert [1941] (1960) *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory.* Boston: Beacon Press.

Marcuse, Herbert (1964) *One-Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society.* Boston: Beacon Press.

Marcuse, Herbert (1969) 'Contributions to a Phenomenology of Historical Materialism', *Telos* 69 (4, Fall): 3-34.

Marglin, Stephen A. (1974) 'What Do Bosses Do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production', *Review of Radical Political Economics* 6 (2, July): 60-112.

Margulis, Lynn (1967) 'On the Origins of Mitosing Cells', *Journal of Theoretical Biology* 14 (3,March): 255-274.

Margulis, Lynn, and Dorion Sagan (1997) *Microcosmos. Four Billion Years of Evolution From Our Microbial Ancestors*, foreword by Lewis Thomas. Berkeley: University of California Press.

Marshall, Alfred [1920] (1952) *Principles of Economics. An Introductory Volume*, 8th Edition. London: Macmillan. (First published in 1890.)

Martin, Ulf (2019) 'The Autocatalytic Sprawl of Pseudorational Mastery', *Review of Capital as Power* 1 (4, May): 1-30.

Marx, Karl [1859] (1911) *A Contribution to the Critique of Political Economy.* Chicago: Charles Kerr & Company.

Marx, Karl [1857] (1973) *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy*. Translated with a foreword by Martin Nicolaus. New York: Random House.

Marx, Karl [1864] (1976) 'Results of the Immediate Process of Production', (published as an appendix), introduced by Ernest Mandel and translated by Ben Fowkes, in *Capital. A Critique of Political Economy. Vol. 1: The Process of Capitalist Production*. Hamondsworth: Penguin in association with New Left Review.

Marx, Karl [1867] (1909) *Capital. A Critique of Political Economy*, 3 vols. Chicago: Charles H. Kerr & Company.

Engels, Frederick (1875) 'Engels to Pyotr Lavrov in London', November 12-17.

Marx, Karl, and Frederick Engels (1970) *The German Ideology*, Part One, with selections from Parts Two and Three, together with Marx's 'Introduction to a Critique of Political Economy', edited and with Introduction by C. J. Arthur. New York: International Publishers.

Mattick, Paul (1972) 'Samuelson's "Transformation" of Marxism into Bourgeois Economics', *Science & Society* 36: 258-173.

McCartney, Laton (1989) *Friends in High Places. The Bechtel Story: The Most Secret Corporation and How It Engineered the World.* New York: Ballantine Books.

McChesney, Robert, Ellen Meiksins Wood, and John Bellamy Foster (1998) *Capitalism and the Information Age: The Political Economy of the Global Communication Revolution*. New York: Monthly Review Press.

McKinsey & Company, Tim Koller, Marc H. Goedhart, and David Wessels (2005) *Valuation. Measuring and Managing the Value of Companies*, 4th ed. Hoboken, New Jersey: Wiley & Sons.

McKinsey & Company, Tim Koller, Richard Dobbs, and Bill Huyett (2011) *Value. The Four Cornerstones of Corporate Finance.* Hoboken, N.J.: John Wiley & Sons.

McKinsey & Company, Richard Dobbs, Anu Madgavkar, James Manyika, Jonathan Woetzel, Jacques Bughin, Eric Labaye, Liebeth Huisman, and Pranav Kashyap (2016) 'Poorer Than Their Parents? Fall or Falling Incomes in Advanced Economies', *McKinsey Global Institute* (July): 1-99.

McMahon, James (2013) 'The Rise of a Confident Hollywood: Risk and the Capitalization of Cinema', *Review of Capital as Power* 1 (1): 23-40.

McMahon, James (2015) 'Risk and Capitalist Power: Conceptual Tools for Studying the Political Economy of Hollywood', *The Political Economy of Communication* 3 (2): 28-54.

McMahon, James (2019) 'Is Hollywood a Risky Business? A Political Economic Analysis of Risk and Creativity', *New Political Economy* 24 (4): 487-509.

McMahon, James (2021) 'Selling Hollywood to China' *Forum for Social Economics*. 50 (4): 414-431.

McMahon, James (2021) 'Reconsidering Systemic Fear and the Stock Market: A Reply to Baines and Hager', *Review of Capital as Power*, 2 (1, August): 30-70.

McMahon, James (2022) *The Political Economy of Hollywood. Capitalist Power and Cultural Production.* New York: Routledge.

Mead, Margaret (1935) *Sex and Temperament in Three Primitive Societies.* New York: William Morrow.

Means, Gardiner C. (1935a) *Industrial Prices and Their Relative Inflexibility*. Senate Document 13, 74th Congress, 1st Session. Washington D.C.: GPO.

Means, Gardiner C. (1935b) 'Price Inflexibility and Requirements of a Stabilizing Monetary Policy', *Journal of the American Statistical Association* 30 (190, June): 401-413.

Mehra, Rajnish, and Edward C. Prescott (1985) 'The Equity Premium: A Puzzle', *Journal of Monetary Economics* 15: 145-161.

Meiksins Wood, Ellen (1999) *The Origin of Capitalism. A Longer View*. London and New York: Monthly Review Press.

Meiksins Wood, Ellen (2002) 'Infinite War', *Historical Materialism*, 10 (1): 7-27.

Melman, Seymour (1970) *Pentagon Capitalism: The Political Economy of War*. New York: McGraw-Hill.

Melman, Seymour (1974) *The Permanent War Economy. American Capitalism in Decline*. New York: Simon and Schuster.

Melossi, Dario (2003) 'A New Edition of *Punishment and Social Structure* Thirty-Five Years Later: A Timely Event', *Social Justice* 30 (1, Spring): 248-263.

Mergestat Review (2008) Part Five Historical Review: Twenty-Five Year Statistical Review. *Global Mergers and Acquisitions Information*.

Michalowski, Raymond J., and Susan M. Carlson (1999) 'Unemployment, Imprisonment, and Social Structures of Accumulation: Historical Contingency in the Rusche-Kirchheimer Hypothesis', *Criminology* 37 (2, May): 217-250.

Michels, Robert [1911] (1962) *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. N.Y: Simon and Schuster.

Miliband, Ralph (1969) *The State in Capitalist Society. An Analysis of the Western System of Power.* London: Weidenfeld and Nicolson.

Miliband, Ralph (1970) 'The Capitalist State – Reply to N. Poulantzas', *New Left Review* (I/59, January-February): 53-60.

Mill, John Stuart [1848] (1900) *Principles of Political Economy. With Some of Their Applications to Social Philosophy*, rev. ed., 2 vols. New York: Co-operative Publication Society.

Miller, Douglas, T., and Marion Nowak (1977) *The Fifties: The Way We Really Were*. Garden City, New York: Doubleday.

Mills, Wright, C. (1956) *The Power Elite.* New York: Oxford University Press.

Mills, Wright, C. (1959) *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.

Moore, Barrington Jr. (1966) *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.

Moore Graham (2017) *The Last Days of night*. New York: Random House

Moore, Thomas Gale, (ed.) (1983) *Corporations and Private Property*, a conference sponsored by the Hoover Institution, special issue of *The Journal of Law & Economics* XXVI (2, June).

Moosa, Imad A. (2017) *Econometrics as a Con Art. Exposing the Limitations and Abuses of Econometrics.* Cheltenham, UK ; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.

Moosa, Imad A. (2019) 'Is Econometrics Relevant to Real World Economics', *Real-World Economics Review* (88): 2-13.

Morck, Randall (ed.) (2005) *A History of Corporate Governance Around the World. Family Business Groups to Professional Managers*, a National Bureau of Economic Research conference report. Chicago: University of Chicago Press.

Morgenthau, Hans (1948) *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York: Alfred A. Knopf.

Morishima, Michio (1973) *Marx's Economics. A Dual Theory of Value and Growth.* Cambridge: Cambridge University Press.

Morishima, Michio, and George Catephores (1978) *Value, Exploitation and Growth. Marx in the Light of Modern Economic Theory.* London and New York: McGraw-Hill.

Morris, Ian (2013) *The Measure of Civilization. How Social Development Decides the Fate of Nations*. Princeton: Princeton University Press.

Moseley, Fred (1993) 'Marx's Logical Method and the "Transformation Problem"', in *Marx's Method in Capital. A Reexamination*, edited by F. Moseley. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press, pp. 157-183.

Mosse, George L. (2000) *Confronting History. A Memoir*. With a foreword by Walter Laqueur. Madison: University of Wisconsin.

Moulton, Brent R. (2001) 'The Expanding Role of Hedonic Methods in the Official Statistics of the United States', paper read at meeting of the BEA Advisory Council, November 30.

Moulton, Brent R. (2019) *The Measurement of Output Prices and Productivity: What Changed Since the Boskin Commission.* Washington DC: Hutchins Center on Fiscal & Monetary Policy at Brookins.

Mumford, Lewis (1961) *The City in History. Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, 1st ed. New York: Harcourt Brace & World.

Mumford, Lewis (1967) *The Myth of the Machine. Technics and Human Development.* New York: Harcourt, Brace & World, Inc.

Mumford, Lewis (1970) *The Myth of the Machine. The Pentagon of Power.* New York: Harcourt, Brace Jovanovich, Inc.

Murphy, Sophia, David Burch, and Jennifer Clapp (2012) 'Cereal Secrets: The World's Largest Grain Traders and Global Agriculture', *Oxfam Research Reports*.

Murphy, Tom W. Jr. (2021) *Energy and Human Ambitions on a Finite Planet. Assessing and Adapting to Planetary Limits.* eScholarship, University of California.

Naveh, Joseph (1987) *Early History of the Alphabet. An Introduction to West Semitic Epigraphy and Palaeography*, 2nd rev. ed. Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University.

Nelson, Ralph L. (1959) *Merger Movements in American Industry, 1895-1956.* Princeton: Princeton University Press.

Niosi, Gorge (1978) *The Economy of Canada. Who Control it*. Montreal: Black Rose Books.

Nitzan, Jonathan (1989) 'Price and Quantity Measurements: Theoretical Biases in Empirical Procedures', Working Paper 14/89, Department of Economics, McGill University, Montreal, pp. 1-24.

Nitzan, Jonathan (1990) 'Price Behaviour and Business Behaviour', Discussion Paper, Department of Economics, McGill University, Montreal, pp. 1-33.

Nitzan, Jonathan (1996) 'US-Based Transnational Corporations and Emerging Markets', *Emerging Markets Analyst* 5 (3, July): 13-24.

Nitzan, Jonathan (1998) 'Differential Accumulation: Toward a New Political Economy of Capital', *Review of International Political Economy* 5 (2): 169-216.

Nitzan, Jonathan (1999) 'Will the Global Merger Boom End in Global Stagflation? Differential Accumulation and the Pendulum of "Breadth" and "Depth", paper read at International Studies Association Meetings, Washington D.C.

Nitzan, Jonathan (2001) 'Regimes of Differential Accumulation: Mergers, Stagflation and the Logic of Globalization', *Review of International Political Economy* 8 (2): 226-274.

Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (1995) 'Bringing Capital Accumulation Back In: The Weapondollar-Petrodollar Coalition – Military Contractors, Oil Companies and Middle-East "Energy Conflicts"', *Review of International Political Economy* 2 (3): 446-515.

Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (2001) 'Going Global: Differential accumulation and the Great U-Turn in South Africa and Israel', *Review of Radical Political Economics* 33 (1): 21-55.

Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (2002) *The Global Political Economy of Israel.* London: Pluto Press.

Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (2006a) 'Cheap Wars', *The Economy of the Occupation. A Socioeconomic Bulletin* (10, September): 1-32.

Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (2006b) 'New Imperialism or New Capitalism?' *Review* XXIX (1, April): 1-86.

Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (2009) *Capital as Power. A Study of Order and Creorder*, RIPE Series in Global Political Economy. London: Routledge.

Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (2012) *Le Capital Comme Pouvoir. Une Etude de L'ordre et du Creordre*, traduit de l'anglais par Vincent Guillin. Paris: Max Milo.

Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (2013) 'Can Capitalists Afford Recovery? Three Views on Economic Policy in Times of Crisis', *Review of Capital as Power* 1 (1): 110-155.

Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler (2014) 'The Capitalist Algorithm. Reflections on Robert Harris' *The Fear Index*', *Real-World Economics Review* (67, May): 137-142.

Núñez, Rafael E., and Eve Sweetser (2006) 'With the Future Behind Them: Convergent Evidence from Aymara Language and Gesture in the Crosslinguistic Comparison

of Spatial Construals of Time', *Cognitive Science: A Multidisciplinary Journal* 30 (3): 401-450.

Obstfeld, Maurice, and Alan. M. Taylor (2004) *Global Capital Markets: Integration, Crisis and Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ochoa, Eduardo M. (1989) 'Values, Prices and Wage-Profit Curves in the U.S. Economy', *Cambridge Journal of Economics* 13 (3, September): 413-430.

O'Connor, James (1971) *The Meaning of Economic Imperialism*. Monograph, Ann Arbor, Michigan: Published by the Radical Educational Project.

O'Connor, James (1973) *The Fiscal Crisis of the State*. New York: St. Martin's Press.

OECD (2001) *Measuring Capital. Measurement of Capital Stocks, Consumption of Fixed Capital and Capital Services*. OECD Manual. Paris: OECD Publication Services.

Olson, Mancur (1965) *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*, Harvard economic studies, Vol. 124. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Olson, Mancur (1982) *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities.* New Haven: Yale University Press.

Orhangazi, Özgür (2008) *Financialization and the US Economy*. Cheltenham, UK and Northampton, MA: Edward Elgar.

Paine, Chris (2006) *Who Killed the Electric Car*. A Documentary Movie: Plinyminor.

Panitch, Leo, and Sam Gindin (2004) 'Global Capitalism and American Empire', *Socialist Register* 40.

Papademos, Lucas, and Franco Modigliani (1990) 'The Supply of Money and the Control of Nominal Income', in *Handbook of Monetary Economics*, edited by B. Friedman and F. Hahn. New York: North Holland, pp. 399-494.

Park, Hyeng-Joon, and Jamie Doucette (2016) 'Financialization or Capitalization? Debating Capitalist Power in South Korea in the Context of Neoliberal Globalization', *Capital & Class* 40 (3, October): 533-554.

Parkin, Michael, and Robin Bade (1986) *Modern Macroeconomics*, 2nd ed. Scarborough, Ontario: Prentice-Hall Canada.

Parsons, Talcott [1937] (1967) *The Structure of Social Action*. New York: Simon and Schuster.

Parsons, Talcott (1951) *The Social System*. London: Routledge and Kegan Paul.

Parsons, Talcott (1963) 'On the Concept of Political Power', *Proceedings of the American Philosophical Society* 107 (3): 232-262.

Pashigian, B. Peter, Brian Bowen, and Eric Gould (1995) 'Fashion, Styling, and the Within-Season Decline in Automobile Prices', *Journal of Law and Economics* 38 (2, October): 281-309.

Perelman, Michael (1990) 'The Phenomenon of Constant Capital and Fictitious Capital', *Review of Radical Political Economics* 22 (2-3): 66-91.

Perelman, Michael (2006) *Railroading Economics. The Creation of the Free Market Mythology.* New York: Monthly Review Press.

Perry, George, L. (1966) *Unemployment, Money Wage Rates, and Inflation*. Cambridge, Massachusetts: M.I.T. Press.

Pfaff, John F. (2008) 'The Empirics of Prison Growth: A Critical Review and Path Forward', *The Journal of Criminal Law and Criminology* (1973-) 98 (2, Winter): 547-619.

Phelps, Edmund S. et al. (1970) *Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory*, 1st ed. New York: Norton.

Phillips, A. W. (1958) 'The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861-1957', *Economica* New Series 25 (100, November): 283-299.

Pincock, Stephen (2006) 'Back to the Future. The Aymara People of the Andes Turn Our Concept of Space and Time on its Head', *Financial Times*, 15 July: 13.

Plukrose, Helen, James A. Lindsay, and Peter Boghossian (2018) 'Academic Grievance Studies and the Corruption of Scholarship', *Areo*, October 2.

Polanyi, Karl [1944] (1985) *The Great Transformation.* Boston: Beacon Press.

Pollak, Robert A., and Terence J. Wales (1992) *Demand System Specification and Estimation.* New York: Oxford University Press.

Pollock, Friedrich [1941] (1978) 'State Capitalism: Its Possibilities and Limitations', in *The Essential Frankfurt School Reader*, edited by A. Arato and E. Gerhardt. Oxford: Blackwell, pp. 71-94.

Porter, Theodore M. (1995) *Trust in Numbers. The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life.* Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Postone, Moishe (1993) *Time, Labor, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory.* Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Poulantzas, Nicos (1973) *Political Power and Social Classes*. London: New Left Books and Sheed and Ward.

Prebisch, Raúl (1950) *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*. New York: United Nations, 1950.

Price, Douglas T., and Ofer Bar-Yosef (2010) 'Traces of Inequality at the Origins of Agriculture in the Ancient Near East', in Douglas T. Price and and Gary M. Feinman (eds.) *Pathways to Power. New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*. London: Springer, pp.147-168.

Rand, Ayn (1966) *Capitalism. The Unknown Ideal.* New York: New American Library.

Ravid, Abraham, S. (1999) 'Information, Blockbusters, and Stars: A Study of the Film Industry', *The Journal of Business*, 72 (4): 463-492.

Reed, John (2008) 'GM Wants to give Toyota a Jolt with its Electric Volt', *Financial Times*, April 5-6, p. 8.

Reinhart, Carmen M., and Kenneth S. Rogoff (2010) 'Growth in a Time of Debt', *American Economic Review: Papers and Proceedings* (100, May): 573-578.

Ricardo, David [1821] (1951) *On the Principles of Political Economy and Taxation*, series edited by P. Sraffa, Vol. 1, *The Works and Correspondence of David Ricardo.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ricci, Andrea (2019) 'Unequal Exchange in the Age of Globalization', *Review of Radical Political Economics*, 51 (2): 225-245.

Ricciardi, Victor (2004) 'A Risk Perception Primer: A Narrative Research Review of the Risk Perception Literature', in *Behavioral Accounting and Behavioral Finance,* July 20, Golden Gate University, Middle Island, NY.

Riesman, David (1961) *The Lonely Crowd. A Study of the Changing American Character*, with Nathan Glazer and Reuel Denny. New Haven: Yale University Press.

Rizvi, S. Abu Turab (2006) 'The Sonnenschein-Mantel-Debreu Results after Thirty Years', *History of Political Economy* 38: 228-245.

Rizzi, Bruno [1939] (1985) *The Bureaucratization of the World*, originally published as *La Bureaucratisation du Monde*, translated and with an introduction by Adam Westoby. London: Tavistock.

Robinson, William, I., and Jerry Harris (2000) 'Toward A Global Ruling Class? Globalization and the Transnational Capitalist Class', *Science & Society*, 64 (1): 11-54.

Robinson, William I. (2001-2002) 'Global Capitalism and Nation-State-Centric Thinking — What We Don't See When We Do See Nation-States: Response to Critics', *Science & Society* 65 (4): 500-508.

Robinson, Joan (1933) *The Economics of Imperfect Competition.* London: St. Martin's Press.

Robinson, Joan (1953-54) 'The Production Function and the Theory of Capital', *Review of Economic Studies* 21 (2): 81-106.

Robinson, Joan (1962) *Economic Philosophy.* Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books Ltd.

Robinson, Joan (1966) *An Essay on Marxian Economics*, 2nd ed. London: Macmillan.

Robinson, Joan (1970) 'Capital Theory up to Date', *Canadian Journal of Economics* 3 (2): 309-317.

Robinson, Joan (1971) 'The Relevance of Economic Theory', in *The Subtle Anatomy of Capitalism*, edited by J. Schwartz. Santa Monica, California: Goodyear Publishing Company, pp. 16-21.

Robinson, Joan [1967] (1980) 'Thinking About Thinking', in *What are the Questions? and Other Essays. Further Contributions to Modern Economics*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, Inc., pp. 54-63.

Rosefield, Steven (2003) 'The Riddle of Post-war Russian Economic Growth: Statistics Lied and Were Misconstrued', *Europe-Asia Studies* 55 (3): 469-481.

Ross, Stephen (1976) 'The Arbitrage Theory of Capital Asset Pricing', *Journal of Economic Theory* 13 (December): 341-360.

Rostow, Walt W. (1956) 'The Take-Off into Self-Sustained Growth', *The Economic Journal* 66 (261): 25-48.

Rostow, Walt W. [1960] (1990) *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press.

Rowley, Robin, Shimshon Bichler, and Jonathan Nitzan (1988) 'Some Aspects of Aggregate Concentration in the Israeli Economy, 1964-1986', Working Paper 7/88, Department of Economics, McGill University, pp. 1-64.

Rusche, Georg [1933] (1978) 'Labor Market and Penal Sanction: Thoughts on the Sociology of Criminal Justice', translated by Gerda Dinwiddie, *Crime and Social Justice* 10, Fall-Winter.

Rusche, Georg, and Otto Kirchheimer [1939] (2003) *Punishment and Social Structure*, with a new introduction by Dario Melossi. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

Russell, Bertrand (1938) *Power. A New Social Analysis*. New York: W. W. Norton and Company.

Samuelson, Paul A. (1938) 'A Note on the Pure Theory of Consumer's Behaviour', *Economica* 5 (February): 61-71.

Samuelson, Paul A. (1948a) 'Consumption Theory in Terms of Revealed Preference' *Economica* 15 (60, November): 243-253.

Samuelson, Paul A. (1948b) *Economics,* 1st ed. New York: McGraw-Hill Book Co.

Samuelson, Paul A. (1957) 'Wages and Interest: A Modern Dissection of Marxian Economic Models', *American Economic Review* 47 (6, December): 884-912.

Samuelson, Paul Anthony, and Robert, M. Solow (1960) 'The Problem of Achieving and Maintaining a Stable Price Level: Analytical Aspects of Anti-inflation Policy', *American Economic Review* 50 (2): 177—194.

Samuelson, Paul A., William D. Nordhaus, and John McCallum (1988) *Economics*. 6th Canadian ed. Toronto: McGraw-Hill Ryerson.

Samuelson, Paul A., and William D. Nordhaus (2010) *Economics*, 19th ed. Boston: McGraw-Hill Irwin.

Sargent, Thomas J. (1973) 'Rational Expectations, the Real Rate of Interest, and the Natural Rate of Unemployment', *Brookings Papers on Economic Activity* (2): 429-472.

Savran, Sungur, and Ahmet E. Tonak (1999) 'Productive and Unproductive Labour: An Attempt at Clarification and Classification', *Capital & Class* (68, Summer): 113-152.

Scherer, Frederic, M. (1975) *The Economics of Multi-Plant Operation. An International Comparisons Study.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Schumpeter, Joseph, A. [1919] (1955) *Imperialism and Social Classes*, Introduction by Bert Hoselitz, translated by Heinz Norden. New York: Meridian Books.

Schumpeter, Joseph A. (1942) *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York and London: Harper & Brothers.

Scott, James C. (1998) *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.

Scott, James, C. (2017) *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*. New Haven: Yale University Press.

Scott, John (1997) *Corporate Business and Capitalist Classes.* Oxford: Oxford University Press.

Screpanti, Ernesto (1999) 'Capitalist Forms and the Essence of Capitalism', *Review of International Political Economy* 6 (1): 1-26.

Sedgwick, John, and Michael Pokorny (2005) 'The Characteristics of Film as a Commodity', in *An Economic History of Film*, edited by John Sedgwick and Michael Pokorny. New York: Routledge, pp. 6—23.

Senior, Nassau [1836] (1938) *An Outline of the Science of Political Economy.* London: Allen & Unwin.

Shafer, Wayne, and Hugo Sonnenschein (1982) 'Market Demand and Excess Demand Functions', in *Handbook of Mathematical Economics, Volume 2*, edited by K. J. Arrow and M. D. Intriligator, pp. 671—693.

Shaikh, Anwar M., and E. Ahmet Tonak (1994) *Measuring the Wealth of Nations. The Political Economy of National Accounts.* Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Sharpe, William F. (1964) 'Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium Under Conditions of Risk', *Journal of Finance* 19: 425-442.

Simon, Herbert A. (1955) 'A Behavioral Model of Rational Choice', *The Quarterly Journal of Economics* 69 (1, February): 99-118.

Simon, Herbert A. (1979) 'Rational Decision Making in Business Organization', *The American Economic Review* 69 (4, September): 493-513.

Sinclair, Upton (1906) *The Jungle.* New York: Grosset & Dunlap.

Sipple, Reinhard (1997) 'An Experiment on the Pure Theory of Consumer's Behaviour', *Economic Journal* 107 (444, September): 1431-1444.

Smith, Adam [1776] (1937) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, edited, with an introduction, notes, marginal summary and an enlarged index by Edwin Cannan, with an introduction by Max Lerner. New York: Modern Library.

Sokal, Alan (1996) 'Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity' *Social Text*, 46/47 (spring/summer): 217-252.

Sokal, Alan D., and Jean Bricmont (1998) *Fashionable Nonsense. Postmodern Intellectuals' Abuse of Science*. New York: Picador.

Sorokin, Pitirim A. (1957) *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law, and Social Relationships*. Boston: Porter Sargent Publishing.

Spencer, Herbert (1904) *An Autobiography.* New York: D. Appleton.

Sraffa, Piero (1926) 'The Law of Return Under Competitive Conditions', *The Economic Journal* 36 (144, December): 535-550.

Sraffa, Piero (1960) *Production of Commodities by Means of Commodities. Prelude to a Critique of Economic Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.

Stangler, Dane, and Sam Arbesman (2012) 'What Does Fortune 500 Turnover Mean?', *Ewing Marion Kauffman Foundation* (June): 1-30.

Stapledon, Olaf (1930) *Last and First Men. A Story of the Near and Far Future*. London: Methuen & Co. Ltd.

Stapledon, Olaf (1935) *Odd John. A Story Between Jest and Earnest*. London: Methuen & Co. Ltd.

Stapledon, Olaf (1937) *Star Maker*. London Methuen & Co. Ltd.

Steedman, Ian (1975) 'Positive Profits with Negative Surplus Value', *Economic Journal* 85 (337, March): 114-123.

Steedman, Ian (1977) *Marx After Sraffa.* London: New Left Books.

Steindl, Josef [1952] (1976) *Maturity and Stagnation in American Capitalism.* New York: Monthly Review Press.

Steindl, Joseph (1984) 'Stagnation Theory and Stagnation Policy', in *The Faltering Economy. The Problem of Accumulation Under Monopoly Capitalism*, edited by J. B. Foster and H. Szlajfer. New York: Monthly Review Press. pp. 179-197.

Stigler, Georg, J. (1947) 'Professor Lester and the Marginalists', *American Economic Review*, 37 (1): 15457.

Stigler, George J., and Gary Stanley Becker (1977) 'De Gustibus Non Est Disputandum', *American Economic Review* 67 (2, March): 76-90.

Stiglitz, Joseph E., Jean Paul Fitoussi, and Martine Durand (2018) *Beyond GDP. Measuring What Counts For Economic and Social Performance.* Paris: OECD Publishing.

Stone, Merlin (1976) *When God was a Woman*. New York: The Dial Press.

Stone, Richard (1956) *Quality and Price Indexes in National Accounts.* Paris: Organization for European Economic Co-operation.

Strauss, Claude Levi (1962) *The Savage Mind*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Sumner, William Graham (1920) *What Social Classes Owe to Each Other*, with an introduction by Albert Galloway Keller. New York: Harper & Brothers.

Supreme Court of the United States (2011) Edmund G. Brown, Jr., Governor of California, et al., Appellants v. Marciano Plata et al. 563 U. S._ 2011. On Appeal from

the United States District Courts for the Eastern District and the Northern District of California, May 23.

Sweezy, Paul M. (1939) 'Demand Under Conditions of Oligopoly', *The Journal of Political Economy* 47 (4, August): 568-573.

Sweezy, Paul M. (1942) *The Theory of Capitalist Development. Principles of Marxian Political Economy.* New York and London: Modern Reader Paperbacks.

Sweezy, Paul M. [1950] (1978) 'A Critique', in *The Transition from Feudalism to Capitalism*, edited by R. Hilton. London: Verso, pp. 33-56.

Sweezy Paul, M. (1954) *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*. London: Fore.

Sweezy, Paul, M. (ed.) (1972) *Modern Capitalism and Other Essays*. New York & London: Monthly Review Press.

Sweezy, Paul M. (1991) 'Monopoly Capital After Twenty-Five Years', *Monthly Review* 43 (7): 52-57.

Taagepera, Rein (1997) 'Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia', *International Studies Quarterly* 41 (3, September): 475-504.

Talberth, John, Clifford Cobb, and Noah Slattery (2007) *The Genuine Progress Indicator 2006. A Tool for Sustainable Development.* Oakland, CA: Redefining Progress.

Tanzer, Michael (1969) *The Energy Crisis: World Struggle for Power and Wealth*. New York: Monthly Review Press.

Taylor, Frederick (1911) *The Principles of Scientific Management*. New York and London: Harper & Brother.

Temin, Peter (2001) 'A Market Economy in Early Roman Empire', *The Journal of Roman Studies*, 91: 169-181.

Tett, Gillian (2009) 'Lost Through Destructive Creation' FT Series: Future of Capitalism, *Financial Times*, March 10, p. 9.

Thompson, E. P. (1964) *The Making of the English Working Class.* New York: Pantheon Books.

Tilly, Charles (1990) *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990*. Cambridge, Mass.: Blackwell.

Tinbergen, J. (1940) 'On a Method of Statistical Business-Cycle Research: Reply'. *Economic Journal* L (March): 141-154.

Tobin, James, and William C. Brainard (1968) 'Pitfalls in Financial Model Building', *American Economic Review. Papers and Proceedings* 58 (2, May): 99-122.

Tobin, James, and William C. Brainard (1977) 'Asset Markets and the Cost of Capital', in *Economic Progress, Private Values, and Public Policy: Essays in the Honor of William Fellner*, edited by B. Balassa and R. Nelson. Amsterdam and New York: North-Holland Publishing Co., pp. 235-262.

Tokar, Brian (2010) 'Biofuels and the Global Food Crisis', in *Agriculture and Food in Crisis: Conflict, Resistance and Renewal*, edited by Fred Magdoff and Brian Tokar. New York: Monthly Review Press.

Trigger, Bruce G. (2003) *Understanding Early Civilizations. A Comparative Study*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Triplett, Jack (2006) *Handbook on Hedonic Indexes and Quality Adjustments in Price Indexes. Special Application to Information Technology Product*. OECDPUBLISHING.

Tsuru, Shigeto (ed.) (1956) *Has Capitalism Changed? An International Symposium on the Nature of Contemporary Capitalism*. Tokyo: Iwanami Shoten.

Tsuru, Shigeto (1993) *Institutional Economics Revisited*. Raffaele Mattioli lectures. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Turchin, Peter, and Sergey Gavrilets (2009) 'Evolution of Complex Hierarchical Societies', *Social Evolution & History* 8 (2): 167-198.

Turchin, Peter (2016) *Ultrasociety. How 10,000 Years of War Made Humans the Greatest Cooperators on Earth*. Chaplin, Connecticut: Beresta Books.

Turner, Louis (1983) *Oil Companies in the International System*, 3rd ed. London and Winchester, Mass., USA: Royal Institute of International Affairs and Allen & Unwin.

Ulmer, Melville J. (1949) *The Economic Theory of Cost of Living Index Numbers.* New York: Columbia University Press.

United Nations. Department of Economic and Social Affairs, Statistical Office (1977) *Guidelines on Principles of a System of Price and Quality Statistics*, Statistical Papers, Series M, No. 59. New York: United Nations.

United Nations. Department of Economic and Social Affairs, Statistical Division (1993) *System of National Accounts 1993*, Updated Version. New York: United Nations.

United Nations. Department of Economic and Social Affairs, Statistical Division (2009) *System of National Accounts 2008.* New York: United Nations.

U.S. Congress, Office of Technology Assessment (1991) *Global Arms Trade*. OTA-ISC-460, June. Washington D.C.: GPO.

U.S National Security Council (1950) NSC 68: *United States Objectives and Programs for National Security. A Report to the President Pursuant to the President's directive of January 31, 1950. Top Secret*.

Varga, Eugen (1935) *The Great Crisis and its Political Consequences. Economics and Politics, 1928-1934.* London: Modern Books Limited.

Varoufakis, Yanis (2008) 'Capitalism According to Evolutionary Game Theory: The Impossibility of a Sufficiently Evolutionary Model of Historical Change', *Science & Society* 72 (1, January): 63-94.

Veblen, Thorstein [1898] (1934) 'The Beginning of Ownership', in *Essays in Our Changing Order*, edited by L. Ardzrooni. New York: The Viking Press, pp. 32-49.

Veblen, Thorstein (1899) *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study in the Evolution of Institutions.* New York and London: The Macmillan Company.

Veblen, Thorstein [1904] (1975) *The Theory of Business Enterprise.* Clifton, New Jersey: Augustus M. Kelley, Reprints of Economics Classics.

Veblen, Thorstein [1908a] (1961) 'On the Nature of Capital. I. The Productivity of Capital Goods', in *The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays*. New York: Russell & Russell, pp. 324-351.

Veblen, Thorstein [1908b] (1961) 'On the Nature of Capital. II. Investment, Intangible Assets, and the Pecuniary Magnate', in *The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays*. New York: Russell & Russell, pp. 352-386.

Veblen, Thorstein (1915) *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New York and London: The MacMillan Company.

Veblen, Thorstein [1919a] (1961) *The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays.* New York: Russell & Russell.

Veblen, Thorstein. [1919b] (1934) *The Vested Interest and the State of Industrial Arts*. New York: B. W. Huebsch.

Veblen, Thorstein (1921). 'On the Nature and Use of Sabotage', in *The Engineers and the Price System*, New York: NY: B.W. Huebsch, Inc., pp. 1-26.

Veblen, Thorstein [1923] (1967) *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times. The Case of America*, with an introduction by Robert Leckachman. Boston: Beacon Press.

Wakefield, Ernest Henry (1994) *History of the Electric Automobile. Battery-Only Powered Cars.* Warrendale, PA: Society of Automotive Engineers.

Wallerstein, Immanuel (1974) *The Modern World-System 1. Capitalist Agriculture and the Origins of European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Wallerstein, Immanuel (1979) *The Capitalist World Economy*. London and New York: Cambridge University Press.

Wallerstein, Immanuel (1980) *The Modern World-System 2. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600-1750.* New York: Academic Press.

Wallerstein, Immanuel (1984) *The Politics of the World Economy. The States, the Movements, and the Civlizations*. New York: Cambridge University Press.

Wallerstein, Immanuel (2004) *World Systems Analysis. An Introduction*. Durham and London: Duke University Press.

Waltz, Kenneth (1979) *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.

Wang, Ning (2007) 'Measuring Transaction Costs: Diverging Approaches, Contending Practices', *Division of Labor & Transaction Costs* 2 (2): 111-146.

Wasko, Janet (2008) 'Financing and Production: Creating the Hollywood Film Commodity', in *The Contemporary Hollywood Film Industry*, edited by Paul McDonald and Janet Wasko. Malden, MA: Blackwell Publishing, pp. 43–62.

Weber, Max [1904] (1958) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, translated by Talcott Parsons. New York: Charles Schuster's Sons.

Weber, Max [1922] (1978) *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology.* Berkeley: University of California Press.

Weiner (2008) *Legacy of Ashes: The History of the CIA*. New York: Doubleday.

White, Leslie A. (1949) *The Science of Culture: A study of man and civilization*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Whitehouse, Harvey, Pieter François, Patrick E. Savage, Thomas E. Currie, Kevin C. Feeney, Enrico Cioni, Rosalind Purcell, Robert M. Ross, Jennifer Larson, John Baines, Barend ter Haar, Alan Covey, and Peter Turchin (2019) 'Complex Societies Precede Moralizing Gods Throughout World History', *Nature* (568, March 20): 226-229.

Wicksell, Knut (1935) *Lectures on Political Economy*, translated from the Swedish by E. Classen and edited with an Introduction by L. Robbins, 2nd ed, 2 vols. London: George Routledge & Sons.

Wiese, Michael (1991) *Film and Video Financing*. CA: Focal Press.

Wildstorm, S. H. (1985) 'What Makes Corporate Taxes a Target for Reform', *Business Week*, June 10, pp. 96.

Williamson, Oliver E. (1985) *The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting.* New York and London: Free Press and Collier Macmillan.

Williamson, Oliver E. (1986) 'Transforming Merger Policy: The Pound of New Perspectives', *American Economic Review, Papers and Proceedings* 76 (2, May): 114-119.

Wittfogel, Karl, A. (1957) *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. New Haven: Yale University Press.

Wolff, Edward N. (1975) 'The Rate of Surplus Value in Puerto Rico', *Journal of Political Economy* 83 (5, October): 935-950.

Wolff, Richard, Bruce Roberts, and Antonino Callari. 1982. 'Marx's (not Ricardo's) "Transformation Problem": A Radical Reconceputalization', *History of Political Economy* 14 (4): 564-582.

World Bank. Online. *World Development Indicators*. Washington DC: World Bank.

Wright, Olin, E. (1977) 'Alternative Perspectives in Marxist Theory of Accumulation and Crisis', in *The Subtle Anatomy of Capitalism*, edited by J. Schwartz. Santa Monika: Goodyear.

Yaffe, David (1973) 'The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State', *Economy and Society* 2: 186-232.

Yergin, Daniel, and Joseph Stanislaw (1998) *The Commanding Heights: The Battle between Government and the Marketplace That Is Remaking the Modem World*. New York: Simon and Schuster.

Yergin, Daniel (1991) *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power.* New York: Simon and Schuster.

Zachariah, Dave (2004) 'Testing the Labor Theory of Value in Sweden', Mimeograph.

Zeitlin, Maurice (1974) 'Corporate Ownership and Control: The Large Corporation and the Capitalist Class', *American Journal of Sociology* 79 (5): 1073-1119.